UCRAINICA VII

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA

Problémy jazyka, literatury a kultury

Sborník příspěvků

Univerzita Palackého v Olomouci

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

Philologica 104 - 2016

UCRAINICA VII

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA

PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY

Sborník příspěvků
z mezinárodní konference
VIII. olomoucké sympozium ukrajinistů
střední a východní Evropy
Olomouc 25. – 27. 8. 2016

Olomouc 2016

Redakční rada :
Prof. Alla Arkhanhelská, DrSc. - předsedkyně
Prof. Ljudmyla Stěpanova, CSc.
Prof. Nadiia Balandina, DrSc.
Prof. Oleh Tyščenko, DrSc.
Prof. Olena Levčenko, DrSc.
Doc. Ljudmyla Danylenko, CSc.
Prof. Aatolij Zahnitko, DrSc., čl. kor. NAVU
Mgr. Uljana Cholodová, Ph.D.
Mgr. Radana Merzová, Ph.D.

Za obsah, jazykovou a stylistickou správnost odpovídají autoři příspěvků.

1. vydání

Editorky © Alla Arkhanhelská, Radana Merzová, 2016

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2016

ISBN 978-80-244-4933-3
ISSN 0231-634X

OBSAH

МОВОЗНАВСТВО. КУЛЬТУРОЗНАВСТВО. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ 11

Берковець Віра. РИМА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯННЯХ: РІЗНОВИДИ, СПЕЦИФІКА, ФУНКЦІЇ 12

Біловус Галина. ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ ЧАСОПИСУ «РІДНА МОВА» (1933–1939) 19

Бондар Наталія. КОНЦЕПТИ-ГЛЮТОНІМИ МОВОСВІТУ БРАТІВ ТЮТЮННИКІВ ТА СЕЛЯНСЬКА ІДЕНТИФІКАЦІЯ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ 26

Дарчук Наталія, Алексієнко Людмила. АВТОМАТИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ЧАСТОТНОГО СЛОВНИКА СПОЛУЧУВАНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 33

Дерев'янко Віра. КОНТАМІНАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ТЕКСТАХ ЗМІ (на матеріалі чеської мови) 39

Джус Оксана. СОФІЯ РУСОВА І ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В ЧЕХО-СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (ДО 160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)……47

Дружинець Марія. СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ:ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУК 53

Федунович-Швед Оксана. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У ПЕРЕКЛАДАЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ МИКОЛИ ЛУКАША 61

Гула Леся. НАЗВИ МИТНИХ ЗБОРІВ ТА ПОДАТКІВ В УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ КНИГАХ XVI-XVII СТОЛІТЬ 68

Гуцуляк Тетяна. МІСЦЕ І РОЛЬ БІБЛІЙНИХ НАЗВ ТА СЮЖЕТІВ У ВІДІМЕННИКОВОМУ СЛОВОТВОРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 74

Головач Ніколетта. ДО ВИТОКІВ ТРАДИЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ МОВ 81

Чолан Вікторія. ПОЕТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УСКЛАДНЕНИХ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕМ Т. Г. ШЕВЧЕНКА 88

Чура Анна. АНАЛІЗ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕФІНІЦІЙ МОНАРХІЧНОГО ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ 96

Ісакова Алла. УКРАЇНІЗМИ У РОСІЙСЬКИХ ПРАГМОНІМІЧНИХ НАЙМЕНУВАНЯХ 108

Камишанова Тетяна. «ТІСТЕЧКО ДЛЯ МОЗКУ»: ЧИ ПОП-КУЛЬТУРА ТЕЖ КУЛЬТУРА? 115

Коршунова Ірина, Юрченко Любов. ЕКОЛОГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ 125

Козар Лідія. ВИСВІТЛЕННЯ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ» 132

Краснобаєва-Чорна Жанна. ЦІННІСТЬ «СВОБОДА» В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМІЦІ: СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА, ПРАГМАТИКА 139

Лангенбах Маргарита. АВТОМАТИЗАЦІЯ СТИЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТІВ 146

Лавриненко Світлана. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ 153

Поліщук Олександр. ІНТЕЛЕКТ ЛЮДИНИ В НЕАНТРОПНІЙ МОТИВАЦІЙНІЙ СФЕРІ 160

Прокопова Анна, Ткач Людмила. НАЗВИ ОДЯГУ В РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХКІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (за матеріалами чернівецької газети «Буковина») 169

Руденко Світлана. ЛІНГВОКОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ГЛЮТОНІЧНОГО ДИСКУРСУ 174

Jasna Skotáková. POJETÍ RUSALKY V ČESKÉ A UKRAJINSKÉ UMĚLECKÉ LITERATUŘE 181

Труб Володимир. ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ З УЗАГАЛЬНЕНОЮ ОЗНАКОЮ 188

Царалунга Інна. ДІЄСЛІВНА ВАРІАТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV СТ. 194

Цуркан Марія. ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПРОЗІ ПИСЬМЕННИКІВ БУКОВИНИ 200

Варипаєв Олексій, Міносян Андрій. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ЇЖІ: ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ 206

Вовчук Марія. ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ РОДИННИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЧЕСЬКІЙ МОВАХ 213

Юрченко Любов, Баличева Лариса. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ 218

Зубань Оксана. ЧАСТОТНІ МОРФЕМНІ СЛОВНИКИ В КОРПУСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – ДЖЕРЕЛО СТИЛЕМЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 224

Звягіна Ганна. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЄДНУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА 231

ТЕКСТ. ДИСКУРС. ТЕОРІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ . 237

Бацевич Флорій. СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНА РОЛЬ ПАУЗ ХЕЗИТАЦІЇ В ЛІРИЦІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 238

Босак Ніна, Гадомська Аліна, Горіна Жанна. ТЕКСТ І ЗОБРАЖЕННЯ: ВЗАЄМОДІЯ В РЕКЛАМНОМУ ПОВІДОМЛЕННІ 246

Божко Любов. ТУРИЗМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПОДОРОЖЕЙ ТА МЕДІА КОМУНІКАЦІЙ..... 253

Черкез Інна. ВПЛИВ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (за епістолярними джерелами)..... 259

Іванова Ірина, Денискіна Ганна. МОДЕЛЬ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕКЛАМІ 265

Кліщевська Майя. СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН БІЛІНГВІЗМУ МАРКЕТИНГОВОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ 273

Криворученко Світлана. СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ ОНЛАЙН-ІНСТИТУЦІЙ 279

Малес Людмила. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТИПИ ІНШУВАННЯ В НАЦІОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ 283

Мокляк Оксана. РОЛЬ ТРЕТЬОГО АНТРОПОКОНСТИТУЕНТА У ВЖИВАННІ АФЕКТОНІМІВ 288

Овдіюк Вікторія, Скиба Наталія. ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНОМОВНОМУ РЕКЛАМНОМУ ТЕКСТІ..... 295

Попко Марія. ПРІЗВИСЬКА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИКІВ У КОНТЕКСТІ КРИЗОВОГО МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ 303

Романюк Ілона. ФОРМИ ВЕРБАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ В ДІАЛОГІЧНИХ ТЕКСТАХ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО 311

Румянцева Олена, Розанова Олена. СТРАТЕГІЇ ПЕРЕКОНАННЯ: МЕТАФОРИ В КАРИКАТУРАХ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ 318

Сазонова Ярослава. МОДАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СТВОРЕННЯ ТЕКСТІВ ДИСКУРСУ ЖАХІВ 326

Шелудько Віра. МОВНА ПОВЕДІНКА ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ КИЄВА ТА ПОЛТАВЩИНИ..... 333

Соколова Світлана. ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКОМОВНИХ КИЯН 340

Ткаченко Юлія. ОБРАЗ СВЯТА ПЕРШОГО ТРАВНЯ В РАДЯНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ 347

Зазуляк Юлія. МЕДІАДИСКУРС В УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАННЯХ .....
..... 352

Жовнір Марина. МОВНИЙ ЖАНР СВІТСЬКА БЕСІДА НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ (У КОНТЕКСТІ УКРАЇНОМЕНТАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА)..... 359

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО.ФОЛЬКЛОРИСТИКА..... 369

Бербер Наталя. ПОЕТИКА АНТРОПОЕТОНІМІВ РОМАНУ МАРІЇ МАТІОС «ЩОДЕННИК СТРАЧЕНОЇ»: ОПОЗИТИВНІСТЬ НОМІНАЦІЙ..... 370

Бойко Лариса, Зубець Наталя. МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ЗМАЛЮВАННЯ ТРАГІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В РОМАНІ ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА «ПРИБУТНІ ЛЮДИ»..... 377

Бурлакова Ірина. ІМАГОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС КОНЦЕПТУ «МОВА» В МАЛІЙ ПРОЗІ МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА..... 384

Федько Ольга. ДІАЛЕКТИКА ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ У ХУДОЖНІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЕОНІДОМ ГОРЛАЧЕМ ОБРАЗУ І. МАЗЕПИ..... 391

Фоміна Олеся. МІФОПОЕТИКА ПОВІСТІ ГАЛИНИ МАЛИК «ВУЙКО ЙОЙ І ЛИШИНЯ»..... 398

Гуменний Микола, Гуменна Віра. А. БАРБЮС, Е.РЕМАРК, О.ГОНЧРАР: СТИЛІСТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПОВІСТУВАННЯ..... 404

Ходаківська Ярина. РЕЦЕПЦІЯ ІДЕЇ ТЕАТРАЛЬНОСТІ СОЦІУМУ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЯХ ТА ЛИСТАХ ВАСИЛЯ СТУСА (крізь призму творчості Бретольта Брехта)..... 413

Кавун Лідія. ВЕРТИКАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ: КАТЕГОРІЯ ПАМ'ЯТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ..... 419

Ковацька Оксана. ДОСВІД «УКРАЇНСЬКОСТІ» У ПРОЗІ ОЛЕКСІЯ ЧУПИ .. 424

Меленчук Ольга. ПОСТАТЬ Т. ШЕВЧЕНКА В ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОМУ ЖИТТІ БУКОВИНИ КІНЦЯ ХІХ – 20-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ . 432

Мележик Марина. ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ МОТИВІВ У РОМАНІ ЮРІЯ ЩЕРБАКА «ЧАС СМЕРТОХРИСТІВ: МІРАЖІ 2077 РОКУ»..... 442

Мельник Мирослава. ПОЕТИЧНА ВАГА ОНІМА (НА ПРИКЛАДІ ЗБІРКИ «САД НЕТАНУЧИХ СКУЛЬПТУР» ЛІНИ КОСТЕНКО)..... 448

Міносян Андрій, Варипаєв Олексій. МАНДРІВНИЦТВО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА МИКОЛИ ГОГОЛЯ ЯК ВТІЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СВІТОГЛЯДНОГО ІДЕАЛУ..... 455

Mrázková Hana. EXPRESIVNÍ POJMENOVÁNÍ V UMĚLECKÉM TEXTU: PROBLÉMY PŘEKLADU..... 462

Немировська Олександра, Форманова Світлана, Боєва Евеліна. КОНЦЕПТ 'ДОРОГА' В ЖАНРІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ..... 470

Пономаренко Марія. ВІДТВОРЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕМІНУТИВІВ ТА АУГМЕНТАТИВІВ У ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ 480

Прісовська Галина, Коваленко Олена, Єрмоленкова Ірина. КОНФЛІКТ У ЛІРИЧНИХ ТВОРАХ Т. ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ «ТРЬОХ ЛІТ»..... 488

Сапожнікова Лариса, Коршунова Ірина. СЕМАНТИЧНІ НЮАНСИ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ 494

Шабаль Катерина. ПРИНЦИПИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ ПЕРСОНАЖІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ РОМАНІ 501

Шарова Тетяна. ХУДОЖНЬО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ВІЙНИ В РОМАНІ К. ГОРДІЄНКА «БУЙМИР» 508

Шевченко Віолетта. СИНТЕЗ РЕАЛЬНОГО ТА ІРРЕАЛЬНОГО У ХИМЕРНОМУ РОМАНІ ХХІ СТОЛІТТЯ 515

Солецький Олександр. ЕМБЛЕМАТИЧНИЙ КОД ТЕКСТІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 521

Ткаченко Олена Г. АНТИЧНІ ЛІТЕРАТУРНІ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ: ШЕВЧЕНКО Й ОВІДІЙ 528

Ткаченко Олена П. ТИПОЛОГІЧНЕ ВИТЛУМАЧЕННЯ ОБРАЗІВ КАЇНА І АВЕЛЯ ЯК ОСОБЛИВА ГЕРМЕНЕВТИЧНА ТА ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ 534

Єщенко Наталія. КОРДОЦЕНТРИЗМ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 541

Жигун Сніжана. УКРАЇНСЬКИЙ НЕОРЕАЛІЗМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС 548

ЛІНГВОДИДАКТИКА І ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ 555

Веретенко Тетяна, Бєлоліпцева Олена. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ 556

Березюк Юлія. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ В РОБОТІ З ШКІЛЬНИМИ ПІДРУЧНИКАМИ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ 561

Березюк Олена, Березюк Олексій. ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ 566

Буднік Анжела, Хижняк Ірина. ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПОРТФОЛІО В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ 572

Копусь Ольга, Свекла Тетяна. КРЕАТИВНА СКЛАДОВА В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З РЕКЛАМИ ТА ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ 579

Кучерява Оксана, Марчук Олена. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ 586

Заверико Наталія, Лещенко Олена. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БАТЬКІВСТВА У МОЛОДОГО ПОДРУЖЖЯ В УКРАЇНІ 593

Лєсная (Лісна) Галина. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ У КУРСІУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ 599

Лисак Наталія. ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ З ВИКОРИСТАННЯМ КОНТЕКСТНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ СЕРВІСНОГО ПРОФІЛЮ 604

Самусенко Оксана. УКРАЇНСЬКІ МУЛЬТФІЛЬМИ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ У КУРСІ ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВСТВА 611

Шевченко Мирослава. КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКІВ У СИСТЕМІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ НА ПОЧАТКОВОМУ РІВНІ (А1) 618

Шевцова Лариса. ВИКОРИСТАННЯ МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЙ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 624

Тріфаніна Любов. СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ 632

Вайнола Ренате. МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ 638

Валенкевич Ольга. ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ 644

Веретенко Ірина. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ 651

Вятчаніна Світлана, Назаренко Наталія. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКИХ ВНЗ 657

Зайченко Неоніла, Паламарчук Ольга. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПОДОЛАННЯ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ 663

МОВОЗНАВСТВО. КУЛЬТУРОЗНАВСТВО. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

РИМА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯННЯХ: РІЗНОВИДИ, СПЕЦИФІКА, ФУНКЦІЇ

Берковець Віра
Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Virvolb@ukr.net

Замовляння, як відомо, належать до найдавнішого масиву усної народної творчості. Як жанр словесного магічно-сакрального фольклору, початок формування якого дослідники пов'язують із культурою неолітичної епохи V – III тисячоліття до н. е. [Гунчик 2001: 6], замовляння увібрали в себе тисячолітню історію, традиції, вірування, обряди й звичаї як язичництва, так і християнства. Ці усталені речитативні формули переважно віршованого характеру мають чітку прагматичну спрямованість із виразним переважанням утилітарно-магічного призначення над художньо-естетичними цінностями. Разом із тим замовлянням притаманні й висока поетика, і образність, і глибока символіка, і ритміка, і багатство засобів художнього паралелізму – що в сукупності сприяє виконанню основної функції замовляння: зцілити, посприяти, відвернути-привернути, захистити тощо. Саме паралелізм є, на думку дослідників, основою замовляння, його ядром – зрештою, «увесь фольклор побудовано за принципом паралелізму» [Новикова 1993: 18].

Вважають, що саме «паралелізм і симетрія наштовхнули на ритмічну організацію мови й на створення рими, яка підкреслювала й завершувала паралелізм» [Лесин, Пулинець 1971: 298–299]. Рима у замовляннях є одним із чинників творення їхньої ритмічності – а ритм, як відомо, «становить сутність замовляння <…>. Ритмічне замовляння гіпнотизує, навіює, змушує» [Блок 1962: 53]. І хоча замовляння не тотожні віршам – вони «складені то в прозовій формі, то, частіше, нерівномірними віршами, сполучуваними риторичною чи звуковою римою, а то й займають посереднє місце між прозовою й віршованою формою» [Колесса 1938: 31-32], – їм також притаманна рима, різновиди і вияви якої зумовлені специфікою цих малих фольклорних текстів.

Для дослідження особливостей римотворення у вербальній структурі замовляння ми проаналізували тексти українських народних лікувальних замовлянь, а саме замовлянь крові (ЗКр), від зубного болю (ЗЗБ), від укусу змії (ЗУкЗ) та від психічних хвороб: пристріту, уроків, переляку, дитячих криксів (ЗПсХв), представлені в 11-ти збірках (див. **Джерела**). Орфографію й пунктуацію джерельної бази збережено.

Аналіз дослідженого матеріалу дозволив виявити такі закономірності.

1. Для римо-ритмічної структури замовлянь характерна передусім рима *внутрішня*: *Там тобі* ***пітєніє, єдєніє, гуляніє, буяніє*** (ЗПсХв); ***роженій, молитвеній*** (Парасці) пристріт минувся. ***Подуманий***, ***погаданий***, / ***жіночий, парубочий,*** / ***панський, циганський,*** / ***водяний***, ***вітряний***, / ***земляний*** і ***присланий*** (ЗПсХв); *Допоможи, Господи,* ***київськіє, лаврськіє, печерськіє****, / янголи* ***небеськиє, святий Оврський*** *Макарій* (ЗПсХв) та ін.

Поширена внутрішня рима в іменах, зокрема й редуплікованих: *Калиновим мостом ішло* ***три сестри: Калина, Малина*** *і* ***Шипшина*** (ЗКр); *Осоха-солоха; цариця Веретениця*; *Марія-Полумарія, Анна-Полуанна, Лукер'я-Полулукер'я* (ЗУкЗ);

Місяцю-Маю, чогось я тебе спитаю (ЗЗБ); *Зоря-зірниця, красная дівиця-полуночниця* (ЗЗБ) тощо.

Часто внутрішню риму творять ряди римованих одиниць різних частин мови: низка рим іменникових перетікає в низку прикметникових чи дієслівних: ***Зорі-зірниці***, *вас на небі три* ***сестриці****: одна* ***вечірня****, друга* ***полуночна****, третя світова, станьте мені в* ***помочі*** *од всякої* ***немочі!*** (ЗПсХв); *Ішов святий Аврам по крутих* ***горах****, по* ***мохах****,* ***болотах****, по ницих* ***лозах****,* ***замочився****,* ***заросився****, нігде йому спочить;* ***прийшов****,* ***сів****,* ***спочив*** *на сірім коні,* ***устав*** *і* ***пішов****, за собою перелоги, уроки, примовки поніс* (ЗПсХв); *Ізбери ти всіх своїх* ***царів, генералів, князів, гетьманів, полковників, сотників, отаманів, осавулів, хорунжих, рядових****, усіх козаків і всіх* ***домових*** *служителів,* ***земляних, гноєвих, трав'яних, кам'яних, водяних, погрібних, підкупних****, і покарай винного* <…> (ЗУкЗ) тощо.

Ряди внутрішніх рим можуть утворювати групи постійних епітетів, властивих фольклорним текстам, з означуваними словами: *Одкотися, одвернися, од* ***рум'яного лиця****, од* ***щирого серця*** (ЗПсХв); <…> *сталася мені шкода в коня (такої-то масті),* ***у жовтій кості, в червоній крові****, у рижім* ***м'ясі****,* ***в вороній шерсті*** (ЗУкЗ) та ін.

Ланцюжки внутрішніх рим іноді містять до 20-ти й більше одиниць, переважно прикметникових – що зумовлено потребою якнайточніше описати хворобу чи її причину: <…>*збери ти своїх ячіптянок,* ***лісових, борових, мохових, норових, чорних, піджарових, рябих, підкуплених, підбервених, ломових, стропових, гнояних, водяних, полєвих, жовтохвостих, жмуграстих*** *і* ***рудих*** (ЗУкЗ); *Переляк, переляк, з чого ти* ***знячаний****, чи ти* ***мисляний, задуманий, забачаний, заглячаний, стрічний, смішний, заграничний, пограничний, полудній, ополудній, вечірній, подвечірній, батьков, матерін, жіночий, парубочий, конський, товарачий, гусячий, курячий, свинячий, земляний, водяний*** (ЗПсХв) тощо. У таких переліках рима, крім ритмічно-фонічної, виконує ще й магічно-сугестивну функцію, створюючи своєрідний ритмічний монотон, що дозволяє вводити реципієнта в гіпнотичний стан, необхідний для процесу зцілення.

Внутрішню риму посилюють повторювані службові частини мови, які здебільшого виступають у ролі проклітик і можуть утворювати фігури анафоричного полісиндетону: *Місяць на небі, старий дуб* ***у полі****, камінь* ***у морі****, мрець* ***у землі*** (ЗЗБ); *Говору* ***од*** *вужа,* ***од*** *гадюки, /* ***Од польових, од борових, од лісових*** (ЗУкЗ); *Гадюка чорна, гадюка біла, сіра, болотяна,* ***з-під пня, з-під виворотня*** (ЗУкЗ); *Поклич ти всі свої змії –* ***і степові, і лісові, і гноянії, і водянії*** *– і накажи їм, щоб вони не кусали* ***ні скотини, ні людини*** (ЗУкЗ); *Щоб ти не був* ***ні в руках, ні в ногах, ні в очах, ні в плечах, ні в грудях, ні в животі, ні в жовтій кості, ні в чорній крові, ні в синіх жилах, ні в рум'яному лиці, ні в веселому серці*** (ЗПсХв) тощо.

Різновидом внутрішньої рими є, на нашу думку, кольороповтори – наскрізні симпатійні епітети: *А в той церкві /* ***кам'яниї*** *попи,* ***кам'яниї*** *столи,* ***кам'яниї*** *пристоли* (ЗУкЗ); *У* ***золотім*** *полі –* ***золота*** *груша, а на* ***золотій*** *груші –* ***золоте*** *гніздо, а в* ***золотім*** *гнізді – гадина-цариця* (ЗУкЗ). Вони забезпечують наскрізну ритмізацію тексту, несуть певне символічне навантаження й можуть сполучатися з іншими видами рими внутрішньої (*хрещеному, нарожденному, молитвенному*) та рими зовнішньої (*рубати – замовляти; кришити – варити; закипати – затихати*) і творити розмаїтий наскрізний римо-ритмічний малюнок тексту: *Було собі* ***красне*** *море. Їхав чоловік* ***красним*** *возом,* ***красними*** *волами,* ***красні*** *колеса,* ***красне*** *ярмо,* ***красна*** *війя,* ***красні*** *притики,* ***красне*** *море рубати, хрещеному, нарожденному, молитвенному Іванові кров замовляти* (ЗКр); *Йшла дівка* ***поганим*** *шляхом, на* ***поганий*** *огород,* ***поганого*** *зілля*

рвати, ***поганим*** *ножем кришити,* ***поганий*** *борщ варити, став борщ закипати, стала кров затихати* (ЗКр) тощо.

Досить рідкісною є внутрішня *тавтологічна* рима – повтор числівників: *У моря, у Лукомор'я стоїть дуб, у тому дубу* ***дванадцять*** *коренєй,* ***дванадцять*** *кокотов. У кожному кокоті* ***дванадцять*** *зерен,* ***дванадцять*** *сестер. Сестри гадючі зуби виривали* (ЗУкЗ); *Стій, змійо, не їж мене, їж (Мартиних)* ***сімдесят*** *болячок,* ***сімдесят*** *гарачок,* ***сімдесят*** *уроків,* ***сімдесят*** *пристріток,* ***сімдесят*** *напиток, і вітряних, і водяних <…>* (ЗПсХв); *Я вигаваряю, віклікаю* ***трі дєвєть*** *уроков, /* ***трі дєвєть*** *пріпстрєкоу,* ***трі дєвєть*** *нежітишчоу / на бістріє води посілаю* (ЗПсХв).

Різновидом внутрішньої рими, на нашу думку, виступають також характерні для замовлянь варіації словесних повторів у суміжних синтагмах, що вводять нові епізоди тексту – така схема розгортання подій зумовлена кумулятивною структурою замовляння й нагадує будову концентричних кіл або матрьошки: *На морі, на Діяні, на острові на Кіяні, там стояв* ***дуб****(1), а в* ***дубі****(1)* ***дупло****(2), а в* ***дуплі****(2)* ***гніздо****(3), а в* ***гнізді****(3) цариці <…>* (ЗУкЗ); *На синьому морі, на* ***залізнім****(1) току – там* ***залізна****(1)* ***баба****(2), а в тої* ***баби****(2) –* ***сім дочок****(3), а* ***в тих семи****(3) – також по сім* (ЗКр); *А в полі* ***море****(1), а в тім* ***морі****(1) золотий* ***камінь****(2), а на тому* ***камені****(2) золота* ***яблуня****(3), а на тій* ***яблуні****(3) золоте* ***гніздо****(4), а в тім* ***гнізді****(4) цар Гадюн сидить* (ЗУкЗ) та ін.

Попри те, що замовляння нечасто фіксуються на письмі у формі строфічного вірша, у них можна побачити й виразну *зовнішню (прикінцеву)* риму, яка завершує рядок або синтагму. Щоправда, така рима є значно менш поширеною: *Де сонце* ***ходить****, там кров* ***знімається****, де сонце* ***заходить****, там кров* ***запікається*** (перехресне римування, ЗКр); *Місяцю, місяцю* ***молодий****, / У тебе ріг* ***золотий****, / тобі на* ***підповня****, / мені на* ***здоров'я*** (суміжне римування, *ЗЗБ*); *На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами* ***розгрібає****, хвостом* ***розмітає****, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристріт* ***одганяє*** (потрійне римування, ЗПсХв); *Біг собака через* ***міст****, / Ряба шкура, рябий* ***хвіст****, / Сюди круть, туди* ***верть****, / Втікайте, вроки, бо йде* ***смерть*** (суміжне римування, ЗПсХв) тощо.

В українських народних замовляннях зовнішня рима часто поєднана з внутрішньою, вони перетікають одна в одну, створюючи специфічну римо-ритмічну структуру тексту: *<…> три* ***сестриці-послужниці****: одна* ***лісаха****, друга* ***водаха****, третя* ***поляха*** (ЗУкЗ); *<…> а в гнізді цариці: одна* ***Киліяна****, друга* ***Іліяна****, а третя* ***цариця Веретениця*** (ЗУкЗ); *Нечипор-угоднік,* ***возьми*** *свою палку,* ***махни****,* ***розмахни****, (ім'я) переляк* ***прожени*** (ЗПсХв) тощо.

Зовнішню риму посилюють повторювані прийменники й частки, які виступають проклітиками при римованих іменниках чи дієсловах, подаючи іноді зразки високої образності й поетики: *Аби зниділи, / Як нидіє віск* ***на вогні****, / Піна* ***на воді****, / Роса* ***на траві*** (потрійне римування, ЗПсХв), а також *Я* ***із річчю*** *– Бог* ***із поміччю*** (ЗКр); *Ходить Ісус по небу, трісочки* ***збирає****, огонь* ***розкладає****: огонь* ***не горить****, кров* ***не біжить*** (суміжне римування, ЗКр); *У вовка* ***хай болять****, у ведмедя* ***хай болять****, / У лисиці* ***хай болять****, / Тільки у раба Божого (ім'я) /* ***Хай*** *зуби* ***не болять****: ні один, ні два, / Ні три, ні чотири,* ***ні п'ять*** (тавтологічна рима, в останньому рядку – неграматична (*не болять – ні п'ять*); четвертне римування, ЗЗБ) тощо.

В українських народних лікувальних замовляннях уживається й *початкова* рима – співзвучність на початку рядків або сусідніх синтагм, часто анафорична (сполучникова, прийменникова, з часток), що утворює полісиндетонні фігури синтаксичного паралелізму й іноді взаємодіє з рядами внутрішніх чи прикінцевих рим,

сприяючи глибинній ритмізації тексту: ***На синьом*** *морі,* ***на синьом*** *океані / там стоїть дуб,* ***а в том*** *дубі – гніздо, /* ***а в тім*** *гнізді – гніздяніца, /* ***а в той*** *гніздяніці – Іван Золотоус та гадіна Палагея* (ЗУкЗ); <...> ***і да поможіте, і виміте*** *три зуби лихих* ***з*** *рижого коня (чи з раба Божого),* ***з крові чорної, з кості жовтої, з шерсті рижої!*** (ЗУкЗ).

Початкову риму можуть утворювати й цілі речення: [1]*Як укусила чорна чорнуха –* [1а]*викоти, Господи, зуба сем'яним зерном.* [1]*Як укусила ряба рябуха –* [1а]*викоти, Господи, зуба хмілевим зерном.* [1]*Як укусила жовта жовтуха –* [1а]*викоти, Господи, зуба маковим зерном* (ЗУкЗ); *Гадине-царице, повиймай зуби, бо* [1]***буде тобі те,*** [1а]***що тій*** *жінці,* [1б]***що проти неділі у суботу*** *прала, муку придбала, та* [1]***буде ж тобі те,*** [1а]***що тому*** *чоловікові,* [1б]***що проти неділі у суботу*** *рубає дрова* (ЗУкЗ) тощо.

На нашу думку, початковими римами можна також вважати випадки послідовного вживання співзвучних порядкових числівників: ***Перший*** *княжич місяць на небі Адав'євич,* ***другий*** *черв'як у дубі,* ***третій*** *медвідь у лігві,* ***четвертий*** *камінь у полі,* ***п'ятий*** *щука у воді* (ЗЗБ); <…> *три цариці, три зміїці:* ***одна*** *Софія,* ***другая*** *Половія,* ***третя*** *Домникія* (ЗУкЗ) та ін.

2. У текстах українських народних лікувальних замовлянь трапляються рими як *повні (точні)*, так і *неповні (неточні)* з виразним переважанням перших: *Пристрі́че, пристрі́че, добрий чолові́че!* (ЗПсХв); <…> *щоб вони не кусали ні скоти́ни, ні люди́ни* (ЗУкЗ); *Ні боля́ть, ні щемля́ть, мов залізні стоя́ть* (ЗЗБ); *Там на горі тури ора́ли, красну рожу сі[йа́]ли* (ЗКр) тощо. Переважання точних рим зумовлене, очевидно, тим, що вони задають чіткіший ритм, сприяють кращій структурованості, організованості, а отже, й кращому запам'ятовуванню тексту.

Серед повних рим зустрічаються й *глибокі*: *Ішло два плани́тники, два пристрі́тники, дві плани́тниці, дві пристрі́тниці* (ЗПсХв); *чи ти дів**о́**цький, чи ти парубоцький* (ЗПсХв); *забери свої зуби з нарожде́ного, хреще́ного раба Божого /ім'я/* (ЗУкЗ); <…> *у тебе ріжки не* ***щими́тимуть****, а у мене зуби не* ***боли́тимуть*** (ЗЗБ) та ін.

Неточні рими можуть супроводжувати рими точні, збагачуючи й урізноманітнюючи загальну ритміку тексту: *Я водя́ну* ***ви́ллю****, а медя́ну* ***ви́п'ю*** (ЗКр); *Святий* ***Оврáм*** *землю* ***орáв*** (ЗКр); *Тобі на* ***підпóвня****, а мені на* ***здорóв'я*** (ЗЗБ); *Станьте,* ***óтче****, до* ***пóмочі*** (ЗПсХв); *замовляю тебе не сам своїми* ***ду́хами*** *– Господніми* ***нау́ками*** (ЗКр) тощо.

Різновидом неточної рими виступає *асонанс*: *Летів* ***ОрЕл*** *через* ***мОрЕ*** (ЗКр); *земля <…> залічує зуби своїми* ***сОкАмИ****, своїми* ***плОдАмИ*** (ЗЗБ) та *консонанс*: *Лети****В чоРН ВоРоН*** *із-за крутої гори* (ЗКр); *Ішла баба по* ***річц([Ц':])і,*** *вела бика на* ***нитц([Ц':])і*** (ЗКр); *Ішов* ***ХРиСТоС****, ступив на* ***тРоСТЬ*** (ЗКр) тощо.

Точна і неточна рими з усіма їхніми різновидами дозволяють створювати розмаїту римо-ритмічну мозаїку замовляльного тексту, надають йому наспівної мелодійності й наскрізної ритмізації, чіткої, але не скутої суворими нормами строфічного віршування.

3. Досить нечастотними у текстах українських народних лікувальних замовлянь є рими *багаті*: *Поклич ти всі свої змії – і степові, і лісові, і гно[й**а]ні́й**, і во[д**а]ні́й*** (ЗУкЗ); дещо більше рим *бідних*: *Їхав Ілля на* ***коні́****, тяг ноги по* ***землі́*** (ЗКр); *Гадюка <…> з-під* ***пня****, з-під* ***ви́воротня*** (ЗУкЗ); *Одверніте той крик, боль на* ***болота́****, на* ***черета́****, де люди не ходять* (ЗПсХв) тощо, проте вони не відіграють значної ролі в системі римування замовлянь.

4. Найпоширеніші в текстах українських народних лікувальних замовлянь рими

жіночі (парокситонні): водя́на – медя́на, ора́ли – сія́ли, розлила́ся – уняла́ся, каплиці – дівиці та ін., далі – в порядку спадання частотності – рими *чоловічі (окситонні): підня́в – уня́в, пан – збан, ні боля́ть – ні щемля́ть – стоя́ть, дактилічні (пропарокситонні): знима́ється – запіка́ється; го́лочку – ни́точку; хреще́ного – народже́ного – молитво́яного*). Найменш поширені *гіпердактилічні* рими (*з мєзінєнькіх* ***па́льчікоу****, з усєх його* ***суста́учікоу***). Усі ці різновиди іноді трапляються в межах одного тексту і навіть одного речення: *Чі ти* ***вітряни́****, чі ти* ***костяни́****, чі ти* ***пога́дани****, чі ти* ***на́слани****, чі ти* ***парубо́чі****, чі ти* ***жоно́чі****, чі ти* ***дівочі****, чі ти* ***соба́чі*** (ЗПсХв), де перші дві рими є чоловічими, третя й четверта – дактилічні, решта – жіночі.

Відомо, що переважання чоловічих рим зумовлює різке й рішуче звучання тексту, задає чіткий рубаний ритм; жіночі рими надають закінченню рядків м'якого звучання, співучості; дактилічна рима ще більше посилює співучість і надає тексту сповільненості; максимум повільності забезпечує рима гіпердактилічна. Тож поширеність у замовляннях насамперед рими жіночої можна пояснити, на нашу думку, специфікою цих фольклорних текстів з їхньою монотонною речитативністю, плавністю й наспівністю, яка знаходить своє відображення навіть в орфографічних особливостях писемної фіксації замовлянь. Так, у записах збирачів часто можна простежити незакономірне (з погляду граматики) уживання коми замість крапки або крапки з комою – саме з метою зберегти плавність, наспівність, монотонність, безперервність мелодики замовляння, для якої не характерна інтонація крапки як перерви у звучанні, різкої зміни інтонаційного контуру.

5. В українських народних лікувальних замовляннях більш поширеною, за даними нашого дослідження, виявилась рима *граматична*, насамперед ***дієслівна,*** представлена в аналізованих текстах дієсловами: 1) минулого часу: *ішли – рубали – саджали – пускали* (ЗКр); *зрождавсь – скупавсь* (ЗЗБ); 2) теперішнього часу: *стоїть – лежить* (ЗУкЗ); *не болять – не щемлять – стоять* (ЗЗБ); 3) майбутнього часу синтетичної й аналітичної форми: *помолюся – поклонюся* (ЗПсХв); ***будуть*** *бенкет* ***робити*** *–* ***будуть*** *зуби* ***боліти*** (ЗЗБ) дійсного способу, а також дієсловами наказового способу: *вийди – вигукни – висвисни* (ЗУкЗ); ***нехай*** *воно <…> де не треба* ***не кусає,*** *зубів своїх* ***не пускає*** (ЗУкЗ); *посватаймось – побратаймось* (ЗПсХв) та інфінітивами: *Годі* ***іграть****, годі* ***буять****, годі кроу* ***паліть****, кость* ***ламіть*** (ЗПсХв), зокрема й інфінітивними частинами складеного дієслівного присудка: ***стали*** *вони* ***читать,*** ***отправлять****, од хрещеного, нарожденого (ім'я) опухи, яд* ***забирать*** (ЗУкЗ) тощо.

Дещо менше поширені рими граматичні ***прикметникові***: *водяная – огняная – кров'яная* (ЗКр); *вітряний – віхровий – степовий – межовий* (ЗПсХв) та рими ***іменникові***: *на коні – на сідлі*; *Там вам буде* ***пітєнє, єдєнє, гулянє*** (ЗПсХв); *три брати – Кіндрати, горою – з росою* (ЗКр) та ін.

Виразне переважання рим дієслівних зумовлене спрямованістю замовляння насамперед на дію, що відображено в широкому використанні таких прийомів, як *симпатійна антиципація* (представлення бажаного уже здійсненим) – цим пояснюється висока частотність дієслів минулого часу; *синтаксичний паралелізм* у стверджувальних і заперечних порівняннях (*вода* ***розлилася*** *– кров* ***уйнялася****; рожа* ***не зійшла*** *– кров* ***не пішла*** (ЗКр) тощо), а також уживання значної кількості *імперативів*. Значна частотність прикметникових та іменникових рим пов'язана з необхідністю докладно описати хворобу, її ознаки і причини та місце, куди вона має піти (*на очерета – на болота* тощо).

Найменше у текстах замовлянь виявлено рим *неграматичних*: *коса – вся,*

морем – повен, Божа Мати – замовляти (ЗКр); *святий* ***Миколай*** *– лиха* ***собирай*** (ЗУкЗ); *Місяцю-Маю – спитаю* (ЗЗБ); *грані – погані, соколові* ***очі*** *– зуби* ***вовчі*** (ЗПсХв) та ін. Таке «нехтування» римами неграматичними, уживання яких у поетичному тексті свідчать про високу майстерність автора (на відміну від уживання рим граматичних, які вважаються одноманітними й малоефективними), пояснюється насамперед прагматикою замовляльного тексту, який не є власне поезією і для якого результат завжди важливіший, ніж спосіб його досягнення, і *що́* важливіше, ніж *я́к*.

6. В українських народних лікувальних замовляннях абсолютну більшість становлять рими *прості* (*йшла – несла, старий – карий, духами – науками* (ЗКр) тощо) і як виняток трапляються рими *складні* (*лети ти – престріте* (ЗПсХв)) й *омонімічні* (*Христос* ***став*** *і ангел* ***став****, і Ордан-ріка* ***стала****, а котра не* ***стала****, не благословенна* ***стала*** (ЗКр) тощо).

Серед функцій, які виконує рима в текстах українських народних лікувальних замовлянь, провідними насамперед є ритмічно-фонічна й магічно-сугестивна. Різні види рим забезпечують всерівневу ритмізацію тексту, створюють ритмічний монотон, що заколисує реципієнта, вводить його в особливий гіпнотичний стан – стан зміненої свідомості – й, очевидно, сприяє урівноваженню порушених хворобою біоритмів. Мнемотехнічна функція рими в замовляннях полягає в кращому запам'ятовуванні римованого тексту, який передавався лише усним шляхом, часто з вимогою запам'ятати з першого разу й суворою забороною на зміну слів і порядку їх слідування. Меншою мірою замовлянням, які являють собою проміжну ланку між поезією й прозою, властива строфічна функція рими, а також естетична й семантична її функції.

Література

Блок 1962. Блок, А.: Поэзия заговоров и заклинаний. In: Собр. соч. в 8-ми т. Т.5. Москва-Ленинград 1962, с. 36-66.

Гунчик 2011. Гунчик, І.: Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2011.

Колесса 1938. Колесса, Ф.: Українська усна словесність. Львів 1938.

Мечковская 1998. Мечковская, Н.Б.: Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий. Агентство "ФАИР", Москва 1998.

Новикова 1993. Новикова, М.: Прасвіт українських замовлянь. In: Українські замовляння, Київ 1993, с.7-29.

Потебня 1877. Потебня, А.: Малорусская народная пѣсня, по списку XVI вѣка. Текстъ и примѣчанія. Отдѣльный оттискъ изъ «Филологическихъ Записокъ», Воронежъ 1877.

Ткаченко 2003. Ткаченко, А.О.: Мистецтво слова: Вступ до літературознавства. ВПЦ «Київський університет», Київ 2003.

Словники:

Гром'як (ред.) та ін. 2007. Гром'як, Р.Т. (ред.), Ковалів, Ю.І. (ред.), Теремко, В.І. (ред.): Літературознавчий словник-довідник. ВЦ «Академія», Київ 2007.

Лесин, Пулинець 1971. Лесин, В.М., Пулинець, О.С.: Словник літературознавчих термінів. Радянська школа, Київ 1971.

Джерела:

Агапкина и др. 2003. Агапкина, Т.А., Левкиевская, Е.Е., Топорков, А.Л. (сост., подготовка текстов и коммент.): Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.). Издательство «Индрик», Москва 2003.

Василенко, Шевчук 1991. Василенко, М.Г. (упоряд., ред., передмова і післямова), Шевчук, Т.М. (упоряд).: Ви, зорі-зориці...: українська народна магічна поезія (замовляння). Молодь, Київ 1991.

Давидюк 1993. Давидюк, В.Ф. (упоряд.): Зоряна вода. Таємниці поліських знахарів. «Надстир'я», Луцьк 1993.

Дмитренко (упоряд.) 2007. Дмитренко, М.К. (упоряд., передмова, примітки):

Замовляння. Серія «Народна творчість». Кн. 9. Видавець Микола Дмитренко, Київ 2007.

Ігнатенко 2013. Ігнатенко, І.: Народна медицина Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). ПП «Медобори-2006», Кам'янець-Подільський 2013.

Мойсієнко 1996. Мойсієнко, В.: Поліські замовляння. In: Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Вип.1, Львів 1996, с.121-165.

Москаленко (упоряд.) 1993. Москаленко, М.Н. (упоряд.): Українські замовляння. Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ 1993.

Полковенко (упоряд.) 2001. Полковенко, Т. (упоряд.), Дунаєвська, Л. (вступне слово), Павлов, О. (передмова), Полковенко, Т. (упорядкування). Фісун, В. (примітки): Українська народна магія: поетика, психологія. Серія: Фольклор. Етнографія. Звичаєве право. Вип. 2. «Бібліотека українця», Київ 2001.

Таланчук 1992а. Таланчук, Олена: Духовний світ українського народу. МП «Фотовідеосервіс», Київ 1992.

Таланчук 1992б. Таланчук, О.М. (упоряд.): Українські чари. Либідь, Київ 1992.

Фісун 1998.: Фісун, В. (вступна стаття, упорядкування текстів та примітки): Словесна магія українців. «Бібліотека українця», Київ 1998.

Summary

According to our research in the Ukrainian folk healing spells internal, complete and paroxytone rhymes are more often used than external, uncomplete, oxytone and proparoxytone rhymes. All kinds of rhymes promote memorization of text and create cross-textual rhythm, which sometimes realizes itself as rhythmical monotone. In generally such rhythm creates smoothed melodic contour and obviously, it helps to put recipient into a hypnotic state and heal him. So the main functions of Ukrainian folk healing spells are rhythmical, magical-suggestive and mnemonic functions.

Key words: the Ukrainian folk healing spells, internal rhyme, complete rhyme, paroxytone rhyme, rhythmical function, magical-suggestive function, mnemonic function.

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ ЧАСОПИСУ «РІДНА МОВА» (1933–1939)

Біловус Галина
Львівський національний університет імені Івана Франка
bilovushalyna@gmail.com

Одним із визначальних аспектів наукової діяльності лінгвіста, літературознавця, бібліографа, історика, педагога, культуролога Івана Іларіоновича Огієнка (митрополита Іларіона) є шевченкознавчі дослідження, що набули широкого визнання в мовознавстві. Як констатує М. Тимошик, професор Іван Огієнко «належить до числа небагатьох учених-енциклопедистів, доробок якого у галузі шевченкознавства є особливо вагомим. Однак він і досі залишається практично невідомим не лише широкому читацькому загалу, а й фахівцям. Парадокс Огієнкової долі полягає в тому, що про Тараса Шевченка цей автор почав писати ще в студентські роки, продовжив ці досліди в Кам'янці-Подільському, Варшаві, Холмі, Лозанні» [Тимошик 2003: 5; Тимошик 2007: 34], а завершив свою шевченкіану митрополит Іларіон у Канаді.

Кожен етап у житті та діяльності вченого сприяв його розумінню знаковості постаті Тараса Шевченка в історії української і світової культури. Це спонукало І. Огієнка до формування власної Шевченкіани. Доповнюючи й поглиблюючи провідні національні ідеї Т. Шевченка, виокремлені в дослідженнях шевченкознавців минулого, І. Огієнко продовжував відкривати для своїх сучасників нові сторінки шевченкової творчості, що не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Шевченкіана І. Огієнка репрезентована широким спектром наукових праць, серед яких поважне місце посідають: «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» [Огієнко 1961], «Релігійність Тараса Шевченка» [Огієнко 1964], «Тарас Шевченко» (не друкована до 2002 р. праця І. Огієнка, що більш ніж півстоліття пролежала у рукописах у канадському Вінніпезі й повернулася в Україну завдяки старанням відомого дослідника-огієнкознавця М. Тимошика) [Огієнко 2003].

Окрім наукових студій ученого, що вийшли окремими виданнями, у творчому доробку І. Огієнка є ґрунтовні шевченкознавчі розвідки, опубліковані як передмови до монографії «Історія української літературної мови» [Огієнко 1949], «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» [Огієнко 1961], а також численні публікації, зафіксовані в періодичних виданнях, зокрема: «Вираз "в Україні" в Шевченка» (Віра й культура 1954), «Ідейне наслідда Т. Г. Шевченка і сучасність» (Віра й культура 1961), «Перше видання революційних віршів Тараса Шевченка» (Віра й культура 1960–1961), «Чергові завдання шевченкознавства» (Віра й культура 1961), «Шевченко на селі» (Рада 1909), «Шевченко як творець української мови» (Слово істини 1950), «Шкільне видання "Кобзаря"» (Віра й культура 1961), «Як колись читали Шевченка» (Рада 1909) та ін.

Метою нашого дослідження є бібліографічний огляд шевченкознавчих розвідок І. Огієнка, опублікованих на сторінках науково-популярного часопису «Рідна мова», бібліографічно насиченого посиланнями на праці українських та

зарубіжних авторів. Слід зазначити, що через відсутність повних комплектів навіть у найбільших бібліотеках це видання донедавна залишалось не вивченим… [Тимошик 2001], навіть незважаючи на те, що вже у 1930-х роках цей часопис мав поважний авторитет у науковому і видавничому світі, про що, зокрема, йдеться у чеському часописі «Slovanský Přehled»: «“Рідна мова” – то місячник не тільки високого наукового рівня, але й повчаючий та цікавий, цінний причинок до української культури й добрий засіб для ушляхетнювання живої української мови» [Slovanský Přehled 1933: № 3, s. 262].

Журнал «Рідна мова» (1933–1939) І. Огієнко заснував і редагував у Варшаві, а друком він виходив у відомій друкарні отців василіан у Жовкві неподалік Львова. Стараннями І. Огієнка протягом семи років було видрукувано 81 випуск цього видання, в матеріалах якого містилися мовознавчі статті та методичні розробки й поради для всебічного вивчення української мови [Місяць 2010: 283]. До діяльності у часописі І. Огієнкові вдалося залучити визначних авторів-українознавців: Б. Кобилянського, Я. Рудницького, Я. Гординського, А. Чайковського, І. Коровицького, І. Крип’якевича та ін. Українознавчий характер і багатоаспектна тематична спрямованість видання позначились на його рубриках: «Історія української літературної мови», «Українська термінологія», «Походження українських слів», «Бібліографія нових праць для вивчення української мови», «Говори української мови», «З народної скарбниці», «Етимологічно-семантичні замітки» тощо. Загалом, за сім років виходу місячника «Рідна мова» тільки І. Огієнко опублікував у ньому понад 200 розвідок як під власним іменем, так і під псевдонімами: Професор, Прихильник, Учитель, Україніст, Дід Огій та ін. [Ляхоцький 2000: 139].

Серед численних публікацій часопису «Рідна мова», присвячених питанням розвитку української мови, її найрізноманітніших розділів, як-от: діалектологія, етимологія, історія мови, лексикологія, орфоепія, орфографія, синтаксис, термінологія тощо (у журналі відображаються практично всі галузі мовознавства!), у ньому міститься чимало шевченкознавчих розвідок І. Огієнка. При цьому вчений, обгрунтовуючи своє розуміння лінгвістичних основ популяризації науки, зазначає: «…я належу до тих, що не тільки кохаються в популярному викладі, але й уважають його за корисніший від викладу чисто наукового. Завдання вченого – не тільки творити науку, але й уміти навчати її» [Огієнко 1934в: чис. 7/8, ствб. 276].

Свої погляди на мову Т. Шевченка І. Огієнко окреслив у першій за хронологією виходу у журналі «Рідна мова» шевченкознавчій публікації «Шевченкова мова. Нариси й замітки. Шевченкова графіка» [Огієнко 1934], зазначаючи, що мова Т. Шевченка в історії української літературної мови має надзвичайно велике значення, оскільки «стала головною підвалиною нашої нової літературної мови» [Огієнко 1934: чис. 5, ствб. 187]. Розпочинаючи висвітлення різнобічних аспектів Шевченкової мови, автор подає докладний аналіз Шевченкових автографів, акцентуючи на нерівному й дещо поспішному характері письма Т. Шевченка.

Не можна не наголосити, що тема «Шевченкова мова» доволі широка і, відповідно, не могла бути повністю розкрита у межах однієї статті. Її логічним продовженням є дослідження науковця «Шевченкова мова. Шевченків правопис» [Огієнко 1934б]. У цій статті, подавши розгорнуту характеристику тогочасної системи правопису й порівнявши Шевченків правопис із правописом інших письменників, І. Огієнко констатує, що правопис письменника корінням своїм сягає

староукраїнської рукописної традиції: «За Шевченка ще не було якогось сталого нового українського правопису, тим то й Ш[евченко] ціле своє життя писав правописом староукраїнським» [Огієнко 1934б: чис. 6, ствб. 239–240].

У зазначеній праці вчений-мовознавець обґрунтував головні ознаки Шевченкового правопису, а саме: використання ***ъ*** в кінці слів після приголосних, наприклад: *другомъ, въ школу, послухавъ* тощо (хоч М. Лучкай у своїй «Граматиці слов'яно-руській» 1830 р. і М. Шашкевич у «Русалці Дністровій» 1837 р. вже писали без ***ъ***); непослідовність у написанні ***ы–і*** *(Ходилы, ходыли, поки хату запалилы*) та ***и–і*** *(чаривникъ, німый, пидійты)*, ***е–є*** *(единую, кучерявее, пожартуемъ)* тощо. І. Огієнко зазначає, що такий правопис «сильно плутає нам Шевченкову фонетику», а «…незвертання уваги на правопис доходить до того, що Ш[евченко] дуже часто те саме слово пише різно: *геніальное 174 – гениальное 83, бібліотекаръ – библиотекарь 79, матеріального – материальная 14...*» [Огієнко 1934б: чис. 6, ствб. 243–244]. Науковець звертає увагу й на такі особливості Шевченкового правопису, як відсутність значка на позначення українського ***ґ*** *(гусы, хвируги, гвалт)*, нероздільність у написанні прийменників з іменниками (*безслабостей 32, отомъ 9, передглазами 55* та ін.) чи частки ***не*** з дієсловами (*небрали, невозвели, незналъ*) тощо.

У статті І. Огієнка окремо йдеться й про непослідовність у вживанні великої літери. «Українська правописна традиція не знала послідовного вживання великих буков аж до XIX-го віку. Панувала в нашій і російській літературі звичка писати власні ймення з малої букви; в віках XVII–XVIII поплутання малої й великої літератури у власних назвах – звичайна річ. Під цією рукописною старою звичкою й виріс Шевченко, а тому завжди не дотримується новочасного правописного правила – починати власні ймення з великої літери» [Огієнко 1934б: чис. 8, ствб. 340–341]. На правописі Т. Шевченка позначилась ще одна староукраїнська рукописна звичка – неуніфікованість у використанні розділових знаків, що відображається на багатознаковій пунктуаційній системі. Т. Шевченко, як і тогочасні письменники, не надавав великого значення розділовим знакам. Письменник не використовував їх взагалі (окрім крапки, яку ставив замість коми) або ж подавав їх непослідовно. Таке нехтування розділовими знаками приводить до труднощів у прочитанні й розумінні Шевченкового тексту. Загалом перелічені особливості Шевченкового правопису, вважав І. Огієнко, необхідно враховувати усім, хто займається дослідженням мови Т. Шевченка, й норм правопису зокрема. Учений зазначав також, що тексти Шевченкових творів, адресовані широкому загалу користувачів, тому їх слід друкувати за правилами сучасного правопису, з дотриманням особливостей авторського синтаксису, розділових знаків тощо.

Результати своїх подальших наукових вислідів щодо вивчення мови письменника І. Огієнко опублікував під назвою «Шевченкова мова. Українізми в російських писаннях Шевченка» [Огієнко 1934а]. Ця шевченкознавча студія структурно поділяється на два підрозділи: «Простонародність Шевченкової мови» та «Голосні звуки Шевченкової мови». У першому підрозділі «Простонародність Шевченкової мови» на матеріалі «Щоденника» Т. Шевченка вчений подає численні приклади використання простонародних висловів і чужомовних слів. Мовознавець апелює до того, що «російської мови глибоко Ш[евченко] ніколи не знав. Він учився її тільки «з голосу», практично, але систематичного курсу її він ніколи не проходив. Ось через це російський правопис Ш[евченка] завжди несталий, а в самій мові повно українізмів» [Огієнко 1934а: чис. 10, ствб. 439], які науковець трактував як «відгук рідної Шевченкової мови» [Огієнко 1934а: чис. 11, ствб. 489] у російськомовних

творах письменника. У другому підрозділі, аналізуючи фонетичні особливості українізмів, зафіксованих у «Щоденнику» Т. Шевченка, І. Огієнко розкриває найвиразніші риси Шевченкового вокалізму і докладно розглядає специфіку використання голосних звуків Шевченкової мови, а саме: зближення ***і*** з ***и***, ***е*** з ***и*** та ***о*** з ***у*** в Шевченковій вимові.

Окреслення питання впливу української мови на лексико-семантичну систему російськомовних творів Т. Шевченка, традиції використання українізмів у щоденнику письменника, його художніх творах знайшли відображення в подальших мовознавчих дослідженнях: В. Туркіна [Туркін 1964], Т. Черторизької [Черторизька 1981], В. Русанівського [Русанівський 2002], Т. Космеди [Космеда 2012], М. Мозера [Мозер 2012] та ін. Широкий спектр заанонсованих лінгвістичних розвідок засвідчив перспективність започаткованих І. Огієнком шевченкознавчих студій ще й в інших аспектах. Так, Т. Черторизька [Черторизька 1981: 25] зазначає, що у XIX ст. посилилося проникнення у російську літературну мову значної кількості виразних у лексико-семантичному відношенні українських елементів.., які письменники вводили з метою створення місцевого колориту або ж типізації мови персонажів. Співзвучним із попередньою тезою є твердження і Т. Космеди, яка констатує: «Т. Шевченко – представник української культури й саме тому природно, що в його російськомовному тексті багато українізмів» [Космеда 2012: 330], використаних задля максимального відтворення конкретної ситуації.

У колі наукових зацікавлень Огієнка-мовознавця було питання основоположної ролі Т. Шевченка в українській літературній мові, свідченням чого є стаття «Значення Шевченка в історії української літературної мови» [Огієнко 1935]. Особливу увагу вчений присвятив огляду надбань попередників Т. Шевченка – І. Котляревському та Г. Квітці-Основ'яненку, що прагнули закласти основи процесу творення літературної мови. Однак реальним її творцем і реформатором став саме Т. Шевченко, наголошує І. Огієнко: «Шевченко мав великий мовний такт і глибоке мовне чуття, а до того він перший із усіх наших письменників зрозумів потребу створити літературну українську мову, і в цім власне його історична сила» [Огієнко 1935: чис. 3, ствб. 99]. У зазначеній праці І. Огієнко чимало уваги приділив народності мови Т. Шевченка, в якій органічно поєдналися пісенний фольклор, усна оповідь, релігійність, синоніміка, індивідуально-авторські новотвори, синтаксична організація текстів тощо.

Мова Т. Шевченка стала тим національним кодом, який продовжують вивчати і сьогодні. Так, у контексті основних напрямів розвитку сучасної гуманітарної науки це питання не втрачає своєї актуальності, про що йдеться в низці наукових досліджень мовознавців. Зокрема, В. Русанівський в праці «Т. Шевченко – реформатор української літературної мови» наголошує, що структурний феномен мови Т. Шевченка полягає насамперед у тому, що вона, на відміну від мови Квітки-Основ'яненка чи навіть Котляревського, була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшир… І не менш важливою особливістю мови письменника, зазначає автор, є домінування народнорозмовного джерела з елементами давніх слов'янських літературних мов [Русанівський 2001: 172]. Цю ж думку поділяє й М. Алексеєнко у статті «Тарас Шевченко – основоположник сучасної української літературної мови»: «Шевченко імпліцитно виступає антиподом обох своїх сучасників, дає зрозуміти, що сам він уважно слухає як говорить народ, знає цю мову від народження, не забув її.., тому народнорозмовна основа творчості Шевченка незаперечна» [Алексеєнко 2014: 19].

Поза будь-яким сумнівом, заслуга Т. Шевченка полягає у тому, що письменник збагатив народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів з різних джерел і тим самим віддалив мову літератури від розмовно-побутової мови, надав їй внутрішньої естетичної впорядкованості, гармонійно поєднав у ній культурно-мовні традиції минулого, сучасного та подав перспективи на майбутнє.

Помітне місце з-поміж шевченкознавчих матеріалів, опублікованих на сторінках «Рідної мови», посідають продовжувані публікації вченого-мовознавця, об'єднані спільною назвою «Навчаймося літературної мови від Шевченка!» [Огієнко 1933–1939]. Упродовж 1933–1939 років вони друкувались у часописі окремими частинами у рубриці «Мовний порадник», що є своєрідним журналом у журналі, в якому всі мовні питання подавалися в лаконічному вигляді, з конкретними прикладами [Тимошик 2001]. Одна за одною з-під пера вченого-енциклопедиста виходили словникові статті, присвячені Шевченковій мові, її милозвучності, синоніміці, особливостям авторського словотвору, правопису тощо. Для унаочнення текстів І. Огієнко неодноразово наводить зразки кращих поетичних творів Т. Шевченка, уривки з Шевченкового «Заповіту» тощо. Узагальнюючи викладене, слід наголосити, що зазначені публікації стали важливим підґрунтям до укладання «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови», який вийшов окремим виданням у Вінніпезі у 1961 році [Огієнко 1961] до вшанування столітньої пам'яті з дня смерті Т. Шевченка. Як зазначає М. Тимошик [Тимошик 2000], готуючи до друку окреме видання цього словника, І. Огієнко додав до рукопису значний за обсягом монографічний розділ «Шевченко як творець української літературної мови», що містить такі підрозділи: «Шевченкова мова», «Народність Шевченкової мови», «Релігійний стиль Шевченкової мови», «Стародавні вірування українського народу», «Елементи Шевченкової мови», «Вплив П. Куліша на Шевченкову мову», «Шевченко як творець української літературної мови», «Яскрава мальовничість Шевченкової мови», «Рясна синоніміка Шевченкової мови», «Новотвори в Шевченковій мові», «Правопис Кобзаря».

Цей величезний пласт Огієнкової праці не втратив своєї актуальності й сьогодні. Гідним продовженням шевченкознавчого словника І. Огієнка є останнє за часом перевидання «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» [Огієнко 2011] у Львівському національному університеті імені Івана Франка у 2011 році, що засвідчує його вагоме значення для сучасної мовознавчої науки.

Підсумовуючи, зазначимо, що бібліографічний огляд шевченкознавчих публікацій І. Огієнка, які висвітлювались на сторінках часопису, дає підстави стверджувати, що погляди І. Огієнка як мовознавця та історика на питання української мови були і нині залишаються вкрай актуальними. Новаторські студії вченого вирізняються скрупульозним аналізом і є вагомим внеском у становлення та поширення усистематизованої на сьогодні інтердисциплінарної науки – шевченкознавства.

Отож, науково-популярний журнал «Рідна мова» (1933–1939), на сторінках якого й дотепер можна знайти відповіді на різнобічні мовознавчі питання, став унікальним джерелом інформації про представлення галузевої бібліографії з українського мовознавства, й шевченкознавства зокрема.

Література

Алексеєнко 2014: Алексеєнко, М.: Тарас Шевченко – основоположник сучасної української літературної мови. In: Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki. Tom 1. Szczecin ; Greifswald 2014, с. 15–28.

Космеда 2012: Космеда, Т. А.: Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу. Коло, Дрогобич 2012.

Ляхоцький 2000: Ляхоцький, В.: Просвітитель (Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)). Видавництво імені Олени Теліги, Київ 2000.

Місяць 2010: Місяць, Н. К.: Мовознавчі праці Івана Огієнка – складова діалогу слов'янських культур. In: Іван Огієнко у діалозі культур і духовності : збірник наукових праць. Житомир 2010, с. 280–285.

Мозер 2012: Мозер, М.: Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки, пер. з нім. В. Кам'янець. Львів 2012.

Огієнко 1961: Іларіон, митрополит: Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Волинь, Вінніпег 1961.

Огієнко 1964: Іларіон, митрополит: Релігійність Тараса Шевченка: ювіл. вид. з приводу 150-ліття з дня народження Т. Шевченка (1814–1964). Вінніпег 1964.

Огієнко 2011: Огієнко, І. (митрополит Іларіон): Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови (перевид., передм.: Ніна Захлюпана, Василь Будний ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Каф. укр. мови). Львів 2011.

Огієнко 1949: Огієнко, І. (митрополит Іларіон): Історія української літературної мови. Вінніпег 1949.

Огієнко 2003: Огієнко, І. (митрополит Іларіон): Тарас Шевченко (упоряд., авт. передм. та комент. Микола Тимошик). Наша культура і наука, Київ 2003.

Огієнко 2001: Огієнко, І. (митрополит Іларіон): Шевченко як творець української літературної мови. In: Огієнко, І.: Історія української літературної мови (упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик). Наша культура і наука, Київ 2001. [Електронна версія]. Режим доступу: http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm.

Огієнко 1935: Огієнко, І.: Значення Шевченка в історії української літературної мови. In: Рідна мова. Чис. 3. 1935, ствб. 97–102.

Огієнко 1933–1939: Огієнко, І.: Навчаймося літературної мови від Шевченка! In: Рідна мова. 1933–1939.

Огієнко 1934: Огієнко, І.: Шевченкова мова. Нариси й замітки. Шевченкова графіка. In: Рідна мова. Чис. 5. 1934, ствб. 187–192.

Огієнко 1934а: Огієнко, І. Шевченкова мова. Українізми в російських писаннях Шевченка. In: Рідна мова. Чис. 10. 1934, ствб. 439–442 ; чис. 11, ствб. 489–492 ; чис. 12, ствб. 529–532.

Огієнко 1934б: Огієнко, І. Шевченкова мова. Шевченків правопис. In: Рідна мова. Чис. 6. 1934, ствб. 239–244 ; чис. 8, ствб. 339–344.

Огієнко 1934в: Огієнко, І.: Як писати для народних мас. In: Рідна мова. Чис. 7/8. 1934, ствб. 273–280.

Русанівський 2001: Русанівський, В. М.: Т. Шевченко – реформатор української літературної мови. In: Русанівський, В. М.: Історія української літературної мови. АртЕк. Київ 2001.

Русанівський 2002: Русанівський, В. М.: У слові – вічність: Мова творів Т. Г. Шевченка. Київ 2002.

Тимошик 2001: Тимошик, М.: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) в обороні української мови. In: Огієнко, І. (митрополит Іларіон): Історія української літературної мови (упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик). Наша культура і наука, Київ 2001. [Електронна версія]. Режим доступу: http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm.

Тимошик 2000: Тимошик, М.: «Лишусь навіки з чужиною…» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Український православний Собор Св. Покрови, Наша культура і наука. Вінніпег, Київ 2000.

Тимошик 2003: Тимошик, М.: Тарас Шевченко, якого ми не знаємо. In: Пам'ять століть. № 2. 2003, с. 4–19.

Тимошик 2007: Тимошик, М.: Шевченкіана Івана Огієнка. In: Дивослово. № 3. 2007, с. 33–37.

Туркін 1964: Туркин, В. М.: Українізми в російській прозі Т. Г. Шевченка. In: Шевченківська конференція: тези доповідей. Дніпропетровськ 1964, с. 71–73.

Черторизька 1981: Черторизька, Т. К. Вплив української мови на лексико-семантичну систему російських творів Т. Г. Шевченка. In: Мовознавство. № 3. 1981, с. 25–33.

Summary

In this article is given bibliographic review of Ivan Ohienko`s research about Shevchenko studies which was published in the popular science magazine "Ridna mova" (1933–1939) that was an integral part of a special humanistic knowledge. In this research has been analyzed thematic range of Shevchenko studies of a scholar and has been traced their role in the past and in the present including the formation of new concepts of Shevchenko studies. In the context of the whole magazine is substantiated the thesis of an important role of Shevchenko studies.

Key words: Ivan Ohienko, Taras Shevchenko, Shevchenko studies, bibliographical review, Ukrainian linguistic bibliography.

КОНЦЕПТИ-ГЛЮТОНІМИ МОВОСВІТУ БРАТІВ ТЮТЮННИКІВ ТА СЕЛЯНСЬКА ІДЕНТИФІКАЦІЯ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Бондар Наталія
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
natalija-bondar@rambler.ru

Останнім часом парадигма когнітивної лінгвістики оприявнює у своїй царині превалювання такого феномена, як концепт. Його експресивно-оцінна семантика, виявляючи зв'язок із ментальним світом певного народу, стає підґрунтям для формування етноконотацій, завдяки чому мовна одиниця розглядається як умістище культурного змісту. Потрапляючи в художній простір того чи іншого письменника, етнокультурний концепт увиразнюється, збагачується різноманітними семантичними відтінками, синтезує «ті ментальні ознаки і явища, які збережені історичною пам'яттю народу й у свідомості автора є когнітивно-прагматично значимі для розвитку сюжету» [Огнєва 2013: 8]. Концепт СЕЛЯНИН у мовотворчості братів Тютюнників, яку, як зауважувала Л. Тарнашинська, попри всі відмінності стильової та ідейно-художньої палітри письменників, варто розглядати в єдиному контексті «розгортання національного духу у його світоглядній тяглості і глибині» [Тарнашинська 2011: 5], є найбільш показовим щодо цього, оскільки, відображаючи реалії життя українського народу, його ментальність, історію, культуру, акумулює водночас і відтінки світобачення митців, відкриваючи типові українські цінності.

Розглядаючи концепт СЕЛЯНИН як посесивний фрейм, одним із його субфреймів можемо назвати ЇЖА (ВЛАСНІСТЬ), структурантами якого є фрейм-елементи, що охоплюють номени традиційної їжі та напоїв селянина. Здавалося б, на перший погляд, таке виокремлення є несуттєвим. Однак їжа, будучи однією з найважливіших потреб людини, є запорукою існування. Крім того, глютонічна картина певного народу яскраво відображає не лише його традиційно-звичаєві устої, а й цілу історію, ментальні особливості й своєрідність. Як стверджував П. Бурдьє, «те, що людина їсть, де вона це робить і що їй смакує, засвідчує її походження, освіту, її стиль життя» [Маценка 2010: 139]. Зазначимо, що глютонічна мовна картина привертала увагу багатьох дослідників. Так, аналіз глютонімів (лат. *glutonare* – поїдати, харчуватися, їсти) – назв «сировини напівфабрикатів, страв, харчових продуктів та консервів, напоїв, номінації їжі без зазначення складу» [Руденко 2008: 234] у контексті слов'янської традиції здійснено у збірнику за редакцією Н. В. Злиднєвої «Коды повседневности в славянской культуре: еда и одежда» [Злыднева 2011]. Культурні смисли, закладені у систему національної кухні, вивчав філософ і культуролог Г. Д. Гачев [Гачев 1995]. Як спосіб осмислення та сприйняття людських взаємин кулінарну метафору аналізувала Н. М. Попова [Попова 2009]. Інтеркультуральні виміри їжі в німецькій літературі досліджувала С. Маценка [Маценка 2010]. Мета нашої розвідки – виявити фрейм-елементи субфрейму «ЇЖА СЕЛЯНИНА» у мовопросторі братів Тютюнників, дослідити семантику і на цій основі з'ясувати національну специфіку глютонімів як своєрідного модусу інтенції письменників, їхнього художнього мислення. Основні наші завдання, полягають в аналізі: лексичних одиниць, що представляють глютонічні фрейм-елементи;

асоціативних моделей, композитом яких виступають глютоніми; ідіолектного та лексико-семантичного наповнення зазначених структур; спільних та відмінних рис у презентації субфрейму «ЇЖА СЕЛЯНИНА» у літературно-художніх дискурсах братів Тютюнників; естетичних функцій індивідуально трансформованих митцями фрейм-елементів у моделюванні авторських картин світу.

Дослідивши мовний простір братів Тютюнників, ми виявили такі глютонічні експліканти субфрейму, які, згідно з етапами споживання їжі, поділяємо на «перші страви»: *борщ (пісний, холодний курячий на вершкові та жовтках), капуста (капусняк), куліш, суп (квасоляний, вівсяний (суп «і-го-го»), хліб, холодець, юшка;* «другі страви»: *вареники, галушки, грінки на свинячому смальці, картопля (варена в «мундирах», печена, смажена, товчена (товченица), тушкована), каша (пшоняна, кукурудзяна, «шрапнель»), кваша, квашена капуста, ковбаса, крашанки, курятина, лій, локшина, малосольні огірки, масло, маторжаники, м'ясо, оладки (гречані оладки), пампушки, пелюстки, перепічки, печений гарбуз, пироги (з буряком і калиною, з макушкою та калиною, з квасолею, з картоплею, з м'ясом, з капустою, з сиром), пишки, потапці, пресований кендюх, пшоняники, сало, свіжина, свиняча кишка з гречкою, смажена риба, сметана, соління (солоний кавун, солоні груші, солоні помідори, солоний теренець), тушонка;* «солодкі страви»: *вергуни*, *каша (гарбузова, молочна («молошне»)), квашені яблука, кисіль, коровай, кутя, мед, сушениця (крижалки, кружалки, сушняк), шишки, шулики.*

Серед названих пропозицій є вербалізатори повсякденного харчування селянина (хоча, як зауважує О.Є. Левкієвська, «повсякденна їжа має розмиті межі, які змінюються залежно від прагматики комунікативної ситуації» [Левкиевская 2011: 141]), номени святкових страв, які «готувалися за рецептами повсякденної кухні, але при цьому мали вищу калорійність завдяки м'ясним, рибним, жировим компонентам, різноманітним набілам із сметани, ряжанки тощо» [Українська минувшина 1993: 80], а є вербалізми обрядової їжі – «власне ритуальних форм їжі, спеціально приготованих заради здійснення якого-небудь обряду» [Левкієвська 2011: 41]. Як специфічно обрядові страви України можемо назвати: *шулики*, *кутю*, *весільний коровай*, *весільні шишки*, які подибуємо у мікротекстах Тютюнників. Однак, зазначимо, що серед вербалізмів повсякденної їжі натрапляємо на номени подвійного семантичного значення: *крашанки, пироги, хлібина, горілка*. Таке явище уможливлюється завдяки «структурно-семантичному зсуву», який змінює семантику гастроніма, його статус в символічній глютонічній ієрархії і включає його в систему ритуальних відношень і практик [Там само].

Г.Д. Гачев у праці «Національні образи світу» зауважував, «щоб докопатися до сенсу їжі, щоб прочитати речення, судження про буття, що приховує у собі та чи інша страва, необхідно ретельно придивитися, які страви супроводжують релігійні свята. Ось зона, де тілесне (їжа) переходить і змикається із духовним – і починає випромінюватися прихований у матерії речей (тут яств) сенс» [Гачев 1995: 352]. У мовотворчості Григора згадуються такі релігійні свята, як Маковія, (традиційною стравою якого були *шулики* — коржі з маком, залиті солодухою, «народна ритуальна страва, яку готують на Маковія (коржики з тертим маком, политі медом або розмочені у цукрованій солодкій воді)» [Жайворонок 2006: 305 – 306]: *Скоро маковія, наробите шуликів та й мене, стару, згадаєте* (Гр. Тютюнник. Дядько Никін)) та Різдво.

Ще здавна в українців було прийнято на Святвечір ушановувати родичів, «після обрядової вечері, посилати обрядову їжу (кутю, узвар та ін.) батькам, кумам,

хрещеним батькові або матері, священику та ін.; носять її звичайно діти зав'язаною в платок або рушник» [Жайворонок 2006: 81]. «Це символізувало спорідненість сімей, їхню приязнь і взаємну щедрість» [Українська минувшина 1993: 184]. Полтавське село наскільки вірне своїм звичаям і традиціям, що навіть у сутужні, повоєнні часи дотримується своїх прадавніх устоїв: *Тільки від снігу і видно по селу; стежки риплять на морозі, собаки валують – діти вечерю носять, бідненьку, повоєнну* (Гр. Тютюнник. Сміхота). Такою вечерею на Полтавщині зазвичай були пироги: *«Добрий вечір, з святим вечором... Казали батько й мати... щоб я вам... вечерю поніс. Осьо...» – підняв угору, щоб дядько побачив маленький білий вузлик. Там було два пироги – з квасолею один і з буряком та калиною другий* (Гр. Тютюнник. Сміхота). Таким чином, вербалізм *пиріг* набуває таких етноконотацій, як РОДИННІСТЬ і ЩЕДРІСТЬ. Зазначимо і те, що пироги були незмінним атрибутом поминального обіду, які, разом із крашанками, кутею («своєрідним приносом за померлого» [Жайворонок 2006: 324]) селяни виносять на гробки, щоб пом'янути своїх рідних: *У нас там кутю виносять, крашанки кладуть на могили, щоб дітлашки забрали, посидять, погомонять у траві поміж хрестами та пам'ятничками, ще й заспівають, як чарку добру перехилять...* (Гр. Тютюнник. М'який); *А надвечір поминали (...) роздали всім по пирогу...* (Гр. Тютюнник. Колиска).

Таким чином, вербалізми: КУТЯ, КРАШАНКА, ПИРІГ, ГОРІЛКА детермінують таку ментальну характеристику світогляду СЕЛЯНИНА, як ПАМ'ЯТЬ. Крім зазначеного фрагменту антропосфери, фрейм-елемент ГОРІЛКА висвічує й інші когнітивні сектори. Так, у глютонічному коді весільного застілля названий концепт виступає як символічний еквівалент гіркого і солодкого життя, що є прикметним для полтавського СЕЛА. І до сьогодні існує звичай: випивши чарку за весільним столом, гості кричать: «Гірко!», щоб молоді «засолодили» гіркоту напою поцілунком. Мовна картина Григора Тютюнника яскраво ілюструє зазначений фрагмент: *весільна громада, ніби змовившись, гукнула: – Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко! Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву...* (Гр. Тютюнник. Оддавали Катрю).

У мовотворчості ж Григорія Тютюнника глютонім ГОРІЛКА актуалізує таку когнітивну ознаку, як ВЕЗІННЯ: *Передаючи Оксенові ключі від старих шахов, Іван Кісочка поставив на стіл пляшку самогону, вийняв із кожуха окраєць хліба і недогризену цибулину і сказав так: – ... приймай діла і головуй на многая літа* (Г.Тютюнник. Вир); УСПІХ (письменник зафіксував український звичай: «випити на дорогу», щоб не спіткала невдача: *Оксен шльопнув пляшку під гузир, налив усім по півстакана: – Ну, за щасливу дорогу...* (Г. Тютюнник. Вир); ХУТІРСЬКА ГОСТИННІСТЬ: *Там же люди, товаришу Дорош, такі, що... Одним словом, самогонщики. Не будеш пити –ножакою зуби розціплять, а все одно наллють* (Г. Тютюнник. Вир); *– З хуторів їду, – хрипко сказав він. – Воно й видно: так брагою від тебе й несе* (Там само).

Варто зауважити, що концепт ГОСТИННІСТЬ є характерною ментальною ознакою українського народу, а особливо, як наголошує Григорій Тютюнник, полтавчан: *Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористався із її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі цілим та непоїденим. Вона прибрала зі столу і пішла в хатину* (Г. Тютюнник. Вир). ПОЛТАВСЬКА ГОСТИННІСТЬ вербалізується і у мікротекстах Григора Тютюнника, де топонім ПОЛТАВЩИНА виражений прийменниково-займенниковою конструкцією «у нас»: *Ну, батько, мати – звісно, як у нас гостей пришановують, – і*

жареним і шквареним пригощати заходилися (Гр. Тютюнник. Облога). Як засвідчують дані етнолінгвістичного довідника «Українська минувшина», кожна українська господиня «вважала справою честі нагодувати й напоїти гостей так, щоб вони залишилися задоволеними» [Українська минувшина 1993: 99].

Експліканти їжі селянина мають і певну сакральну символіку. Тим самим вони яскраво детермінують таку рису селянина, як ЗАБОБОННІСТЬ, ВІРУВАННЯ В НАДПРИРОДНЕ. Так, у мікротекстах Григорія Тютюнника подибуємо українське повір'я: у того, хто ласує рибними хвостами, відбою не буде від осіб протилежної статі: *Батько, було, витре вуса, підморгне Тадикові: «Ану, сину, похрумай карасячого хвоста, щоб за тобою багаті наречені бігали* (Г.Тютюнник. Вир). Таким чином, есплікується така когнітивна ознака глютоніма, як ПРИНАДА. Символікою ОБЕРЕГУ у мовосвіті Григорія наділені такі вербалізми, як: *свячені кісточки з вишні*, замовлені на відвернення кулі: – *Візьми, це мені мати на дорогу дала. Свячені кісточки з вишні. Замова від кулі* (Г. Тютюнник. Вир) і *свячена вода*, яка, за народним повір'ям, відганяє усе лихе, хвороби та зурочення: *Догадалась тоді баба, що то на нього нечисту силу наслано, покропила свяченою водою, і дід відійшов* (Г. Тютюнник. Вир). *Варена* ж *квасоля* асоціюється з ПОЛУДОЮ, тимчасовим затьмаренням: – *Хто знає, що воно таке було, а не знайду виходу з печі – й квит. (...) А мати слухала-слухала та й каже: «То від вареної квасолі. Ото не треба її на ніч їсти…* » (Г. Тютюнник. Вир). У мовосвіті Григора Тютюнника натрапляємо лише на один глютонічний актуалізатор зазначеного фрагменту антропосфери (ЗАБОБОННІСТЬ). Так, провісником БІДИ у свідомості українського селянина є терпкий ТЕРЕН, побачений уві сні: – *Снилося, немов террен рву та їм. Уже й спілий немов, а терпкий... Прроти чого б воно, не чула?(...) –Тер-рен та ще й тер-рпкий – на погане* (Гр. Тютюнник. Нюра).

Аналіз вираження глютонічних формантів фрейм-елемента ЇЖА СЕЛЯНИНА у мовосвіті братів Тютюнників підтверджує його складну побудову – синтез індивідуально-авторських розумінь з традицією національного вживання. Метафорична модель має фреймову структуру. Вона пов'язує дві поняттєві сфери: *сферу джерело* (функціонування метафоричних номінацій) та *сферу-мішень*, що потребує пояснення, концептуалізації [Міщенко, Дубик 2013: 191]. Так, сферою джерелом є глютонічні експліканти субфрейму СЕЛЯНСЬКА ЇЖА. У сферу мішені потрапляють фрагменти антропосфери. Розглянемо об'єктивацію глютонічних експлікантів цього типу у мовотворчості Тютюнника-старшого.

Так, щоб показати страшне єство загарбника, який за собою полишає страшне місиво людських тіл, письменник залучає метафорично переосмислену лексему *ковбасник*, первинне значення якої – «фахівець ковбасного виробництва» [СТСУМ 2011: 404): *...ішли поволі, спідлоба позираючи на німецьких солдат: «Іч, ковбасники прокляті, як у себе вдома»; «І не дійдеш ти, ковбаснику рижий, до землі своєї-і-і-і»* (Г. Тютюнник. Вир). Концептуальними корелятами метафоричних моделей з негативною конотацією фізичного стану людини виступають такі глютоніми, як КАРТОПЛИНА, денотатом якого є СМЕРТЬ: *...Дорош б'є німця в живіт і знімає з багнета, як наштрикнуту картоплину, німець з криком кудись падає, а Дорош із гвинтівкою наперевіс біжить далі* (Г. Тютюнник. Вир); КАША, ЮШКА, що актуалізують антропологічну характеристику КРОВ: *Хтось серед ночі вискочив із-за кущів і так лигнув Гошку кілком по голові, що обвішаний гранатами «отаман» хлипнув червоною юшкою і засукав ногами по землі*; *Порубаний поліцай харчав горлом і розгрібав руками червону кашу* (Г. Тютюнник. Вир).

Об’єктиватором негативно конотованої характеристики фізичного стану людини – КАЛІЦТВА у мовопросторі Тютюнника-старшого виступає імпліцитно представлений глютонім ШАТКОВКА: – *Може, валянок мій візьмеш, – розщедрився Марко. – Як одшаткують ногу в шпиталі – навіщо він мені?* (Г. Тютюнник. Вир). Зазначений вербалізм, що входить до ФО *шаткувати на капусту*, актуалізує також і такий фрагмент антропосфери, як поведінка людини, а саме НАСИЛЬСТВО: *Котрі ж принділися – шаткував на капусту, і вони тут же лежали за копицею і клянчили, щоб він їх знову відпустив у бій* (Г. Тютюнник. Вир). Семантично близькою є й сполука *дати перцю*, конституентом якої виступає глютонім ПЕРЕЦЬ: *Ну, як там на фінській було? Жарко? Вернулися деякі наші сільські хлопці, так розказують, що скрутно приходилося. Але, кажуть, і фіннам давали перцю...* (Г. Тютюнник. Вир). Зазначений експлікант ЇЖІ СЕЛЯНИНА висвічує і такий фрагмент антропосфери, як зовнішність, а саме РУДИЙ колір волосся: – *Кажуть, перець кров розбиває. А я його змалечку їм. Може, через те й рудий?* (Г. Тютюнник. Вир).

Знаковий зміст ФО *як вареник у маслі*, що визначається В. Жайворонком «про людину, яка живе у великих достатках» [Жайворонок 2006: 26], Григорієм Тютюнником дещо переосмислюються, набуваючи значення «бути задоволеним»: – *Ну й козачка! Оце козачка! Так вітром від неї і віє. Як не будемо дураками – плаватимемо в маслі, як варенички. Кажуть, що козачки на любов дуже гарячі* (Г. Тютюнник. Вир). Таким чином, есплікується такий фрагмент антропосфери, як внутрішній світ людини.

Ще одним його актуалізатором є глютонім ХОЛОДЕЦЬ, концептуальним дериватом якого виступає лексема СТРАХ: *Страшно мені стало від таких слів, під грудьми холодець труситься* (Г. Тютюнник. Вир). Такий фрагмент антропосфери, як ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ, актуалізується конституентами глютонічної сфери-джерела: МЕД, що є формантом ФО *не мед пити* й детермінує знаковий зміст концепту ВІЙНА як чогось лихого, події, «що викликає страждання» [СУМ 1970 –1980: 496]: *Мені там теж не мед питиметься* (Г. Тютюнник. Вир); КАША, виражений імпліцитно за допомогою акціонального вербалізатора *заварилася*: – *Ну, тепер така війна заварилася, що для твоїх співаночок навряд чи знайдеться час* (Г. Тютюнник. Вир); ГАЛУШКИ, шо актуалізує власне авторські ФО Григорія Тютюнника *галушки їсти*, *галушки хапати*, семантичне значення яких – «воювати»: – *Куди нас ведуть? – Галушки їсти. Он уже одна летить...*; – *Добряча в тебе служба, хлопче. Чим на фронті залізні галушки хапать, то краще людські душі* (Г. Тютюнник. Вир).

У мовопросторі Григора Тютюнника концептуальних корелятів метафоричних моделей глютонічної сфери дещо менше. Інколи вони цілком тотожні, як-от: бінарна опозиція «ЮШКА – КРОВ»: *Болото поміж деревами червоною юшкою блищить...* (Гр. Тютюнник. Проти місяця). Подекуди одні й ті ж об’єктиватори мотиваційної бази концептосфери ГЛЮТОНІМИ актуалізують зовсім іншу сферу-мішень. Так, якщо у Григорія експлікант ГАЛУШКИ висвічує концепт ВІЙНА, то у мовопросторі Григора він яскраво детермінує походження людини: в одній із повістей Григора «Облога» наштовхуємося на яскравий приклад ідентифікації топоніма ПОЛТАВЩИНА з глютонімом ГАЛУШКИ: – *А ти ж звідки такий цікавий будеш?– З Полтавщини. – Галушник, виходить?– Угу* (Гр. Тютюнник. Облога).

Найчастотніше глютоніми у мовній картині Григора об’єктивують такий фрагмент антропосфери, як ХАРАКТЕР селянина. Фрейм-елемент МОЛОКО у Григорових мікротекстах актуалізує рису НАДОКУЧЛИВІСТЬ: *А вночі, було, як пригорнеться, то так, начебто хапається за мене, начебто боїться, що я ось-ось*

щезну. Та все допитується: «Ти мене любиш? Ти мене любиш?» (...) Справді-бо, як дитина, їсть шкурку з молока і питає в мами: а вона добра? (Гр. Тютюнник. Облога). Вербалізм КИСІЛЬ за допомогою імпліцитно вираженої семи «драглистий» (оскільки, «кисіль –драглиста страва з ягідного або фруктового сиропу, молока тощо з домішками крохмалю» [Жайворонок 2006: 285]) оприявнює таку антропологічну рису, як БОЯЗЛИВІСТЬ: *все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв, а нутро у вас із киселю* (Гр. Тютюнник. День мій суботній).

Як позитивна оцінка реалії, глютонім МЕД виступає концептуальним корелятом у словосполуці «медовий голос», семне значення – «занадто люб'язний», що експлікує характеристику людини – УЛЕСЛИВІСТЬ: *Або ще низенько вклоняється нам з дядьком і каже медовим голосом: – Спасибо вам, полтавцы родные, за муженька такого-то* (Гр. Тютюнник. М'який). Латентна сема ЗАВДАННЯ ШКОДИ, актуалізуючи такий фрагмент антропосфери, як поведінка людини, експлікується за допомогою глютоніма САЛО, що є формантом ФО: «залити сала за шкуру» (зазначимо, що гаряче сало, як зауважує В.Жайворонок, «колись уживали як знаряддя тортур» [Жайворонок 2006: 521-522]): *Поставив його над дядьком, над тими, кому дядько залив сала за шкуру, і над тими, що про це нічого не знають* (Гр. Тютюнник. Сміхота). Таке явище людської поведінки, як ПОДРУЖНЯ ЗРАДА, верифікується за допомогою концепту ГРЕЧКА, що входить до складу ФО «ускочити в гречку»: *– Як схоче в гречку скакнути, то й на налигачі не вдержиш, ги-ги-ги!..* (Гр. Тютюнник. Оддавали Катрю).

Аналіз мікротекстів письменників оприявнив складну побудову субфрейму ЇЖА СЕЛЯНИНА. Серед лексичних одиниць, що представляють глютонічні фрейм-елементи, є номени культурно марковані, етноспецифічні: БОРЩ, ВАРЕНИКИ, ГОРІЛКА, КВАША, КОРОВАЙ, КУТЯ, САЛО, ШИШКИ, ШУЛИКИ. Мовопростір братів Тютюнників презентує і власне полтавські, автентичні вербалізми гастрономічного коду: ГАЛУШКИ, що є своєрідним ідентифікатором топоніма ПОЛТАВЩИНА: КРИЖАЛКИ, ПЕЛЮСТКИ, ПОТАПЦІ. Цікавими видаються і власне авторські дефініції структурантів глютонічної сфери: СУП «ІГО–ГО», ДОМОЧАДІВКА (Григір). Найпрезентабельнішим вербалізмом, фрейм-елементом субфрейму ЇЖА СЕЛЯНИНА у мовотворчості братів Тютюнників є ХЛІБ, визначення знакового змісту та етнокультурної специфіки якого буде завданням нашої подальшої розвідки.

Асоціативні моделі, композитом яких виступають глютоніми, яскраво презентують фреймову організацію концепту СЕЛЯНИН, яка, маючи деякі відмінності реалізації у мовних картинах світу братів Тютюнників (що й не дивно, з об'єктивних причин: доба написання, авторський суб'єктивізм), характеризується спільними формантами концептуальних мереж, що пояснюється належністю авторів не лише до однієї лінгвокультури, етноспільноти, топосу, а й до спільного родинного коріння.

Таким чином, чисельні глютоніми у мовотворчості братів Тютюнників – це не просто яскрава експлікація укладу СЕЛА. Вони, являючи собою містку нішу ціннісних орієнтирів, історії не лише Полтавського регіону, а й усього українського народу, допомагають глибше зануритися у таїну національного характеру і ментальної свідомості. Дослідження багатьох інших субфреймів фрейма СЕЛЯНИН, якими організовано художній простір текстів письменників, становить одну з перспективних ліній подальшого дослідження їхнього творчого доробку.

Література

Г а ч е в 1 9 9 5 : Гачев, Г.: Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос, Москва 1995.

Ж а й в о р о н о к 2 0 0 6 : Жайворонок, В.В.: Знаки української етнокультури: словник-довідник. Довіра, Київ 2006.

З л ы д н е в а 2 0 1 1 : Злыднева, Н.В.: Коды повседневности в славянской культуре: еда и одежда. Алтейя, 2011.

Л е в к и е в с к а я 2 0 1 1 : Левкиевская, Е.Е.: Пища повседневная и пища ритуальная: механизмы переключения аксиологических кодов. In: Коды повседневности в славянской культуре: Еда и одежда. Алетейя, Санкт-Петербург 2011, с. 135-144.

М а ц е н к а 2 0 1 0 : Маценка, С.: Інтеркультуральні виміри їжі в німецькій літературі (на прикладі роману К. Петерса «Ресторан Міцуко»). In: Питання літературознавства. Рута. Чернівці 2010, с. 139–147.

М і щ е н к о , Д у б и к 2 0 1 3 : Міщенко, В, Дубик, В.: Метафора концепту «війна» в сучасному франкомовному політичному дискурсі. In: Вісник Львівського університету. Вип. 21. Серія: іноземні мови, Львів 2013, с. 190–196.

О г н е в а 2 0 1 3 : Огнева, Е. А.: Когнитивное моделирование концептосферы художественного текста. 2-е изд. дополн. Эдитус, Москва 2013.

П о п о в а 2 0 0 9 : Попова, Н. М.: Кулінарна метафора як спосіб осмислення та сприйняття людських взаємин. In: Проблеми семантики слова, речення та тексту. Вип. 22. Вид. центр КНЛУ, Київ 2009, с. 273-283.

Р у д е н к о 2 0 0 8 : Руденко, С. М.: Семантика посткореневих морфем запозичених термінів глютонії. In: Вісн. Львів. нац. ун-ту «Львів. Політехніка». № 620. Львів 2008, с. 233-239.

Т а р н а ш и н с ь к а 2 0 1 1 : Тарнашинська, Л. Б.: Григір Тютюнник: імператив совісті. In: Григір Тютюнник: «З любові й муки народжується письменник…»: бібліогр. нарис. М-во культури і туризму України, ДЗ «Національна парламентська бібліотека України». Київ 2011.

П о н о м а р ь о в т а і н . 1 9 9 3 : Пономарьов, А. П., Артюх, Л. Ф., Косміна, Т. В. та ін.: Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. Либідь, Київ 1993.

Умовні скорочення

С У М : Словник української мови: В 11-ти томах. Т. 5. Наукова думка, Київ 1970 –1980.

С Т С У М : Сучасний тлумачний словник української мови. ВД «Школа», Харків 2011.

Джерела ілюстративного матеріалу

Т ю т ю н н и к 1 9 8 4 : Тютюнник, Гр. М.: Твори. Книга 1: Оповідання. Молодь, Київ 1984.

Т ю т ю н н и к 1 9 8 4 : Тютюнник, Гр. М.: Твори. Книга 2:Повісті. Молодь, Київ 1985.

Т ю т ю н н и к 1 9 9 0 : Тютюнник, Г. М.: Вир. Радянська школа, Київ 1990.

Summary

The article deals with the peculiarities of verbalization and semantic content of subframe FOOD of a PEASANT in the artistic speech of the Tiutiunnyk brothers; it actualizes the linguocultural aspect of individually transformed by the artists frame elements in the modelling of author's patterns of the world, which underline clearly the realities of life of the Ukrainian PEASANT, his culture, history, world-views. The features of the Tiutiunnyks' interpretation of the glyttonic area concepts, shades of the artists' outlook, revealing the typical Ukrainian values, which national morality is rooted into are highlighted.

Key words: glutonim, concept, mentality, subframe, frame-element.

АВТОМАТИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ЧАСТОТНОГО СЛОВНИКА СПОЛУЧУВАНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дарчук Наталія, Алексієнко Людмила
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
nataliadarchuk@gmail.com
lalekseenko9@gmail.com

Словосполучення – це міжрівнева лексико-морфолого-синтаксична одиниця [Головин 1966]. Кожний з компонентів словосполучення – **носій морфологічних ознак** із релятивною функцією, тобто властивістю приєднувати до себе словоформи і приєднуватися до них. Словосполучення – **номінативна лексична одиниця**, тому що словоформи поєднуються у словосполученні на основі сумісності лексичного значення кожного з них. Словосполучення, безперечно, **синтаксична одиниця**, на основі якої формуються члени речення і синтаксичні категорії та явища. За всіма зазначеними аспектами словосполучення є важливою одиницею при породженні мовлення. На відміну від слова, словосполучення реалізує відношення між елементами реальної дійсності на основі синтаксичних відношень між його членами. На відміну від речення, воно не є закінченим повідомленням, адже позбавлене часово-модального плану.

Проте словосполучення відіграє конструктивну роль у побудові речення, оскільки людина з дитинства запам'ятовує, а потім відтворює ті словосполучення, які були до неї «створені» відповідно до потреб оформлення думки. Цікавим є і те, що набір словосполучень демонструє риси індивідуальності, що мотивується соціальним статусом людини, її професією, освітою тощо. Психолінгвістичні дослідження показали, що реципієнт сприймає мовленнєвий потік як окремі смислові комплекси, адекватні словосполученням. Ці ідеї знайшли підтвердження і в квантитативній лінгвістиці – елементами словника мовної системи можна вважати такі одиниці, які зберігаються і відтворюються більшістю носіїв мови у цілісному вигляді (це слова, словосполучення) [Марчук 2007: 92]. Будь-яке прикладне лінгвістичне застосування (навчання мові, автоматичний аналіз і синтез текстів, машинний переклад тощо) потребує збереження всієї інформації щодо кожної лексеми мови з кількох причин: 1) треба знати, як різні обмеження, які накладаються мовою на сполучуваність, впливають на його вид і структуру; 2) спираючись на лексичне значення сполучуваних слів, спробувати зняти лексичну багатозначність або омонімію і «навчити» цьому комп'ютер. Словосполучення повинні зберігатися при кожному окремому слові в електронному словнику поряд з іншою інформацією про слово. Класи словосполучень мають бути інвентаризовані з погляду того, які типи словосполучень можливо і необхідно вносити до словника [Bolshakov 1999]. Оцінивши ці ідеї, ми дійшли висновку про необхідність їх реалізації в комп'ютерній граматиці. Це спонукало нас до розроблення лінгвістичного і програмного забезпечення частотного словника словосполучень, який у подальшому можна буде використовувати для семантичного аналізу тексту, а також як готовий продукт для лінгвістичних досліджень.

Традиційно вокремлюють типи синтаксичних зв'язків: предикативні, непредикативні, сурядні й підрядні. Усі вони нерівнозначні, а сурядні й підрядні взагалі різні, оскільки сурядність – це логічна зв'язка, а підрядність – бінарний зв'язок. Відомо, що при визначенні типів підрядних зв'язків виникає неоднозначність, яка впливає на результати синтаксичного аналізу речення – в цьому виявляється асиметричність мовного знака на синтаксичному рівні: один і той же самий вид відношень реалізується за допомогою різних зв'язків. Саме ця обставина змушує дослідників, які працюють у галузі автоматизації, обирати той теоретичний аспект синтаксичних досліджень, який забезпечить максимально формалізований, несуперечливий підхід до аналізу граматичних синтаксичних явищ. Тому ми обмежилися тільки узагальненням традиційних понять керування, узгодження і прилягання – підрядним зв'язком. Виокремлення синтаксичних словосполучень базується на граматиці безпосередніх складників (БС), побудованій на факті горизонтального слідування груп, складників речення, а речення в цілому розглядається як послідовність груп, що зводяться до двох головних – групи імені (підмета) і групи дієслова (присудка). При аналізі складного речення за цим методом після згортання за БС кожна предикативна частина розглядається самостійно.

Процес машинного аналізу речення *Широко (1) обговорюються (2) проблеми (3) життя (4) українського (5) суспільства (6)* такий:

1) встановлення пари за наявності іменників і ад'єктивних слів, які узгоджуються у роді, числі, відмінку, проставляємо стрілку від іменника до прикметника

5 ← 6 (*українського суспільства*)

2) встановлення пари:

1 ← 2 *(широко обговорюються*)

3) встановлення пар:

3 → 4 (*проблеми життя*)

4 → 6 (*життя суспільства*)

4) встановлення головних складників – підмета і присудка

2 ←→ 3 (*обговорюються проблеми*)

Усі перераховані вище словосполучення у вигляді синтаксичних моделей з морфологічними кодами представлено у програмі-диспетчері, де відбувається поєднання зв'язком підпорядкування підмета з присудком; складених аналітичних форм, ад'єктивних сполук, узгоджуваних у граматичних категоріях з іменником, «прислівник + іменник», «прислівник + дієслово» тощо. Така стратегія побудови процесора сприяє уніфікуванню аналізу, оскільки всі конструкції, всі варіанти взаємозв'язку словоформ у реченні описуються у вигляді моделей.

При розробленні синтаксичного процесора ми зосередили увагу на створенні граматики валентностей з максимальною деталізацією синтаксичних правил. Моделі керування дієслів, іменників й ад'єктивів стали основою граматики, а отже, всі мовні конструкції, всі варіанти взаємозав'язку слів і груп у реченні повинні описуватися за відповідними правилами – моделями керування. У результаті систематизації валентності в різних частинах мови одержано моделі керування, за якими окреме слово пов'язується із залежною групою (*малювати* – ім. зн.в., напр., *малювати пейзаж, картину, дерево, двері, Київ, Суми* тощо).

Правила програмно зорієнтовані на пошук як право-, так і лівобічних членів словосполучення.

Ми розглядаємо тільки прості бінарні словосполучення, які можуть бути поширені в ускладнені, оскільки при визначенні їх складу потрібний аналіз смислової структури. Наприклад, немає ніяких формальних підстав виокремити поширені словосполучення ускладненого типу, наприклад, (яка?) *напружена праця* (яка?) *вченого*, (який?) *урвистий берег* (який?) *річки* тощо, в яких поєднуються опорні іменники із залежним прикметниковим узгодженням і неузгодженим іменниковим у формі родового відмінка. За нашою методикою аналізу буде виділено: *напружена праця* + *праця вченого*; *урвистий берег* + *берег річки*.

Оскільки у процесі аналізу зберігається номер кожної словоформи у БД, його можна подавати на екран як «склеєне» з елементарних, простих словосполучень ускладнене. Натомість для ускладненого словосполучення, в якому поєднані опорний іменник із двома залежними прикметниками, передбачено два ступені членування:

перше членування – виокремлення іменникового словосполучення із залежним прикметником;

друге членування – перший прикметник підпорядковується не іменникові, а елементарному іменниковому словосполученню, напр., *пахуче / скошене сіно*. Формальною ознакою для виділення такого ускладненого словосполучення є відсутність коми або єднального сполучника. Тоді одержимо словосполучення: *пахуче скошене сіно* (стрілки від *сіно*). При цьому між *пахуче* і *скошене* не визначається сурядний зв'язок.

Якщо у сполуках у головній позиції маємо слово інформативно недостатнє (лексикалізоване), а залежне слово цю недостатність компенсує (так звані доповнювальні, або комплетивні, відношення), то вони розглядаються як словосполучення, що виконує функцію одного члена речення, напр., *дехто з присутніх, четверо з них, почав працювати* і под.

Зв'язки встановлюються так, щоб результати більш-менш задовольняли інтуїтивні уявлення носіїв мови. В результаті одержуємо список пар залежностей. Жодні дані семантичного характеру при такому способі не використовуються. Єдине, що можна встановити при такому підході, – це залежність слів між собою і порядок розташування. Це приклад формально-синтаксичного підходу до аналізу речення комп'ютером.

В результаті тестування з виокремлення словосполучень з текстів наукового стилю довжиною у 1 097 346 словоформ (приблизно 260 тис. речень) було виокремлено 588 731 словосполучення.

Вся робота з укладання ЧС сполучуваності сучасної української мови складається з таких етапів: статистичне опрацювання матеріалу; лінгвістичне опрацювання матеріалу; укладання словникової статті. Виходячи з того, що словосполучення – явище низькочастотне, мінімальною і достатньою для статистичного дослідження вважалася підвибірка у тисячу слововживань. Відповідно до автоматичного статистичного аналізу, комп'ютер членував досліджуваний матеріал на підвибірки і підраховував спочатку абсолютну частоту вживаності аналізованого слова, а потім середню, яка дорівнює частці від ділення абсолютної частоти на кількість мінімальних підвибірок. Це дало змогу порівнювати дані про вживаність певного слова у різних стилях і жанрах.

Кожне джерело аналізується повністю. Оскільки синтаксичні і лексичні зв'язки виявляються при взаємодії різної кількості одиниць, але у більшості випадків не виходять за межі речення, то граничним контекстом був вибраний відрізок від крапки до крапки, тобто речення. Мінімальним відрізком був контекст в три позиції

1- X +1 (де X – аналізована словоформа), тобто слово у препозиції та постпозиції до аналізованої словоформи. Надфразові єдності не враховуються. Якщо в окремих випадках зв'язки аналізованого слова виходять за рамки виписаного речення, вони втрачаються.

Для кожної словоформи зберігаються такі дані: джерело; автор; дата і місце видання; номер джерела у базі даних (БД); номер речення у БД; мінімальний та максимальний контекст. Якщо аналізоване слово є частиною складного слова дефісного написання, воно не аналізується.

Первинне статистичне опрацювання матеріалу для кожної аналізованої словоформи у вигляді набору контекстів до кожного вживання і сумарної частоти є підсумковим для наступних етапів. Наприклад, може виявитися, що аналізоване слово не є високочастотним у Корпусі української мови, як слід було очікувати, або воно може бути нерівномірно розподіленим у тексті. Тому вводиться параметр рівномірності розподілу слова у досліджуваних текстах як середнє квадратичне відхилення абсолютної частоти.

Вся інформація про сполучуваність конкретної словоформи заноситься до бази даних, яка має таку структуру: кожний контекст з аналізованим словом має свій номер (ID) (перша колонка); у другій колонці розміщено аналізовану словоформу; у третій – лему; у четвертій – контекст; у п'ятій – «адресу» речення у тексті: джерело, автор, номер тексту у БД і номер речення; у шостій – інформацію про лексико-граматичну частиномовну характеристику і граматичні категоріальні ознаки аналізованої словоформи у вигляді двійкового коду; у сьомій – конкретну словоформу, що знаходиться у препозиції до аналізованої; у восьмій – інформацію у вигляді двійкового коду про лексико-граматичну частиномовну характеристику і граматичні категоріальні ознаки препозиційної словоформи; у дев'ятій – конкретну словоформу, що знаходиться у постпозиції до аналізованої; у десятій – інформацію у вигляді двійкового коду про лексико-граматичну частиномовну характеристику і граматичні категоріальні ознаки постпозиційної словоформи; в одинадцятій – інформацію про тип синтаксичного зв'язку між членами словосполучення; у дванадцятій – належність до певного лексико-семантичного класу слова-«хазяїна» за таксономічною класифікацією (у стадії розроблення); у тринадцятій – належність до певного лексико-семантичного класу слова-«слуги» за таксономічною класифікацією (у стадії розроблення); у чотирнадцятій – інформацію про тип семантико-синтаксичного відношення між членами словосполучення (у стадії розроблення). З кожної з цих колонок можна одержувати інформацію і щодо конкретної леми, її парадигматичних форм, конкретної сполучуваності, пре- та постпозитивного як лексичного наповнення, так і граматичного вираження, характерних типів зв'язку тощо.

Лінгвістичне опрацювання матеріалу здійснюється у два етапи. На першому етапі створюється навчальна система, яка складається зі словосполучень та їх моделей з інформацією про граматичні характеристики кожного з членів словосполучення, а також про тип синтаксичного зв'язку. Ця інформація одержується: а) автоматично – в результаті АМА як попереднього етапу розмічення Корпусу української мови і АСА як етапу автоматичного виокремлення словосполучень і приписування їм необхідної інформації і б) автоматизовано в результаті роботи лінгвіста, який контролює правильність результатів аналізу, редагує й усуває можливі помилки.

Для відображення повної картини функціонування аналізованих слів у мовленні в моделях сполучуваності враховано реальний порядок слів у реченні, хоча це дещо ускладнює опрацювання матеріалу, збільшує майже удвічі кількість моделей. Наведемо приклади загальних найтиповіших моделей словосполучень [Частотный словарь 1971]: **АИ (ад'єктив + іменник); ГИ (дієслово + іменник); ГН (дієслово + прислівник); ИН (іменник + прислівник); НА (прислівник + прикметник).** У межах кожної частини мови розроблено систему моделей для кожного типу зв'язку. Першою у списку для моделей будь-якої частини мови подається модель, яка позначає нульовий ядровий зв'язок.

Моделі дієслова

Дослідження сполучуваності дієслова повинно дати відповіді на такі питання: Чи можливі випадки, коли дієслово у реченні не має залежних від нього елементів? Якими класами слів може керувати дієслово? До яких комплексів і в якій ролі може входити дієслово? Якими комплексами може керувати дане дієслово? З якими класами слів дане дієслово може встановлювати предикативні зв'язки?

1. Ядрові моделі дієслова

0 Г – *Місто спить*. Г И – *читати книгу;* Г А – *ставати зеленим;* Г Н – *читати швидко;* Г П И – *брати з полиці;* Г Г – *хотіти їсти.*

2. Ад'юнктні моделі дієслова

Г Г - *хотіти їсти;* И Г - *бажання читати;*

3. **Предикативні моделі дієслова**

У цьому виді зв'язку дієслово є присудком або підметом:

И Г – *Місто спить.* Г И – В*читися – (наше) завдання.*

3. Сурядні моделі дієслова

Г Г – *читають, пишуть*

Моделі іменників

Дослідження сполучуваності іменників дає відповіді на такі питання: Які класи слів служать означенням до даного іменника? З якими прийменниками вживається іменник? Якими класами слів може керувати іменник? До яких комплексів може входити іменник і в якій ролі? Якими комплексами може керувати іменник?

1. Ядрові зв'язки іменників

А И - чудовий учитель; О И - мій учитель; И И - сорт кави; И Г – мрія здійснити (бажання)

Предикативні зв'язки іменника

И Г – *час прийшов.* И Г И - *хлопець став вчителем*

Моделі прикметників

Дослідження сполучуваності прикметника дає відповідь на такі питання: Якими класами слів може керувати прикметник? Від яких прикметників можуть залежати інші класи слів? До яких іменників даний прикметник може служити означенням? До яких комплексів може входити і яку роль виконує прикметник? Якими комплексами може керувати прикметник? У яких випадках даний прикметник входить у предикативний зв'язок.

1. Ядрові моделі прикметників

Н А – *широко відомий;* А П И – *відомий у світі;* А СС И – *темний як ніч*

2. Ад'юнктні моделі прикметників

Г А – *став мовчазним;* А И – *розумна дитина.*

3. Предикативні моделі прикметників

И А – *книжка тоненька*

4. Сурядні зв'язки прикметників

А СС А - *зелений і синій кольори*

Моделі прислівників

Мета дослідження сполучуваності прислівників – одержати відповіді на такі питання: Від яких прислівників можуть залежати інші класи слів? Які класи слів у реченні можуть залежати від прислівника? Від яких класів слів залежить прислівник? Чи може прислівник входити у комплекси і в якій ролі? В яких випадках даний прислівник входить у предикативні зв'язки?

Ядровим вважається прислівник, якщо він не може бути опущений без порушення змісту, тобто є лексично зв'язаним.

1. Ядрові зв'язки прислівника

И Н – *роком пізніше;* Н Н – *удвічі більше;* Н П М – *далеко від неї*

2. Ад'юнктні зв'язки прислівників

Г Н – *виглядав добре;* И Н – *годину тому;* Н Н – *удвічі більше;* Н А – *справді важливий.*

3. Предикативні зв'язки прислівників

И Н – *урок закінчено*

4. Сурядні зв'язки прислівників

Н (СС) Н – *швидше і швидше*

Методика створення ЧС словника словосполучень була застосована до поетичних текстів Тараса Шевченка: укладено алфавітно-частотний словник, який викладено на мовно-інформаційному порталі www.mova.info для загального користування.

Література

Головин 1966: Головин, Б. Н.: Введение в языкознание. Высшая школа, Москва 1966.

Марчук 2007: Марчук, Ю. Н.: Компьютерная лингвистика. АСТ: Восток-Запад, Москва 2007.

Частотный словарь 1971: Частотный словарь сочетаемости современного английского языка. Ч. 1. Принципы составления словаря. Методические указания по работе над словарем. Русский язык, Москва 1971.

Bolshakov 1999: Bolshakov, I. A.: Electronic dictionaries: for both humans and computers / I. A. Bolshakov, A. F. Gelbukh, S. N. Galicia-Haro. In: Text, speech, and dialog: second International workshop TSD'99, Plzen, Czech Republic, Sept. 13-17, 1999. Heidelberg Springer, Berlin 1999, p. 365-368.

Summary

The article covers the aspects of the automated compilation of the electronic frequency dictionary of the Ukrainian word combinations on the basis of the automated syntactic analysis of Ukrainian texts. There was developed the valency grammar as the linguistic basis for analysis and software tools which enable to identify all word combinations with subordinating, coordinating and pradicative constructions fron any texts of the Ukrainian Corpus.

Key words: word combination, frequency dictionary, automated syntactic analysis, adjunctive model, coordinating model, type of relation.

КОНТАМІНАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ТЕКСТАХ ЗМІ (на матеріалі чеської мови)

Дерев'янко Віра
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
vira_rizak@ukr.net

Фразеологія відіграє значну та змістовну роль у різних стилях мови, виконуючи низку важливих завдань, як-от: номінативне, емоційне, образотвірне, текстокогерентне тощо. Серед усіх функціональних стилів найбільш «відкритою» щодо фразеологізмів є сучасна преса, яка першою відображає актуальний стан мови, зміни та їх динаміку. Фразеологічні одиниці (далі – ФО) завдяки своїй інформативності, стислій формі, експресивності, влучності та оригінальності сприяють реалізації одного з центральних завдань сучасної преси – прагматичного впливу на читача. Тут фразеологізми можна зустріти як у формах, фіксованих словниками, так і в цікавих видозмінених їхніх варіантах.

У нашій статті досліджуємо один із способів видозмін як актуалізації фразеології, а саме контамінацію. На думку К. Колобової, контамінація – це нормативний, систематичний, комунікативно релевантний спосіб утворення нових оказіональних, а у стилістичному плані поліфункціональних фразеологізмів [Колобова 2011:8]. З лінгвістичного погляду контамінація – це складне та багатоаспектне явище. Саме багатоаспектність та вивчення окремих моделей контамінації під різними кутами зору й зумовило наявність різних поглядів на її суть.

На межі 60-х років XX століття проблему структурної систематизації контамінації фразеологізмів намагалися вирішити у своїх дослідженнях О. Бабкін, В. Іцкович, Б. Шварцкопф, Л. Ройзензон, І. Абрамець та ін. Контамінацію (від лат. *contaminatio* – схрещування, змішування) вони розглядали як взаємодію, схрещування, об'єднання елементів двох (або більше) мовних одиниць чи їх частин на основі їх структурної чи семантичної близькості, унаслідок чого їхня семантика змінюється або ж утворюються нові одиниці з тим же або подібним значенням. Дещо пізніше чеська лінгвістка М. Чехова контамінацію зараховує до одного із типів актуалізації фразеологізмів та розглядає її як «змішування, або ще радше схрещування двох фразеологічних одиниць у такий спосіб, що реалізується одна частина з кожної фразеологічної одиниці: з однієї перша, з іншої друга» [Čechová 1986:179].

У словнику «Фразеологічна термінологія» словацький дослідник Й. Млацек трактує фразеологічну контамінацію «як один із способів актуалізації, втручання до фразеологізму, який полягає у схрещенні формальної чи семантичної його структури з іншим фразеологізмом чи вільним контекстом» [Mlacek 1995]. В. Ужченко також зауважує, що у класичному варіанті контамінації «відбувається не просто поєднання ФО, а взаємопроникнення словоформ, своєрідне накладання і злиття значень різних ФО внаслідок мимовільних чи свідомих зближень» [Ужченко 1990: 235].

У нашому ж дослідженні ми дотримуємося класичного, вужчого розуміння контамінації і не зараховуємо до неї поєднання фразеологізму та вільного словосполучення, бо неодмінною умовою контамінації уважаємо наявність у базовій формі як мінімум двох ФО. Оскільки особливості граматичної структури і семантики ФО пов'язані саме з тим, що перетворенню підлягають дві ФО, специфічні за своїм вираженням, необхідно враховувати семантичні та граматичні особливості кожного фразеологізму зокрема. Вважаємо, що важливим ідентифікаційним показником контамінованих фразеологізмів є наявність у їхньому складі компонентів кількох «давніших» ФО. Отож, розкриваючи місце контамінації в системі фразотворчих можливостей, її необхідно класифікувати як різновид способу фразеологічної деривації – «вторинного утворення фразеологізмів на базі вже існуючих ФО» [Эйгер 1984: 33].

Стимулом до фразеологічної контамінації Й. Млацек уважає паралельні конструкції двох словосполучень (наприклад, спільний чи подібний компонент, подібність у структурі та ін.) чи спільні або близькі семантичні ознаки [Mlacek 1995]. На думку К. Колобової, основними чинниками, які активізують контамінацію, є «протиріччя між цілісністю значення та різноформленістю ФО, граматична модель ФО, співвіднесеність вихідних форм з певною категорією ФО, граматичні особливості компонентів базових одиниць, ізоморфність форми та складу вихідних форм, граматична та семантична сполучуваність вихідних ФО, семантичні та асоціативні компоненти у значенні ФО» [Колобова 2011: 14]. О. Бабкін зазначає, що контамінують тільки семантично схожі ФО і результатом контамінації є нова ФО [Бабкін 1970]. Проте ми схиляємося до узагальнень В. Білоноженко, І. Гнатюк [Гнатюк 1989], В. Ужченка [Ужченко 1990], які вважають, що в результаті контамінації ФО не утворюється нова ФО, а виникає оказіональний фразеологізм, який поєднує у собі особливості та значення схрещуваних фразеологізмів, і також залучаємо контамінацію до одного із видів трансформації ФО, хоча й не заперечуємо потенціалу контамінаційного фразотвору узуальних ФО. Адже, як підкреслює М. Чехова, «деякі фразеологічні актуалізації настільки узагальнилися, що автоматизувалися і відтворюються самостійно, не лише формально, але й як семантичні видозміни вихідних фразеологізмів» [Čechová 1986: 179].

Оскільки у комунікативних процесах зустрічаються приклади контамінації ФО, які не мають близької семантики чи подібностей у структурі, все більше лінгвістів (М. Чехова, Й. Млацек, К. Колобова, М. Гавриш та ін.) на основі ґрунтовного аналізу фактичного матеріалу доходять висновку, що семантична близькість чи структурна схожість не є обов'язковими умовами для контамінації. Притримуючись цього погляду, ми теж не вважаємо подібність семантики та структури схрещуваних ФО обов'язковою умовою контамінації, а тому розглядаємо її як поєднання в одному виразі двох або кількох фразеологічних одиниць (найчастіше двох), незалежно від наявності чи відсутності будь-якої семантичної, граматичної та функціональної спільності. Прикладом контамінації фразеологізмів несинонімічної семантики є ФО *Kdo jinému jámu kopá, tomu se nelení, де* перший вихідний фразеологізм попереджає про те, що підступні дії можуть зашкодити їхнім ініціаторам (*kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*); другий обіцяє винагороду за плідну працю (*komu se nelení, tomu se zelení*).

Щодо співвідношення контамінації та літературної норми, то ми не заперечуємо тези про те, що можливі контамінаційні перетворення ФО пов'язані з мовними неточностями, помилками, і тому частіше такі приклади стосуються усного

мовлення. Л. Яновец помилково актуалізовані структури тлумачить як «типи контамінацій фразеологізмів, у яких відбулося неумисне перенесення частин одного фразеологізму до структури фразеологізму подібного… але з порушенням логіки і значення» [Janovec 2001: 95]. Для прикладу: *každá vrána chválí svůj ocas або být terčem nářku*. На противагу недостатньо обґрунтованим висновкам лінгвістів, які трактують контамінацію виключно як джерело мовних помилок (В. Іцкович, О. Лаптєва, Н. Шведова), ми схиляємося до думки, що дослідження цього явища із стилістично-функціональних позицій (зумовлену комунікаційною метою контамінацію розглядають як стилістичний прийом [Пекарська 1995:20]) теж заслуговує на увагу мовознавців.

Зважаючи на кількість наукових праць, які вивчають контамінацію, її класифікацій маємо дуже багато. М. Гавриш, вивчаючи контамінацію на матеріалі німецької мови, виокремлює такі механізми її реалізації: 1) заміну (субституцію) – механізм, в основі якого лежить заміщення компонентом (-ами) однієї ФО компонентом (-ами) іншої ФО; 2) приєднання – механізм, під впливом якого частина або всі компоненти базової ФО приєднуються до початку або кінця іншої ФО; 3) вклинювання – механізм, дія якого полягає у проникненні частини або всіх компонентів одного вихідного фразеологізму всередину компонентного складу іншого; 4) сполучення однорідних компонентів – механізм, який вказує на співвідношення в контамінованій формі лексичних елементів декількох зворотів, які виконують ідентичні синтаксичні функції; 5) усічення (еліпсис) – механізм, у результаті дії якого опускаються компоненти вихідної ФО [Гавриш 1998]. Субституцію та еліпсис уважаємо самостійними видами трансформації, які можуть застосовуватись одночасно з контамінацією і ускладнювати трансформацію. Класифікація субституції та еліпсису як механізмів творення контамінації може призвести до неточностей у лінгвістичній термінології.

Схожу класифікацію використовує К. Колобова [Колобова 2011: 9]. На основі досліджень функціонування контамінованих ФО дослідниця подає типологію контамінації для кращого розуміння у вигляді буквених схем: контамінація-схрещення (АВ + СД = АД), контамінація-поширення (АВ + СД = АВС, АВ + СД = АСД), контамінація-накладання (АВ + АС = АВС), контамінація-приєднання (АВ + СД = АВСД).

Й. Млацек класифікує контамінацію на основі елементів, що поєднуються: «якщо схрещуються два фразеологізми, то говоримо про внутрішньорівневу контамінацію фразеологізмів (…). Якщо схрещуються ознаки фразеологізму зі словами з їх контексту, то це вже міжрівнева контамінація». До міжрівневої контамінації дослідник також відносить всі нестандартні введення фразеологізмів у контекст, напр.: *držet jazyk za svými porouchanými zuby* [Mlacek 1995]. На нашу думку, останній приклад не є контамінацією, оскільки вихідна база не складається з двох фразеологізмів, а тому зараховуємо його до іншого виду актуалізації, а саме до поширення компонентного складу ФО.

О. Бабкін одним із перших зробив спробу класифікувати контамінацію ФО, виділивши два способи: 1) поєднання частин двох ФО, які близькі за семантичною функцією (саме цей спосіб автор вважає найчисленнішим); 2) поєднання ФО, у результаті якого один фразеологізм зберігається повністю, а інший частково. До цього способу мовознавець зараховує схрещування ФО зі спільним початковим компонентом [Бабкін 1970]. Натомість Б. Шварцкопф [Шварцкопф 1968] цей спосіб

називає приляганням і відмежовує його від контамінації, трактуючи прилягання як суміжне з контамінацією явище.

Варто зазначити, що інколи важко класифікувати оказіональний фразеологізм, утворений контамінацією, оскільки на контамінацію часто накладаються й інші види трансформації узуальних ФО. Контамінаційне злиття лексичних компонентів вихідних ФО може супроводжуватись модифікаціями на синтаксичному, морфологічному та словотворчому рівнях організації їх форм, тобто план вираження контамінованого фразеологізму – це результат як кількісних, так і якісних перетворень формальних структур базових фразеологізмів. Також контамінація є поширеним способом активізації ФО, і нові її утворення можуть виходити за рамки класифікації, як такі, що ще не досліджені і не класифіковані.

К. Колобова, М. Гавриш, І. Пекарська надають перевагу класифікаціям зі сталими критеріями: за наявністю чи відсутністю семантичної близькості виділяють контамінації семантично близьких ФО та фразеологізмів без семантичної подібності; за наявністю чи відсутністю структурних змін розрізняють контамінації зі зміною тільки однієї ФО, двох чи більше ФО та зі повним збереженням вихідної структури всіх контамінованих ФО.

Явище контамінації у чеській лінгвістиці розглядають у межах однієї з продуктивних моделей актуалізації фразеологізмів [Čermák 1996; Čechová 1986]. У декількох працях вона згадується як спосіб для досягнення певних комунікативних ефектів [Minářová 1993] або просто стверджується факт її наявності з наведенням прикладів, але без спроб класифікацій її різновидів.

Об’єктом нашого дослідження стали оказіональні ФО чеської мови, дібрані з публіцистичних текстів Чеського національного корпусу (SYN2013PUB, SYN2009PUB, SYN2006PUB). У його основу покладено широкий підхід до вивчення об’єму фразеологічного фонду. До обсягу фразеології відносимо повністю, частково або слабо ідіоматичні стійкі словосполучення та вирази і вважаємо, що саме фразеологічні вирази найчастіше зазнають авторських перетворень. Предметом вивчення є різновид структурно-семантичної трансформації – контамінація.

Метою статті є дослідження контамінації, її співвідношення з іншими прийомами трансформації ФО, класифікація контамінованих ФО, а також аналіз оказіональних форм поєднання фразеологізмів чи їх компонентів на конкретних прикладах.

Контаміновані ФО аналізуємо на основі таких критеріїв: 1) наявності чи відсутності семантичної або структурної близькості вихідних ФО; 2) наявності чи відсутності структурних змін вихідних ФО; 3) наявності чи відсутності спільного лексичного компонента вихідних ФО.

Те, що явище контамінації у чеськомовній пресі є часто вживаним, можемо простежити на прикладі хоча б однієї ФО ***Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá***. Один з найпоширеніших видів контамінації, а саме контамінація-схрещення, відбулась у такому контексті: ***Kdo jinému jámu kopá – tak se z lesa ozývá …*** *POLEMIKA Replika v polemice s Jiřím Hudečkem k sérii článků « Padouch , nebo hrdina « …* (Britské listy, 20.8.2004).

Контамінують ФО й без спільної семантики *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* та *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* за схемою АВ + СД = АД. Контамінація звужує семантичне значення другої ФО з вихідної форми, надаючи йому негативних відтінків. Фразеологічний словник пояснює значення фразеологізму *Kdo jinému jámu*

kopá, sám do ní padá так: часто буває, що людина, яка готує або планує пастку для когось, сама до неї потрапляє; таємні, підступні, ворожі дії можуть легко обернутися проти їх ініціаторів [SČFI 2009]. Семантика ж другого фразеологізму *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* є іншою: ставлення людини до вас чи результат вашої діяльності залежить від вашого ставлення до них [SČFI 2009].

Ще одним прикладом контамінації-схрещення першої та другої частини вихідних фразеологізмів є уривок:

Bývají tam šílenosti jako třeba: «Vytřeštěný – Alois Jirásek – s pihovatým Kačerem Donaldem – v pražském metru – zpívali z plna hrdla – aby jim dupali králíci – protože ***kdo jinému jámu kopá – dál doskáče*** (Lidové noviny č. 13/1994).

У даному випадку контамінують дві семантично різні ФО *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* та *Ranní ptáče dál doskáče*. Чеський фразеологізм *Ranní ptáče dál doskáče* можна зіставити із семантично близьким українським відповідником – *Хто рано встає, тому Бог дає*. Тут результатом контамінації є оказіональний фразеологізм з модифікованою семантикою, який уже не засуджує дії першої частини ФО, не пророкує поганого кінця, а обіцяє успіх, хоча й у недобрій справі.

Цікавим прикладом контамінації-схрещення є контекст:

Podtitul dvouhodinového pásma scének, písniček a anekdot tentokrát zněl ***Kdo jinému jámu kopá, až se ucho utrhne*** (Deníky Bohemia, 23.2.2005).

У наведеному уривку контамінують ФО *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* та *Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne* за схемою АВ + СД = АД. Другі частини в обидвох ФО попереджають про нещасливий наслідок учинків без огляду на те, чи вони умисне підступні, чи ризиковані, чи помилкові з постійним повторенням (адже значення фразеологізму *Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne* – коли хтось постійно здійснює недобрі чи ризиковані вчинки, це може погано закінчитися для нього ж самого [SČFI 2009]).

Вважаємо, що схожа семантика других частин вихідних фразеологізмів стала причиною контамінації саме цих ФО, а заміна однієї частини фразеологізму семантично схожою частиною іншої ФО дозволяє уникнути значних зрушень у значенні контамінованого фразеологізму. З іншого боку, контамінація все ж таки оновлює семантику новоутвореного фразеологізму, надає можливість авторові уникнути мовних штампів, здивувати адресата та активізувати його мислення.

Приклад контамінації-схрещення перших двох частин фразеологізмів реалізований у контексті:

Nerozbitné hračky se výborně hodí k rozbíjení jiných hraček. A k lepšímu přidám: ***Kdo jinému jámu kopá, tomu se nelení...***(Týdeníky Moravia, 28.8.2007).

Тут контамінують дві семантично несхожі ФО *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* та *Komu se nelení, tomu se zelení.* Семантика другого фразеологізму (якщо людина працьовита, у неї більше можливостей досягнути успіху), схрещуючись із семантикою першого фразеологізму, змінює її – підступність людини все ж засуджується, хоча не має неприємних наслідків для неї ж самої, а, навпаки, відкриває можливості для досягнення успіху в неблагій справі. Із вихідної бази першого та другого фразеологізму в оказіональній формі залишаються перші частини ФО, другі частини – опущені, хоча при сприйнятті тексту асоціативно читач відтворює і їх.

Прикладом контамінації ФО на основі спільного компонента є такий контекст:

Nikdo by ale také neměl …obviňovat bruselské autory kritického elaborátu, který Prahu ***zasáhli mezi*** *její proevropské* ***psí oči*** (Mladá fronta DNES, 12.12.2006).

У даному випадку контамінують дві структурно схожі ФО: *dát někomu ránu mezi oči* та *dělat na někoho psí oči*, у яких спільним компонентом є лексема *oči*. Такий тип контамінації можемо визначити як контамінацію-накладання, що ускладнена іншими видами трансформації: субституцією дієслівного компонента обох ФО, еліпсисом та атрибутивним розширенням. Таким чином, маємо зразок мотивованої контамінації, де автор виявляє творчий підхід, контамінуючи семантично різні ФО.

Варто зазначити, що у більшості випадків фразеологізм, утворений у результаті контамінації, формально складає одне ціле і не розривається лексемами з контексту. Проте формальна нерозривність не є обов'язковою умовою контамінації. Прикладом контамінації ФО, розірваної контекстом на основі спільного компонента, є такий уривок:

Nechtěl bych tedy ***být*** *ani* ***v kůži*** *ministerských úředníků, kteří o systému přijímacího řízení rozhodují, jenomže ti* ***ji mají*** *nejspíš* ***z hroch*** (Lidové noviny, 15.6.2008).

У реченні контамінують дві структурно схожі та семантично різні ФО *být v něčí kůži* та *mít hroší kůži* зі спільним компонентом *kůže*, тип – контамінація-накладання. Компоненти ФО не редукуються, проте друга ФО зазнає кваліативних (*hroší – z hrocha)* та квантативних змін (поширення лексемою *nejspíš)*. Контамінація робить вираз експресивно яскравішим, дає змогу авторові не просто донести об'єктивну інформацію до читача, але й висловити свою думку про міністерських чиновників.

За допомогою контамінації найчастіше актуалізуються синтаксично складніші фразеологізми, проте у чеській публіцистиці наявні приклади контамінації ФО, які співвідносяться зі словосполученням:

Návrh na udělení čestného občanství města Blanska prezidentu republiky Václavu Klausovi u příležitosti jeho očekávané květnové návštěvy se možná stane ***kamenem sváru*** *na pondělním zasedání tamního zastupitelstva* (Právo, 28.4.2005).

ФО *kámen úrazu* та *jablko sváru* контамінують за схемою схрещення, де у першого фразеологізму його друга частина замінюється другою частиною іншого вихідного фразеологізму. Семантика першого вказує на проблему, яка повністю перешкоджає здійсненню бажаного чи значно ускладнює його реалізацію, другого – на причину, яка стала початком суперечок, непорозумінь, яка ускладнює переговори, породжує ворожнечу [SČFI 2009]. Контамінацію вважаємо мотивованою, бо автор, бажаючи підкреслити проблему, замінює лексему *jablko* на *kámen* і цим вказує на вищий ступінь її складності.

Способи актуалізації фразеологізмів на сучасному етапі у чеськомовній публіцистиці є численними. Як уже зазначалося, ми не зараховуємо до контамінації накопичення ФО у контексті, поєднання ФО з вільним словосполученням, поширення ФО, субституцію у ФО, усічення ФО, комбіновані методи актуалізації ФО (вихідною базою яких є один фразеологізм) та семантичні трансформації (подвійна актуалізація, буквалізація). Накопичення ФО у контексті, які не контамінують, а функціонують певною мірою самостійно, не змінює семантики таких фразеологізмів, проте їх акумуляція все ж збільшує експресивність у реченні. Наприклад:

Řekla bych , že stará přísloví , která všichni známe ***Kdo jinému jámu kopá*** *. . . nebo* ***Jak se do lesa volá*** *. . . ,* ***Tak dlouho se chodí se džbánem*** *. . . a tak dále dokonale platí* (Blesk, 22.10.1999).

Накопичення ФО в уривку супроводжується еліпсом другої частини кожного фразеологізму.

Ще одним прикладом нагромадження ФО у контексті, але вже без їх структурних модифікацій, може бути уривок: *Potom vedla zmatené řeči o nedočkavých dědicích a o atentátu. Nakonec řekla, že* ***kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá****, a* ***čiň čertu dobře , peklem se ti odmění*** (Blesk, 21.4.2008).

Досі суперечливим залишається питання поєднання у контексті фразеологізму з вільними словами, словосполученнями та реченнями. М. Чехова [Čechová 1986] та Й. Млацек [Mlacek 1995] розглядають їх як контамінацію. Проте для нашого дослідження основним критерієм та обов'язковою умовою розрізнення власне контамінації є наявність мінімум двох фразеологізмів у її вихідний формі, а, отже, такі поєднання ми класифікуємо як інші способи актуалізації залежно від типу сполучення та структури утвореного фразеологізму. Тому не можемо розглядати як контамінацію поєднання, що використані, до прикладу, у таких текстах:

I novovaná přísloví : ***Kdo jinému jámu kopá, je hloupý*** (Mladá fronta DNES, 20.5.2002).

Kdo jinému jámu kopá, je hrobař (Týdeníky Moravia, 3.3.2009).

Kdo jinému jámu kopá, ten je Ukrajinec (Deníky Bohemia, 12.3.2004).

Tak to v poslední době v mojí zemi chodí , že ***kdo jinému jámu kopá a pikle kuje , tak se napakuje*** (Deníky Bohemia, 27.12.2005).

Vyznání ***Komu se nelení, tomu se zelení kdo si však odpočine, tomu též zle není*** (Jihlavské listy, 5.2.2008).

Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění, ale činit kůže neumí (Reflex, č. 51/2001).

Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až zavedou vodovod (Story, ročník 1995).

Отже, фразеологічна контамінація – це один із способів фразеологічної деривації, який реалізується у межах вторинного фразотвору. Зіставлення вихідних і контамінованих ФО показує, що останні можуть бути, наприклад, результатом будь-якої заміни елементів одного базового фразеологізму елементами іншого.

Обов'язковою умовою контамінації уважаємо наявність у базовій формі як мінімум двох ФО, оскільки це і є особливістю складного процесу контамінації, суть якого полягає у поєднанні елементів ФО чи ФО без усічень у контамінаційний фразеологізм, враховуючи семантичні та граматичні особливості кожного фразеологізму зокрема. Тому потрібно чітко відрізняти від контамінації такі суміжні явища, як накопичення ФО у контексті, поєднання у контексті фразеологізму з вільними словами чи словосполученнями тощо.

Основними чинниками, які активізують контамінацію, є протиріччя між цілісністю значення та різноформленістю ФО; спільний чи подібний компонент, подібність у структурі ФО; граматична та семантична сполучуваність вихідних ФО; спільні або близькі семантичні ознаки ФО; асоціативні компоненти у значенні ФО. Фразеологізми, які у своєму складі мають більше лексем і є синтаксично складнішими, частіше актуалізуються за допомогою контамінації.

На основі проаналізованих прикладів контамінації у чеськомовній пресі можемо зробити висновок, що контамінаційне поєднання лексичних компонентів вихідних ФО (найчастіше двох) може супроводжуватись модифікаціями на синтаксичному, морфологічному та словотворчому рівнях організації їх форм, а також іншими способами актуалізації фразеологізмів (субституцією, усіченням, поширенням, подвійною актуалізацією), утворюючи комбіновані та ускладнені методи трансформацій ФО.

Література

Бабкин 1970: Бабкин, А. М.: Русская фразеология, ее развитие и источники. Наука, Москва 1970.

Білоноженко, Гнатюк 1989: Білоноженко, В., Гнатюк І.: Функціональна та лексична розробка українських фразеологізмів. Наукова думка, Київ 1989.

Гавриш 1998: Гавриш, М. М.: Особливості формальних змін фразеологізмів при контамінаційному фразеотворенні. In: Мовознавство. № 4. 1998, с. 45–50.

Ицкович 1982: Ицкович, В.А.: О контаминации и смежных с нею явлениях. In: Изд-во Моск. ун-та, Москва 1982, с. 90-96.

Колобова 2011: Колобова, Е.А. Фразеологическая контаминация. Дисс... канд. фил. наук. Кострома, 2011.

Пекарская 1995: Пекарская, И.В.: Конструкции синтаксической контаминации как єкспрессивное средство русского языка. Дисс ... канд. филол. наук. Красноярск, 1995.

Розейзон, Абрамец 1979: Розейзон, Л.И., Абрамец, И.В.: О фразеологической контаминации в русском языке. In: Русский яз. в шк. № 3. 1979, с. 104-108.

Шварцкопф 1968: Шварцкопф, Б.С.: Диапазон варьирования фразеологической единицы и норма. In: Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968, с. 128-132.

Эйгер 1984: Эйгер, Г.В.: Контаминация в современном немецком языке. In: Харьковск. гос. ун-т. Методологические и методические вопросы изучения германских и романских языков. № 258. 1984, с. 33-38.

Ужченко 1990: Ужченко, В. Д., Ужченко Д.В.: Фразеологія сучасної української мови. Знання, Київ 2007.

Čermák 1996: Čermák, F.: Frazeologie novinového úvodníku: úzus, funkce a aktualizace. SaS. R. 57. 1996, s. 81-90.

Čechová 1986: Čechová, M. Dynamika frazeologie. NŘ. № 69. 1986, s. 178-186.

Janovec 2001: Janovec, L.: Z nové české frazeologie - poznámky k obohacování frazeologické zásoby jazyka. In: Jazykovědné aktuality. № 38. 2001, s. 93 - 97.

Křen, M. a kol.: 2013: Křen, M., Čermák, F., Hlaváčová, J., Hnátková, M., Jelínek, T., Kocek, J., Kopřivová, M., Novotná, R., Petkevič, V., Procházka, P., Schmiedtová, V., Skoumalová, H., Šulc, M.: SYN2013PUB, SYN2009PUB, SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013.

Minářová 1993: Minářová, E.: Frazeologismy ve stylu publicistickém, jejich proměny a funkce. In Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Slovensko, Nitra: VŠP. 1993, s. 275-281.

Mlacek 1995: Mlacek J., Ďurčo P. a kol.: Frazeologická terminológia.[Elektronická verze]. Dostupný z: http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/

SČFI 2009: Slovnik češke frazeologie a idiomatiky. Sv. 4: Vyrazy větne. Eds F. Čermak, J. Holub, R. Blatna, M. Kopřivova. Leda, Praha 2009.

Summary

In the article is examined the contamination as one of the types of productive form of actualization of idioms based on the Czech periodicals, is given the definition of contamination, is analyzed the criteria of separating contamination from related phenomena, is made the classification of contamination models based on the elaborated practical material.

Keywords: idiom, contamination, structural and semantic transformation of idiom, codificated form of idiom, occasional form of idiom.

СОФІЯ РУСОВА І ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В ЧЕХО-СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (ДО 160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Джус Оксана
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
dzhus1@ ukr.net

Інтеграція системи вищої освіти України в європейській освітній простір за умови збереження та розвитку досягнень і прогресивних традицій національної школи неможливі без підготовки висококваліфікованих педагогів. Створення освітньо-виховної системи, адекватної потребам сучасного українського державотворення, формування інтелектуально та духовно багатих і морально стійких особистостей потребує урахування багатовікових народних надбань у царині освіти молодого покоління і прогресивних здобутків національної та світової педагогічної думки.

Проблема професійної підготовки дітей і молоді яскраво представлена у творчій спадщині Софії Федорівни Русової – педагога, визначної громадської діячки, державотворця, літературного критика, мемуариста. Її життя, педагогічна та просвітницька діяльність були й залишаються для сьогоднішнього покоління українства прикладом служіння рідному народові в його прагненні до утвердження власної державності, національної системи освіти і виховання.

У працях зарубіжних (Т. Беднаржова) й українських учених (І. Зайченко, О. Коваленко, Н. Копиленко, З. Нагачевська, І. Пінчук, О. Проскура та ін.) проаналізовані різноманітні вектори науково-педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності С. Русової. Однак недостатньо вивченим і надзвичайно актуальним у період реформування української системи освіти, її інтеграції у світовий освітній простір, переосмислення підходів до фахової підготовки молоді є досвід С. Русової як співтворця і співорганізатора освітніх професійних закладів в умовах еміграції, що й стало метою нашого дослідження.

Загальновідомо, що на теренах Чехо-Словацької республіки (ЧСР) у міжвоєнну добу функціонувала мережа високих шкіл, у стінах яких готувалися національно свідомі кадри, кваліфіковані спеціалісти для потреб майбутньої незалежної Української держави. Ці високі школи репрезентували освіту українського закордоння у світі та були абсолютно конкурентоспроможними з іншими навчальними закладами, що діяли в ЧСР. Серед них: Український вільний університет (1921 – 1945), Українська господарська академія (1922 – 1932), перетворена згодом на заочний Технічно-господарський інститут (1932 – 1944 р.), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923-1933, Прага) з дочірньою установою (базою педагогічної практики) – Українською реальною гімназією, Український інститут громадознавства (1925-1945, із 1929 – Соціологічний інститут), при якому працював як автономна установа Український робітничий університет (1927-1931) – перший український вищий навчальний заклад заочної форми навчання, Українська студія пластичного мистецтва. У трьох із них працювала С. Русова, а до творення окремих мала безпосередній стосунок.

Так, перші викладацькі кроки в Чехо-Словацькій республіці С. Русова зробила в 1922 р. як лектор французької мови в Українській господарській академії у Подебрадах.

У 1923 р. вона переїхала до Праги, долучившись до активної праці щодо відкриття й функціонування першого в державах Заходу вищого навчального закладу для підготовки українського вчительства. С. Русова увійшла до складу спеціальної комісії із заснування Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (УВПІ), яка займалася організаційно-підготовчою роботою щодо відкриття інституту: випрацюванням й поданням на затвердження чеського Міністерства освіти статуту, підготовкою проектів навчальних планів і програм, укладанням списку кандидатів на посади викладачів; встановленням норм оплати їхньої праці; підшукуванням приміщення тощо.

З перших днів функціонування УВПІ Софія Русова була членом його професорської ради, викладала педагогіку, дидактику і дошкільне виховання, активно співпрацювала із заснованим на базі цього вищого навчального закладу видавничим товариством «Сіяч», науковими товариствами, насамперед з Українським педагогічним, створеним при інституті в 1930 р. з метою «…студіювати питання з теорії і практики педагогіки як рівно ж минуле і сучасне становище народної освіти на українських землях». За участю С. Русової у Чехо-Словаччині було відкрито українську гімназію, яка в 1925 р. увійшла в структуру педагогічного інституту як база для практичної підготовки майбутніх педагогів [Джус 1999: 78].

Проте більша частина еміграційного життя Софії Русової пов'язана з Українським інститутом громадознавства (УІГ), із 1929 р. – Українського соціологічного інституту (УСІ), до співпраці з яким учену було запрошено її дирекцією в особі М. Шаповала ще наприкінці 1924 р. У 1927 р. Софія Русова – дійсний член відділів соціології і політики та народознавства УІГ; у 1928 р. увійшла до складу Кураторії інституту, стала членом його Ревізійної комісії; 1930 року була обрана заступником голови Кураторії УСІ; а в жовтні 1934 р. – заступником голови його президії, залишаючись на цій посаді до 1937 р. У 1927 р., зі створенням при УСІ Українського робітничого університету (УРУ), стала його викладачем, через три роки була включена до складу Дирекції УРУ. Крім того, із 1928 р. С. Русова – член Наукової колегії Українського національного музею-архіву при Інституті громадознавства [Джус 2001: 69].

Безпосередня організаторська праця Софії Федорівни над становленням і налагодженням навчально-виховного процесу більшості українських науково-освітніх інституцій у Чехо-Словаччині та її викладацька робота доповнювалися багатогранною науково-теоретичною діяльністю, спрямованою на забезпечення вищих українських навчальних закладів необхідною науковою літературою і продовження розробки концептуальних основ національної системи освіти, започаткованої в рідному краї.

Творча спадщина С. Русової періоду еміграції містить фундаментальні педагогічні твори, наукові розвідки, статті теоретико-методичного спрямування, інформаційні повідомлення освітньо-виховного змісту тощо. Проблеми творення власного національного шкільництва найбільш повно окреслені педагогом у таких її працях, як «Теорія і методика дошкільного виховання», «Дидактика», «Нова школа соціального виховання», «Нові методи дошкільного виховання», написані в 1920-х рр. Проте навіть невеликі за обсягом публікації цієї тематики вказують на увагу С. Русової до питань формування концептуальних засад української національної школи. Так, стаття «Педагогічні основи нової школи» (1923) розкриває погляди вченої на основні принципи тогочасної педагогічної науки: активності, індивідуалізації і соціалізації виховання. Не сумніваючись у їх «правдивості», «згідності» з природою дитини, С. Русова знову й знову наголошувала на потребі пристосування кожного з них до української ментальності, наповнення національним змістом, а також опанування їх українськими вчителями, від яких, на її думку, залежить і ґрунтовна перевірка означених принципів, і впровадження їх у шкільне життя [Софія Русова: З маловідомого і невідомого 2006: 126-127].

Новітні течії в педагогіці держав Заходу аналізуються С. Русовою у працях «Глобальна метода в нових школах Чехо-Словаччини», «Дещо зо сучасної педагогіки», «Колись і тепер», «Новий план навчання в народних школах в Бельгії», «Стан сучасної освіти в різних краях світа», «Сучасні течії в новій педагогіці» та ін. Із них вона постає як глибокий знавець освітніх ідей провідних педагогів минулого і своєї доби: Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, яких вважає справжніми апостолами нової педагогіки, а також О. Декролі, Г. Кершенштайнера, В. Лая, Е. Меймана, М. Монтессорі, Г. Спенсера, А. Феррієра, Ф. Фребеля. Поділяючи чимало їх думок стосовно національного характеру школи, індивідуалізації та соціалізації навчання і виховання, використання експериментальних досліджень у роботі з дітьми, С. Русова разом з тим категорично виступає проти сліпого копіювання чужих педагогічних систем, бездумного перенесення в українське національне шкільництво зарубіжних методик. Так, аналізуючи системи початкового виховання і навчання М. Монтессорі й О. Декролі, які у 1920-1930-х рр. були пануючими в державах Західної Європи та Америки, вона доходить таких висновків: з методик обох педагогів слід узяти те, що найбільше відповідає «темпераментові» української дитини та сприяє її інтелектуальному розвиткові; на її думку, «дуже побажаним» є, щоб ці системи «…націоналізувалися... і дали нашим дуже здібним, вразливим дітям найкраще виховання і цікаву «методу» та матеріал для роботи з ними» [Софія Русова: З маловідомого і невідомого 2006: 246].

Вивчення творчого доробку С. Русової показує, що в час перебування за межами України її глибоко хвилювала доля шкільництва на рідних теренах. Як правило, праці цієї тематики носять гостро критичний характер. У них педагог розкриває антинаціональний характер «українізації» освіти й культури в Україні 20-х-початку 30-х років ХХ ст., її антинародну спрямованість, націленість на викорінення ідеї державотворення з усіх сфер культурно-освітнього життя українського суспільства («Освіта на Україні в большевицькім освітленню», «Освіта в Україні»).

Попри надзвичайну наукову плідність Софії Русової (близько 200 лише опублікованих праць), вона ніколи не була «кабінетною» вченою. На чужині Софія Федорівна утримувала український педагогічний світ «…у курсі того, що нового й кращого творилося по інших країнах на полі навчання й виховання, побуджуючи тим рідну педагогічну думку до життя, руху та поступу» [Софія Русова: З маловідомого і невідомого 2007: 277]. Водночас праці педагога допомагали творити систему національної освіти й виховання, оперту на найкращих західноєвропейських зразках, але «достосовану до наших потреб» [Софія Русова: З маловідомого і невідомого 2007: 242]. Цього С. Русова досягала не лише власне науковою і викладацькою діяльністю, а й невтомною популяризаторсько-практичною працею, яку розгорнула як репрезентант українського вчительства ще на рідній землі.

Безкомпромісність педагога проявилася не лише в умовах царського самодержавства та короткотривалої української державності, а й у період становлення радянської влади в Україні. Як член Центрального бюро Всеросійського союзу вчителів і діячів з народної освіти (початок ХХ ст.) вона чітко усвідомила потребу співпраці педагогів царської Росії (в т.ч. й українських) із освітніми об’єднаннями інших держав, домагаючись налагодження контактів із чеськими фахівцями (1906-м роком датовані її листи до голови товариства чеських професорів середніх шкіл, у яких вона прагне якомога більше довідатися про їхні здобутки, налагодити тривалі стосунки і надсилає зразок статуту Всеросійського союзу вчителів). Основними темами доповідей і виступів С. Русової на учительських зібраннях, організованих у межах Російської імперії, були захист національної школи, рідномовної освіти, визначення соціально-виховних завдань педагога та його фахова підготовка.

У роки визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. вона максимально намагалася втілити ці ідеї в життя: як член Української Центральної Ради (керівник департаменту дошкільної і позашкільної освіти), голова центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки, співорганізатор і співредактор журналу «Вільна українська школа», організатор і учасник І і ІІ Всеукраїнських учительських з'їздів, з'їзду діячів позашкільної освіти і дошкільного виховання у Києві 10-13 січня 1919 р. тощо. Головним своїм обов'язком у Радянській Україні С. Русова визначила боротьбу за національну освіту, культуру, «гідність українських інституцій» [Джус 2001: 3-10].

Така послідовність проявилася і в еміграції: головним «оправданням» свого перебування за кордоном С. Русова визначила працю для незалежної соборної України. Участь у роботі міжнародних (Рим, 1923; Прага, 1923 і 1927; Женева, 1929), а також українських наукових і педагогічно-освітніх конгресів і з'їздів (Прага, 1926; Львів, 1929; Ужгород, 1935) давала змогу Софії Русовій вирішити низку педагогічних завдань. По-перше, донести до світової громадськості проблеми і надбання освіти України, аби всі «…знали, що вона не якась Патаґонія, що в нас теж є деякі педагоґічні думки» [Софія Русова: З маловідомого і невідомого 2006: 219]. По-друге, сприяла інтеграції української педагогіки в міжнародний освітній рух. Зокрема, С. Русова прагнула відродити своє педагогічне дітище – Всеукраїнську учительську спілку і домогтися її прийняття до Світової федерації вчителів. І, по-третє, участь у конгресах і з'їздах дозволяла збагатити теорію та практику національної освітньої діяльності міжнародним педагогічним досвідом. Ці завдання реалізувалися через виступи Софії Русової, обмін інформацією з делегатами різних країн світу, ознайомлення з практичною діяльністю зарубіжних навчально-виховних закладів різних типів, окремі статті вченої.

Проблеми освіти і виховання цікавили Софію Русову не лише на педагогічних, а й на жіночих конгресах. На з'їзді Інтернаціонального конгресу жінок в Гаазі 1922 року вона взяла участь у роботі Комітету освіти, що працював у його рамках, де ознайомила міжнародну громадськість із організацією шкіл на Україні в добу визвольних змагань. «Приємно було, – писала С. Русова, – що хоть по цьому питанню можна виявити Україну як найкраще». Водночас вона з гіркотою говорила про «страшний дуалізм», який не могла зрозуміти Європа: як можна, «…вихвалюючи українську шкільну систему, згадуючи поруч Холодного і большевиків, з другого боку подавати … прохання, … щоб ріжні країни брали наших дітей у науку до себе, бо в дійсности школи в нас нема».

На з'їзді міжнародних жіночих рад у Данії 1924 року її увагу привернула робота комісії із захисту дітей та виховання молоді. У «Листі з Копенгаґи» вона інформувала українську громадськість про зміст резолюцій, ухвалених комісією, суть яких полягала у прагненні поліпшити «…становище дітей чужинців у ріжних країнах,... зрівняти їх у правах на освіту з дітьми корінного населення». У місцевостях, де живуть представники двох націй, освітні потреби обох націй задовільняти справедливо; обмінюватися учнями і викладачами середньої та вищої школи; звернути увагу на талановитих дітей, сприяти їхньому вступу до вищих шкіл. Саме на цьому з'їзді С.Русова звернулася з проханням до Червоного Хреста Данії виділити матеріальну допомогу дітям емігрантів і стипендії студентам-українцям у ЧСР. Проте ці прохання були відхилені. Зате вдалося влаштувати чотирьох українських студентів на практику в найкращі господарства цієї країни, щоб «…поповчитися так високо розвиненому в Данії зразковому сільському господарству» та дати студентам змогу впродовж трьох-п'яти місяців мати «харч». Водночас педагогу було важко «…жебрати для наших дорогих дітей, для нашої безталанної молоді». Мимоволі напрошувалося питання: «Куди дінеться наша молодь, навчившись, взявши... все те, що можна з європейської культури?».

Відповідь на нього С. Русова формулювала однозначно: «Звісно, вона чесно, правдиво вернеться на Україну», і в цьому «повороті» мусять допомогти і міжнародні громадські об'єднання, і Ліга Націй, бо «…хоч яка Европа «комфортабельна» і культурна, але для нас нема другої України, немає другого Дніпра».

Одним із наслідків участі С. Русової у складі української делегації на IX Міжнародному конгресі Інтернаціонального союзу за виборче право жінки в 1923 р. стала домовленість про здобуття вищої освіти «на стипендію» в італійських університетах. Активно підтримала педагог на курсах Інтернаціональної жіночої ліги миру і свободи («Літня соціальна школа») в Подєбрадах 1923 р. домагання українок Східної Галичини визнати Львівський приватний український університет державним і припинити переслідування народної освіти [Джус 2001: 3-10].

Попри свій поважний вік, вчена тісно співпрацювала із громадськими науковими й педагогічно-освітніми організаціями: брала активну участь у заходах Українського академічного комітету (УАК) в Празі, підтримувала тісні стосунки з Українським педагогічним товариством при Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова, була членом Українського товариства прихильників книги у Празі. Зокрема, від управи останнього вона отримала відповідальне доручення: «…взяти на себе перегляд підручників з ґеоґрафії українською і чеською мовою, оскільки україніка, що міститься в цих підручниках, потрібує виправлення в інтересах наукової правди» [ЦДАВО України: 181]. Не випадково у липні 1930 р. серед інших учених-педагогів, «симпатиків народнього вчительства і пильних співробітників педагогічних видавництв В.П.У.В.» С. Русова була обрана почесним членом професійної організації народних учителів українських земель у складі Польщі – «Взаємної помочі українського вчительства» [Товариство: 284].

Здійснений аналіз уможливлює висновок про те, що і в еміграції Софія Русова залишалася одним із провідних теоретиків національної педагогічної думки, використовуючи обмежені можливості побуту українців-емігрантів у ЧСР, не тільки підтримувала, а й збагачувала та розвивала українську національну педагогіку, утверджуючи її статус на європейському рівні. Науково-педагогічна діяльність С. Русової як репрезентанта українського вчительства за межами України носила активно-творчий характер, підпорядковувалася загальнокультурній меті – підготовці фахівців європейського рівня для потреб рідної незалежної держави та пропаганді національної освітньої справи і відстоювання її на міжнародній арені.

Література

Джус 2004: Джус, О. Софія Русова – репрезентант українського вчительства на міжнародній арені. In: Джерела. № 3-4. 2004, с. 3-10.

Джус 2001: Джус, О. Соціально-педагогічні аспекти діяльності Софії Русової періоду еміграції. In: Шлях освіти. № 2. 2004, с. 52-55.

Джус 1999: Джус, О. Український високий педагогічний інститут імені М.Драгоманова у житті Софії Русової. In: Педагогіка: Вісник Прикарпатського університету. № 2. 1999, с. 76-84.

Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Ч. 1. «Несторка української педагогічної літератури ...» / Упоряд. О.Джус, З.Нагачевська. Гостинець, Івано-Франківськ 2006.

Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху» / Упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. Гостинець, Івано-Франківськ 2007.

Товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», 1905-1930. Наклад «Взаїмної Помочі Українського Вчительства», Львів 1932.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 20.

Summary

The article deals with the role of Sofiya Rusova in the development of Ukrainian universities and their departments in Czechoslovak Republic in the 1920s – 1930s. It analyzes the content of the teacher's organizational, theoretical, methodological, promotional and educational activities aimed at the professional training of the Ukrainian youth in these institutions. The essence of her views on the forms and methods of Ukrainian students' professional formation and the possibility of their practical training in foreign educational institutions have been determined.

Keywords: professional training, legacy, emigration, Ukrainian higher educational institutions, educational congresses and associations, organizational and educational activities.

СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ:ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУК

Дружинець Марія
Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова
Придністровський державний університет ім. Т.Г.Шевченка
mriiad68@gmail.com

Стабільність системи української мови, сформована різними підсистемами, підтримується нормою як сукупністю загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі спілкування. Головними ознаками мовної норми є унормованість, обов'язкова правильність, точність, логічність, чистота і ясність, доступність і доцільність за умови відносної стабільності. Особливу групу складають орфоепічні норми, де щодо ряду вимовних особливостей мають місце різні варіанти, які, однак, не виходять за межі норми. Усне мовлення, як відомо, є первинною формою існування мови. Найважливішими його особливостями є: 1. Непідготовленість, спонтанність. 2. Надлишкова інформація. Вона міститься в інтонації, в міміці, жестах, а головне – в обставинах живого спілкування мовців. 3. Наявність повторів. При цьому повторюються як окремі слова, так і цілі словосполучення; повторюється той самий зміст, висловлений лише дещо іншими словами, дублюються емоції – вигуком [Дем'яненко 2012: 1].

Однією із основних комунікативних ознак культури мовлення є правильність, яка полягає у відповідності мовлення літературним нормам, що діють у мовній системі. Проблема мовленнєвої культури перебувала у центрі уваги вчених, які першими вдалися до створення граматик української мови. Зокрема, А.Павловський зробив спробу узагальнити правила мови і мовлення й створити малоросійську граматику. Науковці XIX ст. у своїх працях приділяли значну увагу ораторському мистецтву, красі слова. Сьогодні маємо багато праць, спрямованих на підвищення культури спілкування й культури української мови і мовлення. Це праці О.Пономаріва, О.Сербенської, Н.Бабич, С Єрмоленко, С.Караванського, М.Пентилюк, Г.Волкотруб, О.Горбул, О.Кубрак, Т.Чмут, С.Шевчук та ін. Всесвітньо відомі імена Поля Сопера, Дейла Карнегі та їх послідовників, які формують риторичну культуру політиків, бізнесменів, юристів, рекламних агентів, учителів, акторів. Українську школу мистецтва публічного мовлення представляють сьогодні Г.Сагач, Л.Мацько, Н.Бабич, Н.Чибісова та інші. Видатними українськими риторами минулого були Ф.Прокопович, Г.Кониський, Г.Сковорода. Професор риторики Києво-Могилянської академії Ф.Прокопович уважав риторику «царицею душ», «княгинею мистецтв» і вказував на такі її функції, як соціально-організаційну (засіб агітації), культурно-освітню, а також отримання знань, збудження почуттів, формування громадської думки та ін. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І.Огієнка, Я.Рудницького, О.Горбача. Дослідженню окремих питань соціофонетичного опису української мовлення присвячені праці Н.І. Тоцької, Л.І. Прокопової, М.М. Фащенко.

Основна мета нашого дослідження – здійснити спробу виокремлення, аналізу та опису типових помилок вимови, зокрема вимови звукосполук, залежно від сфери

діяльності респондентів. Сьогодні, на жаль, норми вимови почасти ігноровані, про що свідчать численні мовленнєві хиби сучасних молодих людей, що стали нашими респондентами. Соціофонетичне опитування було проведено студенткою 2 курсу І.Ткачук, зібраний матеріал зафіксовано на аудіоносіях (диктофоні). Респонденти - учні 10-11 класу Савранської ЗОШ, студенти філологічного факультету болгарського та українського відділення Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова та хіміки-лаборанти СПТУ. Для теоретичного експерименту було дібрано слова, у вимові яких можна простежити володіння респондентом орфоепією звукосполук.

У мовленнєвому потоці звуки виступають не осібно, а у звукових комплексах, вони взаємодіють один з одним і уподібнюються один одному. У деяких випадках звукові прояви однієї фонеми можуть повністю заступати звукові прояви іншої, завдяки чому усуваються деякі збіги, важкі для вимови. Українській мові властиві уподібнення за дзвінкістю, м'якістю, місцем і способом творення в групах приголосних. В українській орфоепії діють два закони — вимови свистячих перед шиплячими і шиплячих перед свистячими. Шиплячі приголосні перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції за місцем творення змінюються на свистячі: *бачишся [бачис':а], запорожці [запороз'ц'і], водичці [водиц':і], качці [кац':і]*. Свистячий приголосний перед шиплячим є слабким і зазнає змін – звучить як шиплячий через асиміляцію за місцем творення: *безжалісний [беиж:ал'існий], розжарений [рож:ареиний], віднісши [в'ідн'іш:и]* [Жовтобрюх 1976: 64].

Студентам різних факультетів та школярам для вимови було запропоновані наступні слова: *[диевýјиіс':а], [миелýјиіс':а], [звáз'с'а], [морóц'с'а], [дóс'ц'і], [смуз'ц'і], [хýстоц':і], [прúн`іш:и], [вúр`іш:и], [парашчин], [вúв`іш:и], [мотужчин], [ж:увати], [в'ід͡зступ], [в'ід͡ззнака], [в'ід͡зцентровий], [в'ід͡з:еркалення] [в'ід͡з:еркалення], [п'ід͡жживúти], [в'ід͡жчистити], [v'ід͡жшукати], [v'ід͡ж:ерела], [брáцтво], [корúц:е], [агенство], [ш'іздес'ат], [јајéшн'а], [сóн'ашний]*.

Спостерігається уподібнення свистячих шиплячим: *принісши, Парасчин, вивізши, мотузчин, зжувати.* У мові 80% студентів філологічного факультету першого та другого курсів різні типи асиміляції в основних своїх виявах підтверджують загальноприйняті кодифіковані норми: *[прúн`іш:и], [парашчин], [вúв`іш:и], [мотужчин], [ж:увати],* тому не вимагають спеціального аналізу. Майже всі лаборанти хімічного факультету вимовляють чітко кожен звук, без уподібнення: [сш] замість [ш:], [сч] замість [шч], [зш] замість [жш], [зч] замість [жч], [зж] замість [ж:]. Близько 50% учнів 10-11 класів Савранської ЗОШ допускають такі ж помилки. Отже, можна засвідчити вплив правопису на вимову респондентів. Правопис із самого початку став головним чинником нормування й регулювання не лише писемної форми літературної мови, а й усної: написане сприймалось й сприймається переважною більшістю носіїв мови літературної мови як норма вимови. Таким чином, правопис, у багатьох моментах не відбиваючи домінуючих у мові особливостей вимови, завжди впливав на неї. Тому усне літературне мовлення під впливом орфографії набувало неорганічних для української мови рис: ці особливості почали стосуватися не лише звукового образу мовлення, а сягали глибинних змін – фонемного рівня мови [Микитин 2003: 183]. Орфоепічна норма не повинна далеко відходити від правопису, хоч і не треба прагнути до повної відповідності вимови і орфографічної норми [Бойко 1937: 41-42].

Кодифіковані норми вимови, які формувалися у тісному зв'язку з орфографічними, простежуються ще в рукописах, першодруках старої та нової української літературної мови, а перші дослідження вченими особливостей

української літературної мови викладені ще у працях XIX століття. Про особливості української вимови, зокрема особливості вимови звукосполук, які були досліджені нами, є свідчення у багатьох правописних системах, побудованих більшою чи меншою мірою на фонетичних засадах. Можемо провести паралелі між сучасною вимовою української мови та пам'ятками, в яких фіксовано ті зміни, які відбувалися у мовленні і які становлять тепер орфоепічну норму. Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XII-XIV ст.: *ижьжєнуть (Єв. 1270, 20).* Асиміляція свистячого перед наступним шиплячим відбита і у літописі С.Величка: *рожжаковало (187),* у фразеологічній збірці К.Зиновієва: *ро(ш)чину (235)* [Микитин 2003: 180]. Отже, в історичних пам'ятках переважає закріплена на письмі асиміляція свистячого перед шиплячим, а більший відсоток української молоді ігнорує ці тонкощі вимови.

Слід сказати про уподібнення шиплячих наступним свистячим: 85% філологів болгарської мови вимовляють правильно усі із запропонованих слів, а саме: *дивуєшся [диеwýјиіс':а], милýєшся [миелýјиіс':а], зва́жся [зва́з'с'а], моро́чся [моро́ц'с'а], до́щі [до́с'ц'і], смýжці [смуз'ц'і], хýсточці [хýстоц':і]*. 90% учнів допустили помилку у вимові слова *зважся*: *[зва́шс'а]* замість *[зва́з'с'а]*. Крім відсутності уподібнення внаслідок асиміляції можемо спостерігати оглушення дзвінкого, що також є порушенням норм. У сучасній українській літературній мові дзвінкі приголосні завжди звучать дзвінко – в кінці слова і перед глухими приголосними (за окремими винятками). Про це, за даними дослідженнями М.М.Фащенко, знають 50-60% студентів першого курсу українського відділення *(соло[д]кі, ва[ж]кий, лісово[з]),* 55-65 % студентів третього курсу та вчителів-мовників *(голу[б]чик, пі[д]пасич)* [Фащенко 2000: 16]. Щодо студентів хімічного факультету – слова *дивуєшся [диеwýјиіс':а], милуєшся [миелýјиіс':а]* вимовлені правильно всіма учасниками опитування, викликало труднощі слово *хусточці [хýстоц':і],* де без потреби пом'якшували [ч] та не уподібнювали його до [ц], що суперечить кодифікованій вимові. Слід зазначити, що палаталізований [ч] більш властивий російській мові, тому спостереження показує, що цей звук вживається переважно жителями міста, які спілкуються російською. Лише 10% філологів – майбутніх україністів дотримались рамок правильної вимови, більшість студентів у слові *дощі* вдавалися до регресивної асиміляції за дзвінкістю без уподібнення до свистячого: [*на до́жц'і*] замість [*на до́с'ц'і*]. В інших прикладах слів спостерігаємо: [жс'] замість [з'с'], [чс'] замість [ц'с'], [ж ц'] замість [з'ц'], [чц'] замість [ц':]. Слід зауважити, що для асиміляції велике значення має темп мовлення. При найбільш швидкому його темпі асиміляція здійснюється найбільш повно. При повному стилі вимови асиміляція може мати лише частковий характер.

У досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови виявлено: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим у граматиці О.Павловського: *преться (91), печуроцьці (82).* Яскраво представлена ця вимовна особливість у П. Куліша: *запорозці, книзці, довідаєсся.* Але вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення не засвідчується на письмі у словнику П.Білецького-Носенка: *запорожскій.* Очевидно, вимова [ж] перед свистячим була різною, тому засвідчуються паралельні написання у рукописах Т.Г.Шевченка: *запорожци, запорозци*. Зрідка представлена вимова [ш] перед свистячим як [с'] в альманасі «Русалка Дністрова»: *вибераєся (197), зведеся (100), але нап'єшся (18).* Виразно зафіксовано вимову [шс] як [с'с'] в рукописах Т.Г.Шевченка: *смієшся (399), птаства (235).* Вимова [чц] як [ц'ц']

започаткована ще в «Енеїді» Котляревського, а в рукописах Т.Г.Шевченка передається двома літерами цц або однією ц: *вкупоци, хатиноци, ріцці, купоцци*, однак відповідна асиміляція не засвідчується у західноукраїнських джерелах, у «Русалці Дністровій», у граматиці М. Осади. Отже, можемо спостерігати варіативність вживання уподібнення приголосних та фіксацію норм сучасної вимови у цих працях. Вимова шиплячого перед свистячим пам'ятками старої української літератури не фіксується, крім фразеологічної збірки К.Зіновієва [Микитин 2003: 182].

Асиміляцію передньоязикового приголосного [д] перед свистячим продемонстрували правильно як [д͡з] лише 50% студентів філологічного факультету. Школярі у словах *відзнака, відцентровий, відзеркалля* чітко вимовляють [д] та [з], деякі оглушують [з], вимовляючи його як [с] , та [д] при вимові переходить у свою глуху пару [т], тобто також оглушується, це є грубим порушенням мовної норми. Майже 50% хіміків вимовляють *[в'і́д͡знака]* замість *[в'і́д͡ззнака],* що також спричинено темпом мовлення та неволодінням знаннями теорії правильної вимови. Загалом приголосні [д͡з] та [д͡ж] у деяких граматичних формах, очевидно під впливом російської мови, переходять у звичайні фрикативні звуки або й зовсім випадають, наприклад: *[звоник]*. Проводячи паралель між сучасністю та історичними пам'ятками, бачимо, що на позначення [д͡з] у граматиці Я. Головацького вживається зрідка буквосполучення дз: *дзвонъ (9), дзень (219), але звонъ (9),* М. Осадца буквосполучення дз не використовує: *зеркало (24), звонъ (27)*. Буквосполучення дз на позначення африката використовується в «Енеїді» І. П. Котляревського: *дзвинъ* (7), зрідка в альманасі «Русалка Дністровая»: *задзвонити (20), але звонят (32)*. У словнику П.Білецького-Носенка: *дзига (114), але кукуруза (199)*. Африкатизація [д] перед наступним свистячим приголосним у досліджуваних історичних джерелах не передається: у П.Куліша: *громадську, людцями*; у словнику П.Білецького-Носенка: *людськость*; у «Русалці Дністровій»: *молодці*; у граматиці Я.Головацького: *по людски*; у граматиці М. Осади: *одинадцять*. Хоча у старій українській літературній мові зрідка трапляється: *людзького* у збірці К.Зіновієва. У рукописах Т.Шевченка відповідна мовна норма теж не відбита: *людьского, людського* [Микитин 2003: 183].

Щодо переходу передньоязикового [д] у африкат [д͡ж] перед шиплячими маємо: учні 10-11 класів вимовляють *[п'ід͡жиевити]* замість *[п'ід͡жжиевити],* тобто [д] переходить у [д͡ж], а має вимовлятися як [д͡жж], інші представлені слова вимовляють так, як вони написані. 30 % студентів-філологів болгарського та українського відділення знають про часткове африкативне уподібнення передньоязикового наступним свистячим, шиплячим та африкатом, про що свідчить в основному правильна вимова слів: *відчислити, відчистити, від джерела,* де [дч] вимовляють як [д͡жч], а [д͡жж] – як [д͡ж:]. За свідченням М.М.Фащенко, із 15 студентів першого курсу набору 1998 року правильну вимову слів *порадься* та *підживити* не зафіксував ніхто, в основному вимова ототожнювалась з написанням [Фащенко 2000: 19]. Таку ж хибу можемо спостерігати і зараз, але ситуація змінюється у кращий бік. Половина лаборантів-хіміків допустили помилку у слові відшукати: *[в'ітшукати]* замість *[в'ід͡жшукати]*. Бачимо, що помилка оглушення дзвінких, які мають уподібнюватися є типовою для всіх учасників опитування.

Що ж до історичних пам'яток, то африкатизація [д] перед шиплячими, за винятком одного слова *оджже,* у граматиці О.Павловського (XIX століття), не відбита. Пам'ятки засвідчують африкат порівняно пізно, не раніше кінця XVI – поч. XVII століття в українській писемності з'являється [д͡ж]: *раджу, єжджу, попуджую,*

Гуджуль. Для позначення африкати [дж͡ж] в західноукраїнських граматиках вживається буквосполучення дж тільки у дієслівних формах. У граматиці М.Осадци: *походжати (27), саджати (27)* [Микитин-Дружинець 2006: 184]. Однак у мовленні студентів, за спостереженням Л.І.Прокопової і Н.І.Тоцької, [дж͡ж] переходить у звичайний фрикативний. Отже, нормативна вимова [д] як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою [Прокопова та ін.1990: 21].

Літературна вимова [д͡з] та [дж͡ж], зокрема асимілятивного характеру як реалізація слабкого [д], часто порушується. Як правило, важко впроваджується в мовлення звук, не властивий певній артикуляційній базі. Але органічність для української мови дзвінких африкат [дж͡ж] та [д͡з] засвідчена історією. Зазначивши, що переважна частина українських слів із звуком [д͡з] належить до питомої лексики, не заперечуючи засвоєння частини іншомовних слів із цим звуком, Ю.Шевельов доводить питомість цього африката для української мови, оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника [ц], у ній було вільне місце для [д͡з]. Африкатизація [т], [д] загалом є найменш засвоєним орфоепічним явищем [Горпинич 1992: 31].

Приголосний [т] перед [с], [ц], [ч], [ш] за нормами вимовляється відповідно як [ц], [ц:], [ч:], [чш]: *[кв'іч:ати], [кори́ц:е],* а [т`] [с`] [ц`:]: *[см'ійец':а], [в'ітайец':а*]. Наявні помилки при вимові приголосного [т] перед [с], [ц], [ч], [ш] у словах *бра́тство [бра́цтво], кори́тце [кори́ц:е*]. 80 % студентів філологічного факультету вимовляють правильно, тоді як майже всі школярі демонструють вимову: *[бра́тство], [кори́тце*], знову ж відповідно до написаного. Більша частина хіміків вимовляють так само, як це роблять школярі, що свідчить про їх рівень культури мовлення. Кілька хіміків говорять: *[кори́дце],* тобто [т] при такій вимові переходить у свою дзвінку пару, а асиміляція не відбувається. Диференційні ознаки виявляємо шляхом зіставлення живого мовлення з кодифікованою нормою. У рукописах Шевченка: *квичала (43,1), заквичала (229,1)), заквичалысь (86,1), квичалась (27,11), квичаты (101,11), квичану (69,11), але заквитчане (294,1), заквітчай (250,11).* Переконливого спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення у «Кобзарі» (1840) і «Букварі південноруському 1861 року» Т.Г.Шевченка зробити не можна, оскільки наявний лише один приклад у «Кобзарі»: *безбачченкомъ, у* «Букварі південноруськімь 1861 року» - *матчина (18),* що не свідчить про вимову. Попередники Т.Г.Шевченка вживали зрідка написання, у яких передавалась на письмі асиміляція [т] за місцем і способом творення, зокрема у П. П. Білецького-Носенка: *чесніоче (388),* у П.Куліша: *квічали (31, №11, 1862*). В основному ця вимова фіксується у похідних словах від квітка. Отже, написання типу *квічати* спирається у Шевченкових творах на діалектну основу, сучасна українська літературна мова теж знає асиміляцію в групі приголосних [тч], але орфоепічною нормою для неї є вимова не стягненого, а подовженого [ч]: *[кв'іччати]* [Микитин 2004: 519].

У рукописах Т.Г.Шевченка у дієслівних формах фіксується: *моляця (1,1), гойдаюця (3,1), дивиця (17,1), пасуця (ЗІД), діеця (5,11), сміюця (22,11), здаєця (29,11), прибереця (199,11), вернеця (49,11), але дивитця (247,11), радуются (213,11), молытця (32,Б), святится (16,Б),* тобто вимова [т] перед [ц'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне -ться засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: *зоветця (53,149,1861),* як -тся (крім єдиного випадку *розільецця (65)* в альманасі «Русалка Дністрова»). І тільки О.Павловський етимологічне - *ться* передавав послідовно як [ц'ц'а]: *биць'ця* [Микитин 2004: 520].

Абсолютно послідовно у досліджуваних джерелах у кінці дієслівних форм фіксується вимова [т′] перед [с′] як свистячого, написання якої передається буквосполуками -тця, -тьця: у «Марусі» Г.Квітки-Основ'яненка – *зберутця* (30), *старается* (31), *прыньметця* (31), *бъетця* (31), *перехрыстытця* (32); у «Кобзарі» П.Гулака-Артемовського – *ловытця* (7), *трапытця* (16), *значытця* (16); у «Кобзарі» Є.Гребінки – *нахваляютця* (9), *наберетця* (11), *вытягнутця* (12). У творах Т.Г.Шевченка засвідчена вимова [т′с′] як [ц′]: *моляця* (1,І), *гойдаюця* (3,І), [Микитин 2004: 520]. О.Павловський -ться послідовно передавав як [ц'ц'а]: *барыцьца* (6), *дывувацьця* (34) [Микитин-Дружинець 2006: 70]. Не фіксується асиміляція -ться як [ц'ц'а] у дієслівних формах Я.Головацького: *кончаютса* (183) [Дем'яненко 2012: 158].

Однією з орфоепічних вимог літературної вимови є милозвучність (евфонія) як здатність мови до плавності, мелодійності звучання. Суть милозвучності полягає в урівноваженні, послідовному чергуванні голосних, приголосних звуків та їх сполук, звукових повторів у межах слів, словосполучень, речень і тексту в цілому. Милозвучність спирається на повнозвучну вимову голосних звуків й насиченість української мови дзвінкими приголосними. Тому групи приголосних, що з'являються у словах унаслідок словотворення, спрощуються: *проїзд + н (ий) [пройізний]; контраст + н (ий) – [контрасний]; баласт + н (ий) – [баласний]*. Отже, написання окремих слів не відповідає вимові: *[шіснад'ц'ат'] – шістнадцять; [преизиден'с'кий] – президентський; [інте"л'іген'с'кий] – інтелігентський* [Бондар та ін. 2006: 115] .

Дослідження показує тісний зв'язок орфографії та орфоепії, бо більшість респондентів не дотримуються правила спрощення і вимовляють відповідно до написаного. Найбільше помилок допустили учні десятого класу, чітко вимовляючи *[агентство] – агентство, [ш'істдес'ат] – шістдесят*. Філологи української та болгарської мов дотримуються рамок правильної вимови: *[ш'іздес'ат], [агенство],* чого не можна сказати про хіміків, які чітко вимовляють кожен звук. Спрощення в групах приголосних засвідчується ще староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV століття, а у пам'ятках XVI – XVIII століття, незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Пересопницькому Євангелії (1556-1561): *власьныи (389),* у «Синонімі славенороссκій» XVII століття: *власность (102), власьный (103), серце (155*), у «Віршах. Приповістях посполитих» Климентія Зіновієва – *щасливъ (101), позно (252),* у літописі Величка (1720) – *празникъ (202).* Однак, поряд із цим, одночасно зберігається й традиційне написання. Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у творах П.Куліша: *чесне, власних*. Непослідовно фіксується спрощення в альманасі: *серце (2), але чесний (116).* У словнику П.Білецького-Носенка: *пидвласный,* але *пропастниця.* У рукописах Т.Г.Шевченка бачимо: *сонце, але честную* **[**Микитин 2003: 186**].**

Отже, спрощення у групах приголосних наявне у старій та новій літературних мовах, що й вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові, але навіть такі стійкі норми порушуються молоддю.

Звукосполучення [чн] у деяких народно-побутових словах вимовляється як [шн]: *[со́н'ашний] день, [ја́шн'і] крупи, [смашна́ јае́шн'а], [пшеини́шниј] хліб, [моло́шна] каша* [Бондар та ін. 2006: 116]. Респондентам були запропоновані для читання слова: *яєчня, сонячний.* Усіх учасників можна розділити на дві групи незалежно від місця навчання, бо 50% із них вимовляють *[со́н'ашний], [јае́шн'а],* а інша половина - *[со́н'ачний], [јае́шн'а]*. Порівняймо з історичними пам'ятками, які свідчать, що традиція дисиміляції [чн] послідовно дотримана у словах *мірошник, соняшник* у граматиці О.Павловського, *сердешная, рушник* у рукописах

Т.Г.Шевченка. Приклади дисиміляції наведені у словнику П.Білецького-Носенка: *рушник***,** *соняшник*; у граматиці М.Осади: *сердешний*; зрідка в альманасі: *рушник,* але *ручницями*. Також у творах П.Куліша: *помішниця* [Микитин 2003: 186]. Бачимо наявність вимови [чн], що мало вплив на подальший розвиток цієї дисиміляції, така вимова засвідчена і сучасною молоддю.

Як свідчать наші спостереження, норми вимови перебувають у тісному зв'язку з сферою діяльності молоді: лаборанти-хіміки вдвічі більше припускаються помилок у вимові, ніж філологи та учні школи. Можна також зазначити, що учні одинадцятого класу краще володіють орфоепічними нормами, ніж десятикласники. Ті норми вимови звукосполук, які чинним правописом не фіксуються, але тривалий час фіксувалися на письмі у XIX столітті, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості звукосполук, що не фіксувалися в пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Нова українська літературна мова розвила й вдосконалила ті традиції сучасної української літературної мови, які спиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимови звукосполук, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибинне коріння.

Література

Бойко 1937: Бойко, В.: Проблема орфоепії української мови. In: Мовознавство. № 11. 1937, с.41 – 46.

Бондар та ін. 2006: Бондар, О. І. Карпенко, Ю.О., Микитин-Дружинець, М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Київ 2006.

Горпинич 1992: Горпинич, В. А.: Русско-украинский орфоэпический словарь. Київ 1992.

Дем'яненко 2012: Дем'яненко, О. Є.: Усунення порушень орфоепічних норм рідної мови в дітей дошкільного віку. In: Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. № 20, 2012, с. 1 – 5.

Жовтобрюх 1976: Жовтобрюх, М. А.: Основа і принципи української літературної вимови. In: Українська мова та література в школі. № 6. 1976, с. 63 – 75.

Микитин-Дружинець 2006: Микитин-Дружинець, М. Л.: Кодифікована вимова приголосних у граматиках XIX ст. In: Записки з українського мовознавства. № 16. Одеса 2006, с. 62–71.

Микитин 2004: Микитин, М. Л.: Відбиття орфоепічних норм у західноукраїнських граматиках XIX століття (на матеріалі граматик Я.Головацького та М.Осадци). In: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. №34. ЛНУ ім. І. Франка, Львів 2004, с. 519-525.

Микитин 2003: Микитин, М. Л.: Кодифікована вимова звукосполук у пам'ятках XIX ст. In: Записки з українського мовознавства. № 12. Одеса 2003, с. 180 – 188.

Прокопова та ін. 1990: Прокопова, Л. І., Тоцька, Н.І.: Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді. In: Мовознавство. № 6. 1990, с. 17 – 26.

Фащенко 2000: Фащенко, М. М.: До проблем орфоепії. In: Записки з українського мовознавства. № 9. Одеса 2000, с. 369 – 380.

Summary

The work is dedicated to the problems of Ukrainian speech, including normative and deviations in pronunciation zvukospoluk. Source research - broadcast media modern Ukrainian language recorded on audionosiyi. The article traced and fixing characteristics of popular speech in written monuments of the nineteenth century. Since written monuments - an important and reliable source for studying reflection pronouncing rules as orthographic system incunabula and manuscripts mentioned century was built mostly on phonetic principles. Therefore, due to the peculiarities of spelling, and often in spite of him, reflected the pronounced features, most of which are pronouncing the norm. Sotsiofonetychne conducted survey suggests some ihnorovanist-assimilative dysymilyatyvnyh changes, statistics common errors, that the stability and instability of the rules of pronunciation zvukospoluk.

Key words: Ukrainian speaking, written monuments, zvukospoluky, pronunciation, assimilative - dysymilyatyvni changes sotsiofonetychne survey.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У ПЕРЕКЛАДАЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ МИКОЛИ ЛУКАША

Федунович-Швед Оксана
Інститут післядипломної педагогічної освіти
Чернівецької області
fot.2012@yandex.ru

Переклади українською мовою творів світової класики становлять надзвичайно важливий текстовий матеріал для дослідження явищ індивідуально-авторського словотворення, що може виявлятися в конкретній реалізації потенційних слів та в оказіональній деривації.

Особливе місце в історії українського художнього перекладу належить М. Лукашеві, чиї майстерні переклади таких визначних творів світової літератури, як «Декамерон» Дж. Боккаччо, «Дон Кіхот» М. де Сервантеса Сааведри, «Фауст» Й.-В. Гете, «Троїл і Крессіда» В. Шекспіра, поезія Ф. Шіллера, Ф. Гарсіа Лорки, Г. Аполлінера та ін., є не лише видатним досягненням української перекладацької школи, а й доказом поліфукціональності, семантичної глибини і структурної гнучкості української мови. Аналізуючи словотвірні інновації в Лукашевих перекладах, В. Савчин вказує, що мовне винахідництво М. Лукаша «спирається на традиції загальнонародної мови» [Савчин 2007: 574], на механізми осново- та словоскладання, суфіксального та безафіксного способів творення слів [Савчин 2007]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що М. Лукаш створював своєрідні словотвірні синонімічні та антонімічні ряди, «увів до обігу чимало утворень оказіонального характеру, серед яких є як авторські новотвори, так і активізовані давно забуті форми» [Савчин 2007: 570]. Цікавою особливістю перекладацької манери М. Лукаша В. Савчин вважає застосування прийому парономазії як основи творення слів. В. Житник підкреслював, що М. Лукаш дуже добре знав закони українського словотвору, тому «міг дозволити собі вживати такі слова, які б інші не наважилися» [Житник 2000: 21].

У словотвірному новаторстві М. Лукаш був продовжувачем традицій творення українського поетичного лексикону, започаткованих П. Тичиною, М. Рильським та іншими письменниками доби національного відродження 1923–1928 рр. У перекладі «Балу в опері» Ю. Тувіма М. Лукаш творить оказіональні прислівники, лексичне значення яких мотивоване не прикметниками (як у регулярних словотвірних моделях), а порівняльними конструкціями з іменниковими компонентами – за зразком словотвірної моделі, вперше зреалізованої в поезії П. Тичини:

Порівняймо у П. Тичини – ***омофорно, волосожарно***: *Вірю* ***омофорно*** − *За рікою дзвони*: *Сню* ***волосожарно*** − *Тінь там тоне, тінь там десь* (П. Тичина. Я стою на кручі); ***трояндно***: *По хліб шла дитина* − ***трояндно***!: *тікайте*! *Стріляють, ідуть. Розкинуло ручки* − ***трояндно*** (П. Тичина. По хліб шла дитина…). Порівн. у перекладі М. Лукаша:

громовинно (< ***громовина***) – «швидко, стрімко, блискавично, ***як громовина***»: *Сатанеллу місяць викрав, Зніс у небо* ***громовинно*** *І повис над залом прикро*

Блискотливим тамбурином (Лукаш 1990, с. 388); порівн.: громовина – «електрика» (Сл. Гр., 1, с. 330; ілюстр. контекст: *Ця то сила й зоветься елетричеством, або по-нашому краще назвати* ***громовиною****, бо од неї бува грім*);

картинно (< ***картина***) – «живописно, образно, ***як на картині***»: *Зліз кентавр на кентавресу, Між музик для інтересу, Огир дибиться* ***картинно****, Рже конячу каватину* (Лукаш 1990, с. 389);

туберозно (< ***туберози***) – «солодко, екзотично [пахнути], ***як*** пахнуть ***туберози***»: *Зір, як магній, миттю жахне, Мов кастетом раптом трахне,* ***Туберозно*** *б'є у ніздрі…* (Лукаш 1990, с. 387).

У сучасній українській мові в системі афіксального словотвору найактивніше виявляють себе суфіксальні словотвірні типи. Переклади М. Лукаша засвідчують чимало нових слів, що поповнюють лексичні ряди похідних іменників на позначення осіб ч о л о в і ч о ї с т а т і :

«ІМЕННИКОВА ОСНОВА + СУФІКС -***АР***(-***ЯР***)», напр.:

бенкетар – «учасник бенкету; любитель бенкетів» (< ***бенкет***): *Допив живець д'останку Старенький* ***бенкетар*** *І в буйні хвилі з ганку Жбурнув священний дар* (Лукаш 1990, с. 105, з перекладу «Пісні про Фульського царя» Й.-В. Ґете);

билинар – «той, хто збирає лікарські трави» (< ***билина***): *...мусить бути медиком, а надто ще й* ***билинарем****, аби вмів по пущах та пустовищах зілля цілющі на гоєння ран розшукати, бо не випадає мандрованому рицареві повсякчас до лікарів удаватись* («Дон Кіхот»);

штукар – «жартівник, забавник, пустун» (< ***штука***): *Намислив він* [мессер Кане делла Скал] *якось справити в Вероні пишну та розкішну учту, на яку мало прибути звідусіль багато різного люду, а найпаче всяких потішників та* ***штукарів*** («Декамерон»);

«ІМЕННИКОВА ОСНОВА + СУФІКС -***НИК***-», напр.:

викрутасник – «той, хто робить незвичайні швидкі рухи тілом» (< ***викрутас***): *Підкотився той* ***викрутасник*** *та* ***вихилясник*** *до Дон Кіхота та й давай штукарити, палицею махати, пузирями в землю швигати* («Дон Кіхот»);

гороскопник – «людина, яка складає гороскоп; передбачає майбутнє» (< ***гороскоп***): *Я знаю, як одна дама спиталася в* ***гороскопника****, чи ощениться її кімнатна сучка* («Дон Кіхот»);

добичник – «розбійник, грабіжник» (< ***добича***): [Фауст:] *Женіть же звідси Менелая, Зіпхніть у море знов мерщій*! *Хай там* ***добичником шмигляє****, Як до душі йому розбій* («Фауст»);

темничник – «той, хто наглядає за в'язнями у темниці» (< ***темниця***): *Дійшла про те чутка і до Мартучча Гоміта, ще сидів у в'язниці; дізнавшись, що цар зібрав немале військо для оборони краю, він сказав* ***темничникові****, що наглядав за ним і його товаришам* («Декамерон»);

«ІМЕННИКОВА ОСНОВА + СУФІКС -***ІЙ***-»:

гудзій – «людина, що робить ґудзики» (< ***ґудзик***): *Збираю очі риб'ячі На лузі у лозі, Вставляю їх у гудзики, Бо я таки* ***гудзій*** (Лукаш 1990, с. 225, переклад віршів з роману Л. Керрола «Аліса в країні див»);

«ДІЄСЛІВНА ОСНОВА + СУФІКС -***ІЙ***-», напр.:

голій – «той, хто голить; бриє» (< ***голити***): *Ну що ж, ти справді можеш водити за собою* ***голія****, бо звичаї, як відомо, заводяться і встановлюються не зразу, а помалу, посту пінно, і, можливо, ти будеш першим графом, за яким завжди ходитиме цилюрник* («Дон Кіхот»);

гризій – «той, хто щось гризе» (< ***гризти***): *Батьки глибокі, голови пустельні*! *Засипали лопати вас ретельні, Ви вже самі – земля оця руда... Та справжній черв, **гризій** неуморимий* (Лукаш 1990, с. 293, з перекладу «Морського цвинтаря» П. Валері);

пестій − «те саме, що п е с т у н » (< ***пестити***): *Про Геркулеса, невтомного в трудах, говорять, що був **пестій** і до того ж бабій* («Дон Кіхот»);

платій – «той, хто платить» (< ***платити***): *Він* [Дон Кіхот] *справдить те, що сказав, і те, що коли скаже*: *добрий **платій** закладу не боїться* («Дон Кіхот»);

стрижій – «те саме, що п е р у к а р » (< ***стригти***): – *А моя порада, пане **стрижію**, – сказав Дон Кіхот, – якраз буде вельми доладна й доречна* («Дон Кіхот»);

«ДІЄСЛІВНА ОСНОВА + СУФІКС –***АР***-(-***ЯР***-)», напр.:

голяр – «перукар» (< ***голити***): *Отож слуги правосуддя втихомирились самі і навіть стали за миротворців між **голярем** та Санчом Пансою, які досі ще завзято гризлись та змагались* («Дон Кіхот»);

погребар – «той, хто копає могили» : *Мало було таких мерців, щоб за ними йшло до церкви більше, як десять чи дванадцять чоловіка, та й то не статечні, поважні городяни, а такі собі могильники-простолюдці, що називалися **погребарями** і одбували службу за гроші* («Декамерон»);

«ДІЄСЛІВНА ОСНОВА + СУФІКС -***УН***- (-***ЮН***-)», напр.:

боюн – «той, хто боїться; боягуз» (< ***боятися***): *Отак і панували три пишні королі, Мужні, одважні, в потузі немалі. Їм голдували левні, рицарські сини, У службі ревні й певні, в боях не **боюни*** (Лукаш 1990, с. 13, переклад з «Пісні про нібелунгів»);

везун – «той, кому щастить, везе» (< ***везти***): *Хто заслужений – **везун**, хто нещасний – винен сам* (Лукаш 1990, с. 36, з перекладу «Овечої криниці» Лопе де Вега);

жартун – «той, хто жартує; жартівник» (< ***жартувати***): [Відьма:] *Ха, ха, ха, ха*! *Оце встругнув*! *Такий **жартун**, як перше був*! («Фауст»); Словник Грінченка подає це слово через ототожнення з синонімом «жартівник» (Сл. Гр., 1, с. 475);

потягун – «про сильну людину» (< ***потягнути***): [Пандар:] *Що ти хочеш – він же юнак іще... І все-таки він **потягне** фунтів на три більше за Гектора*; [Кресіда:] *Такий молодий і вже такий великий **потягун***? («Троїл і Кресіда»);

чепурун – «людина, яка звикла до чистоти й акуратності у всьому» (СУМ, XI, с. 295) (< ***чепуритися***): [Спів дикунів:] ***Чепуруни*** *– крихкі, слабкі, А дикуни – дерзкі, кріпкі* («Фауст»);

«ДІЄСЛІВНА ОСНОВА + СУФІКС -***АЧ***-», напр.:

дослідувач – «той, хто досліджує» (< ***дослідити***): *Повідає Сід Ахмед, скрупульозний **дослідувач** щонайдрібніших обставин сієї правдомовної історії, що як виходила з свого покою донья Родрігес, аби до Дон Кіхота податися* («Дон Кіхот»);

послугач – «той, хто комусь прислуговує»: *Од того, що сусіди, родичі й приятелі покидали недужих, а **послугачів** бракувало, повівся був звичай, досі не чуваний* («Декамерон»);

поцінувач – «той, хто дає оцінку комусь, чомусь; оцінює» (< ***поцінувати***): [Гектор:] *Поцінування – річ не самовільна*: *Тут важить внутрішня ціна предмета Не менш, ніж гідність **поцінувача*** («Троїл і Кресіда»);

сватач – «той, хто сватається» (< ***сватати***): *Уже вона й на порі стала, та все не могла забути Бертрана і одмовляла, жодної причини не подававши, багатьом **сватачам**, за яких її родичі єднали* («Декамерон»);

«ДІЄСЛІВНА ОСНОВА + СУФІКС -***НИК***- (-***АЛЬНИК***-)», напр.:

витворник – «той, хто щось придумує, вигадує» (< ***витворити***): *Ти бачиш, хто пропонує мені свої послуги – сам славнозвісний бакаляр Самсон Карраско, перший вигадник і* ***витворник*** *серед студеїв саламанчанської школи* («Дон Кіхот»);

завітальник – «той, хто завітав» (< ***завітати***): *Заради такого благородного* ***завітальника*** *донья Крістіна хотіла показати, що вміє і може людей у себе гостити* («Дон Кіхот»); у Словнику Грінченка значення іменника ***завітальник*** – *рос*. »посетитель» – ілюструється контекстом із твору Ганни Барвінок: *Мучать Тетяну* ***завітальники***. *Хто не зайде, то все одно кажуть, що Василь до иншої ходить* (Сл. Гр., 2, с. 19);

поцінувальник – «той, хто щось оцінює» (< ***поцінувати***): *Зараз пред'явлю свою роботу цеховим* ***поцінувальникам*** («Дон Кіхот»).

читальник – «той, хто читає; читач» (< ***читати***): *А я Дон Кіхотові не рідний батько, а, сказати б, вітчим, то й не ходитиму звичним тором і не благатиму тебе, ласкавий* ***читальнику****, мало не плачучи, як то дехто робить* («Дон Кіхот»).

Проаналізований матеріал дозволяє констатувати, що М. Лукаш дуже активно залучав до своїх перекладів деривати з формантом ***-ник*** на позначення назв осіб за характером виду діяльності, роду професії, стану, твірною основою для яких могли бути як іменники, так і дієслова, порівн.:

домівник – «той, хто живе, перебуває в домі (< ***дім***), хто домує» (< ***домувати***): *Без міри здивований і засмучений, покликав він* [господар] ***домівників*** *своїх* («Дон Кіхот»); у Словнику Грінченка значення цього іменника ототожнюється з *рос*. »домочадецъ», а ілюстративний матеріал наведено зі «Словаря Малороссійскихъ идіомовъ» М. Закревського: *І перед власними* ***домовниками*** *моїми* (Сл. Гр., 1, с. 419); це слово не ввійшло до реєстру СУМ, проте його зафіксовано в текстах перекладу Біблії, здійсненого П. Кулішем: ***Домовникам*** *же царя Юдейського скажи так*: *Слухайте слова Господнього* (Єр 21: 11); у Словнику Грінченка фіксуємо й дієслово ***домувати*** у значенні *рос*. «быть, находиться дома» (Сл. Гр., 1, с. 420);

дорадник – «той, хто радить; порадник» (< ***дорадити***): *Навряд чи інший який* ***дорадник*** *спромігся б на такий дотепний і доцільний, а заразом простий і зручний проект* («Дон Кіхот»);

офірник – «той, хто дає офіру (< ***офіра***), хто офірує» (< ***офірувати***): *Не раз було, що зносивсь ніж* ***офірника*** *Над шиєю похилою рокованця Та й не спускавсь – являлось перешкодою Втручання ворога чи й бога доброго* («Фауст»); цей іменник не ввійшов ані до Словника Грінченка, ані до «Словника української мови»; проте в словниковій статті до іменника ***офіра***, яку вміщено в «Етимологічному словнику української мови», наведено спільнокореневе слово ***офірник*** із посиланнями на Словник Желехівського (ЕСУМ, 4, с. 237), порівн.: ***офірник*** – opferer (Желех., 1, с. 585).

З-поміж словотвірних типів відприкметникових іменників на позначення осіб, що виражають значення «носій ознаки», продуктивним є такі:

«ПРИКМЕТНИКОВА ОСНОВА + СУФІКС -***ИК***»:

бездольник – «нещаслива, бездольна людина» (< ***бездольний***): *І хто б ви не були –* ***бездольник*** *чи щасливець, Гарячий фантазер чи мудрий прозорливець, Юнак а чи старик, – Страстей навала вам спокою не давала* (Лукаш 1990);

драпіжник – «грабіжник, крадій» (< ***дряпіжний***): *Не стражники ви, а тюряжники, з-під знаку Святої Германдади грабіжники та* ***драпіжники***! («Дон Кіхот»);

невдячник – «невдячна людина» (< ***невдячний***): *З найтяжчих гріхів, що вчиняють люди, дехто на перше місце ставить гординю*; *я ж гадаю, що найбільший гріх – невдячність, і не дурно кажуть, що пекло переповнене* ***невдячниками*** («Дон Кіхот»);

«ПРИКМЕТНИКОВА ОСНОВА + СУФІКС -***ІЙ***»:

чистій – «той, хто відрізняється неабиякою чистотою» (< ***чистий***): [Фамулус:] *То був між вченими* ***чистій*** *– Тепер мов сажотрус який* («Фауст»).

Назви осіб жіночої статі в текстах перекладів М. Лукаша представлені непродуктивними словотвірними типами:

«ОСНОВА ІМЕННИКА Ч. Р. + СУФІКС -***ІВН***(***А***)», напр.:

старцівна – «дочка старця, бідного» (< ***старець***): – *Візьми се од щедроти його милості короля і пана мого, та не забудь сказати отцеві своєму, що твої діти, а його і мої внуки, не од* ***старцівни*** *вродилися* («Декамерон»); порівн. ***старцівна*** – *рос*. »дочь нищаго» (Сл. Гр., 4, с. 199);

корчмарівна – «дочка корчмара» (< ***корчмар***): *Отся ж то краля допомогла* ***корчмарівні*** *сяке-таке леговище для Дон Кіхота нарихтувати* («Дон Кіхот»);

маршалівна – «дочка маршала» (< ***маршал***): *Його* [П'єро] *ж то, як чоловіка доброго й достойного, обрала* ***маршалівна*** *з поради й призволення небагатьох обивателів, що живими зостались, собі за мужа, вчинивши його паном усіх маєтностей, що їй у спадок припали* («Декамерон»);

султанівна – «дочка султана» (< ***султан***): *…уже й мета подорожі їхньої, здається, недалеко, коли се зірвалися супрутнії вітри і з таким імпетом на корабель ударили, що* ***султанівна*** *й мореплавці вже й про життя своє звомпили* («Декамерон»);

цісарівна – «дочка цісаря» (< ***цісар***): *...йому* [Дон Кіхоту] *б хотілося, аби автор показав усю його вірність і повсякчасну шанобливість супроти неї* [Дульсінеї], *розповів, як заради неї нехтував він королевами,* ***цісарівнами*** *та панянками...* («Дон Кіхот»);

«ОСНОВА ІМЕННИКА Ч. Р. + СУФІКС -***ИН***(***Я***)», напр.:

другиня – «подруга» (< ***друг***): *Всі вклоняються богині, Кроніоновій* ***другині*** (Лукаш 1990, с. 123); варто підкреслити, що слово ***другиня*** у значенні «товаришка» засвідчене ще в «Лексиконі…» П. Беринди (1627 р.), а І. Пулюй використав його в перекладі Псалтиря: *У пишних шатах поведуть її до царя*; *за нею приведуть до тебе дівиць,* ***другинь*** *її* (Пс 45: 14);

дукиня – «дружина дуки» (< ***дука***): ***Дукиня*** *попросила Дон Кіхота* (*в нього ж усе держиться голови*!) *обмалювати й обчеркнути вроду й риси сеньйори Дульсінеї Тобоської* («Дон Кіхот»);

своякиня – «те саме, що своячка» (< ***свояк***): *З великої досади вибештували вони* [дівери] *добре* ***своякиню****, що невтішно ридала, забрали ангельські причандали та й пішли додому* («Декамерон»);

слугиня – «те саме, що слуга» (< ***слуга***): [Провідниця хору:] *Відкрий* ***слугиням*** *шановливим, владарко, Що там тобі всередині спіткалося*? («Фауст»).

У перекладацькій практиці М. Лукаша реалізовано й таку специфічну словотвірну рису української мови, як іменникові деривати множинної мотивації на позначення абстрактної ознаки чи збірного поняття, утворені додаванням до твірної основи малопродуктивного суфікса -***ещ***(***і***), -***ощ***(***і***), напр.:

болещі – «хвороби, страждання» (< ***біль***, < ***боліти***): *По сій мові на превелику силу посунулась до середини помосту, ніде не знаходячи рятунку од пекельної спеки і*

відчуваючи, що от-от зомліє од безвіддя, котре долягало їй гірше од усіх ***болещів*** («Декамерон»);

джурощі – «особливості поведінки джури» (< ***джура***, відчутний також асоціативний зв'язок з лексичним значенням іменника ***дурощі***): – *Як я вже оце закривився на губернаторя, то з мене всі* ***джурощі*** *вийшли і чхать я тепер хотів на всіх дуень у світі* («Дон Кіхот»);

радощі – «радість» (< ***радість***, < ***радий***, < ***радіти***): *В серці тихий щем: перевився мій палац весь плачем-плющем… Тлін і пустка, де колись слава й* ***радощі*** *лились* (Лукаш 1990, с. 72, переклад з японської класичної поезії);

смілощі – «сміливість» (< ***сміліcть***, < ***сміли***й): *Ви собі, пане, знайте вашу лицарію,– одказав Санчо, – а до чужих страхів чи* ***смілощів*** *не мішайтесь* («Дон Кіхот»);

холодощі – «холод» (< ***холод***, < ***холодити***): *Мені одного лише шкода, що мою застуду лікували теплом смердячого гною, а твої опіки гоїтимуть* ***холодощами*** *ароматної рожевої води, що я мало не вмер, руки й ноги поморозивши, а ти, як злущиш із себе опечену шкуру, знов красивою станеш, як гадюка, скинувши линовище* («Декамерон»). Лексема ***холодощі*** «прохолодні напої» не включена до реєстру «Словника української мови», проте вона зафіксована в мові Лесі Українки: Анна (до дон Жуана, подаючи лимонаду): *Бажаєте прохолодитись, може*? Дон Жуан: *Спасибі, не вживаю* ***холодощів*** (Леся Українка. Камінний господар).

Аналіз словотвірних інновацій, засвідчених у перекладах М. Лукаша, доводить тісний зв'язок таких одиниць з класичною літературою, традиціями поетичної стилістики та словотвірною природою української мови.

Література

Венгренівська 1992: Венгренівська, М.А.: П'єса В. Шекспіра «Троїл і Кресіда» в українському перекладі (до перекладацького портрету М. Лукаша). In: Теорія і практика перекладу. Вип. 18. Київ 1992, с. 27–40.

Житник 2000: Житник, В.К.: Микола Лукаш – перекладач і лінгвіст. In: Наукові записки НТШ. Т. 18. Ч. 1. 2000с. 17–22.

Савчин 2007: Савчин, В. Стилістичні деривати у перекладах Миколи Лукаша. In: Вісник Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від Дня народження проф. Івана Ковалика). Вип. XV–XVIII. Серія: Філологія. Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, Івано-Франківськ 2007, с. 570–574.

Савчин 2014: Савчин, В.Р.: Микола Лукаш – подвижник українського художнього перекладу. Львів, Літопис, 2014.

Умовні скорочення

Декамерон: Боккаччо, Дж.: Декамерон / перекл. М. Лукаша. Фоліо, Харків 2003.

Дон Кіхот: Сервантес Сааведра, Мігель де: Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / перекл. М. Лукаша. Дніпро, Київ 1995.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В 7 т. − Т. 4: Н−П. Наукова думка, Київ 2003.

Єр: Книга пророка Єремії. Рада, Київ 2000.

Желех.: Желехівський, Є., Недільський, С.: Малорусько-німецький словар. Т. І. А−О, Львів, 1886.

Леся Українка: Зібрання творів: В 12 т. – Т. 6: Драматичні твори. Наукова думка, Київ 1977.

Лукаш 1990: Лукаш, М.: Від Боккаччо до Аполлінера. Дніпро, Київ 1990.

Пс: Пулюй, І.: Молитовник. Псалтир. Рада, Київ 1997.

Сл. Гр.: Грінченко, Б.Д.: Словарь української мови: В 4 т. – Т. 1: А−Ж; Т. 2: З−Н. Видавництво Академії наук Української РСР, Київ 1958; Т. 4: Р−Я. Видавництво Академії наук Української РСР, Київ 1959.

СУМ: Словник української мови: В 11 т. – Т. 11: Х−Ь. Наукова думка, Київ 1980.
Тичина: Тичина, П.Г.: Сонячні кларнети. Дніпро, Київ 1990.
ТК: Шекспір, В.: Троїл і Кресіда / перекл. М. Лукаша. Фоліо, Харків 2004.
Фауст: Гете, Й.-В.: Фауст / перекл. М. Лукаша. Фоліо, Харків 2003.

Summary

The article deals with the achievement of Mykola Lukash's realization of productive, low-productive and non-productive word formative types for the literate translation. The links with the linguistic creative works of poets of classical Ukrainian literature and the innovative founds of the translator are presented. Special attention is paid to the peculiar properties of the practical application of structural word affixed morphemes in translation works of Mykola Lukash.

Key words: word formative type, affixes in Ukrainian language, Mykola Lukash's literate translation, author's neologism.

НАЗВИ МИТНИХ ЗБОРІВ ТА ПОДАТКІВ В УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ КНИГАХ XVI-XVII СТОЛІТЬ

Гула Леся
Хмельницький національний університет
taimur@ukr.net

Важливим завданням історичної лексикології є опис фрагментів лексичної системи на різних етапах розвитку. Ґрунтовне дослідження еволюції й функціонування певної групи лексики представляє інтерес для вивчення становлення й розвитку лексико-семантичної мовної системи в цілому.

Аналіз окремих мікро- та макросистем лексики залишається актуальним у мовознавстві й сьогодні. Складні процеси формування семантичних груп та полів висвітлені ще далеко не повно.

В ряді праць з історичної лексикології української мови, зокрема присвячених вивченню окремих мовних явищ, аналізується лексика, пов'язана з податками та митними зборами.

Деякі види податків та історію їх формування описали автори колективної монографії «Історія української мови: лексика та фразеологія» [Русанівський та ін. 1983]. Історію розвитку митних відносин та митних зборів на українських землях середини XIV – середини XVII ст. проаналізував у своїй праці О. Дячук [Дячук 2010]. Семантика й етимологія окремих номенів аналізованої лексичної групи розглядалася в лінгвістичних студіях В.Горобця [Горобець 1979], Д. Гринчишина [Гринчишин 1962], І. Керницького та інших. Словотвірна структура і семантика деяких термінів цієї групи описана в працях П. Білоусенка [Білоусенко 2010] та Л. Бойко [Бойко 2012]. Найповніше назви податків у діахронії проаналізовані в дисертаційній праці Т. Крехно [Крехно 2005].

Незважаючи на посилений інтерес лінгвістів до цієї групи лексики, широкий пласт назв митних зборів і податків і досі залишається поза увагою дослідників.

Мета нашої наукової розвідки – проаналізувати семантику назв митних зборів і податків, розглянути синоніми та варіанти, визначити структурно-граматичну специфіку термінів, зафіксованих в актових книгах XVI – XVII століть.

У XVI – XVII ст. помітним було розширення номенклатури грошових поборів, податків та повинностей у зв'язку із зміцненням товарно-грошових відносин, посиленням визиску народних мас як з боку польської шляхти, так і місцевого панства. Більшість цих назв сформувалась на живій народній основі за допомогою характерних (успадкованих з XIV – XV ст.) структурно-типологічних моделей [Русанівський та ін. 1983: 485-486].

Центральним номеном на означення збору податків було *мито*, що вживалася на позначення оплати за товар, який привозили й продавали на місці або тільки провозили через державні чи феодальні границі; торгове мито (ССУМ, Т. І, с. 625). Термін запозичений із германських мов, з давньоверхньонімецької *muto «митниця; податок, збір»*, з готської *mota «мито»*, пов'язаний з ново верхньонімецьким *messen «міряти»*, споріднене з латинським *meditor «міркую»* (ЕСУМ, Т. ІІІ, с. 467): *і мито витягал таковой кождий за найменшою скаргою* (Док. БХ, с. 572); *ино дей мыта берут вь тыхь торзехь сь князских и паньскихь людей* (АІЮЗР, с. 29); *на колку лить*

на тыи мыта листы-твєрдости (ЛМ, 1545, с. 101); *тоє мыто в книги за(м)ковыє житоми(р)скиє записано было* (ЖК 1590, с. 76).

У разі порушення норм сплати мита митники мали брати *промито*. Цей термін означав конфіскацію контрабанди або товару. Частіше половина штрафу йшла на користь державної скарбниці, а інша половина на користь митників чи феодальних землевласників, у чиїх володіннях заарештовано товари [Дячук 2010: 28-29]. Номен *промито* вживався на позначення мита зі штрафом, який накладався на купців за об'їзд митниці (ССУМ, Т. ІІ, с. 261): *або иншій какій товар, а маючи, то промыта на томь* (АІЮЗР, с. 26).

Лексема *старе* або *стародавнє мито* вживалася на означення оплати від товарів, що перебували у внутрішньому обігу та які вивозили за кордон. Воно становило 1 гріш від копи. Цей тип номенів був перехідною ланкою між системою мит та системою вузькоспеціалізованих прикордонних оплат [Русанівський та ін. 1983: 486]: *тоє жалобы своєє а досвѣдчаючи бранья мыть стародавных* (ЛМ 1545, с. 158); *нижли мають мыта старые давати* (АІЮЗР, с. 28). Синонімічною до вказаних термінів є лексема *звечисте мито*, яка вживалася на позначення усталених митних зборів (ЗСЗС): *а звѣчистого мыта даивали, ѡдно по польгроша ѡт воза* (ЛМ 1545, с. 162).

Вже у XVI ст. у зв'язку з розвитком інституту економічних привілеїв для шляхти литовські князі мусили поступитися часткою митних повноважень на її користь, про що свідчать норми литовських статутів. Польська влада також не враховувала специфічних умов українських земель та її економічних інтересів. Митні відносини набули двоступеневої структури – це паралельне функціонування королівської та феодальної приватної митниці. Оскільки стягувалась велика кількість внутрішніх та зовнішніх зборів на користь господарського скарбу, приватних осіб, міських громад, це утруднювало та сковувало торгівлю українських міст [Дячук 2010: 30-31]. Держава намагалась регламентувати митну систему, для цього було запроваджене *мыто новоє*: *ѡ бранє мыт новых нєзвичаиных* (ЛМ 1545, с. 206). Крім того, на позначення змін у митній реформі використовувався термін *ново уставлене*: *з мєщаны луцкимы ѡ новыи мыта установили послє дяди нашого* (ЛМ 1545, с. 159). Синонімічним до терміну *нове мито* виступає лексема *особливе*: *в Ковли ѡть воза бєрут по два гроши, а ѡт бочокь особливє* (ЛМ 1545, с. 163).

На позначення внутрішньоторговельних мит функціонувала лексема *вєликоє: которая заплата службє ихъ была плачєна з мыта вєликого луцкого* (ЛМ 1545, с. 203). Окрім внутрішніх торговельних мит, у державі були запроваджені й зовнішні, які збирались різними способами і відрізнялись від внутрішніх головним чином тим, що один і той самий товар міг бути предметом експорту чи імпорту. Тому цей товар мав назву «*гостинного*», а мито, яке стягувалось при цьому – *головне*. Державне зовнішньоторговельне мито стягувалось на державних митницях незалежно від їх розташування, на знак в'їзду на її територію і виїзду з неї. Цей збір міг іти на користь воєводи, старости, на замок від копи чи від воза по 2 гроші: *А што сѧ дотычєть тых мыть головныхь* (ЛМ 1545, с. 168). Лексема *серебщизма* функціонувала на позначення загальнодержавного податку: *ѡколо ѡтьпущеньѧ сєрєбьщизьны* (ЛМ 1545, с. 113).

У досліджуваних актах більшу частину назв грошових оплат становили субстантивовані прикметникові форми на -оє (-оє) [Русанівський та ін. 1983: 487]: *замковоє, складноє, торговоє, водноє, сухоє, грєбєлноє* та ін.

Розвиток феодального землеволодіння та феодальних відносин на українських землях у XVI – XVII століттях передбачав зростання торговельної активності в містах, посилення товарно-грошових відносин, розвиток торговельних шляхів. У містах функціонували митні комори, якими купці могли користуватися для збереження товару [Гурбик 2013: 17]. Мито за таке право отримало назву *складне*: *К(г)ды грошъ скла(д)ного спра(в)цыωт ни(х)ъ ωзму(т)ъ* (ВГ, с. 124).

Збір проїзних та торговельних мит встановлювався як сплата проїжджих послуг чи суто з фіскальними цілями. Термін *мыто торговоє* вживався на означення грошового стягнення за право продавати свій товар: *мит жадних торгових і податок аби у них не витягано* (Док. БХ, с. 572).

У великих містах, які були осередками торгівлі, функціонували замки. Податок, який сплачували на утримання замку, отримав назву *мыто замковоє* або *мыто на замок*: *и мыто тєж на замок хоживало ѡт сорока грошєи грош* (ЛМ 1545, с. 232).

За проїзд через мости та гаті збиралось *мостове мито: поки вода спадєт и грѧзь высхньт, а предсе мостовое мусѧт платить* (ЛМ 1545, с. 156). Воно сплачувалось на користь того, у чиїх володіннях знаходились споруди (війту, бурмістрові, райцям чи владиці) [Гурбик 2013: 19]. Плата за переїзд греблі, що збиралася з проїжджих купців, називалася *мыто гребєлноє*: *а в Дуеаєвь гребєлного по пєнєзю* (ЛМ 1545, с. 207); *мыто гребє(л)ноє люд(и) ѡ(т)чи(з)ныє ѡ(т) трє(х) верб* (ВГ, с. 63); *мыто гребєльного платити* (ЖК 1590, с. 90).

Грошовий податок, який сплачувався від найнятих на ком'яги челядників, мав назву *присадне* (ЗСЗС): *в Пєтриковичох мыта бєруть … присадного такєжь по двнадцєть грошєи* (ЛМ 1545, с. 162).

Збирання цих подадків виправдовувалось необхідністю утримання та періодичного ремонту мостів, налагодження гатей та перевозів.

Митний збір за право випасу худоби, що переганялася на ярмарки, називався *спашне* [Панько та ін. 1994: 124]: *То за мито за спашъноє, жє на кгрунтє пасєтє, а до того жє и квитов поборовых нє маєтє* (ВГ, с. 164).

Купці перевозили товари як водою, так і суходолом. Це зумовило функціонування таких назв як *мыто сухоє* та *мито водноє: а в Пєтриковичох кнєгини Слуцкоє водєноє мыто и сухоє бєруть* (ЛМ 1545, с. 168).

Митний збір, що брався за зважування і торгівлю товарами, називався *важъче*, тобто *вагове* (ЗСЗС): *и важъчоє бирывали къ мыту господаръскому* (ВГ, с. 176)

По суходолу товари зазвичай перевозили возами. Податок від воза з товарами мав декілька назв [Русанівський та ін. 1983: 487]: *мыто возовоє, возовоє, ωт воза*: *бєрєт ѡт возу по три гроши* (ЛМ 1545, с. 206); *ѡт накладного воза погрошу, а ѡт порожнєго воза нє надобє дават* (ЛМ 1545, с.159); *ѡт воза троє копь грошєи лито(в)ски(х)*(ДМВН, с. 41).

Крім того, сплачувати потрібно було і за піший перехід кордонів. На позначення такого виду податку використовувались лексеми *ѡт пєшого, ѡт молодьца, ѡт людєи, з головы: с кожьдого чолєвєка ѡт молодьца по грошу* (ЛМ 1545, с. 163); *ѡт людєи, которыи на на покорьмь до Волыни идуть, по двнадцати гроши з головы* (ЛМ 1545, с. 163).

З окремих товарів бралася визначена частина митного збору, що й лягло в основу номінації податку, як-от: *тритцатоє* – різновид митних зборів, помірне, яке сплачували при переїзді через кордон у розмірі тридцятої частини від товару [Русанівський та ін. 1983: 489]: *а ѡть товару, которыи знизу вєзут, бєруть*

тридцатоє (ЛМ 1545, с. 162); *три риби, чотири риби* – з пійманої риби віддавали три або чотири десятки: *ѡт судины мєду по грошу, а взад єдучи – чотыри рыбы; а коли взад єдут – по троє рыбь* (ЛМ 1545, с. 162).

Десята частина доходів, яку сплачувало, головним чином на користь церкви, залежне населення, мало назву *десятина* (ВТС СУМ, с. 289): *повинен десятину дават на монастир зо всего збожа* (Док. БХ, с. 262).

Номен *дерев'яне мито* вживався на означення податку, що сплачувався за вироби з дерева, якими торгували на ярмарку (ЗСЗС): *в Чєтвєртни ѡт дєрєвня нє надобє, коли одою попровадєть* (ЛМ 1545, с. 160)

Термін *восковниче* використовувався на означення митного збору за право продажу прісного меду [Гурбик 2013: 18]: *толко мыта восковничоє нєвиньє платим* (ЛМ 1545, с. 172). Вид податі *очкове* вживався на позначення податку на вулик (ВТССУМ, с. 872): *повинен дават также і очковоє* (Док. БХ, с. 262). Воно сплачувалося тоді, коли не вистачало до норми – десяти вуликів, з яких збиралася медова десятина [Русанівський та ін. 1983: 487].

Номен *повідеркове мито* використовувався на позначення мита з відра (ВТССУМ, с. 997): *зоставуєм при мещанех самир і при ратушу поведерщину от меду і горілки* (Док. БХ, с. 572).

Митний збір за право продажу солі називався *сольничне мыто*: *толко мыта и воковничоє и солничоє нєвинє платим* (ЛМ 1545, с. 172).

Поширеною була лексема *помірне*, що вживалася на означення торговельного податку з товару, що вимірювався мірами об'єму (ЗСЗС): *у Пинску помѣрного по двандцать грошєи бєрут* (ЛМ 1545, с. 207); інколи і з пакунку, наприклад, з лантуха хмелю: *ѡт вантуха хмелю по двандцять грошви бєруть* (ЛМ 1545, с. 207).

На означення митного збору за право продажу хутра функціонувала лексема *скопне*: *а ѡт иньших рєчєи скопного мыта нє брати* (ЛМ 1545, с. 66). Крім того, оподатковувалися й різні види домашнього скота. Функціонували такі види податків: *ѡт пригоньного скота, ѡт вола, ѡт коня, ѡт звѣру косьматого: с каждого коня по два гроши бєрут, а ѡть звѣру косьматого в Корцы ж скопноє мыто бєруть* (ЛМ 1545, с. 161); *ѡт кождого вола, сколько воловь будєт, – по пѣнєзю* (ЛМ 1545, с. 180); *в Ровном ѡт конѧ нє надобє, ѡт пригоньного скота по грошу ѡт дєсѧти* (ЛМ 1545, с. 160).

Якщо домашня худоба, чи худоба, яку переганяли для продажу заходила на землі, що належали до певних замків чи ключів, то її власники повинні були сплачувати *ножне мито* [Дячук 2010: 32]: *тогды ют великого быдла ножное мыто ют кождое ноги по грошу берут, а ют малого по пѣнезю ют ноги* (ЛМ 1545, с. 189).

Найпоширенішим в'їзним та виїзним митом була *обістка* чи *обвістка*. Її зміст полягав у оголошенні про прибуття товарів чи особи до міста, оскільки купців і людей, в яких вони зупинились, зобов'язували оповіщати уряд про приїзд. Це було викликано тим, що купці могли почати торгувати без сплати мит. Тому створювались спеціальні гостинні двори, де купці могли зупинитись. За сплатою обістки слідувала сплата мит [Панько та ін. 1994: 132]. Цей збір міг сплачуватись на користь воєводи чи його намісника, старости, підстарости, на замок: *в Туровє мыта бєрут ѡт обѣстки по грошу* (ЛМ 1545, 162).

На означення митного збору за право виготовлення та продажу спиртних напоїв функціонували такі назви: *покотелщина* – податок, який брали з діжки вина, квасу або пива (ЗСЗС): *повинен дават на монастир також покотелсчину* (Док. БХ,

с. 262); *пропойное:в Чорнобыли мыта бєруть пропоиного по два гроши* (ЛМ 1545, с. 163); *мыто чоповоє*: *мыта чопово(г)о брати* (ЖК 1590, с. 248).

Назви митних зборів за право займатися професійною діяльністю утворювалися від назв професій *на кравцах, на шєвцах, на кушнєрєх, на дубасниках: з мѣста бєрєть: на кравцах дєсєть коп грошєи, на шєвцах дєсєть коп грошви, на кушнєрєх дєсєть коп грошєи, на дубасниках ѡсмь коп грошєи* (ЛМ 1545, с. 180).

Таким чином, лексико-семантична група назв митних зборів і податків відбиває розвиток соціально-економічних відносин в XVI – середині XVII ст. Серед досліджених назв митних зборів та податків можна виокремити такі основні лексико-семантичні групи: загальні та спеціальні. До загальних відносимо номени на позначення грошових стягнень з основних одиниць оподаткування (*мыто, мыто новоє, промито, серебщизма, старе мито, звєчисте, новоє мито*). Спеціальні поділяються залежно від об'єктів оподаткування на: мита, назви яких походять від назв товару (*ѡт дєрєвня, сольничне мыто, восковничоє)*, митні збори, назви яких утворені від способів транспортування товарів (*сухоє, водноє, мостовоє, возовоє*) та фіксовані грошові стягнення (*тридцатоє мито, десятина*). Семантика назв у більшості випадків прозора, оскільки в основу номінації одних покладено назву товару, яким торгували, інших – назву об'єкта оподаткування.

Література

Білоусенко та ін. 2010: Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси); Упор. П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. Запоріжжя 2010.

Бойко 2012: Бойко, Л.П.: Лексика на означення митних зборів і податків у торговельних актах Волині і Наддніпрянщини XIV – середини XVII століття In: Вісник Запорізького національного університету. № 1. Серія: Філологічні науки, Запоріжжя 2012, с. 67-72.

Горобець 1979: Горобець, В. Й.: Лексика історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: на матеріалі українських діаріушів. Київ 1979.

Гринчишин 1962: Гринчишин, Д. Г.: Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV-XVст. In: Дослідження і матеріали з української мови. Київ 1962, с. 31-52.

Гурбик 2013: Гурбик, А.О.: Реформування системи оподаткування українських волостей Великого князівства Литовського: Історія торгівлі, податків і мита. Київ 2013.

Дячук 2010: Дячук, Т.М.: Історіографія і напрями подальших досліджень митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст.: Історія торгівлі, податків і мита. Дніпропетровськ 2010.

Дячук 2003: Дячук, Т.М.: Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація. Автореф. дис. канд. філол. наук. Київ 2003.

Кравченко та ін. 1990: Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина: АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко; Редкол.: М.Ф.Котляр (відп. ред.) та ін.: Наукова думка, Київ 1990.

Крехно 2005: Крехно, Т. І.: Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV – XVIII ст. (на матеріалі українських пам'яток). Автореф. дис. … канд. філол. Наук. Харків 2005.

Панько та ін. 1994: Українське термінознавство. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П.: Світ, Львів 1994.

Русанівський та ін. 1983: Історія української мови: Лексика і фразеологія. В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін. Наукова думка, Київ 1983.

Умовні скорочення

АІЮЗР: Акты относящіеся кь исторіи Южной и Западной Россіи. Санкт-Петербург 1863.

ВГ: Волинські грамоти XVI ст. Київ 1995.

ВТС СУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2005.

ДМВН: Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Київ 1981.

Док БХ: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ 1961.
ЗСЗС: Зведений словник застарілих та маловживаних слів. [Електрона версія]. Режим доступу: http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm
ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 3: Кора–М. Наукова думка, Київ 1989.
ЖК 1590: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Житомир 2004.
ЛМ 1545: Литовська метрика 1545 року Київ 2005.
ССУМ : Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Наукова думка, Київ 1977.

Summary

Article is devoted to the research of lexico-semantical group of custom dues terms, which is fixed in act books of XVI - XVII centuries. Specific features of lexico-semantical ratio are determined. While researching was found out the composition and the sources of taxies, analyzed conformity of interior organization, researched system relation, ascertained specificity of evolution and functioning of lexical system as linguistic unit. The complex analysis of the Ukrainian taxies terminology gives a clear explanation of system organization, determines the different types relationships between them in its limits but also terminology in general.

Key words: lexico-semantical group, custom dues terms, synonym, variant.

МІСЦЕ І РОЛЬ БІБЛІЙНИХ НАЗВ ТА СЮЖЕТІВ У ВІДІМЕННИКОВОМУ СЛОВОТВОРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гуцуляк Тетяна
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
t.gutsuliak@gmail.com

Переклади Біблії українською та іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами відображають особливе метафоричне сприйняття й мовне відображення морально-духовних понять та реалій навколишнього світу. Головним прийомом, що лежить в основі біблійного мислення, на думку З. Лановик, є метафора. Як вважає дослідниця, автори Писання використовують наочні картини і символи для відтворення основних релігійних концептів віри, щоб передати їх у предметно осяжних, зрозумілих людям поняттях і образах [Лановик 2006: 25–26].

Біблійні тексти, а зокрема біблійні образи, символи, ідейні канони мали вагомий вплив на формування сюжетно-тематичних напрямів у мистецтві, літературі й загалом культурі всього християнського світу. Книги Святого Письма послужили важливим джерелом збагачення літературних мов, зокрема на лексико-семантичному та фразеологічному рівнях. У цьому аспекті простежуємо закріплення в українській мові чималого шару фразеологічних одиниць, наприклад: *відділяти кукіль від пшениці, заблудна вівця, зарити талант у землю, тридцять срібняків, випити гірку чашу* та ін. Біблійні образи, віддаляючись від книг Святого Письма, набули ширшого функціонування в українській мові, що зумовило збагачення й переосмислення їхньої семантики: ***Голгофа*** – про місце тяжких мук, випробувань; ***каїн*** – братовбивця, зрадник; ***пекло*** – нестерпні, жахливі умови, обставини; ***фарисей*** – лицемірна людина, ханжа та ін.

Вплив Святого Письма дослідники відзначають уже в період становлення літератури княжої доби, оскільки на той час, за спостереженнями І. Данилевського [Данилевский 1993: 10], було здійснено слов'янські переклади майже всіх книг Біблії: Святе Письмо слугувало для літописця і його сучасників семантичним фондом, з якого потрібно було лише вибрати готові кліше для сприйняття, опису й водночас оцінки того, що відбувалося.

Важливим і малодослідженим у сучасному мовознавстві є ще один аспект, пов'язаний із впливом біблійних сюжетів та образів на розвиток і поповнення лексико-семантичної системи мови, – це **образна деривація**. Творення похідних слів (**словотвірних метафор** чи ширше – **образних дериватів**) відбувається внаслідок відображення в їхній семантичній і морфологічній структурі зв'язку з чуттєво-зоровим образом елемента дійсності, що виникає у свідомості мовців. Семантична структура образних похідних слів ґрунтується на особливому типі значення, що є результатом порівняння, тобто компаративному деривaційному значенні. Творення похідних одиниць внаслідок **метафоричної мотивації** полягає в тому, що «семантичні відношення, – за словами І. Ширшова, – між твірним словом і похідним ґрунтуються на подібності» [Ширшов 1995]. «Специфікою метафоричної мотивації, – на думку В. Лопатіна, – є те, що переносне значення (смисл) з'являється в деяких основах тільки на рівні мотивованого слова, тільки в його словотвірній структурі», до

того ж метафоричне значення стає номінативним значенням таких слів, унаслідок чого лише воно й відображене у словникових тлумаченнях [Лопатин 2007: 267].

Узагальнюючи попередні здобутки російських мовознавців, С. Козинець виокремлює **словотвірні метафори** як такі похідні утворення, переносне значення яких виникає в результаті зміни морфологічної структури слова, тобто в словотвірному акті. Вони з'являються тільки в тих випадках, коли в похідному слові метафорично переосмислено пряме значення твірного [Козинець 2009: 6]. Загалом до образних похідних утворень включаємо, окрім словотвірних метафор, ще й такі деривати, що розвинулися на базі переносних значень твірних слів або ж на основі фразеологічних сполук. Важливу роль у процесах образної деривації відводимо **мотиваційній базі**, тобто тому фрагментові структури знань про позначуване, який активується на етапі внутрішнього програмування у процесі творення номінативної одиниці [Селіванова 2010: 480]. Вибір мотиватора, тобто твірного слова чи ширше – твірної бази, часто відображає специфіку світосприйняття мовців, їхні морально-духовні та національно-культурні цінності.

Особливою групою твірних одиниць в українській мові, як і в інших слов'янських, виступають **назви, пов'язані з біблійними персонажами, предметами, явищами** чи **поняттями**, які в книгах Святого Письма наділені особливим змістом. Такими твірними одиницями можуть бути біблійні символи, до яких З. Лановик, послуговуючись класифікацією К. Коннера, зараховує символічні об'єкти (природні, надприродні, матеріальні предмети та ін.); символічні істоти (тварини, птахи, надприродні створіння); символічні дії; числа; імена; кольори; символічні напрямки; місця [Лановик 2006]. Образні деривати, утворені на базі біблійних назв і сюжетів, представлені похідними іменниками, дієсловами та прикметниками, які по-різному закріпилися в українській мові (одні з них відображені в лексикографічних джерелах, а інші належать до певних сфер мовлення).

І. **Іменникові образні деривати** представлені лексичними одиницями, що утворилися на основі власних і загальних назв, які завдяки Біблії стали добре відомими і закріпилися у свідомості мовців як **прецедентні феномени** (а саме універсально-прецедентні). Тобто такі компоненти знань, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти чи навіть пересічній сучасній людині [Селіванова 2010: 591].

Наприклад, від власної назви біблійного пророка **Єремії** в українській мові утворилася похідна одиниця ***ієреміада*** (***єреміада***) (← від **Єремія**) – *книжн., заст., ірон*. Слізна скарга, ремствування, нарікання [СУМ, IV: 13]. Академічний словник української мови подає цю лексему без наведення ілюстративного матеріалу, хоча її вживання має певну традицію в українській мові кінця XIX та початку XX ст., про що свідчать матеріали досліджень Л. О. Ткач та І. Б. Шепетюк. Слово ***ієреміада*** та його фонетичні варіанти ***ієреміяда***, ***єреміяда*** належать до публіцистичного та епістолярного стилів вказаного часу. У значенні '*плачі, скарги*' воно зафіксоване в текстах газети «Буковина» [Ткач 2000: 115] та в щоденниковому дискурсі відомого літературознавця С. Єфремова [Ткач та ін. 2000].

На думку Л. О. Ткач та І. Б. Шепетюк, іменник ***ієреміяда*** (***єреміяда***) набув в мові газети «Буковина» узагальненого змісту '*плачі, скарги, нарікання, жалі, туга*' у зв'язку з тим, що вживався на позначення пропагандистської роботи москвофілів, які нав'язували українцям Галичини й Буковини думку про їхню належність до російського народу. Промови москвофілів такого змісту асоціювалися з образом пророка Єремії, який тужив за колишньою величчю свого народу [Ткач та ін. 2000:

116]. До того ж Л. О. Ткач вдалося спостерегти, що в публіцистичному та офіційному стилях лексема ***ієреміада*** передає негативні конотації, які «могли сформуватися саме в культурно-політичному контексті Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст., прикметною ознакою якого було гостре ідейне протистояння представників українського національно-демократичного руху і москвофілів…» [Ткач 2007: 84].

Вживання образної лексеми ***ієреміада*** засвідчує листування Лесі Українки: *Я вже раз починала писати Вам листа, але початок порвала і стала ждать слушного часу, себто, коли здоров'я і настрій поправляться трохи, а то противно було писать* ***ієреміади*** (Леся Українка. Лист до Л. Драгоманової, 18. 11. 1897 р.). Відсутність політичного підтексту цього слова Л. Ткач та І. Шепетюк фіксують і в мовленні галицько-буковинської інтелігенції, зокрема у вислові ***виписувати єреміяду*** – '*скаржитися, нарікати, обурюватися*', вжитому в листі М. Менцинського до Ф. Колесси [Ткач та ін. 2000: 116-117]. Загалом Л. О. Ткач робить висновок про те, що слово ***ієреміада*** послужило семантичною базою для зворотів ***писати*** (***виписувати***) ***єреміади***, ***виголошувати єреміади*** [Ткач 2007: 83].

Українська дослідниця А. Коваль також пов'язує творення іменника ***єреміада*** '*скарга на долю, лиховісне пророцтво*; *скорбота над загибеллю великої справи*' з образом **пророка Єремії**, який розкривав людям очі на моральне падіння вельмож і провіщав загибель Ізраїльського царства [Коваль 2001: 131]. До Старого Завіту, як відомо, входять *Книга пророка Єремії* і *Книга Плач Єремії*. «За тридцять років свого активного життя Єремія зазнав багато переслідувань і навіть ризикував життям. Він став «людиною, яка сперечається і свариться зі всією землею», – так написав сам про себе [Коваль 2001: 129]. Формування образно-метафоричного значення лексеми ***єреміада*** (***ієреміада***) відбувається на основі переосмислення великого обсягу інформації, пов'язаної зі змістом пророчих текстів **Єремії** та способом його життя. Тлумачення семантики такого образного деривата потребує опертя на фонові знання мовців або ж формування таких знань.

Наступним прикладом є образний дериват ***іродіада*** (← від **Ірод**), утворений від власної назви **Ірод**, для позначення узагальненого поняття всього, що нагадує дії Ірода, що «пов'язане з Іродом (явища, ознаки і т. ін.)» [Нелюба 2012: 203]. Лексему з таким значенням, а саме із семою «масове знищення людей» фіксує український дослідник А. Нелюба у мові сучасних ЗМІ: «*Особливо вражає число*: *мільйон ненароджених українських немовлят. Воістину* – ***сталінська Іродіада***» [Нелюба 2012: 203]. Такий образний дериват належить до оказіональної лексики й увійшов до словника «Словотворчість незалежної України. 1991–2011» [Нелюба 2012]. Твірне слово **Ірод** закріпилося в українській мові зі значенням «*лайл*. Дуже жорстока, люта людина; кат, недолюдок» [СУМ, IV: 47] як результат семантичної видозміни імені іудейського царя Ірода, якого зображено в Євангелії дуже жорстоким [ЕСУМ, II: 317].

За звуковою формою наведена лексема збігається з іншою біблійною назвою ***Іродіада*** – дружина Ірода Агрипи, сина Ірода, який наказав убивати дітей. Саме Іродіада підмовила свою доньку попросити у винагороду голову Івана Хрестителя. А. Коваль засвідчує семантичне переосмислення цієї власної назви, зокрема у творах І. Нечуя-Левицького: – *О, якби моя жінка вдалась такою* ***Іродіадою, то я б її запер в хаті, ще й двері підпер би***. У переносному значення ім'я ***Іродіада*** – це уособлення зла [Коваль 2001: 166].

Старозавітний біблійний образ **Хама**, одного з трьох синів Ноя, за Біблією, проклятого батьком за неповагу до нього, послужив твірною базою для появи цілого

гнізда спільнокореневих слів української мови. Передусім внаслідок семантичного переосмислення власна назва перейшла в загальну, за якою закріпився переносний зміст: **хам** – 2. *розм., лайл*. Зухвала, груба, нахабна людина [СУМ, XI: 15]. На основі іменника з таким значенням розвинулися образні деривати ***хамство*** – 2. *розм.* Зухвалість, грубість, нахабство; ***хамовитий, хамський*** – 2. *розм*. Властивий хамові, тобто зухвалий, грубий, нахабний. ***Хамські вчинки*** [СУМ, 11: 16].

У словнику нової лексики А. Нелюба фіксує ще одне похідне утворення ***хамізація*** (←**хамізувати** ←**хам**), що позначає «опредметнену дію, пов'язану з хамом (встановлення й поширення рис, поведінки, способу мислення і т. ін., притаманних хамові)»: ***Хамізація*** *літератури почалася не сьогодні. Вона чітко простежується упродовж найкривавішого із століть – минулого* [Нелюба 2012: 566].

Від загальної назви ***фарисей*** фіксуємо похідне утворення ***фарисейство*** (← від **фарисей**) зі значенням – 2. *перен*. Поведінка фарисея, тобто лицемірної людини, ханжі; лицемірство, ханжество. *Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпигун, він зважився говорити з ним попросту, без звичайного* ***фарисейства*** [СУМ, X: 565]. У Стародавній Іудеї фарисеями називали послідовників релігійно-політичної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася фанатизмом та надмірною увагою до зовнішніх проявів релігійності [СУМ, X: 565]. Згідно з Євангелієм, фарисеї постійно докоряють Ісусові, спокушають його запитаннями. Додержуючись прадідівських заповітів, вони закидають Христові, що його учні порушують старі правила. Після численних зцілень, здійснених Ісусом, фарисеї радились «*супротив Його з иродиянами, як би Його згубити*» (Марко: 3: 6). Засудження такої поведінки містять наступні рядки Євангелія від Марка: «*І заповідав їм, кажучи*: *глядіть,* ***стережіться росчини фарисейської*** *та росчини Иродової*» (Марко: 8: 15). Саме така підступна поведінка людей, яка схожа до тієї, що була властива фарисеям і описана в Святому Письмі, закріпилася в семантичній структурі іменника ***фарисейство*** в сучасній українській мові. Такими ж семантичними компонентами наділений зміст спільнокореневого дієслова ***фарисействувати*** – бути фарисеєм, тобто лицемірити [СУМ, X: 565].

II. **Дієслівні образні деривати** розвинулися на базі іменникової лексики, що позначає символічні істоти, надприродні створіння, а також предмети й події, згадані в Біблії й наділені особливим змістом.

Цікавими є семантичні зв'язки розмовних дієслів ***бісити, біситися*** (***збісити, збіситися***) – дуже сердити, сердитися, гнівити кого-небудь; бути в стані роздратування, лютувати [СУМ, I: 190] з твірним іменником **біс**, що позначає уявну надприродну істоту, яка втілює зло…; злий дух, чорт, диявол, сатана [СУМ, I: 189]. Можна припустити, що ***бісити, біситися*** – це перебувати в такому стані чи вводити когось у такий стан, ніби вселився біс, напав біс. У Євангелії від Матвія так описано людей, у яких вселився біс: *…зустріли Його два* ***біснуватих****, що вийшли з гробовищ, такі* ***люті****, що ніхто не наважився проходити тією дорогою* (Матвій: 8: 28).

З образом сатани, часто згадуваного в Біблії, пов'язана лексема ***сатаніти*** (← від **сатана**) – *розм*. Ставати, робитися дуже злим, лютувати; скаженіти (тобто бути таким, як **сатана**). [Начальник поліції:] *Як тебе звуть, питаю*? (Не маючи знов відповіді, **сатанів**). *Кажи, йолопе, а то я тобі двадцять п'ять гарячих всиплю* [СУМ, IX: 60]. Образні зв'язки з твірним іменником **сатана** лежать і в основі прикметників ***сатанинський*** (***сатанячий***) – 2. *перен*. Властивий сатані; такий, як у сатани; Сповнений підступності, зла і т. ін. – *От, іроди*! *Яку* ***сатанинську штуку*** *придумали*! *Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити* [СУМ, IX: 60].

Творення образних похідних лексем простежуємо й на основі таких метафоричних мотиваційних зв'язків, що можуть бути виведені і з біблійної образно-метафоричної системи, і з уснопоетичної. Прикладом такого явища слугує лексема ***бенкетувати*** (← від ***бенкет***), яка в текстах Т. Шевченка зафіксована зі значенням «вести воєнні дії; вбивати, знищувати ворогів»: *Чорним шляхом запалало, І кров полилася Аж у Волинь. По Поліссі* ***Гонта бенкетує*** (Т. Шевченко. Гайдамаки). У лексикографічних джерелах (СУМ, ФСУМ) для слів ***бенкет***, ***бенкетувати*** не засвідчено переносних значень, пов'язаних із поняттями '*битва*'; '*військові події*', '*смерть*', хоча саме таке їх вживання досить поширене в українській мові, особливо в жанрах народної поезії. Метафорами такого типу можна вважати назви окремих розділів поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» – «Червоний **бенкет**», «**Бенкет** у Лисянці». Появу метафоричної моделі «**бенкет – битва (смерть)**» дослідники пов'язують з обома джерелами одночасно –і з текстами Біблії, і з усною народною творчістю. В. П. Адріанова-Перетц припускає, що в Біблії, звідки походить багато книжних метафор, образ **чаша – судьба, смерть** з'явився під впливом фольклорної поетики і саме відгомін біблійного образу смертної чаші лежить в основі метафори '***бенкет*** (***весільний бенкет***) – ***битва*** (***смерть***)' [Андіанова-Перетц 1947: 28]. Народно-традиційне уявлення про смерть як весілля (ширше – бенкет) відображає наступний контекст із української народної пісні: *Не кажи ти, мій кінь, що я вбитий лежу. А кажи ти, мій кінь, що я* ***засватаний ходжу***: *засватала мне куля бистрая, Оженила мене шабля гострая.*

У Книзі пророка Ісаії Божий гнів, покарання за гріхи відтворено такими образними засобами, які включають переосмислення поняття «випити чашу»: *Розбудись, розбудись, устань, Єрусалиме, ти, що з руки Господньої* ***випив чашу гніву його***, *вихилив до дна* ***чашу опяняющу***, *аж висушив її* (Ісая 51: 17). *…Так Господь і Бог твій, що мститься за народ свій*: *Ось я беру з руки твоєї* ***упоюющу чашу***, *виливаю з чаші гущу гніву мого, не будеш уже її пити…*» (Ісая 51: 22).

Отож, лексема ***бенкетувати***, що походить від іменника **бенкет**, реалізовує образні уявлення про смерть, знищення когось (чогось), битву, як про бенкет (частування, весілля). Джерелом таких асоціативно-образних зв'язків виступають книжні (біблійні) і народнопоетичні метафори.

Ще одним цікавим прикладом, образно-метафоричне значення якого відображає вплив обох традицій – біблійної й народно-розмовної – є лексема ***сіткувати***, ***сітку сіткувати*** (← від ***сітка***) – радитись, прикидати розумом, придумувати хитрі речі [СГНН, IV: 66], засвідчена в «Словнику говірок нижньої Наддніпрянщини». В українській мові слово **сітка** виявляє спільні структурно-семантичні зв'язки зі словом **сіть** і в переносному значенні позначає «складне переплетіння чого-небудь (інтриг, подій, чуток і т. ін.)» [СУМ, IX: 234]. Семантика дієслова ***сіткувати*** тісно пов'язана зі значеннями фразеологічних одиниць ***наставляти сіті*** (пастки, сильця і т. ін.) – підступними діями, хитрощами намагатися підкорити собі кого-небудь, заволодіти кимсь, привернути на свою сторону [ФСУМ, II: 535]; ***сплітати сіті*** – інтригуючи проти кого-небудь, намагатися скомпрометувати [ФСУМ, II: 851]. На думку В. Д. Ужченка, такі дієслівні фразеологічні одиниці постали на основі метафоризації й за походженням пов'язані з професійним мовленням, а саме зі сферами полювання, мисливства, рибальства [Ужченко та ін. 2007: 272; 348-349]. Образно-метафоричне, подекуди символічне, вживання лексеми **сіть** (частіше – **сіті**) простежуємо й у текстах книг Святого Письма, у яких фіксуємо такі значення цієї лексичної одиниці: 'підступні, звабливі

дії, вчинки, наміри, спокуси, що призводять чи можуть призвести до гріхопадіння або негативних наслідків'; 'гріховні вчинки, замисли, пастки з чийогось боку'; 'покарання, яке понесуть грішники' та ін. Наприклад: *Провалились народи в пропасть, що викопали її*; ***зловилась нога їх у сітях**, що заставили їх тайно*» (Псалма 9 : 15); *Беспутного язик – погибель для него, а уста його – се* ***сіть на душу*** *його* (Кн. Прип. Соломон. 18 : 7). Закріплення таких метафор у церковнослов'янському та українському перекладах Біблії пов'язано, мабуть, з тим, що джерелом їх формування послужила лексика й конкретно-чуттєві образи, пов'язані зі сферами полювання та рибальства. Отже, Біблія мала вагомий вплив на розвиток образно-метафоричних засобів української мови, оскільки зафіксувала архетипні першообрази, що виявляли спільне міфологічне походження з народнопоетичною образністю.

Наведені образні деривати – це своєрідні номінативні одиниці, творення яких підпорядковане низці екстралінгвальних чинників, а саме впливові культурних, національних, соціальних особливостей життя народу. Структурно-семантична специфіка розглянутих похідних утворень засвідчує вагому роль релігійно-християнських цінностей у формуванні світогляду носіїв мови і його відображення в деривaційних процесах. Оказіональні образні деривати (***іродіада***, ***хамізація***) засвідчують актуалізацію лексики на позначення біблійних образів і сюжетів як твірної бази в сучасних процесах словотворення.

Література.

Андрианова-Перетц 1947: Андрианова-Перетц, В. П.: Очерки поэтического стиля Древней Руси. Издательство АН СССР, Москва-Ленинград 1947.

Данилевский 1993: Данилевский, И.: Библия и «Повесть…» (К проблеме интерпретации летописных текстов). In: Отечественная история. № 1. 1993, с. 78-93.

Коваль 2001: Коваль, А. П.: Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Либідь, Київ 2001.

Козинец 2009: Козинец, С. Б.: Словообразовательная метафора в русском языке. Автореф. дис. ... доктора филол. наук. Москва 2009.

Лановик 2006: Лановик, З. Б.: Біблійна герменевтика: становлення, методологія (символіко-алегоричний аспект літературознавчого дискурсу) : автореф. дис. … доктора філол. наук . Київ 2006.

Лопатин 2007: Лопатин, В. В.: Метафорическая мотивация в русском словообразовании. In: Лопатин, В. В. Многогранное русское слово: Избранные статьи по русскому языку. Издательский центр «Азбуковник», Москва 2007, с. 267-272.

Нелюба 2012: Нелюба, А.: Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник. Харківське історико-філологічне товариство, Харків 2012.

Селіванова 2010: Селіванова, О. О.: Лінгвістична енциклопедія. Довкілля-К, Полтава 2010.

Ткач 2000: Ткач, Л. О.: Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 1: Матеріали до словника. Рута, Чернівці 2000.

Ткач та ін. 2000: Ткач, Л. О., Шепетюк, І. Б.: Євангелійні мотиви в українській народній фразеології та в дискурсі сучасної української мемуаристики початку XX ст. (за щоденниками С. Єфремова). In: Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 87. Серія: Слов'янська філологія. Рута, Чернівці 2000, с. 109-127.

Ткач 2007: Ткач, Л. О.: Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 3: Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті. Книги–XXI, Чернівці 2007.

Ужченко та ін. 2007: Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В.: Фразеологія сучасної української мови. Знання, Київ 2007.

Ш и р ш о в 1 9 9 5 : Ширшов, И. А.: Типы словообразовательной мотивированности. In: Филологические науки. № 1. 1995, с. 41-55.

Умовні скорочення

СГНН: Чабаненко, В. А.: Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. У 4-х томах. ВПК Запоріжжя, Запоріжжя, 1992.

СУМ: Словник української мови: В 11-ти т. Наукова думка, Київ, 1970–1980.

ФСУМ: Фразеологічний словник української мови: В 2-х книгах. Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Наукова думка, Київ, 1999.

Summary

The article analyzes the influence of biblical scenes and images on the development and updating lexical-semantic system of Ukrainian language. Figurative derivatives (nouns and verbs) formed from the names that are associated with biblical characters, items, events and concepts are considered. Structural and semantic features of considered derivatives reflect the important role of religious and Christian values in ideology developing of native speakers and its reflection in derivative processes. Occasional figurative derivatives certify the actualization of the biblical vocabulary as modern base in the process of word formation.

Key words: Bible, biblical characters, figurative derivation, motivational base, figurative motivation, derivational metaphor.

ДО ВИТОКІВ ТРАДИЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ МОВ

Головач Ніколетта
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
n.holovach@chnu.edu.ua

Українська мовознавча традиція дослідження румунсько-українських мовних контактів розпочинається від другої половини XIX століття й пов'язана насамперед з працями, присвяченими вивченню слов'янсько-східнороманських мовних зв'язків.

Першим дослідником у галузі східноромансько-слов'янських контактів став видатний віденський славіст Ф.Міклошич, автор порівняльної граматики слов'янських мов, а також дослідження про слов'янські мовні елементи в румунський мові «Die Slavischen Elemente im Rumänischen» (Відень, 1861). На думку румунського мовознавця Е. Врабіє, заслуга Ф. Міклошича полягає у «здійсненні першого наукового дослідження слов'янських елементів у румунській мові, а також у тому, що він зробив перші систематичні виклади про вплив румунської мови на слов'янські ідіоми» [Vrabie 1967: 115]. Так, 1886 р. Ф. Міклошич опублікував «Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen». До реєстру цього словника він залучив (з позначкою ***klr*** [нім. *kleinrussisch* «малоруський» – *Н. Г.*]) і такі слова румунського походження, що їх знає й українська мова, серед яких: *afeny* (афени) [у дужках подаємо сучасне написання слова в українській мові – *Н. Г.*], *bryndza* (бриндза), *bukata* (буката), *vakar* (вакар), *vatra* (ватра), *dzer* (дзер), *dzema* (дзема), *kajstra* (кайстра), *kumnat* (кумнат), *maj* (май), *mamałyga* (мамалига), *merendja* (мерендя), *płaj* (плай), *porńała* (порняла), *putyno* (путино), *puteryja* (путерия), *spuza* (спуза), *turma* (турма), *udra, vurda* (вурда), *fijin* (фіїн), *carina* (царина), *jaryč* (ярич) та ін. [Miklosich 1886].

У 1879 р. вийшла спільна праця Ф. Міклошича й О. Калужняцького "Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten» – про міграції румунів у Далматські Альпи та Карпати. Цією працею започатковано вивчення впливу румунської мови на слов'янські мови, зокрема – й на українську. У своїй частині дослідження Ф. Міклошич подає 51 слово, що їх він вважає запозиченими з румунської мови. До цього списку ввійшли й румунізми, подані в попередньому дослідженні, з доповненням новими лексемами. Необхідно зазначити, що список румунізмів, запропонований Ф. Міклошичем у згаданій праці, кількісно невеликий і далеко не повний, а в окремих випадках – і неточний. Тому зі списку подаємо лише деякі румунізми, які, на нашу думку, можна вважати безсумнівними румунізмами в говірках української мови: *bryndźa* (бринзя), *budz* (будз), *vatah* (ватаг), *vatra* (ватра), *glieg* (ґлєґ), *dzer* (дзер), *kułastra* (куляста), *małaj* (малай), *part'* (парть), *płaj* (плай), *remehaty* (ремегати), *sokotyty* (сокотити), *tajstra* (тайстра), *tokma* (токма), *turma* (турма), *urda* (урда), *fujara* (фуяра) та ін. [Miklosich 1887: 10–11]. Факт поширення цих слів в українських карпатських говірках Ф. Міклошич пов'язував з міграцією гуцулів-вівчарів. Наведені слова збереглися в гуцульських говірках української мови, частина з них увійшла навіть до текстів української літературної мови. З іншого боку, ці слова відомі й румунській мові, адже їх засвідчено «Тлумачним словником румунської мови» (DEX), а

також уміщено в праці А. Бланару «Dicţionar de termeni păstoreşti» /»Словник термінів пастухування» [Сучава, 2002].

Омелян Калужняцький, який вивчав румунські впливи на говори мов Карпатського регіону, виконав у згаданому дослідженні ту частину роботи, яка стосувалася румунізмів в українській та польській мовах. Дослідник подав близько 230 румунізмів в українських говірках, навівши до них відповідні румунські лексеми [Miklosich 1887].

Варто зазначити, що такого роду порівняльна тематика постійно активізувала увагу науковців, які у своїх працях з історії румунської мови надавали неабиякого значення впливам слов'янських мов на румунську мову, проте не виділяли окремо українських слів. У цьому контексті не можна оминути діяльності Александру Хаждеу та Богдана Петричейку Хаждеу, адже на їхньому внеску в розробку цього наукового напряму наголошують у різних працях з історії румунської мови. Румунський мовознавець-українієт І. Лоб'юк зазначав, що А. Хаждеу був одним з перших дослідників українсько-румунських зв'язків, заслуга якого полягає у вивченні мови усної народної творчості [Lobiuc 2004: 59]. У працях його сина – Богдана Петричейку Хаждеу – можна побачити перші прояви румунсько-слов'янських лінгвістичних досліджень у Румунії.

Б. П. Хаждеу – одна з найвидатніших постатей румунської культури, академік, енциклопедист, мовознавець-компаративіст, фольклорист – народився в с. Крістінешти на Хотинщині (сучасна назва – Керстенці, Хотинського району Чернівецької обл.), навчався в польських колегіумах у Вінниці та Кам'янці-Подільському, де вчителював його батько – А. Хаждеу, завдяки чому вільно володів уже на той час румунською, польською та російською мовами. Пізніше був студентом Харківського університету, де вивчав юриспруденцію, був однокурсником О. Потебні, згодом – видатного українського і російського мовознавця. Б. П. Хаждеу першим висловив ідею укладання етимологічного словника румунської мови [Haşdeu 1887–1898] – і сам узявся до її реалізації: чотири томи словника вийшли у 1887–1898 рр. Користуючись методом діалектологічного анкетування (здійсненого через листування), Б. П. Хаждеу мав намір укласти словник тогочасної румунської мови – у книжному та народнорозмовному виявах. До кожного слова укладач словника планував подати максимальну кількість значень, фонетичні варіанти слів у різних говірках румунської мови, а також приклади словотворення та слововжитку. Таким чином, кожна стаття такого словника мала б бути своєрідним монографічним дослідженням. Сама праця так і залишилась незавершеною.

Одним із перших у румунському мовознавстві Б. П. Хаждеу звернув увагу й на те, що румунська мова не тільки запозичувала в сусідніх слов'янських чи неслов'янських мовах, а також чинила зворотний вплив на мову сусідніх народів, які запозичували з румунської мови слова чи вислови. Дж. Калінеску високо оцінив наукову діяльність Б. П. Хаждеу, називаючи його основоположником філологічної науки, адже «ніхто до нього й після нього не знав так добре слов'янські мови і не вніс ширшої думки в дослідженні реалій. […] Сучасники з недовірою поставились до перших аркушів етимологічного словника […], та все ж і через 50 років найкращі мовознавці не змогли завершити роботу над словником» [Călinescu 1986: 379]. Про цінність праці Б. П. Хаждеу свідчить той факт, що робота над втіленням у життя його ідеї триває дотепер, адже мовознавці Академії наук Румунії працюють над створенням етимологічного словника румунської мови.

Праці А. Хаждеу та Б. П. Хаждеу, у яких згадані науковці опрацювали на рівні свого часу проблематику румунсько-українських чи українсько-румунських мовних контактів як таких, що справді мали місце в історії розвитку української та румунської мов, а також в історії цих народів у цілому, важкодоступні для сучасних українських дослідників.

Ф. Міклошич, О. Калужняцький, Б. П. Хаждеу – це перші вчені-славісти, які розпочали студії над слов'яно-східнороманськими мовними контактами, надаючи їм справді наукового значення, відкривши цим новий напрям мовознавчих досліджень. Першими ж науковими працями про румунізми в українській мові можна вважати дослідження Д. Шелудька [Scheludko 1926] та І. Шаровольського [Шаровольський 1929], що були надруковані у другій половині 20-х рр. XX ст. Адже хоч перші спроби опису румунізмів в українській мові були зроблені ще у 1841–1843 рр. І. Вагилевичем, проте його праця на цю тему залишилася в рукописі (зберігається в Санкт-Петербурзі, у рукописному відділі Бібліотеки НАН Російської Федерації [Дзендзелівський 2000]) й навряд чи була відома Д. Шелудькові й І. Шаровольському.

Перш ніж перейти безпосередньо до викладу матеріалу про румунізми, що його подано в працях згаданих дослідників, не зайвим буде додати, що в 1914 р., незадовго до появи цих досліджень, вийшла друком стаття Романа Стоцького, присвячена етимології деяких запозичень з румунської, угорської та турецької мов в українську – «Beiträge zur ukrainischen Wortforschung» /«Питання етимології українських слів» [переклад назви статті наш – *Н. Г.*]. Праця маловідома, адже була надрукована в німецькомовному журналі «Archiv für slavische philologie» / «Архів слов'янської філології», що його заснував 1876 р. в Берліні хорватський науковець, письменник, палеограф, автор багатьох робіт зі слов'янського мовознавства Ватрослав Ягич. Це було перше міжнародне славістичне видання, у якому друкувались рецензії, дослідження, статті, що були зорієнтовані переважно на західнослов'янський лінгвістичний світ.

«Beiträge zur ukrainischen Wortforschung» – це одна з ранніх спроб мовознавчих студій Р. Стоцького, що, напевно, була написана ще під час його навчання у Відні, Ляйпцігу та Мюнхені. Можливо, цей матеріал пізніше був використаний при написанні статті про українські слова в Етимологічному словнику Е. Бернекера («Die ukrainische Sprache im Etymologischen Wörterbuch E. Bernekers» (Прага, 1929), а також у монографії про вплив німецької мови на українську («Die Germanisch-Deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der Ukrainischen Sprache» (Ляйпціг, 1942). Виклад матеріалу подано у вигляді словникових статей, до кожної з яких автор подає лексичне значення та походження слова і лише до деяких слів подає коментар щодо запозичення. Джерелами вибірки слів послужили для Р. Смаль-Стоцького «Словар української мови» за ред. Б. Грінченка (Київ, 1907–1909), «Малорусско-нїмецкий словар» Є. Желехівського та С. Недільського (Львів, 1886), «Румунсько-німецький словник» Г. Тіктіна (H. Tiktin «Dicţionar român-german», Бухарест, 1903–1925) та інші лексикографічні праці з угорської та турецької мов.

У статті подано 38 слів, що їх трактовано як румунізми, а саме: *бабана, баська, баталев, блана, блиндий, блинда, бордюх, бриндзя, брендуша, бугаш, бурдей, цингель, цингакора, цьора, доґа, фацарний, флекев, фолоситися, ґард, ґавра, ґирла, ґоґоман, ґорґан, ґотка, ґропа, ґрос, ґургуля, галаган, гаратати, гачя, кацабайка* (*кацавейка*), *капуш, конфітури, клака, кода, кокона, кужба, курмей* [Stocki 1914: 53]. Тут варто зазначити, що, за даними сучасного «Етимологічного словника української мови», лише 30 з них потрапили до складу української мови з румунської мови або за

її посередництвом. Такі ж слова, як *бордюх*, *галаган* «великий мідний горщик; мідна монета» походять з тюркських мов (ЕСУМ. Т. 1), *кацабайка* (*кацавейка*), *цингель* – з німецької мови (ЕСУМ. Т. 2), *баська*, *конфітюри* – з французької мови (ЕСУМ. Т. 1), а слово *ґотка* вважається українським запозиченням в румунській мові (DEX). Щодо слова *гачя* «лоша», то варто зазначити, що, за припущенням ЕСУМ, його запозичено зі словацької мови, а не за посередництвом румунської чи турецької мов, адже досліджуване слово не має відповідників у цих мовах (ЕСУМ. Т. 1).

Праця Р. Смаль-Стоцького, попри те, що в ній охоплено порівняно невелике число румунізмів в українській мові, все ж таки має своє окреме місце в ряду інших мовознавчих досліджень того періоду. Ця праця не втратила своєї актуальності, адже, з одного боку, зіставлення тих етимологій, що їх подав Р. Смаль-Стоцький, з відомостями сучасного ЕСУМ засвідчує те, що проблема румунізмів в українській мові не вичерпана. А з іншого боку, варто було б відкрити для ширшого загалу той факт, що Р. Смаль-Стоцький був не тільки відомим громадським і політичним діячем [Комар 2008], а залишив, як і його батько С. Смаль-Стоцький, свою мовознавчу спадщину, виконавши низку досліджень у галузі слов'янської філології. Також справа майбутнього – перекласти його німецькомовні праці українською мовою.

Дмитро Шелудько – мовознавець і літературознавець, випускник Київського та Галльського університетів – автор статті про румунські елементи в українській мові «Rumänische Elemente im Ukrainischen», що була надрукована німецькою мовою 1926 р. в Ляйпцігу. У цій праці Д. Шелудько проаналізував 330 слів, що їх він трактує як запозичення з румунської мови, зауваживши при цьому, що іноді доволі складно визначити, чи слово справді запозичене з румунської мови, бо і в румунській мові воно є переважно не питомо румунським, а запозиченим. Тому при визначенні походження лексем Д. Шелудько спирався на такі критерії: 1) географія вживання лексеми (напр., *адзимка* «прісний хліб, прісняк, вівсяна паляниця, маца» і справді запозичене з румунської, бо поширене тільки в Галичині); 2) семантика слова (напр., *бостан* «гарбуз» походить з рум. *bostan*, а не з турецької мови, в якій це слово означає «город»); 3) форма слова (напр., укр. *бланя* «шуба, хутро» походить від рум. *blană*, а не від старослов'янського *blana*)» [Scheludko 1926: 124].

Запозичення з румунської мови Д. Шелудько розподілив на дві групи: 1) місцеві (локальні) запозичення та 2) румунські слова, що загально узвичаїлися в українській мові. Румунізми, що ввійшли до першої групи, стосуються найрізноманітніших сфер життя і, як зауважив дослідник, «є ще одним доказом того, що при тривалому й тісному сусідстві двох народів проникнення слів з однієї мови в іншу є неуникненним» [Scheludko 1926: 119]. До другої групи слів дослідник залучив слова, переважна більшість яких проникла в українську мову за посередництвом румунської мови, і вважав, що саме ці румунізми є найважливішими, адже вони стали загальновживаними.

Щодо морфологічної та фонетичної адаптації румунізмів Д. Шелудько подав ряд типових фонетичних змін, які відбулися при запозиченні слів з румунської мови, а також навів деякі особливі випадки змін приголосних звуків у процесі засвоєння українською мовою таких румунізмів, як *хармасар*, *ярич* [Scheludko 1926: 124], зауваживши при цьому, що «українці в багатьох випадках не звертають уваги на румунські закінчення й змінюють їх [слова] згідно з власними мовними законами. Так, маємо, наприклад, *барзій*, *бешиха*, *мерлушка* (у слові *мерлушка* суфікс російського характеру), *коркобець*, *сембреля* та ін [Scheludko 1926: 124].

Ще одне дослідження румунізмів цього періоду – «Румунські запозичені слова в українській мові» – виконане професором Київського університету Іваном

Шаровольським, фахівцем з германської і романської філології. Доповідь була виголошена 13 травня 1926 р. в Українській Академії наук (на спільному засіданні Комісії Заходознавства й Америкознавства, Комісії Історичного словника та Інституту Української наукової мови) й опублікована в Києві 1929 року.

Стаття складається з п'яти розділів, у яких охоплено найважливіші, основні питання дослідження румунізмів як окремої групи запозиченої лексики в українській мові. Як зазначив сам І. Шаровольський у першому розділі статті, він узяв собі за мету зібрати українські слова, що були запозичені в румунів, а також зіставити їх зі списками, поданими в дослідженнях Ф. Міклошича й О. Калужняцького, Р. Стоцького, М. Фасмера, І. Огієнка, і доповнити новим матеріалом, а також з'ясувати час і умови запозичення. При цьому І. Шаровольский зауважив, що через брак відповідної літератури список румунізмів не буде повним [Шаровольський 1929: 53].

Дослідник дуже уважно поставився до вивчення румунізмів і виділив 94 слова, зазначаючи при цьому, що деякі з них треба кваліфікувати як латинізми, а деякі проникли в українську мову за посередництвом румунської з грецької (напр., *дзяма, кокона, урма*), албанської (напр., *бузя, моша, цьора*), угорської (напр., *бриндзя джинджигилястий, марфа*), татарської та турецької мов (напр., *бугаш, ватаг, фудулія*). Так, у третьому розділі, присвяченому походженню румунських запозичень в українській мові, І. Шаровольський зазначає, що «без сумнівів можна вважати за запозичені в румунів ті українські слова, для яких знайдено румунський оригінал романського походження; і в такому разі, коли й в іншій мові є таке саме слово, як в румунській, про запозичення слова в румунів свідчить безпосереднє сусідство їх та українців» [Шаровольський 1929: 53].

І. Шаровольський виділив окремо «повторні слов'янські запозичення», тобто такі слова, що, проникши до складу румунської мови внаслідок кількасотлітнього сусідства румунів і слов'ян, зазнали певних змін згідно з мовними законами румунської мови і пізніше потрапили до складу української мови [Шаровольський 1929: 57]. Також дослідник не оминув увагою й слова, які він вважав румунізмами з огляду на те, що вони містять у своєму складі румунські мовні елементи, проте їх походження в українській мові неясне, а в інших слов'янських мовах таких слів немає [Шаровольський 1929: 61].

У своїх дослідженнях румунізмів Д. Шелудько більшою мірою, а І. Шаровольський – меншою, описали історію взаємин між предками українців і румунів, спираючись, безумовно, на досягнення попередніх, вже згаданих у нашій розвідці, мовознавців. За спостереженнями І. Шаровольського, румунізми проникли в українську мову раніше XVI ст., а Д. Шелудько зазначав, що «запозичення з румунської мови в українську не могли відбутися раніше XII ст., коли зв'язки румунів з українцями тільки-но починалися. Але й до XIII ст., коли румуни починали просуватися в Молдову, Буковину та Північну Трансильванію, можливість запозичень була ще дуже незначною» [Шаровольський 1929: 122]. Стосовно запозичень з румунської мови в українську мову на східних українських землях Д. Шелудько вказував, що вони пов'язані з початком «козаччини, коли кордон території, що перебувала під пануванням кочівників-татарів, пересувався дедалі більше на південь. Прямі запозичення в східноукраїнській мові [за сучасною термінологією – в говірках південно-східного наріччя української мови – *Н. Г.*] можна пов'язати відтак лише з XVI–XVIII ст. Натомість запозичення в українську мову на території Галичини та Угорської Русі-України можна датувати вже XIV ст. і

навіть XIII ст. Звідси румунські слова швидше могли дістатися на східні обшири України [Шаровольський 1929: 122].

І. Шаровольський і Д. Шелудько зазначали, що вплив румунської мови на українську більшою мірою позначився на західній частині України: «розглядаючи список українських слів, запозичених у румунів, ми бачимо, що значна кількість їх відбиває сільське господарство гірської країни (порівн.: *ґорґан*, *ґропа*, *магура*, *плай*), де населення стояло близько до природи (*балта*, *брендуша*, *брустура*, *бугаш*, *готка*, *гирло*, *гавра*, *коркобець*, *трифой*, *хуртуна*, *царина*), де було розвинене конярство і скотарство (*балан*, *белеґа*, *бовґар*, *бовкун*, *вакар*, *ремигати*, *урма*), особливо – вівчарство (*аретій*, *бабана*, *баська*, *ватаг*, *ватуйка*, *ґрос*, *капара*, *капуш*, *каця*, *турма*, *цап*), і поширене молочарство (*баталев*, *бринза*, *ґляґ*, *дзер*, *колястра*). Це нагадує Буковину, Гуцульщину і південну Галичину, цебто ті країни, де зазначені слова справді вживаються» [Шаровольський 1929: 64], адже «велика частина всіх запозичень припадає на Галичину, Угорську Україну і місцевість на Дністрі. Це цілком зрозуміло і пояснюється […] історичними обставинами» [Шаровольський 1929: 118].

Матеріал, що його подано в працях Д. Шелудька та І. Шаровольського, використано при укладанні «Словника чужомовних слів» (Харків, 1932 р.) та «Етимологічного словника української мови» (Київ, 1982–2012), про що свідчать відповідні списки джерел. На нашу думку, ці дослідження й дотепер не втратили своєї наукової цінності й поряд з працями Ф. Міклошича, О. Калужняцького, І. Вагилевича, Б. П. Хаждеу, С. Семчинського, Е. Врабіє, І. Робчука, І. Лоб'юка та ін. мовознавців відіграли важливу роль в історії вивчення румунсько-українських та українсько-румунських мовних контактів.

Література

Дзендзелівський 2000: Дзендзелівський, Й.: І. Вагилевич – перший дослідник іншомовних запозичень в українській мові (переймання зі слов'янських мов). In: Studia z filologii Polskiej i Słowiańskiej. Вип. 36. Варшава 2000, с. 157–177.

Комар 2008: Комар, В.: Участь Романа Смаль-Стоцького в Міжнародному прометеївському русі (1921–1939) In: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17. Львів 2008, с. 212–219.

Лоб'юк 1996/1997: Лоб'юк, І.: Міжмовна інтерференція в мікротопонімії (на матеріялі гуцульських говірок Сучавщини, Румунія). In: Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Vol.XIV/XV. Sectio FF. Lublin 1996/1997, с. 343–353.

Шаровольський 1929: Шаровольський, І.: Румунські запозичені слова в українській мові In. Збірник заходознавства УАН. № 1. Київ 1929, с. 52–65.

Călinescu 1986: Călinescu, G.: Istoria literaturii române. Dela origini până în prezent. Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită. Minerva. Bucureşti 1986.

Haşdeu 1887–1898: Haşdeu, B, P.: Etymologicum magnum romaniae: Dicţionarul limbei istorice a românilor. Бухарест 1887–1898.

Lobiuc 2004: Lobiuc, I.: Contactele lingvistice ucraino-române (Pe baza atlasului lingvistic român şi a tuturor). Iaşi 2004.

Miklosich 1861: Miklosich, F.: Die slavischen Elemente im Rumunischen. Wien 1861.

Miklosich 1886: Miklosich, F.: Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen. Wien 1886.

Miklosich 1879: Miklosich, F.: Uber die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten. Wien 1879.

Vrabie 1967: Vrabie, E.: Influenţa limbii române asupra limbii ucrainene In: Romanoslavica. XIV: Lingvistică. Bucureşti 1967, с. 109–198.

Scheludko 1926: Scheludko, D.: Rumänische Elemente im Ukrainischen In: Balkan-Archiv II. Leipzig 1926, с. 113–146.

Stocki 1914: Stocki, R.: Beiträge zur ukrainischen Wortforschung In: Archiv für Slavische Philologie. Berlin 1914, с. 349–355.

Умовні скорочення

Е С У М : Етимологічний словник української мови. У 7 т. Наукова думка, Київ 1982–2012.

D E X : Dicţionar explicativ al limbii române. Univers encyclopedic, Bucureşti 1998.

Summary

The article is an analysis of the works in the field of language and cultural contacts between Ukrainian and Romanian peoples. The history of scientific research of contacts between Slavonic and Romance languages was initiated by the works of F. Miklosich, O. Kaluzhniatsky, B. P. Haşdeu that gave impetus to the study of Romanianisms in Ukrainian language. The interest for Romanianisms in the Ukrainian language material can be found in the historical and ethnographic works of A. Hâjdeu, I. Vahylevych and lexicographic investigation of R. Smal-Stotsky etc. The works of Ukrainian linguists D. Sheludko and I. Sharovolsky of the first third of the twentieth century were of a great importance for the history of the study of Romanianisms.

Key words: Romanian-Ukrainian language contacts, Romanianisms, F. Miklosich, O. Kaluzhniatsky, R. Smal-Stotsky, D. Sheludko, I. Sharovolsky.

ПОЕТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УСКЛАДНЕНИХ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕМ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Чолан Вікторія
Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка
victoria_cholan@ukr.net

Епічні твори відомі з давнини, вони, очевидно, виникли в дописемний період усної народно-героїчної творчості. Вірогідно, з тих часів дійшов такий вид епосу, як епічна поема – текстовий різновид, що поєднує структурні особливості епосу і лірики, ототожнених із різними підходами до відображення основних проявів людської особистості мовними засобами. Епічний підхід передбачає спосіб об'єктивного охоплення відображуваних об'єктів, поданих у взаємодії з іншими людьми і подіями, в усій складності життєвих процесів; ліричний підхід – це спосіб передачі суб'єктивного ставлення до об'єкта, поданого через відтворювані переживання та роздуми.

Звідси випливає, що епічна поема як жанр (зразок) літературно-художнього мовлення має інтегральні (формотворчі) ознаки різних планів текстової побудови.

Інакше кажучи, показниками ліро-епічної жанрової своєрідності поеми у композиційно-змістовому плані виступають великий текстовий формат, наявність сюжетної композиції, розповідні характеристики дійових осіб, подій, та образ автора, розповідача чи ліричного героя, обов'язково активного, співвіднесеного з транслятором характеристик і оцінок. При цьому сюжет поеми завжди лаконічний, стислий, іноді розгорнутий не повністю, а пунктирно. Послідовний рух сюжетних подій може замінятися об'ємною розповідною характеристикою персонажів чи станів ліричного героя, що всебічно відтворює фрагменти зображуваної дійсності, прихованої від ліричного героя.

Лінгвістичні особливості формального плану зумовлені функціонуванням синтаксичних конструкцій, зокрема речень з різними типами структурних і семантичних ускладнень, у віршованій формі. Саме віршована форма синтаксичної структури епічної поеми становить провідну особливість зовнішнього, формального плану цих текстів.

У поетичному або віршованому мовленні особливе навантаження відіграє, насамперед, ритміка, що дає підстави мовознавцям стверджувати наявність смислової функції ритму у структурі поетичного мовлення. На цій підставі ритмічно організоване поетичне мовлення часто кваліфікують саме як віршоване, протиставляючи цей різновид прозовим текстам. Під ритмом віршованого мовлення розуміють переважно співвідносність або повторюваність тих чи інших мовних явищ через певні сумірні інтервали [Загнітко 2001: 355-356]. Хочемо додати, що ритмічний рисунок віршованого тексту, зокрема тексту поеми, існує не ізольовано, у статусі самостійного засобу текстової побудови, а виконує свою організаційну функцію разом із звуковою чи фонетичною інструментовкою, специфічними складниками змісту, інтонаційно-синтаксичними засобами, які забезпечують багатопланову цілісність поетичного твору.

З одного боку, його реалізація здійснюється лише на основі ритміко-синтаксичної структури текстової одиниці та в органічній єдності з виражальними

можливостями її синтаксичного типу. З іншого боку, ритм актуалізує функціональне призначення семантичного й структурного ускладнення синтаксичної конструкції в організації віршованого мовлення. І тут у забезпеченні поетичного ритму ускладненої текстової одиниці поеми першорядне значення мають саме ті елементи, які членують синтаксичну конструкцію на співвідносні відрізки.

Ще одним важливим синтаксичним прийомом побудови і поєднання окремих синтаксичних конструкцій у цілісну структуру поетичного мовлення є рима. Рима – це звуковий повтор окремих звуків або звукових комплексів, які пов'язують кінцеві компоненти конструкцій, розташованих одна під одною у віршованій строфі. Римі як специфічному засобу композиційної побудови віршованого тексту у поемі належить важливий функціональний комплекс, передусім, ритмічна функція, спрямована на увиразнення звукової реалізації повторюваних або наближених за звучанням віршових прикінцевих структурних компонентів ускладнених речень, наприклад:

«*Базари, де військо, ЯК МОРЕ ЧЕРВО**НЕ**,*
*Перед бунчуками, БУВАЛО, гор**ИТЬ**,*
*А ясновельможний на воронім ко**НІ**,*
*Блисне булавою – море закип**ИТЬ***!» (Т. Шевченко. Гайдамаки).

Наведену віршовану строфу організує складна конструкція, ритм якої базується на двох типах ускладнень – порівняльному звороті у першому рядку строфи і вставному слові у другому рядку строфи. Ритм увиразнює перехресне римування кінцевих складів останніх лексичних компонентів рядків.

Українські епічні поеми загалом зорієнтовані на відтворення масштабних реальних історичних подій, на тлі яких автори досягають пластичної опуклості зображуваних узагальнених героїчних образів. Образи українських епічних поем відзначаються чіткою простотою і силою, вжиті для їх створення синтаксичні засоби переконують у яскравій поетичній фантазії авторів. У комплексі героїчних образів, характерних для українських епічних поем, традиційно присутній образ українського народу, який зазвичай ототожнюється з образом автора – ретранслятором етнічної народної ментальності.

Щодо специфіки української ліро-епічної поеми Т. Г. Шевченка, то це головно великоформатний текст, чия синтаксична архітектоніка зазвичай має віршовані форми, де відтворюється динамічний розвиток сюжетних подій, пов'язаних з історією народу, або з вирішальними доленосними етапами життя національних героїв, або з життєвими подіями типового представника народу на тлі історії країни [Шевченко 1989].

Жанрова специфіка віршованих текстів Шевченкових поем обумовлює використання своєрідного комплексу маркованих ритмом і римою мовних засобів, де домінують конструкції, притаманні українському розмовному мовленню, – окремі типи речень із семантичним і структурним ускладненням. Виділяючи найхарактерніші для українських Шевченкових поем типи ускладнених конструкцій, ми спираємось на загальноприйняту в сучасному мовознавстві класифікацію структурних ускладнень речень, що мають відмітні граматичні показники: а) речення з однорідними членами; б) речення з відокремленими структурними компонентами; в) речення зі звертаннями; г) речення із вставними та вставленими конструкціями [Мойсієнко 2006].

Найчастотнішими ускладненими конструкціями, що забезпечують ритм віршованих текстів української поеми Т. Г. Шевченка, є насамперед речення, ускладнені однорідними членами, звертанням, а також речення, ускладнені

вставними і вставленими одиницями, порівняльними зворотами. Структури, ускладнені відокремленими зворотами, на зразок, «*ТОРБИНКАМИ ОБВІШАНИЙ, ЙОГО ПОВОЖАТИЙ, МАЛЕ ДИТЯ, коло його на сонці куняє...*» зустрічаються спорадично (Т. Шевченко. Катерина). Наведене речення містить відокремлений означальний компонент, препозиційний щодо підмета, виражений дієприкметниковим зворотом (*ТОРБИНКАМИ ОБВІШАНИЙ*), чий семантичний обсяг сполучає атрибутивне та обставинне значення. Як стверджують мовознавці, подібні відокремлені компоненти є носіями категорійної ознаки напівпредикативності у реченні [Ющук 2005].

Варто додати характеристику ще одного типу ускладнень, що маркує структуру цієї конструкції. Йдеться про відокремлений уточнювальний до підмета компонент, яким виступає власне прикладкова поширена субстантивна одиниця (*ЙОГО ПОВОЖАТИЙ, МАЛЕ ДИТЯ*). Очевидно, що саме наявність препозиційного дієприкметникового ускладнення з напівпредикативною функцією несе можливість перетворення простого ускладненого речення на складну конструкцію з означальною підрядною частиною [Мойсієнко 2006: 69-73; Сучасна українська мова, 2013: 79].

Як вказують мовознавці, найчастіше в епічних поетичних текстах аж до початку двадцятого століття звичайним художнім явищем виступає побудова відокремлених зворотів, ненормативних щодо правил сучасного синтаксису [Загнітко 2001: 272, 33; Мойсієнко 2006: 52]. До складу таких зворотів може входити підметове слово («*РОЗБИВШИ ВІТЕР чорні хмари ліг біля моря відпочить*») або невідокремлений дієприслівник, переважно одиничний, який в контексті набуває значення прислівника, оскільки на перший план виступає його обставинна функція. Це відбувається, коли дієприслівник або дієприслівниковий зворот перебуває у контактній позиції з дієсловом-присудком: «*Москаль ЛЮБИТЬ ЖАРТУЮЧИ, ЖАРТУЮЧИ КИНЕ*» (Т. Шевченко. Катерина).

Що стосується функціонування синтаксичних конструкцій, ускладнених однорідними членами, у віршованих текстах українських поем, то у випадках, коли строфа поеми співвідноситься з реченням чи реченнями такого типу, ритм може бути побудований за принципом чергування певної кількості складів у кожному рядку строфи. При цьому під строфою слід розуміти ритміко–синтаксичний віршований текстовий фрагмент, об’єднаний у цілісність спільним римуванням [Мала філологічна енциклопедія 2007: 398].

Зокрема, строфа поеми може бути представлена двоскладним реченням ускладненої структури з однорідними дієслівними присудками минулого часу, видові форми яких чергуються в кожному рядку строфи за схемою «дієслово недоконаного виду – дієслово доконаного виду»:

«*СИ–ДИТЬ-бать-ко-кі-нець-сто-ла,* (8 складів)
На-ру-ки-СХИ–ЛИВ–СЯ, (6 складів)
НЕ–ДИ–ВИТЬ–СЯ-на-світ-Бо-жий: (8 складів)
Тяж-ко-ЗА–ЖУ–РИВ–СЯ» (6 складів) (Т. Шевченко. Катерина).

Надзвичайно важливу тезу щодо загальної специфіки ускладнень, представлених однорідними членами речення, висунув І. К. Кучеренко [Кучеренко 2002: 3-7]. Учений наголошував на тому, що домінантною функцією однорідних членів є конкретизація поняття, співвіднесеного з узагальнюючим словом, яке може бути і не виражене формально. На цій підставі кожне з однорідних слів може вступати в окремі смислові відношення з узагальнюючим словом Виявлення цієї специфіки переконливо демонструють епічні поетичні тексти Т. Г. Шевченка («*ЗА*

КИЄВОМ та ЗА ДНІПРОМ, ПОПІД ТЕМНИМ ГАЄМ ІДУТЬ шляхом чумаченьки, «*Пугача*» *СПІВАЮТЬ*» (Т. Шевченко. Катерина).

Однорідні члени речення як структурний і смисловий компонент простого ускладненого речення характеризуються ідентичністю синтаксичної позиції, тотожним функціональним призначенням. Зазвичай однорідні компоненти поєднані в структурі речення за допомогою сурядних зв'язків, при цьому перебувають в однакових синтаксичних відношеннях із будь–яким іншим членом речення. Наприклад: «*Не слухала Катерина НІ БАТЬКА, НІ НЕНЬКИ...*», «*НЕ ЖУРИТЬСЯ Катерина – ВМИЄТЬСЯ сльозою, ВОЗЬМЕ відра, опівночі ПІДЕ за водою* (Т. Шевченко. Катерина).

В обох наведених конструкціях синтаксична рівноправність однорідних членів підкреслена їхньою морфологічною ідентичністю. Зокрема речення у першому прикладі містить однорідні додатки, виражені іменниками в тотожних відмінкових формах, поєднані повторюваними єднально-заперечними сполучниками «*ні*» (*НІ БАТЬКА, НІ НЕНЬКИ*), однаково керовані дієслівним присудком із заперечною часткою *не* («*не слухала*»). Сполучники, вжиті між однорідними додатками, підкреслюють явище позиційної ідентичності таких компонентів у структурі простого ускладненого речення.

У другому прикладі представлено речення з однорідними простими дієслівними присудками, що пов'язані з одним підметом зв'язком координації та узгоджуються з ним в однині. Усі присудки позначають дії, які розгортаються у площині теперішнього часу. При цьому тільки присудок із заперечною часткою «*не*» (*НЕ ЖУРИТЬСЯ*), розташований у препозиції до підмета, має форму недоконаного виду. Починаючи ряд, він виконує семантичну роль узагальнюючого слова, оскільки постпозитивні присудки, виражені дієсловами доконаного виду (*ВМИЄТЬСЯ, ВОЗЬМЕ, ПІДЕ*), поступово розкривають і уточнюють семантичний вміст початкового предикативного компонента.

Строфу поеми може утворювати складна безсполучникова конструкція із двох предикативних одиниць, представлених реченнями, що містять різні типи структурних і семантичних ускладнень, – неповного речення з однорідними субстантивними головними членами та односкладного речення з однорідними додатками та однорідними дієслівними предикатами у різних видо-часових формах. Наприклад:

«*Од-се-ла-до-се-ла* (6 складів)
ТАН–ЦІ-та-МУ–ЗИ–КИ; (6 складів)
КУР–КУ, ЯЙ–ЦЯ–ПРО–ДА–ЛА (7 складів)
МА–Ю-че-ре-ви-ки (6 складів) (Т. Шевченко. Гайдамаки).

Ритм може базуватись на послідовності наголосів, які припадають на той самий за порядковим номером склад лексичного компонента у кожному рядку віршованої строфи. Точніше кажучи, ритм забезпечує чергування наголошених і ненаголошених складів лексичних одиниць, розташованих у лінійній послідовності кожного рядка віршованої строфи, утвореної за допомогою певних типів ускладнених синтаксичних конструкцій.

Наприклад, одна з віршованих строф Шевченкової поеми «Катерина» представлена складною синтаксичною конструкцією, побудованою із двох двоскладних речень, де перше речення ускладнене однорідними підметами, друге речення ускладнене порівняльною конструкцією із сполучником *як*. Ритм тут забезпечує послідовність наголошування третього складу кожної синтагми у

першому та третьому рядках, другого складу кожної синтагми у другому та четвертому рядках:

*Зе-ле-**ні**-ють-поса-**доч**-ку* (3 / 3)

*ЧЕ–**РЕШ**НІ та–**ВИШ**–НІ*; (2 / 2)

*Як-і-**пер**-ше-ви-**хо**-дила,* (3 / 3)

*Кате-**ри**-на-**вий**-шла* (2 / 2) (Т. Шевченко. Катерина). Як бачимо, ритмічна складова віршованої текстової структури поем особливим чином формує ширший обсяг функціонального призначення використовуваних у структуруванні таких текстів мовних засобів, зокрема різних типів ускладнених речень.

Ще одним важливим структурним засобом організації віршованого мовлення, характерним, зокрема, для української поеми як епічного твору, є різне співвідношення розташованих поряд у контекстуальному зв'язку рядків або цілих строф, де чергуються неритмізовані синтаксичні конструкції, і ритмізовані синтаксичні конструкції.

Наведемо приклад двох контактних строф поеми, де першу строфу складають неритмізовані синтаксичні конструкції, а наступна, друга строфа утворена ритмізованими рядками. Строфа з рядків неритмізованих синтаксичних конструкцій представлена різними типами ускладнених речень, пов'язаних між собою у цілісність текстового фрагменту, одне з яких, – неповне речення ускладнене звертанням; інше – двоскладне просте речення, ускладнене невідокремленим обставинно–означальним компонентом; вираженим дієприслівником, наступне – складна синтаксична конструкція, ускладнена вставним словом; і, нарешті, – складнопідрядне речення, як і початкова текстова одиниця, ускладнене звертанням:

«*Отаке-то лихо, БАЧИТЕ, ДІВЧАТА,* (1)

ЖАРТУЮЧИ кинув Катрусю москаль. (2)

Недоля не бачить, з ким їй жартувати, (3)

А люде хоч бачать, та людям не жаль:

Нехай, – КАЖУТЬ, – гине ледача дитина, (4)

Коли не зуміла себе шанувать.

Шануйтеся ж, ЛЮБІ, в недобру годину (5)

Щоб не довелося москаля шукать». (Т. Шевченко. Катерина).

Наступна, друга строфа, утворена ритмізованими рядками, що представлені двома простими ускладненими реченнями, одне з яких – односкладне, означено особове з однорідними дієслівними предикатами минулого часу недоконаного виду, а друге, – двоскладне з вставним словосполученням:

«*По-під–**тин**-ню НО-ЧУ-**ВА**-ЛА,* (8 складів)

*Ра-**нень**-ко ВСТА-**ВА**-ЛА,* (6 складів)

*ПО-СПІ-**ША**–ла в Мос-ков-**щи**-ну;* (8 складів)

***АЖ ГУЛЬК** – зи-**ма впа**-ла*» (6 складів). (Т. Шевченко. Катерина).

Прийом побудови поетичного тексту, що виявляється як синтетичне поєднання строфи, утвореної неритмізованою синтаксичною конструкцією, і строфи, утвореної ритмізованою синтаксичною конструкцією, дає могутній ефект збігу чи не збігу рядкових меж і, врешті-решт, виступає специфічним мовним засобом синтаксичної організації української поеми, посилюючи художню виразність інших засобів.

Промовистим прикладом такого увиразнення служить римована строфа поеми Т. Г. Шевченка, організована безсполучниковою складною конструкцією з двох ускладнених речень. Одне з них, перше, містить однорідні прості дієслівні присудки,

виражені повторюваним дієсловом минулого часу, друге речення ускладнене порівнянням із сполучником *як*:

«*УСМІХНУЛАСЬ Катери**на**,*
Тяжко усміхнулась:
*Коло серця – ЯК ГАДИ**НА***
*ЧОРНА ПОВЕРНУ**ЛАСЬ***» (Т. Шевченко. Катерина).

Слід відзначити частотність ускладнених речень зі звертальним компонентом у поетичних текстах українських поем. Активне вживання ускладнених синтаксичних одиниць такого типу зумовлене специфікою функціонального навантаження звертання, яке у віршованих конструкціях окреслює структурну позицію образно–композиційного центру. На думку А. К. Мойсієнка [Мойсієнко 2006: 140-144], наявність звертання в ускладненій структурі сприяє розгортанню асоціативно-образного спектра звертальної конструкції, забезпечуючи динаміку сюжетних подій цілісного тексту.

В українському мовознавстві поняття «звертання» пов'язане з процесом мовленнєвого спілкування, комунікації, воно виступає своєрідним вектором спрямованості цього процесу. Звертання, що тлумачиться в словниках як запозичена з грецької мови лексична одиниця – *apostrophe* – зі значенням «*кликати*», зберегло свою семантику й функціональний спектр і в українській мові [Мала філологічна енциклопедія 2007: 144].

За допомогою звертання мовець (той, хто говорить, або адресант мовлення), привертає до себе увагу того, до кого він промовляє, адресата мовлення, називаючи його. Отже, з одного боку, звертання ідентифікує адресата мовлення, оскільки виступає його номінацією, вираженою іменними частинами мови, з іншого боку, певною мірою дозволяє адресанту ідентифікувати себе, оскільки маніфестує ставлення адресанта до адресата. Приклади неподільності такого комплексу домінантних комунікативних функцій, притаманних звертанню, знаходимо в синтаксичній архітектоніці Шевченкових поем: «*Кохайтеся, ЧОРНОБРИВІ, та не з москалями...*»; «*Бодай же вас, ЦОКОТУХИ, та злидні побили...*» (Т. Шевченко. Катерина).

У національно-мовній комунікації звертання може виступати номінацією різних об'єктів, у першу чергу, осіб і усіх живих істот, навіть міфологічних і казкових героїв, представників тваринного й рослинного світу; предметів, явищ дійсності. Номінація здійснюється як за власними назвами – імена, прізвища, по батькові, прізвиська людей, клички тварин, назви птахів, риб, рослин, географічних об'єктів тощо, так і за родинними, віковими, соціальними, національно-етнічними тощо ознаками чи за певною ознакою зовнішності та характеру, або позитивною, або негативною. За критерієм семантичних характеристик об'єкта номінації звертання, використані в поетичних текстах українських поем Т. Г. Шевченка для семантичного й структурного ускладнення віршованої конструкції, можна розподілити на такі основні групи:

• Об'єкт номінації – власні імена людей, імена по батькові, прізвища.

Звертання, репрезентовані власними іменами людей, не лише максимально конкретизують адресата вербальної інформації, називаючи його на ім'я, але й скорочують комунікативну дистанцію між адресантом та адресатом, своєрідно інтимізують спілкування. Наприклад: «*КАТЕРИНО, СЕРЦЕ МОЄ*! *Лишенько з тобою*!»; «*Провітри, МИКОЛО*!»; «*Чи ти вже, ЯРИНО, змайструвала нам що-небудь*?»; «*Скажи-бо, СТЕПАНЕ, може, й справді нездужаєш*?» (Т. Шевченко.

Катерина. Гайдамаки. Невольник). Щодо звертань-прізвищ, то їхнє вживання обмежене параметрами офіційної, статусно нерівноправної мовленнєвої комунікації, вектором спілкування «згори – вниз» за умови статусної домінантності адресанта звертання, наприклад: «*Нумо, ГОНТО*!»; «*Ну, ГАЛАЙДО, поїдем гуляти*», «*ГАЛАЙДО, за мною*!». Сполучення в одному звертальному компоненті номінації за прізвищем та номінації за родинними чи дружніми зв'язками демонструє ситуаційне прагнення ієрархічно вищого адресанта зменшити їхню статусну дистанцію, наприклад: «*Вип'єм, ГОНТО, БРАТЕ*!» (Т. Шевченко. Гайдамаки).

• Об'єкт номінації – особи за ознакою родинних і дружніх зв'язків.

Реченнєві конструкції, ускладнені звертаннями, використані у віршованих текстах жанрових різновидів ліро-епічної поеми, фіксують українську національну традицію звернення до осіб за родинною належністю. Наприклад: «*ДОЧКО МОЯ, МАР'ЯНО, оддам тебе за пана, за старшого, багатого, сотника Івана. Умру, СЕРЦЕ-МАМО, за сотником Іваном*», «*Не барися, МІЙ СИНОЧКУ, швидше повертайся*», «*ТАТУ*! *ТАТУ*! *Ідіть сюда, ідіть, подивітесь*»,«*Ні, не треба, МІЙ ТАТОЧКУ...*»; «*Ні, СТЕПАНЕ, МОЯ ТИ ДИТИНО*!», «*... потурай їм, БРАТЕ*!» (Т. Шевченко. Мар'яна-черниця. Сова. Невольник).

Разом із тим, звертання за родинною ознакою, виражені субстантивними компонентами, можуть бути спрямовані до осіб, не пов'язаних зв'язками спорідненості. У таких випадках ускладнені звертанням конструкції підкреслюють вікове чи соціальне статусне співвідношення адресанта й адресата: «*БРАТИ, будем жити, будем жити, вино пити, яничара бити*», «*ОТАМАНИ, ТОВАРИШІ, БРАТИ МОЇ, ДІТИ*! *Дайте мені порадоньку, що будем робити*?», «*СИНИ МОЇ, ГАЙДАМАКИ*! *...Ідіть, СИНИ, погуляйте, пошукайте долі*» (Т. Шевченко. Тарасова ніч. Гайдамаки); або ж передають ласкаве, шанобливе ставлення адресанта до адресата, наприклад: «*ДІДУ, СЕРЦЕ, ГОЛУБЧИКУ, заграй яку-небудь*»; «*Добридень же, ТАТУ, в хату, на твоїм порогу...*» (Т. Шевченко. Причинна. Гайдамаки).

Важливо підкреслити, що цей тип звертання може адресуватись не лише до людей, але й маркувати метафорично антропологізовані географічні об'єкти, наприклад: «*Ой, ДНІПРЕ МІЙ, ДНІПРЕ, широкий та дужий*! *Багато ТИ, БАТЬКУ, у море носив козацької крові, ще понесеш, ДРУЖЕ*!» «*ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ, МІЙ ДРУЖЕ ЄДИНИЙ*» (Т. Шевченко. Гайдамаки. Тарасова ніч); представників тваринного й рослинного світу, наприклад: «*Ізнемігся, ТОВАРИШУ*!*...Швидче, КОНЮ, швидче, КОНЮ, поспішай додому*!» (Т. Шевченко. Причинна); навіть сили природи, наприклад: «*Ой, ТУМАНЕ, ТУМАНЕ, МІЙ ЛАТАНИЙ ТАЛАНЕ*! Єсть у мене...*ТУМАНОЧКУ, ТУМАНОЧКУ, БРАТЕ*!» (Т. Шевченко. Наймичка). Зазначений різновид звертальної номінації становить одну зі специфічних жанрових ознак українських ліро-епічних текстів, де відтворюється специфіка етнічного україномовного осягнення реального світу. Як бачимо, в українських поемах, де синтаксичні засоби, характерні для народного побутового мовленнєвого спілкування, набули статусу специфічних засобів поетичного синтаксису, цей тип звертання маніфестований як стилістично забарвлена етикетна формула.

• Об'єкт номінації – особи, ототожнені з тваринними чи рослинними об'єктами навколишнього світу.

В україномовній культурній традиції, відображеній текстами українських поем, поширені субстантивні звертання прикладкової структури, звернені до живих осіб, де номінація за родинними, дружніми чи віковими зв'язками містить імпліцитне порівняння, поєднуючись із номінацією об'єктів тваринного, рослинного світу чи

явищ природи. Наприклад: «*СИНИ МОЇ*! *ОРЛИ МОЇ, летіть в Україну*», «*БАНДУРИСТЕ, ОРЛЕ СИЗИЙ, добре ТОБІ, БРАТЕ...*» (Т. Шевченко. (Гайдамаки. Перебендя); «*Прости мені, МІЙ БАТЕЧКУ, що я наробила*! *Прости мені, МІЙ ГОЛУБЕ, МІЙ СОКОЛЕ МИЛИЙ*!» (Т. Шевченко. Катерина). Звертання до особи може складатись лише з антропонімічної номінації об'єктів тваринного, рослинного світу чи явищ природи, домінантні ознаки яких переносяться на адресата звертання. Формальний склад таких звертань зазвичай виражений або ж одиничним іменником: «*Забудь мене, ПТАШКО, забудь, не журись*», або субстантивним словосполученням: «*Обніmemось, МІЙ СОКОЛЕ*!», *Ні, МОЯ РИБЧИНО, буду ходить, буду любить, поки не загину*» (Т. Шевченко. Гайдамаки).

• Об'єкт номінації – особи за віковою ознакою.

В українській комунікативній традиції звертання такого типу переважно виражаються вже згаданими іменниками із семантикою родинності, на зразок, *БАБУСЕНЬКО, НЕНЬКО, ДОНЮ, НЕБОГО, ДЯДЬКУ, СТАРІ, БАТЬКИ, СИНУ* тощо. Вектор звертання за віковою ознакою може бути горизонтальним, коли адресант і адресат – в одній віковій площині, наприклад: «*А ходім лиш, ПАНИ-БРАТИ, з поляками биться*!» (Т. Шевченко. Тарасова ніч); і вертикальним, коли комуніканти мають значну різницю у віці, наприклад: «*Ануте, ХЛОП'ЯТА, на байдаки*!»; «*Сядьмо, ХЛОПЧЕ*» (Т. Шевченко. Гайдамаки). Остаточну віднесеність таких звертань до однієї з груп – чи то до номінацій за родинними зв'язками, чи то до номінацій за віковою ознакою, – визначаємо з конкретного контексту.

Текстові фрагменти, структуровані за допомогою ускладнених речень з різними типами ускладнень, забезпечують емоційність та експресивність поетичного мовлення поеми, отже є своєрідними відмітними засобами увиразнення її синтаксичної організації.

Література

Загнітко 2001: Загнітко, А. П.: Теоретична граматика української мови. Синтаксис. ДонНУ, Донецьк 2001.

Мала філологічна енциклопедія 2007: Мала філологічна енциклопедія / Укл. О. І. Скопнено, Т. В. Цимбалюк. Довіра, Київ 2007.

Мойсієнко 2006: Мойсієнко, А. К.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення. ПП Я. Січовик, Київ 2006.

Мойсієнко 2013: Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко та ін. Знання, Київ 2013.

Шевченко 1989: Шевченко, Т. Г.: Повне зібрання творів: У 12 т. Наукова думка, Київ 1989.

Ющук 2005: Ющук, І. П.: Українська мова. 2 ге вид. Либідь, Київ 2005.

Summary.

The specific of the function semantic and structural load of the complicated constructions syntax with have various structure and characteristic of the complications and the destination into Ukraine poetic texts of the poem by Shevchenko represented in his studies. The systematization of the syntax constructions agree arrange criterions with complications constructions in poetic verse talking in the Ukraine poems have proposed.

Key words: complicated propositions, types of the complications, poetic text, the rhythmic methods.

АНАЛІЗ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕФІНІЦІЙ МОНАРХІЧНОГО ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ

Чура Анна
Університет імені Ф. Палацького в Оломоуці
chura.anna24@gmail.com

Як відомо, державотворчі процеси у слов'янському світі головним чином завершуються у період середньовіччя. Приблизно за десять століть в рамках цього хронологічного відтинку від V до XV ст. закінчується зведення найбільших державних конструкцій у західних (чехи, поляки, кашуби, словаки, лужичани), східних (українці, білоруси, росіяни), південних (серби, хорвати, боснійці, словенці, болгари, македонці, чорногорці) слов'янських етносів. Так виникає найбільша у Європі етномовна спільність, для обслуговування потреб якої формується і розвивається давня слов'янська літературна мова. З огляду на те, що ключовим чинником її генези був запит репрезентації церковних книг та літургій, у філологічній науці мова відома під назвою – церковнослов'янська.

Спорідненість державної і церковної влади, а передусім потреба узаконити політичну владу божественним походженням спричиняється до виникнення у давній слов'янській мові особливого філологічного пласту – суспільно-політичної лексики. Ключове її призначення полягає у обслуговуванні діяльності абсолютистських монархій з метою легітимації їх первинного соціально-політичного статусу.

Так формується відкрита мовна система, котра виражає ставлення соціуму до політичних реалій та ступінь політизації суспільства. Вона віддзеркалює державний і громадський стан у їх мовному взаємозв'язку, адже у політичній лексиці наявні представлені мовою способи вираження суспільно-політичних відносин. Це сукупність різних за походженням номінативних одиниць, які спеціалізовані лексично (створені або запозичені терміни), семантично (загальновживані слова, що отримали термінологічне значення) і фразеологічно (новостворені словосполучення номінативного характеру) для вираження понять, що відбивають сферу суспільно-політичного життя того чи іншого соціуму.

Як наслідок, суспільно-політична термінологія характеризується певними особливостями, що викликані лінгвальними чинниками і які відрізняють її від науково-технічної термінологічної лексики. Їй не властива така стильова закріпленість, замкненість, яка спостерігається в інших терміносистемах. Згодом суспільна участь у політичному житті країни та громадській діяльності сприяла тому, що багато суспільно-політичних термінів поступово входить до складу загальновживаної лексики.

Як наслідок, політлексика постійно зазнавала помітних трансформацій. З плином часу розширювалося коло її користувачів, формувалася нова політична мова. Вона віддзеркалювала не стільки суспільно-політичні настрої пересічних громадян країни, скільки домінантну думку панівної соціальної верстви, що завжди була носієм державної влади. Фактично вона ставала єдиним вербальним інструментом публічно-політичних відносини панування і підкорення між суб'єктами, що спиралися на

державний примус як ключовий засіб утримання монархічної державної влади. Монархія – одна із найдавніших форм державного правління. Закріплена у праві соціальна нерівність – це джерело монархічної влади впродовж багатьох століть. У середньовічні часи майнова диференціація була підсвідомою і формувалася на природньому рівні за ознакою родового походження. Саме через ці нерівності суспільство починає поділятися на тих, хто має право і може здійснювати верховну владу, і тих, які їй повинні підкорятися.

Дослідження старослов'янської суспільно-політичної лексики становить значний інтерес для лінгвістики, оскільки вона відображає одну з важливих сфер життя тогочасного соціуму – його політичну діяльність. Її аналіз став можливим завдяки ретельній розробці теорії лексичної семантики у лексикологічній науці. Основними проблемами вивчення цієї лексичної підсистеми мови є, перш за все, питання лексичної семантики, особливо синонімія та полісемія слів, їх лексична сполучуваність. Слід зазначити, що політична лексика почала привертати увагу мовознавців ще на початку XX ст. як наслідок значної політизації суспільства. Дослідженням її новочасних понять займалися такі відомі мовознавці, як С. Капралова [Капралова 1984], В. Костомаров та Є. Верещагін [Костомаров, Верещагін 1983], Л. Бантишева [Бантишева 2007], В. Лейчик [Лейчик 1983], Л. Мурадова [Мурадова 1985], І. Протченко [Протченко 1976], А. Бєлая [А. Бєлая 1976], А. Бурячок і Л. Паламарчук [Бурячок, Паламарчук 1964]. Вони дійшли висновку, що політична лексика не лише віддзеркалює політичну картину світу і є вираженням суспільної свідомості, але й, маючи відносну самостійність, здатна впливати на виникнення уявлень і поглядів людини, формувати її суспільно-політичний світогляд. У функціональному плані комунікативна роль політичної лексики полягає у впливі на свідомість членів соціуму, у формуванні бажаної політичної думки. Основною сферою функціонування політичної лексики є публіцистичний стиль. Він містить численні елементи суспільно-політичної лексики та суспільно-політичної термінології, оскільки описує категорії, поняття та явища суспільного життя. Твори публіцистичного стилю розраховані на широкий загал, тому лексичний склад цих творів має бути зрозумілим [Верещагин, Костомаров 1983: 6].

Упродовж XX та на початку XXI ст. проблемою вивчення внутрішньої динаміки суспільно-політичної лексики займалося чимало мовознавців. Серед сучасних дослідників слід виокремити праці О. Мороз [Мороз 2005] І. Даниленко [Даниленко 2001], Я. Снісаренко [Снісаренко 2011], І. Холявко [Холявко 2004], А. Махов, Г. Скорикова [Махова, Скорикова 1998], I. Bozděchová [Bozděchová 1997], O. Martincová [Martincová 1998]. Їх наукові розвідки внесли вагомий вклад у загальну скарбницю опрацювання зазначеної проблеми.

Сьогодні у лінгвістичній літературі існує багато визначень політичної лексики. Переважну їх більшість об'єднує спільне соціологічне походження і базова система понятійно-смислових сфер. Так уважає більшість сучасних дослідників, серед яких А. Бурячок та Л. Паламарчук [Бурячок, Паламачук 1964: 5]. Розгорнуте визначення суспільно-політичної лексики запропонував І. Протченко, який тлумачить її як «частину словника, яку складають назви явищ і понять із сфери суспільно-політичного життя, тобто з політичної, соціально-економічної та світоглядно-філософської мовної галузі» [Протченко 1975: 351]. Ширше визначення висунула І. Холявко. За її тлумаченням, політична лексика – це неоднорідна за складом структура одиниць різного походження, спрямованих ідеологічно та спеціалізованих

лексично, семантично і фразеологічно з метою вираження понять із галузі суспільного, політичного, соціального, економічного, морально-етичного життя соціуму [Холявко 2004: 6]. Цей вид лексики становить частину словника, яка особливо гостро реагує на зміни, що відбуваються у світі політичних реалій.

Серед чеських науковців питанням етимологічного походження старослов'янських дефініцій вищих посад політичної влади займалися М. Вепршек [Vepřek 2005], Р. Вечерка[Večerka 1980], Ф. Чайка, З. Гауптова [Čajka, Hauptová 2011]. З українських дослідників цій проблематиці присвячували свою увагу О. Мельничук [Мельничук 1982], Д. Гринчишин [Гринчишин 1978]. Серед російських дослідників слід виокремити праці О. Трубачова [Трубачев 2007], Р. Цейтлин [Цейтлін 1977].

Метою запропонованої наукової розвідки є з'ясування та порівняльний аналіз етимологічних реконструкцій термінів, що позначали найвищі політичні посади тогочасного політикуму. З цього приводу слід зазначити, що філологія ще недостатньо опрацювала цей важливий сегмент лексики особливо в частині етимологічного, морфологічного-семантичного значення та аналізу системних зв'язків. Як наслідок, без належної наукової уваги залишилося відображення зазначеної проблеми у пам'ятках давньої слов'янської писемності IX-XV ст., які хронологічно окреслюють добу середньовіччя.

З огляду на те, що зазначені автори оминали своєю увагою проблему порівняльного аналізу термінів, що позначають чільні старослов'янські політичні соціальні статуси, джерельною базою запропонованої наукової розвідки слугуватиме матеріал, почерпнутий з колективної праці «*Slovník jazyka staroslověnského*», керованої чеським дослідником Й. Курзом, «Етимологічного словника української мови», укладеного авторським колективом за керівництва О. Мельничука та «Словарем древне-русского языка» авторства відомого російського вченого І. Срезневського.

Вивчення суспільно-політичного термінологічного об'єму вказаних джерел дозволяє стверджувати, що означенням найвищої політичної посади періоду абсолютистських монархій на відтинку раннього та пізнього середньовіччя був термін ***краль**. Це слово в перекладі на чеську мову звучить як — *král*, словацьку мову *král'*, польську – *król*, сербську, хорватську та словінську – *kralj*, болгарську – *kral*, українську та російську – *король*. Першим у науковий аналіз цей термін увів Й. Добровський, який висунув гіпотезу його походження від імені франкського короля Карла Великого. У «Етимологічному словнику української мови» запропоновано ще два варіанти його генези. Перший – від праслов'янського дієслова **koriti* (укр. *оволодівати*), другий – від старонімецького слова **karlija* (укр. «вільна людина»). За даних обставин слід зазначити, що частина славістів-практиків надає перевагу праслов'янському варіантові походження. Цей термін вперше зустрічається у одному із найдавніших давньослов'янських літописів «Житії Мефодія», написаного у Моравії приблизно у 885 р. Тут сказано: *Въздвижэ сърдьцэ врагоу моравского короля* (укр. *Підніме серце ворогів моравського короля*). Характерною особливістю вживання даного терміна є його постійне сполучення з прикметником, що вказує на етнодержавну належність. Наприклад: *моравского короля* (укр. *моравського короля)*.

Наступними прикладами вживання згаданого терміна в старослов'янських пам'ятках слугують дослідження І. Срезневського. У «Шестиденнику» Іоанна Екзарха – пам'ятці старослов'янської літератури, написаній в кінці IX – на початку X ст., є уривок: *Въ мнwга*^{x} *страна*^{x} *бываю властели, цри, и кнзи, и кралевѣ* (укр. *В багатьох*

країнах бувають володарі, царі і князі і королі). У давньослов'янському літописі «Муки святого Вонифатія Тарсийсього та праведної Аглаіди» має місце речення *Бѣ етера въ Римѣ жена, Аглаисъ именемъ, дщи Аканева, роди краля Антипата бывша* (укр. *Була в Римі жінка, Агаісією звали, донка Аканева, роду короля Антипата була*). Ще одну згадку знаходимо в рукописі XV ст. «Золота Матиця», у реченні *Цри, и кнзи, и крали*, котре на українську мову перекладається як *Царі, і князі, і королі*.

Звертає на себе увагу, що у «Slovníku jazyka staroslověnského» до терміна ***краль** подано синонім ***цѣсарь** [3, с. 840]. Історично склалося так, що у старослов'янському політичному середовищі другим словом, що означав найвищий державний статус був саме цей термін. Він веде витоки з часів Римської імперії та походить від терміна **Caesar* (укр. *Цезар*), котрий, своєю чергою, має за основу ім'я римського імператора Гая Юлія Цезаря. Серед наукових дослідників побутує думка, що ім'я Цезар народилося від прізвиська людини, яка мала пишне волосся, тобто мала «густу шевелюру». Одну з неординарних версій походження терміна ***цѣсарь** подає римський історик Пліній Старший. За його словами, слово *caesar* є похідним від слова *ceadere* (укр. *вирізати*). Цікаво, що в збірці римського права «Lex Regia» походження цього терміна трактується через означення людини, яка народилася шляхом кесарського розтину, тобто природньо відрізняється від решти соціуму, а значить має особливі переваги. Найменш вірогідну версію походження терміна «caesar» обстоює данський науковець А. Стендер-Петерсен. На його думку, ключове значення має дієслово *caedere* (укр. *вмерти*). Ймовірно, за таких обставин вирішальною є сакральна етимологія слова. Разом з радянським філологом М. Серієвським, А. Стендер-Петерсен є прихильником ще однієї версії [4, с. 840]. У даному випадку походження терміна вони пов'язують із готським словом *Kaisārеis* що означає *царедворець*.

Подальший етимологічний аналіз вказує на те, що латинський термін ***цѣсарь** став основою для формування давньослов'янської лексеми ***царь.** Від нього походять російське слово *царь*, українське, болгарське, білоруське *цар*. У старослов'янських писемних текстах слово ***царь** вживається у двох значеннях – політичному та релігійному. У першому випадку йдеться про соціо-політичне становище володаря етнічно виокремлених територій, оформлених у державне об'єднання. Одна із перших згадок присутня у відомому церковному літописі Кирило-Мефодіївського періоду, створеному в Македонії у X ст. «Codexu Zographensis» (укр. «Зогафське Євангеліє»). Прикладом слугує фрагмент *не хотѣбъшѧѣ мьнѣ да црь бимь быль надъ ними* (укр. *не хотів щоб був змінений цар над ними*). Тут же міститься фрагмент *нє імамъ црѣ тък 'мо кєсарѣ* (укр. *не маю царя крім кесаря*).

Також згадане слово зустрічається в старослов'янському глаголичному рукописі, створеному упродовж Кирило-Мефодіївського періоду й збереженому в Македонії XI ст. «Evangeliaria Assemani» (укр. «Асеманієве Єввангеліє») і стосується візантійського імператора Костянтина Багрянородого. Йдеться про речення *па(мѧ)т(ь) с(вѧ)тоумоу констатиноу цю и м(а)т(є)рє єго єлєньи* (укр. *пам'ять святому Костянтинові царю та матері його Єлені*). У книзі малих пророцтв Старого Завіту, датованого XIII ст. знаної «Paroemiarion Zacharianum (lectiones Veteris Test)» (укр. «Книга пророка Захарія») є фрагмент *сътърэть црѧ моавськы* (укр. *бачити царя моравського*).

Таке саме значення аналізовано слова виявлено у літописі XIII ст. «Homiliae s. Gregorii Magni» (укр. «Проповідь Георгія Великого»), написаного кирилицею у часи Кирило-Мефодіївського періоду на території Київської Русі. Тут зустрічається

словосполучення *римьскма црма* у реченні *оно разорєниє иєер(оу)с(а)л(и)ма написаєть сѧ єже весп(а)сиѣнъмь и титъмь римьскима црма сткорєно бысть* (укр. *зруйнування Єрусалима пишеться Віспасіаном і Титом римськими царями підкорено було*). Низку прикладів продовжує фрагмент з «Codex Suprasliensis» (укр. «Супрасльський рукопис»), написаний у XV ст. на території Болгарії. Мається на увазі уривок речення *како можаахѫ противѫ цѣсаремъ и кнѧзємъ и народомъ стати* (укр. *як можна проти царів і князів і народів стати*). У цьому ж рукописі наводиться речення *болѣрє срациньсти рѣшѧ къ цѣсароу*, яке перекладається на українську мову як *болгари сарацини говорили цареві*. Тут же містяться наступні речення: *єлико сѧтъ воини подъ црємъ* (укр. *великі є воїни під царем*) та *вьзвѣштѫ о тєбѣ къ цѣсароу* (укр. *закликаю про тебе до царя*).

Доповнює парадигму прикладів земного трактування терміна ***царь** старослов'янська писемна пам'ятка XI ст., створена в Богемії, «Fragmenta Pragensia (hymni, officium)» (укр. «Празькі фрагменти»), де міститься речення *оудариша тѣѧ цѣсарю за ланитоу* (укр. *вдарити царя по щоці*). У церковному літописі праслов'янської доби «Homiliae s. Gregorii Magni» (укр. «Проповідь святого Георгія Великого») до прикладів політичного контексту змісту аналізованого слова належить речення *въ пєрсиисцѣи же земли и въ чьстьнъихъ зємлѧхъ црє на ц (ѣса)р(ь)ствиє ражаютъ сѧ* (укр. *в персидських землях та в інших землях царі на царство народжуються*). У кириличній пам'ятці богемського походження XII ст. «Passio s. Viti» (укр. «Страждання Святого Віта») має місце фрагмент *тъгда црь пороучи и о(ть)цю своємоу* (укр. *тоді цар доручив батькові своєму*). Про царя Болгарії Симеона I Великого згадано в «Vita sancti Naumi (antiquior)» (укр. «Житіє преподобного Наума Охридського»). Це болгарська кирилична пам'ятка XV ст. однойменного періоду, де сказано: *бл(а)говѣрнии црь сімєонъ пѫсти наоума на ѫчитєлство* (укр. *благовірний цар Сімеон пустив Наума на вчительство*). У кириличному давньослов'янському рукописі XI ст. «Liber Sabbae (evangeliarium)» (укр. «Саввина книга») прикладом слугує речення *въздадите оубо ц(ѣса)рєва црєви и б(о)жиѧ б(ого)ви* (укр. *воздайте цареві цареве а Богові Богове*). Згадка про візантійського імператора Тиверія III присутня у фрагменті речення, що міститься у «Homiliae s. Gregorii Magni» (укр. «Проповідь святого Георгія Великого»). А саме: *владоушю тивєривѣи црю* (укр. *владою царя Тиверія*). В літописі XVI ст. «S. Venceslai ve Vita palaeoslovenica recentior Nikol'skiana» має місце спогад про римського імператора Октавіана Августа та імператора Священної Римської імперії Оттона II Рудого *по вєлѣнію побѣдѣтєл'наго царѧ и ав'гоуста мирьскаго и wтты в'тораго* (укр. *по наказу переможного царя і Августа мирського Оттона Другого*).

Приклади вживання аналізованого слова у пам'ятках старослов'янської доби у значенні володаря найвищої державної посади знаходимо у праці І. Срезневського «Материалы для словаря древне-русскаго языка». У «Першій Книзі Буття в рукописі Троїце-Сергієвої лаври» (XIV ст.), що належить до першої книги п'ятикнижжя Мойсея Старого завіту, міститься речення *Приїде Ходолагоморъ (и) царе име с ни* (укр. *Прийде Ходолагомор (і) цар буде з ним*). У «Четвертому Новгородському літописі» та в Новгородському «Софійському літописі» XIV ст. в реченні *Яко древле царь Римъ, прозвася во имя его Римъ гра*[A] (укр. *Як давній цар Риму, назвав себе в честь міста Рим*). У рукописі XVII ст. російського державного діяча графа П. Толстого «Алфавитъ, како которая рѣчь говорити или писати» є фрагмент речення *Бысть въ Грѣцѣхъ царь, именемъ Михаилъ* (укр. *Був у Греції цар, на ім'я Михаїл*). Те саме джерело доносить до нас такі вислови: *Цреи и црцъ православныхъ, въ*

благочестіи просіявшыхы, подъ взметомъ пиши...., но и ратовавшихъ святую христіанскую нашу вѣру и царствія земная складомь пиши (укр. *Царів та цариць православних, в благочесті осяяних, з великої букви пиши ..., але і захисників святої християнської нашої віри і царства земного так само пиши*).

Ще один приклад вживання терміна ***царь** у значенні державотворця виявлено у другому томі збірника «Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ» датованого 1267 р. Тут має місце речення *Чтобъ есте и послѣдніі цари по тому жъ пѫти пожаловали поповъ и чернцовъ*. Українською мовою воно звучить як: *Щоб також і останні царі по цьому шляху шанували священників і ченців*. Черговим зразком слугує вислів, узятий із українсько-польсько-литовської політичної угоди «Договорни грамота Литовско-Рускихъ князей съ Польскимъ королемъ Каземиромъ и Мазовецкити князьями», котра датована 1349 р. Речення *А поедет ли цар на Ляхи, а любо кнѧзи темнии, кнѧземъ Литовьскъımъ помагати* українською звучить так: *Чи піде цар на поляків, або князь темряви, князям литовським допоможе*.

Поряд з цим І. Срезневський, аналізуючи термін ***царь,** виокремлює його вживання у значенні хана Золотої Орди. Наприклад, у «Списку Імператорської академії наук» XV ст. присутній фрагмент: *Новгороци посолъ ... къ Татарскомѫ црю в-ърдѫ* (укр. *Новгородський посол до татарського царя повернувся*). У грамоті «Ярлыкъ хана Атюляка митр. Михаилу (Митяю)» 1379 р. у речення *Отъ первыхъ цреи пре(же) Чингисъ царъ и по немъ іные цари Азизъ и Бердебекъ, и тїи жаловали црко^{в}ныхъ людей* перекладається українською: *Від перших царів перед Чингісханом царем і після нього інші царі Азіз і Бердебек, і ці поважали церковних людей*. У цьому фрагменті йдеться про три історичні постаті Чингісхана – засновника Монголо-татарської держави і ханів Золотої Орди Мухаммеда Бердебека та Азіз-хана.

Другим вектором функціонування терміна ***царь** є релігійний контекст його вживання. Він підкреслює божественне походження верховної влади внаслідок верховного статусу її носія. Так, у середньовіччі відбувалася легітимація державної влади внаслідок споріднення останньої із небесною. Одним із найдавніших прикладів вживання терміна ***царь** у релігійному контексті є богословський текст, написаний глаголицею за часів Кирило-Мефодіївського періоду в Македонії у XI ст., відомий як «Psalterium Sinaiticum» (укр. «Синайський псалтир»). Тут містяться фрагменти речень *Богь же царь нашь* (укр. *Бог же цар наш*) та *господь и богь и вьсѣмъ црь* (укр. *Господь і Бог і всім цар*). *Б(ог)ъ же цѣсарь нашь прѣждє вѣка* (укр. *Бог є нашим царем на усі віки*). Поряд з цим у Codex Suprasliensis» (укр. «Супрасильский рукопис») читаємо: *отєцъ нарицаатъ сѧ и вьсєдръжитель и г(оспод)ь и б(ог)ъ и вьсѣмъ црь* (укр. *отець назвався і вседержителем і Господом і Богом і всім царем*).

Загальновідомо, що у середньовічній монархічній державній побудові другою посадою після короля був ****къніжзь*** (укр. *князь)*. Такий поділ стосується пізнього середньовіччя, коли у старослов'янському світі в основному завершуються ключові державотворчі процеси. Як наслідок, значення цього терміна зазнає певних трансформацій і в старослов'янських писемних пам'ятках. Тому «Slovník jazyka staroslověnského» та «Етимологічний словник української мови» чи не найбільшої уваги присвячують саме цьому терміну. Зазвичай він використовується у двох значеннях: як верховного очільника держави або керівника завойованих земель, що входили до її складу. У слов'янській транскрипції – удільного князя.

У першому випадку слід виокремити згадку про короля Великого Князівства Литовського Стефана Баторія. Про нього йдеться у фрагменті старослов'янської пам'ятки «Homiliae s. Gregorii Magni» (укр. «Проповідь святого Георгія Великого»),

де сказано: *въ томьже градѣ тєѡфанъ кнѧзь бѣ* (укр. *в цьому ж місті Стефан князем був*). Черговим прикладом використання терміна є другий князь ранньофеодальної Великоморавії *Ростиславъ (укр. «Ростислав»), за князювання якого прийшли з Візантії «учителі словенські» Кирило і Мефодій. Про нього говориться в наступному уривку: *ростиславъ бо, моравьскыи кнѫзь ... съвѣтъ сътвори съ кнѧзи своими ис моравлѧны* (укр. *Ростислав бо, моравський князь ... святий створив князів своїх з моравських*). Названий приклад міститься в давньоруському літописі XV ст. «Vita Constantini» (укр. «Житіє Констянтина»).

У другому випадку на увагу заслуговує згадка про римського прокуратора Іудеї Пилата Понтійського, яка зустрічається у кириличному апокрифічному Євангелії «Pseudo-evangeliu Nicodemi» (укр. «Псевдоєвангеліє від Никодима»), створеному в Сербії в XV ст. Уривок *аштє сє оуслышано боудєть оу пилата кнєза* на українську мову перекладається як *ще почують всі про Пилата князя*. Яскравим прикладом зазначених середньовічно-монархічних посадових трансформацій є опис політичних колізій, що стосуються системи престолонаслідування у східних слов'ян. Зокрема, йдеться про нащадків монарха Київської Русі – Великого князя Ярослава Мудрого. В «Evangeliariu Ostromirі» (укр. «Остромирове Євангеліє»), написаному в XI ст., згадується князь *Изѧславъ (укр. Ізяслав Ярославович). Про нього розповідається у реченні *самъ же изѧславъ кънѧзь правлаашє столъ о(ть)ца своєго ѣрослава къєвѣ* (укр. *сам же Ізяслав князь править престолом батька свого Ярослава в Києві*). За даних історичних обставин йдеться про старшого сина Ярослава Мудрого Ізяслава Ярославовича – володаря Турово-Пінського і Новгородського удільних князівств, який став наступним князем Київської Русі.

У «Панегірику Кирила та Мефодія» «Sermo panegyricus dc ss. Cyrillo et Metodio», написаному в XII ст., згадується про сина Ізяслава князя *Свѧтопълъкь (укр. «Святополк Ізяславович»). Згадка про нього зустрічається у фрагменті речення *написавъшє єпистолию сию къ кнѧзємъ странꙑ тоѣ, ростиславоу и с(вѧ)топъл'кѫ и коцьлоу* (укр. *написавши лист цей до князів країни тої, Ростиславу і Святополку і Коцлу*). Щодо останнього, то йдеться про Блатенського князя Коцла –правителя одного із Балканських князівств. Серед пам'яток тієї доби знаходимо ім'я ще одного нащадка Ярослава Мудрого – смоленського князя *Вѧчеславъ (укр. «В'ячеслава Ярославовича). Згадка про нього зустрічається в рукописі XVI ст. «S. Venceslai ve Vita palaeoslovenica recentior Nikol'skiana» (укр. «Життя Святого Вацлава») у фрагменті *почінают сѧ книги w родѣ и w страсти свѧтаго к'нѧзѧ вѧчєслава* (укр. *починаються книги в роді і в страсті святого князя В'ячеслава*) .

На загал імена керівників держав та удільних князів у слов'янських літописах зустрічаються достатньо часто, зокрема у згаданому «Vita Constantini» (укр. «Житіє Констянтина») та літописі, написаному глаголицею в Хорватії у XVI ст., «Oflicium ss. Cyrilli et Methodii e breviario Labacensi» (укр. «Місія святих Кирила та Мефодія збірка молитов»). Слід зазначити, що цих писемних пам'ятках найчастіше вживається словосполучення **моравскыи кънази* (укр. *моравські князі*).

Заслуговує на увагу те, що «Slovník jazyka staroslověnského» досить часто термін ***кънѫзь** сполучає з терміном **фарисѣискыи* (укр. *фарисейський*) [т. II, с.94]. Науковий аналіз такого словосполучення вказує на те, що цей термін зазнавав не тільки суспільно-політичних, а й лексикографічних трансформацій. Наприклад, у давніх польських та чеських мовах термін ***кънѫзь** на основі означення ним найвищого соціо-політичного стану ввійшов у релігійний вжиток як етимологічно синонімічний з терміном «священик». У згаданій пам'ятці глаголичної писемності X-

XI ст., кодексі «Codexu Marianus (tetraevangelium)» (укр. «Маріїнське Євангеліє»), зустрічається словосполучення **кънѧзь фарисѣискыи* (укр. *священик-фарисей*). Ймовірно, цей термін вживався на означення священнослужителів суспільно-релігійних течій, котрі відкидали ключові постулати християнського віровчення, наприклад, есеї та садукеї. Згаданий термін виявлено в «Остромировому Євангелії» у фрагменті *Фарисеи глаахѫ: о кънѧзи бѣсъı изгонить бѣсъı* (укр. *Фарисеї говорять: князь бісів вигонить бісів*) та у Євангелії від Луки у фрагменті *Вьниде Ис въ домъ иѣкоѥго кънѧза фарисеиска въ сѫботѫ хлѣба ѣстъ* (укр. *Увійди Ісус в дім цього князя фарисейського в суботу хліба з'їсти*).

У тому ж релігійному контексті спостерігається використання терміна ***кънѫsь** у двох антагоністичних словосполученнях *кънѧзь мира сэго* (укр. *князь світу цього*) та *диѩволь кнезь съмирьти* (укр. *диявол князь смерті*). Скажімо, у фрагменті *изьшьдь диѩволь прѣдни[и] кнєзь съмрьтныи* (укр. *зійде диявол прийде князь смерті*). Перший термін зустрічається в літописі X-XI ст. «Codexu Zographensis» (укр. «Зогафське Євангеліє») та у «Evangeliariu Ostromiri» (укр. «Остромирове Євангеліє»). Другий термін можливо віднайти лише у апокрифічному літописі «Pseudo-evangeliu Nicodemi» (укр. «Псевдоєвангеліє від Никодима») – пам'ятці сербського походження, написаній кирилицею в XV ст.

Наведемо й інші приклади вживання слова ***кънѫsь** у значенні посадової особи. Приміром, у кириличному літописі XII ст. «Liturgia s. Basilii Magni» (укр. «Літургія Святого Василя Великого») міститься уривок *о бл(а)говѣрном(ъ) и б(о)гохранимом(ъ) великомъ кнSи нашєм(ъ)*, який українською мовою перекладається як: *про благовірного і богохранимого великого князя нашого*. Викликає наукове зацікавлення те, що у болгарській кириличній Книзі Нового Завіту «Praxapostolus Slepčensis» та в сербському кириличному літописі XIV ст. «Praxapostolus Šišatovacensis» (серб. «Шишатовачки Апостол») присутній фрагмент речення *прѣмѫдростъ жє нє вѣка сєго ни кнѧSъ вѣка сєго* (укр. *премудрість не віку цього ні князя віку цього*). Наступний приклад має місце у «Codex Suprasliensis» (укр. «Супрасильский рукопис»). Фрагмент речення *навыкохомъ покарѣти сѧ богоу а нє кънѧзємъ* українською мовою звучить як *навчіться покланятися богу а не князям*. У «Codex Suprasliensis» (укр. «Супрасильский рукопис») містяться два уривки речення. Перше: *изидошѧ противѫ ємоу кнѧзъ ижє бѣ того мѣста и съ народом'* що перекладається як *вийшов проти нього князь того міста що був із народом*. Друге: *оставыѧѫштємъ ѥго кнѧземъ*, українською: *залишаючи його князем*. Поряд з цим у кириличному літописі XVI ст. «Sermo de translatione reliquiarum s. Clementis» (укр. «Діяння Святого Климента») наводиться уривок *кнѧзь градєскыи срѣтєжє сътвори,* що українською перекладається як к*нязь міста шлях творить*.

У словнику І. Срезневського містяться нові зразки вживання терміна ***кънѫsь** у значенні монархічного державного статусу. Як-от: у згаданій «Книзі Буття» має місце фрагмент *Показаша ю кнѧзю фараѡнови* (укр. *Покаже князю фараону*). Наступним прикладом є давньослов'янський збірник тлумачень і законів 1307 р. «Пандекти Антіоха». Уривок *Кнѧзю бо людии своихъ не речеши зъла* перекладається *Князю бо люди своїх не кажуть зла*. У збірниках світських та церковних законів 1100 р. «Єфремівській кормчій книзі (Номоканон)» та у «Правилах Карфагенських соборів» зустрічається ще два уривки: *Мирьскиѹихъ князь помошью* (укр. *З допомогою мирського князя*) та *Кънѧзь епархиѩ* (укр. *Князь єпархії*). У літописі X ст. «Богослов'я» авторства Іоанна Дамаскіна, який переклав на старослов'янську мову болгарський екзарх Іоанн, зустрічається фрагмент *Іже соуть отъ него поставлении*

кнѧзи (укр. *Є суть його бути князем*). У давньоруському «Посланні Никифора митрополита Київського до Великого князя Володимира, сина Всеволода», датованому 1113–1121 рр., міститься уривок *И еже выноу взирати къ церкви царствующимъ и князю княземъ и предъ очима имѣти его* (укр. *І ще будете з виною дивитися на церкву і царюючого князя якого перед очима мати будете*). У літописі, датованому 377–444 рр. і відомому під назвою «Твореніія Кирилла єпископа Туровского», знаходимо речення *До аще отъ земьнаго князя толико вниманіе будеть*, яке перекладається на українську мову так: *Ще від земного князя тільки увага буде*.

Літописна книга давньої Болгарії, що містить редакції вибраних творів Іоанна Златоуста, відома як «Златоструй», включає такий фрагмент: *Аще повелить ны кнѧзь и тѧжко что трьпимъ и хранимъ*. Це речення українською мовою звучить як: *І ще повелить князю важко терпимому і хранимому*. Уривок історії Київської Русі міститься у «Остромировому Євангелії». Речення *Изѧславоу же кънѧзоу тогда прѣдрьжѧщоу обѣ власти и оца своего Ѥрослава и брата своего Володимира самъ же Изѧславъ кънѧзи правлѣаше столъ оца своего Ѥрослава Кыевѣ* може бути перекладено як: *Ізяславу князю ж тоді належала батька його Ярослава і брата його Володимира сам же Ізяслав правив князями батька свого в Києві*. У «Повісті минулих літ», датованій 911 р., у фрагменті другої угоди Великого князя Олега з греками має місце уривок *Тако же и вы, Грѣци, да храните таку же любовь къ кнѧземъ же свѣтлымъ наши Русымъ и къ всѣмъ, иже суть рукою свѣтьлаго кнѧзѧ нашего*. В перекладі українською він звучить: *Так і ви, греки, збережіть таку любов до князя світлого нашого Руського і до всіх підлеглих світлого князя нашого*. У церковному літописі «Травнева службова мінея», датованому XI ст., є уривок *Стадо своє избави, чта, непорочна Бце, ѡ всеѣѧ скрьби, тя ибо имамъ застоупъ, и покровъ, и помощь прчта, спси кнѧзѧ нашего, Влдчце, да тя вси величаємъ*. Він перекладається: *Стадо своє ізбав чиста, непорочна Богородице, всі просимо тебе тому, що маємо тебе за заступницю, покровительницю і допоможи пречиста, спаси князя нашого, Владичице, тебе всі величаємо*.

Продовжує парадигму прикладів «Церковний устав Великого князя Володимира», що міститься у «Кормчій книзі» XIII ст. Тут виявлено уривок *Се ѥсть кнѧзь Василии наприцаємъı Володїмиръ* (укр. *Це є князь Василій котрого називають Володимиром*). У збірці стародавнього руського права «Руська Правда», укладеній в Київській державі у XI – XII ст., мають місце такі речення *Семоу платити что оу него погъибло, а кнѧзю продажю* (укр. *Цьому заплатити що в нього загинуло, а князеві продати*), *Или къ кнѧзю, или къ соудиѣмъ бѣжить, ѡбидъı дѣлѧ своѥго гна, нъ про то не роботѧтъ ѥго, нъ дати ѥму правьдоу* (укр. *Чи до князя чи до судів біжить в образі справи своєї, не працювати на ньгоі не оправдати його*). Один із книжників князя Ярослава Мудрого Лука Жидята у «Повчанні» говорить так: *Бога ся боите, князя чтите* (укр. *Бога бійтеся, а князя шануйте*).

В літописному зводі «Повість минулих літ», складеному у Києві на початку XII ст., виявлено такі фрагменти: *И несоша Козари ко кнѧзю своему и къ старѣишиѣмъ и рѣша имъ: се налѣзохомъ дань но(в)оу* (укр. *І віднесли Хозари князю своєму і старшинам і говорили їм: ось ми знайшли нових данників*), *Поищемъ сами в собѣ кнѧзѧ, иже бы володѣдлъ по рѧду по праву* (укр. *Пошукаємо самі собі князя, щоб був володарем по роду і по праву*). У Церковних правилах, створених митрополитом Іоаном II і записаних у «Синодальну кормчу книгу» у 1280 р., прикладом є такий фрагмент: *Ѥкако же ѥси реклъ, оже не бъıваєть на простъıхъ*

люде блглвлениѥ вѣнчанию, но боꙗрѣ токио и кнꙗзи вѣичаютьсꙗ (укр. *Як ти казав, не буває для простих людей благосовення і вічання, але бояри тільки і князі вінчаються*).

У «Посланні Никифора митрополита Київського до Великого князя Володимира, сина Всеволода», написаному в XV ст. у Київській Русі, є фрагмент *Подобаетъ бо княземъ, яко отъ Бога избраномъ и призваномъ на правовѣрную вѣру его, Христова словеса разумѣти извѣсто* (укр. *Личить бо князям, як від Бога обраними є і прикликаними на його правомірну віру, Христові слова розуміти хибно*). У пам'ятці Київської Русі «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха, датованій 1109 р., знаходимо речення: *На Деснѣ изъимахо кнꙗзи Асадука и Саоука и доужину ихъ избиша* (укр. *На Десні взяли в полон князів Асадука і Саоука і дружину їх перемогли*). Тут йдеться про битву 1078–1079 рр., в результаті якої був засновано місто Новгород-Сіверський. У «Першому Новгородському літописі» XII ст. прикладами слугують такі фрагменти: *Приходи Сьверскеи князь съ епимь въ шнекъ на гость* (укр. *Прийди Сіверський князю в гості*), *Новгородьци послашасꙗ къ Всѣволодоу по кнзь и въда имъ своꙗкъ свои* (укр. *Новгородці послали до Всеволода і дали йому свояка свого*), *И тъ оканьнъıи воєвода цѣловавъ крть чьны къ Мьстисла и къ обѣма кнзема* (укр. *І ти окаянний воєвода цілував руку Мстислава і обох князів*), *Литва посадише свои кнзь въ Полотьскѣ* (укр. *Литва посадила своїх князів в Полоцьку*).

У датованому XII ст. «Лаврентіївському літописі» знаходиться речення *Мы есмы волная князя прияли к собѣ и крестъ цѣловали на всемь*, що перекладається українською як: *Ми є вільними князями прийняли собі і хрест цілували всім*. Церковний літопис «Творіння Кирилла, єпископа Турівського», датований 377–444 рр., містить інші приклади: *Буди покръвъ граду нашему отъ всякого зла, подавая князю на противыя побѣду* (укр. *Буде захистом міста нашого від всякого зла, подає нашому князю над противниками перемогу*), *Милуеть вся творящая волю его и хранящая заповѣди его, посылаеть благовѣрнымъ княземъ съдравіе, тѣлесемъ и душамъ спасеніеи врагомъ одоленіе* (укр. *Любить всю створену волю його і береже його заповіді, посилає благовірним князям здоров'я, тілам і душам спасіння, ворогам загибель*). У літописній пам'ятці «Правила Кирила, митрополита Київського», датованій 1274 р., виявлено речення *Не падоша ли сильнии наши кнꙗзи ѡстриѥмь меча* (укр. *Не падають сильні князі від вістря меча*).

У релігійному значенні аналізований термін ***кънѫзь** нерідко зустрічається у багатьох пам'ятках старослов'янської писемності, як-от: «Codexu Zographensis» (укр. «Зогафське Євангеліє») в кириличному болгарському орнаментованому рукописі XI ст. «Liber Sabbae (evangeliarium)» (укр. «Саввина книга») та «Evangeliariu Ostromiri» (укр. «Остромирове Євангеліє»). У цих пам'ятках зазначений термін найчастіше зустрічається у реченні *нынѣ къназь мира сєго ізгънанъ бꙋдєтъ вънъ – сьогодні князь світу цього вигнаним буде геть*. У цьому контексті заслуговує на увагу уривок з рукопису XIII ст. «Homilia de Annuntiation B. Mariae Virgin» (укр. «Проповідь Благовіщення Пресвятої Діви Марії»). Тут йдеться про уривок *сьи бꙋдєть вєликь б(ог)ь крѣпькь кнꙗзь властєлинь* (укр. *це буде великий Бог могутній князь володар*).

Згідно з словником І. Срезневського, до парадигми вживання слова ***кънѫзь** у сакральному значенні в старослов'янських пам'ятках можна долучити й інші приклади, як-от: фрагмент з «Євангеліє від Луки»: *Прдашꙗ архисереи и кънꙗзи наши на осѫжденіѥ съмьрти и распꙗшꙗ и*. У перекладі на українську мову: *Прийдуть архірей і князі наші на рішення над смертю і розп'яттям*. Константинопольський

єпископ Григорій Богослов у збірці тринадцяти проповідей, відомих як «Слова», використав фрагмент *Кънѧземъ Гоморрьскомъ* (укр. *Князем Гоморським*). Тут йдеться про царя біблійного міста Гоморра, котре, згідно з «Старим Заповітом», було знищене Богом за гріхи його жителів. Зразком сакрального етимологічного значення згаданого терміна є уривок з «Службової мінеї вересневої». Йдеться про фрагмент *Кънязя тьмьнааго поколѣбала ѥси*, що в українському перекладі звучить як: *Князя темного похитнула*. Наступним прикладом релігійної дефініції терміна ***кънѧзь** можуть стати фрагменти з літописів X-XI ст. «Codexu Zographensis» (укр. «Зогафське Євангеліє») та пам'ятки XI ст. «Codex Marianus (tetra-evangelium)» (укр. «Маріїнське Євангеліє»). У цих давньослов'янських літописах виявлено речення: *вєльзѣоулъ кънѧзи бѣсъ ізгонитъ бѣсы*. На українську мову воно перекладається як *Вельзевул князь-чорт вижине чортів*.

Важливо зауважити: аналіз термінологічного наповнення «Етимологічного словника української мови» вказує на те, що в окремих слов'янських мовах аналізоване слово має різне значення. Наприклад, словацькою мовою слово *kneiža*, чеською – *kníže*, польською – *ksiądz* означає католицького священника, тоді як сербською, хорватською та словінською – *knez*, болгарською – *knez*, українською та російською – *князь*, верхньолужицькою та нижньолужицькою – *knjez* могло використовуватися у значенні «пан».

Таким чином, науковий аналіз старослов'янських дефініцій, скерованих на позначення монархічного статусу у середньовічних державних утвореннях слов'янського світу, засвідчив, що до їх ядрової частини належали такі терміни, як ***краль**, **цѣсарь**, **царь*** та ***кънѧзь***. У переважній більшості їх етимологічне значення мало дуалістичний політико-релігійний характер та використовувалося з метою легітимації світської влади головно релігійним інструментарієм. Однак їх походження має швидше політичне, ніж сакральне коріння. Усі вони у першу чергу позначали найвищі державні статуси у середньовічній монархічній побудові. Вони мали різне етимологічне значення, а їх змістове наповнення слугувало для реалізації абсолютизму і завжди означало першу особу, політичний статус якої не викликав сумнівів. Таким чином, це один із головних вербальних засобів легітимації суспільної майнової диференціації, яка й становила фундамент станових мідієвістичних монархій давньослов'янського соціуму.

Література

Бантышева 2007: Бантышева, Л. : Общественно-политическая лексика начала XX века: традиции изучения, Екатеринбург 2007.

Белая 1974: Белая, А.: Формирование общественно-политической лексики советской эпохи (на материале русского и украинского языков), Днепропетровск 1976.

Бурячок, Паламарчук та ін 1964: Бурячок, А. А., Паламарчук, Л. С. та ін. Довідник з української орфографії та пунктуації. Київ1964.

Верещагин, Костомаров та ін 1983: Верещагин, Е., Костомаров, В.: Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного, Москва 1983.

Даниленко 2001. Даниленко, Л.: Лексико-семантичні інновації у сучасній чеській мові. In: Мовознавство. 2001, с.1-12.

Капралова 1984. Капрaвлова, С.: Лексика и фразеология общественно-политического содержания в публицистике и словарях. дидакт. Иваново: Изд-во МГПИ, 1984, с. 51.

Лейчик 1983: Лейчик, В: Особенности терминологии общественных наук и сферы ее использования. In: Язык и стиль научного изложения: лингвистические исследования. Наука, Москва 1983.

Махов 1998. Махов, А., Скориков, Г.: Конструирование гипертекстов как направление деятельности специалистов гуманитарного профиля. Изд-во Гуманитарного університета профсоюзов, СПб. 1998.

Мурадова 1986: Мурадова, Л.: Семантико-функциональная характеристика общественно-политической лексики современного французского языка. Москва: Наука, 1986.

Мороз 2005: Мороз, О.: Сучасна суспільно-політична лексика: семантика, структура, динаміка. Київський нац. ун-т. ім. Т. Шевченка, Київ 2005.

Протченко 1975: Протченко, И.: Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. Социолингвистический аспект. Москва 1975.

Снісаренко 2011: Снісаренко, Я.: Суспільно-політична лексика: проблеми визначення та вивчення. In: Теоретические и методологические проблемы исследования языка. Черкаси, 2011.

Холявко 2004: Холявко, І.: Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років XX ст. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Кіровоград 2004.

Цейтлин 1977: Цейтлин, Р.: Лексика старославянского языка (Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв.). Москва 1977.

Bozděchová 1997: Bozděchová, I.: Vliv angličiny na češtinu. In: Daneš a kol. Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997.

Večerka 1980: Večerka, R.: Základy slovanské filologie a staroslověnštiny. Praha 1980.

Vepřek 2005: Vepřek, M.: Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy. Olomouc, 2005.

Словники

Мельничук та ін. 1982: Етимологічний словник української мови: В 7 т. Наукова думка, Київ 1982.

Гринчишин та ін 1978: Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.: У 2 т. Наукова думка, Київ 1977-1978.

Трубачев та ін 1977: Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачева. Наука, Москва 1974 – 2003.

Martincová 1998: Martincová, O. : Nová slova v češtině. Slovník neologismů. Praha, 1998

Čajka 2011. Čajka, F. : Slovník jazyka staroslověnského (Lexicon linguae palaeoslovenicae) V – Addenda et corrigenda, seš. Hauptová, Z. a kol., Praha 2011.

Kurz, Hauptová a kol. 1966: *Slovník jazyka staroslověnského (Lexicon linguae palaeoslovenicae),* I-VI, hl. red. J. Kurz, IV, hl. red. Z. Hauptová, Praha 1966.

Summary

The scientific article deals with the comparative analysis of the social and etymological origin,frequency of use as well as transformation of values in the key terms of the Old Slavonic social and political vocabulary in terms of the highest segment of political,religious and military posts of state monarchical structure.

Keywords: socio-political terms, synonyms ranks, government, church and military posts, comparative analysis.

УКРАЇНІЗМИ У РОСІЙСЬКИХ ПРАГМОНІМІЧНИХ НАЙМЕНУВАНЯХ

Ісакова Алла
Тюменський нафтогазовий університет
IsakovaAA@yandex.ru

Українська складова Тюменської області доволі значна й колоритна, постійно перебуває в стадії трансформації не лише економічної системи як складника суспільного життя, але й її основних засад, норм, оцінок. Відомо, що народи, які проживають на території цієї області, відрізняються як віросповіданням, особливостями побуту тощо. Навіть у багатьох назвах річок, міст і селищ простежується вплив різних мов. На території області проживає кілька поколінь міграції, починаючи з загонів Єрмака й закінчуючи трудовим ресурсом нафтогазового комплексу. А при тривалому й тісному сусідстві представників різних народів і їх мов проникнення слів з однієї мови у іншу є неуникним.

У навколишньому світі людину оточують не лише природні об'єкти, а й численні антропогенні утворення – ті, які створені людиною у процесі її життєдіяльності. Усі ці матеріальні об'єкти отримують назви, що вченими залучаються до категорії власних, т.зв. хрематонімів. Хрематоніми належать до виключно антропогенних предметів, виготовлених людиною, це власні назви людських виробів (М. Кнаппова). Панівна більшість ономастів стійко адресує хрематонімам ще одну прикметну рису: до цієї групи включають як одиничні, так і серійні предмети. Проте у сучасному мовознавстві у цій групі назв постає ще одне термінопоняття – прагмонім. О.В.Суперанська пояснює, що прагмоніми – це «позначення марок машин, механізмів, агрегатів» [Суперанская 1973: 11]. В ономастичній енциклопедії дослідниця уточнює, що предмети розумової (духовної) діяльності людини відносяться до ідеонімів, а результати практичної (матеріальної) діяльності – до прагмонімів. Отже, «хрематонім – вид прагмоніма, власна назва окремого предмета матеріальної культури» [Słowiańska onomastyka t.2: 384]. Таким чином, прагмоніми – це назви матеріальних людських виробів, причому назви як загальні (лорен-дітріх), так і назви власні (Антилопа-Гну). На думку Ю.Карпенка, термінологічно зручніше було б за власними назвами закріпити термін хрематоніми, а термін прагмоніми долучати тільки до загальних назв (дрезина, комп'ютер), опираючись на те, що джерелами цих термінів є гр. chrēma, род. chrēmatos «річ, предмет, справа, майно», та гр. pragma «справа, дія, професія, річ, предмет» [Карпенко О.Ю. Хрематонімічний фрейм та фантазії ономастів навколо нього]. Л.Куба, на протиставу О.Суперанській, навпаки, прагматоніми вважає складником хрематонімів [Słowiańska onomastyka, t.2: 376]. Ми ж, услід за О.В.Суперанською, розуміємо такі назви як результати практичної (матеріальної) діяльності людини і користуємося терміном прагмонім.

Особливо актуальним бачиться розгляд фонду власних імен, запозичених в ході мовних контактів української і російської мов у межах певного ареалу. Назви антропогенних культурних об'єктів, без сумніву, є сьогодні вагомим показником взаємодії двох мов на будь-якому рівні (виробничому, побутовому і т.д.). Дійсно, російський ринок донедавна ряснів товарами українських виробників (ідеться

продовольчі й промислові товари, транспорт тощо). Шкода, що у зв'язку із змінами у міждержавних відносинах двох країн українські товари можуть значно зменшити свій плив на російському ринку.

Запропонована стаття присвячена дослідженню україномовних елементів у російськомовних назвах матеріальних антропогенних виробів – прагмонімів, які зустрічаються чи просуваються на ринку товарів, актуальних у Тюменському регіоні, питанням мотивованості таких назв та їх сприйняття споживачем. Статтю побудовано за синергетичним принципом; за об'єктом вивчення, окресленими проблемами та характером їх вирішення вона перебуває на межі структурно-системної, антропоцентричної та лінгвокультурологічної дослідницької парадигми.

Як відомо, в процесі створення і функціонування прагмонімів значну роль відіграють екстралінгвальні чинники – історичні, соціально-економічні, культурні, комплексне бачення яких допомагає глибше проникнути в особливості номінативних процесів, що відбуваються у цьому секторі лексичної системи. Лінгвокультурологічний підхід до опису проблем взаємодії культури та мови розглядається як системний і паритетний напрямок діалогу «культура-мова», що утворює польові структури. Домінантою мислення тут стає не пізнання, а взаєморозуміння, що ставить дослідника перед необхідністю урахування взаємодії мови, культури та особистості.

Загальна тенденція сучасного мовознавства – перехід від лінгвістики «іманентної», структурної, до лінгвістики антропологічної, що розглядає явища мови в тісному зв'язку з культурною та духовно-практичною діяльністю людини-мовця – є на сьогодні найбільш актуальною. Культура – це організація людського життя, особливий клас суспільних явищ; увага до національної особистості, до її внутрішнього духовного світу. Це сукупність високотворчої діяльності особистості в області матеріального і духовного виробництва, результат цієї діяльності, способи розподілу матеріальних і духовних цінностей і т.д.

Мова закономірно розглядається як система, через структуру якої об'єктивно інтерпретуються феномени культурних цінностей. Виникнення як взаємодія конкретних фактів матерілальної та мовної культури може бути стимульовано культурним розвитком суспільства. Мова відображає масове мислення; вона реагує на усі зміни та міжетнічні взаємодії. Національна мовна система неоднорідна за походженням її одиниць. Схематично її можна представити сукупністю універсальних (інтернаціональних), питомих (національних), чужорідних (іншомовних), унікальних (безеквівалентних) та оказіональних (екзотичних) найменувань, а також специфічної системи символів та інших екстралінгвальних компонентів» [Грищенко та ін. 1997].

Слід підкреслити методологічно важливу думку: мова як стійка система акумулює екстралінгвальні зміни не відразу, а ретельно «фільтруючи» нововведення, випробовуючи їх «на міцність», перш ніж відкласти їх в арсенал своїх цінностей. Неодмінним компонентом «суспільства» є його культура, тому особлива увага приділяється питанню про зв'язок і взаємодію мовної культури, що має двобічний характер і реалізується в лексичних запозиченнях.

Прагмонім, поза всяким сумнівом, є своєрідна лінгвокультурема. Вивчення змісту лінгвокультурем, їх значень та форм безпосередньо відображає позамовну дійсність і сприяє з'ясуванню сутностей взаємозв'язків мови та культури. Розгляд лінгвокультуреми як основної одиниці опису неминуче повинен залучати аналіз її обох сторін – змісту і формовираженя. На відміну від слова і лексико-семантичного

варіанта як власне мовних одиниць, лінгвокультурема включає в себе сегменти не тільки мови (мовного значення), але й культури (позамовного змісту). Таким чином, лінгвокультуремою можемо вважати не лише сам прагмонім, але й рекламний ролик продукту, в якому не остання роль належить прагмоніму як його назві.

Прагмонімічна лінгвокультурема як комплексна міжрівнева одиниця являє собою діалектичну єдність мовного і позамовного змісту, ця одиниця, як слово-символ, більш глибока за своєю суттю, ніж просто слово.

Подібність і відмінність між словом і лінгвокультуремою лежать в руслі розмежування мовного і понятійно-предметного відображення об'єктів дійсності – найближчого та подальшого значень слова. Подальші (понятійно-предметні) значення дають більш повне відображення об'єкта, проникають в його глибокий зміст і вже перестають бути простим мовним натяком подібно до лексичного значення.

Зміст і характер співвідношення складових лінгвокультуреми стають очевидними, якщо звернутися до концепції слова О.О. Потебні. Згідно з його поглядами, внутрішня форма слова не тільки репрезентує позамовнй зміст, а й, що особливо істотно для лінгвокультурології, виражає національну специфіку слова і реалії відображеної культури. «Занурення» слів в культуру повніше виявляє їх мовну та позамовну семантику, допомагає глибше проникнути у суть національно-культурних цінностей [Потебня 1976]. Семантична структура лінгвокультуреми виявляється більш складною, ніж у власне мовних одиницях. До звичайних складових (знак-значення) тут додається культурно-понятійний компонент. Мовний знак як одна з складових лінгвокультуреми сигналізує не тільки про її «поверхневий», а й глибинний зміст як факт культури.

За спільності цілей рекламна політика кожної держави має свої особливості. У багатомовному середовищі вплив домінувальної мови збігається за напрямком з впливом соціальним, ослаблюючи позицію тих чи інших мов. Натомість активні мовні контакти, зумовлені територіальним сусідством України і Росії, були цілком зрозумілими, а в результаті багатонаціональності та багатомовності Тюменської області виник своєрідний локальний варіант змішаних мов, які ввібрали в себе певний шар «сусідньої» лексики.

Розширення сфери використання схожих мов активізувало й стимулювало процес лексичного запозичення. Дослідження процесу інтеграції українських лексичних одиниць у прагмонімічну систему показало, що російською мовою запозичуються з української в основному іменникові прагмоніми (типу: *Шинок, Горілка, Верховина, Садочок*). Саме іменники, завдяки притаманній їм функції, заповнюють номінативні ніші в номінації. Ця закономірність завжди супроводжувала процес мовного проникнення. Як зазначав А. Доза, запозичення завжди починається з іменників; прикметники та дієслова проникають в мову при глибокому і тривалому їх контакті [Доза 1956: 136].

З погляду вивчення мовних контактів істотне значення має розуміння даного феномену як складного багаторівневого процесу, що протікає під впливом як власне мовних, так і позамовних чинників. При цьому набір складових цього процесу, порядок їх дії, сила впливу кожної з них визначають, в кінцевому рахунку, своєрідність ситуації в зоні контакту. В такому разі запозичення розуміємо як перемикання коду, як результат і наслідок мовного контактування, що мають, по суті, за структурно-мовних розбіжностей єдину природу - мовну взаємодію. У досліджуваному матеріалі перемикання коду відбувається найчастіше в середині

синтаксичної конструкції або на «мінімальному», або на «максимальному» рівні. Слід зазначити, що кодове перемикання з «мінімальною кількістю складових» спостерігається у разі проникнення в мовну систему одиничних «асимільованих» лексичних елементів іншої мови: слогани (*Садочок - дари природи у вашому будинку, Диво - чистота і догляд, Біола з натуральним цукром - біо в дії*).

З погляду мотивації розглянутий феномен можна позначити як тематичне перемикання коду. Ефективність інструмента мовного впливу визначається головно соціокультурними умовами, в яких розгортається мовне спілкування, соціальними атрибутами потенційних адресатів повідомлення і т.д. [Небайкина 2004]. Таке перемикання кодів часто спостерігаємо у рекламі.

Реклама є засобом впливу на покупців, тому при створенні рекламного тексту важливо враховувати особливості його сприйняття покупцем. Оскільки кінцевою метою будь-якої реклами є продаж товару/послуги (тобто досягнення найбільш ефективного сприйняття реклами покупцем), то вивчення технології створення рекламних текстів і психолінгвістичних засобів (методів і способів впливу за допомогою певної побудови речень, звукоряду тощо), використовуваних в таких текстах, є сьогодні дуже актуальним.

Говорячи про рекламні тексти, слід сказати, що значення вербальної мови для реклами дуже важливе, бо ж увагу споживача привертають не лише рекламні зображення, які висловлюють деякі ключові моменти реклами. Проте більша частина рекламних зображень не здатна покрити смисловий простір в цілому. Завдяки вербальним знакам ці ключові моменти домислюються, і сприйняття рекламної інформації узгоджується з рекламним комунікативним прагненням і намірами рекламодавця. До того ж, на сьогоднішній день має місце підвищений інтерес до характеру взаємодії емоцій і мови [Мягкова 2000]. Тому вважаємо, що постульований нами лінгвокультурологічний підхід до тлумачення прагмонімів цілком обґрунтований ще й яскраво-вираженою прагматичною їх спрямованістю [Хроленко та ін. 2008].

Реклама в засобах масової інформації обов'язково повинна відповідати передбачуваному ринку і бути розрахованою на психологічні особливості передбачуваних клієнтів. Тут важливо, хто буде покупцем, яка його стать, вік, освіта. Усе це потрібно враховувати як при створенні рекламного повідомлення, а так і при його розміщенні.

При появі нової торгової марки чи послуги перше, що зазвичай робить людина для їх засвоєння, - визначає товарну групу і категорію, до якої ця марка або послуга належить. Це відбувається на основі мови, точніше мови словесної, образної і тематичної.

Сьогодні саме реклама є одним з яскравих показників запозичення та адаптації іноземної лексики в російській мові. У Тюмені активними «споживачами» таких слів є головно підприємства. Усім добре знайомі автосалони «Форд», «Субару», «Рено», «Деу», «Тойота», медичні центри «Румед», «Медея», «Віртус», виробничі підприємства «Ямато», «Брітіш петроліум», «Лукойл» та ін. Деякі комп'ютерні салони мають назви англійською мовою («Самсунг», «ЕлДжі»), слова «флешка», «ксерокс», «кенон» давно стали повсякденними.

Практично всі наведені назви не викликають лінгвістичного шоку і вільно адаптуються у повсякденній розмовній мові тюменців. У центрі взаємодії знаходиться користувач іншомовного імені власного і «ономастичний» спосіб пізнання ним навколишньої дійсності. При адаптації іншомовного оніма велику роль

відіграє сам «онімічний модуль» збереження ономаінформації, який складається не тільки з етимологічного, лексикографічного, асоціативного значення, але з усіх можливих контекстуальних вживань оніма. Безсумнівно, ці сфери плавно можуть перетікати одна в одну, а можуть бути заповнені лакунарно.

Українські товари міцно увійшли в ужиток тюменців. Наприклад, в 2010 році російський Перший канал в рамках незалежної споживчої програми «Контрольна закупівля» визнав українську баклажанну ікру «Верес» однією з найсмачніших і найбільш якісних в Російській Федерації. Жителі сусідньої країни люблять їсти і пити українські продукти, що підтверджується успіхами торгових марок «*Чумак», «Рошен», «Хортиця», «Молочний шлях», «Славія», «Здорово»* та багатьох інших на російському ринку.

Хоча спочатку українські бренди не без проблем виходили на російський ринок, деякі з них давно займають провідні позиції на споживчому ринку Тюмені та області. Основні споживчі ринки, які освоювали українські виробники в Тюмені, – це кондитерський ринок, ринок продуктів харчування, горілки та пива і ринок високих технологій.

Дійсно, українські продукти – це смачна домашня їжа. Тюменці досить швидко ідентифікували українські бренди. Наприклад, українські вироби марки *«Чумак»* та *«Верес»* асоціюються з домашніми літніми консервами, тому виробникам навіть не знадобилося галасливих рекламних кампаній, щоб їх продукти міцно увійшли до споживчого кошика тюменців. Українська *«Горілка з перцем»* теж стала преміумом, хоча *«Перцівка»* – це сегмент міцних алкогольних напоїв, і преміальність тут більше обумовлена асоціативністю неймингу. Сьогоднішня епоха – це епоха брендів, і всі рекламні комунікації здійснюються в рамках бренд-стратегій. Бренд – це цілісний образ об'єкта споживання, який робить товар зорієнтованим на смаки й уподобання людини, а отже, привабливим для споживача. Бренд будується на відповідності особистісної комбінації цінностей людини (зовнішня привабливість, індивідуальність, традиції, успіх, престиж, успіх у конкретній справі тощо) з урахуванням гендерної складової.

Чималу роль в адаптації українських запозичень відіграють й інші прагмонімічні одиниці: цібусоніми - назви продуктів харчування (Cibus – лат. їжа, їжа + onyma – ім'я), потіоніми (potio – лат. питво + onyma – ім'я) - назви безалкогольних напоїв та алконіми (alcho – лат. спирт + onyma – ім'я) – назви алкогольних напоїв.

Фронтальне опитування населення Тюменської області виявило, що традиційно популярними серед них є саме українські харчові продукти, на тлі яких багатьом російським торговим маркам складно підтвердити свою натуральність, «домашність» і корисність, і в цьому плані вони поступаються українським.

У Тюмені особливо багато українських компонентів у прагмонімах або й на загал українських прагмонімів використовують заклади громадського харчування. Всім тюменцям добре знайомі ресторани української кухні *«Шинок»* і *«Вечори на хуторі»*, меню яких досить різноманітне, але переважають українські страви: салат *«Українська дівчина»*, блюдо *«Гість на порозі»*; *млинці з вишнею; борщ український; наливки, деруни, свиняча рулька*, сало та інші.

При цьому реклама цих закладів громадського харчування завжди транслюється російською мовою з українськими вкрапленнями. Наприклад, *Добро пожаловать в «Шинок», добро пожаловать..., Ресторан «Вечори на хуторі» создан для знатоков настоящей украинской кухни. Классический дизайн интерьера*

имитирует украинский хутор в миниатюре, гармонирует с непревзойденно приготовленными блюдами по старинным малороссийским рецептам і так далі [Ісакова 2008].

Аналіз прагмонімічного субпростору дозволив виокремити й підгрупу механонімів – найменувань виробів та механізмів, які представляють досить великий пласт з-поміж онімів. Процес вкраплення цих українських прагмонімів у російськомовний рекламний текст почався практично з середини минулого століття, коли ми сміливо купували доступні за ціною автомобілі як *«Запоржець»*, далі – *«Таврія»*, холодильники *«Дніпро», «Донбас»*, телевізори *«Горизонт»* і т.ін. Всім відомі вантажний автомобіль *«КрАЗ»* Кременчуцького автомобільного заводу, автобуси *«ЛАЗ»* Львівського автомобільного заводу. Зауважимо дуже цікавий факт: знаючи, що автомобіль «ДЕУ» експортується з України, 50-ти відсотків опитаних українців уважають, що це український автомобіль, технологію якого було запозичено у корейської фірми. Інша справа з *Шевроле Ланос*, на Тюменському ринку він вважається українським автомобілем, і англійське слово *ланос* чомусь також вважається українським. На жаль, такий практичний автомобіль як *«Таврія Славута»*, прототип колишньої «Таврії», котрий став сьогодні раритетом, не закріпився на російському ринку, і це пов'язано, поряд з іншим, із вочевидь не зовсім вдалою назвою, оскільки прагмонім має від'ємне кодування.

Дослідниками було доведено, що процеси і механізми сприйняття у всіх людей однакові і відбуваються автоматично. Проте питання ефективного використання імені власного з метою прогнозованого і сугестивного впливу на окрему особистість або навіть масову свідомість поки що не отримали належної уваги дослідників, натомість соціальне замовлення на вивчення лінгвістичних аспектів сугестивної функції такого роду найменувань обумовлює необхідність ґрунтовного опрацювання цієї дієвої моделі комунікативного впливу.

Існує величезна кількість власних назв механізмів українського походження, які вільно адаптувалися в сучасній російській мові (мопед *«Карпати», «Верховина»,* велосипед *«Україна»* і т.д.).

Прагмонімія належить до числа найменш вивчених розрядів ономастичної лексики. Сучасна прагмонімія являє собою особливий ядерно-периферійний простір і містить комплекс найрізноманітніших типів найменувань, які змінюються, вдосконалюються і відображають прагматичні та естетичні уявлення носіїв української та російської мов сучасної епохи. Характер адаптації прагмонімів українського походження сьогодні мало вивчений, тому перспективним бачиться з'ясувати, як адаптація україномовного елемента залежить від жанрової належності джерела, наскільки часто мають місце уживання таких запозичень у текстах різних типів.

Вивчення процесу адаптації української лексики російською мовою свідчить про «комунікативну інтеграцію» як взаємопроникнення між мовами-комунікаторами в умовах без кордонів. Інтенсивний характер засвоєння прагмонімів-українізмів обумовлений активністю російської мовної системи, яка формує і організує запозичений лексичний матеріал у відповідності з принципом комунікативної доцільності.

Література

Грищенко та ін. 1997: Грищенко, А.П. , Мацько, Л.І. , Плющ, М.Я. та ін.: Сучасна українська літературна мова. Вища шк., Київ 1997, с. 209–212

Залевская 1999: Залевская, А.А.: Введение в психолингвистику. Российский. гос. гуманит. ун-т, Москва 1999

Исакова 2008: Исакова, А.А.: Имя собственное в производстве: эволюция прагмонимического пространства. Печатник, Тюмень 2008

Леонтьев 1993: Леонтьев, А.А.: Языковое сознание и образ мира. Язык и сознание: парадоксальная рациональность. Институт языкознания РАН, Москва 1993, с. 16-22

Мошанцев 2000: Мошанцев, Р.И.: Психология рекламы. Наука, Москва 2000

Мягкова 2000: Мягкова, Е.Ю.: Эмоционально-чувственный компонент значения слова. Гос.пед.ун-т, Курск 2000

Небайкина 2004: Небайкина, А.В.: Заимствование и переключение кода как пути реализации языковго контакта в текстах газеты «Der Kolonist» 1917-18 гг. Автореф. дисс. канд. филол.н. СГАП, Саратов 2004

Пищальникова 2005: Пищальникова, В.А.: Язык как когнитивно-коммуникативный механізм. Университетская филология образованию: человек в мире коммуникаций. Материалы Международной научно-практической конференции. Алт. ун-т, Барнаул 2005, с. 46-52.

Потебня 1976: Потебня, А.А.: Эстетика и поэтика. Искусство, Москва 1976.

Суперанская 1973: Суперанская, А.В.: Общая теория имени собственного. Наука, Москва 1973

Хроленко та ін. 2008: Хроленко, А.Т., Бондалетов, В.Д.: Основы лингвокультурологии. Флинта, Москва 2008.

Słowiańska onomastyka 2002-2003: Słowiańska onomastyka. Encyklopedia / Pod.red. Ewy Rzetelskiej-Feleszko i Aleksandry Cieślikowej. T. 1-2. Warszawa; Kraków: Towarzystwo naukowe Warszawskie, 2002-2003.

Summary

The following article is devoted to the interaction of Ukrainian and Russian languages, their debts or supports in a particular aspect, especially in advertizing. An ethno component of the Tyumen region is quite large and colorful. Advertising is one of the clearest indicators of borrowing and adapting foreign language vocabulary in Russian. Ukrainian goods become a part of everyday life of Tyumen people. Modern Lexicology research words which penetrate into the language from other languages, and all processes associated this "penetration."

Linguistic and cultural approach to the description of the problem is seen as a systematic and parity dialogue "culture-language". The most promising area is to study trade proper names. This quest is very interesting and it gives us to decide the problem of language interaction and lingua-cultural communication and proper name fields.

Key words: interaction of Ukrainian and Russian languages, issue debt, the regional advertising, adaptation of the foreign language vocabulary, "penetration", pragmonims, brand, trade mark, subspace of the pragmonimic space, Ukrainian dumb, the problem of translation, lingua-cultural communication, proper name fields.

«ТІСТЕЧКО ДЛЯ МОЗКУ»: ЧИ ПОП-КУЛЬТУРА ТЕЖ КУЛЬТУРА?

Камишанова Тетяна
Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці
tetiana.kamyshanova@gmail.com

Визначень поняття «культура» є величезна кількість, що свідчить про надзвичайну багатомірність і багатогранність цього поняття. Згідно з класичною класифікацією американських антропологів А. Кребера та К. Клакхона налічуємо їх більше 150 [Kroeber, Kluckhohn 1952], сучасні культурознавці виділяють близько півсотні визначень культури [Матвєєва 2005]. Узагальнивши їх, можемо дефініювати культуру як систему норм і цінностей, механізм регулювання стосунків між людьми, врешті, усе невроджене – набуте, що передається з покоління у покоління та дає індивідууму відчуття належності до групи.

Сьогодні у дослідників виникає питання – чи відповідає це визначення явищам, які ми називаємо масовою культурою або поп-культурою?

Відповідь на нього спробував дати польський соціолог і медіознавець Томаш Козловський у книзі «Самотній гульвіса. Мова про протокультуру ери поп» [Kozłowski 2012]. Систематизувавши погляди найавторитетніших культурологів, психологів та соціологів XX століття, таких як Маршал Маклюен (M. McLuhan), Ніл Постман (N. Postman), Стівен Пінкер (S.Pinker), Девід Бас (D.Buss), Дерік Де Керкхав (D. De Kerckhove) та багатьох інших, він здійснив спробу погляду на популярну культуру з перспективи еволюційної психології. В результаті з'явилась книга, де всебічно й глибоко розкриті актуальні питання поп-культури та її впливу на наш світогляд, спосіб життя, стосунки в суспільстві тощо. Такий міждисциплінарний підхід до вивчення культури наразі не набув широкої популярності в Україні, тому з огляду на брак перекладів книги Козловського, у запропонованій статті прагнемо звернути увагу культурознавців на цікавий підхід автора до проблеми поп-культури.

У першій частині своєї книги Т. Козловський, підсумовуючи думки провідних західних вчених, показує шлях, який пройшла культура, і намагається пояснити, яким чином вона отримала свою сучасну форму. Головні питання, які ставить перед собою автор, - чим є, власне, поп-культура, що призвело до її появи та розповсюдження, які риси її вирізняють та з якими наслідками її популярності доводиться (або ще доведеться) стикатись суспільству. Саме через призму «Самотнього гульвіси» ці проблеми будуть представлені у статті.

Т. Козловський, безперечно, належить до категорично налаштованих до явищ поп-культури та масових засобів комунікації дослідників. Його позицію добре ілюструє приклад з платонівських діалогів: Гермес, що нібито винайшов писемність, демонструє фараону Таммузу винахід, який дозволить людям пам'ятати те, що інакше зникло би у забутті. Але Фараон винаходом не задоволений, він говорить: «Пам'ять – дивовижний дар, її треба постійно підтримувати. Через твій винахід у людей зіпсується пам'ять. Вони будуть згадувати не завдяки внутрішнім зусиллям, а завдяки зовнішній підтримці» [Postman 2004: 15]. Інакше кажучи, будь-який винахід в певному сенсі негативно впливає на розвиток людства. Власне, на такий «інший»

бік нових медій, зокрема інтернету та масової культури, що визначаються загальною апробацією, хоче звернути увагу своєю радикальною позицією Т. Козловський.

Критично налаштованим щодо здобутків технічного прогресу був і визначний філософ XX століття Маршал Маклюен. Він виходив з тези, що засіб комунікації сам по собі вже є повідомленням (*the medium is the message*). Це означає, що особистісні та соціальні наслідки будь-яких медій випливають з нового масштабу, який вносить це «розширення» у життя людей, отже, досліджувати їх варто самі по собі, без огляду на їх інформаційне наповнення (*content*). [Маклюэн 2007: 8]. Людство пройшло через чимало революційних «розширень», що призвели до суттєвих змін у свідомості – від мислення до мовлення, від мовлення до письма, а згодом до друку, від друку до електрики, а далі до телеграфу, телефону, радіо, телебачення, комп'ютерів та інтернету. Власне, перехід від «галактики Гутенберга» [Маклюэн 2003], тобто ери друкування, до електронного суспільства, яке Маклюен називає «глобальним селом», стало переломним етапом у розвитку нових засобів комунікації.

Метаморфози, що відбулися, пише Т. Козловський, пов'язані в першу чергу із поняттям контексту. В епоху друку контекст був одним із найважливіших елементів інформації. Читач занурювався у ситуацію за допомогою безлічі докладно описаних деталей. Із появою телеграфу ситуація змінилась: можливість переслати інформацію на будь-яку відстань за лічені секунди призвела до того, що люди почали інформувати один одного не тільки про найважливіше. Інформації стало більше, вона почала бути більш конкретною, а деталі почали опускатись. На зміну розгорнутим текстам прийшли заголовки, короткі повідомлення й слогани. Безліч провокаційної інформації не давала змоги зосередитись та детально зануритись у її зміст.

До появи телеграфу інформація розповсюджувалась із швидкістю не більшою, ніж швидкість поїзда, – зазначає американський медіознавець та філософ Ніл Постман. Процес пошуку інформації був частиною процесу пізнання. Телеграф, натомість, усунув простір як перепону у розповсюджені інформації і зробив процес її переказу неконтрольованим. Людство вступило у період, який Н. Постман назвав «технополом», тобто тріумфом техніки над культурою. Він описує технопол як форму культурного *AIDS – Anti-Information Deficiency Syndrome* – синдрому відсутності імунітету до інформації. Н. Постман застерігає: інформація може бути дуже небезпечною, якщо вона не має вищої мети, якій слугує [Postman 2004: 82-87].

Як стверджує італійський філософ Умберто Еко, телеграф зробив своїх реципієнтів залежними від постійного переключення уваги, оскільки він, у певному сенсі, пришвидшив процеси мислення, привчив мозок до використання коротких тез, змінив текст у гіпертекст, у якому кожна думка може поєднуватись з іншою, а слова прагнуть стати «короткими наказами». На його думку, сталося це тому, що інформація стала об'єктом продажу, а не осмислення [Eco 1996].

Таким чином, винайдення телеграфу призвело до перетворення інформації у товар. Насправді ця тенденція почала розвиватись ще у 30-х роках XIX століття, коли у пресі почали з'являтись теми, які сьогодні ми називаємо «сенсаціями» (наприклад, секс, насильство, злочини). Все більше інформації стосувалось не загальних новин, а стосунків між людьми, пліток, скандалів тощо. Таким чином, інформація перестала бути функціональною та практичною, вона перестала служити конкретним цілям.

Польський письменник Станіслав Лем у своїй «Мегабітовій бомбі» зауважує, що надлишок інформації, який на порозі інформаційної епохи почав заливати людство і яку воно не в стані «перетравити», створює надзвичайний хаос. На його переконання, інформація перестає мати щось спільне зі знанням, оскільки сьогодні в

її передачі важливішою за точність є швидкість. Отже, звиклі до швидкого отримання інформації люди звикають до швидкого її забування [Lem 1999].

Поширились ці процеси згодом і на телебачення. Швидкість зміни кадрів на телеекрані не дозволяє глядачеві свідомо сприймати отримувану інформацію і критично її оцінювати. Психологи та нейрофізіологи називають це «половиною секунди, якої бракує» (*missing half-second*), оскільки саме стільки часу потрібно для повної та свідомої інтеграції того, що ми бачимо на екрані телевізора [Kozłowski 2012: 42].

Надзвичайний вплив на втрату вартості інформації та звикання користувачів до поверхневого і менш ретельного її аналізу мав іще один революційний винахід – фотографія. Миттєво редактори газет та інших популярних видань оцінили її переваги і почали активно використовувати як підтримку друкованих текстів. Безумовно, такий спосіб подачі інформації виявився більш привабливим, однак і спричинився до того, що читачі стали більш лінивими. Тоді як раніше, під час читання, їм доводилось самим створювати в голові образи описуваних подій, тепер же уся інформація була проілюстрована, що не вимагало від уяви жодних зусиль. Поступово тексту ставало усе менше, а картинок або фотографій – більше.

Т. Козловський пояснює такі зміни тим, що люди за своєю природою – візуали [Kozłowski 2012: 44]. Еволюційно ми звикли сприймати навколишній світ переважно за допомогою зору. Людський розум, умовно кажучи, звик «вірити» своїм очам. Оскільки, порівняно з історією людства, ера нових технологій триває мізерно мало, наш мозок ще не встиг пристосуватись до нових умов. Ніколи раніше люди не мали підстав, щоби не вірити у те, що вони бачать. Проте сприймається така інформація краще та видається більш достовірною. З появою фотографії, а згодом і графічних редакторів, ця віра почала використовуватись не тільки на користь продажів, а й для різного роду маніпуляцій [див. Siemieniecki 2007]

Таким чином, поступово під впливом капіталізму і законів ринку усі засоби комунікації почали «продавати» інформацію. Усі революційні зміни, що відбулись від часів винайдення телеграфу, змінили свідомість людства та призвели до того, що традиційна культура перетворилась у поп-культуру.

У сучасній соціології та антропології під поп-культурою розуміють певний набір форм і смислів, адресованих масовому отримувачеві, що вирізняється високим рівнем стандартизації та комерціалізації [Kozłowski 2012: 12]. Напрошується питання, в яких аспектах (або, чи взагалі) поп-культура наділена подібними правами, що і традиційна культура, для якої прибуток не є першочерговим? Чи поп-культура впливає на людську поведінку такою ж мірою, як і традиційна культура? Врешті, чи можлива здорова комунікація і мирне співіснування у культурі, основу якої становить індивідуалізоване споживання?

На думку Т. Козловського, беззаперечно, поп-культура не може претендувати на звання «повноцінної» культури, хоча й намагається витіснити її у багатьох аспектах. Соціологи та антропологи стверджують, що люди, перебуваючи у певному культурному оточенні, завжди потребують для співіснування наявність спільних норм і цінностей. Саме вони становлять основу системи регулювання у соціумі, однак не є єдиними інструментами в мотивації людської поведінки. Існує багато інших механізмів, як у випадку, наприклад, тварин або маленьких дітей, які не мають поняття про культуру. Одним із моментів, не притаманних традиційній культурі, але, за словами автора «Самотнього гульвіси», продуктивних у випадку поп-культури, є «дресирування». Воно «привчає» своїх споживачів до певних зразків поведінки та

змушує їх підпорядковуватися віянням моди. У цьому випадку суспільство несвідомо балансує на межі двох світів – світу культури і протокультури, тобто того, що культурою є лише на перший погляд [Kozłowski 2012: 15-16].

Описуючи сутність поп-культури, можемо провести паралелі із романом-антиутопією Олдоса Хакслі. Як і у «Прекрасному новому світі», поп-культура створює простір, який спокушає своїх споживачів до постійного задоволення. Вона привчає їх до нескінченних розваг, що приносить їй чималу вигоду. Що більша залежність, то більш слухняно споживачі «грають за її правилами», а, отже, приносять прибутки [Хаксли 2013].

Як пише Т. Козловський, поп-культура пропонує ніби «на нас шиті» форми і змісти. Однак, заохочуючи нас до «легких» задоволень, впливає на критичне мислення. Вона робить життя приємним і тим самим узалежнює людину, відриваючи від реальності. Вона створює світ, у якому панують вічні розваги, і досягає своєї мети – споживачі прагнуть її щоразу більше [Kozłowski 2012: 18].

Проте це зовсім не означає, що поп-культура – у переносному значенні – не має амбіцій, щоби стати культурою. Амбіції ці активно реалізуються, і поп-культура з часом починає проникати у сфери, початково зарезервовані лише для культури з-поза меж «поп».

Однією з причин такої надзвичайної привабливості поп-культури є те, що вона змінює спосіб мислення своїх споживачів. Її медіа є особливою реальністю, побудованою на принципах еволюційної психології. Найбільш активними генераторами емоцій є, зокрема, страх, секс, агресія, конфлікт, гумор тощо. Ці складові забезпечують найбільш активну реакцію споживачів, а, отже, є найбільш вдалими для створення «ідеальної» пропозиції. Таким чином, споживач стає передбачуваним для поп-культури, оскільки, з одного боку, діє згідно з законами організації людської психіки, а з іншого – змінює свою поведінку і спосіб мислення завдяки специфічності простору, у якому знаходиться. Це робить споживачів залежними і нівелює шанси на свідомий контроль своїх дій у цій сфері.

Таким чином, поп-культура, послуговуючись влучною метафорою еволюційного психолога Стівена Пінкера, стала для людського розуму ласим, легкозасвоюваним шматочком, на зразок того, чим є для наших шлунків висококалорійне солодке тістечко [Pinker 2002]. Це неприродньо велика, концентрована порція безумовно потрібних для функціонування речовин. І хоча надмірне й тривале споживання солодощів може призвести до цукрового діабету і провокувати інсульти та інфаркти, споживачі все одно будуть продовжувати «ласувати» її «вбивчими смаколиками», адже відмова від солодкого вимагає неабияких зусиль.

Початок глобального впливу поп-культури на суспільство можемо віднести до моменту, коли одну з найважливіших ролей у сфері людської комунікації почав відігравати ринок. Саме тоді пропозиція почала рухатись у напрямку ідеального взірця, інформації, що була б найбільш універсальною. Поп-культура почала прагнути до створення досконалого продукту, такого, який зацікавить якнайбільше споживачів і одночасно забезпечить найвищі прибутки.

Таким чином, сучасний споживач і його стратегії функціонування в «гіпермаркеті поп-культури» наближають його до ментальності дитини. Це виявляється не лише у споживацькому розбещенні, але й в абсолютно іншому способі аналізу збудників, які на нього впливають.

Американський філософ і політолог Бенджамін Барбер, автор книги «Зконсумовані. Як ринок псує дітей, інфантилізує дорослих і ковтає громадян», зазначає, що термін «інфантилізація» – це своєрідна метафора. З одного боку, вона вказує на зростаючу банальність товарів та зниження розумового рівня клієнтів постмодерністської глобальної економіки, яка створює набагато більше товарів, ніж люди потребують, а з іншого боку, на факт, що цільовою аудиторією маркетингових кампаній усе частіше стають діти [Barber 2008: 12].

Таким чином, поп-культура штучно створює моду на дитинність і заохочує споживачів до неї. Через прищеплення певних переконань та преференцій на ринку створюється необхідний попит. Поп-культура спонукає до формування фальшивих потреб у інфантильних споживачів і тим самим забезпечує продаж усіх товарів та послуг, що виробляються із надлишком.

Ще Аристотель говорив про шкалу задоволень, на якій ті, що досягаються з докладанням зусиль, стоять на набагато вищих щаблях, ніж ті, які людина отримує без зусиль. Він вважав, що щастя потребує прийняття епікурейського підходу, згідно з яким прості радощі варто замінити на складні, оскільки саме вони приносять найбільше сатисфакції.

Акцентує на цьому і Б. Барбер, який вбачає головні прояви інфантилізму споживачів поп-культури саме у підміні цих цінностей. Природним переходом від важкого до легкого, від складного до простого є також надання переваги швидкому замість повільного. Автор «Зконсумованих» (букв. «спожитих споживачів») також застерігає, що швидкість є своєрідним наркотиком, який, як і кожен інший, потребує постійного збільшення дози, що негативно впливає на психіку. Окрім цього, на зміну логічним послідовностям у світі нових медій приходить штучна нелінійність простору, хаотична роздробленість на фрагменти [Barber 2008: 150-153]. У таких умовах споживачам стає важко зосередитись, вони «перескакують» з одного на інше. Втрата концентрації в результаті наближає їх до дітей, які хочуть «все і одразу», але не в змозі повноцінно насолоджуватись через надлишок спокус.

Н. Постман спробував виокремити основні риси, які відрізняють період дитинства від дорослості, і дійшов висновку, що останній передбачає розвиненість внутрішньої культури: вміння контролювати себе, толерантно ставитись до відкладання задоволень, концептуально мислити і розуміти наслідки своїх вчинків, цікавитись своєю історією, а також майбутнім (…). [Postman 1982: 98-99]. В охопленому інфантилізмом капіталізмі шанс на виживання серед товарів та інформації мають лише ті, які від своїх споживачів та користувачів вимагають мінімум зусиль. Шанс має те, що легко засвоюється, що цікаве, швидке і отримується без зобов'язань.

Отже, Бенджамін Барбер вбачає аналогічні процеси у галузі економіки до тих, на яких наголошує Ніл Постман у сфері медій. Н. Постман звертає увагу на «пласкість» інформації, її недостовірність, переважання скандалів та неправдивих фактів, а також на постійне пришвидшення трансмісії. Б. Барбер наголошує на безвідповідальності споживачів, їх концентрації на задоволеннях, а не на наслідках, до яких вони призводять. Н. Постман вказує на домінацію нефункціональної, нецілісної інформації, Б. Барбер говорить про фрагментарність самоідентичності, розумову регресію. Природа цих процесів, хоча й стосується різних сфер, походить з одного джерела – економічних змін.

Сучасна етика, яку описує Б. Барбер, – це етика гіперспоживацтва. На його думку, вона повинна підтримувати функціонування капіталізму, який на даний

момент близький до краху. Масове виробництво стало настільки розповсюдженим і всеохопним, що ринок перенасичений кількістю матеріальних благ, яке людство фізично не може спожити. Отже, поп-культура покликана стимулювати гіперконсумпцію гіпернадлишку товарів на ринку.

Як ми вже зазначали, найкраще продається те, що забезпечує споживачам задоволення. Тобто, поп-культура по суті продає не конкретні товари, а емоції. Саме вони змушують читачів купувати саме цю, а не іншу газету, обирати саме цю, а не іншу радіостанцію, вмикати саме цей, а не інший канал, переглядати саме цю, а не іншу сторінку в інтернеті. Завдання цих видавництв, радіостанцій, телевізійних каналів та сайтів – віднайти собі якомога більшу кількість споживачів, оскільки саме це принесе їм прибутки, зокрема й з реклами. Саме тому медіа створюють комфортний простір, у якому споживачі мають змогу відпочивати та розважатись. У шаленому ритмі життя люди прагнуть зупинитись і поринути у безтурботний світ задоволень, в якому не потрібно напружувати інтелект.

Постає питання, чи комерціалізація медій могла змінити спосіб мислення споживачів, їх погляди на світ або навіть спосіб взаємодії в суспільстві?

Ми вже згадували про зміни у свідомості, до яких призвела поява фотографії. Телебачення та інтернет лише поглибили їх інтенсивність. Джованні Сарторі, італійський соціолог, що вивчає вплив засобів інформації на сучасне суспільство, популяризував термін *Homo videns*, який можна перекласти як «людина, що дивиться». Він, як і інші науковці, наголошує, що люди є істотами, пристосованими до життя у світі, зітканому з візуальних образів. За їх допомогою ми думаємо, вони закладені у нашій пам'яті та підсвідомості, є основою наших психічних процесів. Натомість з появою відеотехнологій ці процеси, в певному сенсі, пристосувались до образної реальності, що нас оточує, одночасно витіснивши інші – можливо, більш традиційні – форми мислення [Sartori 2007].

Однак мислення за допомогою образів, на думку психологів, хоч і є більш творчим, проте одночасно й більш безтурботним, менш схильним до раціональності, менш логічним та виваженим [Maruszewski 2001]. Образи, безумовно, викликають яскравіші емоції, вони більш сугестивні, ніж слова. Вони також забезпечують сильніші переживання, але водночас ускладнюють раціональну оцінку [De Kerckhove 1996].

Головне, що відрізняє образ від тексту, це те, що останній передає цілісну, але чітко структуровану інформацію. Текст складається з речень, які, своєю чергою, об'єднуються у певний ланцюжок, де кожен наступний елемент пов'язаний із попереднім. Під час читання ми одночасно зосереджуємось як на фрагментах, так і на загальному значенні. Натомість образ набагато менше спонукає до рефлексії. Він значною мірою позбавлений безпосередньої ідентифікації з автором, а тому ми рідше відчуваємо потребу сприймати образ як повідомлення, спрямоване до конкретного одержувача. Саме тому підсвідомо текст сприймається як запрошення до діалогу про певні факти, тоді як образ – лише як свідчення про них.

Коли йдеться про інтернет, радіо або телебачення, слухач чи глядач не потребує жодних спеціальних вмінь та навичок для того, щоби цими медіями користуватись, він також не повинен докладати жодних зусиль. Польський дослідник проблем сучасних медій, відомий журналіст та режисер, Кшиштоф Т. Топліц, зазначає, що саме через відсутність жодних вимог і критеріїв електронні медії створюють цілком новий, невідомий до цього часу образ користувача: пасивного,

несхильного до зусиль, але одночасно свідомого своїх прав і впевненого у своїй правоті, яку він намагається нав'язати трансльованим програмам [Toeplitz 2006: 125].

У публічній дискусії щодо питання, чи справді медії суттєво негативно впливають на мислення людини (зокрема й на поведінку, як і на сприймання й обробку інформації), домінує переконання, що можливий негативний вплив бере свій початок у лінощах самих споживачів. Вже досить давно з'явився у словнику термін *zapping* – бездумне «клацання» каналами (зрозуміло, що занадто швидке, щоби з побаченого зробити якийсь цілісний висновок). Таких залежних глядачів американці називають «диванні картоплини» (*coach potatoes*), тобто, споживачі, які самі прирікають себе на години щоденної «диванної вегетації». Із появою інтернету, як не дивно, справа не змінилась. Хоча нові медії дозволяють відвідувати будь-які сервіси, самостійно вибирати потрібний контент і загалом є набагато інтерактивнішими, явище *zapping*-у знайшло своє місце і тут. Споживачі продовжують бездумно «блукати» просторами інтернету, годинами переглядають одноманітні «розважальні» сторінки, що подекуди нагадує стан гіпнозу.

Без огляду на те, що сучасні медії надають увесь спектр можливої інформації, поп-культура – це пропозиція для найширшої аудиторії. Це своєрідне «середнє арифметичне» того, що сподобається більшості споживачів, які, на жаль, не надто вибагливі у своїх вподобаннях.

Єжи Бобрик назвав це явище «макдональдизацією психіки» Макдональдизований розум нічим не відрізняється від багатьох інших, він наповнений подібним змістом, шукає подібних стимулів, є джерелом подібних поглядів, позицій, а також лежить в основі подібної поведінки. [Bobryk 2004: 77-79]. На жаль, «масовість» виключає елітарність і безумовно впливає на якість інформації.

Отже, коли людству відкрився доступ до будь-якої інформації, яку можна передати за лічені секунди, що саме воно обрало для трансмісії? Т. Козловський стверджує, що у відповіді на це питання, власне, закладені первістки поп-культури. Логіка та здоровий глузд підказують, що говорити слід про найважливіше. Але «важка» інформація ризикувала наразитися на опір та бути неконкурентоздатною порівняно з легкою, простою, приємною. Закони ринку почали диктувати свої правила, підкорюватись яким були змушені усі видавництва, згодом радіостанції, телевізійні канали а також інтернет-сторінки. Переважати почав принцип: якщо хочеш утриматись на ринку, мусиш мати гроші, а ті забезпечать тобі рекламодавці, котрі визнають твої медії за достатньо популярні. Отже, в бажанні бути конкурентоспроможними медії змушені були «створити» поп-культуру.

У традиційному розумінні культура є засобом спілкування. Вона сприяє порозумінню. Культура встановлює певні норми, випрацьовує цінності, регулює поведінку, створює форми і смисли, але все це служить одній меті – спільному існуванню багатьох людей. Натомість поп-культура не сприяє спілкування між своїми споживачами. Вона слугує не комунікації, а лише збагаченню своїх творців.

Ми вже згадували, що поп-культура – це культура задоволення. Її предметом має шанс стати лише те, що спокушає і приваблює споживачів. Чимось таким може бути лише обіцянка насолоди, вражень, такого досвіду, який захочеться переживати знову і знову та – звісно – заплатити за нього. Хоча з погляду еволюційної психології, на думку Т. Козловського, задоволення не відіграє у житті людини важливої ролі. Її переживання не може позитивно впливати на репродукційну функцію, воно жодним чином не сприяє збільшенню шансів на виживання генів. Більше того, організм, що поглинений відчуттям задоволення, може опинитись у

серйозній небезпеці [Kozłowski 2012: 78]. У природі людина не стикається з ситуаціями, в яких її мозок міг би повноцінно зануритись в екстаз на довгий час. Інтенсивні переживання не можуть бути довготривалими, в іншому випадку людина могла би відчувати задоволення постійно, однак природою це не передбачено. Це є, як зазначають психологи, достатньою мотивацією для пошуків нових збудників, які цей стан продовжать [див. Maslow 1943, Zuckerman 1994].

Людина як істота соціальна не може задовольнитись лише базовими потребами у їжі, одязі, сні та безпеці. Для правильного функціонування психіки людина потребує товариства. Перебування з іншими пов'язане з відчуттям радості. Відчуття належності до групи, хороше спілкування, підтримка з боку інших в житті людини є дуже важливим інтегральним елементом хорошого самопочуття. Упродовж мільйонів років людство змогло виробити певні механізми, які сприяють згуртовуванню групи. Одним з них, не враховуючи інтерналізації певних норм або будування опозицій «ми-вони», є розвага. Вона, безперечно, має яскраву соціальну функцію, яка міцно пов'язує особу з цілою групою.

Проте з розвитком цивілізації, появою нових засобів інформації, надлишку вільного часу та формування нових цінностей розваги з соціальних почали трансформуватись в індивідуальні. Саме постійне прагнення нових і нових індивідуалізованих розваг витворило прибуткову ринкову нішу, яку ми і називаємо поп-культурою.

Т. Козловський переконаний, що культурна промисловість, або, де факто, поп-культура, на сьогоднішній день є такою самою галуззю промисловості, як продовольча, машинна або сільськогосподарська. І хоча поп-культура виросла на ґрунті культури, вона являє собою лише її пародію. Культура ж, насамперед, є інструментом спілкуванням, набором очікувань, які генеруються щодо конкретних груп людей з метою взаємної співпраці. Культура регулює процеси спілкування, поп-культура – лише норми, що стосуються безпосередньо процесів споживання. Іншими словами, поп-культура значною мірою позбавлена головної риси культури – діалогу.

Поп-культура, на відміну від традиційної культури, не є творінням невидимої сили. Це процес, яким керує бажання збагатитись та який сам визначає свої стандарти та норми. Межі поп-культури визначені лише природою людського мислення, оскільки це єдиний критерій цінності кожного окремого товару, доступного на «ринку вражень» .

Автор «Самотнього гульвіси» говорить також про традицію, яка, як надзвичайно важливий елемент культури, зовсім не притаманна поп-культурі. «Спадщина поп-культури» не може існувати власне з огляду на її масовий характер. Якщо культура постійно трансформується та змінюється завдяки взаємодії людей у суспільстві, поп-культура лише розповсюджується.

Підсумовуючи, Т. Козловський зазначає, що ми живемо у часи прогресуючого відчуження, яке відбувається у такт поп-культурному екстазу [Kozłowski 2012: 83-85].

Таким чином, поп-культура є явищем, сформованим революціями трьох епох – Гутенберга, тобто друку, електричної та інформаційної. Усі вони із кожним «розширенням» поступово впливали на форму і зміст сьогоднішньої поп-культури. Від розлогих друкованих текстів людство перейшло до коротких повідомлень, що розповсюджувались швидше, ніж встигали з'являтись нові. Інформація перестала бути цінністю, що суттєво вплинуло на її якість. Капіталістичний підхід зробив з інформації товар, а виробники використовували різноманітні методи, щоби краще її

продати. В нагоді стала фотографія, що, початково лише прикрашаючи, остаточно витіснила собою довгі та складні тексти. Поява телебачення узалежнила своїх споживачів від приємних, невигадливих розваг, а бажання насолоджуватись переважило над бажанням думати. Матеріальна вигода виробників розваг загострювала ситуацію та спонукала споживача до дедалі більшої інфантилізації. Інформація ставала ще більш примітивною, а задоволення – більш яскравими. Зрештою, скориставшись знаннями про еволюційну природу людини, виробники почали продавати не товари, а емоції, зокрема найсильніші з них – страх, збудження, сміх. Це призвело до суттєвих змін у суспільстві, оскільки поп-культура витіснила культуру у багатьох сферах життя. Однак, без огляду на її масовий характер, вона не може повністю замінити культуру, оскільки не регулює співіснування у соціумі, не згуртовує індивідуумів у групи та не прививає норми та цінності.

Проте, на нашу думку, цінність сучасних медій багато у чому залежить від того, як ми їх використовуємо. Перекладання відповідальності на засоби комунікації за зниження рівня культури, на капіталізм за її прагматизацію та комерціалізацію, інфантилізацію та створення культу розваг як основи збагачення творців поп-культури не може вирішити проблем суспільства. Важливо навчитись жити в умовах, що продиктовані новими медіями. Саме попит створює пропозицію, а тому надзвичайно важливо замислюватись, які «запити» декларує кожен із нас. Тільки усвідомлення спокус, які приховує у собі поп-культура, і їх небезпеки для суспільства може допомогти перед ними встояти.

Література

Маклюэн 2003: Маклюэн, М.: Галактика Гутенберга: становление человека печатающего, пер. А. Юдина. Ника-Центр, Киев 2003.

Маклюэн 2007: Маклюэн, М.: Понимание Медиа: внешние расширения человека, пер. В. Николаева. Гиперборея; Кучково поле, Москва 2007.

Матвєєва 2005: Матвєєва, Л.Л.: Культурологія: курс лекцій. Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Либідь, Київ 2005.

Хаксли 2013: Хаксли, О.: О дивный новый мир, пер. О. Сорока. Санкт-Петербург, Астрель 2013.

Barber 2008: Barber, B. R.: Skonsumowani. Jak rynek psuje dzieci, infantylizuje dorosłych i połyka obywateli, przeł. H. Jankowska. Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2008.

Bobryk 2004: Bobryk, J.: Świadomość człowieka w epoce mediów elektronicznych. Polskie Towarzystwo Semiotyczne, Warszawa 2004.

De Kerckhove 1996: De Kerckhove, D.: Powłoka kultury. Odkrywanie nowej elektronicznej rzeczywistości, przeł. W. Sikorski, P. Nowakowski. Mikom, Warszawa 1996.

Eco 1996: Eco, U.: From Internet to Gutenberg. [Електронна версія]. Режим доступу: http://internetteaching.pbworks.com/w/file/fetch/51954064/Eco%20Umberto%20From%20Internet%20To%20Gutenberg.pdf

Kozłowski 2012: Kozłowski, T.: Samotny hulaka. Era protokultury ery pop. Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa 2012.

Lem 1999: Lem, S.: Bomba megabitowa. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1999.

Kroeber, Kluckhohn 1952: Kroeber, A., Kluckhohn, C.: Culture. A critical Review of Concepts and Definitions. Cambridge (Mass.) 1952.

Maruszewski 2001: Maruszewski, T.: Psychologia poznania. Sposoby rozumienia siebie i świata. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001.

Pinker 2002: Pinker, S.: Jak działa umysł, tłum. M. Konarzewska. Książka i Wiedza, Warszawa 2002.

Postman 1982: Postman, N.: The Disappearance of Childhood. Vintage, New York 1982.

P o s t m a n 2 0 0 4 : Postman, N.: Technopol. Triumf techniki nad kulturą, tłum. O. Tanalska-Dulęba. Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2004.

S a r t o r i 2 0 0 7 : Sartori, J.: Homo videns. Telewizja i postmyślenie, przeł. J. Uszyński. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.

T o e p l i t z 2 0 0 6 : Toeplitz, K.: Dokąd prowadzą nas media. Wydawnictwo Iskry, Warszawa 2006.

S i e m i e n i e c k i 2 0 0 7 : Siemieniecki, B.: Manipulacja, media, edukacja. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.

Summary

The article is grounded on ideas of the most significant researchers on the field of popular culture (pop culture). It shows stages that the pop culture went through on its way from the invention of printing until the era of telegraphy, photography and the Internet. Analysis of tendencies of the society to commercialization, infantilization and McDonaldization helps us to answer a question if the pop culture is still the part of the Culture.

Key word: pop culture, medium, commercialization, infantilization, individualism, McDonaldization.

ЕКОЛОГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Коршунова Ірина
Харківський державний університет харчування та торгівлі
ira.irina.korshunova@mail.ru

Юрченко Любов
Університет банківської справи, Харківський інститут
l.v.s.j@yandex.ua

Засади та вимоги екологічної культури безпосередньо втілюються в найрізноманітніших об'єктах, формах, явищах та процесах. Вони відображаються в духовній творчості, мистецтві, політиці, певних технологіях та виробах тощо. В основі ж всього цього розмаїття інституалізації екологічної культури є її процесуальне буття, що регулюється екологічною комунікацією.

Реалізація предметно-перетворювальних родових потенцій людини, так само, як і норма реакції на те чи інше довкілля, знаходить своє втілення у комунікативних процесах природокористування [Крисаченко 2005]. Їх слід розглядати як процеси взаємодії людини з довкіллям, що здійснюються на основі специфічних шляхів та засобів включення природних об'єктів у структуру життєдіяльності людини з метою задоволення її потреб. Смисловим і формотворчим ядром цього процесу є екологічна культура як конкретно-історичне уособлення адаптивної стратегії людства.

Наявна термінологічна розбалансованість у дефініції та розумінні понять, пов'язаних з формуванням систем екологічних комунікацій, є вагомою проблемою розвитку екологічної культури суспільства.

Комунікація – феномен, що притаманний будь-яким людським спільнотам на будь-яких щаблях їхнього розвитку, це – атрибутивно-універсальна ознака виду Homo sapiens. Водночас конкретні форми, прояви та механізми реалізації демонструють виняткову варіативність цієї ознаки, що також має свої підстави в набутій людством адаптивній стратегії: завдяки цьому людина стала істотою всепланетною і спроможною заповнити та використати будь-які екологічні терени біосфери.

Екологічна комунікація за функціональною ознакою має два аспекти тлумачення: повідомлення та передачу. Повідомлення – це образ екологічної інформації; передача означає взаємодію, обмін.

За ознакою характеру екологічної комунікації можна виокремити два основні напрями розуміння цього поняття: матеріальні комунікації (передача речовини та енергії, шляхи передачі) та інформаційні комунікації (екологічний дискурс).

Слід зазначити, що всі ці напрями мають спільні ознаки – наявність зв'язку та рух, зокрема специфіка екологічної інформації визначається специфікою її каналів зв'язку та, відповідно, характером руху інформації, речовини та енергії по цих каналах.

Якщо йдеться про організаційну екологічну комунікацію, то слушним є термін «система екологічної комунікації». Під системою слід розуміти сукупність об'єктів

та відношень між ними, що формують єдине ціле та мають стійкі зв'язки [Винарик 2006].

Отже, екологічна комунікація – це складний, багатокомпонентний процес, який включає суб'єкти, засоби, предмети повідомлення та передачі, а також отриманий ефект від даного процесу. Екологічна комунікація забезпечує координацію процесів екологічної діяльності та певною мірою характеризує рівень екологічної культури суспільства.

Екологічні комунікації визначаються насамперед такими чинниками:

– своєрідністю регіону, тобто еколого-ландшафтним простором життя людини;

– набутою спільнотою історико-культурною традицією;

– впливом соціального довкілля (війни, торгівля, обмін знаннями та технологіями тощо);

– специфікою соціальної групи, верстви;

– індивідуальними можливостями та потребами;

– аксіологічною різновартісністю процесів та об'єктів реальності.

Неоднозначним є і обшир екологічної комунікації. У найбільш загальному плані він має два взаємопов'язаних виміри: по-перше, часову визначеність та специфіку використовуваних об'єктів і процесів довкілля; по-друге, темпоральну і конкретно-історичну заданість цілей комунікації.

Власне, весь хід антропогенезу, від початкової стадії існування Homo sapiens аж до епохи продукуючого господарювання, визначався тим, наскільки люди могли довести свою перевагу у комунікативних відносинах з конкурентами щодо біопродукції екосистем [Ратцель 1905].

Водночас така комунікація детермінує стан екосистем, у яких існують людські спільноти. За умов екологічної культури привласнюючого природокористування, здобуваючи з природних екосистем засоби до існування, люди, з одного боку, вилучали з них певні компоненти (аж до повного знищення чи витіснення деяких видів рослин і тварин), а з іншого – мали об'єктивну перепону зростанню власної чисельності, що визначалося демографічною ємністю цієї екосистеми. Слід підкреслити: людина – вид в екосистемах домінантний, а тому її комунікативна активність за будь-якого рівня екологічної культури природокористування цілком спроможна спричинити кардинальні зміни таких систем.

Кризові явища в довкіллі вимагали від людських спільнот відповідної реакції. Відтак, головним був шлях удосконалення засобів культурного типу комунікації та адаптації до довкілля, самого способу природокористування, обміну та вдосконалення технологій. У технологічному підході екологічна комунікація розкривається переважно як сукупність технічних характеристик, що визначають пропускну властивість каналів зв'язку.

Важливим є також і те, що, попри всі подібності екологічних комунікацій, у різних груп (популяцій) завжди існували локальні відмінності у способах досягнення рівноваги людини з довкіллям. Вельми суттєва є трофічна варіативність людини, що давало їй можливість переключитися у своїх харчових орієнтаціях з одного ресурсу на інший, даючи змогу, таким чином, першому відновитися. Однак, з погляду критеріїв прогресу, кумулятивний ефект компонентних екокриз набув глобального звучання.

Намагання спрямовувати певним чином природні процеси, інтенсифікувати та акумулювати їх властиве слов'янським суспільствам, зокрема й українському.

Вражаючі екокультурні потенції містило в собі продукуюче господарювання. Набутий спосіб природокористування разом із новими соціальними комунікаціями зумовив концентрацію населення в певних регіонах (наприклад, східної частини України) в кількості, котра значно переважає демографічну ємкість навколишніх екосистем. Таким чином, уможливлюються принципово нові форми організації суспільства, реалізація деформованих соціокультурних засад адаптації людини до довкілля, перетворення останнього у адекватне потребам середовище.

Власне, традиційна «дика природа» стає для людини ніби не зовсім потрібною, а то й взагалі непотрібною: сенсу вона набуває тоді, коли перетворюється в природу «для людини» – в поля, пасовища, канали, тобто в олюднені, окультурені об'єкти природи. Незаймана природа більше цікавить поетів, натуралістів, любителів екзотики та дичини, а не середньостатистичного землянина. Подібна ціннісна переорієнтація чималою мірою спричинила формування суто прагматичного, утилітарного ставлення до природи. Виправити це становище можливо, звертаючись до потенцій і можливостей екологічної культури.

Саме культурологічний аналіз дає змогу зрозуміти причини та механізми виникнення репрезентативних (локальних) екологічних криз в Україні. Людська діяльність, суспільні комунікації трансформують довкілля не лише тому, що вилучають із них певні компоненти, як це має місце за привласнюючого господарювання, а й ще більшою мірою тому, що інтегрують у довкілля бажані для себе об'єкти, спрямовують перебіг процесів у бажаному для себе напрямі. В результаті довкільні екосистеми не просто виснажуються, вони трансформуються в інші, а тому втрачають свої ознаки. Зрозуміло, що такі екологічні кризи та катастрофи не обмежені лише минулим, вони є ознакою й нашого українського сьогодення. Прикладом є національні екологічні реалії Придніпров'я і Донбасу, Полісся і південноукраїнського чорнозему. Сьогодні існують переконливі докази того, що продукуюче господарювання, наприклад, українських Олешківських пісків, призвело до перетворення степових та лісостепових ценозів у пустелі та напівпустелі. Репрезентативні екологічні кризи «виривають» із природного довкілля окремі екосистеми, внаслідок чого неурівноваженими постають усталені комунікації всередині біоти, потоки речовини та енергії.

З одного боку, трансформації почали зазнавати цілі класи екосистем біосфери, а з іншого – почали виникати принципово нові типи екосистем, індукованих людською діяльністю. Істотним є і зворотний вплив на розгул цивілізації з боку деформованого нею довкілля.

Відтак, існує фундаментальна суперечність між розвитком продукуючого господарювання та станом біосфери, а саме: матеріальними підставами для стійкого зростання людських популяцій, засобами цілеспрямованого використання та зміни природних об'єктів і процесів, з одного боку, та втратами еволюційно сформованого автентичного для існування людства природного довкілля, з іншого. Інакше кажучи, розпочавши створювати свою власну природу, нехтуючи принципами екологічної культури, людина злегковажила природою первісною, полишивши її як щось подолане, непотрібне.

Більшу частину своїх зусиль люди почали витрачати не на здобування безпосередніх засобів існування – їжі, води, одягу тощо, а на створення опосередкованих структур – доріг, споруд, механізмів та ін. Головне призначення останніх – надати стабільності соціальним системам, оптимізувати комунікації,

привнести в них механізми самоорганізації та саморозвитку, подібно до тих, які притаманні будь-яким неентропійним об'єктам.

Таким чином, в екологічних комунікаціях продукуючого рівня екологічної культури з'являється управлінський підхід. Комунікації в екологічному управлінні покликані забезпечувати координацію процесів екологічної діяльності.

При переході до інноваційного природокористування ситуація змінюється принципово: формотворення перестає бути прерогативою лише природи. Людина, спираючись на закономірності природних комунікацій, створює нову, штучну реальність. Людський розум і праця штовхають суспільство вперед, постійно вишукуючи та впроваджуючи нові матеріали, пристрої, процеси.

Інноваційний рівень екологічної культури викликав до життя й особливий тип духовного осягнення світу, організації та використання знання – науку в сучасному розумінні цього слова, а також специфічного ментального ставлення до природного довкілля, з приматом раціонального мислення, прагматизму, вимогами доказовості, моралі, екологічної етики.

Новий тип комунікації «людина – природа» виявився надзвичайно цінним набутком для розвитку екологічної культури. Сукупність цих комунікаційних процесів забезпечує багатосторонні взаємодії управління для реалізації екологічних цілей, завдань, програм, розроблених на підставі принципів екологічної культури та сталого розвитку.

Інноваційний тип природокористування водночас породжує новий клас екологічних комунікацій і криз – тотальних або панойкуменних. Зникають екосистеми високого ієрархічного порядку – біогеоценози. У зонах інтенсивного промислового та сільськогосподарського виробництва зникає (вимирає чи мігрує) переважна більшість автохтонних видів. Натомість формуються нові класи екосистем та ландшафтів, цілеспрямовано чи опосередковано породжених людською діяльністю. Загалом, можна вести мову про досить стійку тенденцію: природні українські екосистеми змінюються синантропними, синантропні – культурними (штучними), а останні – деградованими (рудеральними).

Наразі синантропізація біоти та екологічні кризи й катастрофи в Україні, спричинені інноваційними змінами в екологічній культурі, порушили не лише цілісність, якісний та кількісний склад біосфери, а й напрямок її розвитку, спроможність до самоорганізації та відновлення втраченого. Майже незворотно підірваною виявилася автотрофна потужність біосфери, тобто її спроможність виробляти певну кількість первинної біологічної продукції, а також її здатність утилізувати різні види збурень. Відтак порушилася здатність біосфери забезпечувати адекватний потребам біоти газовий, температурний, гідрологічний, орографічний та інші режими. Істотно здеформованими виявилися трофічні та енергетичні потоки в біосфері, кількісний та якісний стан біоти. Тотальні (панойкуменні) екокризи, разом з ефектом криз компонентних та репрезентативних, призводять до чергового глобального збурення, потужнішого, ніж попередні, у якому деформуються процеси, базовані навіть на дії фізичних констант, як, наприклад, принцип Ле-Шательє, розмірність та локалізація ізомерів тощо.

Водночас можливості та потенції інноваційного природокористування виявилися такими, що ось вже принаймні декілька століть людство має стале й досить стрімке демографічне зростання, тобто вид Homo sapiens перебуває в стані біосферного процвітання. Іншими словами, довкілля трансформується та виснажується, але сам винуватець цього поки що забирає достатню кількість ресурсів

для підтримання сталих екологічних комунікацій та прогресивного відтворення виду. Слід зазначити, що така закономірність не поширюється на еколого-демографічну картину українського простору, яка характеризується деградаційними показниками.

Сучасний стан біосфери в Україні найчастіше оцінюють практично за принципом «що вціліло», тобто які її частини можна вважати такими, що відповідають вимогам автентичності екосистем, відсутності видимої антропогенної деформації. Можливості такого збереження демонструють сучасні комунікації національної екологічної мережі в порівнянні із загальноєвропейською.

Екологічна комунікація в межах загальноєвропейської екологічної мережі забезпечує інформаційну підтримку та взаємодію екологічної спрямованості між всіма учасниками даної системи та зацікавленими сторонами. Зміст інформації, що рухається між суб'єктами комунікаційних взаємодій, стає екологічно направленим.

Ґрунтовний аналіз на рівні системи «людина — біосфера» показує, що подальша реалізація лише класичних типів комунікацій в контексті природокористування заводить світову цивілізацію в глухий кут. По-перше, людство спроможне використовувати потужності практично всіх екосистем, що воно й робить, не зважаючи, як правило, на наслідки для живої речовини. Інакше кажучи, набутої суми адаптивних можливостей виду виявилося достатньо для перетворення людиною всієї біосфери у власну екологічну нішу. По-друге, людина позбавляє біосферу внутрішніх механізмів самоорганізації і намагається перебрати регулятивні функції на себе, що їй не завжди вдається і не завжди здійснюється якісно, як це яскраво демонструють сумнозвісні українські екологічні кризи.

Унаслідок фундаментальної суперечності між першим і другим порушеними виявилися усталені еволюційні механізми самоорганізації та комунікації системи «людина – біосфера», а нові, соціоекологічні, ще не сформувалися. Тому постає проблема переходу до такого типу комунікацій в полі природокористування, котрий був би зафундований на дійсних, а не позірних механізмах і рушіях самоорганізації та саморозвитку системи «людина – біосфера».

Використання процесів комунікації задля забезпечення багатосторонньої взаємодії дозволяє зацікавленим особам отримати інформацію, пов'язану з екологічною ситуацією досліджуваної системи. Таким чином, створюється система комунікацій екологічного управління. Це – сукупність комунікаційних процесів, які забезпечують багатосторонні взаємодії управління для реалізації екологічних цілей, завдань, програм, розроблених на підставі принципів екологічної ефективності та безпеки.

Теоретичні й практичні передумови розв'язання нагальних проблем відносин людини з довкіллям нині дедалі частіше пов'язують із переходом до ноосферного, або ж інформаційно-конструктивістського рівня екологічної культури.

Модель екологічної культури та екологічних комунікацій інформаційного розвитку ґрунтується на теоретичних положеннях про біосферу та на ноосферних узагальненнях П. Тейяр де Шардена [Тейяр де Шарден 1987]. Трансформація біосфери може призвести до перетворення її в ноосферу. Але може й не призвести. У цьому випадку ймовірні декілька варіантів розгортання подальших подій або шляхів розвитку біосфери:

а) розвиток біосфери до стану ноосфери;

б) збалансований розвиток суспільства та біосфери, але без їх інтеграції в якісно нову систему, тобто в ноосферу;

в) диспропорційний, дисгармонійний розвиток біосфери та соціуму, за якого одна із сторін відчуває на собі гальмівний вплив іншої;

г) колаптичний варіант розвитку подій, тобто катастрофа.

У реальному житті українського суспільства нині переважає варіант (в), оскільки соціальні спільноти поки що є стороною домінувальною, а біосферні структури – такими, що деградують. Проте цілком можливий і зворотний ефект, за якого рольові функції змінюються прямо протилежним чином. В окремі історичні часи деякі із спільнот опинилися в умовах визначальної ролі довкілля – наступу пустель, повеней, похолодання, що різко перебудовувало весь устрій життя. З інших варіантів приблизно однакові шанси на реалізацію мають як варіант (б), так і варіант (г): у першому випадку можливе переведення суспільства на засади стійкого розвитку, що нині проголошено офіційною доктриною ООН, у другому — можливий омніцид, самознищення через невпинну поступову деградацію і довкілля, і людини. Ноосферний варіант (а) постає як деяка ідеальна парадигма майбутнього.

Таким чином, класичним концепціям ноосфери притаманне оптимістичне осягнення майбутнього людства. Проте реалізація бажаного стану можлива лише тоді, коли природна необхідність буде доповнена соціальною доцільністю, і навпаки. Це можливе за умов інформаційно-конструктивістського рівня екологічної культури та екологічних комунікацій.

Нині, на жаль, в Україні має місце інша ситуація, коли людська діяльність поставила в кризовий стан біосферу. Внаслідок цього невпинно виснажується її демографічна ємкість, що, своює чергою, підриває субстрактну базу існування суспільства. Водночас постіндустріальне суспільство вивільняє такі сили та процеси, створює такі штучні об’єкти, технології та комунікації, потужність котрих переважає захисні можливості людини. Крім цього, не завжди можна здійснювати ефективний контроль за такими феноменами. Отже, постійно існує загроза, що відповідні процеси, індуковані чи спрямовані людиною, можуть стати чинником елімінації людини. Тиск на біосферу з боку людини є постійним, потужність його наростає з часом, причому це посилення досягається за рахунок двох взаємопов’язаних процесів: а) нашаровування, акумуляція минулих впливів та комунікацій; б) нарощення потужності агентів і комунікаційних впливів у процесі своєї життєдіяльності людини вивільняються такі сили та збурення, які нерідко переважають її захисні і реактивні можливості і спричиняють до дестабілізації довкілля.

Користування природними силами наразі прикметне тим, що відповідні потужності постійно нарощуються, екологічні комунікації ускладнюються, а здібності людини (насамперед генетико-фізіологічні) залишаються практично незмінними. А це означає, що між людиною та агентами дії опиняються посередники, зокрема такі, як автоматичні системи управління тощо. Внаслідок цього людина стає своєрідним бранцем чи заручником «посередників». Так інноваційна культура оволодіння природою відчужує людину від неї самої, робить людство прибульцем у тій природній системі, де якихось декілька тисяч років тому вона була органічною складовою. Вихід із даної ситуації цілком і повністю полягає у розвитку екологічної культури та відповідних їй нових екологічних комунікацій.

Література

Винарик и др. 2006: Винарик, Л.С., Кручелькевич М.И.: Информатизация: понятийный словарь терминов и аббревиатур. ИЭП НАН Украины, Донецк 2006.

Крисаченко 2005: Крисаченко, В.С.: Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. НІСД, Київ 2005.

Ратцель 1905: Ратцель, Ф.: Земля и жизнь. Сравнительное землевладение. Брокгауз–Эфрон, Санкт-Петербург 1905.

Тейяр де Шарден 1987: Тейяр де Шарден П.: Феномен человека. Наука, Москва 1987.

Summary

The principles and requirements of ecological culture directly translated into a variety of objects, phenomena and processes. They appear in the spiritual art, politics, of certain technologies and so on. Underlying all this is the variety of ecological culture is the institutionalization of procedure being governed by environmental communication.

Key words: ecological culture, communication, transformation of nature, the biosphere, the environment, livelihoods.

ВИСВІТЛЕННЯ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ»

Козар Лідія
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського Національної академії наук України
kozarli@ukr.net

Осередками національно–культурної роботи у другій половині XIX століття стали українські громади, які виникали в Петербурзі, Києві, Харкові, Чернігові, Одесі, Полтаві та інших містах. Вони об'єднували найкращих представників національної інтелігенції, громадських діячів, вчених, освітян, літераторів, студентської молоді тощо. Важливу роль у розвитку української фольклористики відіграла Київська громада, зусиллями якої було організовано Південно–Західний відділ РГТ (1873—1876) та етнографічну експедицію П.Чубинського з метою вивчення етнографії всієї України, а не лише трьох губерній так званого Південно–Західного краю, як було офіційно заплановано.

Відділ відіграв значну роль у розвитку громадського руху, «розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, [...] витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манжура з Харківщини» [Русова 1928: 155]. «Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народніми піснями та казками, з'явились перші бруньки нової національної свідомости», – згадувала С. Русова [Русова 1928: 155]. Відкриття ПЗВРГТ дало змогу легалізувати громадівцям свою діяльність, спрямовану на національне відродження України. Адже відродження пригноблених народностей завжди відбувається паралельно із всебічним науковим дослідженням їхньої історії, мови, народної творчості та етнографічних особливостей.

Діяльність ПЗВРГТ була в полі зору багатьох дослідників, зокрема О. Пипіна [Пипін 1891], С. Русової [Русова 1913], О. Грушевського [Грушевський 1915], І. Житецького [Житецький 1927], Ф. Савченка [Савченко 1930], В. Горленка [Горленко 1957], О. Кравця [Кравець 1973], Л. Чорної [Чорна 2005], Н.Петрук [Петрук 2002], С.Чибирак [Чибирик 2010], В.Милько [Милько 2008], О. Оверчук [Оверчук 2013], І. Демуз [Демуз 2013], Л. Мохір [2013] та ін. Серед названих праць нашу увагу привернули дві статті, опубліковані на сторінках журналу «Украинская жизнь», – «К 40–летию юбилею Юго–западного Отдела Императорского Географического Общества» (УЖ, 1913, №11, с.28–39) С. Русової та «Из жизни киевского украинского кружка» О. Грушевського (УЖ, 1915, №11–12, с.33–40). Висвітлення фольклористично–етнографічної діяльності Південно–Західного відділу Російського географічного товариства на сторінках цих праць і стало метою нашого дослідження.

Російськомовний часопис «Украинская жизнь» (1912 – 1917) виходив у Москві і ставив своєю метою ознайомлення суспільства із станом, ростом і завданнями українського національного руху [Украинская жизнь 1912]. Оскільки, як зазначається у передмові до видання «Наши задачи (От редакции)», «русское общество утратило самое представление об Украине как национальном организме и стало трактовать украинство как простой «вариант русской культуры» [Украинская жизнь 1912]. Головними редакторами журналу були публіцисти і визначні політичні діячі Олександр Саліковський і Симон Петлюра. Видання журналу «Украинская жизнь» було організоване С.Петлюрою і виходило за кошти українських громад. У цьому журналі публікувалися такі відомі державні і громадські діячі, як Михайло і Олександр Грушевські, Дмитро Донцов, Софія і Олександр Русові, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Дмитро Дорошенко, Агатангел Кримський, Володимир Науменко, Михайло Сумцов, Сергій Шелухін та ін. За шість років вийшло 66 номерів журналу, і в кожному з них знаходимо некрологи, статті, присвячені пам'яті діяльності українських громадських діячів, зокрема і їх фольклористичної діяльності тощо.

Софія Русова (уроджена Ліндфорс; 18 лютого 1856, Олешня, Чернігівська губернія – 5 лютого 1940, Прага) – український педагог, прозаїк, літературознавець і громадська діячка, одна з піонерок українського жіночого руху, опублікувала на сторінках журналу «Украинская жизнь» статтю «К 40-летию юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества», де відзначила те, що ПЗВ РГТ залишив про себе світлу пам'ять і період його існування був яскравою сторінкою в історії культурного розвитку Південної Русі. І хоч в ньому були люди різних станів, їх всіх об'єднувало бажання вивчення рідного краю, бажання внести в це вивчення якнайбільше об'єктивності й правди.

Вона подала список понад 160-ти діячів ПЗВ РГТ, які сплачували членські внески, спираючись на «квитанційну книжку Відділу». Серед них такі відомі постаті громадських діячів на терені української науки, як В. Антонович, А. Русов, Н. Лисенко, В. Беренштам, В. Петров, А. Лазаревський, А. Кистяковський, П. Чубинський, П. Житецький, Н. Білозерський, І. Левицький, Н. Милорадович, Н. Антіохов-Вербицький, М. Старицький, С. Нос, В. Науменко, А. Маркевич, М. Драгоманов, В. Тарновський, В. Семиренко, А. Кониський, А. Домантович, Я. Новицький, Б. Познанський та ін. Також називає таких меценатів, як граф Милорадович, граф Кочубей, князь Голицин, князь Куракин; гг.Тарновський, Алферов, Терещенко, Ханенко та ін. Виділяє І. Манжуру, Я. Новицького, П. Литвинову та ін. як найактивніших збирачів фольклору.

Серед членів ПЗВРГТ, яких подає С. Русова, варто також звернути увагу на маловідомі постаті, які працювали задля поступу української фольклористики. Це Митрофан Васильович Симашкевич (1845, с. Голодьки Літинського повіту Подільської губ. – 28.07.1902, м. Новочеркаськ) – вчений-історик, дослідник історії Поділля, один із фундаторів наукового поділезнавства, церковний і культурно-освітній діяч. Збирав фольклорно-етнографічні матеріали до історії сіл Літинського повіту Подільської губернії. Був обраний дійсним членом Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства 6 березня 1873 року.

Заслуговує пошанування діяльність Якова Григоровича Демченка (08(20). 10. 1842, с. Деньги, нині Золотоніського району Черкаської обл. – 02(15). 02. 1912, с. Василівка, нині Онуфріївського району Кіровоградської області, похований у Києві на Аскольдовій могилі) – українського громадського діяча, члена ПЗВРГТ,

фольклориста, публіциста, сина видатного юриста Григорія Демченка. Навчався в університеті св. Володимира у Києві (1864–68). Понад 20 р. служив мировим суддею в м. Чигирин (нині Черкаської обл.). Підтримував зв'язки з Київською громадою, допомагав коштами журналу «Киевская старина». Записав на Полтавщині понад 1,5 тис. пісень, зокрема про Нечая, Морозенка та Харка, багато приказок і анекдотів, народних повір'їв. Автор брошур «Шевченко і патріоти» та «Зведення наклепу на Шевченка деякими «патріотами»« (обидві – 1910) [Якимович 1930].

Серед членів ПЗВРГТ виділяється також постать Григорія Антоновича Залюбовського (1836 – 10 (22) січня 1898, Катеринослав, нині Дніпропетровськ) – українського етнографа, фольклориста, етнолінгвіста, громадського діяча, письменника, члена ПЗВРГТ. Г. Залюбовський – перший фольклорист Катеринославщини. Як фольклорист і етнограф розпочав свою діяльність ще в студентські роки (1861 – 1862) і не залишав улюбленої справи до кінця життя. Свою збирацьку роботу проводив переважно в межах Новомосковського та Павлоградського повітів. Судова служба ставала йому у великій пригоді. Будучи слідчим та членом суду, допитуючи звинувачених та свідків, він підмічав кожне нове, не чуване досі слово і записував його на окремій картці. Намагався робити це непомітно для співрозмовника, записував цілі фрази, щоб занотоване слово було зрозумілішим.

Жодне з фольклористичних видань того часу не обходилося без участі Г. Залюбовського, хоч зібраних воєдино своїх власних фольклорних записів так і не видав. Усі вони розпорошені по різних збірках різних авторів, де ім'я самого Г. Залюбовського не завжди й згадується. Був обраний членом Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства (Петербург: 1869 – 1870; Київ: 1873 – 1876). Записані Г. Залюбовським українські народні казки, пісні, легенди, прислів'я, приказки, загадки, ігри, лексичний матеріал увійшли до збірника М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864; більше 700 одиниць, зібраних в одному Новомосковському повіті), семитомного видання «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» П. Чубинського (1872 – 1879), І-го тому «Исторических песен малорусского народа» (1874), підготовленого М. Драгомановим та В. Антоновичем, «Южнорусского словаря» К. Шейковського, «Читанки» Т.Хуторного, чотиритомного «Словаря української мови» (1907 – 1909) Б. Грінченка. Ненадрукованими залишилися праці «История Малороссии с 1320 по 1640 гг.», «Исторические заметки по заселению Екатеринославского уезда» та ін. Помер у 1898 р. Похований у Катеринославі [Іваннікова 2010].

Цікавою і маловідомою особистістю є також постать Миколи Білозерського (1833–1896) – дійсного члена Південно-Західного відділу Російського географічного товариства із 1874 р. Із записаного і зібраного ним фольклорного матеріалу було опубліковано лише шість дум, декілька пісень, «Список кобзарей (бандуристов) и лирников», аіз його праць – примітки до історичних пісень та дум і «Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т. п.» Все це було надруковано у збірнику А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (К, 1854)» Микола Михайлович Білозерський народився 1833 р. на хуторі Мотронівка (нині с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.).

Родина Білозерських дала українському світові ще двох відомих діячів культури: Ганну Барвінок (О. М. Білозерську-Куліш) – відому українську письменницю та В. М. Білозерського – громадського і культурного діяча, автора програми для

сільських шкіл, редактора часопису «Основа», члена Кирило-Мефодіївського братства, за участь у якому він свого часу відбував заслання. Наймолодший у сім'ї М. Білозерський здобував освіту в Петербурзькому кадетському корпусі, якого так і не закінчив. Із травня 1852 р. працював у редакції «Чернігівських губернських відомостей» помічником редактора і деякий час заступав редактора.

М. Білозерський вважав, що необхідно записувати не тільки повні тексти, але й уривки. Наголошував на паспортизації записаних зразків: радив фіксувати імена, прізвища, вік, зазначати, від кого і коли вивчили думи, пісні, казки, хто ще знає зафіксовані зразки, де живе та ін.: «Співаків і оповідачів слід розпитувати: про їхні імена, прізвища, літа, звання, ремесло; де, від кого і коли вивчили думи, пісні або чули перекази; хто саме ще, крім нього, знає думи, пісні, перекази та ін. – які саме (тобто про що, або про кого), де мешкає та ін. Також не зайвим буде записувати і біографічні відомості про співців та оповідачів, які вони самі повідомляють. Неопублікованим залишився рукопис «Про кобзарів і список кобзарів» (ІМФЕ, ф. 3-6, од. зб. 377, арк. 1-108). Власне, в сердині XIX ст. намагання М. Білозерського зібрати і укласти реєстр кобзарів та лірників було чи не єдиною спробою подати цілісну, повну інформацію про кобзарство як явище.

М. Білозерський був чи не першим науковцем, який зрозумів важливість комплексного підходу у вивченні народного епосу. Другу таку спробу зібрати дані про кобзарів та лірників здійснили майже за п'ятдесят років – на XII Археологічному з'їзді у Харкові 1902 р. М. Білозерський готував етнографічний опис Борзнянського повіту Чернігівської губернії, частину якого складали історичні пісні. Українські прислів'я, зібрані М. Білозерським, опубліковано в збірнику «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса. В особистому архіві М. Білозерського (ІМФЕ, ф. 3–6, од. зб. 130, 135, 391) – записи неопублікованих пісень, дум, зразків інших жанрів народної поезії, прислів'їв і приказок. У фонді М. Білозерського (ІМФЕ, Ф. 3–3, од. зб. 199, 201, 204, 205, 220 та ін.) пісні й думи, виписані збирачем із різних публікацій, зокрема М. Цертелєва, І. Срезневського, М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Костомарова, Д. Мордовцева, Я. Головацького, Вацлава з Олеська та ін. [Шалак 2004].

Також мало кому відома громадська діяльність українського письменника Івана Семеновича Нечуй-Левицького (13 (25) листопада 1838, Стеблів – 2 (15) квітня 1918, Київ), який також був членом ПЗВРГТ. Народився 25 листопада 1838 р. в м. Стеблеві Київської губ. Канівського повіту (нині – Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський район). Змалку цікавився звичаями і побутом селян, пізнавав скарби українського фольклору та поезії Шевченка, що згодом яскраво відбилося в його творчості. Свої погляди на народну творчість Нечуй-Левицький виклав у праці «Світогляд українського народу від давнини до сучасності» (1868), яка й нині є корисним дослідженням у галузі української міфології. За півстоліття творчої діяльності І. Нечуй-Левицький написав понад п'ятдесят високохудожніх романів, повістей, оповідань, п'єс, казок, нарисів, гуморесок, літературно-критичних статей.

С.Русова високо оцінює працю керівників Відділу «*талантливых, честных, широко образованных и безгранично преданных своему краю деятелей*» Г. Галагана, В. Антоновича, М. Драгоманов, А. Русова, П. Чубинського та ін. Дослідниця детально вивчила архівні та опубліковані матеріали Відділу, з яких видно, як Відділ залучав у ряди своїх співробітників різних людей і різні установи, розсилаючи свої програми і свої запрошення для співпраці. «Казалось, что организаторы отдела были так проникнуты сами любовью к родному краю и глубоким интересом к изучению

его, что они с полным доверием обращались ко всему местному обществу, не сомневаясь в каждом его представителе встретить такое же проникновенное отношение к местному населению и разным условиям его жизни» [Русова 1913: 34], – наголошувала С. Русова. Судячи з того великого матеріалу, який Відділу вдалося зібрати всього за три роки, видно, що кореспонденти добросовісно відгукувались на запрошення Відділу і співчували його завданням. І хоча не весь зібраний матеріал встигли опрацювати й опублікувати, проте в надрукованих працях Відділу є багато цінного, – підсумовує С. Русова.

Серед надрукованих праць дослідниця виділяє філологічну працю О. Русова «Остап Вересай, один из последних малорусских кобзарей», в якій автор подав біографію кобзаря і дослідив пісні й думи з його репертуару. На цю роботу була звернена увагв англійських вчених критиків, які цікавилися в той час українською народною музикою і поезією. С.Русова також відзначає праці М.Лисенка «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем», Ф. Вовка «О сельских ярмарках и кустарной промышленности», П. Чубинського «Село Сокиренцы и сокиренское ссудо-сберегательное товарищество», надіслані доповіді Купчанки «Некоторые историко-географические сведения о Буковине» та «Песни буковинскаго народа», працю М. Драгоманова «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях», в якій дослідник проводив нову для того часу порівняльну точку зору при вивченні народної поезії, вказував на «бродячі» теми в українській, великоруській і західно-європейській народній літературі [Русова 1913: 36].

Дослідниця висловлює жаль з приводу закриття ПЗВ РГТ. «Трудно найти прямое указание, почему эта плодотворная работа была вдруг насильственно прекращена и Отдел признан вредною организацией. Ученое Общество, отделение Императорскаго центральнаго Общества, открытое в 1873 г. представителем высшей власти в крае, работавшее три года на пользу науки, вдруг в 1876 г. признаётся негодным и без указания оказываемаго им вреднаго влияния закрывается […] Странно, что именно в России, где ещё царит такое страшное невежество, так дорого ценится всякая культурная работа, – чуть она проявляется на той или иной окраине России, к ней немедленно администрация становится подозрительно и враждебно» [Русова 1913: 36–37], – пише С.Русова.

Спираючись на архівні матеріали, С. Русова намагається з'ясувати причини закриття ПЗВ РГТ. Вона пише, що «направление Отдела показалось администрации (т.е. через очки г. Юзефовича) украинофильским» [Русова 1913: 38]. «Каким же оно могло быть, раз Отдел создался для изучения Украины, хотя бы она называлась Юго-западным краем или губерниями Киевской, Волынской, Подольской? Только любя эту территорию Украины и населяющее её украинское население, можно отдавать всё своё время и силы на ея изучение, на выяснение условий ея жизни. Только «украинофилы», начиная от Метлинскаго, Максимовича и др., любя свою родную песню, могли собрать такие роскошные сборники народных песен, находить для них правильное толкование, изучать мельчайшия подробности быта. Такия работы накапливают материал для понимания жизни всего человечества, вот почему они ценятся наукой» [Русова 1913: 38], – робить висновок дослідниця.

С. Русова жалкує, що після закриття ПЗВ РГТ нікому було продовжити його діяльність. Вона пише, що частково роль Відділу виконували збірники «Харківського ІФТ» та журнали «Киевская старина», проте не було організовано ні одного вченого товариства, яке б продовжило б справу ПЗВ РГТ, «и одна из богатейших окраин

России до сих пор не изследована ни в естественно-историческом, ни в географическом отношении» [Русова 1913: 38]. На жаль, у 1913 р., коли публікувалася стаття, С. Русова називає ще Україну «окраїною Росії».

О. Грушевський у статті «Из жизни киевского украинского кружка» («Украинская жизнь», 1915, №11-12) наголошував на важливій ролі молодих громадських діячів в діяльності ПЗВРГТ, які після закінчення університету намагалися якнайшвидше взятися за наукову роботу з вивчення рідної України. «Если пересмотреть научные исторические и этнографические сборники, вышедшие в Киеве в начале 1870-х годов, то легко заметить постоянную помощь молодёжи, собиравшей этнографические и исторические материалы и участвовавшей в подготовительной работе» [Грушевський 1915: 33], – зазначав О.Грушевський.

Участь і співпраця молоді проглядається в збірниках І. Рудченка, В. Антоновича і М. Драгоманова, в «Правах» Кістяківського. Діячі ПЗВРГТ не тільки прагнули розширити свою власну наукову діяльність, а вважали важливою і невідкладною справою збільшити коло співробітників, залучити до Відділу місцевих працівників, священиків, учителів, лікарів. Своїм завданням вони вважали вивчення етнографії всього українського народу. Тому приділялась увага як співробітникам-кореспондентам із східної України, так і з Галичини, Буковини і Угорщини. Так було залучено до співпраці письменника О. Федьковича, студента Купчанка та ін. «В киевском научном кружке с увлечением занимались этнографическими изысканиями, не только думая о расширении запаса этнографических материалов, но и ожидая новых открытий, просвета в далёкую темную старину украинского народа» [Грушевський 1913: 37], – зазначав О. Грушевський.

Діячі ПЗВРГТ жили дружно й усі разом знайомилися з надісланими матеріалами. О.Грушевський наголошує на відповідальній роботі О.Русова над розбором і систематизацією надісланих етнографічних матеріалів, відмічаючи його редакцію матеріалів Купчанки про Буковину та відгук про етнографічне зібрання Манжури. Діячі ПЗВРГТ надіялись розвинути свою наукову діяльність і перетворити з часом Відділ в Українське Наукове Товариство. Проте ці мрії розвіяла сувора реальність.

Таким чином, статті С. Русової і О. Грушевського про ПЗВРГТ розкривають реальну картину його створення й діяльності, подають детальні відомості про членів Відділу. Дослідники скрупульозно проаналізували роботу Відділу, його опубліковані праці й архівні матеріали, визначили причини його передчасного закриття. Дані дослідження на сьогодні є важливим джерелом для вивчення діяльності ПЗВРГТ, без яких не може обійтись дослідник історії фольклористики.

Література

Горленко 1957: Горленко, В.: Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX века. In: Советская этнография. №3. 1957, с.128–142.

Грушевський 1915: Грушевский, А.: Из жизни киевского украинского кружка. In: Украинская жизнь. №11-12. 1915, с.33-40.

Демуз 2013: Демуз, І.: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми). In: Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. Вип. 73. 2013, с. 210-223.

Житецький 1927: Житецький, І.: Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Київі (з-приводу 50-річчя його закриття в 1876 році). In: Україна. №5. 1927, с. 32-33.

Іваннікова 2010: Іваннікова, Л.: Ранні записи пісень Г.А.Залюбовського в наукових архівних фондах ІМФЕ НАН України. In: Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць. Вип. 34. Київ 2010, с.131–139.

К р а в е ц ь 1 9 7 3 : Кравець, О.: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. In: НТЕ. №2. 1973, с. 60–66.

М и л ь к о 2 0 0 8 : Милько, В.: Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. In: Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 15. 2008, с. 246 – 253.

М о х і р 2 0 1 3 : Мохір, Л.: Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Західного відділу в Чернігівській губернії. In: Сіверщина в історії України. Вип.6. 2013, с. 411–416.

О в е р ч у к 2 0 1 3 : Оверчук, О.: Теоретико-методологічні засади фольклористичної дяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Автореф. дис. ...канд. філол. наук. Київ, 2013.

П е т р у к 2 0 0 2 : Петрук, Н.: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половини XIX століття. Автореф. дис. … канд... іст. наук. Київ, 2002.

П ы п и н 1 8 9 1 : Пыпин, А.: История русской этнографии. Т.3: Этнография малорусская СПб., 1891.

Р у с о в а 1 9 1 3 : Русова, С.: К 40-летию юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества. In: Украинская жизнь. №11. 1913, с. 28–39.

Р у с о в а 1 9 2 8 : Русова, С.: Мої спомини. In: За сто літ. Кн..2. 1928, с.155.

С а в ч е н к о 1 9 3 0 : Савченко, Ф.: Заборона українства. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. К.; Х., 1930.

У к р а и н с к а я ж и з н ь 1 9 1 2 : Украинская жизнь. №1. 1912, с.9.

Ч и б и р а к 2 0 1 0 : Чибирак, С.: Заснування Південно-західного відділу Російського географічного товариства: до 135-літнього ювілею. In: Матеріали до української етнології. № 9 (12). 2010, с.45–48.

Ч о р н а 2 0 0 5 : Чорна, Л.: Південно-західний відділ РГТ і його роль в українському національному відродженні. Автореф. дис. … канд.. іст. наук. Одеса, 2005.

Ш а л а к 2 0 0 4 : Шалак, О.: Микола Білозерський і його участь у виданні класичної збірки українського фольклору «Народні південноруські пісні» (1854). In: Народна творчість та етнографія. № 6. 2004, с. 51–57.

Я к и м о в и ч 1 9 3 0 : Якимович, С.: Етнографічні записи Якова Демченка 1857–1858 р. In: Україна. № 5–6. 1930.

Summary

In the article the folklore and ethnographic activity Southwestern Division of the Russian Geographical Society in the journal «Ukrainian life.» We consider the work S.Rusovoyi («K 40th anniversary yubyleyu South-West Imperial otdelah geographical society») and O.Hrushevskoho («IZ life of the Kiev Ukrainian circle»), folklore analyzed the activities of such lesser–known members of the RCD WGI as M.Symashkevych I .Demchenko, H.Zalyubovskyy, M.Bilozerskyy, I.Nechuy–Levitsky. It is noted that study data today are an important source for the study of PZVRHT without which it can not do history Folklore researcher.

Key words: Southwestern Division of the Russian Geographical Society, S.Rusova, O.Hrushevskyy, M.Symashkevych, Ya.Demchenko, H.Zalyubovskyy, M.Bilozerskyy, I.Nechuy–Levitsky.

ЦІННІСТЬ «СВОБОДА» В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМІЦІ: СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА, ПРАГМАТИКА

Краснобаєва-Чорна Жанна
Донецький національний університет
prikladnik1@mail.ru

У сучасних лінгвістичних студіях актуалізовано аксіологічний вектор дослідження мовних одиниць, в якому одне з центральних місць належить аналізу цінностей. Необхідність вивчення ціннісної картини світу визначена функціями, які виконують цінності в життєдіяльності людини. На думку В.М. Телії, орієнтація комунікантів у ціннісній картині світу входить до поняття прагматичної компетенції, під якою автор розуміє «здатність мовця оперувати національно-культурними символами та стереотипами як еталонами «гарних» або «поганих» властивостей (аксіологічний аспект) і як уявленнями, що викликають позитивні або негативні емоційні реакції (емотивний аспект)» [Телия 1991: 17]. За О. В. Бабаєвою, оцінна взаємодія людини з дійсністю входить у загальну картину світу. Результати закріплюються у свідомості та в мові як фрагменти ціннісної картини світу. Останню формують ієрархічно впорядковані цінності, виражені в оцінках, оцінні стереотипи та норми, оцінна шкала й орієнтири оцінки [Бабаева 1997: 14]. О. М. Вольф акцентує увагу на закріпленості ціннісних відношень у мові та реалізації оцінки на всіх мовних рівнях [Вольф 1985: 6]. Одним із способів реконструкції ціннісної картини світу є вивчення оцінного значення мовних одиниць. В україністиці досить детально вивчена оцінна здатність морфем, лексем і синтаксем [Загнітко 2011; Космеда 2000; Онищенко 2004] порівняно з фраземами. Водночас фраземний фонд мови презентує багатий і цікавий матеріал для дослідження аксіологічного потенціалу одиниць мови, що й зумовлює актуальність розвідки.

Мета статті полягає у визначенні конститутивних ознак і структурної специфіки цінності *свобода* у фраземіці як базового фрагмента ціннісної картини світу українця. Фактичний матеріал вилучено з авторитетного фраземографічного видання українська мови (СФУМ 2003).

Свобода є безсумнівною цінністю людського існування, проте її теоретичне обґрунтування постає досить складним, що зумовлено численними протиріччями в осягненні феномена *свободи*.

Свобода як одна з основних філософських категорій характеризує сутність людини та її буття в різних інтерпретаціях: з одного боку, свободу витлумачують як свободу вибору, діяльності, здатність людини перемогти власну внутрішню сутність і навіть відмовитися від власного «Я», а з іншого, зауважують її незалежності від зовнішніх чинників.

Б. Спіноза під свободою «як пізнаною необхідністю» розуміє неодмінну реалізацію здатності людей під час вибору засобів і способів своїх дій враховувати пізнані об'єктивні властивості об'єктів, від яких істотно залежатимуть результати. Свобода вибору безпосередньо пов'язана з потребами людини, які поділяються на дві

групи: 1) потреби, що визначаються необхідністю та зумовлені природними чинниками; 2) потреби, що виникають у процесі соціалізації, формуються й існують під закономірним впливом соціальних чинників.

У філософії екзистенціалізму свободу розглянуто як бунт проти абсурду (А. Камю), самостійність вибору (Ж.-П. Сартр), духовне спілкування і мислення (М. Хайдеггер, Г. Марсель), творчість і любов (М.О. Бердяєв). Обґрунтування цінності свободи продиктовано прагненням до розкриття творчого потенціалу людини, до вдосконалення природного буття відповідно до уявлень індивіда про добро та красу, можливість незапрограмованого біологічними та соціальними потребами морального, інтелектуального, естетичного вибору.

Виділяють два типи свободи: 1) «свобода від», або «негативна» свобода», передбачає звільнення від зовнішньої залежності, від зовнішнього примусу, свобода вибору; 2) «свобода для», або «позитивна свобода», передбачає досягнення позитивних цілей, усвідомлення того, для чого використовувати моральну свободу [Берлин 2001]. Суб'єкт переживає мораль не як догматичні кайдани, а як сферу особистої творчості. Моральна свобода дозволяє людині «тут-і-зараз» реалізувати себе в добрі. Цій волі перешкоджає тільки внутрішня обмеженість, нездатність і небажання працювати над собою, над розвитком свого морального світу.

Поняття свободи постає практичною проблемою для моральності: без свободи неможливі моральні вчинки, оскільки вони мають здійснюватися за вільним вибором особистості. Однак, якщо суб'єкт наділений свободою, це передбачає можливість вільного вибору зла. У такий спосіб і відсутність, і наявність свободи в певному смислі згубні для моралі. Вирішити цю проблему допомагає поняття моральної свободи, під якою розуміють діалектичну єдність моральної необхідності та суб'єктивної добровільності вчинків. Моральна свобода – це мотивоване особистими цінностями виконання морально належного, тобто справжня свобода перебуває всередині моралі, вибір добра веде до моральної волі, а вибір зла – до аморальної волі.

Опис специфіки цінності *свобода* у фраземіці здійснено за допомогою методу параметричного аналізу семантичної структури фраземи, опрацьованого В.І. Зиміним [Зимин 2005: 5], з акцентуалізацією оцінного макрокомпонента та базового методу ідеографічної лінгвістики методу тематичних полів, тобто через фраземосемантичні поля, фраземосемантичні групи і фраземосемантичні підгрупи (далі ФСПГ), де фраземосемантичним полем постає сама цінність, у межах проблематики статті – *свобода*, фраземосемантичною групою – елемент фраземної аксіологічної опозиції, а ФСПГ інтерпретується як сукупність фразем, об'єднаних диференційною семою, що пов'язує їх опозитивними відношеннями схожості або протиставлення. Під фраземною аксіологічною опозицією (далі ФАО) розуміємо єдність двох блоків, репрезентованих фраземами: перший становлять фраземи, семантика яких корелює з цінностями, а другий – фраземи, семантика яких корелює з не-цінностями.

Цінність *свобода* представляють ФАО «вільний (від гніту, влади, волі, впливу) – залежний», фраземи якої відображають свободу / несвободу волі, свободу / несвободу вибору й актуалізують ознаку «своя / чужа» свобода:

а) ФСПГ «Звільнитися від залежності, визволятися» *(вирватися з пазурів; вирватися з рук (з лап, з лабет, з лабетів* і т. ін.*); висунути шию з ярма; вставати (підніматися) / встати (піднятися) з колін; ламати / поламати (зламати, розламати* і т. ін.*) пута; рвати (розривати) / порвати кайдани (пута, ланцюги)* (1)*; руки розв'язалися; скидати / скинути ярмо (пута) [з себе (з шиї, з пліч)]* і ФСПГ

«Бути залежним, підкорятися» *(іти (бути, ходити* і т. ін.*) на поводку (на поводі, на припоні, на прив'язі* і т. ін.*); даватися / датися в руки (до рук); у лабетах* (2)*; лізти / залізти (полізти) в петлю; падати / впасти на коліна (навколішки, ниць)* (2)*; падати (кидатися) / упасти (кинутися) в ноги (під ноги, до ніг* і т. ін.*)* (3)*; підставляти (давати) / підставити (дати) шию [в ярмо (під ярмо)]* (2)*; пійматися (спійматися) у лабети (у лапи); під п'ятою; у руках* (1)*; сидіти на чужому возі; під чоботом);*

б) ФСПГ «Звільняти від залежності, визволяти» *(вирвати з пазурів; розв'язати / розв'язувати руки* (2)*; розв'язати світ* (3)*)* і ФСПГ «Позбавляти свободи дій, підкоряти, поневолювати» *(брати / взяти в лещата (в лабети)* (1)*; взяти в жменю; держати (тримати) в кулаку (в кулаці); держати (тримати) в руках (в шорах, в поводах)* (1)*; держати (тримати) в [своїх] лабетах* (1)*; держати (тримати) в чорному тілі; держати (тримати) на прив'язі (на припоні)* (1)*; держати (тримати) [як (наче)] на цепу (на ланцюгу); затиснути в кулак; зв'язувати / зв'язати руки* (2)*; зв'язувати / зв'язати руки й ноги; накидати (накладати, надівати* і т. ін.*) / накинути (накласти, надіти* і т. ін.*) ярмо (петлю) [на [свою] шию (на карк, на себе)]; обсновувати (обплітати, оплітати* і т. ін.*) / обснувати (обплести, оплести* і т. ін.*) як (мов, ніби* і т. ін.*) павук; тримати в [своїх] тенетах).*

Обмеження свободи волі зумовлено впливом іншої людини *(даватися / датися в руки (до рук)* (2)*),* реалізовано діями 'підкоряти', 'примушувати', 'командувати' *(сідати / сісти верхи)*, 'оволодіти насильно', 'завойовувати' *(підвернути під спід),* 'не давати можливості виявити власну ініціативу' *(тримати у вузді)* й актуалізує гендерну специфіку (*держатися (триматися) за спідницю,* ірон. – 'не виявляти самостійності, підкорятися впливу якої-небудь жінки (про чоловіків' (СФУМ 2003: 194)); *тримати під каблуком* ('беззастережно підкоряти своїй волі, робити повністю залежним від себе (переважно чоловіка від дружини') (СФУМ 2003: 723)). Повне й беззаперечне підкорення передається фраземою *танцювати / затанцювати (потанцювати) під дудку*.

Відсутність свободи дій може спричинятися переслідуванням і терором *([і] кроку не [могти] ступити (зробити)* (1)*).*

У фраземіці зафіксовано обмеження:

- фізичної свободи *(за ґратами; забити в кайдани (в колодку); небо в клітинку,* ірон.*);*
- матеріальної свободи *(держати (тримати) в своїй кишені; дивитися в руки; підбивати / підбити під свою руку; підгортати / підгорнути під чобіт)*;
- економічної свободи *(лізти у зашморг (в ярмо));*
- свободи вільного часу *(запрягти / запрягати в [тяжке] ярмо);*
- ідеологічної свободи *(сковувати / скувати язик (язика));*
- професійної свободи *(тримати в тіні).*

Свободу у фраземіці супроводжують семи 'самостійність' *(іти / піти своєю дорогою; устояти на ногах),* 'упевненість' *([міцно (твердо)] триматися (держатися) на ногах (2); мати міцний (твердий, добрий* і т. ін.*) ґрунт під ногами);* 'безтурботність' *(як вільна пташка).* Людина, незалежна в своїх вчинках, поведінці, асоціюється в українців із птахом і паном: *вільний птах, вільна птаха (пташка, птиця); сам собі пан (голова, хазяїн* і т. ін.*).*

Свобода функціонує у форматі «людина – суспільство»: людина стає метою для себе лише в суспільстві, де і слід шукати пояснення того, чому свобода стає для людини цінністю. В суспільстві людина ніколи не була до кінця вільною, вона повністю або частково залежить від інших його членів. Свобода – перше, чим

людина жертвує заради життя в суспільстві, існуючи в суспільному часі. Значну частину суспільного часу становить робочий час. Суспільство припускає наявність людей, вільних від будь-якої власності, крім своєї робочої сили, і тому змушених працювати на інших. Робочий час, за В.М. Межуєвим, постає вищою формою несвободи людини, залежності від інших людей – не особистої (як в рабстві або кріпацтві), а речової, опосередкованої товарно-грошовими відносинами [Межуев 2012]. Робочий час – це час, який належить тому, хто наймає на роботу: *везти на шиї; набивати (напихати) / набити (напхати) пельку (кендюх, черево* і т. ін.*),* вульг. (2). У робочий час людина функціонує у виробництві як річ, куплена на ринку заради її використання в інтересах того, хто її купив, тобто не як мета для себе, а як засіб для іншого. Підтвердженням цього постає ФАО «вільний час – робочий час» (ФСПГ «Примушувати кого-небудь багато і напружено працювати, виснажувати непосильною роботою, експлуатувати»; ФСПГ «Напружено, посилено працювати, важко, надмірно, виснажливо»; ФСПГ «Нічого не робити, ледарювати, уникати праці»).

ФСПГ «Примушувати кого-небудь багато і напружено працювати, виснажувати непосильною роботою, експлуатувати» представлена фраземами: *вганяти / вгнати в піт (в мило); виганяти / вигнати сім потів (сьомий піт)* (1)*; вигріватися на печі* (2)*; вимотувати (висотувати) / вимотати (висотати) [усі] жили* (1)*; висисати (висмоктувати, випивати* і т. ін.*) / виссати (висмоктати, випити* і т. ін.*) [всю] кров* (2)*; і дихнути не давати / не дати* (1)*; не давати / не дати і вгору глянути* (1)*; драти шкуру (шкіру)* (2)*; запрягти / запрягати в [тяжке] ярмо; обривати / обірвати (пообривати) руки* (1)*; сотати кишки (жили); точити кров* (1)*; тягти (тягнути, витягати, витягувати) / витягти (витягнути) [останні (усі)] жили* (1). ФСПГ «Напружено, посилено працювати, важко, надмірно, виснажливо» формується такими одиницями: *як [божа] бджола; світа не видати* (2)*; язик (язика) висолопити (вивалити),* зневажл.*; як віл* (2)*; як [чорний] віл [у ярмі]; гнути горба (горб); гнути (згинати) / зігнути спину (шию, карк, хребет* і т. ін.*)* (1)*; гріти / нагріти чуба (*рідше *чуприну, лоба)* (1)*; заливатися / залитися (заллятися) потом; зрошувати / зросити [своїм] потом землю; як каторжний; ламати / наламати хребта; лити (проливати) / пролити [кривавий (солоний, сьомий* і т. ін.*)] піт; із шкури лізти (рідше вилазити)* (1)*; накидати (накладати, надівати* і т. ін.*) / накинути (накласти, надіти* і т. ін.*) ярмо (петлю) [на [свою] шию (на карк, на себе)]* (2)*; натирати (набивати) мозолі; недосипати / недоспати [ночей], [і (та)] недоїдати / недоїсти [хліба (шматка хліба)]; нести тягар на своїх плечах (на собі); обливатися кров'ю* (1)*; обливатися (*рідше *умиватися, обмиватися* і т. ін.*) / облитися (вмитися, обмитися* і т. ін.*) [кривавим (гірким, сьомим* і т. ін.*)] потом; обривати / обірвати (пообривати) руки* (2)*; [аж (і)] очі на лоб (на лоба,* рідше *догори* і т. ін.*) лізуть / полізли* (2)*; [аж] очі з лоба (з голови) вилазять (лізуть),* фам. (1)*; [аж] очі рогом лізуть / полізли* (2)*; парити чуба; перериватися / перерватися надвоє (напополам); перти плуга,* розм.*; поливати / полити потом; до сьомого (десятого, кривавого* і т. ін.*) поту; рвати / порвати жили (руки, силу); спина не розгинається; товктися як у ступі; тягтися (тягнутися) / стягтися з останнього; рук не чути.*

Час напруженої роботи передають фраземи *години (година) пік; гарячі жнива.* Досить розгалужена система характеристик роботи у фраземіці засвідчує її важливість у житті людини:

- нескладна: *бути на побігеньках* (2)*; не штука*; *сідати на легкий (на легший) хліб; легкий хліб* (2)*; лежаний (лежачий) хліб;*

- найважча: *і гори покотити;*
- велика, неможлива: *перевернути (зрушити) / вернути гори;*
- недостойна: *брудними (паскудити, каляти* і т. ін.*) руки;*
- примітивна, часто брудна, непрестижна: *волам (бикам) хвости крутити,* зневажл.
- вигідна: *тепле місце,* ірон.
- відповідальна: *виносити (нести) / винести на своїх плечах (на собі);*
- фізична: *мозолити руки,* зневажл.
- клопітка: *морочити голову* (2)*;*
- невдячна, одноманітна: *тягти (тягнути) лямку; тягти (тягнути) ярмо.*

Людина може виконувати роботу:

- недбало, абияк: *валити через пень колоду; на галай [на] балай;*
- як повинно бути, як належить, як слід: *як годиться*;
- на належному рівні, до завершення: *доводити / довести до ладу* (1)*; доводити / довести до пуття* (1)*; доїхати кінця,* діал.
- не впорядковувати щось, не завершувати чого-небудь: *не доводити / не довести до добра* (2)*;*
- марно: *не в ті взутися,* зневажл.*; за пухлу (пухлого) душу*
- власноручно: *виходить з рук;*
- неохоче: *відбувати / відбути чергу;*
- з любов'ю: *віддавати / віддати серце* (2)*; вкладати / вкласти [всю] душу;*
- невтомно, з ентузіазмом: *не покладаючи рук;*
- неенергійно, мляво: *без вогника;*
- натхненно: *з вогником (з вогнем)* (1)*;*
- безнадійно: *дмухати (дути) проти вітру;*
- серйозно, багато: *докладати / докласти [своїх] рук;*
- добре, прекрасно, надійно: *за милу душу* (2)*;*
- вправно, гарно, майстерно: *мати [великий] хист;*
- приємно, радісно, легко: *як богу (богові) молитися / помолитися;*
- завзято: *не покладати рук* (1)*; уганяти коло роботи;*
- інтенсивно: *за трьох;*
- тяжко, зазнаючи утисків, гноблення: *у ярмі ходити*;
- з великим напруженням, з найбільшою віддачою: *не жаліти рук (сил);*
- непослідовно, роблячи одночасно кілька справ: *кидатися на всі боки;*
- наполегливо, прагнучи до чогось: *лаври не дають спати (спокою, покою* і т. ін.*),* жарт. (2)*; сидіти каменем (пеньком, крячкою* і т. ін.*)* (2)*.*

Робочий час використовується для досягнення інших цінностей: *брати / взяти [своїм] горбом; на своєму горбі; своїм горбом; добувати / добути [своїм] горбом; добувати хліб [свій]; кров'ю й (та) потом; кривавими мозолями; обкипіти / обкипати кров'ю; покропити кров'ю (потом, слізьми* і т. ін.*); [кривавим] потом і мозолями; з пучок та з ручок; тяжкий хліб* із значенням 'здобувати що-небудь важкою працею'.

Людина, перебуваючи в робочому часі, набуває ознаки 'заклопотана' *(не бачити вільної хвилини; вертітися (крутитися) на ногах; нема коли й слова вимовити; і вгору глянути ніколи (нема коли, немає часу* і т. ін.*); ні дня ні ночі; зав'язати голову* (2)*; крутитися як (мов, наче* і т. ін.*) білка в колесі; не мати коли [й] угору (на небо, на стелю* і т. ін.*) глянути; не мати (не знати) просвітку* (1)*; як (мов, наче* і т. ін.*) муха (рідше мухи) в окропі,* жарт. (1)*),* 'стомлена' *(як викручена ганчірка;*

[аж] мило падає ([клубками] котиться, летить і т. ін.*); ледве (насилу) ноги несуть (носять)).*

Робота викликає бажання неробства як своєрідного вияву свободи: *баглаї бити (годувати); байдики (байди,* діал. *гандри) бити* (2)*; не братися / не взятися [і (ні, ані)] за холодну воду,* несхв.; *валити (клеїти) дурня* (3)*; як на виставці; вигріватися на печі* (1)*; ні (ані) за холодну воду* (1)*; ганяти бліх (собак),* зневажл.*; ганяти вітер по вулицях (по світу); давати горобцям дулі,* жарт.*; задерти ноги,* зневажл.*; клеїти (корчити, строїти) дурня* (3)*; то круть, то верть; лігма (лежнем, ліжма* і т. ін.*) лежати; ворон (галки, галок* і т. ін.*) лічити,* зневажл.*; витрішки ловити,* жарт., зневажл.*; ґав (ґави) ловити,* фам. (1)*; дурних у решето ловити,* фам.*; ловити мух,* жарт., ірон.*; решетом у воді зірки ловити,* жарт.*; лупати очима (4); лупити [свої] очі,* фам. (2)*; ханьки м'яти,* жарт. (1)*; облежувати боки,* зневажл.*; ледаря празнувати,* жарт.*; склавши (згорнувши, спустивши* і т. ін.*) руки* (1)*; [по] сім неділь на тиждень справляти (мати); спустивши рукава (рукави)* (2)*; тинятися з кутка в куток* (ФСПГ «Нічого не робити, ледарювати, уникати праці»).

У суспільстві, що ґрунтується на робочому часі, індивід відчуває себе вільним тільки за межами робочого часу, актуалізуючи цінності сім'ї, дружби й, навіть, здоров'я та ін. Час по-справжньому вільний тоді, коли дозволяє людині мислити, творити, спілкуватися за власним бажанням, а не через необхідність.

Отже, свобода стає для людини цінністю настільки, наскільки вона усвідомлює свою індивідуальність, бачить у ній смисл і мету власного існування. Свобода є правом людини бути собою. Боротьба за свободу визначається правом вільно розпоряджатися часом свого життя. Свобода безпосередньо пов'язана з поняттями моральності, необхідності й інтересу. Свобода людини обмежена соціально, політично, юридично, морально тощо, вона свобода регулюється свободою інших людей, громадою, звичаями й традиціями, етичними та правовими нормами, релігійними та політико-ідеологічними канонами і т.ін. Свобода детермінована обов'язками та відповідальністю.

Складниками цінності *свобода* постають воля, вибір, бажання, самореалізація, творчість, самостійність, упевненість, безтурботність і вплив, влада, гніт.

Оцінне значення фразем із семантикою «свободи / несвободи» формують здебільшого: 1) наявність у складі фраземи слова з позитивною / негативною оцінкою (*пазурі, ярмо, кров, шкура, лабети, лещата, кайдани, пута, петля, тягар* і т. ін.); 2) емоційна асоціація, пов'язана з конкретним компонентом фраземи (зоонімом (*павук, бджола, віл, білка, муха, пташка, блоха* тощо), соматизмом (*руки, ноги, коліна, шия, лапи, жменя, кулак, жили, кишки, карк, хребет, горб, мозолі, лоб, очі, язик, чуб* і т.д.)), або ситуацією, що покладена в основу фраземи *(недосипати (недосипляти) / недоспати [ночей], [і (та)] недоїдати / недоїсти [хліба (шматка хліба)]; перериватися / перерватися надвоє (напополам)).* До складу прагматичної лексики потрапляють також лексеми *піт, поводок, припона, цеп, ланцюги, прив'язь, каблук, чобіт, мило;* 3) наявність конотативних маркерів, зафіксованих у фраземографічних джерелах (*не братися / не взятися [і (ні, ані)] за холодну воду* – сема 'несхвальне'; *лупити [свої] очі* (2) – сема 'фамільярне'; *задерти ноги* – сема 'зневажливе' тощо).

Опрацьована структура цінності *свобода* відображає свободу / несвободу волі, вибору, вчинків, актуалізуючи ознаку власності, та презентована двома фраземними аксіологічними опозиціями: 1) ФАО «вільний (від гніту, влади, волі, впливу) – залежний» (ФСПГ «Звільнитися від залежності, визволятися» і ФСПГ «Бути залежним, підкорятися»; ФСПГ «Звільняти від залежності, визволяти» і

ФСПГ «Позбавляти свободи дій, підкоряти, поневолювати»); 2) ФАО «вільний час – робочий час» (ФСПГ «Примушувати кого-небудь багато і напружено працювати, виснажувати непосильною роботою, експлуатувати», ФСПГ «Напружено, посилено працювати, важко, надмірно, виснажливо» і ФСПГ «Нічого не робити, ледарювати, уникати праці»).

Перспективним є дослідження фразем із семантикою закоханості та страху як своєрідних психічних виявів несвободи людини.

Література

Бабаева 1997: Бабаева, Е.В.: Культурно-языковые характеристики отношения к собственности (на материале немецкого и русского языков): автореф. дисс. … канд. филол. наук. Перемена, Волгоград 1997.

Берлин 2001: Берлин, И.: Философия свободы. Европа. Новое литературное обозрение, Москва 2001.

Вольф 1995: Вольф, Е.М.: Функциональная семантика оценки. Наука, Москва 1985.

Загнітко 2011: Загнітко, А.П.: Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. ТОВ ВКФ «БАО», Донецьк 2011.

Зимин 2005: Зимин, В.И.: Оценочно-эмотивная амбивалентность фразеологических единиц в современном русском языке. In: Слово: фольклорно-диалектологический альманах: Языкознание. Вып. 3. Благовещенск 2005. с. 5-6.

Космеда 2000: Космеда, Т.А.: Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львівський національний університет ім І. Франка, Львів 2000.

Межуев 2012: Межуев, В.М.: Время труда и время свободы. [Електронна версія]. Режим доступу: http://culturossica.ru/2012/10/30/mezhuev-v-m-vremya-truda-i-vremya-svobody/

Онищенко 2004: Онищенко, І.В.: Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: автореф. дис. … канд. філол. наук. Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ 2004.

Телия 1991: Телия, В.Н.: Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация. In: Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. Наука, Москва 1991. с. 5-35.

Умовні скорочення

СФУМ: Словник фразеологізмів української мови / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук та ін. Наукова думка, Київ 2003.

Summary

The article defines the constitutive features and structural specificity of the «freedom» value in the phraseology as a basic piece of the Ukrainian axiological worldview. The phraseological units with the appraisive semantics become the object of research, and the appraisive phraseological units with the value of «freedom / unfreedom» become the subject of the research. The description of the «freedom» value is carried out with the help of the method of parametric analysis of the phraseme semantic structure with the appraisive macro component stress accentuation and the method of thematic fields. The components of the «freedom» value are will, choice, desire, self-actualization, creativity, independence, confidence, serenity and influence, power, and oppression. The processed structure of the «freedom» value reflects the freedom / unfreedom of will, choice, actions, actualizing the sign of ownership, and is presented by two phrasemic axiological oppositions: «free (from oppression, power, will, action, influence) – dependent» and «free time – work time».

Key words: freedom, axiology, assessment, value, phraseme, phrasemic axiological opposition.

АВТОМАТИЗАЦІЯ СТИЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТІВ

Лангенбах Маргарита
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
m.langenbakh@gmail.com

Поняття стилю є багатовимірним. Однією із ключових його рис є комплексний характер творення і, відповідно, системність засобів вираження. Це означає, що на кожному рівні мовної структури є явища, що можуть розмежовувати різні стилі.

Метою нашого дослідження було з'ясувати, в який спосіб та за якими параметрами можна організувати автоматизований пошук особливостей текстових стилів як у функціонально-жанровому аспекті, так і на рівні окремих ідіолектів. Завданнями – виявити стилістичні параметри текстів, відомості про які можна отримати шляхом автоматичного їх опрацювання; проаналізувати способи комп'ютерного моделювання та аналізу стилів.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що, з одного боку, у сучасному суспільстві через активне відтворення та розповсюдження інформації (зокрема, текстової) часто виникає потреба в автоматичній класифікації та авторизації текстів; з іншого ж, тим, що сучасні наукові підходи орієнтовані на опрацювання великих масивів даних із застосуванням новітніх інформаційних технологій.

Автоматизація стилістичного аналізу текстів дасть можливість ретельно досліджувати особливості стилів, автоматично виявляти всі статистично значущі відмінності текстів певного стилю або автора, створюючи підґрунтя для його системного опису. Можливість аналізувати великі обсяги матеріалу, широкі можливості для зіставлення різних текстів сприятимуть високому ступеню верифікації результатів. Автоматизація стилістичного аналізу текстів може бути корисною для створення програм перевірки їх авторства, автоматичних жанрово-стильових класифікаторів, програм для виявлення плагіату тощо.

Об'єктом дослідження стали тексти українського письмового мовлення, предметом – їхні функціональні та індивідуально-авторські особливості, які можна виявити шляхом автоматичної діагностики; матеріалом – Електронний корпус текстів української мови.

Щоб чітко відрізнити певний стиль від інших, потрібно врахувати увесь комплекс різнорідних мовленнєвих ознак у їх якісному та кількісному вимірі, зокрема фонетичні, морфологічні, морфемні та словотвірні особливості, специфіку добору лексики й синтаксичних конструкцій тощо. Важливим також є факт, що діагностувальні можливості стилістичних параметрів залежать від конкретних стилів. Так, неспоріднені функціональні стилі розмежовуються на лексичному рівні, споріднені стилі, тексти різних жанрів в межах одного функціонального стилю та тексти різних авторів зазвичай найяскравіше відрізняються на рівні синтаксичному.

На шляху розв'язання задач із автоматизації опрацювання мовлення загалом і стилістичного аналізу сформувалося два основних напрямки. Перший передбачає

математичний підхід і ґрунтується на статистичному опрацюванні текстів без традиційного лінгвістичного аналізу (зокрема, часто використовується методика ланцюгів Маркова [Хмелев 2000]. Перевагою такого підходу є його універсальність (не потрібно для кожної мови створювати окремі алгоритми опрацювання) і здатність системи до самонавчання (з додаванням нових текстів статистичний аналізатор автоматично перебудовує модель).

Другий підхід спирається на використання формалізованих мовних моделей і передбачає, перш за все, мовознавчий аналіз структури текстів, тоді як статистична обробка матеріалу є в них допоміжним інструментом. Такі програми базуються на граматиках, які розробляють для певних конкретних мов, проте вони забезпечують більшу акуратність та точність результатів, а також можливість глибшого змістового аналізу (прикладом такого підходу є, зокрема, програма SPARSAR, розроблена для англійської мови [Delmonte 2014]). Подібний спосіб автоматизації стилістичних досліджень потребує більше зусиль для реалізації, але дає точніші результати, оскільки досить часто значущою є не кількість вживання тих чи інших одиниць, а комплексний лінгвістичний "малюнок" тексту. Ефективним засобом для всебічного аналізу мовлення, що дозволяє урівноважити обидва зазначених підходи, є корпуси текстів – системи, що, з одного боку, акумулюють велику кількість текстового матеріалу і уможливлюють його повноцінну статистичну обробку, а з іншого, надають про текстові одиниці додаткову лінгвістичну інформацію.

Корпус текстів – це потужний багатофункціональний інструмент лінгвістичного аналізу. Його основні властивості (наявність лінгвістичної анотації, великий обсяг фактичного матеріалу, збалансованість складу; наявність спеціалізованого програмного забезпечення, що надає додаткові можливості пошуку інформації) забезпечують дослідникові широке поле для наукових розвідок та високий рівень верифікації результатів. Корпуси текстів часто використовують в електронній лексикографії для створення конкордансів та частотних словників. Розглянемо ці два типи лексикографічних продуктів з позиції можливостей їх застосування у стилістичному аналізі текстів.

Конкорданс – це особливий тип словника, що подає до кожного реєстрового слова чи словоформи всі або вибіркові контексти його вживання [Бук 2010: 203]. Оскільки контекст є засобом розкриття, актуалізації значення слова [Кочерган 2000: 270-271], конкорданс можна розглядати як інструмент, який допомагає вивчати особливості функціонування лексико-семантичних варіантів слів у текстах різних стилів, індивідуально-авторські вживання тих чи інших лексем, порівнювати вживання елементів синонімічних рядів і т.п. Конкорданси використовують також для психолінгвістичних досліджень (вивчення асоціативних зв’язків між словами) [Church 2010: 23], у літературознавчому аналізі (для розкриття авторського бачення певних концептів чи образів, особливостей індивідуальномовної картини світу автора [Бук 2010: 210]) тощо.

Отже, конкорданс дає уявлення про особливості вживання слів у різних їхніх значеннях, проте не надає інформації про актуальність та вживаність тих чи інших лексем у текстах певних авторів або певних стильових різновидів. Такі відомості можна отримати з частотних словників – реєстрів мовних одиниць певних текстів чи їхніх груп, охарактеризованих за статистичними параметрами. Ідейним підгрунтям використання частотних словників, зокрема, є закон переваги, який полягає в тому, що в мові (і мовленні) є невелика кількість часто вживаних одиниць, які становлять її ядро, тоді як переважна більшість мовних елементів низькочастотна. Крім того,

кількісний аналіз лексики тексту дозволяє виділити у ньому ключові слова (тобто такі, що найбільшою мірою передають зміст) і визначити його тематичну спрямованість. Порівняння ж частотних характеристик одиниць тексту із їхніми параметрами у мові загалом або ж у певній групі подібних текстів дозволяє виявити його індивідуальні особливості. Саме тому частотні словники вважаються потужним інструментом стилістичної діагностики.

Розглянемо на прикладі Електронного корпусу української мови, яким чином і з якою метою можна здійснювати стилістичний аналіз текстів. Для ілюстрації візьмемо електронні словники двох функціональних мовних стилів (художньої прози та публіцистики), а також словники творчості двох письменників (М. Матіос, В. Шкляра) і двох поетів (Л. Костенко, В. Симоненка). Шляхом здійснення пошуку за лексемами, представленими повнозначними частинами мови, отримуємо такі результати: для публіцистичних текстів високочастотними (середня частота вживання >0,001%) є лексеми суспільно-політичної тематики. Для текстів художнього стилю картина дещо інша: переважає конкретна лексика, що описує зовнішні риси людини – частини тіла (*людина, око, нога, рука, голова, обличчя*), стать (*дівчина, хлопець, жінка, чоловік*); а також абстрактна лексика на позначення основних концептів людського буття (*життя, час, місце, слово, світ*) (див. рис. 1).

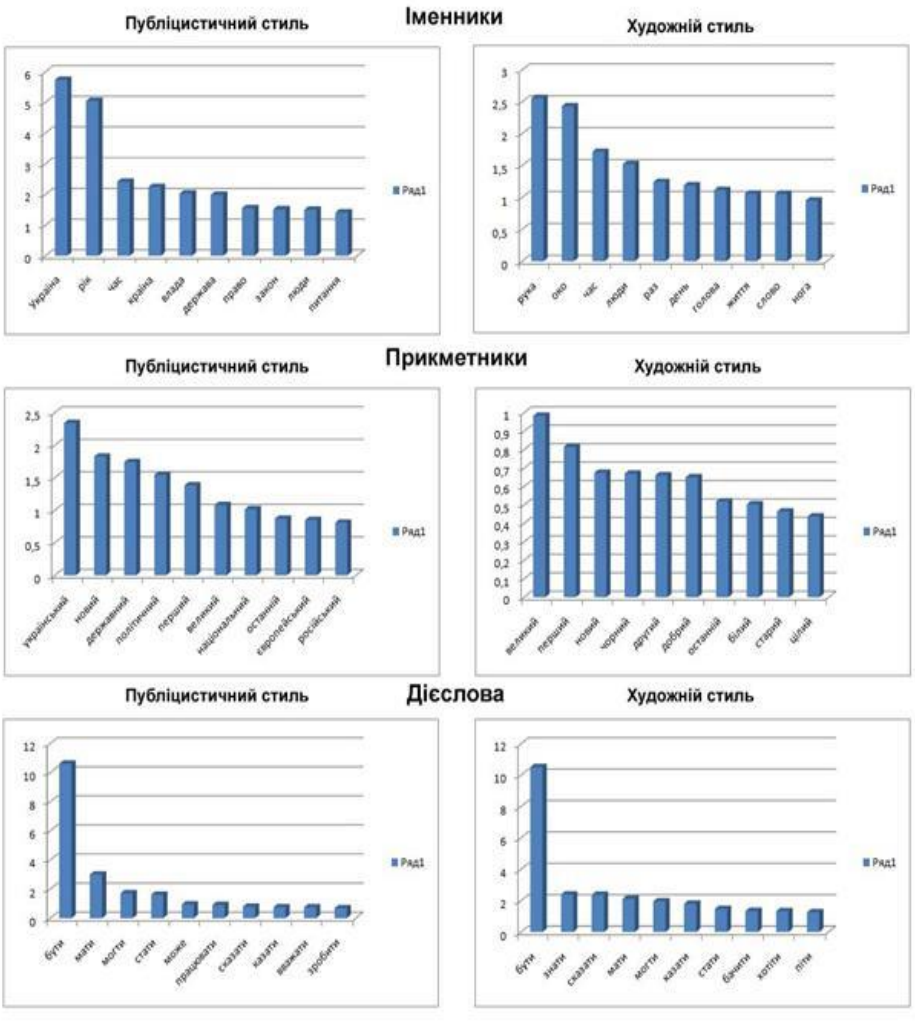

Рис. 1. Найчастотніші лексеми художнього та публіцистичного стилів

Цікавим є порівняння конкордансів лексики, спільної для обох стилів. Так, наприклад, слово *час* у публіцистичних текстах використовується переважно у двох значеннях: 1) проміжок, протягом якого відбувалися певні події (*Досить тривалий* ***час*** *у нас була цілком чітка позиція держави* (Дзеркало тижня, 11.12.2009); 2) визначений момент, темпоральна характеристика події (*Сьогодні саме* ***час*** *пройти національну ідентифікацію* (Українська правда, 07.01.2010); 3) історичний період, епоха (*Кажуть, у* ***часи*** *британського правління місцеві закони Кашміру не дозволяли чужоземцям селитися на його землі* (Український тиждень, 01.02.2008). Натомість у художньому стилі ця сама лексема окрім трьох названих реалізується також у значенні абстрактної мисленнєвої категорії (*Порохнявою стало те, що було Августом і його легіонами, здобиччю археологів та місцем для танців стали руїни фортеці – все змінив непоборний* ***час*** (Олесь Гончар. Берег любові).

Отже, за допомого частотних словників можна виділити лексичне ядро різних мовних стилів, а також прослідкувати особливості вживання у них багатозначних лексем. Проте цим можливості стилістичної діагностики з використанням корпусу текстів не обмежуються. Окрім функціонально-стильового аналізу, корпус також доцільно використовувати для вивчення індивідуально-авторських стилів письменників. Так, наприклад, порівняння частотних словників В. Шкляра та М. Матіос дозволяє виявити певні особливості авторського слововжитку. Частотна картина іменникової лексики обох авторів істотно не відрізняється від отриманої за словником художньої прози (за винятком високої частотності власних назв). Так само, як і загалом в художніх текстах, переважають лексеми на означення частин людського тіла та обставин людського життя.

У прикметниковій лексиці спостерігаємо певні відмінності, що стосуються як лексичного складу, так і значень слів. Скажімо, якщо у В. Шкляра прикметник *добрий* часто вживається в значеннях *'якісний'*, *'сильний'* (***добрий*** *кінь завжди відчуває свого вершника; взяли також ящик* ***доброго*** *вина; попрацювали вони, як* ***добрі*** *молотники; так буває після* ***доброго*** *бою; вдаємо напад, щоб мати* ***добрий*** *поголос* (Залишенець (Чорний Ворон)), то у М. Матіос він частіше позначає рису людського характеру або оцінку вчинків (*міцва по-нашому – це* ***добра*** *справа; але над усіма ними - корона доброго імені* (Апокаліпсис), *а ти тоді згадаєш* ***доброго*** *Гершка і поділишся з ним своїм мозолем; краще би пішли ці батяри та* ***добре*** *діло зробили; ні одна жінка не була така* ***добра*** *до мене; та скрізь трапляються* ***добрі*** *люди* (Солодка Даруся)).

Може відрізнятися й конотація слів. Так, за даними словників, найчастотнішими прикметниками, вживаними Ліною Костенко і Василем Симоненком, є лексеми *білий* та *чорний*. Проте якщо у Л. Костенко вони мають нейтральну або позитивну семантику (*за* ***Чорним*** *Шляхом, за Великим Лугом* (І засміялась провесінь: – Пора!..), *очерети із* ***чорними*** *свічками* (Ще назва є, а річки вже немає…), ***чорна*** *ніч інкрустована ніжністю* (Відмикаю світанок скрипичним ключем…), *плачуть і моляться* ***білі*** *троянди* (Затінок, сутінок, день золотий…), *цвіте акація, акація - на хмарі* ***біла*** *аплікація* (Досвід. Акація), *Стояли сосни в* ***білих*** *кімоно* (Підмосковний етюд)), то у В. Симоненка переважають негативні асоціації (*здрастуй, бідо моя* ***чорна*** (Церква святої Ірини), *аж* ***чорні*** *од розпуки, голосять наші матері* (Довкруг – обрізано жалі…), *цей обрій – наче* ***чорний*** *креш гіркої гіркоти* (На схід, на схід, на схід, на схід…), *грудного болю* ***білий*** *грім* (Цей білий грім снігів грудневих), ***біла*** *тінь суворої скорботи* (Ти десь живеш на призабутім

березі), *у* ***білій*** *стужі серце України* (Пам'яті А.Горської)). Такі відмінності очевидно повинні бути відображені в контекстах цих слів, і система, побудувавши для них конкорданси, зможе визначити специфіку авторського слововживання.

Відмінності можна простежити не лише у сфері лексики, але й на рівні граматики. Так, наприклад, у текстах В.Шкляра та М.Матіос спостерігаємо різну картину вживання порівняльних сполучників. В обох авторів найчастотнішим є сполучник *як*, друге ж місце за частотністю у В. Шкляра має сполучник *наче*, у М.Матіос – *ніби*. Водночас цей же сполучник у В.Симоненка є четвертим за частотністю, тоді як у Л. Костенко це один з найменш уживаних сполучників. Крім того, неоднаковим є розподіл частот. У В.Шкляра та В.Симоненка розрив між частотою вживання різних сполучників порівняно невеликий, тоді як у М.Матіос перші дві позиції мають високу частоту, решта ж є низькочастотними, а у Л.Костенко перший за частотністю сполучник *як* становить близько 50% усіх вживань підрядних сполучників (див. рис. 2, 3).

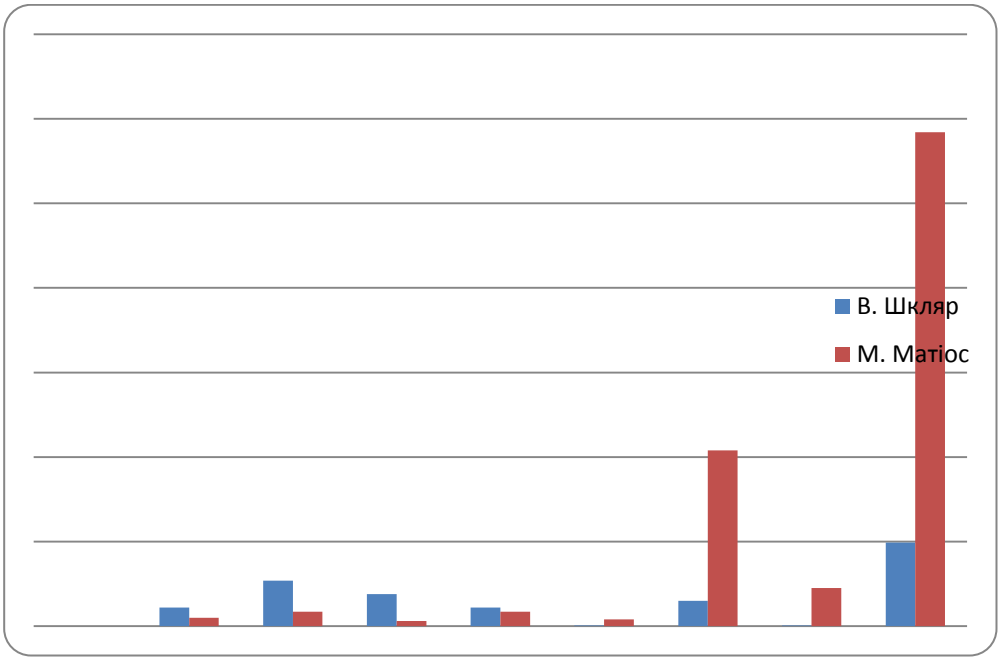

Рис. 2. Діаграма розподілу частот сполучників у В. Шкляра і М. Матіос

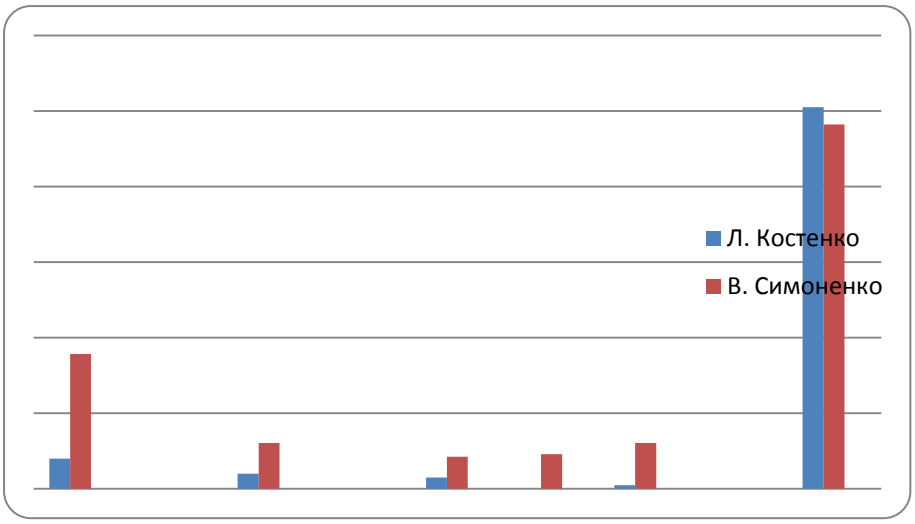

Рис. 3. Діаграма розподілу частот сполучників у Л. Костенко і В. Симоненка

Описані можливості електронного корпусу текстів створюють підгрунтя для автоматизації стилістичного аналізу. Шляхом порівняння частотних словників та контекстних характеристик одиниць уведеного тексту зі стандартними значеннями система може визначати належність тексту до певного функціонального стилю і його авторство. Причому, порівнювати тексти можна як за окремими характерними рисами, так і за цілісною частотно-конкордансною картиною.

Таким чином, автоматичний стилістичний аналізатор повинен виконувати такі завдання: побудова на основі корпусу текстів комплексних лінгвістичних моделей (якісних і кількісних) функціональних та авторських стилів; побудова лінгвістичної моделі уведеного тексту; порівняння отриманої моделі тексту з еталонними корпусними моделями, виявлення індивідуальних текстових рис та рис, що збігаються з певними еталонними моделями. Лінгвістична модель передбачатиме такі компоненти: загальна частотна характеристика одиниць різних мовних рівнів; підрахунок середньої довжини структурних елементів тексту (слів, словосполучень, речень, абзаців); частотна характеристика вживання розділових знаків; конкорданси для текстових одиниць (слів та словосполучень).

Така організація системи дозволить виявляти особливості стилістики тексту, ступінь його оригінальності або подібності до певного стилю чи автора, а також проводити авторизацію текстів через виявлення спорідненості його лінгвістичної моделі з моделлю мовлення певного автора. Важливою рисою такої системи є також її відкритість і здатність до самонавчання завдяки автоматизації побудови текстових моделей.

Очевидно, що автоматичний стилістичний аналіз не може повністю замінити роботу дослідника. Програми такого класу спираються переважно на кількісний аналіз та статистичну обробку документів, можливості ж якісного аналізу в них суттєво обмежені і охоплюють лише ті стилістичні засоби, що мають експліцитну форму і певну стандартизовану модель (наприклад, порівняння, які творяться за допомогою специфічних сполучників). Проте важливість таких програм є очевидною, оскільки вони дозволяють дослідникові ретельніше вивчити внутрішню структуру стилю, виявити його імпліцитні риси і закономірності формування, а також унаочнити взаємозв'язки між різними функціональними і авторськими стилями.

Література

Б у к т а і н . 2010: Бук, С., Ровенчак, А.: Онлайн-конкорданс роману Івана Франка «Перехресні стежки» . In: Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конґресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). Видавничий центр Львівського національного університету ім.Івана Франка, Львів 2010. Т. 2, с. 203-211.

Д а р ч у к 2005: Дарчук, Н.: Параметризована база даних сучасної української мови на основі частотних словників. In: Проблеми квантитативної лінгвістики. Київ 2005, с. 100-110.

К о ч е р г а н 2000: Кочерган, М.: Контекст. In: Українська мова. Енциклопедія. Київ 2000, с. 270-271.

Х м е л ё в 2000: Хмелёв, Д.: Распознавание автора текста с использованием цепей А. А. Маркова. In: Вестник МГУ. Сер. 9: Филология. №2. 2000, с.115-126.

C h u r c h 2010: Church Kenneth Ward, Hanks N.J. Patrick. Word association norms, mutual information, and lexicography / Computational Linguistics, №16. – 2010. – p. 22-29.

D e l m o n t e т а і н . 2014: Delmonte, R., Prati, A. M.: SPARSAR: An Expressive Poetry Reader [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.aclweb.org/anthology/E14-2019.

Summary

The article represents the conception of automatic stylistic analysis of the Ukrainian texts. There are two different approaches to computer text analysis that were formed in the computer linguistics. The first approach is based on the statistical models and the second includes the linguistic algorithms of text processing. One of the basical instruments of such method is the language corpus. The article gives the review of the coprus functionality that can be used in computer stylistic analysis and defines the parameters which are possible to be detected automatically.

Key words: automatic stylistic analysis, text processing, language corpus, concordance, frequency dictionary.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Лавриненко Світлана
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
lavrist@mail.ru

Першочерговим завданням сучасної лінгвістики став аналіз проблем взаємодії мовних, етнічних та психологічних чинників функціонування й еволюції мови як вияву культурного поступу народу. Науковці розглядають мову як символічний ключ до культури, путівник у соціальну дійсність, інструкцію з розуміння культури [Сепир 1993: 262].

Текстовий масив українського фольклору містить лінгвосмислові індикатори буденної філософсько-правової картини світу. Народнопоетична творчість транслює актуальні для української етносвідомості концептотвірні смисли правової сфери. До складу правової інформативності фольклорного конструкта входять етнокультурні уявлення про права і можливості людини, що витікають з усвідомлення носіями народнопоетичної спадщини низки понять, як-от: розум, воля, потреба, інтерес, примус, влада, порядок, порушення порядку, відновлення порядку та ін. Представлені у текстах різних жанрів реалізації співвідносних із зазначеними категоріями смислів стосуються правового сегмента картини світобачення, властивої українському народу і втіленої у його традиціях, звичаях, віруваннях, процесах моделювання довкілля тощо. Етнокультурна значущість правової інформативності українського фольклору пов'язується із тим, що вона слугує своєрідним корелятом понять «людина», «дія», «оцінка».

Метою статті є осмислення зафіксованих у народній творчості мовних знаків, співвідносних із етнодетермінованими поглядами на злочини проти власності та способи осуду крадіїв.

Обраний нами аспект наукового пошуку лежить у царині лінгвокультурології. Адже, за твердженням В. В. Воробйова, лінгвокультурологія досліджує різні форми опосередкування знаків, які передають не лише власне мовний, а й позамовний зміст, і має робити акценти на тому, що стосується глобальної, а не подієвої історії [Воробьев 1997: 33–34]. До того ж, лінгвокультурологічне дослідження елементів правової інформативності фольклорного тексту відповідає загальній тенденції сучасної лінгвістики – переходу від лінгвістики «іманентної», структурної, до лінгвістики антропологічної, що розглядає явища мови у тісному зв'язку з людиною, її мисленням, духовно-практичною діяльністю [Постовалова 1988: 8]. Лінгвокультурологія вивчає знаки культури, закріплені у різних формах побутової та ритуальної поведінки, у мові, зокрема, у фольклорних текстах. Лінгвокультурологічний підхід має бути застосований до вивчення правової інформативності фольклорного тексту ще й тому, що феномен «право» є частиною культури. Право належить до соціальних категорій культури, що відтворюють специфіку наявної системи цінностей і задають зразки соціальної поведінки та сприйняття світу [Маслова 2001: 51]. В. А. Маслова справедливо зауважує: «Культура – це сукупність усіх форм діяльності суб'єкта у світі, основана на системі

настанов та приписів, цінностей та норм, зразків та ідеалів, це спадкова пам'ять колективу…» [Маслова 2001: 17–18].

Когнітивний поворот науки поставив у центр дослідницьких зацікавлень інформацію, що набувається шляхом пізнання світу в ході сприйняття та узагальнення досвіду. Власне предметом когнітивної науки є ментальна інформація, яку Дж. Фодор визначив як «внутрішній код» [Fodor 1975], Дж. Миллер і Ф. Джонсон-Лерд назвали «концептуальною структурою» [Miller, Johnson-Laird 1976], що, на переконання Р. Джекендоффа, має вивчатися з позицій когнітивної теорії [Jackendoff 1992]. Концептуальна інформація є результатом пізнавальної діяльності, смисловою субстанцією, яка вже стала продуктом здійсненої людиною обробки й структурації знання. Згаданий феномен виникає у процесі осмислення всієї інформації, що надходить людині з різних каналів і може включати сегменти об'єктивного (пов'язаного з відтворенням реалій світу) й суб'єктивного (співвідносного з уявленнями про можливе) планів.

Широке розуміння інформації, характерне для сучасних лінгвістичних досліджень, ототожнює її зі значенням, значущістю й дозволяє тлумачити як повідомлення про факти, події, процеси, оформлені та представлені мовними засобами. У зв'язку з розвитком когнітивної лінгвістики загальновизнаною стає трактування інформації як знання, репрезентованого й трансльованого мовними формами [КСКТ 1997: 36]. «Фундаментальне значення має той факт, що знання, аби бути переданим іншій людині, має концептуалізуватися у мовні форми» [Там само: 35]. Отже, інформація концентрується текстом, у процесі інтерпретації якого активізується не лише базове, але й усе релевантне знання, акумульоване пам'яттю, логічно чи евристично виведене.

Концентрація певного масиву інформації пов'язується з поняттям інформативності. Інформативність – кількість відомостей, елементів змісту, насиченість змістом, інформацією, поінформованість [ВТСУМ 2005: 511]. Інформативність – певна сукупність знань про якісь події, чиюсь діяльність тощо. Термін «інформативність» стосується сукупності усіх смислових структур, що надходять до людини ззовні різними чуттєво-перцептуальними та сенсорно-моторними каналами, а також тих, що вже перероблені центральною нервовою системою, інтеріоризовані та реінтерпретовані людиною й представлені її свідомістю у вигляді ментальних репрезентацій.

Культуроправова інформативність фольклору – це закодовані мовними сегментами різножанрових народнопоетичних текстів знання про явища та події, які мають проекцію у сферу правової культури. Культуроправова інформативність реалізується через культуроправові смисли, що суміщають універсальні та ідіоетнічні узагальнення правового досвіду. «Смисл – особливий зміст, яким людина наділяє вияви своєї життєдіяльності, предмети та явища об'єктивного світу в процесі його духовного та практичного освоєння і внаслідок цього надає їм певного значення в системі людської культури, в ієрархії суспільних цінностей…» [ФЕС 1983: 590]. У працях О. С. Кубрякової смисл ототожнюється з певною ідеєю, що існує у свідомості як оперативна одиниця мисленнєвих процесів [Кубрякова 2004: 316]. На відміну від мовного значення, смисл характеризується недоступністю для прямого спостереження, інваріантністю, що регламентує різного роду перефразування, ситуативністю, суб'єктивністю [Алефиренко 2010]. Смисл не дорівнює значенню, адже передбачає перехід на рівень текстової інтерпретації реалій буття. Смисл створюється фіксованим у голові людини об'єктивним ставленням до того, що

спонукає її до дії, до того, на що її дія спрямована як на безпосередній результат. Для визначення смислу потрібне залучення широкого набору додаткових щодо значення мовної одиниці показників, семантичних конотацій, які лише у своїй сукупності дозволяють наблизитися до смислу. Лінгвокультурологічна інтерпретація смислів потребує звернення до різносубстратної інформації, у тому числі й орієнтацію на тексти традиційної культури, у яких закодовані асоціативні параметри та різного роду аперцепції, породжені традиційним мовним простором [Кононенко 2008: 128].

Процесуально окреслене розпізнавання смислів як відтворення національного мовного типу має власні механізми реалізації й передбачає включення комплексу чинників (фонові знання, історико-культурне тло, мовленнєвий досвід, «чуття» мови, лінгвокультурологічно орієнтовані пресупозиції та ін.) [Кононенко 2008: 73]. Культуроправові смисли українського фольклору виходять далеко за межі лексичних значень ключових слів правової сфери (закон, наказ, кара, суд та ін.), зафіксованих народною творчістю, та реалізуються у вигляді лінгвокультурем різних іпостасей і обсягів на базі необмеженої кількості текстів. Як накопичувальні елементи української культури, вербалізації правових смислів фольклору відтворюють параметри національного психотипу, відповідні ментефакти й становлять фрагмент етномовної картини світу. Тож вивчення культуроправових смислів народнопоетичного конструкта зорієнтоване не на окремий текст, а на гіпертекст, адже мережа гіпертексту забезпечує можливість гарантовано вловити культурні смисли, акумульовані мовою казок, пісень, дум, балад тощо.

Антропопометричність культуроправових смислів українського фольклору виявляється у їхній маніфестації крізь призму бачення певного явища носієм традиції. Саме через це навколо смислу групуються знання й когнітивні уявлення. Категорія смислу є характерологічною кваліфікацією концепту, оскільки когнітивні нашарування співвідносяться з елементами смислів. За смислом нерідко вбачається концепт. Когнітивна семантика послуговується категорією смислу з метою пізнання механізмів вербалізації об’єктів позамовної дійсності. Дослідники розглядають можливість паралельного використання таких двох суміжних понять когнітивної семантики, як «концепт» і «смисл» [Алефиренко 2010:135]. У аналізованому матеріалі ці поняття не завжди збігаються: досить часто сукупність культуроправових смислів утворює певний концепт.

Базисом вивчення культуроправової інформативності фольклорних текстів слугує скероване сприйняття правових смислів як об’єктів рецепції. Ідентифікація культуроправового смислу забезпечується фокусом інтенційності, роль якого полягає у фільтрації інформативного потоку, опрацьованого реципієнтом.

Культуроправовий смисл фольклорного тексту – вербалізація прямого чи прихованого (асоціативного) сигналу значення, співвідносного з буденним правовим досвідом носія певної культури. В українських народних казках, піснях, думах, баладах культуроправові смисли представлені цілою низкою вербальних проекцій, одиницями різних рівнів мовної системи: словами, словосполученнями, сегментами текстів, тематичними групами текстів, гіпертекстовими структурами тощо. Сутність правової інформативності фольклору виявляється у здатності до оприявнення ядрових та периферійних культуроправових смислів, пов’язаних із об’єктом рецепції. Правові смисли, супровідні чи основні, закладені у мовне втілення переважної більшості фольклорних образів та колізій. Критерій культуроправової інформативності є запорукою розпізнавання відповідних смислів фольклорного

масиву. При цьому інтенсивність та якість реалізації правової інформативності у текстах різних жанрів не є однаковою.

Тож, спираючись на досвід провідних лінгвокультурологів (В. І. Кононенко, Л. І. Мацько), лінгвоконцептологів (О. О. Селіванова, В. Л. Іващенко), етнолінгвістів (В. В. Жайворонок, О. О. Тищенко), лінгвофольклористів (Н. О. Данилюк, Т. П. Беценко), ми формуємо практику когнітивно-інтерпретативного вивчення мови українського фольклору як носія інформативності сфери права.

Як зазначалося вище, українська народна творчість акумулювала етноправові уявлення про порядок, його порушення та відновлення. Суттєвим проявом порушення порядку, зафіксованим у текстах різних жанрів фольклору, є злочин проти власності – діяння, яке посягає на відносини, що виникають у процесі володіння, користування й розпорядження майном. Найбільш яскраво мовні знаки концептуалізації первісного осмислення злочинів проти власності відтворено у народних казках та баладах, де об'єктом злочинів проти власності є відносини власності, а предметом – приватне майно.

Більшість злочинів проти власності здійснюється з прямим умислом й характеризується фактичним складом – заподіянням матеріальної шкоди суб'єктам права власності. Досить детально у фольклорному масиві замальовуються майнові шахрайства та крадіжки. Наприклад, вербалізація факту крадіжки: *«Ой украв я, мати, корову рябую, // Ти сказала, мати, украдь і другую; // Ой украв я, мати, коня вороного, // Ти сказала, мати, украдь і другого; // Ой украв я, мати, аж семеро овець, // Ти сказала, мати, мій сину, молодець! // Ой украв я. мати, да вола сірого, // Ти сказала, мати, украдь і другого…»* (Калинова сопілка). Вербалізація факту шахрайства: *«Ой їде козаченько на воронім коні // Та вступає край дороги до бідної вдови. // Ой приїхав козаченько і став під ворота: // Стоїть її худобиця, уся, як сирота… // Ой за хвильку, за годинку, за хвильку маленьку // Та посватав козаченько удову бідненьку. // Ой за хвилю, за годину, за хвилю другую // Попропивав козаченько худобу сивую. // Ой за хвилю, за годину, за хвилю маленьку // Та й покинув козаченько удову бідненьку»* (Калинова сопілка).

Мовними маркерами фольклорних уявлень про злочини проти власності виступають дієслова «красти», «вкрасти», «покрасти», «накрасти», «пограбувати» та ін. Наприклад: *« – Я, пане, не краду». «Злодії зайдуть і все покрадуть». «Як тоті злодії так тихо все покрали?» «На ціле село сміявся, як пана обрабували, а він був у хаті». «Вчора в мене гості були, // Вони в мене їли й пили. // Ще й дім мені ограбили»* (Калинова сопілка). У лексикографічних джерелах зазначається: «красти» – 1. Привласнювати чуже. 2. Займатися злодійством [СУМ 1973: 328]; «красти» – 1. Нишком привласнювати чуже. 2. Чинити злодійство [ВТСУМ 2005: 583].

Позначення суб'єктів, що здійснюють злочини проти власності, відбувається за допомогою одиниць «злодій», «розбійник», «крадій», «шахрай», «чоловік», «селянин», «хлопець», «баба» та ін. Наприклад: «*Не бути мені ні за паном, // Ні за підполковником, // А бути мені за злодієм, // За розбійником». «Ні на кого я не жаліюсь – на свого татонька, // Що не дав мене за ремісниченька, // Тільки дав мене за розбійниченька»* (Калинова сопілка). Предметом крадіжки у фольклорному конструкті найчастіше виступають живі істоти (люди й тварини), продукти харчування, гроші, побутові речі. Наприклад: *«У нас хтось вола вкрав». «І мішок пшениці украли». «Наш оконом та покрав у гуменного ковбаси». «В мене вкрали жінку». «Треба бігти, бо хтось краде мою полонянку»* (Калинова сопілка).

Тексти українських народних балад презентують уявлення про такі тяжкі форми злочинів проти власності, як грабіж та розбій, що, зазвичай, супроводжуються вбивством. Наприклад: *«Ой поїхав крамар крамом торгувати; // Взяв з собою Галю грошики щитати. // У темному лісі вороги напали, // Крамаря забили, а Галю забрали. // Гроші поділили, полягали спати»* (Калинова сопілка). Правова інформативність баладного конструкта включає комплексне осмислення сутності розбійної діяльності: *«А розбійник п'є, у коршмі гуляє, // А з вечора на коника сідає, // Опівночі в розбой виїжджає, // А світає, то в воротах стає: // – Вийди, Ганю, одчини ворота, // Навіз тобі много срібла, злота»* (Калинова сопілка).

У казках детальніше, ніж у інших жанрах українського фольклору, вербалізуються народні уявлення про мотив, мету, особливості реалізації злочинів проти власності (характер умислу, стадії, форми співучасті). 1. Мотив: *«Я знав, що ти мені коня не віддаш, а тому вирішив вкрасти»* (Калинова сопілка). 2. Мета: *«Тепер, Климку, маєш украсти вола від плуга»* (Калинова сопілка). 3. Умисел: *«Коли б же мені вкрасти ту одежу й ті крильця»* (Калинова сопілка). 4. Стадії: *«Поїхали два куми на ярмарок та вивели по парі волів. От у одного ж украли воли, як тільки уїхав у ярмарок, а другий водивсь, водивсь із своїми, та тільки уранці украдено». «Злодій краде сало на горищі».* (Калинова сопілка) 5. Співучасть: *«Дванадцять розбійників несуть гроші, котрі десь накрали»* (Калинова сопілка).

Таким чином, дослідження об'єктивації в мовній тканині культурно забарвлених феноменів базується на розумінні онтологічної єдності мови і культури як у функціональному, так і в генетичному аспекті через належність до фундаментальних характеристик людини та її духовної діяльності із пізнання та перетворення світу.

Сучасні лінгвокультурологічні пошуки передбачають занурення в глибини людського буття, контекст якого окреслює коло етнодетермінованих пріоритетів, зокрема й правових.

Фольклор зберігає численні характеристики реалій існування соціуму, становить суттєвий фрагмент етноконцептосфери. Ключові жанри народнопоетичної творчості через мовні фіксації елементів правової свідомості, правових норм, правових стосунків сукупно презентують етноспецифічне концептополе правової культури.

Попри те, що мова українського фольклору завжди була предметом пильної уваги лінгвістів, вербалізовані казками, думами, піснями, баладами знаки правової культури дослідниками народнопоетичного слова не розглядалися.

Вербалізації фольклорного смислокомплексу, пов'язаного з фіксаціями поняття «покарання», свідчать, що у народному розумінні превентивні та виправні заходи застосовуються до осіб, визнаних причетними до скоєння злочинів, й мають на меті засвідчити таку важливу правову цінність, як відновлення порушеного порядку. Конкретною формою реалізації покарання того, хто ініціював злочин проти власності, є застосування до нього певної санкції, що забезпечує обов'язковість настання несприятливих для порушника норм людського співбуття наслідків. Індексації виправних заходів мають семантику актуальної реалізації чи завершеності дії, що, з народного погляду, має вказувати на повне виключення можливості їх скасування чи оскарження: *назад руки зв'язали, нагаями чешуть, закували в залізні пута, кайдани чіпляють, в кайдани вкували, до темниці віддали* та ін. У народнопоетичному конструкті широко представлені індексації прообразів кримінально-виховної системи, покликаної запобігти скоєнню злочинів проти власності: *тюрма, темниця, катуш, острог, кайдани, каторга* та ін.

Конструкт українського фольклору вербалізує уявлення про посягання на чужу власність у таких формах, як-от: шахрайство, заподіяння матеріальної шкоди шляхом обману, зловживання довірою з метою заволодіння майном жертви, крадіжка, грабіж, розбій. Українські народні казки та балади містять широкий спектр мовних маркерів, співвідносних із фольклорними фіксаціями фактів порушення майнових прав. Дієслівні одиниці вказують на осмислення можливості зазіхання на майнові інтереси (*покрадуть, украдуть, вкрадуть*), визнання факту тривання злочину проти власності (*краде, крадуть*), констатацію негативних результатів насильного відчуження майна (*украли, покрали, накрали, украдено, ограбили, пограбували*). Іменні частини мови прямо чи опосередковано називають зловмисників, потерпілих, предмети крадіжки. Оцінні характеристики прецедентів порушення прав власності здійснюються персонажами та нараторами за допомогою сегментів текстів, семантику яких можна співвіднести з відповідним сектором правового досвіду носіїв українського фольклору.

Перспективи дослідження пов'язуються з систематизацію лінгвокультурних маркерів сфери кримінології, відтворених українським народним епосом та лірикою, і укладанням відповідного словника.

Література

Алефиренко 2010: Алефиренко, Н. Ф.: Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Флинта : Наука, Москва 2010.

Беценко 2008: Беценко, Т. П.: Текстово-образні універсалії думового епосу : структура, семантика, функції. РВВ СумДПУ ім. А. С. Макаренка, Суми 2008.

Воробьев 1997: Воробьев, В. В.: Лингвокультурология: (теория и методы). Издательство Российского университета дружбы народов, Москва 1997.

Данилюк 2010: Данилюк, Н. О.: Поетичне слово в українській народній пісні. РВВ Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Луцьк 2010.

Єрмоленко 2009: Єрмоленко, С. Я.: Мовно-естетичні знаки української культури. Інститут української мови НАН України, Київ 2009.

Жайворонок 2007: Жайворонок, В. В.: Українська етнолінгвістика: Нариси. Довіра, Київ 2007.

Іващенко 2006: Іващенко, В. Л.: Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу: (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології). Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2006.

Калинова сопілка 1989: Калинова сопілка: Антологія української народної творчості. Веселка, Київ 1989.

Кононенко 2008: Кононенко, В. І.: Українська лінгвокультурологія. Вища школа, Київ 2008.

Кубрякова 2004: Кубрякова, Е. С.: Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Языки славянской культуры, Москва 2004.

Маслова 2001: Маслова, В. А.: Лингвокультурология. Академия, Москва 2001.

Мацько 2009: Мацько Л. І.: Українська мова у освітньому просторі. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ 2009.

Постовалова 1988: Постовалова, В. И.: Картина мира в жизнедеятельности человека. In: Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира. Наука, Москва 1988, с. 8—70.

Селіванова 2008: Селіванова, О. О.: Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Довкілля-К, Полтава 2008.

Сепир 1993: Сепир, Э.: Избранные труды по языкознанию и культурологии. Универс, Москва 1993.

Тищенко 2000: Тищенко, О. В.: Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. КДЛУ, Київ 2000.

F o d o r 1 9 7 5 : Fodor, J. A.: The language of thought. Harvard university press : Thomas Y. Crowell company, Cambridge 1975.

J a c k e n d o f f 1 9 9 2 : Jackendoff, R.: Languages of the mind : Essays on mental representation. MIT Press, London 1992.

M i l l e r 1 9 7 6 : Miller, G. A.: Language and perception. Belknap press of Harvard university press, Cambridge 1976.

Умовні скорочення

В Т С У М : Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ-Ірпінь 2005.

К С К Т : Краткий словарь когнитивных терминов. Филологический факультет МГУ, Москва 1996.

С У М : Словник української мови: У 11 т. —Т.4: І-М. Наукова думка, Київ 1973.

Ф Э С : Философский энциклопедический словарь. Советская энциклопедия, Москва 1983.

Summary

Folk creativity transmits lingual-semantic sing of the legal and cultural picture of the world. The analyses proves that Ukrainian folk tales and ballads include language segments, correlating with the ethnically marked ideas of such crimes against private property as swindle, theft, burglary, robbery. Conceptualization of the experience in the sphere of property rights, depicted in folklore, is grounded on the historically based forms of consciousness, connected with the comprehension of the ways that break person's private interests.

Key words: conceptualization, legal culture, linguistic marker, folklore.

ІНТЕЛЕКТ ЛЮДИНИ В НЕАНТРОПНІЙ МОТИВАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Поліщук Олександр
Національний університет біоресурсів та природокористування України
oleksandr_polishchuk@ukr.net

Інтелект та інтелектуальні здібності людини є центральними в картині світу будь-якого етносу. Уявлення про людський інтелект широко представлені в культурі, а отже, і в мові. У процесі вербалізації цих абстрактних характеристик людина сягає як антропних, так і неантропних сфер їх мовного ототожнення. Будь-яка мова є дзеркалом, в якому інтерпретуються та видозмінюються матеріальні й антропні об'єкти. Те, що у дійсності побачити не можна, набуває обрисів, безтілесне отілеснюється: людина втілює в мовні знаки чуттєві образи, переживання, зокрема й рівень інтелекту, неосвіченість, глупство, божевілля, вибудовуючи зв'язки й паралелі між об'єктами інтелектуальної сфери і предметами, явищами, людиною, їх властивостями й діями.

До складу номінативно-мотиваційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» входить значна кількість вторинних (образних і необразних) номінантів, що виявляють коло значущих для номінатора реалій та явищ, відображених у їх формі. Наявність виразного оцінного компонента у семантиці номінативних одиниць сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» зумовлює залучення величезної кількості асоціацій та образів для вербального втілення обмеженого числа смислів.

Широкий спектр вербалізації номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» не є випадковим. Мотиваційне моделювання цієї сфери дозволить виявити закономірності організації мотиваційної структури мовних одиниць сфери людського інтелекту та уможливить визначення асортименту тих сфер ототожнення, кодів, предметно-тематичних «мов», до яких звертається номінатор у пошуках еталона порівняння. Це дасть змогу пояснити вибір способу вираження даної ознаки

Відсутність у сучасній лінгвістиці цілісного підходу до опису системних угруповань номінантів на позначення інтелектуальних характеристик людини з метою осмислити їх як семантико-мотиваційну єдність, певним чином структурований простір, систему, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі й часі (В. Телія, Х. Вальтер, В. Мокієнко, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Ужченко та ін.), вимагає комплексного підходу до вивчення механізмів формування систем лексичних та фразеологічних одиниць на позначення антропозорієнтованих характеристик. У цій статті ми орієнтуємося на підхід до аналізу вербальної реалізації інтелектуальних характеристик людини лексико-фразеологічними засобами української мови за принципом предметно-тематичних кодів з урахуванням їх культурного складника (М. Ковшова, В. Красних, Л. Петрова, Л. Савченко, Г. Демиденко, Т. Леонтьєва, О. Березович). Ономасіологічно та культурологічно зорієнтований підхід до аналізу номінативно-мотиваційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних

характеристик» дозволить виявити ті сфери дійсності, що є «придатними» для асоціювання чи образного асоціювання з людиною як суб'єктом розумової діяльності, виявити ієрархію цих сфер, порівняти їх продуктивність у мовах, що вивчаються.

Кожне зображення, що виникає у свідомості носіїв мов, має самостійну цінність, проте у процесі вербального ототожнення фрагмента позамовного змісту «людина розумна – людина нерозумна (дурень)» номінатор залучає значну кількість асоціацій та образів, які вимагають тематичного групування відповідно до тих сфер дійсності, які суб'єкт найменування вважає «придатними» для асоціювання з мисленнєвою діяльністю та інтелектуальним безсиллям людини. Такі сфери мають потужну пояснювальну й інтерпретаційну силу [Леонтьева 2008: 5]. Принцип відбору сфер асоціювання (мотивації) зумовлюється як загальнолюдською, так і національною культурою, тому тут можна передбачити типологічну й національну забарвленість уявлень про розумного та нерозумного (дурня), втілених у внутрішній формі лексичних і фразеологічних одиниць. Саме у цій сфері іменування людини спостерігаємо багато одиниць з «живою» чи достатньо прозорою мотивацією, що служить надійним матеріалом для мотиваційної інтерпретації.

Усі номінативні одиниці на позначення інтелектуальних характеристик людини, услід за Т. В. Леонтьєвою нами розподілені на тематичні групи залежно від образів, до яких звертається номінатор. Сукупність уявлень про елементи, фрагменти різних сфер дійсності, через посередництво яких суб'єкт-нормінатор осмислює дійсність іншого порядку (у нашому випадку – характеристики людини за ознакою її інтелектуальних здібностей), здійснюючи операцію «позакатегоріального предметного ототожнення» [Рут 1992: 26-27], дослідниця визначає як *предметно-тематичний код* [Леонтьева 2008: 25].

Код являє собою умовне об'єднання, оскільки елемент коду «вихоплений» номінатором і використаний ним для асоціювання чи образного ототожнення людини за інтелектуальною ознакою без встановлення подальших його зв'язків. Елемент коду – образ реалії чи ситуації, наявний у свідомості номінатора і здатний служити засобом осмислення певного поняття з іншої області, засіб опредмечення уявлень носія мови про номінований об'єкт дійсності. Такий підхід дозволяє залучити до аналізу усі лексичні та фразеологічні одиниці на позначення розумного та нерозумного (дурня) в українській мові, виявити діапазон варіювання асоціативного і образного складника конституентів аналізованого номінаційного простору.

У мовній репрезентації розумного та нерозумного (дурня) в українській мові активно задіяна сфера природи, довкілля, рослинного та тваринного світу, уявлення про простір і рух у ньому тощо, які дають номінаторові багатий матеріал для мовної об'єктивації ідеальних понять зі сфери інтелектуальних характеристик людини шляхом їх вербальної ідентифікації з неантропною сферою мотивацій.

В межах **неантропної сфери** виокремлюємо *фітонімний* код, *зоонімний* код, *природно-метеорологічний* код, *просторово-динамічний* код, *предметний* код матеріальної культури, *кулінарно-гастрономічний* та *технічний* код. Усі ці коди з різною мірою актуалізації представлені в метафорах та ідіомах української мови та мають цікаве мотиваційне підґрунтя.

Найбільш широко в українській мові представлені одиниці, які ми відносимо до ФІТОНІМНОГО КОДУ. Асоціативно-образне перетворення уявлень про розумові здібності та інтелектуальні дії людини пов'язане з численними об'єктами рослинної сфери, які виявляються придатними для вербального ототожнення розумового

здоров'я та інтелектуальної недієздатності. Тут ми знаходимо наступні елементи коду (далі ЕК).

ЕК «дерево та «дерев'яні» об'єкти».

Частини дерева (як опрацьовані, так і неопрацьовані), що мають незагострені (тупі) кінці, головним чином використовуються на позначення цілковито тупої, розумово обмеженої, некмітливої, нетямущої людини. У цій ролі виступають: колода (*колода, дурний як колода)*; стовп (*стовп, дурний як слуп)*; палиця (*патика)*; уламок, обрубок дерева, зокрема й дрова (*цурпалок, чурбак, дурний як поліно*, *дурний як вербові дрова)*; залишок зрубаного або зламаного дерева (*штурпак, пень, пеньок, дурний як сосновий (осиковий) пень)*.

У багатьох випадках інтенсифікатором змісту «надзвичайно тупа людина» виступають ад'єктивні кваліфікатори неякісності, неміцності деревини неопрацьований, недоопрацьований (*стовп неотесаний),* який втратив міцність (*дурний як пень трухлявий).*

В українській мові головним чином представлені «місцеві» дендроніми, з якими народна уява пов'язує уявлення про інтелектуальну обмеженість, проте маємо й виріб з деревини екзотичного дендроніма – коркового дуба (*дурний як корок)*. У цьому разі асоціювання здійснюється по лінії ознаки «легкість» та «м'якість» деревини коркового дерева.

ЕК «овочеві та рослинні об'єкти». Серед образів, прийнятних для мовної об'єктивації людини за ознакою її інтелектуальних характеристик, широко представлені й інші рослинні об'єкти.

Голова – овоч. Заміщення голови овочем чи його частиною маємо у номінантах *голова капустяна, капустяний качан на в'язах, дурний як тиква*, *диняна голова*. Нерозвиненість «овочевої» голови як людської можна поясними твердістю качана капусти чи порожнистістю зрілої дині або маківки, яка видає під час удару глухий звук.

На семантиці *садової* голови як «овочевої» наголошує Т. В. Леонтьєва [Леонтьева 2008: 130]. Щодо метафори *капустяна голова*, то Л. О. Кругликова кваліфікує її як досить давню за віком кальку з італійської, що має місце у латиській, польській, українській та російській мовах [Кругликова 2000: 105].

Маємо у зібраному матеріалі порівняння з бобовими (квасолею): *дурний як квасоля*. З ударом від падіння з рослини пов'язується глупство в усіх слов'янських мовах, проте в українській така асоціація проходить по лінії дуба (*дурний як з дуба впав*).

Рослинні відходи – вміст голови. Заповненість голови людини відходами або подрібненими частинами рослини є ще одним з продуктивних векторів асоціювання на шляху до об'єктивації інтелектуальної неспроможності людини у слов'янських мовах. Тут маємо подрібнені залишки деревини (трини), сухі стебла трав, злаків (сіно, солома, клоччя, зокрема й подрібнені), відходи борошномельного виробництва (висівки, полова): *голова не половою (соломою, клоччям) набита, солома (трини) в голові, дурний як сніп*, *дурний як копиця*. Відходи рослинного характеру, що заповнюють голову нерозумної людини, - це образи, які, окрім смислу «невластиве наповнення» (не те, що має бути), несуть на собі семантику непридатності, нецінності того, що її заповнює.

В структурі ЗООНІМНОГО КОДУ виокремлюємо такі елементи.

ЕК «домашні та дикі птахи». Стереотипною «пташиною» позитивною характеристикою є мудрість во́рона (*розумний як ворон*).

На позначення нерозумного у слов'янських мовах використано образ ворони, зокрема й молодої, якій традиційно приписувалося глупство: *дурний як ворона*. Гуси, кури, качки – домашні птахи, поведінка яких оцінюється як нерозумна, безтолкова через їх крики та гамір. За А. Івченком, мотивація їх нерозумності пов'язана з постійним ґелґотом, квоктанням, кряканням [Івченко 1999: 20]: *дурна гуска (качка), дурний як індик (пришиблена гуска), дурний як химині кури, дурний як (пришиблена) курка, гуси в голові* [у кого]. Нерозумною є й людина, що має малий - пташиний мозок (*куряча голова, курячий мозок (розум)*.

Нерозум людини пов'язується і з птахами, що живуть у вільній природі. В українській мові еталоном глупоти є образ індійського півня (*дундук*).

На позначення зарозумілої людини (ірон.) натрапляємо на аналогічну, що й на позначення дурня, орнітологічну метафору, проте з атрибутом протилежної семантики, завдяки чому одиниця набуває енантіосемічного змісту та форми: *вумний як вутка*.

ЕК «свійські та дикі тварини». Найменування з атрибутами *мудрий, розумний* поєднуються в енантіосемічному контексті для іронічно-саркастичного позначення зарозумілого, всезнайки: *розумний як Мошків кінь, розумний як віслюк*. Еталоном розумної, але пронозливої, корисливої людини виступає лисиця (*хитрий як лисиця*).

В інших випадках на позначення нерозумного символізовано назви головно домашніх тварин. Це домашня рогата худоба (*дурний як бекало рогате*), осел (*осел, осляче вухо, тупий як осляче копито*), баран - вівця (*баран, дурний як баран (вівця), розумний як бараняча голова, дурний як овеча п'ята*), коза – цап (козел) (*дурний як цап (дідова (попова) коза)*), кінь – кобила (*дурний як сива (Федькова) кобила, дурний як турецький (Мошків) кінь)*, бик (*дурний як бик*), свиня (*дурний як свиняче рило*).

З-поміж одомашнених тварин еталоном самовпевненості та глупства виступають кіт (*дурний як кіт*) та собака (*дурний як собака*). З диких тварин спостережено лексему заєць (*зайці в голові* [у кого], *тумак*).

Чітко проступає тема молодої тварини на позначення нерозумного і недосвідченого. Тут фігурують теля (*дурне (боже) теля, дурний як теля необлизане, дурний як теляче вухо, дурний як божа биця)* та ягня (*дурний як ягня*). Потужною є тематична група назв кастрованих тварин, гібридів тварин, що не дають потомства: *дурний як віл (сто волів), віслюк, ялова голова*.

ЕК «плазуни та комахи». У цій групі виявлено асоціювання з розумною людиною плазуна з біблійною символікою – змія (*мудрий як змій*).

Натомість на позначення дурнуватої, неадекватної людини у слов'янських мовах наскрізним мотивом є наявність у голові людини замість мозку дрібних комах – мух, жуків, вошей (*з мухами в голові, жуки (гудуть) в голові* [у кого], (*воші в голові* [у кого]). Використано й народну назву ґедзя – бзик (*бзик у голову зайшов, бзики в голові* [у кого], *з бзиками в голові*). Також в українській культурі з хаотичними діями інтелектуально неадекватної людини асоціюється поведінка надокучливої та рухливої мухи на Спаса (*дурний як муха у спасівку*). Натрапляємо й на асоціювання дурня з трутнем: *дурний як трутень*.

ЕК «риби». Світ риб як елемент зоонімного коду представлений найменш численно. Тут маємо лише порівняння дурної людини з карасем як рибою дуже повільною (*дурний як карась*). Назви риб у позитивнооцінній сфері найменувань людини за інтелектуальною характеристикою не представлені.

ПРИРОДНО-МЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ КОД теж містить одиниці, що відображають уявлення про інтелектуальні характеристики людини через зв'язок із образами неживої природи. Природний ландшафт, зміна дня та ночі, погодні умови у народній картині світу використовуються у ролі об'єктів, з якими здійснюється асоціювання розумного і нерозумного (дурня). У нашому матеріалі актуалізовано такі елементи коду.

Світла – темна частина доби. Опозиція *розумний – дурний* накладається у світобаченні українців на протиставлення світла (дня) і темряви (ночі): *світлий (ясний) розум*.

Небесні світила. Тут маємо образ зірки: «зорі з неба знімати» - робити щось неможливе: *зірки (зірок, звізди) з неба хапає (знімає), тільки трохи зорі з неба не знімає*.

Елементи ландшафту. В метафоричних уявленнях про інтелектуальну неповноцінність людини в українській мові представлений ліс (*голова як темний ліс*).

Метеорологічні явища. З-поміж явищ природи спостережено туман, який утруднює сприйняття людиною навколишнього світу: *туман, дурний як туман вісімнадцятий.*

У мовній картині світу ідеальні об'єкти (розум, розумова діяльність, глупство) наділяються просторовими характеристиками і здатністю до переміщення в просторі, що і відображено у ПРОСТОРОВО-ДИНАМІЧНОМУ КОДІ.

Інтелектуальне здоров'я людини мислиться як перебування у «своєму» замкненому просторі - локусі з регулярним, прямим і направленим рухом, натомість інтелектуальні відхилення – як вихід з цього простору у інший, де порушуються «нормальні» буттєві закономірності руху. Аналізований матеріал засвідчує такі ЕК:

ЕК «свій» - «чужий» простір-локус». Домінантами у цій групі виступають мотиви «перебувати у нормі свого локусу» - бути розумним та перебувати за межами «свого», у «чужому» локусі, де діють інші буттєві закономірності – бути дурним, обмеженим, неадекватним тощо. Так, наприклад, вираз *не всі вдома* позначає дурня у «своєму чужому» просторі, де відсутнє те, що там має бути.

ЕК «параметри простору (локусу)». Розум людини у наївній картині світу представлений як простір, що має параметричні характеристики. Великий, широкий, глибокий, довгий (далекий) – просторові параметри, що приписуються розумові та розумній людині (наприклад, *великого розуму)*. Натомість *малий, вузький, короткий* – параметричні характеристики глупоти: *короткий розум, горобиний мозок, лобом нешироκий*.

ЕК «рух у просторі (локусі)». Об'єкти ідеального характеру (розум, інтелект) можуть переміщуватися у просторі, виходячи за межі «свого» локусу чи змінюючи характеристики «нормального» буттєвого переміщення. Тут маємо кілька груп:

Вихід розуму з особистого простору людини. Вираз *з глузду з'їхати* пов'язується з негативним вектором оцінки розумових здібностей людини.

Особливості руху. Вихід розуму за межі «свого» локусу може корелювати зі зміщенням об'єктів один відносно іншого, з аномальним рухом внахлист (*глузд за розум завернув, ум за розум зайшов)*.

Швидкість руху. Повільний рух в українській лінгвокультурі пов'язується з інтелектуальною неспроможністю (*на голову шкандибати)*.

ЕК «деструктивний зовнішній вплив на об'єкт» передбачає призупинення або ускладнення руху, в нашому випадку – людської думки. Такий вплив пов'язаний з семантикою «бити»: *на цвіту прибитий, дурний хоч об дорогу вдар, битий дурень*.

На особливу увагу заслуговує інструмент удару, який так чи інакше пов'язаний із «низькою» сферою занять, непотрібністю, забрудненістю тощо (*мішком з-за рогу прибитий (вдарений), мішком намаханий*).

ПРЕДМЕТНИЙ КОД. Предметні образи широко представлені в українських мовних репрезентаціях розумного – нерозумного (дурня), оскільки людина сприймає світ органами чуттів. Образи неодушéвлених реалій набувають у наївній мовній картині світу знакових функцій. У центрі уваги опиняються предмети одягу, взуття, побуту, господарського реманенту, грошових одиниць тощо. Тут маємо такі елементи коду:

ЕК «взуття». Взуття є об'єктом, найбільш віддаленим від голови як умістища інтелекту. У мовній картині світу воно символізує головним чином семіотичний «низ» із відповідним семантичним вектором «погано», тому «взуттєва» сфера зорієнтована на негативнооцінні розумові характеристики. Семіотичний «низ» проступає в іронічних найменуваннях розумної, але зарозумілої людини у енантіосемічному контексті форми ідіом *мудрий як рабинові капці, мудрий як бабині шкургани, розумний як Соломонів (жидівський) патинок* (тут маємо як додатковий елемент «чужий» (*рабинові* капці, *жидівський* патинок) + семантика «низу). У інших випадках – на позначення дурня – представлені назви простого у виготовленні, старого, стоптаного, дерев'яного чи ликового селянського взуття або його частин: *шлапак, шкарбан, дурний як чобіт, дурний як бота волоська, дурний як підошва (лапоть, (драний, дірявий) чобіт (з лівої ноги))*.

ЕК «предмети одягу». Одяг, за С. М. Толстою, - найбільш семіотизована підсистема коду культури, наділена широким спектром значень і функцій [Толстая 2005: 42]. На відміну від взуття, певні фрагменти одягу є значною мірою соціалізованими і можуть орієнтуватися як на семіотичний «низ», так і на семіотичний «верх». Найбільш затребуваними предметами одягу виявилися штани – предмет чоловічого одягу, фрагмент семіотичного «низу», актуалізований головно на позначення розумного, всезнайки у енатіосемічному контексті ідіом *мудрий як Беркові штани, мудрий як штани Соломона (Соломонові портки), розумний як батькові штани навиворіт, розумний як Панькові штани*) та шапка (орієнтація на іронічне позначення того ж всезнайки: *розумний як Беркова шапка (ярмулка)*).

ЕК «побутові ємкості». На позначення розумного звернення до ємкості (як родового, так і видового її найменування) є практично неактуалізованими і пов'язується з її наповненістю (*макітра розуму*).

Усі інші елементи цього коду зорієнтовані на позначення дурня: бочка (*дурний як десять бочок дьогтю*); решето як ємкість для просіювання, у якій не втримується вміст (*дурний як решето*); макітра (*мати порожню макітру на плечах, макітра не варить (не в порядку), дурний як порожня макітра*); ємкості для приготування їжі - баняк, горщик, чайник (*дурний як баняк (горнець)*. Сюди ж належить мішок (порожній чи з залишками рослинних об'єктів)*: лантух (мішок) з соломою (половою).*

До господарських ємкостей належить і бочка, непридатна до використання через відсутність клепок чи їх руйнування: *немає клепки в голові, без третьої (сьомої) клепки), розсохлися клепки, тринадцята клепка вискочила*.

ЕК «господарське начиння й реманент з дерева». Вироби з дерева - найпростіші предмети та пристрої, давно відомі кожній культурі, що зазнали обробки, проте не потребували надто високої кваліфікації у їх виготовленні, стійко асоціюються з дурнем: *дурний як клепка, дурний як колесо (лико, мотика, дошка, веретено, колун), дурний як чіп в бочці*.

Особливе місце тут займають дерев'яні предмети з потовщенням на кінці, що за своїм господарським призначенням зорієнтовані на семантику «бити, товкти, заганяти» (довбня, макогін, товкач) (*довбеха, довбня, довбешка*, *товкач, м'яло*, *дурнй як довбня неотесана*, *дурний як ступа (товкач у ступі, макітра)*, *дурний як бовт*) та предмет, в якому товчуть, – ступа (*дурний як ступа*). До цієї групи належить і вираз *заплішений дурень* (заплішка – дерев'яний клинець, який забивається для укріплення (і знерухомлення) держака сокири, коси тощо). Ще одним дерев'яним предметом виявилися двері (*дурний як двері)* та просте приміщення на дворищі для зберігання дров дровітень (*тупий як липовий дровітень)*.

ЕК «культурні артефакти з дерева». Уособлення дерева як твердого, неодушéвленого, нерухомого сформувало можливість використання образу сакральних витворів з дерева на позначення тупої, нечулої, бездушної людини (*бовван, ідол, істукан*).

ЕК «предмети з металу, каменя, кістки». Тут глупство діагностується через мотив «твердий» (голова, лоб, людина взагалі є з твердого матеріалу), який пояснює нездатність сприймати інформацію: *мідний лоб*, *мідне (мідяне) чоло*.

ЕК «грошові одиниці, міри ваги (об'єму)». У мовних позначеннях людини за інтелектуальними характеристиками задіяні й грошові одиниці та міри ваги (об'єму), якими у народному світобаченні може «вимірюватися» розум як ідеальна субстанція. На позначення розумного в українській мові маємо вираз *талант* (талант – найбільша в античні часи одиниця ваги та лічильно-грошова одиниця, яка була виготовлена із золота чи срібла).

Вартість розуму дурня – гріш (*мати на гріш розуму*).

Мінімальна міра ваги розуму дурня для українця - шило, макове зерно, ложка, хвіст тварини чи домашньої птиці (*ні на шило (макове зерня) розумує не має, ні ложки розуму немає*, *ума як у курки (кози) хвоста*).

КУЛІНАРНО-ГАСТРОНОМІЧНИЙ КОД. У нашому матеріалі виявлено такі елементи коду.

ЕК «приготування та споживання їжі». У цій групі одиниць протиставлення розумного – дурня побудоване на метафорі голови – ємкості для приготування їжі, яка у розумного «варить», а у дурного – ні: *голова (казанок, баняк, макітра)* ↔ *голова (казанок, баняк, макітра) не варить*. На позначення нерозумного (дурня) маємо асоціацію з розумом як харчовою субстанцією, яку, щоб стати розумним, потрібно з'їсти: *усі розуми поїв* (про розумного).

В **ЕК «страви»** натрапляємо лише на виріб з тіста – *опецьок*.

ЕК «харчові продукти». З поняттям жиру (масла, олії) в народній культурі пов'язується цінність цього продукту для життєдіяльності людини і загалом позитивні конотації. Щодо інтелектуальних характеристик людини, то народна мудрість уважає, що в голові у розумного має бути масло. Відтак на позначення розумного виявлено вирази *мати лій (олію, смалець, олій) в голові (під чубом)*, на позначення дурня – *не має лою (краплини лою) в голові*. Проте і наявність надмірної кількості жиру в голові також асоціюється з дурнем: *дурний як масла грудка*.

Цікава номінаційна доля спіткала опоетизоване українське сало: якщо масло має бути в голові у розумного, то сало («національний український продукт») – ні: *дурний як сало, дурне сало без хліба, розумний як сало* (ірон.).

ТЕХНІЧНИЙ КОД. Ще один спосіб інтерпретації розумових здібностей людини – звернення до образів предметної сфери техніки та механізмів, оскільки розум сприймається у картині світу людини як механізм. Тому інтелектуальна норма

– голова як правильно зібраний працюючий пристрій, а анти-норма – відсутність деталей (*ролики розгубити*)**.**

Як бачимо, у «мотивній поліфонії» відображається характерна особливість мовної свідомості, де різні мотиви, як нитки, мають властивість переплітатися, зв'язуватися у вузли й утворювати міцну «тканину», на яку пізніше накладаються образи-картинки, асоціативні та образно-асоціативні уявлення про можливі сфери мовного ототожнення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик.

Запропонована модель аналізу, спрямована на вивчення номінативно-мотиваційної сфери як динамічної системної єдності, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі та часі, може стати базовою у вивченні вербалізації будь-якого понятійного фрагмента дійсності будь-якої мови.

Література

І в ч е н к о 1 9 9 9 : Івченко А. О. Українська народна фразеологія : Ономасіологія, ареали, етимологія, Харків 1999.

К р у г л и к о в а 2 0 0 0 : Кругликова Л. Е. Синонимический ряд «глупый человек» в истории русского языка. In: Слово во времени и пространстве: к 60-летию проф. В. М. Мокиенко. Санкт-Петербург 2000, с. 96–11.

Л е о н т ь е в а 2 0 0 8 : Леонтьева Т. В. Интеллект человека в русской языковой картине мира : монография. Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», Екатеринбург 2008.

П о л и щ у к 2 0 1 4 а : Полищук А. Интенсификация признака ГЛУПОСТЬ в системе русских народных сравнений, или Почему гусак глупее курицы. In: Rossica Olomucensia: sborník příspěvků z mezinárodní konference XXII Olomoucké dny rusistů, 04-06.09.2013. VUP, Olomouc 2014. s. 389-393.

П о л и щ у к 2 0 1 4 б : Полищук, А. ЧЕЛОВЕК УМНЫЙ в славянской компаративной фразеологии (на материале Украинско-русско-белорусско-болгарско-польского словаря сравнений Е. П. Левченко). In: Słowo. Tekst. Czas XII : frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. Szczecin –Greifswald, s. 125-133.

Р у т 1 9 9 2 : Рут М. Э. Образная номинация в русском языке. Изд. Урал. ун-та, Екатеринбург 1992.

Т о л с т а я 2 0 0 5 : Толстая С. М. Символический язык одежды. In: Славянская традиционная культура и современный мир. Вып. 1. Москва 2005, с. 42–53.

Словники

В Т С С У М : Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад і гол. ред. И.Т.Бусел. Ірпінь: ВТ «Перун», Київ 2001.

П Н П : Образне слово. Постійні народні порівняння / [упоряд. І. Гурин]. Дніпро, Київ 1974.

С П / Л е в . : Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. Вид-во Львівської політехніки, Львів 2011.

С С Н П : Юрченко, О.М., Івченко, А.О. Словник стійких народних порівнянь. Основа, Харків 1993.

С С У М / П о л . : Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. 2 -е вид. Довіра, Київ 2006.

С У М : Словник української мови. В 11 т. Наукова думка, Київ 1970-1980.

Ф С С С Г : Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 3-тє вид., доп. й переробл. Альма матер, Луганськ 2000.

Ф С У М / Б і л . : Білоноженко *В*.М., Винник В.О., Гнатюк І.С. та ін. Фразеологічний словник української мови. Книга 1 та 2. Наукова думка, Київ 2003.

Ф С У М / П а л . : Фразеологічний словник української мови / За ред. Л. С. Паламарчука. Наукова думка, Київ 1993.

Summary

The article deals with the modelling of motivational sphere “human being on the basis of its intellectual characteristics”. The code and its elements are the central concepts of this research. Such modelling allows uncovering the structure of the considered motivational sphere, its units and levels. Thus the choice of certain lingual sign can be explained. The idea of cultural code as a lingual sign which contains a concentrated representation of the different spheres of human existence and activity was considered. Suggested approach could be basic in analysing of every part of objective reality in monolingual or multilingual investigations.

Key words: motivation, motivational sphere, the intellectual abilities, code.

НАЗВИ ОДЯГУ В РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (за матеріалами чернівецької газети «Буковина»)

Прокопова Анна, Ткач Людмила
Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
anna_prokopova@i.ua

Актуальним завданням сучасного мовознавства є пізнання історії становлення української літературної мови в усіх функціональних та територіальних виявах, що характеризували її стан і статус у кінці XIX – на початку XX ст. і безпосередньо вплинули на подальший розвиток усіх стилів. Важливим чинником розвитку мови цього періоду були періодичні видання, що в них, як відомо, завжди віддзеркалюється загальний стан національної культури, а отже, мову періодики варто досліджувати в багатьох аспектах – соціокультурному, історичному, власне лінгвістичному [Українська мова. Енциклопедія 2004 : 352].

Періодичні видання кінця XIX – початку XX ст. засвідчили стилістичний розвиток української мови співвідносно до тих сфер суспільного життя, у яких вона на той час функціонувала (політика, громадські товариства, освіта, наука, економіка, краєве врядування, адміністрування, література, мистецтво). Розширення суспільних функцій української мови на підавстрійській частині українських етнічних земель відбувалося водночас із формуванням галицько-буковинського міського койне.

Мова буковинських періодичних видань кінця XIX – початку XX ст. вперше лексикографічно опрацьована в монографії «Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 1: Матеріали до словника» [Ткач 2000 [a]]. Першим лексикографічним відображенням міського мовлення Львова, що й на середину XX ст. зберігало традиційні для галицького-буковинського койне фонетичні, лексичні, фразеологічні та інші специфічні риси, став «Лексикон львівський…» [Хобзей та ін. 2009] став

З-поміж багатьох соціальних чинників, що впливали на формування й закріплення таких рис, була сфера торгівлі й активний рух товарів тими багатьма перехресними шляхами, що здавна проходили по українських землях. У кінці XIX – на початку XX ст. назви товарів, торгових марок – як традиційних, так і нових – набули якнайширшого задокументування на сторінках періодичних видань, що послужили і середовищем, і знаряддям розвитку рекламного стилю.

У сучасній українській лінгвістиці увага до мови реклами та різних аспектів її дослідження (психолінгвістичного, соціолінгвістичного, прагмалінгвістичного, лінгвостилістичного, власне лінгвістичного) помітно зросла, проте спеціальний термін для позначення рекламного стилю досі не усталився. Дослідники оперують зазвичай описовими формулюваннями (як-от: сфера реклами, рекламна комунікація, рекламні інформаційні жанри [Іванова 2015: 37]; рекламно-інформаційна галузь тощо). Історичні аспекти появи й становлення українських рекламних текстів висвітлено лише в окремих працях [Ткач 2000 [a];Ткач 2007], проте галицькі та буковинські часописи, що в них вже від кінця XIX ст. поява таких текстів була регулярною, заслуговують на спеціальне дослідження. Мова цих часописів становила собою поєднання різних стилів і жанрів, серед яких цілком умотивовано можна

виокремити рекламно-інформаційний [Ткач 2007: 192]. Значну роль у його розвитку – спочатку в межах публіцистичного стилю – відігравала чернівецька газета «Буковина» (1885–1910), на сторінках якої містилися численні рекламні повідомлення.

Оскільки реклама покликана заохочувати до придбання різних товарів та послуг, то це спонукало авторів таких повідомлень до пошуку адекватних мовних засобів, здатних впливати на пересічного адресата, викликати відповідні реакції (почуття, думки, наміри). Основою рекламного тексту була лексика, традиційно вживана в західноукраїнському мовному континуумі, а також нескладні синтаксичні конструкції. Вимога ефективності сприяла усталенню типових фраз та кліше, напр.:

*«**Гарне**, добре і дешеве! – **Маркус Фурер**. – **Маґазин одїжи для дам і панів**. – в Чернівцях улиця Ратушева ч. 15. В кождім сезонї **найновійші плащі жіночі**, для дівчат і дїтий* (*зі сукна, плюшу, Кримських бар. і ватовані), **жакети**, **мантильки**, **ротунди**, **порохівники** з шовку і могару з перших віденьских і берліньских робітень. – **Порученя з-поза міста виконує ся сейчас**»* (1900);

***Склад товарів Б. Бальтінестра молодого** – Чернівці, улиця Головна-Енценберґа ч. 3. **Капелюхи соломяні і фільцові**, для пань, панів і дїтий. – Самостійна продаж капелюхів з ц. к. надвірних фабрик П. Ляндштетер і Синове, Гинрик Іта у Відни, як також Йосиф Піхлер і Синове в Грацу. Наймоднїйші предмети шпортові для дам, шапочки, найлїпші соломкові капелюхи в ріжних фасонах і модних красках, правдиві Панама, фльорентиньскі, капелюшки для дїтий* (*Matrosenhüte*) *і иньші новости* (1904).

Особлива функція рекламних текстів полягала в тому, що вони стали провідниками до української та інших мов запозичень за лінією *Sachen-Wórter* – назв нових товарів (одягу, взуття, косметичних засобів, побутових предметів тощо), що вироблялися в різних краях тодішньої Австро-Угорщини та за її межами. Рекламні тексти засвідчують початковий етап входження таких назв у нетранслітерованій формі, що згодом заступається транслітерованою, адаптованою до української мови.

Предмети одягу традиційно становлять одну з найбільших товарних груп. Відновідно й тематична група назв одягу відзначається різноманітністю й різноплановістю номенів. Дослідники таких лексичних одиниць української мови відзначають, що це одна з найдавніших і водночас одна з найбільш динамічних тематичних груп, за змінами якої можна простежити джерела формування лексичного фонду, міжмовні й міжкультурні контакти, семантичні трансформації окремих лексем. Кожна номінація має свою історію засвоєння в українську мову, свій ареал поширення та функціональне навантаження на сучасному етапі розвитку української мови [Миронова 1978; Кравич та ін. 1988; Николаева 1988; Матейко 1996; Войтів 1997; Гриценко 2013; Лукінова 2013].

Джерельною базою дослідження назв одягу були територіальні діалекти української мови, писемні пам’ятки, фольклорні та авторські художні тексти. Аналіз таких назв здійснювався передусім в етнографічному, лінгвогеографічному, стилістичному, історико-етимологічному аспектах. Рекламні тексти кінця XIX – початку XX ст. досі не залучалися до джерел дослідження назв одягу в українській мові, проте їх джерельна вартість безсумнівна, оскільки з теперішнього часового відтинку такі тексти фактично сприймаються вже як історична пам’ятка про побут понадстолітньої давнини. Чимало назв, уживаних у тогочасній рекламі, архаїзувалися. Для сучасного пересічного носія української мови вони вже невідомі. Подібно до того, як невідомими або ж не зіставними з конкретними предметами

одягу виступають слова з пам'яток XIV–XVIII ст. (як-от: *байбарак*, *вилчура*, *делія*, *доломан*, *кошуля*, *ногавиці*, *сукман*, *саян, ферезія* та ін.) [Войтів 1997].

У рекламних повідомленнях газети «Буковина» архаїчних назв одягу значно менше, ніж у пам'ятках старописемної доби, проте зміст текстів цікавий не самими лише назвами того чи іншого предмета, а й описаними характеристиками одягу та сферами і способом його використання. Для розгляду в цій статті ми обрали такі лексико-семантичні групи: 1) назви білизни та іншого натільного одягу; 2) назви верхнього одягу; 3) назви деталей одягу та додатків; 4) назви головних уборів. У текстах такі назви могли виступати як одиничні лексеми або ж у поєднанні з узгодженими та неузгодженими означеннями, що називали матеріал, сировину, виробника, фунціональне призначення одягу, його властивості тощо.

Чимало з досліджуваних назв зафіксовані в реєстрі «Словника української мови» (1970–1980, в 11 томах), проте рекламні контексти виявляють ряд розбіжностей у лексичному значенні, написанні відповідних слів порівняно з нормами сучасної української літературної мови.

При розгляді назв одягу подаємо їх сучасне нормативне написання та значення за названим «Словником української мови» в зіставленні з графічними варіантами та синтагмами з рекламних текстів кінця XIX – початку XX ст. У тих випадках – коли слово перебуває поза реєстром цього словника – значення такого слова подаємо за іншими лексикографічними працями.

1) **Назви білизни: Кальсо́ни** „те саме, що *підштанки*; чоловіча білизна; спідні": ***калїсони*** *з Gradl-полотна, ~ системи Д-ра Лямана.* **Корсе́т**, **керсе́т** „1. Широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для стягування талії, надання стрункості фігурі. 2. Те саме, що *корсетка*; верхній жіночий одяг – безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини": ***корсетки***, *~ для мужчин гладкі, гафтовані, білі.* **Панчо́хи** „виріб машинного або ручного в'язання, що одягається на ноги за коліна": ***паньчохи*** *до огріваня черева, колїн, ~ до польованя, балеві ~.* **Шнурі́вка** „1. Те саме, що шнур; шнурок. 2. *заст.* Корсет (у 1 знач.)": ***шнурівки***, *правдиві фішбінові ~.* **Убір „одяг взагалі; убрання":** *правдивий спідний* ***убір*** *етерский від W. Beuger's і сини Bregenz.* Бі́лє „спідня білизна; білля": ***білє*** *з зефіру, батисту, піки, полотна, шіфону*; *~ для стрілців систему Д-ра Лямана*; *правдиве вовнянне ~ Єтера*; ***осушувачі*** *тїла від поту*; ***огрівачі*** *на живіт, коліна і литки.* Кама́ша, гама́ша теплі панчохи без підошов, що одягаються поверх взуття: ***камаші.***

2) Назви верхнього одягу: **Сороч́ка „**1. Жіноча або дитяча натільна білизна. 2. Чоловіча натільна білизна або одяг, що надягають поверх білизни, для верхньої частини тіла": *батистові* ***сорочки*** *з шовковим передом, ~ для наколїсників* [тут – для велосипедистів] *системи Д-ра Лямана, ~ сїткові для осушуваня поту, ~ сїткові до колеса* [тут – до велосипеда], *мужески ~ нічні і денні, сальонова ~ з батисту, шовкова сальонова ~ Plisse.* **Камізе́лька** „*рідко.* Те саме, що *безрукавка*; жилетка": ***камізельки.*** **Ногави́ця** „*діал.* 1. Холоша. 2. *тільки мн.* Суконні штани": *зимові* ***ногавиці.*** **Кафта́н** „*заст. діал.* Каптан, жупан": ***кафтаники*** *висисаючі пїт, ~ з вовни і на-пів з вовни.* **Шлафро́к** „*заст.* Домашній халат": ***шльафроки.*** Манти́лька „плащ, легке пальто": ***мантильки***, ***ма́нтлі*** [порівн. у „Словн. укр. мови": **манти́лья** „1. В іспанок – покривало з мережива або шовку для накривання голови й плечей. 2. *заст.* Коротка жіноча накидка без рукавів"]. **Рото́нда** „*заст.* Верхній жіночий теплий одяг без рукавів у вигляді довгої накидки": ***ротонди***, ***ротунди*** *з шовку і могару.* **Фу́тро** – „*діал.* 1. Хутро. 2. Шуба": ***футра*** *міскі і до подорожи, менчикови, гавельоки, ~ Colliers, Skimgs, соболеві, з куни.*

К**остю́м** „1. Комплект верхнього одягу, що складається з піджака, штанів, а іноді й камізельки (у чоловіків) або жакета й спідниці (у жінок). 2. *рідко.* Те саме, що одяг”: ***костюми*** *для циклїстів.*

3) Деталі одягу та додатки**: К**о́**внір** „*розм., рідко.* Те саме, що *комір* – певної форми смужка тканини, хутра тощо, пришита в одязі до країв вирізу для шиї”: ***ковнїри, ковнїрці***. **Манже́т** „те саме, що *манжета* – вилога, закарваш рукава (сорочки, блузки тощо)”: ***маншети***. **Крава́тка** „зав’язана вузлом під коміром сорочки, блузки смужка тканини, яку носять для прикраси”: ***краватки*** *шовкові, полотняні, зефірові, ~ до праня, ~ літні фулярові, ~ білі, батистові і шовкові, ~ мотилькові, вузлові і пів-Lord, ~ з білого шовку Crépp.* Зарука́вка „муфта”: ***зарукавки***. **Му́фта** „1. Рід жіночого туалету з хутра або тканини на ваті для зігрівання рук”: *правдиві персийскі* ***муфи***. **Рукави́чка** „1. Виріб з тонкої тканини, шкіри, бавовняних ниток і т. ін. з відділеннями (для всіх пальців), який надівають на кисть руки”: ***рукавички*** *з ихри, нитяні, фулярові, кужухові ~, ~ викладані шкірою, Glacе́-рукавички, вовняні ~, ~ Chair, з оленевої шкіри, ~ шовкові, ткані з ниток гладкі, півруκавички цїлі Glacе́, ~ уніформові, ~ ajour.* Спи́нка, спі́нка – запонка, застібка, гапличок: ***спинки*** *до сорочок, ковнярів і маншетів.* **Хусти́нка** „зменш. до *хустина*; носова хустинка „те саме, що *носова хусточка*”: ***хустинки до носа***, *льняні ~, шовкові і батистові ~.* **Ша́ль** „*заст.* 1. Велика в’язана чи ткана хустка (перев. шерстяна, рідше шовкова)”: *шовкові* ***шалї****, хустки і ~ шенїлльові і вовняні, віденьскі ~ і хустки.*

4) Назви головних уборів: **Капелю́х** „1. Жіночий або чоловічий головний убір із фетру, соломи тощо; бриль”: *соломяні* ***капелюхи****, ~ фільцові, капелюхи з Ґабіта, з льодену, плїшу, фльорентиньскі, ~ для дїтий, правдиві англ. ~, літні ~ з Loden.* **Ша́пка** „1. Головний убір (перев. без полів, м’який, теплий)”: *літні ~, правдиві персияньскі ~, сукняні і плюшеві ~.* Кля́к – складаний капелюх: ***кляки***, *шовковий* ***кляк.*** **Ку́чма** „*розм.* Висока бараняча шапка”: ***кучми***, *персκі ~ Sealskin і Nutrica.*

Назви одягу, засвідчені в рекламних текстах кінця XIX – початку XX ст. на сторінках газети „Буковина”, становлять значний корпус лексичних одиниць, вивчення яких необхідне для розуміння соціокультурного, історичного контекстів розвитку української мови цього періоду та щоденного побуту тодішніх суспільних верств.

Література

Войтів 1998: Войтів, А.: Українські назви одягу XIV–XVIII століть. [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.anthropos.org.ua/dspace/handle/123456789/1796.

Гриценко 2013: Гриценко, С. П.: Історія походження та функціонування в українській мові назв одягу (*кожух, каптан, жупан, свита, плащ*). [Електронна версія]. Режим доступу: http://philology.knu.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2013_43_1/278_293.pdf

Іванова 2015: Іванова, І.: Дискурс, текст, стиль: модель лінгвістичного дослідження реклами. In: Наукові записки Бердянського держ. пед. університету. Вип. V., Бердянськ 2015, с. 33-40.

Іванова 2015: Іванова, І.: Соціолінгвістичний вимір рекламного дискурсу. In: Мова і суспільство. Вип. 6., Львів 2015, с. 110-115.

Крвавич та ін. 1988: Крвавич, Д. П., Стельмащук, Г. Г.: Український народний одяг XVII – початок XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. Наук. думка, Київ 1988.

Лукінова 2013: Лукінова, Т. Б.: Українська лексика: семантичні зміни в запозичених словах. In: Мовознавство. № 2-3. Київ 2013, с. 18-38.

М а т е й к о 1996: Матейко, К.: Український народний одяг: Етнографічний довідник. Наукова думка, Київ 1996.

М и р о н о в а 1978: Миронова, Г. М.: Назви одягу від давнини до сучасності. [Електронна версія]. Режим доступу: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine14-9.pdf

Н и к о л а е в а 1988: Николаева, Т. А.: Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. Наукова думка, Київ, 1988.

Т к а ч 2000 [а]: Ткач, Л. О.: Лексико-стилістичні особливості української реклами кінця XIX – початку XX ст. (за текстами чернівецької газети «Буковина» (1885–1910). In: Вісник ЛДПУ ім. Т. Шевченка. № 4 (24). Серія: Філологічні науки, Луганськ 2000, с. 184-190.

Т к а ч 2000 [б]: Ткач, Л. О.: Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 1: Матеріали до словника. Рута, Чернівці 2000.

Т к а ч 2007: Ткач, Л. О.: Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2: джерела і соціокультурні чинники розвитку. Книги-XXI, Чернівці 2007.

Українська мова: Енциклопедія 2004: / Українська мова: Енциклопедія. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, Київ 2004.

Х о б з е й та ін. 2009: Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., Дидик-Меуш Г.: Лексикон львівський: поважно і на жарт. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів 2009.

Summary

Ukrainian periodicals of the end of XIX c. and the beginning of XX c., topicality and character of their publications reflect the stylistic development of the Ukrainian language of this period, correlated with various spheres of social, political, economic, cultural life of that time. Advertisements published in periodicals of the end of XIX c. and the beginning of XX c. give evidence of distinctive features of the advertising-informational style in lexis, phraseology, syntax. Thematic group of clothing names is distinguished by considerable lexis frame and interlingual relations.

Key Words: History of the Ukrainian language in the XIXth c. – the beginning of the XXth c., Galician-Bukovynian koine, multilingual environment, advertising style, names of clothes, lexical borrowing, newspaper «Bukovyna».

ЛІНГВОКОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ГЛЮТОНІЧНОГО ДИСКУРСУ

Руденко Світлана
Харківський державний університет харчування і торгівлі
Lanaterm@mail.ru

Лінгвоконцептологія – галузь лінгвістики, метою якої є опис концептів і мовних засобів їхньої репрезентації. Її питань торкалися в своїх розвідках такі науковці, як М. Алефіренко, Н. Арутюнова, С. Аскольдов, О. Бабушкін, Л. Барсалоу, А. Вежбицька, Т, Вільчинська, С. Воркачов, Ф. Гваттарі, І. Голубовська, Ж. Дельоз, В. Дем'янков, Р. Джекендофф, С. Жаботинська, В. Жайворонок, В. Іващенко, В. Карасик, В. Колесов, В. Кононенко, Т. Космеда, М. Красавський, В. Красних, О. Кубрякова, Дж. Лаффаль, Д. Лихачов, В. Маслова, С. Нікітіна, Р. Павильоніс, З. Попова, О. Селіванова, Г. Слишкін, Ж. Соколовська, Ю. Степанов, І. Стернін, Дж. Фодор та ін.

Мета нашого дослідження – проаналізувати лінгвістичну репрезентацію концептів буття та психоемоційної сфери людини в глютонічному дискурсі – зв'язних текстах, що відбивають сприйняття харчової картини світу (сегмента глобального образу світу, пов'язаного з задоволенням повсякденної потреби людини в їжі) у наукових дослідженнях філософського, етнографічного, психоаналітичного, політологічного, культурологічного, антропологічного, етнолінгвістичного характеру.

Глютонія (від лат. gluttio – ковтати, споживати) – сукупність лінгвістичних знаків з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту, що репрезентує харчову картину світу в цілому та харчову культуру зокрема.

Слідом за В.Л. Іващенко, вважаємо, що концепт – це «онтологічно наповнене багаторівневе поліструктурне ментально-мовне утворення, яке виявляє себе в двох іпостасях: з одного боку, як одиниця когніції, пам'яті, «ментального лексикону» і т. ін., що є фрагментарно-цілісним суб'єктивно-суб'єктним ментальним образом світу, який акумулює в собі певний набір як вербальних, так і невербальних знань того чи іншого соціуму, пропущений крізь призму пізнавальної діяльності окремої мовної особистості; з іншого, – як одиниця [етно]культури / національно-мовної [само]свідомості, згусток [лінгво]культури і т. ін., що є культурно значущим смислом-цінністю – фрагментарною цілісністю елементарних смислів, пропущених крізь призму індивідуально-особистісного осмислення якогось фрагмента дійсності» [Іващенко 2006].

Досліджуючи специфіку репрезентації феномена гастрономічної культури, М.В. Капкан зазначає, що «харчова культура має структурувально-дисциплінуючий і раціоналізувальний характер, реєструючи біологічну потребу в колі культурних знаків. Їжа є базовою практикою існування та первинною людською потребою, яка, з одного боку, є максимально фізіологічною, з іншого – не може бути зведена до свого матеріального субстрату і тому надає широкий простір для культурної символізації, що, зрештою, уособлює харчовий континуум як екстремальний медіатор між матерією й духом, виражений у харчових ритуалах (як трансцендентних зв'язках) та харчовому етикеті (як соціокультурній регламентації)» [Капкан 2010: 9].

Сприйняття їжі як проникнення іншого в тотожне акуалізують тексти філософського характеру, піднімаючи рефлексію над харчуванням на метадисциплінарний рівень.

Концептуалізацію їжі філософського характеру з семантикою ЗДОРОВ'Я, напевно, уперше було вербалізовано в текстах Вед понад 5000 років тому, де викладено ідею гармонійної цілісності людини та Всесвіту, якої можна досягти, зокрема, й завдяки певним харчовим практикам. Ставлення до харчування в Аюрведі має певний медикалістський акцент, оскільки їжа в ній розглядається передусім не як джерело задоволення, а як дієта, що сприяє гармонізації тілесності. За таких умов задоволення пов'язується з правильним харчуванням та потребою організму бути здоровим. Уявлення про те, що весь світ є їжею й одне годує інше, започаткувало в Аюрведі перспективу сприйняття людини як моральної істоти, яка перебуває в діалозі з навколішнім світом.

Ставлення до їжі з позицій мудрості життя відбивається в текстах давніх філософів I ст. н. е., актуалізуючи концепти СКРОМНІСТЬ, ПОМІРНІСТЬ, МОРАЛЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ/НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ. Наприклад, римський стоїк Епіктет писав: «Звані обіди не повинні бути в тебе розкішні й при цьому нудні, але веселі й прості, щоб, з одного боку, від задоволення тіла не страждала душа, а з іншого, щоб, потураючи чуттєвим насолодам, не залишати поза увагою тіло й через це не зашкодити йому» [Римские стоики 1995: 255]. Сенека наголошував на реалізації такої моделі поведінки під час трапези, яка на перший план висуває позитив від спілкування, а не ідентифікацію матеріального статусу: «Нехай той, хто ввійшов до нашого будинку, дивується нам, а не нашому посуду. Велика та людина, яка глиняним начинням користується як срібним, але не менш велика та, що срібним користується як глиняним» [Сенека 1977: 10]. За Порфирієм, «піфагорійська їжа смачніша за сократівську. Сократ говорив, що голод є найкращою приправою до їжі. Піфагор же вчив не ображати жодної живої істоти й насолоджуватися справедливістю (того, яким чином отримано їжу) як приправою до неї» [Порфирий 1994: 82]. У такий спосіб «розкривається метафізичне значення їжі: будь-яке її споживання має моральний вимір, пов'язаний з тим, що разом з їжею на тонкому рівні можна спожити як СПРАВЕДЛИВІСТЬ, так і НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ, посилюючи відповідні властивості людської душі» [Руденко 2015: 339].

Родоначальник німецької класичної філософії І. Кант у XVIII ст., інтерпретуючи застілля як культурну форму комунікації, на абстрактно-теоретичному рівні увиразнив концепт СПІЛКУВАННЯ, стверджуючи, що «ніде чуттєвість і розум, з'єднані споживанням, не можуть настільки довго тривати й настільки часто повторюватися із задоволенням, як за хорошим столом у гарному товаристві» [Кант 1966: 486]. Філософ-утопіст Ш. Фур'є на початку XIX ст. виклав оригінальний погляд на людину, відводячи їй всього дві сфери реалізації, найбільш, на його думку, значущі й найменш репресивні для позасвідомого, – еротичну та гастрономічну, актуалізуючи тим самим концепти ПРИСТРАСТЬ і НАСОЛОДА. Цим пристрастям він надає статусу релігійних, спираючись на те, що будь-яка релігія, перш за все, є любов'ю та причастям. «Еротична пристрасть – найбільш глибока, гастрономічна – найбільш нестримна, перша не стосується старих і дітей, а друга розквітає в дитинстві й старості. Любов є вищим із мистецтв, гастрономія – головною з наук, в еротиці домінує доброчесність, у гастрософії – мудрість. Еротика має моральний вимір, гастрономія – гносеологічний» [Фурье 1954].

У рецензії видатного німецького філософа-матеріаліста, атеїста й комуніста Л. Феєрбаха на книгу філософа та фізіолога Я. Мошелотта «Популярне вчення про поживні продукти» (1850) зустрічається прецедентний міні-текст «Der Mensch ist, was er isst», що походить від англійського прислів'я й перекладається як «Людина є те, що вона їсть» і зумовлює сприйняття людини виключно як форми матерії [ЭСКС]. Однак цей вислів набуває іншого значення, якщо в ментальному лексиконі людини він поєднується з концептом ПРИЧАСТЯ, унаслідок чого відбувається обоження людини, й вона стає співпричетною до божества, що й відбивається в творах релігійних філософів.

Віддзеркаленню в їжі комунізму буття, тілесної практики, що сприяє специфічному кругообігу матерії, формуючи спільність різних видів сущого, присвятив у І пол. XX ст. частину дослідження «Філософія господарства» С.М. Булгаков, актуалізувавши концепти ПРИЧАСТЯ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК і ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ. Зокрема філософ-богослов зауважував: «У їжі межа між живим й неживим реально знімається. Їжа є натуральним причастям – долученням до плоті світу. Коли я споживаю їжу, я їм світову матерію взагалі, я долучаюся до плоті світу й тим самим реально знаходжу світ у собі, а себе в світі, стаючи його частиною [Перзл 2000: 60-61].

У ІІ пол. XX ст. у філософії постмодернізму тілесний досвід людини нарешті був визнаний і досліджений разом з численними альтернативними практиками існування. Так, французький філософ-постмодерніст Ж. Бодрійяр писав про те, що співтрапезники сідають за стіл не стільки для того, щоб насититися, скільки для того, щоб вкушати, долучатися до розмови, розділити інтерес, установити й закріпити знайомство, розслабитися й відпочити. Тут поняття застілля актуалізується через концепти ГРА, ЕКСПРОМТ, СИМВОЛ. Атмосфера застілля визначає «гнучко-невимогливу товариськість», «широку відкритість сучасного соціального індивіда» [Бодрийяр 1995: 37-38].

Французький філософ Е. Левінас у праці «Час та Інший» також робить спроби філософського осмислення харчування, маніфестуюючи концепти ГОЛОД і НАСОЛОДА як два основних поняття, що визначають стан людської онтології: «Голод – наслідок несамототожності Я, насолода – онтологічний ефект того, хто переживає самототожний стан Я. Бінарність голоду/насолоди, виступаючи основою філософського концепту феномену їжі, конституює й саму наявність культурного та культурологічного апарату бінарного кодування їжі» [Левинас 2000: 134].

Таким чином, «філософія харчування виступає базисом та вершиною айсберга, що складається з усіх підходів до осмислення їжі, кожен із яких частково відбиває його сутність» [Сохань 2013].

У текстах етнографічного характеру харчова культура розглядається як частина матеріальної культури, що виступає уречевленим носієм культурних значень та увиразнює концепти ІДЕНТИФІКАЦІЯ та САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ. К. Леві-Строс говорив про харчову культуру як про єдиний порядок перетравлювання природних речовин, що реалізується на двох рівнях: на першому відбувається переробляння продуктів на страви, на другому – організація культурного простору, у якому людина взаємодіє з результатом переробляння, – по суті, трапезою [Леви-Строс 2006: 357]. Етнографи підкреслюють, що «клімато-географічні особливості проживання кожного людського суспільства визначають пріоритети харчування… Пристосування до традиційної їжі має дуже важливий імуно-біологічний вплив на весь організм і водночас на мозкову діяльність, а через це виникають різноманітні психоетнічні

особливості, які різнять одні народи від інших» [Снєжко 2003: 367]. «Оскільки їжу необхідно готувати систематично, і цей процес пов'язаний із сімейним побутом, то й досі народна кулінарія є одним із найстійкіших компонентів етнічної культури з притаманними йому етноідентифікувальними рисами» [Макарчук 2004].

Тексти антропологічного спрямування Д. Фрезера, К. Леві-Строса, Е. Нормана та ін. визначають харчову культуру як таку, що створила й підтримує низку важливих бінарних кодів, маніфестуючи концепти СТРАХ, ДОВІРА, ВПЛИВ та ін.

Д. Фрезер, досліджуючи первісне суспільство, зауважував, що в період дикості існувало уявлення про те, що магічні дії над залишками продуктів і використовуваними під час їжі предметами можуть завдати людині шкоди доти, доки існує зв'язок між тим, що знаходиться в її шлунку, і тим, що залишилося після трапези. Остерігаючись негативного впливу магічних заклинань, багато первісних народів знищувало залишки їжі, наслідком чого стало, зокрема, й формування санітарно-гігієнічних правил. Спільне поїдання однієї й тієї самої їжі виключало можливість поширення магічних дій на всіх співтрапезників. «Через це зв'язки, що виникли під час спільного споживання їжі, оточені в первісному суспільстві ореолом святості. Беручи участь у спільній трапезі, двоє людей дають обіцянку доброго ставлення одне до одного» [Фрэзер 1980: 196].

К. Леві-Строс праці «Структурна антропологія», широко використовуючи мовні знаки харчового коду, визначає загальні категорії існування культурного універсуму й проводить паралелі між такими явищами, як кухня й мова.

На діахронічному зв'язку між харчуванням і мовою акцентував увагу також Е. Норман, аналізуючи міфологічні стадії еволюції свідомості в праці «Походження і розвиток свідомості»: «Інстинкт харчування – голод – є одним із первинних психічних інстинктів людини, і, відповідно, психологія черева відіграє велику роль у первісних людей і дітей. Чим менш розвинена свідомість людини, тим більш її стан залежить від того, голодна вона чи ні, мучить її спрага чи ні. Для людського ego, що перебуває в ембріональній фазі розвитку, харчовий бік є найважливішим. Ця ж сфера найбільш значуща для інфантильного ego. Голод і їжа є основними рушійними силами людства» [Норман 2008]. Навіть сьогодні мова не може перебороти цих первинних образів. Поїдання, пожирання, голод, смерть і паща – усі вони сполучаються; і ми досі говоримо, як і первісні люди, про «пащу смерті», про «війну, що пожирає», про «хворобу, що з'їдає». «Бути проковтнутим і з'їденим» є архетипом, що зустрічається не тільки в усіх середньовічних картинах пекла; ми самі виражаємо проковтування чогось маленького чимось більшим такими самими образами, коли говоримо, що людину «поглинула» її робота, рух чи думка або що її «з'їдають» ревнощі [Норман 2008: 12], що начальник «з'їв» підлеглого або родич «заїв» родича.

Осмислення харчової культури в текстах релігієзнавчого характеру виводить на перший план концепти ОБМЕЖЕННЯ, ДОЗВІЛ та ЗАБОРОНА. У православ'ї, наприклад, існує система постів, під час яких віряни не споживають жодних продуктів тваринного походження, та свят, коли ці продукти рекомендується їсти. В іудаїзмі релігійна регламентація харчування реалізується через бінарну опозицію *кошерна/некошерна* їжа. Серед некошерних виокремлюються свинина, риба без луски та плавців, неможливість одночасного споживання м'ясної та молочної їжі. В ісламі існують поняття *халяль* (дозволене) і *харам* (заборонене). До заборонених належать будь-який алкоголь, мертвечина, свинина, м'ясо задушених тварин та забитих без молитви. В індуїзмі віряни дотримуються принципу *ахімси* (ненанесення шкоди живим істотам) і реалізують його завдяки харчуванню вегетаріанською їжею.

Особливим гріхом вважається вбивство корови. У буддизмі, наприклад, м'ясоїдство небажане, але допустиме, однак суворо забороняється споживати м'ясо тварини, яка була забита конкретно для вас.

Тексти, що містять психоаналітичний опис харчової культури, пронизує тенденція взаємовпливу харчового та ментального метаболізмів. Німецький лікар-психіатр Ф. Перзл, розглядаючи первинний харчовий досвід як базисний для подальшого становлення індивіда, пов'язував із ним патерн комунікації зі світом узагалі. «Наше ставлення до їжі має величезний вплив на розум, на здатність розуміння сутності речей, розвиток життєвої хватки та вміння «вгризатися» в проблему» [Перзл 2000: 152].

У текстах політологічного характеру харчова культура виступає одним із важливих виявів впливу влади, оскільки дає можливість контролювати суспільство та визначати стратегії його розвитку, установлюючи різні режими доступу до їжі, таким чином актуалізуючи концепти ПСЕВДОРІВНІСТЬ, КОНТРОЛЬ, ДЕФІЦИТ. Одним із найбільш розбудованих політологічних підходів є аналіз харчування під час тоталітаризму. Генетичні витоки тоталітарної організації повсякденності сягають відомих тоталітарних утопій: «Держава» Платона, «Утопія» Т. Мора, «Місто Сонця» Т. Кампанелли, «Нова Атлантида» Ф. Бекона, – а повсякденні практики конструювання нової радянської людини, наприклад, 20-30 років переконують у тому, що харчова практика є лише історичною формою актуалізації вже відомих утопічних принципів.

Своєрідністю текстів з політичної соціології є квантитативні характеристики, наявність статистичних даних, відсоткові підрахунки, опосередкована вербалізація концептів буття, психоемоційної та соціальної сфер: КАТАСТРОФА, КРИЗА, ДЕФІЦИТ, СКОРОЧЕННЯ ЖИТТЯ, ПРИХОВАНИЙ ГОЛОД. Зокрема в «Концепції державної політики в галузі харчування населення України» зазначено: «Харчування – один із найголовніших факторів, що визначає здоров'я населення. Згідно з оцінками експертів ВООЗ, здоров'я населення на 70% залежить від способу життя, найважливішим чинником якого є харчування. Протягом останніх років спостерігається стійке порушення в структурі харчування населення України. У населення України також спостерігається так званий «прихований голод» унаслідок дефіциту в харчовому раціоні вітамінів. Демографічна ситуація в країні оцінюється як кризова. Катастрофічне скорочення тривалості життя, ріст смертності населення, перевищення на 7% показників смертності над народжуваністю, різке зниження якості життя окремої людини та індексу здоров'я нації в цілому при значному порушенні харчового статусу населення обумовлює необхідність підняття питань харчування населення України на державний рівень» [Концепція].

На рівні етнолінгвістики харчова культура вербалізується в формі міні-текстів: приказок, прислів'їв, прикмет тощо. Метафори сучасного мовлення з глютонічними номінаціями можуть містити цілі концептуальні блоки емоційної сфери людини, наприклад, від ЗАХОПЛЕННЯ та ЛЕСТОЩІВ до ОБУРЕННЯ та СМУТКУ: *соковита мова, гіркі докори, сьорбнути солоного, солоні жарти, сьорбнути лиха, прісні жарти, поїдати очима, солодкий сон, облити солодким медом, пісна людина (про нецікаву, нудну в спілкуванні людину), апетитна жінка, смак страху, смакувати ситуацію, сором їсть очі, їсти облизні, їсти живцем, пити повний ківш до краю, ківш лиха, як пити дати, досада гризе, пристрасті киплять, кипить душа (серце), ковтати слинку, мати смалець у голові, макітра (казанок) варить, заварити кашу, варити воду, варитися в одному котлі, варитися у власному соку, мало квасу випив,*

мало каші їв, не дати наплювати собі в борщ, свищі в борщі, частувати березовою кашею, як посолений в'юн на сковороді, ложка дьогтю в діжці меду, полоник між ложками, злидні заїли, інформаційний голод, політична кухня, кухня письменника та ін. [СУМ].

Як переконує наше дослідження, тексти, що належать до соціокультурної парадигми, складниками якої є філософський, етнографічний, психоаналітичний, політологічний, культурологічний, соціологічний, антропологічний, етнолінгвістичний та ін. континууми, і одночасно є компонентами глютонічного дискурсу, виражають широкий спектр концептів емоційної, духовної та інтелектуальної сфер людського буття.

Література

Бодрийяр 1995: Бодрийяр, Ж.: Система вещей. Рудомино, Москва 1995.

Булгаков 1912: Булгаков, С.: Философия хозяйства (Мир как хозяйство) Москва 1912 [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.magister.msk.ru/library/philos/bulgakov/bulgak01.htm.

ЭСКС: Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.bibliotekar.ru/encSlov/23/8.htm.

Іващенко 2006: Іващенко, В.Л.: Матеріали до Словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики. In: Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. пр. Вип. 14. Ін-т української мови НАН України, Київ 2006. с. 148–162.

Кант 1966: Кант, И.: Антропология с прагматической точки зрения. In: Кант И. Сочинения: В 6 т. – Т. 6. Мысль, Москва 1966.

Капкан 2010: Капкан, М.В.: Феномен гастрономической культуры: специфика форм репрезентации (на примере России XIX – XX веков): Дис. ... канд. культурологии: 24.00.01. Екатеринбург, 2010.

Концепція 2001: Концепція державної політики в галузі харчування населення України [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.culip.com.ua/m/m_hlthprtct_harch_u.html.

Левинас 2000: Левинас, Э.: Избранное. Тотальность и бесконечное. Университетская книга, Москва – Санкт-Петербург 2000.

Леви-Стросс 2006: Леви-Стросс, К.: Мифологики. Сырое и приготовленное. ИД «Флюид», Москва 2006.

Макарчук 2004: Макарчук, С. А.: Етнографія України: Навчальний посібник. "Світ", Львів 2004 [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/ history/makarchuk_eu.

Норман 2008: Норман, Э.: Мифологические стадии эволюции сознания In: Происхождение и развитие сознания. [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.jungland.ru/node/2780.

Перзл 2000: Перлз, Ф.С.: Эго, голод и агрессия.: Смысл, Москва 2000.

Порфирий 1994: Порфирий: О воздержании от мясной пищи. In: Человек. № 5. 1994, с. 69-87.

Римские стоики 1995: Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Республика, Москва 1995.

Руденко 2015: Руденко, С.: Концептуальна семантика мовних знаків глютонії в соціокультурній парадигмі In: Мова. Наука. Культура. Міськдрук, Харків: 2015, с. 336-348.

Селіванова 2006: Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія: Довкілля, Полтава 2006.

Сенека 1977: Сенека, Л.А.: Нравственные письма к Луцилию. Наука, Москва 1977.

СУМ: Словник української мови: В 11 т. Наукова думка, Київ 1970-1980.

Снєжко 2003: Снєжко Є. Традиційне та сучасне харчування українців In: Українознавство. Ч. 4 (9). 2003, с. 367-371.

Сохань 2013: Сохань, И.В.: Как исследовать гастрономическое? К вопросу о дефинициях и подходах. In: Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. № 1 (9). 2013. [Електронна версія]. Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/kak-issledovat-gastronomicheskoe-k-voprosu-o-definitsiyah-i-podhodah.

Ф р э з е р 1 9 8 0 : Фрэзер, Дж.: Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Политическая литература, Москва 1980.

Ф у р ь е 1 9 5 4 : Фурье, Ш.: Новый хозяйственный и социетарный мир, или открытие способа привлекательного и природосообразного труда, распределенного в сериях по страсти. In: Фурье, Ш.: Избранные сочинения в 4 т. – Т. 3. Изд-во АН СССР, Москва 1954.

Summary

In the article "Lingvo-conceptual changes of gluttonic discourse" S.Rudenko analyzes linguistic representation of the concepts of the essence and psycho-emotional sphere of a person in gluttonic discourse - in the coherent texts reflecting the perception of the nutritive world view (global world view section, which is connected with a human's satisfaction of daily needs in food) in scientific philosophic, ethnic, psychoanalytical, politological, cultural and antropologic investigations.

Key words: gluttonic discourse**,** concept, lingvokontseptologiya, philosophy, food kultura.

POJETÍ RUSALKY V ČESKÉ A UKRAJINSKÉ UMĚLECKÉ LITERATUŘE

Jasna Skotáková
Univerzita Palackého v Olomouci
jasna.s@seznam.cz

Ke kulturním základům každé společnosti zajisté patří předlogické uchopení světa v podobě mýtů, či celého systému mytologie.[1] Ne málo umělecké literatury je právě mytologií nebo její transformací v lidové tvorbě inspirováno. Jak známo, mýtické představy o světě předcházely současným světově uznávaným náboženství. V této stati se budeme zabývat mytologií slovanskou, konkrétně pojetím mytologické postavy rusalky v české a ukrajinské literatuře. Zdánlivě běžná pohádková postava nás může odkázat na podstatu, či řekněme kořeny slovanských kultur, neboť jak píše významný rumunský religionista a filosof M. Elieade: «Člověk je dnes tím, kým je, protože ab origine se odehrála celá řada událostí. O těch událostech mu vyprávějí mýty a tím mu objasňují, jak vypadá a proč právě takto» [Eliade 2011: 70]. V průběhu dějin však docházelo k postupné *demytizaci* – nejprve nástrojem filozofické polemiky [Eliade 2011: 83], poté vzaly ustálené mytologické syžety za své nástupem velkých náboženství – v našem případě křesťanství. Zároveň bývá právě u Slovanů poukazováno na sklon k přejímání prvků z jiných kultur, což znamená, že v podstatě nemají tendenci držet se svých tradic, jak o tom píše J. Karika: «Jako Slované jsme konfrontováni s pronikáním cizích mocných kultur, pod vlivem kterých často svoji identitu jakoby ztrácíme. Poznání úchvatnosti a hloubky slovanské mytologie je jednou z cest návratu k těmto kořenům» [Karika 2003: 7]. Také my považujeme tento postup za významný, a proto se budeme snažit tímto článkem alespoň z části přispět k pochopení jistých archetypů Slovanů, které nás i dnes spojují a jsou uchovány ve formě prozaických i poetických literárních děl.

Mytologické systémy se v různých kulturách samozřejmě liší: «Mytologie se u Slovanů plně projevila v nižších formách kultu a v démonologii» [Kulcsárová 1970: 401]. Je však třeba si uvědomit, že postupem času mýty podléhaly změnám místních či regionálních tradic, a také působením folklorních žánrů. Takže se i v jedné variantě mýtu můžeme setkat jak s archaickými tak i s novějšími projevy mytologie. Působení křesťanství na tradiční slovanské představy o kosmogonii – tj. mytologickém vylíčení vzniku či zrození světa [Sokol 2007: 330] mělo určitý vliv spíše ve vyšších a středních vzdělanějších vrstvách společnosti: «Široké masy žily i po přijetí křesťanství dál jako subjecti mundi, jako součást přírody, uchovávaly mnohé pověrčivé představy jako přežitky z předkřesťanské doby a uplatňovaly je v každodenním životě (…)» [Kulcsárová 1970: 401]. Naše pozornost je tedy věnována **rusalce**, která patří k nižším formám kultu a můžeme ji označit za postavu démonickou. J. Karika rusalku zařazuje dokonce mezi tzv. běsi [Karika 2003: 43]. Podívejme se nyní na širší pojetí rusalky ve slovanských kulturách.

Nižší mytologický systém pojednává o démonických postavách, které jsou spojeny s různými místy. Literatura uvádí například *domácí prostředí* (skřítci, šotkové), *pole* (žitný děda, žitná holka), *lesy* (lesnik, lisovik) a *vodu* [Kulcsárová 1970: 402-406]. Do vodní říše patří spolu vodníkem, hastrmanem či divým mužem také ženské démonické postavy. U

[1] Soustavě mýtů, užívaných v jisté společnosti, se někdy říká mytologie [viz. Sokol 2007, 342].

východních Slovanů se nazývá rusalka, obdobou u Čechů, Slováků a jižních Slovanů je to spíše *víla*. Prameny uvádí, že z hlediska etymologie je původnější název víla, ten byl na Rusi vytlačen právě rusalkou [Profantová, Profant 2004: 195]. Právě zde můžeme sledovat možný vliv cizích prvků na slovanskou původnost. Z. Váňa taktéž píše: «Označení rusalka je patrně novějšího data, alespoň není doloženo před 16. stoletím (…), výraz rusalka je vůbec rozšířen především u východních Slovanů» [Váňa 1990, 111] Jiné publikace však uvádí rusalku a vílu jako dvě různé bytosti – například v pojetí slovanské mytologie od J. Máchala [Máchal 1995: 87;89]. Tentýž autor zase na druhou stranu spojuje rusalky s *navkami*/*mavkami*, což se může zdát poněkud zavádějící. Jeho tvrzení, že «podle podání Malorusů jsou mavky děti matkami utopené» [Máchal 1995: 87] odpovídá spíše běžné charakteristice rusalky (viz níže), a mavky popisu víly: krásné dívky s duší ďábla pocestné omámí a utancují k smrti, jsou to původně lidští tvorové, které ukradl ďábel a vychoval k obrazu svému [Войтович 2005: 593], víly milují zpěv a tanec – k tanci vábí mladé junáky a po své vůli jim udělují dobré či zlé [Máchal 1995: 107]. Jiná literatura zase uvádí jistou syntézu mavky a rusalky: «Podle některých náznaků byly rusalky jakýmsi posledním vývojovým stupněm duší nešťastně zesnulých, neboť vedle nich podobně působily mavky, rovněž duše nekřtěňátek a utopených, o nichž se vyprávělo, že se po sedmi letech, pokud je nikdo nevysvobodil z jejich zakletí, změnily v rusalky» [Máchal 1990: 114]. Naším záměrem však není hledání podobností a nesrovnalostí s používanými názvy démonických postav[2]. Pro naše potřeby se budeme držet názvu rusalka se vším, k čemu tento pojem odkazuje (jak negativní, tak pozitivní rysy). A co je tedy pro nás vlastně rusalka?

Obecných charakteristik rusalky je mnoho a předmětem této práce rozhodně není podat jejich vyčerpávající výčet. Je však třeba tuto skutečnost vzít v úvahu, abychom se u analýzy literárních děl měli na co odkazovat. Například se jedná o mladé krásné dívky, často se rusými vlasy, které si hrají na lukách, tančí, koupou se ve vodách – obyčejně o půlnoci [Kulcsárová 1970: 407-408]. Rusalky jsou spojovány i s kultem předků: «Dušemi zemřelých lidí oživena byla znenáhla celá příroda. Lesy, stromy, pole a voda byly jimi zalidněny – tak vznikla víra v duchy lesní, polní a vodní» [Máchal 1995: 14]. Rusalky bývají nazývány bytostmi vodního živlu [Karika 2003: 57]. Jejich působnost však není spojována pouze s vodou, ve které dle pověstí přežívají pouze v zimě. Problematikou rusalek se zabývali i čeští romantičtí spisovatelé. K. J. Erben právě upozorňuje na pestrost co do charakteristik rusalky: «Rusalky totiž nelze spojovat pouze s řekami a potoky (…), ale i s poli, obilím apod. » [Erben 2009: 27]. Původ rusalek je různý, někteří badatelé je spojují pouze s nepřirozenou smrtí člověka - je to duše dívek «předčasně zemřelých, utopených nebo sebevražednic, které se zařadily k vodním bytostem» [Váňa 1990: 11]. Traduje se také, že rusalky jsou duše zemřelých dětí, nejedná se tedy pouze o postavy krásných dívek: «Rusalky žijí v řekách a nejvíce v Dněpru, všechny- dívky, menší děvčátka i miminka» [Войтович 2005: 574] K. J. Erben přímo rozděluje rusalky do tří kategorií, tzv. **rusalky vlastní** mají rusé vlasy, **rusalky z nekřtěňat** a **rusalky z utopených dívek**, přičemž se odkazuje spíše k východním Slovanům (konkrétně popisuje ukrajinské rituály zaměřené na ochranu proti rusalkám, které člověka zmámí a ulechtají k smrti [Erben 2009: 397].

Z výše zmíněného je patrné, že ačkoliv se zde budeme zabývat obrazem rusalky v ukrajinské i české umělecké literatuře, v ukrajinské zřejmě najdeme pestřejší pojetí. Pro

[2] Charakteristice rusalky odpovídá několik dalších názvů, jak ukazuje ukrajinská literatura, s některými se setkáme i u příkladných děl, a proto ještě uvádím názvy jako: *rusavka, kupalka, vodjanycja, loskotucha* [Войтович 2005: 574].

analýzu jsme vybrali díla ukrajinských romantických spisovatelů, v české literatuře se ukázalo být velkým motivátorem pro oživení rusalky v písemných pramenech libreto J. Kvapila Rusalka k Dvořákově stejnojmenné opeře, proto zmíníme nejprve toto dílo a dále se podíváme, jak se odráží v další literatuře zaměřené spíše na dětské čtenáře. Český literární romantismus si s motivem rusalek příliš «nevyhrál», najdeme pouze vědecké práce na dané téma, které analyzují postavu rusalky z hlediska folklóru a etymologie – viz výše citovaní autoři.

V ukrajinské literatuře se postava rusalky objevuje zpravidla v baladách, jejichž nejčastější inspirací je právě prvotní slovanská mytologie a ukrajinský folklor: «Balada 19. století se vyvíjela na základě ústní lidové tvorby, která čerpala z mytologických pramenů» [Єременко 2001] Baladu tedy můžeme považovat za věrohodný obraz, ve kterém se zrcadlí původní slovanské pohanství. Především ukrajinský romantismus kladl důraz na tyto prvky, a proto je častým motivem z per tehdejších autorů rusalka. Podívejme se nyní, jak je rusalka vyobrazována u vybraných ukrajinských romantiků.

V baladě «Rybář» Hulaka-Artemovského vidíme rusalky jako vodní ženy, které vábí rybáře za účelem potrestání, protože loví jejich ryby, se kterými se přátelí. Mladý rybář sedí na břehu a rusalky k němu promlouvají: *Нащо ти нівечиш мій рід і плід любенький? Коли б ти знав, як рибалкам у морі жить із рибками гарненько (...)Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч – зо мною будеш жить, як брат живе з сестрою!* (Гулак-Артемовський. Рибалка) Rybář neodolá krásnému zjevení a vrhá se do moře, ze kterého již není návratu: *Рибалка хлюп!... І більше вже не бачили рибалки!* (Гулак-Артемовский. Рибалка) Rusalka zde tedy představuje spíše zápornou postavu, která chrání svůj vodní svět, v tomto díle nevidíme žádný vztah k lidskému světu, mohli bychom ji ztotožnit s *rusalkami vlastními*. J. Ščoholiv ve svých dvou baladách neoperuje přímo s názvem rusalka, ale *loskotarka* – z ukrajinského *loskotaty* tj. lechtat. V názvu je tedy vystižen negativní charakter rusalky, která své oběti ulechtá k smrti, přestože tomuto charakteru jeho balady neodpovídají, především první z nich ne.

Balada «Loskotaročka» Ščoholeva popisuje vztah matky a dítěte. Matka utopí své právě narození dítě, aby dál mohla užívat svobodného života. Dítěte se ujmou rusalky, a tak se i ono rusalkou stane, a z vody se ozývá: *Я та бідна сирота, що мати рідна в очереті породила, нехрещену утопила, взяли мене з водиці лоскотарочки – сестриці, в тепле листя обертали, побратимою назвали* (Яків Щоголів. Лоскотарочка). Matka svého činu však začne litovat a z žalu se stane keřem kaliny u břehu rybníka, kde volá svou dceru zpět: *Доню, доню! Я твою згубила долю. І плинь до мене, я близенько пригорну тебе, серденько!*. Hříchy však již nelze odčinit a dcera-rusalka nikdy nepřiplave, aby své matce odpustila. Druhá balada s názvem «Loskotarky» předkládá národní povědomí o rusalkách a to, jak se před nimi chránit. Především se na tzv. Zelené svátky nesmí lidé chodit koupat, aby neskončili v moci rusalek a nebyli ulechtáni. Avšak mladík se nenechá zákazy odradit a zatím co se koupe v řece, plavou k němu krásné dámy: *Очі їх як боже сонце, коси б'ються – наче хвилі, так до себе манять, плещуть воду руки білі* (Яків Щоголів. Лоскотарки). Mladík se jich lekne, ale poté, co mu rusalku zjeví, že původně byly lidskými nepokřtěnými dětmi: *Неживих нас породили, нехрещених поховали*, se nechá snadno zlákat jejich sladkými slovy: *Йди у наш палац багатий. Ми тобі кирею виш'єм, ми тебе одягнем в шати. Там надінеш ти корону із камінів самоцвітних, щоб над нами царювати*, a vrhl se do míst, kam jej vábily. Rusalky se jen smějí nad svou další obětí: *Ми ж таки його навіки, ха, ха, ха, залоскотали!*

Zcela odlišný obraz podává baladická báseň L. Borovykovského «Píseň rusalek». Veskrze pozitivní a harmonický svět rusalek nám staví do kontrastu s lidským světem

plným pletich. Rusalky neznají zradu, nepotřebují peníze a jsou plny lásky, kterou chtějí obdarovávat – touží po lásce, avšak reálný svět je jim příliš vzdálen na to, aby byly vyslyšeny a jejich touhy utišeny, rusalky zpívají: *Нащо нам срібло? – хвілі біліші, нашчо нам злото? – піски жовтіші (...) Ліжка в світлинах шовком покриті – та з ні ким ліжка нам розділити. Прийди, козаче, ясної ночі, дай цілювати карії очі!. На білім світі серце заб'ється, язик ворожий з серця сміється.* Rusalky však mladé chlapce nevábí se zlým úmyslem, jedná se o upřímné a čisté jednání: *А ми, русалки, зради не знаєм, вас, молоденьких, щиро кохаєм* (Л. Боровиковський. Писня русалок).

Pozornost si jistě zaslouží i balady T. Ševčenka «Rusalka» může svým obsahem připomínat Ščoholevu «Loskotaročku», ale vztah matky a dítěte více rozvíjí. Matka pouští své právě narozené dítě po Dněpru a v částečné ironii mu říká, aby se vrátilo jako rusalka: *Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою, та випливи русалкою* (Тарас Шевченко. Русалка). Opět se zde opakuje motiv zpytování svědomí, kdy matka vychází k Dněpru a volá zpět svou dceru, se kterou se však již neuvidí, a je potrestána jinými rusalkami: *Дніпрові дівчата – та до неї, ухопили, та й ну з нею гратись. Радісіньки, що піймали, грались, лоскотали, поки в вершу не запхали. Та й зареготались. Одна тілько русалонька не зареготалась.* V baladě «Pryčyna» hrají rusalky vedlejší roli, pro nás je podstatné to, jak je autor vnímá – zde jsou rusalkami opět nepokřtěné děti, které zpívají: *Ух! Ух! Солом'яний дух! Мене мати породилам нехрещену положила!* (Тарас Шевченко. Причинна). V podstatě negativní obraz rusalek v Ševčenkových baladách je vystavěn na principu, že malé děti na sobě nesou vinu svých matek, a tak po své smrti lidem škodí, jsou to «děti hříchu» [Єременко 2001].

Lesja Ukrajinka se ve své baladě «Rusalka» zaměřila na nešťastnou dívku, jejíž lásku zradil mladý kozák – místo ní si vezme jinou, bohatší, a ona se vrhá do vody, aby zapomněla na svou bolest. *Забув мене мій миленький, іншу полюбив, навіки мою долю та й занапастив! То ж він завтра із другою піде під вінець… А я собі під водою знайду вже кінець!* (Леся Українка. Русалка) Ve vodě se stává rusalkou, ale ani noční tance při měsíci ji nezbaví žalu po milém. Rusalka vychází do polí vyhlížet milého. Když však spatří, jak je šťastný se svou ženou, prokleje ho: *Не завжди там буде щастя, де твоя хатина, – зостануться сиротами жінка і дитина! Будеш знати, козаченьку, як русалка любить, скоро ж тебе те кохання з сього світу згубить!* Od té chvíle se vše změní – mladík je čím dál víc zachmuřený, nedbá za rodinou a chodí do sadu k řece, kde se setkával se svou někdejší láskou. Jedné noci se s ní setkává, rusalka mu zpívá píseň o jejich zmařené lásce a láká jej k sobě: *Як не забув ти, – ходи до мене! Я твоя першая мила! В мене палати кращі од царських, із дорогого криштalю, в мене віночок з чистого злота, з перлів дрібних та коралю: Все те для тебе дам я, козаче!* Mladý kozák umdlívá, avšak rej rusalek jej vtáhne do vody a kozák zemře. Rusalka zůstává sama vedle mrtvého kozáka a lituje: *‚Нещаслива годинонько, що ж я наробила? Ой нащо ж я свою долю та й занапастила!' І знов тихо, з неба світить промінь місяченька. Ломить руки русалонька біля козаченька.*

Ve vybraných ukrajinských dílech vidíme, že pojetí rusalky je opravdu pestré. Podívejme se nyní, jak je na tom česká literatura. Jak již bylo výše zmíněno, čeští spisovatelé pozornost rusalce příliš nevěnovali. Až libreto J. Kvapila «Rusalka» [3] dalo koncem 19. století této mytologické postavě prostor i v jiné než národně-folklorní rovině.

[3] Kvapilova Rusalka byla bezpochyby inspirována «Malou mořskou vílou» H. Ch. Andersena. S jistou měrou zjednodušení můžeme říci, že jí Kvapil pouze včlenil do českého prostředí – místo moře rybník, místo mořského vládce vodník.

Kvapilova Rusalka je mýticko-pohádková postava, žije se svým otcem vodníkem v rybníku, avšak neustále ji táhne lidský svět – mít duši, mít srdce a moci milovat mladého prince. Rusalka rozmlouvá se svým otcem*: Chtěla bych od vás hlubin těch se zbýti, člověkem být a v zlatém slunci žíti! Sám vyprávěls ty zvěsti neznámé, že mají duši, které nemáme, a duše lidí, že jde nebi vstříc, když člověk zhyne a když znikne v nic!* (Jaroslav Kvapil. Rusalka). Otec ji však zrazuje: *Dokud rodná kolébá tě vlna, nechtěj duši, ne, ta je hříchu plna!* Rusalka však není spokojena s tím, čím je: *leč pouhou vlnou jsem*, a žádá čarodějnici o pomoc. Ta jí vyhoví, promění ji v člověka, ale za to si vezme její hlas – rusalka zůstává němá. Další riziko podstupuje rusalka v tom, že když jí princ lásku neopětuje, přestane být člověkem a bude z ní bludička. Princ je rusalkou okouzlen, ona však brzy pozná lidskou vrtkavost, když odchází s kněžnou. Rusalka lituje a ráda by se vrátila ke svému otci: *Tatíčku, vodníčku, spas mne, úzkost mne pojala hrozná! Běda, že chtěla jsem zradit vás, běda, kdo člověka pozná!* Obrací se na čarodějnici. Jediná cesta, jak se vrátit k otci a rusalkám, je zabít prince: *Lidskou krví musíš smýti živlů prokletí za lásku, již chtělas míti. Opustí tě všechna muka, budeš šťastná hned, zahubí-li tvoje ruka toho, jenže tě oklamal, toho, jenž tě sved´!* Toho však rusalka není schopna, a tak se stává pouhým přeludem, bludičkou, a takto ji nalézá princ, který lituje, že ji opustil: *Živa ni mrtva, žena ni víla, prokleta bloudím mátohou, marně jsem chvíli v loktech tvých snila ubohou lásku, lásku svou. Milenkou tvojí kdysi jsem byla, ale teď jsem jen smrtí tvou!* Princ ji i přesto chce políbit, Rusalka jej líbá a princ jí v náručí umírá, vše je však zbytečné. Na závěr vodník zpívá: *Nadarmo v loktech zemře ti, marny jsou všechny oběti, ubohá Rusalko bledá! Běda!* Jediným pozitivem je snad to, že Rusalka princi odpouští jeho hříchy, které způsobilo lidství, po kterém tak toužila a které ji uvedlo v zapomnění. *Za tvou lásku, za tu krásu tvou, za tvou lidskou vášeň nestálou, za všecko, čím klet jest osud můj, lidská duše, Bůh tě pomiluj!*

Další česká literární tvorba s postavou rusalky je věnována spíše dětem. Jedná se o současné prozaické pohádky. Podívejme se na dvě z nich. «Rusalka» J. Pánka je syžetově velmi podobná Kvapilově «Rusalce», jinak na tom není ani stejnojmenná pohádka P. Hájkové[4]. Rusalka je zde vyobrazována jako *divukrásné, snové stvoření, křehká a průsvitná jako vánek. Má předlouhé rusé vlasy, které spadají až k vodní hladině* (Pavla Hájková, Rusalka). Neodmyslitelně patří k rusalce její otec - *mocný vládce vodní říše* (Pavla Hájková. Rusalka) nebo prostě *vodník* (Jiří Pánek. Rusalka). I Rusalka těchto dvou autorů touží po lidském světě, nebaví ji tančit na vodní hladině: *Ještě tesknějі mi je, když tančím se svými bílými sestrami, vodními vílami, a vím, že nikdy, nikdy nemohu pohlédnout do tváře Slunce, tak hřejivého, ne jako ten Měsíc studeného* (Pavla Hájková. Rusalka). Vodník se ji snaží varovat, ale Rusalka oponuje: *Co je mi do věčnosti, když navěky odsouzena k chladu a temnotě, co je mi do smrtelnosti, když mě láska povznáší!* (Pavla Hájková. Rusalka). Přestože je Rusalka varována, že lidská láska pomine, dál touží být člověkem a vydává se za ježibabou, které jako odměnu za to, že z ní udělá člověka, dává svůj hlas: *Chci tvůj líbezný hlas, dokud budeš člověkem, nepromluvíš.* (Jiří Pánek. Rusalka) Ale pokud se Rusalce nepovede získat lásku prince, bude ztracena, jak praví ježibaba: *Budeš navěky prokleta, nikdy víc nespatříš své sestry, navždy budeš zavržená. Nebudeš patřit ani sem, ani tam* (Pavla Hájková. Rusalka). Princ ráno nalézá rusalku u jezera a bere si ji s sebou na zámek, zanedlouho uspořádá ples na počest jejich zasnoubení, kde jej však omámí cizí kněžna. Rusalka zůstává sama a odchází k jezeru, kde hořekuje nad svým osudem. Vodník prince proklíná a věštba ježibaby se naplňuje – Rusalka je zapomenuta na

[4] Tato autorka se právě inspirovala libretem J. Kvapila, jak v úvodu knihy uvádí.

dně jezera. Ta však prince stále miluje a nevyužije jediné možnosti, jak se stát opět vodní vílou – nedokáže princi probodnout srdce dýkou z rukou ježibaby. *Vím, že už vás nikdy neuvidím, sestry moje, a vy neuslyšíte můj hlas. Už nikdy neuvidím tebe, můj otče* (Pavla Hájková. Rusalka); *Raději chci navěky trpět, ale on musí být šťastný!* (Jiří Pánek. Rusalka). Z Rusalky se stává bludička: *Cítila, jak má tělo stále lehčí a lehčí, jak z ní řetězy opadávají, stávala se bludičkou* (Jiří Pánek. Bludička), ale princ na ni pořád vzpomíná, nachází ji jako bílý přelud nad jezerem uprostřed měsíční noci, touží po jejím polibku, který jej zabíjí. *Láskyplně sevřela prince a unášela na vlnách jako kdysi dávno: ‚Umírám šťastný v tvém náručí'* (Pavla Hájková. Rusalka)

Co nám tedy z výše uvedeného vyplývá? Naším cílem bylo zjistit, v jakých podobách a s jakým charakterem se objevuje rusalka v ukrajinské a české umělecké literatuře. Zjistili jsme, že v ukrajinském prostředí nabývá tato mytologická postava několika rysů, zatímco čeští spisovatelé se v podstatě drží téhož syžetu, jaký nám představuje Kvapilova Rusalka. Závěrem se nám tedy zdá být vhodnější hledat možné podobnosti a rozdíly ukrajinských rusalek «s tou» českou. Prvním zásadním rozdílem je fakt, že «rusalka» jako taková implikuje v české literatuře vždy Rusalku konkrétní, jedná se tedy spíše o pojmenování jedné z vodních víl. Do ukrajinských děl promlouvají rusalky jako skupina vodních víl s blíže určenou konkrétní hrdinkou. Tím se dostáváme k dalšímu rozdílu. Přestože jak česká, tak i ukrajinská teorie slovanské mytologie reflektuje rusalky původní a stvořené, v námi zmíněných ukrajinských dílech najdeme většinou pouze ty stvořené z lidí. Česká rusalka je ale vždy tou původní. Z tohoto logicky plyne další závěr – v ukrajinském pojetí jsou lidské bytosti taženy tajemným světem rusalek – ten jim zpravidla slouží jako možnost úniku před trápením (jak dívky, tak matky topící své dítě). Naopak v české literatuře je to lidský svět, který táhne ze světa mýtického nešťastně zamilované rusalky. Dalším významným odlišujícím prvkem je postava vodníka/vládce vodní říše, který je s českou rusalkou spojen, v ukrajinské literatuře se s tím zpravidla nesetkáme – rusalky a tzv. *vodjanyk* jsou dvě rozdílné entity. V neposlední řadě je třeba upozornit na fakt, že česká rusalka je veskrze pozitivní postavou, u ukrajinské je to sporné – přestože převažuje pozitivní charakter rusalky, najdeme i rusalky mstivé a záludné («Rybalka» Hulaka-Artemovského, «Rusalka» Ševčenka). Další odlišností je část dne, kdy se rusalky objevují. V české literatuře je rusalčím rejům vlastní pouze noc – rusalky doslova touží po teplém slunci, které nemohou spatřit. Přestože v ukrajinských dílech převažuje noční doba, objevují se i rusalky ve dne – především ty, které jsou spojeny s poli («Rusalka» Lesi Ukrajinky).

Má vůbec pojetí rusalky v české a ukrajinské literatuře něco společného? Bezpochyby je to lidský svět, kterému je v kontextu rusalek vždy připisován záporný charakter. Ukrajinské rusalčí prostředí je vlastně důsledkem lidských hříchů – jak jsme viděli u motivu utopených dětí («Rusalka» Ševčenka, «Loskotaročka» Ščoholeva), anebo zrady mladíků («Rusalka» Lesi Ukrajinky). V české literatuře je idylický domov rusalky osudově narušen lidskou vrtkavostí, což vidíme u všech třech výše zmiňovaných děl. Nepochybně krása je vlastní jak českým, tak ukrajinským rusalkám. Jsou většinou shodně vyobrazovány v popisu křehkých dívek, s dlouhými rusými vlasy, umí krásně tančit a zpívat. Svou krásou omámí téměř každého.

Závěrem bychom se ještě mohli zamyslet nad tím, jak je to vlastně s původností rusalek na českém území, když v podstatě nenacházíme nic originálního – i Kvapil se inspiroval jinde. Pro další bádání by snad bylo účelnější porovnávat české víly a ukrajinské rusalky – i ve výše zmíněných příkladech je česká Rusalka nazývána vodní vílou, a tedy předpokládáme, že postava víly bude v české umělecké literatuře četnější. Za úkol jsme si

dali porovnání mytologické postavy rusalky, kdy jsme zjistili, že se v podstatě jedná o dvě různá chápání – našli jsme více odlišností než prvků, které by pojetí rusalek v české a ukrajinské literatuře spojovalo. Rozšířením o české víly by mohlo být předmětem dalších prací, pravděpodobně bychom došli k poměrně jiným zjištěním. Tímto se nám potvrdila výše předložená teorie Z. Váni o původnosti názvu rusalky v slovanském prostředí, a to že prvotním pojmenováním byly víly a až později se u některých Slovanů objevil název rusalka – tato práce nám mimo jiné ukázala, že ne všechny Slovanské skupiny tento název adaptovaly v plném slova smyslu. V českém prostředí je chápání rusalky v literatuře poměrně omezené.

Literatura

Eliade 2011: Eliade, M.: Mýtus a skutečnost. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2011.

Erben 2008: Erben, K. J. et al.: Slovanské bájesloví. 1. vyd. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2009.

Karika 2003: Karika, J.: Slovanská magie. 1. vyd. Praha: Vodnář, 2003.

Kulcsárová 1973: Kulcsárová, Z.: Světové mytologie: náboženstvo mytologické systémy národů světa. 1. vyd. Praha: Orbis, 1973

Profant, Profantová 2002: Profant, M. - Profantová, N.: Encyklopedie slovanských bohů a mýtů, Libri, Praha 2002.

Sokol 2010: Sokol, J.: Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů. 6., rozš. vyd., (Ve Vyšehradu 4.). Praha: Vyšehrad, 2010.

Váňa 1990: Váňa, Z.: Svět slovanských bohů a démonů. 1. vyd. Praha, 1990.

Войтович 2005: Войтович, В. М.: Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005.

Воропай 1958: Воропай, О. І.: Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис І. Мюнхен: Українське видавництво, 1958.

Єременко 2001: Єременко, О.Р.: Модифікації фольклорно-міфологічного образу русалки в українських баладах XIX століття. [Електронна версія]. Режим доступу: http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/666.pdf

Summary

The object of this article is to compare the concept of fairies figures Rusalka in Czech and Ukrainian literature. Rusalka is considered a major mythological figure of the Slavs, however, shows how this works, processing of individual works vary. Mythology itself refers to the original roots of the cultures in which the various myths emerge and therefore the image of one of the mythological figures in literature we can bring the original Slavic cultural core. It was found that mermaids figure in Ukrainian literature is shown much more variably than in the Czech literature, and the majority of its approach differs from the Czech environment. However, there were some common elements - Ukrainian and Czech Rusalka combines her superhuman beauty and the human world, which hurts them.

Key words: mythology, nymph, water nymph, Ukrainian literature, Czech literature.

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ З УЗАГАЛЬНЕНОЮ ОЗНАКОЮ

Труб Володимир
Інститут української мови НАНУ
trub44@ukr.net

В рамках проблематики дослідження ступенів порівняння прикметників на окремий розгляд заслуговують прикметники, які, характеризуючи ту чи іншу предметну сутність, ніяк проте не вказують на її ознаку, яка може так чи інакше градуюватися за допомогою ступенів порівняння цього прикметника. Як вже давно відзначалося Анною Вежбицькою [Вежбицкая 1999], будь-який предмет, як правило, є осереддям найрізноманітніших ознак (пор. величина, колір, матеріальність, вага, форма і т. ін). Поміж тим якісний прикметник зазвичай може характеризувати тільки одну з таких ознак. Натомість прикметники, про які йдеться, не уточнюючи (узагальнюючи) конкретну ознаку означуваної ними сутності, можуть іноді мати на увазі не одну, а цілу низку ознак якого-небудь предмета, особи, речовини і т. ін. Можна виокремити принаймні дві групи таких прикметників.

До першої групи належать такі форми позитивного ступеня, як *унікальний, винятковий, видатний, надзвичайний* тощо. Наприклад, *унікальний* може бути витлумачений як ‘характеристика предметної сутності, яка належить до дуже нечисленної множини подібних до неї сутностей, що мають такий ступінь вияву певної властивості Z, який набагато перевищує ступінь вияву цієї властивості у переважної більшості елементів, що утворюють клас, до якого належить ця сутність (чи таку властивість (властивості) Z, якої немає у переважної більшості інших елементів цього класу)’.

Як бачимо, ознака, що на неї узагальнено вказує прикметник, ніяк не уточнюється і позначена у тлумаченні як незаповнена (не конкретизована) змінна Z.

Компаратив *Хі унікальніше (унікальніший), ніж Хк* вказує на те, що ‘Хі входить до ще меншої множини, ніж Хк, бо має ще вищий ступінь вияву деякої ознаки Z, ніж Хк (чи таку властивість Z, якої немає (навіть) у Хк’). Пор.:

Осколків багато, і серед них є ***один*** (Хі)*, (ще) унікальніший, ніж* ***кальцій-48*** (Хк),

де йдеться про те, що один з осколків має рідкісніші властивості, ніж унікальний кальцій- 48.

У реченні *Х найбільш унікальний (найунікальніший) з М* найвищий ступінь прикметника *унікальний* вказує на те, що ‘Х є єдиним з усіх елементів множини М, який має максимальне значення вияву деякої ознаки (чи ознаку, якої не має жоден з інших елементів множини М)’.

У фразах, що містять прикметник із суперлативним значенням, як би підкреслюється одиничність означуваної сутності – те, що «інших таких немає»: *І серед цих країн найунікальніша - Японія*. Але сам характер рідкісної властивості прикметником не експлікується, хоча іноді може частково виявляти себе в значенні означуваного іменника або з ширшого контексту: *Харламов - найунікальніший*

нападник нашого хокею (тобто найунікальніший саме у ролі нападника). Водночас було б помилковим вважати, що відповідна властивість завжди оцінюється максимально позитивно, про що свідчить такий приклад: *Неймовірно, але факт: найбільш унікальний кінематографічний довгобуд наближається до кінця*.

Таким чином, смисл ‘єдиний’ є необхідним компонентом значення прикметника в найвищому ступені. Проте сам прикметник *єдиний* не допускає порівняльного ступеня – адже число як засіб виміру будь-чого є незмінною константою, яка не підлягає градуюванню. З тієї ж причини воно не вживається і в найвищому ступені - пор. **найбільш єдиний*.

У той же час *єдиний* може поєднуватися з граничним інтенсифікатором *най-* завдяки сумісним з його значенням додатковим емоційним компонентом, який може бути імплікований смислом ‘інших таких немає’. За таких умов йдеться про те, що інших таких немає не серед обмеженої закритої множини (що зазвичай констатується за допомогою інтенсифікатора *найбільш*), а у відкритій множині «на всьому білому світі»: *Ти мій найєдиніший і улюблений!; Ти найближчий, найєдиніший!*

Як уже відзначалося, прикметники першої групи не можуть прямо позначати ознаку, за якою вони характеризують визначувану ними предметну сутність. Немає у них і валентності, яка могла б конкретизувати цю ознаку. Але виконуючи функцію присудка, вони здатні «відкривати» таку валентність. Так, у наступних прикладах прикметник *унікальний* має факультативну валентність, що вказує на рідкісну властивість сутності, позначеної підметом:

Сірчановоднева вода (Х) *унікальна* ***своїми цілющими властивостями*** (Z)*;*

Моршинська вода (Х) *є найбільш унікальною* ***за своїм мінералогічним складом*** (Z).

До другої групи належать прикметники на зразок *типовий, простий, звичайний*. На відміну від розглянутих прикметників *унікальний, винятковий*, які характеризують мінімальну кількість або навіть єдину предметну сутність, прикметники другої групи, навпаки, вказують на предмет, який нічим не відрізняється від великої сукупності інших предметів, що утворюють той чи інший клас або множину. Тому природно, що найвищий ступінь даних прикметників часто набуває не суперлативного, а елативного значення [Князев 2007]. Елативне значення найвищого ступеня прикметника реалізується тоді, коли в реченні відсутнє експліцитне чи імпліцитне вираження тієї множини, до якої належить об’єкт, назва якого означується цим прикметником [Труб 2014].

Ще одна їхня відмінність полягає в тому, що навіть у позитивному ступені вони завжди викликають уявлення як про предметну сутність Х, що є типовою або звичайною, так і про множину або клас, до якого вона належить. Тому в основі вживання їхнього позитивного ступеня можуть використовуватися експліцитні або імпліцитні структури з протилежним темо-рематичним членуванням на зразок :

Х - типовий (звичайний) М або *Типовий (звичайний) М це Х,*

де Х означає предметну сутність, а У – таксономічну категорію, належність Х-а до якої діагностується прикметниками *типовий* або *звичайний*. Комунікативна функція структури *Х – типовий М* полягає в тому, щоб вказати, до якої саме таксономічної категорії М належить сутність Х, яка перебуває в центрі уваги мовця і слухача:

Гідроксіапофіліт (Х) – *типовий* ***мінерал пізніх родінгітів Баженівського родовища*** (М)*;*

Вірус А (Х) – *типовий* ***ентеровірус*** (М)*;*

Гольяново (Х) - *це типовий* ***район для бідняків*** (М)

Наведені приклади ілюструють випадки, коли мовець повідомляє слухачеві вже відому йому (= мовцеві) інформацію, тобто категоріальна належність обговорюваної сутності до мінералів пізніх родінгітів Баженівського родовища, до ентеровірусів чи до районів для бідняків була відома йому і до розглядуваного мовленнєвого акту. Разом з тим можливі випадки, коли за цією ж структурною моделлю будується висловлення, в процесі якого мовець і сам здійснює категоризацію обговорюваної сутності. Відтак висловлення буквально стає «репортажем» про встановлення мовцем кваліфікації Х-а – кваліфікації, яка до моменту мовленнєвого акту була для мовця неочевидною. За таких умов засобом вираження сутності Х нормативно слугують ті чи інші анафоричні засоби (займенники, компресія), які засвідчують, що обговорювана сутність перебуває в центрі уваги обох комунікантів – вони позначені в попередньому контексті або визначені конситуацією:

Ти типовий ***провокатор*** (М)*,* ***Павло*** (Х)*! – заволав Ілля Йосипович;*

Це типовий ***радянський номенклатурник*** (М)*!*

Типовий ***снобізм*** (М) *– обурилася Галина Павлівна;*

Неймовірно – захоплювався Шліппенбах. – Типовий ***цар*** (М)*!*

Як бачимо, такі висловлювання, як правило, відбивають емоцію мовця, що виникає як наслідок логічного висновку, на основі якого відбувається акт категоризації.

Протилежна темо-рематична структура (*Типовий М – це Х*) нормативно вживається у випадках, коли в центрі уваги обох комунікантів перебуває сама таксономічна категорія М, а комунікативне завдання мовця полягає в тому, щоб навести конкретний приклад елемента, який належить до категорії М:

Типовий приклад такого родінгіту (М) *можна спостерігати в західній частині Центрального кар'єру;*

Розглянуті типи категоризації зумовлені констатацією того, що Х має низку ознак Z, які діагностують належність Х-а до категорії М. У наведених прикладах експліцитне вираження ознак Z відсутнє, але як буде показано далі, вони можуть позначатися іншими засобами або ставати відомими з ширшого контексту. Такі ознаки можна назвати **класифікаційними**, оскільки вони вказують на необхідний і достатній набір властивостей, на основі яких елементи, що їм ці властивості притаманні, об'єднуються у певний клас чи множину. Разом з тим у висловленні можуть бути висвітлені й такі риси сутності Х, які не мають прямого стосунку до властивостей, що насправді визначають входження Х-а до певного класу чи категорії:

Іванов (Х) *типовий* ***середній чиновник часів імперії*** (М)*.* ***Суворий, але не жорстокий, хитрий та досвідчений*** (Z)*;*

Типовий ***топ-менеджер*** (М) *вирізняється* ***ризикованим та авантюрним мисленням, розвиненими навичками керування компанією у складних, кризових ситуаціях*** (Z)

Очевидно, що такі риси, як суворість, поряд з відсутністю жорстокості, хитрість та досвідченість, ризикованість та авантюрність мислення разом з навичками керування у складних ситуаціях за всієї їх значущості необов'язково є необхідними умовами, що визначають віднесення певної особи до числа середніх чиновників чи топ-менеджерів.

Ступені порівняння прикметника *типовий* відбивають відмінності у кількості притаманних Х-у ознак (властивостей), зокрема й тих, що визначають відповідну таксономічну категорію.

Порівняльний ступінь прикметника *типовий* (*типовіше, типовіший*) передбачає, що таксономічна категорія М, до якої належать обидві порівнювані сутності, є вже відомою для мовця і слухача. За таких умов уживання порівняльного ступеня цього прикметника засвідчує те, що ознаки сутності Хі, на які неявно вказує прикметник, притаманні більшій кількості елементів, які утворюють таксономічну категорію М, ніж ознаки раніше згаданої сутності Хк. Пор.:

Клімат ***Анассулі*** (Хі) *типовіший для* ***районів, відведених під чаївництво*** (М)*, ніж* [клімат] *у давно засвоєній під чай* ***Чакві*** (Хк)*,*

де в якості таксономічної категорії У розглядається множина районів, відведених під чаївництво. Тут йдеться про те, що містечку Анассулі притаманна більша кількість кліматичних властивостей, спільних для районів, відведених під чаївництво, ніж кількість таких властивостей, притаманних Чакві. Звичайно, ця обставина жодним чином не може заважати Чакві входити до числа районів, засвоєних для чаївництва. За цих умов зовсім необов'язково, щоб у попередньому тексті, де згадувалася Чаква, йшлося про її клімат і його типовість. Пор. також:

Хлопчик (Хі), *на якому зупинив свою увагу Абалов, був навіть типовіший...*

Натомість в наступному прикладі, де порівняльний ступінь цього прикметника доповнений інтенсифікатором *ще*, передбачено, що в попередньому тексті Гейдельберг був схарактеризований як маленьке університетське містечко:

Геттинген (Хі) *ще типовіше* ***маленьке університетське містечко*** (М)*, ніж* ***Гейдельберг*** (Хк).

Найвищий ступінь прикметника *типовий* вказує на те, що предметна сутність Х має максимальну кількість ознак (чи максимальний ступінь ознаки), властивих усім елементам, що входять до таксономічної категорії М:

Нью-Йорк (Х) - *найтиповіше* ***місто Америки*** (М)*;*

Яковлєв (Х) - *найбільш типовий представник* ***господарських діячів сталінської епохи*** (М)

У цих прикладах в якості таксономічної категорії М виступають відповідно 'міста Америки' і 'господарські діячі сталінської епохи'. Як бачимо, на відміну від найпоширенішого «стандартного» значення найвищого ступеня прикметників, яке передбачає одиничність (унікальність) сутності Х, що її означує прикметник, суперлативне значення прикметника *типовий*, навпаки, вказує на максимальну схожість Х-а з переважною більшістю інших елементів, які разом з ним входять до класу чи множини У – в цьому випадку до міст Америки чи до господарських діячів сталінської епохи.

У прикладах

Найтиповіший зразок ***архітектури тієї епохи*** (М) – ***собор*** **(**Z**)***;*

Новела (Z)- *найтиповіший* ***міський жанр*** (М)

номінації *собор* і *новела* мають нереферентний статус і тому неявно вказують на набори класифікаційних ознак Z, властивих переважній більшості архітектурних споруд тієї епохи або більшості літературних творів міського жанру. Для вираження аналогічної функції може бути використана й інша синтаксична структура, де ознака Z позначена групою підмета, а носії ознаки конкретизуються валентністю прикметника, який виконує роль присудка:

Страх смерті (Z) *найбільш типовий для молодшого шкільного віку* (М)**.**

У цьому випадку йдеться про одну з властивостей, притаманну переважній кількості дітей молодшого шкільного віку, але, звичайно, не про ознаку, що визначає саму таксономічну категорію М (діти молодшого шкільного віку).

Нарешті в нижче наведених прикладах група присудка утворює пряме позначення ознак Z, які задають таксономічні категорії М:

Найбільш типовий вид ***таких текстів*** (М) – ***питання і декілька правдоподібних відповідей, з яких одна правильна, а інші – неправдиві*** (Z);

Найбільш типовий ***недолік*** **(**Х**)** ***початківців*** (М) – *це* ***манера позначати яким-небудь одним словом цілу низку найрізноманітніших явищ, ознак, дій, понять*** (Z).

Прикметники *звичайний, простий* (прикметник *простий*, як відомо, має також значення ‘нескладний’ - пор. *простий розрахунок, проста задача, простий висновок* і т. ін., яке тут не розглядається), так само, як і *типовий*, активізують уявлення про множину чи таксономічний клас, до складу якого входить сутність, позначена означуваним іменником. Проте, на відміну від прикметника *типовий*, вони також активізують уявлення про якісно неоднорідний склад елементів, які утворюють відповідну множину. Тому, до речі, вони не можуть характеризувати елементи, які людина не звикла або нездатна відрізняти один від одного – пор. **простий (звичайний) вовк* (*кабан, кролик, комар, тарган*…). Прикметник *звичайний* може фігурувати хіба що в постпозиції до таких іменників в наукових класифікаціях фауни і флори – *вовк звичайний, ламінарія звичайна* тощо.

Констатуючи входження певної предметної сутності Х до складу таксономічної сутності У, ці прикметники зазвичай вказують на нейтральність Х-а, на те, що він позбавлений якихось особливих рис, які б вигідно відрізняли його від інших елементів множини М:

Мій син (Х)- *звичайний* ***середньостатистичний підліток*** (М).

Відтак ці прикметники неявно передбачають, що серед елементів відповідної множини трапляються елементи непрості і незвичайні. Пор. у зв’язку з цим дивність ?*Іваненко - звичайний олігарх (мільярдер)* на відміну від цілком нормального *Іваненко - типовий олігарх (мільярдер)*.

У сполученні з різними іменниками ці прикметники можуть актуалізувати різні уявлення про пересічні риси відповідних елементів. Означуючи назву певного артефакту, вони підкреслюють його низьку вартість, відсутність особливого оздоблення чи обмеженість функціональних можливостей: *проста (звичайна) валіза, простий (звичайний) мобільний* телефон. Сполучаючись з назвами тих чи інших фахівців, вони акцентують пересічність відповідної професії чи рівня кар’єрного зростання: *простий (звичайний) листоноша, простий (звичайний) інженер…*

Разом з тим у сполученні з іменником *людина* ці прикметники вказують на різні пересічні властивості. Так, словосполучення *проста людина (чоловік, жінка)* актуалізує уявлення про недостатньо освічену людину невисокого соціального статусу. Натомість у словосполученні *звичайна людина* може йтися про людину **будь-якого** соціального статусу, позбавлену особливих здібностей чи талантів:

Наш ***президент*** (Х) – *звичайна* ***людина*** (М)

Найвищий ступінь цього прикметника, як і у випадку з прикметником *типовий*, вказує на максимальну схожість сутності Х з усіма елементами, що утворюють клас У. У такий спосіб підкреслюється (на відміну від прикметника *типовий*), що цей предмет нічим не виділяється, в ньому немає нічого особливого, він такий самий, як усі. А це, своєю чергою, часто викликає додаткову оцінну імплікатуру, зазвичай негативну:

Головний герой фільму - звичайнісінький учитель;

Наш жасмин - звичайнісінький, але я зву його "Петро Ілліч";

Усе це запаковано в звичайнісіньку для сьогодення валізу

Альтернативний спосіб аналітичного вираження найвищого ступеня цього прикметника часто експлікує ознаку (ознаки) Z, які задають відповідну таксономічну категорію :

Найбільш звичайні ***«занурені» зуби мудрості*** (X) - *це* ***зуби, нахилені вперед у напрямку до передньої частини ротової порожнини*** (Z)*;*

Найбільш звичайний ***земельний наділ у кінці царювання Катерини*** (X) *був* ***6 десятини орної землі в трьох полях на тягло*** (Z).

У той же час порівняльний ступінь цього прикметника переважно набуває темпорального осмислення, вказуючи на більшу чи меншу частоту деякого явища порівняно з явищем, про яке йшла мова раніше :

Відновлюючи гуртожиток у Лаврі, він запроваджує тут ***статут Василя Великого*** (Xi)*, а не більш звичайний* [=‘частіше використовуваний’] ***Студійський*** (Xк).

Підсумовуючи, можна констатувати, що ступені порівняння прикметників на зразок *унікальний, винятковий, надзвичайний…* маркують відмінності у рівні вияву імпліцитних ознак, завдяки яким сутність, позначена означуваним іменником, вивищується над іншими сутностями, що належать до тієї самої множини. Ступені порівняння прикметника *типовий* вказують на різні ступені обґрунтованості категоріальної класифікації певної сутності. Натомість компаративні форми прикметників *простий, звичайний*, активізуючи уявлення про неоднорідність складу множини, до якої належить схарактеризований елемент, наголошують на пересічності притаманних йому рис.

Література

Вежбицкая 1999: Вежбицкая, А.: Семантические универсалии и описание языков. Школа «Языки русской культуры», Москва 1999.

Князев 2007: Князев, Ю.П.: Грамматическая семантика. Языки слав. культур, Москва 2007.

Труб 2014: Труб, В.М.: Порівняльний аналіз російських і українських ступенів порівняння прикметників. In: UCRAINICA VI. SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník vědeckých článků. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2014, s. 25-30.

Summary

The article deals with an analysis of degrees of comparison of two groups of adjectives which don’t specify any indication of a substance being characterized. The adjectives of the first group, such as *унікальний, винятковий, надзвичайний…* define the substance belonging to the not numerous subset of similar substances with an implicit indication which is not peculiar to overwhelming majority of the comprehensive set. The adjectives of the second group, such as *типовий*, *простий*, *звичайний* point out the objects which, belonging to some comprehensive set M, don’t differ from the overwhelming majority of other elements of M. Nevertheless the adjectives *простий, звичайний*, in contrast to *типовий*, activate an idea about dissimilar membership of elements that constitute the set M. The author also examines different means of expression of indication which is common to different objects making possible to consider them as elements of the same set.

Key words: adjective, degrees of comparison, comparative degree, superlative degree, set, substance, indication, overwhelming majority.

ДІЄСЛІВНА ВАРІАТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV СТ.

Царалунга Інна
Хмельницький національний університет
tsaralungainna@ukr.net

Для вітчизняного мовознавства проблема функціонування дієслівних форм у текстах українських писемних пам'яток не нова. І. Огієнко зафіксував чимало поплутань дієслівних форм у мові Крехівського Апостола 1560 року, зумовлених, на думку дослідника, боротьбою народного мовлення з традиційним правописом, зокрема, у дієсловах першої особи множини: *ждемо – ждем, маємо – маєм, служимо – служим, терпимо – терпим* тощо [Огієнко 1930: 360]. На різне написання дієслівних форм зворотного стану звернув увагу В. Ярошенко, аналізуючи мову молдавських грамот XIV – XV ст.: *поставити си, смиловали си; си стали, си поддавали; си бы и нашли, си єсмы єму записали* і под. [Ярошенко 1931: 64]. І. Панькевич при вивченні мови давніх закарпатських документів поряд із церковнослов'янськими дієслівними формами знайшов численні діалектизми, як-от: перша особа множини теперішнього часу дійсного та наказового способів закінчується попри *-мо* теж на південнокарпатське *-ме*: *туй видиме, терпиме голод, мы ся жур-ме* тощо [Панькевич 1958; 177].

В актах громадської канцелярії села Одрехови О. Купчинський та І. Керницький виявили потрійне закінчення у дієсловах першої особи множини: 1) *-мо*: *мы обоє квитуємо*; 2) *-мє* (під впливом словацької мови): *про то мы просимє*; 3) *-мы* (імовірно, під дією польської мови): *для л-пшєи в-ры по(д)писоуємы ся* та ін. [Керницький 1970: 30]. В. Німчук, досліджуючи мову Євсевієвого Євангелія, зафіксував випадки мовного паралелізму у формах супіна, де, за висновками лінгвіста, історично закономірні форми на *-тъ* під впливом живої мови змінювалися на *-ть*, а то й на *-ти*: *придохъ разоритъ – придохъ разорить, придє крьститъ си – крьстьти си* тощо [Німчук 2001: 34]. У текстах Четьї 1489 року Д. Гринчишин виявив варіативність на різних мовних рівнях, у чому проявилася, на думку мовознавця, взаємодія церковнослов'янської мови з живою народною мовою, а саме – витіснення церковнослов'янських закінчень *-еши, -иши* у другій особі однини дієслів теперішнього часу або простого майбутнього народнорозмовними флексіями *-ешь, -ишь*: *будєши, жнєши, боишиси – будєшь, дєржишь, боишьси* та ін. [Гринчишин 1995: 251]. Варіативність дієслівних форм простежив В. Мойсієнко в описі мови Житомирських актових книг, зокрема, у дієсловах минулого часу репрезентовано, за твердженнями науковця, оригінальні живомовні особливості: *взялъ и укравъ; єха(л) – приєхавъ* і под. [Мойсієнко 2004: 18].

Важливими щодо історії розвитку дієслова української мови є пам'ятки ділового письменства XIV ст., які представляють один із давніх періодів формування морфологічної системи української мови. Мета нашої розвідки – за допомогою наскрізного аналізу текстів українських грамот XIV ст. виявити варіативні дієслівні форми, визначити, де це можливо, причини виникнення мовного паралелізму, простежити специфіку територіального поширення мовних явищ. Джерельною базою дослідження слугують українські грамоти XIV ст., упорядковані М. Пещак, і чотири

новознайдені грамоти кінця XIV ст., опубліковані О. Молдованом. Ці пам'ятки представляють Волинь і прилеглі північні території, Галичину й терени східної Польщі, Буковину й суміжні південні землі. Деякі грамоти створені в Коломиї, Смотричі, Переяславлі, на Дону, у Полоцьку, Вільнюсі, Ейшишках, Троках тощо. Місце написання поодиноких документів не зазначене, але за типовими мовними рисами їх можна зараховувати до українських писемних пам'яток.

Дієслівна система староукраїнської мови XIV ст., яка містила особові й неособові дієслівні форми, представлена чималою кількістю варіативних написань, що по-різному відображають розвиток морфологічної будови.

У неозначеній формі дієслова консеквентно простежується повна редукція кінцевого *и*, здавна відома в українській мові й особливо характерна для північної вимови автора тексту [Огієнко 1930; 357]. Інфінітивні форми у грамотах XIV ст. засвідчують такі варіанти написань із суфіксами *-ти/-ть(-т)*: *благословити* 1322, в Луцьку, Гр XIV (паспортизацію проводимо за виданням: Грамоти XIV ст. Наукова думка, Київ 1974. – *І. Ц.*), 22 – *бл[аго]с[ло]вить* воленъ 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *боронити* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33 – *боронить* 1399, не локаліз., Гр XIV, 139; *взяти* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 – гроши *взять* 1398, Київщина (?), Гр XIV, 135; *зав-сити* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120 – *завеси(т)* 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129; *зам-нити* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25 – *зам-ни(т)* 1399, у Львові, Гр XIV,143; *јстерегати* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84 – *јстерега(т*) 1388, в Молодечні, Гр XIV, 98; *ј(т)ставати* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84 – *ј(т)става(т)* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 83; *прив-сити* 1378, у Львові, Гр XIV, 61 – *прив-си(т)* 1399, у Львові, Гр XIV, 143; *рушити – рушит* 1347, не локаліз., Гр XIV, 25; *служити* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59 – *служит* 1400, у Бересті, Гр XIV, 148; *ц-ловати* 1399, у Полоцьку, Гр XIV, 140 – *целовать* 1393, у Твері, Гр XIV, 122 та ін.

В. Русанівський зараховує інфінітиви на *-ти* і *-ть* до морфологічних варіантів та висновує, що уживання форм на *-ть, -т, -тъ* у XIV – XV ст. не було локалізованим, і територія їх поширення, на думку історика мови, не збігається з сучасним діалектним уживанням форм інфінітива на *-ть* [Русанівський 1971: 36]. Слід ураховувати і припущення Хр. Станга про те, що в литовсько-руських документах при надрядковому написанні інфінітивного афікса *-ти* графему *и* могли пропускати: *волод-ти, ловити*, але *держи(т), чини(т)* [Stang 1935: 19]. Сьогодні суфікс *-ть/-т* репрезентують північні і наддніпрянські українські говори: *сидіт, сидіть; ходит, ходить* [Атлас І: к. 250; Атлас ІІ: к. 232], хоч ми виявили такі форми й у документах зі Львова, Лучиці. Сучасна українська літературна мова засвоїла інфінітиви на *-ти*.

У дієсловах теперішнього часу в першій особі множини простежуємо варіативні закінчення *-емъ (-юмъ, -имъ)/-емо (-имо)/-емы(-имы)*: *даемъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9 – *даемо* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *имае(мо) – имаемы* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 80; *јб-чаемъ* 1387, не локаліз., Гр XIV, 75 – *јб-чуємы* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84; *предаемъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9 – *прыдаемо* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21; *слюбуемъ – слюбуемы* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84 – *слюбуюмъ* 1395, в Сучаві, 127 – *слубоуемо* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 79; *хочемъ – хочемо* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87; *чинимо – чинимъ* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 79, 85 – *чинимы* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 82 тощо. Молдавські грамоти також засвідчують потрійні форми таких дієслів – на *-мъ (-мь), -мо, -мы (-ми)*: *хочемъ, хочемо, хочеми, вызнаваемь, пошлемо, чинимы* тощо [Ярошенко 1931: 60]. Як наголошує В. Курашкевич, дієслівне закінчення *-мо* виступає у документах XIV – XV ст., написаних як на півночі, так і на півдні [Kuraszkiewicz 1934: 124]. Трапляється у грамотах XIV ст. виразний полонізм: *познавамъ* 1391, у Перемишлі, Гр XIV, 106;

познавамъ 1393, у Львові, Молдован (паспортизацію проводимо за виданням: Молдован, А.М.: Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. In: Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Древнехранилище, Москва 2000, с. 261-276. – *І.Ц.*), 266 – *познавами* 1390, у Перемишлі, Гр XIV, 104. В. Курашкевич припускає, що дієслівні форми на *-мы* можуть мати польське походження: *jтпуоаємы, показуємы* тощо, оскільки в таких грамотах виявляє багато інших полонізмів [Kuraszkiewicz 1934: 124].

Дослідники стверджують, що у пам'ятках XIV – XV ст. найбільш поширеними були форми на *-мъ*, які в наступних століттях часто траплялися у пам'ятках із Волині, Київщини та Чернігівщини [Керницький 1967: 191]. Зокрема, С. Бевзенко вважає, що панівною ще у спільнослов'янський період була форма *-мъ*, а варіанти *-мо, -мы* належали до діалектних явищ того часу [Бевзенко 1960: 286]. Проте ми бачимо, що фіналії *-мъ (-мь), -мо, -мы (-ми)* дієслів теперішнього часу першої особи множини часто були взаємозамінними в мові грамот XIV ст., оскільки вони часто варіюються навіть у межах одного документа. Сучасна українська літературна мова для дієслів 1-шої особи множини засвоїла флексію *-мо*, зрідка – форму на *-м*, широко представлену в українських діалектах: *робим, несем, ходим* – у говірках Київщини, Поділля, Нижнього Подністров'я, Східної Гуцульщини, Покуття [Бевзенко 1960: 286; Атлас І: к. 260; Атлас ІІ: к. 241].

Дієслівні форми минулого часу містять залишки колишнього допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі: *вел-ли* 1378, у Львові, Гр XIV, 61 – *велели(з)мо* 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129; *дали – дали(с)мо* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13; *Yправили(с)мо* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14. Так звані «злиті форми минулого часу складеного типу» дієслів відбивали живу мовну практику вже у XIII – на початку XIV ст. і збереглися у деяких сучасних західноукраїнських говірках: подільських – *бувем, ходилисьмо, налякаламся*; південно-волинських – *ходивйем, робивйес, ходилисьте*; закарпатських – *ходивем, билам, робилисьте* та ін. [Бевзенко 1960: 311-312].

Поряд з архаїчними дієслівними конструкціями минулого часу зрідка простежуємо більш нові: *изгадалъ есми* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21 – *сгадавъ есмь* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *сложилъ* 1387, не локаліз., Гр XIV, 74 – *сложи(в)* 1388, в Молодечні, Гр XIV, 98. Перехід колишнього приголосного *-л-* у *-в-* у дієсловах минулого часу чоловічого роду є одним із наслідків занепаду редукованих голосних у кінці слова, і, як твердять дослідники історії мови, фіксується з XV ст. [Жовтобрюх 1979: 224], проте, за нашими матеріалами, поодинокі приклади цього явища вже містять грамоти XIV віку, але, застерігають мовознавці, – не раніше XII – XIII ст. [Бевзенко 1960: 314]. Ця риса належить до визначальних ознак сучасної української літературної мови.

У дієсловах зворотно-середнього стану частки *ся (си)* можуть бути у пре- і постпозиції: *си оупоминати* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30; то *си конча(л)* 1388, в Молодечні, Гр XIV, 98; *ся… ховалъ, ся дотикати* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86-88; *си пишеть* 1398, в Коломиї, Гр XIV, 133; *згадавшися* 1301, у Львові, Гр XIV, 9; *не вступаются* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *боитим(с)и* 1386, в Луцьку (?), Гр XIV, 65; *сталаси – то си д-зло* 1382, на Львівщині, Молдован, 263 та багато інших. За спостереженнями науковців, дієслова з препозиційною часткою *си* найчастіше трапляються в грамотах із території Галичини, а більшість прикладів із постпозиційною часткою походить з волинських документів [Гумецька 1958: 228; Русанівський 1971: 32; Tsaralunga 2014: 228]. Сьогодні така варіативність притаманна південно-західним теренам України: *ся біліє, ся так видить, ся мию, як ся доведе* тощо [Атлас ІІ: к. 248;

Бевзенко 1960: 350]. Репрезентовано випадки варіативності частки *ся (си)*, спричиненої звуковими рефлексами колишнього **ę* та етимологічного **'а* після м'яких приголосних. Маємо приклади мовних хитань, які на місці колишніх **ę* та *'а* відображають у ненаголошеній позиції графему *е*, що належить до характерних особливостей північноукраїнського діалектного простору [Шевельов 2002: 690]: *привернулиси* 1393, на Дону, Гр XIV, 113; *станься* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 85 – *стансе* 1396, в Полоцьку, Гр XIV, 129; *склоняючисе* 1389, у Вільні, Гр XIV, 103 тощо.

Дієприкметники набувають як повних форм, так і коротких: *писаный – писанъ* 1347, не локаліз., Гр XIV, 26; *не принуженъ* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120 – *принужоный* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 88. Більшість дієприкметників все ж мають повну нестягнену форму: *зовемый,* 1301, у Львові, Гр XIV, 9-10; *писаный* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25; *рухомые, положоные* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 85-86 та ін. В. Ярошенко у мові молдавських грамот XIV – XV ст. фіксує варіативність написань дієприкметників, зумовлену, на думку дослідника, говірковим впливом: *им-нг отворена, выше писаны речи* і багато под. [Ярошенко 1931: 51-53]. Уживання афіксів *-ыи, -ии, -ыє,* з одного боку, та *-и, -ы,* – з другого, обумовлене, за твердженням В. Русанівського, особливостями двох іменних парадигм, що функціонували в системі дієслова [Русанівський 1971: 50]. Нестійкість повного і скороченого закінчень та боротьба між традиційними написаннями й живою вимовою призвели до подвійних форм у називному відмінку множини дієприкметників: крім закінчення *-ыи,* панує ще стягнене *-ы: вольности выписаны – выписаныи артыкулы,… уставлены* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86-88, що характеризує північноукраїнські говори [Огієнко 1930: 352; Атлас І: к. 243; Атлас ІІІ/ІІІ: к. 36].

У грамотах XIV ст. активно вживаються дієприслівники, в суфіксах яких досить послідовно відображене поплутування ненаголошених голосних *е – и*: *давше* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33 – не *давши* 1388, у Луцьку, Гр XIV, 86; *почавши* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 102 – *почивше* 1390, не локаліз., Гр XIV, 106; *хотиче* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123 – *хотичи* 1388, у Молодечні, Гр XIV, 98; а також: *мысличе* 1393, на Дону, Гр XIV, 113; *подъдаваючеси* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84; *служачє* 1393, на Дону, Гр XIV, 112 тощо. В. Русанівський зауважує, що графіко-фонетичний варіант *-е* у дієприслівниках зустрічається переважно в грамотах, що походять з Литовської Русі і Польщі, а вживання варіанта *-и* необмежене [Русанівський 1971: 42]. Процес наближення голосних *и* та *е* в ненаголошеній позиції розвивався, на думку Г. Півторака, таким чином: новий звук *и* з його обниженою артикуляцією в південноруських говорах став дуже подібним до голосного середнього підняття *е*, що спричинилося до їх зближення в ненаголошеній позиції, яке почалося, очевидно, ще в ході злиття *ы, і > и* й стало артикуляційною нормою південноукраїнських говірок ще в дописемний період [Півторак 1988: 102]. Виразного закономірного поплутування ненаголошених *и* та *е* у пам'ятках XIV ст. дослідники не фіксують, хоча трапляється воно ще у писемних джерелах давньоукраїнської доби, проте, до прикладу, Ю. Шевельов пояснює такі вияви упереджувальними, інерційними помилками, надпоправними написаннями [Шевельов 2002: 665]. Л. Булаховський уважає, що документація часу змішування *е* та *и* досить невиразна в українській мові; західноукраїнські пам'ятки дозволяють зробити припущення, що ця риса виявилась на письмі близько середини XV ст. [Булаховський 1977: 250], хоч у грамотах ми знаходимо такі приклади вже з другої половини XIV ст.

За результатами аналізу варіативних дієслівних форм, виявлених в українських грамотах XIV ст., можна зробити певні висновки щодо процесів

формування морфологічної системи української мови. Простежуємо тенденції до взаємодії традиційних і нових граматичних форм, насамперед, у дієсловах теперішнього часу першої особи множини на *-мъ, -мо, -мы* (*даемъ – даемо, имае(мо) – имаемы, слюбуюмъ – слюбуемы – слубоуемо, хочемъ – хочемо – хочеми, чинимъ – чинимо – чинимы* та ін.); у дієсловах минулого часу (*изгадалъ есми – сгадавъ есмь, сложилъ – сложи(в)*).

Вочевидь, на становленні українського дієслова позначився помітний вплив усної народної стихії, що підтверджується:

- наявністю інфінітивного суфікса *-ть/-т* (*боронить, взять, завеси(т), јстерега(т), рушит, целовать*), репрезентованого в північних і наддніпрянських українських говорах;

- використанням так званих «злитих форм минулого часу складеного типу» дієслів (*велели(з)мо, дали(с)мо, Yправили(с)мо*), притаманних південно-західним говіркам України;

- вживанням часток *ся (си)* у пост- та препозиції стосовно дієслова (*боитим(с)и, вступаются, вчинится – си оупоминати, ся дотикати, си пишеть* та ін.), збереженим у південно-західних мовних ареалах.

Деякі мовні хитання відображають характерні особливості північноукраїнського діалектного простору: *е < *ę, ’а* у ненаголошеній позиції (*стансе, склоняючисе*). Артикуляційну норму південноукраїнських говірок – поплутування неакцентованих *е – и* – представляють дієприслівники (*давше почивше, хотиче*). Відтак дієслівна система української мови XIV ст. зазнала інтеграції традиційних, узусних і говіркових явищ, що спричинило до розвитку мовної варіативності.

Література

А т л а с : Атлас української мови: в 3-х т. Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Наукова думка, Київ 1984; Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Наукова думка, Київ 1988; Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор’я і суміжні землі. Наукова думка, Київ 2001.

Б е в з е н к о 1960: Бевзенко, С.П.: Історична морфологія української мови. Закарпатське обласне видавництво, Ужгород 1960.

Б у л а х о в с ь к и й 1977: Булаховський, Л.А.: Вибрані праці: В 5 т. Т. 2. Наукова думка, Київ 1977.

Г р и н ч и ш и н 1995: Гринчишин, Д.: Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови. In: Записки НТШ. Т. CCXXIX. Праці філологічної секції. Львів 1995, с. 251-276.

Г у м е ц ь к а 1958: Гумецька, Л.Л.: Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. Вид-во АН УРСР, Київ 1958.

Ж о в т о б р ю х 1979: Жовтобрюх, М.А.: Історія української мови. Фонетика. Наукова думка, Київ 1979.

К е р н и ц ь к и й 1967: Керницький, І.М.: Система словозміни в українській мові. Наука, Київ 1967.

К е р н и ц ь к и й 1970: Керницький, І.М.: Передмова. In: Акти села Одрехови. Наукова думка, Київ 1970, с. 17-40.

М о й с і є н к о 2004: Мойсієнко, В.М.: Акти Житомирського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. In: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка, Житомир 2004, с. 5-41.

Н і м ч у к 2001: Німчук, В.В.: Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам’ятка української мови. In: Євсевієве Євангеліє 1283 року. КСУ, Київ 2001, с. 4-35.

О г і є н к о 1930: Огієнко, І.: Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року. Друкарня синодальна, Варшава 1930. Т. 1.

П а н ь к е в и ч 1958: Панькевич, І.: Закарпатський діалектний варіант української літературної мови XVII – XVIII вв. In: Slavia. R. XXVII. №2. 1958, s. 171-181.

П і в т о р а к 1988: Півторак, Г.П.: Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Наукова думка, Київ 1988.

Р у с а н і в с ь к и й 1971: Русанівський, В.М.: Структура українського дієслова. Наукова думка, Київ 1971.

Ш е в е л ь о в 2002: Шевельов, Ю.: Історична фонологія української мови. Акта, Харків 2002.

Я р о ш е н к о 1931: Ярошенко, В.: Українська мова в молдавських грамотах XIV – XV вв. ВУАН, Київ 1931.

K u r a s z k i e w i c z 1934: Kuraszkiewicz, W.: Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku. Studium językowe. Skł. gł. Gebethner i Wolff, Kraków 1934.

S t a n g 1935: Stang, Chr. S.: Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. I Kommisjon hos Jacob Dybwad, Oslo 1935.

T s a r a l u n g a 2014: Tsaralunga I. The variation features within the Vyzhva Register grammar system (written in the 17th century). In: Journal of Language and Literature. Vol. 5. № 4. 2014, p. 225-229.

Summary

The article is devoted to the problem of verbal variation, which is reflected in the texts of Ukrainian charters of the 14th century. So, it is found that verbal system of the old Ukrainian language of that time is represented with a considerable number of parallel writings of personal and impersonal verb forms: in the indefinite form of the verb a complete reduction of the final и is consequently seen *(боронити - боронить, взяти - взять, рушити - рушит)*; the verbs in the Present tense in the first person plural show divergent endings *-емь (-юмъ, -имъ)/-емо (-имо)/-емы (-имы) (даемъ - даемо, слюбуемъ - слюбуемы - слюбуюмъ - слубоуемо, чинимо - чинимъ – чинимы)*; the tendency to interaction of traditional and new grammatical forms of verbs in the Past tense is found *(изгадаль есми - сгадавъ есмь, сложилъ - сложи(в))*; verbs in the back and the middle class of the particle *ся (си)* can be in pre- and postposition *(си д҃зло, си пишеть, си оупоминати – боитим(с)и, вступаются, сталаси)* etc. The influence of Polissia and South-Western Ukrainian dialects on the development of verbal variability of the old Ukrainian language is shown. Verbal system of the Ukrainian language of the 14th century underwent integration of traditional usage and dialect phenomena.

Key words: record, verb, variant, variability, dialect.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПРОЗІ ПИСЬМЕННИКІВ БУКОВИНИ

Цуркан Марія
Буковинський державний медичний університет
maria-c77@mail.ru

В історії української літературної мови вагомим є внесок письменників Буковини, які своєю мовотворчістю сприяли утвердженню західноукраїнського койне в поліфункціональному та поліжанровому вияві, у виробленні мовно-естетичних принципів трансформації народної мови в засіб художнього вираження, конкретно-чуттєвого зображення дійсності, а також сприяли консолідації зусиль наукової, духовної, письменницької громади всієї України на створення єдиної літературної мови.

У проекції на сучасну художню практику найпродуктивнішими мовними особистостями, чиє життя і творчість пов'язані з Буковиною, є М. Матіос, Г. Тарасюк, В. Кожелянко, М. Лазарук, В. Михайловський. Орієнтація мовотворчості цих письменників на теми із життя буковинців, покутян та гуцулів як у сільському, так і в міському середовищі зумовлює актуалізацію елементів розмовної побутової мови, фраземіки для стилізації ситуацій невимушеного спілкування та його мовно-предметного тла.

В оповідній структурі прозового твору, як засвідчують численні дослідження в галузі фразеологічної семантики, лінгвістики тексту, стилістики (М. Ф. Алефіренко [Алефіренко 1987], Н. Д. Бабич [Бабич 2010], Л. О. Ткач [Ткач 2001], В. М. Білоноженко [Білоноженко та ін. 1989], Л. Г. Скрипник [Скрипник 1973], В. А. Чабаненко [Чабаненко 1977], В. Д. Ужченко [Ужченко та ін. 2007], С. П. Бибик [Бибик 2013] та ін.), поряд із лексикою великого стилістичного потенціалу набувають фраземи. На думку О. О. Селіванової [Селіванова 2004: 11], фраземи як номінативні одиниці мови є продуктом культурно-гносеологічної здатності етносу фіксувати як стереотипне власне антропометричні відношення до об'єктивного світу, що з часом перетворюється в етносвідомості на прототипові. Стереотипи поведінки етносу представлені в його культурі, традиціях, звичаях тощо, а вербалізовані, зокрема, у фразеосистемі. Тому фраземи є такими одиницями мови, що найточніше відображають її національну специфіку, самобутність і своєрідність. У зв'язку з цим доречно акцентувати, що фраземи прийнято поділяти за ступенем поширення на загальномовні та ареально марковані, а за стилістичним потенціалом – на розмовні та книжні. Саме розмовна фраземіка утрадиційнилася в поетиці прозового твору, де вона нерідко, як і в реальній мовній практиці, трансформується.

Мовотворчість сучасних письменників Буковини насичена як загальномовними, так і трансформованими, оказіональними, індивідуально-авторськими фраземами, системний опис яких є метою цієї статті.

В антропоцентричній оповідній структурі аналізованої прози актуальна фразеологія із семантичної підгрупи **'дивитися, сприймати чи бути сприйнятим зором'** (26 одиниць), що охоплюють мікрогрупи фразем з усталеною узуальною структурою і контекстуально трансформованих, а саме зі значенням: 'дивитися на що-небудь пильно, уважно, сконцентровано': *око пасе, ловити очима* 'дуже пильно стежити за чим-

небудь’ [ФСУМ, 1, с. 486, 352] : *Її зірке* ***око пасло*** *городи* (М. Матіос. Нація).

Як загальномовний кваліфікуємо трансформований фразеологізм із ситуативно вмотивованим дієсловом із семою ‘наштовхнутися на що-небудь; пильно вдивлятися у щось’: *А хлопцеве* ***око зачепилося*** *за Василинку* (М.Матіос. Нація).

Фразема *даватися в очі* – трансформований (субституція дієслова) вираз до загальномовного *впадати в очі* ‘бути особливо помітним’ [ФСУМ, 1, с. 147]: *Що вона там бачить таке, чого не бачить Михайло, і що йому навіть не* ***дається в очі*** (М.Матіос. Солодка Даруся).

Цікаве вживання трансформованої фраземи із заміненим у метонімічному значенні компонентом *очі* > *голови*, пор. фразеологізм-метафору *скинутися головами* ‘подивится на щось недовго’ – те саме, що *скидатися очима* ‘дивитися, поглядати на кого-, що-небудь, не затримуючись довго’ [ФСУМ, 2, с. 655]: *…всі Шандри – як сиділи на призьбі, – так* ***скинулися головами*** *до брами, в якій стояв, не рухаючись, Миколайчик* (М.Матіос. Нація);

Фразема *більма на очах мати* ‘нічого не помічати, не бачити’ – розширена одиниця з доданим дієслівним компонентом, який трансформує семантику фразеологізму *більмо в оці* ‘зайве, непотрібне’ [ФСУМ, 1, с. 32], як-от: *– Чи тоті парубки* ***більма на очах мають****? А ти чия будеш? – запитала раптово, перескочивши з думки на думку* (М.Матіос. Нація).

Зафіксовано в аналізованому матеріалі й контекстуальний трансформований варіант фраземи на позначення ‘**обдурювання кого-небудь, зазнавання невдачі у чомусь’** *баки заливати*: *– Хто вони, що ти мені* ***баки заливаєш****. А в самого нема голови? Міг би зі мною порадитися* (М.Лазарук. Інавгурація).

Підгрупа **‘розум, мислення’** (23 одиниці) охоплюють мікрогрупи фразем з усталеною узуальною структурою, а також контекстуально трансформованих, а саме зі значенням: 1) ‘починати краще розуміти що-небудь’: *розвиднятися* (*в голові, в очах*) ‘хто-небудь став правильно, краще розуміти, усвідомлювати що-небудь’ [ФСУМ, 2, с. 744]: *Поки жінкам* ***розвиднювалося*** *на рахунок того, хто де з ким спить*…. (М.Матіос. Солодка Даруся) – текстуально усічений фразеологізм; 2) ‘напружено думати’: *ломити голову, сушити голову, голова пухне, думка б’ється* [*шкребе*] *в голові* ‘напружено думати, намагаючись розібратися у чомусь’ [ФСУМ, 1, с. 412, 182, 271]: *То сьогодні зранку* ***ломили голови*** *в сільраді – ким замінити Хромого* (М.Матіос. Нація) та ін.

Загальний контекст роману «Солодка Даруся» М. Матіос умотивовує аналогію між інваріантною фраземою *несповна розуму* та її модифікацією – *несповна щастя*. Лексична заміна спричинює семантичну зміну сталого сполучення: на тлі посилення експресії слово *щастя* зменшує негатив і посилює у фраземі гіперсему нестачі чого-небудь, зокрема не розуму, а радості, задоволення від зламаного людського життя. Пор. контекст: *не сповна* ***щастя***: *– Ви думаєте, що я* ***несповна розуму****, а я лиш* ***несповна щастя*** (М.Матіос. Солодка Даруся) – автор уживає дві фраземи в одному реченні, увиразнюючи їхні протилежні значення, у такий спосіб уточнює стан персонажа – для багатьох чудакуватого Цвичка.

Паралельно з такими загальновживаними формами фразем зафіксовано усічений варіант *в голові не має* [*клепки, царя*] ‘*зневажл*. Хто-небудь дурний, розумово обмежений’ [ФСУМ, 2, с. 544]: *Зате аморальний режим на своєму горбі і далі п’є-гуляє, і* ***в голові не має****. Але кульки вже не пускає, видно ся скінчили. Добрий знак* (Г.Тарасюк Цінь Хуань Ґонь).

Трансформована (субституція елементів) фразема *ні дві ні три* означає те

саме, що *ні два ні півтора* ‘Уживається для підкреслення чогось неясного, нечітко вираженого’ [ФСУМ, 1, с. 224]: *…бо баба-челядина не від войни і у воєннім ділі не розуміє* ***ні дві – ні три*** (М.Матіос. Солодка Даруся).

Лексичні заміни у фраземі *думка гвіздком стримить у голові* ‘хто-небудь невідступно думає про щось’ [ФСУМ, 1, с. 271] спричинилися до появи одиниці *думка свердлить мозок*: *Дивилася собі під ноги й чула, як одна-єдина* ***думка свердлить мозок****: чому вони її лишили?* (М.Матіос. Нація).

За допомогою об’єктного поширювача змодифіковано інваріантну фразему *перебирати у голові* (*пам’яті*) ‘обдумувати щось, пригадуючи або уявляючи у точній послідовності’ [ФСУМ, 2, с. 612]: *Іларій* ***перебрав у голові сто двадцять гадок****, поки не надумав одну* (М.Матіос. Нація).

У фраземній підгрупі **‘мова’** (22 одиниці) виокремлено кілька мікрогруп з усталеною узуальною структурою, а також контекстуально трансформованих фразем, а саме зі значенням: 1) ‘говорити’: *розв’язати / розв’язувати уста* – те саме, що *розв’язати/ розв’язувати язик (язика рота, мову)* ‘почати говорити після мовчання’ [ФСУМ, 2, с. 746]: *...що Дарусі лиш тут* ***розв’язуються уста*** (М.Матіос. Солодка Даруся); 2) ‘говорити зайве’: *розпускати / розпустити язика* ‘не стримуватися у розмові; багато говорити’ [ФСУМ, 2, с. 757]: *– Що ти, дурню,* ***язик розпускаєш****?* (М.Матіос. Солодка Даруся).

Як трансформовані (із заміною дієслівних компонентів) фраземи кваліфікуємо фразеологізми: *язиком підмітати* – те саме, що *язиком молоти, чесати, ляпати* ‘*фам*. Говорити про щось зайве, пусте ’ [ФСУМ, 1, с. 504] *...і* ***язиком не піде підмітати****, навіть коли б просили* (М.Матіос. Солодка Даруся); *обертати язиками*, що має кодифіковані аналоги *брати на язик, взяти на язички, взяти в свої язики* ‘розпускати плітки про кого-небудь, судити, гудити когось’ [ФСУМ, 1, с. 52]: *Прийшла пора* ***обертати*** *Матроку* ***язиками*** *дужче* (М.Матіос. Солодка Даруся) та ін..

Як трансформовану та розширену зафіксовано фразему *язик шпортається* (*між зубами*), що має загальномовний аналог *язик заплітається*, *язик не повертається* ‘хто-небудь говорить невиразно’ [ФСУМ, 2, с. 976]: *Поки жінкам розвиднювалося на рахунок того, хто де і з ким спить, Іван вернувся в повітку, одягся, вичесав сіно з волосся, став перед Іриною з вилами – і* ***язик йому також почав шпортатися між зубами*** (М.Матіос. Солодка Даруся); 4) ‘говорити зі злобою, нещиро’: *лихий* (*злий*) *на язик* ‘який дошкульно висловлюється, грубить, говорить неприємності, непристойності’ [ФСУМ, 1, с. 627]: *...це зробили* ***злі язики*** (М.Матіос. Нація); *огрівати словами* – те саме, що *обкладати словами* ‘*фам*. Грубо лаяти’ [ФСУМ, 2, с. 568]: *...****огрівав*** *її такими* ***словами****, що ліпше би огрів батогом* (М.Матіос. Нація) – ситуативна заміна слова для підсилення аналогії та експресивності висловлення: бити батогом – бити словом; 5) ‘говорити щось недоречне’: *дурне молоти* – те саме, що *ляпати дурниці, ляпати / молоти язиком* ‘сказати що-небудь недоречне’ [ФСУМ, 1, с. 457]: *Що* ***дурне мелете****, козаки*?! *– хряснув по столу кулаком Мітя* (М.Матіос. Mr & Ms. U in country UA) – ситуативна контамінація загальномовних узуальних фразем.

Фразема *мовчати як риба* (*у воді*) – це розширений варіант загальномовного аналога ‘зовсім нічого не говорити’ [ФСУМ, 2, с. 736]: *..молися за душу Славкову, й* ***мовчи, як риба в воді.*** (М.Матіос. Нація).

Зафіксовано також фраземи із заміненими компонентами: *язик уломився*, пор. *язик приріс (пристав, присох)* ‘хто-небудь замовк, утратив на деякий час здітність говорити’ [ФСУМ, 2, с. 977]: *– У вас що –* ***язик уломився****, чи що з вами є, що ви не*

можете розумно говорити? (М.Матіос. Солодка Даруся); *підв'язати язика*, пор. прикусити язика 'утриматися від запальних, гарячкових слів' [ФСУМ, 2, с. 695]: *Краще* ***підв'яжіть*** *собі* ***язик*** *тим шнуром* (М.Матіос. Солодка Даруся).

Традиційні для художньої оповіді й позначення '**напрямку руху, способу пересування**' (7 одиниць), зокрема фразема розмовної семантики зі значенням:1) 'іти без визначеного напрямку': *куди ноги несуть* 'у будь-якому напрямку, куди-небудь' [ФСУМ, 1, с. 438]: *І на цей раз* ***ноги самі принесли*** *до ріки* (М.Матіос. Солодка Даруся), 2) 'швидко пересуватися': *дати ногам поля* – те саме, що *дати ногам знати* 'швидко втекти, побігти' [ФСУМ, 1, с. 188]: *Якої ще зради треба, коли вона мало не їсть траву від нерозуміння й болю, а вони десь, може, зараз миють їй кістки чи* ***дають ногам поля*** *на Буковину?* (М.Матіос. Нація) – фразема з трансформованим компонентом та ін.

Різновидом ситуативної трансформації фразем є поєднання прийомів субституції та розширення, що відображає колорит усно-розмовного мовлення, на кшталт: *дістати доброї петрушки* (пор.: *дістати прочухана* 'бути битим, покараним за якусь провину' [ФСУМ, 2, с. 714]): *Вона і за ксьонза колись* ***дістала*** *від тата* ***доброї петрушки*** (М.Матіос. Солодка Даруся).

В аналізованому матеріалі засвідчено приклади, коли розширення чи субституція компонента фраземи спричинює посилення експресії, інтенсифікацію семантики, як-от у разі з обставинним поширювачем у фраземі *пустити сльозу* ***на волю*** (пор.: *пустити сльозу* 'плакати' [ФСУМ, 2, с. 586]): – *Але я не можу* ***пустити сльозу на волю*** (М.Матіос. Нація) або ж у фразеологізмі з переносно вжитим розмовним дієсловом, що акцентує увагу на точковій концентрації дії, пор. ***прицвяшкувати*** *до землі* (*прикипіти до землі* 'завмерти, вклякнути на місці від чогось несподівано почутого, продуманого і т. ін.' [ФСУМ, 2, с. 562]): *Та великий жах* ***прицвяшкував до землі*** *намертво, що вона ладна отут запастися…* (М.Матіос. Нація).

Загалом інваріантна фраземіка у творах сучасних письменників Буковини – це засіб посилення образності й експресивності зображуваного. Трансформовані сталі сполуки розширюють ряди загальномовних фразем, синонімію іменникових та дієслівних компонентів.

Мові аналізованих художніх творів надає відтінку розмовності ще одна особлива група фразем – так звана позасловникова фраземіка, що не увійшла до реєстру СУМ, ФСУМ. Усно-розмовна ситуативна природність таких фразем, прозорість їхньої семантики засвідчують радше те, що їх письменники могли «підслухати» в рідному говірковому середовищі й з легкістю й впевненістю вкласти у стилізовані репліки персонажів. Саме такий мовний матеріал у досліджуваних прозових творах цікавий тим, що ці фраземи розширюють арсенал виражальних засобів літературної мови, оновлюють образні ресурси прозової мови, виявляють ідіостильові особливості творчого пошуку письменників.

Відзначаємо, що наведені нижче фраземи – складники вже виокремлених актуальних для досліджуваного матеріалу груп, метафоричні переосмислення вже усталених, поширених зворотів, а саме:

1) **'мова':** *мова вертає у рот, слова підуть з горла пішки* 'людина починає говорити' (…***мова вертала у рот*** *лише тоді, як вона провідувала тата* (М. Матіос. Солодка Даруся); *…чекала, що* ***слова*** *самі* ***підуть з горла пішки*** (М. Матіос. Солодка Даруся). Такі вислови здебільшого засвідчені в романі М. Матіос „Солодка Даруся", де особливо актуальним постає питання звукової та внутрішньої мови в житті

головного персонажа як питання життя та смерті. Оскільки роман читала й, думаємо, читатиме масова аудиторія, то ці метафоричні звороти можуть зажити повноцінним життям у комунікативній культурі соціуму;

2) **‘розум, мислення’**: *не пальцем роблені* ‘уживається на позначення когось розумного’ (– *Вони також* ***не пальцем роблені*** (М.Матіос. Нація); *з’їхати зі шпульок* / *з гори* ‘втратити розум, збожеволіти’ (*Що, що – умирати? Або остаточно* ***з’їхати зі шпульок*** (В.Кожелянко. Діти застою);

3) **‘рух’**: *ноги поле знайдуть* ‘інтуїтивно шукати дороги’ (те саме, що самі ноги несуть): – *Нам би дійти до Кутів, а там* ***ноги поле самі знайдуть*** (М.Матіос. Нація).

4) ‘**смерть’**: *верба у головах виросла*, *у ставу жабів ловити* ‘померти’: *Відіграв своє Фіцик, уже* ***верба виросла йому в головах*** (М.Матіос. Нація); *А хто зробить не по-моєму, сам буде* ***у ставу жабів ловити****!»* (М.Матіос. Солодка Даруся); *бути близько до Бога* ‘передсмертний стан’: – *То була не мама. Мама тоді вже* ***була ближче до Бога****, як до людей* (Матіос М. Майже ніколи не навпаки). Як ситуативні кліше, евфемізми кваліфікуємо не засвідчені словниками вислови *Бог забрав до себе* [М.Матіос. Нація], *заснути навіки*: *… то й добре, що* ***Бог забрав до себе****, бо, може, мав бути каліка…* (М.Матіос. Нація); *Ми думали, що заснули наш тато, а тато* ***заснули навіки*** (М.Матіос. Нація);

5) ‘**бути висвареним, побитим**’: *пасок гуляє по спідничині та по ногах*: *УЖЕ як* ***гуляв*** *увечері татовий* ***пасок по*** *Дарусиній* ***спідничині та по ногах****, вона дотепер чує* (М.Матіос. Солодка Даруся); 6) ‘**дуже, багато’**: *майстер на всі дванадцять пальців* ‘дуже добрий майстер’ (*…той ґазда…був не тільки великим дідичем –* ***на всі дванадцять пальців майстром*** (М.Матіос. Солодка Даруся); 7) ‘**нічого’**: *не мати і синього під нігтем* ‘зовсім нічого’: *…втік з румунами, не забравши з собою* ***і синього за нігтем*** (М.Матіос. Солодка Даруся).

Засвідчені метафоричні звороти-сентенції відображають не лише глибинність і філософічність мовомислення простих буковинців, гуцулів, а й таку семантичну особливість, як асоціюватися з певними фразеологічними прототипами, наприклад: *біду руками розведу* (біду перебираю руками ‘хоч бідно, але жити можна’), *черв’яки їдять* (хробак в глиниці точить ‘про мертвого’).

Отже, позасловникові фраземи – це образні та експресивно-образні компоненти оповідної структури прози письменників Буковини, що посилюють у ній колоквіалізм. Такі фраземи засвідчують орієнтацію письменників на стилізацію ситуацій реального спілкування, зв’язок із сучасними соціотипами персонажів.

На тлі інваріантності фразем та поширення їхніх варіантів у мові прози сучасних письменників Буковини дещо складнішим є питання про територіально обмежені фраземи, структура та семантика яких мотивована культурно-історичним досвідом народу, етнічними та психолінгвальними особливостями населення певних мікротериторій (Пор.: *годувати* ***ґаздівські*** *воші* (пор.: *годувати воші* (*вошей, бліх, нужу, блошиці і т. ін.*) ‘перебувати в поганих побутових умовах; жити дуже бідно, злидарювати’ [ФСУМ, 1, с. 146]): *…пішов Михайло по людях,* ***годувати ґаздівські воші*** *та вчитися всяким ручним роботам…* (М.Матіос. Солодка Даруся); *А як вже зробить, то будуть вони над* ***ґаздами ґазди*** (М.Матіос. Нація); *Таже Федуняк колись був* ***ґазда на всі гори****, а таке дурне позволив дівці!* (М.Матіос. Нація); *Та* ***з нього ґазда, як з барабулі клевець*** (В.Михайловський І. Мелодія білого смутку). Дослідження ареальної фразеології потребує окремого дослідження та послужить об’єктом подальших наукових студій.

Література

Бабич 2010: Бабич, Н. Д.: Галицько-буковинські варіанти гуцульських фразеологізмів: функціонально-семантичний аспект. In: Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника : зб. наук. праць, Вип. XXV–XVI, Івано-Франківськ, 2010, с. 11–14.

Бибик 2013: Бибик, С.: Українська усна літературна мова в культурі повсякдення, Ніжин, 2013.

Білоноженко та ін. 1989: Білоноженко, В., Гнатюк, І.: Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989.

Селіванова 2004: Селіванова, О.: Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти), Київ–Черкаси, 2004.

Скрипник 1973: Скрипник, Л. Г.: Фразеологія української мови, Київ, 1973.

Ткач 2001: Ткач, Л.: Інтерферентні явища в західному варіанті української літературної мови к. XIX – п. XX ст. і проблема мовної норми. In: Ukrajinistika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury. 1. Olomoucké symposium ukrajnistů: Sborník příspevků, Olomouc 2001, s. 86–94

Ужченко та ін. 2007: Ужченко, В., Ужченко, Д.,: Фразеологія сучасної української. Київ, 2007.

Чабаненко 1977: Чабаненко, В. А.: Говіркове мовлення як джерело експресивних засобів української літературної мови. In: Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами, Київ, 1977.

Умовні скорочення

СУМ: Словник української мови : В 11-ти т. – Т. 1-11. Наукова думка, Київ 1970–1980.

ФСУМ, 1, 2: Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. Наукова думка, Київ, 1993.

Summary

The article is about the use of common linguistic and transformed idioms as means of stylization of spoken language in the literary text.The characteristics of the phrases used in the works of Bukovyna writers of the 21st centuryare shown. The types of transformation of the phraseological units are analysed.It is stressed that unchanged phrasemics causes more emotions and the semantics intensiveness. Phrasims are divided into subgroups and their role in the text is defined. Local idioms that were introduced by the author to make the real conversation more expressiveare analysed.

Key words: colloquiallity, stylization, general linguistic phraseological and transformation phraseological units, linguistic creativity of Bukovina writers.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ЇЖІ: ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Варипаєв Олексій, Міносян Андрій
Харківський державний університет харчування та торгівлі
varypaev@ukr.net

Останнім часом у фокус філософського та культурологічного аналізу почали потрапляти всі прояви людської тілесності, отже, стало можливим говорити про можливість «філософії їжі» як особливої сфери розгляду в гуманітарному знанні, принаймні не менш значущої, ніж інші галузі філософії та культурології.

Філософські виміри проблематики їжі, ставлення до неї в різноманітних культурних паттернах, інформація щодо її виробництва та споживання є багатоаспектними і багатоплановими. Вони включають етичні питання, проблеми гостинності, вегетаріанства, поведінки за столом та багато іншого, орієнтуючись на цілісну концепцію людини аскетичної або такої, що потурає своїм бажанням; культурної (з погляду певної культури) або асоціальної [Олгоф 2011].

У сучасному технологічному суспільстві кожна людина усвідомлює, що їжа, яку вона споживає, зазнає різноманітних впливів і переробки. Відтак безліч технологічно перероблених продуктів мають такі якості, як безпека, тривала придатність, поживність, зручність зберігання і приготування. Проте водночас виникають і загрози, пов'язані з генетичною модифікацією, біотехнологією тварин і штучними шкідливими добавками й консервантами.

Загострюється проблематика споживчого вибору у контексті формування національної ідентичності, що має культурологічний статус, спираючись на багатовікові національні традиції та особливості споживання їжі, проте у зв'язку з процесами міжнародної взаємодії та уніфікації все більше зазнає впливів глобалізаційних процесів.

На сьогодні близько мільярда жителів нашої планети відчувають нестачу якісної, калорійної їжі. Цілі нації мають нагальну потребу в збалансованому і розвиненому сільськогосподарському виробництві та ефективних системах розподілу харчових ресурсів, щоб захистити своїх громадян від економічного та інших кризових чинників.

Погляд на феномен їжі та традиції її споживання з загальнофілософського погляду дозволяє сфокусувати різні виміри аналітичного розгляду питання, більш обґрунтовано визначити сферу та межі культурологічного аналізу, що розглядає нефізіологічні аспекти їжі та її споживання у контекстах індивідуального смаку, пов'язані з цими процесами культурно-історичні цінності та соціальні взаємодії.

Традиція філософського осмислення феноменів їжі і харчування має тривалу історію. У період античності до питань правильного харчування й ставлення до їжі у зв'язку із правильним задоволенням потреб зверталося багато філософів, зокрема Платон, Сенека, стоїки, епікурейці.

Передумовою створення так званої гастрології було твердження Епікура: «Початок і корінь усякого блага є задоволення шлунка, так що до цього задоволення

сходить все мудре й гарне». Тут філософ мав на увазі, що у пошуку загального задоволення не з погляду розуму, а з погляду чуттєвості одиничної живої істоти шлунок і є найбільш загальним джерелом насолоди.

Сучасні дослідники також протиставляють систему гастрологічного гедонізму Епікура та його послідовників ідеалістичному вченню Платона, яке остаточно закріпило за філософією звернення до світу нематеріальних ідей, а отже негативно ставилося до проявів тілесності та зводило відношення людини та їжі до дієтологічних приписів.

З-поміж цих двох головних ліній у процесі розгляду феномена їжі у західноєвропейській культурній традиції з розповсюдженням християнства почала переважати платонівська традиція, тож, наприклад, у період Середньовіччя у зв'язку з тотальним пріоритетом духовного над тілесним ідеал насичення їжею зводився до аскетичного мінімалізму, а ненажерливість була визнана одним із семи смертних гріхів.

Епоха Відродження й філософія XVII століття знову звертаються до тілесної чуттєвості, питань смаку й розмаїтості тілесних задоволень, одним із яких є задоволення від їжі, що знайшло втілення як у художніх творах на зразок «Гаргантюа й Пантагрюеля» Ф. Рабле, так і в загальнофілософській течії сенсуалізму, репрезентованій Д. Юмом і Д. Локком.

Філософи епохи Просвітництва, зокрема Ж.-Ж. Руссо й Ф. Вольтер, також розглядали дану проблематику, пізніше вона порушувалася в працях Г. Гегеля, К. Маркса й Ф.Ніцше, хоча й не була основним предметом їхніх філософських роздумів.

Крім того, до XIX століття у розвинених європейських країнах склалися традиції кухарського мистецтва й гурманства щодо їжі; своєрідну філософію їжі сформулював Жан Антельм Брийя-Саварен у своїй відомій праці «Фізіологія смаку, або трансцендентальна кулінарія» (1825). Слід зазначити, що емпіричні правила й теоретичні положення цього трактату дотепер популярні у сфері кухарського мистецтва й ресторанного бізнесу.

Думка про зв'язок кулінарних традицій і застільних звичаїв із ментальністю народу й національною ідентичністю простежується у багатьох творах української літератури, зокрема у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та багатьох інших.

Протягом XX сторіччя у зв'язку з розвитком цілої низки як прикладних, так і теоретичних наук осмислення їжі, трапези, питань вирощування, розподілу й споживання їжі здійснювалося на рівні кулінарії, ресторанного господарства, економіки, соціології, антропології, психології, естетики та інших.

Таке осмислення досить різноманітних проявів людської життєдіяльності дозволило сформувати єдине поле аналізу із загальними теоретичними конструктами й завданнями, почати осмислення феномена, пов'язаного, з одного боку, з людською тілесністю, чуттєвістю й емпіричним смаком, з іншого – з естетичною насолодою, категоріями приємного, корисного, здорового, що мають надіндивідуальні характеристики.

«Філософія їжі», на нашу думку, у реаліях сучасного суспільства пов'язана з концепцією «суспільства споживання», оскільки харчовий достаток, що наступив у ряді розвинених країн до кінця XX сторіччя, переформатував ставлення до їжі як основного об'єкта споживання в людській цивілізації.

Гурманство, естетика харчування, надлишкове, символьне й статусне

споживання у сфері харчування замінили механізоване й «заправне» у ставленні до їжі середини XX століття. У цей час відроджують епікурейську традицію гастрології, хоча рудименти попереднього сприйняття ще можна спостерігати, наприклад, у мережах швидкого харчування й офісному обслуговуванні.

З одного боку, це стало причиною того, що велика кількість людей (зокрема жінки) звільнилися від багатогодинного приготування їжі в домашньому господарстві, з іншого – зсув з готування страв у бік їх підігрівання провокує шкідливі харчові звички, які, за статистикою US Department of Health and Human Services, є причиною близько 50% процесів передчасного старіння та смерті [Олгоф 2011: 48].

Ще однією передумовою розвитку «філософії їжі» у сучасному культурному просторі є так званий кулінарний бум, особливо помітний у зв'язку з розвитком телекомунікаційних технологій і мережі Інтернет.

У сучасних розвинених країнах їжа й звернення до теми їжі, пов'язаної, зокрема, з розвитком такої галузі культурного туризму як гастротуризм, стали візитною карткою новочасної цивілізації.

Майже на кожному каналі телебачення виходить одна або декілька кулінарних програм; світові тиражі кулінарної літератури за останні п'ятнадцять років зросли в п'ять разів, кулінарні видання охоплюють усі сфери популярної масової культури (так, за останні роки вже з'явилося кілька книжок, які описують прийому харчування і страви у «Грі престолів», популярному фентезійному телесеріалі, заснованому на циклі романів Дж. Мартіна).

Із причин, чому дотепер «філософія їжі» не набула статусу повноправної філософської дисципліни, на зразок філософії мови або філософії права, можна назвати як одну з основних ту, що концепти «їжа», «харчування», «шлунок» традиційно були пов'язані з емпіричними проявами чуттєвості й уважалися предметом занадто «низьким» для повноцінного філософського аналізу.

На думку Д. Каплана, сучасні дослідження, проведені в XXI столітті, не варто обмежувати прикладними методами й завданнями опису харчових традицій, біотехнологічного прогресу або відносин виробників і споживачів продуктів харчування. Завдання філософів і культурологів – показати, як пов'язані феномен їжі та коло його конотацій з фундаментальними сферами філософського дослідження, такими як метафізика, гносеологія, філософія культури, естетика, політична теорія, етика [Kaplan 2012].

Для наукової розробки проблематики, пов'язаної з філософським осмисленням феномена їжі, мають значення провідні тези, які висловив відомій соціолог Г. Зіммель у праці «Соціологія їжі» (1910). Дослідник підкреслював, що у розвитку цивілізації людства з початку антропосоціогенезу ставлення до їжі стає одним із визначальних чинників розвитку соціальної організації, визначаючи колективізм, егоїзм чи індивідуалізм певних періодів культурної історії.

Соціальна організація процесу споживання їжі та сформовані застільні традиції певною мірою формують культурний код та філософський світогляд епохи. Так, ще у 1530 році Еразм Роттердамський видав книгу про манери (до речі, перевидану близько 130 разів), де застільні манери для вищого класу відрізнялися від простонародних тим, що їм слід було використовувати під час їжі три пальці, а не всю руку, бо ж виделок та тарілок ще здебільшого не існувало, а м'ясо подавалося суцільним шматком, від якого кожен відрізував своїм ножем той шматок, який вподобав.

Аналізуючи такі й подібні факти, Г. Зіммель дійшов висновку, що розвиток культури споживання їжі ставав знаком нормування соціальних умов, наприклад, поява особистої тарілки та чашки у європейській цивілізації символізувала появу особистості та особистої свободи, індивідуалізації, внормування та обмеження.

Багато з культурологічних аспектів споживання тієї або іншої їжі пов'язані з наднаціональним релігійним світоглядом, однак у конкретних проявах можуть бути прийнятними й для виявлення національної ментальності в її характерологічних рисах.

Продуктивний підхід до розробки проблем «філософії їжі» спостерігається у ряді культурологічних досліджень, що продовжують традиції школи «Анналів» і прийоми семіотичного аналізу К. Леві-Строса та У. Еко.

У низці антропологічних праць класика структуралізму К. Леві-Стросса вказується, що приготування й споживання їжі здавна пов'язане з первісними табу, тотемами, жертвами богам, силам природи й общинним об'єднанням. Для розуміння феномена їжі та його функціонування в сучасному суспільстві важливо пам'ятати онтологічний статус їжі, що відбиває відносини людей із зовнішнім світом, а також розмежування свого й чужого за ознакою харчових переваг.

Їжа також широко розглядається у сучасних культурологічних і антропологічних працях із погляду кулінарних традицій, харчових правил та тенденцій споживання. Їжа може служити: (1) індикатором суспільних відносин, таких, як шлюб, дарунок, банкет; (2) символом касти, класу, ієрархії та статусу; (3) метафорою, за допомогою якої розшифровується механізм етнічної належності й самоідентичності [Монтанари 2009].

Їжа маркує й розподіляє та водночас об'єднує за етнічними, релігійними, становими, гендерними ознаками, є важливою складовою ритуалів та манер, одним з найважливіших об'єктів культурологічного аналізу.

Те, що ми їмо, якоюсь мірою характеризує нашу особистість на перетині індивідуального й соціального. Як казав відомий французький дослідник А. Брійя-Саварен у книзі «Фізіологія смаку» (1826), «Скажи мені, що ти їси, і я скажу тобі, хто ти». Звісно, наш вибір тієї чи іншої їжі не повністю детермінований, але й не повністю вільний. Смак, вигляд, прийоми споживання, час споживання та інші супутні обставини багато в чому залежать від певних соціальних структур, того чи іншого суспільного габітусу.

У будь-якому разі їжа є маркером соціальної та культурної ідентичності. Причому ця ідентичність може бути як персональна, так і колективна. Як у моделях індивідуальних дій харчових виборів можна спостерігати вияв культурної парадигми, так колективна ідентичність формує національний образ світу.

Культурна ідентичність насамперед пов'язана із символічною функцією їжі. Харчові звички й уподобання кожної культурної групи часто пов'язані з релігійними переконаннями чи етнічною поведінкою. Харчування є щоденним підтвердженням культурної ідентичності. Продукти, які демонструють належність до культури, зазвичай уводяться до раціону в дитинстві і пов'язані з безпекою або гарними спогадами. Такі продукти мають спеціальну цінність для людини, навіть якщо інші дієти були прийняті у зв'язку зі зміною місця проживання, релігійних громад, станом здоров'я або були факторами повсякденного особистого вибору.

Останнім часом антропологи намагаються комплексно вивчити варіації їжі й кухні для пояснення закономірностей сучасного суспільства споживання. Ці дослідники розрізняють опозицію «національна кухня – висока кухня», через яку

соціальні зміни в суспільстві можна докладно проаналізувати. Висока кухня характеризується своєрідною глобалізацією, вимагає більшої розмаїтості продуктів. Така нерівновага зберігається й у випадку глобалізації смаку. Зміна смаку, кулінарних традицій і харчових звичок, так само як витіснення національної кулінарії в екзотичні форми, веде до все більшої індивідуальної й групової ідентифікації з якимись стандартизованими формами споживання їжі [Telfer 1996].

Вписана в соціальний контекст національна харчова традиція буде розвиватися лише в тому випадку, якщо матиме необхідні риси розпізнаваності, ідентифікації й культурної складової національної традиції, що передається від покоління до покоління.

В Україні, як і в більшості країн світу, останнім часом спостерігається стійка тенденція, пов'язана з тотальним впливом суспільства споживання. Більшість дослідників називають три основні тенденції в розвитку масового харчування в Україні. Це мережа фастфуду, що включає харчування в супермаркетах і шопінг-моллах; висока кухня, що має низку національних особливостей, але тяжіє до французької традиції; національна кухня, страви, які викликають асоціації з Україною й української ментальністю.

Як відзначають дослідники, українська національна кухня у своїх основних рисах склалася на початку XI ст., а остаточно сформувалася в першій половині XX ст. В українській національній кухні переважно використовуються такі продукти, як свинина, сало, буряк, пшеничне борошно. Їй властиве широке використання яєць, розмаїтість борошняних виробів. Сало, улюблений національний продукт, не лише подають як самостійну страву (солоне, варене, копчене й смажене), але й використовують як приправу й жирову основу для найрізноманітніших страв. Важливу роль у харчуванні відіграють овочі, які подають у вигляді гарнірів до жирної м'ясної їжі або як самостійну страву. Також яскраво виражений національний колорит мають борщ і вареники.

З культурологічного боку, в Україні національну харчову ідентичність характеризують борщ, вареники, пиріжки, паска та крашанки. Український борщ у сучасному розумінні з'явився, за даними дослідників, не раніше X ст. н.е., оскільки саме тоді з хрещенням Русі з Візантії та Болгарії на нашу землю був завезений буряк. Характерним східнослов'янським внеском у рецептуру борщу було використання квашеної капусти, з якою борщ варили здебільшого взимку, це надавало йому своєрідного присмаку. Саме обсмажування буряка на салі і приготування його з квашеною капустою зберігають червоний колір борщу. Ця перша обідня страва виявилася такою поживною та корисною, що поступово стала символізувати національну українську кухню і в сучасності стала необхідним компонентом меню національного ресторану.

Хоч слово *вареники* має тюркське коріння, поступово вареники стали українською національною стравою, про що яскраво свідчать твори М. Гоголя та Г. Квітки-Основ'яненка. Вже у XVIII-XIX століттях вареники вважалися головною стравою на столі на таких урочистостях, як весілля, хрестини, церковні свята, на поминках також ставили на столи вареники. Цю головну страву на весіллі повинна була нести молода дівчина, тобто дружка нареченої, на наступний день після одруження. І говорили такі слова: «Щоб завжди була сповнена, як ці вареники». Загалом, вареники символізували продовження роду.

Релігійна символіка дуже часто походить з магічної практики, яка повинна здійснювати трансфер символічних якостей від одного об'єкта до іншого. Наприклад,

яйця, рис і гранати були у багатьох культурах традиційними символами родючості й процвітання. Яйце як символ життя було використано з уведенням християнства в пасхальних святах, а також у багатьох інших церемоніях, пов'язаних з виробництвом продуктів харчування. Так, українці готували спеціальні пироги чи курку з яйцем всередині для весільних свят [Solomon 2002].

Східні слов'яни забарвлювали яйця шляхом кип'ятіння з лушпинням цибулі. Українські крашанки славляться своїм декоративним мистецтвом та символічними конструкціями, до того ж такі яйця обов'язково освячувалися.

Розписані крашанки називають писанками, і цей язичницький звичай в Україні був поступово перетворений на народний промисел, що передавався у сім'ях з покоління до покоління (до речі, славетні яйця Фаберже – це не що інше, як писанка з позолотою та дорогоцінним камінням).

Первісно писанки мали різноманітні, але стандартні мотиви, геометричні, тваринні та квіткові. Найстаріші розписи – це поєднання простих горизонтальних та вертикальних ліній, де яйце символізувало сонце. Пізніше розповсюдилися складні візерунки, зірки та розетки. Зображення курки або її ніг є прадавнім символом народжуваності й виконання бажань. Сосни, що тягнуться вгору, символізують вічну молодість та здоров'я. Взагалі реконструкція розписів писанок дозволяє віднайти культурний код східних слов'ян, що пізніше визначав ментальність українського народу.

Усі ці продукти, з яких сформовано національну кухню, вирощуються локально, їх виробництво якнайкраще відповідає умовам навколишнього середовища, вони ще не зазнали впливу глобалізації та виразно ідентифікуються з відповідним культурним світоглядом.

Національні страви досі є обов'язковим компонентом як етнічних свят, так і особистих подій, таких, як дні народження, весілля чи поминки.

При зіткненні культур страви та їх смак спочатку сприймаються як чужинці, продукують упереджене ставлення, потім, якщо це відповідає глибинним архетипам культурного буття, ці страви асимілюються. Так сталося, наприклад, із шашликом з свинини, без якого теж важко уявити сучасну українську кухню.

Якщо оцінювати загалом особливості національної української кухні, то можна сказати, що їжа тут проста, не відрізняється вишуканим смаком і не містить дорогих інгредієнтів. Основу її складають борошняні, овочеві й м'ясні страви. Молоде покоління, на жаль, віддає перевагу якомусь гібриду з національних традицій і звичок фастфуду, що визначено швидким ритмом міського життя.

Таким чином, їжа та її споживання з погляду культурологічного аналізу стають не лише пунктом входження до іншої культури, але й показником національної ідентичності та могутнім фактором націотворення.

Саме через їжу та її споживання виокремлюються відповідні культурні кластери. Це дозволяє наочно показати залежність того, що і як їсть людина, не лише від її фізіологічних потреб, географічних умов і можливостей споживання, але й від системи цінностей, культурного коду тієї або іншої країни або цивілізації. Філософський та культурологічний аналіз феномена їжі (можливо, й запровадження відповідних курсів в університетах) повинні сприяти тому, щоб дослідження з історії харчування ставали не простим набором цікавих фактів і гастрономічних дивин, а формували цілісне відображення культурного портрета епохи.

Література

М о н т а н а р и 2 0 0 9 : Монтанари М.: Голод и изобилие. Александрия, Москва 2009.

О л г о ф т а і н . 2 0 1 1 : Їжа і філософія: їжте, пийте і будьте здорові. Темпора, Київ 2011.

K a p l a n 2 0 1 2 : Kaplan D.: The philosophy of food. University of California Press, Berkeley 2012.

S o l o m o n т а і н . 2 0 0 2 : Solomon H., William W.: Encyclopedia of Food and Culture (3 Vol. Set.) Charles Scribner's Sons, New York 2002.

T e l f e r 1 9 9 6 : Telfer E.: Food for thought: Philosophy and Food. Routledge, London 1996.

Summary

Development problems philosophy of food as special sphere of humanitarian knowledge are considered, the new paradigm of consideration of a phenomenon of food as one of the major displays of a human corporality is offered, communication philosophy of food with philosophical categories of taste, pleasant, useful and healthy is analyzed and its role in the context of the national Ukrainian culture is inderlined.

Key words: philosophy of food, physiology of taste, national cuisine, Ukrainian cuisine.

ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ РОДИННИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЧЕСЬКІЙ МОВАХ

Вовчук Марія
Університет Палацького в Оломоуці
vovchuk.maria@gmail.com

Застосування порівняльно-історичного методу дослідження, одного з найцікавіших та найпривабливіших в сучасному зіставному мовознавстві, зумовлене, передусім, двома причинами: матеріальною подібністю мов, з одного боку, та нерівномірністю іхнього розвитку, з іншого. Подібність мов є наслідком їх спільного походження з однієї мовної основи. Такою прамовою для слов'янського ареалу є **мова праслов'янська**, котра, своєю чергою, сягає індоєвропейський коренів.

Об'єктом даного дослідження є загальнослов'янські терміни на позначення родинних стосунків (спорідненості та свояцтва) на матеріалі української та чеської мов. Під терміном **загальнослов'янська лексика** (або **спільнослов'янська**) розуміємо лексику, котра наявна в усіх сучасних слов'янських мовах або ж відстуня тільки в одній-двох з них. За Ф. Копечним [Kopečný 1981: 9], таких слів маємо 1170. Предметом нашого дослідження є лексико-семантичне поле слів на позначення родинних стосунків. Його обрано з кількох причин: 1) сім'я, родина є найменшою соціальною групою будь-якого державного утворення, а отже, це один з найстаріших пластів лексики взагалі; 2) дані терміни є широковживаними в будь-якій мові, що дає можливість порівнювати їх на різних рівнях; 3) давність походження лексики дає змогу проілюструвати мовні зміни та дослідити семантичний розвиток цього класу слів.

Як зауважує І. М. Шпітько [Шпітько 2012], у слов'янському мовознавстві ТС [терміни спорідненості] досліджувалися на матеріалі російської (А. И. Моисеев, О. Н. Трубачов), української мов (А. А. Бурячок), до контрастивного аналізу залучалися російська й білоруська (І. С. Козирев), чеська й словацька, російська й чеська мови (Н. Ю. Микитенко). Етимологічне трактування термінів спорідненості належить О. М. Трубачову. Лексико-семантичне поле на позначення родинних стосунків неодноразово було об'єктом дослідження, проте історія їх форм і значень, семантичний розвиток, стилістичні функції та поширення в тому чи іншому слов'янському ареалі залишаються недостатньо дослідженими. Метою цієї праці є опис та зіставлення даних термінів в чеській та українській мовах. Семантична структура, класифікація, вживання та поширення українських та чеських термінів на позначення родинних стосунків загальнослов'янського походження досі не висвітлювались мовознавцями, що свідчить про актуальність дослідження. Основним завданням буде з'ясування спільних та специфічних рис елементів цієї термінології у порівнюваних мовах.

Термін **родинні стосунки** включає в себе **терміни спорідненості** – лексичні одиниці, основним значенням яких є позначення особи за спорідненістю, нейтральні за своїм стилістичним та емоційним забарвленням [Ніколаєва 2005] та **терміни**

свояцтва, які з'влялися на позначення стосунків, що виникали між родинами наречених внаслідок їх одруження.

Зіставимо досліджувану лексику відповідно до класифікації українського мовознавця А. А. Бурячка [Бурячок 1961], котрий запропонував поділ родинної термінології на 2 групи:

1) *терміни спорідненості*, котрі передбачають кровні стосунки
2) *терміни свояцтва*, зв'язки через одруження.

ТЕРМІНИ СПОРІДНЕНОСТІ, своєю чергою, розподілено по ***прямій*** та ***боковій***. У першій групі термінів по ПРЯМІЙ лінії А. А. Бурячок виокремлює 4 ступені:

І. ступінь – повного споріднення: **батько**, *mamo* ч. *otec, táta, tat'ka* <*otьcь, <*tata. Як бачимо, вже для позначення *голови сім'ї* між українською та чеською мовами виникають розбіжності: як *нейтральне* найменуванная для чоловіка стосовно своїх дітей чеська мова зберігає термін спільнослов'янського походження, котрий в сучасній українській мові використовується в двох випадках, як 1) діал, уроч. „батько" та 2) церк. „Отець небесний" [http://sum.in.ua/s/otecj]. Натомість як *нейтральний* в українській мові використовується термін „**батько**", який, на думку багатьох вчених, також має праслов'янські корені <**batę* первісно означало „старший брат" [17, 21]. Щодо іншого – найбільш стилістично подібного „батькові" – терміна *mamo*, то слово в обох мовах вживається як пестливе, розмовне. Давне походження терміна підкреслюється наявністю його в усіх слов'янських мовах [Kopečný 1981: 371];

мати, *мама,* ч. *máma, maminka* <*mama, <*matьka. Терміни на позначення жінки стосовно її дітей істотно не відрізняються в порівнюваних мовах. Стилістично нейтральним в українській мові є термін *мати*, у чеській *matka*, проте пестливі, розмовні їх варіанти вражають своєю кількістю і варіантністю;

син, *синок,* ч. *syn, synek* <*syn;

дочка, ч. *dcera, dcerka* <*dъkti. На перший погляд може здатися, що це слова різні, але причиною будуть тільки мовні закони, адже назва дитини жіночої статі за стосунком до батьків у всіх слов'янських мовах має спільнослов'янське походження. Цікавим є факт, що в українській і чеській мовах, окрім похідних слів із значенням спорідненості, від терміна *дочка* утворилося ще й нове значення, економічне - „дочірнє господарювання", „dceřiná společnost" [http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=dceriny]

Неповного споріднення: **мачуха**, ч. *macecha, nevlastní matka* <*matjecha, **вітчим**, ч. *otčím*, **пасинок**, та **падчірка**. Останні назви Ф. Копечний не зараховує до спільнослов'янської лексики. Очевидно, реалії, спосіб життя у давніх слов'ян не уможливлював таких стосунків, або ж, імовірніше, слово на позначення стосунку одного з подружжя до дитини іншого з'явилося пізніше. Цим можемо пояснити те, що в різних слов'янських мовах маємо різні терміни: в українській мові терміни *пасинок* та *падчірка* виводяться від прасл. *syn та *dъkti, це спостерігаємо також у болгарській мові: *подчерка*. Натомість рос. *пасербка, пасынок,* очевидно, з ра-и *sьrbъ [Фасмер], а чеська мова зберігає нейтральний термін – *nevlastní dítě*, тобто „нерідна дитина". Якщо ми маємо на меті особливо підкреслити, що хтось одружився з кимось, хто вже мав дитину, то у чеській мові це уможливлює дієслівний зворото: *vyženit [ženitbou nabýt, získat] si dítě* [http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=vyzenit]. Варто зауважити, що *nevlastní* також вживається й щодо мачухи (*nevlastní maminka*), і щодо вітчима (*nevlastní otec*). Що ж стосується *вітчима*, то цей термін також не

зараховується до спільнослов'янського лексичного складу, проте його етимологія прозоро вказує на прасл. <*otьcь + суф. имъ [Трубачев 2009: 29].

До цієї групи також залучаємо загальнослов'янські ***сирота*** <*sirota та ***вдівець, вдова*** <*vьdovьcь, *vьdova. Що стосується терміна *сирота*, етимологи вбачають давній корінь у *sirъ, який первісно означає *osamělost, osiřelost* [Rejzek 2015: 630] , тобто самотність, сирітсвто, і пов'язуються з лит. šeirýs (вдівець), šeire (вдова). Сам термін ***вдова***, очевидно, походить від індоєвропейського *vidhú- „позбавлений чогось" [Machek 2010: 680]. Щодо чоловічого відповідника – ***вдівець*** – той з'явився набагато пізніше як відфемінінний корелят, і це пояснюється патріархальною системою родини.

II. ступінь: **дід**, ч. *děd, dědeček* <*dědъ, **баба**, *бабуся,* ч. *baba, bába, babička*, <*baba, **онук**, ч. *vnuk, vnučka, vnouče* <*vъnukъ, **онука** <*vъnučka. О. Н. Трубачов вказує на смисловий та формальний зв'язок між термінами *внук* та *дід*. „Значение „внук", вполне вероятно, не отличается большой древностью… „внук" описан в своем отношении к деду, в то время как в более древнее время, при родовом строе, в таком термине не было надобности, поскольку внук мог считаться таким же „сыном" деда, как и реальный сын" [Трубачев 19: 73].

III. ступінь: до цієї групи відносимо **прадіда**, **прабабу** та **правнуків** – ці слова похідні від слів з 2 групи. Проте етимологія та системність утворення термінів на позначення осіб – дідусів та бабусь батьків у різних слов'янських мовах підтверджує їх належність до термінів спорідненості пор.: пол. *prababcia, pradziadek*; чес. *prababička, pradědeček* укр. *прабабця, прадід*; рос. *прабабушка, прадедушка* можемо вважати цю термінологію загальнослов'янською.

IV. ступінь: прапрадід, **прапрабаба** та **праправнуки**. Те саме, що *прадід, прабаба, правнуки*. Оскільки до цієї групи належать терміни на позначення осіб за найдальшою кровною спорідненістю, вважаємо доцільним додати сюди ще й загальнослов'янські ***предок***, чес. *předek* *perdъkъ <*perdъ „перед" та **потомок/нащадок**, ч. *potomek, potomstvo* *potomъkъ <*po tomь „після того" [Rejzek 2015: 543].

По БОКОВІЙ лінії виокремлюємо 5 груп термінів спорідненості:

Перша група: брат, ч. *bratr*, <*bratъ/*bratrъ, **сестра**, ч. *sestra*, стч. *sestřěnec* <*sestra. До цієї групи належать також терміни **племінник/племінниця**, котрі не вказані як загальнослов'янські, але їх давнослов'янське походження підтверджується через спільнокореневе *plemę [Korečný 1981: 269]. З невідомих причин терміни *племінник/племінниця* не були прийнятими всім слов'янським світом. Імовірно, термін на позначення дітей брата або сестри з'явився пізніше, і вже в кожному слов'янському ареалі від іншого кореня. Зрештою, слово *племінник/племінниця* збереглося тільки в окремих сучасних слов'янських мовах (українській, російській). До прикладу, чеська мова для позначення сина брата або сестри має похідне від син – *synovec* а для „племінниці" – дитини брата або сестри – *neteř*. Подібно до чеської, польська мова зберегла для „племінників" похідні форми від „брат" та „сестра", більше того, для польських реалій важливо, чи це племінник, чи племінниця і чи вони братові, чи сестрині. Відповідно, *племінник, син брата – bratanek*, син сестри – *siostrzeniec*, дочка брата – *bratanka*, та дочка сестри – *siostrzenica*. Тут можна говорити про більшу номінаційну різноманітність польської мови.

Друга група. Сюди відносимо **двоюрідних братів та сестер**, **дядьків** та **тіток**. До спільнослов'янських Ф. Копечний зараховує тільки 2 терміни: **стрий**, ч. *strýc, strýček* <*stryj та **тітка**, ч. *teta, tetka, tetička* <*teta. Цікавим є те, що для

найменування „дядька” чи „тітки” сучасному носієві української мови важливо знати, до якої родинної лінії належить людина. Таким чином, **стрий** залишається дядьком, братом батька або чоловіком батькової сестри [СУМ], **стрийна** – тітка, сестра батька або дружина батькового брата [СУМ], **тітка** – сестра матері або батька [СУМ] та **дядько** – брат матері або батька. Для позначення брата матері ще вживається **вуйко** [СУМ] а для позначення сестри матері або ж дружина материного брата – **вуйна** [СУМ]. Це свідчить про варіантність в українській мові, адже у чеській залишаються тільки **strýc** для позначення брата обох батьків та **teta** для позначення сестри обох батьків.

Щодо термінів на позначення двоюрідних братів та сестер, тут слов’янські мови також йдуть різними шляхами: пор. укр. **двоюрідний брат/сестра**; рос. **двоюродный брат/сестра**, польська мова використовує запозичення з французької **kuzyn, kuzynka**, чес. **bratranec/sestřenice** (пор. з пол. *bratanek/ siostrzenica* – племінники).

Третя група. До неї належать **двоюрідні діди, бабусі, дядьки, тітки та троюрідні брати та сестри**;

Четверта група. Сюди належать **прадядьки і пратітки**;

П’ята група. До цієї групи відносимо **найстарших дядьків і тіток** (братів або сестер прапрадіда або прапраби).

ТЕРМІНИ СВОЯЦТВА порівнюваних мов поділяємо на 3 групи. Обсяг даної статті дозволяє нам тільки зіставити дані терміни в українській та чеській мовах:

- ті, що стосуються чоловіка та родичів його дружини: **чоловік**, ч. *muž* <*mąžь, **зять**, ч. *zet‘* <*zętь, **наречений**, ч. *ženich* <*ženich, **тесть**, ч. *tchán* <*tьstь, ч. *tchyně*.

ті, що стосуються дружини та родичів її чоловіка: **дружина**, ч. *žena* <*žena **невістка**, ч. *nevěsta* <*nevěsta, **свекор**, ч. *tchán* <*svekъгъ, **свекруха**, ч. *tchyně* <*svekry.

ті, що стосуються родичів наречених: **сват**, ч. *svat* <*svatъ) **сваха**, **свояк**, <*svojakъ.

Порівняльний аналіз термінів на позначення родинних стосунків в українській та чеській мовах дає можливість виявити кілька закономірностей: низка термінів спільного походження і досі зберігає спільність значень та розвитку, деякі терміни виводяться від різних основ, що говорить про різне поширення їх на колишньому слов’янському мовному ареалі, деякі терміни зникають через зникнення реалій, деякі розвиваються у постспільнослов’янський період розвитку слов’янських мов, а декотрі виявляють семантичне розширення. Як кажуть теоретики, мова – живий організм, який живе своїм життям.

Література.

Бурячок 1961: Бурячок, А.А.: Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Академія Наук УРСР, Київ 1961.

Етимологічний словник української мови: в 7 т. [Електронна версія]. Режим доступу: Http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm.

Ніколаєва 2005: Ніколаєва, Л.Б.: Типологія термінів спорідненості. [Електронна версія]. Режим доступу: Http://www. disslib. org/.

Словник української мови: в 11 томах. [Електронна версія]. Режим доступу: http://sum.in.ua/s/sum

Трубачев 2009: Трубачев, О.Н.: История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. URSS, Москва 2009.

Фасмер 1950: Фасмер, К.: Этимологический словарь русского языка. [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-9308.htm

Шпітько 2012: Шпітько, І.М.: Терміни кровної спорідненості в українській і словацькій мовах. [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.stattionline.org.ua/filologiya/52/7142-termini-krovnoï-sporidnenosti-v-ukraïnskij-i-slovackij-movax.html

Kopečný a kol. 1981: Kopečný, F., Havlová, E., Plevačová, H., Mátl, A.: Základní všesloslovanská slovní zásoba. Academia, Praha 1981.

Machek 2010: Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. NLN, Praha 2010.

Rejzek 2015: Rejzek, J.: Český etymologický slovník. Leda, Praha 2015.

Summary

The article deals with a description and comparison of terms related to kin relationships in Ukrainian and Czech. The analysis of those terms makes it possible to single out some peculiarities of their usage, to describe the formation of structurally non-identical items in different Slavonic areas, to specify stylistic synonyms and derivatives.

Key words: kinship terminology, the old Slavonic language, etymology.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Юрченко Любов
Харківський державний університет харчування та торгівлі
l.v.s.j@yandex.ua

Баличева Лариса
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця
Larysa.Balycheva@m.hneu.edu.ua

Життєдіяльність в контексті відповідальності, перш за все соціальної, катастрофічно відстає від вимог часу і не задовольняє сьогодні реальних потреб суспільства щодо поведінки суб'єктів господарської сфери. Виправити це становище можливо шляхом прийняття і підтримки етичних стандартів соціальної відповідальності. Економічна культура мусить на випередження закарбувати на тлі суспільного буття: морально нелегітимна і соціально безвідповідальна господарська сфера як цінність приречена.

Еволюція українських культурних традицій соціальної відповідальності у суспільно-економічних відносинах вкладається в тричленну схему: добродійність – етика служіння – соціальна відповідальність. Останню можна трактувати як вищу з форм етичної свідомості, у той час як як дві перші – етапи її становлення.

Уся історія напруженого діалогу українських економічних суб'єктів з суспільством – це постійне вирішення питання про співвідношення культури економічної і позаекономічної сторін життя. За цих умов або економіка існує для задоволення гуманітарних потреб суспільства, а суб'єкт господарювання демонструє підтримку суспільних інтересів – така позиція формує етос служіння; або затверджується пріоритет економічних сторін життя. Тоді прибуток стає самоціллю, методично отримується вигода зі всього, зокрема й із людських відносин, моралі, культури, релігії або ж ці гуманітарні сторони життя суспільство просто ігноруються.

Етика служіння і соціальна відповідальність співвідносні з традиційною і сучасною (модерністською) парадигмами економічної культури. В традиційній українській культурі економічна система господарювання з усіма її інститутами, нормами, цінностями не протиставляється суспільству, а мислиться як його органічна частина. Повну реалізацію такий порядок отримує не автоматично, а через вчинки і справи людей – через етику служіння. Традиційна господарська діяльність хоча й небездоганна етично, проте вбудовується у вищий порядок, зберігаючи внутрішнє відчуття причетності в цілому. Економічний суб'єкт будує стосунки зі своїми партнерами, клієнтами за патерналістськими або солідаристськими принципами, а релігійні уявлення про гріх користолюбства здатні спонукати його до милосердних і добродійних чинів.

За таких обставин неможливо нехтувати «людськими» відносинами з найближчими стейкхолдерами, бо від їхньої чесності, порядності, надійності багато чого залежить. Не можна обмежитися формальним дотриманням закону у стосунках

з чиновниками і державними установами, бо влада належить людям, а не інститутам. Не можна усунутися від потреб общини, міста, держави, багатіти всупереч їхнім життєвим інтересам, бо від них залежить і доля самого економічного суб'єкта, який ще не став громадянином світу, байдужим до місцевих проблем. Завдяки цьому він жертвує на церковні і монастирські потреби, на військові утримання, на витрати до свят, бере участь у впорядкуванні міст і в суспільному самоврядуванні, будує лікарні, фінансує освіту і культуру. Таким чином, в основі етики служіння української економічної культури – не інструментальний розрахунок, не локальні стратегії, а космоцентрична парадигма культури в цілому.

Традиційне соціальне служіння в українському менталітеті свідчить про те, що не фінансовий рівень визначав цінність і значимість досягнень у соціальній сфері, науці та культурі, а навпаки, суспільна корисність в загальному значенні цього поняття визначала легітимність життєдіяльністного успіху.

Там, де подібна комунікація відсутня, модернізуюча економічна культура життєдіяльності загрожує перетворитися на самодостатню сферу, зростання якої не тільки не забезпечує економічного і культурного розвитку суспільства в цілому, але виявляється деструктивним для нього. Подібна ситуація спостерігається в пострадянському українському просторі, де великий бізнес перетворився на субкультуру, яка процвітає на тлі загального занепаду освіти, охорони здоров'я, науки, культури в цілому.

Ретроспективний аналіз економічної культури показує, що за всього химерного поєднання в українській життєдіяльності національно-християнських рис, просвітницьких ідей і навіть релігійного й філософського вільнодумства, багатство ніколи не було критерієм чесноти. На особливу увагу заслуговує ініційована культурно-філософським розумінням суті людини діяльної ідея творчої і соціально-відповідальної суспільної долі.

Меценатську діяльність минулого не можна уподібнити сучасному спонсорству, бо останнє завжди має чіткі конкретні цілі й певного адресата. Його завдання – локальні й забезпечують оптимізацію стосунків економічного суб'єкта із цільовою аудиторією щодо певного питання, яке має, врешті-решт, свою ціну і яке «піаром» підвищує економічну ефективність суб'єкта господарювання.

Згодом космоцентрична цілісність традиційної культури господарювання українського простору була втрачена. За цих умов суспільний порядок уявляється не як органічна частина порядку вічного, космічного, а як вичерпно людський устрій поза парадигмами культури, такий собі продукт «суспільного договору». Різні статуси й ролі, закони та інструкції, що зобов'язують суб'єкта до виконання норм і правил етики служіння на тлі цього соціального устрою, розглядаються як умовні та формальні. Весь навколишній світ суспільства оцінюється з позицій ефективності; комерційні статки перетворюються на самоціль.

У новій економікоцентричній парадигмі культури суспільство втрачає етичний контроль над суб'єктами господарювання, позбавляється механізмів, за допомогою яких їх можна було б спонукати до соціально відповідального служіння громаді та виконання суспільного зобов'язання. Вершителі економічного сектора суспільної системи, своєю чергою, мають відчуття формальної бездоганності своїх дій, що дозволяє їм не озиратись на неформальний суспільний осуд, навіть відчувати себе захищеними силою закону. Бізнесовий прошарок суспільства вже нічого не заборгував суспільству і не має потреби виправдовуватися філантропією чи меценатством.

Занепад етики служіння в українській економічній культурі не супроводжувався її одночасною заміною на моральні стандарти етики соціальної відповідальності. Утверджується уявлення про те, що моральні цінності є особистісною, глибоко інтимною справою людини. Усвідомлення чесноти, морального боргу, лояльності й відданості, великодушності й заступництва, чесного партнерства – все, що характеризує зв'язки між суб'єктами традиційної культурної парадигми соціально-економічних стосунків, – стає не культурною нормою, а питанням індивідуального вибору.

Культура соціальної відповідальності розвивається паралельно з індивідуалістською етикою економічного успіху, що визнає поведінковою домінантою лідерські орієнтації, прагнення до максимальної реалізації, престижу, статусного зростання. На даній культурній канві органічно постає культ сили економічного суб'єкта, зневаги до слабких, тих, хто програє конкуренцію.

Уявлення про підприємця, що несе відповідальність за свою долю і, відповідно, сам винен у своїх невдачах, часто спонукає відмовлятись від милосердної підтримки нужденних. Культурна парадигма економічного успіху ігнорує особливо яскраво виражену в християнстві цінність скромності, ідеал переваги слабких над сильними та успішними.

Сучасні моральні колізії економічної культури українського суспільства також розвиваються в контексті симбіозу соціальної відповідальності господарювання і етичної відповідальності споживання. Якщо традиційний економічний суб'єкт заробляє переважно виробництвом та продажем необхідних суспільству речей, то сучасний – сам формує за допомогою реклами потреби, символічні й престижні очікування споживача. За таких умов не стільки економіка обслуговує суспільство з його реальними потребами, скільки суспільство є для виробництва ареною задоволення потреби в нарощуванні прибутків і розкручуванні справи. Культурні запити соціуму представляють інтерес тільки за обставин, якщо вони так чи інакше слугують діловим економічним інтересам.

Реалії сьогодення свідчать про те, що сучасне українське суспільство продовжує переживати складні процеси, зокрема, соціально-економічної трансформації. Залежність характеру змін в українському суспільстві від потужних економічних важелів культури й відповідних соціальних сил, є очевидною. Складні процеси соціально-економічного середовища, зумовлені характеристиками національної економічної культури України, потребують відповідного концептуального аналізу, осмислення тих феноменів, влив та взаємодія яких призводять до сучасного стану речей у суспільстві. В даній ситуації слід зважати як на загальні світові тенденції розвитку економічної культури людства як такої, так і на певну специфіку, що характеризує саме вітчизняну економічну культуру.

Повсюдний поворот у бік культурних детермінант економічної суспільної сфери об'єктивно зумовлений самою суттю та закономірностями соціального розвитку. Соціокультурні підвалини економічного розвитку постають чинником, який зумовлює змістовне наповнення соціально-економічної реальності.

Поняття економічної культури відображає дуже складне переплетіння та взаємодію економіки й культури як відносно самостійних сфер людського буття, проникнення соціокультурних чинників у всі сфери господарської життєдіяльності та зумовлене цим як безпосереднє, так і приховане опосередковане регулювання економічної поведінки людей.

Ментальність народу вкорінена у вихідні умови його життя, а економічна культура є фундаментальною, дуже суттєвою складовою і соціально-культурним стрижнем, який супроводжує функціонування національного соціуму в контексті соціальної відповідальності, ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, що зумовлюють спонукальні мотиви соціально-економічної активності.

Для більш глибокого розуміння негативів, наявних в економіці сучасної України, та для пошуку конструктивного виходу із ситуації, що склалася у вітчизняній економіці, слід певним чином зважати на особливості національної економічної ментальності. Із зміцненням приватного підприємництва виникає потреба в соціальній відповідальності бізнесу. Крім того, поширення ідей соціальної відповідальності бізнесу є однією з важливих тенденцій розвитку підприємницької діяльності за умов глобалізації. Позитивний досвід участі бізнесу розвинених країн у вирішенні суспільних проблем є прикладом для провідних вітчизняних компаній. Але практичну реалізацію соціальній відповідальності суб'єктів економіки не можна здійснювати механічним перенесенням зарубіжного досвіду в українські реалії.

Національна модель соціальної відповідальності господарювання в Україні перебуває на етапі формування. За умов критичного рівня тінізації економіки, економії на оплаті праці, нестабільного та недосконалого законодавства говорити про системність соціальної відповідальності, а отже, й про сформованість ознак її української моделі надто рано.

Варто зазначити, що українське суспільство ще не готове до сприйняття концепції соціальної відповідальності як органами влади, так і економічними структурами. Лише консолідація зусиль та відкритий діалог влади, наукових, підприємницьких кіл, інститутів громадянського суспільства з метою комплексного вирішення методологічних, стратегічних і тактичних проблем формування національної системи соціальній відповідальності господарської діяльності дасть змогу як підвищити конкурентоспроможність вітчизняного бізнесу, так і внести нашій державі свій вклад у вирішення глобальних проблем сучасності.

В Україні тривалий час соціалізація сприймалася як необхідність підтримання умов для зростання добробуту населення та всебічного розвитку людини, її здібностей, творчих можливостей, реалізації зростаючих потреб та інтересів. Її забезпечення вбачалося в ефективній соціальній політиці держави. Однак досвід ринкової трансформації та практика розвитку бізнесу показують, що реальні процеси соціалізації відбуваються не лише на рівні суспільства чи окремої особи, яка прагне до самовдосконалення та підвищення свого добробуту, – вони втілюються також у тих соціальних цінностях, які складаються у сфері економічної культури.

У кожному аспекті економічної культури суб'єкта господарювання формуються свої практики соціальної відповідальності. Це практики впровадження інновацій, соціально етичного маркетингу, проведення спеціальних акцій і заходів, присвячених соціальній популяризації бізнесу. Основними заходами в контексті соціальної відповідальності сучасних економічних структур найчастіше бувають: впровадження соціальних програм поліпшення умов праці, навчання, розвиток персоналу, застосування у політиці компанії етичного ставлення до споживачів, участь у регіональних програмах соціального розвитку тощо. Найпопулярнішим аспектом соціальної відповідальності виступає благодійна діяльність та участь у реалізації регіональних соціальних програм [Савченко та ін. 2008].

Разом з тим, значна частина аспектів економічної культури поки що залишається за межами впливу принципів соціальної відповідальності. Соціальна

відповідальність як морально-етичний чинник розвитку економічної соціальної сфери ще не стала частиною корпоративного управління й менеджменту компаній; не застосовуються аудит та рейтинги соціальної відповідальності; поза увагою українського бізнесу поки залишається практика соціально відповідального інвестування, поліпшення освітніх можливостей працівників, захисту права громадян на здоров'я та безпеку, захисту та збереження культурних цінностей тощо [Симхович 2008].

Бізнес не існує трансцендентно до суспільства, він має безпосередні зв'язки із різними групами впливу, залежить від законодавства, економічної кон'юнктури та низки інших чинників. Отже, соціальна відповідальність бізнесу не народжується сама собою. Вона може створюватись лише на основі усвідомлення об'єктивної необхідності такої діяльності або як реакція на стимули, створені державою чи ринком. Головним стимулювальним чинником більшість фірм уважають пільгове оподаткування, зниження регуляторного й адміністративного тиску, участь у соціальних програмах, які могли б надходити від місцевих органів влади [Чепульченко 2010].

Основними причинами зростання значення соціальної відповідальності в економічній культурі є: глобалізація та пов'язане з нею загострення конкуренції; збільшення розмірів та впливу компаній; боротьба за кращий персонал; зростання соціальної активності; ролі нематеріальних активів, таких як репутація і бренди.

Розвиток економічної культури завдяки активізації застосування феномена соціальної відповідальності стає можливим за умов здійснення і конкретизації таких заходів:

- створення системи державних та громадських інститутів соціальної відповідальності та забезпечення їх ефективної діяльності;
- сприяння усвідомленню всіма верствами населення переваг суспільних відносин, які базуються на соціальній відповідальності суб'єктів та інститутів суспільства (людини, сім'ї, школи, колективу, підприємства, галузі, регіону, держави);
- забезпечення формування та реалізації моделей, які визначають конкурентні переваги економічної поведінки, заснованої на принципах корпоративної соціальної відповідальності;
- забезпечення інтеграції корпоративної соціальної відповідальності в освіту і науку, систему підготовки держслужбовців, підвищення кваліфікації фахівців, тренінги, практичні семінари тощо;
- розробка системи заохочення (стимулювання) представників бізнесу до соціальних інвестицій через партнерство з державою.

Для впровадження соціальної відповідальності в економічну культуру українського простору, в першу чергу, слід усунути перепони, які заважають реалізувати соціальну функцію суб'єктам господарювання, зокрема знизити податкове навантаження, яке на сучасному розвитку підприємництва є непомірно великим; сприяти розвитку малого та середнього бізнесу з метою усунення деформації структури економіки; скорегувати законодавство таким чином, щоб економічна діяльність була зацікавлена впроваджувати соціальні проекти; надати більше повноважень органам місцевого самоврядування та знизити рівень корупції. Крім того, для більш ефективного впровадження виконання соціальних функцій корпоративними організаціями необхідно розробити комплекс стимулювальних

заходів, який би дієво впливав на культуру бізнесу незалежно від його величини, стадії життєвого циклу та рівня розвитку.

Таким чином, огляд національних особливостей економічної культури та її обумовленості факторами соціальної відповідальності в Україні дає можливість зробити такі висновки.

Соціальна відповідальність виникає як об'єктивна потреба не лише суспільства, а й самих підприємств, що прагнуть знайти своє місце в конкурентному середовищі, знайти свого споживача, зацікавити до співпраці національних і зарубіжних партнерів, висококваліфікованих спеціалістів.

Практики соціальної відповідальності не дають вагомих результатів, якщо вони мотивовані лише міжнародними стандартами, законодавством чи будь-якими суспільними структурами; їх ефективність тим вища, чим конкретніша спрямованість і більш наглядний соціальний результат.

Потреба суспільства у тих чи інших формах соціальної відповідальності складається під впливом національного менталітету, рівня розвитку процесів соціалізації і характеру тих конкретних проблем, які розв'язуються за участі бізнесових структур.

За таких умов соціальна відповідальність як чинник розвитку економічної культури суспільства набуває особливого значення. Але сучасна економічна сфера українського простору, особливо великих масштабів, – це так званий «громадянин світу», переважно не пов'язаний соціокультурними зв'язками обов'язку й служіння із соціальним оточенням; він несе відповідальність переважно тільки за свою економічну діяльність та прибуток, залишаючи поза увагою соціальні аспекти економічної культури.

Дефіцит прийомів та практик соціальної відповідальності в полі української економіки та низька якість виконання соціальних обов'язків суб'єктами господарювання унеможливлюють формування позитивного іміджу країни як соціальної держави, етичне ведення бізнесу, реалізацію ефективної соціальної політики.

Література

Савченко та ін. 2008: Савченко, І.Г., Радченко, О.В.: Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі. Видавництво ХНУВС, Харків 2008.

Симхович 2008: Симхович, В. А.: Моральный императив социальной ответственности бизнеса. In: Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільстваю Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, Харків 2008, с. 213–219.

Чепульченко 2010: Чепульченко, Т.О.: Соціальна відповідальність: поняття та сутність. In: Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Вип. 1 (5). Серія: Політологія. Соціологія. Право. ІВЦ «Політехніка», Київ 2010, с. 136 - 142.

Summary

Economic culture in the context of social responsibility sorely lags and does not satisfy the real needs of society today about the behavior of economic sectors. Fix this situation is possible by adopting and maintaining ethical standards of social responsibility. Not installing morally and socially irresponsible economic sphere is doomed as a value.

Key words: economic culture, social responsibility, business, social environment.

ЧАСТОТНІ МОРФЕМНІ СЛОВНИКИ В КОРПУСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – ДЖЕРЕЛО СТИЛЕМЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зубань Оксана
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
oxana_mell@mail.ru

Дослідження статистичних параметрів основних стилів української мови на морфемному рівні представлено низкою відомих праць колективу відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України: [Перебийніс 1967] і [Клименко 1973; 1998], [Грязнухіна та ін. 1979], [Карпіловська 1999] та ін. Системне вивчення морфемного рівня організації тексту в аспекті параметризації ідіостилю стало можливим із розвитком корпусної лінгвістики, зокрема такі дослідження [Зубань 2014а; 2014б] проводяться на матеріалі Корпусу української мови (http://www.mova.info/corpus.aspx), створеного колективом лабораторії комп'ютерної лінгвістики КНУ імені Тараса Шевченка.

У статті ставиться завдання провести стилеметричне дослідження морфемного рівня організації лексикону поетичного мовлення Лесі Українки, Л. Костенко, В. Стуса та Т. Шевченка на матеріалі Електронних частотних словників (далі ЧС) морфемних структур слів чотирьох поетів: ЧС збірки «На крилах пісень» Лесі Українки (http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=lunp), ЧС збірки «Вибране» Л. Костенко (http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=lkzb), ЧС збірки «Палімпсести» В. Стуса (http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=stuspol1), ЧС мови Т. Шевченка - «Твори в п'яти томах» (http://www.mova.info/cfqsh.aspx).

У ЧС в описі морфемної структури слова використано моделювання як метод математичної експлікації мовного знака (спрощення): модель морфемної структури (далі ММС) слова розглядається як інваріантна модель морфемно експлікованої семної структури слова на найвищому рівні узагальнення. ММС слів є типовими структурними одиницями мови, що розуміються всіма мовцями однаково та є відтворюваними і повторюваними у мовленні. ММС мають кількісно-функціональну організацію: моделюють кількість морфем у слові та функціональний тип кожної морфеми за допомогою латинських літер, де P – префікс, R – корінь, S – суфікс, F – флексія, I – інтерфікс, X – постфікс, наприклад: PPPR**S**F – *не-с-по-ви-т-ий*, RIRSF – *льод-о-різ-Ø-Ø*. ММС слова (початкової форми) є базовою одиницею реєстру ЧС. До кожної ММС у словнику подано лексику, в якій ця модель реалізується. Методика моделювання морфемних структур слів та автоматичного укладання електронних частотних морфемних словників у Корпусі української мови була описана в лінгвістичних працях та статтях [Дарчук 2013; Зубань 2015].

Електронні ЧС структуровані на три зони: 1. Інвентар ММС; 2. Реалізація вибраної ММС у словах тексту; 3. Контексти вживання вибраного слова. Інвентар ММС словника формується автоматично за слововживаннями текстів Корпусу. До кожної моделі подано інформацію про абсолютну та середню частоту (див. Рис. 1, 1-ша таблиця).

Всього записів: 39

Структура	Абсолютна частота	Середня частота
RF	16323	267,59
RSF	7482	122,66
R	6605	108,28
PRSF	3804	62,36
PRF	1631	26,74
RSSF	898	14,72
RS	604	9,90
PRS	499	8,18
RSS	359	5,89
PRSSF	212	3,48
PPRSF	186	3,05

Частотний словник по морфструктурі:PRSF, частина мови:Іменник Всього записів: 95 Всього записів: 95 Всього записів: 95

Слово	Частина мови	Абсолютна частота	Слово	Середня частота	Середньоквадратичне відхилення	Коефіцієнт стабільності
пожар	ім. ч. р.	20	11	0,327868852459016	0,740432117418768	2,25831795812724
невольник	ім. ч. р.	15	11	0,245901639344262	0,644160088668475	2,61958436058513
пророк	ім. ч. р.	12	7	0,19672131147541	0,697058741818665	3,54338193757822
порада	ім. ж. р.	11	10	0,180327868852459	0,424966603174286	2,35663298123922
поклін	ім. ч. р.	7	5	0,114754098360656	0,447153498261831	3,89662334199596

Рис.1. Структура електронного ЧС морфемних структур

Реалізація у лексиконі вибраної ММС подається у новому «діалоговому вікні» (див. Рис. 1; 2-га таблиця). Приклад демонструє реалізацію моделі PRSF у 95 словах, які систематизовані в окремий частотний реєстр із такими частотними характеристиками: а) абсолютна частота; б) кількість творів, у яких вживається слово; в) середня частота; г) середньоквадратичне відхилення; д) коефіцієнт стабільності. Базовою статистичною характеристикою кожної одиниці ЧС є абсолютна частота – кількість вживань одиниці реєстру словника в аналізованих текстах. Всі інші статистичні дані вираховуються з урахуванням абсолютної частоти.

Параметризовані у такий спосіб статистичні дані про морфемні структури слів у текстах Т.Шевченка, Лесі Українки, Л. Костенко та В. Стуса формують чотири частотні реєстри на базі вибірок різного обсягу слововживань: Т. Шевченка – 42072; Лесі Українки – 11298; В. Стуса – 9421; Л. Костенко – 8200. З метою вірогідності статистичних даних В.С.Перебийніс рекомендує у статистичному зіставленні авторських стилів використовувати вибірки обсягом 150-200 тис. слововживань для кожного автора [Перебийніс та ін. 1985: 17]. Такий обсяг текстового матеріалу необхідний для аналізу лексичних особливостей художньої прози, оскільки кількісні масиви лексичної системи мови і текстів художньої прози надзвичайно великі. У стилеметричному дослідження ММС слів поетичного мовлення можна зменшити обсяг вибірок на підставі того, що поетичні тексти набагато менші, ніж тексти художньої прози, а реєстр ММС слів української мови, за даними Морфемно-словотвірного фонду (далі МСФ) української мови, нараховує всього 368 одиниць [Клименко 1998: 104]. Другою вимогою стилеметричних досліджень є кількісне збалансування текстових вибірок: якщо обсяг вибірок різний, у зіставних дослідженнях не можна використовувати показник абсолютної частоти. Тому у дослідженні використовуються статистичні дані відносної частоти у відсотках – питома вага реалізації ММС у лексиконі: відсоток кількості лексем, в яких реалізована ММС, по відношенню до загальної кількості лексем у реєстрі лексикону автора.

Кількісно-порівняльний аналіз морфемних структур слів чотирьох поетів проводиться за такими аспектами: 1) морфемна довжина слова; 2) реалізація ММС у лексиконі автора. Статистичні дані, отримані на матеріалі текстів одного автора, порівнюються із такими самими даними інших поетів. У порівнянні морфемної довжини слова також проводиться зіставлення із закономірностями організації морфемної підсистеми української мови за даними МСФ [Клименко 1998].

За реєстрами чотирьох ЧС було встановлено номенклатуру ММС слів кожного поета. Однакові за кількістю морфем ММС варіюють за функціональною структурою, наприклад, 4-морфемна структура – 4М: RSSF *дів-ч-ин-а*, PRSS *в-ран-ц-*

і. Кореляцію морфемної довжини слова із функціональним варіюванням ММС представлено в Таблиці 1.

Кільк. морф. у слові	**Т. Шевченко**		**В. Стус**		**Л. Костенко**		**Леся Українка**	
	Кількість ММС		Кількість ММС		Кількість ММС		Кількість ММС	
	прост. слів	склад. слів	прост. слів	склад. слів	прост. слів	склад. слів	прост. слів	склад. слів
1М	1		1		1		1	
2М	4	1	4	1	4	1	4	1
3М	7	3	7	3	8	2	7	4
4М	10	7	11	4	11	5	10	3
5М	11	5	8	6	13	3	10	2
6М	8	6	7	5	8	5	4	3
7М		2	2		1		1	1
Разом	**41**	**24**	**40**	**19**	**46**	**16**	**37**	**14**
	63		**59**		**62**		**51**	

Слова у поетичних текстах Т. Шевченка (65 ММС); В. Стуса (59 ММС); Л. Костенко (62 ММС) моделюються за приблизно однаковою кількістю ММС, а лексика Лесі Українки представлена найменшою кількістю ММС – 51. По-різному представлена кількість ММС простих і складних слів у текстах поетів: найбільшу функціональну різнотипність мають ММС простих слів у лексиці Л. Костенко (46 ММС), а складних слів у лексиконах Т. Шевченка (24 ММС) та В. Стуса (19 ММС). **1-морфемні та 2-морфемні** слова представлені у лексиконах чотирьох поетів однаковою кількістю ММС, що моделюють усі можливі функціональні типи морфструктур 1- та 2-морфемних простих і складних слів української мови: R *де*, RR *бо-дай*, RF *мій-Ø*, RS *добр-е*, RX *де-сь*, PR *не-хай*. Кількісний розподіл ММС слів за кількісно-морфемною (колонка – кількість морфем у слові) та функціонально-морфемною (колонки – кількість ММС) складністю показує, що із збільшенням морфем у слові кількість ММС слів починає варіювати. **4-морфемні ММС** складних слів найчисленніші у лексиці Т. Шевченка (7 ММС); **5-морфемні ММС** складних слів мають більшу функціональну варіативність у лексиці Т. Шевченка (5 ММС) та В. Стуса (6 ММС), а в лексиконах Л. Костенко (3 ММС) та Лесі Українки (2 ММС) варіативність цих моделей істотно знижується.

Найменшу функціональну варіативність мають **6-морфемні слова** у лексиці Лесі Українки (4 ММС складних слів, 3 ММС простих слів). **7-морфемні ММС** мають низьку функціональну варіативність: а) ММС простих слів реалізовані у словах В. Стуса (2 ММС: PRSSSSF *з-мер-т-в-і-л-ий*; PPRSSSF *не-до-кон-а-н-ість-Ø*), Л. Костенко (1 ММС: PPRSSFX *при-з-вич-ај-і-ти-ся*), Лесі Українки (1 ММС: PPPRSSF *не-до-с-пі-ва-н-ий*); б) ММС складних слів реалізовані у словах Т. Шевченка (2 ММС: RIRSSSF *нов-о-бр-а-н-ець-Ø*; RSIRSSF *вел-ик-о-муч-ен-ик-Ø*) та Лесі Українки (1 ММС: RIPRSSF *брат-о-в-би-в-ств-о*).

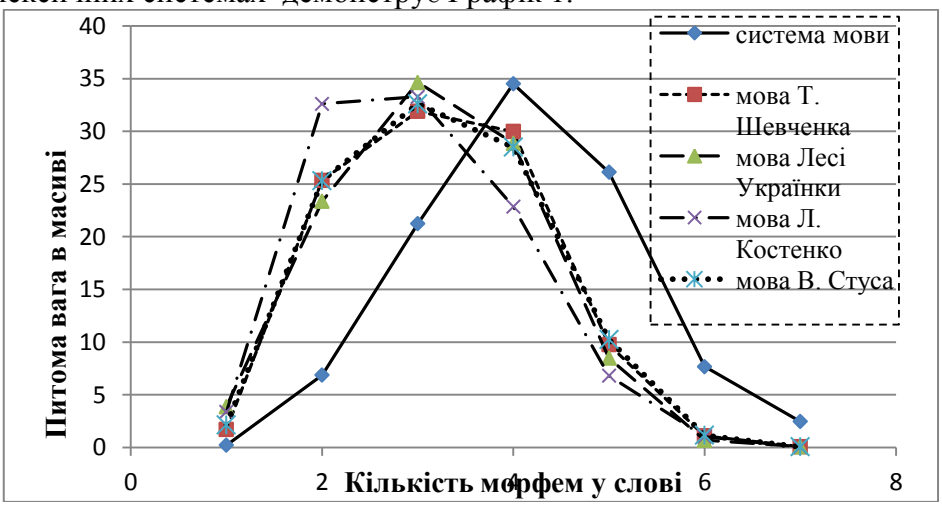
Кількісні дані Табл.1 показують, що ММС реалізуються у словах різної морфемної довжини, регульованої певними закономірностями кількісного обмеження. За даними МСФ [Клименко Н.Ф. 1998: 150 - 153], морфемна довжина українського слова обмежена інтервалом 1-13 морфем: для простих слів – 1-11, для складних слів – 2-13. Морфемна довжина слова у лексиконах чотирьох поетів обмежена інтервалом 1-7 морфем: 1) прості слова у лексиці Т. Шевченка – 1-6, В. Стуса, Л. Костенко та Лесі Українки – 1-7; 2) складні слова у лексиці Т. Шевченка

та Лесі Українки – 2-7, а в лексиці В. Стуса та Л. Костенко – 2-6. Крім того, як свідчать статистичні дані Табл.2., морфемна довжина слова по-різному впливає на ступінь реалізації ММС у лексиконах української мови та чотирьох поетів.

Таблиця 2. Питома вага слів різної морфемної довжини

Кількість морфем у слові	Питома вага (%) у лексиконах				
	системи мови	Т. Шевченка	Лесі Українки	Л. Костенко	В. Стуса
1М	0,22	1,7	3,88	3,38	2,13
2М	6,87	25,35	23,36	32,61	25,32
3М	21,24	31,89	34,64	33,28	32,61
4М	34,51	29,99	28,88	22,86	28,49
5М	26,13	9,75	8,48	6,8	10,24
6М	7,67	1,1	0,68	1,04	1,16
7М	2,46	0,08	0,08	0,03	0,06

Закономірність впливу морфемної довжини слова на продуктивність ММС у п’яти лексичних системах демонструє Графік 1.

Графік 1. Розподіл морфемної довжини слова у лексиконі

Вершину ламаної «система мови» формують 3-, 4-, 5-морфемні слова, що складають ядро морфемної системи мови і становлять ≈ 81,9% лексики. Вершини ламаних, що моделюють питому вагу лексики чотирьох поетів, формують 2-, 3- та 4-морфемні слова, що складають ядро морфемної системи кожного поета: Т. Шевченка (≈ 87,23%), В. Стуса (≈ 86,42%), Л. Костенко (≈ 88,75%), Лесі Українки (≈ 86,88%). 5-морфемні структури, на відміну від системи мови, представляють на ламаних поетичного мовлення точку різкого зниження продуктивності. Розподіл морфемної довжини слова у лексиконах поетів найбільш подібний у мові Т. Шевченка та В. Стуса: ламані мови цих поетів майже збігаються. Подібно до них формується ламана «мова Лесі Українки», хоча вершина цієї ламаної демонструє найвищу серед поетів питому вагу 3-морфемних структур (34,64 %). Найбільше відрізняється ламана «мова Л. Костенко», що демонструє найвищу серед поетів питому вагу 2-морфемних

структур (32,61 %), другу за рангом питому вагу 3-морфемних структур (33,28 %); стрімке зниження питомої ваги (найнижчу продуктивність – 22,86 %) 4-морфемних структур.

Ламані графіка демонструють кількісне зменшення морфемної довжини слів ядрового масиву лексики поетів порівняно із системою мови. За даними МСФ, середня морфемна довжина українського слова обмежується інтервалом 4 ± 1 і становить 3,9 [Клименко 1998: 150-153]. На базі чотирьох ЧС можна вирахувати середню морфемну довжину слова у лексиконі кожного поета за формулою $\bar{x} = \frac{\sum x_i \cdot n_i}{\sum n_i}$ (x_i – кількість морфем ММС, n_i – кількість слів, в якій реалізована ця ММС): мова Т. Шевченка –3,24; мова В. Стуса – 3,23; мова Лесі Українки – 3,15; мова Ліни Костенко – 3,002. Таким чином, середня морфемна довжина слова поетичного мовлення входить до інтервалу 4 ± 1, але поети використовують морфемно коротші слова. Встановлена стилеметрична закономірність поетичного стилю підтверджується дослідженнями середньої фонемної довжини слова та довжини слова у складах: у поетичних текстах вживаються найкоротші слова, порівняно із іншими стилями [Перебийніс 1967: 178].

Реєстр моделей морфемних структур ЧС кожного поета формує окрему морфемну систему, яка об'єднує різну кількість одиниць із різною продуктивністю у лексиконах поетів: Т. Шевченка (65 ММС – 5279 лексем); В. Стуса (59 ММС – 3527 лексем); Л. Костенко (62 ММС – 2984 лексеми); Лесі Українки (51 ММС – 2500 лексем). У Таблиці 3, згідно з прийнятою у лінгвостатистиці традицією [Перебийніс 1970], визначено ядро (75 % масиву) та основу (90 % масиву) системи ММС слів кожного поета за питомою вагою моделі у лексичній реалізації.

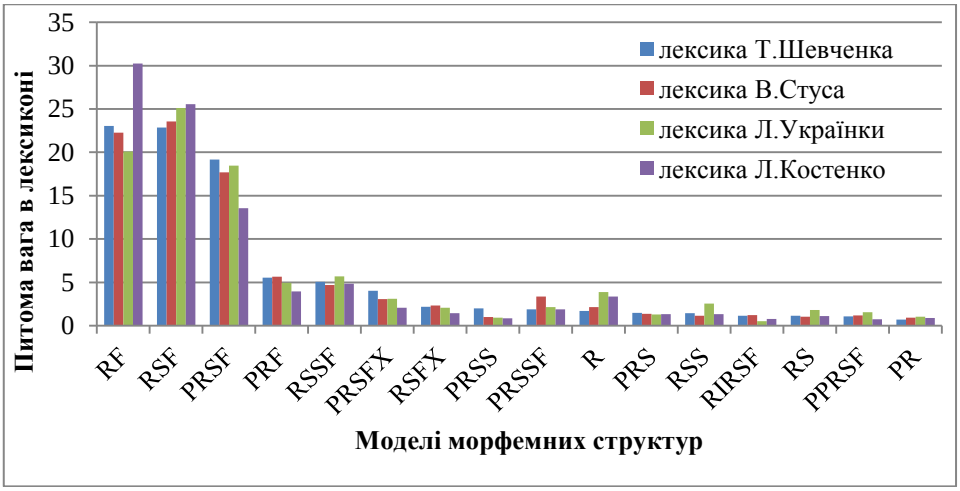
Таблиця 3. Продуктивні ММС у лексиконах поетів

ММС	Т. Шевченко	В. Стус	Леся Українка	Ліна Костенко
	Питома вага лексики у %			
RF	23,03	22,26	20,08	30,23
RSF	22,85	23,56	25,12	25,54
PRSF	19,17	17,69	18,48	13,54
PRF	5,55	5,64	4,96	~~**3,95**~~
RSSF	5,08	4,68	5,68	4,86
Ядро	**75,68**	**73,83**	**74,32**	**74,17**
PRSFX	4,03	3,06	3,12	2,08
RSFX	2,20	2,35	2,08	1,44
PRSS	1,99	~~**0,99**~~	~~**0,92**~~	~~**0,87**~~
PRSSF	1,89	3,35	2,16	1,88
R	1,70	2,13	3,88	3,38
PRS	1,49	1,39	~~**1,28**~~	1,34
RSS	1,46	1,16	2,56	1,34
	Основа 14,76			
RIRSF	1,16	1,22	~~**0,52**~~	~~**0,77**~~
RS	1,14	1,05	1,8	1,11
			Основа 15,6	**Основа 16,52**
PPRSF	1,08	1,19		0,74
		Основа 16,9	1,56	

Наведена у таблиці інформація показує, що ≈ 75% лексикону поетичного

мовлення трьох поетів моделюється за 5-ома спільними ММС: RF *мій-Ø*, RSF *плак-а-ти*, PRSF *с-пі-ва-ти*, PRF *ні-хт-о*, RSSF *дів-ч-ин-а*, що складають ядро морфемної системи. Ядро морфемної системи текстів Л. Костенко формують 4 ММС: модель PRF виходить за межі ядра. Наступні ≈ 15% продуктивної лексики моделюється за різними ММС, серед яких визначаються: а) спільні моделі для 4 поетів модель: PRSFX *по-див-и-ти-ся*; RSFX *див-и-ти-ся*; PRSSF *на-йм-ич-к-а*; R *де*; RSS *тяж-к-о*; б) моделі окремих ідіостилів, виділені в таблиці сірим фоном: Т. Шевченка – PRSS *в-ран-ц-і*; Т. Шевченка, В. Стуса, Л. Костенко – PRS *з-нов-у*; В. Стуса – RIRSF *біл-о-рук-Ø-ий*; В. Стуса, Л. Костенко, Лесі Українки – RS *добр-е*; В. Стуса – PPRSF *без-не-вин-н-ий*. Ці ММС разом із ядровими формують основу морфемної системи (моделюють ≈ 90% лексики), яка у кожного поета індивідуальна (див. Табл.3): Т. Шевченко – 12 ММС; В. Стуса – 14 ММС, Лесі Українки – 11 ММС; Л. Костенко – 12 ММС. Всі інші ММС є периферійними (≈ 10% лексики) і характеризуються продуктивністю меншою від одного відсотка. Такі ММС реалізуються в індивідуальній лексиці ідіостилю кожного поета. Автоматичне визначення низькопродуктивних ММС у ЧС формує статистичний прийом вилучення із тексту індивідуальної лексики, що може з вірогідністю використовуватися у стилістичних дослідженнях.

ММС, які формують основу морфеміки чотирьох поетів (див. Табл.3), мають різну продуктивність. Розподіл питомої ваги лексичного масиву кожного поета за продуктивними ММС представлено на гістограмах Графіка 2.

Графік 2. Розподіл ММС слів у лексиконах поетів

Відмінність статистичних даних питомої ваги ядрових ММС у лексиконах поетів свідчить про закономірності реалізації морфемних структур слів у лексиконі кожного автора і визначає загальні та індивідуальні риси ідіостилю.

Зіставлення статистичних даних ЧС в аспекті морфемної довжини слова та реалізації ММС у лексиконах поетів формує стилеметричну модель опису морфемного рівня організації тексту поетичного мовлення. Використання такої моделі в стилістичному дослідженні виявляє особливості функціонування загальних закономірностей морфемної системи української мови у поетичному мовленні загалом та в ідіостилі поета зокрема. Статистичний аналіз морфемних структур слів демонструє лише один із аспектів стилістичних досліджень, які можуть проводитися

на базі морфемних ЧС у Корпусі української мови. Використання цих словників відкриває широкі перспективи для глибоких стилеметричних розвідок.

Література

Г р я з н у х і н а та ін. 1979: Грязнухіна, Т.О., Клименко, Н.Ф., Комарова, Л.І: Морфемна структура слова. Наукова думка, Київ 1979.

Д а р ч у к 2013: Дарчук, Н.П.: Комп'ютерне анотування тексту: результати і перспективи. Освіта України, Київ 2013.

З у б а н ь 2014а: Зубань, О.: Особливості морфемної будови слів у поетичних текстах Т. Шевченка (на матеріалі Корпусу української мови). In: Українське мовознавство. № 44/1. Київ 2014. с. 123 - 133.

З у б а н ь 2014б: Зубань, О.М. Стилеметричні ознаки морфемних структур слів у поетичному мовленні Т. Шевченка (на матеріалі Корпусу української мови). In: Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 48. Київ 2014. с. 165 - 179.

З у б а н ь 2015: Зубань О.: Електронні частотні морфемні словники в Корпусі української мови. In: Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. № 3 (304). Луцьк 2015. с. 315-320.

К а р п і л о в с ь к а 1999: Карпіловська, Є.А.: Суфіксальна підсистема сучасної української мови: будова та реалізація. УкрНДІПСК, Київ 1999.

К л и м е н к о 1973:Клименко, Н.Ф.: Система афіксального словотворення сучасної української мови. Наукова думка, Київ 1973.

К л и м е н к о 1998: Клименко, Н.Ф.: Основи морфеміки сучасної української мови. Київ1998.

П е р е б и й н і с 1967: Перебийніс, В.С./ Від. ред. Статистичні параметри стилів. Наукова думка, Київ 1967.

П е р е б и й н і с 1970: Перебийніс, В.С.: Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Наукова думка, Київ 1970.

П е р е б и й н і с та ін. 1985: Перебийніс, В.С., Муравицька, М.П., Дарчук, Н.П.: Частотні словники та їх використання: монографія. Наукова думка, Київ 1985.

Summary

The article describes statistical analysis of T. Shevchenko's, Lesya Ukrainka's, L. Kostenko's and V. Stus's idiostyle at the morphemic level of organisation of poetic texts. The research is carried out on the basis of Electronic frequency dictionaries of morphemic word structure, which were automatically constructed on poets' textual material in the Corpus of the Ukrainian language. Quantitative comparative analysis of morphemic word structure of four poets is made according to such characteristics: 1) morphemic length of a word; 2) a token of morphemic structure in lexicon. Statistical data of four poets are compared with each other and with Morphemic-Derivational Data Base of the Ukrainian Language by Institute of Linguistics.

Key words: Corpus of the Ukrainian language, Electronic dictionary of frequency, the stylistic and statistic signs of morphemic structure of words.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЄДНУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Звягіна Ганна
Запорізький державний медичний університет
a_zvjagina@ukr.net

Дослідження мовленнєвого членування речення започаткував у 30-40-х роках XX століття чеський лінгвіст В. Матезіус, який пропонував розрізняти статичний (конструктивний) та динамічний (функціональний) аспекти речення. Ш. Баллі описав виокремлення частини речення в самостійну одиницю і назвав це явище *дислокацією*.

У російському мовознавстві відокремлені компоненти речення спочатку вважали неповними реченнями (О. Пешковський, О. Шахматов). Згодом членування цілісної структури речення на кілька інтонаційно-смислових частин почали позначати терміном *приєднання*, уведеним у науковий обіг завдяки працям радянських лінгвістів Л. Щерби та В. Виноградова. У сучасному значенні термін *парцеляція* вперше використав О. Єфремов.

У працях британських та американських мовознавців парцеляція трактується як ненормативне явище, для опису парцеляції використовується термін *sentence fragment* (реченнєва частина), іноді в тому ж значенні некоректно вживається термін *fragmentary sentence* (фрагментарне речення) – контекстно-залежне неповне речення, наприклад, відповідь на питання одним словом.

У франкомовній мовознавчій науці є небагато робіт, спеціально присвячених теорії парцеляції. Ж. Антуан пише про те, що французька мова, прагнучи простоти й невимушеності, шукає нові форми літературного висловлення, які базуються на систематичному введенні елементів розмовної мови. М. Коен указав на факт самостійного функціонування синтаксично залежних членів речення, відзначивши їх недавнє походження. Автор використав нові поняття *parcelles* та *style parcellaire*.

Українські дослідники активно почали вивчати членування єдиної граматичної структури на частини з 60-х років XX століття і розглядали відділені компоненти як приєднувальні конструкції (І. Чередниченко, М. Каранська) чи різновид приєднувальних конструкцій і для їх називання пропонували терміни *приєднувально-відільні речення* (І. Петличний), *відільні речення* (П. Дудик, П. Коструба).

«Одна із головних причин сутнісних змін в граматичному ладі – посилення впливу розмовного синтаксису на письмове мовлення, домінуючий результат якого простежується на поступовому (а інколи й різкому) відході від «класичних» (усталених), синтагматично вивірених синтаксичних конструкцій з експліцитно виявлювальними типами і формами синтаксичного зв'язку й адекватними смисловими відношеннями, що відображають структурну і смислову цілісність» [Загнітко 2003: 136].

Сучасній науці відомі цілком протилежні оцінки парцеляції й приєднування. Так, Ю. Ванников заперечує приєднувальний зв'язок і вважає його одним з видів трансформації речення в мовленні, а саме парцеляцією [Ванников 1979]. Н. Валгіна кваліфікує парцеляцію як різновид приєднування [Валгина 1973].

Значний крок у розмежуванні приєднування й парцеляції зроблено в працях, які розрізняють у синтаксичній структурі речення 2 аспекти: конструктивний (статичний) і функціональний (динамічний). В. Бєлошапкова кваліфікує приєднування як явище статистичного аспекту, а парцеляцію – як речення комунікативно-функціонального плану [Белошапкова 1967]. Така концепція знайшла підтримку А. Загнітка, Л. Конюхової, О. Звєрєвої та ін.

Усі дослідники погоджуються, що приєднувані конструкції – це явище живої розмовної мови, вони привносить у художні тексти відчуття окремішності. Приєднувальними вважатимемо конструкції, утворені з основного (базового, опорного) та приєднуваного (побічного) речення. На матеріалі усного і писемного українського літературного мовлення їх досліджено в дисертаційній праці В. Жайворонка [Жайворонок 1970], на матеріалі українського художнього мовлення – у дисертації Г. Коцюбовської [Коцюбовська 2002].

На думку Л. Пац, класифікаційно-диференційні ознаки парцельованих і приєднувальних конструкцій стосуються більше смислового й структурного аспектів: 1. **Парцеляти** характеризуються структурною залежністю від базової частини й наділені активною лівобічною валентністю. Вони максимально прагнуть увійти до препозитивної конструкції. **Приєднувальні** величини позбавлені структурної залежності й при входженні їх, за умови трансформації, до попереднього речення не змінюють його структурну схему. 2. Функціональне навантаження **парцельованих** конструкцій полягає в актуалізації смислу, найважливіших фрагментів інформації, натомість **приєднувальна** структура уточнює, конкретизує, деталізує чи означує один / декілька компонентів препозитивного речення. 3. Займаючи чітко фіксовану постпозицію, **приєднувальні** синтагми відзначаються почасовістю, тобто вони виникають пізніше, ніж додаткова інформація до уже повідомленого, а художній час **парцелята** здебільшого одномоментний з основною дією. 4. Структурні різновиди вичленовуваних конструкцій, як **парцельованих**, так і **приєднувальних**, варіюються від окремого члена речення до поліпредикативних утворень [Пац 2004: 108].

Спираємось у нашому дослідженні на визначення приєднування як послідовного доповнення інформативного тла речення відповідними кваліфікаційно-характеризуючими величинами, що полягає у вираженні певних смислових відношень типу додавання, уточнення і характеризації попереднього компонента [Загнітко 2003]. Цілком погоджуємось з тим, що: *парцеляти* характеризуються структурною залежністю від базової частини й наділені активною лівобічною валентністю. Вони максимально прагнуть увійти до препозитивної конструкції. Функціональне навантаження *парцельованих* конструкцій полягає в актуалізації смислу, найважливіших фрагментів інформації. Художній час *парцелята* здебільшого одномоментний з основною дією. Структурні різновиди вичленовуваних конструкцій, варіюються від окремого члена речення до поліпредикативних утворень [Загнітко 2003].

Мова творів Григора Тютюнника та окремі питання його художнього ідіостилю стали предметом дослідження багатьох літературознавців. Зокрема О. Бабакова, Л. Бублик, І.Дзюба, Л. Масенко, Л.Мороз, Г. Мудрик, Н. Кухта, П. Сердюк, Г. Штонь досліджували тематику творів Г. Тютюнника; В. Іванишин, В. Панченко – новаторство новел; Т. Аврахов, В. Литвин, В. Святовець відзначали поліфункціональність художньої деталі у творах письменника; С. Александрова відзначала запахові відчуття як художню деталь оповідань, П. Ротач проаналізував тематику та символи новели («Деревій»); І. Захарчук дослідила передмістя як

культурологічну модель творчості, проекцію дивака у художніх творах Г. Тютюнника; Р. Мовчан – мотиви відчуження особистості у творчості; М. Сулима – вживання народних пісень. У дисертаційних дослідженнях О. Лихачова дослідила поетику новелістичної творчості письменника, Н. Тульчинська – своєрідність художнього вираження психологізму у творах письменника.

У мовознавчих розвідках лексико-фразеологічні діалектизми розглянула А. Смирнова, слова автора при прямій мові у художньому тексті (на матеріалі творчості Григора та Григорія Тютюнників) – Н. Гут. За результатами дослідження естетичих модифікацій народнорозмовності С. Бибик відзначає її як основну домінанту прози Григора Тютюнника.

Однак спеціального дослідження, присвяченого дослідженню приєднувальних конструкцій у творах письменника та їх статусу в художньому мовленні, немає. Тому пропонована праця є спробою дослідити й виявити особливості вживання, засоби зв'язку між приєднуваною та основною частиною, їх семантику, частотність використання та роль у формуванні індивідуального стилю автора.

Засобами зв'язку між приєднуваною й основною частиною, уважає В. Жайворонок, можуть бути: 1) сполучники, що виступають лише (або переважно) у функції приєднування; 2) сполучники, омонімічні сполучникам і сполучним словам сурядності або підрядності; 3) приєднувальні сполучники, омонімічні модальним словам і часткам [Жайворонок 1970: 7]. У нашій розвідці спираємося саме на таку класифікацію.

Серед першої групи виокремлено сполучники *та й, та ще, а також,* які більшою чи меншою мірою увиразнюють стилістичне навантаження приєднуваних речень. Приєднуване речення із подібним сполучником може бути і простим, і складним за своєю структурою: *Юхим собою гарний був, сказать, показний. Та й Тетяна чепурненька* [Тютюнник 1984: 21]. Приєднувані речення з аналітичними сполучниками *та й, та ще, та ще й, які* підсилюють стилістичне значення додаткового повідомлення, зауваження, оцінного судження цих речень.

До другої групи належать сполучники сурядності та підрядності. Спостерігаємо активність сполучника сурядності *і* як виразника приєднувальних семантико-синтаксичних відношень: *Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю носовик і помічаю, як на дідовій щоці ворушиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. І я знаю чого* [Тютюнник 1984: 12]. Серед інших сполучників маємо протиставні сурядності *а, але, проте: Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони – басом, а я – альтом. А тепер – минулося* [Тютюнник 1984: 12]. Приєднувані речення виражають здебільшого несподівані протиставлення, є лаконічними, влучними у змалюванні життєвих реалій. Змістова контрастність увиразнюється позиційним та інтонаційним розчленуванням, що збільшує експресивне навантаження приєднуваних речень.

Для всіх структурних різновидів приєднуваних речень, у яких роль скріпів виконують вставні слова, що належать до третьої групи, спільною є семантика додаткового повідомлення, на яку нашаровуються додаткові значеннєві відтінки. Особливим стилістичним забарвленням вирізняються конструкції, приєднуване речення в яких пов'язане з основним за допомогою сполучних засобів, похідних від модальних слів, повнозначних частин мови й часток, які, зберігаючи своє лексичне значення і суб'єктивну модальність, одночасно виконують функцію службових слів, що є вторинною. Кожен із сполучних засобів по-своєму увиразнює функції приєднуваних речень, це узагальнення, підсумки, іноді з відтінком наслідку:

Та пісня морозом пішла у мене по спині, зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю. Може, мене й справді піймали в капусті і оддали цій жінці... [Тютюнник 1984: 16], це може бути коментар, пояснення, часто зі своєрідною поправкою, простежується також припущення, пов'язане з оцінкою.

Ролі власне приєднувальних сполучних слів прибирають прислівники та частки й прикріплюють думку, що містить:

а) інформацію про подію, яка відбувається паралельно з основною: *Сидить і дивиться на шлях, недавно заасфальтований, гамірний – машина за машиною, сюди-туди. А то і не ящички зовсім. То промкомбінатівська машина вату в район повезла людям на одіж...* [Тютюнник 1985: 181];

б) елемент, який поширює попередній досить суттєвим зауваженням: *Він знав тут кожну вуличку і завулок, усипані понад парканами жужелицею про осінню та весняну багнюку, кожен дубок і кущ глоду в балці зі струмком поміж камінням і травицею.Та найдужче знав і любив оці кучугури штибу на місці колишньої сортувальні, розбитої у війну* [Тютюнник 1985: 185];

в) одиницю, що є додатковим повідомленням, міркуванням: *Аж селянам дивитися на нього шкода: не доганяє чоловік. Чи про смерть забув.А воно ж гріх про смерть забувати* [Тютюнник 1984: 176];

г) пояснення, коментар до змісту базової частини: *Якщо, приміром, брався хтось за непосильне, його застерігали:* «*Гляди, щоб не було, як із Карим, – надувся, а тоді штани прав*». *Це культурніші* [Тютюнник 1984: 175];

д) умовивід: *Іван ішов до пасажирського, щоб побачити знайому провідницю. А може, це й не те — знайому* [Тютюнник 1984: 186];

е) зауваження, протиставне, контрастне до змісту базового компонента: *Раніш було сиди нудьгуй, жди, поки той сон старечий пізній нагодиться, слухай, як миші торощать по закутках надбане щоденною працею. Тепер не те* [Тютюнник 1984: 179];

є) уточнення: *Дома роздивився книжечку як слід: погортав, слинячи палець, подивився листочки на світло. Нічого, хвильки якісь намальовано синенькі. Тільки тонка дуже* [Тютюнник 1984: 180];

ж) припущення: *В'їдливішого порівняння не знаходив, бо понад усе в житті ненавидів мотоцикли. Може, тому, що сусіда-тракторист ось уже десять років будив його вдосвіта своєю двоколісною машиною* [Тютюнник 1984: 177];

з) одиницю із значенням виділення: *А це вже і влітку не завжди добре старому. Надто ж як задощить* [Тютюнник 1984: 181]. Функція актуалізації, виділення змісту доданої частини пов'язується з такою синтаксичною особливістю приєднувальних конструкцій, як порушення звичайного розташування компонентів висловлення.

Семантика приєднуваних частин пов'язана зі значенням кожного конкретного сполучника чи сполучного слова або його складовими. Крім того, залежна одиниця виражає додавання: думок, які не поєднані безпосередньо за змістом з основним висловленням; повідомлень про предмети, дії, обставини, ознаки, деталі, які здатні розширити, доповнити основну частину, висловлень, пов'язаних з послідовним, поступовим розгортанням дій, логічним описом.

Завдяки доданому компонентові в тексті досягається акцентуація, виокремлення якихось деталей, конкретизація об'єкта, якого стосується додаткова інформація, оцінка, висловлення ставлення до основного повідомлення,

коментування. Приєднані одиниці можуть не тільки пояснювати, але й указувати на обґрунтування причини того, про що йшлося раніше. Часто прикріплені компоненти можуть пояснювати основну думку, додаючи до неї щось нове або підсумовувати, виражати наслідок, припущення, пов'язане з оцінкою.

У приєднувальних конструкціях реалізуються текстоорганізуючі функції, а також відбувається послідовне, лінійне нанизування елементів у тексті: *Вголос не говоритимуть, ні... Бо їм кортить бути вже дорослими, того й шепотітимуться. Бо шепіт вечоровий – то голос близького повноліття. Бо шепіт – таїна. Шепіт – притамована радість, що рветься з грудей...* [Тютюнник 1984: 214]. Це може бути перехід між абзацами: *Однак і в хаті самому нудьга, тільки мухи гудуть та радіо в чорному ящичку на стіні шкабарчить: уже рік чи два як несправне. То вдягається і йде* [Тютюнник 1984: 113]. У конструкціях такого типу приєднувані одиниці відзначаються в основному однаковими функціями, їх кількість залежить від семантичної місткості кожного окремого сполучника. Подібність значень прикріплюваних компонентів зумовлюється не спільністю семантики показників зв'язку, а змістом, властивим самому приєднуванню.

За допомогою власне приєднувальних показників відбувається приєднання риторичних питань. При цьому приєднувальні конструкції виступають як засіб діалогізації, завдяки питальному оформленню приєднуваної частини спостерігається ускладнення відношень між компонентами побудови. Доданий питальний компонент може також виступати своєрідною відповіддю-припущенням. Значного експресивного потенціалу в текстах Григора Тютюнника набувають приєднувальні конструкції, побудовані за моделлю складних безсполучникових речень. Їхня лаконічність не лише полегшує сприймання, а й додає емоційності. Структурно переважає вживання неповних приєднуваних речень.

Функція актуалізації, виділення змісту доданої частини пов'язується з такою синтаксичною особливістю приєднувальних конструкцій, як порушення звичайного розташування компонентів висловлення. Коли змінюється послідовність засобів зв'язку (препозиція на постпозицію), то відбувається спочатку виклад нової інформації, яка, на думку мовця чи оповідача, є більш суттєвою, вагомою, а насамкінець розкривається її зв'язок з попередньою одиницею: *Ну, якщо будеш у наших краях іще колись, заходь прямо до мене. Нощ-полнощ — нагодую, притулю десь, чого ж...* [Тютюнник 1985: 28].

Обсяг і характер думки, доданої до базової частини, впливають на створення багатокомпонентних приєднувальних конструкцій, у яких виділяються певні варіанти зв'язку приєднуваного й основного елементів. Стосовно таких конструкцій доречно говорити про опосередкований, чи дистантний, зв'язок базового й другого залежного компонентів.

Таким чином, приєднувальні конструкції допомагають створити повне, інформативно вичерпне повідомлення, передати хід думок автора чи персонажа, надати оповіді рис усної розмови або передати усне мовлення, відтворити процес мислення із значною кількістю смислових і модальних відтінків. Вони виступають активним засобом творення зв'язного тексту на рівні окремих його відрізків.

Використання приєднувальних конструкцій як явища уснорозмовного мовлення є регулярним та постійним у розглянутих нами творах. Структурно переважає приєднання цих конструкцій до основної частини за допомогою сполучників сурядності, зокрема для вираження таких відношень, як додаткове повідомлення, зауваження, оцінка. Сполучники підрядності вказують на різні

обставини дії – часові, умовні, цільові. Для вставних слів спільною є семантика додаткового повідомлення, на яку нашаровуються інші значеннєві відтінки.

Приєднувальні сполучні слова вносять різноманітні додаткові відтінки у значення основної частини, а саме: інформацію про подію, яка відбувається паралельно з основною, суттєве зауваження, додаткове міркування, коментар до змісту базової частини, умовивід, протиставне зауваження, уточнення, припущення, виділення.

Додатковими функціями, що їх виконують приєднувальні конструкції, є повідомлення про предмети, дії, обставини, ознаки, деталі, які здатні розширити, доповнити основну частину, висловлення, пов'язані з послідовним, поступовим розгортанням дій, логічним описом, акцентуація, конкретизація об'єкта, обґрунтування причини того, про що йшлося раніше.

Приєднувальні конструкції структурно оформлені як риторичні запитання, безсполучникові речення. Такі неповні приєднувані речення віддзеркалюють логіку авторської думки, спрямовану на ті моменти, які автор уважає за потрібне виокремити. Функцію виділення виконують конструкції, у яких постпозиційна частина виокремлена в препозицію.

Література

Белошапкова 1967: Белошапкова, В. А.: Сложное предложение в современном русском языке: Некоторые вопросы теории. Просвещение, Москва 1967.

Валгина 1973: Валгина, Н. С.: Синтаксис современного русского языка. Высшая школа, Москва 1973.

Ванников 1979: Ванников, Ю. В.: Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. Русский язык, Москва 1979.

Жайворонок 1970: Жайворонок, В. В.: Сложноприсоединительные конструкции в украинской устной и письменной литературной речи. Автореф. дисс. … канд. филол. наук, Киев 1970.

Загнітко 2003: Загнітко, А. П.: Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій. In: Лінгвістичні студії: Вип. 11. Ч.І, ДонНУ, Донецьк 2003, с.135-147.

Коцюбовська 2002: Коцюбовська, Г. А.: Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект. Дис. …канд. філол. наук, Дніпропетровськ 2002.

Пац 2004: Пац, Л.: Способи текстової організації: парцеляція, приєднування, сегментація. In: Вісник Львівського університету. Серія «Філологія». Вип. 34. Ч.1. Львів 2004, с. 105-112.

Тютюнник 1984: Тютюнник, Гр.: Твори у 2-х т. Т.1. Молодь, Київ 1984.

Тютюнник 1985: Тютюнник, Гр.: Твори у 2-х т. Т.2. Молодь Київ 1985.

Summary

The joining constructions used in works of Hryhir Tutunnic are investigated in the article. The basic methods of joining of such sentences are considered to basic part, semantics of joining sentences, specific of their use in works of writer. The joining constructions express an additional report, remark, estimation, specify on the different circumstances of action, having a special purpose. Joining connecting words bring in various additional tints in the value of basic part: information about an event, that takes place in parallel with basic, substantial remark, additional reasoning, comment to maintenance of base part, deduction, adversative remark, clarification, supposition, selection.

Key words: parcellation, the joining constructions, basic part, semantic of joining sentences.

ТЕКСТ. ДИСКУРС. ТЕОРІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНА РОЛЬ ПАУЗ ХЕЗИТАЦІЇ В ЛІРИЦІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Бацевич Флорій
Львівський національний університет імені Івана Франка
florij@in.lviv.ua

Поетичний світ Тараса Шевченка – це не спокійний світ ліричного наративу: це кипляча магма пристрастей, болю, сподівань, відчаю, радості, любові, ненависті, які переповнюють автора, його ліричних героїв, інших учасників естетичної інтеракції і, будучи втіленими в символічні засоби мовного коду, захоплюють у свою стихію адресата-читача. Природно, що Шевченкова поезія наскрізь просякнута різноманітними комунікативними акціями: від ліричної оповіді до пристрасних монологів, діалогів і полілогів його героїв. Усе це формує неповторну картину внутрішньотекстової поетичної інтеракції. За нашими підрахунками, із 214 поетичних творів Т. Шевченка, поданих у п'ятитомному зібранні його творів, лише близько 20 можна вважати власне ліричними наративами, позбавленими елементів діалогізму.

Навіть побіжний погляд на поетичну творчість Тараса Шевченка засвідчує значну роль у його поезіях пауз, умовчань, обривань, перебивань, недомовок та інших засобів, які традиційно зараховують до фігур художнього мовлення – носіїв численних семантико-прагматичних конотацій, різноманітних естетичних комунікативних смислів. Назвемо ці прийоми поетичними паузами. Значна їх кількість, графічно позначених трьома крапками, – одна з комунікативних особливостей поетичного мовлення Тараса Шевченка, важливий засіб драматизації зображуваного [Чугуй 1989: 186-187]. Як слушно зазначає львівський дослідник Андрій Скоць, «мабуть у нікого з українських поетів художній текст так густо не засіяний паузами, як у Тараса Шевченка. Серед українських прозаїків таке явище спостерігаємо хіба що в архітектоніці творів Архипа Тесленка» [Скоць 1997: 38; Скоць 2006: 58-59]. Примітно, що останній вірш українського поета «Чи не покинуть нам, небого...» закінчується трьома крапками, за якими стоїть особлива пауза, що в контексті життя поета прочитується як пауза вічності.

Спостереження показують, що в поезіях Т. Шевченка варто розрізняти два типи дискурсивних дій, пов'язаних з процесами паузування: експліцитно дискурсивні, які виявляються у зовнішніх комунікативних діях автора, наратора, ліричних героїв, й імпліцитно дискурсивні, які виявляються як внутрішнє мовлення, роздуми тощо автора, наратора або ліричних героїв. Найважливішими підтипами експліцитно дискурсивних комунікативних дій у поезіях Т. Шевченка слід уважати: 1) наративні дії автора; 2) наративні дії ліричного героя (героїв), 3) власне комунікативні (інтерактивні) дії автора, наратора та ліричних героїв творів; 4) перехідні комунікативні дії між нарацією та інтеракцією героїв (див. детальніше [Бацевич 2014]). Нижче розглянемо найбільш поетично (естетично) значущі семантико-прагматичні комунікативні смисли одного із підтипів пауз у ліричних творах Т. Шевченка – пауз хезитації, тобто умовчань, викликаних обдумуванням автором (наратором) або ліричним героєм твору можливих варіантів продовження

мовлення, пошуком потрібного елемента мовного коду, перебудовою структури повідомлення в процесах вербалізації.

Паузи-хезитації у ліриці Т. Шевченка виявляються, перш за все, в мовних діях автора (наратора) та ліричних героїв. У межах кожного із виявів спостерігається специфіка семантико-прагматичного наповнення. Можна також говорити про низку перехідних випадків між хезитацією та перериванням автором (чи наратором) своєї оповіді.

І. Семантико-прагматичні аспекти авторської (нараторської) хезитації. У ліриці Т. Шевченка паузи, за якими стоїть авторська хезитація або хезитація наратора, багатофункціональні, наповнені важливими комунікативними смислами семантико-прагматичного характеру. У межах цього типу паузування можна виділити як мінімум два підтипи, які умовно кваліфікуватимемо як текстові й метатекстові. Розгляньмо їх детальніше:

1. Текстова авторсько-наративна хезитація пов'язана з власне змістовими характеристиками тексту, а тому виявляється як переважно семантична і має декілька типів реалізацій, пов'язаних з авторським наративом та наративом ліричних героїв. Серед цих підтипів найбільш комунікативно навантаженими слід уважати:

а) паузи хезитації, за якими стоять авторські очікування, надії на інший (найчастіше кращий) стан речей, порівняно з тим, про який раніше йшлося в оповіді:

Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови,
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку? (Т. Шевченко. Ми заспівали, розійшлись..., Т. 2, с. 174);

б) паузи хезитації, викликані невпевненістю автора (наратора) у сказаному вище або в тому, що він хотів би сказати:

А може, й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...
(Бо без твоєї, Боже, волі
Ми не нудились в раї голі) (Т. Шевченко. Як би ви знали, паничі..., Т. 2, с. 185);

В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні. Треба одружитись (Т. Шевченко. Якби з ким сісти хліба з'їсти, Т.2, с. 261);

в) пауза хезитації, самообривання, викликана вимушеним уточненням того, що хотів висловити автор (наратор):

Вона благала пресвятую,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одурить її не дала –
Пренепорочная! І всує (Т. Шевченко. Петрусь, Т. 2, с. 179);

г) пауза хезитації – уточнення мовцем того, що він збирається висловити в своїй оповіді як правдиве повідомлення:

Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!! (Т. Шевченко. Сон, Т.2, с. 34);

А сиріч... як би вам сказать,
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать (Т. Шевченко. Анумо, знову віршувать..., Т. 2, с. 63.

2. Метатекстова авторська хезитація стосується паузування, викликаного роздумами автора (наратора) щодо власне комунікативних аспектів розгортання оповіді. Ці роздуми, своєю чергою, можуть стосуватися наступного:

а) тактик подальшого розгортання сюжету оповіді. Тут особливе місце займає початок поеми «Сотник», де автор замислюється над тональністю майбутньої розповіді. Перед читачем розгортаються, ми би сказали, метатекстові роздуми стилістично-дискурсивного характеру:

У Оглаві... Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Трохи лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху (Т. Шевченко. Сотник, Т.2, с. 138).

Зовсім інший тип метатекстових роздумів спостерігаємо в поемі «Петрусь», де автор замислюється над однозначністю висловленого міркування стосовно матері:

Чи оддала б за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б... А втім не знаю...
Бо всякі матері бувають (Т. Шевченко. Т. 2, с. 179).

Розгортання оповіді може вимагати надзвичайних душевних зусиль, насилля над власним внутрішнім світом наратора і супроводжуватися його непідробним хвилюванням:

В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий..,
Не вимовлю...
Веселий рай
Пошли їй, Господи, подай! (Т. Шевченко. Така, як ти, колись лілея..., Т.2, с. 218);

б) пошуку потрібного слова і його повній відповідності структурі вірша, його стильовим і регістровим характеристикам. Надзвичайно показово ця, на перший погляд, приналежна до виключно поетичної «кухні», проблема представлена у вірші «У Вільні, городі преславнім...»:

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилося недавно,
Ще був тоді... От, як на те,
Не вбгаю в віршу цього слова... (Т. Шевченко. Т.2, с. 131).

ІІ. Паузи хезитації у комунікативній діяльності учасників спілкування (ліричних героїв). Цей тип пауз досить широко представлений у ліриці Т. Шевченка і є носієм значної кількості комунікативних смислів семантико-прагматичного характеру. Найбільш комунікативно активними серед них є:

а) пов’язані з психологічними станами мовця:

Сліпі небораки, –
Бо дотепні!.. А я... а я...
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну...
А слова – немає... (Т. Шевченко. Думи мої, думи мої..., Т. 1, с. 49);

«Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!» –
Та й не доказала (Т. Шевченко. Катерина, Т.1, с. 28);

б) пов'язані з ментальною діяльність мовця, зокрема процесом згадування фактів, подій тощо минулого:

[Ярема ходить по гаю і згадує:]
«Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!» (Т. Шевченко. Гайдамаки, Т. 1, с. 79);

в) пов'язані з пошуком потрібного слова, виразу, тональності, тобто паузи хезитації у повному значенні цього терміна:

[Мати:]
«Треба буде людей шукать
Та що-небудь діять.
Як ти скажеш?» – «Я не знаю,
Бо я думав теє... (Т. Шевченко. Невільник, Т. 1, с. 237);

г) пов'язані з фізичним станом (відчуття нестерпного болю, насолоди тощо), яке впливає на процес породження мовлення, продукування звуків спонтанного мовлення:

«Ще трішечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилась!» (Т. Шевченко. Титарівна, Т. 1, с. 80);

«Чи так, лебедику?! «Еге...» (Там само, с. 84).

ІІІ. Перехідні випадки між хезитацією та перериванням оповіді. Найчастіше цей прийом супроводжується зміною об'єктів (у широкому сенсі слова), які перебувають у фокусі емпатії мовця. Цей підтип паузування має значну кількість різновидів. Необхідність такого поетичного прийому, який має помітно дискурсивний характер, пов'язується з декількома виявами специфіки комунікативних смислів семантико-прагматичного характеру. Найбільш стилістично значущі серед них:

а) паузи, що передають відчуття безперспективності продовження конкретної теми оповіді:

Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш? (Т. Шевченко. Сон, Т.1, с. 206);

А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю.
Добре знаю (Т. Шевченко. Княжна, Т. 2, с. 20);

Там би мене привітали,

Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившися Богу,
Там би я... Та шкода й гадки (Т. Шевченко. Ой гляну я, подивлюся..., Т. 2, с. 68);

б) паузи – авторські обривання, за якими стоїть небажання наратора продовжувати перераховування того, про що йдеться в оповіді в силу його очевидності:

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони... всі пили (Т. Шевченко. Кругом неправда і неволя..., Т.1, с.230);

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі слало
Моє... лани, гаї, сади... (Т. Шевченко. N. N.);

Протоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода! (Т. Шевченко. Н. Я. Макарову);

в) паузи, скеровані на передавання враження вичерпаності перерахування чогось, оповіді про щось конкретне і, відповідно, необхідності переходу до інших тем. Цей перехід супроводжується зміною фокусу емпатії, введенням у наратив інших об'єктів. Примітна риса поетики Т.Шевченка – уживання в низці випадків такого типу обривань динамічної оповіді ідіоматичного словосполучення *тільки мріє*, що переводить зображуване у візуально-просторовий модус сприйняття. Наявні випадки уживань дискурсивних словосполучень на позначення закінчення розповіді, зокрема, *та й .., та й годі*. Декілька прикладів:

Утерлася, повернулась,
Пішла... тільки мріє (Т. Шевченко. Катерина, Т. 1, с. 31);

[...] Гонта гляне,
Гляне – усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... тільки мріє
В диму, та й сховався (Т. Шевченко. Гайдамаки, Т. 1, с. 124);

[...] Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невільником убогим.
У Сибір... Та й годі! (Т. Шевченко. Якби тобі довелося..., Т.2, с. 158-159);

г) паузи, що демонструють вияв почуття незручності оповідача перед адресатом щодо необхідності обговорення занадто інтимного, того, що у нормальному спілкуванні вихованих людей не підлягає прямій вербалізації. Це один із різновидів емфатичного типу пауз-умовчань:

Ганна роздяглася,
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці,

Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці...
І я колись... Та цур йому!
Сором – не згадаю (Т. Шевченко. Утоплена, Т. 1, с. 144);

д) паузи-умовчання, які підкреслюють небажання подальшої деталізації оповіді. Це може стосуватися різних причин: деякі з них можуть бути відтворені з попереднього контексту, деякі не підлягають такій реконструкції, залишаючись авторською таємницею:

[Княжна:] На сонці дуже запеклась
Та й занедужала. Лежала
Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.
І вмерла в нас (Т. Шевченко. Княжна, Т.2, с. 30);

Марія встала і пішла
З глеком по воду до криниці,
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію... (Т. Шевченко. Марія, Т.2, с. 227);

е) емпатичні паузи-умовчання, що мають на меті захистити внутрішній світ адресата від шокуючи подробиць можливої оповіді. Це паузи-перестороги:

Бодай його в світі нікому не знать –
Того, що я знаю... (Т. Шевченко. Мар'яна-черниця, Т.1, с. 135);

[...] Так-то, люде,
Хотілося б... Та що й гадать...
Нащо вже й Бога турбувать,
Коли по-нашому не буде (Т. Шевченко. Не гріє сонце на чужині..., Т. 2, с. 33);

І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити твою правду,
І весь світ обняти! (Т. Шевченко. Ми восени таки похожі..., Т. 2, с. 170).

Серед цього типу умовчань наявні паузи-натяки на відоме як наратору, так і адресату (тобто їх спільні пресупозиції), однак у силу багатьох причин оповідач це відоме вербалізувати не може. Цей тип пауз слід вважати пресупозитивними паузами-умовчаннями.

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... (Т. Шевченко. Чернець, Т. 2. с.41-42).

є) емфатична пауза, за якою «прочитується» комунікативний прагматичний смисл огиди наратора щодо можливості продовження теми оповіді, яка ятрить душу:

Бридня... а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,

Чому Господь не дав дожить
Малого віку в тім раю (Т. Шевченко. N. N., Т. 2, с. 32);

ж) емфатична пауза, що містить у собі прагматичний комунікативний смисл мрійливого умовчання:

Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої думи аж до тебе...
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш (Т. Шевченко. Кавказ, Т.1, с.285);

І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая... (Т. Шевченко. У нашім раї на землі..., Т. 2, с. 161);

з) емфатична пауза-умовчання, за якою стоять семантико-прагматичні комунікативні смисли невтішного висновку автора, наратора:

Благав Бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче! (Т. Шевченко. У неділю не гуляла..., Т. 1, с. 219);

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...
За грішнії, мабудь, діла
Караюсь я в оцій пустині (Т. Шевченко. І знов мені..., Т. 2, с. 128);

і) емфатичні паузи-самообривання, що несуть у собі прагматику різноманітних типів зміненого емоційно-психологічного стану автора чи наратора, які узагальнено можна сформулювати як хвилювання:

[Муза]
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюду помагала (Т. Шевченко. Муза, Т. 2, с. 212).

Отже, розглянутий тип паузування – носій не стільки власне семантичних, скільки прагматичних комунікативних смислів.

Таким чином, паузування, як і деякі інші засоби формально-змістовної організації ліричних творів Т. Шевченка, – важливий засіб драматизації його поетичного універсуму як однієї з найяскравіших рис ідіостилю великого Кобзаря. Серед виявів паузування значне місце посідають паузи хезитації, які надають авторському викладу, оповіді наратора чи мовленню ліричних героїв динаміку, драматизм, наповнюють їх новими естетичними смислами. Дослідження цього аспекту творчості Т. Шевченка з використанням категорійного апарату сучасної комунікативної лінгвістики та лінгвістичної прагматики має значний науковий

потенціал, обіцяє цікаві знахідки у царині дослідження вічного чуда й таїни Шевченкового поетичного слова.

Література

Бацевич 2014: Бацевич, Ф.С.: Комунікативність поезії Тараса Шевченка: семантика і прагматика паузування. In: Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці філол. секції. Том CCLXVI, Львів 2014, с. 246-269.

Скоць 1997: Скоць, А.І.: Поетика умовчань у «Кобзарі» Тараса Шевченка. In: Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці філол. секції. Том CCLXI, Львів 1997, с. 38-47.

Скоць 2006: Скоць, А.І. Шевченкознавчі студії: Декалог. Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2006.

Чугуй 1989: Чугуй, О.П.: Драматургічні елементи в ліриці Т.Г. Шевченка. Вища школа. Вид-во при ХДУ, Харків 1989.

Шевченко 1984: Шевченко, Т.: Твори в п'яти томах. Т.1-2. Дніпро, Київ 1984.

Summary

The article analyses the semantic-pragmatic volume of silencing caused by the author's (narrator's) or lyrical hero's thinking over possible ways of speech development, searching for necessary linguistic elements, reestablishing the structure of a lyrical message in the process of its verbalization. The types of hesitation connected with a variety of the embodiments of communicative poetic senses have been singled out. The research is made on the material of T.Shevchenko's poetic works.

Key words: lyrics, Taras Shevchenko's poems, pause, hesitation, semantics, pragmatics, communicative poetic senses.

ТЕКСТ І ЗОБРАЖЕННЯ: ВЗАЄМОДІЯ В РЕКЛАМНОМУ ПОВІДОМЛЕННІ

Босак Ніна, Гадомська Аліна, Горіна Жанна
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
nina.bosak@yandex.ua
blakitna.kvitka@yandex.ua
gorina-janna@rambler.ru

Довкілля знаходить постійне віддзеркалення у свідомості людини як носія мови, культури, духовності, життєвого досвіду. Суттєвий вплив на світобачення сучасної людини справляє реклама. «Протягом усього життя людини рекламні звернення проникають в усі сфери її життєдіяльності, оточують споживацькими смислами і сповнюють повсякденність людини рекламними образами…» [Овруцкий 2004: 19]. Проблеми функціонування реклами як суспільного, і, зокрема, комунікативного явища, здавна цікавили багатьох вітчизняних і зарубіжних учених (В. Бондаренко, А. Герасимов, О. Гусєва, Н. Денисова, Є. Єліна, В. Зірка, О. Зелінська, Квон Сун Ман, І. Могучева). Варто особливо підкреслити, що прикметною рисою реклами взагалі, а сучасної реклами тим більше, є виразна спрямованість на візуалізацію; реклама орієнтується на зорове сприйняття інформації, яке є найбільш ефективним і найбільш масовим, забезпечуючи високу мотивованість, хоча саме подання й декодування інформації здійснюється й за іншими каналами. І все ж візуалізація нині дедалі частіше виступає елементом текстотворення. «З погляду лінгвістики, безперечно, інформаційна ефективність будь-якого рекламного повідомлення залежить як від самого тексту, так і від зображення, поданого в рекламі, але, як правило, половина навантаження з подання інформації припадає саме на невербальний аспект рекламного повідомлення» [Ворошилова 2013 : 66].

Мета статті – проаналізувати особливості взаємодії вербальної частини і зображення в текстах української реклами.

Найвиразнішим виявом візуалізації рекламного дискурсу є креолізація як поєднання словесних і невербальних (іконічних) засобів передавання інформації в одне нерозривне ціле (хоча спочатку цей термін означав процес осягнення цінностей іншої культури, а пізніше, вже в лінгвістиці – створення креольських (змішаних) мов). Отже, креолізація виявляється в поєднанні текстового і зображального компонентів. «Сполучення вербальних і зображальних засобів передавання інформації утворює креолізований (змішаного типу) текст. Взаємодіючи один з одним, вербальний та іконічний компоненти забезпечують цілісність і зв’язність тексту, його комунікативний ефект, оскільки поєднання різнокодових повідомлень доповнюють і пояснюють один одного» [Елина 2009 : 26].

Як бачимо, креолізація – це змішування знаків різних семіотичних систем (напр., слів і фотографій, формул, графіків, таблиць, схем). Їх поєднання породжує нові смисли, яких вони до того не мали. Сприйняття інформації розширюється, поглиблюється. Зупинимось докладніше на тому, що слід уважати іконічним компонентом креолізованого тексту реклами. Це можуть бути зображення (фото,

малюнки), колір, розмір, варіювання шрифту, колір фрагментів зображення, так звані зображення-метафори, зображення-символи, а також діаграми, схеми, креслення. Звернімо увагу, що останній різновид іконічного компонента в рекламних повідомленнях використовують нечасто, тоді як іншими різновидами креолізовані рекламні тексти рясніють. Яким же чином зображення здатне вплинути на сприймання тексту?

Текст із зображенням зливаються, утворюючи нову одиницю, – креолізований рекламний текст. Зазначимо, він не є сумою поєднаних у ньому елементів, це якісно нове утворення, адже характеризується новими смислами й асоціаціями, яких досі поєднувані елементи не мали. З'ясуємо, якими характерними рисами вирізняються креолізовані тексти. Насамперед вони характеризуються цілісністю, утворюючи один багатошаровий знак, який уводить у контекст одразу кілька значень. Проявляється в креолізованих текстах і багатоплановість змісту, адже розширюються можливості інтерпретації тексту завдяки поєднанню вербального послання і зображення. Суттєвою прикметою креолізованих рекламних текстів є їх лаконічність, згорнутість, що полегшує сприйняття і робить їх більш цікавими для широкої споживчої аудиторії. Наявність зображення дозволяє мінімізувати вербальну інформацію, і багато що стає зрозумілим без зайвих слів, адже іконічний компонент спонукає до потрібних асоціацій, натякаючи на прихований смисл. Важливо також відзначити й доступність таких текстів завдяки їх широкій розповсюдженості, оскільки палітра креолізованих рекламних текстів перебуває в безпосередньому зв'язку з сьогоденням. Звідси випливає ще одна важлива риса креолізованих рекламних текстів – соціокультурне тло характеру повідомлень, тобто постійне відображення загальновідомих реалій і стану сучасного, зокрема українського, суспільства.

Зображення може виконувати низку функцій у межах креолізованого тексту. Воно або доповнює словесне (вербальне) повідомлення (тобто відіграє другорядну роль), або несе основне інформаційне навантаження (слова є другорядними, доповнюючи іконічний компонент), або взагалі замінює вербальне послання. Ілюстрацією до такого типу текстів є плакат *«Чистота, що вражає. Легкий догляд за мийками Blanco»*. Перед нами приклад креолізованого тексту, якому притаманна другорядність зображення, що лише доповнює текст, ніби підтверджуючи те, що передано словами. Білосніжний колір одягу крилатої жінки на плакаті символізує цю вражаючу чистоту, вираз її обличчя свідчить про те, що вона вражена чистотою рекламованої мийки. Зображення певним чином дублює слоган. А от наступний плакат *«Мікадо. Мистецтво японського винобробства»* яскраво демонструє протилежну ситуацію: 95% плакату – зображення (гілка сакури, жіноче обличчя азійського типу, японські ієрогліфи); текст-слоган, покликаний доповнити виразне символічне зображення, на обох плакатах надруковано мінімальним шрифтом. Звертаючи увагу на шрифт, яким зображено назву торгової марки, помітно, що він орієнтований на японський стиль, що теж посилює асоціацію з японською культурою.

Наступний варіант відношень зображення і вербального компоненту проявляється в тому, що іконічна частина фактично замінює словесне повідомлення. Картинка-плакат «*Pantene»*, реклама шампуню із зображенням жінки з розкішним довгим волоссям, якого торкається живильна краплинка (зрозуміло, рекламованого шампуню), вповні надає потенційним споживачам інформацію, налаштовує на потрібні асоціації і без слів. Трапляються й такі випадки, коли іконічний і вербальний компоненти рівноправні. Ілюстрацію цього типу взаємодії частин креолізованого

тексту маємо на рекламному плакаті *«Стоматофіт – це здорові ясна і свіжий подих!»*. Усміхнена дівчина на плакаті випромінює впевненість у собі (свіжий подих – неабиякий чинник для цього), життєрадісність; її посмішка щира, ми можемо побачити здорові білі зуби. Асоціації від зображення практично паралельні до асоціацій, поданих словесною частиною плакату.

Означивши характерні особливості креолізованих текстів, способи взаємодії словесного компонента і зображення, додамо також, що креолізовані тексти реклами демонструють багатство символів, бо майже кожен з таких текстів переважно містить у собі одне чи кілька зображень-символів (натяк на сферу обігу товару або ж на сам рекламований об'єкт). Переглянувши плакат-рекламу послуги компанії *Київстар «Батьківський контроль»*, люди мимоволі підсвідомо шукають відповіді на запитання: що символізують тіні на стіні? Які емоції переживає дитина? Хочемо ми того чи ні – асоціації мимохіть спливають у підсвідомості, і вже там, на напівусвідомленому рівні, ми збираємо до купи цілу низку асоціацій.

Яке значення, скажімо, має зелений колір? Що за рослина росте у вазоні? Форму чого має крона деревця? На ці запитання споживачі покликані подумки відповісти самі собі, побачивши плакат-рекламу лікувального засобу *«Карсил»*. Оскільки рекламують ліки, зелений колір украй доречний – він «запевняє» споживача в тому, що препарат натуральний, екологічний, в основі якого – природні речовини, він надійний, ефективний і безпечний. Слоган побудовано таким чином, щоб вийшла рима – *«Карсил – надасть печінці нових сил»*. Наступний плакат, який репрезентує рекламу мийних засобів, цікавий наявністю явища антонімії у закликові *«У Новий рік без старого бруду»*, що подається поруч із зображенням (Новий рік - старий бруд). І знову символи в зображенні. Цього разу це частина кухонної плитки, яку господарка відтерла від бруду у формі ялинки. А ялинка, як відомо, - найприкметніший символ Нового року. Господарка, яка прибирає кухню, зображену на плакаті, очевидно, мріє про Новий рік. Здійснити мрії про щасливий рік, що пройде в чистоті і затишку, допоможуть рекламовані мийні засоби.

Наступний приклад демонструє факт соціальної реклами. Вона відрізняється від звичайної реклами тим, що не закликає споживача до придбання певного продукту чи користування певною послугою, а лише звертає увагу на якусь суспільну проблему і покликана мотивувати на вдосконалення способу життя. Яку розповсюджену проблему сучасного суспільства викриває цей плакат? Тлумачення плакату ґрунтується на значенні наявного у зображенні символу – так званої «собачки», позначки, яка одразу викликає асоціації із мережею Інтернет, віртуальним спілкуванням, електронною поштою, соціальними мережами. «Собачка» повністю замінює голову однієї з фігур на плакаті. Без вербальних коментарів можна зрозуміти, що мають на увазі. А от словесний компонент плакату (*«Ти не можеш без неї жити?»*) цікавий тим, що в ньому міститься елемент мовної гри. Яка саме «вона» мається на увазі? Трактування різноманітні. Той, хто надто захоплений спілкуванням в Інтернеті, не може жити без віртуальної реальності. Або без людини, з якою спілкується віртуально. Або без тієї ж «собачки», яка є концентрованим символом Інтернет-життя. Поки зображення на плакаті сприймається зором, комунікант може відстежити всі варіанти пояснення поданого запитання, а згодом і зрозуміти, якою буде його особиста відповідь на це запитання.

Також характерною рисою креолізованих рекламних текстів є багатство значень. Одне і те саме слово, один і той самий вислів можна декодувати по-різному. Створювачі якісної реклами, щоби викликати у потенційного споживача позитивні

асоціації, прагнуть зацікавити його якоюсь «родзинкою» – багатозначністю, мовною грою, небанальним ракурсом сприйняття. Проілюструємо прикладом – плакат містить слоган *«На вашій хвилі»,* у якому закладено низку значень. Слово «хвиля» само по собі багатозначне, а будучи введеним у контекст, стає ще насиченішим. Зображення на плакаті натякає на хвилю води, річкової чи морської. Але, по суті, йдеться про радіохвилю. Як слоган, використано й алюзію на фразеологізм «Бути на своїй хвилі».

«Яндекс.Музика». Адресант цього слогану пропонує користувачеві бути оригінальним, самобутнім, мати можливість жити на свій смак, керуватися своїми естетичними потребами. І знову тут фігурує лексема «*хвиля*». Гра слів привертає увагу, налаштовує на позитивне сприйняття рекламодавця, мотивує запам'ятати пропозицію Яндекс.Музики. Символи, зображені на плакаті, ніяк не виражені вербально, споживач сприймає їх у вигляді малюнків – і розуміє, про що йдеться.

Двобічністю тлумачення позначений і наступний плакат – *«Кредити для агробізнесу. Кращі умови для росту!».* Величезний гарбуз тут символізує і конкретні успіхи представників агробізнесу (великі плоди), і їх кар'єрне зростання, і збільшення їх капіталу. Але сам текст був би досить невиразним і сприймався б однобоко, якби не сполучення із зображенням. Так само і зображення саме по собі не дало б нам необхідної інформації, бо не факт, що ми неодмінно здогадалися б, що саме мають на увазі, яка саме послуга тут рекламується. Отож, яскраво виявляється ще одна особливість креолізованого тексту: лише за наявності зображення вербальний ряд починає вигравати всіма потенційними значеннями .

Продовжуючи аналізувати послуги Яндексу, далі розглянемо плакат *Яндекс.Авіаквитки*. Він, на нашу думку, доволі небагатослівний у плані вербальних засобів, але ж яким красномовним він стає, коли ми уважно придивимось до малюнків. Виліт, скажімо, здійснюється з Одеси, але в якому напрямку? Зображення-символи натякають на подорожі до Єгипту, Франції, Німеччини, Росії та інших країн. Отже, словесне послання спрямовує наше сприйняття, іконічне – допомагає «додумати», «доуявляти».

Не завжди в рекламних плакатах обов'язково наявні символи, метафори, полісемічність. Частіше продумана креолізована вулична реклама містить просто цікаві знахідки, так би мовити, «значеннєві родзинки», які пропонують спостережливому комунікантові подумки проаналізувати наведену інформацію, насолодитися тим, що рекламування конкретного товару чи послуги здійснено з гумором, з увагою до створюваних образів.

Так, наступний плакат-ілюстрація наших спостережень презентує рекламу кави *«Nescafe Green Blend»* і повідомляє, що вона *«Містить на 70% більше антиоксидантів, ніж зелений чай».* Частина слогану (70%) виконана з використанням зображення зелених кавових зерен. Коли настільки вдало сполучаються дві знакові системи (буквене чи цифрове зображення перетворюється на малюнок, і навпаки), можемо констатувати увиразнення змісту і збільшення прозорості асоціацій. Кавові зерна двох кольорів зображені й у нижній частині плакату, у чашці бачимо двокольорову каву – скрізь спостерігаємо натяк на подвійну природу рекламованого об'єкта. Зелений колір більшої частини зображуваного, як ми відзначали раніше, викликає виключно позитивні асоціації із корисністю, природністю, свіжістю. До того ж зерна кави, на які роблять особливий акцент, зелені, не обсмажені. Тут і багатозначність слова «*зелений*» – у значенні назви кольору

і в розумінні «свіжий». Відтак ключові маркетингові прийоми, використані при створенні цього плакату, – колір й особливості варіювання шрифту.

Слово *«скарб»* з дитинства асоціюється в нашій свідомості передовсім з казковою скринею, повною коштовностей. Цю дитячу асоціацію і взято за основу для створення реклами риб'ячого жиру. Місцезнаходження скрині на плакаті із слоганом *Природний скарб з морських глибин для здоров'я серця та судин!*, як бачимо, морське дно. Ланцюг асоціацій спонукає нас до згадки про мешканців морських глибин – риб. Саме їхній жир, як лікувальний препарат, і є об'єктом рекламування. Придивившись до скрині, бачимо, що коштовності, які переповнюють її, - ніщо інше, як капсули риб'ячого жиру. Поруч зі скринею – упаковка із капсулами риб'ячого жиру. Вона, як натякає зображення, потрапляє до споживачів просто з морського дна, характеризується максимальною натуральністю і є такою ж дорогоцінною, як і скриня з коштовностями. Ось і натяки на цінність рекламованого препарату. Асоціації, які вибудовано на основі зображення, підкріплюються й слоганом, де препарат названо «*природним скарбом з морських глибин*». Гармонійність у створенні плакату витримано в найкращих традиціях, а це, власне, є запорукою гармонійного сприйняття і позитивного ставлення до рекламованого об'єкта.

З гірким гумористичним присмаком створено плакат-рекламу автомобіля *«Peugeot»* зі слоганом *«Для наших доріг»*. Тут головний акцент робиться на шрифтові, яким виконано слоган. Криві, різного розміру і нахилу літери створюють прозорий натяк на якість українських доріг – у своїй більшості таких самих нерівних і, так би мовити, неоднорідних. Картинка на цьому плакаті мінімально інформативна, зате словесний компонент за рахунок особливостей шрифту (креолізація першого плану тут міститься саме в ньому) подає практично всю закладену у плакаті інформацію для споживача – дороги вкрай погані, як ці криві літери, але запропонований споживачеві автомобіль витримає всю їх анти-якість. Якщо попередня реклама автомобіля асоціювалася з дискомфортом (який, утім, нейтралізувався користуванням якісною машиною), то наступний плакат – утілення комфорту на дорозі. Зображення, на якому все ґрунтується, є майстерним і небанальним. Що ж викликає відчуття комфорту, про яке заявлено у слогані? Справа в самій ідеї зображення м'яких і «затишних» матеріалів, з яких на плакаті складаються дорога, тротуар, бордюри і придорожні стовпи.

На наступному плакаті зображення так само допомагає вибудувати низку асоціацій щодо покращення здорового харчування. Апельсин, який ми споживаємо (а в його образі – й решта іншої їжі), просто-таки візуально сповнений корисності за умови використання рекламованого препарату *«Хілак Форте»*. Про це свідчить пляшка із ліками, кожна крапля яких надає їжі корисності. Потенційний споживач повинен фізично відчути, яке значення матиме препарат для покращення якості сприймання організмом їжі, а відтак – і покращення здоров'я. Слово «*більше*» у слогані *«Мікрофлора здоровіше. Користі від їжі більше»* підсилює акцент на збільшенні користі і покращенні здоров'я.

Здоров'я стосується і плакат-реклама ліків *«Гепабене»,* пронизаний цікавими, прозорими асоціаціями, віднайденими з тонким та інтелігентним гумором. Слоган проголошує, що рекламовані ліки необхідні *«Для здорового тандему печінки та жовчного»*. Але хто ж їде на велосипеді? Чому велосипед виглядає саме так? Яке з слів у слогані прямо пов'язане із картинкою? (тандем). Щасливі обличчя Печінки і Жовчного (а саме їх мають на увазі) натякають на повноцінне, щасливе і здорове життя тих, хто приймає рекламований препарат.

Справжню естетичну насолоду викликає зображення на плакаті, де рекламують коньяк *«Бахчисарай»*. Слоган небагатослівний – *«Коли смак – мистецтво!»*. Слово «*мистецтво»* зі слогану чудово підкреслене виглядом незвичайної пляшки, а слово «*смак*» – сукупністю різноманітних харчових продуктів, з яких складено зображення пляшки. Майстерність виконання полягає в тому, що споживач, дивлячись на зображення, починає мало не відчувати смак і аромат всього того духмяного, привабливого, вишуканого, що містить пляшка. І знову – так багато сказано зображенням!

Цікавою багатозначністю, що наближається до омонімії, позначений наступний плакат. Препарат *«Канеспор»*, що рекламується, використовують для лікування грибка. Негативні асоціації, які могли б виникнути у споживача при згадці про таку неестетичну хворобу нігтів, як грибок, завчасно нейтралізовано за допомогою зображення симпатичних плетених грибочків (причому їстівних – тут і враховано можливу багатозначність слова «*грибок*»). Гумор і цікава, майже дитяча, картинка овіюють і слоган *«Зніми «порчу» з нігтя!»*, і сам потенційний процес лікування грибка певним позитивним ореолом. А слоган містить алюзію на прецедентний вислів *«знімати порчу»*, який означає забобони зокрема й нашого суспільства.

Гра слів – прикметна риса ще одного плакату, реклами вітамінів. Новотвір-дієслово *вітрумінізуйся*, по-перше, містить заклик до придбання і прийому препарату «*Vitrum»*, по-друге, за співзвучністю фактично дорівнює існуючому дієслову *«вітамінізуйся»*, а отже, містить прихований натяк: якщо вже приймати вітаміни, то варто обрати саме «*Vitrum»*. Що ж закладено в зображенні? Чому на ньому бачимо всіх членів родини? Що за пазли вони складають? Очевидно, що автори плакату мають на увазі корисність препарату для всієї родини, а складає ця родина таку собі «картину власного здоров'я», бо ж елементи пазлів, якщо поглянути уважніше – зображення вітамінів і мікроелементів. І знову – натяк на масовість споживання у приписі до плакату *«Твоя країна обрала Вітрум»*.

Багато натяків на те, що рекламована торгова марка і товар, який вона пропонує, цілком можуть стати улюбленими, містить плакат, що рекламує туш для вій. Використання туші для вій пов'язане із виразністю погляду, а отже тут дуже вдало дібрано фразеологічний вислів *«Любов з першого погляду»*, який подвійним чином створює необхідні асоціації: натякає на корекцію вигляду вій для збільшення виразності погляду і потенційну любов від оточення, зокрема чоловіків, до тої, яка матиме такі вії, а також на привабливість і якість товару, який можна полюбити з перших же моментів використання. Додаткові натяки на любов ще з'являються на плакаті неодноразово і в іконічному компоненті, і у вербальному. Це і лінії у вигляді сердечка, проведені пензликом для туші, і сердечко, яке замінює букву *ю* у приписі *«Відкривай все, що любиш!»*. Зупинившись на цьому приписі уважніше, помітимо і багатозначність слова «*відкривай»* (відкривай флакончик туші, і відкривай для себе щось нове і якісне, тобто знаходь, знайомся із чимось, починай використовувати).

Отже, спостерігаючи за змальованими явищами, які описані в межах аналізованих креолізованих рекламних текстів, можемо дійти таких висновків: зображення в рекламному повідомленні покликане гармонійно сполучитися із вербальним компонентом, що, по-перше, сприятиме більш глибокому і різнобічному сприйняттю реципієнтом закладеної у слогані інформації, по-друге, слугує утворенню в рекламному тексті нових, особливих смислів, які не були б притаманні вербальному й іконічному його компонентам окремо.

Література

Анатомия рекламного образа 2004: Анатомия рекламного образа, под ред. А. В. Овруцкого. Питер, Санкт-Петербург 2004

Ворошилова 2013: Ворошилова, М. Б.: Политический креолизованный текст: пути к прочтению. Урал. гос. пед. ун-т, Екатеринбург 2013

Елина 2009: Елина, Е. А.: Семиотика рекламы. Дашков и Ко, Москва 2009

Summary

The article analyzes the features of the interaction of the verbal component and the image in the advertising text. Emphasized the special role of the visual perception of an advertising message, creolization described as a mixture of different signs of sign systems. Examples of posters, namely creolized texts that most clearly illustrated by the formation of new meanings of advertising appeal, due to mutual influence of verbal and iconic components.

Key words: advertising text, creolized text, the verbal component, iconic component visualization.

ТУРИЗМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПОДОРОЖЕЙ ТА МЕДІА КОМУНІКАЦІЙ

Божко Любов
Харківська державна академія культури
bozhkolubov@rambler.ru

В сучасному глобалізованому світі безпрецедентна мобільність людини відіграє провідну роль. Упродовж історії людства не здійснювалося стільки туристичних поїздок, як за одне XX ст. Подорож стала доступнішою і завдяки виникненню такої її різновидності, як віртуальна подорож. Все це знайшло своє відображення в еволюції «літератури подорожей», яка, порівняно з іншими жанрами, зазнавала найбільшого впливу позалітературних обставин, що визначило і велику здатність цього жанру взаємодіяти з дійсністю. А це, своєю чергою, призводило до активізації жанру подорожей у всі періоди літературного розвитку, оскільки він починав сприйматися як найменш умовний спосіб освоєння по-новому побаченого життя. Поширення туризму неминуче призвело до різних наслідків. Суперечливість в оцінках самої туристичної подорожі проявляється в тому, що, з одного боку, безліч людей здійснюють туристичні подорожі і для деяких це стає стилем життя. З іншого боку, є люди, які ніколи не зважаться на подорож, для них вона завжди буде не більше ніж описом чужих пригод у травелогах. У зв'язку з цим, на нашу думку, важливо дослідити культурологічні аспекти взаємовпливу таких явищ, як туризм і література подорожей.

Літературу подорожей вивчали передусім літературознавці. Питанням інтегрування лінгвістичних і «немовних» сфер знання в дослідженні подорожі як літературного жанру приділено увагу в працях Д. С. Лихачова [Лихачев 1954] та М. Г. Шадріної [Шадрина 2003]. У них, акцентується, що література «подорожей» синтезує функції передачі інформації мандрівників, популяризує наукові знання серед читачів, впливає на свідомість способом переконання. Водночас у цих працях розкриваються особливості «літератури подорожей», але не виявляються ті умови існування людини, що власне зумовлюють необхідність подорожувати. Учені намагаються пояснити різноманітність дискурсу подорожі, його рухливість. Так, дослідник жанру подорожей у російській літературі XII-XIX ст. В. М. Гумінський пояснює ці якості – особливою близькістю жанру до дійсності. На думку вченого, саме на твори цього типу найбільше вплинули поза літературні фактори [Гуминский 1979: 178]. Значний інтерес до літератури подорожей спостерігаємо на Заході, зокрема, як до особливої літературної форми, що відбиває загальні культурні й історичні віяння. У праці О. Сорочана розглянуто декілька узагальнювальних досліджень, що підсумовують вивчення західної літератури подорожей [Сорочан 2011]. Головне завдання цих досліджень – з'ясувати особливості західної літератури подорожей.

Останнім часом, література подорожей дедалі частіше стає предметом досліджень і українських учених [Ковальова 2010; Полєжаєв 2013; Божко 2014], основними напрямами яких є: вивчення сучасних подорожей у контексті проблем теорії і динаміки метажанру; взаємодія тревел-журналістики з представниками індустрії туризму (туристичними фірмами, операторами, представництвами та

готелями); історія розвитку української літератури подорожей та її зв'язок з розвитком туризму; жанрові уподобання і особливості української літератури подорожей залежно від історичної епохи і соціально-культурних течій в суспільстві; вплив літератури подорожей на культурний розвиток суспільства тощо. Актуальним завданням залишається дослідження того, як актуалізований перехідною епохою метажанр літературної подорожі фіксує кардинальні культурні зрушення сучасності і слугує способом рефлексії змін.

Метою нашого дослідження є простежити «культуру туризму» в сучасній літературі подорожей і медіа-комунікаціях.

В умовах інформаційного суспільства механізм створення картини світу майже цілком залежить від засобів масової інформації. Нині ЗМІ відіграють вирішальну роль у формуванні інформаційної та культурної картини світу. Медіакультура перетворилася на невід'ємний компонент професійного й особистого життя кожного члена суспільства. Яскравим вираженням культурної глобалізації є туризм. Культурній глобалізації сприяють також маркетингова діяльність транснаціональних корпорацій та розвиток засобів масової комунікації. Процес глобалізації мас-медіа визначає всі аспекти сучасного літературного та журнального процесів, що неминуче впливає на типологічні характеристики видань, зокрема періодичних, зумовлюючи трансформацію вже сформованих і виникнення нових типів літературних жанрів та періодики.

Останнім часом у літературознавстві для позначення творів мандрівників дедалі частіше застосовують нову термінологію. Окремі дослідники, серед яких такі авторитети, як А. Еткінд [Эткинд 2001], А. Шенлі [Шенле 2004] та деякі інші, розглядаючи жанрові особливості літератури подорожей, називають її «травелог» (travelogue), тобто «словом про мандри». Поняття це по суті ще тільки входить до наукового обігу і поки ще не уставлене в межах чітких дефініцій, що пов'язано з різноманітністю феноменів художньої і наукової творчості, які визначаються загальним терміном «травелог». Так, англійський учений Й. Борм [Borm 2004] переконує в доцільності розмежування травелогу й літератури подорожей, оскільки травелог належить до літератури нон-фікшн. На думку О. Юферевої [Юферева 2013], жанрове визначення «травелог» адекватне опису тенденцій сучасної тревел-журналістики. Тобто в сучасній науці поняття «травелог» використовується в «широкому» та «вузькому» значеннях, причому обидва ці значення, згідно з теорією літератури, позбавлені конкретності. Сучасному травелогу притаманні фактографічне відображення дійсності в її хронотопічності; художньо виразна організація словесного матеріалу, що надає травелогу відтінку функціональності; неодмінна участь (навіть периферійна) в сюжетній канві твору з його авторською рефлексією на побачене. Водночас у рамках травелогу відбувається формування і суто специфічних форм репрезентації простору, які були ще недостатньо освоєні літературою. І в цьому сенсі травелог є новаторським жанром, який випереджає загальний розвиток літературних форм.

Серед сучасних травелогів слід відзначити травелог особистих вражень туристів. Цей тип травелогу можна поділити на кілька видів. До першого належать описи авторів, які, перетворили більшість свого життя в практичний травелог або травелог перетворили на спосіб життя. В цих описах увага зосереджується не на об'єктах відвідування (країні або пам'ятці історії чи архітектури), а на психологічних переживаннях від зустрічі з ними. Такими літературним травелогами можна вважати книги Вадима Должанського. Поет, журналіст, мандрівник, учасник численних

експедицій, що об'їздив півсвіту, відвідав навіть найекзотичніші країни, ділиться особистим досвідом про те, як правильно літати на літаках, як, чим і коли харчуватися, як себе захищати, а також про особливості подорожей у тропіках або Антарктиді [Должанский 2008].

Іншим видом травелогу є широко представлені в Інтернеті так звані форуми мандрівників. Мета більшості форумів – поділитися особистим практичним досвідом про поїздку, розповісти про те, що не написано в путівниках, що може допомогти майбутнім мандрівникам зорієнтуватися в незнайомому місці. Однак мотиви, які змушують авторів створювати докладні описи своїх подорожей, набагато ширші. Основним стимулом до публікації є конструювання позитивної ідентичності – образу себе як вільної, благополучної, щасливої, компетентної, багатої і гідної поваги людей. Тому розповіді мандрівників як суб'єктивні образи об'єктивного світу набагато більше говорять про самих авторів, ніж про місця, які вони відвідали. Учасники форумів не просто обмінюються враженнями, а й формують певні норми або «канони»: чим прийнято захоплюватися, що не задовольнило, а що слід поблажливо прощати країні, куди приїжджаєш лише на тиждень тощо. Віртуальні спільноти мандрівників, що формуються – це своєрідний клуб за інтересами або світський салон, де обговорюються «мода сезону», норми поведінки, приймаються колективні рішення стосовно того, що відповідає, а що не відповідає цим нормам, і кого можна долучити до «своїх», а кого – ні.

Форуми мандрівників не тільки роз'яснюють учасникам правила «цивілізованої» поведінки за кордоном, але й визначають своєрідні правила самопрезентації на форумі. Тому багато учасників прагнуть не лише поділитися своїми враженнями від поїздки, а й покрасуватися, продемонструвати свою перевагу над оточуючими. Примхи, завищені вимоги і претензії до сервісу є невід'ємною частиною поведінкової моделі. Аналіз дискурсів на туристських форумах свідчить про те, що український туризм розвивається в тому ж напрямку, що і західний, для якого найактуальнішими проблемами, починаючи із середини 1970-х р., є «симулякри», «псевдоподії» і «імітація автентичності».

Нині найперспективнішим і найактуальнішим сегментом преси подорожей у світі є «Журнали-травелоги», або журнали подорожей.

Тревел-журналістика – це особливий напрям у мас-медіа, зосереджений на наданні інформації про подорожі (від англ. *travel*) в контексті розробки таких тем, як географія, історія, культура, туризм та ін. Тревел-журналістика являє собою синтетичний напрям, що базується на предметі розгляду, опису, аналізу, тобто інформації, пов'язаній з подорожами і туризмом, і, як наслідок, аудиторії, зацікавленій у специфічній тематиці. Через специфіку вона використовує такі жанротвірні форми, як подорожній нарис, дорожні нотатки, репортаж, огляд, рекомендації.

Щодо безпосередньо тревел-журналів, то нині політику розвитку травелогу визначають концерни «Gruner + Jahz» і «Independent Media». У 2006 р. видавничий дім «Independent Media Samona Magazines» придбав ліцензію на випуск унікального науково-популярного географічного журналу «National Geographic», започаткувавши таким чином перспективний напрям, пов'язаний з виданням журналів-травелогів. Серед російськомовних видань – російський журнал-травелог «Навколо світу», що веде свою історію ще з 1861 р До світових трендів травелогу належать: «GEO», «GEOFocus», «Best of GEO», «GEO Traveller». «National Geographic Traveller» –

своєрідні посібники для тих, хто багато і радо подорожує, здатні замінити путівник. В Україні найвідоміший журнал-травелог – це «Мандри».

Поєднання пізнавального і практичного аспектів – один з основних моментів, які характеризують концепції багатьох журналів подорожей. Тенденції до практицизму, найбільше характерні журналам групи рекреаційного, ділового, спортивного, аматорського туризму, нині стають помітні й у пізнавальних виданнях. І навпаки, – матеріали історичного, наукового, пригодницького спрямувань дедалі частіше друкуються в рекреаційних, спортивних та інших журналах подорожей. До них належать і нові види видань – бортові журнали (інфлайти), що виходять друком з початку XXI ст. при всіх авіакомпаніях, а також гібридні форми видань, що активно використовують контент журналів-травелогів (партворки), а також найрізноманітніші види «прагмапутівників» (туристичних гідів), що активно долучають до постійних тематичних рубрик інформаційно-розважальних журналів (свого роду «журнал в журналі»).

Ці видання складають у сукупності загальне поле журналів-травелогів і формують «комунікативну залежність» аудиторії. У цьому контексті не можна оминути увагою останні праці Ф. Ґаннуша [Hanush 2012], котрий дослідив зміни етичної складової тревел-журналістики в динаміці наближення до світогляду «лайфстайлу». Перетворюючись на «лайфстайл»-журнал – тип, який фокусується на прагненні до самовдосконалення, підвищення соціального статусу, престижу, передусім, через споживання – туристичні видання базуються на схематичній візуальній образності та стандартизованій жанровій структурі, сфокусованій навколо регулятивного дискурсу, чітких рекомендацій та реклами іміджу туристичного регіону, поведінки туриста, способу відпочинку [Ljunberg 2012; Machin 2005].

Особливу увагу слід звернути на рекламну функцію травелогу. На думку А. Б. Брутман [Брутман 2013], мовні акти в травелогах є потужним стимулом споживчої активності громадян у галузі туристичного бізнесу і так чи інакше впливають на розвиток внутрішнього та виїзного туризму. При цьому стимул, випрацюваний журналістськими публікаціями, визначається спрямованістю публікації на досягнення певного ефекту (оперативного, короткострокового, довгострокового), а також змістовними характеристиками публікацій.

Не можна не оцінити впливу сучасного травелогу на туризм і культуру загалом. Наприклад, завдяки книгам англійця Пітера Мейла про Прованс і загалом про Південну Францію, впродовж останніх років набув поширення, як ніколи раніше, англійський та американський туризм у цих місцях [Мейл 2010].

Тревел-журналістика як напрям міжнародного медіапотоку доступна на телеекранах всього світу і здійснює комунікативну інтеграцію суспільства за допомогою інформації, а також формує певні етичні стандарти, культурний базис. Саме цей напрям журналістики впливає на національну самоідентифікацію людей, перетворюючи інформацію з одного культурного контексту в інший, формує в аудиторії певний образ різних культур, часто детермінований PR-агентствами й редакторами телепрограм і телеканалів. Відбувається це під час зсуву фокусу мас-медіа з хард-ньюс (англ. *hard-news*) на софт-ньюс (англ. *soft-news*), тобто з серйозною зміною інформації на розважальну і дозвіллєву [Randal 2002]. Популяризації тревел-журналістики сприяють процеси конвергенції ЗМІ й експансії інфотейнменту на телебаченні – поєднання інформації та розваг – як найважливішого тренду розвитку сучасних ЗМІ.

Сучасна тревел-програма як найяскравіший прояв тревел-журналістики являє собою гібрид жанрів. Історично географічні передачі були пов'язані з документальними науковими фільмами, подорожніми нарисами й освітніми фільмами-лекціями. Як сучасний телевізійний жанр, вони поєднують елементи документального фільму, освітньої програми, розважального ток-шоу за участю ведучого, реаліті-шоу, серіалу і рекламного ролика. Ведучий програми з певною регулярністю подорожує разом з глядачем у нове місце призначення, при цьому важливу роль відіграють творчі, зазвичай акторські здібності ведучого – він, як провідник позитивної інформації і гарного настрою, відповідальний за аудіовізуальне задоволення від програми. Для сучасних тревел-програм характерні дві тенденції: по-перше, конкретніший цільовий адресат у взаємозв'язку з форматом програми (підлітки та молодь, мандрівники, домогосподарки тощо), по-друге, перефокусовування уваги з місцевого населення на ведучих, часто знаменитих – акторів, шоуменів, політичних діячів, бізнесменів. Таким чином, існуючий у програмах раніше концептуальний баланс «ми» / «вони» поступається місцем формулою «ми серед них».

Тревел-програми аудіовізуально передають культурні та національні відмінності, пропонують і підтримують готові соціокультурні конструкти. Залежно від типу контакту з місцевим населенням, драматургії розповіді і характеру переданої інформації, формат передачі може змінюватися від авторської замальовки-монологу до тревел-вікторини або гри. Тревел-програми поєднують елементи різних телевізійних жанрів, але зазвичай один з аспектів певного жанру домінує. Ці аспекти охоплюють конкретні комунікативні наміри ведучого, атмосферу програми, структуру і спосіб оповіді. Тревел-програми можуть бути документальними, розважальними або споживчими залежно від комунікативних намірів автора: навчити, розважити або допомогти.

Комунікативний намір програми – надихнути телеглядача на подорож, тобто розважити і надати інформацію про місце призначення. Споживчий режим перетворює програму на рекламну інструкцію щодо застосування: демонструються мальовничі пейзажі, даються поради щодо проведення часу, кухні, вибору розваг та іншої туристичної інформації. Так споживчий режим тревел-програм робить глядача споживачем туристичних послуг [Показаньева 2013].

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасна література подорожей і віртуальний медіа-контент фіксують кардинальні культурні зрушення сучасності й слугують способом рефлексії змін. У «літературі подорожей» відображається пошук себе у світі іншої культури, порівняння «свого» і «чужого». Тому віртуальність подорожі визначається метою, яку ставить перед собою мандрівник, а саме: прагненням зрозуміти себе.

Сучасний травелог і як жанр, і як тип періодичного видання вписуються в процес глобалізації. При цьому журнали-травелоги залишаються феноменом глобалізації, тобто процесом взаємодії двох векторів розвитку, один з яких приводить до уніфікації культур під впливом глобалізації мас-медіа, а другий свідчить про долучення локального до контексту глобального, що сприяє розумінню різних культур і різних локальних історій як складової тієї чи іншої культури, тим більше, що масовий туризм і збільшення міграцій населення посилюють культурну взаємодію. Загалом контент сучасного травелогу спрямований на формування нової моделі мислення і поведінки, а видова і сюжетна строкатість дискурсів травелогу засвідчують невичерпні можливості практичного феноменологічного освоєння світу.

Література

Божко 2014: Божко, Л.Д.: Література подорожей та туризм в історико-культурному контексті: епоха Відродження та Середньовіччя. In: Культура України. Вип. 47. ХДАК. Харків 2014, с. 98 – 108.

Брутман 2013: Брутман, А.Б.: Реализация оптимизирующих стратегий речевого воздействия в рекламе отелей (на материале текстов современных травелогов). In: Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Філологічна. Вип. 38. 2013, с. 41−44.

Гуминский 1979: Гуминский, В.М.: Проблема генезиса и развития жанра путешествий в русской литературе . Дис. …. канд. филол. наук. Москва 1979.

Должанский 2008: Должанский, В.Ю.: Наука путешествовать: как найти приключения. Ниолла–Пресс, Москва 2008.

Ковальова 2010: Ковальова, Т.В.: Подорожній нарис: із історії жанру. In: Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми. Вид-во СумДУ, Суми 2010, с. 85–88.

Лихачев 1954: Лихачев, Д.С.: Повести русских послов как памятники литературы. In: Путешествия русских послов XVI — XVII вв. Статейные списки. Москва-Ленинград 1954, с. 319−364.

Лучинская 2008: Лучинская, С.Ю.: Журналы-травелоги на российском медийном рынке. [Електронна версія]. Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/zhurnaly-travelogi-na-rossiyskom-mediynom-rynke.

Мейл 2010: Мейл, П. Еще один год в Провансе. Амфора, СанктПетербург 2010.

Показаньева 2013: Показаньева, И.:Трэвел-журналистика как явление современного медиапространства [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.mediascope.ru/node/1385.

Полєжаєв 2013: Полєжаєв, Ю. Г.: Тревел-журналістика у контексті розвитку індустрії туризму. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drgn_2013_1_19.pdf.

Сорочан 2011: Сорочан, А.: Туда и обратно: новые исследования литературы путешествий и методология гуманитарной науки. In: НЛО. №112. 2011, с. 353–356.

Шадрина 2003 : Шадрина, М.Г.: Эволюция языка «путешествий». Москва, 2003.

Шенле 2004: Шенле, А. Подлинность и вымысел в авторском самосознании русской литературы путешествий. 1790-1840. Пер. с англ. Из-тво: Академический проект. Москва, 2004.

Шульгун 2013 : Шульгун, М. Э.: Современная литература путешествий: актуальные проблемы исследования. In: Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія Літературознавство. Вип. 3(1). 2013, с. 168–175.

Эткинд 2001: Эткинд, А.: Толкование путешествий. Россия и Америка в травелогах и интертекстах. Новое литературное обозрение. Москва, 2001.

Юферева 2013: Юферева, О.: Наративні тенденції сучасної української тревел-журналістики в соціокультурній перспективі (на матеріалі журналу «Мандри»). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizh_2013_53_10.pdf.

Hanush 2012: Hanush, F. A.: Profile of Australian Travel Journalists' professional views and ethical standards. In: Journalism. № 13 (5). 2012, p. 668–686.

Ljunberg 2012: Ljunberg, E.: Global Lifeslyles: identity and place in contemporary travel journalism . Makadam Förlag. Göteborg och Stockholm, 2012.

Machin 2005: Machin, D., Leeuwen, Th.: Language style and lifestyle: the case of a global magazine. In: Media, Culture & Society. Vol. 27. No. 4. 2005, p. 577–600.

Randal 2002: Randal J.: The Decline, But Not Yet Total Fall, of Foreign News in the U.S. Media. In: Joan Shorenstein Center on the Press, Politics, and Public Policy: Harvard University. Working Paper Series. No. 2002-2. 2002.

Summary

In the article tourism is considered in the context of modern travel literature and Mediacommunications. The meaning of «travelogue» is analyzed from modern literary and cultural positions, forms of display of modern travelogue are considered : travel forums, travelogue-journals, travel-programs. The influence of modern travelogue on tourism and culture in general is assessed. It concludes that, in general, the content of contemporary travelogue aimed at forming a new model of thinking and behavior, and the kinds and plots diversity of travelogue discourses testifies about inexhaustibility of possibilities of practical phenomenological development of the world.

Key words: tourism, travel literatur, Mediacommunications, travelogue, travel forums, travelogue-journals, travel-program

ВПЛИВ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. (за епістолярними джерелами)

Черкез Інна
Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області
inna.cherkez@yandex.ua

Вживання церковнослов'янської лексики в українській мові має давню і вже усталену традицію, яка виникла з часу запровадження християнства на українських землях і вкорінилася на українському ментальному та мовному ґрунті. Адже християнська культура свого часу була сприйнята не лише соціальною верхівкою, а й стала органічною частиною народно-побутової традиційної культури, вираженням чого було закріплення чималої кількості церковнослов'янізмів та біблійних висловлювань в українській народній фразеології. Церковнослов'янські елементи активно вживалися у текстах конфесійного, художнього та епістолярного стилів української мови і слугували для передачі урочистості й піднесеності, виявлення іронії чи сарказму, створення архаїчного колориту, підкреслення соціальної характеристики мовців.

В українському мовознавстві проблема засвоєння церковнослов'янської спадщини українською мовою досліджена досить ґрунтовно і представлена у працях П. Плюща [Плющ 1971], І. Огієнка [Огієнко 2004], В. Русанівського [Русанівський 2001; Русанівський 2002] та ін. Проте актуальною залишається проблема семантичного розвитку церковнослов'янізмів та їх реалізація у текстах різного стилю, зокрема в епістолярному, який у цьому контексті досліджений найменше. У радянському мовознавстві лише в статті П. Тимошенка «Мова листів Т. Г. Шевченка» [Тимошенко 1962] побіжно подано загальні спостереження щодо стилістичних особливостей різних груп лексичних одиниць, в тому числі й церковнослов'янізмів, вжитих в епістолярії письменника. Незважаючи на недостатню увагу науковців до проблеми вживання церковнослов'янської лексики в епістолярних текстах, вважаємо актуальним залучення соціолінгвістичного підходу до їх вивчення, зокрема у мовленні української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., зафіксованому в епістолярії. Адже листи української інтелігенції зазначеного періоду фіксують уснорозмовне мовлення її представників, а отже, дозволяють не лише простежити особливості вживання церковнослов'янізмів у різних сферах суспільного, громадського, професійного життя інтелігентів, а й визначити їх соціальну зумовленість.

У працях Л. Ткач (Тарновецької) вперше в українському мовознавстві проаналізовані функціональні особливості лексики та фразеології церковно-книжного стилю в мовленні західноукраїнської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. [Тарновецька-Ткач 2000; Ткач 2000]. За спостереженнями дослідниці, вживання церковнослов'янізмів у приватному листуванні, публіцистиці та текстах інших стилів було продовженням староукраїнської книжної традиції й культивувалося передусім у комунікативній практиці галицької та буковинської духовної верстви. Крім того, церковнослов'янські лексеми та утворені за їх

словотвірними моделями нові слова становили одну з типових, протиставних ознак західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. Через публіцистичний стиль «здійснювався відбір церковнослов'янської лексики відповідно до нових комунікативних потреб української мови», а особливості її вживання в епістолярному та художньому стилях засвідчують стилізацію усного мовлення на церковнослов'янський лад та існування своєрідного професійного сленгу в середовищі місцевої української інтелігенції, спричиненого її соціальним походженням та освітою [Ткач 2000: 406-407].

Мета цієї статті – виявити церковнослов'янські елементи в інтелігентському мовленні кінця XIX – початку XX ст., виокремити їх додаткові семантичні відтінки та стилістичні функції, окреслити сфери вживання. Для об'єктивного висвітлення зазначеної проблеми дослідження виконане на широкій джерельній базі епістолярних текстів західноукраїнської та східноукраїнської інтелігенції кінця XIX – поч. XX ст.

Досліджувані епістолярні тексти засвідчують активне використання лексичних одиниць церковнослов'янського походження, які входять до різних лексико-граматичних класів: іменники: *глагол, живот, заблужденіє, заборало, зеліє, злак, лжа, ристалище, славословіє, сонм, сонмище*; прикметники: *алчущий, блаженний, богопротивний, воскреслий, злосмрадний, спасенний*; дієслова: *вопіяти, глаголати, начертати, отверзеться, раболіпствувати, розглаголатися, соблаговолити, спом'янути*; службові слова: *паче, окроме, сиріч* та ін.

Стилістична роль церковнослов'янської лексики в художній літературі традиційно визначалася «необхідністю створити урочистий, піднесений стиль мови, а поєднання зі звичайними побутовими словами, а особливо тими, що мають знижене, згрубіле значення, надавало висловлюваному емоційно зниженого, іронічного або сатиричного забарвлення» [Бурячок 1973: 125]. Аналіз вживання цих лексичних засобів у розмовному мовленні, писемним вираженням якого є лист та інші тексти епістолярного стилю, дозволяють доповнити цю характеристику.

За нашими спостереженнями, окремі слова церковнослов'янського походження могли використовуватися зі стилістичною метою надати певних конотацій товариськості, приятельського ставлення до адресата, напр.:

глагол – «слово»: *Утни що-небудь. Хоч з подорожья, хоч з давнього, хоч, що хочеш, аби-б твоє ім'я було, аби-б твої* ***глаголи!*** (ЕЯ 2, К. Білиловський, с. 47); порівн.: *ц.-с.*, ***глагол*** − «мова, слово» (СУМ, II, с. 78, із посиланням на І. Франка), ***глаголъ*** − «мова, слова» (СлУМ, 6, с. 214, ілюстративні контексти книжного стилю);

заблужденіє – «омана»: *Та я Вас опять веду в* ***заблужденіє*** (Чайк., с. 171); порівн.: *заблужденїє* – «заблуд» (СлУМ, 9, с. 201); *рос.* ***заблуждение*** – «омана, помилка».

Уживання церковнослов'янізмів у західноукраїнському мовному середовищі могло підтримуватися й мовно-літературною практикою галицької москвофільської інтелігенції, яка орієнтувалася не лише на церковнослов'янську мову, а й на російську літературну мову, що увібрала чималу кількість лексичних церковнослов'янізмів.

Подвійну стилістичну спрямованість виявляє дієслово ***глаголати***, яке в одному контексті А. Чайковського вжито з емоційно нейтральним значенням «говорити, виголошувати промови»: *Мені треба чоловіка* [помічника] *меткого і з язиком, аби і в канцелярії робив, і на вічах помагав* ***глаголати*** (Чайк., с. 54). В іншому контексті дієслово ***глаголати*** відображає особливості виборчого процесу на західноукраїнських землях і позначає слова зі Святого Письма: *До того ще і кацапи*

пхаються у кожен округ виборчий зі своїм і кіриня на всі боки. «*На початку був хаос*» – ***глаголеть*** *писання* (Чайк., с. 182). Високий стиль, створений наведеною цитатою та підкріплений дієсловом ***глаголати***, виступає своєрідним протиставленням тій ситуації, що її розкрито в попередньому реченні. Інші зафіксовані нами контексти засвідчують яскраве стилістичне забарвлення цього дієслова, у значенні якого помітні конотації іронічності: *Всі ми, галичане, любимо богато* «***глаголати***» *замість робити, але такого глаголателя як закамарський піп, я ще не видів* (Павлик, с. 155); *Оратор поліз на трибуну і* ***глаголет, аки золотоуст:*** «*Нас 3 міліони, а в нас лише 8 послів*» (Чайк., с. 171). Таке саме забарвлення виявляють й інші слова цього словотвірного гнізда:

глагольствувати – «марнословити; говорити багато, беззмістовно про щось, не варте уваги»: *Я ще 1874, такі зараз по матурі, був на перших зборах* (*ad hoc*) *товариства і тут мене втішив трохи Наумович, що по люцьки заговорив до хлопів і про хлопів* (*другі* ***глагольствували***) (Павлик, с. 11);

розглаголатися – «говорити нісенітниці»: *.. пізнав.. і ще одного попа близенько села, котрий як в проповіди* ***розглаголався****, що молоді нічо знати не можуть, бо за Метерніховских часів ліпше учили* (Павлик, с. 25);

глаголатель – «людина, що багато говорить, проте мало робить; її слова не узгоджуються з її вчинками»: *Був Лабаш в Кружку і прочі* «*общеруси*» *– він* [Франко] *немилосердно помазав мову Кумановського, що перевів із Йокая за циган: тепер Кумановський зробився* «***глаголатель***» *– ну, і шож зробити?* (Павлик, с. 57); *Всі ми, галичане, любимо богато* «*глаголати*» *замість робити, але такого* ***глаголателя*** *як закамарський піп, я ще не видів* (Павлик, с. 155);

глаголанія, *мн.* – «бесіди, розмови»: *Однако по мойіх і Белейових* «***глаголаніях***» *в кінци згодились, але тілько по нашому, то Ви присилайте мині хоть по великоруськи, а переведу та перепишу* «*этим*[ологією]» (Павлик, с. 106-107].

В українських перекладах Біблії, здійснених П. Кулішем, дієслово ***глаголати***, ***глаголити*** було часто вживаним і виявляло піднесене, урочисте забарвлення, оскільки цими одиницями найчастіше позначалося звернення Господа: *І благословив їх Бог, і* ***глаголе***: *Плодітеся і множтеся і сповняйте воду в морях* (Св. П., Куліш); *І підійшов Аврам, як* ***глаголав*** *йому Господь, і йшов із ним Лот* (Св. П., Куліш). Гадаємо, що знижена семантика і стилістика дієслова ***глаголати*** та його похідних, засвідчена в досліджуваних епістолярних текстах, могла виникнути в українському інтелігентському середовищі під впливом російської мови, в якій дієслова ***глаголать***, ***глаголовать*** мають значення «многословить» (Даль, І, с. 352), а віддієслівні утворення ***глаголания***, ***глагольство***, ***глагольствования*** позначають «высокопарные речи; говорение, сказыванье» (Даль, І, с. 352). Значення цих слів містять той знижений семантичний відтінок «марнословити; говорити багато, беззмістовно про щось, не варте уваги», на основі якого в західноукраїнській мовній практиці, в контексті зміни суспільного статусу українського населення, активізації ролі української інтелігенції, відбувся розвиток нових значень, переосмислення стилістичних можливостей церковнослов'янської лексики.

Яскравим лексичним засобом для вираження значення «марнословити; говорити багато, беззмістовно про щось, не варте уваги» є вжитий С. Єфремовим складний прикметник ***глупоглаголивий***, комплексність семантики якого досягається поєднанням основ прислівника ***глупо*** – «беззмістовно, нерозумно» і ***глаголивий*** – «такий, що багато говорить»: *Стрівся вчора з* «*артільним батьком*», *В. М. Левицьким. Усе такий же балакучий – многорічивий і* ***глупоглаголивий***

(Єфремов, с. 304). Як бачимо, у наведеному контексті вжито кілька синонімічних слів – *балакучий, многорічивий,* – які підсилюють сприйняття церковнослов'янізма *глупоглаголивий* як стилістично маркованого слова з оціннними конотаціями.

Піднесено-урочистий настрій, створений за допомогою вживання слова церковнослов'янського походження, спостерігаємо на прикладі іменника ***заборало,*** яке в листі Б. Лепкого до О. Барвінського виявляє переносне значення «захист, оборона» і пов'язаний із діяльністю О. Барвінського як Радника Двора щодо обстоювання прав українського народу: *Не маючи спромоги прилучитися до якогось ширшого та голоснійшого протесту, а йдучи за потребою серця і голосом правди пишу отсей лист, висказуючи Пану Радникови єще раз свій глубокий поклін за Його дотеперішню неоціненну діяльність та прохаючи, щоб Пан Радник хвилевими необачними виказами неприхильної Йому преси не зражувалися та з нашого народного* ***заборала*** *в так важну добу як нинішня, не уступали* (Лепкий, с. 71-72). «Словник української мови» не фіксує переносного значення, а обмежується прямими: ***забороло,*** *іст.* – 1) рухома частина шолома, що опускається на обличчя для захисту від ударів; 2) *перев. мн.* щити з дерева або з каменю, встановлені на мурах фортеці для захисту її оборонців від ворога (СУМ, III, с. 26), хоч уже в староукраїнській мові іменник ***забороло*** вживався із переносним значенням «захист, оборона» (СлУМ, 9, с. 203). Крім того, у західноукраїнському слововжитку названий іменник мав ще одне значення «перепона, перешкода, засторога» (МСБ, с. 118).

Проте аналіз епістолярних текстів засвідчує, що церковнослов'янські елементи в переважній більшості виконували роль експресивних засобів розмовного мовлення, які допомагали сприймати, оцінювати, тлумачити події повсякденного і професійного життя української інтелігенції через призму тих символів, які закріплені в значеннях церковнослов'янської лексики. Дієприкметник ***алчущий*** «спраглий, жадібний» позначає проблему морально-етичної відповідальності тих, хто наділений народною довірою представляти права народу: *Нас скривдили числом мандатів, та не у тому діло, що в найліпшім разі наших буде в Думі 34, а тому, що у нас стільки кандидатів, що давай нам 300, а ще не вистане, щоб наситити* ***алчущих посольської слави*** (Чайк., с. 170). У староукраїнській мові дієприкметник ***алчущий*** часто вживався у словосполученні *алчущїи правды* – «спраглі до правди» (СлУМ, 1, с. 100). «Словник української мови» цього слова не фіксує.

Для характеристики людської поведінки Є. Чикаленко використовує дієслово ***раболіпствувати*** – «догідливо, улесливо схилятися, плазувати перед ким-, чим-небудь»: *Грінченко і йому, як і всім, розказує, що ми його виперли з газети, що ми й реорганізацію завели в «Раді» умисне, аби позбутись його от Марії Миколаївни, його жінки; що я цілком підпав під вплив М. С. Грушевського, а М. І. Павловський просто* ***раболіпствує*** *перед п. професором* (Чик., с. 18). «Словник української мови» фіксує це слово в такому самому значенні, проте не подає ілюстративного контексту (СУМ, VIII, с. 425). У листуванні української інтелігенції церковнослов'янізми та вислови, до яких вони входять, доволі часто виконують висновкову роль й оформлені як цитати: *Твоя гадка про скаргу на цензуру зовсім правдива – і ти, і М*[ихайло] *Хв*[едорович] *мусите подати цю скаргу і вести її доти, доки це можливо.. Я вірю в правдивість євангельського:* «***Толцыте и отверзется***» (Грінч.–Зіньк., с. 180); *Популярно-наукові книжечки теж цілком здатні для того нижчого шару «інтелігенції», котрий складається з обивателів повітових міст, з учителів та учительок, хвершалів і т.і. Але хто це все зробить і коли –* ***ти, Господи, веси!*** (Грінч.–Зіньк., с. 174); *Віршів досі не дописав. Якщо їх дозволять, то який кат їх*

видаватиме? ***Тайна сія велика єсть*** (Грінч.–Зіньк., с. 181); *У в'язницях поставили барикади, аби їх* [арештованих хлопців] *силою не витягли на улицю. Тоді Відень затрубів категорично: сей час пустить. Ну і мусіли пустити.* ***Посрамленіє веліє!*** (Чайк., с. 180).

Використання біблійних висловів для оцінки подій українського суспільно-політичного життя спостерігаємо й у щоденниках С. Єфремова 1923–1929 рр., у чому вбачаємо продовження стилістичних традицій Шевченкового «Кобзаря». Адже, як відомо, саме Т. Шевченкові належить вирішальна роль у стилістичному закріпленні полярної стилістики церковнослов'янізмів в українському письменстві нового періоду, що виявляється у їх вживанні то як засобів урочисто-патетичного забарвлення, то як засобів вираження іронії, глуму і навіть сарказму, як це вперше чітко сформулював видатний український мовознавець В. Сімович у 1938 р. [Сімович: 353].

Епістолярні тексти засвідчують, що Шевченкові афоризми, компонентами яких виступають церковнослов'янізми, вживаються з різноманітними конотаціями. С. Єфремов активізує (часто – й трансформує) такі вислови, надаючи їм іронічних, сатирично-викривальних конотацій, використовуючи їх для характеристики загальної атмосфери тогочасного життя українського суспільства, його неспроможності чинити дієвий опір більшовицькій тоталітарній машині, напр.: *Взагалі від науки незабаром* ***од молдованина до фіна*** *лишаться тільки ніжки та ріжки.* ***Бо благоденствуєм****…* (Єфремов, с. 668); ***На всіх язиках усе благоденствує***: *Це в країні,* ***де на всіх язиках усе благоденствує****, де нема жадної, окрім казенних, газети, де не вільно ні збиратись, ні говорити, ні навіть думати* (Єфремов, с. 466); *Зато по газетах –* «*гром победы раздавайся!*» – ***благоденствуємо****, не так, як по тих буржуазних Європах* (Єфремов, с. 722) – порівн. «*На всіх* ***язиках*** *все мовчить, Бо* ***благоденствує***» з Шевченкової поеми «Кавказ». (Докладніше про це – у статті «Євангелійні мотиви в українській народній фразеології та в дискурсі сучасної української мемуаристики початку XX ст. (за щоденниками С. Єфремова)» [Ткач, Шепетюк 2000].

У контексті з листа А. Чайковського відтворено відомий Шевченків афоризм із «Заповіту» – «***пом'янути*** *незлим тихим словом»: Але я маю сатісфакцію у тому, що колись Україна* ***спом'яне мене незлим тихим словом****, хоч теперішні критики мене нівечать, а то і зовсім ігнорують* (Чайк., с. 227). У поданому тексті церковнослов'янізм ***спом'янути*** має складний комплекс конотацій – емоційної піднесеності й водночас гірких рефлексій від усвідомлення того, що сучасники не завжди здатні розуміти глибину таланту письменника і його світогляд.

Отже, у мовленні української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. церковнослов'янізми та вислови біблійного походження становили особливу групу лексичних і фразеологічних одиниць, що нерідко виступали як семантично, стилістично і структурно модифіковані елементи соціолекту українських інтелектуалів – письменників, журналістів, освітніх, громадських діячів. У їхній комунікативній практиці церковнослов'янізми набули багатофункціонального використання. Цей факт свідчить про глибоке концептуальне засвоєння культурної спадщини християнства, що уможливило збагачення номінативно-стилістичних властивостей традиційно книжних мовних елементів у приватному листуванні та мемуаристиці. Подальше дослідження епістолярію української інтелігенції з періоду від кінця XIX і аж до нашого часу дозволить якомога повніше розкрити роль церковно-книжної традиції в культурному житті українського народу в цей складний, позначений багатьма трагічними подіями період його історії.

Література

Бурячок 1973: Лексика сучасної української мови з погляду її походження. In: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. Наукова думка. Київ 1973.

Огієнко 2004: Огієнко, І.: Історія української літературної мови. Наша культура і наука. Київ 2004.

Плющ 1971: Плющ, П. П.: Історія української літературної мови. Вища школа. Київ 1971.

Русанівський 2001: Русанівський, В. М.: Історія української літературної мови. АртЕк. Київ 2001.

Русанівський 2002: Русанівський, В. М.: У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). Наукова думка. Київ 2002.

Сімович 2005: Сімович, В.: Дещо про Шевченкову архаїзовану мову. In: Сімович, В. Праці у двох томах. Том 1: Мовознавство. Книги – XXI. Чернівці 2005.

Тарновецька-Ткач 2000: Тарновецька-Ткач, Л.: До історії церковнослов'янізмів у мові українських освічених верств (за текстами листів і щоденників XIX – початку XX ст.). In: Проблеми гуманітарних наук. Вип. 5. Дрогобич 2000, с. 246-257.

Тимошенко 1962: Тимошенко, П.Д.: Мова листів Т.Г. Шевченка. In: Мовознавство. Київ 1962.

Ткач 2000: Ткач, Л.: Соціолект духовної верстви як основа формування типових ознак галицько-буковинського слововжитку кінця XIX – початку XX ст. In: Біблія і культура. Вип. 6. Чернівці 2000, с. 405-419.

Ткач Шепетюк 2000: Ткач, Л. О., Шепетюк, І. Б.: Євангелійні мотиви в українській народній фразеології та в дискурсі сучасної української мемуаристики початку XX ст. (за щоденниками С. Єфремова). In: Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 87. Серія: Слов'янська філологія. Чернівці 2000, с. 109-127.

Черкез 2002: Черкез (Шепетюк), І.Б.: Українська мова в епістолярних текстах кінця XIX – початку XX ст. Автореф. дис. … канд. філол.наук. Чернівці 2008.

Умовні скорочення

Грінч.–Зіньк.: «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. Київ-Нью-Йорк 2004.

Даль: Даль, В.: Толковый словарь живого великорусского язика. Т. 1-4. Русский язык. Москва 1989–1991.

ЕЯ 2: Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького. Гамалія, Дніпропетровськ 1999.

Єфремов: Єфремов, С. О.: Щоденники, 1923–1929. «Газета «Рада», Київ 1997.

Лепкий: «Журавлі повертаються...» З епістолярної спадщини Б. Лепкого. Львів 2001.

МСБ – Ткач, Людмила: Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 1: Матеріали до словника. Рута. Чернівці 2000.

Павлик: Драгоманов, М.П.: Переписка. Т. II (1876-1878). Чернівці 1910.

Св. П., Куліш: Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською. Виданнє британського і заграничнього біблійного товариства. Відень 1903. (Перевидано: Рада. Київ 2000).

СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1: *А*. Львів 1994. Вип. 6: *В – Г*. Львів 1999. Вип. 9: *Д – З*. Львів 2002.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. Наукова думка. Київ 1970-1980.

Чайк.: Чайковський, Андрій: Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. Львів 2002.

Чик.: Чикаленко, Євген: Щоденник (1907–1917): у 2 т. Темпора. Київ 2004.

Summary

This paper examines stylistic features the church Slavonic vocabulary and its use in the epistolary texts of the Ukrainian intelligentsia during the late XIX to early XX century. Church Slavonic vocabulary and expressions of biblical origin were used to asses individual's charachteristics as well as the events of social and public life at the time. Determined that certain semantic and stylistic modifications that occurred in the use of church Slavonic vocabulary and other elements of literary origin were results of deeper understanding and reflection on of the different aspects of social, civic and professional lives of the Ukrainian intelligentsia.

Keywords: Church Slavonic word, Ukrainian intelligentsia, epistolary style, socio-lexis of intelligence, sociolectism.

МОДЕЛЬ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕКЛАМІ

Іванова Ірина, Денискіна Ганна
Харківська державна академія культури,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
vlad-7@ukr.net
deniskina@ukr.net

У сучасних мовознавчих студіях прикметною рисою є зосередженість на людині, її бутті в мові, умінні використовувати вербальний знак для творення мовно-культурної картини світу. У сучасній лінгвістиці одним із потужних підходів є антропоцентричний, що надає перевагу вивченню ролі, місця та значення ментально-пізнавальних процесів, шляхів та форм номінації людиною світу та власної сутності. Такий погляд на мову був започаткований у працях В. Гумбольдта, О. О. Потебні, Е. Сепіра, Ф. де Соссюра та ін. У зв'язку з цим особливого значення набуває виявлення й дослідження *моделей мовної особистості* у текстах української реклами.

Поняття *мовна особистість*, уведене в обіг В. В. Виноградовим, починає активно досліджуватися в другій половині XX століття. Відповідний інтерес до діалектичного взаємозв'язку мови й суспільства не зменшується. Одним з таких феноменів синтезу соціального, психічного, культурного в мовних одиницях є рекламний текст.

У цьому напрямку здійснюються різноаспектні наукові розвідки, як-от: розробка моделі мовної особистості (Ю. М. Караулов, Ф. С. Бацевич, В. І. Карасик, О. В. Тарасова), аналіз мовної особистості як носія національної мови (В. В. Красних, Л. І. Мацько, Н. В. Уфімцева), соціолінгвістичні та психолінгвістичні аспекти мовної особистості (Л. П. Крисіна, Л. Л. Славова,), взаємодія мовної та мовленнєвої особистостей (В. В. Красних, Л. П. Клобукова), розгляд гендерних аспектів мовної особистості (В. Владимирський, О. Донченко). Відповідно, проблема визначення та уточнення типології мовної особистості, дослідження утілень моделей мовних особистостей, їх дискурсивна позиція й роль залишаються в центрі уваги сучасної лінгвістики. Окреслене коло проблем й визначає актуальність статті.

Мета дослідження – аналіз змісту, ролі та структурних особливостей моделей мовних особистостей, характерних для текстів сучасної української реклами.

Мова реклами повною мірою віддзеркалює увесь спектр філософських, соціальних і психологічних поглядів на сукупність суспільно важливих фізичних і духовних якостей, світоглядних орієнтирів, почуття гумору людини відповідної історичної епохи. Н. Ф. Непийвода визначила особливості мовної гри та гумору, що використовувалися в українській рекламі, зокрема окреслила провідні параметри ефективної реклами: «Рекламіст повинен бути обізнаний у засобах мовного маніпулювання емоціями (створення емоційного фону ритмом мови, римою, звукозаписом тощо); мовного впливу на соціальне самопочуття (свій – чужий; бути як усі; залучення до світу «обраних»; прагнення успіху); уміти апелювати до цінностей, до світосприйняття пересічної людини (співпраця, допомога, важливе /

неважливе, головне / другорядне; суспільні цінності – свобода, мир, права людини, національні інтереси; групові цінності); до людей літнього віку й молодих людей з обмеженими можливостями тощо [Непийвода 2001]. Н. Ф. Непийвода назвала комплекс параметрів, що формують модель мовної особистості в рекламі: кожна модель мовної особистості підтримує саме ту міфологему, яка породжує в об'єкті маніпулювання бажання споживати, купувати рекламоване.

Одним із провідних дослідників концепції мовної особистості є Ю. М. Караулов. Дослідник визначає поняття *мовна особистість* як «сукупність здібностей та характеристик людини, що обумовлюють створення нею мовленнєвих творів (текстів))» [Караулов 1987]. Ю. М. Караулов пропонує власну модель мовної особистості, яка складається з трьох рівнів: нульового (вербально-семантичного); першого (когнітивного); другого (прагматичного). Вербально-семантичний рівень має визначати рівень володіння побутовою мовою, він є базовим набором вербальних одиниць, призначених для мовної комунікації. Когнітивний рівень дозволяє сформувати простір індивідуальної та колективної мовної свідомості; на цьому рівні відбуваються процеси ідентифікації та усвідомлення людських знань та уявлень, характерні для мовної особистості. Найвищий рівень, пов'язаний із прагматикою, – це набір мотивів, інтенцій, цілей, що керують мовною поведінкою комунікантів.

Концепція В. І. Карасика ґрунтується на тезі про нерозривний взаємозв'язок національного, соціокультурного начал та індивідуальності в межах однієї особистості [Карасик 2004]. З таких позицій мовна особистість – «комунікативно-узагальнений образ носія культурно-мовних та комунікативно-діяльнісних цінностей, знань та поведінкових реакцій» [Карасик 2004]. Взаємодія психічного та фізіологічного породжує вербальні способи вираження ментальної діяльності людини. У центрі уваги лінгвіста опиняється мовний знак як ментальне утворення.

В. І. Карасиком також запропонована власна уточнена модель мовної особистості як ієрархія рівнів: прагматикон (вищий прагматичний рівень, де представлені установки, інтенції, наміри, регістри тощо), семантикон (картина світу, що складається з концептів, ідей, понять, прецедентних феноменів, системи оцінок), лексикон – рівень володіння мовою, рівень мовних одиниць [Карасик 2004].

Відповідно до настанов наявних досліджень створено низку класифікацій мовної особистості. В. П. Нерознак [Нерознак 2005], аналізуючи власне людську мовну особистість, виокремлює три типи: стандартна мовна особистість (усереднена, літературно оброблена, унормована мова); нестандартна (маргінальна) особистість (група, де об'єднані верхні та нижчі щаблі культури мови); йдеться також про креативну особистість, яка протиставлена стандартній мовній особистості. Креативність може бути представлена в двох «іпостасях»: «архаїстів» та «новаторів». Утілення таких моделей мовних особистостей, їх рекламний «стандарт» можна зустріти в сучасних рекламних текстах, наприклад*: Первак. Домашній, як для себе. Подвійного перегону; Згадай, ким ти був, відчуй, хто ти є. І воля твоя – це доля твоя, і сила твоя – у крові твоїй. Козацька Рада; За честь, за волю, за козацьку долю (горілка «Козацька рада»); Кожен з львівських левів береже старовинну легенду про князя Данила Галицького. Звеличивши своє місто, він заприсягся вічно охороняти його у подобі білого лева. Йому на шану ми створили «Білий лев». Львівське – «Білий лев». Біле пиво з міста Лева!* (Львівське, 2013)*; Мобільний Wi-Fi роутер для твого гаджету* (Інтертелеком, 2012)*; Не гальмуй – снікерсуй (Нестле, 2013); Подвійний драйв з 2-ядерним процесором* (Самсунг, 2014).

Знаковим для стилізації рекламного повідомлення є використання маргінальної мовної особистості. В. П. Нерознаком до такого типу зараховано представників антикультури (ненормативна лексика, арго, жаргони, сленги тощо). Подібні моделі використовуються в сучасній рекламі, наприклад: *Тарифний план «Альо, квартал! Мій регіон»* (Київстар, 2013)*, Планшетуєш? Твій Galaxy tab 2* (Самсунг, 2013)*, Відпадні шоколадні* (M&Ms, 2014)*, Не гальмуй – снікерсуй* (Нестле, 2013). Слід відзначити, що креативність підходів до створення рекламних текстів сприяє формуванню нових параметрів, які створюють модель мовної особистості в сучасній українській рекламі.

У кожному суспільстві є тенденція до творення зразків моделей мовної поведінки, мовних ролей і масок. На думку В. І. Карасика, подібний процес робить можливим виокремлення в межах певної лінгвокультури моделей особистостей: «Ми можемо говорити про специфіку епохи завдяки таким модельним особистостям» [Карасик 2002]. Дослідник називає декілька пріоритетних моделей мовних особистостей, характерних для російського сучасного суспільства: «Братан», «Новий росіянин», «Телевізійний ведучий».

Крім того, модель мовної особистості в рекламі структурована відповідно до заданих національною культурою та соціумом гендерних настанов. Гендерні образи реклами досліджувалися у працях М. Фуко, Ф. С. Бацевича, Ю. Вільямсона, І. В. Грошева, Г. А. Мирошниченко. Виникає термін «гендерна реклама»: «Гендерна (жіноча) реклама – особливе явище у просторі масової комунікації. Якщо «традиційна» реклама дає інформацію про товар, який вийшов на ринок, привертаючи увагу споживача новими властивостями й можливостями продукту, якщо «нагадувальна» реклама покликана «освіжити» у пам’яті лояльних споживачів той або інший бренд, то гендерна реклама бере на себе функцію формування нового образу сучасної жінки» [Мирошниченко 2013]. Отже, модель мовної особистості має стабільну основу, але може змінюватися відповідно до соціальних та культурних зрушень.

Насамперед, мовні моделі української **Жінки (Дівчини)** у рекламі номінують образи доглянутої пані, освіченого професіонала з активною життєвою позицією та гарним почуттям гумору, жінки, яка добирає слова та відповідає за кожне своє висловлення. В останні два роки до цього набору додалася ще національна самосвідомість, бо справжня українка знається на українській фразеології, говорить римами, гарно співає, вибираючи найкращі зразки народних пісень. Краса цього образу передається й через рекламне слово: багатство використовуваних мовних засобів і конотацій вдало поєднане з лаконічністю та ясністю рекламного слова в устах жіночого персонажа.

Мовні моделі особистості в українській рекламі потребують окремого дослідження. У статті маємо на меті дати коротку оглядову характеристику декількох найбільш популярних моделей мовної особистості, використовуваних в українських рекламних текстах сучасності. Слід звернути увагу на такі постійно задіяні мовні моделі, як **«Мати», «Спокусниця», «Медіаведучий»**, що в україномовній рекламі мають багату й непросту історію, та відносно нові для української реклами **«Ділова жінка»** і **«Українець-козак».**

Культ матері у фемінній ментальності українця є однією із домінант вітчизняної мовно-культурної картини світу, тому ця модель мовної особистості надзвичайно популярна та використовується в усій багатій жанрово-стилістичній палітрі української реклами. О. Донченко та Ю. Романенко зазначають: «З давніх-

давен у національному менталітеті українців сформувався сакралізований образ жінки. Жінка-матір могла б претендувати на статус своєрідного протобожества: про неї складали пісні й вірші, оспівували її образ у билинах і думах, з нею йшли на смерть і поверталися до мирної праці» [Донченко 2001]. У мові української реклами ця істотна характеристика жінки формує мовну модель, де головними архісемами є «стабільність», «родина» і «любов»: *Мамина любов у кожній ложці* (Gerber, Nestle); *З рук бабусі в руки мами, досвід, що прийшов з роками*! (Малютка, Хорольський комбінат дитячих продуктів). Тому до присвійного прикметника «мамина» у тексти реклами потрапляють атрактиви «любов», «турбота», «досвід».

«Жінка-мати» – берегиня домашнього затишку, дітей, родини й усієї країни. Вона впливова, авторитетна особистість, оскільки діє у межах екзистенційного дискурсу (функція надавання й збереження життя й родини – одна з суттєвих позицій владності). «Матір» – це взірцевий член соціуму, голова родини, з якою має ототожнювати себе кожна споживачка реклами й рекламованих товарів. Передусім влучне слово має народжувати бажання аудиторії приєднатися до зразка, принаймні на рівні споживання. «Матір» слід зарахувати до зразкової, типової та соціально вагомої особистості, її мова стилістично довершена, вона однаково майстерно веде діалог у побуті та, водночас, керується нормами етикету міжособистісного спілкування, знається на тонкому компліменті, якщо треба, оперує термінологією, використовує фігуративні засоби. В українській сучасній рекламній мовотворчості модель мовної особистості «Жінка–матір» належить до елітарної, у якій публіцистичний інтелектуалізм поєднаний з побутовою ясністю, чіткістю та зрозумілістю риторичного ідеалу. Суттєвою відмінністю «Жінки-матері» від образу «Спокусниці», «Бізнес-леді», «Науковця» і «Дитини» є більш традиційна, цілісна та консервативна система моральних цінностей. Тому мова цієї моделі позбавлена жаргонізмів, арготизмів, ненормативної лексики.

Сучасне розмаїття жанрів та стилів реклами дають можливість формувати мовну та мовленнєву рекламні особистості. Телекомунікації працюють над створенням мовленнєвої особистості та активно цю маску експлуатують. Найбільш вживані такі персонажі в медицині, освіті, індустрії краси, соціальній галузі. Як приклад, можна розглянути рекламу сиропу від кашлю «Лізак», бо образ «Жінки-матері» виразно розгортається у мовленнєвій діяльності персонажів цього рекламного ролика: *Мамо, я сьогодні в школу не піду, у мене горло болить. – А ну покажи. Ого яке червоне! Болить? – Болить і ковтати боляче. – Нам, напевне, потрібен «Лізак». – «Лізак»? – Так, це таблетки від горла! – Не хочу таблетки – вони гіркі. – «Лізак» має різні смаки: апельсин, шоколад та м'ята, крім того, що ліки ще й смачні. – Дякую тобі, мамо, за «Лізак». Біжу на фізкультуру* (2015 р.). Рекламний діалог відзначається простотою та ясністю. Оцінка виражена за допомогою епітета (*червоне*) та вигука (*ого*). У «материнських» репліках семантична категорія «позитив» представлена епітетами «*смачні», «різні*», а також перелічуванням сортів (*апельсин, шоколад, м'ята*).

Проста українська жінка-мати дуже поетична й творча натура: у мові персонажі реклами використовують епітети та метафори, легко римують: *Велике переселення скасовується! «Аміксин» застосовується! Для лікування і профілактики* (реклама «Аміксину»).

Материнська теплота та інтимність звернення (характерна для жіночого гендеру) може підкреслюватися частотним використанням пестливих суфіксів: «*Котлетки? – Тефтельки». Ми пишаємося тим, що 68 % українських сімей*

обирають м'ясну страву «Наша ряба» своїм малюкам. Дякуємо за довіру!. Як бачимо, після цього виверт-посилання на хибний факт виглядає більш природним, а остання ехо-фраза про вдячність українській матері підсилюють ефект.

Прикметною рисою мовного образу «Жінки-матері», особливо в сучасній українській рекламі, є звернення до фольклорних джерел, зокрема до уособлення материнства – колискової. Це виконана Н. Матвієнко в рекламі Pampers колискова *«Котику біленький, котику сіренький…»*. Дотичною до цього й зрозумілою пересічному українцеві є мовна модель «Жінки-подруги» (майбутньої матері), що співає, наприклад, лемківську народну пісню «Верше, мій верше» (пиво «Львівське»). Співати починає й одеська «Бабуся-мати», відтак відтворення південноукраїнського діалекту надає ще більшого національного колориту рекламному висловленню, робить його водночас кумедним, упізнаваним, а отже, рідним: *І шо ж наш хлопчик нєрвіруєт маму…* (Київстар).

У сучасній українській періодиці, спрямованій на жіночу аудиторію, часто використовують фундаментальні концепти, такі як «краса» і «здоров'я»: *Відкрий для себе світ здоров'я і краси* (журнал «Здоровье», 2013).

Реклама в соціальних мережах в інтернеті також сприяє формуванню образу «Жінки-матері». Мова таких текстів вирізняється еклектичністю, де вербальні ресурси декількох функціональних стилів обслуговують один мовленнєвий жанр – маніпулювання. Поєднання в мовній моделі розмовної лексики, кальок для вираження буденності; пафосу оцінки; кліше, характерні для публіцистики, максимально формують сьогоднішню маску «жінки» в інтернет-рекламі. Цей мовний образ наближений до розмовного стилю, але домінантою в тексті залишається публіцистичний пафос «родинності» та «надійності», наприклад: *Багато користі принесло ефірне масло фенхелю моїй мамі, після народження сестрички. У дівчинки було здуття животика і часті запори. Ніщо не допомагало, навіть аптечні краплі. А от як раз масло фенхелю допомогло дитині вести нормальний спосіб життя. Так само мама брала масло фенхелю для збільшення лактації. Тільки пила його в розведеному вигляді і потрошку. Коли я не знала, як позбавитися від болю в шлунку, по телевізору якраз йшла передача, про корисність фенхелю. Я знайшла в шафі пухирець* [помилка у тексті реклами– насправді йдеться про *пляшечку* – примітка авторів] *і зайнялася самолікуванням. Мені стало набагато краще. Правду кажуть, що олія фенхелю — це антибактеріальний засіб* (http://budz.com.ua/).

Ця реклама, виконана в жанрі «бувальщина», якнайкраще ілюструє сучасний образ «простої жінки». Для тексту характерне перелічування родинних назв (*мама, сестричка*). Текст багатий на оцінки, виражені на словотвірному рівні з використанням суфікса *–к(а)* (*сестричка, животика, дівчинка, потрошку*), атрактивами (*позитив, користь*), інтенсифікаторами *(багато, набагато, збільшення, краще*). Поряд із розмовною лексикою можна побачити й клішовані вирази (*стало набагато краще, вести нормальний спосіб життя, зайнялася самолікуванням*). Термінологія у виразах *антибактеріальний засіб, ефірне масло фенхелю, збільшення лактації* додають образові жінки інтелектуальності, нагадують про обізнаність та гарну освіту, формують довіру з боку аудиторії споживачів.

«Спокусниця» – це класична мовна модель від комерційної реклами. Мова такої моделі креативна, наповнена виражальними засобами, інтонаційними техніками «загравання», з'являється Я-називання, оцінні маркери, виражені часто повторюваними лексемами *любов, щастя, спокуса*. Така модель виходить із традиційного статусу молодої жінки, для неї характерне вживання абстрактної

лексики *сенс життя, залишатися собою, піддатись спокусі, жадана мить*, за якою прихована обіцянка подальшого «успіху».

«Спокусниця» мала в Україні власну історію розвитку. Це й вишукана мова галицької реклами кави «Енрільо», «Нова Фортуна», «Правдива Франка», мовні традиції приватних комерційних оголошень крамарів і парфумерів від Одеси до Мукачева. У радянській країні цей образ був значно трансформований, його імпліцитна вербальна сексуальність стерта. Тому сучасна україномовна «Спокусниця» скоріше має риси західної жінки, бо в 1990-х роках калькована (разом із висловленнями) із західних зразків, наприклад: *У світі стереотипів та умовностей, чи можна залишитися собою? Ла ві е бель. Аромат щастя «Ланком»* (Ланком). Така реклама передбачає звернення до конкретних особистостей популярних привабливих жінок. Залучення відомих постатей до такої реклами продовжується й в Україні. Спокусливе слово вкладається до уст С. Лободи, Т. Кароль, Ані Лорак, З. Огневич тощо, наприклад: *Корона – смак бажання* (шоколад «Корона»).

Символічне втілення «жіночності» у рекламі породжує глибокі метафори, що стають рекламними гаслами: *«смак бажання», «аромат щастя», «рожеві мрії», «вишуканість образу»*.

Трансльований сучасною рекламою образ «**Ділової жінки»** створює й вербальні контури цієї моделі особистості**.** Це динамічне, я-зцентроване, нормативне, переважно публіцистичне та пафосне мовлення, де краса висловлення не менш важлива, ніж зовнішній вигляд. Головними критеріями для такої моделі мовної особистості є також ясність, чіткість та переконливість. Серед найбільш вживаних мовних засобів виразності варто назвати фразеологію, однорідні члени речення (виражені дієсловами та їх формами, наказовим способом дієслів), повтори, риторичні звертання та риторичні запитання, наприклад: *Мрієш про фінансову незалежність? Бажаєш розпочати свою справу? Почни співпрацю з Ейвон. Стань експертом з краси. Визначай свій графік сама. Тебе підтримає відома міжнародна компанія прямих продажів. Ейвон змінює життя жінок. Зміни своє – стань представником Ейвон. Уже сьогодні приєднайся до Ейвон і розпочни свою справу. Більше, ніж краса – це задоволення* (Evon).

«Ділова жінка» руйнує стандарти жіночих образів, перебираючи на себе мовленнєвий динамізм «чоловічих» мовних моделей, наприклад: *У мене найкращий начальник – я сама. Я сама вирішую. Робота дозволяє мені бути хорошою дружиною і мамою. Продавати легко, тому що продукція просто чудова. Завдяки роботі я стала незалежною і впевненою у собі. Щоб почати треба тільки бажання, не треба ні за що платити. Приєднуйся до п'яти мільйонів жінок компанії для жінок. Дзвони. Завітай у майбутнє. Завдяки Ейвон я досягну всього, чого прагну.* Для моделі «Ділова жінка» багато важать «стерті» тропи, клішовані вирази (*хороша дружина і мама, впевнена у собі, приєднуйтесь до, завітай у майбутнє)*, емоційна напруга виражена завдяки посиленій увазі до прикметників вищого ступеня порівняння та інтенсивним оцінкам (*найкращий, бажання, просто чудова, хороша*).

Інакшим варіантом моделі ділової жінки може бути «**Жінка-професіонал**», наприклад, учителька: *Дітки, можна спробувати «Риназолін». «Риназолін» – і носик знову дихає!* (Риназолін). Вибрана безособова дорадча позиція «можна спробувати» – характерна для «порад спеціаліста», поєднана з пестливим особистісним звертанням «дітки».

Чекає на дослідників і модель **«Ділова жінка-подруга»**, наприклад: *Хворе горло – завжди невчасно. – Не панікуй. Я якраз в аптеці, зараз куплю тобі дієвий засіб. Ось він – «Хепілор». Спрей для горла. – Що вже я тільки не робила. – Тут не робити, тут бризкати треба!* (Хепілор). *Ось «Хепілор». «Хепілор»-спрей розбризкує діючі речовини у хворе горло, «Хепілор» має три дії: антибактеріальну, протизапальну, знеболюючу. «Хепілор» – потрійна допомога при болю в горлі* (реклама ліків «Хепілор», 2014).

«Медіаведучий». Така модель мовної особистості надзвичайно популярна та використовується в усій багатій жанрово-стилістичній палітрі української реклами. У цьому контексті можна говорити про мовну та мовленнєву особистості реклами. Медіаведучий – особистість впливова та авторитетна, оскільки діє в межах владного дискурсу (доступ до інформаційних каналів – одна з суттєвих позицій владності), протиставлений іншим типам соціуму, з якими може ототожнювати себе споживач реклами й товарів. Невід'ємним є бажання аудиторії приєднатися до зразка, принаймні на рівні споживання. Медіаведучий належить до зразкової елітарної та інтелектуальної особистості, його мова стилістично довершена, він володіє іноземними мовами, керується нормами етикету, знається на тонкому та виваженому гуморі, оперує всім багатством художньо-стилістичних засобів. О. Б. Сиротиніна [див. Карасик 2004] зараховує модель мовної особистості «телеведучий» до елітарної, але суттєвою відмінністю від образу інтелігента й науковця, на її думку, є більш відкрита система моральних цінностей. Наприклад: *Коли «Львівським» насолоджувалися вже десятки років, ніхто не чув про долар. Першому пиву України 290 років. «Львівське» – відчуй смак легенди* (пиво «Львівське», 2012).

Модель мовної особистості «Медіаведучий» є використовуваною та популярною не лише в комерційній, а також у політичній, соціальній рекламі.

«Українець-козак». Асоційований із патріархальними, власне національними нормами поведінки, зазвичай патріотично налаштований. Цей тип залучений до сучасної комерційної реклами із соціальних та політичних кіл, хоча в українській рекламі традиційно використовується з давніх часів (лубок, ярмаркова реклама). В останні роки мовна особистість «Козак» активно діє, постійно змінюється, еволюціонує. І. О. Бугайова, досліджуючи україномовну соціальну рекламу та її зв'язок з літературною спадщиною Т. Г. Шевченка, описує рекламну кампанію, що базується на виокремленні ідеалів, зразків для наслідування саме в патріотично-традиційному контексті, наприклад: *Мрій! Дій! Українець Пилип Орлик написав першу у світі конституцію; Мрій! Дій! Українець Ігор Сікорський винайшов вертоліт* [Бугайова 2013]. Такий мовний образ відбиває народні, підкріплені історичними фактами уявлення про ідеального українця. Мова такого персонажа близька до народно-писемної традиції, багата на художньо-стилістичні засоби, у ній вживаються професіоналізми, історизми, цитування. Використовує ця мовна модель особистості також просторічну лексику. Мова такого «Козака» часом є яскравим прикладом стилізації. Український «Козак-патріот» також може бути зарахований до позицій елітарної або стандартної мовної особистості, що втілює та поширює традиційні моральні принципи та цінності. Наприклад: *Куме, а знаєш як у Новгороді називають наше пиво? Піііво! Львівське пиво. Відчуй смак легенди!* (пиво «Львівське», 2011); *Оце так пиво! Янтар! (пиво «Янтар», 2009); Ай, молодець! Молодець, Тарас!* (пиво «Львівське», 2013); *Так подивимось… Ага. Сало. Ух ти. Більше літра не можна. Оце нахабство. Вивозити все народне надбання нашої Батьківщини! Це наші національні горіхи. Цить! Ви вже все сало за червень вивезли,*

хоч горіхи не чіпайте! Козацька розвага. Наші, ріднесенькі! («Козацька розвага», 2014); *За честь, за волю, за козацьку долю!* (горілка «Козацька рада», 2014).

В українській рекламі для структурування та подальшої експлуатації моделей мовних особистостей задіяно й багато інших статусно-рольових та особистісних характеристик, з-поміж яких можна виокремити, наприклад: «Спеціаліста-консультанта», «Молодь», «Спокусницю», «Домогосподарку», «Дитину», «Багатія», низку комічних і казкових персонажів тощо.

Подальша розробка теорії мовної особистості, а також дослідження типів мовних особистостей, використовуваних у сучасній українській рекламі, хоч і можливе лише на перетині різних галузей знань (лінгвостилістики, психолінгвістики, когнітивної та етнолінгвістики тощо), є перспективним науковим напрямом. Адже образ людини в рекламних текстах у всіх її мовних маніфестаціях дає змогу визначити головні тенденції розвитку сучасного українського суспільства, нашої мови та культури.

Література

Бугайова О.І.2013: Протоелементи сучасної україномовної соціальної реклами в ліричних відступах Шевченкової поезії. In: Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 10, Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 10. Київ 2013, с. 24-29.

Донченко 2001: Донченко, О., Романенко, Ю.: Архетипи соціального життя і політика. Либідь, Київ 2001.

Карасик 2004: Карасик, В. И.: Языковой круг: личность, концепты, дискурс. ГНОЗИС, Москва 2004.

Карасик 2002: Карасик, В.И.: Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Перемена, Волгоград 2002.

Караулов 1987: Караулов Ю.Н.: Русский язык и языковая личность. Наука, Москва 1987.

Мацько 2003, Мацько, О. М., Сидоренко О. М.: Стилістика сучасної української мови Вища школа, Київ 2003.

Непийвода 2001: Непийвода, Н.Ф.: Мовні ігри та гумор у рекламному тексті. In: Українська мова та література. №12, 2001.

Мирошниченко 2013: Мирошниченко, Г. А.: Образ современной женщины в рекламе. In: Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 8, 2013, ч.1, с. 113-116.

Нерознак 2005: Нерознак, В. П. Халеева, И. И.: Языковая личность. In: Эффективная коммуникация: история, теория, практика. ООО Агентство КРПА «Олимп», Москва 2005, с. 587–591.

Summary

The article deals with content, scope and structure of the «linguistic identity» concept, describes several types of patterned language personality used in modern Ukrainian language advertising. It considers the gender aspects of linguistic identity model forming including as verbal images that have a long and rich history in advertising as new ones dictated by nowadays language model of personality. Article gives the definition of «gender image advertising», outlines structure model of linguistic identity, stylistic markers conditions of existence and evolution of advertising in terms of advertising discourse.

Keywords: linguistic identity, advertising discourse, patterned language personality, advertising text.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН БІЛІНГВІЗМУ МАРКЕТИНГОВОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ

Кліщевська Майя
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
maya.klishchevska@gmail.com

Мовна ситуація у державі повною мірою стимулює свідомість народу й підпорядковує її собі. Слово формує свідомість. Сформована свідомість утворює певне мовлення. Мовлення посідає важливе місце серед когнітивних процесів, які об'єднують і мислення, і відчуття, і сприйняття, що й забезпечує вербалізацію отримуваної інформації. Саме тому важливо аналізувати й прогнозувати стан мовної ситуації певного лінгвокультурного колективу.

Надання українській мові статусу державної недостатньо вплинуло на розширення її використання у професійному мовленні. Раніше мова України була геть зросійщена. Зараз певний прогрес спостерігається лише в адміністративно-діловій та освітній галузях. І в пресі, і на телебаченні, і в професійному робочому житті, і в неформальних ситуаціях міських комунікацій головним засобом спілкування залишається російська мова.

У праці українського соціолінгвіста Лариси Масенко «(У)мовна (У)країна» чітко викреслено мовну ситуацію: «Сформована російськомовна атмосфера українських міст породжує ефект мовного диктату середовища. Урбаністичне середовище зросійщених міст України створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення і дискомфортні для тих, хто зберігає вірність рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного довкілля. Можна сказати, що мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську мовою протистояння» [Масенко 2007].

Рухом «Простір свободи» оприлюднюється огляд «Становище української мови» вже вчетверте. Особливість огляду полягає в тому, що він охоплює аналіз мовної ситуації в Україні в час революції, російської збройної агресії і окупації Росією частини території України (період з початку 2014 до середини 2015 року). Його автори зазначають, що дослідження має на меті мовою фактів і цифр окреслити становище української мови в різних сферах суспільного життя, тенденції, пов'язані з розширенням чи звуженням вживання української мови.

Основними джерелами, що використовувалися при підготовці огляду, є дані офіційної статистики, результати соціологічних досліджень, а також здійснений волонтерами руху «Простір свободи» моніторинг фактичного використання української мови у ключових сферах суспільного життя (Dobrovol.org, 8.07.2015).

У березні 2015 року було проведено дослідження соціологічною групою «Рейтинг» в усіх обласних центрах, окрім окупованих центрів Донбасу та Криму. В рамках цього дослідження було опитано 17 000 респондентів безпосередньо в обласних центрах.

Абсолютна більшість мешканців обласних центрів у Західній Україні і відносна більшість у Центральній Україні спілкуються вдома українською мовою. Цей показник становить у Львові 93%, у Вінниці – 70%, у Черкасах – 52%, у Полтаві – 47%, у Києві – 27%. Водночас російською спілкуються вдома у Харкові 84%, в Одесі – 78%, у Дніпропетровську – 58%, у Чернігові – 41%, у Києві – 32%, у Кіровограді – 26%. Значна частина городян спілкується вдома як українською, так і російською (MediaSapiens, 10.07.2015).

Сучасну мовну ситуацію України досліджує соціолінгвістика. За словами Лариси Масенко, «початки становлення української соціолінгвістики як окремої галузі мовознавчих досліджень збігаються з періодом розпаду СРСР і постанням України як суверенної держави. У попередній період соціолінгвістична проблематика, пов'язана з Україною, передусім – з мовною політикою радянського режиму на її теренах, досліджувалась лише в зарубіжній україністиці, зокрема в працях Ю. Шевельова, С. Караванського, В. Чапленка, Р. Смаль-Стоцького» [Масенко 2005].

Специфіка мовної ситуації в Україні спрямовує соціолінгвістичні дослідження головним чином у науковий аналіз деформації мовного середовища. Основним об'єктом виступає українсько-російський білінгвізм. Формування й розвиток його було впроваджено асиміляційною політикою Російської імперії, Радянського Союзу.

Вплив мовно-культурного середовища на майбутній вибір мовної поведінки сприяє тому, що маркетологи часто обирають російську мову для звернень до потенційних клієнтів, насамперед через те, що найбільша їх кількість знаходиться у містах. Більшість професійної міжнародної літератури на ринку України є російськомовною. Зарубіжні книги з маркетингу, економіки українські видавництвами друкують у перекладах російською мовою. Українською мовою видаються майже виключно підручники українських авторів, якими, в свою чергу, користуються спеціалісти лише під час отримання знання і вивчення теоретичних матеріалів.

Унаслідок українізації освітньої сфери підвищується рівень володіння мовою дітей молодшого шкільного віку й молоді, зокрема й у тих, хто виховувався в російськомовних родинах. Молодше покоління й молодь оволоділи українською мовою, що й змінило їхнє ставлення до неї з абстрактного на позитивне (Dobrovol.org, 8.07.2015). Такі зміни в мовній поведінці молоді засвідчують і соціологи. Але, на жаль, психологи зауважують й інше: навіть групи людей, що гарно оволоділи українською мовою, для підвищення статусу й професійного престижу зумисне в колективі часто користуються російською мовою.

У маркетинговому дискурсі українська мова стає об'єктом лінгвістичного аналізу. Варто звернути увагу на думку Б. Антоненка-Давидовича [Антоненко-Давидович 1991], який розглядав субмову в нашій країні як здеградовану під тиском русифікації форму українського мовлення, що спричинює психологічний аспект негативного впливу на свідомість.

Мовна ситуація в містах зроблена білінгвальною й підтримується професійними і корпоративними жаргонами. Глобалізаційні процеси призводять маркетингову галузь до створення професійного сленгу, поповнюючи власне мовлення словами англійської мови. Але в основному маркетинговий дискурс в усному мовленні є російськомовним.

Українськомовний маркетинговий дискурс утворюється й виявляється в контексті маркетингової діяльності компанії (організації, підприємства) та її

працівників у різноманітних комунікативних ситуаціях і відображає основні норми корпоративної культури [Кліщевська 2014]. Маркетингова діяльність формує маркетингову інформаційну систему, до якої належать і персонал, й устаткування, і регулярне збирання для аналізу й опрацювання необхідної професійної інформації. Внутрішній рівень користується російською мовою, зовнішній, офіційний – українською. У зв'язку з цим ми й отримуємо російськомовні внутрішні комунікативні ситуації, які, своєю чергою, й формують російськомовну корпоративну культуру.

Щоб проаналізувати зовнішні комунікативні ситуації, було використано результати дослідження зовнішньої реклами волонтерами «Простору свободи». Було обрано по 10 розташованих поспіль бігбордів у центральній частині кожного з міст України. В містах на окупованих територіях (Донецьк, Луганськ, Сімферопіль) дослідження не проводилося. Підсумки подано в таблиці 1 (Dobrovol.org, 8.07.2015).

Таблиця 1. Зовнішня реклама (10 бігбордів поспіль у центрі міста)

Місто	Досліджено бігбордів	Укр.	Рос.
Вінниця	10	7	3
Дніпропетровськ	10	7	1
Житомир	10	9	0
Запоріжжя	10	8	0
Івано-Франківськ	10	10	0
Київ	10	7	2
Кіровоград	10	9	0
Кривий Ріг	10	3	4
Луцьк	10	10	0
Львів	10	10	0
Миколаїв	10	5	5
Одеса	10	5	5
Полтава	10	8	2
Рівне	10	10	0
Суми	10	7	3
Тернопіль	10	10	0
Ужгород	10	10	0
Харків	10	6	3
Херсон	10	8	2
Хмельницький	10	9	1
Черкаси	10	9	0
Чернівці	10	10	0
Чернігів	10	5	3
Разом	230	181	34
% до всіх	**100%**	**78,7%**	**14,8%**

Надзвичайно важливим для розуміння мовної ситуації в Україні є той факт, що далеко не всі люди, для яких українська мова є рідною, постійно спілкуються цією мовою. Єдиним ґрунтовним джерелом статистичної інформації про етнічний склад та рідну мову населення України є дані Всеукраїнського перепису населення

2001 року. Згідно з цими даними, приблизно 78% жителів України є українцями за національністю (етнічним походженням). 17% жителів України становлять етнічні росіяни і 5% – люди інших національностей. Етнічні українці становлять більшість у 25 регіонах з 27 (в діапазоні від 98% у Тернопільській до 56% у Донецькій області) і меншість в Автономній Республіці Крим (24%) та місті Севастополі (22%). У столиці України етнічні українці становлять 82% населення (Dobrovol.org, 8.07.2015).

Для проведення соціолінгвістичного дослідження в маркетинговій сфері нами було проаналізовано професійні мас-медіа, літературні та Інтернет канали розповсюдження бази професійної інформації. Ми розглянули видання українськомовної рекламно-інформаційної газети України «Експрес об'ява», що надрукована українською. Уся організаційна мовна частина створена, згідно з законом, державною українською мовою. А от об'яви друкуються на вибір і замовлення власників – чи то українською, чи російською. 5 розділів безкоштовних оголошень, що заповнює усі 5 сторінок газети, абсолютно білінгвальні. 80% основних рекламних оголошень українськомовні, 20% – російськомовні.

Ми провели огляд пропозицій тренінгових компаній, які пропонують навчання з маркетингової аналітики, маркетингових інструментів. Реклама, розміщена ними на інтернет-сайтах, російськомовна. Перші пропозиційні листи до потенційного клієнта менеджер надсилає російською. Отримавши українськомовну версію листа-відповіді із продуктовим зацікавленням, менеджер переходить на чемну, грамотну українську мову листування. Та, на жаль, запропоновані ним рекламні проспекти з конкретною інформацією надсилаються як російськомовні. Освітні ж наукові професійні послуги надаються в нашій державі виключно державними учбовими закладами.

«Ліга закон» – головний правовий портал України – є повністю білінгвальним. Декотрі із підрозділів, чи сторінок є українськомовними, декотрі російськомовними. Всі правові законні акти надруковано українською мовою. Ті документи, які не є правовими й державними, а розроблялися їхніми власними експертами, розроблені й подані до вжитку російською мовою. Перекладу цієї маркетингової необхідної законодавчої інформації українською мовою немає і він не передбачений. Певно, у користувачів (маркетологів) такої потреби немає. Одна сторінка має інформацію білінгвальну. Бо початок тесту українськомовний, продовження – російськомовне. Приклад: *«Ліга-закон / Главный правовой портал Украины / Он-лайн сервисы / Ресурсы для бизнеса / Должностная инструкция начальника отдела маркетинга / (українськомовний професійний документ)»* і тому подібне (Ліга-закон, 2015). Назва Інтернет сайту теж білінгвальна, продовження й закінчення відбувається законодавчо передбаченою українськомовною інформацією. На наш телефонний дзвінок в інформаційний відділ цієї компанії з проханням інформаційної допомоги спеціаліст автоматично відповідає російською мовою на українськомовне вітання, але продовжує відповідати українською мовою на поставлене українськомовне запитання.

Розглянемо стан книжкового ринку в Україні. Маркетологи для постійного вжитку мають змогу придбати професійні книги в магазині повністю російськомовної ділової літератури «Kniga.biz.ua». Електронний портал російськомовний, спілкування російськомовне, продукція – російськомовна. В основному розповсюджують ділову літературу зарубіжних авторів, перекладену російською мовою російськими видавництвами та видавництвом «Манн, Иванов и Фербер» (Kniga.biz.ua, 2015).

Аналіз даних книговидання, зібраних Книжковою палатою України (Dobrovol.org, 8.07.2015), засвідчує стійку негативну тенденцію до зменшення сумарного накладу книг, виданих українською мовою. Що ж стосується частки, то вона в 2014 році залишилася на попередньому рівні 55%, але лише за рахунок того, що загальний наклад книг помітно знизився. Якщо в 2013 році було видано 37,892 млн. примірників книг і брошур українською мовою (54,5% від загального накладу виданих в Україні), то в 2014 році – лише 30,405 млн. (55%). Таблиця 2.

Таблиця 2. Книги, видані в Україні

	2013		2014	
	тис. примірників	**частка від загального накладу, %**	тис. примірників	**частка від загального накладу, %**
Загальний наклад книг	69575,7	**100**	55312	**100**
Українською мовою	37892,9	**54,5**	30404,7	**55**
Російською мовою	27652	**39,7**	22049,1	**39,8**
Іншими чи кількома мовами	4030,8	**5,8**	2858,2	**5,2**

Соціолінгвістичний феномен білінгвізму сучасного маркетингового дискурсу України – це мовленнєвий феномен, який потребує ґрунтовного вивчення в трьох аспектах – лінгвістичному, психологічному й соціальному. Одним з основних практичних завдань таких досліджень має стати цілеспрямоване спілкування з генераторами російськомовної інформативної бази для української професійної галузі маркетингу. Маємо створювати методики, які здатні заблокувати розростання й вплив такого хворобливого явища, як русифікація всієї галузі професійної діяльності суспільства, що загрожує українській мові внутрішньою руйнацією усіх її рівнів.

Зважаючи на технології мовленнєвого управління і на комунікативну поведінку, усвідомлюємо, що це стає звичайним атрибутом повсякденного життя (Languagemanagement.ff.cuni.cz, 2015). Кожен із наших громадян має бути одним з основних розбудовників мовно-культурної державної політики. Маємо незалежно від спеціалізації і напрямку профільної освіти посилювати вплив української культури, формувати й популяризовувати розмаїті її форми – від елітарних до масових, розрахованих на різні вікові, професійні, соціальні групи, на різні смаки й рівень сприйняття. Маркетинг, який спрямований на психологічний вплив на увагу мас, повинен сприяти і розширювати сфери застосування української мови, цим самим долаючи надмірну уніфікацію, якої вона зазнала в часи пострадянського періоду й власного професійного розвитку.

Лінгвістичний, комунікаційний і соціокультурний менеджмент термінів передбачає спочатку роботу з мовними впливами, а далі розглядається у вужчому сенсі слова, оскільки є лінгвістичною компетентністю. Насамперед слід зважати на

те, що важливим є вибір можливості керувати комунікаційними явищами (наприклад, обирати спеціальні форми звертань, враховуючи особливості соціальних груп), а також соціокультурними явищами (включаючи соціально-економічні).

Українська мова нині переживає етап інтенсивної стильової розбудови: відроджується її етнічний стиль, формується на нових засадах сучасний маркетинговий дискурс, відбувається становлення економічної термінології. У публіцистичному й науковому стилях розширюється словниковий й фразеологічний склад, посилюються діалектні впливи, повертаються вилучені у радянський період словотвірні типи й граматичні форми [Дарчук 2013]. Все це має збагатити українськомовний маркетинговий дискурс.

Відомий австрійський професор славістики Віденського університету, україніст та мовознавець Міхаель Мозер на запитання «Які засоби варто сьогодні використовувати для захисту української мови» сказав: «Основний засіб – якісна україномовна праця і толерантність щодо інших. Бо всякі ізоляціонізми та націоналізми не потрібні нікому в контексті мови. Необхідно відстоювати свою мову, свою ідентичність, на підставі якісної і плідної роботи. Це обов'язок нас усіх, бо лише кожен індивідуально може відстояти власні цінності» (Kameniar.lnu.edu.ua, 19.03.3011).

Література

Антоненко-Давидович 1991: Антоненко-Давидович, Б. Д.: Як ми говоримо. Либідь, Київ 1991.

Дарчук 2013: Дарчук, Н. П., Сорокін В. М.: Термін у лінгвістичній інформатиці: навчальний посіб. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Київ 2013.

Кліщевська 2014: Кліщевська, М. Є.: Корпоративна комунікація та українськомовний маркетинговий дискурс. In: Сучасна філогія: актуальні наукові проблеми та шляхи вирішення. Одеса 2014, с. 89-92.

Масенко 2005: Масенко, Л. Т.: Українська мова в соціолінгвістичному аспекті. Автореф. дис. ….д-ра філол. наук. Київ 2005.

Масенко 2007: Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. Темпора, Київ 2007.

Ліга-закон 2015: Головний правовий портал України «Ліга-закон». [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.ligazakon.ua/, 2015.

Dobrovol.org, 8.07.2015: Рух добровольців «Простір свободи». Аналітичний огляд «Становще української мови в Україні в 2014-2015 роках». [Електронна версія]. Режим доступу: http://dobrovol.org, 8.07.2015.

Kameniar.lnu.edu.ua, 19.03.2011: Міхаель Мозер: Щиро тішуся, коли чую українську мову. [Електронна версія]. Режим доступу: http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=416, 19.03.2011.

Kniga.biz.ua, 2015: Магазин ділової літератури kniga.biz.ua. [Електронна версія]. Режим доступу: http://kniga.biz.ua/book/marketing/, 2015.

Languagemanagement.ff.cuni.cz 2015: Веб-сайт дослідницької групи мовленнєвого менеджменту. Факультет гуманітарних наук. Карлів Університет в Празі [Електронна версія]. Режим доступу: http://languagemanagement.ff.cuni.cz/, 2015.

MediaSapiens, 10.07.2015: Проект MediaSapiens. [Електронна версія]. Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/, 10.07.2015.

Summary

The article analyzes the current language situation of Ukraine and phenomena of Ukrainian-Russian bilingualism in the sphere of business communication. The direction of the sociolinguistic research of Ukrainian-language marketing discourse is determined by the specific language situation of Ukraine.

Key words: sociolinguistics, bilingualism, Ukrainian-language marketing discourse, language situation, language behavior.

СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ ОНЛАЙН-ІНСТИТУЦІЙ

Криворученко Світлана
Первомайська філія Університету сучасних знань
krivoru4enko.sveta@gmail.com

У соціально-історичному просторі життєдіяльності людства будь-які процеси та явища мають детермінований характер. Так, стрімкий технологічний прорив перших десятиліть XXI ст. сприяв не тільки накопиченню нових знань, але й переосмисленню життєвих пріоритетів. Винахід мультимедійних пристроїв, розвиток Інтернет-мережі прискорили становлення віртуального комунікаційного середовища, а значить, і формування інформаційного суспільства.

Пояснити закономірності виникнення нового стану ментальності соціуму, збагачення його концептуальної бази можливо, посилаючись на праці постструктуралістів та постмодерністів Р. Барта, Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко. Вагоме значення в розумінні сутності світу вчені надають мові. Її символічний, знаковий характер визначає сутність соціопростору. Ж. Дерріда наголошував: «Оскільки мова – це основа буття, то світ – це безконечний текст. Все текстуалізується» [цит. за: Бацевич 2008: 78]. Будучи переконаним у значущості мови в накопиченні системи знань людства й процесах його життєдіяльності, М.Фуко використовує поняття «дискурс», яке вважаємо більш доречним.

Згідно з поглядами М. Фуко, кожна дискурсивна формація визначає набір знань, напрямок думок, спосіб їх мовного вираження, а також можливість (чи неможливість) виникнення нових ідей і тем, співвідносних із певним історичним часом, простором та соціально-культурним тлом. У концепції М. Фуко дискурсивна формація представлена як когнітивна системна єдність, мережа когнітивних відношень між поняттями, теоріями, висловленнями в межах цілісного типу знання.

Отже, можемо припустити, що науково-технічний прогрес XXI ст., результатом якого є винайдення різноманітних інформаційних пристроїв та становлення новітнього комунікаційного середовища, – це наслідок зміни однієї дискурсивної формації на іншу, зумовлений функціональністю мовного знака (слова) у «світі дискурсу», а отже, значення слова в житті суспільства. У праці «Слова і речі» М. Фуко доводить, що в постмодерну добу слово замикається на самому собі, виявляє своє самостійне буття [Фуко 1994]. Відповідно, у XXI ст. мова виступає самоціллю в комунікативних процесах.

Панівна сила дискурсу сьогодні помітна практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства – науковій, мас-медійній, виробничо-професійній, релігійній та ін. У кожній із них соціальна активність людини виражена в дискурсивних практиках, під якими, услід за О. Семенець, будемо розуміти «змістово та формально близькі дискурси, об’єднані особливими правилами побудови, тією особливою «регулярністю дискурсу», про яку писав М.Фуко» [Семенець 2011: 268–269]. Важливо, що дискурсивні практики репрезентують сформований спосіб розуміння об’єктивної дійсності. Звідси випливає, що кожна група людей,

організована за спільністю інтересів, напрямом діяльності, формує власну дискурсивну практику, яка буде відповідати їхнім переконанням, світосприйняттю та характеру діяльності.

Тут доцільно зауважити, що гносеологічні процеси особистості визначаються модальністю її мислення та почування, причому під модальністю в даному випадку слід розуміти «спосіб існування об'єкта чи перебігу певного явища (онтологічна модальність) або ж спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію (гносеологічна, або логічна модальність)» [ФЭС 1989: 373]. У нашому дискурс-аналізі увага зосереджена на гносеологічних модальностях, до яких належать алетична (стосується висловлень чи предикатів, характеризує їхню істиннісну природу); епістемічна (визначає власне знання, тобто обґрунтовані й доведені твердження, які прагнуть до самодостовірності); аксіологічна (виражає авторську оцінку повідомлюваних подій – позитивну чи негативну); деонтична (пов'язана з логічним поняттям норми).

Відповідно, дискурсивні практики окремих соціальних або професійних груп утілюють розуміння істинності дійсності, у якій функціонує ця група, а критерієм істинності виступає їх мова. Дослідження змістової організації дискурсивних практик окремих соціальних інститутів, професійних груп сприятиме виявленню сутності їхньої життєдіяльності та істинних переконань кожного з учасників.

До абсолютно нових дискурсивних практик сучасної об'єктивної дійсності належать різні типи дискурсів, потреба в яких зумовлена перевагою Інтернет-комунікацій та віртуального світу в житті соціуму. Серед таких дискурсивних практик виокремлюємо ті, які виникли в результаті діяльності професійної групи фрилансерів або онлайн-інституцій, що забезпечують інформаційні потреби споживачів. Запропоноване дослідження виконане на основі системного аналізу дискурсивних практик у виробничій сфері сучасних провідних агентств інтернет-маркетингу в різних країнах Східної Європи, Азії та Америки.

Вивчення специфіки інтерактивної комунікації спостережене в працях Ф. Бацевича, Б. Гудмана, Г. Почепцова, Н. Фролової та ін. Однак складний, нелінійний та відкритий характер гіпертекстуального середовища зумовлює доцільність застосування інтегрованого, міждисциплінарного підходу із залученням теоретичної бази з лінгвосинергетики, філософії мови, логічної семантики, теорії соціальних комунікацій для розкриття особливостей організації різних типів дискурсів, що виникають у комунікаційному середовищі та стосуються різних сфер життєдіяльності суспільства. Актуальність нашого дослідження полягає в розкритті закономірностей організації комунікативно-трудової діяльності представників онлайн-інституцій крізь призму системного аналізу дискурсивних практик, що виникають і розгортаються в процесі спілкування та виробництва між учасниками. Мета розвідки – з'ясувати системотворчі чинники змістової сфери дискурсивних практик суб'єктів комунікативно-виробничої діяльності онлайн-інституцій.

Застосовуючи теорію «можливих світів» Я. Хінтікки, можемо інтерпретувати реальність, у якій відбувається професійна діяльність суб'єктів онлайн-установ, як складно організований, кількаярусний світ, процес праці та спілкування у якому забезпечується різноманітними способами веб-комунікації – від звичних месенджерів (ISQ, Skype, Slack), електронної пошти до програм-управлінь (CRM, ERP, Redmine). Саме тому значущості набувають дискурсивні практики, оскільки втілюють спосіб організації комунікативного процесу між учасниками з урахуванням обмеженості контактного спілкування, реальну можливість окреслити межі, в яких виконується

робота, забезпечують чіткий план дій для кожного суб'єкта діяльності, автоматизований контроль над виконанням поставлених завдань і, нарешті, представляють готовий продукт у вигляді маркетингового дискурсу. Звідси випливає, що дискурсивні практики виступають упорядником у складно організованому світі професійної діяльності представників кожної окремої онлайн-інституції.

Ураховуючи вищезазначене, вважаємо доцільним виокремити чотири типи дискурсивних практик у виробничій сфері учасників досліджуваних онлайн-інституцій. Зокрема, такі: дискурс замовника (співвідноситься з його модальністю мислення та почування, відповідає його ідейному задуму); дискурсивні практики виконавців (співвідносяться з модальністю мислення кожного суб'єкта дії, змістове наповнення структурних елементів готового продукту співвідноситься із когнітивним потенціалом кожного з виконавців); дискурсивні практики, що є втіленням комунікативного процесу між учасниками виробничої діяльності; готовий маркетинговий дискурс, що є результатом діяльності всієї профгрупи та доноситься до читача в мережі Інтернет.

Як бачимо, у забезпеченні готового результату – інформаційного продукту у вигляді маркетингового дискурсу для споживачів – важливу роль відіграють такі ознаки, як цілісність та системність дискурсивних практик у виробничій сфері суб'єктів онлайн-інституцій. Досягаються вони витриманістю холістичного принципу змістової організації дискурсивних практик.

Не менш значущим фактором є взаємодія принципів антропоцентризму та дискурсоцентризму в побудові цілісного дискурсу. На тісний зв'язок цих діаметрально протилежних методологічних принципів формування дискурсивних практик звертає увагу О. Селіванова: «З одного боку, людина є творцем мови, одним із регуляторів мовних змін і мовного розвитку, користувачем мови в комунікації, з іншого, мова у вигляді численних дискурсивних практик конструює різні світи людської життєдіяльності, спотворюючи реальний світ, і визначає вчинки й оцінки людини та мовної спільноти. Однак незважаючи на те, що людина є певним чином невільником мови, яка нав'язує їй свій погляд на світ, категоризацію та концептуалізацію досвіду, людина є й хазяїном мови, здатним керувати нею як засобом впливу на свідомість і поведінку іншої людини, збагачувати мову, визначати напрями її функціонування тощо» [Селіванова 2006: 40–41].

В аналізованих дискурсивних практиках принцип антропоцентризму реалізується в дискурсі замовника, дискурсивних практиках кожного виконавця проекту. Ідейний задум створити маркетинговий дискурс для успішної реалізації продукції виникає на підставі когнітивної бази замовника, яка вміщує знання про споживчий інтерес та методи впливу на свідомість соціуму. Цієї концептуальної бази замовнику достатньо для формулювання теми висловлення та його ключових слів.

У створенні готового інформаційного продукту не менш значущими є когнітивні структури свідомості виконавців. Маркетинговий дискурс, подібно до мас-медійного, є персуазитивним, тому під час його формування слід уважно добирати паралінгвальні та мовні засоби, дотримуватися відповідних схем побудови висловлень, оскільки кінцева мета такого дискурсу – щоразу переконувати конкретну людину в необхідності звернути увагу на предмет мовлення, проявити інтерес до продукту. Звідси випливає, що виконавці, крім знань про об'єктивну дійсність, повинні дуже тонко відчувати силу слова, розуміти його функціональність у тому чи тому контексті. Разом із тим, слід наголосити на вияві принципу дискурсоцентризму. Здатність системи до самоорганізації, когерентність усіх структурних елементів у

дискурсивній практиці забезпечать готовому інформаційному продукту владність та можливість впливу (про цю властивість дискурсивної практики писав М. Фуко) на свідомість споживачів.

Принцип дискурсоцентризму також виявляє себе в процесі виробничо-комунікативної діяльності суб'єктів онлайн-інституцій, де мінімум часу відведено на спілкування та вирішення робочих питань. Економія вербальної комунікації досягнута використанням дискурсивних практик, що організують та впорядковують мовленнєві та немовленнєві дії учасників виробничого процесу. До ознак дискурсивних практик цього типу слід віднести наявність чітко визначених завдань, написання дискурсу виконавцем за визначеною структурою. У даному випадку доцільно під дискурсивними практиками розуміти «типізований спосіб реалізації мовленнєвої діяльності, здійснюваної відповідно до вимог певного типу дискурсу, що є загальноприйнятим у тій чи тій комунікативній сфері соціальної чи професійної групи» [Семенець 2011: 269]. Відповідно, на нашу думку, такі дискурсивні практики належатимуть до статусно-орієнтованих, інституційних типів дискурсу, що обмежують свободу творців інформаційного продукту. Також можемо припустити, що наявність такого типу дискурсивних практик у виробничій сфері онлайн-інституцій сприяє самоорганізації всього трудового процесу.

Отже, зі зміною дискурсивної формації у виробничій сфері сучасного суспільства з'являється новий напрям діяльності, який забезпечує потреби інформаційного середовища. Організація праці суб'єктів онлайн-інституцій детермінована формуванням та функціонуванням дискурсивних практик різних типів, що співвідносяться з когнітивним потенціалом та модальністю мислення та почування представників профгрупи. Цілісність та системність змістової царини дискурсивних практик виробничої сфери онлайн-інституцій досягнута дотриманням холістичного принципу, взаємодією принципів антропоцентризму та дискурсоцентризму, когерентністю структурних елементів та процесами самоорганізації в побудові готового маркетингового дискурсу під час виробничо-комунікативної діяльності учасників.

Література

Бацевич 2008: Бацевич, Ф.С.: Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень. ВЦ «Академія», Київ, 2008.

Селіванова 2006: Селіванова, О.О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля-К, Полтава, 2006.

Семенець 2011: Семенець, О.О.: Дискурсивні практики сучасної медіа-сфери (філософські та комунікативно-прагматичні аспекти). In: Наукові записки. Вип. 96 (1). Серія: Філологічні науки (мовознавство). РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, Кіровоград 2011, с. 268-272.

Фуко 1994: Фуко, М.: Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. A-cad, СПб, 1994.

ФЭС: Философский энциклопедический словарь. Изд. 2-е Советская энциклопедия, Москва, 1989.

Summary

The article is devoted to the analysis of semantic sphere of "discursive practices" in production activity online institutions, defined the main types them. The problem of correlation of anthropocentrism and discourse centrism principles in system organization of discursive practices, the regularities of the influence of discursive practices in production-sphere on artists of marketing discourse are examined.

Key words: discursive formation, discursive practice, anthropocentrism, discoursecentrism, power of discourse, online institutions, persuasive discourse, mental modality.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТИПИ ІНШУВАННЯ В НАЦІОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ

Малес Людмила
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
lyudmylamales@gmail.com

Націєтворенню як одному з центральних модерністських проектів європейських суспільств багато уваги свого часу було приділено українською інтелігенцією кінця XIX-поч. XX століття, і її роль була теоретично обґрунтована у праці Ернеста Ґелнера «Нації та націоналізм» [Gellner 2006]. Проте в Україні сам цей процес був обірваний із утворенням СРСР, вибудовуванням жорсткої централізованої влади з центром за межами УРСР і проведенням національної політики, яка за характером скоріше нагадувала відносини метрополії з колоніями.

Нині в українському суспільстві спостерігаємо повернення до проекту націєтворення і відродження романтичних ідей в культурі та політичній риториці. Досвід перших років Незалежності, помаранчевого та євро- майданів це засвідчує: вони актуалізують проблематику та додають їй нових рис, котрі потребують свого своєчасного осмислення.

Щодо сьогоднішньої ситуації, то, як кажуть, не було би щастя, та нещастя помогло. Агресія Росії дала потужний поштовх до консолідації нації у боротьбі зі спільним ворогом, але коли зовнішня загроза мине, питання пошуку внутрішніх підстав націєтворення постане з ще більшою гостротою.

Досі воно вирішувалося у все ті же опозиції «Ми-Вони груп», розробленій Вільямом Самнером для характеристики етноцентризму «ранніх» суспільств [Sumner 2007]. Так, якщо вірити словам очільників, до омріяного процвітання нації ми за крок, варто лише вбити дракона, впіймати маніяка, позбутися зайд. Усе суспільство цим так натхненно було зайняте, що часом нагадувало парадокс «острова брехунів».

Якщо звернутися до соціально-психологічної термінології, помітимо, що в українській культурі, попри все більш помітний індивідуалізм, ще легко спостерегти конформність, яка виявляється у традиційних формах соціального контролю, осуду чи виправдання, а особливо через помилки атрибуції, коли хиби інших пов’язуються із їх натурою, а свої – із нездоланними об’єктивними обставинами.

Приміром, такою риторикою наповнений націоналістичний дискурс нашого суспільства. В ньому як опозиція проголошується, що сучасна Росія втратила демократичні досягнення через схильності до тоталітаризму та любов до царя, а Україна винятково через зовнішні причини – прихід до влади більшовиків. За цією ж логікою розширення кордонів Росії та Польщі трактується як загарбання, а українські військові походи – як визволення своїх, і, мовляв, на відміну від держав-сусідок, в українській націоналістичній ідеології не висуваються територіальні претензії, а лиш картографуються автентичні землі і т.д.

Справа в тому, що за низької самоцінності та браку позитивних ідей для гуртування, така екстернальність культурних спільнот лише й забезпечує їх консолідацію. За словами Фредеріка Джеймісона, це інспірує параноїдальність модерністської свідомості, адже породжує стан «в облозі», зводиться до «дружби

проти», «незалежності від» із відповідною негацією Інших та нетерпимістю внутрішньогрупової інакшості.

Схожі риси спостерігаємо не лише у власному націоналістичному дискурсі. Так, щодо росіян такі ж помилки атрибуції описує Лев Гудков у праці «Идеологема «ворога»: «Вороги» як масовий синдром і механізм соціокультурної інтеграції» [Гудков 2005].

Звичайно ж, стереотипізація до певних меж доцільна і функціональна. Бо щоразу оцінювати, судити за поведінкою, вчинками складно, а часто й непотрібно. Але тут потрібна рефлексія, можливість певне узагальнене судження чи ставлення переоцінити, визначити їх відповідність, усвідомити обмеження і мати готовність відмовитися чи змінити їх. Інакше як втримуватися від зваби когось чи всіх за певною ознакою затаврувати?!

Тож вже Ірвін Гофман ще у досить таки сегрегованому суспільстві 60-70-х рр. XX ст. почав проблематизувати стигматуюче сприйняття інших і описав, як пливе ґрунт у традиційних практиках типізації через нові можливості самопрезентації. А в сучасному глобалізованому та віртуалізованому світі маємо ще більше змоги керувати мімікою, пунктуацією, статтю, віком, зовнішністю (одягом, косметикою, зрештою, фоторедакторами). Тож стереотипи втрачають відповідність у дуже швидкому часі, підштовхуючи своїми оптичними ілюзіями і конфузами до зміни сприйняття довколишніх, чим загострюють нашу чутливість.

І ось, з одного боку, з інтенсифікацією глобалізованої міжкультурної комунікації – трудова і постійна міграція, туризм, подорожі, новини – розхитується основна абстракція Інших як легко органолептично ідентифікованих (за видом, голосом, запахом, рухом). Зникає страх відмінних як химерних. З'являються інші страхи і підозри, загроженою стає традиційна основа виявлення своїх.

Але водночас у публічному просторі українського суспільства на хвилі ретрадиціоналізму не забарилися з новою силою заявити про себе наново натуралізовані способи конституювання ментальноідеальних *себе* та фантасмагоричних *інших*.

Щоби осягнути всі ці різноспрямовані способи та результати іншування у сучасних суспільствах, потрібне відповідне тлумачення культури з достатнім пізнавальним потенціалом. Справді, описові (культура як усі матеріальні та духовні надбання) чи унерівнюючі (найвищі, духовні надбання) визначення культури мало придатні для розв'язання ксенофобських проблем, протистояння «Ми-Вони», що загострюються в активній фазі націєтворення. Таким стає визначення репрезентативної (актуальної) культури Фрідріха Тенбрука, яке активно використовується соціологинями і соціологами (Л. Синицина, І. Климов, Є. Наумова, Є. Топіліна) зокрема й у соціокультурному аналізі (Л. Іонін, Ю. Сорока, А. Слободянюк, Л. Малес). Посилює актуальність поняття репрезентативної культури соціокультурний підхід, бо постулює полікультурність у розумінні самого суспільства.

За визначенням, репрезентативна культура охоплює в поглядах і сприйняттях спільне, чи те, що поділяє більшість, в кожному разі таке, що не потребує перекладу. В такому соціологічному тлумаченні культура містить перш за все риси спільного соціального сприйняття спільноти, що й вирізняє соціокультурний підхід у полі соціогуманітарного дискурсу.

Тож, виходячи з полікультурності як суттєвої характеристики сучасного українського суспільства, окрім загальної не-доброзичливості у ставленні до Інших,

маємо враховувати чутливість до сприйняття Інших як ознаку, котра розрізняє спільноту за тим, як ми сприймаємо в ній відмінності, їх різноманітність.

Пропонуємо вирізняти два режими роздільної здатності іншування: інакшість (як ступінь чутливості) та іншість (як ступінь дистанціювання). Якщо їх уявити як ортогональні, то матимемо чотири умовні типи ставлення до Інших.

За високої чутливості до інакшості і потужності іншування – дражливість за нюансування – матимемо так звану (1) ксенофобію в демократії, коли по три гетьмани на двох українців, багатопартійність і постійна боротьба поміж українських проводів, що особливо посилюється за Культури-1 (за поділом на Культури 1 та 2 Володимира Паперного [Паперный 1996]). Натомість стабільність і порядок Культури-2 супроводжується (2) ксенофобією тоталітаризму, якій властива огульність в образі своїх, а більше – в Інших: нікого не цікавлять деталі, бо все то просто різні личини Ворога, одна з підступностей якого якраз і є машкара. (3) толерантність за демократії – це ідеальний тип високої чутливості і малої відчуженості, який претендує на ідеал, до котрого прагнуть в Європі. І, зрештою, маємо (4) тотальну толерантність, яка, як це не парадоксально, характеризує іншування в місті як спосіб життя та світовідчування.

Останнє прояснює специфіку міської ідентичності, що за модерну стала загальнонаціональним зразком. Так, у місті квір-перетворення толеруються не свідомо, а через ввічливу неуважність сусідства, строго рольове виконання своїх обов'язків у медицині, освіті, та яку укомфортнює сфера послуг, де будуть обслуговувати людину, байдуже у якій вона постане подобі. Містянки та містяни тому толерують щонайхимерніші перевтілення людини, що не пантрують її тожсамість, не беруться вести тяглість ідентичності та свято оберігати щодо неї статус свого чи чужого

Але якщо провести соціологічне опитування, щоби визначити, як ставляться до того, що хтось вчора X, а сьогодні Y, то легко виявити прояви ксенофобії різної інтенсивності. Так, за даними 2-5 хвиль міжнародного дослідницького проекту ESS (http://ess.nsd.uib.no), уже котрий рік поспіль ми найгомофобніші в Європі – половина населення України не погоджується з тим, щоби ЛГБТ особи жили, як вони хочуть – порівняно з трьома, максимум двадцятьма відсотками такого неприйняття в різних країнах ЄС.

Усі ці типи комбінації інтенсивності інакшості та іншості стрічаються нині водночас. З одного боку, на постмайданному етапі націотворення розвиваються емансипативні дискурси та правозахисні рухи, критичний аналіз культури та її деконструкція. А з іншого, – під різними назвами і з різних таборів все виразніше проявляється така ідеологія ксенофобії, яка наповнює його «ворогами» і «чужими» незгірш бойовиків та науково-фантастичних фільмів, за яких може правити монструозний образ «западенця», «донецького», «гомосексуала», «феміністки». Жахи кримінальних хронік розцяцьковують новини, суспільні настрої просякають паніки вимирання нації, родини, людини. І воєнні дії лиш посилили ці тенденції, зробили настрої мобілізації панівними, що герметизує нас у фортеці у стані ворога із бійницею замість вікна у світ. Не дивно, що у такій ситуації будуть цінуватися лише герої та жертви.

У цих дискурсах та практиках культурні відмінності натуралізуються, а затим подаються як причина нерівності у суспільстві з тим, щоб легітимувати та легалізувати самі ці нерівності. Тим часом як будь-яка нерівність має соціальний, а не культурний характер [Крепон 2011; Малес 2011].

Зрештою, як наслідок, зведення соціокультурної складності суспільства до обмеженого переліку опозицій, вправляння у знелюдненні ворога, полювання на відьом завжди деструктивні і легко стають інструментами націоналістичного, фундаменталістського, зрештою, терористичного дискурсу [Еко 1996; Сорока 2012; Хабермас 2006].

І це, як хотілося б просвітникам, вина не лише малої освіченості чи аполітичності (ідіотичності) повсякденного мислення, а й прикмета значної частини сучасного українського інтелігентського та мас-медійного дискурсу. Бо ярлики, які запускаються з їх легкої руки, – це не що інше, як назви полюсів, крайнощів (які нерідко сходяться) певної неперервності. Тому постає питання: чому ж саму веселкову гаму спектру ми не помічаємо, лиш чорне та біле завважуємо?

Так, до АТО в публіцистиці було звичним протиставляти одне одному Львів і Донецьк. Але ж Львів та Донецьк – це не оази в пустелі, а міста на густозаселених землях країни. Тож у проекті 2 та 22 України, популяризованому відомими вітчизняними інтелектуалами Юрієм Андруховичем, Миколою Рябчуком та іншими, нас спонукають замислитися над тим, що в пропонованій схемі, окрім полюсів, з необхідністю мають десь прокладатися кордони, відділяючи одні простори від інших. Спроба віднайти такі місця на карті з усією очевидністю демонструє континуальність, а не опозиційність територій.

Ніде правди діти, у соціологічній аналітиці ці міста не менш популярні, аніж у політичних технологіях, як-от: в дослідженні «Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні» [Грицак 2007]. Та, певне, обираються вони не так стереотипно, як випливає з логіки математичної статистики, де малі відмінності незначущі, а красиві результати дають лише разючі перепади відсотків (про цей ефект на матеріалі медіа дивись детальніше [Медиа 1999: 189]).

Підтвердження цього маємо нині, коли Донецьк тимчасово непідконтрольний українській владі, а підконтрольні території виявилися далекі від одноманітності. Ще одна особливість соціального сприйняття, конструйованого іншими, яку варто згадати, відсилає нас до слів Жана-Поля Сартра: страх бути поневоленими Іншими взаємний – колонізатори бояться поневолитися колонізованими, російськомовні співгромадяни — україномовними, чоловіки – жінками (рівнісінько за Ненсі Чодоров), і в цю ж пастку ксенофобії традиційного іншування втрапляє, зокрема, російська культура в Україні. Також слід пам’ятати, що всі, як вище наведені, так би мовити інспіровані текстом модуси сприйняття Інших, так і інші можливі типології, як засвідчує Ю.Сорока [Сорока 2012], залежать від попередніх схем сприйняття.

А розуміння Інших як тих, хто конституює наше сприйняття, дає змогу перевести тему з деструкції в конструктивне русло. Бо тоді Інші (батьки й усі попередники) завдяки інакшості цінні тим, що збагачують своїм досвідом; настанови конкретних чи узагальнених Інших у ході соціалізації вбираються нами. І це відбувається як легко, так і через конфлікти, що, зокрема, описується в психологічних поняттях фрустрації, супер-Его, маргіналізації, інших. А ось непомітне щоденне присвоєння Інших досить важко відрефлексувати: «вшиті в наше тіло» (П. Бурдьє) ідеї, смисли, знахідки, манери щезають із горизонтів нашої пам’яті, стають невидимими нами, що, проте, не заважає знову проти тих же Інших відтворювати протиставлення Ми-Вони. Так, приміром, ми вдало забули мусульманські джерела європейської культури, щоби безсумнівно їх нині робити Іншими [Крепон 2011]. Недарма Георг Зіммель говорив, що ворогами можуть стати лише добре знайомі, бо ворожість породжується близькістю соціальних позицій, де

найменше відхилення починає трактуватися як зрада [Зиммель 1996: 500-508] - коли інакшість породжує іншування.

Таким чином, запропонований соціокультурний аналіз націотворення не лише зауважує роль Інших, а й пояснює конструювання іншування, вирізняє його модуси в спектрі від свого до чужого, ворожого, демонструє, яким чином Інші набувають монструозності, дає змогу точніше оперувати цими поняттями і опиратися повсякденній та академічній есенціалізації та ксенофобії.

Література

А н д р о с е н к о та ін. 1999: Андросенко, Т., Костенко, Н., Макеев, С., Малес, Л.: Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы). Ин-т социологии НАН Украины, Київ 1999.

Г р и ц а к та ін. 2007: Грицак, Я., Черниш, Н., Маланчук, О. та ін.: Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Спеціяльний випуск часопису «Україна Модерна». Критика, Київ-Львів 2007.

Г у д к о в 2005: Гудков, Лев: Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механізм социокультурный интеграции. In: Образ врага / Сост. Л. Гудков; ред.. Н. Конрадова. ОГИ, Москва 2005, с. 7-79.

Е к о 1996: Еко, Умберто: Ур-фашизм. In: Сучасність. № 5. 1996, с. 43 – 51.

З и м м е л ь 1996: Зиммель, Г.: Избранное. Том 1. Философия культуры. Юрист, Москва 1996.

К р е п о н 2011: Крепон, М.: Європейські іншості. Український центр духовної культури, Київ 2011.

М а л е с 2011: Малес, Л.: Вивчаючи тексти культури. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. КІС, Київ 2011.

П а п е р н ы й 1996: Паперный, В.: Культура Два. НЛО, Москва 1996.

С о р о к а 2012: Сорока, Ю.: Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого. ХНУ імені Каразіна, Харків 2012.

Х а б е р м а с 2006: Хабермас, Ю.: Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий. In: Социологические исследования. № 1. 2006, с. 45-53.

G e l l n e r 2006: Gellner, E.: Nations and nationalism. Nationalism. Second Edition. Cornell University Press, New York 2006.

S u m n e r 2007: Sumner, W.: Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals. Book was originally published in 1906. Cosimo Classics, New York 2007.

Summary

The paper proposes an approach to the issue of Others, and for the thorough research behind it. The sociocultural analysis is used in paper to consider the phenomenon of perception of the Others in contemporary condition of polycultural society. Social perception is conceptualized as a specific «work» of culture which gives possibility to deconstruct the stranger and the enemy, the most dangerous forms of the Other for polycultural society.

Keywords: Others, polycultural society, representative culture, social perception, sociocultural analisys.

РОЛЬ ТРЕТЬОГО АНТРОПОКОНСТИТУЕНТА У ВЖИВАННІ АФЕКТОНІМІВ

Мокляк Оксана
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
moklyako@rambler.ru

Вербальна комунікація передбачає взаємодію мовця й адресата, які становлять діаду активних учасників інтеракції. Діада, як зазначає В. М. Бабаян, може перетворюватися на тріаду за умови двобічного мовленнєвого обміну в присутності третьої особи, що безпосередньо не бере участі в дискурсі [Бабаян 2009: 14]. Третього антропоконституента комунікативного акту називають у науці по-різному: слухач (О. В. Ємельянова, Г. Г. Кларк, Т. Б. Карлсон, І. В. Корнійко, Н. П. Поліщук, Г. Г. Почепцов), спостерігач (В. М. Бабаян, Т. Л. Верхотурова, О. В. Єрьоміна, О. В. Падучева, Д. А. Скулимовська), спостерігач-інтерпретатор (С. М. Плотникова), сторонній реципієнт (Н. Г. Воронцова). Такий широкий спектр термінів свідчить про важливість ролі третього антропокомпонента в комунікативному акті. Водночас указує і на багатомірність цього поняття, зрештою, і на недостатню усталеність терміновживання.

Так, термін *слухач* деякі дослідники, зокрема, використовують на позначення *адресата*. Паралельно ж з названими вище термінами науковці послуговуються узагальненими позначеннями свідка розмови – третя особа (В. М. Бабаян, О. В. Ємельянова, Т. А. Крисанова, Н. П. Поліщук та ін.), третій антропоконституент (С. В. Іванова, Н. П. Поліщук, Г. Г. Почепцов). Ці позначення лише вказують на присутність при інтеракції двох співрозмовників сторонньої особи й не акцентують уваги на її конкретних особливостях, які виявляються у слуханні, спостереженні, сприйнятті, інтерпретації. Якщо зважати на те, що комунікативна сутність сторонньої людини, яка перебуває в межах чутності висловлення, полягає в «рецепції вербального контакту між активними реагентами (мовцем і адресатом) та її інтерпретаційній обробці» [Воронцова 2009: 55], то логічним би було використовувати термін «сторонній реципієнт-інтерпретатор», однак, на наш погляд, він є занадто ускладненим, тому обмежимося в роботі узагальненими прозорими позначеннями – третя особа, третій антропоконституент.

Особливо вагомою є присутність третього антропоконституента під час уживання афектонімів – одиниць на зразок *квіточка, сонечко, цьомчик, рідненький*, однак зазначена проблема поки що не представлена в наукових лінгвістичних розвідках. Тож метою цієї статті є характеристика ролі третьої особи у використанні афектонімів активними учасниками інтеракції. Зміст роботи спрямований на розв’язання таких завдань: вирізнити стратегії поведінки активних комунікантів у присутності стороннього; з’ясувати типи реакцій третього антропоконституента на вживання афектонімів.

Третя особа є пасивною щодо вербальних дій, але активною з погляду впливу на мовленнєву поведінку мовця й адресата. Зважаючи на це, активні учасники комунікативного акту обирають стратегію приховування або ж демонстрації своїх стосунків, виразником яких є використання афектонімів. Окремо ж виділяємо ситуації, коли комуніканти не зважають на присутність стороннього. За таких умов реалізується стратегія ігнорування третьої особи, тобто вплив третього

антропоконституента мовленнєвого акту на вживання афектонімів співрозмовниками є нерелевантним.

Стратегія приховування яскраво виявляє себе у використанні афектонімів зазвичай між близькими співрозмовниками, тому що будь-яке зовнішнє втручання може порушити гармонію інтимного спілкування. Як зазначає у зв'язку з цим Г. Г. Почепцов, «збільшення комунікативної спільноти відразу ж повертає мовця й адресата з інтимної мовної сфери в межі стандартної мовної поведінки, вимагає підпорядкування загальноприйнятим законам» [Почепцов 1987а: 55]. Так, якщо присутність сторонньої особи усвідомлюється співрозмовниками, то вони або вживають звертання-ідентифікації замість афектонімів, або вдаються до певних захисних обмежень, наприклад паралінгвальних (говорять пошепки): *Це у присутності дівиці Протасової, як і завжди при сторонніх, князь звертався до імператриці на "ви", а віч-на-віч – "моя богине", "моє серце"...* (П. Наніїв. Тричі продана); *А ми справжніми іменами теж тільки на людях, а так називаємо один одного коханий, кохана, киця, сонечко* (http://posydenky.lvivport.com/archive/index.php/t-43217.html).

Для закоханих афектоніми «стають своєрідними табуйованими позначеннями, які старанно приховують від інших і використовують лише наодинці» [Денисова 2007: 20]. Звісно, таке функціювання детерміноване інтимною природою розглядуваних одиниць. Як відомо, поняття *інтимний* уживають «стосовно глибоко особистого, потаємного» [ВТССУМ 2005: 510]: *А я свого кличу Кицюсь, Кицюник, а коли, крім нас, є інші люди – то на ім'я, бо не відчувається тоді тої інтимності* (http://www.malecha.org.ua/forum/index.php?showtopic=15764&st=160); *... є ще багато різних пестливих імен, але іншим я про них ніколи не розповідаю (вони дуже навіть пристойні, просто настільки милі нашим серцям, що ми їх нікому не відкриваємо)* (http://yoursmileys.ru/tsmile/emb/t1807.gif). Особливо ж усіляко приховують неординарні звертання, які є милими для певної діади комунікантів, а в третьої особи можуть викликати лише реакцію глузування: *Мене мій називає Жабою. Якби то хтось чужий почув, то, певно, був би в шоці і подумав, що чоловік мене вважає якоюсь кікіморою. Але ж то лише я знаю, чому він мене так називає, і в мене вже те слово тепер зовсім по-іншому трактується* (http://posydenky.lvivport.com/archive/index.php/t-43217.html). «Розмова, – як справедливо зазначає Е. Гоффман, – це невелика соціальна система з власними тенденціями, спрямованими на підтримку її меж» [Goffman 1966: 113], тому й регулюють свою мовленнєву поведінку комуніканти, зазвичай уникаючи афектонімів, коли присутність третьої особи усвідомлюється ними, мовець і адресат не бажають мати співучасника їхньої приватної інтеракції.

Стратегія демонстрації. Іноді співрозмовники, звертаючись один до одного, навмисно вживають афектоніми в присутності сторонньої людини, що можна трактувати як спробу звернути увагу інших на свої стосунки. Зазвичай роль третьої особи за таких умов відводиться близьким для комунікантів людям: рідним, друзям. Адресант не приховує своїх почуттів, а навпаки, за допомогою афектонімів демонструє їх, припускаючи, що такий вияв ставлення до співрозмовника буде сприйнятий позитивно третьою особою: *останні років 5 ні разу не звертались на ім'я – ні один на один, ні при родичах чи знайомих. Всі вже звикли. Навіть зауважили, що коли сваримося (деколи буває), то якось мило це виходить, бо починається з «ну котику...»* (http://posydenky.lvivport.com/archive/index.php/t-43217.html).

Вияв же почуттів закоханої пари в присутності малознайомих чи незнайомих

викликає в сторонніх реакцію несхвалення, обурення, оскільки комуніканти порушують нормативні моделі мовленнєвої поведінки: *Якщо бути відвертою, не люблю на людях, наприклад, отих «кицуню, котику, милий, любий». Чомусь вбачається у цьому якась нещирість і маскування невдалих відносин дома* (http://posydenky.lvivport.com/archive/index.php/t-43217.html).

Навмисна демонстрація стосунків може набувати характеру гри, призначеної для третьої особи, тоді стороння людина постає як непрямий адресат, «на якого іллокутивна мета адресанта спрямована імпліцитно» [Почепцов 1986: 16]. Під таким мовленнєвим впливом розуміють цілеспрямовану мовленнєву дію, яка орієнтована на третю особу і має на меті змінити її поведінку, емоційний стан: *Валерія. Я знаю, як ти любиш мене, як ти будеш мучитись, умирати без мене. А я просто у тебе на очах закручу комусь голову. (Дзвонить телефон. Валерія бере трубку). Приїжджайте, любий, вас жде сюрприз* (М. Стельмах. Золота метелиця). Такі ситуації спілкування дають змогу розрізняти в процесі аналізу актів комунікації їхні поверхневу і глибинну структури, «поверхнево є два комуніканти, а на глибинному рівні їх три, оскільки слухач постає як непрямий адресат» [Почепцов 1987б: 29].

Іншою причиною навмисного публічного вживання афектонімів є спроба мовця посилити приниження адресата за умови конфліктної комунікації як близьких співрозмовників, так і знайомих чи незнайомих: *«Я вчора голову почав ліпити», – брався він розповідати в її присутності колезі-скульптору, і лотра рвалася наперед, гублячи шпильки й гудзики в нестримному захваті словесного виверження: «Авжеж, зліпи собі, серце, голову, зліпи – не завадить!» – він темнів на виду так, ніби замість крови в лиця вдаряло чорнило…* (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу); *– Голубе дорогий! Та чи не пішов би ж ти до чортової мами!.. Всі в бараку засміялись* (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою). Загалом прилюдне вживання афектонімів, адресованих знайомим чи незнайомим, не вирізняється конвенційними обмеженнями, оскільки позбавлене характеру інтимності, тому основну увагу акцентуємо саме на комунікації близьких людей.

Стратегія ігнорування виявляє себе за умов, коли співрозмовники, використовуючи афектоніми, не зважають на присутність третьої особи. Таке ігнорування може мати неусвідомлений або усвідомлений характер. Про неусвідомлене ігнорування є підстави говорити тоді, коли адресант за звичкою використовує афектонім, забуваючи про сторонніх людей, і не враховує недоречність такого звертання за цієї конситуації: *Чоловік якось на весь магазин щось мене питає і каже «Пуся»... люди аж поогляда*лися (http://www.malecha.org.ua/forum/index.php?showtopic=600&st=260). Усвідомлений тип ігнорування постає за умови, коли мовець зауважує третю особу, але вона не є авторитетною для нього, не чинить жодного впливу на його вербальні дії:

Петровська. Сподіваюсь, ти не проти, миленька?

Євгенія (підходить до Петровської і ніжно бере її за руку). Ну що ти, Марійко. Звичайно, ні.

Петровський. Хто тут і кому "миленька"? Яка ще Марійко? Що тут взагалі коїться? Якась порнографія!

Петровська. Ша! Мовчати! І слухати нас! Так, миленька?

Євгенія. Так, Марійко (В. Бунякін. За двома зайцями – 2).

Значущість дітей як чинника, який накладає обмеження на мовлення дорослих, не є характерною для вживання афектонімів. Часто в сімейному колі подружні пари послуговуються подібними звертаннями у присутності дітей, оскільки

ті не мають на дорослих комунікантів авторитетного впливу. Однак таке ігнорування третьої особи не проходить безрезультатно: дитина, незважаючи на свій вік, лишається і реципієнтом, і інтерпретатором звертань, щоправда, з позицій свого конкретного мислення. Цим зумовлене надання дітьми афектонімам статусу звертань-ідентифікацій: *Колись моя мала на запитання, як звати твою маму, відповіла: «Зая»* (http://forum.kalush.info/index.php?topic=181.0). Прилюдне вживання афектонімів у звертаннях до дітей виходить на вільний від конвенцій рівень, але теж до певної вікової межі: *Середнього чупа-чупсик, або синуля. Недавно попросив більше на людях так не кликати. Дорослішає...* (http://mamka.info/index.php?topic=942.221).

Ситуації публічного вживання афектонімів можна умовно поділити на дві групи: коли присутність третьої особи відома комунікантам і коли вона є невідомою (тобто стороння людина підслуховує). Г. Г. Почепцов зауважує, що для лінгвіста не становить особливого інтересу дослідження другої ситуації, оскільки за таких умов третя особа, присутність якої не фіксує мовець, не має на висловлення останнього жодного впливу [Почепцов 1987б: 31]. Звісно, з цим не можна не погодитися, однак у нашій праці заслуговує на увагу інший бік проблеми: реагування третьої особи на афектоніми, вжиті адресантом у природній, вільній від обмежень комунікації. До того ж саме несанкціонована комунікантами третя особа є більш характерною для інтимної бесіди.

Третя особа – це людина, яка не лише сприймає, але й інтерпретує, оцінює [Апресян 1999; Падучева 1996] експресивну мовленнєву поведінку комунікантів. Аналіз окремих реакцій сторонньої людини на вживання комунікантами афектонімів дає змогу виокремити дві їх групи залежно від характеру оцінювання-інтерпретації зазначених одиниць: позитивні й негативні.

Реагування може бути

1) вербальним:

а) репліка-коментар без конкретної адресації (думки вголос);

б) репліка-коментар, звернена до ще одного свідка інтеракції;

в) репліка-коментар, звернена до одного з комунікантів після їхньої розмови, свідком якої була третя особа;

2) невербальним: сміх, погляд, мімічний вираз захвату, замилування, зневаги, обурення, здивування, підозри тощо.

Позитивні реакції. Позитивні реакції зазвичай виникають у третьої особи, про присутність якої мовець знає, більше того, дозволяє їй втручання в інтимну сферу, оскільки прогнозує такий характер реагування цього реципієнта. У деяких випадках уживання афектонімів спрямоване саме на третю особу, якій відводиться роль непрямого адресата.

1. Реакція-замилування:

Вона витягла наче з-під самого серця Терентійового листа і, всівшись під копицею серед дівчат, почала читати. "Здрастуй, Докійко, моя перепілонько!"

– Ой, ти диви! Як ніжно називає, – вихопилось у Параски (І. Цюпа. Вічний вогонь).

У цьому ситуативному контексті третю особу один з комунікантів навмисно робить свідком приватного звертання, до того ж озвучення епістолярної, віддаленої в часі інтеракції переводить сторонню людину в ранг непрямого адресата.

2. Реакція-згода:

Там, зморщивши буряково-червоне личко і нічого не підозрюючи про земні діла, солодко спала чистим сном немовляти новонароджена.
…мати голубливо промовляла:
– Ясочка наша.
І Уралов згоджувався мерщій:
– Дійсно, ясочка! (О. Гончар. Тронка).

Певною мірою передбачуваною є реакція третьої особи, сам адресат є квазіадресатом (немовлям, що не може відреагувати), тому адресант, виражаючи свої почуття до нього, одночасно демонструє їх і свідкові комунікації, тобто мовленнєвий акт є спрямованим і на третю особу. Індикатором дозволу втручання в інтеракцію можна вважати також означення *наша*.

Негативні реакції. Негативне реагування є більш поширеним з-поміж третіх осіб, присутність яких здебільшого невідома комунікантам. За такої ситуації співрозмовники, самі того не усвідомлюючи, розкривають найпотаємніше особі, якій не було б дозволено стати свідком приватної розмови за умов фіксованої присутності. А оскільки така мовленнєва поведінка як прилюдне вживання афектонімів не відповідає конвенційним нормам, особливо якщо йдеться про спілкування закоханих, то цілком природним є осудливе реагування сторонньої людини. Важливим чинником, який впливає на характер реакції третьої особи, є також її ставлення до одного з комунікантів (наприклад, реакція-ревнощі).

1. Реакція-глузування

Афектоніми, які є глибоко особистими, милими для комунікантів звертаннями, у сторонніх людей викликають реакцію глузування. Висміювання зазнають:

а) самі афектоніми: *От вчора, до речі, сиділа в сусідки і задзвонив телефон, і вона з ванни крикнула, щоб я підняла. Беру трубку, а там: «Трембіточко – то ти??» Я випала. Звісно, якось називати коханих – класно, але всьому треба мати міру* (http://tereveni.org/topic/8182/page__st__20);

б) процес уживання афектонімів:

Ще й соромно перед друзями, які потім регочуть, мовляв, йди, котику, до матусі, нехай соплики витре (http://pan-ta-pani.com/49719-lyubov-i-seks-laskavi-slova-dlya-hlopcya-abo-pro-shho-govoryat-nashi-nizhnosti.html).

Використання афектонімів у присутності третьої особи іноді призводить до того, що ласкаве звертання перетворюється на неприємне прізвисько:

Боря Жабський підслухав, як бабуся Світлана, провівши його в школу, поцілувала й сказала ніжно:
– Ну йди, йди, Зайчику мій…
Того ж дня на першій же перерві Жабський, пролітаючи стрімголов повз Вітю, закричав:
– Одскоч, Зайчику, бо на лапу наступлю!
А на великій перерві вже й Здоровега штовхнув його у дверях:
– Ну чого ти, Зайчику, плутаєшся тут! Ну… (В. Нестайко. Чарівний талісман).

2. Реакція-обурення

Нерідко трапляється, що реакція-глузування переходить в обурення, невдоволення, спричинене:

а) неприйняттям самого афектоніма:

Зовсім нещодавно стала свідком сцени, коли хлопець після того, як його дівчина "надулася" за якусь його провину, сказав: "Вибач. Ти ж моя маленька дуриндочка". Мене аж пересмикнуло після "дуриндочки", а дівча розпливлося у посмішці задоволеного кота і стрибнуло хлопцю в обійми (http://33kanal.com/m13-8/8018-m13-8-7);

б) неприйняттям звертання через негативне ставлення до референта найменування:

– Павлику-у-у! – захлинався голос Оксани. – Соколику-у-у!

– Качура соколом називає, тьфу! – скривився Микола (В. Конвісар. Димлять смереки);

в) неприйняттям самого процесу вживання афектонімів у присутності сторонніх людей: *А я терпіти не можу отого сюсюкання і порівнювання з тваринним і рослинним світом (чомусь воно мені завжди віддавало лицемірством і награністю, особливо при сторонніх)* (http://www.malecha.org.ua/forum/index.php?showtopic=15764&st=160).

3. Реакція-ревнощі

Римар. Павочко, дорога, рідна, золота і ще краща. Спасибі, що приїхали.

Яровий (вбік). Ага. Рідна і золота (М. Стельмах. Золота метелиця).

Третя особа трактує вживання мовцем афектонімів як вияв любовних почуттів. Оскільки ж стороння особа закохана в адресата, то природним є її реагування у вигляді ревнощів.

Отже, стратегія поведінки активних учасників інтеракції за умови фіксованої присутності третьої особи має такі вияви: приховування, демонстрація, ігнорування. Стороння людина є не лише реципієнтом, а й інтерпретатором висловлення з афектонімом, що уможливлює виокремлення різних типів її реакцій на зазначені одиниці: замилування, згода, глузування, обурення, ревнощі. Оскільки афектоніми належать до дієвих засобів впливу на співрозмовника, перспективним видається подальше наукове вивчення перлокутивного ефекту, поведінкового та поведінково не вираженого реагування адресата на такі звертання.

Література

Апресян 1999: Апресян, Ю.Д.: Отечественная теоретическая семантика в конце XX века. In: Известия РАН. Серия: Литература и язык. Т. 58. №4. 1999, с. 39–53.

Бабаян 2009: Бабаян, В.Н.: О влиянии молчащего наблюдателя на триадный диалогический дискурс. In: Вестник РУДН. № 2. 2009, с. 14–21.

Воронцова 2009: Воронцова, Н.Г.: Концептуальна модель рецептивно-інтерпретаційної стратегії стороннього реципієнта. In: Нова філологія. № 33. ЗНУ, Запоріжжя 2009, с. 55–59.

Денисова 2007: Денисова, Т.Т.: Прозвища как вид антропонимов и их функционирование в современной речевой коммуникации (на материале прозвищ Шумячского и Ершичского районов Смоленской области). Смоленск 2007.

Падучева 1996: Падучева, Е.В.: Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). Языки русской культуры, Москва 1996.

Почепцов 1987а: Почепцов, Г.Г.: Коммуникативные аспекты семантики. Вища школа, Киев 1987.

Почепцов 1986: Почепцов, Г.Г.: О коммуникативной типологии адресата. In: Речевые акты в лингвистике и методике. Изд-во Пятигорск. гос. пед. ин-та, Пятигорск 1986, с. 10–17.

Почепцов 1987б: Почепцов, Г.Г.: Слушатель и его роль в актах речевого общения. In: Языковое общение: единицы и регулятивы. Изд-во Калининского гос. ун-та, Калинин 1987, с. 27–38.

G o f f m a n 1 9 6 6 : Goffman, E.: *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings.* The Free Press, New York 1966.

Умовні скорочення

В Т С С У М : Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2005.

Summary

The article reveals the role of the third person singular while using affectonims in speech. The behavioral strategies of active participants as: hiding, exposing, neglecting were defined. The third anthropic constituent of communicative act appears to be assumed not only as the recipient, but as well as the message interpreter, in this regard positive and negative reactions to foreign affectonims: admiration, consent, ridicule, anger, jealousy were declared.

Key words: affectonims, the third antropic constituent, active participants of interaction, behavioral strategies, reactions.

ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНОМОВНОМУ РЕКЛАМНОМУ ТЕКСТІ

Овдіюк Вікторія, Скиба Наталія
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
skyba7@yahoo.com
ovdiyuk@ukr.net

У сучасному суспільстві реклама – вже не просто економічний прийом для просування товарів на ринку, вона перетворилася на потужний засіб впливу, формуючи потреби людей, їхні смаки, еталони поведінки і стиль життя. Реклама постає як комплексний феномен, що водночас відображає й формує дійсність: «Рекламні тексти, будучи соціальним продуктом, з одного боку, відображають економічні особливості розвитку суспільства, а з іншого, впливають на свідомість споживача (мовну особистість) а відтак і на масову культуру в цілому [Привалова 2003: 100]. Багатоаспектність аналізу реклами та комплексність рекламного впливу, що передбачає використання кодів різних семіотичних систем, зумовлює широку розгалуженість напрямків досліджень та появу великої кількості праць, присвячених окремим рисам рекламного тексту. Наукова проблематика власне лінгвістичного дослідження рекламного дискурсу також набуває особливого значення, особливо у світлі антропоцентричної парадигми. Аналізу мови реклами присвячено праці К.Дж. Веркман, М.М. Кохтєва, Д.Е. Розенталя, Н.В. Слухай, Л.С. Школьніка.

Мова реклами швидко реагує на зміни в житті соціуму, поява та розвиток нових ідей неодмінно відображаються в рекламних текстах. Основною метою тексту реклами є переконування і спонукання потенційної цільової аудиторії до потрібної практичної дії. Відповідно до теорії комунікації, рекламний текст сприймається як особлива вербалізована форма масової комунікації; мовленнєвий акт, що визначається певними інтенціями позитивів, здійснює маніпулятивний вплив і має на меті привернути увагу, зацікавити, «розпалити» бажання, аргументувати переваги товару, підштовхнути до рішення зробити покупку. Такий вплив може бути як прямим (виробник реклами вказує на необхідні дії), так і опосередкованим (інформація про дію вилучається зі змісту повідомлення).

Активна позиція творців рекламних текстів утілюється у свідомому мовотворчому процесі, цілеспрямованому відборі й організації великої кількості прийомів з метою формування і закріплення у споживачів позитивного образу товару або послуги. До таких прийомів, зокрема, належить застосування різноманітних емоційно-експресивних засобів, серед яких особливе місце належить одиницям вербалізації лінгвокультурної компетенції мовців – прецедентним феноменам, які є основними складовими національної когнітивної бази і відображають ціннісні орієнтації, культурний досвід та менталітет спільноти. Використання прецедентних феноменів у рекламних текстах зумовлене прагненням до створення інформаційно-образних, експресивно-сугестивних ефектів, що виникають у результаті залучення аудиторії до прецедентного поля, у якому автор апелює до образу і обігрує його.

Прецедентні феномени привертають увагу багатьох вітчизняних та закордонних учених (Ю.В. Гаврилова, Д.Б. Гудков, Ю.М. Караулов, В.В. Красних,

О.В. Найдюк, Т.В. Крутько та ін.), проте окремих лінгвістичних досліджень їхнього функціонування у текстах україномовної реклами досі не існує, що зумовлює актуальність дослідження.

Мета нашої розвідки – аналіз загальних закономірностей і особливостей використання прецедентних феноменів як засобів посилення прагматичного впливу на споживача в текстах україномовної реклами.

Дотепер у лінгвістиці не існує однозначного визначення поняття прецедентність. Це явище досліджується через поняття прецедентного тексту, яке уперше запровадив і теоретично обґрунтував Ю.М. Караулов, залучивши до складу цих феноменів найрізноманітніші одиниці – лексеми, фразеологізми, речення, а також невербальні одиниці [Караулов 1987]. Згодом це визначення було екстрапольоване на прецедентні феномени загалом. Створена І.В. Захаренко, В.В. Красних, Д.Б. Гудковим і Д.В. Багаєвою теорія прецедентних феноменів є наступним кроком у дослідженні цього явища. Модифікуючи визначення Д.Б. Гудкова, зазначимо, що до прецедентних відносять феномени, які «добре відомі значній частині представників національно-лінгвокультурної спільноти; актуальні в когнітивному плані та постійно відтворюються у мовленні» [Гудков 2000: 44-45]. Це дає підстави дослідникам розглядати прецедентні феномени як приклади певних вчинків і характеристик, як моделі, що задають певну парадигму поведінки. За класифікацією В.В. Красних, типами прецедентних феноменів є ім'я (індивідуальне ім'я відомої людини, персонажа твору, артефакту, тобто «пов'язане з широко відомим текстом або із прецедентною ситуацією»); ситуація (значуща подія, яка реально відбувалася в житті етносу й цивілізації; «її знаком може бути прецедентне ім'я, або прецедентне висловлення або непрецедентний феномен»); текст (відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності) і висловлювання – «репродукований продукт мовно-мисленнєвої діяльності; завершена й самодостатня одиниця, яка може бути предикативною; складний знак, сума значень якого не дорівнює новому значенню: останнє завжди «ширшие» від простої суми значень; до когнітивної бази входить саме прецедентне висловлювання; воно неодноразово відтворюється в мовленні носіїв» [Красных 2002: 47-48]. Розуміння текстів, що містять прецедентні феномени, ґрунтується на фонових й енциклопедичних знаннях адресатів.

Традиційним підходом до вивчення прецедентних феноменів є розгляд сфер культурного знання (література, політика, розваги, наука, релігія, економіка, мистецтво, кримінал) або джерел прецедентних феноменів. Так, переважна більшість науковців серед першоджерел прецедентності, що використовуються у мові реклами, виокремлює фрази з художніх фільмів; цитати з літературних творів; рядки з відомих пісень; прислів'я, приказки, крилаті вирази; фразеологічні одиниці; відомі висловлювання громадських діячів, політиків; біблійний текст.

Для рекламного тексту характерні два способи використання прецедентних феноменів: дослівне відтворення, коли введення прецедентної одиниці є засобом експресії; трансформація стійкого виразу або цитати, унаслідок чого народжуються нові смисли.

Джерела і способи введення (дослівне або трансформоване цитування) прецедентних феноменів у рекламу різні. Найчастіше оригінальний текст зазнає різноманітних деформацій, і цитування відбувається у трансформованій формі. Проте, незалежно від того, чи є воно дослівним чи деформованим, будь-яка цитата набуває нового смислу, адже змінюється вербальний і ситуативний контекст, що

супроводжує прецедентний феномен.

Діапазон прецедентних феноменів, які використовуються у рекламних текстах, надзвичайно широкий. Між ними немає жорстких меж. Це вербальні прецедентні імена й тексти, невербальні прецедентні ситуації – вигадані або реальні ситуації, диференційні ознаки яких є частиною «універсального когнітивного простору» [Красных 2003: 51]. Звернення до останніх відбувається, як правило, за посередництва символів, у ролі яких зазвичай виступають прецедентні імена й висловлювання.

Розглянемо детальніше приклади рекламних текстів, в основі яких лежить використання і варіювання прецедентних феноменів.

Використання в тексті реклами прецедентного імені, яке має високий асоціативний потенціал та апелює до відповідних культурологічних знань адресата, сприяє мінімізації тексту та дозволяє передавати інформацію в емотивно-образній формі. Прецедентне ім'я як структурний елемент рекламного тексту проходить чотири етапи, чи схеми опису рекламної комунікації: *сприймання – розуміння – запам'ятовування – залучення*. Наприклад, у рекламі цукерок ***«Монте-Крісто»*** ***(«Монте-Крісто*** *– романтика справжнього кохання»),* прецедентне ім'я на першому етапі стає стимулом. На другому – запорукою розуміння завдяки відомому роману О. Дюма. На третьому – сприяє автоматичному запам'ятовуванню. На четвертому – ім'я персонажа, що асоціюється з романтичними почуттями, викликає зацікавлення споживачів.

Прецедентні імена належать до пласту лексики, який робить рекламу успішною. Передусім це знайома для реципієнтів лексика, яка має інгерентну цінність і сприяє створенню експресивного ефекту рекламного тексту. Спостерігається тенденція до використання у текстах реклами прецедентних імен «позитивних» персонажів, імен видатних письменників, посилань на авторитет відомих особистостей, політичних і суспільних лідерів, історичних персонажів, літературних або казкових героїв. Наприклад, ***Карлсон, Тотошка, Бембі –*** одяг для дітей; ***Піноккіо*** – дитячий магазин (герої дитячих книг, мультфільмів); ***Умка*** (ім'я героя радянського мультфільму – білого ведмедика та словесна гра від рос. *«ум» – «умный» – Умка*) і ***Сократ*** (ім'я давньогрецького філософа і вченого) – назви магазинів канцтоварів тощо. *Цукерки* ***«Наталка Полтавка»*** – прецедентним мотиватором виступає *Наталка Полтавка* – персонаж однойменної п'єси І. Котляревського. Клініка жіночого здоров'я та гінекології послуговується ім'ям ***Adonis*** (*Адоніс* – бог весни та оновлення) та закликає: *Налаштуйтеся на здоровий лад!* (до слів реклами додається невербальне зображення жінки зі скрипкою, що порівнює налаштування жінки на здоров'я з настроюванням музичного інструмента).

Магазинам жіночої білизни і косметики дали назву ***«Єва»,*** оскільки використання цієї лексеми викликає в адресата реклами необхідні асоціації із жіночністю та спокусою. Конотації, притаманні цьому імені, дозволяють використовувати його у назвах товарів і магазинів, орієнтованих на жіночу аудиторію. Назва кафе «***Солоха»*** ґрунтується на метафоричному зіставленні гарної господині, смачних і поживних страв із персонажем повісті М. Гоголя (*Солоха* була вродливою й гостинною господинею).

Проте ефективним стає цей спосіб лише тоді, коли особа, яка характеризує товар, дійсно відома і користується популярністю й авторитетом у споживачів. Наприклад, назва ресторану ***«Тарас»,*** який є зосередженням українських кулінарних традицій і високої якості обслуговування, асоціюється з ім'ям Шевченка. Інший, нещодавно

відкритий, ресторан у Києві назвали ***«Шевченко»*** – *гастрономічний Кобзар*, відтворюючи гастрономічні традиції того часу за сторінками «Щоденника» Тараса Шевченка. Інший приклад – ресторан «Шекспір»: «*Ресторан* ***«Шекспір»*** *– по-англійськи ретельно тут зроблено все: від кованої хвіртки з аркою та цегляної кладки – до антикварних буфетів та дерев'яних сходів, що ведуть у вежу. Стіни рясніють малярством на старовинні сюжети. Лоскочуть ніздрі аромати аптечних страв. Нечутно рухається між столами персонал у колоритному квітчастому вбранні. Все дихає атмосферою часів Шекспіра. Часом здається, за мить, дзвінко сміючись, залою промайне* ***Джульєта Капулетті*** *або принц* ***Гамлет*** *задумливо завмре, спершись на одвірок». «Запрошуємо Вас до ресторану «Шекспір»! Приготування їжі – це мистецтво, осягнути його глибину може не кожен. І лише у нас Ви пізнаєте всю глибину насолоди і станете не тільки глядачем, а й справжнім гурманом у безмежному театрі страв, де мрії стають реальністю, а дух старої Англії оживає у кулінарних шедеврах».* Прецедентне ім'я ***Шекспір*** має велику кількість диференційних ознак, які вербалізуються, зокрема, за допомогою лексем *по-англійськи, Джульєта, принц, Гамлет, театр, мистецтво, Англія.*

Необов'язково зберігати історичну точність щодо відомих осіб або подій, навпаки, прагматична функція рекламного тексту посилюється завдяки легендам про них. Вибудовування асоціацій із привабливим для адресата реклами символом часто здійснюється за допомогою поєднання вербального наповнення тексту із відповідним іконічним знаком (у згаданій рекламі – зображення чоловіка та жінки у традиційному англійському одязі). У цьому полягає синкретизм рекламного тексту, заснований на поєднанні вербальних і невербальних знаків, що підвищує його інформативність, привабливість та емоціогенність. Це підкреслюють дослідження у галузі лінгвосеміотики (О.В. Катеринюк, Ю.В. Степанов, О.Л. Головльова, Є.А. Єліна та ін.), у яких рекламний текст визначається як текст змішаного типу, що поєднує вербальну (мовну / мовленнєву) і невербальну частини.

Не меншим за експресивністю та емоційним впливом на реципієнта є потенціал прецедентних назв. Наприклад назва цукерок «***Венеціанська ніч»*** – *Даруйте враження*! – викликає асоціації з італійським містом Венеція та незабутніми враженнями від нього.

Мережа супермаркетів техніки має назву ***«Ельдорадо»***, що вочевидь натякає на міфічну країну Ельдорадо, де надзвичайно легко збагатитися. У рекламному слогані автори звертаються ще й до прецедентного вислову *Все включено!* –All inclusive, – переконуючи нас у якісних послугах за відносно стабільну та невисоку ціну.

Продуктивним з погляду прецедентності є аналіз назв відомих ресторанів, які апелюють до національної традиції. У них тісно взаємопов'язані різні види прецедентних феноменів: прецедентні імена, ситуації, висловлювання, які виступають символами один одного. Актуалізація одного з них спричиняє актуалізацію інших. Зокрема, вже згадані назви ресторанів української національної кухні та низка інших: ***«Червона калина», «Первак», «Рідна хата», «Батьківська хата», «Українське село», «Козачок», «Диканька», «Гулянка», «Хутірець», «Пузата хата»*** тощо. Так, наприклад, апеляція до образів з відомого твору М. Гоголя в назві ресторану «Диканька» викликає асоціації і з прецедентною назвою, і з прецедентним текстом (сюжетною лінією). Очевидно, мотивацією вибору цих назв є те, що вони відображають колорит і традиції українського застілля: гостинність, домашність, вміння гарно погуляти та смачно і багато готувати.

Актуалізацію відповідних екстралінгвальних знань передбачає використання у назвах закладів харчування, що представляють національну кухню певної країни, лексичних одиниць, що співвідносяться із конкретними прецедентними ситуаціями та іменами. Наприклад: ***«Золоте руно», «Казбек». «Хінкалі Хаус»*** (у назвах грузинських ресторанів), ***«Казанова», «Quanta costa», «Мафія»*** (італійська кухня) тощо.

У теорії комунікації набуло поширення розуміння рекламного дискурсу як комунікативної події, яка передбачає наявність учасників спілкування та їхню взаємодію (інтеракцію) в різноманітних ситуаціях. Зокрема, значне місце відводиться образним засобам мови, включно з фразеологією [Пелепейченко 2007: 7]. Фразеологізми, будучи прецедентними феноменами, «уживаються під час здійснення маніпулятивного впливу» [Шкіцька 2012: 142-143], вони є важливим знаряддям мовленнєвого акту і значно посилюють ефективність аргументації. Також головним правилом ефективного рекламного тексту є максимум інформації і мінімум тексту. Цій настанові цілком відповідає двозначність рекламного слогану, який може мати подвійне значення за рахунок креативної гри. Важливо залучати споживача рекламного тексту у цю гру, зважаючи на те, щоб обидва значення мали привабливий для цільової аудиторії характер. Наприклад***, «Rich» – життя класна річ, як не крути!*** (реклама соків), ***«Lion» – зовні не дуже, дуже на смак!*** (реклама шоколадних батончиків), ***Чистота – чисто «Tide»*** (реклама прального порошку)***; «Start» – сніданки для чемпіонів*** (реклама готових сніданків)***; «Amour» – там, де любов!*** (реклама цукерок), ***Bella perfecta – Тонка річ!*** (реклама засобів жіночої гігієни), ***Venus – відчуй себе богинею!*** (реклама жіночих бритв).

З огляду на те, що метою рекламного тексту є передбачений психолінгвальний вплив, привернення та утримання уваги, спонукання до дії, доречними в ньому є будь-які мовні одиниці, які легко впізнати, запам’ятати, повторити, а саме фразеологічні звороти, які досить часто доповнюють аргументацію. Цілком закономірно, що лексико-семантичні характеристики фразеологічних одиниць (образність, семантична трансформація компонентів, виразність, багатозначність) дають можливість ефективно вживати їх у рекламних текстах.

Крилаті вислови та паремії так само, як і фразеологізми, є прихованими маніпуляторами. Відомі метафори у заголовках видань націлюють на купівлю, у політиці – впливають на наш вибір, на телебаченні у рекламі використовуються для просування товару. Такі маніпуляції з крилатими словами та пареміями застосовуються цілеспрямовано та ситуативно. Наприклад: ***«Ще один згорів на роботі ... без кондиціонера».***

Довкола певної фразеологічної одиниці, крилатого вислову або паремії може будуватися центральна ідея всього тексту. Фразеологічним одиницям притаманні експресивність, кумулятивність, щільність інформації, лаконічність, семантична ємність, які переносяться й на відповідний рекламний текст. Імпліцитний зміст фразеологізму поширюється на рекламований продукт, нібито включає його в поле асоціацій, які викликаються. Наприклад:

Всі дороги ведуть у MacDonalds. Тут відбувається ситуативна заміна відомого середньовічного прислів’я, актуалізованого Лафонтеном, *Усі дороги ведуть до Рима,* що означає «різними засобами можна досягти мети». Очевидно, що автор цього рекламного тексту порівнює значення ***MacDonalds*** у сучасному світі із значенням Рима у середньовіччі.

Відпочинок у Хорватії! ***Краса не потребує жертв.*** У рекламі туристичної фірми вживається відомий вираз *краса потребує жертв,* однак із запереченням, щоб наголосити на легкості отримання прекрасних вражень під час подорожі із цією туристичною фірмою.

Наша Ряба – найсвіжіша курятина: ***одна нога там – друга тут.*** Фразеологізм супроводжується невербальним символічним зображення лапки курки на снігу та курячої ноги – фактично фразеологізм дефразеологізується, однак тут актуалізоване й фразеологічне значення «дуже швидко», що підкреслює свіжість продукції.

Visine – ***погляньте на світ іншими очима****. У* рекламі крапель для очей фразеологізм із семантикою «подивитися на щось з іншого боку» отримує іншу інтерпретацію: «закрапайте очі краплями, пролікуйте їх, отримаєте інший – кращий зір», що підкреслюється візуальним зображенням на рекламному постері здорового ока.

Подібний прийом застосовується й в рекламі ліків від застуди: *Коли застуда* ***бере за горло****, питайте про справжній англійський Strepsils.* Фразеологізм *брати за горло* «змушувати когось робити щось певним чином» семантизується: коли застуда, тоді болить горло, і тоді вам у нагоді стане *справжній англійський Strepsils.*

Мудре прислів'я *Готуй сани влітку, а воза взимку* «роби все вчасно» отримує нове бачення у різноманітних контекстах. Наприклад, у рекламі компанії з виготовлення й заміни вікон ***Готуй сани влітку, змінюй вікна взимку;*** у рекламі кондиціонерів: *Купуємо кондиціонер або* ***готуй віз узимку;*** у рекламі зимових шин та мастил: ***Готуємо сани влітку*** *і підбираємо зимові шини;* ***Готуй віз узимку – Готуйте ВАЗ взимку!***

У рекламі страхової компанії АСКА ***Береженого Бог береже,*** *а застрахованого – страховий поліс* трансформується друга частина прислів'я ***Береженого Бог береже, а козака шабля стереже.***

У рекламі банківських послуг наголошується на доброзичливості персоналу, наприклад ***Відкрийте теплі обійми*** (у рекламі Ощадбанку), або на можливостях кредитування: *Гроші на будь-що –* ***у твоїх руках****! Зручність і вигода –* ***у твоїх руках!*** *Готові рішення –* ***у твоїх руках!*** (у рекламі Альфа-Банку) тощо.

У рекламі мереж супермаркетів, магазинів електроніки важливі нові можливості: *«Lenovo»* ***– Відкрий світ можливостей*** *у новому фірмовому магазині Lenovo;* можливість більшого вибору: ***Фокстрот – завжди отримуєш більше;*** зручність послуг: *MOYO –* ***Почувайтеся як вдома*** *– магазини приємних вражень;* низькі ціни: *Нова лінія* ***- Ціни говорять…*** (тут додається ще й невербальна інформація: зображення жесту «Тихо!», ціни говорять самі за себе) тощо.

За рахунок того, що сучасна реклама переважно орієнтована не на логіку, а на емоції адресата, використання таких експресивних рекламних текстів має сильний вплив та ефект.

Через усталеність, образність, своєрідність, яскравість, повторюваність (через ЗМІ) можливий і зворотній процес, коли рекламний слоган, створений не на фразеологічній базі, набуває другого життя, тобто фразеологізується та переходить у категорію або фразеологічних інновацій, або у власне фразеологізм. Наприклад: *Gala:* ***Навіщо платити більше****? Jacobs Монарх****: сила аромаксомиту;*** *«Рошен»:* ***Зроблено з любов'ю;*** *«Марс»:* ***Все буде в шоколаді;*** *Philips:* ***Змінимо життя на краще.*** Усі ці рекламні вислови та їм подібні широко вживаються у повсякденному мовленні, набувають інших смислів, зазнають семантичних зрушень.

Трансформовані фразеологізми надають рекламному тексту нової образності. З одного боку, у споживача з'являються асоціації з фразеологічною моделлю, за якою був створений фразеологізм у рекламі, з іншого – постає нова ситуативна одиниця. Наприклад, фразеологізм ***мій дім – моя фортеця*** модифікується у рекламі будівельних комплексів: ***Мій дім – мої правила; Мій дім. Мій Bergen***.

Рибам добре у воді, *депозитам в ОТП – депозитні програми від ОТП Банку –* порівняйте з фразеологізмом ***(почувати себе) як риба у воді*** «вільно, добре, невимушено».

Не відкладайте на завтра те, що можна побачити сьогодні (реклама офтальмологічної клініки Ексімер) **–** порівняйте ***не відкладайте на завтра те, що можна зробити сьогодні!***

Автоцивілка до Європи довезе – купуй страховий поліс, вигравай подорож до Європи (реклама страхової компанії АХА) – порівняйте: ***язик до Києва доведе.*** Використання фразеологізмів у маніпулятивному дискурсі виконує завдання щодо зменшення дистанції між комунікантами, дозволяє висловити позитивні емоції, показати наявність почуття гумору, виявити симпатію до споживача.

Фразеологічні одиниці, крилаті вислови та паремії є оптимальним засобом впливу, послуговуючись яким адресант кодує певну інформацію не лише з метою донесення її до адресата (читача, слухача), а й з метою актуалізації його уваги. Виражальні особливості цих одиниць спираються на високий ступінь узагальненості значення, на експресивно-емоційну наповненість, наявність стилістичного забарвлення та образність, що, своєю чергою, зумовлює широкі можливості їх використання у мові реклами. Складність семантичної структури, зображальні якості, здатність утворювати асоціативні поля, оказіональні побудови зумовлюють активне функціонування фразеологізмів, крилатих висловів та паремій, у рекламних текстах.

Таким чином, фразеологія слугує «будівельним» матеріалом для створення нових, неочікуваних, експресивних образів, мовної гри, які привертають увагу споживачів.

Отже, рекламний текст має суворо орієнтовану установку – приваблювати і підтримувати увагу адресата, сприяти запам'ятовуванню повідомлення і спонукати зробити вибір на користь рекламованого товару. Зважаючи на те, що адресат рекламного повідомлення є масовим, сучасна реклама апелює до широкого діапазону прецедентних феноменів, що зумовлюється прагненням створити інформаційно-образний, експресивно-сугестивний ефект у результаті залучення реципієнта до прецедентного поля. Прецедентні феномени функціонують здебільшого у трансформованому вигляді, що сприяє зануренню адресата реклами у гру, в якій він повинен відновити інтертекстуальні зв'язки для правильної інтепретації повідомлення. Поєднання рекламного тексту з іконічним знаком допомагає спростити процес декодування прецедентного повідомлення, що, своєю чергою, сприяє підсиленню прагматичного ефекту і позитивному сприйняттю рекламного тексту.

Вдале обігрування або варіювання прецедентного феномена у рекламному тексті робить його прецедентним. Цей процес є свідченням формування культури реклами, оскільки прецедентні тексти як лінгвокультурні універсалії є когнітивною складовою національної культури.

Перспективою подальших досліджень може бути вивчення особливостей функціонування прецедентних феноменів у текстах віртуальної реклами, а також у текстах, орієнтованих на різні категорії споживачів.

Література

Гудков 2000: Гудков, Д.Б.: Межкультурная коммуникация. Издательство Московского университета, Москва 2000.

Каіка 2011: Каіка, Н.Є.: Комунікативний потенціал прецедентних рекламних слоганів із фразеологічною праосновою. In: Ученые записки Таврического національного университета им. В.И. Вернадского. Серия: «Филология». Социальные коммуникации». Т. 24 (63), 2011, с.342-346.

Караулов, 1987: Караулов, Ю.Н.: Русский язык и языковая личность. Наука, Москва 1987.

Красных 2003: Красных, В.В.: «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? ИТДГК «Гнозис», Москва 2003.

Красных 2002: Красных, В.В.: Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. Москва 2002.

Крутько 2011: Крутько, Т.В.: Прецедентні феномени у текстах англомовної реклами (на матеріалі банерної реклами). In: Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи: збірник наук. праць. НАНУ, Центр наукових досліджень та викладання іноземних мов, Київ 2011, с.190-197.

Кудиба 2005: Кудиба, С.М.: Мотивованість алюзивного власного імені – товарного знака. In: Мова і культура. Вип. 8. Т. II. Видав. Дім Дмитра Бураго, Київ, 2005.

Куликова 2010: Куликова, Е.В.: Рекламный текст через призму прецедентных феноменов. In: Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Филология. Издательство ННГУ им. Н.И. Лобачевского, Новгород 2010, с.334-340.

Лившиц 1999: Лившиц, Т.Н.: Реклама в прагмалингвистическом аспекте. Таганрог 1999.

Нахимова 2007: Нахимова, Е.А.: Прецедентные имена в массовой коммуникации. Екатеринбург 2007.

Пелепейченко 2007: Пелепейченко Л.М.: Основи теорії мовної комунікації. Харків 2007.

Привалова 2003: Привалова, И. В. Национально-культурная специфіка ценностных доминант рекламного дискурса. In: Язык. Сознание. Коммуникация: сборник статей. Вып. 25. Макс Пресс, Москва 2003, с. 97–101.

Селіванова 2009: Селіванова, О.О. : Явище прецедентності в процесах номінації. In: Ученые записки Таврического національного университета им. В.И. Вернадского. Серия: «Филология». Социальные коммуникации». Т. 22, 2009, с.324-329.

Шкіцька 2012: Шкіцька І.Ю.: Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2012.

Summary

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the usage of theprecedential phenomena as a means of enhancing pragmatic influence on recipients in the Ukrainian advertising texts. Various kinds of the precedential phenomena (names, expressions, situations) used in the modern advertising texts are considered. Communicative efficiency of using slogans with the phraseological foreground is grounded.

Key words: advertising text, precedence, precedential phenomena, slogan, phraseological unit, pragmatic influence.

ПРІЗВИСЬКА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИКІВ У КОНТЕКСТІ КРИЗОВОГО МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ

Попко Марія
Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці
popkomary@gmail.com

Останнім часом у сфері інтересів сучасної науки на перший план виходить антропоцентричний підхід до вивчення будь-якого явища. Якщо в першій половині XX століття існувала статистична парадигма гуманітарного знання, то друга половина століття і початок XXI століття характеризується зміною парадигм: приходить парадигма антропоцентрична та динамічна. У центрі дослідницької думки – людина, її особистісні параметри та орієнтири. У цьому світлі антропоніміка як наука про способи іменування людини та ідентифікації її в соціумі являє собою дуже перспективну область для дослідження. У зв'язку з вивченням мовної особистості та мовної картини світу зростає роль дослідження власних назв, зокрема антропонімів, які є, безсумнівно, одним з найважливіших складових бачення світу людиною, частиною і мовної, і концептуальної картини світу [Караулов 1976, 1987; Постовалова 1988; Кубрякова 1996, Маслова 2001 та ін.].

Серед антропонімічних категорій, які являють собою сукупність ідентифікаційних засобів для визначення людини в соціумі, виділяємо офіційні і неофіційні. В офіційну антропонімну формулу входять прізвища, імена, по батькові (так звана формула ПІБ). Але у побутовій комунікації, яка становить сферу неформального спілкування і займає значне місце в повсякденному житті індивідуума, велику роль відіграють прізвиська – додаткові, неофіційні іменування людини, що використовуються для найбільш точної, особистісної, оцінної характеристики названого.

Прізвиська людей становлять особливий клас лексики, оскільки виявляють специфіку на рівні виникнення, функціонування і взаємозв'язку з екстралінгвальними й інтерлінгвальними чинниками.

Сучасна українська ономастика характеризується значною кількістю вагомих досліджень, присвячених специфіці власних імен (антропонімів, топонімів, гідронімів, космонімів, теонімів тощо). Вивчення українських прізвиськ розпочалося з праць М. Сумцова, В. Охримовича, І. Франка, В. Ястребова, І. Крип'якевича, І. Сухомлина. Неофіційні найменування як засоби вторинної номінації (а серед них і прізвиська) становлять помітний пласт антропонімікону національної мови українського народу. Окремим питанням народнопобутової антропонімії присвячено розвідки Б. Близнюк [Близнюк 2001], Г. Бучко [1998, 2002], С. Вербича [Вербич 2005], Л. Кравченко [Кравченко 2009], М. Лесюка [Лесюк 1998], Р. Осташа [Осташ 2001], Є. Черняхівської [Черняхівська 1975] та ін. Неофіційні іменування монографічно дослідили Н. Павликівська (псевдоніми) [Павликівська 2011], П. Чучка (неофіційні іменування Закарпаття) [Чучка 1969, 1983], Н.Фєдотова (прізвиська Луганщини) [Фєдотова 2008], В. Чабаненко (прізвиська Нижньої Наддніпрянщини) [Чабаненко 2005], Н. Шульська (неофіційні іменування Західного Полісся) [Шульська 2011].

Термінологічний опис неофіційного антропоніма широко описаний П. Чучкою в енциклопедії «Українська мова», де автор зазначає, що прізвисько (вуличне прізвище, кличка) – вид антропоніма, неофіційне особове іменування, яким середовище індивідуалізує або характеризує особу [УМЕ 2004: 532]. Подібне визначення знаходимо і у Енциклопедичному словнику чеської мови, де прізвисько – це неофіційне додаткове особове найменування, яке характеризує особу відповідно до її професії, походження, внутрішніх або зовнішніх характеристик [ESČ 2002: 354].

Н. Парфьонова вважає, що у момент номінації прізвиська виконують характеризуючу функцію, тобто іменують людину і дають оцінку її особи за яскравими ідентифіквальними особливостями. [Парфенова 2007: 148].

Інші лінгвісти у дефініціях терміна *прізвисько* зосереджуються на якомусь одному чинникові появи і побутування вуличного антропоніма, що, звісно, має бути врахованим, але даний чинник, на нашу думку, не повинен бути визначальним для всіх неофіційних іменувань. Так, наприклад, Я. Бистронь вказує, що прізвиська – «це живі утворення» [Bystroń 1936: 196], А. Мирославська – «прізвиська звичайно даються жартома, глузуючи, вони мають експресивне забарвлення» [Мирославская 1980: 96], А. Коваль – «прізвиська – це характеристики, які найчастіше даються поза очі, коли про когось розмовляють у третій особі» [Коваль 1986: 74]. У визначенні, запропонованому Ю. Редьком, акцентовано на тому, що виникнення прізвиська було завжди мотивоване і його значення добре зрозуміле як носієві, так і тим, хто прізвисько вигадав [Редько 2007: 135]. Зауважений лінгвістом чинник функціонування вуличного антропоніма важливий, оскільки кожне прізвисько дійсно внутрішньо мотивоване, навіть якщо мотив номінації давно втрачений і не фіксується у пам'яті комунікаторів. Про наявність внутрішньої форми як складової прізвиськотворення говорять В. Галич і Р. Лук'янчук, завважуючи, що експресивно-характеристичне значення цієї форми виражається через зіставлення зовнішніх і внутрішніх властивостей референта з об'єктами навколишньої дійсності [Галич 2003: 77].

Цікавим на нашу думку є тлумачення прізвиська В. Чабаненком, який розглядає дане поняття в етнографічному аспекті, окреслюючи вуличне найменування як витвір народу. Дослідник зазначає, що в прізвиськах відбиті культурні, соціально-економічні й політичні обставини народного життя, виявлена естетика народного мислення, образність і дотепність народного мовлення [Чабаненко 1976: 17]. Вуличні назви виявляють оригінальну мовотворчість народу, тому прізвиська навіть вважають різновидом фольклору. Так, С. Крижанівська пише, що «прізвиська – це різновид фольклору, одного з найважливіших об'єктів етнографії. Вони увібрали і відобразили смаки, спостережливість, оцінювання народу» [Крыжановская 1984: 100].

Незважаючи на те, що прізвиська – переважно одно-дволексемні одиниці, їх мотиваційно-інтерпретаційна характеристика надзвичайно широка, вони мають високу інформативність і сильну експресію (нейтральних прізвиськ зовсім небагато). Сьогодні дослідники усе частіше говорять про «прізвиська-інтертексти», «прізвиська- цитати», «прізвиська-речення», що, як зазначає Н. Фєдотова, зумовлено впливом традицій постмодерного естетичного мислення, яке призвело до розширення формального вираження прізвиська та ускладнення його інтерпретаційного тексту [Фєдотова 2008: 42].

Отже, прізвиська – це вид антропонімів, неофіційні особові іменування, якими середовище індивідуалізує або характеризує особу, відповідно до її зовнішніх,

внутрішніх, фізичних чи психічних ознак, виду діяльності, територіальних чи етнічних характеристик, особливостей мови чи мовлення, вчинків, соціального становища тощо; а також модифіковані імена та прізвища, пестливі і глузливі іменування, які відрізняються від паспортних онімів, здебільшого експресивно забарвлені, що функціонують головним чином в неофіційній сфері спілкування.

Кризовий медійний дискурс, пов'язаний із військовими подіями в Україні у 2014-2015 рр., широко представлений на сторінках друкованих ЗМІ та в матеріалах інтернет-видань. Ідентифікація політиків прізвиськами – надзвичайно розповсюджене явище як у середині самого суспільства, так і в журналістській комунікації, що спричинено політичною кризою в державі та нестабільністю українських ЗМІ. У процесі загострення бойової ситуації на сході країни і внаслідок розгортання соціально-політичної кризи в державі, медіатексти друкованих та електронних українських видань відчутно «зарясніли» різнотипними прізвиськами політиків, які так чи інакше беруть участь у сучасному політичному житті України.

Прізвиська політичних діячів у медійних текстах мають великий потенціал впливу, вони формують систему стосунків між різними соціальними групами людей, а також діють на реципієнтів на когнітивному, афективному й сугестивному рівнях. Ми ж ставимо собі за мету дослідити неофіційну антропонімію української політичної еліти та визначити принципи і засоби творення прізвиськ політиків у контексті сьогодення. Об'єктом розвідки стали найпоширеніші прізвиська політиків (зокрема політиків-чоловіків), представлені у публіцистичних текстах, блогах, форумах та електронних виданнях (tabloid.pravda.com.ua, whoswhos.org, www.ukrainians.ch, politiko.ua, argumentua.com, gazeta.ua).

Зібрані та проаналізовані нами прізвиська ми розділили на дві групи: **відантропонімні та відапелятивні прізвиська.** До відапелятивних належать іменування за зовнішніми ознаками, родом діяльності, психічними рисами тощо. Відповідно, відантропонімними є прізвиська, утворені від імені, прізвища, по батькові.

ВІДАНТРОПОНІМНІ ПРІЗВИСЬКА. У масмедіа широко представлені відантропонімні найменування, мотивовані іменем чи прізвищем їх носія. Проаналізовані нами прізвиська українських політиків ми розділили до таких підгруп: за іменем, за прізвищем, за по батькові. Розглянемо детальніше ці підгрупи.

Відантропонімні найменування, мотивовані іменем носія. Такі прізвиська тісно пов'язані з неофіційними варіантами власних особових імен, що зазнали різних фонетико-словотвірних модифікацій, напр.: чергування голосних у корені слова, що притаманно для народно-розмовного мовлення (Пор.: *Сєня* < Арсеній Яценюк, *Рінат* < Ринат Ахметов). Іноді при творенні прізвиська від імені можемо спостерігати процес повної трансформації імені (Пор.: *Шурік* < Олександр Турчинов). У цьому випадку прізвисько утворене шляхом транскрипції рос. *Шурик* (зменшено-пестливе від *Шура*).

Відантропонімні найменування, мотивовані прізвищем носія. Прізвиська цього типу творяться шляхом усічення прізвища з морфологічними змінами, а саме з афіксацією (Пор.: *Ян**ик**, Ян**ек*** < Віктор Янукович, *Пор**ох**, Порош**ок*** < Петро Порошенко, *Тігіп**ок*** < Сергій Тігіпко, *Луц**ик*** < Юрій Луценко), або без неї (Пор.: *Турча* < Олександр Турчинов, *Ахмет* < Ринат Ахметов). При цьому з прізвиськом часто пов'язані асоціації з певною подією (Пор.: *Ялинкович*ем Віктора Януковича називають через ситуацію, коли на нього впав вінок з гілок ялинки на Могилі невідомого солдата у Києві, а також коли екс-президент не зміг згадати, як

називається ялинка українською мовою), асоціації із зовнішнім виглядом об'єкта найменування (Пор.: Арсеній Яценюк отримав прізвисько *Яйценюк*, оскільки форма його голови нагадує яйце), асоціації зі стилем мовлення (Пор.: Микола Азаров у народі став *Азіровим*, завдяки своїй «особливій» українській мові), асоціації з діяльністю об'єкта найменування (Пор.: Олег Тягнибок отримав колоритні прізвиська *Тягнибакс* та *Тягникокс* через підозру, що він брав гроші на свої виборчі кампанії у олігархів, бандитів та наркоторговців).

Відантропонімні найменування, мотивовані по батькові носія. Відантропонімні найменування цього типу утворюються за допомогою усічення по батькові (Пор.: *Янич* < Микола Янович Азаров, *Рафалич* < Сергій Рафаїлович Гриневецький). Цей спосіб творення прізвиськ українських політиків є найменш продуктивним. Нами було віднайдено лише кілька прізвиськ, утворених від по батькові об'єкта найменування.

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ПРІЗВИСЬКА. До цього типу належать іменування за зовнішніми ознаками, родом діяльності, психічними рисами тощо. З-поміж них виокремлюємо такі групи з відповідними підгрупами.

Відапелятивні найменування, мотивовані зовнішніми та внутрішніми рисами носія. Для утворення прізвиськ за зовнішніми та внутрішніми рисами носія широко використовуються засоби експресивізації мови, зокрема й такі засоби художнього зображення, як метонімія, алегорія, метафора, іронія тощо. Н. Нікуліна до групи прізвиськ за зовнішністю зараховує іменування, орієнтовані як на зовнішній вигляд, так і на фізичну поведінку людини [Нікуліна 1978: 174].

Так, наприклад, вже згаданого нами політика Арсенія Яценюка називають не лише *Сєня*, але і *Кролик Сєня*, оскільки на думку багатьох українців, він схожий на Кролика, персонажа улюбленого всіма радянського мультиплікаційного фільму про Вінні Пуха. Інший політик, Василь Кисельов, також дістав прізвисько, яке асоціюється з його зовнішнім виглядом: у народі його прозвали *Фантомасом* через схожість його лисого черепа з французьким кіногероєм. Іншим яскравим прикладом подібних найменувань є прізвисько Віктора Януковича – *Пінгвін*. У цьому випадку відапелятивне найменування утворене також за асоціативним принципом, оскільки усім відома поважна хода та неповороткість колишнього президента. Аналогічним чином утворене й інше прізвисько – *Робот* (так називають Анатолія Кінаха за відсутність емоцій на обличчі та «механічність» у тілорухах).

Щодо прізвиськ, мотивованих внутрішніми рисами об'єкта найменування, то тут можемо навести відапелятивне найменування *Голова професора Доуеля*. Таке прізвисько дістав Анатолій Кінах за свою флегматичність та відсутність емоцій як «живо-мертва» голова професора з відомого літературно твору. Усі прізвиська цієї підгрупи мають у своїй структурі асоціативний та метонімічний компонент, тим самим розширюючи й доповнюючи обсяг інформації про об'єкт найменування. Оцінність метонімічного компонента полягає у свідомому зниженні як постаті політика, так і сфери політики взагалі.

Відапелятивні найменування, мотивовані родом діяльності носія, соціальним статусом та ідеологічними пріоритетами. В основі прізвиськ за родом діяльності лежать лексичні одиниці на позначення роду занять, певних досягнень носіїв. До цього розряду входять такі підгрупи:

Найменування за професією, посадою або підприємницькою діяльністю. Чи не найголовнішою політичною постаттю в Україні протягом останніх двох років є президент Петро Порошенко. Як відомо, йому належить одна з найбільших

кондитерських корпорацій «Рошен», тому, окрім вже згаданих нами прізвиськ, Петро Порошенко отримав прізвиська, пов'язані з його підприємницькою діяльністю: *Петро Рошенович, Шоколадний заєць, Шоколадний король*. *Рошенович* - це т.зв. іронічне переосмислення по батькові носія (справжнє по батькові президента – Олексійович). Прізвисько утворене способом словоскладання (об'єднання в одну лексичну одиницю двох компонентів різних лексем, що створюють нове оказіональне ціле): ***Рошен*** + *Олексій****ович*** = ***Рошенович.*** Інші прізвиська - *Шоколадний заєць, Шоколадний король* носять метонімічний характер та вказують на асоціативний зв'язок між об'єктом найменування та реалією, з ним пов'язану.

Найменування за належністю до політичних партій, рухів, діяльністю в межах політичних організацій та ідеологічними приорітетами. Ця підгрупа об'єднує прізвиська політиків, утворені відповідно до назв політичних партій (Пор.: *Фронтовик* – прізвисько Арсенія Яценюка, члена партії «Фронт змін», *Самооборонівець* – прізвисько Юрія Луценка, члена партії «Україна – Народна самооборона»), національно-визвольного руху (Пор.: *Правосєк* - прізвисько Дмитра Яроша, члена політичного руху «Правий сектор»), ідеологічних приорітетів (Пор.: Дмитра Яроша називають *Бандерівцем* за його націоналістські політичні погляди). Цікавим є також прізвисько Віктора Балоги – *Бандерлог Іванович,* утворене шляхом переосмислення співзвучних з прізвищем С. Бандери найменувань *бандерлог* і *бандар-логи* – назв представників вигаданого мавпячого народу з «Книги джунглів» Р. Кіплінга, а також радянського мультфільму «Мауглі». Політик отримав таке прізвисько за відповідні політичні вподобання. Як бачимо, процес творення відапелятивних найменувань призводить до семантичного розширення вже існуючого у мові слова.

Відапелятивні найменування, мотивовані релігійними поглядами та конфесійною належністю. До цієї підгрупи належать два прізвиська Олександра Турчинова – *Баптист* та *Пастор*. Політик є членом релігійної деномінації *баптистів*, прихильників протестантизму, і водночас *пастором* (служитель церкви, разом з пресвітером – керівник громади протестантів) в одній із спільнот.

Відапелятивні найменування, мотивовані національністю чи етнічною належністю носія. Основною причиною утворення відетнонімних прізвиськ є переселення людей із однієї етнічної території на іншу. Відомо, що етноніми виразно виокремлювали особу у певному середовищі, а згодом закріплювалися як спадкові родові назви. Однак у виявлених прізвиськах цього типу більшість не виступає родовою назвою, а утворена порівняно недавно. Серед політичної еліти відетнонімні прізвиська мало поширені, однак нам вдалося віднайти кілька таких найменувань: *Молдаванин* – прізвисько Анатолія Кінаха, оскільки він народився у Молдові. Інше прізвисько має складнішу семантичну структуру: Олександра Фельдмана кличуть *Равіном* не тому, що він равін, – лише тому, що він має єврейське коріння та іноді одягає кіпу. Це прізвисько носить метонімічний та іронічний характер.

Відапелятивні найменування, мотивовані вчинками, характерними діями, пригодами носія та подіями в суспільному житті, пов'язаними з його особистістю. Прізвиська за вчинками, пригодами носія характеризуються такими ознаками, як оказіональність, експресивність, іронічність, випадковість, нестандартність певної одиничної життєвої ситуації як одиничної. Особливістю іменувань цієї групи є те, що вони мотивуються реальними вчинками, пригодами із життя людини. Так, наприклад, колишній президент України Віктор Янукович отримав прізвисько *Проффесор*, оскільки саме так політик написав своє наукове

звання в анкеті кандидата на участь у виборах на пост президента України. У анкеті, окрім цього, Віктор Янукович допустив багато інших орфографічних та граматичних помилок (загалом 12 помилок у 90 словах). За неграмотність та незнання української мови політика так і називають *Проффесор*, з насмішкою та іронією.

Впадає в око також серія композитних прізвиськ *Льоша-Мерседес* (< Олексій Івченко), *Коля-Паровоз* (< Микола Рудьковський), *Вася-Акциз* (< Василь Цушко), *Коля-Мегафон* (< Микола-Томенко), де перша частина – неофіційна або пестлива форма імені, а друга – метонімізація (рідше – метафоризація) сучасної чи колишньої діяльності, когнітивного або комунікативного стилю поведінки. Олексій Івченко отримав прізвисько *Льоша-Мерседес* за те, що одного разу організував новорічну вечірку за державний кошт і приїхав на неї в дорогому Мерседесі класу люкс. Екс-міністр транспорту Микола Рудьковський, він же *Коля-Паровоз*, ніяк не хотів визнати провину робітників Укрзалізниці, через дії яких зійшов з рейок Столичний експрес. Незважаючи на відповідні висновки міліції, екс-міністр і досі твердить, що це справа рук терористів. Василя Цушка прозвали *Васею-Акцизом*, оскільки він пролобіював у Верховній Раді прийняття закону про відрахування одного відсотка від реалізації лікеро-горілчаних виробів на розвиток виноградарства і садівництва. Прізвисько *Коля-Мегафон* Микола Томенко дістав після своїх барвистих, але беззмістовних виступів під час революційних мітингів на Майдані.

Як бачимо, з кожним із прізвиськ цього типу пов'язана асоціація з конкретною подією, що відсилає реципієнта до певного моменту з життя політика. Таким чином, мотиваційна база внутрішньої форми подібних політичних прізвиськ яскраво демонструє відповідність основним ознакам публіцистичного стилю сучасного газетного мовлення, до яких належать, зокрема, відображення суспільної шкали цінностей, виразна оцінність. Мовна креативність у царині неофіційних номінацій співвідноситься з такими особливостями сучасної публіцистики, як експресивність, інтертекстуальність, іронічність.

Відапелятивні найменування, пов'язані з мовленнєвою діяльністю носія або «прізвиська-цитати». Прізвиська-цитати політики отримують за свої неординарні висловлювання, відтак прізвисько має структуру повноцінного речення та сприймається як єдине семантичне ціле. Серед найвідоміших відапелятивних найменувань цього типу можемо назвати, наприклад, такі: *Скотиняка-ти-така* (< Олег Ляшко), *Куля-в-лоб* (< Арсеній Яценюк), *Да-пішли-ви* (< Микола Азаров). Такі прізвиська є цілими інтертекстуально-смисловими блоками і використовуються мовною особистістю для оцінної інтерпретації носія певного найменування.

Маємо також групи подібного роду найменувань гетерогенного характеру – **відапелятивні та відонімні прізвиська, мотивовані артефактами, що пов'язані з особою носія,** як-от: *Золотий унітаз, Золотий батон* (< Віктор Янукович), *Кіндер-сюрприз* (< Арсеній Яценюк). Прізвиська *Золотий унітаз, Золотий батон* (так називають у народі колишнього президента Віктора Януковича, оскільки у його резиденції в Межигір'ї було знайдено незвичайні деталі інтер'єру – золотий батон, а у вбиральні – позолочений унітаз) – це найменування відапелятивні, вони не просто називають об'єкт, але й несуть про нього додаткову інформацію, зокрема вказують на соціальне та майнове становище політика у суспільстві та його смаки.

Відонімне прізвисько *Кіндер-сюрприз* виявляє подвійну семантику. З одного боку, це асоціація з однойменним виробом з шоколаду – шоколадним яйцем, яке містить всередині пластиковий контейнер з сюрпризом (іграшкою чи сувеніром). *Кіндер-сюрпризом* політика називають за його непередбачувані та неочікувані

вчинки, слова та поведінку, а отже – постійні «сюрпризи» в політиці. З іншого – це пряма асоціація з лексемою *Kinder* (з німецької *діти*), оскільки Арсеній Яценюк є наймолодшим прем'єр-міністром в історії незалежної України. Неофіційні найменування, мотивовані артефактами, є новим типом творення прізвиськ у антропонімії, який активно розвивається та усе частіше використовується у публіцистиці.

Неофіційні найменування побутують і активно розвиваються у масмедіа, тому соціальна оцінка прізвиськ, їх наповненість різноплановою інформацією не підлягає сумніву. Суспільство, яке складається з різних соціальних груп, надає мовцям можливість ідентифікувати, маркувати індивідуумів всередині цих груп, визначаючи соціальне, майнове, рольове, професійне становище політичних діячів на своєрідній «ієрархічній драбині», та допомагаючи формувати про них громадську думку. Прізвиська політиків у суспільстві виконують соціально-ідентифікаційну функцію, яка сприяє накопиченню та реалізації різнопланової інформації в комунікації.

Ключовим у породженні прізвиська є асоціативний механізм, який виконує функцію поєднання образів предметів з образами свідомості, вилучення необхідної інформації з пам'яті, автоматизації етапів мовної діяльності. Створення прізвиська зводиться до метафоричного чи метонімічного переосмислення апелятива, причому внутрішньою формою нових антропонімів стають окремі компоненти семантики апелятива, перенесені в іншу денотативну сферу.

Прізвиська політиків містять багатющий матеріал як для пізнання особистості політичного діяча та його оцінки народом, так і самого суспільства. При цьому слід урахувати характер внутрішньої форми неофіційних найменувань, їхню співвіднесеність із фрагментами об'єктивної дійсності та громадською думкою про неї. Перспективним бачиться і створення ідеографічного словника найменувань політичних суб'єктів у медійному та політичному дискурсі, який умістив би не лише найменування прізвиськового (онімного), але й власне апелятивного оцінного типу

Література

Близнюк та ін. 2001: Близнюк Б., Будз М.: Сучасні гуцульські прізвиська. In: Наукові записки. Серія: Мовознавство. ДПУ ім. В. Винниченка, Кіровоград 2001, с. 93–95.

Бучко та ін. 2002: Бучко Г.Є., Бучко Д.Г.: Народно-побутова антропонімія Бойківщини. In: Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану І.М. Желєзняк. Київ 2002, с. 3–14.

Бучко та ін. 1998: Бучко Г.Є., Бучко Д.Г.: Неофіційні та сімейно-родові іменування в сучасній антропонімії Бойківщини. In: Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich. Część 1. Lublin 1998, с. 59–69.

Вербич 2005: Вербич С.О.: Деякі прізвища і прізвиська українців з погляду походження. In: Актуальні питання антропоніміки. Зб. мат. наук. читань пам'яті Ю.К. Редька, Київ 2005, с. 56–62.

Галич 2003: Галич В. М.: Прізвискова народна творчість Луганщини. Луганщина літературна, Луганськ 2003.

Караулов 1976: Караулов Ю. Н.: Общая и русская идеография. Наука, Москва 1976.

Караулов 1987: Караулов Ю. Н.: Русский язык и языковая личность. Наука, Москва 1987.

Коваль 1986: Коваль А. П.: Життя і пригоди імен. Наукова думка, Київ 1986.

Кравченко 2009: Кравченко Л.О.: Сучасні прізвиська Полтавщини. In: Studia Slovakistica. Вип. 9. Серія: Ономастика. Антропоніміка, Ужгород 2009, с. 150–158.

Крыжановская 1984: Крыжановская С. Г.: Баба-Яга или … Фантомас (о прозвищах). In: Этническая ономастика. Москва 1984, с. 100–102.

Кубрякова та ін. 1996: Кубрякова Е. С., Демьянков В. З. и др.: Краткий словарь когнитивных терминов. МГУ, Москва 1996.

Лесюк 1998: Лесюк М.: Прізвиська жителів гуцульських сіл. In: Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich. Część 1. Lublin 1998, с. 227–240.

Маслова 2001: Маслова В. А.: Лингвокультурология. Академия, Москва 2001.

Мирославская 1980: Мирославская А. Н.: О древнерусских именах, прозвищах и прозваниях. In: Перспективы развития славянской ономастики. Москва 1980, с. 202–213.

Никулина 1978: Никулина З.П.: Из наблюдений над группой прозвищ по внешнему признаку. Имя нарицательное и собственное. Наука, Москва 1978.

Осташ 2001: Осташ Р.І.: Із життя сучасних українських прізвиськ. In: Українське і слов'янське мовознавство. Вип. 4 (138). Ужгород 2001, с. 408–412.

Павликівська 2011: Павликівська Н.М.: Питання української псевдонімії ХХ. Глобус-прес, Вінниця 2011.

Парфенова та ін. 2007: Парфёнова Н., Савиных В.: Оценка человека в русской отапеллятивной антропонимии (по архивным данным XVI-XIX вв. Зауралья). In: Науковий вісник ЧУ. Вип. 354–355. Серія: слов'янська філологія. Чернівецький університет, Чернівці 2007, с. 55–61.

Постовалова 1988: Постовалова В. И.: Картина мира в жизнедеятельности человека. In: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва 1988, с. 8-69.

Редько 2007: Редько Ю. К.: Передмова до словника сучасних українських прізвищ. In: Словник сучасних українських прізвищ у 2-х т. Львів 2007, с. 6–9.

Фєдотова 2008: Фєдотова Н.М.: Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма. Автореф. дис… канд. філол. наук. ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків 2008.

Чабаненко 1976: Чабаненко В. А.: Прізвиська в системі експресивних засобів народнорозмовної мови (на матеріалі говірок Запорізької та Дніпропетровської областей). In: Повідомлення Української ономастичної комісії. Вип. 14. Київ 1976, с. 16–20.

Чабаненко 2005: Чабаненко В.А.: Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя 2005.

Черняхівська 1975: Черняхівська Є.М.: Про одну з особливостей української антропонімії (колективні прізвиська). In: Вісник Львів. університету ім. І. Франка. Вип. 9. Серія: філологічна. ЛУ ім. І. Франка, Львів 1975, с. 62–65.

Чучка 1969: Чучка П.П.: Антропонімія Закарпаття. Ужгород 1969.

Чучка 1983: Чучка П.П.: Розвиток імен і прізвищ. In: Історія української мови (Лексика і фразеологія). Київ 1983, с. 592–620.

Шульська 2011: Шульська Н.М.: Неофіційна антропонімія Західного Полісся. Волинський НУ ім. Лесі Українки, Луцьк 2011.

Bystroń 1936: Bystroń J. S.: Nazwiska polskie. Lwów–Warszawa 1936.

Умовні скорочення

УМЕ : Українська мова. Енциклопедія: видання друге, виправлене і доповнене. Українська енциклопедія, Київ 2004.

ESČ : Encyklopedický slovník češtiny. Lidové noviny, Praha 2002.

Summary

In the article an attempt of investigation of Ukrainian politicians nicknames has been made in the context of critical media discourse. The lexical-semantic database of derivation nicknames has been revealed. The paper deals with an lexical-semantic analysis of unofficial names of Ukrainian politicians during the society critical development. Main groups and methods of nicknames derivation have been investigated. Antroponymic and apelativ unofficial names have been considered and motives of their derivation have been discovered.

Key words: nickname, antroponymic nickname, apelativ nickname, media, politician.

ФОРМИ ВЕРБАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ В ДІАЛОГІЧНИХ ТЕКСТАХ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Романюк Ілона
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
mrs.ilona@mail.ru

Одним із проявів конфліктної комунікації є вербальна агресія. Агресія є явищем перш за все психологічним, тому ця проблема мало вивчена з позицій лінгвістики. На сьогодні ще не одержали глибокого лінгвістичного опрацювання специфічні особливості конфліктного дискурсу, а також характеристики вербальних проявів агресії в ньому, що зумовило актуальність нашого дослідження.

Метою статті є вивчення вербальних проявів агресії у конфліктних діалогах оповідних текстів І. С. Нечуя-Левицького. Мета зумовила розв'язання таких завдань: 1) визначити сутність вербальної агресії; 2) схарактеризувати специфічні особливості агресивних форм конфліктної комунікації в діалогічних текстах І. С. Нечуя-Левицького; 3) окреслити межі подальшого дослідження.

Вербальною агресією є настанова адресанта на антидіалог, тобто на діалог конфліктного типу. Цій проблемі присвячені лінгвістичні розвідки Т. О. Воронцової, Ю. В. Щербиніної, К. Д.Сєдова, С. В. Формановї та інших учених.

Вербальна агресія – це різновид агресії, що виявляється за допомогою комунікативно-знакових (вербальних і невербальних) засобів [Седов 2007:261]. Отже, вербальною агресією є словесне вираження негативних почуттів, емоцій співрозмовникові у конфліктній ситуації. Вербальна агресія може реалізовуватися через словесну образу або приниження людини. Ю. В. Щербиніна, услід за М. Ю. Федосюком та Т. В. Шмельовою, виокремлює такі форми агресії: *образу, погрозу, грубу відповідь* тощо. Будь-якій конфліктній ситуації передує стан психологічного дискомфорту (фрустрації), що виникає у людини в ситуації неможливості досягнення певної мети. К. Ф. Сєдов зазначає, що фрустрація проявляється у вигляді почуття незадоволення, образи, обурення, роздратування тощо. Словесна образа сприяє бажанню мовця емоційно зняти стрес. Вербальна агресія спрямована на співрозмовника, і такий напад стимулює відповідну реакцію з його боку.

Конфліктний тип діалогів в оповідних текстах І. С. Нечуя-Левицького ілюструє конфліктну ситуацію між персонажами. Герої творів у процесі спілкування прагнуть образити один одного, емоційно висловитися тощо. Проявами конфліктної комунікації у творах І. С. Нечуя-Левицького стають такі форми агресії, як *образа, сварка, звинувачення, суперечка.*

1. *Образа* характеризується негативним ставленням до співрозмовника і спробою його принизити або негативно висловитися щодо нього, наприклад:

– *Ви вже, Іване, жартуйте там собі з дівчатами, але не зо всіма: жартуйте, але й міру знайте! – гордо обізвався Клим.*
– *А хіба що? Може, твою зачепив? – спитав Іван.*
– *Хто зна! Може, котрась і моєю буде, – сказав Клим.*

– *І вже! Якби тебе,* ***Климе,*** *завертіти в намітку, то* ***з тебе вийшла б багато краща баба, ніж Хівря Качуриха. Господи, яка була б гарна баба! Хоч під вінець. А на жениха… нема вже хисту.***

Клим обидився і погнався за Іваном.

– ***Глек Макітрович! вберись у плахту та запаску, то, може, покращаєш!*** *– крикнув Іван з-за купи парубків* (І. Нечуй-Левицький. Причепа)

З цього діалогу бачимо, що Клим ставиться до Івана з повагою, звертаючись до нього на *ви, Іване*, незважаючи на те, що той чіпляється до дівчини, яку Клим хоче сватати. Репліка-відповідь Івана вже є зневажливою, оскільки він звертається на *ти, Климе.* Попередження Клима Іван сприймає як особисту образу і починає ображати Клима, порівнюючи його з бабою. Адже, образа і є типом негативно-емотивних висловлювань, оскільки містить стилістично марковані й емоційно забарвлені лексеми. Будь-яке слово, вжите в контексті з певною метою, може сприйматися як образа. Іван лише викрикує образливе звертання *Глек Макітрович!,* щоб привселюдно його принизити. Діалогічне мовлення комунікантів є напруженим, конфліктним, висловлювання якого містять зневагу до співрозмовника. Щодо мовлення суб'єктів діалогу, то воно не відповідає нормам літературної мови. Негативна інтонація реплік дозволяє передати намір та емоційний стан героїв комунікації. Або:

– *А де твій чоловік? – спитав Микола в посесорші.*

– ***Що ти, свиню****! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих* ***хамул****, як треба розмовлять з панами.*

– *Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, – сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка* (І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря).

Цей діалог характеризується неповнотою висловлювань, еліптичністю та відповідними засобами емоційно-експресивних реакцій. Діалог емоційний, насичений неповними висловлюваннями, що свідчить про стан героїв (обуреність, злість, навіть агресію), використанням негативнооцінного звертання (*свиню),* експресивної лексики (*хамул)*. Це яскравий приклад емоційно-експресивного розмовного конфліктного діалогу. Як лексичні, так й інтонаційні засоби впливають на тон діалогічного акту.

Отже, *образа* характеризується наміром мовця навмисно дорікнути, негативно висловитися щодо співрозмовника, тим самим досягти певного комунікативного ефекту. Агресивна форма *образи* передбачає відповідну негативну реакцію з боку адресата.

2. *Сварка* характеризується гострими суперечками між персонажами, що супроводжуються взаємними докорами, образами. «Проявом побутового конфлікту є сварка, яка має виразну етнокультурологічну специфіку; вона засвоюється носіями мови на підсвідомому рівні разом з системою рідної мови [Сєдов 2007: 259]. У мовленні використовуються негативно-оцінні слова, зокрема лайки, наприклад:

– *Не міг підождати зайвої години! А ми трохи не одубли в себе під дверима. Що це за напасть? Трохи не запагубив нас. Мій перший чоловік було жде мене до білого дня, а ти заліз в подушки та й хропеш. Я до цього не звикла. Мене всі завжди ждали доти, доки я вернусь з гостей; мене зострічали з світлом, – репетувала Люба.*

– *То вертайся у свій час! Ти вередлива й без міри самолюбна. Тобі нічого не кажи, слухай тебе в усьому, тоді ти будеш добра. Ти ладна командувать в*

домі, ніби якийсь фельдмаршал. Мені вже ***остогидли*** *твої* ***вереди****, остогидло тебе за все тільки хвалить. Та й швендяти тобі без мене не личило б.*

– *Але ж з нею мати ходила. Не сама ж вона* ***швендяла****, – обізвалась стара, – та й ми були в гостях в порядних людей, в Кандиб.*
– *Цебто в тієї навіженої Меласі? Я так і вгадував. Я її в потилицю* ***витурлю****, як вона лізтиме сюди, – кричав Елпідифор.*
– *А я її запрошу і впущу! Не вважатиму на твій загад! Ти маєш своїх гостей, а я маю право приймать своїх! – гукала Люба* (І. Нечуй-Левицький. Неоднаковими стежками).

Сварка відбувається між чоловіком і дружиною, мотивом її є те, що дружина запізнилась додому. К. Ф. Сєдов зазначає, що вагомим чинником виникнення сварки є соціально-психологічна близькість комунікантів, тобто у сварці беруть участь мовці, які, як правило, добре відомі один одному [Сєдов 2007: 260]. Чоловік перебуває в роздратованому, збудженому стані. У сварку вступає ще й мати дружини, намагаючись її захистити. Діалог має негативне спрямування. Сварку провокує докір жінки про те, що чоловік ліг спати, не дочекавшись її, а вона ледь не замерзла, стукаючи у двері. Такий мовленнєвий напад провокує відповідну реакцію мовця, і сварка досягає кульмінації. Тому основним концептом, який лежить в основі фреймового моделювання діалогу є концепт «агресія». Вона виражається за допомогою відповідних мовних і позамовних складників. Мовлення персонажів насичене розмовними елементами: *одубли, остогидло, вереди, швендяти, витурлю*, які мають негативно-оцінне спрямування і надають мовленню емоційно-агресивного забарвлення. Подружжя свариться, але дружина не реагує на слова чоловіка, а вперто висловлює свою думку. Відбувається так звана конфронтація сторін. Лексичні засоби, інтонаційні (питальні, окличні конструкції; тон мовлення мовців: *репетувала Люба, кричав Елпідифор*) створюють негативний тон реплік персонажів та атмосферу всього комунікативного процесу.

Або:

Баба вибігла з хати й крикнула через сінешній поріг на невістку:

– *Нащо ти ото визбирала мою пшеницю?*
– *На те, щоб твої* ***кури швидше виздихали*** *і вищезли з мого двора, – одказала Оришка.*
– *Бач, яка в тебе* ***іродова душа****! А я думаю, чого то мої кури худі, як тхори, а твої такі ситенькі, як ти, невісточко. Надбала ти тіла на нашому хлібі, і твої кури надбали, ситі, ледве вже ходять по дворі.*
– *Я й од батька принесла на собі багато тіла, а оце в вас воно опаде з мене, через вашу гризню та лайку, – кричала Оришка на ввесь двір* (І. Нечуй-Левицький. Біда бабі Палажці Солов'їсі).

Діалог є конфліктним, спонтанним. Сварка відбувається між невісткою та свекрухою. Своє незадоволення ситуацією мовці відтворюють через відповідні мовні засоби. Невістка звертається до свекрухи на *ти*, що вже свідчить про неповагу до неї. Свекруха до невістки звертається *невісточка*, але зменшено-пестливий суфікс *-очк-* замість свого первинного позитивного спрямування надає звертанню іронічно-саркастичної тональності; розмовні елементи типу *виздихали, іродова душа, гризня* є грубими і стилістично зниженими, створюють конфліктну атмосферу у діалогічному

мовленні персонажів. Основна емоційна роль припадає як на лексичні засоби мови, так і на інтонаційні (оклична конструкція, тон Оришки – *вона кричить*).

Отже, проявом сварки є розв'язання міжособистісних стосунків, як правило, конфліктного характеру. Діалог передбачає постійну реакцію з боку персонажів, унаслідок чого сварка досягає своєї кульмінації. Сварка виникає в тому випадку, коли мовець знаходиться у стані незадоволення, образи, обурення, роздратування.

3. У межах конфліктних діалогів функціонує і така форма агресії, як *звинувачення*, які характеризуються вираженням невдоволення, висловленого комусь з приводу чого-небудь. Наприклад:

– *Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан, – сказав архієрей до отця Харитона.*
– *Я… в… ваше преосвященство!.. Хлопці на великдень на радощах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув, – сказав отець Харитін.*[…]
– ***Ти не дбаєш за дім божий. В тебе дзвони порозбивані, церква стара, антимінс старий, все старе**, – казав сердито в олтарі архієрей на всю церкву. – **В тебе все старе й нечисте**. А то що?*
– *Архієрей показав пальцем на жертівник, де золотий промінь сонця видав кільки порошин.*
– ***Дурак, старий простець, неук!** – загримів архієрей на всю церкву* (І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки).

Репліка-стимул являє собою дорікання архієрея отцю Харитону за розбитий дзвін. Передбачувана реакція-стимул – це виправдання. Інтонаційне оформлення репліки дозволяє передати емоційний стан отця Харитона (він боїться архієрея). Але архієрей продовжує дорікати. Не даючи змоги отцю Харитону відповісти, архієрей починає ображати отця, називаючи *дураком, неуком*. Ці негативно-оцінні лексеми надають мовленню архієрея емоційно-негативного забарвлення.

Розглянемо інший діалогічний акт:

– ***Був чоловік як чоловік, а тепер звівся на якогось кудланя. Гидко на тебе й глянути. Сидить, як сова на клуні, та тільки сірі баньки витріщає на мене. Ой, не люблю й не дишу!***
– *Йди собі к дідьку з хати! – підняв голос Роман.*
– *Ба не піду, бо маю право! Йди сам з хати, коли тобі треба! – заговорила вже сердито Соломія і кинулась вкладати в скриню повиймані та порозкладані речі.*
– *Йди, кажу тобі.*
– *Ба не піду, доки не поскладаю усього в скриню* (І. Нечуй-Левицький. Не той став).

Діалог являє собою докоряння Соломії Роману, який тільки читає книжки і вчить дітей. Роман не виправдовується, а теж реагує негативно. Мовлення Соломії насичене зневажливими висловами типу *кудлань, баньки витріщати*, які надають мовленню емоційно-негативного забарвлення. У своєму мовленні Роман використовує інвективний вислів *Йди собі к дідьку з хати!*, який виражає негативні емоції Романа щодо висловлювання Соломії. Така реакція Романа напружує конфліктну ситуацію між подружжям.

Отже, *звинуваченнями* є висловлення негативного ставлення мовця до вчиненої дії з акцентом на відповідальності адресата. Автор звинувачує адресата в тому, що той навмисне порушив домовленість, або не виконав своїх обов'язків, або

не врахував у своїй поведінці норми, які існують у суспільстві. Важливою тут є наявність незаперечних доказів, що підтверджують факт відповідальності звинувачуваного.

3. Наступною формою агресії є *суперечки*, які полягають в тому, що мовці висловлюють свою особисту думку про предмет чи явища об'єктивної дійсності, яка є відмінною в обох мовців.

У процесі суперечки мовці або толерантно, або негативно ставляться один до одного, а отже, відповідно виражають свою думку, як-от:

– *Що ж це ви намазголили на полотні? Нічогісінько не розберу. Не то лози, не то дерева, не то якесь гайвороння… Ще й збоку стримить якийсь стоян, неначе шибениця, – промовила Софія Леонівна з ваганням та з недомислом в очах.*
– *Ой ви! Не маєте ви тямку про малярські справи ані шаг. Ось я зараз понаводжу усе, так тоді й дізнаєтесь, що то за гайвороння. Нічого ви не тямите, – обізвався Леонід Семенович.*
– *Ну! Я не така вже нетяма, щоб і цього не втямить. Бачу, що ви намалювали кат зна що та й годі!* (І. Нечуй-Левицький. На гастролях в Микитянах).

Цей комунікаційний акт являє собою дискусію з приводу малюнка Леоніда Семеновича. Розмова одразу ж починається з образи *що ж це ви намазголили на полотні?*, і слухач починає оборонятися, але думки мовця все одно змінити не може. У мовленні Софія Леонівна використовує просторічне слово *намазголили (намалювали)*, яке є зниженим і образливим, несе у собі негативну семантику. Тому перше речення у репліці-стимулі вже створює напружену атмосферу і передбачає відповідну реакцію, реакцію оборони.

Розглянемо інший мовний матеріал:

– *Люба! Я ж тобі звелів не пускать в покої ні отієї сороки, ні Мишука! Мишук нам тепер не рівня, та й Мелася так само не потрібна мені. Я не люблю стрекотання цієї сороки й од цього часу зроду-звіку не пущу її в свою господу, – сказав Елпідифор, вийшовши на середину столової.*
– *Чом же не пускать? – спитала Люба, вирячивши очі з дива. – Це ж дочка нашої давньої приятельки, і я з нею приятелюю.*
– *Дідько б забрав отих твоїх давніх приятелів мишуків та отаківських товаришок! Я тепер в чині генерала, а ти генеральша. Теперечки тон наш буде інший. Тепереньки нам треба шанувати й чтить себе, а не якихось голодранців. Я вижену оту сороку з покоїв, – вже не говорив, а неначе шипів од злості Елпідифор Ванатович.*
– *Бог зна що ти оце верзеш! Як то можна не пустить на обід Меласі? Я побіжу й сама одчиню.*
– *А я тебе не пущу! – сказав він і перепинив Любу, ставши на дверях, а потім швидко чкурнув до пекарні й наказав горничній не одчинять дверей нікому* (І. Нечуй-Левицький. Неоднаковими стежками).

Діалог спрямований на заборону жінці приймати своїх друзів у домі. Внаслідок цього виникає конфліктна ситуація. Звертання *Любо!* привертає увагу жінки, несе у собі спонукальну конотацію. У мовленні Елпідифор використовує прокльон *Дідько б забрав отих твоїх давніх приятелів…,* який несе на собі негативно-оцінну прагматику й виражає емоційний стан мовця (обурення, злість).

Саме чоловік задає діалогу психологічно негативного тону. Кожен з подружжя перебуває на рівних позиціях і намагається відстояти свій погляд у гострій суперечці.

Або:

– *Марто Сидорівно! Я оце думаю покликать до себе сьогодні ректора, інспектора, деяких архімандритів і професорів.*
– *Ти думаєш, а я не думаю, – тихо обізвалась Марта.*
– *Чом же ти не думаєш?*
– *Тим не думаю, що сьогодні й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай лишень передніше впораються.* […]
– *Марто Сидорівно! – крикнув він, – я велю… я попрошу на сьогодні гостей!*
– *Степане Йвановичу! Я не велю! Не проси на сьогодні тих ченців, бо я не буду коло їх панькаться. Нап'ються чаю та й додому поїдуть! – Марта промовила ці слова, дивлячись вбік, зумисне одвертаючи очі од чоловіка. Вона хотіла тим показать, що має його слова ні за що.*
– *Клопіт мені з тобою! Я не звик до такого тону! Я не хочу од тебе такого тону! Я не хочу слухать од своєї жінки нічого такого!*
– *Коли не хочеш слухать, то позатикай вуха! – сказала Марта, подивившись йому бистро в вічі і так задзигоріла язиком, що він ледве встиг розібрать ті слова* (І. Нечуй-Левицький. Хмари).

Діалогічний текст являє собою гостру суперечку між чоловіком і дружиною з приводу запрошення до себе гостей. Репліка-стимул чоловіка звучить як риторичне запитання, з яким жінка мала б погодитися і не сперечатися з чоловіком. Але вона одразу ж виражає свій протест, демонструючи свою сильну позицію в сім'ї. Чоловік ображається і починає кричати. Його мовлення оформлене окличними реченнями та паузами, які передають хвилювання й обурення щодо дій жінки. Дружина у такому ж тоні відповідає, а чоловік починає скаржитися. Діалог завершується перемогою жінки, оскільки чоловікові так і не вдалося врозумити свою жінку. До мовленнєвого етикету входять звертання типу *Марто Сидорівно*, *Степане Йвановичу*, які призначені для привернення уваги співрозмовника. У мовленні Марти Сидорівни використаний розмовний прислівник *передніше*, який надає мовленню природності, розмовності.

Комунікативною метою *суперечки* є відстоювання мовцями своїх власних позицій впродовж усього процесу комунікації. Тон розмови є напруженим.

Отже, конфліктні діалоги функціонують у текстах І. С. Нечуя-Левицького в агресивних формах *образи*, *сварки*, *звинувачення*, *суперечки*, що відображають конфліктну ситуацію, передають стан роздратування, обурення, ненависті, афекту тощо. Лексичне наповнення таких реплік-висловлювань передбачає використання негативно-оцінної лексики, іноді інвективної, що допомагає передати емоційний стан персонажів.

У подальших дослідженнях плануємо звернути увагу на роль агресивних жестів як форм невербальної комунікації у конфліктних діалогах оповідних текстів І. С. Нечуя-Левицького.

Література

В о р о н ц о в а 2 0 0 6 : Воронцова, Т.А.: Речевая агрессия вторжение в коммуникативное пространство. Издательский дом «Удмуртский университет», Ижевск 2006.

Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й 1 9 6 5 - 1 9 6 8 : Нечуй-Левицький, І.С.: Прозові твори: Зібрання творів у десяти томах. Наукова думка, Київ 1965-1968.

С е д о в 2 0 0 7 : Седов, К.Ф.: Человек в жанровом пространстве повседневной коммуникации. In: Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. Лабиринт, Москва 2007, с. 7-38.

С е д о в 2 0 0 7 : Седов, К.Ф.: Ссора. In: Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. Лабиринт, Москва 2007, с. 259-268.

Ф о р м а н о в а 2 0 1 2 : Форманова, С.В.: Інвективи в українській мові. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2012.

Щ е р б и н і н а 2 0 0 6 : Щербиніна, Ю.В.: Вербальная агрессия. КомКнига, Москва 2006.

Summary

In the article the verbal aggression in conflict dialogues of the characters. Attention is drawn to the main forms of manifestation of aggressive conflict in dialogic texts by I.S. Nechuy-Levitskiy. Characterized by specific features of aggressive behavior of the characters in a conflict of communication.

Key words: dialogue, verbal aggression, conflict, offense, quarrel, accusation, brabble.

СТРАТЕГІЇ ПЕРЕКОНАННЯ: МЕТАФОРИ В КАРИКАТУРАХ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Румянцева Олена, Розанова Олена
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
alenarumyantseva@mail.ru;
elena_rozanova@ukr.net

Метою дослідження, результати якого представлені у пропонованій статті, є вивчення вербальної і візуальної метафори в політичному дискурсі. Його об'єктом стали карикатури політичного дискурсу україномовних і англомовних ЗМІ, що містять як вербальну складову (текст, що супроводжує карикатуру), так і візуальний образ.

Вивчення політичної метафори та опис конкретних метафоричних моделей – один із напрямків сучасної політичної лінгвістики, що інтенсивно розвивається. Метафора є одним з найпотужніших засобів впливу на політичну свідомість суспільства. Використання метафори сприяє посиленню дієвості спонукання громадян до політичної діяльності. З іншого боку, важливість використання стратегій переконання в ЗМІ останнім часом значно зросла й продовжує зростати через те, що у світі політики враження й очікування реципієнтів інформації, тобто соціуму, впливають на формування реальності [Почепцов 2001:117]. Своєю чергою, використання візуальних образів у взаємодії з вербальними засобами комунікації – один із найдієвіших прийомів переконувальної політичної комунікації. Провідне місце у розвідках невербальних політичних метафор займають праці з дослідження метафор у політичній карикатурі.

Карикатури розглядаються не тільки як засіб критики, але й як цінне джерело даних про взаємини людей і влади. Як відзначає М. Даймонд, дослідники звикли розглядати політичну карикатуру як графічну роботу й засіб сатири, однак «зведення політичних карикатур до гумору і сатири є хибним, оскільки сатира і гумор не обов'язкові елементи карикатури», карикатури слід розглядати як «політичні знаки» [Diamond 2002: 252]. Лінгвісти відзначають важливий зв'язок між візуальним рядом і політичною метафорою: політичні метафори «часто дають початок серіям карикатур, заснованим на метафоричних наслідках» [Баранов 2003: 138]. Таким чином, візуальний ряд може розглядатися як одна з форм існування політичних метафор.

Зіставлення політичних фактів, подій, результатів, прогнозів сприймається адресатом як переконливі аргументи [Румянцева 2014: 94-104]. Найбільш частотними в сучасній політичній комунікації виявилася стратегії переконання, що має кілька типів:

1) аргументативна стратегія (тактика контрастивного аналізу, тактика перспективи, тактика обґрунтованих оцінок, тактика ілюстрування);

2) стратегія заклику до дії (тактика обіцянки, тактика заклику);

3) стратегія формування позитивної реакції аудиторії (тактика врахування ціннісних орієнтирів і тактика звертання до емоцій адресата);

4) стратегія невербального впливу (тактика використання поз, жестів, міміки оратора; тактика відповідної реакції (сміх, посмішки, оплески);

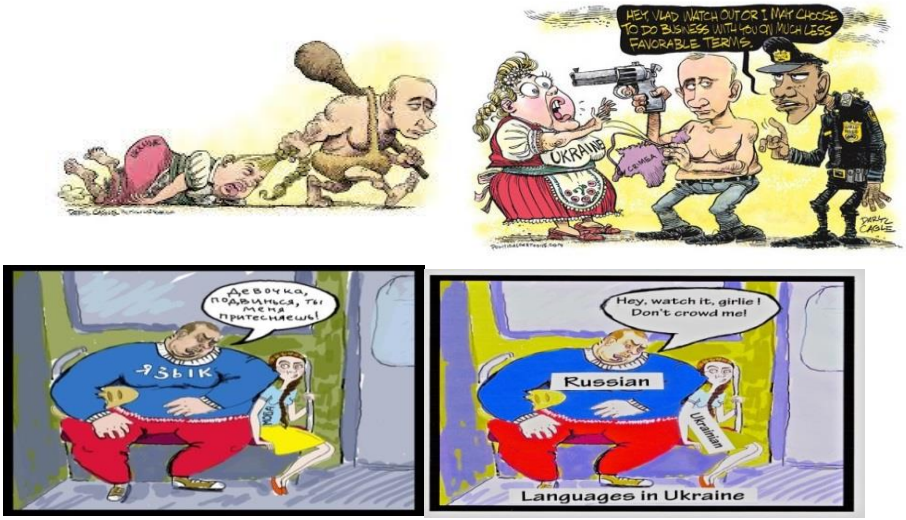
5) стратегія використання взаємодії вербальних і невербальних засобів (тактика використання агітаційних плакатів, політичних карикатур).

Ефективність переконувального впливу багато в чому залежить від правильного вибору його форми і змісту. Підсумок і мета будь-якого політичного повідомлення – вплив на адресата. У мовленні ЗМІ певне повідомлення організовується і планується заздалегідь. Від ефективності впливу на реципієнта залежить його ставлення до тієї або іншої політичної події, його розуміння картини світу в цілому.

Аналіз сучасного політичного дискурсу показує, що важливим у дослідженні ефективності впливу є розвідки креолізованих текстів, що містять вербальний і невербальний компоненти. Дослідження метафор у політичних карикатурах спрямовані на виявлення ролей, приписуваних політикам [Benoit et al 2001], на аналіз візуальних образів зовнішнього ворога [Diamond 2002]. Особливо великий інтерес дослідників привертають метафори в карикатурах, що зображують президентів, оскільки президент персоніфікує країну. Візуальні метафори нагадують про загальні цінності, імпліцитно їх підтримують і відтворюють [Румянцева 2014]. Дослідження показує, що в політичній карикатурі політики можуть представлятися клоунами, артистами і спортсменами так само часто, як і у вербалізованих метафорах політичного дискурсу. Для визначення кореляцій між вербальною і невербальною політичною метафорикою нами були проаналізовані метафоричні образи в політичних карикатурах [http://chumor.org.ua/category/karykatury; http://www.cartoonstock.com/], що висвітлюють події, які сталися в Україні в період з січня 2014 р. по листопад 2015 р.

Дослідження сучасного політичного дискурсу в засобах масової інформації показує, що для осмислення стану міжнародних відносин використовується прийом персоніфікації, зокрема задіяна метафора «Держава – це індивідуум». Реалізація здійснюється у вигляді метафор «Держава – ґвалтівник», «Держава – жертва» і «Держава – захисник» (Рис. 1, Рис. 2). Ці метафори часто використовуються, коли йдеться про військовий конфлікт або військове втручання у внутрішні справи якої-небудь держави [Lakoff: 1991].

Рис. 1, Рис. 2. Реалізація метафор «Держава – ґвалтівник», «Держава – жертва», «Держава – захисник» у карикатурах

На багатьох карикатурах зображена українська дівчина (персоніфікація України або української мови), яка зазнає домагань і насильства з боку лиховісного ведмедя, дикуна, російського мужика або В. Путіна (персоніфікація Росії). Дослідження як вербальних, так і невербальних метафор у політичному дискурсі вказує на те, що опоненти часто прагнуть дегуманізувати політичного супротивника або зовнішнього ворога за допомогою різних метафоричних образів – від дикуна і ґвалтівника до жорстокого звіра.

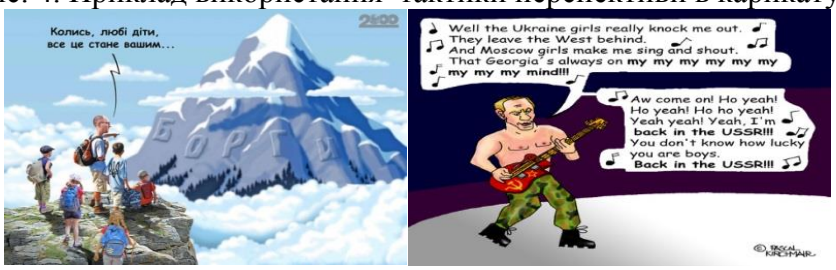
Стратегія аргументації (Рис. 3) використовує тактику обґрунтованих оцінок і тактику ілюстрування, де образ виступає як аргумент. У цьому випадку візуальна метафора демонструє істинність або адекватність висловлення. Наприклад, безграмотні висловлення М. Азарова, колишнього прем'єр-міністра України, якому так і не вдалося вивчити українську мову, ще й досі залишаються предметом глузувань у карикатурах. Візуальний образ М. Азарова підтверджує, кому належать слова: *«Дєржслужбовєц павінєн вільно размавляті на дєржавнай мовє».* Зображення В. Януковича на руках у В. Путіна підтверджує думку про те, що колишній президент України був і є лялькою-маріонеткою в руках Путіна, і демонструє істинність вербальної частини карикатури – *«Viktor Yanukovych… Putin's man in Ukraine».*

Рис. 3. Приклад використання тактики ілюстрування в карикатурі

Стратегія аргументації також може застосовувати тактику перспективи (Рис. 4): перспектива розвитку України і суспільства, з погляду президента Росії, виражена у рефрені до пісні: *«Back in the USSR!!!».* Перспектива передачі українських боргів майбутньому поколінню українців відбивається за допомогою образу А. Яценюка, нинішнього прем'єр-міністра України, який показує на високу гору з написом *«БОРГИ»* зі словами *«колись, любі діти, все це стане вашим…».*

Рис. 4. Приклад використання тактики перспективи в карикатурі

Стратегія дискредитації (Рис. 5) реалізується в карикатурі за допомогою протиставлення образу висловленню. Президент Росії В. Путін заявляє: "*I will tomorrow withdraw all troops from Donetsk, Luhansk and the Crimea!"* Однак на карикатурі зображений актор на сцені, показовою є також реакція глядачів – усі вони сміються. Остаточний етап впливу – це напис внизу: "*Comedy in Russia"*.

Рис. 5. Приклад використання стратегії дискредитації в карикатурі

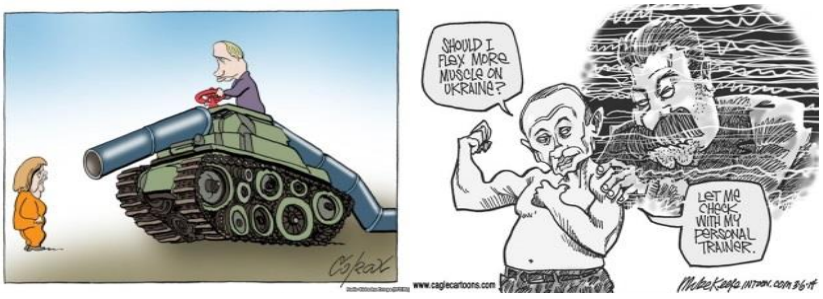

Дослідження ментальних конструктів, що здійснюється в межах сучасної когнітивної лінгвістики, демонструє роль особистості в політиці та історії країни, точніше, те, наскільки істотною є роль того або іншого політика у формуванні концептуальної системи нації.

Стратегія залучення смислового зв'язку (Рис. 6, Рис. 7): використовуються певні семантичні зв'язки між елементами візуального образу. Ці асоціації виникають завдяки екстралінгвальним знанням й активуються за допомогою образу. Рисунок 6 зображує Німеччину (в образі Ангели Меркель) у «роздвоєному» стані – з одного боку, вона всіма силами намагається перекрити дорогу танку Путіна, а з іншого – є залежною від російського газу: дуло танка зображене у вигляді газової труби з вентилем, який Путін демонстративно перекриває. На Рис. 7 думки президента Росії *«Should I flex more muscle on Ukraine?»* і *«Let me check with my personal trainer»* супроводжуються уявним образом так званого «персонального тренера», у якому легко вгадується постать Сталіна.

.

Рис. 6, Рис. 7. Приклад використання стратегії смислового зв'язку

Стратегія «частина замість цілого» або синекдоха (Рис. 8) представляє більш широке поняття (Україну) через більш вузьке – зображення карти країни, забарвленої в жовто-блакитний колір (колір прапора України). Голову дівчини (українська мова) збирається відрубати батьківщина-мати (образ Росії). Вербальна частина «Без слів, без мови» надає карикатурі цілісності й завершеності.

Рис. 8. Приклад використання стратегії «частина замість цілого» або синекдохи

Стратегія визначення значення (Рис. 9): текст тільки «натякає» на висловлення, яке стає очевидним завдяки візуальному образу. На виборчій дільниці під час кримського референдуму про приєднання до Росії фраза *we are the international observers* підкріплюється російським танком, спрямованим на виборця. На другій карикатурі вербальна складова взагалі відсутня, але на когнітивному рівні відразу ж згадується українська ідіома: *давати гарбуза* «відмовляти тому, хто сватається», яка повною мірою відбиває національний характер, звичаї і мораль українського народу.

Рис. 9. Приклад використання стратегії визначення значення в карикатурі

Стратегія персоніфікації (Рис. 10): створення уявлення про країну через образи президентів цих країн. Грає один Путін, інші президенти з подивом і жахом спостерігають за ним. У нормандському квартеті вочевидь відсутня взаємодія між музикантами, що підсилює трагізм ситуації.

Рис. 10. Приклад використання принципу персоніфікації в карикатурі

Стратегія «причина – наслідок» (Рис. 11): образ В. Путіна в ролі Наполеона реалізує наслідок того, про що він говорить: *our next step will be annexing London in order to protect the Russians who live in Chelsea*. Між візуальним образом і висловлюванням виникає причинно-наслідковий зв’язок.

Рис. 11. Приклад вживання стратегії «причина – наслідок» у карикатурі

На другій карикатурі цей зв'язок має експліцитний характер. Так, у відповідь на запитання сусідки: *«До кінця світу приготувались?»*, чоловік, який запасається необхідним, відповідає: *«Ні, до нового кабміну»*.

Стратегія доповнення (Рис. 12): текстове висловлювання доповнюється за допомогою візуального образу. Візуальний образ доповнює відповідне значення до загального висловлювання: *Maybe if you exercise and get big muscles, he'll go away.*

Рис. 12. Приклад вживання принципу доповнення в карикатурі

Принцип зв'язування (Рис. 13): цільовий об'єкт взаємопов'язаний з іншим об'єктом за допомогою образотворчої подачі. Ліва частина карикатури представляє Крим на початку окупації, георгіївська стрічка символізує багаторічну пропаганду «русского мира», способу життя, «допомоги і підтримки». З правого боку карикатури вже інший Крим у колючому дроті й покритий брудом – символ військової присутності Росії. Створений контекст *Березень 2014 – Березень 2015*, у якому відбувається асиміляція елементів зображення.

Рис. 13. Приклад використання стратегії зв'язування в карикатурі

Стратегія символізації (Рис. 14): візуальний образ перетворює висловлення на символ. Символічне поняття в основі може вміщувати дуже багато смислів. Розуміння символів передбачає наявність певної підготовки або досвіду реципієнта інформації.

Рис. 14. Приклад використання стратегії символізації

Принцип посилення впливу (Мал. 15): візуальний образ підсилює текстове висловлення, аж до перебільшення. Заголовок над карикатурою *«Nervous world awaits Putin's next move»* підкріплюється недвозначними діями – Аляска відбуксовується у бік Росії.

Рис.. 15. Приклад використання стратегії посилення впливу

Дослідники сходяться на думці, що метафори в політичній карикатурі відбивають індивідуальну інтерпретацію подій, але ця інтерпретація має відбиток національної колективної свідомості. Візуальні метафори нагадують про загальні цінності, імпліцитно їх підтримують і відтворюють. Дослідження показало, що візуальна метафора може підтримувати, доповнювати й розширювати зміст вербальної метафори і навіть вступати в конфлікт.

Дослідження показало, що візуальна метафора – таке ж значуще джерело даних про суспільну свідомість, як і вербальна метафора. Результати порівняння вербальних і невербальних метафор у межах політичної карикатури свідчать, що між цими рівнями політичної семіотики спостерігаються регулярні кореляції. Мета взаємодії вербальних і невербальних метафор у карикатурах – вплив насамперед на підсвідому сферу, тому тут дуже важливою є символічна складова і єдність метафоричного образу.

Вивчення невербальної політичної метафори підтверджує постулат про когнітивну природу метафори, доповнює результати досліджень вербальної метафорики й сприяє більш глибокому розумінню тієї ролі, яку метафора відіграє в осмисленні і конструюванні політичної дійсності. Використання вербальних засобів у взаємодії з невербальними залучає підсвідомий рівень сприйняття. Невербальні

засоби підсилюють емоційний бік комунікації і забезпечують більш швидке й ефективне сприйняття за рахунок економії зусиль.

Найбільш цікавим є зіставлення вербальних і невербальних політичних метафор у межах однієї праці, – це дозволяє достовірно простежити, як при осмисленні певних подій концептуальна політична метафора реалізується на вербальному і невербальному рівнях політичної семіотики, при цьому аналіз може проводитися на матеріалі різних політичних жанрів. Особливий інтерес у контексті так спрямованого дослідження представляє зіставлення метафор у комунікативній практиці політиків різних держав, коли питання стосується однієї й тієї ж політичної ситуації або події; зіставлення метафор одного політика протягом певного проміжку часу.

Література

Баранов 2003: Баранов, А.Н.: Политическая метафорика публицистического текста: возможности лингвистического мониторинг. In: Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. Москва 2003, с. 134-140.

Почепцов 2001: Почепцов, Г.Г.: Теория коммуникации. Киев 2001.

Румянцева 2014: Румянцева, Е.А.: Политическая метафора в Украине (на материале англоязычных СМИ). In: Мова і культура. Вип.17, Т.III (171). Видавничий дім Дмитра Бураго, Киев 2014, с. 18-28.

Румянцева 2014: Румянцева, Е.А.: Стратегии и тактики речевого убеждения (на материале речи Президента Украины Петра Порошенко в Конгрессе США). In: Записки з романо-германської філології. Вип.2 (33). Одеса 2014, с. 94-104.

Benoit et.al 2001: Benoit,W.L., Klyukovski, A.A.: A fantasy theme analysis of political cartoons on the Clinton-Lewinsky-Starr affair. In: Critical Studies in Media Communication. Vol. 18 (4). 2001, p. 337-394.

Diamond 2002: Diamond, M.: No laughing matter: Post-September 11 political cartoons in Arab-Muslim newspapers. In: Political Communication. Vol. 19(2) 2002, p. 251-272.

Lakoff 1991: Lakoff G.: Metaphor and War. The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf, 1991.

Електронні джерела ілюстративного матеріалу:

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://georgelakoff.com/writings/

[Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.cartoonstock.com/

[Электронный ресурс]. – Режим доступа http://chumor.org.ua/category/karykatury

Summary

The article deals with the problem of influence and persuasion of recipient by means of verbal and visual metaphors, which interact in the caricatures of Ukrainian political discourse.

Keywords: verbal and visual metaphors, political caricature, political communication, strategies of persuasion.

МОДАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СТВОРЕННЯ ТЕКСТІВ ДИСКУРСУ ЖАХІВ

Сазонова Ярослава
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
s-and@yandex.ua

Сучасний дискурсивний вимір лінгвістичних досліджень відкриває нові перспективи у вивченні текстотворення і текстосприйняття. Об'єктом дослідження в межах цієї статті є текст жахів, що ми відносимо до пристрасного дискурсу, виділеного А. Ж. Греймасом і Ж. Фонтанієм [Греймас та ін. 2007]).

Розуміючи глобальний і універсальний характер страху, семіологи зацікавилися його креативними можливостями, реалізованими в культурі, політиці, літературі, соціології, і зосередилися на виокремленні парадигм і моделей страху в естетичних течіях і творчості окремих авторів. Тексти в цьому разі розглядаються як зразки або екземпляри дискурсу жахів, якщо під дискурсом розуміти корпус текстів, зв'язаних змістовими критеріями, комунікативною й функціонально-цільовою спрямованістю й інтенціональністю – коли вони сприймаються й ідентифікуються як частина певної соціокультурної, політичної або ідеологічної практики; дискурс співвідноситься із закономірностями продукування текстів в етносі і визначається як комунікативний процес, зумовлений екстралінгвальними чинниками [Красных 2001]. Зважаючи на те, що методологічний і термінологічний апарат дослідження дискурсу ще перебуває у стадії розвитку, а самі дослідження здійснюються на перетині різних напрямів лінгвістики, вважаємо можливим скористатися деякими ідеями семіологів стосовно особливостей пристрасного дискурсу і можливостей його вивчення задля обґрунтування оригінальності і самостійності дискурсу жахів як об'єкта лінгвістичних досліджень.

Як гіпотезу вчені висували таку передумову: «Якщо на семіо-наративному рівні нам вдасться показати незалежність виміру, в якому розгортаються трансформації пристрасті, то логічно очікувати, що в аналізі текстів послідовно виникне дискурсивна схема, яка піддається вичерпному узагальненню і здатна увібрати в себе різні етапи пристрасті й організувати їх в «оповідання» [Греймас та ін. 2007: 76]. Таким чином, можна стверджувати, що пристрасний дискурс має різноманітні семіо-наративні механізми створення певних пристрастей, це призводить до ефекту вираження смислів, які співіснують із логічною і сюжетною побудовою.

Тож мета дослідження в межах цієї статті – виокремити і схарактеризувати механізми створення страхітливої атмосфери на текстовому рівні з урахуванням характеристик суб'єктів і зміни модальностей, а також з'ясувати вплив цих механізмів на розгортання дискурсу і побудову тексту. З іншого боку, «пристрасть як така з'являється як дискурс «другого ступеня», що входить до основного дискурсу» [Греймас та ін. 2007: 64], порушує і змінює його. Більше того, А. Ж. Греймас і Ж. Фонтаній стверджують факт існування «вигаданих пристрасних світів», що дозволяє відокремити «вигаданий світ» твору, художнього дискурсу і світ пристрастей, який має свою організацію і реалізацію: можна говорити про

пристрасний дискурс (у нашому випадку дискурс жахів) як елемент або паралельну комунікативну спрямованість у межах художнього дискурсу.

Серед чинників, що сприяють побудові пристрасного дискурсу, виокремлюється модальність, яка використовується в текстах жахів саме для створення відповідного емотивного впливу на читача. До таких модальних значень А. Ж. Греймас і Ж. Фонтаній відносять лише чотири – модальність бажання, вимушеності, знання й спроможності, які створюють відкритість спрямованості дискурсу (бажання), стримання і вимірювання розвитку суб'єкта й об'єкта (вимушеність) і підтримують їх розвиток (спроможність). Такий погляд, на нашу думку, дещо звужує спектр модальностей пристрасного дискурсу, вилучаючи, наприклад, такі значення, як припущення і можливість, що яскраво характеризують дискурсивні ситуації очікування, роздумів або невпевненості суб'єкта-реципієнта страху.

Подібне спостерігається в дискурсі жахів, коли суб'єкт-реципієнт страху первинно оцінює загрозливу ситуацію, і коливання його свідомого та несвідомого створюють ефект очікування, навіювання страху, що насичує естетичну комунікацію автора та читача. Ми вжили термін *гойдалка* або *вірю-не вірю* [Сазонова 2014: 263], семіологи назвали це явище «розгойданим змістом» [Греймас та ін. 2007: 43] щодо предмета пристрасті, яке відображає тяжіння і відштовхування від бажаного, але наші спостереження ілюструють іншу конфронтацію – між знанням і реальністю, хоча, звичайно, цю конфронтацію можна звести до опозиції *повинно бути/не повинно* бути (суб'єкт-реципієнт страху знає, як повинно бути, а бачить, відчуває те, що не повинно бути або не буває взагалі).

Учені визнають недостатність перелічених чотирьох модальних значень для аналізу пристрасного дискурсу, тож усі інші випадки вони пропонують об'єднати поняттям *гіперактивність*, модалізований стан, який не залежить безпосередньо від модальних значень, однак «сенсибілізується і слугує критерієм ідентифікації певної форми неспокою» [Греймас та ін. 2007: 68]. Дійсно, як зазначалося вище, обмежувати модальні значення, що беруть участь у побудові пристрасного дискурсу, недоцільно, адже самі автори в різних частинах викладу своєї теорії пропонують визнати ключовими коли три, коли чотири модальні значення, а згодом до їх переліку поступово додаються інші. Можливо, саме термін *гіперактивність* суб'єкта дозволить узагальнити всі можливі поєднання і переплетіння модальних значень у пристрасному дискурсі, як, наприклад, це спостерігається в дискурсі жахів, коли суб'єкт-реципієнт страху хоче пізнати невідоме і не хоче пережити щось загрозливе для його здоров'я, добробуту або життя. Підтвердження цієї думки знаходимо у А. Ж. Греймаса і Ж. Фонтанія: «зіткнення між модальностями можуть призвести до появи невідповідностей у будові смислу, віддзеркалюючи таким чином протиріччя всередині самого суб'єкта» [Греймас та ін. 2007: 83]. Отже, можна зробити висновок про основоположну роль модальних значень в побудові вигаданих світів пристрасті: модальне навантаження характеризує і спрямовує розгортання вигаданого простору пристрасного дискурсу.

У межах тексту жахів суб'єкт-реципієнт страху співіснує із суб'єктом-джерелом страху, тому для дослідження модальностей пристрасного дискурсу жахів слід брати до уваги і мовне вираження проявів джерела страху, і ступінь їхнього впливу на реципієнта. Як зазначалося вище, дослідження емотивної складової пристрасного дискурсу здійснюється на перетині наук, тож вважаємо за доцільне залучення до нього і психологічних розвідок. Важливими для вивчення мовного

втілення страху вважаємо *симптоми*, що допомагають розпізнати ці стани, адже гіпотетично можна передбачити їх вираження на різних мовних рівнях у процесі створення текстів жахів.

Передусім слід згадати *фон загальної збудженості*, який вважається економічним розладом і пояснюється накопиченням збудженості, її граничного ступеня, чого, своєю чергою, людина не може витримати. На позначення цього стану також вживається термін *тривожне очікування*: «це стан неминущої тривоги, готовий постійно фіксуватися за найменшої можливості й приводу. <…> Таке страхітливе очікування – це ядерний симптом неврозу страху <…>, це квант страху, що вільно плаває» [Лапланш 2011]. Залежно від обставин (подразників, терапії), стан тривожного очікування може трансформуватися у *напад страху* – іще один симптом відповідного неврозу. У разі нападу страху відбувається довільна фіксація на уявленнях (фобія) або соматичних симптомах.

Із психологічного погляду виникнення страху може бути спричинене по-різному: причина може бути актуалізованою, тобто бути в дії і стосуватися теперішнього часу – так з'являється актуальний невроз; або причина може ховатися в минулому – це основа психоневрозу, але в будь-якому разі в момент його виникнення має існувати *актуальний елемент*. Відповідно до двох витоків страху, причинний конфлікт може бути або зовнішнім, або інтеріорізованим, а наслідки – соматичними у випадках актуального неврозу (наприклад, серцебиття, волосся дибки тощо) і символічно опосередкованими при психоневрозі (їх важко передбачити, вони мають дуже індивідуальний характер).

Реальний актуалізований страх уважається реакцією на раціональні і зрозумілі речі та здебільшого закінчується спробою реципієнта страху втекти від його джерела, тобто він сприяє самозбереженню і постає як сигнал підготовки до небезпеки. Невротичний страх – це боязнь фантазмів, внутрішньо вмотивованих речей, які можуть не мати реальних відповідників в оточенні; він може набувати ознак неконтрольованого процесу. У текстах жахів спостерігаємо вербалізацію широкого спектру наслідків переживання страху (афектів) його реципієнтом, і всі вони відповідають фізіології людини і її психосоматиці. Більш індивідуалізованим у текстах жахів, очікуємо, буде вираження символічно опосередкованих наслідків страху й актуального елементу, з якого починається заглиблення в страх. Його вербалізація і текстова функція, на наше переконання, може бути принциповою для побудови тексту жахів. Тому вважаємо, що одним із елементів механізмів створення атмосфери жаху є суб'єкт-джерело страху, ступінь актуалізації якого в тексті впливає на створення емотивного складника і розгортання дискурсу. До таких схем також включаємо вербалізовані симптоми страху і збудженості. Матеріалом дослідження слугував роман «Бот» М. Кідрука, що належить до жанру технотрилерів.

Схема 1: модальність знання (його відсутність) – напад страху – соматичний симптом. ***Що це**? – несподівано спитав Джей-Ді, прикриваючи долонею очі від сонця.<…>, коли раптом на відстані кількох сотень метрів нагледів **щось таке, від чого його серце підскочило, а потім зробилось важким, мов гиря, і зсунулось на кілька сантиметрів униз*** (с.14-15). Можливий розвиток сюжету полягає у закладеній автором епістемічній модальності (запитальне речення), яка потребує від суб'єкта-реципієнта страху вдатися до оцінювання і вимірювання невідомого об'єкта – таким чином спрямовується розвиток дискурсу. На нашу думку, слід враховувати і первинне модальне забарвлення суб'єктів дискурсу жахів. У цитованому технотрилері суб'єкти-реципієнти страху – вчені або авантюристичні відчайдухи, які

сприймаються як такі, що все можуть, хочуть і знають, та місцеві жителі, досвід і культурне підґрунтя життя яких інші, і вони допускають існування будь-чого в житті, навіть незрозумілого. Первинне ж модальне забарвлення суб'єктів-джерел страху не встановлюється у цьому типі текстів жахів через свою невизначеність, тобто суб'єкт-джерело страху ще не актуалізований, він не відрізняється від інших однорідних суб'єктів у тексті.

Схема 2: **а)** вимірювання об'єкта – формування судження – загальна збудженість – модальність упевненості (класифікація об'єкта); **б)** вимірювання об'єкта – модальність упевненості (класифікація об'єкта) – вимірювання об'єкта – епістемічний конфлікт – загальна збудженість.

*Чилієць **промовчав**, не зводячи очей із самотньої постаті. – **Це людина**, – **сказав** Річардсон. – Я ... **я не певен**, сеньйоре ... – скрипучий **голос** старого індіанця **химерно деренчав**. – **Я тобі кажу – це хлопчик**. У мене кращий зір. **І справді**. Вдалині стовбичив широкоплечий і жилавий малий. – **Відколи це** в Атакамі завелись білошкірі хлопчаки, га? – спробував пожартувати Джей-Ді. <...> – **Дивно**. Пацан геть голий, <...> – **Як** він тут опинився? – Сеньоре, **то не людина**, – раптово **заявив** Флавіо. – А хто ж тоді? – **Демон**. <...> – **Який, в біса, демон?** – **форкнув** Джей-Ді. – **Що за довбані забобони?!** <...> Сивочолий чилієць увімкнув першу передачу і втиснув до підлоги педаль газу. «Range Rover», виючи двигуном, помчав уперед. Джей-Ді **замислився**. **З кожною секундою**, що наближала автомобіль до самотньої постаті, **його огортало сум'яття**. Білошкірий хлопчак стовбичив сам-один посеред мертвого безмежжя Атаками, але при цьому не кричав і не біг назустріч машині. Не робив взагалі нічого. Стояв і дивився. Така сцена **могла викликати подив** навіть в околицях цивілізованого селища, де-небудь у Новій Зеландії. Посеред Атаками вона **викликала поколювання у животі*** (с. 15).

У наведеному прикладі різновиди схеми 2 характеризують реакцію різних за первинним модальним забарвленням суб'єктів-реципієнтів страху: невпевненість місцевого мешканця (вербалізована предикатами *промовчав, не певен*) після вимірювання невідомого об'єкта і формування судження про нього, що створило фон загальної збудженості (*голос химерно деренчав*), змінюється на впевненість, вербалізовану у твердженнях (*то не людина, демон*). Ці твердження базуються не на знаннях про об'єктивний світ, а на інтеріорізованому підґрунті досвіду поколінь, релігії, вірувань тощо. На противагу йому, науковець, вимірюючи об'єкт, надає перевагу об'єктивній дійсності, тому його судження базуються на фактах і виражають знання і впевненість. Цей суб'єкт-реципієнт страху класифікує невідомий об'єкт, використовуючи буттєві речення *Це людина. Я тобі кажу – це хлопчик*. Слова автора підтверджують таке розуміння ситуації: *І справді* + опис явища. Але той самий раціоналістичний підхід науковця до оцінки явищ відкриває подальшу спрямованість дискурсу до вимірювання супутніх обставин інциденту, що призводить до формування модальності припущення, а також конфронтації між знаннями і реальністю (ефект «гойдалки»). Тож суб'єкт-реципієнт страху ставить собі запитання (*Відколи це...? Як він тут опинився?*), дивується нехарактерним ознакам об'єкта (*Дивно. Пацан геть голий*), але не може знайти їм пояснення, що і призводить до емоційного заперечення знань іншого суб'єкта-реципієнта страху (*Який, в біса, демон? – форкнув Джей-Ді. – Що за довбані забобони?!*).

Нездатність раціонально пояснити існування такого об'єкта у світі, обмеженому знаннями суб'єкта-реципієнта страху, також призводить до появи фону загальної збудженості, вербалізованого при описі його психологічного стану

(*сум'яття, подив, поколювання у животі*). Для формулювання схеми 2б вводимо термін *епістемічний конфлікт*, який вважаємо базовим для структурування страхітливого дискурсу на основі психологічних і філософських чинників, за логікою якого страхітливе утілення (суб'єкт-джерело страху) є, але не може бути, так би мовити, подвоєння вигаданого світу художнього дискурсу. Вважаємо вербалізацію епістемічного конфлікту необхідною не лише для створення текстів жахів, а й для їхнього адекватного сприйняття читачем, яке зумовлене однаковим обсягом фонових знань про навколишній світ, соціокультурним і релігійно-філософським тлом.

Створення епістемічного конфлікту, тобто впровадження схеми 2б, стає основою розвитку пристрасного страхітливого дискурсу в тексті: – ***Це марево,*** *– прогудів лікар, дивуючись, як відразу не здогадався. <…> **якась деталь** побаченого **не вкладалась в загальну картинку**, <…> Та ось до нього **дійшло: міраж обернувся, нахилив голову і дивився на них**! <…> Розуміння наринуло настільки швидко, що Річардсон похолов. Руки і спина вкрилися сиротами. Хлопець не марево. Не фантом* (с. 16). Як бачимо, схема 2б може повторюватися необхідну кількість разів для розгортання пристрасного дискурсу (і сюжету твору також), але у дещо модифікованому вигляді – останнім її елементом стає нове судження, модальність упевненості і нова класифікація об'єкта.

Подальша актуалізація суб'єкта-джерела страху викликає нові і нові епістемічні конфлікти, що з різним ступенем впевненості якийсь час дозволяють суб'єкту-реципієнту страху його оцінювати і класифікувати: - ***Там дитина****! Така ж реальна, як і ми з тобою. <…> Наближаючись, Джей-Ді мусив **визнати**, що його альтруїзм кудись вивітрився. **По спині забігали мурашки**. **Щось**, у дідька, **було не так. Щось негаразд** з тою дитиною. Він **не міг зрозуміти**, що саме – Атаками плутала думки. <…> В ньому **ніби й не було нічого надприродного**. <…> Та все ж **легка диспропорція** впадала в очі. Коли відстань скоротилася до сотні кроків, **хвилювання зринуло в грудях** Джей-Ді. <…> **Шкет був чистий, мов янгол*** <…>(с.16-17).

Підтримання емотивної страхітливої напруги шляхом створення ланцюжка епістемічних конфліктів можна вважати вербалізованим відповідником психологічного стану фону загальної збудженості. Повна актуалізація суб'єкта-джерела страху у тексті вимагає від суб'єкта-реципієнта страху визнати порушення світоустрою, тобто засвоїти іншу логіку – суб'єкт-джерело страху є, може бути, але він невідомий/незрозумілий: *А тоді – ще кілька кроків – і Річардсон **розгледів обличчя малюка. Те, що постало** перед Джей- Ді, відкарбувалось у його мозку навіки. **Хлопчик** мав застигле, **подібне на маску обличчя**. Під мармуровим чолом **палали зовсім не дитячі очі, з яких рвалося щось чорне. Зіниці іскрилися вогкою синню**, але білки ... **білки були не просто почервонілими**, ні, **вони вщерть набрякли багряною кров'ю. Лікар** несподівано **усвідомив**, що до нього наближається **не хлоп'я, а щось незнайоме і чуже** в подобі невинної дитини* (с. 17).

Відповідно до основ психології страху, наступним кроком суб'єкта-реципієнта страху після усвідомлення і фіксації джерела страху стає спроба втекти від нього: *За мить усе перевернулося. **Жах** – тепер уже **не сумнів чи сум'яття**, – а **справжній жах пронизав тіло** Джей-Ді **електричним розрядом**. Чоловік аж **щелепою клацнув і спинився**. <…> Здоровий глузд несамовито чіплявся за останню відчайдушну думку, що це таки людська істота. <…> Лікар **глитав слину**. <…> – До сраки все! – **лайнувся** чоловік, **крутнувся** круг себе і, закидаючи ноги **попер до авто**. Він біг, приклавши руку до грудей, борючись із темними колами, що спливали перед очима, і*

бажанням зиркнути назад. Переконатися, що ***той, із пустелі,*** *не мчить слідом* (с. 18). Спостерігаємо, що після актуалізації суб'єкта-джерела страху, по-перше, відбувається остаточна поляризація суб'єктів пристрасного дискурсу жахів, по-друге, змінюється первинне модальне забарвлення суб'єкта-реципієнта (він перетворюється на такого, що хоче, може, але не знає), по-третє, модального забарвлення набуває суб'єкт-джерело страху (він може і хоче, але не має епістемічної модальності, оскільки класифікований як нелюдина) і, по-четверте, пристрасний дискурс страху вступає до фази розвитку взаємного впливу суб'єктів і їхнього протистояння, тобто дискурс набуває нового напрямку побудови.

Схема 3: **а)** контр-фактична модальність – першопричина проблем. Цей механізм створення атмосфери страху використовується для ремінісценцій щодо бажаних, але не реалізованих дій, до вираження жалю з приводу необачних вчинків тощо: ***Все могло бути інакше****… Тимур* ***ніколи б не погодився*** *на це відрядження,* ***якби*** *того вечора у будинку за номером 24/9 на вулиці Вадима Гетьмана не відімкнули світло. Він* ***би й думати забув*** *про обіцяні 160 тисяч доларів зарплатні та преміальні,* ***якби*** *Оскар Штаєрман* ***не*** *поспішав із вильотом і залишив хоча б один додатковий день на збори. Він* ***би послав під три чорти*** *«NGF Lab» та її кур'єра,* ***якби не*** *загаявся ранком другого дня, пакуючи сумку, і прийшов завчасно на роботу … хоча б за годину до того, як чілієць повіз його в аеропорт. <…> Жодне з цих «якби» так і не спрацювало. А зводилися вони лиш до одного: Тимуру* ***слід було*** *перевірити пошту.*(с.56) Також виокремлений варіант схеми 3 – **б)** контр-фактична модальність – пророцтво: *То було останнє «****якби****». Тимур* ***так ніколи і не дізнається,*** *хто така Natalie 1976 і про що була засторога*. (С.65) На перший погляд, схема 3 не містить ознак емоцій, тому може здаватися притаманною не лише пристрасному дискурсу жахів, але й, узята не ізольовано, а в поєднанні з іншими механізмами, мати об'єктивну вагу в розгортанні цього дискурсу і творенні тексту, адже, з одного боку, відповідає одній з основних характеристик емотивного навантаження, яке має містити як підйоми, так і спади, з другого, – сприяє створенню атмосфери очікування деталей пригод героїв.

Схема 4: факт – оцінка – модальність припущення: *– Ндонго, говорить Ріно, – натиснувши кнопку зв'язку, відчеканив велетень. – Ти чуєш мене, фелла? …– мовчанка. <…> –* ***Можливо****, вони загубили рацію, – невпевнено пробубнів Джеро. – А* ***можливо****, то вже не вони, – закінчив фразу Ріно.* (С.84). Оскільки суб'єкти пристрасного дискурсу жахів, як було зазначено вище, пристосовуються до зміненого світу, модальність припущення супроводжує будь-яку невідому дію, факт або об'єкт, і припущення можуть бути як позитивними, так і негативними, у цьому разі – страхітливими, такими, що формують передчуття загрози і небезпеки. Таким чином, емотивний фон тексту переходить до підйому і відповідає нарощуванню загальної збудженості.

Окреслена вченими проблема вивчення емотивної складової пристрасного дискурсу може бути досліджена всебічно, з урахуванням різних підходів текстового або дискурсивного аналізу. Виокремлення і класифікація механізмів, що впливають на побудову текстів пристрасного дискурсу жахів, із урахуванням психологічного підґрунтя цього феномену доводять зв'язок характеристик суб'єктів і зміни модальностей та їхній вплив на розгортання дискурсу і побудову тексту. Окреслений підхід уможливлює подальше дослідження текстів дискурсу жахів з урахуванням їх жанрових особливостей, соціокультурного підґрунтя, індивідуально-авторських особливостей тощо.

Література

Греймас та ін. 2007: Греймас, А.Ж., Фонтаний, Ж.: Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души. ЛКИ, Москва 2007.

Красных 2001: Красных, В.В.: Основы психолингвистики и теории коммуникации. Гнозис, Москва 2001.

Кідрук 2012: Кідрук, М.: Бот. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2012.

Лапланш 2011: Лапланш, Ж.: Проблематики I. Страх. ERGO, Ижевск 2011.

Сазонова 2014: Сазонова, Я.Ю.: Лінгвістичні схеми ініціації читача в англомовних текстах оповідань жахів. In: Наукові записки. Вип. 44. Серія: Філологічна. НУ «Острозька академія», Острог 2014, с.261-265.

Summary

The article contains an attempt to investigate the interrelation of psychological, semiotic and linguistic means of text production in the domain of passionate horror discourse. Schemes of text construction, based on the changes of modal colouring and the nature of subjects have been singled out. The conclusion of the research proves the idea expressed by representatives of both linguistics and semiotics that the emotional layer of a text belonging to the so-called passionate discourse has its own structure and laws of creation. Also the research makes it obvious that the outlined field of studying can be applied to the analysis of genre, social-cultural and authors' individual features of creating texts of the genre of horror literature.

Key words: horror discourse, text creation, modality, scheme, subject-recipient, subject-source.

МОВНА ПОВЕДІНКА ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ КИЄВА ТА ПОЛТАВЩИНИ

Шелудько Віра
Інститут української мови НАН України
vero4ka394@ukr.net

Державні службовці та посадові особи – це специфічний контингент українського населення, який має особливі права та обов'язки, пов'язані з виконанням завдань та функцій держави. Дотримуючись Конституції та інших законів України, зокрема і мовного законодавства, вони здійснюють управління державою відповідно до посад в органах державної влади та місцевого самоврядування. Важливою за таких умов є наявність не тільки грамотного законодавства, а й свідомої громадянської позиції, яка виявляється у держслужбовців передусім у виборі мови спілкування за вимушеного українсько-російського білінгвізму. Однак далеко не завжди відсутність належного мовного законодавства компенсується свідомими громадянськими почуттями державних службовців. Проблема масового білінгвізму на державній службі помічена і розглянута в контексті культури мови у дисертаційній роботі «Особливості формування культури мовлення у професійній діяльності державних службовців» кандидата наук з державного управління О. І. Козієвської [Козієвська 2003]. Проте досі не вивчені в українській соціолінгвістиці особливості мовної поведінки державних службовців у процесі виконання службових обов'язків та родинної комунікації за умов українсько-російської двомовності.

Метою нашого дослідження є комплексний порівняльний аналіз мовної поведінки держслужбовців Києва та Полтавщини з урахуванням вимушеного українсько-російського білінгвізму.

З огляду на це за допомогою стихійної вибірки було проведено анонімне анкетування 687 державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування різних категорій (друга – 2,0 %, третя – 8,6 %, четверта – 7,6 %, п'ята – 27,4 %, шоста – 24,7 %, сьома – 8,0 %, не вказали категорії – 21,7 %), статі (жінки – 70,6 % та чоловіки – 28,8 %) та різного віку (22 – 35 років – 44,3 %, 26 – 50 років – 34,2 %, старші 50 років – 19,7 %, не вказали вік – 1,8 %); серед них 380 держслужбовців Києва (Солом'янської та Шевченківської районних у м. Києві державних адміністрацій, Київської міської державної адміністрації, Апарату Верховної Ради України, Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства освіти та науки України, Міністерства юстиції України, Міністерства інформаційної політики України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства культури України тощо) та 307 держслужбовців та посадових осіб місцевого самоврядування Полтавщини (Миргородської районної державної адміністрації, Полтавської обласної державної адміністрації та Полтавського виконавчого комітету міської ради).

І Київ, і Полтавщина входять до регіону, мовлення якого лягло в основу сучасної української літературної мови. Мовна ситуація у Києві вирізняється тим, що київські державні службовці – вихідці з різних областей (міст, сіл та інших населених

пунктів) України та навіть інших країн «з різними мовними ситуаціями» [Соколова 2013: 39]. У столиці відбувається симбіоз мовних практик носіїв різних мов, зокрема української та російської, тоді як у Полтавській області мешкають переважно українці – полтавці від народження.

Мовна поведінка державних службовців пов'язана з практикою вибору мовного коду і корелює з віком та іншими соціальними параметрами, знаннями тієї чи тієї мови, ціннісним ставленням та правилами колективу за умов вимушеного білінгвізму. Кожний опитаний мав змогу відповісти на 31 питання анонімної анкети, які враховували дані паспортної групи (місце анкетування, вік, стать, категорію, ранг, сферу державного управління, місце народження та постійного мешкання, рівень освіти (у галузі державного управління та в іншій сфері)), мовну самоідентифікацію (рідна мова опитуваного та рідна мова його батьків), рівень володіння мовами (наскільки вільно володіють українською, російською та іншими іноземними мовами, як часто припускаються мовних помилок, яка мова є комфортною для спілкування), використання мови за офіційних та неофіційних умов (скільки мов використовують узагалі, якими мовами послуговуються під час професійної усної (з колективом, керівником, відвідувачами та на засіданні) та письмової (ведення документації та інших видів письмового спілкування) комунікації, родинного (з матір'ю, батьком, дружиною / чоловіком, дітьми, іншими родичами) та позародинного (з сусідами, у магазині, в поліклініці, на роботі) спілкування), ступінь мовної стійкості (перехід з мови на мову відповідно до мови співрозмовника чи з інших причин або відсутність такого переходу), а також власні погляди державних службовців на мовну ситуацію в державі та значення мови (мова бажаного усного та письмового професійного спілкування, потрібність і важливість знання української, російської та іншої іноземної мов на державній службі) тощо. З метою одержання об'єктивних результатів опитування було поєднано відкриті, закриті та напівзакриті, а також прямі та непрямі, які виконували контрольну функцію щодо прямих, питання.

Визначення рідної мови є важливою проблемою серед громадян України, особливо серед державних службовців, для яких рідна мова – скоріше громадянська позиція, ніж та мова, якою вони постійного говорять чи думають. [Соколова та ін. 2013: 190]. Їхнє прагнення захистити своє мовне та культурне середовище саме таким чином є своєрідним наслідком певних ціннісних установок та явищ, що на них впливають. За таких умов українську мову загалом визнає рідною 70,8 % київських та 83,7 % полтавських держслужбовців (таблиця 1). У Києві та на Полтавщині найвищий відсоток тих, хто визнав українську мову рідною, серед осіб молодшої вікової категорії від 22 до 36 років (77,3 % і 86,9 % відповідно), найнижчий – серед осіб старшого віку (понад 50 років – 58,0 % і 77,3 % відповідно), які не змінили своїх поглядів на визначення рідної мови й називали рідною мову свого постійного спілкування в родині та за різних побутових неофіційних ситуацій. Найвищий показник тих, хто вважає рідною українську мову, у Києві є сумірним з найнижчим показником таких осіб на Полтавщині, що свідчить про більш нестабільну мовну ситуацію у столиці, де мешкають вихідці з усіх регіонів України. Також у Києві у різних вікових категорій показник визнання української мови рідною послідовно зменшується: між молодшою і середньою – на 9,5 % та між середньою і старшою – на 9,8 %. Для Полтавського регіону така тенденція також характерна, але з меншою інтенсивністю: між молодшою і середньою – на 3,4 % та між середньою і старшою – на 6,2 %.

Таблиця 1.

Віковий склад та рідна мова інформантів (%)

Рідна мова	Вік інформантів						Загалом	
	22 – 35		36 – 50		Понад 50			
	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.
Українська	77,3	86,9	67,8	83,5	58,0	77,3	70,8	83,4
Російська	9,2	4,9	15,7	10,4	21,7	12,1	13,4	8,5
Обидві	9,2	6,6	9,9	3,5	13,1	6,1	10,3	5,2
Інша	0,5	-	0,8	-	1,4	-	0,8	-
Без відповіді	3,8	1,6	5,8	2,6	5,8	4,5	4,7	2,9

Київські опитувані старшої вікової групи частіше за всіх обирали подвійну мовну ідентифікацію (13,1 %) або визнавали рідною російську мову (21,7 %), що майже вдвічі перевищує ці показники в Полтавській області. Також держслужбовці-кияни різного віку частіше за держслужбовців-полтавців залишали питання без відповіді, не знаючи, який критерій вони можуть застосувати, щоб відповісти на питання.

Якщо порівняти дані нашого опитування та дані репрезентативного всеукраїнського опитування у межах міжнародного дослідницького проекту «Регіон, нація і так далі. Міждисциплінарна і транскультурна реконцептуалізація України» (березень 2013 р.) [Бестерс-Дільгер 2014: 71], то побачимо, що серед усіх вікових категорій держслужбовців значно вищий відсоток (приблизно на 4,5 % у Києві та 13,9 % у Полтавській області) тих, хто визнає рідною українську мову порівняно з киянами та полтавцями різного віку та рівня освіти загалом.

Власна оцінка опитаними свого рівня знання мов дає підстави розподілити держслужбовців-полтавців на 7, а держслужбовців-киян на 8 груп відповідно до типології мовної поведінки киян, запропонованої С. О. Соколовою [Соколова 2013: 45]: група I – вільне володіння українською та російською мовою (відповідь – «вільно – українська, російська»); II – вільне володіння українською та російською мовою з використанням суржику (додаткова відповідь «розмовляю суржиком»); III – вільне володіння українською мовою та російська мова як друга (відповідь щодо російської мови – «читаю, пишу, розмовляю»); IV – вільне володіння російською мовою та українська мова як друга (відповідь щодо української мови – «читаю, пишу, розмовляю»); V – вільне володіння українською мовою, російська мова як друга з використанням суржику (додаткова відповідь щодо російської мови – «розмовляю суржиком»); VI – вільне володіння українською мовою з використанням суржику (відповідь – «українська мова – вільно», додаткова відповідь – «розмовляю суржиком»); VII – вільне володіння лише українською мовою; VIII – вільне володіння російською мовою з використанням суржику (відповідь – «російська мова – вільно», додаткова відповідь – «розмовляю суржиком») (таблиця 2).

Таблиця 2.

Рівень володіння мовою

		Київ	Полтавщина	Загалом
Дві мови вільно	I	325	240	565
	II	1	2	3
	Разом	326	242	568
		85,8 %	78,8 %	82,6 %
Переважно українськомовні	III	35	34	69
	V	1	1	2
	VI	1	1	2
	VII	7	21	28
	Разом	44	57	101
		43,6 %	56,4 %	14,7 %
Переважно російськомовні	IV	9	8	18
	VIII	1	-	1
	Разом	10	8	18
		2,6 %	2,6 %	2,6 %
Разом		380	307	

Найбільше виявилося респондентів, які самі оцінюють себе як таких, що вільно володіють українською та російською мовами (568 осіб, або 82,6 % від усієї кількості опитаних), проте їхня реальна мовна характеристика неоднорідна, оскільки тільки 292 особи (51,4 %) зазначили, що їм однаково комфортно спілкуватися двома мовами, а 172 особи (30,3 %) та 54 особи (9,5 %) вказали, що їм зручніше розмовляти або українською, або російською відповідно. Також 45 держслужбовців (7,9 %) зауважили, що їм комфортніше у межах одного речення вживати поруч з російськими словами українські фразеологізми та інші елементи мови, а поруч з українськими словами елементи російської мови. Однак, усі ці 45 держслужбовців зарахували себе до I групи, а представники II групи одностайно вказують на комфортність спілкування українською.

У групах переважно українськомовних (III, V, VI, VII) 21 (20,8 %) держслужбовець (7 у Києві та 14 на Полтавщині) зі 101 опитаного комфортно говорить двома мовами. Що ж до груп переважно російськомовних (IV, VIII), то лише 3 особам з 18 зручно використовувати дві мови. Це дає підстави стверджувати, що 20,8 % переважно українськомовних занижують свій рівень знань російської, а 16,7 % переважно російськомовних – української мови.

Серед держслужбовців-киян 47,4 % респондентів комфортно спілкуються обома мовами, 36,3 % – українською, 10,5 % – російською, 4,2 % – у межах одного речення схильні вживати українські та російські слова, фразеологізми тощо, а серед держслужбовців-полтавців – 44,3 % комфортно спілкуються обома мовами, 32,9 % – українською, 7,8 – російською і 14,3 % – у межах одного речення вживають елементи двох мов.

Серед опитаних киян, які вказують на вільне володіння українською та російською мовами і зараховують себе до I групи, 88,0 % зазначають, що послуговуються обома мовами (за офіційних та неофіційних умов, родинного та

позародинного спілкування тощо). Проте тільки 52,6 % з них здійснює комунікацію комфортно і українською, і російською. З урахуванням цих даних можемо визначити, що лише половина держслужбовців-киян з І групи (52,6 %) справді є координативними білінгвами, 36,0 % – субординативними на користь української мови, 10,2 % – субординативними на користь російської мови. Схожа ситуація і в Полтавському регіоні, де 50 % з тих, хто вказав на вільне володіння українською і російською мовами, насправді є координативними білінгвами, 40,4 % – субординативними білінгвами на користь української мови, а 8,6 % – субординативними білінгвами на користь російської.

Мовна поведінка під час усного професійного спілкування у держслужбовців Києва та Полтавщини досить подібна (таблиця 3). Спілкування здійснюється переважно або українською, або обома мовами залежно від ситуації та мовного режиму установи. Проте досить високим залишається відсоток російськомовної комунікації з колегами (8,7 % – у Києві і 9,4 % – у Полтавській області) та керівником (7,1 % – у Києві і 6,2 % – у Полтавській області). У Полтавській області українську мову використовують більше, ніж у Києві всередині колективу та з керівником, а в столиці – з відвідувачами та на засіданні. Як у Києві, так і на Полтавщині найвищий показник використання української мови на засіданнях, де фахове спілкування протоколюється.

Професійна комунікація з керівником великою мірою залежить від мовних уподобань керівника, а з огляду на те, що державне управління є ієрархічним, то велике значення у такому процесі має зміна соціальної ролі. За одних умов держслужбовець може бути російськомовним керівником, а за інших – українськомовним працівником чи двомовним колегою. Це засвідчує і питання, спрямоване на визначення мовної стійкості. 33,4 % опитаних киян готові змінити мову свого спілкування з української на російську та 26,1 % навпаки, якщо людина, яка з ними говорить, має вищий статус. Інші готові змінити мову, навіть не переймаючись статусом співрозмовника, з української на російську (29,2 %) чи з російської на українську (53,9 %). У Полтавській області статусом співрозмовника перейматиметься менша кількість держслужбовців (29,3 % перейдуть з української на російську і 22,5 % – з російської на українську), а тому більший відсоток осіб готовий відповідно до мови співрозмовника змінити мову спілкування (з української на російську – 33,2 % та з російської на українську – 55,7 %).

Таблиця 3.

Мова усного фахового спілкування (%)

	Українська		Російська		Залежно від ситуації		Без відповіді	
	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ.	Полт.	Київ	Полт.
З колективом	63,2	64,5	8,7	9,4	27,4	25,4	0,7	0,7
З керівником	72,1	75,2	7,1	6,2	19,7	17,9	1,1	0,7
З відвідувачами	62,9	61,2	1,8	1,9	34,2	36,2	1,1	0,7
На засіданні	82,4	79,2	1,6	1,3	11,3	14,0	4,7	5,5

Високий відсоток опитаних, які спілкуються під час офіційної комунікації двома мовами (34,2 % – у Києві і 36,2 % – у Полтавській області) пов’язаний із певними положеннями законодавства, які є наслідком компромісної мовної політики. Це виявляється зокрема у тому, що, згідно зі статтею 6 Закону України «Про

звернення громадян», державному службовцю бажано надавати відповіді мовою, прийнятною для обох сторін, а отже, для зручності відвідувача держслужбовець має змінювати мову спілкування.

Відсоток використання української мови на роботі за неофіційних умов чи з колегами у позаробочий час (таблиця 4) є сумірним з показником використаннями всередині колективу за офіційних умов. Це засвідчує факт збереження між співрозмовниками тієї мови у спілкуванні, якою був встановлений контакт, що, по суті, є спілкуванням за інерцією. Підтвердженням є не тільки те, що відсоток опитаних, які спілкуються українською мовою у родинному спілкуванні (з матір'ю, батьком, дружиною / чоловіком, дітьми та іншими родичами), значно менший (таблиця 5), а й те, що за інерцією відбувається збереження також тільки російськомовного чи двомовного спілкування.

Попри те, що в Полтаві та Миргороді 83,4 % респондентів (цей показник є вищим за київський) визнали українську мову рідною, спілкуються нею насправді у родинному та позародинному колі (те спілкування, яке не регламентується законодавчо) лише близько 40 %. У Києві ця ситуація є дещо оптимістичнішою. Не зважаючи на те, що кияни рідше (на 12,6 %) за полтавців вказували, що українська мова є для них рідною, у родинному (на 6,9 – 10,4 %) та позародинному (на 1,6 – 6,8 %) спілкуванні частіше використовують саме її.

Таблиця 4.

Мова позародинного спілкування (%)

	З сусідами		У магазині		В поліклініці		На роботі	
	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.
Укр.	42,4	38,4	46,1	39,3	46,6	45,0	64,2	64,2
Рос.	16,5	9,4	12,9	11,1	14,2	9,1	7,6	3,6
Обидві	36,6	33,3	37,8	36,2	37,1	34,8	26,1	26,0
Суржик	2,1	16,6	1,1	11,1	0,5	8,5	0,8	3,6
Б/в	2,4	2,3	2,1	2,3	1,6	2,6	1,3	2,6

Характерною тенденцією для мовної поведінки держслужбовців-полтавців є й постійні інтерферентні явища, які вони кваліфікують як суржик (таблиця 4 і 5), виходячи з побутового розуміння цього поняття як будь-якого українського мовлення з помилками, зробленими під впливом вимушеної російськомовності.

Таблиця 5.

Мова родинного спілкування (%)

	З матір'ю		З батьком		З дружиною /чоловіком		З дітьми		З іншими родичами	
	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.	Київ	Полт.
Укр.	53,2	46,3	46,1	36,2	41,6	41,0	43,9	45,0	48,2	37,8
Рос.	27,4	14,7	26,8	13,0	25,8	15,6	18,7	11,3	15,8	12,4
Обидві	6,3	9,1	4,2	9,4	10,0	13,4	12,7	14,7	29,5	30,3
Суржик	3,2	15,6	3,4	12,4	2,9	12,1	1,3	9,8	2,1	15,3
Б/в	10,0	14,3	19,5	29,0	19,7	17,9	23,4	19,2	4,4	4,2

За таких умов свідомо вказують на те, що їм важко переходити з мови на мову, не припускаючись помилок, серед держслужбовців-полтавців лише 10,1 %, а 6,8 % не звертає на це уваги. Тільки 4,2 % зазначає, що ніколи не робить помилок.

Отже, у процесі виконання службових обов'язків державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування Києва (вихідці з усіх областей України та інших країн) і Полтавщини мають дещо схожу мовну поведінку, сутність якої полягає у постійному виборі мовних кодів. За власними оцінками держслужбовців свого рівня знань їх можна розподілити на 7 (полтавців) і 8 (киян) груп, але реально їхня оцінка себе як суржикомовців є проявом неправильного розуміння суржику, бо насправді вони добре розмежовують мовні системи і лише інколи припускаються помилок, зумовлених інтерференцією. Державні службовці вимушені активно використовувати дві мови або тільки для сприйняття, або й для продукування інформації. Вони навперемінно послуговуються українською та російською мовами під час фахової комунікації залежно від мови співрозмовника та мовного режиму установи.

Нерідко використання цих мов в усному професійному спілкуванні пов'язане з необхідністю дотримання відповідних положень сучасного українського законодавства. Для мовлення полтавців, за їхніми власними оцінками, більш властива двомовність з елементами інтерференції, ніж для мешканців Києва. Більшість держслужбовців і посадових осіб усвідомлюють конфліктний характер конкуренції української та російської мов на території України та прагнуть захистити своє мовне середовище заявами про те, що українська мова є рідною. Проте їхні мовні практики часто (особливо у процесі родинного та іншого побутового спілкування) суперечать громадянській позиції, коли йдеться про комфортність використання мови. Комунікативні процеси переважно відбуваються за звичкою, лише невеликий відсоток державних службовців має стійку позицію щодо використання української мови.

Література

Бестерс-Дільгер 2014: Бестерс-Дільгер, Ю.: Українська, російська та англійська мови у сприйнятті українців (на матеріалі всеукраїнського опитування 2013 року). In: Українське мовознавство. № 1(44). 2014, с. 69-81.

Козієвська 2003: Козієвська, О. І.: Особливості формування культури мовлення у професійній діяльності державних службовців. Дис. … канд. наук з державного управління. Київ 2003.

Соколова та ін. 2013: Соколова, С. О., Труб, В. М., Масенко, Л. Т., Данилевська, О. М., Руда, О. Г.: Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. In: Слов'янські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів. Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. Київ 2013, с. 173-196.

Соколова 2013: Соколова С. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). In: Українська мова. № 2. 2013, с. 38-55.

Summary

The present paper is about the results of the sociolinguistic questioning of 687 public employees and functionaries of the local self-government who live in Kyiv city and Poltava region. The types of language behavior was defined and the choice of language under conditions of forced Ukrainian-Russian bilingualism in the professional, family and non-family communication was characterized. The problem of employees' language self-identity region was analyzed.

Key words: bilingualism, native language, language behaviour, language choice, language preferences, surzhyk, interferences.

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКОМОВНИХ КИЯН

Соколова Світлана
Інститут української мови НАН України
a-senchuk@ukr.net

Київ традиційно вважають двомовним містом з нерівномірним розподілом комунікативного навантаження мов за різними сферами їх функціонування. Щодо національного складу, то, за даними перепису, у 2001 р. Київ був багатонаціональним містом, в якому мешкали представники більше 130 національностей і народностей, але з вагомим переважанням українців, доля яких сягала 82,23% [Всеукраїнський 2001]. Незважаючи на присутність інших мов, у місті переважає білінгвізм – українсько-російський та російсько-український, представлений різними типами – від координативного до субординативного з наданням переваги або українській, або російській мові [Соколова 2013]. Це створює ситуацію, коли на вибір мови спілкування у кожному конкретному випадку впливає цілий комплекс причин – як зовнішніх (офіційне / неофіційне спілкування, усне / письмове спілкування, мова, звична для спілкування у конкретному колективі, мова співрозмовника та ін.), так і внутрішніх (комфортність спілкування певною мовою, дискурсивне розмежування мов – звичка спілкуватися певною мовою у певній комунікативній ситуації та ін.). Це фактично суттєво ускладнює схему взаємодії мовних кодів і субкодів, накреслену Л.П. Крисіним, за якої «коди і субкоди перебувають один з одним у відношенні функційного доповнення. Інакше кажучи, кожен код (субкод) має свої функції, не перетинаючись (або майже не перетинаючись) із функціями інших кодів (субкодів)» [Крысин 2003: 375].

Незважаючи на кількісну перевагу українців, більшість з яких вважають українську рідною мовою (72,1 % усього населення, 85,8 % українців) [Всеукраїнський 2001], реальна мовна практика у Києві не відповідає розподілу мешканців ані за національною ознакою, ані за рідною мовою. Процеси русифікації, які відповідали тогочасній мовній політиці, достатньо описані в науковій літературі [Залізняк, Масенко 2001, Масенко 2004], але їхня інерційна дія відчувається й зараз, після проголошення української мови державною. На прикладі українськомовних мешканців м. Києва ми намагалися простежити механізми цієї дії.

Протягом 2011-2013 рр. відділом соціолінгвістики Інституту української мови НАН України здійснене анкетування мешканців м. Києва за допомогою анкети, в якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати узагальнену мовну характеристику респондента, запропоновано схарактеризувати свою поведінку в деяких ситуаціях спілкування та подати власні коментарі до мовної ситуації у м. Києві. Аналіз відповідей на питання анкети дає змогу скорелювати особливості мовної поведінки респондентів з деякими їхніми соціальними параметрами та мовною самохарактеристикою.

Більшість опитаних (77,5 %) вказали на вільне володіння українською та російською мовами, майже 13 % надали перевагу українській мові, а 9,5 % – російській (ступінь володіння другою мовою варіював від «читаю і можу розмовляти» до «розумію, але не розмовляю» і навіть нульового показника, коли

ступінь володіння другою мовою не визначений, тобто він позиціонований як нульовий, проте, як показують відповіді на інші питання анкети, друга мова присутня принаймні на перцептивному рівні, або у відповідях на інші питання вказана причина перемикання кодів, тобто неявно засвідчено, що таке перемикання відбувається).

Умовний розподіл мовців за типами білінгвізму (координативний / субординативний) не завжди може бути легко здійснений практично – як стосовно до окремої особи, так і стосовно до певної спільноти мовців. Особливо важко зробити це за допомогою самооцінки інформантів, наприклад, під час анкетування, оскільки вона може не збігатися з реальним станом речей і відображати радше мовні преференції та мовні настанови, аніж мовну компетенцію. Для об'єктивного оцінювання його мовної компетенції необхідне індивідуальне спостереження за мовцем у різних комунікативних ситуаціях.

У розвідці проаналізовано мовну поведінку киян, які оцінили свою мовну компетенцію як вільне володіння українською мовою з додатковим знанням російської мови або як вільне володіння лише українською мовою з метою визначення відповідності / невідповідності їхньої реальної мовної поведінки власним мовним потребам. Аналіз відповідей на інші питання дав змогу зарахувати їх усіх до представників асиметричного (субординативного) білінгвізму, які принаймні добре розуміють російську мову.

Зауважимо, що серед інформантів, які оцінили себе як таких, що вільно володіють обома мовами, майже третина (більше 27 %) зазначили, що їм *комфортніше спілкуватися* українською, і підтвердили це відповідями на інші питання, отже, частка переважно українськомовних серед усіх опитаних зростає до 32,5 %, а це означає, що за сприятливого оточення ці люди охоче спілкувалися б саме українською мовою. Але, оскільки тільки за анкетою безпомилково ідентифікувати усіх переважно українськомовних серед тих, хто позиціонував вільне володіння обома мовами, неможливо, надалі наведено характеристики лише тих, хто самі визнали себе переважно українськомовними.

Якщо порівнювати мовців цієї групи з іншими (2 мови вільно і переважно російськомовними), то в ній дещо вищій відсоток молоді віком 17-23 роки (66,2 %) і 24-35 років (21,13 %), відповідно, більшість з них має вищу незавершену або завершену освіту (по 42,25 %), 5,53 % мають науковий ступінь. Майже всі вони назвали українську своєю *рідною мовою* (94,37 %), для 83,1 % саме вона є й *мовою комфортного спілкування*, троє респондентів (4,24 %) вказали на комфортність спілкування російською і 8 (11,27 %) – обома мовами.

Наявність у цій групі осіб, для яких комфортніша російська мова, може свідчити про те, що не всі опитані правильно зрозуміли градацію ступенів володіння мовами і оцінили відповідь «читаю, пишу, розмовляю» як вищу за «володію вільно», тож, можливо, декого з них слід було зарахувати до іншої групи мовців, утім, допускаючи, що тут можуть бути задіяні й інші чинники (наприклад, комфортність за рахунок звички або визначення більшої престижності однієї з мов), ми вирішили не порушувати загального принципу первинної класифікації на підставі самооцінки мовця.

Таблиця 1.

Загальна мовна характеристика переважно українськомовних киян

Мова	Рідна мова	Спілкування		Освіта		Мова комфорту
		з матір'ю	з далекими родичами	Середня	Вища	
українська	94,37	80,28	60,56	83,10	85,92	83,1
російська	2,82	1,41		2,82	-	4,23
обидві	1,41	4,23	18,31	4,23	7,04	11,27
суржик		11,27	9,86			
інша	-	1,41		1,41		

Понад 80 % представників цієї групи *спілкуються з матір'ю* винятково українською мовою, один (1,41 %) – російською, решта троє (4,23 %) – обома, восьмеро (11,27 %) вказали на суржик як на основний мовний код для спілкування з матір'ю і ще четверо – як на додатковий. Якщо прийняти думку, що суржиком у побуті нерідко називають будь-яке українське мовлення з ознаками інтерференції [Масенко 2011: 38], то кількість тих, хто спілкується з матір'ю винятково українською мовою, у цій групі мовців зростає до 91,55 %. З далекими родичами спілкуються українською 60,56 % представників цієї групи, ще 9,86 % - суржиком, решта 18,31 % - обома мовами, що можна пояснити тим, що серед родичів, ймовірно, є переважно або повністю російськомовні (наприклад, за межами України). Переважно українською мовою ці респонденти здобували *середню* (83,10 %) та *вищу* (85,92 %) *освіту*. Незважаючи на такі власні мовні характеристики, лише 38,03 % зазначили, що в усіх ситуаціях розмовляють лише українською мовою, решта можуть переходити з однієї мови на іншу. Як причину зміни мовного коду респонденти зазначили рівною мірою ситуацію спілкування і мову співрозмовника (по 35,21 %) або назвали інші причини (7,04 %), серед яких повне незнання співрозмовником української мови (співрозмовник не є громадянином України).

Вони спілкуються переважно українською *на роботі* (табл. 2 - зважаючи на велику кількість тих, хто не відповів на це запитання, відсотки пораховано від кількості тих, хто дав відповідь): *з колегами* (63,39 %), *з начальником* (64,79 %), рідше – *з відвідувачами* (47,89 %), ведуть нею *документацію* (80,29 %), та пишуть *інші папери* (64,79 %), однак наявність відповідей на ці питання «обома мовами», а в окремих випадках і «російською», свідчить про те, що їх до цього спонукає навколишнє середовище, зокрема тільки або переважно російською мовою спілкуються з колегами п'ятеро (7,04 %), а з начальником и відвідувачами – четверо (5,63%) представників аналізованої групи мовців. Навіть у тій сфері, де державний статус української мови вимагає її обов'язкового застосування, – діловодстві – більше 8 % використовує також і російську.

Таблиця 2.

Мова професійного спілкування

	Усне спілкування			Письмове спілкування		
Мова	колеги	начальник	відвідувачі	Документи	Інші папери	Фахова літ.
укр.	63,38	64,79	47,89	80,29	64,79	22,54
рос.	7,04	5,63	5,63	1,41	1,41	-
обидві	14,09	7,04	25,35	7,04	16,9	70,42
б/в	15,49	22,54	21,13	11,27	16,9	7,04

Щодо читання фахової літератури показник використання тільки або переважно української мови зменшується до 22,54 % за рахунок того, що 70,21 % це доводиться робити обома мовами, натомість 60,56 % хотіли б у цій сфері послуговуватися лише українською і лише 39,44 % – обома мовами. Як бачимо, лише показник ведення документації українською мовою наближається до показника комфортного спілкування. Більшість переважно українськомовних вказує на те, що знання української мови допомагає їм у професійному спілкуванні (85,92 % - часто, 9,86 % - рідко), меншою мірою допомагає знання російської (29,58% - часто, 43,66 % - рідко).

Поза межами родини і роботи (табл. 3) представники цієї групи виявляють мовну стійкість, намагаючись спілкуватися лише українською *в офіційних держустановах* (88,73 %), торгівельних (63,38 %) та лікувальних закладах (64,79), решта у разі потреби переходять на російську, а частина тільки нею й послуговується попри власні мовні вподобання.

У сфері *сприйняття інформації* (табл. 4) переважно українськомовні інформанти виявляють найбільшу мовну толерантність, зокрема *читаючи пресу* (85,92 %) та *художню літературу* (78,87 %) обома мовами, але *радіо- та телепередачі* більше половини (54,93 %) переважно українськомовних інформантів намагаються слухати і дивитися лише українською мовою, ще 36,62 % допускають у цій галузі обидві мови, російськомовна медійна інформація ближча 8,45 % респондентів.

Таблиця 3.

Мова спілкування поза межами родини та роботи

Мова	Офіційні держустанови	Торгівельні заклади	Лікувальні заклади
українська	88,73	63,39	64,79
російська	1,41	15,49	14,08
обидві	9,86	21,13	19,72

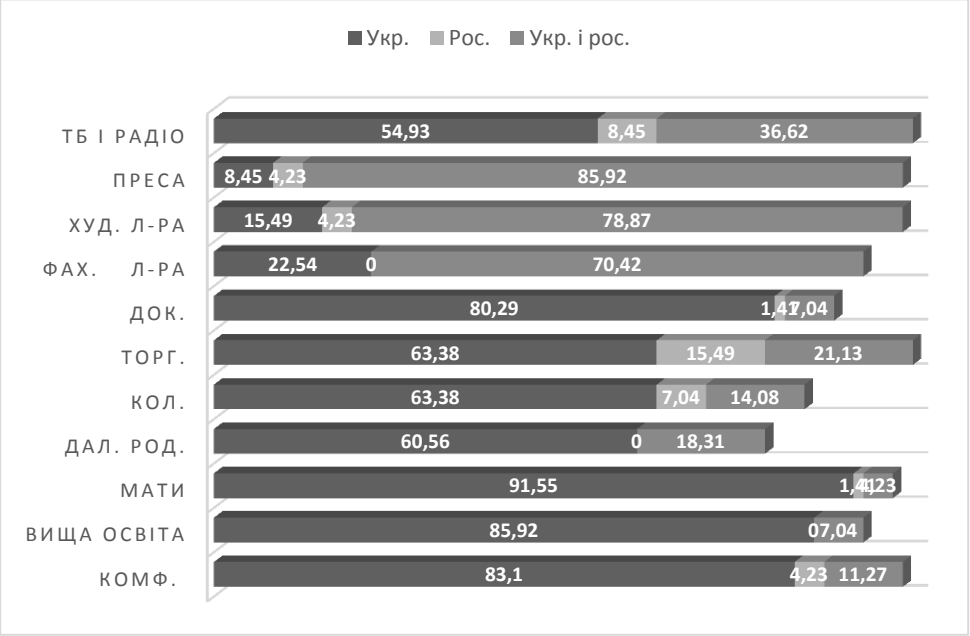
Таблиця 4.

Розподіл відповідей переважно українськомовних респондентів на питання про реальну та бажану мову сприйняття інформації

Питання анкети	Відповідь	Реальна	Бажана
Мова сприйняття радіо і телебачення	Українська	-	54,93
	Російська	-	8,45
	Обидві	-	36,62
Мова читання художньої літератури	Українська	15,49	29,58
	Російська	4,23	2,82
	Обидві	78,87	66,2
Мова читання преси	Українська	8,45	18,31
	Російська	4,23	2,82
	Обидві	85,92	70,42
Мова читання фахової літератури	Українська	22,54	60,56
	Російська	-	-
	Обидві	70,42	39,47

Порівняння даних щодо реального та бажаного споживання інформації засвідчило, що суто українськомовний продукт хотіло б мати приблизно удвічі більше респондентів, ніж його споживає реально, а щодо фахової літератури показники різняться майже утричі. Відповідно й менша кількість бажає читати обома мовами порівняно з тими, хто це реально робить. Стосовно суто російськомовного продукту співвідношення зворотне – майже удвічі менше тих, хто бажає його споживати (2,82 %), порівняно з тими, хто його реально споживає (4,23 %). Загальну картину використання української та російської мов переважно українськомовними киянами ілюструє діаграма 1.

У цій групі найвищий з усіх відсоток тих, хто охоче б *вдосконалив свій рівень володіння* українською (83,1 %) та російською (64,79 %) мовами, і тих, хто хоче *вдосконалитися в іноземних мовах* (88,73 %). Більше половини респондентів *бажає для своїх дітей* суто українськомовного середовища (52,11 %), третина (33,8 %) погоджуються, щоб діти спілкувалися обома мовами і один (1,41 %) бачить їх суто російськомовними.

Діаграма 1. **Використання української та російської мов переважно українськомовними киянами**

До мовного ландшафту (пейзажу) міста, згідно з першим формулюванням тлумачення цього поняття у праці Р. Лендрі і Р. Борхеса 1997 р., зараховують «дорожні знаки, вивіски, оголошення, рекламні плакати, назви вулиць, ресторанів, магазинів та інших міських підприємств і установ» [Ривлина 2014: 110], які відображають і реальне мовлення містян, і ті реалії, які їх оточують або які пропонують їм як товар. Останніми роками «щільність» письмового тексту в міському просторі надзвичайно зросла. До названих вище можна додати рекламні щити, рекламу на «перетяжках», міські плакати нерекламного характеру, графіті, які «формують те зовнішнє мовне середовище, в якому, хоче він того чи ні, існує

містянин» [Китайгородская 2010, 65]. У київському міському просторі представлені написи переважно українською і російською мовами, але ситуація ускладнюється ознаками глобалізації – вкрапленнями іншими мовами, передусім англійською й іншими європейськими (найчастіше – брендові назви в рекламі, але не лише вони), а зрідка – й іншими мовами світу. Трапляються й поодинокі написи без залучення української та російської мов (так буває передусім виконана реклама центрів навчання іноземних мов). Водночас, мовний ландшафт міста – це однобічне спілкування, спрямоване у бік людини – споживача інформації, при цьому споживач не має змоги вибору мови інформації, його реакція може полягати тільки в оцінці – позитивній, негативній або у нейтральному ставленні. Ставлення переважно українськомовних киян до вивісок і вуличних оголошень, виконаних різними мовами, відображено в табл. 5. Більшість переважно українськомовних киян (88,73 %) позитивно оцінюють суто українськомовні вивіски і вуличні оголошення і лише невелика їх частка – суто російськомовні (8,45 %) та виконані іншими мовами (14,08 %), більше третини (38,03 %) допускає наявність іншомовних брендових назв в українськомовних вивісках.

Таблиця 5.

Сприйняття вивісок і вуличних оголошень, виконаних різними мовами

Відповідь	тільки українською	тільки російською	українською із залученням брендових назв	тільки іншими мовами
Позитивно	88,73	8,45	38,03	14,08
Негативно	1,41	42,25	8,45	40,85
Байдуже	9,86	29,58	39,44	35,21
б/в		19,72	14,09	9,86

Понад 40 % не схвалює російськомовні й інші іншомовні вивіски, хоча близько третини ставиться до них нейтрально, а багато хто залишив ці питання без відповіді. Звертає на себе увагу високий ступінь байдужості респондентів до всіх іншомовних написів. Сумарна кількість «активно» і «пасивно» байдужих сягає майже або навіть більше половини, проте на питання про українськомовні вивіски відповіли усі, серед них близько 10 % байдужих.

Отже, загалом мовна поведінка переважно українськомовних киян багато в чому зумовлена середовищем, яке змушує їх пристосовуватися і тим самим виходити за межі зони власного комфорту. Їхнє природне мовне середовище зберігається лише в родині, частково у системі освіти, а у професійній галузі – лише у сфері документообігу; як в усному професійному, так і в позафаховому спілкуванні опитані змушені послуговуватися російською мовою, іноді навіть тільки або переважно нею. Зважаючи на те, що переважно українськомовними у нашому опитуванні виявилися головним чином молоді кияни, у подальшому їхні власні мовні уподобання можуть змінитися на користь російської мови. Потреби українськомовних киян у споживанні інформації рідною мовою не завжди задовольняються. І якщо читання фахової та художньої літератури нерідною мовою (в аналізованому випадку – російською) ще можна зарахувати до перспектив розвитку особистості (звісно, за відповідної збалансованості з читанням рідною мовою), то засилля російськомовної преси є просто неприйнятним. Неоднорідний мовний ландшафт міста спричинює або відверте несприйняття, або захисну реакцію у вигляді байдужості, іншомовні тексти

схвалюються лише на рівні брендових назв за майже одностайного схвалення суто українськомовних вивісок.

Література

Всеукраїнський 2001: Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [Електронна версія]. Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_2&rz_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db

Залізняк, Масенко 2001: Залізняк, Г., Масенко, Л.: Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Видавничий дім «КМ Академія», Київ 2001.

Крысин 2003: Крысин, Л.П.: Кодовые переключения в речевом поведении говорящего. In: Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. Языки славянской культуры, Москва 2003, с. 375-380.

Китайгородская 2010: Китайгородская, М.В., Розанова Н.Н.: Языковое существование современного горожанина: На материале языка г. Москвы. Языки славянских культур, Москва 2010.

Масенко 2004: Масенко, Л.Т.: Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Видавн. дім «КМ Академія», Київ 2004.

Масенко 2001: Масенко, Л.Т.: Суржик: між мовою і язиком. Видавничий дім «КМ Академія», Київ 2001.

Ривлина 2014: Ривлина, А.А. Взаимодействие английского и русского языков в лингвистическом пейзаже современного российского города. In: Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. № 2(42). 2014, с. 110-115.

Соколова 2013: Соколова, С.О.: Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). In: Українська мова. № 2 (46). 2013, с. 38-55.

Summary

The linguistic behavior of the Kyivite's was investigated and analyzed, who during the questionnaire, made by the Sociolinguistics Department (The National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ukrainian Language), rated their linguistic competence as representatives of subordinative bilingualism providing advantages to Ukrainian language. Almost all of them named Ukrainian as their *native language* (94,37 %), for 83,1 % it is considered the comfortable language to communicate, 80,28 % speak only Ukrainian with their mother. All in all, their language behavior mostly depends on the environment that forces them to adapt thus making them come out of their comfort zone. Their natural linguistic environment is preserved only in the family, and their need to consume information in their native language is not always satisfied.

Key words: linguistic behavior, subordinative bilingualism, mainly Ukrainian-speaking people, influence of environment, tolerance in language, stability in language.

ОБРАЗ СВЯТА ПЕРШОГО ТРАВНЯ В РАДЯНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Ткаченко Юлія
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна
julingvo@gmail.com

Свято – важливий соціокультурний феномен, дослідженню якого присвячені праці багатьох науковців у царині суспільствознавчих наук. Стверджується, що свята є своєрідним стабілізатором суспільства й засобом збереження традицій; «цивілізаційне значення свята полягає в тому, що через нього визначається система цінностей, яка об'єднує соціум» [Шемякин 2001: 153] Саме тому державні свята мали напрочуд велике значення для колишнього Радянського Союзу: вони були одним із найзручніших засобів утілення й закріплення нової системи цінностей, продиктованої радянською ідеологією. Ю. О. Каганов наголошує, що «сильне емоційне піднесення і переживання, що несуть із собою свята, обряди і ритуали, є зручним інструментом для політичної пропаганди та ідеології» [Каганов 2013: 186].

Радянська друкована преса була своєрідним каталізатором процесу впровадження нових цінностей, оскільки публіцистичні тексти про свята, завдяки особливій здатності мати двобічний зв'язок зі своєю аудиторією не тільки відображали наявні в картині світу образи свят, а й творили їх за допомогою власних ресурсів. Тому цікавим видається дослідження мовних рис таких текстів, які впливають на створення образу свята в суспільній свідомості.

Обране для аналізу свято Першого травня є одним із головних державних свят у колишньому Радянському Союзі. Впроваджене в часи становлення СРСР [Лебедева 2015: 1785], воно «пережило» усі етапи існування держави (і навіть досі залишається вихідним днем у сучасній Україні). З огляду на це, доцільно з'ясувати, як саме радянська преса висвітлювала це свято, як вплив мовних засобів позначився на його образі в картині світу радянського суспільства.

До аналізу залучені тексти, створені й опубліковані до свята Першого травня в газеті «Комсомолець України» (КУ), яка з 1944 р. має назву «Молодь України» (МУ), протягом 1926–1950 рр.

Однією з головних особливостей публіцистичних текстів цієї доби слід назвати суттєво послаблену інформативність за рахунок підсиленої ритуальності. На це вказує Б. Потятиник: «На перший план висунулась функція ритуальна, яка мала засвідчувати лояльність до пануючого режиму. Щодо комунікативності, інформативності тексту, то ці його атрибути набували явно другорядного, а то й символічного значення» [Потятиник 2004: 97]. Такий дисбаланс є наслідком загальної тенденції зміщення функцій української мови радянської доби, які підпорядковалися панівній ідеології. Тому поряд із текстами, які з'являлись у названій газеті протягом перших років її існування (з 1925-го) і містили відомості про історію свята, дедалі частіше публікувались власне публіцистичні твори, в яких багаторазово повторювались ті самі аксіоми тоталітарної ідеології в різних їх варіаціях. Такі тексти мали на меті адаптувати новостворену картину світу і систему цінностей до пересічного читача, зробити її легкою для сприйняття й засвоєння.

Формування образу свята великою мірою залежить від його назви, тому варто

насамперед звернути увагу на номінацію досліджуваного свята. У розглянутих текстах переважає «календарна» назва, використана в різних формах (*Перше травня – 1 Травня – Перший травень – Першотравень* – і навіть пряме запозичення з російської мови *Первомай*). Як правило, такі різновиди назви як лексично, так і прагматично є абсолютними синонімами, а тому повністю взаємозамінні. Фіксуємо лише поодинокі фрагменти, у яких ця назва перебирає на себе частину прагматичного навантаження, зокрема емоційного: *«синьоокий Першотравень»* (МУ, 01.05.1960). Тут слово *Першотравень* є схожим на людське ім'я і разом з означенням *синьоокий*, що акумулює оцінні й емоційні конотації, персоніфікує свято, створюючи цілком олюднений позитивний образ, який викликає прихильне ставлення.

Найчастіше поряд із «календарною» назвою свята вживається означення *бойовий* (наприклад, часто повторюваними є заголовки «*Бойовий першотравень*», «*Бойовий огляд*»). Семантика битви, боротьби є постійною для образу цього свята, особливо на початковому етапі його існування. Це пов'язане з його витоками (боротьба трудівників за свої права, найперше восьмигодинний робочий день), однак простежується тенденція до узагальнення цієї семантики, вербалізації загальної ідеї «бойового духу» свята: *Першотравень одразу народився, як свято боїв, як бойовий огляд кляси, що йде на штурм капіталізму. (...) Жалюгідні спроби «обеззброїти» Першотравень, розрядити його революційний динаміт* (КУ, 01.05.1931) (Тут і далі приклади наводимо із збереженням правопису оригіналу – *Ю.Т.*). Посилена метафорика наведеного уривка впливає на свідомість читача, сприяючи закріпленню ідеї.

Офіційна назва свята неодноразово змінювалася: *День Інтернаціоналу* (1918), *Свято міжнародної солідарності пролетаріату* (1930), *Бойове свято міжнародного пролетаріату* (1943), *День свята трудящих світу* (1946) тощо (назви наведені за матеріалами передових статей газети). Через такі зміни використовувати її у публіцистиці як «титульну» було недоцільно, була потрібна коротка й чітка назва, яка б закріплювала фрагмент картини світу у свідомості читачів. Тому «календарна» назва є поширенішою, а офіційна подається в дописах як її роз'яснення з різним ступенем дослівності, наприклад: *1 Травня – свято міжнародної братерської солідарності пролетарів усього світу, бойовий огляд революційних сил міжнародного пролетаріату, велике свято праці, боротьби й перемог* (КУ, 29.04.1938). Такі конструкції подеколи супроводжує прийом інтенсифікації, популярним засобом якої є слово *історичний*. Воно властиве не тільки текстам про Перше травня, а загалом радянському (публіцистичному) дискурсові: будь-які події чи здобутки, конкретні й узагальнені, пов'язані з діяльністю КПРС та її лідерів, Червоної армії тощо, оголошувались історичними незалежно від їхньої істинної значущості: *Свято 1 Травня для трудящих країни Рад – це грандіозний огляд історичних перемог соціалізму* (КУ, 01.05.1940); *Чудовими перемогами зустрічає Першотравень багатонаціональний стосемидесятиміліонний радянський народ. Недавно закінчив свою роботу історичний XVIII з'їзд ВКП(б)* (КУ, 01.05.1939).

З часом ознака 'бойовий' і відповідна семантика поступово витісняються, відтак переосмислюється й сам образ свята: *Здраствуй, свято весни, свято вільної праці і творчості, свято молодості і щастя!* (МУ, 01.05.1947); *свято весни і миру* (МУ, 01.05.1960). Дедалі частіше з'являються заголовки типу «*Народне свято*», «*Наш першотравень*», які втілюють семантику чогось близького, рідного і, відповідно, апелюють до емоційної сфери свідомості читача.

Важливою лексичною особливістю текстів цієї доби є співіснування (часто в

межах одного фрагмента) суспільно-політичної (раціональної) лексики та емоційно-оцінних слів, наприклад: *Сьогодні Першотравень – день огляду бойових сил трудящих усього світу, день братерства робітників усіх країн. Сьогодні радісне свято весни, яке втілює в собі ніколи немеркнучу молодість радянського народу* (МУ, 01.05.1949). Раціональне й емоційне взаємопроникає, слова-ідеологеми наповнюються емоційним змістом: *Радісний і бадьорий Першотравень у СРСР показав, що трудящі маси Радянського Союзу охоплені ентузіязмом соціялістичного будівництва* (КУ, 04.05.1929). Взаємопроникнення раціональних і емоційних компонентів має на меті створення культу, нового комуністичного міфу через звернення до емоційної сфери: *Пісні радости і щастя голосно лунатимуть сьогодні в першотравневих колонах радянських демонстрантів. Народ захоплено і палко славитиме свою квітучу батьківщину, свою рідну партію, свого любимого вождя і учителя Йосифа Віссаріоновича Сталіна* (КУ, 01.05.1938); *Перше травня – свято нашої молодості і нашої могутності. А наша молодість і могутність – в натхненному, доблесному труді, в нашій упевненості в завтрашньому дні. Цей завтрашній день – комунізм* (МУ, 01.05.1950). В останньому фрагменті бачимо гранично прозорий ланцюжок, який вербально маніфестує правильну картину світу.

Таке поєднання раціонального й емоційного потужно впливає на свідомість читачів. Емоційно-оцінні засоби створюють емоційно-психологічне тло, викликаючи почуття, суголосні з авторськими (це є вияв співпереживання – емпатії). Це, у свою чергу, сприяє згоді з авторською думкою, навіть якщо вона суперечить позиції читача, й ефективному засвоєнню раціонального змісту повідомлюваного. О. Федоренко наголошує: «Навіть найглибша думка, навіть найзмістовніша інформація, яка не пробуджує емоцій людини, залишає її байдужою, перетворитися на переконання не може. <…> «Впливаючи на аудиторію емоційно, автор «запускає» механізми мислення, пам’яті, уваги, у такий спосіб інформація легше вводиться у свідомість реципієнтів й оптимально засвоюється» [Федоренко 2011: 243].

Отже, поєднання раціонального й емоційного складників у межах одного фрагмента тексту покликане створити й зафіксувати у свідомості образ свята, прив’язавши ідеологічні настанови до безпосередніх емоцій читача: *Перше Травня – час зеніту людської радости, радости перемог, радости, яка, громадячись протягом року, тріумфально проривається в цей день співом міліонів сердець. (...) Радісно кожному отак продемонструвати своє місце в праці соціалістичного суспільства* (КУ, 29.04.1940). Почуття *радості* вербально пов’язується з *соціалістичною працею* і в такому вигляді закріплюється в пам’яті читачів. Характерним є також випадок, коли зазначений емоційний стан пов’язує між собою і ставить в один ряд явища різного порядку: *Радісно відзначатиме радянський народ бойовий Першотравень 1941 року (...). І як не радіти, коли рідна країна іде вперед справді семимильними кроками, щодня здобуває все нові перемоги, втілені в потужні заводи, машини, танки, палаци культури, школи…* (КУ, 01.05.1941).

Текстам про Перше травня властивий широкий діапазон прагматично навантажених художніх засобів перенесення – від стертої мілітарної метафори до символу. Наприклад: *Це був день всенародної радости в країні перемігшого соціалізму, день дальшої мобілізації революційних сил міжнародного пролетаріату на боротьбу (...) проти капіталізму* (КУ, 04.05.1939); *...товариш Сталін закликав робітників і селян тодішньої Росії виходити на бойовий огляд революційних пролетарських рядів, які несуть людству весну і звільнення від оков капіталізму* (КУ, 01.05.1940). У першому фрагменті присутня метафора, яка експресивізує мовлення.

У другому прикладі бачимо символічний образ весни людства, який дуже часто зустрічається в текстах про Перше травня, зокрема й у вторинній номінації свята: заголовок «*Свято весни людства*» (КУ, 01.05.1939); «*Весна людства (...) пишним цвітом розквітає тепер на одній шостій частині землі*» (КУ, 01.05.1940). Цей наскрізний образ пов'язаний з образом весни, присутнім у творі Сталіна і часто цитованим, наприклад: *У найулюбленішого з любимих, наймудрішого з мудрих, найгеніальнішого з геніальних, у нашого великого Сталіна є прекрасні слова про весну людства і радість оновлення. Ще в 1912 році він сказав про Первомай: «... робітники саме сьогодні, в день Першого Травня, коли природа прокидається від зимового сну, ліси і гори вкриваються зеленню, поля і луки прикрашаються квітами, сонце починає тепліше гріти, в повітрі почувається радість оновлення, а природа віддається танцям і радощам, – вони вирішили саме сьогодні заявити всьому світові, що робітники несуть людству весну і визволення від оков капіталізму, що робітники покликані оновити світ на основі свободи і соціалізму»* (КУ, 01.05.1941).

Цей вислів зустрічаємо в текстах про Перше травня досить часто, наприклад, у тому самому виданні у статті від 1 травня 1939 р. з таким коментарем: *Так ще за п'ять років до переможних жовтневих боїв писав у «Першотравневій листівці 1912 року» великий соратник великого Леніна – Йосиф Віссаріонович Сталін. Збулися пророчі слова вождя*.... Подібний коментар до тих самих слів зустрічаємо в передовій від 1 травня 1950 р.: *(...) Ці пророчі слова писав великий вождь і учитель трудящих всього світу товариш Сталін ще в 1912 році*.... Гадаємо, така частотність викликана чіткою відповідністю вислову темі й належністю найавторитетнішій людині країни. У результаті ж вислів став відомий більшості населення країни, а наявний у ньому символічний образ весни тісно пов'язався зі святом у свідомості людей.

Ще один емоційно наснажений образ, що супроводжує свято Першого травня, – це образ сонця або світла. Він використовується за такою схемою: світло в зовнішньому середовищі викликає покращений емоційний стан людини, який пов'язується з ідеологічними чинниками: *Визволеними землями українськими крокує сонцесяйна весна. (...) Наближається велике свято всенародне – день 1-го Травня* (МУ, 24.04.1944); *В сяйві вогнів нової сталінської п'ятирічки прийшов другий післявоєнний Першотравень* (МУ, 01.05.1947); *Сонцем-золотом випромінює весняний день. Незабаром – великий, радісний Першотравень* (МУ, 27.04.1949). Символи сонця й вогнів (джерела електричного світла) зближуються з означуваним святом і стають призвідниками радісно-піднесеного стану.

Також зрідка у першотравневій публіцистиці можна зустріти образ-символ саду: *Прапори Першотравня, мов сад, цвітуть. Весняний сад молодості і комунізму* (МУ, 01.05.1950). Загалом цей образ не характерний для публіцистики зазначеного періоду, адже є сакральним, релігійним, тому в контекстах, де він усе ж використовується, релігію цілком заступає ідеологія.

Варто звернути увагу на деякі особливості побудови текстів про Перше травня. Одна з них – велика кількість окличних речень, змістом яких часто є заклик, спонукання до дії, наприклад: *З Першим Травня вас, друзі! З великим радісним святом вас, ровесники! Крокуйте сміливо вперед, множте сили в боротьбі за виконання й перевиконання плану нової сталінської п'ятирічки!* (МУ, 01.05.1947); *Молоді радянські патріоти, вище прапор першотравневого соціалістичного змагання! Ставайте на передсвяткову стахановську вахту!* (МУ, 11.04.1948). У наведених прикладах спостерігаємо описане вище поєднання і взаємопроникнення

раціонального й емоційного; окличність і закличність підсилюють емоційний вплив на свідомість читача.

Другою особливістю побудови текстів є контрастність, антитетичність. Її сенс полягає в тому, що радянська дійсність як «правильна», щаслива, радісна, протиставляється «неправильній», жорстокій дійсності капіталістичних країн. Образ свята вмонтовується в цю модель світу, стаючи маркером щасливого буття, що служить формуванню прихильного ставлення до нього: *У день Першотравня, коли по всьому СРСР бадьоро рушали колони трудящих і радісно згучали пісні праці й перемоги, у цей день у всіх містах Заходу лунали постріли, лилася робітнича кров* (КУ, 04.05.1929). Засоби творення контрасту, як правило, гранично прості, прозорі, наприклад, наступний фрагмент побудований на використанні антонімів: *Перший травневий день 1950 року народи світу відзначають, як справжній ранок миру. Вони певні: мир переможе війну, як день перемагає ніч* (МУ, 01.05.1950). Варто зазначити, що названі особливості побудови текстів не характерні виключно для дописів про Перше травня, вони зустрічаються також і в публіцистичних творах, написаних до інших свят. Однак саме в текстах про це свято вони стають актуалізаторами емоційно-оцінних смислів, які суттєво впливають на творення образу свята.

Отже, аналіз публіцистичних текстів про Перше травня показав, що вербальний образ цього свята завжди містив емоційний компонент, утілений у прагматично навантажених мовних засобах різних рівнів. І якщо для перших років існування свята провідною була семантика битви, боротьби, то з часом вона була витіснена, натомість емоційність стала ключовою складовою образу. Цей тривалий процес трансформації образу супроводжувався характерними явищами, одне з яких – взаємопроникнення раціонального й емоційного, що є однією з провідних рис публіцистичних текстів про свято Першого травня цієї доби. Гадаємо, саме велика частка емоційності стала визначальною для закріплення позитивного образу досліджуваного свята в суспільній свідомості й збереження його протягом багатьох поколінь.

Література

К а г а н о в 2013: Каганов, Ю.О.: Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини XX ст. In: Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXVI. Запоріжжя 2013, с. 186-194.

Л е б е д е в а 2015: Лебедева, Л.В.: Формирование советской праздничной культуры в 1920-е годы: новые ритуалы в процессе социального конструирования. In: Фундаментальные исследования. Исторические науки. Вып. 2. Москва 2015, с. 1784-1787.

П о т я т и н и к 2004: Потятиник, Б.В.: Медіа: ключі до розуміння. ПАІС, Львів 2004.

Ф е д о р е н к о 2011: Федоренко, О.: Категорія емоційної оцінки в реалізації комунікативних завдань журналіста. In: Вісник Львівського університету. Вип. 34. Серія: журналістика. Львів 2011, с. 242-248.

Ш е м я к и н 2001: Шемякин, Я.Г.*:* История мировых цивилизаций. XX век. Москва 2001.

Summary

The article is devoted to the consideration of verbal means that embody the May 1st holiday image in Soviet journalistic texts written and published in the first half of XX century. The properties of holiday nomination, imagery, and some lexical-stylistic features of texts composition, particularly the main one – combination and interpenetration of rational and emotional lexis within the same fragment – are analyzed. It is found out how these means influence the readers' consciousness and create ideologically correct holiday image in it.

Key words: journalistic language, Soviet discourse, linguistic worldview, pragmatics.

МЕДІАДИСКУРС В УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАННЯХ

Зазуляк Юлія
Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці
zazuliak.yuliia@gmail.com

В умовах сучасного суспільного життя засоби масової інформації (ЗМІ) займають вагоме місце в контексті інформаційного простору. За їх посередництвом здійснюється масова комунікація у сучасному суспільстві, за їх участі стимулюються державотворчі процеси, формується зовнішня і внутрішня політика держави, за їх допомогою презентується культурна та наукові сфери діяльності суспільства. Так вибудовується національний інформаційний простір, який, своєю чергою, є невіддільною складовою світового інформаційного простору.

Очевидним є твердження про те, що ЗМІ відіграють провідну роль у формуванні картини сучасного світу: світу, динамічного у своєму розвитку, світу, що прагне до візуалізації, деталізації інформації, світу, який творчо продукує дискурси в кожній сфері людської діяльності. Будь-яка подія політичного, економічного, культурного чи наукового характеру набуває для нас особливо важливого значення, коли її презентують ЗМІ. Більш того, саме контекст медійного дискурсу впливає на наше сприйняття презентованої події, зумовлює нашу оцінну реакцію.

За допомогою ЗМІ відбувається масова комунікація й усередині суспільства, вони - свого роду відкрита громадська платформа для обговорення й дискусій. У її межах виникають дискурси, що є наслідком комунікативної взаємодії. Дискурс являє собою не лише сукупне формальне значення вербальних знаків, які становлять його зміст, - він має глибинний та ширший смисловий континуум, що постає через синтез вербального наповнення та позамовних факторів, додаткової інформації.

Дослідження поняття дискурсу в рамках гуманітарних досліджень перебувало у центрі уваги таких вчених, як А. О. Кибрик, З. С. Арістова А. Баранова, С. Жаботинська, К. Серажим, І. Стецула, О. Фоменко, Н. Чабан, П. Чілтон, М. Л. Макаров. Як складне і багатовимірне лінгвістичне явище дискурс розглядали Н. Д. Арутюнова, А. Д. Бєлова, О. П. Воробйова, В .І. Карасик, Л. І. Сахарчук. Актуальним залишається вивчення дискурсу в призмі семіотики та прагматики (Г. П. Апалат, В. О. Карпенко, О. Л. Менещенко, М. П. Подолян, Г. Я. Сологаник). Тому, зважаючи на такий широкий спектр зацікавлення науковців проблемою дискурсу, маємо багато підходів і способів трактування цього явища.

Так, М. Л. Макаров відкидає суто «лінгвістичний» підхід до вивчення даного явища, натомість залучає філософські, психологічні, соціологічні аспекти, формуючи таким чином комплексний міждисциплінарний аналіз. У праці «Основи теорії дискурсу» через аналіз та узагальнення основних напрямків трактування цього поняття він розкриває суть дискурсу, зокрема зазначає, що визначення такої категорії, як дискурс, уже саме по собі передбачає певну ідеологічну орієнтацію, власний підхід до його вивчення. Серед підходів він виокремлює три: формальний, функціональний та ситуативний.

З позиції *формально* або *структурно* орієнтованої лінгвістики дискурс визначається як мова, яка стоїть на вищому рівні, ніж речення та словосполучення. Відповідно, під дискурсом розумітимемо два або кілька речень, які знаходять в смислових відносинах один з одним.

Інший підхід передбачає *функціональне* визначення дискурсу як будь-якого використання мови. Тут у центр уваги обумовленість аналізу функції дискурсу через вивчення функцій мови в широкому соціокультурному контексті. Доцільними можуть бути як етичний, так і семіотичний підходи. У першому випадку аналіз здійснюється шляхом виокремлення ряду функцій (за Р. О. Якобсоном) і співвіднесення форм дискурсу (висловлень і їх компонентів) з тією чи іншою функцією. У другому випадку дослідження поширюється на весь спектр функцій конкретних форм і елементів дискурсу, які не розділяються апріорно.

Ситуаційна інтерпретація виходить з того, що дискурс – не примітивний набір ізольованих одиниць мовної структури, а цілісна сукупність функціонально організованих контекстуалізованих одиниць вживання мови [Макаров 2003 :56-57].

Ю. С. Степанов, своєю чергою, говорить про дискурс як про «мову в мові», наголошуючи на тому, що «дискурс існує передусім і головним чином у текстах, але таких, за якими стоїть особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання й синтаксису, особлива семантика, а в результаті й особливий світ» [Степанов 1995: 43].

Відкритим залишається також питання співвідношення поняття дискурсу і тексту. Спостерігається тенденція до розмежування цих понять, однак не виключається їх взаємопов'язаність. У нашій праці розглядаємо текст як результат мовленнєвого процесу, якому характерна смислова завершеність, який впорядкований на лексичному, граматичному, стилістичному рівні та передбачає можливість фіксації в усній чи письмовій формі. Натомість, говорячи про дискурс, слід враховувати соціальні процеси та реалії, які або передували, або відбувались синхронно, або виникли як наслідок тексту. Як влучно зауважує Ю. Ю. Дуброва, «дискурс створюється в певному контексті і сприймається теж з урахуванням даного контексту. <…> Текст як продукт дискурсу – явище мовної реальності, але за його інтерпретації доводиться звертатись до екстралінгвальної реальності. Відповідно до цього, дискурс – це сукупність мовних продуктів, що виникають у певному соціальному просторі, діяльність якого регламентується певними правилами, традиціями, досвідом, що згодом відображається у виборі мовних засобів» [Дуброва 2013:62].

Усі представлені тут підходи дозволяють глибше та об'ємніше осягнути поняття медіадискурсу, яке, звичайно, володіє усіма вище названими характеристиками. Однак слід зазначити ряд притаманних лише йому особливостей: це передусім політично-ідеологічний контекст, у якому важливими постають позавербальні чинники, пов'язані з особливостями створення й поширення медіаповідомлення.

Т. Г. Добросклонська наголошує на важливості розмежування понять текст і медіатекст, дискурс і медіадискурс. Вона стверджує, що «концепція медіатексту виходить за рамки знакової системи вербального рівня, являючи собою послідовність знаків різноманітних семіотичних систем – мовних, графічних, звукових, візуальних, специфіка поєднання яких обумовлена конкретним каналом масової інформації. Медіадискурс – це функціонально обумовлений тип дискурсу, який розуміється як

сукупність мовних практик і продуктів мовної діяльності в сфері масової комунікації у всьому багатстві та складності їх взаємодії» [Добросклонская 2014:50]

Надзвичайно важливим для вивчення медіадискурсу є метод дискурсивного аналізу, за допомогою якого можна досліджувати не лише вербальну складову тексту, а й позамовні чинники, – таким чином вдасться виявити прихований зв'язок між мовою та політичним, культурологічним, соціальним дискурсом. Усвідомлення ролі мови в соціальному житті допоможе виявити передумови заангажованості медіадискурсу. Активно використовували цей метод у свої працях Теун ван Дейк, К. Бремон, Ц. Тодов, А. Греймас, М. Пеше, П. Серіє, Т. Добросклонська та інші. Як зазначає А. Б. Бешев, дискурсивний аналіз – це така форма інтерпретації, яка б могла виявити соціокультурні, ідеологічні, політичні, релігійні на інші передумови організації висловлювання [Бешев 2014:35].

Мета даної статті – дослідити сьогочасний медіадискурс та виявити його характерні особливості в українському інформаційному просторі. Матеріалом для дослідження стали дискурсивні фрагменти українських Інтернет-ЗМІ: Українська правда, ТЕКСТИ.org.ua, UAINFO, ВВС Україна, Канал 24, Форбс Україна, ТСН, fakty.ictv.ua, ukrinform.ua, Gazeta.ua, День. У його центрі - аналіз взаємозв'язку між мовною та екстралінгвальною складовою тексту на прикладі дискурсу українських ЗМІ на тему «Підсумки 2015 року».

Загалом український медіадискурс в оцінці подій 2015 року був достатньо категоричним і водночас полярним. Події, що відбулися, розподілили за принципом полярності «зраду» і «перемогу – їх використано як своєрідні універсальні константи категорії оцінки реалій українського буття.

Інфляція в 2015 році. ***#зрада*** *чи* ***#перемога***? (Українська правда, 20.12.2016).

Податкова реформа: ***перемоги*** *і* ***зради*** *2015 року* (UAINFO, 25.12.2016).

Експерти, політики і просто спостерігачі соцмереж можуть годинами сперечатися, почалися в Україні реформи чи ні, бореться влада з корупцією чи лише імітує боротьбу, потрібна Україна Заходу чи ні, і взагалі ***#зрада чи #перемога*** (ВВС Україна, 28.12.2015).

Сьогодні важко визначити точне походження цих Інтертнет-мемів, проте існує припущення, що вони вперше з'явились у соціальних мережах, точніше, в українському сегменті Facebook як миттєва реакція на дописи про актуальні події в Україні, про діяльність відомих політиків чи громадських діячів і активно використовувались в якості хештегів. Згодом ці поняття влились у дискурс ЗМІ. Натомість важливим залишається питання точки відліку, відповідно до якої певну подію можна оцінювати як «зраду» або як «перемогу». Такою точкою в українському суспільстві став Майдан. Концепт, який пережив кілька семантичних трансформацій в українському лінгвокультурному просторі, – від достатньо нейтральної конкретної геолокації з семантичним відтінком революцій до експресивного прочитання подій 2012 року – Революції гідності.

Звертаючись до питання оцінної складової передноворічного дискурсу, необхідно пам'ятати про два найважливіші й важко диференційовані вектори: позитивний і негативний.

Негативна оцінка 2015 року: *жоден пункт "Мінська-2" досі не виконаний повністю, бойовики самопроголошених "республік" обстрілювали Дебальцеве, навіть після Євромайдану "брудні" вибори є більш ніж актуальною проблемою, тривалі бойові дії на сході призвели до того, що країна зараз просто переповнена зброєю* (ВВС Україна, 28.2015), *2015 рік почався із різкого падіння курсу гривні, дискусія з*

податкового питання завершилася схрещуванням їжака і вужа - отримали колючий дріт (ВВС Україна, 24.2015), *ми втратили ДАП, який став символом нескореності духу українських солдат, і відступили зі стратегічного міста Дебальцевого, із сумнівним новим Податковим кодексом виступила міністр фінансів Наталія Яресько, внаслідок чого підприємці розпочали протести* (День, 30.12.2015)

Позитивна оцінка 2015 року: *реформа системи органів внутрішніх справ – мабуть, найпомітніша з реформ, ініційованих після перемоги Євромайдану* (ВВС Україна, 28.2015), з*'явилися і перші ознаки відновлення економіки, за рік Україна поліпшила своє місце у рейтингу Doing Business 2016 з 96-ї до 83-ї позиції серед 189 країн світу, Києву вдалося домовитися із кредиторами про списання 20% боргу, за даними міністерства економіки, ЄС став головним торговельним партнером України, на якого припадає майже 33% експорту* (ВВС Україна, 24.2015); *з іншого боку, не можна не відмітити і певний розрив шаблонів в окремих містах, де перемогла реальна політична альтернатива* (День, 30.12.2015). *Щодо окремих реформаторських дій, то, за оцінкою експертів, найбільш важливою реформою в 2015 році стало приведення тарифів на газ до економічно обґрунтованого рівня.* (Українська правда, 23.12.2015)

Прогнозована оцінка наступного 2016 року: *2016 рік буде переломним, підтримка малого та середнього бізнесу, зміни в економіці України набудуть сили* (ukrinform.ua, 05.01.2016). *Він буде роком повільного, складного, болісного, але виходу з кризи. Українське суспільство досі не побачило гучних антикорупційних справ на вищому політичному рівні* (Gazeta.ua, 02.01.2016)

Аналізуючи дискурс ЗМІ, важко не помітити тенденцію до «україноцентризму» в тематиці текстів. Це неважко пояснити неспокійною та нестабільною ситуацією в країні, яка вимагає негайного висвітлення та негайної зміни. Для українських ЗМІ найближчою й найактуальнішою залишається українська тематика. Саме вона стане центром нашої уваги.

Ще однією не менш цікавою тенденцією, яка простежується у межах українського медійного дискурсу, є популяризація українського продукту в культурній, науковій, спортивній, економічній та інших сферах. Таку тенденцію можна пояснити внутрішньою політикою держави та громадянською позицією українців, які свого часу закликали бойкотувати у споживацькому секторі продукти російського виробництва, одночасно пропагуючи українського виробника. У суспільстві така ідея набула значної підтримки та всіляко заохочувалася: користувачі соціальних мереж активно поширювали інформацію про маловідомих українських виробників, наголошували на здобутках українських вчених, спортсменів тощо. Впродовж року можна було спостерегти такі заголовки статей: *Українка перемогла росіянку і стала чемпіонкою світу з шахів* (Fakty.ictv.ua, 05.04.2015), *Український боксер переміг росіянина і здобув два чемпіонські титули* (ТСН, 07.11.2015)

За допомогою мовного прийому наголошування на національній належності переможеного - росіянин, росіянка (хоча очевидно, що представників інших національностей, які програли, було значно більше), в дискурсі українських ЗМІ створювалась візія українця-переможця та нівелювалася позиція «старшого брата». У передноворічному дискурсі також знаходимо прекрасний приклад презентації українських здобутків на міжнародній арені.

Зроблено у 2015-му. Чим українці можуть пишатися (Українська правда: 31.12.2015)

Далі у цій статті не знаходимо жодної згадки про поразки представників Росії, у той час як головна увага приділена значущості та цінності українських досягнень:

У 2014 році група айтішників, експертів і підприємців взялася ***змінити корумповану систему державних закупівель****. Так з'явилися електронні торги ProZorro.*

Молоді науковці Іван Примаченко, аспірант КНУ імені Тараса Шевченка, та Олексій Молчановський, викладач з КПІ, заснували ***український проект онлайн-курсів****.*

У листопаді винахід українця Олександра Нескіна PetCube – робот, що пересувається за вашою вказівкою по квартирі і грається з домашнім улюбленцем, – ***потрапив до рейтингу 15 найкрутіших продуктів цього року****, який склало авторитетне американське видання Inc.com.*

Український стартап-феномен *за один день на Kickstarter зібрав потрібну суму у 20 тисяч доларів на просування на західних ринках.*

Вийшовши у прокат у вересні 2014 року, "Плем'я" протягом року з лишком отримало ***визнання на більш ніж 30 міжнародних кінофестивалях*** *(зокрема, на Каннському, Міланському, Лондонському, Лос-Анджелеському, Мінському і Філадельфійському).*

У травні 2015 року український диригент Кирило Карабиць отримав музичну ***нагороду Королівського Музичного Товариства****, найпрестижнішу нагороду класичної музики у Великій Британії.*

Достатньо часто, аби увиразнити й виділити певну інформацію, ЗМІ вдаються до так званого прийому рейтингу. Він передбачає, що серед безлічі подій, людей, локацій і т.п, виокремлюється кілька найважливіших, найкращих за певним критерієм. Таким чином, у дискурсі привертається увага потенційного реципієнта до найбільш топових тем. Чудовим прикладом може служити проект каналу 24, який підбив власні підсумки 2015 року:

12 українських кліпів 2015 року, що заслуговують на увагу (Канал 24, 01.01.2016).

ТОП-12 музичних робіт 2015 року, які не можна пропустити (Канал 24, 31.12.2015).

12 епічних цитат, які найбільше запам'ятались у 2015 році (Канал 24, 30.12.2015).

12 найгучніших скандалів, що зганьбили Україну в 2015-му (Канал 24, 27.12.2015).

12 спортивних перемог року, що додають гордості за Україну (Канал 24, 25.12.2015).

12 знакових фото року, які сколихнули світ (Канал 24: 24.12.2015).

12 найкумедніших ляпів року: ви будете сміятися до сліз (Канал 24, 23.12.2015).

12 подій року, які залишаться у підручниках з історії (Канал 24, 22.2015).

Є помітним, що тематика цих «рейтингів» різноманітна. Подібного формату статті знаходимо й у інших виданнях:

Підсумки-2015: ТОП-10 знакових угод року (Форбс Україна, 29.12.2015).

Підсумки-2015: ТОП-15 кадрових ротацій року (Форбс Україна, 28.12.2015).

15 визначних наукових досягнень 2015 року (ТСН, 31.12.2015).

Окремо варто відзначити експресію та образність передноворічного дискурсу українських ЗМІ. Яскравим прикладом може послужити стаття під назвою «Підсумки

2015-го: вівці, барани і вовки в овечих шкурах» (Українська правда, 31.12.2015). У даній статті автор, аналізуючи події минулого року, активно апелює до згаданих у назві образів. Розглянемо кілька прикладів:

Рік вівці у 2015-му пройшов під знаком цієї тварини. Незрозумілою магією усе населення країни розділилося на ***впертих баранів*** *та* ***довірливих овець****. Причому найбільше користі, як завжди, отримували давно знайомі* ***вовки в овечих шкурах.***

Говорячи про впертих баранів та довірливих овець, автор, ймовірно, має на увазі громадян України, незгідних в політикою країни і, навпаки, тих, які свято вірять у депутатське слово. А вовками в овечих шкурах, скоріш за все, він номінує депутатів, що уже відбули каденції за попереднього уряду і тепер знову опинились в новому його складі, проте в якості нової політичної сили.

Уся ***капуста*** *сторицею поверталася інвесторам, адже протягом року* ***овець****, чи то пак українців, продовжували* ***обстригати****, не лишивши вже на тілі не лише* ***шерсті****, але й* ***шкіри.***

У цьому контексті образна лексема *капуста* позначає гроші, (подібна номінація також часто використовується в розмовній мові). У наведеному фрагменті використані й інші метафори: обстригати «позбавляти грошей», шерсть і шкіра – «майнова стабільність».

Багата аналізавана стаття й на експресивну лексику: *остогидлий (кричущий) популізм, багатостраждальна коаліція, за милу душу вестися на всі гучні заяви* тощо.

Підсумовуючи, зауважимо, що у дискурсі мовна складова дуже міцно пов'язана із позамовними чинниками. Без аналізу історичного, культурного, політичного та іншого контексту аналіз медіа-дискурсу є неповним, ба й неможливим. Щодо українського передноворічного дискурсу простежено кілька тенденцій, як-от: «україноцентризм», виразна образність, багатоголосся в оцінках реалій. Вивчення такого дискурсу в поліфонії оцінок допоможе осмислити реальний зв'язок між українськими реаліями та медіадискурсом, виявити ступінь їх взаємовпливу.

Література:

Бушев 2014: Бушев, А.Б.: Походы к интерпретации политического информа-ционного и публицистического дискурса. In: Дискурс современных масс: -медиа в перспективе теории, социальной практики и образования. 2014, с.31-41

Добросклонская 2014: Добросклонская, Т.Г.: Массмедийный дискурс: теория и методы изучения. In: Дискурс современных масс-медиа в перспективе теории, социальной практики и образования. 2014, с. 48 -56

Дуброва 2013: Дуброва, Ю. Ю.: Особенности военного дискурса. In: Вестник московского государственного лингвистического университета.№ 5 (665) 2013, с. 59-68

Макаров 2003: Макаров, М. Л.: Основы теории дискурса, Москва 2003.

Степанов 1995: Степанов, Ю. С.: Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности. In: Язык и наука конца XX века. Сб. статей. 1995, с. 36–45.

Список джерел:

Інфляція в 2015 році. #зрада чи #перемога? \\ Он-лайн ресурс: Українська правда, 20.12.2016 http://www.epravda.com.ua/columns/2016/01/14/576523/

Новий рік між парканами. Хотіли, як у Європі, вийшло, як в Африці \\ Он-лайн ресурс: ТЕКСТИ.org.ua, 24.12.2015

http://texty.org.ua/pg/article/Oximets/read/64037/Novyj_rik_mizh_parkanamy_Khotily_jak_u

Податкова реформа: перемоги і зради 2015 року \\ Он-лайн ресурс: UAINFO, 25.12.2015 http://uainfo.org/blognews/1452719078-podatkova-reforma-peremogi-i-zradi-2015-roku.html

Політичні підсумки року: 15 миттєвостей 2015-го \\ Он-лайн ресурс: ВВС Україна , 28.12.2015 http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151225_political_2015_sx

12 українських кліпів 2015 року, що заслуговують уваги \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 01.01.2016 http://24tv.ua/12_ukrayinskih_klipiv_2015_roku_shho_zaslugovuyut_uvagi_n644626

ТОП-12 музичних робіт 2015 року, які не можна пропустити \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 31.12.2015 http://24tv.ua/top12_muzichnih_robit_2015_roku_yaki_ne_mozhna_propustiti_n644008

12 епічних цитат, які найбільше запам'ятались у 2015 році \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 30.12.2015 http://24tv.ua/12_epichnih_tsitat_yaki_naybilshe_zapamyatalis_u_2015_rotsi_n644335

12 найгучніших скандалів, що зганьбили Україну в 2015-му \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 27.12.2015 http://24tv.ua/12_nayguchnishih_skandaliv_shho_zganbili_ukrayinu_v_2015mu_n643304

12 спортивних перемог року, що додають гордості за Україну \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 25.12.2015 http://24tv.ua/12_sportivnih_peremog_roku_shho_dodayut_gordosti_za_ukrayinu_n642865

12 знакових фото року, які сколихнули світ \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 24.12.2015 http://24tv.ua/12_znakovih_foto_roku_yaki_skolihnuli_svit_n642239

12 найкумедніших ляпів року: ви будете сміятися до сліз \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 23.12.2015 http://24tv.ua/12_naykumednishih_lyapiv_roku_vi_budete_smiyatisya_do_sliz_n642224

12 подій року, які залишаться у підручниках з історії \\ Он-лайн ресурс: Канал 24, 22.2015 року http://24tv.ua/12_podiy_roku_yaki_zalishatsya_u_pidruchnikah_z_istoriyi_n641841

Підсумки-2015: ТОП-10 знакових угод року \\ Он-лайн ресурс: Форбс Україна, 29.12.2015 http://forbes.ua/ua/nation/1408038-pidsumki-2015-top-10-znakovih-ugod-roku

Підсумки-2015: ТОП-15 кадрових ротацій року \\ Он-лайн ресурс: Форбс Україна, 28.12.2015 http://forbes.ua/ua/nation/1408052-pidsumki-2015-top-15-kadrovih-rotacij-roku

Підсумки 2015-го: вівці, барани і вовки в овечих шкурах \\ Он-лайн ресурс: Українська правда, 31.12.2015 http://www.pravda.com.ua/columns/2015/12/31/7094157/

15 визначних наукових досягнень 2015 року \\ Он-лайн ресурс: ТСН, 31.12.2015 http://tsn.ua/special-projects/science2015/

Зроблено у 2015-му. Чим українці можуть пишатися \\ Он-лайн ресурс: Українська правда, 31.12.2015 http://life.pravda.com.ua/society/2015/12/31/205604/

Українка перемогла росіянку і стала чемпіонкою світу з шахів \\ Он-лайн ресурс: fakty.ictv.ua, 05.04.2015 http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1547351

Український боксер переміг росіянина і здобув два чемпіонських титули \\ Он-лайн ресурс: ТСН, 07.11.2015 http://prosport.tsn.ua/sport/ukrayinskiy-bokser-peremig-rosiyanina-i-zdobuv-dva-chempionskih-tituli-529346.html

2016 рік буде переломним – Зубко \\ Он-лайн ресурси: ukrinform.ua, 05.01.2016 http://www.ukrinform.ua/rubric-economics/1942400-2016-rik-bude-perelomnim-zubko.html

Економіка 2015: уся така суперечлива \\ Он-лайн ресурс: ВВС Україна, 24.12.2015 http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/12/151221_economy_in_2015_az

Політолог спрогнозував, яким буде 2016 рік \\ Он-лайн ресурс: Gazeta.ua, 02.01.2016 http://gazeta.ua/articles/politics/_politolog-sprognozuvav-yakim-bude-2016-rik/669459

Політичні підсумки року \\ Он-лайн ресурс: День, 30.12.2015 http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/politychni-pidsumky-roku

Рік реформ в Україні: за якими напрямками Україна реформувалась найкраще, а за якими – найгірше \\ Он-лайн ресурс: Українська правда, 23.12.2015 http://www.epravda.com.ua/cdn/cd1/rik-reform-v-ukraine/index.html

Summary

The article describes the key concepts of text and media discourse, the basic provisions of media discourse, his characteristics and features of its functionality in the Ukrainian information space. We analyzed discourse, which is based on the material of Ukrainian media analyses discourse, especially his main trends.

Keywords: mass communication, discourse, media discourse, text, media, text, context, language tools, extra-linguistic factors.

МОВНИЙ ЖАНР СВІТСЬКА БЕСІДА НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ (У КОНТЕКСТІ УКРАЇНОМЕНТАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА)

Жовнір Марина
Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
marina.garaja@yandex.ua

Розгляд мови та суспільства, мови та культури, невіддільних між собою апріорі, з функціонально-прагматичного погляду передбачає вивчення суто мовних проблем у площині національно-культурній. Жанрова організація мовної поведінки також є культурно детермінованою. За М. М. Бахтіним, «саме жанри, а не мова в цілому, являють собою культурно апробовані форми освоєння світу» [Бахтин 1996: 147]. При цьому для жанрової організації комунікативного простору характерна динаміка: нові мовні жанри з'являються, трансформуються, еволюціонують, а подекуди й зовсім зникають, несучи у собі відбиток історичної епохи. Домінуючі загальнокультурні процеси та соціально-політичні фактори впливають на репертуар жанрових утворень. Приміром, на зміну старим суспільним пережиткам приходять нові реалії та види діяльності, відбуваються перетворення на рівні соціальної структури суспільства тощо. Ці та інші екстралінгвальні процеси найперше відображаються у мовній тканині того чи того жанру. Світська бесіда (Далі – СБ), подібно до інших жанрових утворень, стала втіленням частини історично-культурного простору, а її поява в україномовному комунікативному середовищі пов'язана зі складними і тривалими суспільно-історичними змінами.

У цій розвідці буде сфокусовано увагу на тому, як і в яких умовах виформовувався феномен світського спілкування в Україні. Відтак її метою є розгляд еволюції мовного жанру (Далі – МЖ) СБ в тісному зв'язку з еволюцією такої соціальної формації, як *українська інтелігенція* та укріплення її позицій в суспільно-політичному і культурному житті України у кінці XIX ст.

У статті ставимо завдання описати соціально-культурне середовище, у якому виформовувалася СБ як МЖ; розкрити суть понять «салонна культура» і «садибна культура», порівняти їх; окреслити ментально-ціннісну відмінність російської та української інтелігенції кін. XIX ст. на тлі кореляції культурно-національних цінностей обох країн; виокремити та схарактеризувати основні типи мовця – українського інтелігента на етапі зародження світського спілкування у контексті україномонтального культурного феномена та розглянути основні способи вербалізації концепту ІНТЕЛІГЕНТ в українській літературі досліджуваного періоду.

Подібно до того, як у межах російських аристократичних кіл кінця XIX ст. виформовувалися поняття, номіновані семантично близькими лексемами *«свєт», «свєтский», «свєтскоє общество», «салонна бесіда», «денді»* та ін., поява соціального феномена *«української інтелігенції»* давала право на життя та подальший розвиток в Україні інститутів, маркованих елементом *«світськість»*.

Однак, процес цей був складним і неоднозначним. Перебуваючи у безпосередній залежності від соціально-історичних реалій «тривалого проживання із

ворожими сусідами» [Бичко 1996: 72], українська освічена верхівка зазнавала впливу всього російського та польського. Підтвердження цьому знаходимо ще у радянській історіографії (Див. праці А. Г. Бондар, М. А. Коновалова, М. Г. Шевчука та ін.), а також у сучасних дослідженнях істориків-українців (Див. праці О. Д. Бойко, А. К. Бичко, І. В. Бичко, Я. Й. Грицака, М. В. Поповича, В. Г. Сарбея та ін.).

Зважаючи на значну кількість наукових робіт, у яких поняття *«інтелігенція»* досліджено всебічно: з позиції філософії, соціології, історії, культури та навіть етики (Див. праці М. О. Бєрдяєва, М. О. Добрускіна, І. В. Кондакова, Н. Р. Малікової, Г. Н. Соколової, С. Л. Франка тощо), подаємо у статті лише коротку термінологічну довідку, зосередившись більш детально на тому, як і де гуртувалася інтелігенція, а також на порівнянні спектру ціннісних орієнтирів інтелігентів як у Росії, так і в межах тогочасної України.

Найперше, – салони XIX ст. Вони стали відображенням і способом самовираження світської людини. Це був своєрідний феномен в історії, літературі та культурі в цілому, осередок формування інтелектуальної еліти, розвитку та поширення російських культурних традицій. Але у цьому контексті не можна не згадати й інший бік салонного життя – місця зустрічі та розваг столичної суспільної верхівки. Відомо, що для безперервних веселощів на подібних заходах, безтурботних салонних посиденьок, які супроводжувалися невимушеними світськими бесідами, іграми та жартами, були не пріоритетними життєві ідеали, морально-філософські погляди, жодні ціннісні орієнтири та навіть рівень освіти світських чепурунів і салонних дам не вбачали важливими.

За влучною характеристикою П. Д. Боборикіна, це була «салонна інтелігенція», яка працювала у «вищому світі» за «матеріальні подачки та харчі» [Боборыкин 1998]. У такому осередку часто «любов до народного блага паралізовувала любов до істини» [Бердяев 1991: 6], а відтак на зміну *«істинній»* (родовій, революційній) інтелігенції приходить *«інтелігентщина»* – провладна, інертна та консервативна [Там само]. У вищих колах співіснували «з одного боку високий соціальний статус, елітарність, аристократизм, а з іншого – деяка фальш, пустота, егоїзм і розбещеність» [Дементьєв 2010: 385].

Така кореляція ідеалів відображена у типології «людей дворянського походження», котрі бувають на світських заходах [Феніна 2005: 98]. Авторка дослідження пропонує чотири типи інтелігентів: *світський чепурун (петиметр, денді, кокетка, світський лев, світська левиця)* – людина, котра ідеально володіє світськими манерами, відповідає усім вимогам світського суспільства, при цьому для її поведінки властива певна театральність; позер; *інтелігентна світська людина* – людина, для якої світське та духовне мають однакову цінність; *напівсвітська людина* – людина, яка претендує на звання, але поведінка котрої не відповідає вимогам, є вульгарною, ґрунтується на категоріях міщанської (буржуазної, просторічної) культури; *несвітський дворянин* – той, хто має дворянський титул, але свідомо уникає світського суспільства, яке сприймається ним негативно, а необхідність близького серйозного спілкування переважає над потребою вести світські бесіди [Феніна 2005: 98-102].

Загальної типології інтелігентів українська культура не має, проте, простудіювавши джерельну базу, переважно історичного та етнографічного характеру (Див. праці О. Я. Баран, А. К. Бичко, І. В. Бичко, Н. Ф. Мисака, Ф. І. Свистуна, О. М. Сухого, І. Я. Франка та ін.), стає зрозуміло, що українська інтелігенція формувалася з вихідців із родин священиків, селян, учителів,

службовців, представників вільних фахів, що властиве освіченій верстві загалом, і специфічних категорій (безробітних та осіб, які не завершили середню чи вищу освіту). У працях О. Я. Баран досить вдало виокремлено «п'ять основних джерел поповнення національної еліти», а саме «сім'ї священнослужителів, учителів, селян, а також службовців і працівників вільних професій (адвокатів, лікарів, інженерів та ін.)» [Баран 2005: 309].

Вельми прикметно, що в Україні процес формування прошарку національної еліти проходив не так, як у Росії. Українські філософи А. К. Бичко та І. В. Бичко у своїй праці «Феномен української інтелігенції (Спроба екзистенціального аналізу)» здійснили спробу фундаментально дослідити історію зародження, становлення української інтелігенції, її соціальних функцій та феноменологічної ролі. Учені стверджують, що на формуванні українського національного характеру особливо сильно позначилися непрості для України тогочасні соціально-історичні реалії: до «комплексу меншовартості» додавалося відчуття «полонізованості» [Бичко 1996: 14]. Саме за таких умов виформовувалася українська самосвідомість і з'являлися «перші будителі нашого національного Духу» [Франко 1980: 72].

Щодо самого поняття *«інтелігенція»,* то, з'явившись у Х ст., воно набуває в Україні соціокультурного значення лише в ХІХ ст., а за сторіччя ідейно еволюціонує. У цей час гіперболізованого значення набувають дворянсько-поміщицькі садиби, які від часу своєї появи іменуються осередками гуртування, «націєтворення та культуротворення» [Горенко 2007: 229] інтелектуальної еліти України.

Активна діяльність подібних маєткових утворень знаменувала появу цілого культурно-історичного феномену XVIII-XIX ст., іменованого *«садибна культура»:* «у побутовій атмосфері дворянської садиби органічно переплiталися господарські турботи і насолода неповторною красою української природи, інтимні родинні стосунки й багатолюдні свята, інтелектуальні заняття та художня творчість. Тут збиралися наукові колекції, картинні галереї, бібліотеки… Садибна культура включала в себе водночас культуру різних прошарків пануючих верств (аристократії, середнього дворянства, шляхти, козацької старшини), кріпацької інтелігенції, а також елементів народної культури» [Тимофієнко 1993: 3]. Українські заміські садиби стали осередками культивування поглядів та ідеалів інтелектуально-соціальної еліти нового покоління, об'єктом для реалізації різносторонніх суспільно-творчих завдань та зацікавлень.

У діяльності таких громадсько-культурних, відомих політичних діячів, меценатів, поетів, письменників, як В. Б. Антонович, В. М. Гнатюк, М. С. Грушевський, М. П. Драгоманов, О. Ю. Кобилянської, Н. І. Кобринської, М. С. Шашкевич, І. Я. Франко, Є. І. Ярошинської та багатьох інших виформовувалися вектори національно-культурного розвитку країни, а також окреслювалися чіткі орієнтири української інтелігенції: першорядним стає вирішення критичних соціально-економічних, культурних та політичних проблем. За І. Я. Франком, «Інтелігенція повинна передовсім бути інтелігенцією, повинна бути громадою людей з широким образованням, з виробленим характером, з щирим чуттям до народу; а відтак інтелігенція повинна зідентифікуватися, злитися з народом, <…> повинна стати для нього і адвокатом, і лікарем, і вчителем, і порадником, і покажчиком в ділах господарських, і добрим сусідом та помічником у всякій нужді» [Франко 980: 148]. Для більшості представників інтелігенції важливим є злиття з соціальними, політичними і владними проблемами, а також можливість прокламації власних позицій.

Говорячи про ситуацію у Росії, для нас є значущим питання ідентифікації та соціального призначення інтелігенції, а особливо появи у Російській імперії так званої *«псевдо інтелігенції»* [Бердяев 1991: 6], до якої «... могли належати люди, які і не займалися інтелектуальною працею і взагалі не дуже інтелектуальні...» [Бердяев 1991: 68]. Існувала й «обрана меншість, яка створила все, що є найдорогоціннішого для російського життя», «найбільш освічений, культурний та передовий прошарок суспільства» [Боборикін 1998]. Але не можна оминути увагою цілу історичну епоху, починаючи з кін. XVIII ст. (правління Катерини II), за часів якої проявом «великосвітської товариськості» були «салони, звані вечори, обіди та вечері, ранкові прийоми в негліже, бали…» [Ключевский 1905], що було нормою і «формою соціальної організації» [Лотман 1994: 91].

Прикро визнавати й те, що, паралельно до процесу активного саморефлектування української інтелігенції, її самовизначення в системі соціальних координат та у відродженні національної ідентичності проходив незримий процес пошуку свого місця у тогочасному суспільстві. При цьому непоодинокими були випадки деморалізації та відступництва від власних поглядів під тиском обставин. На українській культурній арені з'являється *«псевдоінтелігент»,* такий собі пристосуванець до життя, який, маючи міщанський дух покори, прагне заховатися від бур життя в «затишку теплої хати» [Грінченко 1991: 173]. Вдалу характеристику таким «україномолюбам» дає М. П. Драгоманов: «… І Байдів вихваляють, а все-таки роблять звичайну чиновницьку чи адвокатську кар'єру і киснуть, або, хоч і голодують, то все лишень киснуть без усякої користі для неньки України» [Драгоманов 1970: 422]. Світські бесіди у такому середовищі велися, але скоріше як одна із вимог «бути як усі».

Ще одним осередком світської комунікації постає міщанство з його центральною фігурою – «міщанином»: урбанізованим конформістом, котрий прагне до вищої культури і ладен при цьому відмовитися від усього «третьосортного» (українського). Будучи передовсім бажаним об'єктом для сатири, позбавленим будь-яких високих життєвих цілей і поривань, такий світський пан сприймається радше як пасивний творець і споживач маскультури, аніж як особистість з внутрішнім поштовхом до саморозвитку та індивідуалізму.

Для української культури характерним є розподіл за певними типологічними рисами та моделлю поведінки в межах соціального стану, іменованого «інтелігенція». Утім, для повної лінгвістичної проспекції цього варто залучити, і ментальну складову, і те, що ціннісні пріоритети представників російської та української інтелігенції різнилися. Особливо влучно з цього приводу занотовано у вже згаданій праці «Феномен української інтелігенції (Спроба екзистенціального аналізу)», де автори називають російську інтелігенцію «ментальною альтернативою Україні» [Бичко 1996: 28]. Щодо останньої, має рацію відомий філософ української діаспори М. Шлемкевич, котрий іменує українських інтелігентів «загубленою українською людиною» й одверто закидає їм «брак цивільної відваги мати свою думку», «стояти при своєму переконанні», «брак відваги супроти юрби й демагогів» [Шлемкевич 1992: 12]. Також дослідник пропонує типологію українського менталітету: *тип старосвітських поміщиків* з обмеженим кругозором, що живуть переважно біологічним життям і отримують насолоду від простих буденних речей; *гоголівський тип* (талановитого українця, що сумлінно несе імперську службу; *тип Григорія Сковороди*, шляхетного, але пасивного, нерішучого та бездіяльного; *тип шевченківської людини*, домінанта життя і ментальності якої полягає у перетворенні

світу за законами праведності, а моральним ідеалом є вільний дух, що самовизначається на базі власного пізнання.

Усе сказане дає змогу типологізувати українських інтелігентів аналізованого у розвідці часового проміжку в контексті україноментального культурного феномена:

– *інтелігент за походженням* – той, хто має титул, знатний родовід. Це служить внутрішнім поштовхом долучитися до процесу національно-культурного та соціально-економічного розвитку країни або бути пасивним спостерігачем. Дотримується вимог світського спілкування;

– *інтелігент за покликанням* – людина, активна громадсько-політична позиція якої обумовлена різким бажанням зрушень, новітніх звершень в країні. Патріотизм та почуття любові до Батьківщини дещо гіперболізовані. Творча складова переважає над раціональною. Це людина, котра задає тон світської комунікації;

– *псевдоінтелігент* – держслужбовець, працівник управлінського апарату. Пасивний, безініціативний, безамбітний. Такій людині притаманна шаблонність та консерватизм у поведінці й спілкування. Світські манери витримані;

– *міщанин* – зросійщений, далекий від усього патріотичного, такий собі «маленький пан», існування якого зводиться до створення комфортних для себе умов. Пафос та елемент театрального заграванння створюють ореол комічності. Поведінка не відповідає нормам світськості. Мова комічна, часом навіть вульгарна.

Ми усвідомлюємо, що розкриття нової теми вимагає ґрунтовного дослідження, тож запропонована класифікація не є вичерпною, однак має право на існування.

Вказані обставини досить виразно окреслюють ядро (середовище), у якому виформувалася СБ як жанр: осередки згуртування національно-свідомих, просвітлених, освічених представників різних верст населення, передовсім інтелігентів як за походженням, так і за внутрішнім станом душі.

Такі відмінності породжують запитання «Яким же є творець саме українських світських розмов?». Спробуємо розібратися у цьому, подавши характеристику концепту ІНТЕЛІГЕНТ в українському лінгвокультурному контексті. Можна припустити, що етикетне, невимушене світське спілкування зароджувалося саме у культурному, освіченому середовищі, і при цьому не намагатися пов’язати російські дворянські традиції з когнітивними і прагматичними ознаками МЖ СБ.

Загальне значення слова *інтелігент* в українській мовній традиції, за тлумачними словниками, «той, хто належить до інтелігенції» у значенні «соціальної групи, що складається з освічених людей, яким притаманна велика внутрішня культура, які професійно займаються розумовою працею, розвитком і поширенням культури» [СУМ: 36], «людей розумової праці, які мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури» [НТСУМ: 75] тощо.

Як бачимо з енциклопедичної довідки, поняття *інтелігенція* першорядно акумулює у собі *«розум», «розуміння»* та *«моральну чутливість», «освіченість»* (Див. праці Н. І. Балашова, М. О. Бердяєва, Н. А. Гредескула, В. В. Тепікіна та ін.). На основі словникових дефініцій постають ключові складники концепту ІНТЕЛІГЕНТ: ЗНАННЯ, КУЛЬТУРА, НАУКА, РОЗУМ, ТВОРЧІСТЬ, ПРАЦЯ, РОЗВИТОК. Додаткової експлікації потребують концепти ЗНАННЯ, КУЛЬТУРА і ПРАЦЯ, позаяк, будучи освіченою (володіючи певним обсягом знань), культурною (такою, що демонструє високий рівень культури) людиною, інтелігент докладає чималих зусиль (працює над власним самовдосконаленням та прокламацією власних поглядів).

ЗНАННЯ – 1. Обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-, що-небудь; 2. Сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження [СУМ: 642].

КУЛЬТУРА – 1. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії [СУМ: 395]; 2. Освіченість, вихованість [Там само].

ПРАЦЯ – 1. Діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичних і розумових дій та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей; 2. Трудовий процес певного фахівця; 3. Певний вид оплачуваної трудової діяльності; 4. Зусилля, напруження; 5. Матеріалізований результат якоїсь роботи, діяльності; 6. Робота, функціонування машин, механізмів [СУМ: 522]. У нашому дослідженні ми не беремо до уваги словникові потрактування 2-6, позаяк ці ознаки входять до змісту поняття праця, але не входять в об'єм концепту ПРАЦЯ. Проте враховуємо семантику поняття розумової праці як трудової діяльності, що потребує переважного напруження сенсорного апарату, емоційної та психічної сфери і не потребує значних фізичних зусиль [Там само].

Інтелігент – це людина, котра, здобувши розумовою працею, знання, поширює їх серед інших, підвищуючи загальний рівень знань та культури суспільства. Мовне вираження основних (пікових) лексем-складників концепту ІНТЕЛІГЕНТ у дефініціях є підтвердженням цього. Саме ж поняття, будучи надзвичайно семантично містким, відкриває широке поле для наукового дослідження, проте ми зосередимося лише на тому, як виражено цей концепт в українській літературі кінця XIX ст.

Аналіз художніх зразків дав можливість окреслити концептуальні ознаки ІНТЕЛІГЕНТА: *знання, культура, розумова праця.*

Перша ознака репрезентована у мовленнєвому контексті та, відповідно, у текстовій тканині творів такими лексичними одиницями: *розум (ум), знання, наука: «Коли б була, як доктор А. казав, менш розважним критичним* ***умом****, не була б я ані в часті такою безталанною серед нинішнього ладу суспільного, не була б я такою самотньою, якою єсьм дійсно», «Бо, як ви й самі сказали, в мене аналізуючий і розважуючий дух, критичний* ***розум****...», «А що єсть по правді, те й по* ***розумі****. Будемо отже доти апелювати до її* ***розуму,*** *доки вона квінтесенції не зрозуміє», «Я дійсно одна з тих «розважних критичних* ***умів****», котріані себе, ані других не щадять»* (О. Кобилянська. Людина)*; «Ой ви,* ***уми-розуми****! – промовив сміливо Сухобру», «Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям* ***розуму,*** *і виглядали паничиками й європейцями між грубими великорусами»,* ***«****А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо інакше ваш адвокатський* ***розум*** *готов мене зрозуміти фальшиво», «А чи є в вас така* ***наука*** *«Печорський Патерик»? Я дуже люблю його читати! Та* ***наука*** *повинна буть у вас…»* (І. Нечуй-Левицький. Хмари).

Бути культурним – це бути освіченим і вихованим, а відтак повсякчас та принагідно демонструвати високий рівень освіченості й манери, проявляти етикет. Об'єктивація даної ознаки концепту ІНТЕЛІГЕНТ відбувається через лексеми-вербалізатори: *освіта, просвіта, наука, вихований, чемний, стриманий тощо: «А знаєте, Вікторе Титовичу, що Надя оце напалась на мене за те, що я берусь до вищої* ***науки****?»* (І. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем), *«… Що були добре* ***виховані****, розумно, свобідно, без неволення їхньої дитячої вдачі…»* (І. Франко. Перехресні стежки)*; «Ваше поводження було завжди* ***чемним*** *і* ***стриманим.*** *Ви* ***стримана*** *людина, Серафікусе», «Взагалі, я не припускаю, щоб* ***чемна*** *людина могла образити жінку…»* (В. Домонтович. Доктор Скрафікус).

Неймовірні зусилля, направлені на здобування освіти, передбачали поєднання наполегливості і значної розумової активності, тобто здатності сприймати знання та поширювати їх у маси. Розумова праця у семантичному просторі інтелігента – це потяг, бажання «вивчати», «читати», «розвиватися», «цікавитися» тощо, які експлікуються відповідними лексемами: *писати, читати, учити, обмірковувати, аналізувати, працювати та ін.*: *«Він сам **вивчив** німецьку мову, і на його столі купою лежали німецькі філософські книжки...», «Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й **писав**», «**Начитавшись** «Патерика» і «Житій», він закидав на церковний язик», « – Читаєте радо? – спитала його опісля. – Радо», «Розумна розмова показувала, що вона багато **читала**, багато знала й усім **цікавилась**», «Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в до Зої, щоб **читать** в гурті нові наукові книжки»* (І. Нечуй-Левицький. Хмари), *«**Читала** все, що під руку попадало» (Л. Українка. Блакитна троянда), «Тут вони на волі **перечитували** усякі нові книжки, й наукові, й контрабандні, **обмірковували перечитане**, **змагались** за принципи, **складали й вироблювали собі вольні пересвідчення**, за очима своїх консервативних батьків, за і суворих матерів», «Вища наука поможе й до усякого діла стати, бо вона ж навчить, як за діло братись, – сказав Комашко»* (І. Нечуй-Левицький. Хмари)*; «Я все **аналізую** й не маю милосердя ні над собою...» (О. Кобилянська; Людина); «У Києві я взявся знов за **працю**… Я **працював**. Нерви заспокоїлись, повернувся сон»* (В. Домонтович. Доктор Серафікус).

Концепт ІНТЕЛІГЕНТ вербалізується також лексичними одиницями, семантика яких містить імпліцитний зв'язок із ключовою лексемою. Так, у Франка маємо приклад використання словосполуки *«голова неабияка»* на позначення розуму*: «Го, го! Я то знав, що з пана Євгенія Рафаловича будуть люди. Ще як се був малий Генцьо, то вже було видно, що то **голова неабияка**»* (І. Франко; Перехресні стежки).

Згадування навчальних закладів є свідченням того, що той, про кого йдеться здобуває (поширює) освіту, знання: *«Яка інтересна й сумна, і поетична дума! Шкода, що про це нам нічого не казали в **гімназії** і за ті цікаві думи», «Хто йде в **академію**?», «Дашкович недовго й був в **академії**. Його добра слава пішла скрізь; і його запросили перейти в Московський **університет**. Але, скучаючи додому й за Києвом, він потім перейшов в Київський **університет**»* (І. Нечуй-Левицький. Хмари).

Лексеми-номінації наукових посад, ступенів непрямо виражають високий рівень освіченості: *«Степане Йвановичу! Ти жартуєш…Ти ж **професор**!», «Я **професор** божою милостю і волею начальства, але якби мене хто прив'язав вірьовками до цього стола в такий вечір, як оце сьогодні, то я б зубами перегриз вірьовки, а таки б не сидів!»* (І. Нечуй-Левицький. Хмари); *«Пан Стальський, мій **домашній інструктор** у третій... ні, pardon, у другій гімназіальній класі!», «… яка то була радість, коли я прочитав у «Народівці», що мій елев, пан Євгеній Рафалович, одержав на Львівськім університеті степень **доктора прав**»* (І. Франко. Перехресні стежки).

На важку розумову працю з метою самопізнання та розвитку вказують контексти, зокрема словосполуки *«в шафах і на столах», «товсті купи паперу», «списані його рукою»* експлікують тяжку розумову працю, тривалу у часі, таку, що має Іплоди. ***«В його шафах і на столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою», «В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба й Дніпра неначе була десь захована для його під землею»*** (І. Нечуй-Левицький. Хмари). Імпліцитно виражено концептуальну ознаку *розумова праця* у реченнях: *«Ой, не говори, а то засну отут-таки в тебе на софі. **Чи в тебе голова не***

***крутиться од тієї філософії?**», «А в мене б запаморочилась, якби я послухала хоч півгодини. Потривай! **Я тебе таки витягну з твого кабінету**!»* (І. Нечуй-Левицький. Хмари). Автор акцентує увагу на значущості наукової діяльності, якій досить часто присвячувалося ціле життя.

Концепт ІНТЕЛІГЕНТ є надзвичайно значеннєво містким і має різнобічні характеристики. З одного боку, це – освічена, добре вихована людина, а з іншого, – людина, котра, здобувши непростою розумовою працею знання, намагається поділитися ними з іншими. Формуючи своєрідний збірний ідеал творчої особистості, зайнятої у сфері розумової праці, з широкими просторовими уявленнями, чітко окресленою системою цінностей та активною громадянською позицією, представники української інтелігенції свідомо чи ні, долучилися до процесу формування та розвитку інституту світськості в Україні.

Система цінностей українських інтелігентів акумулює у собі поняття честі, мужності, бажання заслужити повагу, виділитися з-поміж інших своїми поглядами, словами та вчинками, а також зовнішню ґречність, поступливість, ввічливість і толерантність у спілкуванні. Такі постаті вгадуються в образах головних персонажів І. Я. Франка (Рафалович «Перехресні стежки», Б. Граб «Над Німаном», С. Трацький та вчитель Міхновський «Не спитавши броду»), І. Нечуя-Левицького (В. Дашкович «Хмари»), О. Кобилянської (О. Ляуфлер «Людина») та багатьох інших.

В проаналізованих «інтелігентських повістях і романах» І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Франка, М. Павлика, М. Вовчка, О. Кобилянської, Є. Ярошинської, Л. Українки та багатьох інших малюються образи вітчизняної інтелектуальної творчої першості, яка корелює з російською. Спілкування тих, кого іменують «новими людьми» – основа світської комунікації.

Особливістю СБ є її сфера побутування – місця, де збираються представники тогочасного інтелігентного, освіченого середовища. Локація є досить різноманітною: від офіційно організованих зборів і зустрічей до тихого вуличного провулку, парку чи навіть домашньої прикамінної зони. У ході СБ ще на етапі жанротворення зберігається комбінація прагматичних цілей – заохотити до комунікативного контакту, утримати, інформувати та спонукати до власних висновків і дій, які в аналізованих зразках СБ представлені з різною ілокутивною силою. Окрім цього, світська комунікація поєднувала етикетний та гедоністичний компоненти: культурне спілкування, від якого учасники отримували задоволення.

Розвідка – лише спроба показати СБ у своєму зародку, у тому середовищі, у якому вона оформилася як жанр. На майбутнє планується розгляд світської комунікації у діахронії з урахуванням семантичного розвитку концепту ІНТЕЛІГЕНТ.

Література

Баран 2005: Баран, С.: Українська сільська інтелігенція Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації. In: Галичина. – 2005. – № 11. – С. 307–313.

Бахтин 1996: Бахтин, М.М.: Проблемы речевых жанров. Из архивных записей к работе «Проблема речевых жанров». Проблема текста. Москва 1996.

Бичко, Бичко : Бичко, А., Бичко, І.: Феномен української інтелігенції (Спроба екзистенціального аналізу). In: Слово і час. 1995. № 9 – 10, с. 39 – 50;

Бердяев 1991: Бердяєв, Н.А.: Философская истина и интеллигентская правда. In: Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. Изд-во Уральского ун-та, Свердловск 1991, с. 6 – 25.

Боборыкин 1998: Боборикін, П.Д. : Русская интеллигенция. [Електронна версія]. Режим доступу: // http://ihavebook.org/authors/20809/boborykin-petr-dmitrievich.html

Горенко 2007: Горенко, Л.І. : Тарас Шевченко та його оточення (В. Білозерський, М. Білозерська, О. Білозерська-Куліш та П. Куліш). In: Материалы VI Международного семинара «Т.Г. Шевченко и мировая культура». Санкт-Петербург, 2007, с 228–235.

Грінченко 1991: Грінченко, Б.Д. : Твори. Наукова думка, Київ 1991.

Дементьев 2010: Дементьев, В.В. : Теория речевых жанров. Знак, Москва 2010.

Драгоманов 1970: Драгоманов, М.П.: Літературно-публіцистичні праці. Наукова думка, Київ 1970.

Ключевский 1904: Ключевский, В.О.: Курс русской истории. [Електронна версія]. Режим доступу: // http://bookz.ru/authors/klu4evskii-vasilii/kl_01/1-kl_01.html

Лотман 1994: Лотман, Ю.М.: Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII–начало XIX века). Искусство, Санкт-Петербург 1994.

Тимофієнко 1993: Тимофієнко, В.І.: Українська садибна архітектура другої половини XVIII – першої третини XIX століття. НДІТІАМ, Київ 1993.

Фенина 2005: Фенина, В.И.: Речевые жанры small talk и светская беседа в англо-американской и русской культурах. Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Сарат. гос. акад. права, Саратов 2005.

Франко 1980: Франко, І.Я.: Зібрання творів: у 50 т. Наукова думка, Київ 1980.

Шлемкевич 1992: Шлемкевич, М.: Загублена українська людина. Фенікс, Київ 1992.

Умовні скорочення

СУМ: Словник української мови: В 11-ти томах. Т. 5. Наукова думка, Київ 1970 –1980.

НТСУМ: Новий тлумачний словник української мови: В 3 томах. Т.3. «Аконіт», Київ 2003.

Джерела ілюстративного матеріалу

Домонтович 1988: Домонтович, В.: Проза. Сучасність, Мюнхен 1988.

Кобилянська 2008: Кобилянська, О. Вибрані твори. Інтелект-Арт, Київ 2008.

Нечуй-Левицький 1965: Нечуй-Левицький, С.І. : Зібрання творів у десяти томах. Наукова думка, Київ 1965.

Українка 1975: Українка, Л.: Блакитна троянда: драма. [Електронний ресурс]. Режим доступу: //http://diasporiana.org.ua/drama/9452-ukrayinka-l-blakitna-troyanda/

Франко 1980 : Франко, І.Я. : Перехресні стежки: повість. [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http://storinka-m.kiev.ua/product.php?p_id=2907

Summary

The article focuses on analysis of lexical verbalization and semantic content of concept INTELLIGENT in the genre of society conversation. An author describes the socio-cultural context of the society conversation among the Ukrainian intellectuals of the 19th century and shows the main mental and national differences between the Russian and Ukrainian intellectuals of that period of time. In addition, the author shows the mental correlation of cultural and national values of intellectuals in both countries and gives his own typology the Ukrainian intellectuals of the 19th.

Key words: speech genre, society conversation, concept, mentality.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ПОЕТИКА АНТРОПОЕТОНІМІВ РОМАНУ МАРІЇ МАТІОС «ЩОДЕННИК СТРАЧЕНОЇ»: ОПОЗИТИВНІСТЬ НОМІНАЦІЙ

Бербер Наталя
Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
natalyaberber@ukr.net

Антропоетонімікон завжди був у центрі уваги поетонімологів, проте дослідження його як системно організованої множини стало актуальним в останні десятиліття, що пов'язуємо, насамперед, із фундаментальними теоретичними працями Ю.О. Карпенка, Є.С. Отіна, В.М. Калінкіна, із науковими розвідками Е.В. Боєвої, Н.В. Мудрової, М.В. Буєвської та інших. Актуальність нашої розвідки зумовлена відсутністю поетонімологічних студій, присвячених художньому простору М. Матіос, окремі аспекти якого розглянуто у статті З. Бакум [Бакум 2010], Г. П. Лукаш [Лукаш 2009], А. Вегеш [Вегеш 2009].

Об'єктом дослідження обрано антропоетонімікон роману Марії Матіос «Щоденник страченої», предметом – засоби експлікації опозитивних відношень між власними іменами. Його мета - дослідження семантико-стилістичного потенціалу антропоетонімів, розкриття системних опозитивних зв'язків між власними назвами у художньому тексті. Матеріалом дослідження послугував текст роману Марії Матіос «Щоденник страченої».

Авторське звернення до жанру щоденника, що відзначається щирістю та інтимністю, накладає певний відбиток на добір антропоетонімів, зокрема їх форм. Природно, що ім'я жінки, яка веде щоденник (*Лариса*), майже не згадується, а всіх, про кого власниця щоденника пише, Лариса називає переважно на ім'я – повне (*Павло, Петро, Тарас, Ігор, Дмитро, Ніна, Марія)*, гіпокористичне (*Вася, Галя, Ксеня)*, демінутивне (*Олюня, Наталочка).* Засобом самообмеження «сповіді» жінки є ініціальні форми, якими згадує Лариса своїх коханців – *С.Д., О. О., Л.Д.* Із зазначеної парадигми форм іменування випадають іменування головних персонажів, де фіксуємо повну (тричленну) антропоетонімомодель: *Ковальчук Лариса Михайлівна* (4 вж.) та *Воронов Володимир Петрович* (1 вж.).

Семантика поетоніма *Ковальчук Лариса Михайлівна* є сумою семантик інших власних назв, які так чи інакше пов'язані із зазначеним пропріативом, зокрема конотативних антропоетонімів, співвіднесених з реальними референтами або іменами літературних персонажів. Так, експресивно маркованими є самоназивання жінки: *Ох, же ж і каторжниця я добровільна, ох, каторжниця. А може, блудниця-черниця.* ***Із випотрошеним серцем.*** *Агов,* ***Ларисо-Джеку-потрошителю****!* ***Ні, патрачу! Від слова «патрати»*** *(курку, серце, душу, життя)* (М. Матіос. Щоденник страченої).

Антропоетонім відконотонімного походження (далі – АВП) *Джек-потрошитель – 'садист, маниакальный серийный убийца'* [Отин 2010: 165] зазнає у М. Матіос індивідуально-авторського семантичного наповнення – ***'само****садист', '****само****вбивця', '****само****губець'*, АВП *Термінатор* піддається родовій транспозиції і набуває більшої емоційності у поєднанні із займенником *якась*. У вузькому контексті

Очевидно, справа в тому, що він щось порушив у відносній гармонії мого тіла й душевної організації чи, власне, внутрішньої звички. / В такому разі, це руйнація. / І що? Невже я щоразу хочу повторення цієї руйнації? / ***Термінаторка якась****, їй Богу!* (М. Матіос. Щоденник страченої). антропоетонім *Термінаторка* виражає узуальну конотативну семантику *‘герой, який щоразу відновлюється після знищення, руйнації’* [Лукаш 2015: 330], на що вказує двічі повторювана лексема *руйнація,* у широкому – вбирає факультативні складові семантики узуального конотативного літературного антропоніма, відомого у ряді мов [Отин 2010: 23] (далі – УКЛА$_1$) *Термінатор – ‘руйнівник’, ‘ліквідатор’, ‘відкинуте суспільством створіння’.*

Образи Термінатора та Лариси сюжетно порівнюються. Так, робот був створений для фізичної ліквідації людей, а Лариса – ліквідатор, винищувач свого власного. Як і Термінатор, Лариса дуже одинока і відкинута суспільством: перший – бо не такий, як решта, не людина, а робот, друга – бо роль коханки не вкладається в унормований устрій з сімейними цінностями. Це підкреслено у тексті алюзійною фразою *У них є діти. / Чоловік. Кухня* (М. Матіос. Щоденник страченої), яка є авторською трансформацією німецького сталого виразу *Kinder, Küche, Kirche* (укр. – *Діти, кухня, церква*), що описує основні уявлення про соціальну роль жінки в німецькій консервативній системі цінностей. Втративши сенс життя, жінка намагається скоїти замах на самогубство, як прагне самознищитись Термінатор, що біжить на металургійний завод топитися у вирі з розплавленим чавуном, втративши мету свого існування.

У контексті *Навіщо* ***той Рахметов*** *випробовував свою волю на цвяхах? Зазирнув був би на чай до мене – я б його навчила більш витонченими методами загартовувати себе* (М. Матіос. Щоденник страченої) уведення алюзійного імені літературного персонажа *той Рахметов* служить засобом порівняння Лариси з персонажем роману М. Г. Чернишевського «Что делать?». Контекст експлікує конотеми *‘особлива людина’, ‘аскет’, ‘самокатівник’, ‘наполегливий’, ‘цілеспрямований’,* наявні у змістовій структурі поетоніма *Рахметов* у тексті-першоджерелі.

Порівнюється персонаж і з відомим українським діячем культури, філософом Григорієм Савичем Сковородою: *О, та ти, душечко, виявляється,* ***іще той філософ****. Може, тобі торбину й гайда у світ – хай ловить, якщо зможе? / А дзуськи. / Нібито був такий, що не зловився! /* ***Наш Савич*** *також зловився. / Кажуть, на хлопчиків. / Ну, і хай. / Філософ – найбільша людина. / Вона повинна найбільше зазнати всього. / І потворного також* (М. Матіос. Щоденник страченої). Увійшовши до асоціативного ланцюга *Савич* (Г. Сковорода) → *коваль* (афоризм Г. Сковороди «Людина – коваль свого щастя») → *Ковальчук,* прізвище починає «промовляти». Окрім того, можемо припустити кілька критеріїв вибору антропоетоніма: 1. Його поширеність на території України. Так, Ю.К. Редько [Редько 1966: 47] зазначає, що одним із найбільш поширених українських прізвищ є прізвище *Коваль* (записане у 19 областях) <…> До найбільш поширених похідних належить прізвище *Коваленко* (у восьми) і *Ковальчук* (у 15 областях). Отже, добираючи широко розповсюджене прізвище, М.Матіос наголошує на типовості ситуації головної героїні. 2. Промовиста семантика основи (аналізована нами нижче). 3. Поширеність форманта *-чук*: як доводить Ю. К. Редько [Редько 1966: 63], за кількістю прізвища на *-ук, -чук* посідають перше місце серед іменникових прізвищ, утворених суфіксальним способом.

Антропоетоніми *Ковальчук* і *Воронов* протиставляються за семантикою

формантів і частково за семантикою основ. Так, назва професії, що лежить в основі прізвища *Ковальчук (коваль)* , – та формант *-чук*, що вказують, зокрема, на належність пращурів до робітничо-ремісницького прошарку, тобто непривілейованої верстви населення, протиставляються патронімічному суфіксу *-ов* – словотворчому форманту промовистого прізвища *Воронов*, утвореного за індивідуальними, характеристичними особистими ознаками людини, що виділяли її з-поміж оточення. «Прізвища на *-ов*, – підкреслює Ю. К. Редько [Редько 1966: 79], – мають численні інтелігентні українці з дворян. У старовину з переходом особи із селянського стану в дворянський закінчення на *-ов* або *-ин* було неначе гербовим знаком порівняно вищого суспільного становища». Таким же «знаком привілейованості» виступало у середні століття зображення ворона, яке включали у дворянські герби як геральдичну фігуру (Польща, Угорщина, Німеччина) – символ передбачливості та довголіття.

Щодо часткової опозитивності прізвищ *Ковальчук – Воронов* за семантикою апелятивних основ актуальними є також асоціації, закріплені у мовній свідомості українців. Так, лексема *ворон* здобуває деструктивну семантику, привнесену відомостями про те, що птах харчується падаллю (порівняймо із російським фразеологізмом *слетаться, как воронье на падаль*), хижак асоціюється зі світом мертвих. Орнітонім *ворон* у складі паремій набуває переносного значення, вказуючи на характеристики людини: жорстокий, зажерливий; хижак (жадібний, безпринципний) [Кутьева 1995:107-108]. Натомість семантика лексеми *коваль*, що походить від дієслова на означення конструктивної дії *кувати*, також тяжіє до конструктивної, експлікуючись, наприклад, у пареміях *кувати щастя, кувати свою долю*. Отже, використання стилістичної етимологізації як на лексичному, так і на морфемному рівні спричинює опозитивність прізвищ *Ковальчук – Воронов* як «простолюдинське» – «аристократизоване», «конструктивне» – «деструктивне».

Прізвище *Воронов* є промовистим, оскільки вказує на наявність у носія певних властивостей, закріплених міфологічними уявленнями про птаха: 1) ворон – мудра віща птаха, символ довголіття [Токарев 1980: 245]*: Ти ж знаєш, що* ***мені вже – як тому воронові: 333 роки***. *Тому мої рішення* ***мудрі*** *(не смійся!) і* ***справедливі***; ***його згорблена вісьмома десятками років постать***; 2) ворон сприймається як медіатор між життям та смертю, виступає вісником зла, наділений шаманською могутністю, виконує посередницькі функції між світами – небом, землею та загробним царством [Токарев 1980: 245]: *Якщо ти мене розтираєш, як недопалок, то* ***ти мій гробар*** (М. Матіос. Щоденник страченої).

«Нечистому», за народними уявленнями [Жайворонок 2006: 489], ворону протиставлено «чисту» чайку (*Лариса* – з гр. *чайка* [Скрипник та ін. 2005: 150]). Лариса – образ дуже самотньої і від того дуже печальної жінки, якоюсь мірою вдови (*світова вдова – не вдова*), бо, як вона вважала, позбавила нормального життя свого коханого чоловіка, а разом із тим позбавила життя і його самого – колись респектабельного, впливового і поважного. Ім'я *Лариса*, отже, відповідає сутності персонажа. Адже чайка є символом жіночої туги, безутішної вдови [Булашев 1992: 363]. Ідеалізацією Ларисою батька, на наш погляд, пояснюється вибір імені по батькові – *Михайлівна* (*Михайло, Михаїл* – від євр. – *«Той, хто подібний до Бога»*, буквально – *«Хто як Бог»* [Скрипник та ін. 2005: 79].).

Не є спонтанним й добір імені *Володимир*, у якому відчутна реалізація його семантичного потенціалу: *Володимир – 'володіти миром'* [Скрипник та ін. 2005: 48], що значеннєво трансформується – *'володіти жінкою'* – і неодноразово підкреслюється у тексті: ***Я вже володар*** *того, чого інші тільки потребують* (М.

Матіос. Щоденник страченої). Звідси, концептуальним є композиційне кільце твору, де акцентується на прагненні Воронова до егоїстичного володіння жінкою: *...Мабуть, навіки* ***завойованих*** *жінок, як і навіки* ***завойованих*** *територій, і справді немає, <...> –* ***Я не зумів змиритися з тим, що навіки завойованих жінок немає*** (М. Матіос. Щоденник страченої). Ім'я *Володимир* семантично сполучається із іменем по батькові *Петрович* (*Петро* – з грец. *скеля, камінь* [Скрипник та ін. 2005: 91]), поглиблюючи образ камінного, безсердечного чоловіка.

Не оминаємо увагою й фоносемантичні потенції антропоетонімів *Воронов Володимир Петрович* та *Ковальчук Лариса Михайлівна*, де явно відчутний контраст у звучанні, що есплікується у дихотомії приголосних [р], [в] – [л], [л′], [м], [н] та голосних [о] – [а]. Повторення звуків [р], [в] в кожному з компонентів антропоетоніма ***Воронов Володимир Петрович*** навіює слуховий образ: кожне слово наче карбоване, ритмічне, ілюзія «залізності», враження твердості, різкості, гучності створюється звукорядом із виключно твердих, переважно дзвінких та сонорних звуків, які, вказує О. П. Журавльов [Журавлёв 1991: 24], у будь-якій мові оцінюються як сильні, грубі, мужні. Ритмізовані звукові враження створюються, зокрема, за допомогою складової довжини компонентів антропоетоніма 3-4-3.

Звернімо увагу, як звукові відчуття доречно співвідносяться із сутністю образу *«залізного чоловіка»*: *Він завжди йшов твердо й рішуче, так начебто у спину дихав вогонь; начебто в ньому планомірно й невідворотно розкручувалася пружина, креслячи траєкторію, від якої він не смів відхилитися* (М. Матіос. Щоденник страченої). Натомість, нагромадженням голосних та сонорних [л], [л′], [м], [н] в усіх компонентах антропоетоніма *Ковальчук Лариса Михайлівна* досягається відчуття ніжності, м'якості, що непримітно співвідноситься з жіночим началом. Повторення звука [а], плавних сонорних приголосних [л], [л′] асоціюється з розміреністю, повільністю, із якою оповідачка веде свій щоденник. Отже, опозитивність досліджуваних антропоетонімів на фонетичному рівні призводить до семантичної опозиції імен: *'грубий' – 'ніжна', 'стрімкий' – 'розмірена', 'залізний' – 'м'яка'*.

Зауважмо: в антропоетонімі *Воронов Володимир Петрович* переважає звук [о], в антропоетонімі *Ковальчук Лариса Михайлівна* – [а]. Щодо фоносемантичного контрасту голосних [о] – [а] цікавими, на нашу думку, є уявлення про «забарвлення» звуків у сприйнятті носіїв мови. О.П. Журавльов у книзі «Звук и смысл» [Журавлёв 1991: 102] подає для голосних *А* та *О* такі звуко-кольорові співвідношення: А – густо-червоний, О – світло-жовтий або білий. [А] в тексті – серце, омите кров'ю, серце закоханої до нестями жінки. Цей образ є одним із центральних у «Щоденнику». Цим пояснюється частотність вживання апелятива *серце* (73 вж.) та його похідних – *серцебиття* (4 вж.), *сердечний* (3 вж.) тощо, оказіоналізмів *серцепошматовувач* (1 вж.), *внутрісердечний* (1 вж.). Кров (18 вж.) асоціюється із волею до життя, вона є схованкою пристрасті. Розглянемо опозицію образів-персонажів: *Кров не шуміла в наших жилах* (М. Матіос. Щоденник страченої), *І в мені не здригнулася ані крапля крові. / У ньому також* (М. Матіос. Щоденник страченої) (про стосунки із С.Д. та О.О.) – *того, хто багато років розріджував кров у жилах* (М. Матіос. Щоденник страченої) (про Воронова).

Образи червоного та білого, що «забарвлюють» звуки [а] та [о] відповідно в антропоетонімах *Ковальчук Лариса Михайлівна* та *Воронов Володимир Петрович*, виявляють опозитивну символіку, протиставляючись як життя – смерть: *Так, наче* ***з мене випустили всю кров****, лише не перекрили дихання. / Ніби знаючи наперед, чим закінчиться моє земне тривання, в минулому своєму житті я* ***патологічно не***

любила білого кольору. / Стерильного. / Аптечного. / Операційного (М. Матіос. Щоденник страченої); як своє – чуже, пристрасть – холодність: *Він (Воронов – Н.Б.) любить* ***червоні.*** *<…>А Л.Д. любить, мабуть,* ***усе біле*** (М. Матіос. Щоденник страченої).

Білий – колір байдужості та приреченості: *До цього мені здавалося, що нормальна людина навіть у критичні моменти не може залишатися байдужою хоча би до себе самої. А виявляється – може. Бо ось... ловлю некліпаючим поглядом неакуратні* ***білі розводи вапна*** *на стінах* (М. Матіос. Щоденник страченої). Білий колір асоціюється зі смертю (не випадково письменниця називає смерть ***Білою*** *панною*, ***Білою*** *Жінкою)*: *гойдається,* ***як біла смерть*** (М. Матіос. Щоденник страченої); *одягнуть у* ***білий*** *балахон, узують у* ***білі*** *капці чи валянки, візьмуть на катафалк і завезуть в операційну або на цей раз – остаточно* ***на той світ*** (М. Матіос. Щоденник страченої); із хворобами, болем*: КОЛИ Я ОПРИТОМНІЛА і розплющила очі, то перше, що побачила, – високу стелю* ***брудно-білого кольору,*** *а вже потім – тоненьку медсестру* ***з натуральним білим волоссям*** *<…>****Біловолоса бестія*** *підбігла до мене <…>* (М. Матіос. Щоденник страченої).

Білий колір викликає в Лариси роздратування, злість : *<…>* ***білі вітрильники випраної сусідкою білизни*** *лопотять між дворових дерев, а мені здається, що вони сміються з мене. І* ***з незнаною для себе злістю*** *хочу шматувати їх, дерти, валяти в пилюці* (М. Матіос. Щоденник страченої). Білий – колір самотності: *огорнута дев'ятьма* ***білосніжними хутрами самотності*** (М. Матіос. Щоденник страченої). І, безперечно, із білим асоціюється сам Воронов: *А машина щойно цілованого мною чоловіка повільно зникала з очей, кліпаючи* ***більмами круглих білих фар*** *<…>* (М. Матіос. Щоденник страченої). *На що я сподіваюся?/ 28 листопада /...Усе іще на ніч, розрізану* ***двома фарами-більмами авто*** (М. Матіос. Щоденник страченої).

Окрім кольорового забарвлення звука, нагромадження [о] у пропріативі *Воронов Володимир Петрович* створює слуховий ефект захоплення *«справжнім чоловіком»* (М. Матіос. Щоденник страченої) та подиву від того, в якому становищі він опинився через жінку. Порівняймо із вигуком *О-о-о!* з аналогічною семантикою. А графічне накреслення літери *О* – її округлість – асоціюється з роздутістю, пихою, якими часто наділені респектабельні люди «вороновського штибу».

Як бачимо, інтуїтивно чи умисно, але автор добирає такі поетоніми, що промовляють навіть на рівні звукобукв, символіка колоративів співвідноситься із образами персонажів.

Добираючи поетонімні варіації іменувань Воронова (як і Ковальчук, у чому ми пересвідчились вище), письменниця активно залучає конотативні можливості пропріативів. До таких номінацій належать фонові антропоетоніми літературного походження *Раскольников, Отелло* і *ромео,* що, віддзеркалюючи сутність персонажа Воронова, виконують характеристичну та образотворчу функції. Кожен з антропоетонімів, вживаючись у якості порівняння-ототожнення, своєрідно обігрується в тексті і має різний ступінь «вплетення» у текстову тканину твору – без апелятивізції *(Раскольников, Отелло)* або з нею *(ромео).* У тексті $УКЛА_1$ *Раскольников* реалізує конотативну семантику *‘вбивця, який виправдовує свої злочинні дії’: Особливість цієї кримінальної справи, на мою думку, полягає в тому, що її фабула співзвучна сюжету, описаному* ***іще Достоєвським в його романі «Злочин і покара». Герой цього роману Раскольников****, ставши на шлях сподіяння вбивства, намагався при цьому виправдати свої злочинні дії* (М. Матіос. Щоденник страченої). АВП *Отелло*, тісно сполучаючись із ремінісценцією *«Прорвемося!»*

(пісня «Прорвёмся, опера» групи Любе), семантично збагачується.

Основна конотативна семантика імені *Отелло* – УКЛА$_1$. Слепой ревнивец [Отин 2010: 339]) затемнюється. Натомість на перший план виходять досить неочікувані асоціації, в основі яких: 1) психологічні якості характеру – *'відважний, хоробрий чоловік'*: *демонстрував свою молодість, а може, навіть* ***відвагу***. **→** ***мій хоробрий Отелло*** (М. Матіос. Щоденник страченої); *'легковажний, необачний чоловік': **легковажно** кинув голосне **«прорвемося!»**; Отє **нахабне «прорвемося!»; необачно** думав колись **зеленоокий Отелло: прорвуся*** (М. Матіос. Щоденник страченої); 2) ознаки зовнішності та вік чоловіка – *'немолодий чоловік', 'дуже засмаглий чоловік*': *немолодий, засмаглий до кольору чорного шоколаду чоловік* (М. Матіос. Щоденник страченої).

В основі асоціацій авторське порівняння Воронова з Отелло. Так, Отелло був мавром. Відомо, що ці темношкірі люди були хорошими моряками (пор. із хронотопом «Щоденника»: *під час нашого першого спільного відпочинку біля моря*) і воїнами. Отелло-мавр здобув собі славу як чудовий полководець, а Воронов – як владна людина, шанований керівник. Дездемона таємно поспіхом вінчається з Отелло, як і Воронов з Ларисою. Отже, відчутне імпліцитне порівняння Лариси із Дездемоною з тією різницею, що перша, на життя якої зазіхав коханий, усе ж не загинула від його руки. Контекстуальне оточення апелятивізованого АВП *ромео* вказує на його негативно-оцінну семантику (*Ромео* – УКЛА$_1$. Возлюбленный [Отин 2010: 384]): *Скільки крові попив мені* ***цей ромео пенсійного віку****! А чому? З егоїзму!* (М. Матіос. Щоденник страченої).

Окреслилось друге імпліцитне порівняння Лариси – із Джульєттою *пенсійного віку*. Використання біблійної алюзії (євангельської притчі про Ходіння Ісуса Христа по водах) експлікує ще одне порівняння головних персонажів: Лариси – із Христосом та Воронова – з Отцем Небесним, не випадково автор подає займенникові номінації Воронова з прописної літери (*Ти; Ти, мій любий; Твоє бажання, Він*), що є правописною нормою для агіонімів: *Я можу піти по хвилях,* ***як Христос****, якщо попереду замість землі чи горизонту маячітиме* ***Твоя постать*** (М. Матіос. Щоденник страченої).

Розгляд центральних антропоетонімів роману М. Матіос «Щоденник страченої» дозволяє прослідкувати опозитивні зв'язки між ними, що експлікуються на семантичному, фонетичному, деривaційному рівнях. Вбираючи інтра- та інтерлінгвальні конотації, антропоетоніми набувають асоціативно-образного переосмислення та алюзійного звучання.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у комплексному аналізі поетонімопростору художніх творів М. Матіос, що дозволить з'ясувати системні зв'язки між поетонімами, виявити їх функціонально-стилістичний потенціал.

Література

Бакум 2010: Бакум, З.: Антропоніми у мові творів Марії Матіос. In: Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 12. Серія: Лінгвістика. Херсонський держ. ун-т., Херсон 2010, с. 197-200.

Булашев 1992: Булашев, Г.О.: Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. Довіра, Київ 1992.

Вегеш 2009: Вегеш, А.І.: Літературні герої творів Марії Матіос In: Studia Slovakistica. Вип. 9. Серія: Ономастика. Антропоніміка. Ужгород 2009, с. 252-260.

Жайворонок 2006: Жайворонок, В.: Знаки української етнокультури. Словник-

довідник. Довіра, Київ 2006.

Журавлёв 1991: Журавлёв, А. П.: Звук и смысл. Просвещение, Москва 1991.

Кутьева 1995: Кутьева, М.: Семантика фразеологизмов с компонентом-орнитонимом в русском и испанском языках In: Традиции и новации при обучении иностранных и российских студентов на подготовительном факультете РУДН. Изд-во РУДН, Москва 1995, с. 30 - 31.

Лукаш 2009: Лукаш, Г.П.: Функціональна семантика граматичних категорій власних назв. In: Лінгвістичні студії. Вип. 18. ДонНУ, Донецьк 2009, с. 216-221.

Отин 2010: Отин, Е.С.: Словарь коннотативных собственных имён. Юго-Восток, Донецк 2010.

Редько 1966: Редько, Ю.К.: Сучасні українські прізвища. Наукова думка, Київ 1966.

Скрипник та ін. 2005: Скрипник, Л.Г., Дзятківська, Н.П.: Власні імена людей: словник-довідник. Наукова думка, Київ 2005.

Токарев 1980: Токарев, С.А.: Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2 т. Т.1. Советская энциклопедия, Москва 1980.

Summary

Article attempts to perform complex investigation of anthropoetonyms in novel “Diary of executed” by M. Matios which provides semantic and derivative analysis, research of background-semantic potential of proper names and their color-symbolism. Attention is paid on associative-semantic, allusion features of proper names in fiction. It is proved that opposition of poetonyms is an essential in the organization of poetonymic space.

Key words: anthropoetonym, appellative, poetonymic space, surname, semantics, connotation, opposition.

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ЗМАЛЮВАННЯ ТРАГІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В РОМАНІ ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА «ПРИБУТНІ ЛЮДИ»

Бойко Лариса, Зубець Наталя
Запорізький національний університет
boiko.l@inbox.ru
zubetsno@gmail.com

У мистецтві різних епох трагічне одержує різне забарвлення. Воно, як відзначає Ю. Борев, «освітлене або героїчним, або мученицьким світлом, або шляхетним, безкорисливим лицарським духом подвижництва, або гуманістичною вірою в могутні універсальні сили і можливості людини, або духом служіння абсолютистським ідеям, або сентиментальною чутливістю великим і малим лихам людським, або усунутим від земної прози романтичним поривом до неземних ідеалів» [Борев 1961: 14]. Трагічне має завжди визначений суспільно-історичний зміст. В українській історії ХХ століття було багато трагічних сторінок, одну з них, пов'язану з голодом 1946-1947 рр., відтворив В. Захарченко в романі «Прибутні люди», який у 1995 р. було відзначено Державною премією України імені Т. Г. Шевченка, проте й досі мова роману не була предметом наукових досліджень.

Причини того, чому творчість В. Захарченка є найменш вивченою серед усіх представників когорти шістдесятників в українському літературознавстві, а відтак і мовознавстві, окреслила дослідниця К. Кривопишина. На її думку, «неувага критики до нього, по-перше, пов'язана з ідеологічними міркуваннями – 1973 року письменник був репресований і отримав п'ять років таборів за «буржуазний націоналізм»; по-друге, після звільнення, протягом тринадцяти років він був відсторонений від літературного процесу» [Кривопишина 2012: 70]. На думку Т. Конончук [Конончук 2001: 49], «художній текст В. Захарченка дає широку палітру художніх засобів, які за умов голодної дійсності посилюють загальне враження трагедії, письмо набуває глибоко символічного значення».

Відтворюючи трагічні картини життя простих людей, письменник використовує прислів'я та приказки, які вкладає в уста героїв, увиразнюючи їхні характери, вдачу, підкреслюючи їхнє ставлення до тих подій, свідками яких вони були, і людей, які робили інших нещасними: ***Собаці собача й смерть***, *– сказав дядько* [Захарченко 1994/3, 4: 104], *Уже як рішились, то треба* ***робити це діло прямо з копита. А лежатимеш на печі, не їстимеш калачі*** [Захарченко 1994/3, 4: 97]. Дід, старійшина роду Петрівних, надивившись, що відбувалося в селі і за його межами, зробив висновок: … ***дуже мудрі по тюрмах сидять, сильні в землі лежать, а дурні собі гречку та гречаники їдять*** [Захарченко 1994/3, 4: 41]. Іван, один із дітей родини Петрівних, боячись насмішок учителя та однолітків, відмовляється іти у Великодню ніч до церкви на всеношну, тоді дід його повчає, вживаючи народну приказку: *– А ти, Ванько, не посміху лихих людей бійся, а гріха*, **з *посміху, казав той, люди бувають …*** [Захарченко 1994/3, 4: 35]. Хабарництво, що панувало у владних кабінетах, вдало характеризується приказкою, яку використовує дядько Василя, повчаючи хлопця, як можна отримати паспорт: *Зараз такий*

безбожний час настав, Василю. ***Не підмажеш – не поїдеш*** … [Захарченко 1994/3, 4: 92].

Значну кількість фразеологізмів у романі становлять стійкі мовні звороти в модифікованому вигляді. Найчастіше трапляється такий спосіб трансформації фразеологізмів, як розширення компонентного складу фразеологічної одиниці, як-от: *Мати ковтала* ***непролиті*** *сльози, ... думала про їхнього нещасного батька...* [Захарченко 1994/1, 2: 36] (пор.: *ковтати сльози*); *наробишся, як* ***чорний*** *воляка* [Захарченко 1994/1, 2: 49] (пор.: *працювати (робити), як віл*); *Скажу вам, чоловіче добрий, вони нам усе життя* ***кучеряві*** *дулі крутять, а ми терпимо* [Захарченко 1994/1, 2: 37] (пор.: *крутити дулі*); *Хлопці зосталися тягти* ***далі*** *лямку* ***бездомних*** [Захарченко 1994/ 4: 44] (пор.: *тягти лямку*); *Після похорону стала мати перед образами, рвала* ***на собі*** *коси, кричала* ***одчайним*** *криком?..* [Захарченко 1994/1, 2: 68] (пор.: *волосся (коси) рвати, кричати криком); І знову Василько тертиметься коло них, і знову поринатиме в їхні балачки-роздуми та все про те, що доки ж воно отако буде в світі, оце пекло колгоспне, і чи таки ж урветься* ***колись*** *терпець* ***людям****?* [Захарченко 1994/1, 2: 51] (пор.: *терпець увірвався*).

Зрідка трапляється такий спосіб трансформації фразеологізмів, як контамінація: *Нікому простий народ не потрібен. Ні генералам, ні маршалам, ніякому барбосові.* ***По*** *людських* ***трупах ішли до побєди*** [Захарченко 1994/1, 2: 66] (пор. *іти по трупах, іти до перемоги*).

Яскравий ефект створюється завдяки використанню в одному контексті антонімічних загальномовних та індивідуально-авторських фразеологічних одиниць. У таких випадках позитивне значення увиразнює, робить більш трагічним негативне. Наприклад: *...оті, з образом на правиці, як дядько Остап начитують нам з писанія, й далі* ***купатимуться в розкошах****, а наші діти* аж ***харчатимуть у ярмі*** [Захарченко 1994/1, 2: 60]; *Уже як рішились* [їхати в Західну Україну], *то треба* ***робити*** *це* ***діло*** *прямо* ***з копита***. А ***лежатимеш на печі, не їстимеш калачі*** [Захарченко 1994/1, 2: 71]; ***А слово не горобець, вилетіло не піймаєш. – Горобей – не горобей, а ті, кому треба, дочулись і піймали...*** [Захарченко 1994/1, 2: 37].

Трагічність ситуації, що склалася, підкреслюють голосіння, лейтмотивом яких є звернення до Бога як до єдиного рятівника: *Де він зараз, сердешний, скитається? Ми тут розкошуємо за столом, а він же ж, може, там і голодний, і холодний, і крихточки в рот не взяв ради такого великого празника.* ***Боже ж мій, Бо-оже...*** [Захарченко 1994/1, 2: 37]; *Після похорону стала мати перед образами, рвала на собі коси, кричала одчайним криком: – О, діточки мої дороге-есенькі! Що мені робити з ва-ами?.. Не прогодую я вас. Помремо ми всі з голоду.* ***Мати Божа, заступнице наша перед Господом Богом****! Поможи мені, врозуми, дай порадоньку. Як мені вберегти пташаток моїх дрібненьких?..* [Захарченко 1994/1, 2: 68]; *Вуйна Стефа як почула се, так уся й затремтіла і заячала не своїм голосом, як навмируще: –* ***О, го-оре нам! Та на кого ж ти нас поки-инув****? Нас же замучать по Сибірах!* [Захарченко 1994/3, 4: 38]; *Дівчина лихоманково цокотіла зубами об алюмінієвий кухоль, примовляла: –* ***Ой, матіночко моя*** *рі-ідна, ой, нещасна ж я, неща-асна...* [Захарченко 1994/3, 4: 83].

У романі широко представлені метафори, що утворюють багатогранні персоніфіковані образи, побудовані на «оживленні» предметів і явищ: *Густа весняна темрява гомоніла, приглушено перегукувалася, тупотіла мостом з правого берега* [Захарченко 1994/1, 2: 34]. В. Захарченко наділяє природу властивостями, притаманними людині: *Заходило сонце, підпаливши всі до однієї хмарки, що*

розбрелися за день по небу й завмерли у вечірньому штилі. Усе небо заграло, озвавшись рожевими, оранжевими, жовтими, фіолетовими, зеленавими, блакитними кольорами [Захарченко 1994/1, 2: 88]. Зображення позитивного здебільшого тільки увиразнює сам трагізм ситуації та його сприйняття героями роману: *Який же красивий світ! ... А життя в ньому нема людям. Нема життя, а самі муки* [Захарченко 1994/1, 2: 88].

Трагізм дійсності вимальовується ще масштабніше з проникненням у причини голодного лиха. Наприклад: *Голодні східняки плавом пливли, затоплюючи всю Колодницю: були це старі й молоді, жінки з дітьми, чоловіки й парубки. І кожне: дай і дай. – А чого ж вас Сталінові колгоспи не годують? – Ой людоньки добрі! Не вибивайте нам очей тими колгоспами...* [Захарченко 1994/3, 4: 28].

Серед метафор, які виступають засобом творення трагічності буття, в романі найчастіше використовуються такі, що побудовані за подібністю функції (*горіли ступні* [Захарченко 1994/1, 2: 74], *погасли очі* [Захарченко 1994/3, 4: 47], *світ обступав його звідусіль* [Захарченко 1994/3, 4: 67], *доточувала свої слова гарячою молитвою* [Захарченко 1994/3, 4: 96], *красиве обличчя замкнулося* [Захарченко 1994/1, 2: 96], *сині очі вицвіли, пригасли* [Захарченко 1994/1, 2: 31]; *спалахнув жах* [Захарченко 1994/1, 2: 84]) та за враженням, що його справляє предмет або явище (*чужий світ ... байдужий, жорстокий* [Захарченко 1994/3, 4: 67], *живий хліб у землю закопують* [Захарченко 1994/1, 2: 65]4, *дідові слова були такі втішні, такі гарні, вони аж пахли свіжою хлібиною* [Захарченко 1994/1, 2: 60]).

Метафори та метонімії в романі вживаються здебільшого при описі пейзажу (*Густа весняна темрява гомоніла, приглушено перегукувалася, тупотіла мостом з правого берега* [Захарченко 1994/1, 2: 34], *А під горами урозсип позастрягали між садками хати, сяяли в промитому повітрі білими стінами назустріч сонцю, що вже прорівалося з-за хмар. Рідна сторона, їхній рай, з якого їх живосилом виганяє лютий голод* [Захарченко 1994/1, 2: 73]); для відображення переживань, внутрішнього стану героїв (*Василькові чорнів день. ... Горе так його вдавило, що не міг дихнути* [Захарченко 1994/3, 4: 31*]; Газда сів край столу й закам'янів* [Захарченко 1994/3, 4: 43]; *Гількові спаленіли щоки, і його красиве обличчя замкнулося* [Захарченко 1994/1, 2: 96]; *сині очі вицвіли, пригасли* [Захарченко 1994/3, 4: 31]; *Хлопцям і душа зів'яла від цього Здолбунова* [Захарченко 1994/3, 4: 65]; *Двох найменших Марія вже поховала, а старші під вікнами старцюють, тим лише й держаться на світі. Оляна тільки гляне, як вони з торбами ходять по дворах, так і затерпне їй душа* [Захарченко 1994/1, 2: 52]); для характеристики образу (*Значить, справді їм улив у душі їхні отрути якийсь антихрист* [Захарченко 1994/1, 2: 48]; *Тонкогубий видушив зовсім безгубу зміїну посмішку й нічого не сказав на жалібні материні слова* [Захарченко 1994/3, 4: 30]); для зображення трагічної дійсності (*Чужий світ обступав його звідусіль, байдужий, жорстокий* [Захарченко 1994/3, 4: 67]; *Ціле життя, вважайте, їмо той хліб пополам із слізьми* [Захарченко 1994/1, 2: 50]; *Ой, мабуть, по нашій долі гострою бороною протягли, ще й ралом пройшлися* [Захарченко 1994/1, 2: 49]).

Крім того, В. Захарченко створює індивідуально-авторські метафори: *Живий хліб у землю закопують* [Захарченко 1994/1, 2: 65]; *поруч роз'ятрюється ще одна цигарка, відказує... Поблимують у темряві цигарки, мовчать. Думають. І швидко згорають від думання* [Захарченко 1994/1, 2: 51].

Серед мовних засобів, які підкреслюють трагічність зображуваних подій, в романі трапляються поодинокі випадки метонімії в поєднанні з епітетами та фразеологізмами: «*Гади! От гади!» – лаявся Василь і ненавидів зараз голову сільради*

й усю сільраду з виконавцями й фінагентами з району вкупі, ***ненавидів своїми та братовими мозолями, і шуміли*** *в ньому* ***двома людськими голодними повенями холодні вокзали*** *і* ***неприкаянне поневіряння в чужих людей у чужому домі*** [Захарченко 1994/3, 4: 95]; *А чого ж вас* ***Сталінові колгоспи не годують*** [Захарченко 1994/3, 4: 28]*; Статечні газди не йняли сьому віри. Хто ж піде в ті колгоспи, коли оно від них* ***уся Україна пухне з голоду****, під нашими брамами співає лазаря. Ні, ми не такі прості, щоб добровільно стромляти в се ярмо свої голови* [Захарченко 1994/3, 4: 39].

Епітети широко використовуються автором для відтворення трагічної дійсності, особливо в описах: *Перед Васильком розчахнулося* ***бездонне провалля****, одрізавши від старшого брата, воно щомиті ширшало. Хлопець стояв у повному розпачі.* ***Чужий світ*** *обступав його звідусіль,* ***байдужий, жорстокий*** [Захарченко 1994/3, 4: 67]; *Вийшовши за своє село, вони оглядаються на "рідну сторону, їхній рай, з якого їх живосилом виганяє* ***лютий голод****"* [Захарченко 1994/1, 2: 73].

Увесь художній контекст, у якому персонажі спілкуються, дискутують, страждають, помирають, борються, виживають, дає відчуття трагічності. Навіть особливо світла ситуація Великодньої ночі, очікування Воскресіння Христового затьмарена чорними силами зла. Описуючи цю ніч, автор показує ситуацію гоніння на вірян, зокрема їхніх дітей: *Василько йшов у цьому* ***дивному нічному гомоні****, у цьому* ***людському безсонні*** *й загальній збудливій піднесеності, вдихав запах першої дорожної пилючки, притоптаного споришу, і маленьке серце бентежно завмирало в передчутті. Його тільки турбувало те, що в церкві може напоротися на вчителя* [Захарченко 1994/1, 2: 34]. Зображення світлих, позитивних моментів значно увиразнює трагічне всього твору: *Високо, мов голос з* ***голубих небес,*** *злинав тенор дядька Тараса, він за собою півчу, і було це так чисто, красиво, велично, що здавалось, наче небо розкрилося в усіх над головами, і Бог невидимо зійшов з неба в храм і увійшов у серце кожного, хто зараз гаряче молився. ... І для Василька вже й учитель, і Гарасюта, і стінгазета, і піонерська лінійка зробилися в цю мить такими* ***мізерними, безглуздими і безсилими*** *проти сієї* ***величної*** *краси, що не варт було про них і згадувати* [Захарченко 1994/1, 2: 35].

Здається, на природі теж позначилася трагедія народу: *Надворі темно, вітряно, сиро і, Боже ж, як холодно! Ще й мжичка з* ***чорних рваних хмар****, крізь які інколи проступає* ***блідий****, з* ***підпухлими очима місяць*** [Захарченко 1994/1, 2: 81]. В устах персонажів через відтворення пейзажів також виникають трагічні образи краю. Наприклад, Василько, будучи в Галичині, розповідає дівчинці Славі про своє село. Ця розповідь має глибоке трагічне забарвлення. Опис села створений на контрасті кольорів, які посилюють відчуття трагізму: ***Гори зелені, небо блакитне****, а* ***вітряки чорні****. І* ***нерухомі, як цвинтарні хрести****, бо голод...* [Захарченко 1994/3, 4: 47].

У романі широко використовуються епітетні конструкції:

- для створення характеристики образу: … ***журливий*** *материн* ***голос*** [Захарченко 1994/1, 2: 66]; *...****скрушні, співчутливі очі*** *жінок...* [Захарченко 1994/1, 2: 69]; … ***хрипкий голос*** *його прозвучав якось лиховісно...* [Захарченко 1994/1, 2: 49]; *...скочив мимо Петрівних, припечатавши Василька* ***лютим поглядом страшних водянистих очей*** [Захарченко 1994/1, 2: 84]; *То тут, то там дражнили в оселях собак жебраки, такі ж* ***здорожені, нещасні****, із* ***змученими обличчями*** *й* ***погаслими очима*** [Захарченко 1994/1, 2: 87]; *Хтось співав* ***жалісливим голосом****, нервово рвучи міха гармошки* [Захарченко 1994/1, 2: 80];

- у відтворенні психічного стану героїв: *Після похорону стала мати перед образами, рвала на собі коси, кричала* ***одчайним криком*** [Захарченко 1994/1, 2: 68]. *Жінка все лементувала, й оддалеки її лице перетворювалося на* ***суцільний, чорний крик*** [Захарченко 1994/1, 2: 79]; *Тільки* ***біль, нерозвидний, непроглядний біль...*** [Захарченко 1994/3, 4: 91];

- для зображення наслідків голоду: *У багатьох дітей попіднухали очі, а* ***обличчя*** *зробилися* ***сірі, брезклі****, аж* ***зеленкуваті*** [Захарченко 1994/1, 2: 67]; *Вилізли з пульмана чорні від вугільного пилу й* ***захлялі****, аж заточувалися...* [Захарченко 1994/1, 2: 86]; *Мати сидить під лісою з Меланею на руках. Боса,* ***з лиця аж чорна, губи потріскані*** *на вітрі, п'яти на* ***босих ногах*** *порепалися, ступити мука* [Захарченко 1994/3, 4: 31];

- при висловленні ставлення одного персонажа до іншого: *Де він зараз,* ***сердешний****, скитається? Ми тут розкошуємо за столом, а він же ж, може, там і* ***голодний, холодний****...* [Захарченко 1994/1, 2: 37].

Письменник послуговується у творі як порівняннями традиційного плану, так і індивідуально-авторськими, що будуються на основі найнесподіваніших зіставлень і зближень, які ще більше підсилюють, увиразнюють зміст суб'єкта порівняння: *Збирали люди врожай,* ***наче власні сльози*** [Захарченко 1994/1, 2: 63]; *Робив коло того паровика день крізь день,* ***мов проклятий ходив, як мара****, засмальцьований, тільки зуби було блищать* [Захарченко 1994/1, 2: 37]; *Ой, терпимо,* ***як прокляті****. Що воно в Бога праведного буде далі*? [Захарченко 1994/1, 2: 63]. При побудові порівнянь В. Захарченко досягає трагічного ефекту різними шляхами:

- через зведення в один образ живого й неживого, зокрема: *Худі, зморені коні тягли хід із труною. У труні лежав не старий ще чоловік із таким же сірим обличчям,* ***як і в живих****, що повільно пленталися за походом* [Захарченко 1994/1, 2: 73]; *Худюща, обличчя жовте,* ***як у мерця****. Очі провалилися в чорні ями* [Захарченко 1994/1, 2: 29];

- через порівняння трагічної радянської дійсності з іншими трагічними ситуаціями (війною, попереднім голодом): *Скільки вже хлопців через сільраду перехапали живосилом, плачі стояли по хатах не менші,* ***як у Німеччину вивозили*** [Захарченко 1994/1, 2: 42]; ***...Як і тоді*** **[у тридцять третьому]***, в колгоспі уповномочені стримлять, по одному на бригаду. І все, що оце змолотили, до вечора й гавкнуло на Заготзерно. І на насіння не зоставляють* [Захарченко 1994/1, 2: 63];

- через порівняння ставлення до людини зі ставленням до тварин: *Кажу вам,* ***як худобу на забій****, отако нас гнали* [Захарченко 1994/1, 2: 66]; *Обклали нас з усіх сторін,* ***як тих вовків*** [Захарченко 1994/1, 2: 41];

- через порівняння стану героїв зі станом під час хвороби та інших неприємних ситуацій: *Василько тремтів,* ***як у пропасниці****, але від того, що його лаяв Джуман, йому чогось легшало* [Захарченко 1994/3, 4: 55]; *І тут, у Ходовичах вуйки також йойкали,* ***наче їм холодної криги кинули за комір*** [Захарченко 1994/1, 2: 55].

Використовуючи порівняння, автор створює трагічно забарвлені замальовки:

- описує передчуття голоду, коли, здається, і природа проти людей: *А небо* ***мов закам'яніло*** [Захарченко 1994/1, 2: 63]; *А літо було без дощів, сухе,* ***як горох****, під обід робилося так варко, що коли виходиш із лісу або з хати надвір, то наче опинишся перед одчиненою духовкою* [Захарченко 1994/1, 2: 63];

- зображує картину голоду, стау та поведінки людей під час голоду: *Хати стояли* ***німі, наче в них повимирали люди*** [Захарченко 1994/1, 2: 69]; *Вони пожадливо,* ***мов галченята****, накинулися на хліб* [Захарченко 1994/1, 2: 67]; *На вулицях*

їм зрідка траплялися мовчазні люди із сірими, похмурими обличчями. Вони вовкувато обмацували подорожніх голодними підпухлими очима і ***брели, мов тіні****, далі...* [Захарченко 1994/1, 2: 73];

- змальовує картину трагічної радянської дійсності: *А бригадир оно двічі на день гатить у рейку на роботу.* ***Мов яконом у «Миколі Джері»****, жене мою матір у поле. Хіба це воля?* [Захарченко 1994/1, 2: 41]; *Та яка там любов, як батьків наших нещасних заходилися* ***цькувати*** *їхніми ж* ***дітьми, як собаками нещасними...*** [Захарченко 1994/1, 2: 47];

- описує ставлення начальства до простих людей: *Разом парубкували, дружили, а тепер, значить,* ***воно в начальстві, а я в землі по лікті****, й уже ти йому не брат, не сват і не товариш, а* ***такий же ворог****, як і весь простий народ* [Захарченко 1994/1, 2: 48];

- характеризує образ колгоспних начальників та ставлення людей до них: *Не вгостиш, то він тебе в таке ярмо занаряджуватиме, що наробишся,* ***як чорний воляка....*** [Захарченко 1994/1, 2: 49]; *І живуть, гниди,* ***як вареники в маслі*** [Захарченко 1994/1, 2: 48]; *Отаке начальство позаводилося кругом, куди не поткнися. Зате в самогонці розбирається,* ***як академіку вищих науках****. Уже із самісінького ранку ходять, мов соловейки* [Захарченко 1994/1, 2: 40];

- змальовує моральний стан людей, що боялися сказати зайве слово, та роздуми про це головного героя: *Василько помітив, що й тут, як і в Голосіївці, дідові ночувальники – дядьки з полтавської сторони, вуйки за кожною фразою сторожко оглядаються, мов школярики-пустуни, і примовкають, прохопившись необачним словом. Яка ж то величезна сила висить над усіма, гнітить, робить поважних людей полохливими,* ***наче зайці на весняній крижині посеред розбурханої повені*** [Захарченко 1994/3, 4: 39];

- зображає трагедії, пов'язані із встановленням колгоспного ладу на Західній Україні (смерть, зникнення людей): *Вуйна Стефа як почула се, так уся й затремтіла і* ***заячала не своїм голосом, як навмируще...*** [Захарченко 1994/3, 4: 38]; *Люди вбігали в напівтемну стодолу й* ***завмирали, мов громом уражені*** [Захарченко 1994/3, 4: 38]; *Про Гілька не було їм ніякої чутки.* ***Мов якась чорна дірка проковтнула його. Як і Василькового батька*** [Захарченко 1994/3, 4: 39];

- описує сам процес створення колгоспів, ставлення до цього селян: *Село,* ***мов потривожений мурашник*** [Захарченко 1994/3, 4: 41]; *Обклали нас з усіх сторін,* ***як тих вовків*** [Захарченко 1994/3, 4: 41]; *Кілька днів ходив Батіг похмурий,* ***як ніч*** [Захарченко 1994/ 3, 4: 43]; *Увечері обоє приходили додому похмурі,* ***сновигали*** *по обійстю,* ***мов тіні*** [Захарченко 1994/3, 4: 43].

Отже, відтворюючи трагічну дійсність життя українського народу, письменник вдається в романі «Прибутні люди» до використання різноманітних мовних засобів – фразеологічних одиниць, метафор, епітетів та порівнянь, які використовуються для характеристики образів при відтворенні психічного стану героїв, для зображення наслідків голоду, при висловленні ставлення одного персонажа до іншого, пейзажних описів тощо.

Література

Б о р е в 1 9 6 1 : Борев, Ю. Б.: О трагическом. Сов. писатель, Москва 1961.

З а х а р ч е н к о 1 9 9 4 : Захарченко, Василь: Прибутні люди: [роман]. In: Вітчизна 1, 2/ 1994.

З а х а р ч е н к о 1 9 9 4 : Захарченко, Василь: Прибутні люди : [роман]. In: Вітчизна 3,4 /1994.

К о н о н ч у к 2 0 0 1 : Конончук, Т. І.: Поетика трагічного в романі Василя Захарченка «Прибутні люди». In: Вісник Запорізького державного університету. №1. Запоріжжя 2001, с. 48-52.

К р и в о п и ш и н а 2 0 1 2 : Кривопишина, К.: Літературно-критична рецепція творчості В. Захарченка. In: Вісник Черкаського університету. № 5 (218). Серія: Філологічні науки. Черкаси 2012, с. 70-77.

Summary

In the article creative activity of the Ukrainian writer of the 60-ies V. Zakharchenko is analyzed. Lingvistic interpretation of the category of tragical in the novel «Arrived people» is investigated. Peculiant aftention is paid to individual stylistic means.

Key words: tragical, stylistic means, individual author contructions, contrast.

ІМАГОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС КОНЦЕПТУ «МОВА» В МАЛІЙ ПРОЗІ МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА

Бурлакова Ірина
Національний авіаційний університет
irburlakova@yandex.ru

Література української діаспори повоєнного періоду, яка розвивалася в контексті світової культури, більш мобільно реагувала як на глобалізаційні запити, так і на потреби самоідентифікації та маніфестації себе задля самозбереження на тлі культурного багатоголосся інших етносів, аніж література «материкова». У діаспорній поезії та прозі спостерігаємо особливу увагу до питомо українського слова, яке б вирізнялося своєю особливою енергетикою автентичності на тлі, скажімо, інтернаціоналізмів.

Тож цілком закономірним є те, що сама тема рідної мови, її збереження задля нащадків стала однією з актуальних для українського письменства, яке перебувало в умовах вимушеної еміграції. Тим більше еміграції політичної, коли українці ставали вигнанцями через свою незгоду з негласним курсом влади, яка впроваджувала політику етноциду, спираючись на ідеологеми, ворожі для повноцінного розвитку націй. І не менш загрозливим в ситуації нівелювання національних культурних цінностей поставав етноцид духовний. Тема мови стала одним із екзистенційних кодів української діаспорної літератури.

Зосередженість на мовному питанні, на самому образі мови, «лінгвоцентризм» діаспорної літератури позначилися не лише на виборі митців, якою саме мовою писати, а й проблемою мови, яка визначала змістові домінанти окремих творів.

Не обійшов своєю увагою тему мови й письменник-гуморист Микола Понеділок. Тема мови органічно доповнювала коло «олітературених» письменником мотивів, пов’язаних з реаліями життя українського емігрантського середовища за океаном. «…Письменник в умовах еміграції, може реалізувати себе як рідною мовою, так і мовою Іншого, це залежить і від власного вибору письменника, а також від чинників, які впливають на нього як на індивідуума в полі Іншого (самореалізація, гідна екзистенція та ін). Одним із завдань письменника-емігранта, який вибирає мовою творення свою рідну, залишається проблема не розчинитися в Іншому, не згубити власне етнічне «Я» в силовому полі Іншого. До силового поля Іншого зараховуємо як територіальний чинник (тобто територію Іншого), культурологічний аспект у широкому розумінні, медійний (роль ЗМІ у впливі на особистість), історичний та політичний моменти» [Потапенко 209: 117].

Лінгвоцентрична парадигма ліричних і гумористичних оповідань М. Понеділка визначалася не лише озвученим вище чинником (свідома програмовість творів, спрямованих на охорону всього українського), а й, власне, мала ще один – ностальгування за батьківщиною. Рідна земля поставала як простір екзистенційно органічного перебування героя. І все це – на тлі контрасту життя емігранта в умовах іномовної культури Америки. Країна, яка дала прихисток тисячам українських вигнанців, усе ж існувала в свідомості українського письменника не лише як інокультурне, а й як іноментальне середовище. Тема мови відкрила для

українського читача в одному з представників сатирично-гумористичної літератури тонкого лірика.

Розвиваючи найкращі традиції української гумористичної й сатиричної класики, М. Понеділок в своїй ліризації комічного органічно доповнює дискурс жанру усмішки, що стала літературною візитівкою Остапа Вишні, який, своєю чергою, освоїв та репрезентував у своїй творчості ліризм як особливу якість українського народного гумору. Свідомо виокремлюємо лінгвоцентричну основу ліризму Понеділкових гумористичних оповідань, хоч загалом малодослідженою ланкою лишається індивідуальний стиль письменника в цілому. Однак маємо констатувати, що вітчизняне літературознавство має певні здобутки у вивченні творчої спадщини письменника, хоч і представлені вони у нечисленних працях науковців. Це, зокрема, роботи таких дослідників з діаспори, як М. Гарасевич («Зорепад» Миколи Понеділка»), Ю. Клиновий («Два обличчя Миколи Понеділка») Л. Полтава («Коли говорять земля і серце...»), В. Чапленко («Творчість М. Понеділка в світлі критики»).

Доброзичлива енергетика гумористичного слова М. Понеділка та його тонкий ліризм стали об'єктом дослідження вітчизняних науковців уже на сучасному етапі літературознавства. В середині 1990-х років в Україні ім'я діаспорного письменника-гумориста відкриває українському читачеві О. Кузьмович. А В. Супрун робить спробу систематизації здобутків діаспорного та «материкового» літературознавства з метою вивчення рис індивідуального стилю сатирика у своєму дисертаційному дослідженні «Творча індивідуальність Миколи Понеділка-епіка»). У праці порівняльного характеру В. Супрун означив актуалізовану нами ідею органічної співзвучності гумористичної творчості двох українських майстрів, котрі утверджували своїм словом національну самобутність гумору – Миколи Понеділка й Остапа Вишні [Супрун 2007].

У 2002 році в Україні у видавництві Олени Теліги вийшло двотомне видання творів письменника-гумориста «Казка недоказана моя» з передмовою О. Кузьмович, яка має промовисту назву «Повернення Миколи Понеділка» [Кузьмович 2002]. Усі твори, включені до цього двотомника, входили до різних збірок, опублікованих свого часу за кордоном. Стаття-передмова О. Кузьмович починається з важливих для розуміння джерел авторської свідомості рядків: «Твори українського письменника Миколи Понеділка **переповнені тугою за рідним краєм**, за рідним селом і батьківською хатою. Ця туга є у гумореcках, в оповіданнях та повістях, вона визирає майже з кожної сторінки його книг. Та ж він сам подає кредо, що сумною стрічкою проходить у всіх його писаннях – його «душа до всього звикла, лише не до **чужини**» [Кузьмович 2002: 5].

Ностальгія за втраченою батьківщиною, візія якої архетипно спрямована на образ раю, яскраво проявляється у нарисі «Удвох» (цей твір увійшов до збірки «Говорить лише поле…»). Центральний персонаж твору, який виступає в ролі оповідача – це ліричний герой, котрий є проекцією *alter ego* автора не лише на рівні вгадуваних обставин життя автора біографічного, а й в аспекті автобіографічного дискурсу психології персонажа, його настроїв та емоційної сфери життя, яка наповнена тугою за вітчизною.

Особлива сповідальна тональність супроводжує монолог емігранта, який укотре перечитує листи з України (власне, читає ліричний герой разом з ще одним персонажем – Тугою): «*І ми удвох читаємо листа, що приблудився з-за тридев'ять земель до мене, аж звідти, де я колись уволю житами наблудився, босоніж*

понабігався і на соломі в полотняній сорочці з дошкульними рубцями понаспався» [Понеділок 2003, Т.1: 309].

У нарисі віднаходимо той архетипний образ українського села, який набуває онтологічного значення, міфологізуючись до рівня екзистенційного образу-символу «колиски» української культури. Причому цей образ атрибутивно пов'язаний не лише з образом землі (хати, стежки, криниці), а й образом Слова, з концептом «мова». Тому село – це метафора простору, позбавленого такої хронопічної ознаки, як замкненість. Сам образ універсалізується через етичні цінності й моральні імперативи.

Ліричне оповідання «Удвох» щедро інкрустоване гумористичними фрагментами, що калейдоскопічно відтворюють світ дитинства на рідній землі. І власне комізм зображуваних епізодів з дитинства героя забезпечує блискуче знання мови, що дозволяє нюансувати особливості народної говірки. Так, батько малого Миколи, вгамовуючи хлопця, звертається до нього з «погрозами» зовсім незлостиво, вдаючись до оксюморонів, що й творить ефект комічного: «*І чого це ти, Колько, ногами смалиш? Хочеш, щоб* ***віником тебе звінчав***?» [Понеділок 2003, Т.1: 310].

Пієтет до рідного слова й емоційне переживання слова, що повертає героя в дитинство, передається через майстерно підібрані деталі: «*Обоє ми замовкли* (герой і Туга. – І. Б.). *І в затишку кімнати чутно, як* ***лист у наших руках треммтить***. *Ми* ***не читаємо, а п'ємо вдвох слова***…» [Понеділок 2003, Т.1: 311]. «Естетика мовної пам'яті є активним ціннісним відношенням діаспори до рідної мови як самодостатнього естетичного феномену: самим фактом спілкування нею у писемній та усній формі, виявляється її естетичне переживання діаспорою, яка формами рідної мови розповідає, співає, висловлює свою любов, довіру, сприйняття чи відторгнення і т. ін. Зберігаючи батьківську мову, діаспора тим самим виступає не лише як оберіг, а й як творець національного слова: передаючи у ньому побачене, пережите, почуте, вона переборює його матеріально-визначений зміст» [Москалюк 2011: 9].

Раптова зміна настрою, агресія та образа, спрямовані до персоніфікованого образу Туги, оголюють внутрішній стан ностальгуючого героя. Герой то наказує Тузі відійти в кут кімнати і зникнути там, не турбуючи його, то кличе її: «*Вона мені потрібна.* ***Без неї я порожній****, без тепла, навіть без вогника. Вона ж наповнює мене і огріває…*» [Понеділок 2003. Т.1: 312].

М. Понеділок привертає увагу читача не лише сатирично-гумористичною спрямованістю свого вислову, а й особливим пієтетом до рідного слова від самого свого літературного дебюту в 1947 році. Ностальгійний наратив органічно пов'язаний з онтологічно значущим концептом «мовна пам'ять». Це той рівень увиразнення екзистенційної парадигми національної літератури, коли здійснюється перехід від естетичного до етичного, а з етичного у міфопороджуюче. Поділяючи точку зору В. Москалюк, зафіксовану в тезі «Рідне слово, яке живе завдяки діаспорі, уже від самого початку є явищем естетичним, бо особисто співпереживається, оцінюється національною спільнотою, естетичний момент мислиться як момент, притаманний онтологічній сутності рідного слова. Так слово перетворюється на величину міфічну, метафізичну…» [Москалюк 2011: 9], зауважимо, що в контексті лінгвоцентричного дискурсу діаспорного письменства існування рідної мови набуває особливого хронотопічного значення як час існування нації, постійно продовжуваний «історичним теперішнім», і як «топос», в координатах якого оприявлюється культура нації.

Лінгвоцентрична матриця духовного життя діаспори пояснюється екзистенційною потребою реактуалізації власної дійсності в нових умовах життя. Мова як спосіб існування естетичного і мова в її етичній парадигмі постає через розуміння мови як *діяльності*. Ми не ставимо за мету реактуалізувати на матеріалі творчості М. Понеділка гумбольдтівську антропоцентричну парадигму вчення про мову як «роботу духа», однак вбачаємо у творенні української літератури за межами України прояв концептуальних засад вчення О. Потебні, який аналізує погляди свого німецького колеги, орієнтованого на розуміння того, що мова зароджується в таких глибинах людськості, що його не можна вважати винятково «творінням народів», а певним сакральним «даром» їм.

Актуалізація концепту «мова» надає тексту «лінгвоцентричного» акценту, поглиблюючи онтологічний дискурс новелістики М. Понеділка, його культурологічну парадигму. Й хоча дослідження поетики, ревізія естетичного рівня ліричних та гумористичних оповідань М. Понеділка ще попереду, а підпорядкованість слова програмовій настанові автора часом є не надто художньо завуальованою (що дещо шкодить їх художній вартості), проте читача приваблює щирість, з якою письменник ділиться тривогою щодо долі мови, її збереження в інокультурному середовищі. «В еміграційному дискурсі постає питання не лише творення, а й самовизначення письменника. Письменник, перебуваючи в еміграції, є у силовому полі Іншого, на Його території, тому перебуває під впливом культурної інформації цього Іншого» [Вознюк 2008: 175].

Модель «Я / Інший» особливо акцентована в новелі «Говорить лише поле», де зустрічаємо антонімічні означення «***наше***», «***у нас*** *вдома*», «***у нас*** *на чорноземі*», «***рідна*** *пісня*», «***рідне*** *жито*» й «***нерідне*** *місто*», «***чуже*** *життя*». Дія відбувається в Німеччині. Двоє українців-емігрантів рушають за межі табору (в якому мешкають такі ж, як і вони, вигнанці з України), аби помилуватися краєвидами, а особливо тим пагорбом, який не оброблений, не ораний. Як виявилося, один з товаришів (Карпо) заплатив господарю-німцю за те, щоб ця латочка землі залишиться незайманою: аж надто нагадує вона про знайому з дитинства природу рідного краю («*На тім горбу – єдине місце, де хоч на шпориш надивишся*» [Понеділок 2003, Т.1: 293]). Емігрантові на чужині важливо віднайти й зберегти хоча б фрагмент того світу, що живе в його спогадах. Друзі наближаються до пагорба й насолоджуються природою, торкаються трави, відпочивають на нагрітій сонцем землі. І цей маленький світ, який нагадує їм малу батьківщину, набуває акустичних характеристик, говорить до ліричного героя. «*І раптом відчувається щось загублене і тільки що, на короткий, куций час, віднайдене – **невисловлено** гарне та приємне…*» [Понеділок 2003, Т.1: 294]. «*Принишкли обидва. І **слухаємо**, як міріади стебел та пагінців, хитаючись, **розповідають** нам стару, ще з рідних земель, казку…*» [Понеділок 2003, Т.1: 296].

Карпо згадує, як у його рідному селі «*…в травні, щонеділі дівчата й хлопці збираються на полі. Як на найвищому горбі до півночі співають. Той спів із вигону крилатим подихом під хати злітає…*» [Понеділок 2003, Т.1: 293]. Але коли довідується від товариша, що врятований ним горбочок теж вподобала собі молодь, то втрачає рівновагу й ображається й на юнаків і дівчат, і на свого товариша: «*Тобі занадто весело, що вони плигають і вичовгують траву! Чи, може, ти їм сам отут збиратися нараяв? Щоб скакали, верещали, шпориш тут толочили? Так?*» [Понеділок 2003, Т.1: 298]). Лише за кілька днів друзі зустрілися, й тривожні сигнали туги, яка переповнювала душу Карпа, стали кричущими: відшукавши «найгустішу зеленину», він кинувся на землю. «*Обличчям до землі. Руки розіп'яв. І вже не*

лащився до неї, не пестився, як ще недавно, на горбі […] *О ні! Розгніваний, він, коли б міг, щосили* ***трусонув тепер землею***» [Понеділок 2003, Т.1: 300). У цій сцені зосереджені катарсисні екзистеціали, які розгортаються через бінаризм говоріння / мовчання:

«*– Карпе?*

– Краще ***мовчи****! – сквапливо зупинив мене. –* ***Все навкруги говорить… Слухай****…*

Дійсно, ***стоголоса мова*** *прокрадається… І спів…*

Бринить-підспівує *жито…*

Трава пручається під нами – ***шарудить****… Сп'янілі далі міняються кольорами і* ***відзиваються*** *маленьким,* ***ледве чутним срібним дзвоном****…*» [Понеділок 2003, Т.1: 300].

Голос землі, голос трави, голос поля – це те, що, перебуваючи у кризовому стані, прагне почути на чужині українець-емігрант з ліричного оповідання М. Понеділка. І ці почуті ним голоси нарешті допомагають позначити те, що його переповнює («*Та зви як хочеш: перепона, журба-печаль,* ***зневолена самотність*** *і спогади про хату… Про… про… все і про ніщо…*» …[Понеділок 2003, Т.1: 301] і про що несила зізнатися товаришеві. Порозумітися друзі змогли лише після того, як Карпо почув слово-сповідь свого друга. У кожного є історія про *своє* поле (в одного поле асоціюється з образом «закосиченого піснями» жита, в другого – з образом дівчини, якій так і не наважився освідчитися у косовицю й від якої отримав у подарунок колючого будяка). І наратив двох біографій фокусується в спільний досвід травмованого вигнанням покоління українців, «утисненого» у «чужі сосни та бараки» (М. Понеділок).

Новий вибух некерованої агресії, яка виростає з відчаю, у Карпа викликали слова товариша про те, що на пагорбі, порослому шпоришем, який він так уподобав, були поховані коні. І тепер у гніві він зміг висповідатися у своєму болю: «*Сьогодні минає п'ять років, як мого батька вбили, вбили одним пострілом, на п-о-л-і! І поховали в житі, без хреста і без приміти… Один тільки шпориш і вказував могилу…*» [Понеділок 2003, Т.1: 306].

Тільки тепер стає зрозумілим, чому Карпо неохоче підтримує діалог: він не хоче чути людської мови там, де має говорити *лише поле*, бо саме поле знає про його тугу. І знову порозумітися із другом Карпо може після того, як той зізнається, що його дівчину – оту насмішкувату дарувальницю будяка – поховано «між гречками». Отже, і його трагічну таємницю зберігає поле. Коло мовчання розірвано. І Карпо на зворотньому шляху, дорогою до бараків, звертає увагу товариша на будяк (поле кожного з героїв має свої емблеми – шпориш і будяк). «*…Будяк, віднайдений на* ***чужині****, видався мені таким далеким і таким близьким, таким засохлим і наново живим…*» [Понеділок 2003, Т.1: 306].

У ліричному оповідання «Говорить лише поле» репрезентативні коди образу поля, конотовані модусом пам'яті. Пам'ять має свій голос. Сповідь відбирає сили в обох героїв. Актуалізація власного трагічного досвіду й співпереживання чужого знесилюють, і тому після сповіді знову настає мовчання: «Немає сили більше говорити. Замовкли» [Понеділок 2003, Т.1: 308].

Локус індивідуального досвіду розмикається у необмежений простір, який універсалізує пам'ять поколінь, і поле стає метафорою такого простору. Тому він наділений власним голосом, який вбирає загострений ностальгією слух людини, що живе на чужині: «*Я дивлюся на будяк – і мені поле простелилося без краю… Через*

худенькі сосни, чагарники, крізь куряву і дим чужого міста – туди… Де рівнина губиться в імлистій далині, де важкий колос клониться до чорнозему… Де будякам та шпоришам поміж житами й гречками немає ліку…

Мені й Карпові ***забракло слів.***

Говори… ***Говори за нас*** *– і про все наше –* ***чужеє і ріднеє*** *поле…*» [Понеділок 2003, Т.1: 308].

Спостереження над імагологічними презентаціями в американському циклі малої прози М. Понеділка образу українського емігранта уможливлюють висновки про конструювання письменником такої моделі «Я / Інший», у якій концепт «мова» теж стає змістовизначальним. Причому під означення «Інший» підпадають не самі американці, а «американізовані» співвітчизники, й парадигмальним тут стає лінгвомаркер. Створений автором образ українця-емігранта і його ставлення до мови стає способом імагологічної презентантції отого пограниччя Україна / світ, де екзистенційно значущими є візія малої батьківщини та концепт мови (рідного слова).

Художня модель малої вітчизни, яка постає з лірично-гумористичних оповідань М. Понеділка, пов'язана з темою мови / голосу / пам'яті за кількома рівнями – екзистенційним, імагологічним й власне емоційним (ностальгійним). Модель говоріння / мовчання актуалізує дискурс слова (мови) як діяння (В. Гумбольдт). Запропонована свого часу В. Гумбольдтом ідея взаємодії духу і мови ґрунтується на категорії «народного духу»: «*Мова є нібито зовнішнім проявом духу народів: мова народу – це його дух і дух народу – це його мова*» [Гумбольдт 2001: 68].

Мова постає як змістовизначальний чинник етнокультурної моделі світу емігранта, питомо українське слово виступає знаком автентичної, зафіксованої у пам'яті візії малої батьківщини (з рустикально-заповідальними маркерами, з відповідним ліричним началом, які домінують в її поетиці). Саме мова, яка в низці гумористичних оповідань М. Понеділка організовує семантичне ядро тексту, детермінує дихотомію «периферія» / «центр»: центром постає земля, яка є колискою рідної мови, український селянський космос як «місце сили», знакове для українця. Еміграційне середовище у цій дихотомічній моделі є периферією, причому відцентрування здійснюється не за географічним принципом, а за екзистенційним, залежно від того, як українцями-емігрантами забувається рідна мова, рідна культура. Однак коли йдеться про деформовані радянською ідеологією реалії українського життя, то полюси в дихотомії «периферія» / «центр» зміщуються: у центрі постає українська діаспора як осередок культури, як середовище, у якому зберігається те, що в Україні зазнає репресій, негації, нігілізму. На прикладі малої прози М. Понеділка переконуємося, що концепт «мова» у творчості письменників-емігрантів набуває імагологічного статусу, тих парадигмальних якостей, у яких мова постає як «робота духу».

Література

Вознюк 2008: Вознюк, О.: Еміграційна візія Іншого: теоретичний аспект. In: Вісник Львівського університету. Серія філологія. Вип. 44. Ч. 1. Львів, 2008, с. 178 – 184.

Гумбольдт 2000: Гумбольдт, В. фон.: О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. In: Избранные труды по языкознанию / Общ. ред. Г.В. Рамишвили; послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева; [пер. с нем.]. Прогресс, Москва 2000, с. 37 – 298.

Кузьмович 2003: Кузьмович, О.: Повернення Миколи Понеділка додому. In: Понеділок М. Казка недоказана моя. Т.1. Вид-во імені Олени Теліги, Київ 2003.

М о с к а л ю к 2 0 1 1 : Москалюк, В.: Діаспора і мовна пам’ять народу: естетичний аспект. In: Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. №1. Міленіум, Київ 2011, с. 6 – 10.

П о н е д і л о к 2 0 0 3 : Понеділок, М.: Казка недосказана моя. Гумористичні образки та новели. Вибране. Т.1-2. Видавництво імені Олени Теліги, Київ 2003

П о т а п е н к о 2 0 0 9 : Потапенко, Л.: Імагологічні проблеми національної ідентичності та репрезентації «Іншого» в праці Е. Саїда «Культура й імперіалізм» (компаративний аспект). In: Новітня філологія. №13 (33). Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, Миколаїв 2009, с. 117 – 126.

П о т е б н я 1 9 9 3 : Потебня, А.: Мысль и язык. СИНТО Киев 1993.

С у п р у н 2 0 0 5 : Супрун, В.: Національна самобутність гумору Миколи Понеділка й Остапа Вишні. In: Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць. Вип. 21. Ч. 2: Питання менталітету в українській літературі. Акцент, Київ 2005, с. 608 – 620.

С у п р у н 2 0 0 7 : Супрун, В.: Творча індивідуальність Миколи Понеділка-епіка. Автореф. дис.… канд. філол. наук Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кіровоград, 2007.

Summary

The language-centered matrix of the diaspora’s spiritual life is explained by the existential need for re-creation of one’s own reality in the new life conditions. Language as the means of aesthetic existence and language in its ethical paradigm appear through understanding of language as *an activity*.

M. Ponedilok attracts the reader’s attention with his satirical and humourist expressions as well as with special piety towards the Ukrainian word. The nostalgic narrative, “language memory” is the level of verbalization of the existential paradigm of a national literature, when a transition occurs from aesthetic to ethic, and from ethic to myth-creation.

The individual experience opens into an unrestricted space universalizing the memory of numerous generations, and this field becomes the metaphor of such space. That is why it has its own voice absorbing the auditory sense of a person living away from his/her homeland, sharpened by nostalgia. Language appears as the cornerstone of the ethnocultural model of a Ukrainian emigrant, and the Ukrainian word acts as the sign of authentic vision of one’s homeland, fixed in memory (with the relevant features as well as lyrical origin dominating in its poetics). It is the language that organizes the semantic nucleus of a series of short stories by M.Ponedilok and determines the periphery/centre dichotomy: the birthplace of the native language, the Ukrainian rural cosmos as the “holy place” for a Ukrainian person.

Key words: memory mode, imagological discourse, periphery/centre dichotomy.

ДІАЛЕКТИКА ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ У ХУДОЖНІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЕОНІДОМ ГОРЛАЧЕМ ОБРАЗУ І. МАЗЕПИ

Федько Ольга
Запорізький державний медичний університет
fedko_olga@ukr.net

Леонід Горлач – автор п’яти історичних романів у віршах, призначенням яких є «створити образно-емоційні, достовірні портрети великих попередників, фундаторів нашої культури, розшифрувати «білі плями», яких багато зібралося на тисячолітньому шляху, спростувати усталені приписи й стереотипи мислення» [Шокало 2010: 12]. Творчість Леоніда Горлача отримала високу оцінку таких літературознавців і критиків, як І. Закутна, С. Козак, І. Кропивко, Д. Наливайко, М. Слабошпицький, О. Шокало та ін. Серед творів історичної тематики письменника важливе місце посідає його роман «Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи)», який присвячений особливо складному і неоднозначному у потрактуванні періоду української історії. Як зазначає М. Слабошпицький, цей роман «став особливим випробуванням для автора, якого підстерігала небезпека піти в фарватері або міфологічної традиції, започаткованої Вольтером («Мазепа» Дж. Байрона, В. Гюго, Б. Залєського, Ю. Словацького), або ж варіювати лірико-публіцистичні мотиви Сосюриної поеми. Горлач вистояв перед спокусами. Його «Мазепа» концептуально абсолютно самостійний твір. Тут історія, побачена українськими очима» [Слабошпицький 2013: 13]. Акцент у романі припадає на образ гетьмана, оскільки у буремні часи посилюється роль особистих якостей лідера у перебігу подій, його відповідальність за долю нації. Відповідно, предметом нашого дослідження стає специфіка вибудовування у романі концепції особистості Івана Мазепи.

Складність завдання, яке постало перед письменником, зумовлена двома чинниками: необхідно було врахувати особливості світогляду тієї доби і відобразити неоднозначність потрактування образу Івана Мазепи в історичній думці і навіть в рецепції його сучасників. Для з’ясування специфіки розкриття у романі діалектики душі цього державного діяча варто визначити, рисами яких основних типів особистості наділяє персонажа Леонід Горлач для зображення суперечливості його натури.

Макс Шелер у статті «Людина і історія» вказує на той факт, що «немає більше жодної єдності у поглядах на природу людини» [Шелер 1993: 135], і називає п’ять основних типів особистості: «homo religiosis» («людина релігійна»), «homo sapiens» («людина розумна»), «homo faber» (людина, що працює»), «homo degeneratus» («людина, що деградує»), «homo super» («надлюдина»).

Концепт «homo religiosis» пов'язаний із вірою людини в Бога, ґрунтується на біблійних міфах і надалі має сильний вплив на людей, незважаючи на їх релігійні переконання. Макс Шелер наголошує на стійкості того страху, який став психологічною основою міфу про гріхопадіння, «свого роду невиліковну хворобу людини як *людини*» [Шелер 1993: 136], іманентно властиву кожній особистості схильності до надлому, падіння. Незважаючи на специфічність такого підходу до людської природи, варто відзначити, що Леонід Горлач врахував релігійність

світогляду XVII століття при написанні свого твору: він згадує міф про сотворіння людини *«Чи інша глина в Господа в руках / була, коли ліпив твою подобу»* (Л. Горлач. Руїна: 50), про Бога як провідника народу: *«сам Господь вказує нам дорогу»* (Л. Горлач. Руїна: 165), вирішальну роль його благословення і суду: *«О Господи, прости…»* (Л. Горлач. Руїна: 153).

Гетьман був глибоко релігійною людиною і відомим меценатом, тому виголошення йому анафеми за наказом царя не могло не стати глибоким потрясінням: *«А я ж їм церкви до небес, я приходи… / Так де є ще в світі подібні народи, / де служать церковні щурі сатані?»* (Л. Горлач. Руїна: 207). Для людини тієї доби бути проклятим церквою означало втратити надію на порятунок, прощення, спокій у Царстві Божому. Недарма гетьмана перед смертю мучать видіння: привид Кочубея, що намагався помститися йому з того світу, Мотря, мати, дух козака Барила, який доглядав пасіку і загинув на її сторожі. Старий козак, який є втіленням народної мудрості, як дух і після смерті береже «пасіку», «сад» – Україну, запевняє Мазепу, що навіть після смерті їм не судилося спокою. І зрештою, йому ввижається Петро І зі скривавленим ножем у руках, і гетьман ладен на все, аби захистити від нього скриньку *«що приховала таїну велику / чи, може, тільки розмисли старі»* (Л. Горлач. Руїна: 241) як символ його задумів, ідей і мрій. Смерть Мазепи зображена у творі з глибоким символічним підтекстом: у цей самий момент починається страшна буря, підкреслюючи і велику втрату, і кінець цілої епохи, і силу буремного духу гетьмана, який стоятиме на варті України і після смерті: *«щоб між часами давніми і нами / живий Мазепа свічкою світивсь»* (Л. Горлач. Руїна: 242). Використання образу свічки, яка асоціюється передусім із церковною атрибутикою, є водночас і символом божого прощення, навіть мучеництва цієї людини, її вічної молитви за Україну і закликом до вшанування пам’яті гетьмана.

Ще один тип особистості, який сягає корінням античних часів, – «homo sapiens», протиставляє людину тварині на основі властивого їй специфічного діючого первня – розуму («ratio»), який «розглядається як часткова функція божественного» [Шелер 1993: 137]. Тільки завдяки цьому розуму вона має змогу «самостійно пізнавати суще, яке воно є в собі, божество, світ і самого себе» [Шелер 1993: 137]. Цьому типу особистості протиставляється інший – «homo degeneratus». Ця «діонісійська людина» за допомогою тих самих свідомих дій, якими «homo sapiens» «намагається блокувати життя своїх поривань і почуттів, щоб осягнути вічні ідеї, навпаки, більш за все прагне блокувати дух, розум (сп’яніння, танок, наркотики), щоб, відчуваючи…, возз’єднатися з живодайною природою» [Шелер 1993: 140]. Відповідно, цю антиномію можна розглядати як взаємодію діонісійського і аполлонівського первнів.

Аналізуючи природу різних видів мистецтва, Ніцше вдається до співвіднесення їх з античними богами – Аполлоном і Діонісієм. Якщо перший «панує над ілюзійним блиском краси у внутрішньому світі фантазії» [Ницше 1996: 60], несе у собі принцип індивідуалізації, «є мірою, числом, обмеженням і пануванням над усім диким і неприборканим» [Юнг 1998: 165], то другий «означає вивільнення безмежного потягу, вибух неприборканої динаміки тваринної і божественної природи» [Юнг 1998: 165], «сама відчужена, ворожа… природа знову святкує… примирення зі своїм блудним сином – людиною» [Ницше 1996: 62].

Вічна боротьба цих первнів відображається і у характері Івана Мазепи. Хоча в особистості гетьмана домінує «ratio», він залишається людиною зі своїми пристрастями, якій хочеться тепла і сімейного затишку: *«Держава – що? Вона собі*

держава, / хоча від неї в тебе булава. / Та як спікає самота іржава / і душу, й тіло, і німі слова!» (Л. Горлач. Руїна: 107). Закоханий Мазепа зображений на тлі вишневого цвіту, прекрасного, ніжного, тендітного, як молодість, і такого ж скороминущого. Чоловік гостро відчуває прірву у віці між собою і Мотрею: *«Ох, Мотре, Мотре, муко моя й знадо / Між нас – моя холодна сивина. / Віддав би разом з булавою радо / її комусь за молодість сповна»* (Л. Горлач. Руїна: 109).

У коханні, пристрасті найсильніше проявляється діонісійський первень. Гетьман здатний на хвилю відкинути ту велику мету, яку бачить перед собою завдяки просвіченому розуму, однак перемога пристрастей у його натурі хвилева, дуже швидко аполоннівська натура приборкує їх, він свідомий свого статусу публічної особи, не може, як його кохана, знехтувати думкою людей чи покинути свої обов'язки: *«Ні, серденько. Осудять люди. / Я ж не якийсь то там спудей, / не молодий козак голота, / Що при нужді втече на Січ. / У гетьмана своя Голгота, / свій суд питомих протиріч»* (Л. Горлач. Руїна: 113). Мазепа, не вагаючись, засуджує на страту Кочубея, свого давнього товариша і батька Мотрі, оскільки цього вимагають обставини: *«Отож заради вишньої мети, / яка ночами не дає заснути, /я через себе мушу перейти /і голови донощикам зітнути...»* (Л. Горлач. Руїна: 133). Відповідно, Іван Мазепа зображений як людина, у душі якої постійно точиться боротьба між «ratio» і «cardio», хоча свідомість свого обов'язку і священної мети переважає.

На позначення натуралістичного, «позитивістського», а також прагматичного підходів до потрактування людської природи М. Шелер використовує формулу «homo faber» [Шелер 1993]. Ця теорія заперечує протиставлення людини і тварини, наголошує на тому, що людина – не розумна істота, а «інстинктивна». ЇЇ думки, найвищі емоції – це лише реалізація знакової мови її підсвідомих базових потягів: до продовження роду, до влади і росту, до живлення.

Відповідно до пріоритетності одного з цих потягів сформувалися три натуралістичні теорії історії. Так, її політико-силове розуміння спирається на положення Т. Гоббса і Н. Макіавеллі і визнає вирішальними факторами історії політичну боротьбу, тобто «боротьбу за панування між державами, станами чи групами людей як фактор, який визначає основні лінії економічного і духовно-культурного буття і перебігу подій» [Шелер 1993: 144]. Попри заперечення «божественної іскри» у людині, уявлення про неї як про особливий вид тварини, прихильникам натуралістичного потрактування історії властива «віра в єдність історії людства і більш чи менш сильна віра в раціональну еволюцію, в те, що історія рухається до однієї великої мети» [Шелер 1993: 144]. У романі «Руїна» акцент припадає на зображення тогочасної національної еліти України, тож мотив влади є одним із провідних.

Іван Мазепа зображений як розумна і освічена людина, яка добре розуміла сутність політики. Він неодноразово згадує Н. Макіавеллі, що зміцнює алюзії на філософію цього політолога, його уявлення про необхідні лідеру риси характеру: «з усіх звірів хай правитель уподібниться двом: левові і лису. Лев боїться капканів, а лис – вовків, відповідно, треба бути подібним до лиса, щоб оминути капкани, і до лева, щоб відлякати вовків» [Макьявелли 2004: 107]. Гетьману як політику була властива вкрай необхідна на той час хитрість, тому образ лиса є наскрізним для усього твору: *«Ти йшов до неї мудро, яко лис, / ти в засідку сідав, змінивши шкіру… / Ти стерпів все, ніде не оступивсь. / Прийшла пора вдягати шкіру лева…»* (Л. Горлач. Руїна: 48). Лев як символ сили, мужності і звитяги, не відзначається такою

частотністю функціонування у тексті, оскільки суспільно-політичні обставини, зокрема залежність від ласки Петра І, не дали гетьману змоги проявити цю сторону своєї натури, йому забракло так необхідної для відкритого протистояння сили через відсутність єдності серед українців.

Філософія Н. Макіавеллі проявляється й при розкритті конфлікту між політикою і мораллю. Він вважав, що вчинки правителя мають бути оцінені не з позиції моралі, а з огляду на користь, яку вони приносять державі. Мазепа не показаний як альтруїст, який прагне стати гетьманом із самопожертви, але водночас його амбіції спрямовані на добру справу, він прагне створити сильну державу й бути її правителем: *«і враз відчув: лиш руку простягни – / і в пальцях булава, а з нею слава, / яка не ляже поруч до труни, /а в ній – твоя душа, твоя держава»* (Л. Горлач. Руїна: 67). Саме на шляхетній меті зміцнення країни, здобуття нею незалежності і робить письменник акцент при зображенні усіх вчинків і рішень гетьмана.

Під час свого правління Мазепа керується постулатом «мета виправдовує засоби», оскільки він ладен піти на підступ, щоб утримати владу – як, наприклад, рішення звинуватити Палія у зраді, коли його дії ставлять під загрозу задуми гетьмана *«І що мені – чи мир, чи цей Палій, / чи булава, чи кліть тісна острога? / Отож змалій, себе сховать зумій. / Є вища ціль. Така твоя дорога...»* (Л. Горлач. Руїна: 93).

Письменник не приховує страху й невдоволення козацтва, коли гетьман виносить смертний вирок двом козакам – Кочубею і Іскрі, однак старшина мовчить, бо їй *«...кортить пожати славу й честь, / млинів та хуторів зайняти доста, / відчуть хміль влади і покору, й лесть»* (Л. Горлач. Руїна: 138). Цей епізод якнайповніше розкриває руйнівний вплив влади на особистість. Леонід Горлач уповні розуміє потяг людей до визнання і слави, *«силу заворожуючу влади»* (Л. Горлач. Руїна: 58), яка ґрунтується передусім на жадобі багатства і пошани. Мазепа відчуває небезпеку, яку таїть у собі влада, особливо коли вона дає право вирішувати долю людей: *«Коли нема на вчинки заборони, / не дай в собі збудить сваволю тьми, / аби вона не вбила думи віщі, високих істин зав'язь непросту»* (Л. Горлач. Руїна: 107). Рішення про підступний арешт Палія і страту Кочубея були результатом гострих конфліктів у душі гетьмана між політичною необхідністю і мораллю. Ще одним компромісом, на який Мазепі доводиться піти із власним сумлінням, є тривале служіння російському цареві.

За словами Й. Гейзинга, «політика своїм корінням глибоко сягає первісного ґрунту культури, яка грає у змагання» [Хейзинг 1992: 238]. Він стверджує, що гра є давнішою, ніж культура, і невід'ємною частиною усіх сфер людського життя. Однак варто підкреслити специфіку дефініції такої гри: «гра є певною вільною діяльністю, … що може повністю захопити того, хто грає; яка не обумовлюється жодними матеріальними інтересами або користю; яка відбувається … впорядковано і за відповідними правилами» [Хейзинг 1992: 24]. Незважаючи на те, що Івана Мазепу важко назвати особистістю «homo ludens» через підпорядкування усіх його дій державній і власній користі, цей ігровий елемент не міг повністю оминути його життя, був властивий для усієї культури епохи бароко. Письменник не зображує перебування Мазепи при дворі польського короля, однак варто підкреслити, що у такому середовищі «гра» була власне способом життя.

Подібну модель поведінки спостерігаємо й у стосунках гетьмана із Карлом XII. Цей політичний і воєнний союз зображений із підкресленою куртуазністю, яка насправді і є «грою». Водночас лінія «Мазепа – Петро І» позбавлена цього елементу,

оскільки лестощі майбутнього гетьмана були підпорядковані певній меті: *«Та він свою відразу переміг / і встиг Петрові впасти в дике око, / бо мріяв свій зорати переліг, / тому й стелив словами м'яко й тонко»* (Л. Горлач. Руїна: 51), а самодержець не дотримувався жодних «правил гри», яким підпорядковувалось життя європейської еліти в епоху бароко.

Наскрізним мотивом твору стає балансування гетьмана на межі у його стосунках із Петром І – з одного боку, необхідність запевнити того у своїй вірності й покірності, а з іншого – відданість власній справі, своєму народу: *«А поступився в Коломаку / на раді – каятись не смій: / щоб приручити злу собаку, / кісток чи хліба не жалій»* (Л. Горлач. Руїна: 71). Письменник підкреслює ставлення Мазепи до царя як до загрози, як до небезпечного звіра, який в одну мить може знищити не тільки його самого, а й рештки козацької вольності, однак намагається уникнути відкритого протистояння будь-якою ціною.

Відповідно, поведінка гетьмана частково відповідає тій моделі, яку вибудовує Камю, описуючи «людину, що бунтує» як ту, що «говорить «ні»… «Ні» може, наприклад, означати: «занадто довго я терпів»…, «ви заходите занадто далеко» і ще: «є межа, переступити яку я вам не дозволю». Взагалі, це «ні» стверджує існування межі» [Камю 1990: 127]. Поштовхом до «бунту» стає відвертість Петра І щодо планів на українські землі – скасування всіх козацьких вольностей, перетворення України на безправну й безлику частину імперії: *«Та цей буран, цей демон, ураган, / коли змудріє, світ під Московщину / підтопче, зажене у свій огран, / розтопить без сліда, немов вощину»* (Л. Горлач. Руїна: 149). Петро І не сумнівався, що заради власного добробуту гетьман виконає будь-які його накази, бо «оскільки пригноблений мовчить, люди вважають, що він не міркує і нічого не хоче… Але як тільки пригноблений заговорить, нехай навіть вимовляючи «ні», це означає, що він хоче і судить» [Камю 1990: 127].

Мазепа розуміє, що всі його зусилля досягти рівноваги й стабільності у стосунках із самодержцем були марними, що навіть його покора і підтримка у військових справах нічого не варті і не врятують козацтво від знищення. Гетьман жалкує, що через примарні надії загинуло стільки українців, кається *«… за те, що грався ложними словами, / що у неволю віддавав своїх, / на смертні стерні битов клав снопами»* (Л. Горлач. Руїна: 153). Настає час Мазепі спробувати досягти своєї мрії – вибудувати власну сильну державу, яка могла б відстояти свою незалежність: *«Якщо не зараз, то ніколи вже / не скинути із шиї московита»* (Л. Горлач. Руїна: 152), а «бунт не відбувається, якщо немає такого почуття правоти» [Камю 1990: 127].

Концепція особистості «homo super» повстала на основі своєрідного раціонального обґрунтування теорії надлюдини Ніцше. При розгляді природи лідерства повністю заперечується легітимізація влади божественним благословенням чи «іскрою», вона спирається тільки на особисті якості правителя: «Відмова від Бога вперше сприймається не як звільнення від відповідальності і обмеження самостійності і свободи людини, а саме як максимальне підвищення відповідальності і суверенності» [Шелер 1993: 153]. Звичайно, у романі Леоніда Горлача немає і натяку на «смерть Бога», однак постать Івана Мазепи відчутно вивищується над іншими людьми, і навіть над його попередниками. Він прагне надзвичайних звершень, бере на себе роль Мойсея, месії українського народу, присягається, що *«не приспить у серці й вічний біль / за рідний край… І не дозволить пристрасті дрібні / возвисити в собі і дух здрібнити»* (Л. Горлач. Руїна: 52). Він повністю бере на себе відповідальність за розвиток подій на своїй землі, вважає її занепад і роз'єднаність

результатом своїх помилок: *«О Господи, за все мене суди, / а не Вкраїну, що Тобі не люба»* (Л. Горлач. Руїна: 232). Іван Мазепа не становить собою втілення «надлюдини», незважаючи на «льодову самотність і полягання на собі» [Шелер 1993: 153], однак беззаперечно показаний як видатна, непересічна особистість і сильний лідер. Це передусім особистість «homo politicus», яка «внаслідок виконання політичної ролі (ролей) домагається досягнення певної і потрібної для неї мети [Кучеренко 2005: 323], а засоби і шляхи реалізації цих задумів не зрозумілі пересічним громадянам, адже не завжди відповідають нормам моралі.

Відповідно, Івана Мазепа показаний як людина, у душі якої постійно точиться боротьба між державними і особистими інтересами і навіть між різними сторонами власної натури, тобто із властивою бароковій добі «роздвоєністю», внутрішнім конфліктом. В. Даренська відзначає, що світоглядні принципи цієї епохи якнайповніше відображені у працях професорів Києво-Могилянської академії, на думку яких, «людська душа складається з трьох частин – «тваринної, людської та Божественної», і ця розколотість душі прирікає людину на нескінченні метання, сумніви та роздуми» [Даренська 2013: 107], і, відповідно, «життєвим визначенням «героїчної особистості» є досягнення розумного компромісу між імпульсами кожної з трьох складових душі. Кожний може вибирати … або здоров'я і силу чи почесті … та багатство, або ж духовні чесноти…, але прагнути до врівноваження цих трьох елементів» [Даренська 2013: 107].

Отже, попри неоднозначне потрактування вчинків Івана Мазепи в різних історичних джерелах, письменник не ставить собі за мету ідеалізувати його: «Горлач не відчуває потреби бути адвокатом Мазепи, бо його Мазепа – не підсудний, а активна дійова особа національної історії, що поставила гетьмана в надзвичайно трагедійну ситуацію» [Слабошпицький 2013: 13]. Він показаний як мудрий політик, душу якого роздирають протиріччя між особистими прагненнями, переконаннями і політичною необхідністю. Л. Горлачу вдається синтезувати у створеній ним художній дійсності соціологічні, історіо- і культурософські погляди видатних мислителів і відтворити діалектику душі державного діяча барокової доби. У рецепції письменника Іван Мазепа – це складна особистість, з огляду на його життєві пріоритети – це передусім «Homo politicus», для якого не існує обмежень у засобах для реалізації своєї мети, це людина, яка завжди має балансувати на межі, знаходити компроміс, у тому числі і між різними сторонами своєї натури – аполлонівською і діонісійською, бути водночас «людиною, що працює», що сама створює себе, і возвеличитись за рахунок «божої іскри», яка б забезпечила йому визнання і поклоніння, мати у собі щось від «надлюдини», щоб брати на себе відповідальність за долю народу.

Література

Горлач 2004: Горлач, Л. Н.: Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи). В-во «Бібліотека українця», Київ 2004.

Даренська 2013: Даренська, В.: Українське бароко як світоглядний стиль. In: Українознавство. Вип. 1. Київ 2013, с. 105-109.

Камю 1990: Камю, А.: Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Политиздат, Москва 1990.

Кучеренко 2005: Кучеренко, І.: Етичний компонент політичних конфліктів в сучасному українському суспільстві. In: Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 7. Київ 2005, с. 321-324.

М а к ь я в е л л и 2 0 0 4 : Макьявелли, Н.: Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма. ПФ «Пушкинская библиотека», Москва 2004.

Н и ц ш е 1 9 9 6 : Ницше, Ф.: Сочинения в двух томах. Т.1. Мысль, Москва 1996.

С л а б о ш п и ц ь к и й 2 0 1 3 : Слабошпицький, М.: А мудрість приносить велику печаль…: творчі вершини поета Леоніда Горлача – іст. романи «Мамай» і «Мазепа». In: Урядовий кур'єр. 1 лют. Київ 2013, с. 13.

Х е й з и н г 1 9 9 2 : Хейзинг, Й.: Homo ludens. В тени завтрашнего дня. Прогресс-Академия, Москва 1992.

Ш е л е р 1 9 9 3 : Шелер, М.: Человек и история In Thesis Вып. 3. Москва 1993, с. 132-154.

Ш о к а л о 2 0 1 0 : Шокало, О.: Не тужити, а прагнути жити: в романі у віршах Леоніда Горлача «Мамай» – дух лицарської честі і національної гідності. In: Урядовий кур'єр. 19 листоп. Київ 2010, с. 12.

Ю н г 1 9 9 8 : Юнг, К. Г.: Психологические типы. Попурри, Минск 1998.

Summary

The article deals with the analysis of Mazepa's character based on works of such philosophers as Albert Camus, Johan Huizinga, Niccolo Machiavelli, Max Scheler. The realization of the main features of such personality types as «homo religiosis», «homo sapiens», «homo faber», «homo super» and their dialectics in the figure of Mazepa in L. Gorlach's novel in verse «Ruin» is observed. The author of the novel raises the issues of the nature of political activity and the specificity of the image of «homo politicus» in this literary work.

Key words: personality type, image, symbol, dialectics, Apollonian and Dionysian elements.

МІФОПОЕТИКА ПОВІСТІ ГАЛИНИ МАЛИК «ВУЙКО ЙОЙ І ЛИШИНЯ»

Фоміна Олеся
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
leska_8787@mail.ru

Сьогодення як реальна атмосфера суспільного буття та предмет художньої літератури через свою суперечливість та складність надає можливість міфу як оригінальному суспільно-культурному феномену виконувати функцію найбільш об'єктивного, але своєрідного ідентифікатора штучності та справжності. Справедливим є те, що міфологічна ідентифікація синтезує основні тези з тих дисциплін, які традиційно вважають суто «суспільними»: психології, соціології, філософії. Проникнення ж міфологізму в царину художньої літератури цілком закономірне: художнє слово віддзеркалює найгостріші суспільні проблеми на певному етапі цивілізації.

Міф – це не данина літературній моді, а засіб авторів для впливу на свідомість читачів. Застосування письменниками елементів міфологізму автоматично ставлять твори на вищий щабель та роблять стосунки на лінії автор-твір-читач новими, елітарними: автор має ще більш обережно застосовувати той чи інший засіб образності, а читач, у свою чергу, − занурюватися у твір, зіставляючи прочитане з власним досвідом, знаннями, доходити до важливих висновків.

Звернення до міфу зумовлене втратою людьми загального відчуття справжності в житті. Якщо міф – це щось створене, видумане, то чому не можна дещо «відредагувати ситуацію» за допомогою абстрактного, але не аморфного, фантастичного, того, що легко інтерпретується щодо реалій кожного дня? Міф і лише міф наділяє автора – небайдужу людину – зброєю надзвичайної сили, адже лише асоціативно, проводячи паралелі та встановлюючи контрасти чи подібності, можна яскраво, зрозуміло, а щонайголовніше – ефективно спонукати читача до справжньої рефлексії, яка згодом приведе до цілком реальних дій.

Що таке міфологізм у літературі XXI-го століття? Це стратегія відродження того, що вже втрачено, але його ще можна виправити: моральності, духовності, національного та громадянського самоусвідомлення. Ці поняття мають широке значення, але ступінь осягнення кожною людиною їх вагомості зумовлює адекватний чи неадекватний стан суспільства.

У XX-му та на початку XXI-го століть спостерігаємо широкий дослідницький інтерес до міфу. У літературі, як ніколи, активізувалися процеси міфотворчості, що стимулює бурхливий розвиток міфокритики. Це праці Я. Поліщука, Т. Саяпіної, Т. Мейзерської, Т. Шестопалової, які спираються на праці З. Фройда, К. Юнга, Дж. Фрезера, Н. Фрая, О. Лосева. Сучасна література знову звертається до злиття фантазії та реальності в цілісності міфу, де суб'єктивне та об'єктивне раціонально не розмежовуються.

Сучасному міфологізму властивий гротескний характер, коли людина знаходиться під впливом суспільства та цивілізації; помітне поєднання із натуралістично-побутовими деталями. Новий міф народжується в ситуації конфлікту людини й суспільства. Герої сучасного міфу – не «культурні», а екзистенційно-

абсурдні носії руйнівних сил у моральному, фізичному, психологічному планах. Сьогоднішній міфологізм має глибоко рефлектований характер, що зумовлює докорінний зв'язок із філософією [Літературний енциклопедичний словник 1987: 224-225].

Як підкреслює Я. Поліщук, міф – це стійка архетипна модель, що тяжіє до цілісності, концептуальності, оформлена в певних сюжетах та образах, базових для художніх реінтерпретацій, реалізує головним чином можливості творчої уяви, принаймні більшою мірою ресурси свідомості, аніж підсвідомого [Поліщук 2001: 36].

Практика міфокритики констатує зміщення й розширення розуміння міфу як цілісної системи. Я. Поліщук зауважує: «Безперечно, сьогодні нам аж ніяк не випадає повертатися до класичного поняття міфу як пракультурної оповіді про богів та героїв. Міф − універсальний культурний феномен, значення якого виходить поза конкретні часові виміри (проте в кожну епоху інсталюється в духовних координатах часу) як первісний код символів, смислів, світоглядних уявлень чи, за узвичаєним у науці терміном, архетипів» [Поліщук 2002: 158]. До того ж унікальність й інформативна вичерпність рудиментів міфологічної системи здатні відтворюватися й модифікуватися в мистецькому просторі певної епохи відповідно до культурно-історичних закономірностей мистецького розвитку. Саме поетика (майстерність творення) дозволяє виявити особливості творчої інтеграції міфу в художній твір крізь призму індивідуальності автора та сучасного йому мистецького періоду.

Поетика, яка є одним із найдавніших і водночас одним із складних та багатозначних літературознавчих термінів, в античну добу позначала вчення про художню літературу. В аспекті порівняльно-історичного літературознавства поетика (історична) є дослідженням еволюції словесно-змістовних форм і творчих принципів письменників, тобто широким вивченням літературного процесу. Художню свідомість епохи втілено в її поетиці, а зміна типів художньої свідомості зумовлює головні лінії й напрямки історичного руху поетичних формул та категорій [Овчинникова 2003: 43].

У праці Г. Клочека поняття «поетика» містить кілька основних постійних смислів: художність, систему творчих принципів, художню форму, цілісність, системність, майстерність письменника [Клочек 1989: 11], що дозволяє досліднику торкнутися морально-етичних проблем у його творчості.

Розгляд міфу як одного з чинників поетики зумовлює появу і, як наслідок, розгалуження понятійного апарату, як-от: *міфотворчість, міфопоезія, міфопоетика*.

Літературна міфотворчість є художньо-естетичним явищем культури, коли письменник, спираючись на міфологічний матеріал, творчо його опрацьовує, виводячи нову модернізовану модель архаїчного міфу, тобто створює авторську міфологію. У праці «Поетика міфу» Є. Мелетинський визнає, що термін *поетика* стосовно міфу навряд чи можна визначати як суворо науковий, оскільки міф через його синкретичність не є власне художнім феноменом. Але міфові, рівно як і літературі, притаманний акт творчості, хоча й несвідомої, що певним чином споріднює міф і художню літературу. Тому поетика як система критичної інтерпретації твору може повною мірою стосуватися міфу, який художньо опрацьований певним автором [Мелетинский 1995: 143].

Таким чином, слід погодитись із формулюванням Т. Саяпіної, що *міфопоетика* – це сукупність засобів художнього змісту і формотворення, які дають змогу «зчитати» закладений у творі міфологічний зміст на рівні усвідомленого або позасвідомого сприйняття читача [Саяпіна 2005: 199]. Отже, міфопоетика,

пропонуючи архаїчний мистецький каркас, є своєрідним мистецьким засобом компіляції, адже має змогу подати колосальний обсяг кодованої інформації обмеженою кількістю художніх засобів. О. Киченко розглядає міфопоетику, зокрема, «як форму (внутрішню структуру) поетичної організації тексту і як функціонально-смислову одиницю тексту, засновану на інтерпретації комунікативних можливостей міфу засобами поетичного мовлення» [Киченко 2004:168], а В. Топоров підкреслює «ектропічну спрямованість» міфопоетичного [Топоров 1995: 5]. Літературна міфотворчість є художньо-естетичним явищем культури, коли письменник, спираючись на міфологічний матеріал, творчо його опрацьовує, виводячи нову модернізовану модель архаїчного міфу, тобто створює авторську міфологію.

Отже, міфопоетика – це художнє відтворення або інтерпретація міфологічної історії новими поетичними засобами, що дає змогу «зчитати» закладений у художньому творі міфологічний зміст на рівні усвідомленої або позасвідомої іманентності. Специфікою міфопоетичної картини дійсності є інтеграція архаїчного міфу в контекст літературного твору за допомогою архетипових образів, міфологем, символів, що формують цілісне уявлення про світ.

Міфологізація в художньому творі виявляється присутністю давньої оповіді в її традиційному, не викривленому автором сенсі. Авторська воля мобілізується тут у спробі актуалізувати цей сенс для сучасників. Міфологізація авторської оповіді – прийом, який надає масштабності художньому задумові, забезпечує його різнорівневе прочитання й сприйняття. Авторська ж свідомість лишається в межах коректного, а не конфліктного ставлення до першоджерела [Поліщук 2001: 38].

О. Потебня щодо взаємопроникнення міфу та художнього образу дотримувався надзвичайно актуальної для сьогоднішніх реалій думки. Якщо образи, ототожнені в мові та міфах, видаються читачеві надмірно далекими один від одного, то це особливість читацького сприйняття. Міфи створюються не через нестачу засобів образності, а для подальшого розвитку й автора, і читача. Створення міфу не є актом якогось конкретного часу. Міф – це перенесення індивідуальних рис образу, який має пояснити сутність явища, у цей процес безпосередньо [Потебня 1976: 436].

У наш час літературна міфотворчість стає не тільки значним явищем літературного процесу, а й важливим знаряддям для розв’язання суспільно-філософських проблем. Своєрідність розвитку української дитячої літератури початку XXI століття обумовлена появою різноманітних авторських міфів, котрі дають можливість простежити не лише авторські рефлексії щодо реалій доби, місця людини [Бойцун 2007: 116].

Найбільш цілісно міф відбився в структурно-семантичному полі казки, яка стала однією зі складових духовної культури народу. Адже, припинивши бути домінувальною формою культури, міф продовжував на позасвідомому рівні задовольняти потребу мистецтва в ірраціональному контакті зі світом. Саме казка завдяки здатності до трансформації виявилася унікальним каталізатором, що дозволив увести в літературний простір елементи фантастики, надреальності, при цьому зберігаючи вироблені закономірності, принципи й прийоми генологічної організації жанру. Метою розвідки є дослідити міфологічну структуру казкової повісті Галини Малик «Вуйко Йой і Лишиня».

Повість Галини Малик «Вуйко Йой і Лишиня» – це пригоди вуйка Йоя з роду йоїв та його друга цвіркуна Лишині в ужгородському сканзені-музеї народної архітектури та побуту. Казкова повість специфічна тим, що це захоплююча історія зі

стрімким сюжетом, де немає жодного негативного персонажа, все тримається виключно на позитиві.

«Вуйко Йой і Лишиня» − це фентезі для найменших, де переплетені фантастичні й реальні події, персонажі, етнографічні й сучасні артефакти, життя природи й урбаністичного світу. Усі елементи гармонійно взаємодіють і не заважають співіснуванню одного з одним. Цей твір розрахований на рецепцію дитячої та юнацької аудиторії, здебільшого побудований за пригодницьким принципом і має у своїй основі мандрівний сюжет. Якщо в пригодницьких творах раціональної фантастики подорож героїв відбувається на далекі планети, в інші галактичні системи, то у фентезі для найменших – це, як правило, ірреальні, паралельні світи, що існують у фантазії письменниці. Галина Малик заселяє світ повісті казковими персонажами, і цей світ бере витоки в народних казках і віруваннях (вуйко Йой – добрий дух хати, домовичок, чи Лишиня, який дуже нагадує відомого цвіркуна з байок).

Водночас сюжет повісті не обмежується фольклорними мотивами, а тяжіє до європейської філософської повісті-казки, як-от «Маленький принц» Антуана де Сент-Екзюпері. Адже вуйко Йой із його дбайливим ставленням до рідної хатки у Карпатах та до навколишніх лісових жителів нагадує Маленького принца, який так само турбувався про свою мініатюрну планету, виполюючи баобаби, аби вони не знищили її, доглядав ніжну і вередливу троянду та раз по раз милувався заходом сонця, пересунувши стільчика. Так само і Лишиня захоплюється зоряним небом, чудовим ранком, барвистим різнотрав'ям та рятує пуголовків, переносячи їх із калюжі, що висихає, в озеро, аби вони змогли стати жабками. Вуйко Йой і Лишиня власним прикладом навчають читачів любити свою малу батьківщину, дбати про довкілля, не бути байдужими. Однак головний герой зважується покинути улюблений ліс, коли виявляється, що його стародавню хатину (увесь його мікровсесвіт), у якій уже давно не мешкають люди, тільки сам вуйко Йой, Лишиня та Мишеня Яке Не Хотіло Вирости Великим, мають перевезти до сканзена. Тож екологічна нитка оповіді вплітається у наступну тему – збереження унікальної архітектурної пам'ятки.

У повісті авторка часто використовує описи або портрети. Портрет – це опис зовнішності героя: *Якби хто-небудь зараз дивився на Йоя, то побачив би дивну картину. У траві плигав,перекидався й підскакував великий палець із чиєїсь ноги. А треба вам сказати,що ноги у вуйка Йоя були незвичайні. Тобто вуйкові ступні були дуже великі. Такі великі,що п'яти виглядали з-під довгої полотняної сорочки ззаду, а пальці – спереду. Такі ж великі були й вуха та ніс. Але вуха не так дошкуляли вуйкові Йою, як його неслухняний палець. Носом він відчував, як пахне найменша фіалочка у лісі. А вухами міг почути навіть писк маленьких пташенят на найвищому дереві біля своєї галявинки* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня).

Для Галини Малик важливою у створенні цілісних характерів є мова персонажів. Скажімо, вуйка Йоя письменниця наділяє питомо закарпатським йойканням, яке може означати і захват, і бідкання – залежно від контексту. Мишеня Яке Не Хотіло Вирости Великим характерне тим, що говорить про себе в середньому роді, аби всі знали, що воно – всього-на-всього маленьке, а не доросла миша. А щоб зрозуміти мовлення клоуна з каруселі Рукаселя, читачам доведеться зіграти у веселу мовну гру. Адже Рукасель перекручує всі слова, мабуть, від постійного крутіння на каруселі: *І якщо я не покручуся на каруселі, я немшатиму і немшатиму, аж поки зовсім нзикну! Правда, якщо я буду дуже габато їсти, я не так вшидко немшатиму* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня).

Окрім оригінальних мовних характеристик, деякі герої цієї історії мають і фантастичні здібності: вуйко Йой, який уміє робитися невидимим. Водночас його наділено і звичайними людськими рисами: він легко впадає в гнів, коли йому щось не вдається. Однак гнів роззброює і виснажує, робить уразливим – адже у гніві вуйко Йой відразу стає видимим. Персонаж не є статично-позитивним, він динамічний і розвивається, що додає йому життєвості. «Солодко-правильний» персонаж не міг би бути таким близьким і зрозумілим дитині, а радше викликав би недовіру.

Письменниця нагадує своєю повістю батькам, що виховувати малих дітей треба передовсім казкою. Так само, як це робить вуйко Йой, який принагідно завжди може розповісти казку з виховним підтекстом: *Вуйко Йой, щоб ви знали, вимірював усе на світі казками. Одна довга казка – це як від його хатинки до струмочка. А одна коротка – як від струмочка до високої сосни… А один довгий зимовий вечір складався з трьох довгих і однієї короткої казки* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня).

Виразною і яскравою роблять мову й епітети – слова, які дають змогу краще побачити, яким є предмет, людина, рослина або тварина, про яку йдеться у творі. Вони вказують на ознаки, притаманні цим явищам та предметам. У казці про Кошеня, яку розповів вуйко Йой, описується їжачок: *Стежкою біг чорненький гострий носик і багато-багато гострих голок* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня); *Дівчинка – це така маленька, з двома хвостиками за спиною і кирпатим носом* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня), за допомогою епітетів передається образ тварини, людини. Письменниця використовує у повісті «Вуйко Йой і Лишиня» порівняння, які роблять мову твору виразнішою: *одразу червонів, як стигла суничка, а чебрець мав запах червоний – мов крильця у сонечка, питання юрмилися в його голові, неначе отара овець, щічки, як маківки,очі,наче волошки в житі,сині-сині* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня).

Галина Малик спрямовує потяг дитини до самопояснення світу у бік добра й шляхетного ставлення до оточуючих. Її герої уважні до друзів-приятелів, до рослин і тварин − на відміну від агресивно-комп'ютерних образоформул. Письменниця пропонує вирішення проблем не через війну кіберґо-трансформерів (руйнування заради спасіння), а через розуміння, підтримку, допомогу всім, хто поруч. І головне – через пошук розв'язання проблем (через подолання байдужості).

Головний герой − Вуйко Йой − не менш симпатичне створіння, ніж Карлсон, Вінні-Пух чи Дядечко Ау. Але − з яскраво вираженим ніжним карпатським серцем (і обличчям), а також чутливістю до природи: *Вуйко Йой навіть бачив, якого кольору ті пахощі. М'ята пахла ніжно-салатово. А чебрець мав запах червоний у чорну крапочку − мов крильця у сонечка* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня). Від усіх згаданих популярних героїв він відрізняється повною відсутністю егоїзму й агресії, а також шляхетним способом спілкування з неказковим дорослим світом. Вуйко Йой начебто й дорослий вуйко, а втім дуже нагадує хлопчика − такого собі маленького філософа, часом мудрішого за дорослих. Він захоплено сприймає світ і водночас прагматично розраховує кожну свою дію; болісно переживає проблеми друзів і знаходить їм раціональне вирішення. Йой виховує маленьких приятелів без фанатизму-дидактизму, розповідаючи їм доречні до ситуації казки.

У повісті Галини Малик мешкає різний лісоворічково-луговий «люд». Є навіть цвіркун − великий артист-скрипаль Лишеня і гном Рукасель. Авторка грається словами*: Рукасель-карусель, Лишеня − лишиня, Вуйко-дядько*.

Письменниця знайшла природне середовище для подовження життя в сучасному урбаністичному світі казковим істотам − *Сканзен,* тобто етнографічний

музей просто неба (саме туди й переселила своїх героїв письменниця, де вони почуваються комфортно): *Хатки потопали у листі дерев, які росли навколо. Це було ціле село з дерев'яних хаток* (Г.Малик. Вуйко Йой і Лишиня). Урбаністичні мотиви в дитячій літературі часто набувають міфологічних рис, оскільки є важливим світоглядним образом, означують собою певну просторову і суспільну організацію, завжди перебуваючи у певному зв'язку із суспільними уявленнями певної епохи, вираженими за допомогою художніх засобів. Передусім авторка повісті звертається до змалювання естетичного виміру ставлення людини до природи, водночас ставлення до живої природи стає маркером, за допомогою якого виявляється тонка душевна організація головних героїв, що означає і моральну вищість.

Особливість авторського стилю й найсильніша риса письменниці – гра. Галина Малик з насолодою грає у літературу, у фентезі, у слова, у стилістику й колористику, − і водночас затягує до своєї гри читача. Психологія гри відкриває вихід у творчість.

Казкова повість «Вуйко Йой і Лишиня – це твір із захоплюючим пригодницьким сюжетом, кумедними образами, з національним ландшафтом, на якому розгортаються події, з українською мовою із легким закарпатським акцентом. Міфологічні елементи письменниці творять новий міф міста, села в українській дитячій літературі. Намагаючись витворити позитивний образ *Сканзена,* письменниця переносить у нього фольклорного дядька − *Вуйка Йоя,* робить його одним з головних героїв повісті.

Література

Б о й ц у н т а і н. 2 0 0 7: Бойцун, І.Є., Пінчук, Т.С.: Міфи в фольклорі та художній літературі: Навчальний посібник, Луганськ 2007.

Г у р д у з 2 0 0 4: Гурдуз, А.І.: Міф і міфологічний фактор у літературі. In: Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. № 3. 2004, с. 120-126.

К и ч е н к о 2 0 0 4: Киченко, О.С.: Міфопоетична інтерпретація літературного і фольклорного твору: тенденції в історії: дис. д-ра філол. наук. Київ 2004, с. 432.

К л о ч е к 1 9 8 9: Клочек, Г.Д.: Поетика Бориса Олійника: літературно-критичний нарис: Рад. письменник, 1989, с. 332.

Л Е С : Літературний енциклопедичний словник: Радянська енциклопедія, Москва 1987.

М а л и к 2 0 1 0: Малик, Г.М. : Вуйко Йой і Лишиня, Київ 2010, с.128.

М е л е т и н с к и й 1 9 9 5: Мелетинский, Е.М.: Поэтика мифа, Москва 1995.

О в ч и н н и к о в а 2 0 0 3: Овчинникова, Л.В.: Русская литературная сказка XX века. История, классификация, поэтика. 2-е изд., испр. и доп. Москва 2003, с. 312.

П о л і щ у к 2 0 0 1: Поліщук, Я.О.: Поліфункціональність міфу в поетиці модернізму. In: Слово і час. № 2. 2001, с.35- 45.

П о л і щ у к 2 0 0 2: Поліщук, Я.О.: Міфологічний горизонт українського модернізму, Івано-Франківськ 2002.

С а я п і н а 2 0 0 1: Саяпіна, Т. В.: Міфопоетика художнього твору : до теорії питання In: Наукові записки. Тернопільського національного педагогічного університету ім.Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство. Вип. 9. Тернопіль 2001, с. 196-201.

Т о п о р о в 1 9 9 5: Топоров, В.Н.: Миф. Ритуал. Символ. Образ: исследования в области мифопоэтического, Москва 1995.

Summary

Nowadays literary myth-making is not only significant phenomenon of the literary process, but also an important tool for solving social and philosophical problems. The aim of the research is to investigate the structure of mythological fairy tale Galina Malik "Vuiko and Lyshynya ouch." Fairy tale "Vuiko and Lyshynya ouch" - a tale of thrilling adventure story, funny insults, national landscape in which the unfolding events of the ukrainian transcarpathian language with a light accent. Feature author's style is the strongest feature writer - the game.

Key words: Galina Malik, fairy tale, Vuiko and Lyshynya ouch, myth, poetics.

А. БАРБЮС, Е. РЕМАРК, О. ГОНЧРАР: СТИЛІСТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПОВІСТУВАННЯ

Гуменний Микола, Гуменна Віра
Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського
Kafedra35uzl@.mail.ru

При дослідженні стильової манери антивоєнних романів А.Барбюса, Е. Ремарка й О. Гончара необхідні спостереження над текстами, над прийомами і засобами розгортання повістування. Естетично детерміноване використання засобів мови знаходить своє вираження в композиції художніх творів, адже в них динамічно розгортається відображення світу у зміні і чергуванні різних форм і типів мови, різних стилів, що синтезуються в образі автора.

Саме «образ автора» визначає цілісність структури художнього твору, його словесно-стильову єдність і являє собою словесно-мовленнєву структуру естетично властивих засобів усього твору. На думку В. Виноградова, в мовленнєвій структурі «образу автора» об'єднуються всі якості і особливості стилю художнього твору. Саме він слугує композиційно-стильовим каркасом художнього твору, його конструктивним елементом.

Проникнення в структуру художнього твору, в складну систему організації мовленнєвих засобів, що формують його естетичну, стильову і словесну єдність, може приймати форму пошуків тієї системи засобів вираження, що незмінно присутня в будь-якому творі автора. Адже автор описує факти і події під певним кутом зору, виділяє ті чи інші риси.

Так, у романі А. Барбюса «Вогонь» декілька разів поданий опис міміки, жестів Фуйяда. Особливо виразно помічаємо цей опис в епізоді спогадів про рідну домівку, внутрішньої експресії: *Фуйяд нарешті все-таки сідає, загорнувши руки в поли шинелі, підібравши під себе ноги. Він про щось думає, опустивши посинілі повіки. Знову бачить минуле… В кінці дороги, яка пахне чебрецем та безсмертником так сильно, що майже почуваєш їх смак, – саме на сонці, під запашним і теплим вітерцем, – квітне й зеленіє на горі Сен-Клер невеличка хатинка його сім'ї . Звідси видно заразом і темно-зелені води ставу, і небесно-блакитні хвилі Середземного моря*…(А. Барбюс. Вогонь).

У цьому фрагменті заслуговує на увагу той факт, що при описі спогадів персонажа митцем віддається перевага не означенням-прикметникам, а дієсловам : *І на тому самому місці пізніше вони з Клеменс поставили хату і зажили вдвох своїм хазяйством. Перед домом стелиться виноградник і його старанно пильнує Фуйяд, походжаючи в брилі в усяку пору року… Він розплющує очі, розглядається навколо, хитає головою і сумує за тими часами…* (А. Барбюс. Вогонь).

Особливості повістування, характер викладу матеріалу, напрямок естетичної інтерпретації зображуваного, – все це знаходить своє вираження в мовній структурі «образу автора».

Значну роль асоціативно-приєднувальні зчеплення відіграють і в стилі О. Гончара, який розвивав барбюсівські принципи художнього відображення

дійсності. Відштовхуючись від принципів барбюсівської прози, О. Гончар значно ускладнює суб'єктивну багатошаровість у романі «Людина і зброя».

Не ставлячи перед собою мету з'ясування складної проблеми – подібність і відмінність стильових особливостей А. Барбюса й О. Гончара, спробуємо зробити певні спостереження над типологічною своєрідністю їх стилю. Йдеться про фразеологію і синтаксис їх оповідачів, що виходять за межі усної бесіди, максимально наближаючись до літературного стилю самих авторів.

Приватні долі воїнів трансформуються на війні в долю народу, виражають його духовний стан у часи великих випробувань, його любов і ненависть. Виразні, насичені справжнім трагізмом психологічні портрети діючих осіб, створювались А. Барбюсом прийомами і засобами епічного повістування: метафоризацією, діалого-монологічним мовленням, специфічною позицією автора, невласне прямою мовою, асоціативним мисленням, ремінісценціями тощо.

У повній відповідності зі своєю поетикою – прагненням до об'єктивності викладу матеріалу, стриманості, неприхованого вираження авторського бачення, А. Барбюс не відмовляється від зауважень, в яких пояснює почуття героїв, подає певну оцінку відображених явищ, подій чи вчинків персонажів.

Численні епізодичні постаті роману «Вогонь» окреслені пластично, конкретно і переконливо. Народна маса, трансформована в рух сюжету, – Ламюз, Маріетта, Бертран, Фуйяд, представники селянства, чиновники-контролери – всі вони необхідні в конструкції роману. Так здійснюється авторська ідея рівноправності характерів і епохи. Вміння створити живий характер, психологічна стабільність якого порушується під впливом воєнної дійсності, дозволило знайти таку художню форму, в якій дослідження історії здійснюється через долі учасників війни. У романі дотримується принцип рівноваги між загальною картиною часу і живими людськими характерами.

У романі ж Е. Ремарка «На Західному фронті без змін» помічаємо дещо інший сюжетно-композиційний план. Все-таки в колективному образі твору виділяється образ Пауля Боймера з його роздумами про власну долю, життя батьків, долю Німеччини, війну тощо. Врешті-решт його смертю закінчується роман. У повістування включались голоси різних персонажів – німецьких бюргерів, обивателів, солдатів. Розвиток композиції не обмежується прямим подієво-дійовим планом, але охоплює й авторські узагальнені міркування з приводу воєнних колізій.

Е. Ремарк осмислює тему війни як тему жаху і песимістичної безнадії. Проте відображення воєнної дійсності не обмежується лише цими межами. В романі простежується різне ставлення до війни людей, приречених до безжального знищення, - вони проклинають війну. В цілому, війна показана як соціальна катастрофа, некерована людською волею. Але не погодимося з думкою Т. Шнайдера про те, що Е. Ремарк не ставив перед собою мету розвінчати війну як соціальне зло [Шнайдер 1993]. Яскраво виражений антивоєнний пафос роману свідчить про протилежну точку зору письменника.

На відміну від А. Барбюса й Е. Ремарка, в О. Гончара в архітектоніці роману «Людина і зброя» спостерігаємо символічні авторські узагальнення як форму дуже поширену. Вони постійно вкраплюються в структуру традиційного зображувального плану. В образі, часто побудованому на контрасті, здійснюється синтез різного матеріалу,метафорично поєднується і факт, і оцінка, і емоція художника. І найвищого ефекту О. Гончар досягає в образних узагальненнях про війну. Антивоєнний пафос, що пронизує роман, звучить у них з найбільшою силою. Безумство війни і зрозумілу

гармонію світу автор охоплює єдиним поглядом: *Курява війни вирує над Україною. Мільйони людей викинуто на шляхи – на тяжкі шляхи відступу, знеможеності й розпуки. Почорнілі від куряви і горя, бредуть шляхами біженці, а їхній відступ прикривають такі ж почорнілі, знеможені війська… Відступаючи на схід, вони весь час обернуті обличчям і грудьми до заходу, до танків, мінометів, до його моторизованих дивізій* (О. Гончар. Людина і зброя)

Важливе місце в архітектоніці антивоєнних романів А. Барбюса, Е. Ремарка й О. Гончара займає невласне пряма мова, що суттєво впливає на їх стилістичну систему. Спостерігаємо розгорнутий тип невласне прямої мови, що виділяється із авторського тексту у вигляді окремої синтаксичної одиниці, якій властиві більш визначені формальні ознаки порівняно з лексико – фразеологічними. Такими ознаками є зміна часових параметрів і виду дієслова і використання займенника 3-ї особи у функціональному значенні особи, що говорить, тобто 1-ї особи.

У цьому аспекті невласне пряма мова співвідноситься в одному висловлюванні мовленнєвого плану автора і персонажа ще більш переконливо і динамічно. Висловлення може зміщуватися або в бік плану персонажа і залежності від переваги тих чи інших граматичних ознак. Використання часових параметрів співвідносить невласне пряму мову зі сферою персонажа, в той час як займенник – зі сферою автора.

У деяких випадках невласне пряма мова насичена словами (дієсловами, прислівниками), що передають імпульси психіки, стану солдата: «*Фуйяд затуляє очі рукою, щоб затримати цей привид, який виникає перед його душею. Тепер постають інші картини … Він думає про полк, що винищується з кожною зміною, про великі запеклі бої, в яких брав участь і в яких ще братиме, а також про недугу, про виснаження… Він підводиться і кашляє, немов для того, щоб визволитись від усього того, що було і що ще буде. І ось знову попадає в крижаний морок, де шугає вітер…* (А. Барбюс. Вогонь); *А може, все, про що я думаю, лише навіяне нудьгою та розгубленістю… Не може бути, щоб назавжди щезло все – те ніжне, що бентежило нашу кров, те незбагненне, тривожне очікуване, тисячі нових облич у майбутньому, мелодії мрій і книжок… не може бути, щоб усе це загинуло в утраченому вогні, у смертельному розпачі…* (Е. Ремарк. На Західному фронті без змін); *Думаю про тебе, далека моя любов. Чи ти була насправді? Чи я тільки вимріяв тебе? Ні, ти таки була, ти й зараз є по той бік усього цього жахливого, що нас розділяє. Жди, може ж, таки вийдемо? Кожен із нас мав в серці не зруйновану, а навіть наростаючу силу любові й ніжності, такої сили заряд, що зрештою має вивести нас до мети»* (О. Гончар. Людина і зброя).

Звичайні, «нейтральні» слова (солдати, окопи, атака, снаряди, обстріл, наступ, каска), будучи компонентами композиційно-мовленнєвої структури – тексту – набувають експресивності і виступають в якості важливої ланки, в результаті чого образам стає властивою певна тональність, що впливає на тональність романів «Вогонь» і «На Західному фронті без змін». «Нейтральні» слова, таким чином, стають символом уособлення жорстокості війни.

Тема смерті, безвихідного відчаю (розривається шрапнель, шквал огню й заліза, триває руйнування землі, гуркочуть великі фугасні снаряди) часто звучить при описах бойових епізодів: *В цю хвилину над нами страшний свист прорізує повітря. Ми пригинаємось, як комиш. Попереду нас вибухає шрапнель; приголомшуючи і засліплюючи, вона ховає нас під цілою хмарою чорного диму. Солдат, що ліз попереду нас, раптом, сплеснувши в повітрі руками, ринувся кудись униз. Ураз знялися зойки і*

тяжко, немов, уламки, знов упали на землю (А. Барбюс. Вогонь); *Я знову падаю і дослухаюсь , украй напружений. Чути тріскотняву, гуркіт, брязкіт. І посеред усього – суцільний пронизливий крик. Їх обстрілюють, атаку відбито* (Е. Ремарк. На Західному фронті без змін); *Багатьом із тих, хто вцілів у бою з танками, тепер судилося впасти у цьому нерівному поєдинку із зливою безперервного виючого в повітрі, гарячого, в осколки роздробленого металу* (О. Гончар. Людина і зброя).

Ключове слово «війна» часто повторюється в структурі аналізованих антивоєнних романів через певні проміжки, створюючи відчуття неминучості трагічних колізій. А окремі полілоги, ритмічний лад яких порушується одним цим коротким словом і в динаміці інтонацій якого можна помітити найтонші відтінки – від тривоги і недовіри до відчаю, створює узагальнену трагічну картину народних страждань.

Авторське повістування суб'єктивується і переходить до оповіді з погляду персонажів, що підсилює драматизм: *Ходімо, – через силу вимовляє Жозеф, увесь час охоплений почуттям страшного фізичного болю. – У мене немає сили раз у раз зупинятися. Ми лишаємо бідного Кокона, колишню людину-цифру* (А. Барбюс. Вогонь); *– Я хочу тобі допомогти, – шепочу я, – товаришу camarade, camarade, camarade… Я настирливо повторюю це слово, щоб він мене зрозумів* (Е. Ремарк. На Західному фронті без змін); *Голубе, що ж мені з тобою робити? – ступила вона до нього. – Як тебе заберу? Враз одсахнулась. Утихлий, заспокоєний перед нею лежав. Очі прикриті, спраглі губи вже не просять води* (О. Гончар. Людина і зброя).

Композиційні переходи до точки зору Жозефа, Боймера, Поліни виражені не лише передачею їх прямих слів або невласне прямих. Часто відбувається зближення повістування зі сферою свідомості і мовленням персонажів.

Орієнтація на «літературність» повістування створює близькість «образу автора» і «образу оповідача». Як підтип авторського повістування виділяється суб'єктивоване повістування, трансформоване сприйняттям будь-якого з персонажів. Повістування з погляду персонажів зміщує його в бік достовірності відображення. Цим досягається драматизм оповіді.

Специфічними особливостями художньої манери А. Барбюса й Е. Ремарка були лаконізм і констатування. Синтаксична система манери наближається до синтаксису розмовної мови. Переважають прості й досить короткі речення.

Означальні й обставинні слова використовуються лише в тих випадках, коли без них речення втрачає своє значення. Лаконізму словесного матеріалу сприяє безсполучниковість, що властива усному мовленню і фольклорній прозі.

О. Гончар теж прагнув до художньої досконалості, яку вбачав у романах А. Барбюса й Е. Ремарка. У його романі «Людина і зброя» помічаємо діалектичну єдність планів історико-воєнного і романтичного, зв'язаних з героєм, що виступили у своєму внутрішньому взаємозв'язку. Важливо, що певні розриви у фабулі не порушували спільної єдності повістувального часу в романі. Виникають різні за своїм просторовим статусом, але паралельні у часовому відношенні площині повістування. Події розгортаються в різних місцях, але в один і той же час – події війни на Україні. Такий спосіб просторово-часової організації в романі врешті-решт зводить різні сюжетно-тематичні лінії до єдиної основи – розкриття теми «війна і мир». Тобто сюжетно-композиційні принципи в романі О. Гончара «Людина і зброя» суттєво відрізняються від романних структур А. Барбюса й Е. Ремарка.

В художній системі повістування О. Гончара значно змінюється і принцип відбору лексики. Якщо у мові А. Барбюса в романі « Вогонь» важко навіть помітити

пріоритет будь-яких граматичних категорій слів або орієнтацію на певні частини мови типу іменника, як у прозі Е. Ремарка, то в О. Гончара – головно прикметники та іменники, що часто передають певні відтінки запахів («запах квітів нічних», «ніжними пахощами любистків, фіалок, м'яти», «пахло всіма садками цього краю») (О. Гончар. Людина і зброя) тощо.

Для антивоєнної романістики вказаних митців суттєве значення має співвіднесеність їх поетики зі світовідчуттям. Під час створення аналізованих романів у них чітко проявилась та морально-естетична основа, на якій простежується уся специфіка їх поетики.

Стрижнева антонімічна пара «життя-смерть» проходить через усю структуру романів «Вогонь» і «На Західному фронті без змін» як постійне нагадування про грізні події війни, що не тільки деформували солдатів фізично і морально, але й врешті-решт знищили її: *Навіщо німці бомбардують Суше? Ніхто не знає. Адже в селі, яке переходить з рук у руки і яке так завзято відбивають одна в одної сторони, – не лишилося вже нікого й нічого* (А. Барбюс. Вогонь); *Уже осінь. Нас, «старих» залишилося вже небагато. Із сімох моїх однокласників я зостався сам-один* (Е. Ремарк. На Західному фронті без змін).

Заміна у фразах мікротексту опозита «смерть» обставинними прислівниками «нікого» й «нічого» і займенником лише «я» підкреслює вирішальне значення цього опозита під час жорстоких боїв і повністю виключає із тексту навіть згадку про другий компонент.

Цілий ряд контрастів охоплюють окремі новели роману А. Барбюса і розділи роману Е. Ремарка, проявляючись в єдності, детермінованій задумом авторів. Розділи і новели поєднують у собі різнорідні контрастові явища, що зв'язані між собою головним чином антонімами.

Слова у структурі текстів спрямовані на те, щоб їх значення не порушували зв'язків з характером предметної співвіднесеності, саме тому в структуру текстів вводяться елементи розмовної мови, оскільки вони повніше і яскравіше означають те, що необхідно виразити на певній ділянці розгортання тексту. Колоритність відтворюваного фрагменту дійсності підтримується набором словесних фарб, що беруть свої витоки у глибинах народної мудрості.

У романі «Людина і зброя» владно звучать притаманні лише О. Гончарові стилістичні індивідуальні домінанти, але разом з тим твір пронизує гармонія глибоко відчутного народного голосу. Роман продовжує і розвиває тему світла і тьми, побудований на непримиренній боротьбі з темрявою у всіх її проявах. Тут наявне новаторське продовження барбюсівських і ремарківських традицій. На відміну від указаних митців, всю структуру роману О. Гончара пронизує романтичний струмінь, що проявляється на всіх рівнях: історичному, тематичному, філософському та естетичному.

У системі мови роману «Людина і зброя» важливу естетичну функцію відіграють семантико – стилістичні властивості прикметників: *Перебродимо через якесь стебелиння високе, як бамбук, рясниcте. Це сорго, червоне просо, у степовиків воно на вінниччя йде…*(О. Гончар. Людина і зброя); *Небо вдень велике, а вночі ще більше. Всією темрявою, зірками, глибинами всесвіту нависає над нами. Ще недавно в це небо підіймалися райдуги весняні* (О. Гончар. Людина і зброя).

Простота, ясність поетичної думки автора простежуються на прикладі контекстуальних синонімів і синонімів – авторських неологізмів. Контекстуальні

синоніми в романі Гончара віддзеркалюють певну своєрідність його індивідуального стилю.

Якщо у А. Барбюса й Е. Ремарка реалії війни передано опосередковано, то в романі О. Гончара «Людина і зброя» і «Циклон» відтворений потік історії, що суттєво оновлює світосприйняття людини. Причому О. Гончар прагне не лише відобразити соціально-історичний конфлікт, але й філософськи його осмислити, зрозуміти його значення в долі людини і діалектиці історії. Якщо в А. Барбюса й Е. Ремарка спостерігаємо поєднання реалістичних і натуралістичних принципів зображення воєнної дійсності, то в романах О. Гончара реалістичні риси поєднуються з романтичними традиціями. А звідси – спільність і відмінність в індивідуальних стилях митців.

Загальновідомо, що вибір об'єкта пізнання в мистецтві детермінований певними обставинами і умовами суспільного життя, тобто своєю історичною закономірністю. Можна погодитись думкою Г. Поспелова, який писав: «Процес художньої творчості починається з тих чи інших особливостей життя в якості предмета пізнання. І чим значніший <… > той предмет, який пізнається у творі мистецтва, тим вищим є твір за своїм змістом» [Поспелов 1983: 187].

Аналізуючи антивоєнні романи А. Барбюса, Е. Ремарка й О. Гончара, можна помітити, що головною особливістю кожного з них є ідеологічне світосприйняття. Але «стиль справді талановитого художника слова характеризується великою внутрішньою місткістю, здатністю впливати на різні верстви читачів як сучасних, так і наступних епох» [Храпченко 1977: 115].

В авторів антивоєнних романів А. Барбюса, Е. Ремарка й О. Гончара виявилися подібні стильові риси, але це жодним чином не применшує оригінальності їх індивідуальних стилів. Адже індивідуальні особливості кожного з указаних письменників не усувають спільних рис, властивих їх стилям. Аналіз окремих аспектів поетики антивоєнних романів дає можливість констатувати, що стиль – це максимально ефективна дія різноманітних засобів втілення ідей і образів.

На думку В. Виноградова, центральною проблемою стилістики і поетики є дослідження ролі автора в художній літературі [Виноградов 1973]. Принципи групування, відбору об'єктів, способи відображення персонажів мають ознаки авторської індивідуальності.

Але й тоді, коли образ автора досить чітко проявляє себе в художньому творі, значення його не тотожні. Одна справа, наприклад, функції образу автора у «Вогні», «На Західному фронті без змін» і зовсім інша в «Людині і зброї». Не можна заперечувати того, що в «Людині і зброї» образ автора не адекватний творчій індивідуальності. У ньому проявляється лише одна особливість особистості митця. Якщо образ автора, дещо прихований у романній структурі А. Барбюса й Е. Ремарка, інколи поєднаний з головним персонажем, то в романі О. Гончара він часто «бере слово», виявляючи у такий спосіб свою сутність.

Закономірно, що художня система аналізованих романів – це внутрішня єдність і взаємозв'язок усіх компонентів, спрямованих до єдиного центру. Оскільки автори послідовно і різко засуджували війну, утверджували гуманістичне начало, то їх художня система організована шляхом орієнтації всіх художньо-виражальних засобів на антивоєнний пафос їх романів.

Візьмемо для прикладу образ «смерті» і подивимося, як осмислюється він залежно від відмінності стильових систем у романах А. Барбюса « Вогонь», Е. Ремарка «На Західному фронті без змін», О. Гончара «Людина і зброя».

Наприклад: *Ми топчемо ногами м'які тіла, деякі з них ще ворушаться, стогнуть, поволі переповзають з місця на місце, з них струменем тече кров. Трупи покладені кругами вздовж і впоперек, немов балки або якісь уламки* (А. Барбюс. Вогонь); *Якийсь молоденький француз відстав… Ударом лопати йому розтинають обличчя. Інший француз бачить це і тікає щосили, та йому в спину і з свистом врізається багнет… Проте за ті кілька секунд п'ятеро наших солдатів поранено в живіт. Кач б'є прикладом одного з французьких кулеметників, б'є просто в обличчя, перетворюючи на криваву кашу. Інших ми вбиваємо, перш ніж вони встигають викинути гранати* (Е. Ремарк. На Західному фронті без змін); *Багатьом із тих, хто вцілів у бою з танками, тепер судилося впасти у цьому нерівному поєдинку із зливою безперервного виючого в повітрі, гарячого, в осколки роздробленого металу. Студбат стікав кров'ю… Не від сонця, що зійшло із-за верб, а від крові студентської червоніла цього ранку Рось* (О. Гончар. Людина і зброя).

У структурі вказаних романів є спільний момент – осмислення образу смерті на війні, який входить у кожну стильову систему своєрідно. Якщо у А. Барбюса образ «смерті» представлений у солдатах, що вже загинули у бою, то Е. Ремарк показує процес бою, під час якого гинуть бійці, а О. Гончар відображає загибель солдатів опосередковано, використовуючи романтичну символіку.

Поєднання різних сюжетних планів, що переходять в один, допомагає охопити явища з декількох сторін, співвіднести наслідок з причиною. Роздуми різних персонажів про війну як народну трагедію, в якій люди гинуть кожного дня і кожен час, значні розумінням єдності дій і доль командира й солдата, розумінням не тільки професійним, але й моральним.

Етапна роль антивоєнних романів визначалась не лише тим, що трагічна доля простого солдата виявилась об'єктом глибокого художнього осмислення, але й шириною авторської соціально-філософської концепції у співвіднесенні з психологічним аналізом моральних якостей людини, що проявилися в суворі роки війни. «Ось чому центральне місце в сюжеті романів посідає зображення обставин війни і того, як склались вони для героїв і який вплив мали на їхню долю» [Гуменний 2005: 163].

Близьке поєднання творчої манери О. Гончара з художнім досвідом А. Барбюса й Е. Ремарка помічаємо у відображенні екстер'єру війни, способі життя людини на війні і взаємовідносин солдатів. І тут ми відзначаємо не лише тематичні, але й важливі творчі зв'язки. Найбільш глибокі барбюсівські і ремарківські традиції в антивоєнних романах О. Гончара виявилися у змалюванні людських страждань, батальних епізодах, у осмисленні теми – людина і війна.

Образ автора в аналізованих антивоєнних романах об'єднує всі якості і особливості стилю: розподіл світла і тіней за допомогою зображально-виражальних засобів, співвіднесеність словесних фарб, характер оцінок, що виражаються підбором і зміною слів і фраз, своєрідністю синтаксису.

Структура антивоєнних романів відзначалась взаємодією мовних засобів, цілісною композиційно-стилістичною системою. У повістуванні романів спостерігаємо розгорнутий тип невласне прямої мови, символіку, внутрішні монологи, часто займенник 3-ї особи виступає у функціональному значенні 1-ї особи тощо.

Д. Затонський, Д. Наливайко, С. Рожновський, М. Гуменний підкреслювали гуманізм антивоєнних романів А. Барбюса, Е. Ремарка, О. Гончара, їх глибоку віру в людину. Гуманістичний пафос захисту приречених воєнними обставинами солдатів,

пошуки позитивного героя серед простого, трудового народу – в цьому відношенні всі переваги на їх боці. Сумні роздуми авторів про долю людей найрізноманітніших професій на війні є найважливішим акордом у розвитку «сентиментальної теми», що створює психологічний рух у романах, формує їх своєрідну художню єдність. Романи допомагають точніше і глибше зрозуміти творчі завоювання митців, особливості їх поетичної системи. Разом з тим масштаби їх творів пізнаються лише через співвіднесеність їх із системою ідей і художніх засобів їх втілення, які шліфували талановиті романісти впродовж усього творчого шляху.

Антивоєнні романи слугували А. Барбюсу, Е. Ремарку й О. Гончару специфічним ключем до художнього осмислення незвичайної (і в той же час до певної міри звичайної) воєнної дійсності. Жанровий зміст формував у їх творчій свідомості особливості антивоєнного жанру. Воєнні враження митців організовані своєрідним сюжетом і особливою психологічною тональністю. Жанр антивоєнного роману набуває у них глибокого історичного й історико-філософського значення.

Можна відзначити три підходи до розуміння і тлумачення ролі народних мас в історичних подіях Першої та Другої світових воєн – А. Барбюса, Е. Ремарка й О. Гончара, що не виключають один одного, а доповнюють (у першого спостерігаємо процес еволюції свідомості солдатів, у другого – песимістичний погляд на долю народних мас в історії, у третього – оптимістичні позиції). Три письменники перебували на різних ідейних позиціях, але їх наполегливі пошуки історичної істини у сфері художньої творчості часто приводили до певних зближень. Інколи, як ми спостерігаємо в конкретних випадках, їх погляди на літературу співвідносились за принципом: ідеї часу і форми часу взаємозалежні, взаємозумовлені. Лише сьогодні, враховуючи процес функціональності антивоєнних романів, маємо змогу оцінити плідність «діалогу» трьох талановитих письменників ХХ ст.

Таким чином, для нас антивоєнні романи указаних авторів настільки історичні, настільки правдиво і максимально точно були відтворені в них конкретно-історична епоха і дії та вчинки солдатів. З цієї точки зору антивоєнні романи історичні, бо в них художньо осмислені документи і факти, що відображали воєнну дійсність, яка ілюструвалась багатьма історичними прикладами. Завдяки такому прийому сучасне виступає як фаза безперервного розвитку суспільства.

Завдання подальшого історико-типологічного дослідження специфіки антивоєнного роману О. Гончара, А. Барбюса й Е. Ремарка – простежити розвиток українським прозаїком елементів художньої системи західних авторів на основі новаторства, породженого новими світоглядними та естетичними принципами.

Література

Барбюс 1974: Барбюс, А: Вогонь. Молодь, Київ 1974.

Виноградов 1963: Виноградов, В.В.: Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Изд-во АН СССР, Москва 1963.

Гончар 1982: Гончар, О.: Твори: в 7 т. Т. 4. Дніпро, Київ 1982.

Гуменний 2005: Гуменний, М.Х.: Поетика романного жанру Олеся Гончара. Акцент, Київ 2005.

Поспелов 1983: Поспелов, Г.Н.: Вопросы методологии и поэтики. Сборник статей. Изд-во Московского университета, Москва 1983.

Ремарк 1986: Ремарк, Е.М.: Твори: в 2 т. Т. 1. :Дніпро, Київ 1986.

Храпченко 1977: Храпченко, М.Б.: Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы: издание четвертое. Худ. литература, Москва 1977.

Шнайдер 1993: Шнайдер, Т.Ф.: *«*Воинствующий пацифист*?».* [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – URL: http://em-remarque.ru/publ/voinstvuyuschiy-pazifist.html .

Summary

In this article we investigates stylistic principles of narration in antiwar novels of A. Barbusse, E. Remark and O. Gonchar. It is investigated the specificity of improper direct speech, symbolism, internal monologues, the ratio of verbal color and features of syntax. The authors special attention is focused on historical and typological similarities and differences between analyzed novels. The figurative, thematic and ideological, composite aspects of poetic paradigm in antiwar genre are studies in a position of traditions and innovation and clarified the specifics of art system in analyzed novels. The compositional differences, intonation and rhythmic are outlined. They are related with authors' predilections to antiwar material and also their diversity of magic word. Special attention is accentuated on problems of traditions and innovation in antiwar novels by A. Barbusse, E. Remark and Gonchar.Besides we investigated the peculiarity of parallel structures in these novels.

Key words: style features, metaphorization, author's position, associative thinking, art system.

РЕЦЕПЦІЯ ІДЕЇ ТЕАТРАЛЬНОСТІ СОЦІУМУ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЯХ ТА ЛИСТАХ ВАСИЛЯ СТУСА (крізь призму творчості Бретольта Брехта)

Ходаківська Ярина
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
yaryna.yaryna@gmail.com

Інтерпретація світу людських взаємостосунків через призму акторства та пристосування, удавання й нещирості, які його супроводжують, має давню історію. Метафору світу як театру приписують і Епікурові, й Петронію, до неї зверталися і Шекспір, і Сковорода. У ХХ столітті порівняння людського світу із театром з'являлося і в працях науковців. Ця тема, яка звучала лейтмотивом у соціальних рефлексіях в минулому столітті, знайшла відлуння і в творчості Василя Стуса: як науковець і митець, він був дуже сприйнятливим до найновіших настроїв, що панували у світовій соціогумантарній сфері, попри те що доступ до надбань зарубіжної науки в ті часи був суттєво обмеженим. Соціологічний дискурс театральності світу у ХХ столітті та відлуння цього дискурсу в поетичній творчості Василя Стуса (збірка «Веселий цвинтар» стала своєрідною розгорнутою метафорою соціуму як театру, в якому ролі та функції мають певну жорстку ієрархічну структуру) вже розглядався нами [Ходаківська 2008]; а поетика театрального дійства детально проаналізована Ольгою Пуніною [Пуніна 2008: 4]. Метою ж цієї розвідки є аналіз рецепції світу як театру у критичних працях Стуса, листах та розгляд впливу на неї драматургійної поетики Бертольта Брехта.

Шлях Стуса до сприйняття й відтворення ідеї світу-театру, можливо, скеровувався саме творчістю німецького драматурга. Разом із Зінаїдою Йоффе Василь Стус на початку 1960-х років працював над перекладом п'єси Брехта «Життя Галілея» (Стус здійснив переклад поетичних фрагментів та виконав загальне редагування твору), ця ж п'єса слугувала матеріалом для написання однієї з частин його незавершеної кандидатської дисертації про джерела емоційності художніх творів [Стус 1998: 386], працюючи над якою, Стус підготував статтю про поезію Брехта (опублікована в журналі «Жовтень» у 1968 році).

У концепції беземоційного театру Б. Брехта (сам Брехт називав його «епічним») втілилася ідея взаємозв'язку соціальних стосунків зі сферою емоційного. Василь Стус в аспірантські часи також чимало теоретизував про «епічність» та емоційність у художній творчості (див. [Ходаківська 2010]), вочевидь не без впливу брехтівських ідей. Втім, стосовно наповнення мистецьких творів емоціями Стус, радше заперечував Брехта, тоді як з іншими естетичними принципами німецького драматурга він цілком погоджувався. Зокрема це стосується того ракурсу, під яким Брехтові бачиться довколишній світ і який уможливлює відомий брехтівський ефект «очуження».

Драматична п'єса, за Брехтом, – це лише представлення реальності, і глядачі мають сприймати її не надто емоційно, не впадати в ілюзію справжності. Якщо в традиції театру переживання системи К. Станіславського успіхом вважалося те, що

глядач повірив акторові і співпереживає йому, то брехтівський підхід полягав у тому, щоб глядачі в жодному разі не ототожнювали виконавця з персонажем, не вірили в його справжність. «Ані на мить актор не повинен цілком перевтілюватися в образ, – пише Брехт. – Така думка: «*Він не грав Ліра, він був Ліром*», – була б для актора нищівною. Він зобов'язаний просто демонструвати образ...» [Корогодський 2003: 105]. І водночас, вважає драматург, не слід накидати глядачеві певних емоцій, що їх переживає персонаж: «Не маючи наміру довести публіку до стану несамовитості, актор сам не повинен впадати в несамовитість <...>. Навіть зображаючи одержимого, актор не мусить ставати одержимим» [Брехт 1977: 105].

Тобто брехтівський епічний театр передбачає, що «*актор на сцені перебуває в подвійній ролі*» [Брехт 1977: 105], і саме цю подвійну суть вистави слід увиразнити для глядачів, щоб вони могли не емоційно, а критично оцінити те, про що йдеться: «справжня, жива дія не буде більше маскуватися: так, на сцені саме Лафтон (виконавець ролі Галілея у театрі Брехта. – *Я. Х.*), і він показує, яким він мислить собі Галілея» [Брехт 1977: 105].

Зауважимо, що ситуація, відтворена в п'єсі «Життя Галілея», над текстом якої працював Стус як дослідник і перекладач, дуже показова, адже тут Брехт мистецькими засобами показує, що акторську нещирість може бути закладено в основу соціальних відносин. Причому він зображує події саме тієї епохи, для якої «театралізація суспільства» була особливо притаманна [Ямпольский 2004]. Це XVII століття – доба Д. Дідро у Франції, про якого згадує і головний герой п'єси (зауважимо, що ідеї Дідро про те, що актор є великим облудником, лежать в основі епічного театру Брехта [Борев 2003: 554]); час салонних маскарадів та вуличних карнавальних дійств, яким присвячено у творі окремі красномовні сцени.

Та головним провідником цієї ідеї є центральний персонаж п'єси – знаменитий учений Галілео Галілей. Умови поставили його перед вибором: або несхитно відстоювати постулати власних наукових відкриттів і тим самим дозволити, щоб його «*як шинку підсмажували на вогнищі*» інквізиції [Стус 1998: 302], або ж грати за правилами сучасного йому світу, де «*немає кінця поклонам та лестощам*» [Стус 1998: 271], і далі робити свій внесок у науку. (Тут і далі текст п'єси цитується за перекладом В. Стуса та З. Йоффе, вміщеним у зібранні творів українського поета). Характер Галілея Брехт представив як доволі амбівалентний (це один із прийомів епічного театру – глядачі не співчуватимуть такому героєві). Персонаж Брехта любить звичайні земні втіхи: жити з комфортом, добре поїсти («*я ненавиджу людей, яким бракує клепки, щоб набити собі черево*» [Стус 1998: 270], – каже Галілей); він схильний і до лукавства та запобігання перед сильними світу цього заради певних благ, він не цурається навіть обману («*Такий, як я, може тільки плазом на череві доскочити більш-менш путнього становища*» [Стус 1998: 270]). І все-таки на початку свого дослідницького шляху Галілей щиро вірить у святість і непорушність наукової істини. Проганяючи вченого-пристосуванця зі свого дому, він каже: «*хто не знає істини, той просто неук. А хто її знає і називає брехнею, той – злочинець!*» [Стус 1998: 300]. У сьомій дії п'єси, в сцені маскараду він з'являється поміж герцогами та кардиналами без маски, тоді як справжні гонителі науки ховаються за личинами вівці та голуба. Проте збагнувши, що навіть очевидні докази істинності його відкриттів можуть заперечуватися папською курією і що його непоступливість дорого йому коштуватиме, Галілей погоджується з думкою, висловленою в п'єсі одним із персонажів: «*увесь світовий театр створено для них* (людей. – *Я. Х.*) *для того, щоб вони – дійові особи – могли виконувати в ньому свої постійні – малі чи*

великі – ролі» [Стус 1998: 296]. Його вчення про будову Сонячної системи ще не могло відмінити законів кружляння залежних людей навколо тих, від кого вони залежали:

Як на небі, так і на землі.
Круг пап забігали кардинали,
круг кардиналів – єпископи закружляли,
круг єпископів – юрби секретарів,
круг секретарів – світське начальство різне,
круг світського начальства – ремісники,
круг ремісників – слуги покірні,
а навколо слуг – забігали понурі
голодні жебраки, собаки і кури.
[Стус 1998: 310].

Тож, розуміючи своє непросте становище, Галілей обирає життєвий принцип обережності. «*Правду – в мішку. Рот – на замку*» [Стус 1998: 299], – лише так можливо вижити. Своєму учневі він радить «*навчитися мислити обережно*» [Стус 1998: 303]. І сам, погодившись на існування під тотальним контролем церковної інквізиції, визнає: «*Я живу обережно і думаю обережно, відколи опинився тут*» [Стус 1998: 328]. Не без гіркої іронії вчений стверджує, що працювати в таких умовах краще, ніж загинути за правду істини. Перефразовуючи вислів про чистоту рук, Галілей каже: «*Краще заплямовані, ніж порожні. Це звучить реалістично. Звучить по-моєму. Нова наука – нова етика*» [Стус 1998: 329].

Та один із подальших його висловів не залишає сумнівів щодо того, що хотів сказати драматург, змалювавши долю Галілея: «*Хай святиться наша шахрайська настрахана смертю співдружність, яка виправдовує все*» [Стус 1998: 330]. Певна річ, Брехт провокує і шокує, вказуючи, що «світовий театр», у якому опинився Галілей, має свої аналоги – їх треба тільки вміти роздивитися. Однак до цього глядач чи читач творів німецького митця має дійти сам, без прямої підказки доброзичливого суфлера.

Василь Стус як дослідник творчості німецького літератора детально характеризує цю особливість його письма. Стус пише, що драматург «провадить так, ніби під час його, Брехтової розповіді десь недалечко, відкотивши коміра, стоїть переодягнений шпиг» [Стус 1994: 241]; «[п]исьменник це відчуває і тому пропускає деякі найбільш небезпечні місця. Але при цьому весь час дивиться на читача. Так уважно, що ви, читачу, згодом сахаєтесь власної думки: поки ви мовчали, вас самих було втягнено в це небезпечне дійство. І не на якісь там масові сцени, а на роль головного героя!» [Стус 1994: 242].

Стус погоджується, що «*видимий світ є несправжнім, він грається з нами, замишляючи недобре*» [Стус 1994: 242], і, своєю чергою, пропонує «*відучити людей від шепоту*» [Стус 1994: 247]. Статтю, що була надрукована як передмова до публікації віршів Брехта в українських перекладах, уже опальний Василь Стус, вдаючись до брехтівського принципу, наповнює промовистими аналогіями із сучасною йому ситуацією цькування дисидентів-інакодумців, і свої роздуми про антифашистське спрямування творчості німецького літератора завершує словами: «*ті часи не повинні повторитися*» [Стус 1994: 249].

Ідея театральності, маскарадності буття для Стуса, як свідчить Роман Корогодський, у 1960-х роках була очевидною. Переказуючи одну з тодішніх розмов із поетом, Корогодський наводить таку характеристику, дану Стусом тодішньому

світові: «І Василь каже, що <...> оцей паноптикум оцих людців, якихось фігурок, всі цяцьки навколо нас, ми з кимось спілкуємось – це все якийсь ляльковий театр, це все абсолютно несправжнє» [Корогодський 2003: 96]; і далі цитує Стуса: «...я просто думаю, чому люди над тим не задумуються? Чому вони не задумуються, що ми всі живемо в неприродних умовах, в неприродному середовищі? Що ми ляльки, що нас за якісь шворки смикають і ці шнурки видно! Що ми не люди!» [Корогодський 2003: 97].

Справді, у сприйнятті Василя Стуса ідея світового театру найчастіше набувала форми лялькового дійства. Цей ляльковий світ набуває у поезії Стуса питомо українського образу – вертепу. У слововжитку поета «вертеп» стає синонімом не просто світу як театру, а антисвіту й антитеатру, наближаючись до семантичного поля «пекла» і долучаючи до театрального забарвлення цієї лексеми її друге значення: «Сховище або місце гульбища злочинців, розпусників і т. ін.» [Білодід (ред.) 1970: 332].

Образ вертепу виникає у прозовій пробі пера Стуса – незавершеній повісті без назви. І символізує рутинну та безпросвітну повсякденність життя ліричного героя: «*Що таке твій день? Це малесенький отвір годин на три, не більше. Блукаєш трюмоповерхами вертепної скриньки. Робиш – під землею, спиш – на небі, робиш пару ковтків джерельної води – на землі. Потім – те ж саме. Маленькі зміни на роботі, маленькі зміни – коли не спиш. І тільки сни кубляться, як змії. Агонія особистості, щорічний бунт проти вертепної скриньки*» [Стус 1994: 110].

Згодом цей образ став одним із провідних у збірці Стуса «Веселий цвинтар». А потім він зринає в листах (поет передає поклон родичам та друзям «*коли вони ще ходять живі-здорові, збоку позираючи на цей вертеп*» [Стус 1997а: 52]), досить часто з'являється у збірці «Час творчості» і значно рідше у «Палімпсестах» – уже не як провідний образ, а просто як один із символів тоталітарного світу.

Усвідомлення рольового характеру людських стосунків майже завжди пов'язане із розумінням нещирості чи недостатньої щирості цих стосунків. Цей загальний настрій добре відчував і Стус. Недаремно він так завзято обстоював у своїй літературно-критичній творчості художню правду, навіть виніс заклик «Най будем щирі...» у заголовок однієї зі своїх статей. Та й пізніше (у 1984 році), закидаючи Рільке та Пастернакові, що ті «жеманяться», «не змиваючи з лиця театрального гриму» [Стус 1997а: 460], Стус каже: «А це ж – гріх. І невідмоленний гріх – удавати, маючи справу з правдою мистецтва» [Стус 1997а: 461].

Ця негація акторства переноситься поетом і на царину власне професійного театру. В одному з листів [Стус 1997а: 482-483]. Василь Стус, як він пише, «висловив своє «фе» щодо Дмитрових [сина поета. – *Я. Х.*] театральних інтересів». Розуміючи, що був занадто категоричним, він, втім, радить синові обрати не акторський фах, а стати драматургом («*драматургія – найтяжче, наймужніше, найдозріліше з мистецтв*»). Обережно, щоб не зачепити самолюбства Дмитра-підлітка, батько намагається довести йому, що актор – не найкраща з професій. «Чи розуміє [Дмитро], – пише В. Стус, – що драматургія – це сто рівноцінних правд (бо кожен персонаж має <u>свою</u> правду життьову), що жодній із правд нема переваги, що кожна з них доводиться вчинками, дією, жестом, а не – декламацією» [підкреслено автором. – *Я. Х.*].

Очевидно, батько хотів сказати синові, що зазвичай театральні актори обмежуються лише декламацією як доказом (а в житті це зводиться до порожньої риторики): «*між словом-самодією і словом-імітацією чужої дії є велика різниця*». А

наступний аргумент – це вже найвагоміший доказ, який може пролунати з вуст літератора: «Чи розуміє [Дмитро. – Я. Х.], що актори, як правило, не вміють читати віршів, бо не розуміють їх – так, як написав поет». Зрештою, Василь Стус дає зрозуміти синові, що «*смисл життя – мати якомога більшу мету*», очевидно, натякаючи, що стати театральним діячем – не та мета, яка «*розбудить у Тобі океанічні сили*». До того ж, маючи здогад, що Дмитра цікавить театр як явище радше психологічне («*психологія – королева театру*», – визнає поет), батько радить йому краще подумати про... медицину («*це прекрасний фах, а як для психологічних занять – то й єдина справжня підвалина*»). Такі повороти думки, так само як означення «*голий інтерес до театру*», – свідчення того, що Стус, прагнучи дотриматися коректності у цій розмові з сином, все-таки вважав його вибір зовсім неприйнятним.

Зауважимо, що уявлення про соціум як театр певною мірою дотичні (зокрема й асоціативно) до теорії соціальних ролей (моделей поведінки, яка очікується у суспільстві від особи, що займає певну соціальну позицію).

Поняття соціальної ролі було детально розроблене у рамках соціальної психології Дж. Мідом у 20-х роках XX століття та, майже одночасно, в антропології – Ральфом Лінтоном. Розвиток їхніх концепцій привів до появи двох напрямків у соціальних науках: інтеракціонізму (засновник – Дж. Мід) та структурного функціоналізму (на базі теорії Р. Лінтона). Згодом це поняття перетворилося на одне з провідних у науках, що вивчають особистість. Кожна особа постійно чи тимчасово виконує дуже багато соціальних ролей. Так, усі люди народжуються чиїмись дочками або синами і беруть на себе виконання цих ролей; більшість стикаються з ролями покупців чи пасажирів, значно менше людей стають керівниками чи дипломатами. Проте кожна з названих соціальних позицій передбачає певні норми, виконання яких обов'язкове.

Василь Стус упродовж 1960-х, шукаючи свій шлях у літературі та соціумі, приміряє на себе різні соціальні ролі: науковця (навчання в аспірантурі Інституту літератури, а після вигнання звідти робота в архіві); літератора (спроби опублікувати перші збірки «Зимові дерева» та «Круговерть» про «приміряння» Стусом Шевченкового образу див. [Ходаківська 2008]); сім'янина (одруження); борця за соціальну та національну справедливість (виступ у кінотеатрі «Україна»). Причому особливо пильно він придивляється до ролі літератора; аналізує життєву стратегію П. Тичини (у розвідці «Феномен доби» [Стус 1994: 259–346]), розглядає творчу стратегію ескапізму («герметизму») на прикладі поезії В. Свідзинського [Стус 1994: 346–361].

Однак сам набір ролей у суспільстві визначався, на думку Стуса, характером «*отруйних соціальних інтеграцій*» [Стус 1997b: 66]. Тому його міркування стосовно тієї чи іншої соціальної ролі, часто просто розпачливі. Під час уже згаданої розмови з Р. Корогодським, за свідченням останнього, Василь Стус, порівнюючи сучасне йому суспільство з ляльковим театром, так охарактеризував ідеологічний тиск на сферу людських взаємин: «Ти зрозумій, що від кожного з нас хочуть, щоб ми відмовилися від себе, від нашого спілкування між собою і від того, що ми робимо» [Корогодський 2003: 96]. А надмірний тиск, вважав поет, призводить до того, що у намаганнях вижити людина вдається до ролі блазня. Причому інтерпретував цю роль Стус не як образ дурника, якому дозволено казати правду, а як образ пристосуванця. (Наприклад, у таборовому зошиті він досить в'їдливо пише про тих, хто «*на національній трагедії шиють собі шаровари блазнів-танцюристів, що на трупі України витанцьовують хвацького гопака*» [Стус 1994: 496]).

У листі 1981 року Стус так розмірковує над долею О. Пушкіна: «Умови були такі, що змушували прегордого мавра гнутися, складатися в суглобах, як складаний метр. І він складався, маючи вже таку здатність – складатися. Тут рятував цинізм, уміння переводити трагедію існування в сардонічну інтермедію з блазнем на театральному коні. <...> наклавши на себе <...> ковпак юродивого, поет пише – підписку, обіцяючи цареві свою безгрішність» [Стус 1997a: 396]. Як бачимо, лексика з царини розважально-театральної – інтермедія, театральний кін, блазень – використовується Стусом із різко негативними конотаціями.

Загалом Василь Стус дуже тонко відчув антитоталітарний за своїм характером театрально-рольовий дискурс, який розвинувся у соціальних науках на Заході (і певною мірою передував появі постмодерністичних ідей гіперреальності та симулякра). За відсутності доступу до інших джерел естетичні ідеї Бертольта Брехта (автора, дозволеного в Радянському Союзі) могли слугувати «ключем» до розвитку цієї теми не тільки у збірці поезій Стуса «Веселий цвинтар» (де вона набула масштабного антиутопійного звучання), а й у його прозових та літературно-критичних спробах, приватному листуванні.

Література

Білодід (ред.) 1970: Білодід, І. (ред.): Словник української мови. Т. 1. Наукова думка, Київ 1970.

Борев 2003: Борев, Ю.Б.: Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. Астрель, Москва 2003.

Брехт 1977: Брехт, Б.: Про мистецтво театру. Мистецтво, Київ 1977.

Корогодський 2003: Корогодський, Р. In: Підгірний, Б. (упоряд.): Нецензурний Стус. Кн. 2. Підручники і посібники, Тернопіль 2003, с. 81–109.

Пуніна 2008: Пуніна, О.: «Три маски…» (Субстрат «театрального дійства» і надсубстратна конфігурація в поезіях збірки Василя Стуса «Веселий цвинтар»). In: Актуальні пролблеми української літератури і фільклору. Вип. 12. 2008, с. 334–351.

Скуратівська 1996: Скуратівська, Я.: Василь Стус як літературний критик. In: Молода нація. № 1, 1996, с. 187–190.

Стус 1994: Стус, В.: Твори. Т. 4. Літературно-критичні праці. ВС «Просвіта», Львів 1994.

Стус 1997a: Стус, В.: Твори. Т. 6, кн. 1. Листи до рідних. ВС «Просвіта», Львів 1997.

Стус 1997b: Стус, В.: Твори. Т. 6, кн. 2. Листи до друзів. ВС «Просвіта», Львів 1997.

Стус 1998: Стус, В.: Твори. Т. 5. Переклади. ВС «Просвіта», Львів 1998.

Ходаківська 2006: Ходаківська, Я.: Шевченковим шляхом: життєва і творча стратегія Василя Стуса. In: Шевченкознавчі студії. Вип. 8. 2006, с. 70–74.

Ходаківська 2008: Ходаківська, Я.: «Ця п'єса почалася вже давно...»: тема театральності світу і її втілення у творчості Василя Стуса. In: UCRAINICA III. Současná Ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník příspěvků. 2008, s. 331–336.

Ходаківська 2010: Ходаківська, Я.: Василь Стус проти романтизму: стилістичні пошуки поета у 1960-х роках. In: UCRAINICA IV. Současná Ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. 2010, s. 179–182.

Ямпольский 2004: Ямпольский, М.: Физиология символического: Книга 1. Возвращение Левиафана: Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима. Новое литературное обозрение, Москва 2004.

Summary

The article focuses on one of the most important ideas in the Vassyl Stus' poetics that the social world is like a theatre. Playing of the social role often causes people to be insincere. In Stus' critical works and letters, the insincerity shown as a tragedy for the individual. The article shows the influence of Brecht's theater on the formation of the poetics of Stus. Brecht play *Life of Galileo,* which translated the Ukrainian poet, depicts the system insincere social interaction.

Key words: Vassyl Stus, Bertolt Brecht, distancing effect, world as theater, role, social role.

ВЕРТИКАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ: КАТЕГОРІЯ ПАМ'ЯТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ

Кавун Лідія
Черкаський національний університет
kavun_li@ukr.net

Одним із актуальних питань сучасної теоретико-літературної науки є вивчення категорійного апарату художнього твору. Особливе значення має дослідження таких його аспектів, як структурованість, лінійність, знак, код, глибинний зміст, пам'ять, макро- та мікроконтекст і т. ін. Названі категорії дозволяють розглядати твір як складну систему, що реалізує свій змістовий потенціал на соціально-історичному і філологічному інформаційних рівнях.

Художній твір досліджують у різних вимірах: як у лінійних (горизонтальних), так і у вертикальних, які безпосередньо пов'язані із впливом на емоційну сферу людини.

У горизонтальній площині лежать зв'язки рівноцінних його сегментів (розділів, фабул, сюжетів, версів тощо) чи сукупності творів, що утворюють їх внутрішню структуру [Ковалів 2007: 237]. Для адекватного сприйняття семантичної, естетичної й емоційної інформації, задля збереження висхідних смислів реципієнтові необхідно виявити та витлумачити імпліцитні компоненти змістової структури тексту. Будь-який елемент тексту, який постав перед нами у всьому розмаїтті своїх так званих горизонтальних контекстів, може мати ще й вертикальный контекст, що безпосередньо для наших відчуттів недосяжний.

Вертикальний аспект артикулює дефініції «стилістики й поетики художньої мови», «семантики і прагматики тексту», а також оперує такою системою категорій, як «пам'ять літературної творчості», літературні алюзії, цитати й т.п. Водночас це досить важливий сектор внутрішньотекстової організації, оскільки за мінімальної експліцитної репрезентації на денотативному рівні генерує значний обсяг інформації, що впливає на розвиток сюжетних ліній горизонтальної площини, проте може бути факультативним елементом у змістовій структурі художнього твору.

Загалом горизонтальний і вертикальний контексти в процесі рецепції тексту читачем немовби накладаються один на одного, і таке узгодження є нескінченно неосяжним. Його неможливо повністю ні прочитати, ні описати. Зв'язки між контекстами простягаються в усі боки і ведуть до різних сфер тексту, які завжди сягають так далеко, що повністю простежити їх неможливо. У принципі текстуальні пояснення не можуть обмежуватися тільки однією сферою тексту, хоча це постійно відбувається на практиці.

Основні функції вертикального контексту – пізнавальна й акумулятивна. Вертикальна площина є не тільки у певному розумінні «уявним музеєм» (Андре Мальро) духовності, але й через комунікативну систему *дійсність – автор – текст – читач* доносить відомості про поліфонічний світ із його гетерогенним культурним ландшафтом.

Питання вертикального контексту постають у полі зору як лінгвістів, так і літературознавців. Зокрема, О. Ахманова й І. Гюббенет розглянули його

екстратекстову природу, окреслили особливості його структурно-семантичної організації, проаналізували компоненти імпліцитного змісту тексту й функціональне навантаження. На початку ХХ століття фонові знання, предметна, ситуативна й історико-філологічна інформація, наявні в тексті, були об'єктом праць В.С. Виноградова. Згодом Б. Гаспаров розглянув невичерпність пам'яті й текстуальний герметизм як два полюси мовної творчості. Особливості функціонування алюзивних номінацій і цитат описані у працях О. Давидової, Л. Машкової та ін. Метою нашої студії є висвітлити теоретичний дискурс пам'яті літературної творчості як одного із сегментів вертикального контексту, а також проаналізувати її природу, значення, способи і засоби вираження, поетичні функції в українській художній свідомості.

Вивчення феномена пам'яті літературної творчості орієнтує на дослідження не лише безпосереднього впливу тексту на текст, але й передбачає також осмислення тотожних за своїм характером елементів художньої мови, які виявляються у споріднених творах, що існують паралельно і не є результатом запозичення. Категоріями вертикального контексту, згідно з висловлюванням В. Виноградова, є алюзії, символи, реалії, ідіоматика, цитати й т.п. Учений зазначає: «Вертикальный контекст може містити, по-перше, ту приховану інформацію, яка зумовлена самою мовою і є незалежною від намірів адресанта тексту. Подібне відбувається зі словами-реаліями, фразеологією і різноманітною ідіоматикою. Ці мовні одиниці за своєю природою пов'язані з тим, що ми називаєм фоновою інформацією. По-друге, вертикальный контекст може повністю залежати від волі адресанта мови, який формує текст таким чином, щоб у ньому був натяк на якийсь мовний, літературний, соціальный і т.п. факт, посилання на вторинний текст і вторинну ситуацію. Характерним прийомом реалізації подібного вертикального контексту є алюзія» [Виноградов 2001: 41-42]. Отже, фонове знання – це сукупність відомостей, які є в розпорядженні кожної людини. Воно набувається протягом усього життя в результаті навчання, накопичення досвіду тощо. Вертикальний контекст – семантико-функціональна категорія художнього твору, що акумулює у своїй структурі екстратекстову інформацію – культурологічну (національно-марковану (українську) і загальнокультурну (співвідносну зі світовою культурою), якій притаманний імпліцитний спосіб вираження змісту. Очевидним є той факт, що за використанням різних цитат, ремінісценцій, алюзій у художніх творах постає більш широка проблема, ніж просто запозичення. Збереження й передавання певних смислових комплексів подекуди простежуються без прямого контактного впливу тексту на текст. Скажімо, зближення-збіги у творах Валер'яна Підмогильного «Місто» й Альбера Камю «Сторонній» жодним чином не можна пояснити впливом чи запозиченням, зважаючи на загальновідомі причини.

Йдеться про пам'ять літературної творчості, яка мимоволі уможливлює входження творця до вільного становлення буття. Як зазначав М. Бахтін, буття цілого, буття людської душі, що розкривається вільно для нашого акту пізнання, вільно говорить нам про безсмертя, але довести його неможливо. Учений підкреслював, що якийсь елемент свободи притаманний будь-якому вираженню. «Абсолютно мимовільне вираження перестає бути таким. Але буття вираження двобічне: воно виявляється тільки у взаємодії двох свідомостей (Я й Іншого); взаємопроникнення із збереженням дистанції; це – поле зустрічі двох свідомостей, зона їхнього внутрішнього контакту» [Бахтін 2000: 229].

Пам’ять відіграє основоположну роль у вічному перетворенні минулого, зокрема його смислового, виражального, мовного аспекту, який можна змінити, оскільки він незавершений і не збігається сам із собою (він вільний).

Поняття *пам’ять* широко використовується у філософії, культурології, історії, соціології, психології, літературознавстві, тобто тих науках, що вивчають процеси «відображення, закріплення і збереження інформації, а також впізнавання й відтворювання запам’ятованого» [Ковалів 2007: 174]. Історія вивчення пам’яті сягає філософських концепцій Платона, Аристотеля, Августина, А. Бергсона, В. Соловйова, Ж. Делеза та ін.; соціологічних концепцій Е. Дюркгейма; психоаналітичних теорій З. Фройда, К.-Ґ. Юнґа та ін.; культурологічних концепцій М. М. Бахтіна, М. Ю. Лотмана, Б. М. Гаспарова. Феномен пам’яті виявляє себе під особливим кутом зору, який дозволяє в тісному взаємозв’язку досліджувати різні аспекти світобачення, творчого процесу й художнього світу того чи іншого письменника, що уможливлюється завдяки багатоманітності самого цього феномена. У творчості письменників феномен пам’яті постає і як предмет художнього зображення, і як категорія поетики, і як змістоутворююча категорія окремого твору чи художнього світу митця або ж світогляду митця.

Творча роль пам’яті є провідною й основоположною протягом багаторічної історії людства (особливо в перехідні епохи, коли зв’язки часів переривaються). Пам’ять є основним виявом духу людини, тому становлення цілісної особистості, розвиток її творчого начала неможливі без участі пам’яті, як неможливе й самопізнання культури, що актуалізується через творчу пам’ять.

В античній міфології ідею пам’яті втілено в образі богині Мнемозини, матері дев’яти муз, а отже, прародительки всіх видів мистецтва. Таким чином, історію світової культури можна представити як безперервний рух культурної пам’яті, як вічний діалог людей різних епох, що вирішують подібні онтологічні й аксіологічні проблеми. Засобом такої культурної взаємодії є художній текст, що забезпечує збереження культурної пам’яті і її передавання в процесі рецепції.

У художній творчості для визначення концепту творчої пам’яті нерідко застосовують короткі метафоричні парафрази. Скажімо, спостерігається образне ототожнення пам’яті з палімпсестами. «Мій мозок – це палімпсест; твій, о читачу, теж» [Де Квинси 2008: 201], – писав ще в 1845 році англійський письменник Томас де Квінсі. Пам’ять як «великий складний палімпсест» постає і в поезії французького митця Шарля Бодлера. Український поет Микола Вороний також ототожнював пам’ять із палімпсестом, підкреслюючи неможливість забути пережите, тобто зауважував зберігаючу функцію пам’яті.

В естетичній традиції маємо безліч дефініцій для означення цієї теоретико-літературної категорії. Як тлумачили її собі античні вчені чи романтики й реалісти ХУІІІ-ХІХ століть – залишимо поза нашим дослідженням; не торкатимемося також позитивістів, прихильників біологічного віталізму (А. Бергсона, В. Соловйова, Ж. Делеза). Спинимося лише на думках авторів, ближчих до нас за часом модерного і постмодерного періодів розвитку літератури – М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Л.Сазонової та ін.

Акцентуючи пам’ять, яка є естетично продуктивною, що «володіє золотим ключем завершення особистості», М. Бахтін відрефлектовує її як «велику пам’ять», Ю. Лотман – як пам’ять культури, М. Зубрицька – як творчу пам’ять, Л. Сазонова – як пам’ять літературної творчості. Усі вони намагаються науково передати семантику

надіндивідуального механізму збереження й передачі деяких повідомлень (текстів) й напрацювання нових, що виникають на основі попередніх, не знищуючи їх.

На думку М. Бахтіна, в основі кожного художнього образу лежить модель останнього цілого, модель світу. Ця модель світу перебудовується протягом століть і тисячоліть. «Усе неповторно оригінальне, винахідливе, безстрашне в образі народжується саме завдяки … пам'яті» [Бахтин 2000: 248]. Велика пам'ять дозволяє обійти епоху в часі. «Пам'ять не збіднює образ: він живе новим життям у часі, відбувається неперервне збагачення й оновлення його змісту в контексті світу, що далі розвивається, послаблюються моменти корисливої практичності, вузької зацікавленості» [Бахтин 2000: 248].

Створений художній образ досягає справжньої глибини лише тоді, коли *дещо* входить у нього з-понад меж часу і світобудови. Щоб досягнути цієї глибини, дві контекстуальні площини – горизонтальна й вертикальна – повинні злитися воєдино настільки, щоб стати органічним цілим, естетичною завершеністю, щоб внутрішнє не існувало ніде, лише у зовнішньому (будь-яке вимовляння внутрішнього безпосередньо веде до втрати глибини), образ повинен почати являти інше, інше повинне почати проступати й перетворювати образ, народжуючи в ньому смисл, який не може міститися в очевидно явленому. Таку глибину створює першообраз, але не прототип, який є конкретним виявом певного часутипу, утіленого в образі. М. Бахтін аргументує думку про те, що в основі кожного художнього образу лежить певна модель світу, яка є незакритою й незавершеною. Таку модель побудовано на «великому досвіді людства», у якому виявляє себе «пам'ять, що не має меж, пам'ять, що опускається і йде в долюдські глибини матерії і неорганічного життя світів та атомів» і зберігається «тисячоліттями у системі фольклорних символів», що забезпечують «інтелектуальний затишок обжитого тисячолітньою думкою світу» [Бахтин 2000: 247] (на відміну від «символів» офіційної культури з їх малим досвідом, прагматичним і утилітарним).

М. Бахтін був упевнений, що «у світі пам'яті явище опиняється в особливому контексті, в умовах особливої закономірності»: «культурні й літературні традиції (в тому числі й найдавніші) зберігаються і живуть не в індивідуальній суб'єктивній пам'яті окремої людини і не в якійсь колективній «психіці», але в об'єктивних формах самої культури, …і в цьому сенсі вони міжсуб'єктивні і міжіндивідуальні; … звідси вони і приходять у твори літератури, інколи практично минувши суб'єктивну індивідуальну пам'ять творців» [Бахтін 1986: 281]. Але нерозчленованість «колективної пам'яті» залишається переконливою до тих пір, поки в дослідженні не передбачається конкретна екзистенціонально буттєва людина (а не така конструкція, як історичний суб'єкт), яка по-різному втілює й реалізує в собі історичний і часовий досвід. Тому доречно говорити про пам'ять надіндивідуального тіла, міжсуб'єктну колективну пам'ять соціальних груп і надособистісну пам'ять культури. Вона «не є пам'яттю про минуле (в абстрактно-часовому сенсі); час відносний у ній. Те, що повертається, вічне і водночас безповоротне» [Бахтин 2000: 247].

Ю. М. Лотман виокремлює два види культурної пам'яті: «пам'ять інформативну» та «пам'ять креативну (творчу)» [Лотман 1992: 200] Перша – це механізм збереження результатів деякої пізнавальної діяльності; вона має «площинний, розміщений в одному часовому вимірі, характер, і підлягає закону хронології» [Лотман 1992: 201]. Творча пам'ять, прикладом якої може бути пам'ять мистецтва, за словами Ю. Лотмана, не лише «панхронна», але й підриває час, протистоїть йому і зберігає минуле як неперебутнє.

Пам’ять літературної творчості не лише поступово накопичує різні явища культури і словесності, але й активно втілюється у формі передчуття, передбачення деякої культурно-словесної субстанції, яка у своїх джерелах вміщує могутні традиції існування літератури. До явищ надособистісної культурно-словесної пам’яті, скажімо, належить кінематографічний культурный код. Особливості його реалізації можна простежити на матеріалі творів О. Довженка, Ю. Яновського, М. Йогансена та інших українських прозаїків 20-х років ХХ століття.

Важливим механізмом пам’яті літератури є символи. Вони переносять тексти, сюжетні схеми й інші утворення із одного пласту культури в інший. Крім того, символи виконують функцію механізмів єдності: втілюючи пам’ять культури про себе, вони не дають їй розпадатись на ізольовані хронологічні пласти. Так, у художній прозі «романтиків вітаїзму» горизонт очікування формує трагедія Й.-В. Ґете. Тут виявляє себе позиція «культурного» автора, який проектує образ Фауста на особистості Прокопа Конюшини («Фауст» Григорія Косинки), Дмитра Карамазова («Вальдшнепи» Миколи Хвильового) та ін.

Отже, пам’ять як метакатегорія літературознавства дає змогу формувати теоретичні підходи й категоріальні основи аналізу художнього тексту, дозволяє розглядати словесне мистецтво як складну суб’єктно-об’єктну структуру. Вона лежить в основі конвенціональної знакової системи, яка уможливлює продукування й вираження світу художніх ідей та образів. Проведене дослідження дозволило нам трактувати пам’ять літературної творчості як матрицю художнього мислення, що забезпечує позачасовий дискурс. Ця наукова проблема потребує більш глибокого і всебічного подальшого вивчення.

Література

Бахтин 2000: Бахтин, М.: Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, Москва 2000.

Бахтин 1986: Бахтин М.: Эстетика словесного творчества. Искусство, Москва 1986.

Виноградов 2001: Виноградов, В. С.: Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). Издательство общего среднего образования РАО, Москва 2001.

Де Квинси 2008: Де Квинси, Т.: Палимпсест, история, происхождение. Издательство ЛКИ, Москва 2008.

Ковалів 2007: Ковалів, Ю.І.: Літературознавча енциклопедія. У двох томах. Т.І. ВЦ «Академія», Київ 2007.

Лотман 1991: Лотман, Ю.М.: Память в культурологическом освещении. In: Избранные статьи в 3-х томах. Том I. Статьи по семиотике и типологии культуры. «Александра», Таллин 1992, с. 200-202.

Summary

It goes in the article about phenomena of personal memory, which create the sphere of all kinds of exclaims in the works from different epochs and authors. The memory of literature works is being researched in a manner of one of segments of vertical context. The cinema cultural code as a phenomena of overpersonal memory and its fullfiment in the works of O. Dovzhenko, Y. Yanovskyi, M. Yogansen and other Ukrainian writers is being researched in the article.The symbols as important mechanisms of memory, which carry out the texts, plot schemes from one cultural layer to another are being defined. They function as a mechanism of equity. The memory of literary creation are being interpreted as a matrix of fictional thinking, which guarantees overtime discourse.

Key words: vertical context, the memory category of literature works, the cultural memory, text, literature.

ДОСВІД «УКРАЇНСЬКОСТІ» У ПРОЗІ ОЛЕКСІЯ ЧУПИ

Ковацька Оксана
Ягеллонський університет
guculija@o2.pl

З погляду сьогодення українська проза на загал і романний жанр зокрема переживають ренесанс. Відроджуються його традиційні жанрові форми і з'являються нові. Народжується популярна література. Як слушно наголошує Я. Поліщук, відходячи від характерної для періоду модернізму дихотомії елітарного / масового, «… добрий текст у сучасній прозі народжується саме на перетині популярного смаку та індивідуальної оригінальності автора, тобто в тому випадку, коли автор зуміє добре відчути й «уловити» загальні настрої та очікування читача, відчуття свого часу та його специфічних духовних потреб» [Поліщук 2015: 83].

Проза Олексія Чупи, автора, який стрімко ввійшов у сучасний літературний процес, – пропозиція поповнення прогалини на ринку культурних послуг романами про життя молодого покоління, кшталтування й усвідолення ідентичності 20-30-річних ровесників. Також його творчість, за визначенням ще однієї авторки генерації молодих, Софії Андрухович, – своєрідна мандрівка, «екскурсія внутрішнім Донбасом» [Андрухович 2015: 6].

Упродовж двох років О. Чупа написав чотири книжки: «10 слів про вітчизну», «Бомжі Донбасу» (2014), «Казки мого бомбосховища», «Акваріум» (2015). Його «свіжа» проза увійшла до довгого списку премії «Книга року ВВС–2014».

У своїх інтерв'ю Олексій Чупа підкреслює, що походить з української сім'ї (коріннння – із Закарпаття та Галичини), з російськомовного середовища Донбасу. Пісні гуртів «ВВ» та «Океану Ельзи», особливо ж поезія В. Стуса допомогли усвідомити макіївському білінгву власну українськість. Останню після подій Майдану Олексій окреслив як «постійний неспокій», «боротьбу в крові». Відчув на собі і опір тамтешнього соціуму за вибір української мовою спілкування й писання своїх творів (*З нашою донецькою аудиторією ми притиралися один до одного, в нас був взаємний дискомфорт* – (Українська правда, 17.07.2014), і тиск штампу «донєцкіє», за яким нема особистості, тільки *динозавряча совкова ментальність*.

Писання молодий письменник вважає психотерапією, звільненням від власних комплексів і страхів. О.Чупу *цікавить те, що відбувається в людських головах* (Українська правда, 17.07.2014). Заводські історії стають матеріалом книг про людину, яка живе в напрузі, остраху: боїться непотрібності, непочутості, безробіття, голоду, холоду; сьогодні – війни, російських танків, «градів», копання траншей у полоні, але не втрачає надії і мрій.

«Бомжі Донбасу» – одна з найцікавіших літературних новинок про Схід, про безпритульність людини і народу. Це спроба представити альтернативну історію України; деконструювати імперський міф про молодшого брата, активно підтримуваний російськими ЗМІ; намагання вписати совєтизований Донбас в український історичний контекст, починаючи від часів князювання Святослава та

хрещення Русі; уявити життя Дикого Поля до розвитку на цій території вугледобувної промисловості, втілити мрію про єдину неподільну Україну.

Згадана книга, на думку автора, в хорошому сенсі стьоб над українцями Донбасу, над україномовними людьми Донеччини, які, живучи там, не мають свого дому, прихистку, мучаться зпитанням «Чи живуть вони на своїй землі?». Не знайшовши себе, залишаються маргіналами-вигнанцями.

Підзаголовок роману «Homo Profugos» (людина-вигнанець, бурлака) формально дублює назву твору латиною, проектуючи його різнорівневе прочитання: від цілком вірогідної історії безхатченків, зображення їхніх проблем і побуту, «пошуків бомжівської землі обітованої» до постколоніального проговорювання і переписування (відібраної, замовчаної) історії народу, деконструювання нав'язаних чужинцями стереотипів. Головне завдання автора тут – «поновне опанування «собою» і всім «своїм» - від земельних надр до історії та культури» [Забужко 2009: 93]. Так, одного з донбаських бомжів Славка осяває: *Україна справжня давно закатана в асфальт та затоптана ворогами, люди відірвані від коренів і вважають себе не тими, ким вони є* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). А найстарший та наймудріший вигнанець донецьких степів Вагнер, власник таємного рукопису з історією Східного міста Сонця Ярограда й Украйни підсумовує: … *всі наші знання, культура і традиції – наслідок махінацій і містифікацій сильних світу цього; ... ту* ***історію, на яку ми всі спираємося****, йдучи вперед –* ***писали виключно переможці*** (підкреслення наше – О.К.); тих, хто чинив опір *просто знищували, сподіваючись разом із ними винищити кров, мову, традицію та навіть й саму назву…* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Автор пропонує читачеві подивитися на Донбас із середини, крізь призму «переможців», завойовників і «підкорених», очима українця і homo sovietikusa. Вводить у коло проблем людської та національної ідентичності, історичної та культурної пам'яті, тиску й руйнування стереотипів, виживання в одному з найжорстокіших різновидів масового суспільства – комуністичному, та ще й імперському.

Герої О. Чупи – четверо макіївських україномовних бездомних, по-вуличному: Малевич, Сєрий, Славко і Кубік. Як зазначає один із оповідачів (Малевич): *Імен ми не маємо – є радше прізвиська* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Їхні долі, біографії загублені, обірвані, змаргіналізовані, так само, як і перекручена, викривлена, спотворена історія «Украйни». Із тексту дізнаємося, що Малевич опинився на вулиці внаслідок незрозумілих махінацій з нерухомістю. Побитий, обікрадений, під прицілом зброї, він зрозумів, що *нова реальність найшвидше формується, коли тобі в потилицю впирається дуло пістолета* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Так у романі недвозначно прокреслюється провладний дискурс сили, агресії, насильства, репресії з боку тоталітарного суспільства щодо особистості (актуалізується стереотип: **правда на боці сильнішого**) і водночас акумулюється почуття приниженості, відчуженості пригнобленого. Адже, «… обидва модуси, приниженість і агресія, обопільно пов'язані й легко перетікають у себе навзаєм» [Забужко 2009: 78].

Агресія породжує невдоволення і лють. На запитання місцевих єговісток: *вы довольны своей жизнью?... нашим обществом, нашей властью?* (у тексті О. Чупи місцеві, «донецькі» розмовляють виключно російською мовою, яку називають «своєю», україномовні ж сприймаються тамтешнім соціумом як «чужі») бездомний Малевич «чужою їм мовою» відповідає: *Ні, не задоволений* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). А щодо віри розчаровано додає, пояснюючи здивованим дівчатам, що Калашников – не проповідник: … *Бог сильно підірвав свій авторитет в моїх очах. Я*

тепер іншому вірю. (…) Калашникову; Проблеми з владою й суспільством … можна вирішити лише з його допомогою (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Інший макіївський безхатько Кубік, представник наймолодшого покоління Донбасу, якому не було ще й 20-ти, на вулиці опинився тому, що *родину мав неблагополучну*, часом *втікав із дому і жебрав на ринку* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Персонаж небагатослівний, з дитячою довірливістю сприймає все, що йому розповідають старші і досвідченіші безпритульні. Саме він провідник авторської ідеї про населення Донбасу – глини, з якої можна зліпити іншу ідентичність (*людям треба про все говорити, все пояснювати*), Донбасу – конструктора, що укладається у потрібному напрямі залежно від заданої матриці: неорадянської, неосталінської «сильної руки», «русского мира», сьогодні успішно актуалізованої Кремлем, кинутої на підготовлений ґрунт, чи української – цивілізаційної, з пропозицією народжуваного громадянського суспільства, духовно, культурно й історично притомного, поки що, на жаль, належно стратегічно й практично владою не забезпеченого (за словами безхатька Малевича, *влада на бомжів, та й на Донбас – «болт забила»)*. Адже, як слушно зазначає у своїх численних інтерв'ю О. Чупа, люди на Сході України у більшості здезорієнтовані, не розуміють, що навколо них відбувається, чому по них стріляють. «Донецькі» беруть те, що їм дають: у глобальній мас-медійній сфері – «русский мир»; у локальній – «Новороссию» і незрозумілі газети тиражем 200 тисяч, в яких нічого нема, крім оголошень про продаж щенят і загублені паспорти; у сфері культури – шансон, кримінальні чи гангстерські серіали.

До товариства безпритульних належить і Сєрий, про якого відомо тільки те, що він цинічний у висловлюваннях, має «важкий кулак», може постояти за себе і колег, продемонструвавши суперникові гідну фізичну силу.

Єдиним, хто зі степових безхатьків має біографію, виявляється західняк Славко, з яким себе чи не найбільше ідентифікує автор і якому помітно симпатизує. Він, так само, як і Олексій, має коріння із Західної України, працював на одному із металургійних заводів Макіївки. *Уся його родина після розпаду СРСР… змоталася до Канади. А Славко ось приїхав на Донбас. (…) на самому початку 90-их – на зорі нашої незалежності* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Від цього місця у життєписі героя починається авторський експеримент із приміряння адекватною людиною із визначеною самтожністю безособових ролей постсовкого, люмпенського донбаського соціуму – трудяги, свого пацана, *маленької цеглинки у фундаменті великої держави*. Славко приїхав працювати на Макіївський завод *з місією навернення мешканців Донбасу до українства*, маючи що сказати місцевим, з упевненістю, що йому повірять: … *молився* (прикметно, що це минулий час – О.К.) *за потужний поштовх, який би ще в зародку винищив усе, що могло надалі завадити нормальному розвиткові* (його) *держави; любив Донбас якоюсь невмотивованою, але потужною любов'ю;* вірив, що *в цьому краю сильних людей решти комунізму відімруть найшвидше* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Але прикро наштовхнувся на опір оточення, іншої дійсності й ментальності, де Інакшість сприймають вороже, не лише цькуючи, а й вбиваючи до неї інтерес. Вже за мовною ознакою – спілкувався «виключно українською» – Славка сприймали «чужим». За це йому *неслабо діставалося від нарядів міліції та випадкових биків на вулицях* (там само). Не дочекався він масової підтримки від ЗМІ та уряду.

Найбільше ж українець був шокований буднями Донбасу, від яких хотілося *або надертися і продовжити своє життя ще на трохи, або втяти собі вени від*

безпорадності. Пекло починалося за заводською прохідною. Хто хоч раз переступив цю межу, миттєво забував про свою *невагомість, духовність; світло; залишався без крил*. Оповідач показує нам іншу Україну, над *існуванням якої не замислювався*: *Тут не пахло лебедями материнства, не видно було калинового цвіту, **а рідну мову я чув мізерними уривками і здебільшого з інтонацією іронії**, а то й **нищівного сарказму**. Цей бік України був брудний, неймовірно шумний, люди ходили вимазані чимось із ніг до голови, втомлені, брутальні. Тут у шані були не розум, досвід, освіченість і хитрість, до яких я звик там, у себе, а груба фізична сила та рішучість* (підкреслення наше – О.К.). *Пересічний роботяга ... проводив тут сорок годин на тиждень і так – ціле життя* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Совкове обезличування особистості, виривання з батьківського коріння, інтегрування у заводську масу, братання (типу всі ми – піонери, комсомольці, комуністи, пролетарі, у гіршому випадку – бомжі), чи, як пише автор, *вливання у колектив, у виробничий процес* почалося для Славка від щоденного ходіння після роботи з хлопцями по генделиках *на розливних сто грам*, з обов'язковим щотижневим ритуалом *у п'ятницю напитися суттєвіше*. У процесі уподібнення, знеособлення, стирання відмінностей героїв роману, О. Чупа підходить до усвідомлення суті радянської ідеології, мети колонізаторської політики, яку вдало підсумувала О. Забужко: «перетворити підбитий народ зі суб'єкта власної волі на об'єкт чужої, відчужити його від себе самого, у метафізичному сенсі відправити у вигнання» [Забужко 2009: 93], викристалізувати «продукт заглади», нищення відмінностей – «**трагічного homo sovietikusa»**, безвільну маріонетку, слухняну одиницю електорату і т.д. Останній виявився особливо «чисельним на Сході й Півдні країни, там, де російський вплив тривав найдовше» [Забужко 2009: 97].

Так, згаданий вище авторський експеримент із примірянням соціальних ролей підсумований у тексті втратою обличчя, національної ідентичності героя: *Зблизившись із цими людьми, перейнявшись їхніми проблемами, я зрозумів, що апелювати до їх національної гідності немає сенсу. Вони не мали національності у нашому, традиційному розумінні цього слова. (...) могли називатися ким завгодно, я спілкувався там із етнічними українцями, росіянами, грузинами, німцями та греками, але **їм не йшлося про власне коріння, набагато суттєвішою для них виявилася приналежність до певних професій – електрик там чи водій*** (О.К.), *– ніж до якоїсь національної спільноти; Категорично визначати себе людиною певної національності взагалі не в стилі мешканців Донбасу – вони мають зовсім **інші страхи, сподівання і, відповідно, потреби*** (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Попри маніпуляції політиків темою незручного важкого, тугодумного, впертого Донбасу, заклики до його українізації, автономізації, федералізації, спекуляції мовним питанням, О. Чупа не втрачає надії повернути людське обличчя своєму регіону. Олексія по-справжньому тішить те, що звичайні мешканці східної України хочуть насамперед нормального життя і гідного ставлення до себе, гідних умов праці, і навіть незахмарної зарплатні. На думку молодого прозаїка, навіть «типовому донбасяці» за бажання можна прищепити почуття гідності, а з проблемного регіону попри занедбаність промисловості й затурканість місцевих мешканців – «зробити цукерку». Завдання не з легких, але виконуваних, на майбутні 5-10 років. Приборкати буремний регіон навряд чи можна силою, методами примусу чи мовою ультиматумів. Відчуття соціальної захищеності, стабільності, задоволення найнагальніших людських потреб – ключ до серця Донбасу, здобуття його довіри. Відомо: коли шлунок порожній, світ сприймається біологічно (на смак, нюх і дотик),

тоді закаламучена свідомість мовчить. Якщо булгаківський Воланд іронічно запевняв представника молодої країни рад буфетника Андрєя Фокіча, що бринза буває тільки білою, а не зеленою (інакше вона зіпсована), а осетрина буває тільки першої свіжості (вона ж і остання, інакше - риба гнила), то «донецькі», як читачів усвідомлює макіївський безхатько Малевич, з голоду роблять неймовірні речі: … *звикли жерти і давно несвіже, і просто неякісне*. Тож стереотип «сердешного донецького шахтаря, котрий на цілу країну заявляє, що йому байдуже, якою буде мова, аби була ковбаса», по-своєму слушний [Забужко 2009: 119].

З-поміж інших сутнісних характеристик ментальності Донбасу варто зазначити конфлікт із часом, в якому не існує теперішнього: *люди життя і здоров'я вбивають за роботу, не маючи сил, часу і стартових умов сидіти за книгами й відвідувати церкву; їх за це ненавидять* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Натомість є потреба «виправити минуле», написавши, хоча б альтернативну історію ідеального міста Ярограда й справжньої «закатаної в асфальт» України, у якій нема депресивних індустріальних міст, брудних привокзальних площ, бетонних коробок, пекельних заводів, смертельних шахт, що відбирають у людей бажання жити. Воскресле зі знайденого безпритульними літопису «Східне Місто Сонця» квітне садами, славиться храмами (бо ж яргородці – перші християни *В Бога вірили*), толерантністю до іновірців, язичників (визнання інакшості), чудовою середньовічною архітектурою на зразок казкового Львова.

Ще одним штрихом до портрету шахтарського регіону є відсутність імунітету, захищеності від духовного тоталітаризму: Донбас відучили думати й аналізувати, рефлексію заступила безвідповідальність. У цьому розумінні homo sowietikus, як зазначає О. Забужко, – «ідеальний чужинець, котрий ні за що не відповідає (і тому зовсім слушно завжди тужитиме за «сильною рукою» [Забужко 2009: 111].

Підійшовши до проблеми вигнання (окресливши Донбас), варто зосередитися на другій площині роману О. Чупи (українцях Донбасу), а саме – свідомому власної тожсамості українстві, яке в совєцькому Донбасі, в колоніальній Україні існує на правах «меншини».

Соціум Донбасу в тексті маркований чітким поділом за мовною ознакою на «свою» російськомовну більшість і «чужу» україномовну меншість. Мовна «смуга відчуження» для українця починається вже за порогом власного дому. Для безхатьків його проекцією є безлюдний автобус, покинутий гараж на околиці Макіївки, старий автомобіль, у якому можна зігрітися, напівзруйнований завод або ж його підземелля. Тиск лінгвоциду (репресування мови) вигнанці відчувають на вулиці, базарі, привокзальній площі, навіть на сміттєзвалищі, поминаючи вже робочі місця (адже до занепаду промислових підприємств бомжі працювали), освітні заклади, правоохоронні органи, де за українську можуть нагемселити по голові: *Мені здавалося,* - каже безпритульний Малевич, - *що українською мовою в Донбасі говоримо тільки ми – страшенно мала кількість незрозумілих людей, четверо нещасних бездомних* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Мова для українців Донбасу стає чи не єдиним шансом на виживання, повертає вигнанцям відібрану історичну пам'ять. У вигляді снів чи у формі віднайденого літопису усуває час, єднаючи живі голоси десятків поколінь, «огортає порізнених людей незримою грозовою хмарою спільного духа, даючи їм силу не просто існувати – бути» [Забужко 2009: 125]. Донбасці О. Чупи – нащадки мужніх яргородців, а не лякливий, полохливий народ, забитий у щілину. Так, у авторській візії пострадянського Донбасу – величезного казана, місива, в якому плавляться

«тисячі народів, тисячі сортів крові», новочасного Вавилону, українці – вихідці з Полтавщини, Подніпров'я, Волині, Закарпаття, Буковини, впавши, як «більярдні кулі», у горлянки новозбудованих мартенів і шахт, *не розчинилися, не розпорошилися – злилися в єдине, монолітне, нерушиме ціле* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Якщо у випадку характеристики безликого російськомовного Донбасу без коріння був використаний радянський стереотип трудяги, мас-медійний ярлик важкого, тугодумного Сходу, кримінальний конкретного пацана (приліплений до регіону завдяки висловлюванню колишнього гаранта, у ярославському тексті О. Чупи – кривавого злочинця Янука: «Донбасс порожняк не гонит»), то у ситуації окреслення тамтешньої української меншини актуалізований стереотип західняка-бандерівця, інтенсивно й маніпулятивно використовуваний нині в інформаційній війні російськими і проросійськими ЗМІ. Отож, у тексті О. Чупи українське гетто – один із житлових районів Макіївки з поселенцями автохтонами, вихідцями з-поза Донбасу (важливо підкреслити, з різних несхідних регіонів України) – *Гостинне місцеве населення прилеглих районів лагідно називало ... «бендеровцями», все їхнє будівництво – «Бендерстрой»*, а саму околицю – «*Бендер*».

Цікавим у зіштовхуванні, розхитуванні обох стереотипів і конкретного пацана зі Сходу, і бандерівця із Заходу, їх деконструюванні видається епізод на сміттєзвалищі, де макіївські бомжі російськомовні й україномовні ділять та відстоюють (за *хавку*) свою «хлібну» територію. Так, Гєпа – «король трудяг» і «местниє пацани», зачувши українську, автоматично сприймають конкурентів як «чужих», «нетутешніх»: *… че ти там лепечешь? Бендеровец, что ли? Не местные?* І тут О. Чупа вкотре показує події із середини, даючи читачеві розуміння реальної ситуації на Сході, не такої вже й безнадійної, коли йдеться не про маніпулятивні мас-медійні гасла й ігри політиків, а про людський фактор, звичайних людей, з нормальними потребами й бажаннями. Почувши від «чужого» першу більш-менш врозумливу відповідь, що той із Франика (Івано-Франківська), «грізний» Гєпа розм'як: *Його борода несподівано ворухнулася, і крізь неї пробилася якась жалюгідна розмазана подоба жовтозубої посмішки; - Из Франика – это круто. У меня бабка остуда и дед из тех мест. Даже в детстве ездил пару раз. Красиво. В центре* (О. Чупа. Бомжі Донбасу). Так само «особиста гвардія» Гєпи роззброїлась: *також заусміхалась і щось забелькотіла, очевидно, згадуючи, що вони були у Франику, чи ні, а якщо й не були, то, певно, Франик – це все-таки круто, раз Гєпа так каже* (там же). Відчувши повагу з боку україномовного співрозмовника, затятий донбасяка почав сумніватися у правдивості нав'язуваного стереотипу українця-бандерівця, жорстокого головоріза, який нещадно розстрілює на вулицях західно-українських міст, скажімо, Франківська, всіх «чужих», тобто – російськомовних: - *… я смотрю на тебя, и думаю, что брешут, наверное; Нормальний вроде бендера, не борзий, на мове своей только упоротий* (там само). На прощання з україномовними бомжами Гєпа по-дружньому передає послання Західній Україні, яка для багатьох місцевих, парадоксальним чином, починається вже з Полтавщини: *Идите своей дорогой, ну, то есть, нафиг отсюда и своим передайте, мол, нормальние люди тут живут, не обидят. Хорош по Португалиям шаландаться там в бендеровщине своей, к нам приезжайте, тут работы на всех хватит. Заодно пообщаемся нормально, глядишь, и поймем друг друга* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Тиск тоталітарної держави позначився на духовному житті українців, був спрямований на «унепритомнення культури – тотальне відчуження її від історичної дійсності» [Забужко 2009: 136]. У романі О. Чупи українці Донбасу на прикладі

макіївського гетто жили подвійним життям у світі, поділеному навпіл, на світ *для себе* і *світ радянського майбутнього*. У першому, закамуфльованому, прихованому від чужого ока, підпільному, який автор називає *справжньою мережею культурного опору*, за легендами, вигнанці збиралися в підвалах або пізньої ночі у кухнях, читали книги офіційно нерекомендованих партією авторів, поширювали усі найактуальніші новинки світового кінематографу, літератури, музики, живопису. Плекали надію, що зможуть вберегти своїх дітей від *жорен повальної сов'єтизації*.

Так званий **синдром «культурної шизофренії»** [Забужко 2009: 136-137], за авторською візією, найповніше виявися у тому, що в районі, замешканому україномовними макіївцями, *свого часу існувала альтернативна топоніміка*. Поширені офіційні назви навколишніх вулиць, провулків і площ категорично не збігалися із тими, які на щодень вживали мешканці: львів'яни своєму вуличному простору дали ім'я Станіслава Людкевича: *площа перед заводським палацом культури неофіційно носила ім'я Грушевського, а та, де стояв (та й досі непохитно стоїть) батюшка Ленін – іронічно називалася Площею Свободи*. Старожили *пам'ятають уживані замість звиклих радянських назв, вулиці імені Стуса, Олекси Тихого та Василя Симоненка* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

У світі ж офіційного Донбасу (модель Союзу), який по-більшовицьки нищив національні, мовні, регіональні відмінності, будь-яка життєтворчість зводилася до «найнижчого спільного знаменника: на рівні мови – до калікуватого російського «ньюспіку» з непозбутнім акцентом, конфесійно – на рівні нуднющих «відправ» під гіпсовим погруддям Леніна, майново – на рівні загальних злиднів» [Забужко 2009: 97].

Виснажливе подвійне життя українського гетто, виживання у світі загроженої культури й трагічність існування роздертої навпіл особистості О. Чупа вдало відобразив у міфічному епізоді з підпільним читанням забороненої владою збірки Василя Стуса «Зимові дерева». Після зібрання у малоприбутковій перукарні: *жоден із присутніх ні єдиним словом надалі не обмовився про те, що брав участь у такому екзотичному на той час заході; Вони просто розійшлися по домівках, де у кухнях пахло дешевим тютюном, свіжим хлібом і одеколоном «Нічна Москва», а потім повлягалися у свої стандартні ліжка, і один тільки Господь насправді знає, скількох внутрішніх зусиль їм коштувало демонстрування чортячої непохитності й холоду, коли в грудях ревів вулкан, розбуджений великим поетом* (О. Чупа. Бомжі Донбасу).

Пояснення вибору безхатьком Малевичем української мови звучить у романі обнадійливо і скидається на одкровення самого автора: … *я не вважаю себе зрадником чи конформістом – **я просто повернувся до своїх витоків, до першоджерел*** (підкреслення наше – О.К.)*, які система послідовно намагалася закидувати камінням* (там само). Сподіваймося, що «свіжа проза» Олексія Чупи допоможе заблукалим Одісеям дістатись до своєї Ітаки, квітучого садами осяйного Ярограда, загубленої України, віднайти адекватний «образ себе», котрий лишає місце для самоповаги.

Література

А н д р у х о в и ч 2 0 1 5 : Андрухович, С.: Здоровий підхід до страшних речей. In: Чупа, О.: Казки мого бомбосховища. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2015, с. 5-6.

З а б у ж к о 2 0 0 9 : Забужко, О.: Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка. 4-те видання. Факт, Київ 2009.

П е ш к о 2 0 1 4 : Пешко, К.: Олексій Чупа: Шаріков перетворився з собаки на людину і на другий день отримав посаду. Те саме зараз бачимо на Донбасі. [Електронна версія]. Режим доступу: http://glavcom.ua/articles/21152.html.

П о л і щ у к 2 0 1 5 : Поліщук, Я.: Сучасна українська проза: Досвід розриву колоніальної культурної матриці. In: Після падіння тюремного муру. Українська література за роки незалежності: тенденції, проблеми, підсумки (1991 – 2015). Житомир 2015, с. 76–87.

Р а д і о н о в а 2 0 1 4 : Радіонова, А.: Донбас очима машиніста-письменника. Інтерв'ю з Олексієм Чупою. [Електронна версія]. Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/17/175273/.

Ч у п а 2 0 1 4 : Чупа, О.: Бомжі Донбасу «Homo Profugos». Дискурсус, Брустурів 2014.

Summary

The article describes the young prose of Olexiy Chupa, especially his novel «Donbass homeless» from the perspective of postcolonial discourse, detachment of modern Ukrainian fiction from colonial matrix. Emphasized view of eastern Ukraine on the position of «winners» and «defeated», Ukrainian and homo sovieticus. Particular attention is focused on the problems of human and national identity, historical and cultural memory, pressure and the destruction of stereotypes, survival in a totalitarian society.

Key words: identity, Ukrainianess, stereotype, dichotomy self / other, alienation, memory, generation, history, deconstruction.

ПОСТАТЬ Т. ШЕВЧЕНКА В ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОМУ ЖИТТІ БУКОВИНИ КІНЦЯ XIX – 20-х рр. XX СТОЛІТТЯ

Меленчук Ольга
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
bur_helga@mail.ru

У ІІ пол. XIX ст. популяризація творчості Т. Шевченка на Буковині відбувалася завдяки відзначенню роковин пам'яті поета. Вперше у Чернівцях заупокійне богослужіння за Шевченком було організовано та проведено 1864 року в новозбудованій православній церкві св. Параскеви семінаристами чернівецького богословського православного ліцею спільно з учнями сьомого та восьмого класів чернівецької німецької гімназії (Діло, 12.03.1939). Однак протягом 60-70-х рр. XIX століття на Буковині Шевченка ще знають мало. Такий стан справ був пов'язаний із відсутністю публікацій шевченківських матеріалів у буковинській пресі й тим, як зазначає В. Сімович, що «найталановитіша українська інтелігентна молодь, із ріжних причин, перебігала масами в румунський табор, то німечилась, то виїжджала за стипендії від російського консуляту до – Росії» (Діло, 12.03.1939).

Процес національно-культурного розвою на буковинських землях активізується уже з 80-х рр. XIX століття. Саме існуючі в цей час товариства «Руська Бесіда», «Руська Рада» після «москвофільського періоду» роботи стають пронародовськими організаціями й своєю діяльністю сприяють зростанню національної самосвідомості українського населення краю. У діяльності товариств під керівництвом народовців особлива увага приділялася видавничій справі. Зокрема заходами товариства «Руська Бесіда» було ініційовано в 1885 році видання газети «Буковина», яка стала трибуною для публікації українознавчих матеріалів, в тому числі й шевченкознавчого характеру. Крім того, в національному пробудженні українців важливу роль відігравали популярні місячні книжечки, зокрема «Бібліотека для молодежи, селян і міщанства» (1885 – 1894), видання якої, розраховане переважно на дитячу аудиторію, згодом було перейменоване на «Ластівку» (1894 – 1896), а відтак на «Читальню» (1911 – 1914), а також історичне україномовне щорічне видання «Буковинський Православний Календар» (1874 – 1918) тощо. Слід зазначити, що на теренах Буковини до 1918 р. завдяки товариству «Руська Бесіда», за офіційними підрахунками, світ побачило 270 найрізноманітніших видань, що значно активізувало український рух кінця XIX – початку XX століття.

Ще до початку посилення національно-культурного відродження на Буковині творчістю Т. Шевченка зацікавився відомий австрійський літературознавець, поет і перекладач Й. Ґ. Обріст, який від 1868 р. працював упродовж протягом п'яти років у греко-католицькій реальній гімназії у Чернівцях й за цей час здійснив переклади низки поетичних творів Т. Шевченка німецькою мовою. У 1870 р. Й. Ґ. Обріст видає книжку, в якій було вміщено критико-біографічний нарис про Т. Шевченка та 14 перекладених його творів. До сторіччя від дня народження поета 1914 р. у Відні в ювілейному номері журналу «Ukrainische Rundschau» («Український огляд») побачила світ ще одна добірка перекладів Й. Ґ. Обріста під назвою «Тарас Шевченко – найбільший поет України».

Розвиває німецькомовну шевченкіану й австрійський письменник та літературознавець К. Е. Францоз, який народився у Чорткові, проте літературну діяльність розпочинав у Чернівцях, куди переїхав з матір'ю після втрати батька. К. Е. Францоз, захоплюючись культурою українців, глибоко цікавиться українською історією, мовою та літературою, проте найбільше зачитується творами Т. Шевченка. Як зазначає В. Антофійчук, «у Шевченкові він віднайшов те, що найбільше відповідало його суспільно-політичним та естетичним ідеалам – громадянську мужність, почуття соціальної та національної справедливості, відданість правді й свободі, неперевершеність художнього мислення, глибокий ліризм тощо» [Антофійчук 2014]. Свої погляди на Шевченкову творчість К. Е. Францоз втілив у праці «Тарас Шевченко», яка датується 1878 роком.

Популяризував творчість Т. Шевченка у німецькомовному світі відомий буковинський педагог, культурний діяч та перекладач С. Шпойнаровський. Серед перекладених ним творів – поеми «Кавказ», «Наймичка», «Гамалія», балада «Тополя», які увійшли до видання «Вибрані поезії» Т. Шевченка, що побачило світ двома випусками 1904 та 1906 рр. у Чернівцях. Окремі переклади С. Шпойнаровського теж вміщено у Віденському збірнику 1914 р. «Тарас Шевченко – найбільший поет України».

Відтак популяризація, поширення творів Т. Шевченка та осмислення його творчості в цілому пов'язується із заснуванням у Чернівцях університету 1875 року. Як зазначає сучасний історик О. Масан, в жодному українському університеті ІІ половини – початку ХХ століття творчість Т. Шевченка не вивчалася так, а поготів і зовсім, як у Чернівецькому. Доказом цього став курс лекцій, започаткований Гнатом Онишкевичем, згодом справу вчителя продовжив С. Смаль-Стоцький, який протягом 1889 – 1894 рр. читав курс лекцій «Тарас Шевченко – життя і твори» та вже на початку ХХ століття, провів курс семінарських занять на тему «Поезії Шевченка». Про високий рівень вивчення Шевченкової творчості в Чернівецькому університеті свого часу говорив і В. Сімович: «Не знаю, а мені так здається, […] ніде так до Шевченкової творчости не підходили, […] так докладно й так різнобічно не розбирали Шевченка ні на однім університеті тодішньої Австрії, як це робилося в нас, на семінарійних вправах у проф. Смаль-Стоцького… [Смаль-Стоцький 2003]. Ще один учень С. Смаль-Стоцького – відомий літературознавець О. Цісик про своє навчання в Чернівецькому університеті відгукувався так: «Професор Стоцький не «пояснював» творів Шевченка – він їх відтворював, він воскрешав перед очима нашого поета-страдальця. Це не був якийсь «культ» Шевченка, ані патріотична пропаґанда чи популяризація його національно-політичних поглядів. Це був удуховлений твір мистця-артиста, який силою своєї інтуїції, розпалений вогнем поетових ідей, одержимий його невмирущим духом – зумів відірватися від банальної буденщини та – разом зі своїми студентами – «молитву діяти» [Смаль-Стоцький 2003]. Проте С. Смаль-Стоцький й раніше апробовував свої знання Шевченкової творчості та її розуміння у виголошенні доповідей та промов, активно долучаючись ще в студентські роки до вшанування роковин пам'яті поета.

Повертаючись до Шевченківських святкувань на Буковині, відзначимо, що помітною подією для буковинців стало широке відзначення у Чернівцях 25-річчя від дня смерті поета в 1886 р. за участю прогресивних кіл громадськості. Повідомлення про цю подію знаходимо на сторінках газети «Буковина» від 1(13) квітня 1886 року, в якому йдеться про організацію Шевченківського вечора та виступ на ньому С. Смаль-Стоцького, що складався із доповіді про життя і творчість Т. Шевченка та

високомайстерного декламування творів поета, зокрема поеми «Наймичка». Автор замітки зауважив, що чернівецька публіка вперше організувала шевченківське свято такого маштабу й припускав, що такі заходи в майбутньому набиратимуть обов'язкового характеру. Наступного, 1887 р., в товаристві «Руська бесіда» відзначали 26-ту річницю смерті Т. Шевченка, де знов узяв участь С. Смаль-Стоцький, виголосивши глибоку за змістом і не менш цікаву, ніж попереднього разу, доповідь, присвячену творчості поета. Після цього вчений долучився до концертної частини й разом з Є. Пігуляком виконав пісню на слова Т. Шевченка у супроводі фортепіано.

С. Смаль-Стоцький досліджував творчість Т. Шевченка протягом багатьох десятиліть, результатом цього аспекту діяльності вченого стали численні статті та ґрунтовні наукові студії, чимало з яких увійшли до збірки «Т. Шевченко. Інтерпретації» (Варшава, 1934), за визначенням Б. Мельничука, «однієї з найдостойніших книг світового шевченкознавства» [Мельничук 2010]. Однак радянська критика не сприймала цю працю, оскільки в ній автор підкреслював негативне ставлення поета до союзу України з Росією, стверджуючи, «що злука України з Московщиною мусить розвалитися, щоб Україна дісталася на волю. У Шевченка ніхто ніде не найде ні одного слова яких-небудь федераційних чи союзних міркувань. Навпаки. Він усяку злуку України з Московщиною уважав за найбільшу недолю, за найбільше нещастя України, за джерело її фізичного, духовного, матеріяльного, культурного й морального занепаду, уважав за кару Божу» [Смаль-Стоцький 2003].

Як шевченкознавець, С. Смаль-Стоцький більше тяжів до аналізу конкретних творів поета, причому його розвідки відзначаються глибоким прочитанням та розумінням текстів Т. Шевченка. Проте, як зазначає дослідник літературознавчого доробку С. Смаль-Стоцького О. Горбатюк, «не все в дослідженнях творчості Т. Шевченка мало слушність» [Горбатюк 2009], особливо це стосується його поглядів на ритмічну будову вірша Т. Шевченка, зокрема того, що вчений «уперто не хотів помічати ямбічний вірш у Шевченковій поезії, зараховуючи його просто до колядкового» [Горбатюк 2009]. Така віршознавча теорія була гостро розкритикована як сучасниками вченого, так і дослідниками пізнішого часу.

Примітно, що шевченкознавство розвивалося на західноукраїнських землях завдяки місцевій інтелігенції, зокрема громадсько-політичним й культурним діячам, письменникам, просвітнім товариствам та навчально-освітнім закладам. Як уже мовилося, рушійною силою, що сприяла публікації творів Т. Шевченка й матеріалів, присвячених його життю і творчості, стало заснування україномовних періодичних видань. Головно шевченкознавча тематика знаходила місце у часописах «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Буковина», «Руслан», «Діло», «Промінь», «Рідний край», «Час», «Самостійна думка», «Народний голос», «Народне багатство», «Громадський голос», «Каменярі» та ін.

Особливу вагу Шевченкове слово і думка мали в письменницькому середовищі. Творчість поета справляла вплив на виховання молодого покоління, формувала їх національну свідомість. Муза Шевченка надихала Ю. Федьковича, О. Кобилянську, Є. Ярошинську, К. Малицьку, Д. Ботушанську, І. Діброву, Д. Макогона, М. Марфієвича, Д. Макогона, С. Канюка, С. Лакусту, Д. Загула, В. Кобилянського, Д. Харов'юка, С. Яричевського, М. Івасюка та ін. Відповідно, окремо постає літературна шевченкіана, яка представлена присвятами, поезіями, статтями, науковими дослідженнями письменників Буковини.

Творчість Т. Шевченка будила в буковинців національну самосвідомість, стимулювала ідейний та духовний поступ, відкривала нові шляхи подолання їхньої невпевненості та темноти. Осередками культурно-просвітнього життя краю, які гуртують навколо себе національно свідомі сили, стають засновані у 80-х рр. XIX ст. завдяки товариствам «Руська бесіда» і «Просвіта» сільські читальні. Перша така читальня виникла у селі Раранча (нині Рідківці). Як зазначає у своїй статті «Із "Жіночої громади"» відома письменниця, громадський діяч та педагог К. Малицька, в цьому селі, як і ще в кількох, заходами місцевих педагогів Анни Ярошинської та Олександри Ракової було організовано товариство «Жіноча громада». Діяльність таких культурно-освітніх осередків спрямовувалася на всебічне виховання не тільки молоді, а й передбачало роботу з їхніми батьками, бо більшість селян були неписьменними й навчання грамоти мало першорядне значення. Попри колективне читання книг, влаштовувалися публічні бесіди на політичні, економічні, літературно-мистецькі, морально-етичні теми, організовувалися культурно-мистецькі вечори пам'яті Т. Шевченка та інших визначних українських письменників. На подібних заходах селянство мало змогу не тільки чути Шевченкове слово, а й більше ознайомлюватися з його ідеями, дізнаватися про життя і творчість. Як зазначає історик В. Ботушанський, «українські читальні сприяли підвищенню освітнього й культурного рівня буковинських українців, зростанню їх національної свідомості, утвердженню в них думки про етнічну єдність українців на всіх українських землях і необхідності боротьби їх усіх за своє визволення й об'єднання у межах єдиної Соборної демократичної Української держави» [Ботушанський 2010].

Великий внесок у наближення Шевченка до народних мас робило буковинське вчительство. Більшість буковинських освітян кінця XIX – початку XX ст. поєднували педагогічну діяльність із літературною та громадською. Серед них – І. Бажанський, І. Дощівник, С. Канюк, Д. Макогон, К. Малицька, І. Синюк, С. Яричевський, Є. Ярошинська та ін. Для них творчість Т. Шевченка залишалася невичерпним джерелом мудрості, натхнення та усвідомлення своєї українськості. Кожен із них більшою чи меншою мірою робив свій внесок у розвиток буковинського шевченкознавства. Підтвердженням є літературно-критичні матеріали на шевченкознавчу тематику, які з'являлися друком у тогочасних періодичних виданнях.

Великим поціновувачем та популяризатором творчості Т. Шевченка був відомий український письменник, громадсько-культурний діяч та педагог С. Яричевський, який постійно апелював до постаті поета, внаслідок чого з-під пера письменника з'явилося чимало шевченкознавчих матеріалів. Серйозне зацікавлення творчістю Т. Шевченка у С. Яричевського відбулося ще у студентські роки. Маємо окремі згадки про його участь у роковинах пам'яті поета, залишені у статті під назвою «Шевченко в робітничій і академічній хаті. Святкування 40-х роковин смерті Тараса товариствами «Поступ» і «Січ» у Відні», надрукованій у газеті «Буковина» від 1901 р. за підписом «С. Леонід». Відтак письменник був постійним учасником поминальних днів Т. Шевченка, зокрема виступав як декламатор поезій із «Кобзаря» і як доповідач, знайомлячи публіку із життям і творчістю поета, особливо активно робив це у серетський період діяльності.

З нагоди 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка 1911 року в «Народному голосі» побачили світ дві статті С. Яричевського – «1861 – 1911 на Україні» та «Поклін столиці Буковини безсмертному Кобзареви». У першій з них С. Яричевський порівнює Т. Шевченка із давньогрецьким «поетом-воїном» Тіртеєм, уподібнює до

святих пророків, зосібна Мойсея, називає «народним характерником-чародієм, борцем і мучеником за правду і волю» (Народний голос, Ч.11.1911), бо, за словами автора, «і в злиднях, недолі, в пору народних невдач і великого смутку ми все іще беремо скрижалі пісень Єго до рук і шукаємо в них животворного проміння надії, щоби сяєвом своїм сповнило нам зболілу душу…» (Народний голос, Ч.11.1911). Вказує письменник і на ті заборони вшанування пам'яті Шевченка з боку російського царату, який всіляко намагався знищити українську історію та культуру. Особливо актуально звучать в цій статті рядки письменника про безпорадність у цьому питанні ворогів українства: «І хоча росийска «куцохвоста конституция», найкумеднійша в сьвіті, кладе свою хижацку руку на все, що наше, україньске і бажала би знести наш народ з лиця землі – козак невмирака буде сьміятися з того! Були хижаки, що руйнували нашу хату – були Печеніги, Половці, Татари, Турки – всіх перетрівала наша Україна, не знівечить Її й новочасний тьмутороканьский бовван! Не поможуть укази, запрети, ні замиканє уст трицятьміліоновому народови, розвязуванє єго товариств, ні катованє щонайліпших синів народу. Вечерниці, концерти, сьвяткованє памяти великого страдальця-Кобзаря може собі росийський уряд і нині і завтра заказувати – Україна ще з тим більшою силою, завзятєм, переконанєм стремітиме до здійснення своїх ясних ідеалів!» (Народний голос, Ч.11.1911), – робить висновок С. Яричевський. Проблема, на якій наголошував письменник більше ста літ тому, залишається актуальною і гострою нині, особливо, коли йдеться про події, які відбуваються на Сході країни. «Боротьба, – вказує автор, – на два фронти: з ворогом-чужинцем і зі своїм землячком-перевертнем» (Народний голос, Ч.11.1911), однак у його переконанні «в тій боротьбі, надійсь, виробиться крицева енергія нашого народу, взнесла чистота Єго душі, Єго всесторонна сила. А станеться теє на основі та й в ім'я кличів батька Тараса» (Народний голос, Ч.11.1911).

В іншій популяризаторській статті, «Поклін столиці Буковини безсмертному Кобзареви», С. Яричевський повідомляв про широкосвяткове відзначення Шевченкових роковин буковинською громадськістю у 1911 р., порівнявши із заходами 1891 р., коли у напівпорожньому залі «Музичного товариства» вшановували пам'ять поета, однак «не було піднеслого, сьвяточного настрою, не було промов, деклямаций, бо і до кого ж було говорити? Пустка на салі витріщалась на виконавців точок концертової програми і стискала серце кліщами невиразного якогось болю: на салі не бачиш ні одного з «найменьших братів», міщан, хліборобів…» (Народний голос, Ч.12.1911). Від часу смерті Т. Шевченка, за словами С. Яричевського, відбулися суттєві зрушення не тільки в осмисленні Шевченкового слова, думки та ідеї, а й у розумінні єдності галичан, буковинців із братами з Великої України, бо «галицкі як і буковиньскі Українці, глубоко відчувають ту тяжку руку північного деспота що немилосердно давить, замикає уста нашим росийским братам. Тяжкий гнет, під яким стогнуть наші росийскі брати, так само болить нас, австрийских Українців як і їх самих» (Народний голос, Ч.12.1911). Як бачимо, тут проступає і виразна політична позиція самого С. Яричевського, який у студентські роки належав до радикальної партії І. Франка і М. Павлика й у своїх переконаннях відстоював соборність української держави, вбачав об'єднання українців, розділених територіально, і вважав, що завдяки духовному поводирю Шевченку українське суспільство здобуде свої права та волю.

Яскраве світло на суспільно-політичну роль Т. Шевченка проливає брошура С. Яричевського «Поет любові і протесту», написана німецькою мовою й приурочена до 100-річчя від дня народження поета, що побачила світ у Сереті 1914 року. У трьох

основних частинах С. Яричевський прагнув подати власне бачення життєво-творчого шляху поета, окреслити «естетичні, соціально-етичні й націєтворчі смисли Шевченкової поетичної думки» [Яричевський 2009], представити Шевченка як художника. Ґрунтовно висвітлює автор мотиви поезії Т. Шевченка й виділяє як одну із її основних складових любов, яка пронизує поетичну спадщину Кобзаря. Любов як основа християнської моралі, загальнолюдська духовна цінність в розумінні дослідника має різні відтінки у поезії Т. Шевченка. Любов у своїй основі чиста і світла, за Шевченком, вона повинна бути вільною від будь-якої пристрасті. С. Яричевський говорить про любов у Шевченка до закріпаченого народу, підкреслює, що як наслідок вона виступає засобом боротьби проти кріпацтва в цілому, отже, стимулює до боротьби зі злом та нещастями. Відповідно, виділена С. Яричевським надмірна любов у Шевченка до бідного народу, страждаючих перетворюється у ненависть поета до «національних ренегатів», які «не переймаються долею уярмленого народу, не бажають його просвіти, а радше прирікають його на страждання в болоті національної несвідомості й економічного зубожіння» [Яричевський 2009]. Насправді, роздумує С. Яричевський, любов у Шевченка до рідного народу та України є безмежною, через неї навіть можна «проклясти святого Бога», за любов до України можна «згубити душу». І особливе значення має Господня любов – як сила прозріння, в любові до Вітчизни повинна бути суспільна єдність, за яку виступав Т. Шевченко. Такою побачив поезію Т. Шевченка С. Яричевський, який, зрештою, виснував: «Усю свою любов він присвятив своєму багатостраждальному народові, своїй улюбленій Вітчизні і всьому страждаючому людству. Ця його любов і захист людських прав кріпаків виповнювали все його життя, вони *утворювали його життєву програму* (курсив – авт.)» [Яричевський 2009].

Розділ, присвячений мотивам поезії Т. Шевченка, як і сама праця С. Яричевського «Поет любові і протесту» залишається важливою для сучасного шевченкознавства, оскільки вона, як зауважують сучасні дослідники, «відбиває тодішні підходи, критерії й оцінки, що стосувалися як трактування шевченківської естетики, так і суспільно-політичної ролі національного поета» [Яричевський 2009]. Особливу вагу ця праця мала в німецькомовному шевченкознавстві, зародження якого відбулося на Буковині завдяки Й. Г. Обрісту, К. Е. Францозу, С. Шпойнаровському та С. Яричевському. Варто наголосити і на літературних спробах С. Яричевського вшанувати постать Шевченка у віршах та драматургії, відзначивши його присвяти. 1902 року С. Яричевський написав і видав драматичну алегорію «Небесні співці», присвячену 41-м роковинам від дня смерті Т. Шевченка, а у 1903 р. з'явився вірш «Устань, Прометею. На спомин Тарасові», в якому Т. Шевченко порівнюється із Прометеєм.

Від початку ХХ століття Шевченкове слово на Буковині набуває особливої ваги та популярності, як наслідок – з'являється низка присвят на честь поета, зокрема пера Д. Макогона («Тарасови Шевченкови в 49 річницю його смерти», 1910), Остапа Вільшини («Витай, Тарасе…», 1921; «Моліться, діти! (В день 61-х роковин смерти Т. Шевченка), 1922), К. Малицької («Поклін Кобзареві», «Т. Шевченкові», 1930 та драматичний етюд про Шевченка, 1914), вірш Д. Загула з рядками, звернутими до Т. Шевченка: «Читали ми твої слова, Неначе Біблії глаголи», 1920). Вплив Шевченкової музи позначився й на віршах С. Канюка, зокрема «Мені аж лячно, як згадаю» (1922).

До числа ґрунтовних історико-літературних студій, які з'явилися протягом першої тертини XX століття, належить наукова студія публіциста, редактора й правника Л. Когута під назвою «Про національно-політичний світогляд Тараса Шевченка. До пояснення поем Суботів, Великий льох, Заповіт, Ой чого ти почорніло зеленеє поле, Три літа», яка вийшла окремою книгою в Чернівцях 1930 р. та праці випускника філософського факультету Чернівецького університету Д. Лукіяновича: «Кілька слів про життя і твори Тараса Шевченка» (1911) та «Про життя Тараса Шевченка», окремо надрукована до 100-річчя від дня народження поета (1914). Згодом у 1935 р., Д. Лукіянович видав брошуру «Ідеологічне насвітлення Шевченка в новіших дослідженнях». Виступав Д. Лукіянович і з газетними публікаціями про Шевченка.

Серед шевченкознавчих публікацій літературно-критичного характеру вирізняються матеріали С. Канюка, який, за оцінкою Ф. Погребенника, «належав до пропагандистів і популяризаторів творчості Шевченка». Це, зокрема, його статті «Чи буде суд, чи буде кара?» (1919), «В день великих роковин» (1920), «Нова сім'я. В пам'ять великих роковин смерті Т. Шевченка» (1921). У 1920 р. С. Канюк упорядкував книгу «Тарас Шевченко», в якій подав власну передмову та добірку творів поета революційного змісту.

Варто згадати також газетні публікації письменника і журналіста С. Лакусти у газеті «Час» – «Про національно-політичний світогляд Тараса Шевченка» (1931), «Як умру, то поховайте…» (1931), буковинських письменників І. Діброви, автора науково-популярної статті «Тарас Шевченко. Його життя й значення для народу» («Народне багатство», 1908); до речі, 1902 р. І. Діброва виголосив доповідь з нагоди 41-ї річниці смерті Шевченка; І. Дощівник «Шевченко в новім німецькім перекладі» («Каменярі», 1911) – рецензію на перекладені Юлією Віргінією твори Т. Шевченка німецькою. Не можна не зауважити, що в цій рецензії І. Дощівник гостро критикує роботу німецької перекладачки, бо стверджує, що більшість інтерпретованих нею віршів належать іншим перекладачам, зокрема називає С. Шпойнаровського, до перекладів якого, очевидно, апелювала Юлія Віргінія. Однак зазначає, що ті переклади, які належать власне їй, мають більшу вагу, проте і вони не відповідають тому рівневі, який хотілося б бачити. На його думку, окремі перекладені поезії позбавлені Шевченкової милозвучності та важко читаються. У кінці робить висновок, що переклади Юлії Віргінії «є тільки слабим кроком вперед на дорозі пізнання німцями співця України» (Каменярі, Ч.17.1911), і що Шевченкові вірші ще довго чекатимуть на майстерних перекладачів.

У загальноукраїнській скарбниці народної пам'яті про Кобзаря важливе місце посідає буковинська мистецька шевченкіана, яка має понад півторастолітню історію. Її початки сягають кінця XIX – початку XX століття й пов'язані насамперед з іменами відомих художників: Ю. Пігуляка, М. Івасюка, П. Видинівського, Є. Ліпецького, К. Дзержика та ін. Професійні художники та народні майстри часто зверталися до шевченківської тематики в образотворчому та різних видах декоративного мистецтва: килимарстві, ткацтві, вишивці, різьбленні по дереву, кераміці, декоративному розписі, художньому склі тощо. Закладені в галузі мистецької шевченкіани на Буковині традиції упродовж XX століття були продовжені цілою плеядою митців, які зробили свій внесок у збагачення української культури в цілому. Зосібна слід згадати імена буковинських художників та народних умільців: С. Кобилянського, Д. Ботушанської, М. Ісопенка, П. Чорногуза, І. Беклемішової, Г. Васягіна, З. Давиденко, В. Нікуліної, Г. Гараса, М. Гайдука,

В. Санжарова, Р. Стратійчука, Т. Герцюка, О. Гасюк, О. Криворучка, А. Скиби та ін. І це далеко неповний перелік тих, хто долучався до творення буковинської шевченкіни, надихався творчістю українського генія та передавав славні традиції наступним поколінням.

В українському мистецтві під впливом творчості Т. Шевченка художники часто утверджували жанри портрета та побутової картини з народного життя. Найчастіше вони зверталися до образу поета й втілювали його у жанрі портретного живопису, виявляючи шанобливе ставлення та віддаючи данину пам'яті до великого Кобзаря.

На Буковині найдавніше портретне із зображення Т. Шевченка з'явилося з-під пензля Ю. Пігуляка й датується 1889 роком. Окрім написаного наприкінці XIX століття портрета, Ю. Пігуляк є автором ілюстрацій до творів Т. Шевченка, він створив за мотивами поезій Кобзаря ряд жанрових полотен і пейзажів, де відобразив важку долю української жінки («Думи мої», «Хустина», «Ой одна я, одна», «Калина», «Наймичка», «Нащо мені чорні брови»). Постійне апелювання до європейської традиції живопису, свої знання та вміння Ю. Пігуляк передавав молодим талантам, серед яких – М. Івасюк, П. Видинівський, К. Дзержик.

Микола Івасюк, як і Ю. Пігуляк, належить до числа тих, кого надихала творчість Т. Шевченка, під чиїм впливом виховувався та утверджувався як митець. Підтвердженням цього є портрет Шевченка, виконаний художником олійними фарбами 1918 року. Як свідчить В. Шендеровський, цей портрет киянка Зоя Крижанівська передала до архіву Київського літературно-меморіального будинку-музею Т. Шевченка (Буковина, 10.07.2002). Згодом, 1924 року до 110-ліття від дня народження поета-художника М. Івасюк намалював на прохання нью-йоркської культурно-освітньої установи Українського робітничого дому, куди входили прогресивно налаштовані західноукраїнські емігранти, ще один великий портрет Кобзаря на полотні, а також портрет І. Франка (Рад. Буковина, 12.04.1983).

Усе, що вмів та знав, усю любов до живопису М. Івасюк передавав з трепетом учням. Під крилом М. Івасюка у його студії виховувався та зростав як митець і відомий живописець П. Видинівський. У творчому доробку П. Видинівського більше 400 полотен. Здобувши вищу освіту у Віденській академії мистецтв, митець, як і його сучасники-буковинці, засвоївши європейські традиції живопису, вдало поєднував їх із народними мотивами. У діяльності художника допомагала його обізнаність не тільки з українською культурою, але й неослабний інтерес до інших культур, чому сприяло добре володіння багатьма іноземними мовами – німецькою, єврейською, румунською, французькою та російською. На відміну від Ю. Пігуляка, М. Івасюка, К. Дзержика, які працювали у кращих традиціях академізму, П. Видинівського більше захоплювали модерністичні віяння, зосібна у його графічних роботах; як і в живописних творах Є. Ліпецького, в нього виразно проступають риси імпресіонізму. Працював митець і в жанрі портрета, зокрема з-під його пензля з'явилася низка портретів українських діячів – Лук'яна Кобилиці, Юрія Федьковича, Тараса Шевченка. До речі, як і для багатьох свідомих українців того часу, натхненне слово Кобзаря та його живописна спадщина посідала у житті й творчості П. Видинівського особливе місце. А образ Кобзаря знайшов своє втілення у кількох портретах художника, виконаних у техніці олійного живопису.

Мудрим наставником М. Івасюк став для майбутнього відомого буковинського митця К. Дзержика. Центральне місце у доробку К. Дзержика посідала шевченківська тема, зосібна художник згадував, що часто звертався до

образу Шевченка, малював його портрети та картини на сюжети його творів (Рад. Буковина, 09.03.1964). З-під пензля митця з'явилося чимало портретів Т. Шевченка, які містяться в багатьох музеях, у тому числі Чернівецькому краєзнавчому. А у львівському історичному музеї зберігається одна з ранніх робіт художника «Думи мої, думи мої», написана у 20-х рр. XX століття.

Варта уваги, виявлення та нового осмислення творча спадщина буковинського художника-портретиста Є. Ліпецького. Був художник також палким шанувальником творчості Т. Шевченка. Один портрет Кобзаря Є. Ліпецький написав 1920 року на замовлення Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки. А з нагоди 60-річчя від дня смерті Т. Шевченка (1921 рік) організував у Чернівцях вечір пам'яті поета-художника та присвятив йому ще один портрет. Відгуки про цю подію знаходимо у газеті «Каменярі» від 30 квітня 1921 року: «Особливша згадка належиться п. Ліпецькому, академічному маляреви-артистови, за зложення наскрізь продуманого, оригінального живого образу, як также за оригінальну ідею, щоби п. проф. П. Мігуля виголосив на тлі того образу свою знамениту щодо форми святочну промову» (Каменярі, 30.04.1921), – повідомляється у виданні. У матеріалі, окрім опису, як відбувалося свято, до речі, у три етапи і включало: панахиду у кафедральному соборі, післяобідню урочисту академію в «Народному домі» й вечірній святковий концерт, згадувалися й імена тих, хто долучився до участі у Шевченковому святі, серед них бачимо і Є. Ліпецького.

Започатковані ще Ю. Пігуляком кращі традиції становлення образотворчого мистецтва на Буковині кінця XIX – початку XX століття, з часом лише утверджувалися, бо з'являлися нові імена, які продовжували розвивати нові тенденції та напрямки у малярстві. Крім того, життєдайним джерелом для багатьох поколінь українських художників залишалася мистецька спадщина Т. Шевченка.

У літературно-мистецькому житті Буковини наприкінці XIX – 20-х рр. XX ст. постать Т. Шевченка відігравала помітну роль. Це була епоха, коли на західноукраїнських землях відчутно посилилось національно-культурне відродження, активізувалося громадське та культурне життя, відбувся ріст національної самосвідомості. Тому вплив постаті Т. Шевченка та його ідей був добре відчутним.

Література

Антофійчук 2014: Антофійчук, В.: «Такі поети трапляються в історії рідко»: Зародження німецькомовного шевченкознавства на Буковині. In: Буковинський журнал. № 1 (91). 2014, с. 216-225.

Ботушанський 2010: Ботушанський, В.: З історії виникнення та діяльності українських сільських читалень Буковини (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.). In: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19. 2010, с. 511-515.

Буковина, 2002: Шендеровський, В.: Розстріляний у сталінській катівні. In: Буковина. 10 липня. № 53 (1183). 2002, с. 4.

Горбатюк 2009 : Горбатюк, О.: Степан Смаль-Стоцький як літературознавець: постаті та явища нової української літератури. Автореф. дис… канд. філол. наук. Львів 2009.

Діло 1939 : Сімович, В.: Шевченко на Буковині. In: Діло. 12 березня, 1939.

Каменярі 1921:: Шевченківське свято у Чернівцях у 60-роковини його смерти. In: Каменярі. 30 квітня. Ч. 6. 1921, с. 7.

Каменярі 1911: : Дощівник, І.: Шевченко в новім німецькім перекладі. In: Каменярі. Ч. 17. 1911, с. 7.

Мельничук 2010 : Мельничук, Б.: Українська поетична шевченкіана : навч. посібн. зі спецкурсу. Вид-во Чернівецьк. нац. ун-ту, Чернівці 2010.

Народний голос, Ч.11.1911 : Яричевський, С.: 1861 – 1911 на Україні. In: Народний голос. Ч. 11. 1911, с. 4-5.

Народний голос, Ч.12.1911 : Яричевський, С.: Поклін столиці Буковини безсмертному Кобзареви. In: Народний голос. Ч. 12. 1911, с. 1-3.

Рад. Буковина 1964: Дзержик, К.: Дорогий образ. In: Рад. Буковина. 9 березня. № 50 (5433). 1964, с. 3.

Рад. Буковина, 1983 : Середюк, І.: У пошуках мистецьких скарбів. З приводу творчої спадщини Миколи Івасюка. In: Рад. Буковина. 12 квітня. № 70 (10291). 1983, с. 3.

Смаль-Стоцький 2003 : Смаль-Стоцький, С.: Т. Шевченко. Інтерпретації. Передм., заг. ред., прим. В. І. Пахаренка. Брама. Видавець Вовчок О. Ю., Черкаси 2003.

Яричевський 2009 : Яричевський, С.: Поет любові і протесту. Сильвестр Яричевський. Упор. В. Антофійчук, передм. і прим. В. Антофійчук, В. Мовчанюк. Рута, Чернівці 2009.

Summary

The overview of Bukovinian Shevchenko studies formation and development of the end of 19th – beg. of 20th cent. is made in this article. In particular, refer to the school of Shevchenko studies leaded by S. Smal-Stotski. V. Simonovich was a brilliant representative of this school. It's emphasized that Bukovinian writers also addressed to the Shevchenko theme not once, therefore we can identified a literary Shevchenkiana represented by dedications, poems, articles, scientific works of I. Doshchivnik, S. Kaniuk, D. Makogon, K. Malitska, I. Siniuk, S. Yarichewski, E. Yaroshinska and others. In accordance, attention is focused on the artistic achievements in the branch of Shevchenkiana. The art of famous writers of the land such as Y. Pigulaka, M. Ivasiuk, P. Vidinivski, E. Lipetski, K. Dzerzhik, is also considered in the article. Accent is made on the main features of their creation contribution forming and the role of T. Shevchenko in national-cultural rebirth of Bukovina in 19th – beg. of 20th cent.

Key words: Shevchenkiana, historical-literary, magazine, the school of Shevchenko studies, researcher, Shevchenko's anniversary, artist, image, portrait, academism.

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ МОТИВІВ У РОМАНІ ЮРІЯ ЩЕРБАКА «ЧАС СМЕРТОХРИСТІВ: МІРАЖІ 2077 РОКУ»

Мележик Марина
Луганський національний університету імені Тараса Шевченка
marina-melejik@yandex.ru

Мистецтво періоду XX – XXI ст. характеризується надзвичайною насиченістю подій, що сприяє розвитку літератури постмодерної доби, яка за течіями, жанрами, тематикою і проблематикою залишається відкритою для вивчення. Яскравим представником такої літератури є Юрій Миколайович Щербак. Ми прагнемо якнайкраще пізнати людину, її життя, минуле і сучасне, а що може розповісти краще про митця, як не його твір, у який він вкладає усю душу. Метою даної розвідки є висвітлення релігійної теми у романі Юрія Щербака «Час смертохристів: Міражі 2077 року».

Звернення до найкращих зразків світової літератури дає всі підстави стверджувати, що християнські засади впродовж століть були міцним ґрунтом для розвитку цивілізації, культури і літератури зокрема. В Україні дана проблема набула актуальності у зв'язку з відродженням призабутої духовності та необхідністю подолання наслідків довготривалого панування атеїстичного режиму. Особливий інтерес у дослідників (І. Єсаулов, Л. Татарникова, Л. Лонд) викликає пошук літературою форм активної, свідомої, вільної причетності персонажів до християнських уявлень про людину та її покликання. Без звернення до Бога, без духовної енергії, котра зв'язує людську душу з Господом, не може бути істинної культури, а отже й літератури. Хоча, на думку Л. Татарникової, відхід від традиційних християнських цінностей, коли людина сприймає себе автономно від Бога, не боїться наслідків, як це було ще кілька століть тому, мало позитивний результат, адже призвело до розширення горизонтів, вивільняло людину від догматів, що сковували її. Однак, посилаючись на праці К. Воннегута, вона зазначає, що релігія виявилася нездатною запобігти страшним злочинам XX століття [Татарникова 2006: 9]. З одного боку, дійсно, люди перестали боятися кари Божої, язичницькі уявлення й страхи відійшли в минуле, але тепер для них немає нічого святого. Лара Лонд [Лонд 2004] вважає, що професійність створення християнської літератури має бути на першому місці, а потім уже слід зважати на її виховну роль: «Головне добре писати, а хороша книга знайде свого читача». Якщо книги будуть цікавими для прочитання, то матимуть великий попит, а отже, і сама релігія не буде занепадати.

Роман Юрія Щербака є багатопроблемним, у ньому зокрема автор порушує й тему християнства. У сучасному світі все більше людей стають атеїстами, прості моральні норми, Божі заповіді для них стають чужими. Існує небезпека – втрата людьми віри. Ця проблема виникла після Другої світової війни, у посткомуністичному світі, у літературі, яка призначалася для ідеологічного служіння, писалася на замовлення партії, однак ця ж проблема і сьогодні стоїть перед людством. Зараз на політичній арені перемагають люди, які ні в що не вірять, для яких не існує жодних канонів, заповідей, вони вірять лише у свою хижу натуру, яка допомагає їм посісти місце на вершині влади.

Назва роману «Час смертохристів: Міражі 2077 року» говорить сама за себе: йдеться про долю Христового вчення. Основою християнства є віра у воскресіння Христа. Однак у романі Юрія Щербака смертохристи (термін уведений автором для позначення окремої категорії людей) вважають, що Христос – це звичайна смертна людина (звідси й назва), а отже, усі християнські заповіді, моральні вчення стають непотрібними.

У кандидатській дисертації «Ціннісно-смислова трансформація християнських мотивів у творах Івліна Во, Джона Фаулза і Курта Воннегута» Людмила Татарникова [Татарникова 2006: 16] зазначає, що з плином часу у людській свідомості відбулося розділення сакрального і світського, до Бога люди звертались лише потрапивши у біду, захворівши тощо. Таку ж ситуацію описує і Юрій Щербак: головний герой Ігор Гайдук не вважав себе прибічником якихось релігійних теорій: *Гайдук був байдужий до справ релігії, хоча мати похрестила його в дитинстві. На все життя запам'яталися тиша і світло невеличкого греко-католицького порожнього храму біля Львівської площі і кадильний запах риз молодого священика, що хрестив його. І теплий дотик долоні до стриженої голови Гайдука, який наповнив його дивним спокоєм* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року), проте наприкінці роману до нього приходить прозріння, він пише лист-каяття *«Таємно, особисто Сину Божому Ісусу Христу з Назарета»* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року).

В українському суспільстві панівною релігією є християнство, хоча з плином часу воно дещо трансформувалося, проте, спираючись на релігійні догми, виросло не одне покоління українців. Так формувався національний менталітет як «своєрідний стан і спрямованість індивідуальної та групової свідомості, набір вже складених на підсвідомому рівні норм, принципів, архетипів, життєвих орієнтацій, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь» [Стражний 2009: 204]. Зараз у нашому суспільстві усе більше зустрічаємо людей, які для годиться хрестяться перед телекамерою, читають молитви, але абсолютно не вірять ні в що, окрім влади грошей. Ця їх гра на публіку є дуже небезпечною як для всієї країни, так і для них особисто, бо вони знищують усе живе, що є у них самих, руйнують свої душі, перетворюючись на «смертохристів».

Юрій Щербак у творі відображає картини сучасної дійсності. На перших сторінках роману автор подає визначення поняття *міраж* – це *марево – явище аномальної рефракції світла, коли людина бачить, крім предметів у дійсному положенні або замість них, їхнє уявне зміщене зображення – перевернуте, збільшене або зменшене* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року). Тобто міраж – це заангажоване викриття навколишньої дійсності. Цей прийом є дуже цікавим і несподіваним для української літератури.

Переходячи безпосередньо до аналізу, зазначимо, що роман Юрія Щербака – це динамічний трилер, у якому український розвідник Ігор Гайдук, наділений рисами супергероя, відважного воїна і вірного сина своєї країни, намагається рятувати Україну і світ, які опиняються на межі загибелі. За жанром його визначають і як антиутопічний роман, роман-застереження, пригодницький трилер. Термін *роман-застереження* [Козьміна 2005: 6-9] є поняттям ширшим та об'ємнішим за змістом, ніж *антиутопія*, якій його часто протиставляли чи з якою, навпаки, порівнювали. Ці поняття відрізняються одне від іншого за своєю природою, адже поняття *антиутопія* пов'язане з жанровою формою твору, а *роман-застереження* – з його внутрішнім змістом. Особливість роману-застереження як жанрового різновиду полягає у тому,

що він поєднує у собі твори, яким було характерне соціальне застереження. За допомогою таких творів письменники показували соціальну недосконаліть капіталізму, розвінчували його претензії на роль кращого суспільного устрою на актуальний момент і в майбутньому, закликали людей бути відповідальними, спостережливими, застерігали людство від небезпеки, яку ніс стрімкий розвиток науки і техніки.

У романі описуються події після Третьої і перед початком Четвертої глобальної війни. Світ 2077 року виглядає вкрай похмуро, його поділено між кількома найвпливовішими центрами, загалом політична картина виглядає так: столицю Конфедерації Держав Північної Америки Вашингтон накрито потужним ковпаком, здатним витримати влучання бразильських ракет, війська Франко-Арабського халіфату тримають в облозі Париж, Азію поділено між Піднебесною народно-демократичною імперією та агресивною ісламсько-монгольською Чорною Ордою, яка щойно знищила залишки Росії, влаштувавши в Москві кривавий курбан-байрам. Вціліла частина Ізраїлю (Тель-Авів і частково Єрусалим були знищені іранськими ядерними боєзарядами) відгородилась від мусульманського світу спеціально створеною смугою радіоактивних пустель. Україна ж знаходиться на межі Організації глобальної безпеки (що об'єднує залишки західної цивілізації) та Чорної Орди на чолі з гетьманом генералом армії Кузьмою-Данилом Махуном.

Парадокс описаної Ю. Щербаком країни у тому, що, не дивлячись на стрімкий науковий прогрес, армія має найсучаснішу зброю, здавалося б час іде вперед, людство потребує невпинного розвитку, однак у державі відновлено кріпацтво. Керує нею олігархічна верхівка суспільства Мінтімер Басманов, Рафаїл Фрідман та Іван Крейда на чолі з Сірим Князем.

Письменник завуальовано показує нашу систему влади, висміюючи керівництво 2077 року, адже це козацька держава з багатою історією та традиціями, проте майже вся її еліта розмовляє російською мовою, вулиці прикрашають гасла *«Наше майбутнє – УРОД! (Українсько-російська об'єднана держава)», «Створимо УРОД – будемо щасливі»* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року), так само жителі країни – українці можуть вільно розмовляти рідною мовою в «Зонах етнічної консолідації» (ЗЕКах), покидати межі зони можна лише раз на рік, її мешканці позбавлені можливості переглядати телепередачі, заборонені будь-які газети і взагалі засоби масової інформації: *Ти б побачив, що робиться в цьому «ЗЕК»у, як люди бояться слово зайве сказати... бояться стукачів, бояться старосту, адміністрацію. Бояться і ненавидять* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року).

У наш час політкоректності автор пише про певні моменти дещо гостріше та відвертіше, аніж ми до цього звикли. Проте негідні учинки наркобарона і вбивці, члена ареопагу України Івана Крейди на турецькому острові в Егейському морі потребують неодмінного викриття перед народом, і караючого удару Чорній Орді завдає російський адмірал Феоктистов, який негативно ставиться до незалежності України. Так Юрій Щербак переймається долею не лише українців та України, але й усього світу. Він наголошує, що становище українців настільки критичне, що їх розміщують у ЗЕКах, і там вони почуваються щасливими, бо лише там вони можуть спілкуватися рідною мовою та жити в умовах свого національного колориту: *Вони мають вигляд набагато кращий, ніж «нормальні»* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року), і у цих словах приховано нерв роману, адже цих людей уважають ненормальними через те, що вони гуманні, моральні, живуть за Божими законами.

Окремої уваги заслуговує секта Смертохристів, яку очолює ієромонах отець Калерій (Сигизмунд Сансизбаєв): *Проводя свои исследования совместно с командой Воинов Света – Святых отцов-опричников, о. Калерий обнаружил* ***ПОДЛИННЫЕ МОЩИ ИИСУСА ХРИСТА****… Отец Калерий привел неопровержимые, научно выверенные данные, свидетельствующие о том, что Христос был обычным человеком и погиб на кресте от болевого шока, обильной кровопотери и обезвоживания. Он* ***НЕ ВОСКРЕС*** *– и это главное открытие великого русского монаха-исследователя* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року). Смертохристи вірили, що Ісус помер, як і кожна земна людина, а тому послідовники секти – Новолюди – можуть вважати себе вільними від усіх моральних заборон: *С открытием о. Калерия начался новый раскол человечества – теперь уже не на расы, этнические и национальные группы, религии или политические партии. Человечество стало делиться на* ***НОВОЛЮДЕЙ*** *и* ***СТАРОЛЮДЕЙ****, что полностью соответствует их разделу на* ***СМЕРТЕХРИСТОВ*** *и* ***ВОСКРЕСОХРИСТОВ*** (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року).

За таких умов і у такий тяжкий час змушений діяти генерал-хорунжий української розвідки Ігор Гайдук, він бере активну участь у жорстокій політичній боротьбі, постає перед нами відважним, сильним, мужнім. Герой постійно наражається на смертельний ризик, не зважаючи на жодні перешкоди приймає доленосні рішення, що стосуються його самого та усієї нації. Звичайно ж, його не може не цікавити питання діяльності секти "смертохристів", адже: *Рух «смертохристів» відзначається агресивністю, безкомпромісністю, схильністю до насильства, доктринерством, відсутністю будь-яких сумнівів в істинності цього «вчення», він уже став фактором серйозного розколу в суспільстві, яке почало поділятися на «смертохристів» і «воскресохристів»…*

Вважаю небезпечним і таким, що вимагає негайного втручання компетентних органів Держави, перехід від стану маргінальної розкольницької релігійної секти до широкого, добре організованого суспільно-політичного руху «смертохристів», який може мати непередбачувані наслідки для суспільства... Сьогоднішня дехристианізація України є набагато небезпечніша, ніж те, що відбувалося в період французької революції часів Великого Терору. Тоді вбивали Церкву, сьогодні – Христа.

Невтручання держави в процес знищення основи християнства – догмату про Воскресіння Христове – є неприпустимим і самовбивчим (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року).

Врятувати Україну – це головне завдання для Ігоря Гайдука. Проживши стільки років за кордоном, він скучив за своєю країною, за рідним містом, хоча воно значно змінилося: *Це не було вже те місто, яким пам'ятали його покоління киян. Дніпро чітко поділяв цю десятимільйонну метрополію на два міста – Київ-East та Київ-West. На лівому березі Дніпра розлігся сарайно-барачний Київ-East – притулок євразійських іммігрантських потоків нещасних людей… у Східному Києві сформувалися торговельні й ремісницькі центри вихідців з Індії, Пакистану, В'єтнаму, азійської частини Росії. Старі кияни та їхні нащадки, які залишилися жити в Дарниці й на Березняках, відгородились спеціальними перепустками, стінами та збройною охороною від прибульців* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року).

Юрій Щербак неодноразово порушує питання створення боєздатних збройних сил, незважаючи на те, що Україна – мирна країна, проте для захисту своїх кордонів,

суверенітету необхідна сильна армія: *Буде війна. Нас будуть спалювати з обох боків. Ми не готові. Ми втратили Україну. Збройні сили фактично знищені політиками. Але треба хоч залишки рятувати* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року).

Дуже важливою є наскрізна думка: усі великі біди України та українців народжуються через внутрішні чвари і розбрат. Через нищівний популізм відбувається велика концентрація уваги на символах, а не на планах розвитку. Відтак слова зі звернення Президента Конфедерації Держав Північної Америки Ширлі Мак Доул звучать як нещадний діагноз: *На жаль, Україна стала першою з країн Європи, де перемогли кримінальні елементи, де було встановлено феодально-диктаторський режим, де свобода, честь і гідність громадянина були розтоптані купкою олігархів* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року). Дуже прикро, що перемога, про яку писав Юрій Щербак, є не лише пророчою, адже вона сталася задовго до описуваного письменником періоду. І коли гетьман Махун із його «безсмертною національною ідеєю «моя хата скраю»» зраджує й заарештовує Гайдука та проголошує так званий нейтралітет України, відкриваючи у такий спосіб шлях в Україну військам Орди, перед нами постає ще одна паралель, що спадає на думку кожному, хто цікавився геополітичною ситуацією. На думку автора, подолати цю систему вкрай важко, її можна лише знищити ядерним ударом, щоб в України та світу залишився шанс. Однак за це поплатилися життям кілька мільярдів людей, до того ж ще довго пануватиме Велика Темрява, яка сприяла розпаду великих імперій , а натомість – формуванню маленьких держав, які схильні більше перейматися інтересами народу. І протягом цієї Темряви люди після століття телевізійного зомбування навчилися знову розуміти відповідальність за власні вчинки.

Не можемо не згадати розмову Ігоря Гайдука з отцем Іваном. Вона повною мірою передає бажання відстоювати інтереси своєї країни, боротися за неї не до «останнього українця», а до останнього смертохриста. Позиція отця Івана: *Нам треба об'єднати національний рух з християнським. Україна без Христа, без Бога — це дике язичницьке поле, поле крові, насильства і безпам'ятства. Це не Україна, а Армагеддон. Тому ми, християни, створили спілку Воскресіння Христова. Мене обрали її головою. Наше гасло — "Воскресне Христос — воскресне Україна". Ми готуємо мирну акцію на захист Вчителя, Його безсмертя, проти смертохристів* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року) має бути почута та схвалена.

Мабуть, найголовніша думка у романі це все ж таки боротьба «смертохристів» з етичною і духовною спадщиною християнської цивілізації. І лише страта отця Івана на хресті Сансизбаєвим і його прибічниками, змушує людей задуматись: *Ми не безмовна територія і не улус Чорної Орди, а держава, що бере свої початки від Київської Русі, від прийняття християнства на берегах Дніпра. Ми ніколи не станемо язичниками-смертохристами і ніколи не зречемося віри у Воскресіння Христове та Його Друге пришестя* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року). Ці слова чи не найкраще передають ідею твору, адже релігія була й залишається одним із головних чинників духовного життя суспільства. Тому й Ігор Гайдук наприкінці роману усвідомлює, що сам теж, можна сказати, усе життя був «смертохристом». Останній свій файл на геджеті він пише *«Таємно, особисто Сину Божому Ісусу Христу з Назарета»*.

Я зрадник, Сину Божий, і тільки Тобі можу в цьому зізнатися. Якщо казати повну, безжальну правду, то я ***смертохрист***. *Принаймні був ним донедавна, бо, поважаючи і люблячи Тебе, як навчала мене мама, я був переконаний, що Ти –*

людина, геніальний провидець і екстрасенс, але людина! Допустивши цю думку, я допустив у своє серце Антихриста – Сансизбаєва, і я несу за це таку ж відповідальність, як і інші смертохристи. Так, я зрадив самого себе, бо все життя служив смертохристам, тобто тим, хто знищив Бога в собі і люто винищував Його в інших людях (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року). У цих словах головного героя ми бачимо проекцію на сучасну українську дійсність, адже адекватне сприйняття глибинного релігійного чи антирелігійного змісту тексту чи якогось повідомлення взагалі залежить від ерудованості людини. У наш час дуже багато публічних людей хрестяться на телекамеру, хоча зовсім не слідують Божим заповідям.

Тож історія все розставить на свої місця, адже як казав герой Щербака Ігор Гайдук: *Історія – як гончарний круг. Глиняний світ формується руками гончара. А потім за порухом пальців розвалюється й перетворюється на купу знеформленої глини. І все починається спочатку* (Ю. Щербак. Час смертохристів: Міражі 2077 року). Сподіватимемось, що помилки будуть враховані і нова історія надасть нам гідних українців та справедливих правителів, проте це буде темою наших подальших розвідок.

Література

Березовська 1983: Березовська, З.: Юрій Щербак: письменник міста. In: Всесвіт. № 12. 1983, с. 123-127.

Дулуман 2010: Дулуман, Е.: Религия среди факторов формирования социальной идентичности. In: Матеріали XXVIII Міжнародної науково-практичної конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості». ІПШІ «Наука і освіта», Донецьк 2010, с. 156-162.

Есаулов 1994: Есаулов, И.: Человек-вещь и христианское сознание [Електронна версія]. Режим доступу: http://esaulov.net/uncategorized/chelovek-vesh-christianskoe-soznanie/.

Козьмина 2005: Козьмина, Е.: Поэтика романа-антиутопии: На материале русской литературы XX века. Автореф. дисс…. канд. филол. наук, Москва 2005.

Лонд 2004: Лонд, Л.: Христианская художественная литература: что это такое? [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.skazochniki.ru/christianfiction.html.

Лубський та ін. 2007: Лубський, В., Лубська, М.: Історія релігій. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», Київ 2007..

Пірен 2005: Пірен, М.: Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства. In: Соціальна психологія. № 6 (14). 2005, с. 31-41.

Стражний 2009: Стражний, О.: Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. Книга, Київ 2009.

Татарникова 2006: Татарникова, Л.: Ценностно-смысловая трансформация христианских мотивов в произведениях Ивлина Во, Джона Фаулза и Курта Воннегута. Автореф. дисс…. канд. филол. наук, Чита 2006.

Щербак 2011: Щербак, Ю.: Час смертохристів: Міражі 2077 року. Ярославів Вал, Київ 2011.

Щербак 2012: Щербак, Ю.: Хочу щоби люди, які прочитають мою антиутопію, подумали про те, що коїться в Україні. [Електронна версія]. Режим доступу: www.lviv.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/029510/.

Щербак 2004: Щербак, Ю.: Я хотів створити фантастично-гротескову версію нашої історії. In: День. № 119. 2004. 10 липня

Summary

In the article is an attempt to analyze the work of Yuri Shcherbak “The Time of Death-christs ('smertokhrystiv'): Mirages of 2077”. Posted interpretation of the concept “Death-christ ('smertokhryst')” proposed by writer. In this article investigated illumination of religious theme in the Yuri Shcherbak`s novel, illuminated structure and methods of creation characters in the work. We proposed to analyze the characters, based on religious visions, historical principle and events of the work.

Key words: Yuri Shcherbak, religious literature, Death-christs (smertokhryst), Christianity.

ПОЕТИЧНА ВАГА ОНІМА (НА ПРИКЛАДІ ЗБІРКИ «САД НЕТАНУЧИХ СКУЛЬПТУР» ЛІНИ КОСТЕНКО)

Мельник Мирослава
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
nikegirl22@yandex.ru

Творчість видатної сучасної української поетеси Ліни Костенко є об'єктом багатьох літературознавчих та лінгвістичних студій. А от власне ономастичних досліджень вкрай мало. Набутки ж одного з найвизначніших майстрів поетичного слова в царині онімії незаперечні й можуть слугувати яскравим прикладом величезної потуги власних назв у творенні художнього тексту і, певна річ, у формуванні індивідуального, неповторного авторського стилю. Спробуємо аргументувати цю думку на прикладі ономастичних досягнень Ліни Костенко у збірці «Сад нетанучих скульптур» (1987 р.), простеживши почасти й динаміку становлення і зростання онімічних надбань поетеси шляхом порівняння кількісних та якісних показників цієї і попередніх збірок.

Збірка «Сад нетанучих скульптур» складається з двох розділів, причому вірші формують тільки перший – «Невидимі причали» [Костенко 1987: 7 – 53]. Їх 36, і вони вже стали предметом спеціального ономастичного аналізу [Калинкин 1999]. В іншій статті Ю. О. Карпенко докладно розглянув усі заголовки збірки [Карпенко 1991]. Тому говоритимемо про оніми цієї збірки з певною редукцією – переважно у плані уточнень і доповнень [пор. Мельник 1999] до вже сказаного в зазначених працях.

Отже, власне оніми наявні лише у 20 віршах збірки «Сад нетанучих скульптур», тобто в 55,6% загальної кількості. Це – менше, ніж у двох попередніх збірках «Над берегами вічної ріки» (1977 р.) і «Неповторність» (1980 р.) – 65,0% та 64,3% відповідно, але приблизно на такому ж рівні онімічної насиченості, яку простежуємо у трьох перших збірках Ліни Костенко, виданих до періоду вимушеного мовчання, зумовленого радянською цензурою, – лише 11% – 27%.

Усього у збірці використано 53 різні оніми, ужиті 89 разів. Тобто на кожен вірш, що містить власне оніми, припадає 4,5 їх ужитків (у «Неповторності» – 4,6). І за кількістю, і за вжитками тут переважають уже топоніми: їх 22 (41,5% усіх онімів збірки) в 37 ужитках (41,6%), тоді як антропонімів лише 15 (28,2%) у 33 ужитках (37,1%). З попереднього доробку поетеси така перевага спостерігалася тільки у збірці «Вітрила» (1958 р.), але там оніми представлені значно нижчими кількостями (усього 10, з них 7 – топоніми). Проте загальну тенденцію до посилення впливовості топонімів ми простежували фактично в усіх розглянутих збірках Ліни Костенко.

Порівняно з двома попередніми збірками продовжили свою активізацію також теоніми та астроніми. Перших тут 10, тобто 18,9% усіх онімів, а других – 3, тобто 5,7%. Відповідні відсотки в «Неповторності» (які там зросли порівняно із збіркою «Над берегами вічної ріки») – 17% і 5,6%.

Дуже вагомим видається ще один кількісний показник: помітно зростає, так би мовити, «українізація» костенківської онімії. У трьох збірках, що вийшли після періоду великого мовчання, серед ужитих поетесою антропонімів і топонімів

неухильно зростає питома вага назв, що стосуються України, і зменшується уживаність назв, стосовних далекого зарубіжжя. Ось відповідні цифри (у %) для збірок «Над берегами вічної ріки», «Неповторність» та «Сад нетанучих скульптур». Україна – антропоніми: 20%, 38,3%, 46,7%; топоніми: 36%, 48,2%, 50%. Далеке зарубіжжя – антропоніми: 64%, 48,1%, 13,3%; топоніми: 53%, 36,1%, 27,3%. Для так званого близького зарубіжжя, тобто території колишнього СРСР, окрім України (а всі три збірки вийшли ще за часів існування СРСР), в антропонімії констатуємо коливання без кількісно вираженої тенденції (загалом можна говорити про певне зростання), а в топонімії зростання виражене цілком чітко: 11%, 15,7%, 22,7%.

Простежуючи динаміку ономатворчості поетеси, зауважуємо зростання глобальності, усепланетарності її поетичного мислення. Зниження вагомості зарубіжних онімічних компонентів не зменшує, гадаємо, глобальності, всеосяжності поетичного світу Ліни Костенко. Просто все стає на свої місця. У будь-якому вимірі за межі України сягає не менше 50% онімів. А це – дуже багато. І зростання українського онімічного компонента є зрозумілим і закономірним процесом: про що не пиши, а тягне до рідного – усе бачиш над берегами вічної ріки, біля якої формувалось і мужніло серце. У багатьох поетів своя й чужа онімія протиставляється, творить опозицію «своє» – «чуже», нерідко досить гостру [Абрамова 1997: 3]. У Ліни Костенко ці дві онімічні групи, як правило, не є опозитивними: поетеса сприймає світ серцем українки й оком землянина [пор. ще Kosyl 1993].

Уся українська антропонімічна партія збірки представлена тільки у віршах, присвячених відповідним історичним особам – Шевченкові (прізвище Кобзаря з'являється лише в заголовку: *«Повернення **Шевченка**»* (Л. Костенко. Повернення Шевченка. Тут і далі ілюстративний матеріал наводимо за виданням Костенко Л. Сад нетанучих скульптур. Радянський письменник, Київ 1987), художнику Сошенкові, який *«відкрив світові Шевченка»* [Карпенко 1991: 15]: у заголовку – *«Пам'ятник **І. М. Сошенку**»*, у тексті – *«Лежить **Іван Максимович Сошенко**»* і далі – *«Лежи, **Іване**»* (Л. Костенко. Пам'ятник І. М. Сошенку), філософу Сковороді (ужито лише антропоформулу ім'я та по батькові: *«– **Григорій Савич**! – тихо шепочу»* (Л. Костенко. Ой ні, ще рано думати про все…).

Дуже характерним є помітне й у попередніх збірках прагнення оживити скульптури, спілкуватися із скульптурами, що віддзеркалилося зрештою й у назві збірки. В одному випадке йдеться про реальну скульптуру – пам'ятник Сковороді *(«... От ми йдемо. Йдемо удвох із ним. | Шепоче ліс: – Жива із кам'яним!»* (Л. Костенко. Ой ні, ще рано думати про все…), в іншому – про бажаність відсутньої скульптури, пор. і назву *«**Пам'ятник** І. М. Сошенку»*, і побажання в тексті: *«Хоч би яка скульптура з того саду | прийшла сюди постояти в журбі»* (Л. Костенко. Пам'ятник І. М. Сошенку). У «Вибраному» акцентуація цієї бажаності підноситься до трагічного сарказму: *«Ти в той асфальт печально так вклинився. | Де твій народ? То в черзі, то в юрбі. | ... | Оце і є наш пам'ятник тобі?»* (Л. Костенко Пам'ятник І. М. Сошенку. Тут ілюстративний матеріал наводимо за виданням Костенко Л. Вибране. Дніпро, Київ 1989).

Власне, й у вірші *«Стара церковця в Лемешах»* [Костенко 1987: 37 – 39], де йдеться про родину, що потрапила в історію з прізвищем **Розумовські**, ота *«стара церковця»* – теж пам'ятник, який *«**Наталка** спорудила на тому місці, де **Грицьковий** гріб»*. Показовою є текстова динаміка антропоформул: **Наталка Розумиха** – **Наталка** (так двічі) – **Наталія – графиня Розумовська**. Але вихваляння Розумихи

(«доскочили пошани»), так влучно відображене антропонімією, викликає негативну реакцію покійного засновника родини – пам'ятник оживає: *«і задвигтіла церква-кам'яниця | ... | Мабуть, **Грицько** в землі перевертавсь»*. Добір належних антропоформул у цьому вірші стає дуже вагомим. **Наталка** і **Грицько** – ці народно-розмовні іменування складають нормальну пару. А коли з'являється вже **Наталія** і тим паче **графиня Розумовська** *(«я графиня, а Олекса граф»*), іменування **Грицько** вступає у протиріччя з цими формулами (як підкреслене протиріччя міститься у сполученні *«Олекса граф»*) – *«і хилиталась паперть і дзвіниця...»*

До речі, Б. А. Успенський у своїй статті про соціальне життя прізвищ називає і Розума, і Розумиху, і появу форми на **-ський**, але, мабуть, переоцінює соціальний сенс фіксації тут акання [Успенский 1996: 207, 233]. Рос. форма **Разумовский** при укр. **Розумовський** – не те, що співвідношення **агурец – огурец**, бо існує апелятивна відповідність: рос. **разум** – укр. **розум**, яка й спричинилася передусім до появи форми **Разумовский**. А по-українськи прізвище пишеться **Розумовський** не лише у Ліни Костенко, а й в усіх історичних та довідкових працях, наприклад в УРЕ. І родичі Олекси зберегли форму з **о Розумовський** не тому, що не стали графами, а тому, що залишилися в Україні.

Антропоніми у збірці фактично вживаються тільки там, де не можуть не вживатись: поетеса переходить на режим економії. Власне, те ж саме можна сказати і про антропоніми «ближнього зарубіжжя». Вони всі стосуються Росії чи російських подій, пор. характерну костенківську множину: *«царі, **Дантеси**, **Дубельти**»* (Л. Костенко. Віяло мадам Полетики). Натомість наявні у збірці два антропоніми далекого зарубіжжя ужито винятково як засоби виразовості в яскравих тропеїчних фігурах: у порівнянні-антономасії – *«А той старий, достоту **Каліостро**»* (Л. Костенко. Старий годинникар) – та надзвичайно місткій метафорі: *«Чи, може, це приснилось нам | купання в річці **Геракліта**»* (Л. Костенко. Марнували літечко, марнували). Давньогрецький філософ Геракліт (554 – 483 рр. до н. е.), відомий своєю діалектичною засадою «все тече», сказав, що в ту ж річку двічі увійти не можна. І *«річка Геракліта»* – це і якась реальна річка дитинства (для Ліни Костенко – явна перифраза Дніпра), і взагалі будь-що минуле: відбулося – і його вже нема, вдруге туди не увійдеш.

У топонімії збірки об'єкт зображення і засіб зображення не мають такого чіткого розмежування. У текстах на взірець таких: *«А **Русь** кипіла в кам'яному ложі»* (Л. Костенко. Пам'ятник І. М. Сошенку), *«**Корсунь** спав, байдужий»* (Л. Костенко. Пам'ятник І. М. Сошенку), *«Мені завжди здавалося, що у **Греції** навіть статуї теплі. | А сьогодні передавали, що у **Греції** випав сніг»* (Л. Костенко. Мені завжди здавалося, що у Греції навіть статуї теплі...) топоніми належать до об'єкта зображення, становлячи його деталі, просторові координати. Точніше б сказати – переважно належать, бо присутні й виразові чинники: незвичний для гідроніма присудок **кипіла** трансформує й семантику назви **Русь**, оживлення й метонімізація (не поселення, а населення) ойконіма **Корсунь** надає контекстуальних конотацій і цьому найменню, а хоронім **Греція** оточений пієтетом, міра якого у двох суміжних ужитках назви різна.

Винятково виразову функцію виконують топоніми-символи, що чотири рази, у кожній із чотирьох строф з'являються у програмовому вірші, який відкриває збірку: *«Яка важка у вічності хода! – | за **Чорним Шляхом**, за **Великим Лугом**. | Така свавільна, вільна, молода – | невже і я іду вже, як за плугом?!»* (Л. Костенко. І засміялась провесінь: – Пора!..). Вже не індивідуально-авторський, а узвичаєний сенс

«межа» виражає гідронім **Рубікон**, ужитий тільки для небуденного формулювання цього сенсу: *«була між нами річка **Рубіконом**»* (Л. Костенко. Біля стоянки первісних людей…).

А про що слід говорити – про об'єкт чи засіб – у таких, наприклад, випадках: *«Моє нечуване терпіння іще ніхто не переміг, | бо за терпінням є **Трипілля**, а за **Черніговом** – Черніг»* (Л. Костенко. Акварелі дитинства); *«Згоріли їхні храми. Мужчини їхні вбиті. | Втонули їхні дзвони у озері **Севан**»* (Л. Костенко. Цавет танем!); *«Розбився корабель. Горять **Галапагоси**. | І сходить над **Дніпром** гірка зоря-полин»* (Л. Костенко. Страшний калейдоскоп…)? Топоніми явно стосуються об'єкта зображення – йдеться саме про те, що вони називають. Але не менш явно вони є й засобом зображення, використовуються з художньою, а не описовою метою. Шляхом фонетичних перегуків (Трипілля – терпіння, Чернігів – Черніг) топоніми одержують особливу поетичну ауру, стають символами неповторної романтики дитинства. В інших наведених текстах топоніми – теж символи, але трагедійні. Йдеться не стільки про конкретну подію (*«Втонули їхні дзвони»*), скільки про національну трагедію – озеро **Севан** (як і гора **Арарат**) є топонімічним символом Вірменії. Над милим **Дніпром** – не сонце сходить, а зоря-полин: чорнобильська катастрофа. До речі, традиційний фольклорний знак біди **зоря-полин** (чи **Зоря-Полин**) пасує до Чорнобиля не лише своїм прямим сенсом, а й глибинно, адже рослина **чорнобиль** (що в основі топоніма **Чорнобиль**) – то різновид полину. Пожеж на світі багато, але коли горять **Галапагоси** – то всесвітня біда: зникає реліктова фауна і флора цього найдорогоціннішого острівного заповідника, шанованого ще з часів Ч. Дарвіна. Називаючи місце дії, топоніми водночас характеризують ту дію – або єднаються з нею (Трипілля, Чернігів), або протистоять їй (Севан, Дніпро, Галапагоси). Те й те з великим експресивним насиченням. І з поєднанням прямого й переносного сенсу топоніма.

Ось названо у збірці два українських села – **Лемеші** й **Маковщина**. Перше – то історична деталь: *«А он село, що зветься **Лемеші**»* (Л. Костенко. Стара церковця в Лемешах). Село Лемеші, нині Козелецького району Чернігівської області, у XVIII ст. було хутором городового козака Грицька Розума, де й народилися його діти Олекса (1709 р.) та Кирило (1728 р.). А друге – то вже деталь поетична: *«Ішов дід з містечка, через гору, у свій **присілок**, | з трьома буханками хліба ішов у **Маковщину**»* (Л. Костенко. На спиляному осокорі). Це теж реальний ойконім, село, що вже зникло, стало присілком й окремо в довідниках не фіксується. Для вірша *«На спиляному осокорі»* саме ця назва не є істотною. Але наявність конкретної назви посилює достовірність журливої картини вигибаючого села і тому є істотною за своїм виразовим потенціалом як засіб зображення.

Десять теонімів чи міфонімів збірки генетично складають чотири групи, але всі належать до засобів зображення. Власне, ліпше б не вживати того сухого терміна – засоби зображення. Тут, якщо говорити адекватно масштабам явища, що називається «Ліна Костенко», не **засоби** і не **зображення**. Зболене серце, відкрите болям планети, не зображає – стогне. Осипові Мандельштаму належить фундаментально суттєва думка: поезія, «узята поза знаряддєвою метаморфозою, є позбавленою будь-якої значущості й будь-якого інтересу і піддається переказу, що, на мій погляд, – найповніша ознака відсутності поезії; бо там, де виявляється сумірність речі з переказом <... >, там поезія, так би мовити, не ночувала» [Мандельштам 1990: 214]. І хіба можна те переказати: «*Мої важкі, мої щоденні брили | старий **Сізіф** тим часом постеріг»* (Л. Костенко. Стояла груша, зеленів лісочок…).

Не свою брилу тягне, а біля поетових присів: *«**Сізіф** курив свою гіркущу люльку»*. А оце: *«Муза історії **Кліо**, мабуть, одморозила душу. | Бідні священні бики бога **Геліоса**, | де їм тепер пастися – | на ракетній базі?!»* (Л. Костенко. Мені завжди здавалося, що у Греції навіть статуї теплі...). Тут уже чужий тягар поетеса бере на свою душу. І так – щодня: щоденні брили... То відчуваєш, усвідомлюєш, співпереживаєш. Але переказати Ліну Костенко (що, зрештою, так чи інакше роблять сотні фахівців – і вчитель у школі, і професор у монографії) – все одно, що викладати словами музику.

Але наука є наука. Вона має зрозуміти й пояснити суть явища. І має для того свій термінологічний апарат. У тім числі має говорити і про засоби вираження. Тим паче, що то і є науковим позначенням «знаряддєвої метаморфози». Ліна Костенко досягає цієї метаморфози звичних слів у незвичні тексти серед іншого й завдяки онімам. До трьох згаданих вище античних теонімів долучаються і три слов'янські казкові персонажі. Це **Івасик-Телесик**, що не облишає вже кількох збірок поетеси (*«Дикі гуси летять. Пролітає **Івасик-Телесик***» (Л. Костенко. На конвертики хат літо клеїть віконця, як марки…), і дві міфологічні фігури індивідуально-авторського забарвлення: *«В Дніпрі купається **Купава.** Мені ще рочків, може, три»* і там же: *«**Черніг** страшний, він дуже чорний»* (Л. Костенко. Акварелі дитинства)**. Купава** – латаття. Але співзвучність з теонімом **Купала** оживляє це флористичне позначення. **Черніг** же, епонім Чернігова, взагалі є витвором дитячої уяви ліричної героїні. В усіх випадках маємо справу з символізацією й тонко акцентованою казковістю, міфопоетичним сприйняттям дійсності.

Біблійна онімія засвідчена тільки одним випадком, зате дуже красномовним. У тій церковці в Лемешах *«Блищали скрізь оправи щирозлоті, | і озиралась **Лотова жона**»* (Л. Костенко. Стара церковця в Лемешах). Озирнулась, ідучи за праведником Лотом, що залишав Содом, його жона – і перетворилась на соляний стовп. У вірші це образ широкого діапазону. **Озиралась** на блиск оправ, бо то пахне Содомом, **Лотова** жона, бо то молиться графиня Розумовська, порівняно з якою *«п'яндига й гуляйда»* Грицько був праведником; образ окреслює й перспективу: скам'яніє то все без користі.

Ще одна міфічна група – із західних та східних легенд: *«Не знає вже казок **Шехерезада**. | Над Рейном не співає **Лореляй**»* (Л. Костенко. Страшний калейдоскоп…). Звернімо увагу, що обидва оніми перебувають у сильній позиції (кінець рядка) і стають фігурами *«страшного калейдоскопу»* не лише за сенсом сказаного, а й за своїми римами: **заглада, не стріляй**. Рейнську русалку германських переказів **Лорелею** поетеса називає уславленою віршами Г. Гейне німецькою формою Лореляй, як то вона частенько чинить з онімами (не **Естонія**, а **Еесті** і т. д.). Окрім розповідачки *«Тисячі й одної ночі»,* у збірці з'являється і її персонаж: *«Там все було блискуче і латунне, | і лампу там залишив **Алладін**»* (Л. Костенко. Старий годинникар). Однак у «Вибраному» поетеса його вилучила, запровадивши на заміну інший рядок: *«і на роялі гномик там сидів»* (Л. Костенко. Старий годинникар. Тут ілюстративний матеріал наводимо за виданням Костенко Л. Вибране. Дніпро, Київ 1989), бо Алладін усе ж мав справу з лампою, а у вірші йдеться про годинникаря й час, а не про ліхтарника і світло.

Астроніми збірки слугують увиразненню безмежжя Всесвіту: *«Може хто нас із **Марса** розглядає в бінокль»* (Л. Костенко. Біля білої вежі чорне дерево…); *«в туманностях душі чи, може, **Андромеди**»* (Л. Костенко. Послухаю цей дощ…). У пошуках онімічних засобів виразовості поетеса звертається також і до ідеонімів: *«В*

***Червоній книзі** сірі журавлі»* (Л. Костенко. Летючі катрени). Трагічний зміст думки відлунює у трагедійному перегукові двох кольорових означень ужитих тут двох термінів – назви зникаючого виду птахів і реєстру усього зникаючого. Інший ідеонім, *«**Сад божєствєнних пѣснєй**»* Г. С. Сковороди, трансформується, стаючи взірцем для поетеси: *«Минає день, минає день, минає день! | А де ж мій **сад божественних пісень**?»* (Л. Костенко. Ой ні, ще рано думати про все…). Сенс цієї назви розширюється, сягаючи й заголовка всієї збірки *«Сад нетанучих скульптур»* [Карпенко 1991: 15]. А наявний у збірці хрононім позначає «божевільне раллі» XX століття, що так контрастує з минулими віками: *«Минулих літ повільні менуети | Космічний свист **епохи НТР**»* (Л. Костенко. Летючі катрени). Хрононімічна сутність сполучення *«епоха НТР»* добре ілюструється підкресленим її використанням у наступній збірці, у «Вибраному».

Вірші «Саду нетанучих скульптур» В. С. Брюховецький влучно назвав «концентрованими ліричними згустками світосприйняття авторки» [Брюховецький 1990: 225]. Й оніми збірки відіграють визначну роль в увиразненні того світосприйняття. Вони – осягнення майстра. Ліна Костенко знайшла «міру речей», знайшла свої, костенківські прийоми роботи з власними назвами і свої улюблені джерела поповнення барв онімічної палітри. З існуючого онімічного безмежжя вона бере багато, але – з вишуканою вибагливістю. Бере те, що придатне для обробки, для перетворення в діаманти. Більше минулого, випробуваного віками, аніж сучасного. Більше самобутнього, барвистого, аніж буденного. Більше духовного, інтелектуального, аніж заземленого, матеріального. І над усім тим, при всій глобальності онімічного відбору, завжди і повсякчас – **Дніпро, Шевченко, Україна**...

Література

А б р а м о в а т а і н . 1 9 9 7 : Абрамова, О. Ю., Грибенникова, О. О., Мисюк, А. В. Росія і чужина: На матеріалі лірики Й. Бродського, В. Набокова і п’єси М. Булгакова «Втеча». In: Питання сучасної ономастики. VII Всеукраїнська ономастична конференція. Статті та тези. Дніпропетровськ, 1997, с. 3 – 4.

Б р ю х о в е ц ь к и й 1 9 9 0 : Брюховецький, В. С.: Ліна Костенко. Нарис творчості. Дніпро, Київ 1990.

К а л и н к и н 1 9 9 9 : Калинкин, В. М.: Поэзия онима. Юго-Восток, Донецк 1999.

К а р п е н к о 1 9 9 1 : Карпенко, Ю. О.: Про назви творів Ліни Костенко. In: Культура слова. Вип. 41. Наукова думка, Київ 1991, с. 13 – 22.

К о с т е н к о 1 9 8 7 : Костенко, Л.: Сад нетанучих скульптур. Радянський письменник, Київ 1987.

К о с т е н к о 1 9 8 9 : Костенко Л.: Вибране. Дніпро, Київ 1989.

М а н д е л ь ш т а м 1 9 9 0 : Мандельштам, О. Э.: Разговор о Данте. In: О. Э. Мандельштам. Сочинения: В 2 т. Т. 2. Худ. литература, Москва 1990, с. 214 – 254.

М е л ь н и к 1 9 9 9 : Мельник, М. Р.: Ономастика віршів Ліни Костенко: «Сад нетанучих скульптур». In: Проблеми слов’янської ономастики: Збірник наукових праць. Ужгород 1999, с. 115 – 117.

У с п е н с к и й 1 9 9 6 : Успенский, Б. А.: Социальная жизнь русских фамилий. In: Б. А. Успенский. Избранные труды. Т. 2. Язык и культура. 2-е изд. Языки русской культуры, Москва 1996, с. 203 – 251.

K o s y l 1993: Kosyl, Cz.: Obce nazwy osobowe w polskiej literaturze pięknej. In: Acta Universitatis Lodziensis. Folia linguistica. T. 27. Lódz 1993, s. 149 – 156.

Summary

In the article a complex of literary onomastics of all the works by Lina Kostenko in her collection «Sad netanuchyh skulptur» is analyzed. Being compared to her earlier works the number of proper names increases in the mature poems of the writer; the artistic functions of proper names become diverse; their onomastic globality expands. The frequency of use of anthroponymy decreases slightly due to the increase of influence of toponymy and theonymy as well as astronymy. Careful choice of names and their introduction into proper contexts makes proper names one of the most important components of the text as well as a powerful artistic means.

Key words: literary onomastics, onomastic space, artistic functions of proper names, proper name, anthroponyms, toponyms, theonyms, astronyms.

МАНДРІВНИЦТВО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА МИКОЛИ ГОГОЛЯ ЯК ВТІЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СВІТОГЛЯДНОГО ІДЕАЛУ

Міносян Андрій, Варипаєв Олексій
Харківський державний університет харчування та торгівлі
klioling@mail.ru

Для сучасної україністики характерне звернення до проблемного аналізу складових національної культури, що сприяли формуванню ментальності, впливали на розробку національної ідеї. У просторі української культури одним з таких феноменів духовного буття за останні століття стало мандрівництво, що мало як явище народного життя більш ніж тисячолітню історію.

Аналіз культурно-філософських рецепцій мандрівництва, яке входило до багатьох проектів розвитку культури, вияв його внутрішнього взаємозв'язку з виробленою оригінальною концепцією народної релігійності, втіленої у житті та творчості українського філософа-мандрівника Григорія Сковородт і письменника Миколи Гоголя є, з нашого погляду, актуальним для відновлення цілісної картини розвитку української культури та філософської думки.

Феномен мандрівництва в українській культурі не був цілісно осмислений з низки причин. Одна з яких – обмежена увага творців літописів часів Київської Русі і майже повна відсутність в письмових джерелах згадок про мандрівництво як про поширене явище народного життя. Осмислення та інтерпретація народної поезії відбувалося лише з появою записів таких творів, тобто не раніше середини XIX століття.

З іншого боку, у аналізі таких показових для ментальності нації проявів мандрівництва, де відбувається зрощення способу життя з оригінальною філософською позицією, як у Григорія Сковороди, не враховувалася багатовікова традиція побутування мандрівництва в культурі з притаманними йому характерологічними рисами, що створили ідеал народної релігійності, близький до святості.

Історія мандрівництва сягає своїм корінням в перші століття прийняття християнства в Київській Русі, оформлювалася та осмислювалася на тлі ще давніших просторових архетипів, властивих первісному мисленню. Безпосередньо пов'язане з найдавнішою міфологемою *шляху*, мандрівництво в Київській Русі поступово почало обростати загальнохристиянськими уявленнями, своєрідно трансформуючись на шляхах культурного будівництва та виявляючи загальну специфіку, властиву й надалі українській культурі.

Загальнохристиянська парадигма сприйняття людини як «мандрівника в світі цьому» (відзначимо невипадковість саме такого церковнослов'янського перекладу і закріплення його в культурній свідомості), отримала своєрідне втілення і забарвлення в українській культурі навіть за подібності зовнішніх проявів із західноєвропейською.

Тут необхідно вказати на поширене на Україні XVI-XVIII ст. явище, пов'язане з вищими освітніми установами, зокрема, братськими школами, а пізніше Києво-Могилянською академією, Харківським колегіумом. Йдеться про «мандрованих

дяків», типологічно близьких вагантам, трубадурам, труверам Середньовічної Європи [Микитась 1994: 11-30].

Пізніше, у XVIII ст. цей тип на українському ґрунті буде представлений постатями Іллі Турчиновського, «волочащихся ченців» Климентія Зіновієва, «уродженця київського, ченця антіохійського» Василя Григоровича-Барського, поки не досягне найвищого саморозкриття в житті і творчості філософа-мандрівника Григорія Савича Сковороди.

З нашого погляду, духовний потенціал мандрівництва був найбільш повно репрезентований в житті і філософській творчості Григорія Сковороди, який органічно включив до свого світогляду тип давньоруської духовності і витворив оригінальну концепцію буття мандрівника у світі.

Домінантну трансцендентну спрямованість життя і творчості цього філософа-мандрівника характеризує вислів, викарбуваний на прохання філософа на надгробному камені: «Світ ловив мене, але не спіймав».

Тип народного мандрівника, що стоїть поза будь-якими інституційними та соціально-ієрархічними рамками, сповідує неортодоксальний релігійний світогляд і світорозуміння, функціонує в тисячолітньому культурному полі, висвітлює всі нашарування фольклорної традиції, знайшов у постаті Г.Сковороди одне з найбільш повних втілень.

Життя Г.Сковороди може бути охарактеризоване як певний метафізичний експеримент, здійснений філософом. Саме мандрівний спосіб життя у нерозривній єдності із філософствуванням стає визначальною рисою його особистості, допомагає зрозуміти основні тенденції його філософської домінанти. Як вважає І.Іваньо, «є всі підстави говорити і про філософську значущість його [Сковороди] незвичного життя» [Іваньо 1983: 30].

Насамперед – це органічна близькість до природного універсуму, до нескаламученої людської природи на противагу порочному життю в містах, де люди перестали жити за заповідями божими. За словами Д. Багалія, «він зрікся усяких прихильностей і, створивши з себе старчика, мандрівника, виробив у себе серце громадянина всесвітнього, який, не маючи родичів, маєтностей, кутка, де голову прихилити, мав насолоди лише від природи, простих, невинних, безтурботних, справжніх радощів, які черпає розум чистий та дух безтурботний у скарбницях вічності» [Багалій 1992: 168].

Дослідники у аналізі світогляду й творчості філософа зазвичай не акцентують уваги на тому, що саме рішення стати мандрівником зміцніло в Г.Сковороді внаслідок якогось містичного осяяння. Тимчасом як тут простежується та ж концептуальна схема раптового душевного перевороту, яка, ймовірно, сходить до євангельського перетворення Савла в Павла.

«Навернення» відбувається на тлі прекрасної природи – божого творіння, біля монастиря (притулку мандрівників), в свого роду трансцендентному локусі – просторі сакралізованому, напруженому, який найбільш відповідає зустрічі з божеством.

Сам Сковорода в розповіді про цю подію (1770 р.) намагається передати стан віднайдення гармонії і відчуття злиття з світобудовою, переживання почуття радісної долученості до таємниці буття: «Весь світ зник перед мене; одне чуття любові, благонадійності, спокою, вічності оживляло існування моє. Сльози річками потекли з очей моїх та розлили гармонію у весь склад мій. Я дістався себе, почув немов синовньої любові запевнення і з того часу присвятив себе на синовню підлеглість

духові Божому» [Багалій 1992: 173].

Звідси стає зрозумілим, що філософські твори Сковороди написані вже після «перевороту». Як зазначає Ю. Барабаш, «з цього моменту він остаточно стає вільним бродячим поетом, учителем, проповідником, мислителем, і його «мандри» тривають всі наступні двадцять п'ять років ... усі написані ним діалоги, трактати, притчі відносяться до останнього, «мандрівного» етапу його життя» [Барабаш 1989: 117].

Твори Г. Сковороди просякнуті своєрідною «філософією мандрівництва», самоусвідомленням людини, яка зреклася звичних мирських благ і отримала натомість здатність звертатися до Бога, а потім передавати іншим новонабуту мудру життєву поведінку.

Така «гармонія життя і слова» простежується протягом усього останнього «мандрівничого» періоду життя філософа. Навіть зовнішній вигляд народного мандрівника стає втіленням і виразом внутрішньої духовної сутності. Д. Багалій повідомляє: «Також не випадково, а принципово він, очевидно, завжди носив не панське, а мужицьке вбрання – сіру свитину, торбу та палицю» [Багалій 1992: 227].

Свідомий вибір, самоідентифікація з народним мандрівництвом дозволили Сковороді, з одного боку, органічно вписатися у світ соціальної дійсності України XVIII століття, втілити у своїй особистості квінтесенцію кращих рис народної релігійності, з іншого – зайняти індивідуальну екзистенціальну позицію, в той же час освячену багатовіковою традицією; забезпечити деяку автономність філософствування, вирватися з пут академічної інституалізації релігійного і філософського знання.

У творчості Сковорода також загострює увагу на позиції мандрівника у світі. У силі (моралі) до байки 26 «Щука і Рак» з «Басен Харківських» (написана в 1774, вперше збірка опублікована в 1837 році) філософ говорить про протиставлення «вигнанця» і «мандрівника», маючи на увазі «всесвітність», набуття мандрівником нової, внутрішньої «духовної» батьківщини. У близькості потаємної глибини особистості до Бога і полягає мудрість людини, «яка носить добро всередині себе» [Сковорода 1972: 112].

Пов’язана із мандрівним шляхом життя, «філософія серця» Сковороди отримала розвиток у працях П.Юркевича, Б.Вишеславцева, Д.Чижевського, стала в сучасному культурологічному дискурсі одним з визначальних компонентів дослідження і опису української ментальності. Серце, в якому виражається потаємний центр особистості, у філософському осмисленні Сковороди постає як остання глибина людської істоти, що розімкнена, відкрита трансцендентному, як запорука морального та етико-естетичного перетворення.

Таємничість серця, безмежність, загадковість і незбагненність його підкреслені у найменуванні серця «безоднею», яке часто зустрічається у філософа. Постулюється Сковородою своєрідний дуалізм серця «земного» і «небесного», залежно від життєвого шляху, обраного людиною. Чистота, «праведність» серця виявляється прямо пов’язаною зі способом життя людини, причому ідеалом постає мандрівництво самого філософа, ідеал «внутрішньої людини», який не явлений на поверхні, становить глибинну справжню сутність особистості.

«Філософія серця» у Сковороди, хоча й не набула систематичного завершення, підняла до філософського рівня часто неусвідомлені тенденції народно-релігійного світогляду. На наш погляд, її характеристика, дана Д. Чижевським, може бути повністю застосована до аналізу світовідчуття народних мандрівників [Чижевський 1994: 68-69]. Характерна для Сковороди й принципова несистематичність

філософського мислення, що свідчить про генетичну близькість його філософствування до народного мандрівничого світогляду.

Сприйняття в народному середовищі Григорія Сковороди за канонами традиції мандрівництва дозволяє виявити приховані духовні потенції і сенси життя та особистості українського мандрівного філософа, виявити риси духовного наставництва, учительства, властиві мандрівництву в його побутування в українській культурі.

Сковорода у нерозривній єдності способу буття і філософської творчості висловив основні характерологічні риси народного мандрівництва, ввів до самоосмислення «високої» культури імпліцитно присутнє явище, повз яке часто проходили освічені автори.

Продовжив традицію Сковороди, грунтуючись на глибинних нашаруваннях національної ментальності, породжених історичним розвитком України в позиції «культурного перехрестя», на межі цивілізацій, яке підтримувало плідний культурний обмін цінностями, Микола Гоголь, життя і творчість якого являють собою новий етап у розумінні феномена мандрівництва, переводячи його остаточно в духовну площину.

Творчість і духовні пошуки Миколи Гоголя залишаються нерозгаданими, а часом навіть таємничими, незважаючи на двовікову традицію осмислення творів та особистості письменника. У цьому відношенні доля творів Гоголя в чомусь дуже близька долі філософської спадщини українського філософа-мандрівника Григорія Сковороди, хоча гоголівська творчість незрівнянно частіше була об'єктом критичних і літературознавчих інтерпретацій протягом XIX і XX століть.

У масовій свідомості донині міцно закріплена міфологема сприйняття письменника як «засновника критичного реалістичного напряму в літературі, який за допомогою сміху викриває виразки і вади суспільства», і практично відсутнє уявлення про творчість останнього десятиліття – «Обрані місця з переписки із друзями», «Авторська сповідь», збережені глави другого тому» Мертвих душ».

На наш погляд, співвіднесення життя і творчості Гоголя з мандрівництвом, яке стало поширеним в українській культурі та виділяється як характерна риса ментальності й самоусвідомлення російської літератури XIX і філософсько-культурної думки на межі XIX-XX століть, дозволить повніше зрозуміти цілісну систему філософських поглядів і релігійного шляху письменника.

Характерні для українського мандрівництва риси виразно проступають і в особистості й творчості М. Гоголя. Так, деяка неортодоксальність релігійного світосприйняття, постійна спрямованість до Граду Прийдешнього, усвідомлення себе як духовного наставника, пророка без відповідного ієрархічного статусу показові для естетики пізнього Гоголя.

Про пов'язаний з народною ментальністю «зовнішній» рівень мандрівництва Гоголя знаходимо згадку в листах письменника. Так, у листі М. П. Погодіну (17 жовтня 1840) показові такі рядки: «Чим далі, тим неначе знову стає гірше; і лікування, і медикаменти тільки ятрять <...> Мені б дорога тепер, та дорога в дощ, сльоту, через ліси, через степи, на край світу» [Гоголь 1952: 315]. Про сталість такого самовідчуття свідчить і уривок з листа до П. А. Плетньова (4 липня 1846), де Гоголь вже безпосередньо ставить продуктивність своєї творчості в залежність від душевного стану, який пробуджується і підтримується дорогою: «Дорога діє краще [ніж лікування холодною водою]. Видно, на те воля божа, і мені потрібно більше, ніж будь-кому, вважати своє життя безперервною дорогою і не зупинятися ні в якому

місці інакше, як на тимчасовий нічліг і хвилинний відпочинок. Голові моїй і думкам краще в дорозі; навіть я мерзну менше в дорозі. І серце моє чує, що бог мені допоможе здійснити в дорозі все те, для чого знаряддя і сили в мені досі дозрівали» [Гоголь 1952, 84].

Усвідомлення духовної відповідальності за рідну землю була визначальною рисою особистості Гоголя. Ключовим моментом паломництва до Єрусалиму в 1848 році було моління Гоголя – подібно до його далекого попередника ігумена Данила в XII столітті – не тільки про особисте спасіння, а й за всю Руську землю.

Зближує Гоголя з сприйняттям світу, властивим мандрівникам, і його постійна невпокоєність, неможливість зайнятися особистим самовдосконаленням в монастирі, що було його наміром в останні роки життя. Йому тісно в монастирських стінах. Близькість Гоголя до знаменитої Оптиної пустині, постійне читання ним творів святих отців церкви свідчать про болісний пошук духовних орієнтирів, про спробу осмислити власну творчість у всесвітньому масштабі. У 1850 році в листі оптинському ієромонаху Філарету Гоголь писав: «Шлях мій важкий; справа моя такого роду, що без щохвилинної, без щогодинної і без явної допомоги Божої не може зрушити моє перо <...> Мені потрібно щохвилинно, кажу вам, бути думками вище життєвих чвар і на всякому місці своїх мандрів бути в Оптиній пустині» [Гоголь 1952: 191].

Гоголь був одним з перших «мандрівників духу» XIX сторіччя, тому відсутність у колі інтелігенції традиції даного типу мандрівництва і призвела до такої різко негативної інтерпретації нібито дисонуючих з усією попередньою творчістю письменника «Обраних місць з переписки із друзями», які сучасні дослідники справедливо вважають «своєрідним лірико-філософсько еквівалентом другого тому «Мертвих душ» [Воропаев 1992: 24].

Основна ідея – ідея переродження людської особистості, її відродження навіть із самих глибин морального падіння, можливість мандрівництвом спокутувати свої гріхи була органічно притаманна творчим задумам Гоголя, що, на жаль, залишилися нереалізованими. За припущенням Ю.В. Манна, «з великою вірогідністю можна говорити і про місце дії третього тому («Мертвих душ») – Сибір. У заключній главі II тому в далекі мандри «по містах і селах», на богоугодну справу «збору грошей для церкви збирається Хлобуєв ... За припущенням Олексія Веселовського, підтриманим В.В. Гіппіусом, «Плюшкін повинен був перетворитися на безсрібника, що роздає майно бідним». Якщо це так, то шлях блукача, мандрівника зі злиденним посохом міг і його привести в край Сибіру» [Манн 1984: 322].

Цей нездійснений задум Гоголя перебував, проте, у тісному зв'язку із загальною системою його поетики, характерної саме для української ментальності, що формувалася в історичних умовах «не-реакції» на Просвітництво, яка докорінно відрізнялася від просвітницьких схем усвідомлення і відображення людини в художній творчості.

На противагу вроджено-антропологічним властивостям натури людини Просвітництва (неможливість морального прогресу в порівнянні з нормою самої неспотвореної природи, «дитячої» душі), Гоголь у своїй творчості постулює розімкненість у нескінченність як доброго, так і злого начала в людині, зберігаючи, тим самим, можливість духовного відродження навіть для найбільш занепалого грішника. Цій меті, нагадаємо, письменник збирався присвятити другий і третій томи «Мертвих душ» (за аналогією з Данте, за «Пеклом» повинні були слідувати «Чистилище» й «Рай»).

Як зазначає Ю.М. Лотман, роздуми Гоголя корелювали з поширеною християнською культурно-міфологічною схемою і спиралися на вистраждані спостереження самого письменника над структурою народної душі: «Для Гоголя була важливіша віра в гарні можливості національної природи російської душі і силу християнської проповіді, які можуть створити диво воскресіння і з найзчерствілішими душами. Але тут вступала в силу інша міфологічна схема: дійшовши до межі зла, герой повинен пережити вмирання-воскресіння, зійти в пекло і вийти звідти іншим» [Лотман 1988: 338].

Необхідно відзначити, що у своїх роздумах над «природою народної душі», якій властиве моральне переродження навіть із самих глибин падіння, Гоголь неявно розвивав і продовжував напрямок філософських пошуків Григорія Сковороди. Справа в тім, що в українській культурі реакція на просвітницькі процеси спочатку сприяла розмиванню корінної опозиції природа/культура, являючи собою стерті форми пізніх реформаційних процесів, запліднені католицькими бароковими тенденціями.

Людина поставала тут одночасно амбівалентною, за постійного апелювання інтелігенції до національних цінностей. Осягнення двоїстості людини надавало її образу філософсько-релігійної напруженості, виробляло орієнтацію на відображення «глибинності», набуло статусу повноцінної культурної програми, на яку спирався Гоголь, задавши «напрям руху» російським письменникам і мислителям XIX та XX століть.

Певним чином належачи у своєму напруженому духовному пошуку до «бродячої Русі, що шукає Бога і правди», Гоголь у нерозривності життя і творчості намагався втілити у світі ідеал поведінки, подібний до мандрівницького. Він, як і Григорій Сковорода, бачиться нам перехідною постаттю між типом народного мандрівника і типом інтелігентного «блукача». У цьому й виявилася відома трагічність особистої долі письменника, але, з іншого боку, й очевидна належність у глибинній підоснові його світогляду до українського, народного типу мислення. Усім своїм життям Гоголь втілив зразок подвижницького служіння рідній землі, канонам народно-національної християнської моралі.

Правомірним, на наш погляд, з урахуванням висловлених вище зауважень, є окреслення М. Шлемкевичем типу «гоголівської людини» для опису культурно-історичних модифікацій української людини [Шлемкевич 1992: 23-31].

Філософсько-культурологічне значення особистості й творчості Гоголя безсумнівно вагоме та цінне і для дослідження українського менталітету, для самоусвідомлення нації.

Таким чином, дослідження мандрівництва в житті, філософії та творчості Григорія Сковороди та Миколи Гоголя дозволяє повніше розкрити своєрідну «українську лінію» в осягненні даного феномена, яка в подальшому сприяла становленню та розвитку національної культури і національного світоглядного ідеалу.

Література

Багалій 1992: Багалій, Д.І.: Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Орій, Київ1992.

Барабаш 1989: Барабаш, Ю.Я.: «Знаю человека...» Григорий Сковорода: Поэзия. Философия. Жизнь. Художественная литература, Москва 1989.

Воропаев 1992: Воропаев, В.А.: «Монастырь Ваш – Россия!» In: Гоголь Н.В. Духовная проза. Русская книга, Москва 1992, с. 3-34.

Гоголь, 1952: Гоголь, Н.В.: Полн. собр. соч.: В 14 т. – Т.11. – Наука, Ленинград 1952.

Іваньо, 1983: Іваньо, І.В.: Філософія і стиль мислення Г.С.Сковороди. Наукова думка, Київ 1983.

Лотман 1988: Лотман, Ю.М.: В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. Просвещение, Москва 1988.

Манна 1984: Манн, Ю.В.: В поисках живой души. Книга, Москва 1984.

Микитась 1994: Микитась, В.Л.: Давньоукраїнські студенти і професори. Абрис, Київ 1994.

Сковорода 1972: Сковорода, Г.С.: Вибрані твори: В 2 т. Т.2. Дніпро, Київ 1972.

Чижевський 1994: Чижевський, Д.І.: Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Презент, Тернопіль 1994.

Шлемкевич 1992: Шлемкевич, М.: Загублена українська людина. Фенікс, Київ 1992.

Summary

The paper describes an important cultural and philosophical wandering reception, which included many projects for the development of culture, showing his inner relationship to produced the original concept of popular religiosity embodied in the life and work of the Ukrainian philosopher Grigory Skovoroda traveler and writer Nikolai Gogol is, from our point view, important to restore the whole picture of Ukrainian culture and philosophy.

Key words: wandering, national culture, Grigory Skovoroda, Nikolai Gogol.

EXPRESIVNÍ POJMENOVÁNÍ V UMĚLECKÉM TEXTU: PROBLÉMY PŘEKLADU

Mrázková Hana
Univerzita Palackého v Olomouci
mrazkovh@gmail.com

Pokud by mě někdo vyzval, abych vybral tři literární díla, která podle mého názoru představují světovou literaturu, jedním z nich by byly Osudy dobrého vojáka Švejka od Jaroslava Haška.
Bertolt Brecht

Uměleckému překladu a jeho kritice je v současné době věnována značná pozornost. Lingvisté se teorií překladu intenzivněji zabývají od druhé poloviny 20. století, přičemž v průběhu těchto několika desítek let vznikla celá řada publikací na dané téma. Obzvláště cennými jsou práce J. Levého, Z. Kufnerové, M. Hrdličky, K. Horálka, B. Ilka, D. Knittlové, J. Povejšila, V. Strakové aj. Na Ukrajině se problematice překladu věnovali V. V. Koptilov, R. P. Zorivčak, V. I. Karaban, O. I. Čerednyčenko, V. D. Radčuk, S. I. Terechova aj.

Existuje několik klasifikací překladů. M. Hrdlička ve své monografii *Překladatelské miniatury* uvádí 3 základní typy: doslovný, volný a adekvátní. **Doslovný** (věrný, „otrocký“) **překlad** je v případě krásné literatury považován za nevhodný, jelikož je jen mechanickou reprodukcí originálu. Nově vzniklý text je sice gramaticky správný, avšak nerespektuje zvláštnosti obou jazyků, a působí tak nepřirozeně. Nedoporučuje se ani **volný překlad**, který „pouze okrajově respektuje výchozí text, většinou nebere v úvahu takové věci, jako je registr či stylistické rysy, nevěnuje pozornost konotačním složkám významu“ [Knittlová 2010: 17]. **Adekvátní překlad**, na který se v tomto článku zaměřujeme, naopak přihlíží ke gramatickým, lexikálním i stylistickým zvláštnostem obou jazyků, je přesný, ale zároveň působí přirozeně. „Překladatelská konkretizace se drží objektivních kvalit a dominant díla, respektuje jeho identitu, pohlíží však na ně z určité dobové a společenské perspektivy, očima současného vnímatele“ [Hrdlička 2014: 19].

Dosáhnout toho, aby měl originál i překlad na čtenáře stejný účinek, není snadné. J. Levý ve své monografii *Umění překladu* zdůrazňuje, že překladatel nesmí opomenout skutečnost, že adresát přeloženého díla se pohybuje v odlišném sociálně-kulturním a politickém prostředí, má jiné vědomostní a estetické zkušenosti, a proto u něj vznikají odlišné asociace. Někdy může být rovněž velmi obtížné pochopit a následně předat náladové ladění a podbarvení textu. Pokud se však, ve snaze zabránit nepochopení, vloží do textu vysvětlení určitého jevu či předmětu, text se prodlouží, jeho explicitnost se zvýší a účinnost se změní. Negativně samozřejmě nepůsobí jen přidávání informací, nýbrž i vypouštění těch prvků sdělení, které si nelze jednoduše doplnit z kontextu. Za základní princip překladu je tedy považován tzv. **funkční přístup**, kdy „…nezáleží na tom, použijeme-li stejných či jiných jazykových prostředků, ale na tom, aby plnily stejnou funkci, a to pokud možno po všech stránkách, tedy nejen významové, věcné (denotační, referenční), ale i konotační (expresivní, asociační) a pragmatické“ [Knittlová 2010: 7].

„**Pragmaticky adekvátní** překlad nechápeme jako gramaticko-sémantickou substituci, nýbrž jako pragmatickou rekonstrukci“ [Knittlová 2010: 11].

V tomto článku se věnujeme **překladu expresivních výrazů**, což je považováno za jeden z nejproblematičtějších úkolů. Expresivitu D. Knittlová chápe jako „zvýraznění výpovědi a zesílení působení jazykové jednotky na percepci adresáta“ [Knittlová 2010: 62]. Překlad expresivních jednotek není jednoduchý, jelikož vnímání expresivity a její síly je subjektivní a vyžaduje dobrou znalost obou kulturních prostředí. Častým užíváním se navíc expresivita stírá, a daný výraz se tak stává neutrálním. Platí to samozřejmě i naopak – původně neutrální slovo či slovní spojení může nabýt expresivního zabarvení, jestliže jej začneme používat v novém, přeneseném významu. J. Zima označuje takové jednotky za tzv. adherentně expresivní. Určitý lexém se může stát nápadným jen tím, že je zasazen do jiného kontextu. V takovém případě hovoříme o tzv. kontextové expresivitě. V českém jazyce existuje také mnoho lexémů, které jsou zvláštní svým hláskovým složením. Zde se pak jedná o tzv. inherentní expresivitu.

Expresiva mohou být překládána pomocí **ekvivalentu**: 1. úplného, tj. jednotky se stejnou významovou i stylistickou platností; 2. částečného, tj. jednotky, jež má stejnou výpovědní funkci. U částečných ekvivalentů musí překladatel přihlížet k jazykovým a mimojazykovým skutečnostem mluvčích obou jazyků. Jako nejvhodnější řešení se v tomto případě nabízí substituce analogií, která odpovídá zvyklostem adresáta. Pokud však žádný funkční ekvivalent v cílovém jazyce neexistuje, je nutné expresivitu kompenzovat jinými prostředky, popř. na jiném místě. Jak zdůrazňuje D. Knittlová, „v překladu by se žádná hodnota neměla ztratit, pouze jedna forma se přelévá v druhou“ [Knittlová 2010: 97].

Pro zvýšení účinku (stírající se) expresivity se často využívají tzv. **intenzifikátory**. Zpravidla se jedná o adverbia (*strašně, šíleně, pekelně, děsně*), adjektiva (*příšerný, senzační, pitomý, pěkný, hotový*), zájmena *(ty, vy, takový, nějaký*) nebo přirovnání (*blbej jak troky, jako tágo*). Nezřídka dochází ke zvyšování obraznosti (*nemít o ničem ani páru*) nebo kumulování jednotlivých výrazů (*ty kluku pitomá, ty hovado jedno*) atd.

Tento článek se věnuje překladovým ekvivalentům slova *lump*, jež je jedním z nejhojněji používaných expresivních pojmenování osoby mužského pohlaví v humoristické knize J. Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka*. Naším cílem je: provést analýzu variant překladu v textech jednotlivých překladatelů, popř. v různých vydáních překladu téhož autora; zhodnotit, nakolik adekvátními tyto překlady jsou; a následně porovnat práci těchto překladatelů.

Čtyřdílný román *Osudy dobrého vojáka Švejka* vznikal v letech 1921 až 1923, přičemž poslední díl byl dopsán Karlem Vaňkem (J. Hašek zemřel 3. ledna 1923). Světoznámé dílo bylo přeloženo do 58 jazyků a první **ukrajinské** knižně vydané **překlady** se objevily již na počátku 30. let 20. století.

Jako materiál, z něhož jsme excerpovali ukrajinské ekvivalenty českého pejorativa *lump*, nám posloužily překlady prvního dílu: *Пригоди доброго вояки Швейка за світової війни* (Сибірний 1930), *Пригоди доброго вояки Швейка під час світової війни* (Залужний 1930), *Пригоди бравого вояки Швейка* (Масляк 1958), *Пригоди бравого вояка Швейка* (Масляк 1983) a *Пригоди бравого вояка Швейка* (Масляк 2002). Je třeba však upozornit na skutečnost, že H. Sybirnyj nepřeložil celé dílo, nýbrž jen některé kapitoly či části jednotlivých kapitol, a proto u některých příkladů jeho variantu neuvádíme. O. Zalužnyj, vlastním jménem Ju. A. Škrumerljak, zpracoval pouze 1. díl *Пригоди доброго вояки Швейка під час світової війни* (*Швейк в запіллю*). Překladu dalších tří dílů, vydaných v letech 1930 a 1936, se ujal M. Zorko, vlastním jménem M. K. Topol´nyckyj. Celý Haškův text pak v 50. letech 20. století přeložil S. Masljak. Nutno podotknout, že tato

ukrajinská verze *Švejka* je odborníky považována za nejzdařilejší, a všechna další vydání tohoto díla jsou právě Masljakovým překladem. Jestliže však srovnáme první vydání z r. 1958 s některým z pozdějších, nelze si nevšimnout zásahů, k nimž v průběhu let došlo. Změny můžeme pozorovat jak na úrovni lexikální, tak morfologické a syntaktické. Zatímco v 60. letech štábní profous Slavík oslovoval Švejka výrazem *скурвий сину* a hospodský Palivec, známý hrubián, používal výrazy jako *хай мене кожний поцілує в* ***дупу*** aj., v r. 1983 se Slavík ke Švejkovi obrací slovem *негіднику* a Palivec volí mírnější výraz: *хай вони мене поцілують у* ***зад***[5]. Domníváme se, že důvodem, proč na konci padesátých a následně i v šedesátých letech mohly být vydávány knihy s tak hrubými výrazy, jsou změny, k nimž v tehdejším Sovětském svazu s příchodem N. S. Chruščova došlo. „Oteplení" a uvolnění se dotklo všech sfér, tedy i jazyka. Takové vulgární výrazy však byly v pozdějších letech považovány za nepřípustné a stejně jako se nenacházely ve slovnících, byly vypuštěny i z krásné literatury. V období rozpadu Sovětského svazu a vzniku samostatné Ukrajiny se substandardní slovní zásoba začala v uměleckých textech opět hojně vyskytovat. Je tedy zajímavé sledovat, jak další politické a sociální změny ovlivnily nová vydání. V Masljakově překladu z r. 2002 je Švejk oslovován *негіднику*, ale v řeči Palivce se objevuje původní expresivum *дупа*.

Při analýze překladu je vždy rovněž důležité vědět, s jakým textem překladatel pracoval. Například G. A. Zukkau, autor prvního ruského *Švejka* (*Приключения бравого солдата Швейка*, 1926), vycházel při své práci z německého překladu, což zvyšuje riziko, že v textu cílového jazyka nebude konotační a pragmatická složka plnohodnotně zachována. Všichni ukrajinští překladatelé však měli k dispozici český text.

Akademický slovník cizích slov (ASCS) definuje slovo ***lump*** takto: 1. expr., hanl. člověk vyřazující se (pro své vlastnosti, jednání) ze společnosti slušných lidí, darebák, lotr; též nadávka; 2. expr. (též s nadsázkou) uličník, darebák, dareba, lotr [ASCS 1995: 468].

Podobný výklad nalezneme i ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ) – ***lump***: 1. člověk vyřazující se nějak (zpravidla špatnými povahovými vlastnostmi) ze společnosti slušných lidí; dareba, darebák, ničema, lotr, nepořádník, zchátralec, lumpák; 2. expr. dareba, nezbeda, nezvedenec, rozpustilec [SSJČ 1960: 1142].

Vysvětlení, proč se hanlivé slovo ***lump*** používá jako nadávka, je třeba hledat v etymologickém slovníku (ETJČ). Toto pejorativum se do obecné češtiny dostalo z hornosaského nářečí, kde expresivní pojmenování ***lump*** slouží jako nadávka pro muže. V německém dialektu slovo *lumpe* znamená „hadr". Vzhledem k tomu, že hadr je věc, která se používá při odstraňování nečistot, motivace vzniku této nadávky je jednoznačná. Jelikož se jednalo o přenesení významu: věc – člověk, hovoříme o adherentní expresivitě. Jiný výklad naznačuje, že slovo *lump* je zkrácenina z *lumpenkerl* – chlap oděný v hadry = v bídný, roztrhaný šat [ETJČ 1968: 344].

Jak si nyní ukážeme, ukrajinští překladatelé použili ve svých textech různé ekvivalenty.

„*To je syn toho probodnutýho, to bude asi také* ***pěknej lump***." (Hašek 1959) V tomto případě je pocit nelibosti ještě zesílen adjektivem *pěkný*, které je sice primárně neutrální a vyjadřuje kladné hodnocení, nicméně zde (s obecně českou koncovkou *–ej*) slouží jako intenzifikátor. Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* je slovo ***pěkný*** definováno: 1. vzbuzující svým vzhledem ap. libost, průměrně krásný; 2. vzbuzující

[5] Všechny příklady, které v tomto článku uvádíme, jsou ponechány v původním znění, třebaže některé z nich neodpovídají současným normám spisovného ukrajinského jazyka.

uspokojení svou hodnotou, uspokojivý, vyhovující, takový, jaký má být; náležitý (opak špatný); 3. expr. dosti veliký; značný, slušný [SSJČ 1964: 548].

S. Masljak přeložil hanlivé pojmenování ***lump*** slovem ***каналія:*** *«Це син того, проштрикнутого, він теж, мабуть,* ***добра каналія****»* (Масляк 1958[6]). *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (VTSSUM) vykládá toto expresivní pojmenování následovně: **каналія**, ї, ж., розм., лайл. Про підступну, хитру людину; шельма, пройдисвіт, шахрай [VTSSUM 2009: 519].

V českém jazyce vulgarismus ***kanálie*** také existuje, třebaže se používá jen zřídka. Slovník spisovného jazyka českého ho vysvětluje jako mrchu, lůzu [SSJČ 1960: 827]. M. Novotný, jenž se významem a původem tohoto českého slova zabýval, zdůrazňuje, že pejorativum ***kanálie*** nesouvisí s kanálem (stokou), tedy něčím nečistým (jako tomu je u expresiva *lump*). Tato nadávka, která se do české slovní zásoby dostala z francouzštiny, pochází z italštiny, kde *canaglia* znamená „psí smečka" (z lat. *canis* – pes). „Slovo kanálie tedy patří do velké skupiny slov, které vycházejí z obrazu psa jako něčeho špatného, negativního, k českým slovům psota, psotník, peskovat a spojením psí život či být vepsí" (rozhlas.cz, 15.12.2015). Jak uvádí *Етимологічний словник української мови* (ESUM), stejného původu je i ukrajinské femininum ***каналія,*** které se do ukrajinštiny dostalo z italštiny přes polštinu a němčinu nebo též francouzštinu [ESUM 1985: 361].

H. Sybirnyj zde použil pejorativum ***розбишака***: *«То син отого проколотого й, напевне, теж* ***великий розбишака****»* (Сибірний 1930). Ukrajinský výkladový slovník definuje tuto nadávku takto: **розбишака**, и, розм. 1. ч. Те саме, що розбійник 1.[7] // Уживається як лайливе слово. // перен. Той, хто чинить насильство над ким-небудь, пригноблює когось. 2. ч. і ж. Той, хто любить бешкетувати, пустувати [VTSSUM 2009: 1232]. Slovo ***розбишака*** považujeme za vhodný ekvivalent expresiva *lump*, jelikož u obou lexémů pozorujeme shodu ve složce denotační (pojmenovávají tutéž osobu, tj. jedince, který se dopouštění něčeho špatného (vůči svému okolí), konotační (u adresáta vznikají stejné asociace) i pragmatické (jejich účinek na čtenáře originálu i překladu je stejný). Slovo *lump* patří do obecné češtiny[8], osobitého útvaru nespisovného českého jazyka, který nemá v ostatních slovanských jazycích obdoby. Překlad obecně českých výrazů je proto jedním z nejtěžších překladatelských úkolů. Jak si ukážeme níže, překlad pomocí hovorového lexému není jedinou možností.

Při překládání těchto jednotek se využívají i některá z nářečí cílového jazyka. O. Zalužnyj přeložil pejorativum *lump* západoukrajinským dialektismem ***батяр.*** *«Це син того зарізаного. Це певно також буде* ***добрий батяр****»* (Залужний 1930). Slovo ***батяр*** se do ukrajinštiny a západoslovanských jazyků dostalo přes maďarštinu z bulharštiny či srbštiny, avšak jeho původ je třeba hledat v perštině (bīkār – «без заняття»). Etymologický slovník výraz **бетяр** (батяр, бацяр) vykládá takto: «волоцюга, розбійник» [ESUM 1982: 178], zatímco *Словник оцінних найменувань осіб української мови* (SONO) definuje dané slovo následovně: **батяр**, а, ч.; діал. Розпусний, легковажний чоловік [SONO 2009: 12]. Ve výkladovém slovníku tato jednotka zachycena není. Vzhledem k tomu, že západoukrajinské dialektismy nemusí být pro všechny čtenáře srozumitelné, považuji za vhodnější překlad S. Masljaka a H. Sybirného pomocí hovorových lexémů.

[6] V případě, že jsou Masljakovy překlady z let 1958, 1983 a 2002 totožné, uvádíme jen nejstarší překlad.

[7] **розбійник**, а, ч. 1. Той, хто займається розбоєм, грабіжництвом. // перен., розм. Той, хто чинить насильство, утиски, здирство і т. ін. щодо кого-небудь. // Уживається як лайливе слово [VTSSUM 2009: 1232].

[8] Původně byla obecná čeština označována za interdialekt, od čehož se však upustilo, jelikož tento útvar, dříve charakteristický pro Prahu a střední Čechy, již není teritoriálně omezen.

O. Zalužnyj použil dialektismus ***батяр*** vícekrát, v některých případech rozšířený o sufix *-ин*: *„Tak vidíš,* ***ty lumpe****, jak to u nás chodí, když se někdo vzpouzí,“ končil svůj pedagogický výklad štábní profous Slavík…* (Hašek 1959) – *«Отже чуєш,* ***батярино****», кінчив професс свою педагогічну лекцію Швейкові, «такі у нас обичаї»* (Залужний 1930).

„Přiznej se, ***lumpe****, žes brečel jen tak kvůli legraci”* (Hašek 1959). - *«Признайся,* ***батярино****, що ти плакав так тільки для жарту, щоби розсмішити других»* (Залужний 1930).

Při překladu věty: *„Tak se vysvleč do podvlíkaček a půjdeš do šestnáctky,” řekl vlídně, nepřidávaje ani* ***lumpa,*** *hnusa nebo* ***smrada,*** *jak měl ve zvyku.* (Hašek 1959) použil O. Zalužnyj výraz ***батярино*** jako ekvivalent pro nadávku ***smrade*** a oslovení ***lumpe*** přeložil pejorativem ***свинтуху***. *«Отже скидай з себе манатки аж до білизни і ходи під число шіснайцять», сказав профос на диво лагідно, не додаючи своїх слів у роді «****свинтуху****», «голото» або «****батярино****»* (Залужний 1930).

Lexém ***свинтух*** je rovněž dialektismus, v tomto případě zcela jistě pochopitelný, poněvadž se téměř neliší od familiárního slova ***свинтус***, které autoři výkladového slovníku označují jako synonymum k femininu ***свиня*** v jeho sekundárním významu: **свиня**, і, ж. 2. перен., лайл. Неохайна людина; // Непорядна, нечемна, невдячна людина [VTSSUM 2009: 1297].

Motivace vzniku tohoto pejorativa je jednoznačná – jedná se o přenesení podobnosti: zvíře asociující se s nečistotou – (morálně) nečistý člověk. Lexém *свиня* můžeme nalézt i v dalších slovanských jazycích (rus. *свинья*, běl. *свіння*, čes. *svině*, sloven. *sviňa*, pol. *swinia*, slovin. *svinja*), kde má týž význam. Zajímavým by však mohlo být srovnání se vzdálenějšími jazyky, jako je, například, japonština, kde se prase neasociuje s fyzicky či morálně nečistou osobou. Překladatelům proto nestačí ovládat jen výchozí a cílový jazyk, je třeba znát i národně-kulturní specifika, jež hrají při vzniku expresiv významnou roli.

Vraťme se však k Masljakovým překladům. V prvním případě – *„Tak vidíš,* ***ty lumpe****,…“* se v obou výtiscích objevuje hovorové slovo ***харцизник***: *«Ось бачиш,* ***харцизнику****, як у нас буває, коли хтось стає дибки або намагається втекти», – кінчив своє педагогічне повчання Славік* (Масляк 1958).

Výkladový slovník toto pejorativum označuje za synonymum slova харциз, а, ч., розм. Розбійник, грабіжник. // Уживається як лайливе слово [VTSSUM 2009: 1557]. Stejný význam («злодій», «шахрай» неясного походження) má i v turečtině, odkud pochází [ESUM 2012: 160].

V tomto případě je expresivum ***lumpe*** doplněno o osobní zájmeno *ty*, jež zde slouží jako intenzifikátor, tzn. zesiluje pocit nelibosti, vyjadřuje vyšší míru negativního postoje, který štábní profous Slavík zaujímá k osobám na garnizoně. Zatímco O. Zalužnyj[9] vyšší míru intenzity nijak nepřevedl, S. Masljak zvýšenou expresivitu kompenzoval ve vedlejší větě explicitnějším překladem: *„…když se někdo vzpouzí.“ – «...коли хтось стає дибки або намагається втекти»*.

Zásah do původní verze Masljakova překladu nacházíme u věty: *„Přiznej se,* ***lumpe****, žes brečel jen tak kvůli legraci”* (Hašek 1959). V prvním ukrajinském vydání čteme: *«Признайся,* ***бандите****, адже ти ревів лише заради комедії!»* (Масляк 1958), zatímco v novějším vydání zní daná věta takto: *«Признайся,* ***пройдисвіте****, адже ти лише комедію*

[9] Jestliže u některých příkladů nejsou uvedeny všechny překlady, je to z toho důvodu, že Sybirnyj udělal jen zkrácený překlad a námi analyzovanou pasáž vypustil.

строїв» (Масляк 2002). Výkladový slovník definuje pejorativní oslovení ***бандите*** **následovně: бандит**, а, ч. Озброєний грабіжник, розбійник. // зневажл. Про того, хто належить до контрреволюційної банди, ворожого війська, або про шпигуна, диверсанта і т. ін. [VTSSUM 2009: 59]. V českém jazyce se vyskytuje původem italské slovo ***bandita*** ve významu: 1. člen lupičské bandy, lupič, loupežník; 2. kdo jako bandita (surově, záludně ap.) jedná [ASCS 1995: 92].

Zatímco české expresivní pojmenování ***bandita*** není příliš frekventované, ukrajinské pejorativní oslovení ***бандите*** nelze pokládat za zastaralé. Skutečnost, že slovo ***бандит*** bylo v novějším překladu nahrazeno výrazem ***пройдисвіт***, si odůvodňujeme tím, že dnes tato nadávka může vyvolávat jiné asociace než v 2. polovině 20. století, kdy byl vydán Masljakův překlad poprvé. Devadesátá léta minulého století, tj. vypjaté období vzniku samostatné Ukrajiny, jsou často označována přívlastky «бандитські», «кримінальні» apod. Avšak to jsou zcela jiní „bandité“ než ti z dvacátých let, kteří se odmítali podvolit sovětské moci. Srovnejme tyto dva překlady s vydáním z r. 1983, tj. před rozpadem Sovětského svazu a následnými bouřlivými roky: *«Признайся, **бандите**, адже ти лише комедію строїв!»* (litopys.org.ua/hasek/has09.htm, 15.12.2015). Vidíme, že tato věta je totožná s novějším překladem a liší se pouze daným expresivem. Hovorový výraz ***пройдисвіте*** hodnotíme jako funkční ekvivalent, jelikož plní stejnou funkci jako oslovení ***lumpe***. Výkladový slovník u tohoto pejorativa uvádí následující významy: **пройдисвіт**, а, ч., розм. 1. Хитра, пролазлива, спритна у своїх вчинках людина; пройда. // зневажл. Людина, здатна на ганебні, нечесні вчинки, на обман, підлість і т. ін.; шахрай [VTSSUM 2009: 1154].

Další odlišnost v Masljakových překladech pozorujeme opět v řeči štábního profouse Slavíka: *„Čichni si, **lumpe**!“* (Hašek 1959). Zatímco ve vydáních z let 1983 a 2002 čteme: *«Понюхай, **негіднику**!»* (Масляк 2002), v původním překladu se vyskytuje mnohem silnější výraz – *«Понюхай, **скурвий сину**!»* (Масляк 1958). Pro srovnání uvádím i Zalužného variantu: *«Понюхай, **бандито**!»* (Залужний 1930).

Vulgarismus ***скурвий син*** se v ukrajinských výkladových slovnících nevyskytuje, nicméně jeho význam je definován v knize *Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників* (SNL): **скурвий** – вульг.-просторозм. Розпусний (тільки про чоловіка); **скурвий син:** 1. (презирл., лайл.) син розпусної жінки; 2. (лайл.) мерзенна, підла людина [SNL 2008: 338]. Vulgarismus ***zkurvysyn*** nalezneme i v českém jazyce, kde je rovněž považován za hrubou nadávku [SSJČ 1971: 765]. Domnívám se, že v tomto případě S. Masljak použil ve svém prvním překladu příliš hrubý výraz, a nepovažuji ho proto za adekvátní. Slovo ***негідник***, které se objevuje v pozdějších vydáních a které se používá rovněž jako nadávka, je bezpochyby vhodnější. Ve výkladovém slovníku je vysvětleno takto: **негідник**, а, ч. Той, хто здійснює ганебні, підлі вчинки; мерзотник. // Уживається як лайливе слово (перев. при звертанні) [VTSSUM 2009: 753].

Hanlivé pojmenování ***негідник*** se však vyskytuje i v prvním vydání Masljakova překladu. Jako příklad uvádíme větu, kterou vrchní štábní lékař reaguje na marnou snahu mladého naivního kolegy motivovat pacienty (povětšinou simulanty, jež nechtějí jít do války ať již z pohodlnosti, strachu, či odporu k monarchii) k boji za vlast: *„Z těch **lumpů** by ani Radecký ani ten váš princ Eugen Savojský nevychoval vojáky.“* (Hašek 1959) - *«З цих **негідників** ані Радецький, ані той ваш принц Євгеній Савойський не виховали б солдатів»* (Масляк 1958). Vzhledem k tomu, že se jedná o adekvátní překlad, nebylo třeba v pozdějších vydáních tuto větu jakkoli měnit.

Za nepříliš zdařilý ale pokládáme překlad O. Zalužného, v němž došlo k vypuštění informace: *«Бо це **драбуги**, з яких і Радецький не зробивби нічого»* (Залужний 1930). Pejorativum ***драбуга*** je derivátem slova ***драб***, které existuje v ukrajinském nářečí ve významu: **драб,** а, ч., діал., зневажл. Обідранець, босяк. // Уживається у кличній формі як лайливе слово [VTSSUM 2009: 325]. V Etymologickém slovníku je zastaralé slovo ***драб*** vykládáno takto: «озброєний слуга, піхотинець; бідняк, жебрак; негідник, волоцюга». Do ukrajinštiny se dostalo z polštiny, kde *drab* znamenalo «нероба, волоцюга» [ESUM 1985: 118]. Hanlivé pojmenování ***драбуга*** tedy vzniklo připojením augmentativního sufixu *–уг(а)* ke slovu, které již samo o sobě nese záporný expresivní příznak. Sufixy *–уг/-юг* slouží mluvčím k vyjádření jejich odmítavého, mnohdy až pohrdavého vztahu k popisované skutečnosti (osobě).

Dialektismus ***драбуга*** se v Masljakových překladech vyskytuje také, například v řeči polního kuráta Katze, který v podnapilém stavu slouží mši pro osoby umístěné v posádkové věznici: *„Tak teď už vy, **lumpové**, můžete jít domů, už je konec."* (Hašek 1959) – *«Так ось, **драбуги**, тепер вже можете йти додому»* (Масляк 1958).

Vzhledem k tomu, že zde nelze provést analýzu všech variant překladu expresiva ***lump***, uvádíme zde již jen výčet excerpovaných jednotek. V Masljakově překladu se objevují lexémy: *падлюка, лобуряк, мерзотник, паскудник, терта пройда, халамидник;* u O. Zalužného jsou to pejorativa: *злодій, злодюга, лотр* aj.

V tomto článku jsme se zaměřili na otázku překladu expresivních pojmenování, konkrétně pejorativního pojmenování *lump*. Překlad expresivních jednotek je jedním z nejtěžších překladatelských úkolů, jelikož vnímání expresivity a její míry je individuální. Každý jazyk má navíc svá specifika a využívá odlišných prostředků k dosažení téhož účinku. V případě dvou nepříliš vzdálených jazyků, jako je čeština a ukrajinština, se funkční ekvivalenty hledají snáze, avšak i zde mohou nastat situace, kdy vhodný ekvivalent neexistuje a expresivitu je třeba kompenzovat. V textu J. Haška se jedná např. o obecně česká slova a slova s prvky obecné češtiny. Všichni překladatelé využívají jednotky z hovorového ukrajinského jazyka, nicméně u O. Zalužného se častěji objevují nářeční prvky, což může čtení románu ztížit. Zajímavým je i porovnání jednotlivých vydání Masljakova textu, které ilustruje, jak se i v důsledku kulturněpolitických změn zasahovalo do překladu. Zatímco v 60. letech 20. století bylo možné, aby se v literárních dílech vyskytovala zhrubělá a vulgární slova, v pozdějších obdobích se silné výrazy zaměňují jemnějšími. Třebaže jsme zde provedli analýzu jen fragmentu překladů, nemůžeme nesouhlasit s názory kritiků, že Masljakův překlad lze pokládat za adekvátní a nejvíce zdařilý.

Použité zkratky

E S U M 1 9 8 2 : Мельничук, О.С. /Гол. ред.: Етимологічний словник української мови: у 7 т. Том 1. Наукова думка, Київ 1982.

E S U M 1 9 8 5 : Мельничук, О.С. /Гол. ред.: Етимологічний словник української мови: у 7 т. Том 2. Наукова думка, Київ 1985.

E S U M 2 0 1 2 : Мельничук, О.С. /Гол. ред.: Етимологічний словник української мови: у 7 т. Том 6. Наукова думка, Київ 2012.

S N L 2 0 0 8 : Ставицька, Л.: Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Часопис „Критика", Київ 2008.

S O N O 2 0 0 9 : Попова, І.С./Гол. ред.: Словник оцінних найменувань осіб української мови. Пороги, Дніпропетровськ 2009.

V T S S U M 2 0 0 9 : Бусел, В.Т./Гол. ред.: Великий тлумачний словник сучасної української мови. ВТФ Перун, Ірпінь 2009.

A S C S 1995: Petráčková, V.; Kraus, J. a kol.: Akademický slovník cizích slov. Academia, Praha 1995.
E T J Č 1968: Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Academia, Praha 1968.
S S J Č 1960: Havránek, B./Hl. red.: Slovník spisovného jazyka českého I. (A-M). Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1960.
S S J Č 1964: Havránek, B./Hl. red.: Slovník spisovného jazyka českého II. (N-Q). Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1964.
S S J Č 1971: Havránek, B./Hl. red.: Slovník spisovného jazyka českého IV. (V-Ž). Academia, Praha 1971.

Literatura

З а л у ж н и й 1930: Гашек, Я.: Пригоди доброго вояка Швейка підчас світової війни. (переклад О. Залужний). Луна, Львів 1930.

М а с л я к 1958: Гашек, Я.: Пригоди бравого вояки Швейка. (переклад С. Масляк). Радянський письменник, Київ 1958.

М а с л я к 1983: Гашек, Я.: Пригоди бравого вояка Швейка. (переклад С. Масляк). Дніпро, Київ 1983. [Електронна версія]. Режим доступу: http://litopys.org.ua/hasek/has.htm

М а с л я к 2002: Гашек, Я.: Пригоди бравого вояка Швейка. (переклад С. Масляк). Фоліо, Харків 2002.

С и б і р н и й 1930: Гашек, Я.: Пригоди доброго вояки Швейка за світової війни. (скороч. переклад Г. Сибірний). Книгоспілка, Київ 1930.

H a š e k 1959: Hašek, J.: Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války. Naše vojsko, Praha 1959.

H r d l i č k a 2014: Hrdlička, M.: Překladatelské miniatury. Karolinum, Praha 2014.

K n i t t l o v á 2010: Knittlová, D. a kol.: Překlad a překládání. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010.

L e v ý 2012: Levý, J.: Umění překladu. Apostrof, Praha 2012.

Bertolt Brecht. [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.philology.ru/literature3/nikolsky-99.htm

Kanálie. [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.rozhlas.cz/regina/slova/_zprava/la-manche--138405

Summary

This article focuses on the issue of translating expressive descriptive terms, namely the Common Czech pejorative “lump”. The goal was to analyze the expressive term and its equivalents, which are all located in Ukrainian translations of Jaroslav Hašek’s *The Good Soldier Švejk*. The analyzed texts are the 1930s translations of H. Sybirnyi and O. Zaluzhnyi and the three translations by S. Masliak published in 1958, 1983 and 2002, respectively; these texts illustrate the revisions of the novel which were required in the aftermath of cultural and political changes of the different time periods. Translating expressive terms is complicated by the subjective nature of a term’s expressivity and strength. In addition, the translation of words of Common Czech, a specific unliterary Czech form, is also problematic; as a result, translators tend to use colloquial words and sometimes even western Ukrainian dialectisms. However, this can result in a functionally different translation, which is why the translated feature has to be compensated by different means so that the two different language versions have the same effect.

Key words: adequate translation, expressive term, Common Czech, dialectism, colloquial word.

КОНЦЕПТ ‘ДОРОГА’ В ЖАНРІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

Немировська Олександра, Форманова Світлана, Боєва Евеліна
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського
Layma-59@mail.ru
phorman@mail.ru

Статтю присвячено розгляду проблеми реалізації концепту 'дорога' в жанрі української історичної прози.

Головною ідеєю представленої розвідки є розуміння концепту як дискретного ментального утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, що має відносно впорядковану структуру, представляє результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства і яке несе комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет чи явище, що відображається, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю і ставленням суспільної свідомості до певного явища [Попова: 20].

Одна з особливостей реалізації концепту 'дорога' в історичній прозі полягає в тому, що художній простір (ХП) є одним із ключових компонентів літературно-художнього твору (ЛХТ). Він стає виразником авторської концепції, етико-естетичної оцінки й моральної характеристики героїв. Фактор просторовості визначає численні компоненти художньої системи, моделює часові, локальні, соціальні, етичні, національні та ін.. параметри. Розгортання сюжету, поведінка персонажів нерозривно пов’язані із простором, в якому відбувається дія.

Форми вираження і втілення ХП є різноманітними. Він може бути природним і побутовим,, може бути відкритим, безмежним і обмеженим; динамічним з цілеспрямованим рухом і статичним, застиглим. Спрямований рух у ЛХТ зумовлює появу однієї з домінувальних просторових категорій – образу *дороги* в її різноманітних проявах і варіаціях.

Саме в *дорозі* в одній локально-темпоральній площині перехрещуються шляхи різних людей, виникають будь-які контрасти, стикаються і переплітаються різні долі. Дорога є тією точкою, де зав’язуються і вивершуються події, де відбувається розгортання сюжету, де час немовби «вливається» в простір і «тече» в ньому, творячи різні дороги. Саме лінеарний, спрямований простір, уособленням якого є дорога, стає підґрунтям для образного переосмислення, метафоризації шляхів-доріг (*життєва путь, обрати іншу дорогу, творчий шлях*), а також для моделювання темпоральних категорій («дорога» як засіб розгортання характеру в часі) [Лотман 1988: 253].

Будучи найменш дослідженим аспектом літературного твору (існують лише поодинокі мовознавчі і літературознавчі розвідки [Давидова, 2001; Радзієвська 1997; Чернявська 2001], хронотоп дороги (ХД) заслуговує особливої уваги, оскільки він може стати домінантою простору, що організовує весь текст. «… концепт *шлях* є одним з найважливіших «працюючих» концептів у площині «людина – простір», а семантика лексем, що становлять поле шляху, відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими чи уявними просторовими сферами» [Радзієвська 1997: 17]. Неподільно пов’язана з художнім локусом у його

специфічних проявах – національних, етичних, соціальних, *дорога* проймає собою найрізноманітніші шари тексту, сполучається з іншими художньо-образними засобами і підпорядковується єдиній меті – створенню високохудожнього літературного твору. Особливо цікавою є побудова ХД у творах на історичну тематику, де він є одним із провідних моментів художньої виразності, побудови сюжету, реалістичності у зображенні подій. Саме це зумовлює актуальність представленої розвідки.

Темою нашої розвідки стали лексичні і стилістичні засоби виокремлення ХД в жанрі історичної прози. Матеріалом послужили окремі історичні романи різних митців (Р. Іваничука «Черлене вино», О.Назарука «Роксоляна», І.С.Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський»), що відтворюють різні у часі історичні події і є досить цікавими у плані функціонування художнього хронотопу взагалі і ХД зокрема. Ставимо за мету на прикладі романів цих авторів визначити мовностилістичні засоби актуалізації ХД в жанрі історичної прози, проаналізувати тематичне поле дороги, виявити варіації та описові конструкції, що містять відповідні лексеми, з'ясувати їхню стилістичну роль як засобу виокремлення ХД.

Тематичне поле дороги у всіх творах побудоване відповідно до теми та ідеї твору і представлене, перш за все, дромонімами: ***Черкаський шлях*** (І.С.Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський); ***Берестська дорога***, ***Бродівська дорога***, ***Пушкарська дорога***, ***Сокільницька дорога***, ***Бродівський шлях***, ***Волинський шлях***, ***Татарський шлях / Татарський торговий шлях*** (Р.Іваничук. Черлене вино); ***Чорний Шлях***, ***Шлях Фараонів*** (О.Назарук. Роксоляна). Кожен дромонім уживається у відповідному ключі, узгоджується з авторським задумом. «Створюючи текст, автор проводить селекцію знакових форм і відбирає з них ті, які (…) максимально повно й адекватно відображають і виражають задум» [Серажим 2001: 110]. Незважаючи на невелику частотність уживань, дромоніми у зазначених творах перетворюються на місткі, виразні конотеми: «… семантично збагачені оніми є носіями емоційно-експресивних конотацій» [Отин 2000: 122].

Так, у романі І.С.Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» зафіксовано лише один дромонім – ***Черкаський шлях***. Перший раз – у розповіді про очікування *Маринки* на поверненні *Зінька*: «*Вона щогодини виходила на гору і очі вижившляла, поглядаючи на* ***Черкаський шлях*** *за річкою*…» (І.С.Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

В іншому контексті дромонім ***Черкаський шлях*** разом із лексемами *полум'я*, *пожежа*, *вогонь*, *дим*, *жар*, *червона*, *чорний* створює яскравий опис початку козацького повстання і водночас стає символом народного обурення проти *Виговського*: «*Маринка вгляділа, що на пісках між горбами на широкому* ***Черкаському шляху*** *неначе спалахнуло полум'я, а над полум'ям піднявся ніби дим* (…) - *Тату! В пісках схопилася неначе* ***пожежа***, *видко* ***вогонь*** *і* ***чорний дим***! (…) *Старий кинув оком на* ***Черкаський шлях***. *Між крутими білими горбами неначе текла* ***червона***, *як* ***жар***, *річка,звивалась між горбами та все наближалась до Чигирина. Зверху над пісками піднімався справді неначе густий* ***дим***» (І.С.Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

У романі «Черлене вино» найчастотнішим є дромонім ***Волинський шлях***. Дистанційні повтори його разом із різними мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст роману, створюючи різні стилістичні ефекти: 1) невизначеності подальшого життя *Осташка Каліграфа*: «*Тож пішов* ***Волинським шляхом*** *навмання і на другу ніч зупинився в Олеську*»; 2) розгубленості, відчаю і люті

Арсена: «- Немає в мене ні землі, ні віри, - -змахнув рукою *Арсен, обминув Осташка і подався* ***Волинським шляхом***»; «Ішов просохлим на весняному сонці Волинським шляхом і дивувався, що від люті глухне біль»; 3) відбиття міських реалій точасного Львова: «*Над самим* ***Волинським шляхом*** *високим підмурівком звелася паперть Миколаївської церкви – десь недалеко, тут, повинна стояти корчма «Брага».* ***Волинським шляхом*** крокує польське військо, наступаючи на останню твердиню *Галицької Русі – Олеський замок*; цими же шляхом їде до господаря замку *Івашка Преслужича* зрадник *Давидович*; *королівський вершник*, вирвавшись із облоги, галопує ***Волинським шляхом*** *до Львова*, щоб сповістити про поразку. Отже, дромонім ***Волинський шлях*** у сполученні з різними мовними засобами у процесі розгортання оповіді виявляє яскравий стилістичний і сюжетотвірний потенціал.

Уживання інших дромонімів у контексті є значно меншим – по 1-2 рази, проте вони теж уживаються з певними настановами, сполучаючись з іншими мовними, зокрема й онімними засобами, опиняються у складі онімних масивів, виконуючи відповідні сюжетотвірні й стилістичні функції: «*Першого дня погідного вересня виїхав на* ***Берестську дорогу*** *критий ридван*»; «***Осташко*** *вертався* ***Бродівською дорогою*** *до* ***Олеська****»; «Вийдете біля* ***Теребіжа****, за* ***Бродівським шляхом***»; «*Згадала й* ***Орися*** *похилу постать* ***Арсена****, що віддалялася за частоколом* ***Пушкарською дорогою***»; «*Власник* (…) *пив'ярні, що сиротіла за* ***Латинською хвірткою*** *біля* ***Сокільницької дороги****, перехилився через шинквас*»; «*Від* ***Латинської хвіртки*** *рвонула крита бричка, промчала повз корчму* ***Кноффеля*** *через міст на* ***Сокільницьку дорогу*** *– брати* ***Одровонжі*** *втікали в* ***Городок***»; «*…та вже недалеко кінець* ***Татарського шляху*** (…) *Так думав караван-баша* ***Богуш Ованесян****, під'їжджаючи* ***Татарським шляхом*** *до* ***Теребовлі***». Експресію трагізму, приреченості спостерігаємо при описі останньої битви захисників *Олеського замку*: «*Йшли ратоборці через дитинець на* ***Бродівську дорогу*** *– до* ***Брами****, де стоятимуть до останнього подиху*».

Провідним у романі О. Назарука «Роксоляна» є дромонім ***Чорний Шлях*** та синоніми – власні назви (ВН) ***Злий Крок, Шлях Незримий*** (народні, фольклорні назви цього шляху). Незважаючи на невелику частотність уживань та невелику кількість варіацій – ***Чорний Шлях*** *килиїмський*; ***Чорний Шлях*** *ординський*; ***Чорний шлях*** *степовий*; метафоризоване ***Чорний Шлях*** *думки*; ***Керван-Йолі*** (турецьке); ***шлях сей***; ***той шлях***; ***сам той шлях*** – зазначений дромонім, завдяки потужній експресії, буквально з перших разів уживання персоніфікується, перетворюється на символ всенародного горя, страждань полонених, що їх женуть цим шляхом у неволю. Збільшенню конотацій і наростанню експресії сприяє також підсилювальний повтор якісного прикметника чорний у наступних контекстах: «***Чорний шлях****, званий також* ***Злим Кроком*** *або* ***Шляхом Незримим***. ***Чорним*** *називався він з ріжних причин. Ходило по нім* ***чорне*** *нещастя, убивство, грабіж і* ***чорна*** *смерть – чума. Йшли ним століттями* ***чорні*** *від бруду орди монгольські й* ***почорнілі*** *від нужди бранці-невольники. І земля тут з природи* ***чорна****, а татарські коні, стоптавши траву, значили на ній* ***чорне*** *пасмо переходу <…> Татаре мали звичайно три дороги, якими в своїх наїздах розливалися по Україні <…> Кожний з цих шляхів народ іще сьогодні називає* ***чорним*** *і ще сьогодні оспівує трагедії, які діялися на тих* ***чорних*** *шляхах татарських*»; «*Тоді уперто переслідував її привид* ***Чорного Шляху****, хоч замикала очі. В її уяві йшла тоді тим шляхом* ***чорна*** *смерть, чума. Ішла висока, аж до хмари, вся* ***чорна****, як оксамит, з* ***чорною*** *косою в руці…*»; «*Настуня вже освоїлася з думкою про все, навіть про* ***чорну*** *смерть на* ***Чорнім Шляху***»; «*А* ***чорна*** *галера торговців живим товаром плила і плила на захід сонця…*».

«У слові та його значенні закладена потенційна можливість виходити за межі усталених в ньому лексико-семантичних варіантів завдяки узагальнювальній природі слова» [Звегинцев 1957: 232]. Отже, уживання лексеми *чорний*, неодноразові її повтори і сполучення з іменниками (***чорне*** *нещастя*, ***чорна*** *смерть*, ***почорнілі*** *бранці-невольники*, ***чорні*** *шляхи*, ***чорна*** *дорога*, ***чорна*** *коса*, ***чорна*** *галера*) розширює семантичну структуру кольороназви, надає їй ознак метафоричності і, таким чином, підсилює відповідні конотації дромоніма ***Чорний Шлях***, перетворюючи його на виразну стилістему.

Дистанційні повтори ВН ***Чорний Шлях***, іноді в різних варіаціях і у сполученні з іншими мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст, утворюючи яскраві стилістичні ефекти: 1) трагізму: «*Більше відчула, чим зрозуміла, що знаходиться на Диких полях, на* ***однім із страшних татарських шляхів*** (…) *Припускала, що на* ***Чорнім Шляху***»; «*Снилося матері, що її Настя, дочка-одиначка, йде* ***Чорним Шляхом килиїмським*** *і Диким Полем ординським* (…) *А в тім часі далеко від неї, на* ***Чорнім Шляху килиїмським****, на Дикім Полі ординським молоденька Настя серцем материнську журбу відчувала…*»; 2) тривоги і душевних страждань *Насті*: «*Всім серцем відчула дивну руку Господню, котра привела її аж сюди –* ***Чорним Шляхом ординським*** *і Диким Полем килиїмським*»; «*А в тім часі в гаремі клячала на долівці бліда чужинка з далекої країни, невольниця Хуррем, «знайда з* ***Чорного Шляху****», званого* ***Злим Кроком*** *або* ***Шляхом Незримим***»; «*І від тих думок була така бліда молода чужинка з далекої країни, що прийшла* ***Чорним Шляхом*** *на землю Османів…*»; «*Там був і кривавий платочок, котрим свою зранену ніжку на* ***Чорнім Шляху****, на Дикім Полі обтирала, коли йшла степами по* ***чорних*** *мажах як татарська бранка…*»; 3) приреченості, фатуму: «*А тоді червоний кришталь влади турецьких султанів зачав переходити в руки його жінки <…> що прийшла* ***Чорним Шляхом ординським*** *і Диким Полем килиїмським з далекої країни <…>. То не жінка прийшла, то прийшов кісмет Османів <…> прегарний кісмет, присланий незбагненною волею Аллаха –* ***Чорним Шляхом*** *степовим і* ***Чорним морем*** *бурливим…*».

Поступово семантика ВН *Чорний Шлях* розширюється й еволюціонує. Так, у передостанньому розділі повісті дромонім, зазнаючи нової метафоризації, символізує морок і чорноту в душі головної героїні, створює стишену негативну проспекцію: «*Плила страшним,* ***Чорним Шляхом думки****…*»; «*… зазнала такої муки <…> якої не знала навіть тоді, коли її гнали в неволю сиримі батогами* ***Диким Полем килиїмським*** *і* ***Чорним Шляхом ординським****. Бо є в душі людини також* ***дикі поля*** *і* ***чорні шляхи***».

Виразним контрастом на тіл численних переосмислень ***Чорного Шляху*** постає уживання його турецької назви – ***Керван-Йолі*** у відповідному контексті при отриманні Настею «подарунка» від суперниць по гарему з відповідним написом: «*Калим знайді з* ***Керван-Йолі***». Автор закономірно вводить турецький варіант ВН у мовлення мешканок гарему – туркень за походженням; це створює національну, територіальну маркованість, хоча сама ВН уживається у прямому значенні і позбавлена додаткових конотацій.

Отже, дромонім *Чорний Шлях* разом із його модифікаціями у процесі розгортання оповіді виявляє багатство семантики, різноманітний стилістичний потенціал і поступово перетворюється у виразну стилістему. «Складні семантичні зрушення» [Бабій 2005: 14] призводять до трансформації первісної семантики, що сприяє виникненню «нових відтінків значень, часто індивідуальних, які не

розривають зв'язок із загальномовними значеннями, а гармонійно їх доповнюють і збагачують» [Сологуб 1991: 75].

В іншому ключі, при описі паломництва *Роксоляни* до мусульманських святинь, п'ять разів у прямому значенні уживається дромонім ***Шлях Фараонів*** (*старий шлях фараонський*; *той шлях*). ***Шлях Фараонів*** стає яскравою регіональною і темпоральною конотемою, підсилює ефект правдивості зображуваного: «*…знов їхали старинним* ***Шляхом фараонів****, котрим Ізраїль мандрував перед віками…*»; «*Їхали дальше мовчки* ***Шляхом Фараонів****. Кусні острого креміння <…> лежали вздовж* ***того шляху*** *в пісках <…> овочі, подібні до малих помаранч, лежали засхлі здовж* ***Шляху Фараонів*** *між листям…*»; «*А третього дня* ***старий шлях фараонський*** *перейшов й майже бездоріжну, кам'янисту стежину*» (О. Назарук. Роксоляна).

Та найбільше семантико-стилістичне навантаження припадає у контекстах усіх творів на апелятивні лексеми. Саме вони в більшості випадків утворюють просторову площину, що пов'язана із розгортанням сюжету. Семантика кожної з лексем є вагомою для доречного уживання в контексті, синтагматичних зв'язків. Так, «… лексема *дорога* має абсолютний пріоритет при описі ситуації просування вперед і перешкод, що стрічаються на путі» [Радзієвська 1997: 23]. У романі І. С. Нечуя-Левицького згадана лексема уживається 33 рази і є щільно пов'язаною з композиційною будовою твору, долею персонажів. Це ***дорога*** *на Ніжин*, якою повертаються московські посланці додому з Києва; ***дорога***, якою їде *Виговський* до села Мокрани за *Олесею* і якою вони разом повертаються до Києва: *труська поліська* ***дорога***; *важка та далека* ***дорога***; *нехай нас Бог напутить в* ***дорогу***; *чимала в'їжджена* ***дорога***; *далека* ***дорога***; *втерта лісова* ***дорога***; *довга труська* ***дорога***; це *важка далека* ***дорога*** до Богдана Хмельницького, яку витримав *Юрій Немирич*; *збиратися, лаштуватися в* ***дорогу*** при від'їзді гостей *Олесі* з Чигирина; ***дорога*** *в степи*, якою їздить *Зінько* у Чигирин і Суботів на побачення; *проста* ***дорога, дорога*** *життя Маринки Павловської* та *Зінька Лютая*; *далека* ***дорога****, небезпечна* ***дорога,*** якою *Зінько* їде на війну

Один раз лексема *дорога* уживається у мові *Богдана* у складі порівняльно-описової конструкції, що створює сумну, трагічну тональність, асоціації з покинутою, беззахисною батьківщиною: «*Україна була як чайка в степу, що вивела діток при* ***дорозі****. Я мусив віддати Україну цареві, бо не було де дітись*» (І. С. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

Наступною у порядку уживання йде лексема *шлях*, що уживається в контексті роману 9 разів; один раз вона уживається у множині – *шляхи* і «…активно репрезентує концепт, що перебуває в динамічному стані» [Радзієвська 1997: 26]. П'ять разів лексема уживається у складі словосполучення з прикметником-означенням: *утертий* ***шлях***, яким *Виговський* повертається з Києва у Чигирин; *простий* ***шлях***; *поліський бакаюватий* ***шлях***, яким *Виговський* з *Олесею* збираються їхати до Києва; *київський* ***шлях***, на якому новий *гетьман Іван Виговський* зустрічає поїзд дружини; битий шлях, яким *Зінько* скаче конем до *Маринки*. Двічі уживається зменшена форма – *вузький лісовий* ***шляшок***, причому прикметник-означення *вузький* підкреслює семантику зменшеності; *цей лісовий* ***шляшок***, яким утікають з Мокран *Олеся* з *Виговським*. Нагромадження лексем на позначення руху, уживані в мові *Виговського* лексеми *шлях* і *стежка* у формі множини створюють відповідне тематичне поле ХД, сприяють подальшому розгортанню сюжету: «*Ти тут знаєш усі* ***шляхи*** *й* ***стежки***. *Веди мене, правуй мною, а я буду* ***скакати*** *слідком за тобою.*

Олеся збочила на ***вузький лісовий шляшок****, неначе прорубаний через молоді рівні сосни* (…) *Довго вони* ***їхали цим лісовим шляшком****, неначе тунелем, і незабаром* ***виїхали*** *на* ***чималу в'їжджену дорогу****. Довго вони* ***їхали цією дорогою***» (І. С. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

При описі розставання *Маринки* й *Зінька* лексема *шлях* створює трагічну експресію: «*Скажи ж мені, милий, куди од'їжджаєш, щоб я знала, звідкіль тебе виглядати, з котрого* ***шляху***…» (І. С. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

Лексема *стежка* уживається в контексту роману 3 рази. Перший раз – у прямому значенні при описі відвідин *Олесею* й *Якилиною* сусідки, родички Івана Виговського: «*Вони простували* ***стежкою****, протоптаною в снігу*». Ще двічі лексема уживається у складі фразеологічних сполучень при описі кохання *Маринки* й *Зінька*: «*Дурнісінько ти топчеш до неї* ***стежку***»; «*Марина вернулась до хати, поливаючи* ***стежку*** *сльозами*».

Отже синонімічні лексеми-іменники на позначення руху, переміщення у просторі закономірно уживаються у жанрі історичного роману у прямому значенні, створюючи ХД, який повністю узгоджується з сюжетом твору.

У контексті роману Р.Іваничука «Черлене вино» семантика кожної з апелятивних лексем також є вагомою для доречного уживання у контексті, синтагматичних зв'язків. Так, лексема *дорога* уживається у контексті 27 разів, з них 6 – у складі словосполучень і речень. *Дорога* щільно пов'язана із композицією твору долею головних та інших персонажів. Це ***дорога*** литовського князя *Свидригайла* до великого князя *Вітовта*; ***дорога*** жебраків, з якими певний час мандрує *Арсен*; дорога *Осташка Каліграфа* до *Олеського замку*, його ж ***дорога*** до *Литви* й назад; ***дорога,*** якою у відчаї мандрує *Арсен*; цією *брукованою твердою* ***дорогою*** він іде у невідомість, втікаючи від свого кохання до *Орисі*; ***дорога***, якою гордо крокує *Марія,* дружина *Микити-воїна*; ***дорога***, якою виїздять назустріч королю *Ягайлу*; ***дорога*** біженців, що туляться до *Олеського замку*; ***дорога,*** якою тікають із *Львова* від мору; висрібленою місяцем ***доріжкою*** втікає *князь Свидригайло* від помсти *Семена Гольшанського*. Уживання лексеми *дорога* у множині зустрічається тричі – при описі підготовки конгресу правителів в *Олеську*: «***дорогами*** *щодня тягнуться сонні валки*»; при описі місцевості: «*До замку <…> ведуть дві обсаджені липами* ***дороги****: зі сходу – до Бродівської брами, із заходу – до Львівської. Перед нижнім валом* ***дороги*** *обриваються*»; ***дорога***, яку прорубав у пущі *князь Вітовт*, йдучи на *Новгород*; на ***довгих дорогах*** *Арсена* супроводжував *слизький страх*, який відступає перед необхідністю захистити рідний край від ворожого нашестя. Двічі лексема дорога зазнає переосмислення: 1) при описі мандрів Осташка: *«... **у дорозі** треба жити стримано, бо кожний гріш може стати в пригоді*»; 2) у контексті розмови *Осташка* з *володарем замку – Каліграф* вірить, що «*прокладеною* ***дорогою,*** *хоча б початком її, підуть інші*», здобуваючи перемогу й торжество справедливості.

Зловісної експресії, що пов'язана із майбутньою трагедією *Олеського замку*, набуває у контексті словосполучення ***биті дороги***; зловісність підсилюють стилістичні прийоми градації та повтору (семикратний повтор сполучника І): «*Опустіє земля. Розсиплються камені й городи,джерела висохнуть,* ***і*** *вітри не повіють,* ***і биті дороги*** *опустіють,* ***і*** *перестануть жорна молоти,* ***і*** *море умертвиться,* ***і*** *многолистя дерев упаде,* ***і*** *яловими стануть плодовиті,* ***і*** *Бог прийде з престолу Свого Страшний Суд творити*».

Лексема *шлях*, що є наступною в порядку частотності в романі, двічі вживається з означенням *битий*, причому топоніми підсилюють достовірність

оповіді: 1) у контексті роздумів *князя Свидригайла* про майбутній тріумф: «… *увійду у* ***Владичу вежу****, а звідти битим шляхом до* ***Вільнюса*** *і* ***Тракая***»; 2) при описі мандрівки *Осташка Каліграфа*: «… *багато ж люду <…> мандрувало* ***битим шляхом****, що проліг з Угрів на Волинь*». Отже, лексема *шлях* постає у романі «Черлене вино» як частина певного простору; на відміну від неї, лексема *дорога* позначає неодмінне просування вперед. Проте *шлях* завжди виводить людину за межі цього простору, у нові виміри.

Лексема *стежка / стежки* зустрічаються у контексті роману 4 рази: тричі – в прямому і один раз – у переносному значенні, причому її також супроводжують реальні топоніми: «*Осташко подякував старості і подався протоптаною у снігу* ***стежкою*** *на* ***Циків****, за яким бовваніла* ***Біла гора***»; «*Осташко <…> подався звивистою* ***стежкою*** *з* ***Білої гори*** *до передмістя за* ***Брамою***»; «*Чинш панові судді справно заплачу, хай тільки-но* ***стежки*** *підсохнуть, щоб вибратися на торги*». Уживання поряд лексем *дорога, стежки, поле* при описі втечі біженців від нашестя ворогів утворює виразну трагічну тональність, що є проспекцією майбутньої поразки й падіння *Олеського замку*; завдяки стилістичному прийому градації крещендо наростає з кожною новою лексемою: «*З Ожинова долинав лемент:* ***дорогою, стежками, полем*** *потяглися ключі жінок і дітей – з торбами і голіруч, залюднювався город*» (Р. Іваничук. Черлене вино)..

Один раз у контексті роману зустрічається лексема *тракт*, що має значення «велика проїзна дорога, шлях» [Новий словник 2008: 601]. Контекст містить словосполучення *безмостова дорога*, а також топонімічний масив, завдяки якому автор досягає граничної точності при описі місцевості: «*До замку зусібіч тулиться багатолюдний* ***Луцьк****, відгороджений від лядського боку непрохідними багнами над* ***Стиром*** *і* ***Сапалаївкою****; вийти з нього* ***безмостовою дорогою*** *можна тільки трактом, що йде від* ***Владичої вежі*** *за* ***Литву***» (Р. Іваничук. Черлене вино). Обмеженість уживання цієї лексеми пов’язана із семантичною специфікою і можливістю уживання лише у прямому значенні.

Найбільшого семантико-стилістичного та експресивного навантаження апелятивні лексеми, пов’язані із ХД, набувають у романі О. Назарука «Роксоляна». Це пов’язане із темою, ідеєю та в деякій мірі «дорожнім» сюжетом твору. Так, лексема *дорога* уживається 67 разів, з них 16 – у складі словосполучень і речень. *Дорога* є щільно пов’язаною із композицією твору, долею головної героїні та інших персонажів. Це ***порошня дорога***, на яку падає *Настя* від жаху перед татарами; ***чорна дорога***, якою женуть у полон незліченних бранців; ***дальша дорога*** болю і страждань; ***довга дорога***, яку відбула *Настя* з іншими невільницями до *Царгорода*; ***дорога життя***, яку Господь накреслив *Роксоляні*; ***далека дорога*** у невідоме майбутнє *Настуні*; ***далека дорога*** венеціанських послів до *Царгорода* та їхня ***поворотна дорога*** додому; ***далека дорога***; *така* ***далека дорога*** *Настиної матері* до *Царгорода*; ***зла дорога***, якою іноді ступає людина. Два рази автор уживає демінутивні лексеми і словосполучення: ***втоптана доріженька*** з пісні, яку співають молодята напередодні свого страшного весілля; ***доріжка***, якою сходить *Роксоляна* на святу гору Мойсея під час паломництва. Отже, лексема *дорога* у складі словосполучень уживається попеременно в прямому і переносному значеннях, причому метафоризуються саме словосполучення, пов’язані із страдницькою долею *Насті*, різкими поворотами в її житті. Лише один раз дорога створює зловісну експресію – при обмірковуванні *Роксоляною* своїх замірів: «На ***дорозі*** *стоять Кассім і Мустафа. Мусять бути усунені*» (О. Назарук. Роксоляна).

Лексема *шлях*, як і в попередніх творах, є наступною в порядку частотності уживання – вона зустрічається 40 разів, із них 22 – у складі словосполучень; 16 разів – у множині (10 – у складі словосполучень). Дана лексема пов'язана передусім з другим розділом, що має відповідний заголовок – «***Ой, битим шляхом килиїмським, ой, Диким Полем ординським***», в якому йдеться про стражденну путь невільників до Криму, і дистанційні повтори лексем *шлях / шляхи* у прямому значенні підсилюють експресію трагізму: *один їх* ***шлях***; *сам той* ***шлях***; ***шлях*** *сей*; *страшний* ***шлях***; *страшний* ***шлях*** *ординський*; *один із страшних татарських* ***шляхів***; *страшний* ***шлях****, яким везли її в незнані землі*; *ті чорні* ***шляхи*** *татарськ*і; *ті три* ***шляхи***; *кожний з цих* ***шляхів***. У цьому ж контексті лексема шлях уживається у контексті авторських роздумів: «*Шлях сей ішов майже по тій самій лінії, по якій сьогодні йде* ***торговельний шлях до Одеси***. *Туди і колись давно ішов сухопуттям* ***торговельний*** *і* ***воєнний шлях староукраїнських князів***» (О. Назарук. Роксоляна). Сумну експресію підсилює уживання першої частини заголовка у невласне-прямій мові *Насті*, у її роздумах про трагедію рідного краю: «*Не розуміла, чому в пісні співаєтьсяб «****Ой, битим шляхом килиїмським****...» Бо се не був ні* ***шлях****, ні* ***битий****... Хіба* ***били*** *його своїми* ***пораненими ногами*** *бідні бранці-полонені та* ***копита*** *некованих* ***татарських коней***» (О. Назарук. Роксоляна).

В інших розділах лексема шлях також утворює різні художні ефекти і контекстні ситуації: 1) опис грабіжництва морських піратів: «*В тих часах моря були рівно небезпечні, як* ***сухопутні шляхи***»; «*А на однім із піратських суден вийшов з каюти Хайреддін* (…) *пострах всіх людей, що плили* ***морськими шляхами***»; 2) ***порошній шлях***, яким їде весільний кортеж до *Насті*; 3) ***білий шлях*** *до Львова*, що ввижається *Насті* у мріях про повернення додому; 4) ***важкий шлях*** *пустині*, яким має пройти султанський караван до Мекки; 5) ***на цім шляху*** (шлях до Медини, на якому гине від спеки усе живе); 6) ***кам'яний шлях*** до святині Кааба; 7) ***шлях*** *до високо положеного Синайського монастиря***.**

У мікроконтекстах, пов'язаних із життєвим шляхом *Насті*, її намірами та сподіваннями, лексема *шлях* зазнає метафоризації: «*Нехай Бог дасть щастя дитині твоїй* ***на тім шляху***»; «*Будь же добра й ти –* ***на тім шляху високім***»; ***шлях*** *твій*; ***шлях*** *життя*; *дальший* ***шлях*** *життя*; *будучий* ***шлях*** *її життя*; ***шлях*** *життя людини*; ***шлях*** *до престолу султанів*; ***шлях*** *Господній*; *правий* ***шлях*** *Аллаха*. Таке переосмислення тісно пов'язане із розгортанням оповіді про нелегкий шлях *Роксоляни* на вершину влади.

Лексема *стежка* у різних модифікаціях зустрічається у контексті 11 разів у однині і 7 – у множині і також уживається в прямому і переносному значеннях. Це ***стежки*** *монастирського городу*; *святі* ***стежки*** *Афону*, якими ступає *Настя* під час прощі; ***стежка***; *стрімка* ***стежка***; ***стежина***; *одинока* ***стежина***; *кам'яниста* ***стежина***, якою крокую султанка через Аравійську пустелю. Метафоризована лексема уживається у значеннях: ***стежка*** *буття*; *крута* ***стежина*** *думки*; *дивна* ***стежина*** *життя* Насті; довга і крута **стежка** прохань Ахмеда-баші; ***стежки***, які обирає людина; ***стежки*** *твої*; *порожні* ***стежки*** людини без Бога. Отже, індивідуально-авторські метафоризації лексем *дорога*, *шлях*, *стежка* відбуваються в ідентичному ключі.

Виразну експресію утворюють всі три лексеми, уживаючись в одному контексті у складі словосполучень при описі афонського повір'я; тут спостерігається прийом градації: «*В ясну спокійну ніч <…> Мати Божа Воротарниця <…> сходить з-понад брами на* ***стежки колючі****, на* ***шляхи розстайні****, на* ***кам'яні дороги***…».

Крещендо наростає з кожним новим словосполученням, а фольклорний мотив надає оповіді особливого забарвлення.

Лексема *путь* використовується у «Роксоляні» головно як засіб експресії; 4 рази вона уживається у прямому і 1 раз – у переносному значенні. Це *дальша* ***путь*** *додому Стефана* після втечі з полону; ***путь*** *султанського каравану* до Мекки; ***Божа путь***, у яку пустилася *стара мати Насті* до *Царгорода*. Обмеженість уживання цієї лексеми пов'язана з відсутністю просторових параметрів, непредметністю значення для окреслення частини природної сфери і простору для руху. Тому «використання лексеми *путь* у предметному значенні пов'язане із <…> входженням в експресивні контексти» [Радзієвська, 1997: 20] в історичному романі «Роксоляна», де переважає «дорожний» сюжет».

Таким чином, для створення хронотопу дороги автори історичних романів використовують різноманітні мовні засоби. Особливості використання зазначених лексем пов'язані, перш за все, з авторськими настановами, темою та ідеєю конкретного твору, проте у усіх досліджених романах простежуються певні закономірності побудови ХД. Перш за все, ще використання ВН – дромонімів, далі йдуть ключові апелятивні лексеми – *дорога, шлях, стежка, путь, тракт*, серед яких за частотністю уживання пріоритетне місце посідає *дорога*. За нею стоять лексеми *шлях* і *стежка /стежки*. Зафіксовано також поодинокі випадки уживання лексем тракт і путь, причому остання лексема сприяє утворенню виразної експресії у «Роксоляні». До зазначених мовних засобів приєднуються різноманітні стилістичні прийоми – топонімічні масиви, повтори, градації, які в кожному окремому творі вибудовують ХД, що неподільно пов'язаний із художнім локусом в усіх його проявах – національних, етичних, історичних. ХД наскрізними зв'язками пронизує текст, гармонійно сполучається з іншими мовними засобами, що підпорядковуються єдиній меті – правдивому відображенню історичних подій, розкриттю авторського погляду на українську історію.

Література

Бабій 2005: Бабій, І. М.: Колірна номінація і художній текст. In: Ну що б, здавалося, слова… (На пошану доктора філологічних наук, професора Надії Миколаївни Сологуб). Київ 2005, с. 13-16.

Давидова 2001: Давидова, О.В.: Міфологема дороги в українських народних баладах як стрижнева вісь ритуалу переходу. In: Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. Філологічні науки. Вип. 4. Запоріжжя 2001, с. 47-51.

Звегинцев 1957 Звегинцев, В.А.: Семасиология. Москва 1957.

Іваничук 2006: Іваничук, Р.: Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської. Фоліо, Харків 2006.

Лотман 1988: Лотман, Ю. М.: В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Кн. для учителя. Наука, Москва1988.

Назарук 2008: Назарук, О.: Роксоляна: Історична повість. Школа, Київ 2008.

Нечуй – Левицький 2003: Нечуй-Левицький, І.С.: Кайдашева сім'я. Гетьман Іван Виговський. Видавництво «Ранок», Харків 2003.

Новий словник 2008 : Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень. Арій, Київ 2008.

Отин 2000: Отин, Е.С.: Типология коннотативных онимов и их производных. In: Українська пропріальна лексика. Кий, Київ 2000, с. 122-128.

Попова 2007: Попова, З. Д.: Когнитивная лингвистика: учебное издание / З. Д. Попова, И.А.Стернин. АСТ: Восток-Запад, Москва 2007.

Радзієвська 1997: Радзієвська, Т.: Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору та руху. In: Мовознавство, №4-5. 1997, с. 17-26.

С е р а ж и м 2 0 0 1: Сережим, К.С.: Текст як комунікаційне вираження дискурсу. In: Вісник Запорізького державного університету. Вип.1. Запоріжжя 2001, с. 109-115.

С о л о г у б 1 9 9 1 : Сологуб, Н.М.: Мовний світ Олеся Гончара. Наукова думка, Київ 1991.

Ч е р н я в с ь к а 2 0 0 1: Чернявська, Л.В.: Образи руху в системі хронотопу поезії О.Ольжича. In: Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. Вип.4. Запоріжжя 2001, с. 150-152.

Summary

In this article investigated the function of the dominant of the road as on the ways building of the genre of historical prose. Ukrainian writer's historical novels researched. It is analyzed the lexemes of the different perks of the speech for reflecting moving, described their character in context and their role in creating of the fiction chronotope. It is demonstrated their connotative abilities and stylistically role in forming different associations, contrast oppositions in the building of the fiction work.

Key words: the way, the road, the chronotope, of the road, the dromonym, the historical prose.

ВІДТВОРЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕМІНУТИВІВ ТА АУГМЕНТАТИВІВ У ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ

Пономаренко Марія
Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці
maremariam@gmail.com

Питання особливостей вживання експресивно забарвленої лексики у художньому творі та можливості збереження її семантики та прагматики у перекладі є важливим аспектом багатьох перекладознавчих студій (Я. Рецкер, Т. Кияк, Л. Нєлюбін, С. Маслєчкіна, В. Кухаренко), оскільки недостатня увага перекладача до способів та прийомів відтворення експресивності може призвести до неадекватності перекладу та руйнування архітектоніки авторського тексту.

Услід за В. Чабаненко, експресивність розуміємо як психологічно й соціально мотивовану властивість мовного знака, що активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у читача (слухача) [Чабаненко 2002: 7]. Відтак експресивна лексема – це лексема, що називає явище, характеризуючи його з позитивного чи негативного боку, відбиває ставлення мовця до нього, а також здатна впливати на адресата.

Експресивність значною мірою пов'язана з мотивованістю знака. У сучасній лінгвістиці розрізняють три види мотивованості: *знакову* (семіотичну), *формальну* (словотворчу) та *змістову* (інтенсіональну).

Формальну мотивованість, своєю чергою, поділяють на два типи: 1) *мотивованість за зовнішньою формою* (тобто фонетична чи експліцитна мотивованість) та 2) *мотивованість за внутрішньою формою*. У даному дослідженні розглянемо другий її тип.

Внутрішня форма визначається морфемною структурою слова чи виразу, що передбачає врахування як морфологічних, так і семантичних їх особливостей. Тому, говорячи про мотивованість номінативної одиниці за внутрішньою формою, слід розрізняти відповідно мотивованість *морфологічну* та *семантичну* [Д'яков 2000: 80-81]. У центрі уваги нашого дослідження перебуватиме саме морфологічна мотивація, яка визначається передусім словотвірною моделлю лексичної одиниці і випливає з взаємодії значень її компонентів (афікси, стилістичні моделі, які володіють власним стилістичним значенням).

У процесі поглибленого лінгвостилістичного аналізу не можна не зважати на характер та особливості вияву інтенсифікованої мовленнєвої (мовної) виразності. Виходячи з цього, чеський дослідник Я. Зіма [Zima 1961], а услід за ним і український вчений В. Чабаненко [Чабаненко 2003] розрізняють 2 типи лексичної експресивності: *інгерентну* та *адгерентну*. Інгерентною є експресивність, внутрішньо притаманна мовній одиниці, а адгерентною – така інтенсифікована її виразність, яка набувається або виявляється лише в певному контексті. Іншими словами, інгерентна експресивність є постійним компонентом змістової структури слова, а адгерентна – ситуативним. Я. Зіма додає ще контекстуальну експресивність, яка є явищем стилістичним [Zima 1961: 11].

Найчисленнішу групу інгерентно експресивних лексем складають ті, у яких експресивність представлена суфіксами, що за своєю формою та змістом позначають

якісно-кількісне відхилення від нейтральної ознаки. Таке відхилення може мати квантитативну характеристику (демінутивність – аугментативність) або кваліативну (меліоративність – пейоративність). Проте здебільшого меліоративна семантика супроводжує демінутивну форму, а пейоративне значення втілюється в аугментативах.

В енциклопедичному словнику української мови демінутиви та аугментативи визначаються як похідні іменники, що виражають значення зменшеності та збільшеності відповідно, яке здебільшого супроводжується значенням суб'єктивної оцінки [УМЕ 2004: 190]. Проте, як відомо, в деяких мовах (зокрема слов'янських) демінутивізації та аугментативізації зазнають не лише іменники, але й прикметники, прислівники, числівники, дієслова, займенники і навіть вигуки. У нашому дослідженні, вслід за Н. Рудою, під демінутивами розуміємо як суфіксальні похідні зі значенням зменшеного розміру, ослабленого вияву ознаки чи дії, яке може супроводжуватися певними оцінно-емоційними або експресивними семами, так і похідні, які, хоч і не виражають безпосередньо значення зменшеного розміру, ослабленого вияву ознаки чи дії, проте утворені за допомогою демінутивних суфіксів і мають оцінно-емоційну або експресивну семантику (незалежно від їхньої частиномовної належності) [Руда 2011: 173]. Аугментативи розуміємо як суфіксальні похідні зі значенням збільшеного розміру, посиленого вияву ознаки чи дії, які завжди супроводжуються певними оцінно-емоційними або експресивними семами.

Тож за характером словотвірного значення і функції демінутивні на аугментативні суфікси належать до морфем модифікаційного типу, тобто вносять у основне лексичне значення якісно-кількісний або емоційно-оцінний відтінок [Горпинич 1999: 27].

Демінутиви мовознавці класифікують по-різному. Г. Сагач пропонує такий поділ:

– зменшувальна лексика. До цієї групи належать слова, пов'язані з уявленням про кількісні відношення;

– пестлива лексика. Сюди входять слова, які не викликають уявлення про розмір предмета, а лише вказують на пестливе ставлення автора до нього.

– зменшено-пестлива лексика. До цієї групи належать слова, які, з одного боку, викликають уявлення про розмір предмета чи явища, а з іншого, – вказують на ставлення автора до них [Сагач 1976: 8-9].

За позитивними чи негативними конотативними значеннями класифікує демінутиви В. Кузьменкова. Демінутиви з першої групи, окрім вираження об'єктивного власне зменшувального значення, слугують, зокрема, для:

– створення атмосфери доброзичливості, підкресленої ввічливості;

– передачі позитивного ставлення до об'єкта;

– передачі співчуття;

– спілкування з дітьми.

Функції демінутивів другої групи полягають у передачі негативних оцінних значень. Дослідниця виокремлює такі функції:

– негативна оцінка професійних чи інших якостей особистості;

– негативна оцінка якогось об'єкта, явища чи події;

– вираження іронії, насмішки чи зневаги;

– засудження чиєїсь позиції, чиїхось дій [Кузьменкова 2007: 39-40].

Аугментативи часто супроводжує відтінок зневажливості, згрубілості, лайливості.

Для української та чеської мов уживання зменшувальних та збільшувальних утворень є доволі показом явищем. В обох мовах розрізняють демінутиви 1-го, 2-го і 3-го ступенів, що утворюються від самостійних частин мови, позбавлених значення зменшеності (*хата – хатина – хатинка - хатиночка; malý – maličký – maličkatý – malilinkatý*). Проте творення зменшувальних та збільшувальних похідних можливе далеко не від усіх лексем. Формальна деривaційна система творення демінутивів є дуже складною й асиметричною, з великою кількістю винятків: це стосується як вибору суфікса, так і чергування приголосних [Štícha 2013: 156].

Найбільш широко демінутиви функціонують у художньому тексті, аугментативи ж письменники використовують як елемент розмовної мови з метою стилізації. Завдяки цим утворенням мова творів стає багатшою та яскравішою, створюється відповідний до авторської інтенції експресивний фон, через який читач ідентифікує ставлення автора до зображуваного ним матеріалу. Саме тому актуальним є дослідження демінутивів та аугментативів у перекладознавчому аспекті, адже адекватний переклад цих лексем відіграє важливу роль у відтворенні прагматичного потенціалу оригіналу.

І хоча українська та чеська мова споріднені, з розгалуженою системо демінутивно-аугментативних формантів, перекладачам не завжди вдається адекватно відтворити зменшувальні та збільшувальні утворення. Тому у запропонованій розвідці ставимо за мету дослідити способи перекладу демінутивів та аугментативів з української мови на чеську, визначити, наскільки прагматично й функціонально вдалими є обрані перекладні відповідники та наскільки суттєвими є смислові втрати за використання лексичних і морфологічних трансформацій та перекладацьких компенсацій.

Матеріалом дослідження обрано оповідання сучасних українських письменників С. Жадана «Десять способів убити Джона Леннона», Ю. Андруховича «Самійло з Немирова», Т. Прохаська «БотакЄ», К. Москальця «Споглядання черешні», Б. Жолдака «Свинопас», Ю. Винничука «Граната на двох», Т. Малярчук «Я і моя священна корова», «Ми. Колективний архетип», Є. Кононенко «Нові колготи», «Три світи» та «П’ять хвилин ніжності» у перекладах М. Томека, А. Севрука, Т. Вашута, М. Трчкової, П. Свободової, Е. Відзової, М. Виноградника, Р. Кіндлерової та Л. Киціловї.

Спираючись на класифікацію Г. Сагач, виявлену нами у текстах названих авторів демінутивну лексику з позитивним значенням розподілимо на три групи: зменшувальну, пестливу та зменшено-пестливу лексику.

Зменшувальна лексика. Цей тип лексики перекладати найпростіше, оскільки вона не обтяжена емоційно-оцінними відтінками. Проте у разі, якщо демінутивність є складовим елементом ідіостилю автора, як у випадку з творчістю Є. Кононенко, слід якомога повніше відобразити цей пласт лексики при перекладі: «На Подолі в’їхали у *вузеньку вуличку* і зупинились біля *віконець* із *ґратками*» / «Na Podolí vjeli do *uzoučké uličky* a zastavili před okny s mřížemi» (М. Трчкова, ASUP 2008: 139). У цьому випадку, на нашу думку, М. Трчкова безпідставно нейтралізувала останнє словосполучення, тим більше, що чеська мова володіє повними відповідниками обох лексем – *okénka s mřížkami*. Така ж ситуація з іменником *чарочки*, який у перекладі відтворено як *sklenky*. Натомість у іншої перекладачки оповідань Є. Кононенко – Е. Відзової – вузьке *віконце* відтворено як úzké *okénko*, *чарочка – sklenička*, *краєчок* підвіконня – *krájíček* parapetu.

Р. Кіндлерова, відтворюючи синонімічну до *чарочка* лексему *келішок* з

оповідання Т. Прохаська «БотакЄ», також використала нейтральну одиницю *sklenka,* а П. Свободова у оповіданні «Свинопас» Б. Жолдака *чарочку* замінила на *panáka*: «випий хоч *чарочку*» / «tak jen panáka» (П. Свободова, ASUP 2012: 824]. Формально чеський еквівалент не є демінутивом, але сему «невелика порція алкоголю» збережено.

Характерним є вживання демінутивів і для оповідання К. Москальця «Споглядання черешні», де йдеться про захоплення одного психічно нездорового чоловіка природою та, зокрема, черешнею: «*вузенький потічок*» / «*uzoučký potůček*», «*хмарка* рожевого диму» / «*obláček* růžového dýmu» (П. Свободова, ASUP 2012: 439-440). П. Свободова і тут впоралася із завданням.

Багатою на демінутиви є зазвичай мова дітей. У оповіданні Ю. Винничука «Граната на двох» оповідь ведеться від імені десятирічного хлопчика, мова якого насичена зменшувальними утвореннями: «відшукав у батьковій *шафці* з медикаментами *пляшечку»* / «v tatínkově *skříňce* našel jsem *lahvičku*», «*пташка* без крила» / «*ptáček* bez křídla», «*біленькі квіточки*» / «bílé květy» (Л. Киціловa ASUP 2012: 741-744). Л. Киціловa, за поодинокими винятками, змогла адекватно передати оригінальні демінутиви.

Пестлива лексика. Перекладачці Л. Киціловій вдалося відтворити і пестливу лексику. У цьому ж оповіданні хлопчик складає вірша для своєї коханої дівчинки, вживаючи порівняння та демінутиви для надання своєму поетичному твору більшої експресії, які влучно відтворює чеська перекладачка: «В тебе *губки як голубки*, В тебе *щічки як дві чічки*» / «Tvoje *rtičky* – jak *holubčičky,* Tvoje *tváříčky* – jak dvě *kytičky*» (Л. Киціловa, ASUP 2012: 739).

П. Свободова у перекладі оповідання К. Москальця «Споглядання черешні» зберігає демінутив першого ступеня від прикметника *тихо*: «*тихенько* свиснув» / «*tichounce* hvízdl» (П. Свободова, ASUP 2012: 441), однак чомусь опускає демінутив другого ступеня від того ж прикметника: «*тихесенько* заспівав» / «– zazpíval» (там же). Тавтологічне словосполучення-звертання *світе-світоньку* компенсує займенниково-іменникова конструкція *můj ty světe*, що вносить у перекладний текст відтінок інтимності.

Часом перекладач вдається до використання демінутива там, де його немає у оригіналі. Приміром, М. Виноградник, перекладаючи оповідання Т. Малярчук «Я і моя священна корова», не тільки вживає демінутив *dcerunka* замість оригінальної нейтральної лексеми *донька*, але й підсилює експресивність вислову за допомогою лексичного повтору: «Першими словами наймолодшої рудої *дівчинки* було: «*Вуйночко*, коли ви помрете?» На що *вуйночка* відповіла: «Помру, донько»» / «První, co nejmladší zrzavá *holčička* řekla, bylo: «*Tetičko,* kdy umřete?» Na což *tetička* odpověděla «Umřu, *dcerunko*, umřu»» (М. Виноградник, ASUP 2008: 150).

Демінутивні форми інфінітива є специфічною особливістю не лише української, але й чеської мови. Проте українська мова багатша на демінутивні суфікси: *-ки, -оньки, -очки, - унечки, -усі, -ці, -усеньки*, а у чеській мові найпродуктивнішим є суфікс *-kat*. Ми виявили лише один приклад інфінітива з демінутивним формантом. У цьому ж оповіданні Т. Малярчук бабуся ласкаво звертається до своєї корови «Моя *маленька*, хочеш *питки*?». У чеській мові від інфінітива *pít* демінутив не утворюється, тож М. Виноградник це компенсує за допомогою вживання демінутивного прикметника та особового займенника: «Ty moje *maličká*, chceš pít?» (М. Виноградник, ASUP 2008: 149).

Іноді насичення твору пестливими утвореннями зумовлено його тематикою.

Як-от: у оповіданні Б. Жолдака «Свинопас», де йдеться про студента, закоханого у свою викладачку. І це світле почуття робить хлопця настільки вразливим та сентиментальним, що впливає на лексику твору: «Оновлялися *листочки*» / «Začaly bučet mladé lístky», «пахнуть *пелюсточки*» / «voní okvětní lístky», «*довгенько* сидів» / «hodnou dobu seděl», «пролітає *вітерець*» / «pofukoval *větřík*», «*дзвоники тихенько* дзеленькали» / «*zvonky* se rozezněly» (П. Свободова, ASUP 2012: 821-827). Як бачимо, перекладачці не повною мірою вдалося відтворити експресивний фон оповідання. Показовим є й інший приклад: «Потім *хутенько* повернувся із пробитим *листочком* паперу» / «Poté se prodral zpět skrz cestující, s procvaknutým kouskem papíru» (П. Свободова, ASUP 2012: 833). Тут П. Свободова не лише не вживає жодної демінутивної лексеми, але й нейтральне дієслово *повернутися* замінює на згрубіле *prodrat se* (продертися), що також не відповідає прагматиці оригіналу.

Зменшено-пестлива лексика. Хоча загалом створення експресивності за рахунок уживання демінутивних одиниць не є характерною рисою ідіостилю С. Жадана, іноді на позначення свого ставлення до того чи іншого персонажа автор таки вдається до демінутивізації. Наприклад, описуючи свого нового знайомого, головний герой оповідання «Десять способів убити Джона Леннона» використовує демінутиви: «В нього від перегару навіть окуляри запітніли, з круглими такими *скельцями*, він спробував *тихенько* сісти собі *скраєчку*, але не зміг» / «Od alkoholických vyparů se mu orosily i brýle, brýle s takovými kulatými čočkami. Nenápadně se pokusil posadit se úplně na kraj, ale nezvládl to» (М. Томек, Big Mac 2011: 34). Якщо до лексеми *čočky* у чеській мові не додається демінутивний формант, то прикметник *tiše* такі утворення виявляє (*tichoučko* або *tichounce)*, так само як і прислівник *скраєчку – na krajíčku*. Прислівником *nenápadně* перекладач передав сему зменшення міри вияву ознаки, проте не зміг адекватно передати приязне ставлення автора до персонажа. Тож лексична трансформація у даному випадку не є вдалою.

Проте трапляється, що перекладач компенсує відсутність демінутива в одному випадку, вживаючи його замість оригінальної нейтральної лексеми в іншому: «На лавці лежить *маленький старенький* індус» / «Na *lavičce* leží *maličký stařičký* Ind» (М. Томек, Big Mac 2011: 37). У наведеному прикладі перекладацька ініціатива виявляється у вживанні демінутива *lavička* замість нейтрального *lavice* та заміні лексикалізованого демінутива *маленький* на *maličký*. Однак ці морфологічні трансформації не викривлюють задум автора, адже і до цього героя у письменника позитивне ставлення.

Т. Прохасько теж часто використовує демінутиви не стільки з метою відображення розміру, скільки задля змалювання свого приязного ставлення до тих чи інших реалій. Наприклад, автор так описує рідне місто свого дідуся, яке авторові наснилося (оповідання є автобіографічним) і яке він ніколи не бачив: «Я сидів за *столиком* на центральній площі *містечка*; *невеличке* кафе, *вулички*, *пивнички*, *крамнички*». Уява читача малює маленьке затишне містечко. Ідентичне враження зберігається після прочитання того самого уривка в перекладі Р. Кіндлерової, яка здебільшого зберігає зменшувальні афікси: «Seděl jsem za *stolkem* na hlávním náměstí *městečka*; malá kavárna, *uličky*, pivníce, *obchůdky*» (Р. Кіндлерова, ASUP 2008: 201).

В оповіданні Є. Кононенко «Нові колготи» описується, як молода жінка збирається на побачення з лікарем, від якого залежить стан здоров'я її свекрухи: «Підкручує гарячим феном *чубчика* над чолом. Одягає симпатичного *костюмчика*, *чобітки*, бере маленьку кокетливу *сумочку*» / «Natáčí kulmou ofinu nad čelem. Obléká pěkný *kostýmek*, kozačky, bere si *psaníčko*» (М. Трчкова, ASUP 2008: 134). Е. Відзовій

майже вдалося передати прагматику оригіналу, однак перекладачка могла б ще й вжити демінутивний іменник *ofinka* й не опускати прикметник *кокетлива*.

Досить часто до іменника зі зменшувальним значенням письменниці додають прикметник-демінутив з метою підкреслення суб'єктивної оцінки: «Виймає з *малесенької сумочки пакетик* з ласощами» / «Vyndává z kabelky *balíček* s bonbony», «У вікні засвічується *слабенький вогник*» / «V okně svítí *slabounké světlo*» (М. Трчкова, ASUP 2008: 136). Як бачимо, у перекладах їх не збережено.

Серед виокремлених прикладів ми виявили лише одну лексему з негативно-конотативним демінутивним суфіксом *-к-*, яка позначає неприємну сварливу особу: *горласта Зінька / uhulákaná Ziňka* (Е. Відзова, ASUP 2012: 304). Якщо в українській мові ім'я з суфіксом *-к-* має розмовний характер, то у чеській мові навпаки, така лексема має нейтральне або пестливе забарвлення. А в іншому випадку демінутивний суфікс виступає своєрідним знаряддям насмішки, іронії, сарказму: «Мурашка – старша *жіночка*-продавець, для якої до кінця залишатися у спорожнілому магазині – справа честі» / «V obchodě za pultem sedí Muraška. Stará prodavačka, pro kterou zůstat ve vyprázdněném odchodě až do konce je věcí cti» (М. Виноградник, ASUP 2008: 149). М. Виноградник опустив демінутивну лексему, оскільки таке слово у чеській мові відсутнє, а в українській воно є дуже вживаним. Аби вказати на стать продавця, перекладач вживає парну форму жіночого роду *prodavačka*. Тож в обох випадках перекладачі не компенсували оригінальні демінутиви.

І у С. Жадана зустрічаємо демінутивний прикметник з іронічною конотацією: «принести йому (індусу) чогось *смачненького*» / «přineseme mu (Indovi) něco dobrého» (М. Томек, Big Mac 2011: 48). Після цих слів головний герої йде купувати фаст-фуд та пиво. Перекладач адекватно передає зміст демінутива з тексту оригіналу, але опускає сему зменшеності через те, що для чеської мови така форма прикметника не є характерною.

Звісно, у оригінальних текстах представлена значно менша кількість аугментативних дериватів порівняно з демінутивними.

В оповіданні Ю. Андруховича «Самійло з Немирова» йдеться про львівського злочинця з XVII століття, що був «*пагінчиком* на дереві нашого національного бандитизму» / «výhonek na stromě našeho národního banditismu» і якому «*друзяки теперички* допомогли вбити *каменюкою* сплячого ліліпута» / «přátelé *zrovinka* pomohli zabít spícího liliputa kamenem» (Т. Вашут, ASUP 2008: 25). Прийом чергування демінутивів з аугментативами можна трактувати як один із авторських засобів творення іронічності оригінального тексту. Т. Вашут зміг відтворити лише демінутивний прислівник, а іронічно-ласкаве *пагінчик* передав лексикалізованим демінутивом *výhonek*. Аугметативи ж перекладач проігнорував, не компенсувавши їх навіть одиницями розмовної мови, хоча, як мінімум, можна було б вжити граматичний дериват *kamenisko*.

Як зазначалося вище, в оповіданні «Нові колготи» на побачення з лікарем-хабарником Зеленовичем вимушено збиралася молода жінка, чоловік якої зневажливо називав його *котище Зелендрович* / *proutník Zelenáčov* (М. Трчкова, ASUP 2008: 133). Ця прикладка виражає негативну оцінку лікаря, який відмовляється безкоштовно оперувати. Аугментатив перекладачка компенсувала за допомогою зниженої лексеми з семою «ловелас», а прізвище з маркованою основою (від розмовної назви грошей – *зелені*) та експресивним формантом *-др-* заміняє експресивною основою *zelenáč*, чим привносить нове нехарактерне для оригінальної одиниці значення «*новачок, молокосос*». Тож ця граматична трансформація, на наш

погляд, не є вдалою, оскільки не відтворює авторського задуму та прагматичної інтенції оригіналу.

У розглянутих текстах зустрічаємо дві одиниці з питомими суфіксами *-л-* та *-дл-* із лексико-семантичним нашаруванням, що надає словам експресивного забарвлення: *пій**л**о/šlichta* та *ко**дл**о/hnízdo*. На жаль, перекладачам не вдалося відтворити пейоративного забарвлення українських лексем. Так, замість іменника *šlichta* зі значенням «*несмачна рідка їжа*» можна було б вжити більш розмовну і просторічну лексему, як то *blivajz* або *hnus*. Та ж ситуація з аугментативом *багнюка*, якою наповнений нижчий світ злодіїв та грубіянів у оповіданні «Три світи» Є. Кононенко. Збільшеним утворенням письменниця мала на меті посилити негативне ставлення до зображеного світу, а перекладачка неправомірно відтворила його нейтральною лексемою *bahno*.

Ми виявили у текстах лише одну лексему з продуктивним аугментативним суфіксом *-иськ(о):* «от комічне *видовисько*» / «to musel být pohled!» (Е. Відзова, ASUP 2012: 312). Перекладач здійснює компенсацію на лексичному та синтаксичному рівні, вводячи модальне дієслово та знак оклику, що підсилює емоційно забарвлену інтонацію. Тож обраний відповідник є функціонально вдалим.

Прикметники з аугментативним суфіксом *-езн-* перекладачі опускають: *величезний/obrovský* замість *velikánský*, *худезна/vyzábla* (кістлява). Проте квантитативна ознака передана, а квалітативна тут не актуалізована, тому лексична заміна є адекватною.

Виявлені іменники з аугментативними суфіксами позначені загалом негативною оцінкою, відтінками згрубілості, зневаги або ж відображають іронічне ставлення автора, і навпаки, лексеми з демінутивними формантами надають похідному слову відтінку позитивної зменшеності, ніжності, ласкавого ставлення з боку мовця.

Усього на сторінках одинадцяти досліджених нами оповідань на 109 оригінальних демінутивних утворень припадає 53 формальні перекладні відповідники, а з 12-ти аугментативів формально відтвореною виявилася лише третина. Однак, беручи до уваги той факт, що головним завданням перекладу є збереження прагматичного потенціалу оригіналу, слід визнати, що лексико-стилістичне забарвлення трохи більше ніж половини демінутивів було передано адекватно. Майже половина демінутивів у перекладах просто опущена чи невдало компенсована, зокрема й функціонально. Ми ж переконані, що у разі окремих вилучень лексем зі значенням демінутивності з тексту перекладу варто було компенсувати ті компоненти лексико-семантичного значення демінутива, які визначили необхідність його використання автором оригінального тексту.

Незважаючи на те, що в чеській мові арсенал морфологічних засобів вираження даної семантичної категорії дозволяє максимально еквівалентно відтворити оригінальні лексичні одиниці, результат лексичних та морфологічних трансформацій часто суперечить концепції адекватного перекладу.

Як бачимо, експресивно забарвлена лексика має важливе значення для створення ідейно-образної системи першотвору, відтак перспективним є детальний аналіз результатів перекладацької практики, що може стати в пригоді майбутнім перекладачам творів українських письменників на чеську мову.

Література

Горпинич 1999: Горпинич, В.: Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Вища школа, Київ 1999.

Д'яков 2000: Д'яков, А.: Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Вид. дім «КМ Academia», Київ 2000.

Жовтобрюх 1979: Жовтобрюх, М.: Словотвір сучасної української мови. Наукова думка, Київ 1979.

Кузьменкова 2007: Кузьменкова, В. Диминутив как средство выражения имплицитных смыслов высказывания. In: Язык, сознание, коммуникация. Вып. 34. Москва 2007, с. 38-44.

Малярчук 2015: Малярчук, Т.: Мы. Коллективный архетип. In: Новый мир. № 9. 2015, с. 75-88.

Малярчук 2008: Малярчук, Т.: Як я стала святою. Фоліо, Харків 2008.

Ніколаєнко 2014: Ніколаєнко, О.: Експресивність лексичних засобів мови як засіб впливу на адресата. In: Studia Linguistica. № 8. Київ 2014, с. 99-104

Руда 2011: Руда, Н.: Семантико-функціональні особливості демінутизованих прикметників та прислівників української та латинської мов. In: Studia linguistica. № 5. Київ 2011, с. 173-177.

Сагач 1976: Сагач, Г.: Морфолого-стилістичні особливості емоційних суфіксів іменників чоловічого роду -ок, -ик, -чик, -ець, -очок, -ечок, -ичок. In: Мовознавчі студії. Київ 1976, с. 7–11.

УМЕ 2004: Українська мова. Енциклопедія 2004: Ред. В. М. Русанівський та ін. Українська енциклопедія, Київ 2004.

Чабаненко 2002: Чабаненко, В.: Стилістика експресивних засобів української мови: Монографія. Запоріжжя 2002.

Daneš 1967: Daneš, F.: Tvoření slov v češtině. 2 díl. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967.

ASUP 2008: Expres Ukrajina. *Antologie současné ukrajinské povídky 2008: edit. R. Kindlerová. Zlín 2008.*

ASUP 2012: Ukrajina, davaj, Ukrajina! *Antologie současných ukrajinských povídek* 2012: edit. M.R. Stech, L. Řehoříková. Brno 2012.

Štícha 2013: Štícha, F.: Akademická gramatika spisovné češtiny. Praha 2013.

Zima 1961: Zima, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

Žadan 2011: Žadan S.: Big Mak (přel. M. Tomek, A. Sevruk). Praha 2011.

Summary

The article deals with the role of expressive language in the fiction. Special attention is paid to the translation of *diminutive and augmentative* derivatives. The research is carried out on the material of the Ukrainian stories and their translation into Czech. Changes during the translation and methods of compensation of semantic and stylistic loss have been defined.

Key words: expressive language, *diminutive*, *augmentative*, pragmatic potential.

КОНФЛІКТ У ЛІРИЧНИХ ТВОРАХ Т. ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ «ТРЬОХ ЛІТ»

Прісовська Галина
Одеський національний політехнічний університет
galyna2005@gmail.com
Коваленко Олена
Одеський державний аграрний університет
Kovalenkooday@ukr.net
Єрмоленкова Ірина
Одеський національний політехнічний університет
irina.yermol@gmail.com

Відмінність поглядів та характерів є ідейним підгрунтям конфлікту, але це ще не конфлікт. Конфлікт у ліричному творі виявляється «суто індивідуально: гостро публіцистично, або лірико-драматично, або філософськи-трагедійно, або філософськи роздумливо, медитаційно; а є багато творів, де «конфлікт, глибоко внутрішній, не зразу відчувається за зовні безконфліктним матеріалом» [Прісовський 2003: 93]. Конфлікт у ліричному творі розглядається як вираз ліричного переживання, яке народжується як зіткнення людських емоцій з раціональним зовнішнім світом. В. Фащенко стверджував: «Якщо конфлікт зависає у зовнішньому шарі проблем, не перетворюючись у плоть, у живе дихання створеної словом людини, - він із художнього світу не переходить у світ абстракцій» [Фащенко 1990: 138]. Дуже часто в одному творі відразу наявні різні види конфліктів, які майстерно розкриті й висвітлені через єдиний спільний конфліктний вузол, який визначає розвиток і формування ліричного характеру. У цьому аспекті розгляд конфлікту у творчості Т. Шевченка перспективний, адже його твори багатогранні, нерідко ліричне почуття розвивається через цілу систему конфліктів, що підтверджується аналізом його поем періоду «трьох літ». Так, у поемі «Сон», де сюжетним стрижнем є ситуації польоту героя над просторами Росії, конфлікт вибудовується через сприйняття ліричним героєм простору. «Простір у поемі «Сон» цілком реальний, його можна назвати топографічним. Україна, Сибір, Петербург - це топос розгортання подій, основа композиційної будови, це реальний простір соціальних, політичних, морально-етичних зіткнень і конфліктів» [В'язовська 1989: 34].

У поемі переважає зовнішній конфлікт, що яскраво відображає суспільне зло, тиранію самодержавця, заклик до боротьби з ладом, що панує, але в ліричних відступах-монологах виражений внутрішній конфлікт, розгорнутий через розмисли, вираз болю, суму і любові до рідної України, яка потерпає від зла. У його контексті виникає роздум про долю України, її майбутнє, вияв переживань ліричного героя, його сподівань на волю:

Опівночі падатиму
Рясно росою (Т. Шевченко. Сон).

Ця надія на звільнення не згасала в душі поета, вона потайна. Майстерно подав Т. Шевченко свої «роздуми»: на фоні прекрасної природи існує інший «рай» (можемо тут говорити і про конфлікт «картин» твору), де «*латану свитину з каліки знімають*» (Т. Шевченко. Сон), де вмирає дитина, мати якої збирає пшеницю...

Контраст побаченого, природи і стану рідного краю, його людей породжує внутрішній конфлікт, який набирає своєї максимальної висоти в словах:

Чи Бог бачить із-за хмари

Наші сльози, горе? (Т. Шевченко. Сон).

У поемі «Сон», розгортаючи конфлікт, поет звернувся й до історичних реалій, згадуючи «*Первого и Вторую*», як розпинали вдову-Україну, засівали кістьми козацькими болота, душу Полуботка. Прояв внутрішнього конфлікту в словах ліричного героя виявляє його силу, могутнішу від царя і його слуг, його суд - справедливий суд. На відміну від ліричного героя ранніх творів, який висловлював переважно скарги, співчуття і нарікання, не залишилося й сліду. Конфлікт у цьому творі увиразнений морально-психологічним напруженням від усвідомлення трагічного становища народу. У розкритті сутності конфлікту концептуальною є ситуація «*генерального мордобиття*», що поглиблює конфлікт, переводить його в іншу площину - конфлікт між ліричним героєм-оповідачем і кріпосницько-самодержавною дійсністю, який і створює динаміку дії в сюжеті поеми. У творі чітко простежується наявність конфліктів різних рівнів, але спрямованих на зображення поведінки людей з народу, які не усвідомлювали свого приниження.

Монологічну форму вираження соціального конфлікту обирає Тарас Шевченко у поемі «Єретик». Поема починається монологом героя, зверненим до Бога з проханням благословити його на боротьбу з Ватиканом. У поемі відсутні конкретизовані образи «*нечестивих*», вони представлені узагальненим образом «*юрби*», їхня сутність розкривається в гіперболічній картині: «*шепочуться антипати, аж стіни трясуться*», «*похилилася тіара*», «*здригнули мури*» (Т Шевченко. Єретик), алегоричні порівняння їх із представниками тваринного світу: «*кардинали, як гадюки*», «*мов коти гризуться*», «*всіх ворон скликати*». Образу «*папістів*» протиставлено образ Яна Гуса, охарактеризованого героїко-епічними рисами. Внутрішній конфлікт спроектований на зовнішній, у розвитку якого поглиблюється викриття сил, ворожих народові, уособленням якого є образ Яна Гуса. Останнє заявлено безпосередньо в монолозі героя:

Моліться! люті звірі

Прийшли в овніх шкурах

І пазурі розпустили... (Т. Шевченко. Єретик).

У визначенні місій героя Т. Шевченко звертається до засобу самоутвердження:

Поборюсь .. -

За мене Бог!... да совершиться!» (Т. Шевченко. Єретик).

Чітке визначення сил протистояння і в поемі-містерії «Великий льох», що була написана в 1845 році. Основою опозиції воля/неволя в ній є реалії української давнини, її історії. Через поєднання неймовірного й фантастичного розкривається правда дійсності. Т. Шевченко, за словами Г. Грабовича, історично зобразив суперечності доби: «лихо, що спіткало Україну, стає, з одного боку, результатом її власної природи, довірливості, пасивності (частина «Три душі»), а з іншого, - наслідком діяльності зовнішніх та внутрішніх лиходіїв, зокрема вищих класів («Три ворони») [Грабович 2000: 56]. У містерії немає авторських ліричних відступів, але суб'єктивна оцінка автора однозначна і зумовлена болем, сумом за долю України, за долю її «*нерозумних*» дітей. Внутрішній конфлікт у сюжеті містерії вибудовується у роздумах про історичну долю українців у минулому, про їхнє теперішнє життя, де акцентовано ідею боротьби за незалежність України, в розвитку якої вагомими є не

лише зіткнення зовнішніх сил, а й внутрішні суперечності, зумовлені розумінням ліричного героя істинності скоєного Богданом - возз'єднання (приєднання) України з Росією. Своєрідним пунктом у їх вираженні є образ кайданів у наступній картині розкопування малого льоху, останній частині містерії, в якій досягнуто особливого гротескного звучання:

От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах (Т. Шевченко. Великий льох).

Опозиція воля/неволя, мотив боротьби за волю розглянуто у розвитку конфлікту народ і самодержавство у поемі «Кавказ». Структурно він теж у межах зображення зіткнення антагоністичних сил та внутрішнього його сприйняття, в якому акцентовано гнівний осуд Російської імперії:

Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? (Т. Шевченко. Кавказ).

У монолозі, зверненому до кавказців, розгорнуто мотив прометеївської непокірності. Саркастично звучать слова:

Чом ви нам
Платить за сонце не повинні! ? (Т. Шевченко. Кавказ).

Звертаючись до Христа, Т. Шевченко прагне з'ясувати, чому Бог допустив, щоб лилися річки «*братньої крові*». Антитетичнісгь почуттів співчуття і ненависті зумовлює вибух емоцій (першого - до втрат народу, другого - до тих, хто їх спричинює):

Все покажем! Тілько дайте
Себе в руки взяти (Т. Шевченко. Кавказ).

Говорячи про війну горців проти самодержавницького захоплення їхніх земель, Кобзар поєднує сарказм та відвертий вияв болю:

...тілько дайте
Свої сині гори
Остатнії...бо вже взяли
І поле і море (Т. Шевченко. Кавказ).

Емоційний спектр внутрішнього етапу ліричного героя у поемі розширено за рахунок тотальності гніву, що змінюється гіркою іронією:

Довелось запить
З московської чаші московську отруту! (Т. Шевченко. Кавказ).

У творі «Кавказ» домінує зовнішній конфлікт, але саме в рядках своєї «думи» автор актуалізує внутрішній конфлікт у зверненні ліричного героя до загиблого друга:

О друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Украйні витай...
І мене з неволі в степу виглядай... (Т. Шевченко. Кавказ).

Чому прозвучало тут - «неволі»? Мабуть, Шевченко уже розумів, що цей твір є відкритою загрозою панівному ладу, який не збирається залишати своїх позицій, хоча гнів народний поширюється з вулканічною силою.

Аналогічний пафос притаманний і поемі-посланню «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє», яку Т.Шевченко закінчує 14 грудня 1845 року. Опозиція, що скорельована і на конфлікт твору, винесена в назву твору: «*мертві*» - панство, «*живі*» - прогресивна

інтелігенція, а «*ненарожденні*» - це народ. Продовжено і тему сатиричного викриття соціуму. Її початок у словах епіграфа: «*Аще кто речет, яко любити Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть*» (Т. Шевченко. І мертвим, і живим, і ненарожденним…). Опозиція «*пани - народ*» реалізується в поемі шляхом зіткнення двох образних рядів. Як і більшість творів поета, послання починається монологом ліричного героя, що транслює внутрішній конфлікт у душі героя:

Тілько я, мов окаянний.

І день і ніч плачу... (Т. Шевченко. І мертвим, і живим…),

що поступово змінюється яскраво вираженим зовнішнім, у розвитку якого опис дій «*земляків*», з їхніми сумнівними «*чеснотами*»:

Кайданами міняються.

Правдою торгують... (Т. Шевченко. І мертвим, і живим…).

Як патріотичне гасло і сьогодні актуально звучать рядки, адресовані поетом сучасникам:

А ви претеся на чужину

Шукати доброго добра... (Т. Шевченко. І мертвим, і живим…).

Засудження панівного класу змінюється закликом «*схаменутись*», повернутися до свого народу, культури, історії, а не «*зазирати за кордон*». Гостро, по-шевченківськи звучать рядки-запитання:

Чиї сини? яких батьків?

Ким? за що закуті?... (Т. Шевченко. І мертвим, і живим…), нагадуючи в такий спосіб: хто поневолив народ? хто справжній його ворог? чиєю кров'ю полита земля? Асоціативно виражено ідею, що шлях до національного відродження лежить лише через соціальне визволення, яка оприлюднюється також через конфлікт між тими, хто зрікається рідного, материнського, й поетом, який закликає до вірності матері-Україні, до історичної пам'яті, до вірності своїй культурі, мові, звичаям. У поемі наявний різновид внутрішнього конфлікту, змістовно спрямований у роздумах про майбутнє народу:

Нехай мати усміхнеться,

Заплакана мати... (Т. Шевченко. І мертвим, і живим…).

Спокійний тихий тон оповіді різко переривається артикуляцією зовнішнього конфлікту, що втілюється у рядках поеми «Холодний Яр»:

Не сховаєте! над Яром

Залізняк витає

І на Умань позирає.

Гонту виглядає (Т. Шевченко. Холодний Яр).

Згадуючи героїчні постаті Гонти й Залізняка, поет радить українському люду озирнутися на свою героїчну історію як приклад для сучасників. Т. Шевченко не тільки аргументовано заперечує наклепницьку оцінку гайдамаччини як розбійництва, а й переходить у наступ, прямо й відкрито засуджує тих, хто заслужив визначення: «*розбойники неситі*» (Т. Шевченко. Холодний Яр).

Якщо в поемі «Гайдамаки» поет висловлював жаль за героїчним минулим, нагадував про ватажків і організаторів боротьби народу проти неволі, то в «Холодному Яру» звучав заклик до боротьби як неминучої кари, що зумовлює відкритий зовнішній конфлікт:

Бо в день радості над нами

Розпадеться кара (Т. Шевченко. Холодний Яр).

Протест проти гнобителів народу, заклик до їх покарання - ідейна домінанта «Давидових псалмів» Т. Шевченка, яка зумовлює зміст конфлікту. Жанр молитви, яким є цей твір, передбачає благання про допомогу. Але молитва Т. Шевченка не благання, а вираз обурення ліричного героя:

Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись!.. (Т. Шевченко. Давидові псалми).

Така спрямованість твору продиктована трагічними деталями-реаліями: криваві літа, земля вкрита трупами і своїх, і чужих, але й сучасне збуджує в героєві патріотичне почуття сорому за свій народ, який «*розкрадають, як овець і жерут*ь!» (Т. Шевченко. Давидові псалми). З болем поет зазначає:

Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах! (Т. Шевченко. Давидові псалми),

натякаючи на байдужість народу. Тому поет звертається до Бога з проханням благословити народ на боротьбу:

Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову (Т. Шевченко. Давидові псалми).

Внутрішній протест набирає зовнішнього вияву. Поетове звернення до Бога йде від серця як заклик до сили, що покарає «*грішних*» - ворогів народу, які втратили віру й совість. У зверненні до Бога поет прагне розкрити страшні суперечності світу, які, як він стверджує, «*не зрять Бога над собою, Не знають, що діють*» (Т. Шевченко. Давидові псалми). Відкритий зовнішній конфлікт артикульований у рядках:

Царі, раби - однакові
Сини перед Богом... (Т. Шевченко. Давидові псалми).

У творі також наявний внутрішній конфлікт як вираз певної роздвоєності думок і почуттів, сумніву, бо сміються «*злії*», не вірять, що буде воля дана народові, від чого виникає передбачення можливого трагічного фіналу як наслідку забуття:

І язик мій оніміє.
Висохне, лукавий.
Як забуде пом'янути
Тебе, наша славо (Т. Шевченко. Давидові псалми).

Внутрішній конфлікт, що виражає поетові страждання, є основою його роздумів про те, як допомогти людям звільнитися від кайданів неволі. Наслідок соціальних контрастів, що виявляються в розвитку зовнішніх і внутрішніх конфліктів у поемах Т. Шевченка передусім пов'язано із становищем народу. Образ останнього здебільшого узагальнено. У поемі ж «Сова» увага перенесена на особу жінки, в образі якої виділено й індивідуальні риси. Але саме конфлікт твору розширює масштаб його концептуальності. З одного боку, трагедія жінки сприймається як особисте горе поета: її глибокі переживання розкриті у розвитку внутрішнього конфлікту і вираженні чекання матір'ю сина-рекрута та зображенні її становища:

Пішла в найми, за хліб черствий
Жидам носить воду (Т. Шевченко. Сова).

Автор вибудовує конфлікт між бідною жінкою й загалом, що байдуже ставиться до її лиха. Трагізм жінки в тому, що вона з відчаю виконує народні приписи, молиться Богові, доки не втрачає розум. Т. Шевченко порівнює матір із дівчиною, що також чекала рекрута:

Поплакала чорнобрива
Та й стала співати... (Т. Шевченко. Сова).

Але центральним залишається трагічний образ вдови, жінки-матері:

Селом ходить - то співає,
То страшно голосить (Т. Шевченко. Сова).

Розглянуті твори позначені поліфонічністю проблематики. У її розкритті важливу роль відведено конфлікту, в розвитку якого актуальні символи, метафори та сатира, що розкривають невідповідність між видимим і суттю об'єкта викриття.

Література

В ’ я з о в с ь к а 1 9 8 9 : В’язовська, О.Г. Час і простір в поемі «Сон» Тараса Шевченка. In: Тези доповідей обласної міжвузівської наук.-теорет. конф. «Т.Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали». Ч.1. Вид-во ОДУ ім. І.І. Мечникова, Одеса 1989, с. 33-34.

Г р а б о в и ч 2 0 0 0 : Грабович, Г.Ю. Шевченко, якого не знаємо. З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета. Критика, Київ 2000.

Л е п к и й 1 9 9 4 : Лепкий, Б.С. Про життя і твори Тараса Шевченка. Україна, Київ 1994.

П р і с о в с ь к и й 2 0 0 3 : Прісовський, Є. Творча індивідуальність поета. Астропринт, Одеса 2003.

Ф а щ е н к о 1 9 9 0 : Фащенко, В.В. На лезі конфлікту (Про розв’язання суперечностей життя у творах художньої літератури). In: Дніпро. №4. 1990, с.133-138.

Ф р а н к о 1 9 8 3 : Франко, І.Я. Твори: у 50 т. Т.39. Наук. думка, Київ 1983.

Ш е в ч е н к о 2 0 0 1 - 2 0 0 5 : Шевченко, Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. (Вид. автентичне 1-6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах»). Т.1-6. Наук. думка, Київ 2001-2005.

Summary

The article considers the nature of the conflict and its specific expression in the works of Taras Shevchenko period of «three years»: «Dream» («In all our own destiny…»), «Heretic», «Big Cellar», «Caucasus», «The dead, and alive, and myfellow nenarozhdennym…», «Psalms of David», «Owl», «Hireling». Each quotable lyrical works have problematic beginnings. Analyzed works are filled with deep internal manifestation of conflict and some of them -with openly-stated external. Polyphony of conflict is dynamical.

Key words: type conflict, monologue, digression, analysis of lyrical work, conflict’s polyphony, satirical image.

СЕМАНТИЧНІ НЮАНСИ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Сапожнікова Лариса, Коршунова Ірина
Харківський державний університет харчування та торгівлі
l.sapozhnikova@mail.ru

Базою цього дослідження стали теоретичні положення праць вітчизняних та зарубіжних науковців (І. Р. Гальперін, В. А. Звегінцев, В. А. Кухаренко, Т. В. Матвеєва, Л. М. Мурзін, О. О. Селіванова та інші), які розглядають текст як найвищу комунікативну одиницю, посередника комунікації між письменником і читачем, особливу поліфонічну структуру (М. М. Бахтін, Р. Інґарден, Л. Долежел). Мовознавці виявляють постійний інтерес до питань лінгвостилістичного аналізу та інтерпретації художнього тексту, змодельованої письменником за допомогою мови системи дійсності як результат творчо-розумової діяльності людини. Кожний художній текст певною мірою відображає особистість автора, що сприймається адресатом через систему створених письменником художніх образів як засобів пізнання й відображення навколишнього світу в естетичній формі. Погляди на мовні одиниці як вираження авторських інтенцій (див. праці Е. Береговської, В. Бурбело, О. Саламарської), роль і значення сенсоризмів у художньому тексті (О. Падучева, А. Пермінова, Н. Головацька, К. Хенгевельд), поглиблений аналіз проблеми діалогічного мовлення та його впливу на мову й стиль художнього твору (З. Гетьман, К. Долінін, Г. Поліщук) також сприяли формуванню теоретичного підґрунтя нашої наукової розвідки.

Як відомо, в організації художнього твору визначальним є задум письменника. Для сприйняття інформації читачем авторові необхідно підкреслити те, що, на його думку, є головним, а також дати реципієнтові можливість зрозуміти внутрішній, прихований зміст, який досить часто виявляється важливішим за зовнішній. Підтекстова інформація художнього твору лише нещодавно стала об’єктом уваги лінгвістів, і проблеми, пов’язані з цією галуззю досліджень, є активно досліджуваними в сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві.

Роль лінгвокультурем на позначення напоїв у створенні змістово-підтекстової інформації художнього твору вивчена лінгвістами недостатньо. Національну культуру потенційно формує багато окремих сфер культури, які пов’язані з різними лінгвокультурними ситуаціями доби. У досліджуваних художніх текстах Івана Котляревського, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Коцюбинського, Івана Карпенка-Карого часто вживаними є лінгвокультуремні одиниці на позначення напоїв, що маніфестують побутову сферу культури й у межах української лінгвокультури комплексно відображають універсальні поняття людства та національно-специфічні надбання етносу. Отже, актуальність дослідження зумовлюється необхідністю аналізу лінгвокультурем з погляду їхньої мовної репрезентації та з’ясування особливостей функціонування цих одиниць як сигналів підтекстової інформації художнього тексту; необхідністю врахування ролі семантичних нюансів змістово-підтекстової інформації для адекватної інтерпретації художнього твору.

Матеріалом дослідження став лінгвокультурознавчий та літературознавчий аспекти ритуалу споживання чаю, кави, як він репрезентований у художній

літературі, зокрема в українській реалістичній прозі («Коні не винні» Михайла Коцюбинського, «Хмари» Івана Нечуя-Левицького), драматургії («Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого), поезії («Енеїда» Івана Котляревського). Завдання нашої розвідки – дослідити змістово-підтекстову інформацію в художньому творі. Мета – визначити особливості функціонування лінгвокультурем (чай, кава й похідних від них), з'ясувати їхню роль у формуванні семантичних нюансів підтексту та встановити вплив зазначених одиниць на реалізацію авторської ідеї.

Українська мова запозичила лексеми *чай, кава* й адаптувала їх до власних норм. На думку А. П. Коваль та В І. Наулко, цьому процесу сприяли мови-донори та мови-посередники, а саме: китайська, арабська, французька, англійська, російська. Так, в українській мові лексему *кава* було запозичено опосередковано - з арабської через турецьку та польську, *чай* – з китайської через російську. Процес узуалізації мовних одиниць мав власну історію. Лексема *кава* ввійшла до літературної мови внаслідок уніфікації формальних номінативних варіантів (*кофе, кохве, кофій, кафа*). Стихійна узуалізація цього номена відбувалася протягом XVII-XIX ст. За свідченням Ю. Винничука, смакував каву Богдан Хмельницький, Пилип Орлик називав її «каффа», автор «Діяріуша» Яків Маркович у XVIII ст. згадував про напій «кагве» [Винничук 2005: 9].

Лексеми адаптувалися до норм української мови, вступили у родо-видові відношення й утворили нові поняття, серед яких і досліджувані нами лінгвокультуреми *чай, кава*, *чаювання* та *кавування*, що являють собою багаторівневу знакову систему й представлені в семіотиці прислів'їв, приказок, фразеологізмів, народних пісень, у творах художньої літератури. Як відомо, мова сприяє кодуванню та транслюванню культури з покоління в покоління. У цьому сенсі текст безпосередньо пов'язаний із культурою, бо в ньому наявна інформація про національну поведінку, звичаї, ритуали. Так, зі спогадів київських старожилів, зафіксованих протоієреєм Климентієм Фоменко, дізнаємося: «…дім Кордиша (на розі Хрещатика та Інститутської) знімав під квартиру сам генерал. О третій годині пополудні на балкон виносив денщик киплячий самовар. Біля невеликого столу розташовувалась родина генерала. Пили чай. А простодушні кияни споглядали це дійство» [Михайлицкая 2003: 50]. Текстема являє собою приклад семантичного зв'язку лексеми *чай* з концептом *історія* (споживання напою). *Самовар* номінує прецедентний предмет російської національної культури, що завдячує своєю появою чаю та чаюванню, а з часом набув статусу символа *домашнього затишку, тепла, статечного спілкування.* Представлений лінгвокультурний текст має повний набір специфічних сигналів: *киплячий самовар, чай, родина генерала, простодушний народ,* які сприяють кодуванню та транслюванню культури, виникненню певних асоціацій, підкреслюють зв'язок з концептом *здивування*.

Як свідчить історія, споживання цих напоїв здавна в селянському середовищі, на відміну від дворянського, міщанського, викликало подив, а ставлення до них було упередженим, оскільки традиційно в українській стародавній кухні перевагу надавали узварам і відварам із цілющих трав, плодів, цвіту дерева, напоїв із гілочок вишні, смородини тощо. Лінгвокультуреми *чаювання, кавування* супроводжувалися іронічним ставленням, запереченням, ритуал споживання сприймався як гріховне дійство (згадаймо паремію *Чай проклятий на трьох соборах, а кава – на семи*) [Сапожнікова 2011: 194].

Із другої половини XIX ст. етикет чаювання та кавування почав набувати своїх традиційних рис. Старі київські чайні церемонії могли перейти в обід, вечерю і

просто бенкет. За свідченням І. Нечуя-Левицького (1838 – 1918 р.р.), гостям подавали чай із бубликами, білим хлібом або булочками; застілля супроводжували жваві розмови, пісні. Так українці поступово долучались до нових напоїв, споживання яких почало маніфестувати собою не просто тамування спраги або належність до заможної частини суспільства, а символічну цінність, стало нагодою для соціального спілкування та здійснення ритуалів. Із часом лінгвокультуреми *чай, кава* та похідні від них в українській мовній і культурній традиції почали супроводжуватись такими антропологічними концептами, як *схвалення* й *захоплення, відпочинок, насолода, дружня бесіда, спілкування, родинне тепло, затишок*.

У розвідці звернемося до ритуалу споживання чаю і кави, розглянемо, як він репрезентований в українській художній літературі; простежимо, як у контексті споживання зазначених напоїв розкриваються характерні риси, вчинки героїв; як лінгвокультуремні одиниці зберігають і транслюють різні типи культурної інформації (загальнолюдську, національну, індивідуальну); якими концептами супроводжуються ці напої залежно від авторської ідеї і як впливають на формування підтекстової інформації.

Способами мовного вираження такої інформації є особливий порядок слів, синтаксичні повтори, переосмислення значень лексем, парцеляція, морфологічні форми. До засобів, що створюють підтекст будь-якого твору, нерідко входять особливі ряди слів, укладені за принципом нанизування й об'єднані інтонацією переліку тощо. На нашу думку, лінгвокультуреми *чай, кава, чаювання, кавування* уможливлюють інтерпретацію змістово-підтекстової та змістово-концептуальної інформації залежно від цільової настанови автора, оскільки здатні «виражати, крім основного значення, ще й додаткові – семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні, – викликати асоціації, набувати додаткових значень внаслідок взаємодії з іншими мовними одиницями в структурі тексту» [Гром'як 2007: 534].

Інформативним є будь-який тип художнього тексту. Письменник створює його, щоб виразити думки, певний зміст, залучити читача до інтелектуальної діяльності, до можливості самостійно тлумачити поведінку героїв, робити висновки. Одна і та ж інформація може бути поданою як з надмірним використанням словесного матеріалу (експліцитно), так і стисло (імпліцитно). Саме тому І. Гальперін розрізняє три види інформації: 1) змістово-фактуальну, що відображає конкретний опис подій, фактів, процесів, які відбуваються в реальному світі, експліцитні, виражені вербально у предметно-логічних значеннях, на основі досвіду; 2) змістово-концептуальну – індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, що описані засобами попереднього типу інформації, задум автора, його інтенція, сприймання читачем зв'язків причини і наслідку, їхньої значущості в соціальному, політичному, культурному житті суспільства; 3) змістово-підтекстову інформацію – імпліцитний зміст тексту, що ґрунтується на здатності одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення, а також на здатності речень у надфразових єдностях додавати певні смисли [Гальперин 1981: 25]. Услід за дослідником вважаємо, що тексти не тільки наповнені матеріалом, який сприймається буквально, вони здатні породжувати додаткові смисли завдяки різним структурним особливостям, своєрідності поєднання речень, символіці мовних фактів тощо. Підтекстова інформація є ознакою художніх текстів, орієнтованих на образно-асоціативну сферу їхнього сприйняття, вона зумовлена можливостями слів мати прихований смисл і супроводжуватись різними концептами – багатокомпонентною й

залежною від контексту одиницею, яка акумулює суспільно-історичну, етнокультурну, оцінну інформацію, значущу для певного соціуму та особистості.

Звернімо увагу на те, як виражається підтекстова інформація в художніх творах. В «Енеїді» (1798 р.) І. П. Котляревського знаходимо першу згадку про чай: *«Турн, по воєнному звичаю, З горілкою напившись чаю, Сказать попросту, п'яний спав»* [Котляревський 1976: 78]. Така деталь є важливою для характеристики Турна як захисника панівної верхівки: егоїстичного, бездушного гульвіси, що веде безчесний спосіб життя. Автор у зазначеному контексті поєднано безалкогольний напій з алкогольним, що створює ситуацію критичного ставлення до персонажа, оскільки чай та горілка знаходяться в опозиції. На тлі основної, змістово-фактуальної інформації виявляється інформація прихована, що репрезентує принципово різний культурний простір доброчесного/безчесного життя. Розуміння підтексту базується на екстралігвальних знаннях про культуру та побут, світогляд, життєві принципи українців тієї доби, коли простий народ скептично ставився до запозиченої реалії, пов'язував чаювання з вартими осуду звичками багатіїв. Способами мовного вираження є лінгвокультуреми, які демонструють складні асоціативні зв'язки з антропологічними концептами, як-от: *безчесність, ганебність*, що є ключовими в срийнятті Турна.

У цьому плані цікавою є мовна спадщина Івана Карпенка-Карого, в якій через лінгвокультуреми як конотативні елементи відображена національно-культурна реальність. Прослідкуємо, як виражається підтекстова інформація в трагікомеді «Мартин Боруля» (1886 р.). Драматург звернувся до сатиричного зображення заможної верхівки села, що в гонитві за дворянськими привілеями ігнорує здорові морально-етичні норми. Реалізації авторського задуму сприяють лінгвокультуреми *чай, кава,* відомий російський артефакт *самовар*, які в контексті твору мають важливе навантаження в формуванні інформації про рівень освіченості й намагання заможного селянина Борулі будь-якою ціною стати дворянином. Наслідування звичок та поведінки панівного класу (зокрема чаювання та кавування) посилює комічну характеристику цього персонажа. Очікуючи, що з міста привезуть *«самуварь, чаю, сахарю і... кофію»*, герой звертається до дружини*: «Чай я пив і знаю, як його настановлять, то сам тобі розкажу; а кофію не знаю, як роблять. Піди ти зараз до Сидоровички – вона зна – і повчися у неї. І розпитай гарненько, як його роблять і коли його подають: чи до борщу, чи на ніч?»* [Карпенко-Карий 2012 : 92]. У тканині твору відбувається актуалізація одиниць *чай, кава*, реалізація тих потенційних властивостей, яких потребує конкретний задум автора. Лінгвокультуреми в мові зазначеної трагікомедії є своєрідними маркерами соціально-побутової диференціації різних верств населення України. Імпліцитно подана інформація супроводжується концептами *культурна обмеженість, неосвіченість*.

В українській прозі Михайло Коцюбинський (новела «Коні не винні», 1912 р.), характеризуючи поміщика-ліберала Аркадія Малину, вправним мазком пензля подає заключний штрих на психологічній картині, добирає яскраві деталі для передання внутрішнього стану героя, який уже впевнений, що землю ніхто не відбере. Споживання кави семіотизовано реалізує протилежні антропологічні концепти: *катастрофу* і *спокій*, *хвилювання* і *самовдоволення*. Подаємо текстему на підтвердження наших роздумів: «– *Савка! – гукнув він* (А. П. Малина) *на цілу хату, – принеси каву!.. – і шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.*

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий» [Коцюбинський 2006: 290]. Кавування наодинці створює символічну ситуацію, підкреслену зв'язком із концептами заспокоєння та переконання в необмеженій владі над селянами, про що також свідчать невербальні формули, які супроводжують вранішню поведінку багатія.

Науковці [Пермінова 2000] зауважують, що сенсорна лексика є обов'язковим атрибутом будь-якого художнього тексту, має великі експресивні можливості, оскільки це ті мовні знаки, що здатні вербально передавати відчуття і сприйняття людиною об'єктивної дійсності за допомогою її сенсорних органів – зору, нюху, дотику, смаку й слуху. За нашими спостереженнями, досліджувані мовні одиниці у взаємодії з сенсорними образами значно впливають на створення текстової семантики. Процес споживання кави супроводжують одоративи *пахучий* (якісно-оцінна характеристика запахового враження від кави), *понюхав* (у сполучуваності з лексемою хліб); тактильне дієслово *поніжить* (мета дотику – заспокоєння). Ставлення до поміщика виявляється через слухову лексику *гукнув, вилаяв, розшумівся* (доречно згадати вислів *розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігти* – конотація авторської іронічної оцінки героя). Окреслені текстові феномени в цьому випадку доречно поєднуються, набувають прирощення смислу, і завдяки цьому продуктивно формується підтекстова інформація.

Описом чаювання Іван Нечуй-Левицький демонструє емоційний стан героїв, їхню індивідуальність (повість «Хмари», публікація 1874 р.): *«Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом… Марта колотила ложечкою чай, у котрому вже давно не було й грудочки сахару і котрий був холодний, як вода… А Марта усе колотила чай і ледве мочила ложечкою губи…»* [Нечуй-Левицький 2001: 82]. У цьому випадку ритуал, пов'язаний із питтям чаю, порушується, що дає можливість автору імпліцитно передати напружений та стривожений стан героїні твору. Лексема *чай* у поєднанні з сенсоризмами *дивилась, колотила, холодний, мочила* (ложечкою губи) дозволяють зрозуміти, що страждання, розпач, втрачені надії переповнюють дівчину.

Під час аналізу образів та інтерпретації подій виникає необхідність урахування контекстуальної мінливості *чаювання*, оскільки на концептуальному рівні мовні засоби уточнюють та розвивають зміст повісті, і ми спостерігаємо процес набуття нових значень. Автор звертається до ритуалу чаювання удвох, що дозволяє передати взаємини в молодій сім'ї Воздвиженських: Марта *«…сміливо підступила до стола, налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському».* Відомо, що споживання чаю в приватному просторі актуалізується такими концептами, як *спокій, довіра, сімейність*, проте ми спостерігаємо відмову героїні від чаювання, що свідчить про неможливість діалогу та образу: *«Вона ходила по хатах і командувала слугами, мов той воєвода військом. Під її оком, під рукою все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці. Порядок виникав, де тільки ступала її нога. Вона не присідала до стола й не пила чаю»* [Нечуй-Левицький 2001: 84]. Роздратованість, образа дружини виявляються в її манерах: *«Настав час вечірнього чаю. Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл. Вона не сідала пити з ним чаю, та все чогось вештalась по хатах, ніби за ділом»* [Нечуй-Левицький 2001: 88]. Сімейна пара знайшла спільну мову, відбулось примирення, і автор підкреслює, що змінився характер їхнього подружнього чаювання: *«Другого дня вранці, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула*

до його по столі, а подала йому в руки. Чай не хлюпнувся в стакані» [Нечуй-Левицький 2001: 89]. Відображення культурної інформації в лінгвокультуремі набуває статусу конотації, тобто оцінного, емоційного, експресивного і функціонально-стилістичного відтінків значення мовної одиниці, зумовлених культурними пріоритетами й установками. Як свідчать приклади, структурно-семантична організація тексту такого типу сприяє розкриттю естетичної концепції, вираженню авторських інтенцій.

Таким чином, художні твори Івана Котляревського, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Коцюбинського, Івана Карпенка-Карого багаті на підтекстову інформацію, орієнтовану на образно-асоціативну сферу сприйняття. Розпізнати її та адекватно зрозуміти допомагають сигнали підтексту, що в ньому об'єктивно існують. Невербалізована смислова частина виявляється в процесі срийняття, вона не прочитується, проте визначається реципієнтом на базі власного естетичного досвіду. В цьому сенсі вагомого значення набувають лінгвокультуреми як невід'ємні складники мови української літератури, оскільки віддзеркалюють культурні надбання української нації й людства в цілому. Мовні одиниці *чай, кава, чаювання, кавування* в досліджуваних художніх текстах демонструють здатність входити до складу ключових слів, набувати додаткових семантичних нашарувань. Свідченням цього є супровідні антропологічні концепти, а саме: *безчесність, обмеженість, культурна неосвіченість, самовдоволення, роздратування, спокій, примирення, порозуміння, довіра, спілкування, відпочинок, доброчесність*.

Лексеми на позначення напоїв, особливо в поєднанні з сенсорною лексикою, мають значні експресивні можливості, містять у собі важливу підтекстову інформацію, що сприяє реалізації творчого задуму; виконують стилістичну функцію – функцію розкриття ідеї та теми, вираження ставлення автора до персонажів, їхніх вчинків та подій. Такі мовні одиниці – вагомий компонент формування нюансів змістово-підтекстової інформації в структурі художнього тексту.

Література

В и н н и ч у к 2005: Винничук, Ю.: Кнайпи Львова. Львів 2005.

Г а л ь п е р и н 1981: Гальперин, И.: Текст как объект лингвистического исследования: монография. Наука, Москва 1981.

Г р о м ’ я к 2007: Гром’як, Р.: Літературознавчий словник-довідник. Академія, Київ 2007.

К а р п е н к о - К а р и й 2012: Карпенко-Карий, І. : Драматичні твори. Харків 2012.

К о т л я р е в с ь к и й 1976: Котляревський, І.: Вибрані твори. Київ 1976.

К о ц ю б и н с ь к и й 2006: Коцюбинський, М.: Коні не винні: Повісті, оповідання. Київ 2006.

М и х а й л и ц к а я 2003: Михайлицкая, О.: Чайный ветер с Востока. In: Мистер Блистер. № 6. 2003, с. 42-59.

Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й 2001: Нечуй-Левицький, І.: Повісті. Кайдашева сім’я. Хмари. Київ 2001.

П е р м і н о в а 2000: Пермінова, А.: Принципи виділення лексико-семантичного поля сенсоризмів у закритому тексті. In: Науковий вісник. Вип. 15. Серія: Германська філологія. РВВ ЧДУ ім. Ю. Федьковича, Чернівці 2000, с. 138-141.

С а п о ж н і к о в а 2011: Сапожнікова Л. Я.: Лінгвокультуреми чаювання та кавування в українській мовній і культурній традиції. In: Мовні і концептуальні картини світу. Науковий вісник. Вип. 34**.** Серія: Бібліотека інституту філології РВВ КНУ ім. Т. Шевченка, Київ 2011, с. 194–198.

Summary

In the article "Semantic peculiarities of underscript information in fiction" the authors studied linguo-culturems tea, coffee in terms of their linguistic representation and clarification of functioning of these units and their derivatives as signals for underscript information of fiction; clarification of semantic peculiarities of notional and underscript information for adequate interpretation of the text.

Key words: text, underscript information, world picture, semantics, lingual culture, concept, tea, coffee, sensor vocabulary.

ПРИНЦИПИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ ПЕРСОНАЖІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ РОМАНІ

Шабаль Катерина
Запорізький національний університет
katjaumanec@rambler.ru

Питання художнього творення характеру в тексті потребує особливої уваги з боку літературознавців. Часто поняття «характер» ототожнюють із суто психологічним визначенням і, розглядаючи літературний характер, обмежуються переказом його вчинків чи переліком рис, що призводить до поверхневого сприйняття образу, або й навіть усього змісту твору. На творення характеру впливає, а точніше, його визначає специфічна авторська манера: особливості індивідуальності письменника, життєвий досвід, світогляд, естетичні переконання, інтенції. Як підкреслював Б. Буряк, характер як складова частина змісту і форми завжди є мірою художньої майстерності й таланту письменника [Буряк 1967: 7]. Проблема художнього характеру, персонажу, образу має переконливу кількість авторитетних літературознавчих досліджень і розроблених теоретичних моделей. Цьому питанню присвятили наукові розвідки М. Бахтін, О. Білецький, С. Бочаров, О. Галич, З. Кирилюк, В. Кожинов, П. Палієвський, Н. Тамарченко, Ю. Трифонов, В. Фащенко, Н. Шляхова та ін.

Мета статті – дослідити проблему художнього моделювання характерів у сучасному українському політичному романі. Дослідження передбачає вирішення таких завдань: окреслити зміст понять «характер», «принципи характеротворення»; проаналізувати процес художнього характеротворення у романах «Країна Ірредента» Р. Іваничука, «Записки українського самашедшого» Л. Костенко, «Брухт» П. Загребельного, виявивши риси індивідуального письменницького стилю.

Теоретизування С. Бочарова та його однодумців про специфіку художнього образу, його внутрішню структуру, розвиток образної свідомості в літературі стали вагомими в другій половині ХХ ст. Цей комплексний підхід полягав у розвитку ідей М. Бахтіна. Вченим вдалось акцентувати увагу на основних аспектах проблеми, вибудувати понятійний ряд характеру. На думку С. Бочарова, якщо винести характер за межі структури твору в предмет, герой відразу втрачає змістовне значення: він залишиться незаповненою оболонкою і, по суті, зіллється з сюжетом [Бочаров 1962: 315], що утверджує думку про художню цілісність та органічну єдність цих понять.

У сучасній Літературознавчій енциклопедії читаємо: Характер (грец.: риса, особливість) – у художній літературі, передусім реалістичного спрямування, – внутрішній образ індивіда, зумовлений його оточенням, наділений комплексом відносно стійких психічних властивостей, що зумовлюють тип поведінки, означений авторською морально-естетичною концепцією існування людини [ЛЕ 2007: 554].

С. Доброскок говорить про три групи принципів характеротворення [Доброскок 2013: 8]: 1. Вихідні положення письменницького стилю, що включають художній психологізм, за допомогою якого виокремлюємо засоби характерологічної поетики та форми їхнього втілення в досліджуваних творах. 2. Особливості творення

художніх характерів, що охоплюють гендерний та автобіографічний підходи. 3. Моральні переконання письменника, що поєднують морально-етичний та етико-духовний підходи. Погоджуємось із думкою дослідниці, що проблемі моделювання художнього характеру письменник у творі відводить першочергове значення, формуючи його на основі етногенетичного досвіду, життєвих реалій і власних мистецьких уподобань.

Поняття *політичний роман* до сьогодні немає в українських літературознавчих енциклопедіях і довідниках. Про жанрово-стильові особливості політичного роману писали В. Климчук, І. Моторнюк, М. Слабошпицький. І. Моторнюк наголосив, що його ознаки можна відшукати в багатьох творах сучасної літератури, наприклад, таких, як «Чорний Ворон» В. Шкляра, «Музей покинутих секретів» О. Забужко, «Час смертохристів» Ю. Щербака, «Заплава» В. Баранова, «Країна Ірредента» Р. Іваничука, «Записки українського самашедшого» Л. Костенко [Моторнюк 2013: 12]. Додамо до цього переліку «Брухт» П. Загребельного, «Мандрівки до Аберфайлю» Р. Іваничука.

Образна система в сучасному політичному романі характеризується тим, що в ній представлені образи історичних осіб, політичних і світських діячів. У творах політроманістів зображено два типи персонажів: витворені авторською фантазією та образи реальних осіб. Письменник створює світ, у якому головний персонаж – носій справедливості й прагнення до соціальної рівності, не відмовляється від змалювання тих представників суспільства, що втрачають якості людської гідності, нищать духовні ідеали. Активно функціонує й образ суб'єктної типології – образ автора чи художнє «Я» – як вираження індивідуального світобачення митця.

«Країна Ірредента» – це твір, жанр якого Р. Іваничук визначив як політичний роман. Автор-письменник (він же оповідач) опиняється на Майдані під час Помаранчевої революції, але не в самому вирі подій, а в наметі свого товариша Михайла, який є головним героєм роману. Прототипом послужив Михайло Горинь – український правозахисник, громадський та політичний діяч, дисидент, політв'язень радянських часів, якому й присвячено твір. Вибір письменником особи, яка стане персонажем твору, складний і вимагає детального аналізу, адже автор біографічного полотна виявляє себе як науковець, дослідник і митець. Михайло був добрим приятелем письменника, на якого той завжди орієнтувався в суспільній поведінці, захоплювався глибиною його знань і логікою. Вони познайомилися під час навчався у Львівському університеті. У 1953 р. М. Горинь був виключений за відмову вступити в комсомол, але, завдячуючи ректорові академіку Є. Лазаренку, був поновлений. Мав зв'язки з підпіллям ОУН, виготовляв і розповсюджував в Україні літературу самвидаву, політичну літературу, що видавалася за кордон. За антирадянську агітацію та пропаганду неодноразово був заарештований. Ці біографічні факти знаходимо й у тексті.

Персонаж – сильна особистість. На його поведінку вплинули дванадцять років тюремних поневірянь. Михайло завжди був «натуральним», не позував, не обстоював недоведених фактів, зізнавався в помилках. Головний герой – людина, політичні погляди якої істотно різнилися від офіційно встановлених в країні, що й призвело до переслідувань з боку влади. В його образі втілено потребу жертовної боротьби за національне відродження українців. З вуст героя звучать слова, які не втратили актуальності: *Мусимо дати знати світові, що наша битва з Москвою триває і не спинила її смерть наших провідників. Світ повинен дізнатися, що Україна живе й*

бореться за незалежність, що в кожній клітинці національного організму не перестає бродити фермент протесту (Р. Іваничук. Країна Ірредента).

Михайло написав «Записки», у яких занотував реальні достовірні факти. Про них він дізнався від матері й діда. У манускрипті персонаж осмислює прорахунки політичних лідерів минулого, що призвели до поразки державного розвитку, розмірковує над поневоленою долею українців, висловлює розуміння політики, застерігає сучасників від повторення помилок. Ці думки Михайлових «Записок» розкривають основну ідею політичного роману.

У художньому творі портретна характеристика персонажа є невід'ємною частиною образу. Засобом увиразнення характеру та заглиблення у внутрішній світ героя стає психологічний портрет. Важливе місце має опис погляду та очей. У романі при першій згадці про головного героя, Михайла Безрідного, автор зазначає, що «*він глипнув на мене краєм ока, і його кругла голова, яструбиний ніс, потріскані від холоду губи і зобове підгарля, яке надбав у тюрмах, засвітилися враз щирим усміхом*» (Р. Іваничук. Країна Ірредента). Погляд указує на нестримну енергію боротьби головного героя («*пильно придивляюся до цупкої рішучості, що напливала на Михайлове обличчя»* (Р. Іваничук. Країна Ірредента) за народну справедливість, не зважаючи на нинішнє політичне безладдя. Очі є знаками духовного в європейській культурній традиції. Їх опис дає змогу зазирнути в душу людини, довідатись про найпотаємніше. Тому Р. Іваничук, згадуючи, як він познайомився з Горинем, акцентує увагу на цьому: *...його очі світилися добром і спокоєм – інколи мені здавалося, що вони самі ніяковіють від власної доброти* (Р. Іваничук. Країна Ірредента).

Вводить автор у текст образи рідних Михайла. У «Записках» довідуємось про його батька, матір, діда, бабусю. Під час опису весілля героя знайомимось із дружиною Тетяною, відважною дівчиною, юною дисиденткою, що приготувала для себе нелегку долю української декабристки (насправді ж жінку М. Гориня звали Ольга Мацелюх, за зв'язки з підпіллям її було засуджено на 25 років ув'язнення та 5 років позбавлення громадянських прав). На Майдані письменник зустрічає доньку друга – Олю (справжнє ім'я дочки – Оксана), яка цілувалася зі своїм хлопцем, ховаючись під українським прапором. Ця закохана пара – палкі патріоти, які вважали себе представниками нової революційної генерації, ідеології та моралі. Та протилежні ідеологічні погляди мав син головного героя – Ігор (справжнє ім'я Тарас), який долучився до партії синьо-білих. Сюжетна основа ґрунтується на реальних фактах політичного життя країни. Люди вийшли на Майдан, щоб завадити «Хамові» запрягти українців у московське ярмо. Політроманіст використав прийом алюзії: імена відомих сучасних політиків, екс-президентів та їх оплічників не названо, але з контексту вони зрозумілі.

Отже, Р. Іваничук використав біографічні факти як художній матеріал. А те, що сам письменник є героєм твору, безпосереднім оповідачем, не завуальовано виказує його емоційну реакцію на оточуючу дійсність. Майдан не виправдав сподівань народу, новообрані лідери принесли українцям розчарування, а невдовзі партія «Хама» зрадами й підступами захопила владу в державі.

«Записки українського самашедшого» Л. Костенко вирізняються гострою політичною злободенністю. Йдеться про час становлення українців як самобутньої нації, яка прагне справедливості й бореться за неї. Працюючи над конкретним матеріалом – певним арсеналом ситуацій і конфліктів суспільно-політичного

характеру, Л. Костенко створила твір, у якому деталізована соціально-фактажна основа.

З процесами глобалізації, які охопили весь світ, література XXI ст. починає тяжіти до документалістики, а твори, побудовані на реальних фактах, користуються великою популярністю. За О. Галичем, останнім часом в українській літературі все частіше з'являються квазідокументальні твори [Галич 2012: 55]. Серед них він називає і «Записки українського самашедшого» Л. Костенко. У словнику іншомовних слів знаходимо пояснення: *Квазі (лат. quasi – ніби, майже, немовби) – у складних словах означає «ніби», «позірний», «несправжній», «фальшивий»* [СІС 2000: 263]. Дослідник стверджує, що в романі присутня стилізація під документ, а його імітація, як правило, містить ці «документи» у своїй структурі. Причому «документи», що їх наводить у тексті авторка, надзвичайно правдоподібні, у них відтворюється не лише форма, але й зміст, що співвідноситься з реальними подіями. О. Галич відносить «Записки українського самашедшого» до спогадального жанру нотаток (записок) [Галич 2012: 55].

Поділяємо думку І. Моторнюка про те, що роман «Записки українського самашедшого» Л. Костенко має ознаки політичного роману. У ньому авторка оприлюднила власні думки через чоловіка, який прагне осмислити життя звичайного українця крізь призму суспільно-політичних обставин у країні та світі. Головний герой, 35-річний киянин, має престижний фах. З його монологів дізнаємося, що він працював у комерційній фірмі, але, втративши роботу, починає занепадати духом, позиціонує себе невдахою. Насправді ж він був високоосвіченою людиною, закінчив аспірантуру, захистив дисертацію, прагнув до науки. Безвихідь зі складного життя, усвідомлення непотрібності штовхають героя до спроби самогубства. Все це призводить до зміни його світосприйняття. Авторка проводить паралелі між божевіллям однієї людини і «масовим божевіллям» суспільства. Людську долю Л. Костенко змалювала динамічно на тлі суспільних перетворень із їхніми травматичними моментами, що впливають на моральне зубожіння особистості. Переповідання трагічних сторінок історії є своєрідною драматичною акцією, у яку заглиблюється спочатку митець, а за ним читач.

Імені програміста не названо (це стосується й інших персонажів роману). Нарація ведеться від першої особи, що дає змогу використовувати головного персонажа як безпосереднього речника письменниці. Програміст веде щоденник, у якому домінують записи про соціально-політичні перипетії, а не особисте життя: *Взагалі-то щоденник – жанр особистих записів. А яке моє особисте життя, і чи буває воно в одружених? Записувати, як тебе жінка пиляє, як засмоктують будні? Це вже був би не щоденник, а буденник* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого). У нотатках героя відображено пропущені через його свідомість реальні події з буття України поч. XXI ст.

З перших сторінок твору помічаємо, що головний персонаж – песиміст, адже фіксував лише негативні новини. Особливо його цікавили такі питання, як авторитет України в світі; політичні чвари, цензура, діяльність письменників і журналістів; занепад громадської моралі та цінностей, деградація особистості; засмічення інформаційного простору; катастрофи, теракти; бездушність, байдужість, погіршення стосунків між людьми. Новинарні повідомлення відіграють важливу роль у тексті як один із способів акцентації уваги на тому, що довкола нас. У романі Л. Костенко вражає цілеспрямоване колекціонування апокаліптичних сигналів. Вони виходять понад рівень сюжетної лінії, понад смислові асоціації персонажів та означення

проблеми і перетворюються в суцільний настрій, що супроводжує читання. Тому роман сприймається як реєстр катастроф та аварій. Їхній перелік веде до невтішних наслідків, адже винуватцем аномальних явищ здебільшого постає людина, що довела до абсурду ідею технічного прогресу [Поліщук 2011: 154].

У романі зустрічаємо записи про справжніх українських та світових діячів – журналістів, політиків, президентів. Це робить сюжет прозорішим і глибшим.

Уже в назві роману проглядається зв'язок із «Записками сумашедшего» М. Гоголя і пряме зіставлення програміста з гоголівським персонажем – Овксентієм Поприщиним. На побоювання дружини герой Л. Костенко зауважив: *Вона даремно боїться. Я не перекрою плащ на мантію і не підпишуся: Фердинанд VIII* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого), як це зробив Овксентій, підписуючи документи. А. Новиков проводить паралелі між цими героями, зазначаючи, що єдина (проте кардинальна) відмінність між Поприщиним і оповідачем із «Записок українського самашедшого» полягає в тому, що у М. Гоголя неадекватний герой повісті, а в романі Л. Костенко божевільний увесь світ [Новиков 2014: 213]. Певна аналогія з гоголівським героєм виникає і в оповідача, автора нотаток: *Записки тому й Записки, що їх треба писати, записувати. Переписувати, правити. Гоголівський чиновник щоранку стругав двадцять три пера, щоб написати свої екстракти* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого). Прикметно, що до М. Гоголя у творі звертається й дружина програміста, як дослідниця його творчості.

Отже, у героєві як суб'єкті художнього твору втілилось авторське «Я»: вустами програміста говорить Л. Костенко.

У романі про пострадянське сьогодення «Брухт» П. Загребельний виступає як інтелектуал-полеміст, що глибоко осмислює протиріччя сучасного йому суспільства, невтішні прогнози якого виявилися напрочуд прозірливими. Роман «Брухт» інноваційний: автор пише «сьогодні про сьогоднішній день»; переповідає події 90-х рр. XX ст., того періоду, який міг стати переломним у житті України. Однак продажність, вседозволеність одних і бідність інших «процвітають» у державі. Отож, роман «Брухт» П. Загребельного – роман-оцінка державної влади, втілена в збірному образі вигаданого підприємства з прозорою назвою «Куч-метал».

У творі не лише життєво правдиві картини, а й подана морально-етична оцінка подій, що визначає принципи художнього творення характерів персонажів. Центральна постать роману – молодий учений Ярема Совинський. Образ героя максимально наближений до автора і є носієм авторської позиції. Письменник акцентує на науковій діяльності Совинського, який, осмислюючи історію, мусить стояти над дріб'язковістю світу, розуміти закони історичного розвитку людства, мати незалежні погляди щодо сутності суспільства. Він постає знавцем не лише національної та світової історії, а й філософом, літератором. Розум героя бунтував проти прагматизму та загального психозу XX ст., які поглинула технократія. Все ж він погоджується на пропозицію інститутського товариша Тромбона «провернути» аферу, нелегально реалізувати радянську військову техніку в Німеччину: *Усі відомі з найдавніших істориків були авантюристами. А я теж такий-сякий історик. То чом би й справді не поавантюрничати, коли є така нагода?* (П. Загребельний. Брухт). Задумане не вдалося: корабель, що перевозив контрабанду, пішов на дно від американської ракети. Совинського на борту не було, а Тромбона заледве врятували місцеві рибалки. Головний персонаж летить до батьків товариша у Кучугури (це навіть не селище міського типу, а передмістя великого індустріального центру), щоб

повідомити, що їхній син живий. З цього моменту в образі героя втілюється весь трагічний досвід ХХ ст., що був пов'язаний із актуалізацією політики як головної сфери людського існування. Совинський стає прес-секретарем в концерні «Куч-метал», що займається махінаціями з продажу металобрухту. Ставши коханцем колеги Ледви (пізніше називатиме її Євдокією, Євдоксією, Явдохою, Дунькою), яка «диригувала» корпорацією, герой отримує розкішне та сите життя, шалені гроші. Внутрішній конфлікт (боротьба матеріального та морального) посилюється зовнішніми факторами: *Всі оті державні служби, починаючи від КДБ, американського ЦРУ, англійського Скотленд-Ярда, ізраїльського Моссада, – це лише димова завіса, державні фокуси перед очима наївних платників податків, цих вічних жертв своєї довірливості, що зветься пишним словом «патріотизм»* (П. Загребельний. Брухт).

Для Євдокії не існувало нічого у світі, крім грошей. З цієї ж причини вона стала жінкою Ягнича – президента «Куч-металу», терпіла знущання від чоловіка (тягав її за коси, топтав ногами). Тепер же генеральний директор залежав від дружини, бо мав хворобу Альцгеймера, суть якої – в прогресуючому слабоумстві. Тож справжньою володаркою імперії Ягнича була бізнес-леді – досвідчена, ділова, незалежна, егоїстична. В образі героїні письменник показав, що на брухті колишньої епохи підноситься брухт украй здеморалізованих, цинічних у своїй зухвалості й жадобі новоявлених «господарів життя». Звертаючись до історичних фактів радянського минулого, П. Загребельний намагався подати історичні події такими, що примушують аналізувати світ сучасний.

Отже, еволюціонуючи продовж десятиліть, «характер» міцно укорінився в літературознавстві як одне з головних понять. У літературі посилюється інтерес до перебігу політичних подій, особливо після Революції гідності, коли в усьому світі заговорили про українців як сильну та незалежну націю. Це переростає в потребу писати та задовольняти читацький інтерес у відповідній тематиці. Тому, вважаємо, дослідження художнього характеру в політичному романі, як жанровому різновиді, є перспективним напрямом, у розвитку якого зроблено лише перші кроки.

Література

Буряк 1967: Буряк, Б.: Художній ідеал і характер. Дніпро, Київ 1967.

Галич 2012: Галич, О.: Квазі-документальні твори в новітньому літературному процесі. In: Вісник Запорізького національного університету. Збірник наукових праць. Вип. 3. Серія: Філологічні науки. Запоріжжя 2012, с. 54-61.

Доброскок 2013: Доброскок, С.: Принципи художнього психологізму та принципи характеротворення в прозі Романа Федоріва: автореф. дис. … канд. філол. наук. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ 2013.

Загребельний 2002: Загребельний, П.: Брухт: Роман; Гола душа: Повість. Фоліо, Харків 2002.

Іваничук 2008: Іваничук, Р.: Країна Ірредента. Ярославів вал, Київ 2008.

Костенко 2012: Костенко, Л.: Записки українського самашедшого. А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, Київ 2012.

Моторнюк 2013: Моторнюк, І.: Політичний роман сьогодні. In: Літературна Україна. № 10. 2013, с. 12.

Новиков 2014: Новиков, А.: Гоголівський дискурс роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». In: Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. Вип. 4. Кривий Ріг 2014, с. 211-220.

Поліщук 2011: Поліщук, Я.: Малий апокаліпсис із помаранчем. In: Дніпро. № 5. 2011. с. 154.

Умовні скорочення

Л Е : Літературознавча енциклопедія: в 2 т. Т. 2: М-Я. Академія, Київ 2007.

Т Л : Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении: В 3 т. Т. 1. Образ, метод, характер. АН СССР, Москва 1962.

С І С : Словник іншомовних слів. Наукова думка, Київ 2000.

Summary

This article provides a review of the principles of character's creation of the modern Ukrainian novel in terms of political genre variety. The content of the concepts of «character», «principles of character's creation». Analyzes the artistic process of modeling character in the novels «Country of irredent» by R. Ivanychuk, «Notes of a Ukrainian Madman» by L. Kostenko, «Scrap» by P. Zagrebelny. At the creation of the character influences the specific style of the artist: features of the writer's individuality, life experience, ideology, aesthetic beliefs. The modeling of nature in the works is inextricably linked with the character of the writer that makes to operate «live» the facts of his biography, which is the origin of the work of any writer and the facts of the present.

Key words: character, principles of character's creation, the image system, political novel.

ХУДОЖНЬО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ВІЙНИ В РОМАНІ К. ГОРДІЄНКА «БУЙМИР»

Шарова Тетяна
Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького
Tanya_sharova@ukr.net

Твори про радянсько-німецьку війну посідають значне місце в історії української літератури. Героїка українського народу, виявлена в різні дні битви з фашизмом, надихає й надихатиме письменників, які були свідками й учасниками боротьби за незалежність. Кожен письменник по-своєму відтворює трагічні події воєнного лихоліття, акцентуючи при цьому увагу на проблемах, які виникали у той час.

Літературна спадщина К. Гордієнка в контексті літературного процесу недостатньо осмислена. Аналіз його творчості подавався такими критиками, як В. Брюховецький, Г. Стукалова, Г. Гельфандбейн, Ю. Герасименко, І. Голубничий, О. Зінченко, Г. Сеульський, Л. Ладанов, К. Козуб, І. Маслов, М. Острик, Л. Новиченко, Р. Якель.

Слід наголосити на тому, що роман К. Гордієнка «Буймир» вирізняється серед інших творів не лише тим, що в ньому сказано про війну, але й тим, як сказано. Це і є свого роду художній феномен письменника, який варто досліджувати крізь призму трагічного за сюжетною канвою твору. Багато дослідників звертались до аналізу твору К. Гордієнка «Буймир». Вартими уваги є розвідки П. Василенка «Майстер із Буймира», В. Брюггена «Рух сюжету та еволюція образів», К. Симоненка «Історія села Буймир», М. Кенігсберг «З життя народного» та «Художній літопис Буймира», І. Зборовця «Нескоренний Буймир». Критики відзначали глибину філософських роздумів, психологізм та народність роману. Так, справді, роман К. Гордієнка «Буймир» відзначається глибоким психологізмом. Він є третім романом однойменної трилогії. У творі йдеться про село Буймир, яке постає перед читачем у роки війни з фашистами. Німці ламали радянських людей, їх долі та надії на краще майбутнє. У ході роману народжуються народні месники. Народ піднімається на боротьбу проти свавілля та знущання, карає ворогів та їх прислужників – поліцаїв і старост. Автор заглиблюється в долі людей, за допомогою чого розкриваються їх характери.

М. Кенігсберг наголосила, що кожен письменник пише про війну по-своєму. Роман К. Гордієнка «Буймир» вирізняється серед інших творів не лише тим, що в ньому сказано про війну: «Роман «Буймир» не є випадковим у творчості письменника. Він – природна ланка в літописах життя українського селянства» [Кенігсберг 1972: 2].

О. Марченко у статті «Відгукнулись герої «Буймира» (газета «Вечірній Харків», 1972) подає власні міркування щодо роману К. Гордієнка «Буймир»: «У ньому відтворено українське село у дні боротьби з фашизмом, патріотизм радянських людей, показано, як народні месники знищували гітлерівців. Роман привабив читачів розмаїттям людських доль і характерів, проникливим показом психології героїв – багатством мови та гостротою сюжету» [Марченко 1972: 3].

Як свідчить авторська дата під текстом, роман «Буймир» сам К. Гордієнко датував 1969 роком. Насправді ж роман писався не один рік. Фрагменти майбутнього роману, тобто його окремі розділи, К. Гордієнко включав у збірки своїх оповідань. Так, наприклад, ще в книжці оповідань «Сильніше смерті» (1946) вміщене датоване 1945-м роком оповідання «Дівчина під яблунею» (очевидно, цей образ належав до улюблених письменником), яке потім стало розділом роману «Буймир», а книжку оповідань і нарисів К. Гордієнка «Голос землі» (1964) відкривали два оповідання: «Мусій Завірюха і його друзі» та «Подруга», що їх згодом автор включив до роману «Буймир».

Як зазвичай бувало в К. Гордієнка, дата під романом позначала час завершення роботи над твором, який виношувався й писався багато попередніх років. Журнальний варіант роману опублікований ще в 1967 році в журналі «Прапор» (№ 1, 3), а окремою книжкою він вийшов лише в 1972 році. Знову ж – можна говорити про певні цензурні перешкоди або, щонайменше, труднощі, спричинені сумнівами радянських ідеологів, які викликали цю затримку.

Справа полягала в нетрадиційному образові тієї події, яка в радянській історіографії називалася «Велика вітчизняна війна». Війна була улюбленою темою всієї радянської повоєнної літератури і української зокрема, починаючи від знаменитих «Прапороносців» Олеся Гончара (1946–1948), роману Ю. Смолича «Вони не пройшли» (1946), повісті «Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького (1949) та ін. До рівня традиції було піднесене оптимістичне, героїчне зображення подій, замовчування знищувальної політики радянського уряду щодо України, не піднімалася тема страшних жертв, втрат, які стали наслідком невмілого керівництва країною й бойовими діями. Ситуація почала змінюватися в часи десталінізації. Знаком нового підходу став роман Олеся Гончара «Людина і зброя» (1959).

Роман «Буймир» став природною ланкою в літописах життя українського селянства. Трагедія війни й велич народного подвигу розкриваються через показ життя на окупованій фашистськими загарбниками землі. Селянська родина напередодні й у період революції 1905-1907 років, у перші роки Радянської влади, під час розбудови колгоспів й у воєнний час протягом усієї творчості К. Гордієнка є об’єктом його художнього дослідження. У романі «Буймир» показано кілька родин, які опинилися в протилежних таборах. Такий сюжет є не новим, але погляди, які подає нам К. Гордієнко, по-новому відтворюють бачення автором реальної проблеми тогочасної дійсності. Феноменальним є й показ життя народного в романі письменника, що простежується упродовж усієї творчості митця.

В. Бережний у статті «Нескорений Буймир» (газета «Літературна Україна», 1969) про роман К. Гордієнка «Буймир» писав: «Новий роман Костя Гордієнка, безперечно, посяде помітне місце серед книг про Велику Вітчизняну війну. Він відзначається глибиною художньої розробки характерів, своєрідністю стилю. Слово письменника сповнене внутрішньої динаміки, емоційної багатозначності» [Бережний 1969: 3]. У романі «Буймир» К. Гордієнко розвинув та поглибив власну манеру письма. Твір відзначається гостротою сюжету, барвистістю й колоритністю мови. Упродовж усього твору лунають заклики до чоловіків, які йшли захищати рідну землю від німців: «Йди, сину, на смерть, но в полон не здавайся» [Гордієнко 1972: 5]. Дуже часто з таких походів юнаки не верталися. Сини біля своєї домівки садили дерево для того, щоб мати, сидячи біля нього, могла згадувати свою рідну дитину, що не повернулася з бою: – *Мамо, саджу сокорину, буде пам’ять вам…* [Гордієнко 1972: 5].

Г. Гельфандбейн зазначив: «У порівнянні з попередніми частинами трилогії в романі «Буймир» художницька палітра Костя Гордієнка збагатилася новими фарбами. Маємо на увазі розділи, де письменник викриває зрадників, запроданців, фашистських холуїв типу дезертира Хоменка, що став поліцаєм, старости Саливона чи його розбещеної дочки Саньки. Можна сказати, гнів водить тут рукою автора, і сатира його звучить гостро, різко, вбивчо» [Гельфандбейн 1977: 3].

Війна в романі «Буймир» показана такою, якою вона була насправді: у селі Буймир: на його околицях, у полі, у лісі, на залізничній станції, на дорогах. У романі «Буймир» головне не сюжет, а глибинне дослідження характерів не тільки в різноманітних зовнішніх колізіях, а й у їхній внутрішній суті. Причому характерів історично конкретних, соціально й національно визначених, які розкриваються в умовах війни. Війна показала те, що було приховане в мирний час, оскільки змінилося село, змінилися люди. Зримо, предметно малює письменник побут колишнього куркуля, теперішнього старости Саливона, його дружини Соломії й пащекуватої доньки Саньки, поліцая Тихона, його батька Гната Хоменка та ін. Чи не вперше в українські прозі так фізично відчутно зображено побут запроданців, що вислужувалися перед фашистською владою [Кенігсберг 1972: 2]. В. Брюгген з цього приводу писав так: «… мабуть ніхто з українських письменників з такою сатиричною силою не показав бридких відщепенців, гітлерівських посіпак, що затавровані презирством і прокляттям у пам'яті народній» [Брюгген 1972: 2].

У романі «Буймир» К. Гордієнка окупанти та фашисти не в змозі були протистояти народній моралі: поряд з віковічними волелюбними традиціями, міцно осіли риси нового, вільного від гноблення життя, новий колгоспний побут. За часів лихоліття по-справжньому розкрилася сила народних характерів колгоспних активістів. Мусій Завірюха, тракторист Сень, пастух Сава, садівник Арсеній, опинившись перед лицем ворога, стають борцями за справжні цінності свого життя: за волю, за правду, за добробут.

К. Гордієнко в «Буймирі» показує, як на схід вирушає група на чолі з Павлюком, яка відгонить в евакуацію елітне колгоспне стадо. У складі групи: Марко, Сень, пастух Сава. До Німеччини за захід вивозять багато молоді. Але найбільш відчайдушні тікають. І ось повертається до матері Катерина, охляла, худа. У матері зривається: *Це ти вмирати прийшла!* [Гордієнко 1979: 269*]. «І не думаю!» — відповіла вперта дочка* [Гордієнко 1979: 270]. Автор використав у її зображенні ремінісцентний прийом – нагадав читачам про «Дівчину під яблунею» – свій попередній роман і улюблений образ. Цього разу – це Катерина: *Яблуня розправила пишне віття, дзвенять білі кетяги. Дівчина з посивілою косою під яблунею стоїть, виснажене лице повила дума* [Гордієнко 1979: 269].

Критик Г. Гельфандбейн у статті «Збагаченні життям» (газета «Літературна Україна», 1977) зазначив: «Перевіркою міцності соціалістичного гарту, людських характерів стали події, зображені в заключній частині трилогії – романі «Буймир». Українське село тимчасово опинилося під ярмом німецько-фашистських окупантів» [Гельфандбейн 1977: 3]. У німців, звичайно ж, з'явилися приспішники: Саливон Деришкур, Радивон Ржа, Гнат Хоменко і його син Тихін, ще кілька хлопців, що записалися в поліцаї. У цілому це команда негативних героїв, відомих читачам з роману «Дівчина під яблунею». Але жоден з них не є ідейним, ідеологічним прихильником Німеччини, не служить ідеї, а прагне досягти своїх цілей, які, як правило, розташовані в матеріальній площині.

Воєнне лихоліття лягло на плечі кожної матері. Це пояснюється тим, що дуже

часто падали горілиць діти, батьки та дівчата, а матерям несила була виправити ситуацію: *Бомби падали на беззахисний люд, на мирні хати, кругом горіли села, люди крізь смерть рвалися на схід, не спинялися ні вдень, ні вночі, боялися, щоб не накрила гітлерівська навала. З обпаленою дитиною на руках бігла мати, з перебитими ногами лежали на дорозі люди, скалічені, потоптані діти, стояла безрука дівчина, збігала кров на дорогу* [Гордієнко 1972: 65].

Роман К. Гордієнка «Буймир» містить жахливі реалії тогочасної дійсності. Важкими для сприйняття та читання є сторінки твору, де автор розповідає про те, як німці забирали від рідної матері неповнолітніх дівчат, а згодом їх просто вбивали: *В сільську хату зайшов німець, побачив дівча, напався, аби прив'язатися… Мати божиться-клянеться – неповнолітня вона… Наставив пістолет, повів силою… Найшла дочку вже перед світом – скривавлена, гола лежала в ямі у бур'яні…* [Гордієнко 1972: 7].

У період воєнних дій неволя постійно переслідувала простих людей. К. Гордієнко відтворює на сторінках роману «Буймир», трагізм життя: *...Матері взивають до білого світу, до праведного сонця… Ворог надумав одірвати людей від рідної землі, що поки під неволею… Сьогодні гонять наших дочок в неволю, та що може вдіяти ворог з людьми, коли в кожному серці б'ється ненависть і непокора?* [Гордієнко 1972: 73]. Жахливими постають картини опису зовнішності простих молодих дівчат: *Жаль було дивитися на молодичок – запалі очі, на лицях повипиналися гострі кісточки, на тонкій шиї понадувалися жили, пошерхли губи* [Гордієнко 1972: 78].

Знущання з людей, з їхньої худобою розважали німців. Дуже часто К. Гордієнко говорить про те, що над головою кожної людини висіла загроза з боку гітлерівців: *Німці на балконах і деревах вішали харків'ян, не в силі здолати дух непокори, що об'яв місто. Вістки розліталися далеко навкруги, та хіба тривожна пора обминала села?* [Гордієнко 1972: 75].

Під час війни люди не відчували себе господарями у своїх домівках. Гітлерівці постійно нишпорили по дворах, витягали з печі горшки, зазирали в дійниці, ловили і забирали курей, перевертали діжки з тістом. У романі автор показав, як тяжко було жити людям у таких жорстоких умовах. Така доля чекала й малих дітей, бо їхні батьки не могли дати їм кращого життя: *На матір схоже дитя – нещаслива доля* [Гордієнко 1972: 9]. Після кожного нападу німців на село Буймир, К. Гордієнко малює перед нами реальні картини: *...Полиняли ясні барви, отьмарився день, перестали веселить квіти, осмутніли люди…*[Гордієнко 1972: 10].

Автор детально відтворює картини просування війни: *В ці дні уздовж шляху – шляху війни – накидано всякого залізяччя – розбиті машини, танки, в канаві валявся сільськогосподарський реманент* [Гордієнко 1972: 25]. Мова твору К. Гордієнка унікальна: він уживає в романі слова, які з першого разу прочитання важко швидко вимовити. До таких слів слід віднести: «шарфюрер, штурнбанфюрер, зондерфюрер…» [Гордієнко 1972: 30]. Жахливо відчувати той факт, що дитячий словник збагатився новим словом «фашист». З таким словом діти прокидаються зранку і з ним лягають спати. Це слово було у всіх односельців на вустах. Головні герої роману «Буймир» сповнені віри в перемогу над фашистами. Так, Павлюк з упевненістю в голосі запевняє людей: *Якою б силою ворог не йшов, ми переможемо!* [Гордієнко 1972: 19].

Дуже часто письменник звертається до читачів для того, щоб відтворити горе простої людини. Горя зазнавали й діти, які втрачали своїх рідних і опинялися в

безвиході, ставши на самостійний сирітський шлях життя: *Безпорадне хлоп'я одбилося від сім'ї, згубило матір, що кинулася в лісок із сестричкою. Никало між людьми, дивилося голодними очима, як діти порозсідалися коло мисок, не сміло озватися, тоді замоталося з головою одежиною, прилягло під кущем, приховало дитячу думу* [Гордієнко 1972: 65-66].

З розвитком таких подій голод не був несподіванкою. Люди постійно були в пошуках їжі, принаймні для своїх дітей та літніх людей: *Голодна харківська людність з вузлами за плечима бреде заболоченими дорогами, холодні вітри провівають благеньку одежину, січуть дощі… Знесилені стоять посеред поля, посеред світу, понурі, приречені… Тиняються по довколишніх селах, вимінюють за одежину жменю життя. Деякі розбрелися по стернах, розгрібали мерзлими пальцями купки землі, поки ще сніги не замели, вибирали мишачі схованки. Кому першому прийшло на гадку, тяжко сказати, певне, що голод навів. Рвали орішину, на взліссі, сушили, терли на муку…* [Гордієнко 1972: 78]. Дуже часто люди відчували голод: *Взяла в руки окраєць хліба, аж затремтіла…* [Гордієнко 1972: 59]; *Діти назбирали в парку каштанів, тепер печуть, їдять* [Гордієнко 1972: 78].

Знущання німців з простих, звичайних людей відтворено автором з ненавистю і люттю до ворогів: *Кованими кіньми нас топтали… Гітлерівці сікли нас нагаями… А тоді топтали кіньми. Сім душ на смерть затоптали: кому проламали груди, потрощили ребра* [Гордієнко 1972: 60]; *Під доглядом поліцаїв жили сім'ї активістів* [Гордієнко 1972: 61]. Важко сприймати рядки твору, де автор зосереджує увагу на небезпеці, та на жахливих проблемах, звідки не має вороття і прогнозу на краще життя. Зазвичай у такі часи людина не сподівається на краще майбутнє та на спокійне щасливе життя: *Над селом нависла загроза фашистської неволі* [Гордієнко 1972: 64].

От за таких обставин в з'явився в лісах поблизу Буймира партизанський загін Мусія Завірюхи. Автор не погордував і в цьому романі (бо про це кілька разів говорилося в «Дівчині під яблунею») нагадати читачам, що Мусій Завірюха *всього Мічуріна пройшов! План по огірках виконував на триста відсотків!* [Гордієнко 1979: 214]. Ця інформація подається як знак його великого розуму, який він просто тепер застосовує до військової справи. *Коли німці загнали партизанів у болотяне понизов'я, приперли до Псла, хто настелив переправу?* [Гордієнко 1979: 214]. І далі – улюблений К. Гордієнком характеротворчий прийом – апеляція до громадської думки: *Людина, безперечно, не малих наук, пересвідчились партизани* [Гордієнко 1979: 214].

У романі «Буймир», як того й вимагають жанрові ознаки, багато вставних епізодів і другорядних персонажів. Це підліток Грицько, який не одного червоноармійця вивів з оточення, викрав дві гранати в поліцаїв, затопив на шляху в калюжі борону зубцями догори, щоб німецькі машини проколювали колеса. Це дівчина Харитина, дочка Меланки Костриці, що втекла з Німеччини, куди буда силоміць вивезена по набору молоді. У змалюванні героїв письменник широко користується внутрішнім монологом. Форма монологу в романі дуже гнучка. Цей художній засіб дозволяє показати характери, так би мовити, зсередини. І якщо в зображенні позитивних героїв внутрішній монолог набирає то мудрого, народнопісенного (Мавра), то ліричного (Текля), то героїчного (Марко) забарвлення, у змалюванні негативних персонажів він набирає іронічного, викривального характеру.

М. Кенігсберг наголосила: «Зацікавленість внутрішнім світом людини, прагнення письменника пізнати народні характери – показати, як зросли люди села – усе це зумовило багатство художніх типів у творах Костя Гордієнка. Добре розкрито силу радянських людей, яких не зломили ні залякування, ні тортури, ні загроза смерті» [Кенігсберг 1973: 2]. Мусій Завірюха, його дружина Мавра, дочка Текля, пастух Сава та його син Марко, тракторист Сень і його кохана дівчина Галя, садівник Арсентій, лісник Назар та ін., опинившись у вирі війни, стають мужніми борцями проти окупантів. Герої роману К. Гордієнка «Буймир» долають не вигадані для ускладнення сюжету труднощі, вступають не в штучні, а зумовлені тяжкою народною боротьбою конфлікти.

В. Панченко так визначив основні риси роману К. Гордієнка «Буймир»: «Містка фраза, що вбирає в себе елементи прямого і внутрішнього мовлення, штрихи портретів і авторська оповідь, максимальна зближеність голосів персонажів і голосу автора, що ніби розчиняється в них, могутність колективного «ми», що виступає ще одним героєм твору, – це найпримітніші риси стилю «Буймира» [Панченко 1983: 140].

Художній світ К. Гордієнка відкритий і трагічний. Трагічне відтворено як глибоко особистий біль окремої людини. У романі письменника помічаємо багатосуб'єктивність відображення свідомості людини, гармонійну єдність у відображенні взаємозв'язків зовнішніх подій і внутрішнього життя персонажів, надання їм простору для внутрішньої еволюції. Художньо осмисливши трагічне в романі «Буймир», К. Гордієнко порушив актуальні проблеми тогочасної дійсності, зосередив навколо них свою увагу та доніс до читачів лихоліття воєнних дій. Процес воєнних дій добре відомий К. Гордієнкові. Змалювавши з подробицями хід війни, він засуджує гітлерівців та їх дії. Багато людей загинуло під час війни, і письменник співчуває з болем у серці всім загиблим та скривдженим українцям. Війна пробуджувала в людей ненависть до ворога й патріотичні почуття до своєї країни. Відтворюючи трагічні події, письменник зобразив особистий біль та трагізм окремої людини, долю якої можна спроектувати на долю української нації.

Роман «Буймир» трагічний у високому і найточнішому розумінні цього слова. Трагічним він є тому, що створено в ньому панораму народного життя, взятого в найвідповідальніший період історії.

Література

Бережний 1969: Бережний, В.: Нескорений Буймир. In: Літературна Україна. 1969. 7 січня.

Брюгген 1972: Брюгген, В.: Люди Буймира. In: Сільські вісті. 1972. 2 березня, с. 2.

Гельфандбейн 1977: Гельфандбейн, Г.: Збагаченні життям. In: Літературна Україна. 1977. 20 травня.

Гордієнко 1972: Гордієнко, К.: Буймир. Дніпро, Київ 1972.

Гордієнко 1979: Гордієнко, К.: Твори. В 2-х т. Буймир. Дніпро, Київ 1979.

Кенігсберг 1972: Кенігсберг, М.: З життя народного. In: Літературна Україна. 1972.18 лютого.

Кенігсберг 1973: Кенігсберг, М.: Художній літопис Буймира. In: In: Вечірній Харків. 1973. 28 лютого.

Марченко 1972: Марченко, О.: Відгукнулись герої «Буймира». In: Вечірній Харків. 1972. 25 квітня.

Панченко 1983: Панченко, В.: Осягаючи суть життя. Радянський письменник, Київ 1983, с. 89 – 120.

Summary

The article researches the work of K. Gordienko, literary heritage of whom is insufficiently researched. It is emphasized that the writer's novel «Buymyr» is the free novel of K. Gordienko's trilogy «Buymyr».

The article also focused on the fact that the novel is formed on the basis of ten years observation of the collective farms building. K. Gordienko saturated sharp conflicts. The article raises the question of the critical attitude to the novel «Buymyr» (Z.Golubeva, V. Oskotskyy, D. Kopytsya, G. Skulskyy).

In conclusion it is indicated that the relevance of the novel of K. Gordienko «Buymyr» is not a random coincidence of chronologically distant situations, and that the author highlights the eternal struggle between good and evil, which never stops.

Key words: novel, trilogy, context, conflict, story.

СИНТЕЗ РЕАЛЬНОГО ТА ІРРЕАЛЬНОГО У ХИМЕРНОМУ РОМАНІ XXI СТОЛІТТЯ

Шевченко Віолетта
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
shevchenkovioletta351@mail.ru

На сучасному етапі розвитку українське суспільство переживає активний потяг до національного коріння, усвідомлення та популяризації історичної та культурної спадщини свого народу. Етнічні мотиви все частіше використовуються у музиці, кінематографі, моді та літературі.

Серед сучасних письменників досить популярною тенденцією стало використання в основі своїх творів суто українські явища. Вітчизняна історія, народні традиції та вірування мають неабиякий попит серед українських читачів

Одним із літературних явищ, яке виникло на фоні активного процесу піднесення національної свідомості ще в XX столітті, є химерна проза. «Науковці, розглядаючи тенденції розвитку тогочасного роману, зазначають основні ознаки поетики химерного твору, уникаючи при цьому вживання самого цього поняття: збагачення художнього мислення авторів міфологізованими образами і символами, поширене використання умовних форм (жарт, сміх, гротеск, гіпербола тощо), не традиційність схем побудови сюжету, іронічно-бурлескна манера оповіді» [Дзюба 1987:15]. Проблематикою сталої ідентифікації химерної прози серед інших літературних явищ активно займались В. Брюховецький, В. Дончик, М. Ільницький, А. Кравченко, Л. Новиченко, В. Панченко, А. Погрібний, М. Стрельбицький та інші. І хоча багато літературознавців вважають химерну прозу такою, що відійшла у минуле, чимало сучасних творів мають за основу ірреальний сюжет і є яскравим прикладом еволюції химерного роману у XXI-му столітті.

Для «химерної прози», так само як і для «магічного реалізму», використання міфу, фольклору, вживлення в тексти елементів народної обрядовості стає засобом створення нової художньої реальності, яка корелює з реальністю безпосередньою і таким чином імпліцитно піднімає важливі соціальні, моральні, етичні тощо питання [Подар 2011: 403]. Фольклорні елементи, які, здається, можуть гармонійно існувати лише на тлі прадавніх часів та вірувань, українські письменники накладають на реалії сучасного життя. Таким чином, давні міфічні образи еволюціонують, осучаснюються та набувають дещо нових рис. У творах відбувається синтез реальних та ірреальних подій. На тлі традиційного життя українців розгортаються химерні події й описуються містичні створіння. У химерних романах письменників поєднуються два світи, в яких припускається існування потойбічних істот, надприродних явищ та можливостей. Питання втілення національної міфопоетики у сучасних творах є надзвичайно актуальним.

Спробуємо більш детально проаналізувати тенденцію гармонійного поєднання буденного та надприродного у химерній прозі. Традиційні образи відьом, перевертнів, привидів, упирів, чаклунів, янголів та інших чарівних істот з'являються на тлі буденного для людини XXI століття світу. Це незвичне поєднання реального (дійсного, того, що є насправді) та ірреального (фантастичного, неможливого) створює філософську напруженість, розширює й видозмінює художню побудову

романів. Варто зауважити, що перенесення подій сучасних химерних романів у паралельні, вигадані світи майже не зустрічаються.

Українська письменниця Вікторія Гранецька у двох своїх перших книгах за основу сюжету бере надприродні події. Її дебютний роман «Мантра-омана» сповнений химерних та неоднозначних у трактуванні пригод. Головна героїня Єва бачить дивні сновидіння, у яких таємничий Ловець Снів пропонує їй стрибнути із даху багатоповерхівки. Однієї ночі головна героїня піддається спокуснику й зривається з даху. Але сон перетворюється на дійсність, й Єва прокидається у своєму ліжку вже привидом. Далі реципієнту надається можливість через спогади Єви дізнатись про тяжке минуле головної героїні й паралельно слідкувати за її життям у якості загубленої душі. Разом із своїм новим другом, привидом-підлітком, що колись покінчив у її квартирі життя самогубством, Єва лякає своїх родичів та начальника-коханця, подорожує світом та відкриває нові можливості життя після смерті.

Ірреальні події роману відбуваються у сучасній Україні, про що можна здогадатись завдяки згадуванню на сторінках книги реальних відомих людей сучасності та популярні кінофільми й серіали: „*...де сіренька дівчинка в недоладних окулярах знову і знову НЕ народжується красивою… А є ще оцей. Де осатаніла БРИГАДА з непробивними мордами мчить на чергову ,,стрєлку", а з-підколіс їхніх чорних ,,буєрів" тишком-нишком визирає потворне личко 90-х: час, коли звитяжні, зразково-показові радянські люди перекинулися на звірів… Хіт сезону – сага про цілковито незрозуміле котові створіння на ім'яМарГоша, що метушливо гасає телеекраном…Фото білявої янголоподібної істоти з величезними, просто неймовірно вимальованими очима, примушує кота спочатку злякатися. – О, Сєргєй Звєрєв!* (В. Гранецька. Мантра-омана). Таким чином, поєднання реалій сучасного світу із химерними подіями, згадування загальновідомих постатей та образів поп-культури створює своєрідний місток між світами читачів та вигаданих героїв книги. Реципієнт розуміє, що сюжет роману засновується на ірреальних явищах, проте, разом з тим, знаходить чимало спільного із своїм повсякденним життям. До того ж наприкінці книги виявляється, що головна героїня весь цей час знаходилась у комі, а отже, здається, всі події знаходять цілком логічне пояснення – містичні пригоди Єві просто наснились. Проте реальними залишаються вчинки, що були заподіяні дівчиною у якості привида: коханець Єви опинився у психіатричній лікарні після контакту із мертвою, розбита невидимою для всіх Євою ваза так і залишилась на підлозі, викрадене під час подорожі із другом-самовбивцею дзеркальце нікуди не поділося. Химерність і реальність, що цілком гармонійно переплітаються у романі, надають особливого антуражу всій оповіді.

Другий роман Вікторій Гранецької «Тіло™» містить в собі не тільки елементи химерного роману, але й наукової фантастики. Тут, навпаки, важко провести паралель між буденним життям та містичними подіями. Головний герой Юрій живе у світі майбутнього. У його час маленькі країни були знищені, наука максимально розвинена, а душі людей можна переміщати у інші тіла. Цим і займається Юрій. Він працює у престижній клініці в Америці й таємничим чином переселяє душі заможних клієнтів у більш здорові й красиві тіла. *По всьому світу почали відкриватися так звані центри з питань трансплантації свідомості, що належали могутній медичній корпорації під назвою «ТІЛО™», де за відповідну платню можна було «переселитися» в здорове й молоде тіло замість старечого і немічного…Люди замовляли собі нові тіла з донорських фондів, що формувалися при центрах із питань*

трансплантації свідомості, як правило, з довічно ув'язнених та засуджених до найвищої міри покарання (В. Гранецька. Тіло™).

Соціальна утопія у романі гармонійно поєднується із прадавніми віруваннями українців. Юрій виявляється емігрантом із України. На своїй Батьківщині він виховувався старим мольфаром, а сам головний герой є справжнім вовкулаком. Протягом оповіді чоловіку ввижаються трупи жінок у багажнику його машини, привид вбитої дружини. У романі присутній образ ляльки–мотанки, що вміє керувати людьми. Всі ці фольклорні елементи утворюють незвичний синтез із науковою фантастикою. «Тіло™» Вікторії Гранецької, на відміну від «Мантри–омани», мало в чому дотичне до реального сучасного світу.

Ще один роман, в основі якого лежить повір'я про привидів, належить письменнику Андрію Процайлу. «Привид безрукого ката» – це поєднання химерної прози та детективу. Події відбуваються у цілком реальному та наразі дуже популярному серед письменників місті Лева. Привид безрукого ката багато років був замкнений у приміщенні львівської ратуші, що є однієї із «візитних карток» міста. На перших же сторінках реципієнт занурюється у неповторну атмосферу Львова завдяки згадуванню відомих вулиць та місцевих споруд. Саме через топоніми у книзі проводиться паралель між химерним та реальним світами. Головний герой, Лев Безрукий, вимушений стати вмістищем привида ката, який прагне знайти прощення за свої гріхи та нарешті опинитись на небесах. Для цього Леву необхідно відшукати нащадків страчених катом людей та попросити вибачення. Окрім містичного образа привида, у романі присутні такі герої, як Бог, Доля, Хаос, чаклун та відьми. Всі вони взаємодіють із Львовом як окремим героєм роману, що допомагає утворити особливу часопросторову систему.

Ще одним роман, де важливе місце відведено Львову, є «Крила кольору хмар» Дари Корній і Тали Владимирової. Прямо на вулицях старого міста розгортається війна між темними та сірими янголами. Головна героїня – Аделаїда, спадковий сірий янгол, що має надзвичайні навіть серед своїх побратимів здібності. І тільки в її руках знаходиться рівновага всього світу. Окрім біблійної міфології, письменниці використовують у романі й образи із українського фольклору. Так, наприклад, у «Крилах кольору хмар» можна знайти перевертнів, енергетичну упирку й хазяїна міста. Хранитель Львова, пан Олег, є частиною стародавнього міста й об'єднує химерні події роману із реальним сучасним Львовом. Активне використання топонімів у романі, як у «Привиді безрукого ката», стає так званим містком між міфологічними елементами та реальністю. Так, головний бій між Аделаїдою та сірими янголами проходить у цілком реальному парку «Знесення»: *Я простую вулицею Кривоноса. Вона в цю нічну пору досить гарно освітлена ліхтарями і зовсім не порожня… На перетині вулиць Опришківської та Високий Замок повертаю на доріжку яка веде до гори Лева. Коли вступаю у володіння парку „Знесіння", стає моторошно* (Д. Корній і Т. Владимирова. Крила кольору хмар). Читач, який хоч раз був у Львові, може детально уявити шлях вигаданого персонажа реальними вуличками міста.

Інший роман Тали Владимирової та Дари Корній «Зозулята зими» також має за основу химерні події. Тут головною героїнею є дівчина Руслана, що має надприродні здібності. Вона може бачити мертвих та зчитувати енергетику людей. Протягом роману дівчина зустрічає маленьких дітей, що виявляються потерчатами. Авторки дещо змінюють стандарті народні уявлення про цих створінь. За «Українською міфологією» В. Войтовича: потерча – немовля, яке померло одразу

після народження без хрещення і стало потойбічною істотою... Потерчата живуть по озерах, або на болотах, ходять у темряві з каганчиками і тим світлом заманюють людей [Войтович 2002: 388]. Одна з героїнь роману, упирка Інна, що утворює інтертекстуальний зв'язок із першим романом, характеризує потерчат так: *Вік потерчат приблизно до семи років, інколи й старший. ... Наприклад, шановна! Живуть собі доня та мама… А мама? Жива людина. Закохалася. І„забила" мама-зозуля через новее кохання-зітхання на малу. А дитя? Як дитя. Перестудилося…. І то в такій формі, що вже невиліковне. Як думаєш, це не вбивство? А потім різне трапляється… Бачать їх лише жертви. І різні крейзі, типу тебе, друзі по нещастю тобто. …. Вони –мертві. Чуєш, мала! МЕРТВІ! Але не хочуть цього визнавати, звідси й дрібне злодійство та усякі капості* (Д. Корній і Т. Владимирова. Зозулята зими).

Окрім Руслани, екстрасенса, потерчат та Інни, енергетичної упирки, на сторінках роману реципієнт може прочитати про відьом та чаклунів. Усі ці містичні образи органічно поєднується із реаліями життя у невеличкому українському містечку. Еволюція сталих фольклорних образів робить їх більш сучасними. Інна використовує у своїй мові модні жаргонізми та англіцизми, місцевий чаклун займається приватними детективними розслідуваннями, а відьма робить із потерчат убивць-найманців.

Роман Василя Шкляра «Кров кажана» безапеляційно вважається українським бестселером. Містичні події вдало поєднані із детективним розслідуванням. Головна героїня Анастасія – дружина збанкрутілого бізнесмена та коханка священника-сатаніста, який і стає причиною її химерних пригод. Містика починається тоді, коли зникає чоловік Насті, а вона, щоб заспокоїтись, намащується таємничою маззю та опиняється на справжньому шабаші. *Ще мить – і з-за чагарів, що обступають галявину, видибують почвари, поторочі, суне всіляке привиддя, чортовиння, з'являються такі ж голі, як і я, жінки з розпущеним волоссям, справжнісінькі лярви – хто на мітлі, хто на коцюбі, одна, здається, на швабрі, а та, дивися, верхи на круторогому цапові, в якого зеленим вогнем світяться очі. Виходять чаклуни, відуни, ворожбити – ставні і горбаті, граційні й криві, за ними дибуляють карлики, куцаки, кордуплі, а далі посунула всяка нечисть – хвостаті жаби, пацюки, вухаті їжаки, кроти, чорні котяри, кажани, сичі із півнячими гребенями…* (В. Шкляр. Кров кажана).

Події, що описані на сторінках книги у часових рамках сучасності, співзвучні із давніми віруваннями українців: «Єдиним таємничим засобом можна вважати мазь, добуту відьмою з-під порогу. Намазавшись нею під пахвами і промовивши закляття, відьма тут же буз усяких перепон вилітає через комин…. Вони розпочинають з нечистими духами нічні прогулянки» [Войтович 2002: 70]. Містичні пригоди, що за сюжетом відбуваються в Україні останніх років, сповнені гротескного відтінку. Так, коли Анастасія на деякий час опиняється у Пеклі, вона бачить картину, що, безумовно, є пародією на сучасний політичний стан у країні: *На те вони й грішники, щоб голосувати за гріхи. Хіба там, на землі, чому люди обирають злодіїв, казнокрадів, убивць, брехунів, ненажер?.. Бо вони самі такі. Чи ви маєте інше пояснення? ... Чого задумалися, пані Анастасіє? Вам щось не подобається в нашій партійній системі? Тоді організовуйте свою партію. Жіночу. Наприклад, «Жінки за рай у пеклі». Але пропагувати вам усе одно доведеться один ізсмертнихгріхів, інакше вашу партію не зареєструють. Та й ніхтоїї не підтримає* (В. Шкляр. Кров кажана). Усі химерні події відбуваються на тлі стандартного детективного розслідування й

наприкінці роману знаходять логічні пояснення. Проте фінал книги залишається відкритим та дає змогу читачам самим вирішити, розцінювати все, що описано у романі, як реальне чи ірреальне.

Повість Олени Захарченко «Дівчинка з химерами» – поєднання жорсткого реалізму життя із загадковістю та містикою. Передмістя, що описується у книзі, нічим не відрізняється від сотень інших по всій країні. Шкільні роки досить важкі для головної героїні – Олі Воробей. Тут, аби не вирізнятися із натовпу, потрібно палити, пити, нецензурно лаятися та ходити на різноманітні дискотеки. Її подруга вагітніє у п'ятнадцять й виходить заміж, там самим перервавши навчання у школі, а з самої Ольги жорстоко знущаються її однокласники. Сіра буденність для Ольги непомітно поєднується із химерністю, адже за нею всюди ходять Тінь, Мрець та язичницька жриця, що жила ще за часів Київської Русі. На сторінках повісті також згадуються Лісовик, Перелесник та Дух Міста. Усі вони невпинно стежать за буденним життям дівчинки, накладаючи акцент химерності на все, про що йдеться у книзі.

У романі Лесі Романчук «Місто карликів» події розгортаються у невеличкому українському містечку, що побудовано на території діючого вулкана. Виявляється, що у печерах міста живе його таємничий і химерний господар. Через певні проміжки часу йому потрібно здійснювати жертвоприношення. Ця місія лягає на плечі Гварді Маджорі – обраній жінці. Протягом оповіді головні герої потрапляють у містичні пригоди. Проте, окрім химерних явищ, у романі описаний цілком реальний світ. Наприклад, одна з героїнь, Христина, навчається у аспірантурі місцевого медичного університету. У романі здійснюється контрастна розповідь про чарівні обряди та процес написання та захисту дисертації, відвідування героями наукових конференцій.

Взаємопроникнення реальних та ірреальних фактів у химерній прозі XXI століття утворює специфічну часопросторову модель, у якій зруйновані кордони між справжнім та надприроднім, буденним та потойбічним. Потяг до містичного, підсвідомого, ментальної основи людини сприяє новому етапу розвитку химерної прози у XXI столітті.

Література

Владимирова, Корній 2014: Владимирова, Т., Корній, Д. Зозулята зими. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2014.

Владимиров, Корній 2015: Владимирова, Т., Корній, Д. Крила кольору хмар. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2015.

Войтович 2002: Войтович, В.: Українська міфологія. Либідь, Київ 2002.

Гранецька 2011: Гранецька, В.: Мантра-омана. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2011.

Гранецька 2013: Гранецька, В.: Тіло. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2013,

Дзюба 1987: Дзюба, І.: Рівень довіри (Штрихи до портрета Володимира Яворівського). In: Українська мова та література в школі. № 7. 1987, с. 13 – 21.

Нечуй-Левицький 2003: Нечуй-Левицький, І.: Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Обереги, Київ 2003.

Подар 2011: Подар Ю. «Магічний реалізм» і «химерна проза»: протистояння чи взаємодія? In: Літературознавчі студії: збірник наукових праць. Вип. 33. Київ 2012, с. 397 – 404.

Процайло 2014: Процайло, А.: Привид безрукого ката. Фоліо, Харків 2014

Романчук 2012: Романчук Л. Місто карликів. Богдан, Тернопіль 2012.

Словник української мови: академічний тлумачний словник (1970 – 1980): В 11-ти томах [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // sum.in.ua

Ф е д о т е н к о 2 0 1 3 : Федотенко, О.: Інтерпретація українського химерного роману другої половини ХХ століття в літературознавчому дискурсі: жанрово-стильовий аспект. In: Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. Ч. ІІ. Луганськ 2013, с. 20 – 29.

Ш к л я р 2 0 1 3 : Шкляр, В.: Кров кажана. Клуб сімейного дозвілля, Харків 2013.

Summary

This article raises the issue of separation the genre of the bizarre prose in the modern Ukranian literature and synthesis of real and unreal events in it. It was made an attempt to analyze the Time and Space scheme of the bizarre novels on the base of the works written by T. Vladimirov, D. Korniy, V. Granetskoyi A. Protsayla, A. Zakharchenko, V. Shkliar,which combine ancient Ukrainian folk beliefs and the modern world. It is made the analysis of the interpretation folk mystical images in the contemporary literature. Moreover, it was made an attempt to understand the current state of the bizarre prose and its factors which influence the popularity among Ukrainian readers.

Key words: reality, unreality, mythology, folklore, image, novel.

ЕМБЛЕМАТИЧНИЙ КОД ТЕКСТІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Солецький Олександр
Прикарпатський національний університете імені Василя Стефаника
soletskij12@ukr.net

Дослідники творчості Т. Шевченка (Д. Антонович, Ю. Бойко, Л. Генералюк, С. Гординський, І. Гузар, І. Дзюба, С. Єфремов, М. Жулинський, Г. Клочек, Б. Лепкий, Д. Наливайко, І. Франко) акцентують на особливій сугестії Шевченка-художника на Шевченка-поета. На думку М.Жулинського, сучасні студії мають орієнтуватися на комплексне вивчення Шевченка – поета-митця як цілісної творчої особистості [Жулинський 2004: 66]. Тож виявлення міжвидових взаємозв'язків і впливів образотворчого мистецтва на літературну творчість Шевченка та літератури на його мистецьку творчість [Генералюк 2011: 3] – визначає актуальність багатьох праць про Шевченка.

Шевченкознавці по-різному констатують вагомість іконічно-конвенційних презентацій у художньому самовираженні видатного українського поета, за різними літературознавчо-мистецькими методиками оцінюють та номінують явища одного джерела, що спонукає до пошуку найбільш адекватних термінологічних означень та стягнень. Так, Л. Генералюк використовує поняття *візуальний код* [Генералюк 2004: 52-61], *гіпотипозис, ексфразис* як основні засоби моделювання візуального образу України [Генералюк 2009: 3-19], *код образотворчого мистецтва* [Генералюк 2013: 3-13], *синестезійність світосприйняття* [Генералюк 2005: 29-35], *міжвидовий інтеракціонізм* [Генералюк 2008: 355-377] тощо. Попри акцентування на «образотворчому», «візуальному», «кінематографічному» кодах творчості Тараса Шевченка, все ж об'єднує ці визначення незмінна когерентність та корелятивність візуально-словесної практики у творчості видатного українського поета, де слово і візуальний образ вплетені (зіткані) у єдність.

На нашу думку, інтермедіальність та інтерсеміотичність концептосфери Т. Шевченка варто розглядати в контексті риторики «емблематизму» – особливого типу художнього смислетворення, що має тисячолітню традицію еволюціонування та інсталювання універсальних форм семіотично-семантичних презентацій. Витікаючи з первісних ритуально-міфологічних єднань слова-образу та досягнувши свого апогею у часи Бароко (Е. Р. Курціус, О. Михайлов, Д. Чижевський), емблематична форма модифіковано та трансформовано проглядається у різних художніх структурах. У Шевченка вона функціонує як принцип, що стягує візуальну репрезентацію та вербальну анотацію у фразову єдність, корегуючи та координуючи текстову референцію. Через те має дуалістичне функціонування – як домінанта синтетичної зображально-словесної практики творчого самовираження письменника та як структуральний код рецепції текстів Кобзаря, свого роду «пам'ять тексту», що об'єднує найбільш виразні та вагомі знакові репрезентанти в єдиний смисловий вузол. Джерелами, що вплинули на функціональність риторики «емблематизму» у текстах Шевченка, очевидно були його мистецькі зацікавлення та вподобання, з-посеред яких вагоме місце займав культурний спадок доби Бароко.

Давню українську літературу Тарас Шевченко сприймав амбівалентно, неприхильно оцінював занедбання народної мови та *підлеглість усіляким чужим впливам* [Ушкалов 2006: 194]. Проте мистецький, іконічний спадок української культури XVII-XVIII сприймав з великим інтересом та захопленням. Виразовий, формальний, поетикальний рівень українського бароко насамперед ототожнював з вишуканими та урочистими поставами барокових споруд, іконостасами та настінними розписами соборів та церков, гравюрами та кунтушами. Книжні пам'ятки давньої літератури, мабуть, цінував не за текстуальність, а насамперед за декоративність – майстерно оформлені фронтисписи та титульні сторінки, ілюстрації до текстів, які підкреслювали вагомість візуального компонента у літературному світлі. Невипадково з'ява першої книги «Кобзаря» продемонструвала чіпку єдність візуального та текстуального компонентів, що начебто продовжували барокову традицію розпочинати книгу емблематичним титулом. Офорт Василя Штернберга «Кобзар з поводирем» як фронтиспіс першого видання на століття візуально позначив авторську та текстову месійність, координуючи інтерпретаційні смислоформи «Кобзаря» в перехрещенні багаторівневих відносин поміж іконічними та словесними знаками, вносячи в такі референційні відносини образ та постать самого Шевченка.

Традиційно класичні елементи емблеми (зображення / малюнок (pictura), надпис / заголовок (inscriptio) і епіграма / підпис (subscriptio) [Довгалевський 1973: 236] модифіковано та латентно проступають в рецептивних інтерпретаціях «Кобзаря». Відтак, кожен текст збірки умовно внесено в парадигму контамінаційних відносин з назвою та офортом до неї, що значною мірою зумовило семантичну переакцентацію (або ж розширення) лексеми «кобзар» через взаємонакладання образу народного співця на автора та його «голос» у тексті і навпаки. Водночас, емблематична конструкція стає імпліцитним кодом стабілізування значень «наукової» метонімії та перифразу, що набули сталого термінологічного вжитку в шевченкознавстві щодо особистості самого автора – Кобзар, стягуючи візуальний контур образу та його вербальні представлення в багату семантичну тональність.

Лексема «кобзар» уже не лише символ, алегоричний образ, а насамперед слово, що має особливу емблематичну асоціативність. Лексикографічні тлумачення слова «кобзар» організовано як вибіркову малюнкову візуалізацію образу в дії: український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі [ВТСУМ: 436]. Тут підкреслено національну своєрідність постави співця, невід'ємну атрибутивність кобзи і насамперед дію (чи функцію) «спів, що супроводжується грою». У текстах «Кобзаря» ця лексема позначає не лише одну візуальну проекцію, а комплекс, що можна означити як *емблематичний мотив* [Daly 1998: 74]. Його функціональне окреслення реалізується у текстах, протягуючи лінії поміж назвою-візуальними образними представленнями-авторськими лірично-філософським коментарями. Зрештою, розширений однотипний візуальний малюнок, що повторюється у різних творах, підтверджує вагомість емблематичної практики. Сюжетну колізію поеми «Тарасова ніч» проектує початкова картина: *На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає, Кругом хлопці та дівчата, як мак процвітає. Грає кобзар, виспівує, Вимовля словами* (Т. Шевченко. Тарасова ніч).

У творі «Перебендя» з'являються ті ж схематично розширені контрасти, у яких ще Іван Франко відзначав вправність малювання словом: *ось діяльність кобзаря, співака народного, якого* ***намалював*** *(виділення наше – О.С.) нам Шевченко*

в Перебенді і яким, очевидно, й сам бажав в ту пору статися для свого народу [Франко 1980: 297].

Вітер віє-повіває, По полю гуляє. На могилі кобзар сидить Та на кобзі грає. Кругом його степ, як море Широке, синіє: За могилою могила, А там – тільки мріє (Т. Шевченко. Перебендя).

У поезії «Думи мої, думи мої»: *Виросла могила, А над нею орел чорний Сторожем літає, І про неї добрим людям Кобзарі співають* (Т. Шевченко. Думи мої, думи мої).

У цитованих фрагментах спостерігаємо схожу візуальну картину, яку наповнюють ті ж декоративні деталі – кобзар, кобза, поле, могила, співає. Вони позначають художній топос оповідності, описують простір уявної наративної позиції автора, вказуючи через визначені деталі вагомість конкретних дій та акцій – співати людям про сумне минуле і сучасне України. Зрештою, у інших текстах Т.Шевченко відкрито підкреслює свою тотожність з кобзарем, замінюючи у подібній емблематичній конструкції образ кобзаря на власний: *Заспіваю – море грає, Вітер повіває Степ чорніє, і могила З вітром розмовляє. Заспіваю – розвернулась Висока могила* (Т. Шевченко «Гайдамаки).

Подібні поетичні картини візуалізують не лише тотожність образу поета-кобзаря, але й предметно унаочнюють провідний тематичний лейтмотив – роль і силу кобзарського (авторського) голосу в зосередженні / акцентуванні й координуванні / єднанні національно-історичної пам'яті, смислову тональність збірки, що сповнена туги, розпачу та гіркоти. Відтак, єднаючись з назвою, вони вибудовують певний взаємодоповнювальний комплекс візуально-словесного смислотворення. Розширює горизонт цих семіотичних комбінацій власне поетичний текст, авторський лірично-філософський коментар, що завершує та стабілізує семантику складної емблематичної конструкції (у бароковій традиції це третій елемент емблеми – subscriptio). У такій структурованій вербально-візуальній цілісності вона функціонує як «пам'ять тексту» «Кобзаря», маючи доволі широку амплітуду текстуальних узгоджень у свідомості реципієнта.

По-особливому поетика візуально-вербальної сигніфікації простежується в поемі «Сон», стиль та структура якої спонукають до визначення особливого типу риторичного емблематизму, який тісно прив'язаний до виразових форм барокової культури.

У дослідницькому дискурсі цей твір Тараса Шевченка трактується як один з тих, що дозволяють відстежити певну тематичну схожість і світоглядну єдність творчості українського поета з попередньою літературною традицією. Природно, – зазначає Л. Ушкалов, – що поетика Шевченкових творів часом виразно нав'язується до барокових літературних форм. Скажімо, усталену риторичну схему окреслення екзистенційного вибору «того вабить те, того – те, а от мене втішає це», що на ній засновується філософський початок комедії «Сон»… поет уперше надибав у сковородинській псальмі «Всякому городу нрав і права» [Ушкалов 2006: 198-199]. Схожість, на якій акцентує український вчений, насамперед відображає змістову подібність, що, на наш погляд, лише частково і віддалено вказує на присутність барокових форм у тексті поеми. Більш виразно вони окреслюються при детальному зіставленні засадничих принципів організації «картини світу», що у бароковому дискурсі і у тексті Шевченка спрямовані на панорамне і масштабне відображення буттєвого світоустрою.

Текст поеми «Сон» зіткано як взаємонакладання різних мікроепізодів історичного буттєвого полотна України. Їхнє презентування опирається на принцип, що форматував барокові титули та фронтиспіси, конклюзії, настінні розписи, іконостаси церков та соборів. Об'єднує їх споріднена структурна організація – насичення візуального представлення через своєрідну малюнкову каталогізацію світу, створену з окремих сюжетів, та обов'язкове словесне коментування або ж у формі епіграми, тезису, диспуту, панегірика, або ж простого підпису чи назви. Тоді як у бароковій літературі – це були власне малюнкові, гравюровані на металі чи дереві образи, то у Шевченка – вони «малюються» словом та текстовою фразою. В обидвох випадках художні утворення спрямовані на вираження насиченості та наповненості зображення, словесний ж коментар увиразнює домінанту смислової значимості.

У природньому руслі провідних принципів барокової іконографії розпочинає Т. Шевченко текст поеми «Сон», у проекції картинної мозаїки творить «універсальний» малюнковий іконостас України: *Той мурує, той руйнує, Той неситим оком – За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загарбать і з собою Взять у домовину. Той тузами обирає Свата в його хаті…* (Т. Шевченко. Сон).

Проте його початковий «розпис» позбавлений сакральних централізацій, жорстокий та «нещасливий» сучасний світ руйнує священну вертикаль, і лише згадка про забутий рай апелює до його загубленої першооснови: *Так і треба! бо немає Господа на небі! А ви в ярмі падаєте Та якогось раю На тім світі благаєте? Немає! Немає!* (Т. Шевченко. Сон).

Авторський коментар до першої іконічної сцени цілком вкладається в тріадну виразовість емблатичної схеми і нагадує третій елемент, що стає своєрідним узагальненням та увиразненням ідейної інтенції усієї візуально-вербальної презентації: *Шкода й праці. Схаменітся: Усі на сім світі – І царята, і старчата – Адамові діти.* (Т. Шевченко. Сон).

Її можна означити як антропоцентричний імператив «гуманізму» та рівності – «усі ми Адамові діти», що відлунює *христоцентричністю, міцно закоріненою в попередній українській духовній традиції* [Ушкалов 2007: 321]. Тож основною рисою рефлексії поета є осмислення людини і суспільства як центрів буття усього світу, *високогуманне чуття* [Франко 2005: 64], що, за словами Д.Чижевського, було *основною рисою цілої духовної постаті Шевченка* [Чижевський 1991: 128]. Вираження її окреслюється через взаємодію візуально-вербальних десигнацій.

Уже в перших віршах поеми активно проступає візуальна ампліфікація. Нагромадження ситуативних сцен творить певну панорамну іконосферу, а увесь текст нагадує розпис «храму національної долі», архітектура якого виражає різночасні історичні карбування. Отож і огляд такої проекції потребує лету та піднесення. І начебто слідуючи законам барокової іконічної естетики, поет вносить у свій «орнамент» образ крил, що символічно опосередковані образом сови. Автор не відділяє себе від грішного світу і чітко визначає у такий спосіб своє місце в панорамному представленні, відводячи собі роль горішнього всевидячого інтерпретатора (Кобзар). Відтак, опозиція, що виникає – автор/український світ (суспільство), цілком природно формулює філософський і емблематичний дискурси, адже образ світу презентується як емблема, яку сам вибірково візуалізує та інтерпретує, творить та тлумачить наратор, що водночас є реципієнтом і критиком. Такий спосіб організації художнього наративу набуває семантичної органічності лише в структурі візуально-вербальної взаємодії, поза якою текст поеми втрачає

цілісність та логічність. Тож і її інтерпретація, смислове «засвоєння» потребує врахування та застосування емблематичного «коду». Очевидно, саме тому, поклавши в основу аналізу поеми змістовий, а не формальний принцип, Іван Франко у праці «Темне царство» називає «Сон» – одним із слабших творів Шевченка. Сама основа поеми – поет у сні перелітає Росію, а особливо Петербург, і списує картину за картиною так, як вони насуваються йому на вид, – грішать недостачею внутрішнього логічного зв'язку, так як взагалі кожний опис подорожі, де картини припадково чергуються та міняються, нічим або мало чим в'яжучися з собою [Франко 2005: 63].

Уся проекція «історичного лету» дотепно означена «сном», що фантасмагорично підкреслює особливу умовність цього видіння чи галюцинації. Поетика сновидіння дозволяє автору формувати зорові презентації у руслі оніричного гротеску, що своєрідно виявився і в бароковому мистецтві, втілюючись в різних емблематичних формах. Як це буває і в сновидіннях, – зазначає Анатолій Макаров, – на багатьох емблематичних композиціях наявні елементи чіткого, навіть надокучливого «фотографізму». Копітке деталювання поєднується (тут і там) із загальною неправдоподібністю відтворюваних ситуацій [Макаров 1994: 94]. У стилі зображень апокаліптичних картин, страшного суду, пекла, мук неправедних виписана сцена соціального устрою сучасного світу: *Заворушилася пустиня. Мов із тісної домовини На той останній страшний суд Мертвці за правдою встають. То не вмерлі, не убиті, Не суда просити! Ні, то люди, живі люди, В кадани залиті. Із нор золото виносять, Щоб пельку залити Неситому!.. А меж ними, запеклими, В кайдани убраний, Цар всесвітній! цар волі, цар, Штемпом увінчаний!*(Т .Шевченко. Сон).

У інфернально-апокаліптичні зображення поет вносить світський компонент, універсально наповнюючи сферу панорамної презентації різночасовими та різнопросторовими алюзіями, світськими та сакральними мотивами, що мають глибоку інтертекстуальну семантику – «пустиня», «домовина», «страшний суд», «мертвці встають», «кайдани», «золото», «каторжні», «вседержитель», «Цар всесвітній» тощо. У структурі цієї «картини» проглядається традиційна для християнської іконосфери кількашарова, стратифікативна проекція «підземелля, пекло – земля – небо». Безперечно, що такі наповнення провокують смислову енігматичність і трактуються амфіболічно. Варто згадати хоча б дослідницькі інтерпретації словоформи «цар, штемпом увінчаний», що по-різному тлумачились навіть в межах однієї праці: До речі, цей пассаж, - підкреслює Іван Дзюба, - змушує повернутись до версії Смаль-Стоцького про те, що під «царем всесвітнім, царем волі», закутим у Сибіру, Шевченко міг мати на увазі самого Христа – така метафора самодержавної диявольщини, - може, це припущення не таке вже й безпідставне, як нам спершу здалося [Дзюба 2005: 279].

Ледь не усі, візуалізовані словом малюнкові сцени поеми, доповнюються авторськими філософськими рефлексіями чи асоціативними коментарями. Так, до останнього, цитованого нами, фрагменту, поет додає: *А де ж твої думи, рожевії квіти, Доглядані, смілі, викохані діти, Кому ти їх, друже, кому передав? Чи, може, навіки в серці поховав? О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай! Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!* (Т. Шевченко. Сон).

Такий тип викладу підкреслює вагомість дуалістичних переходів – від зображально-виразових до абстрактно-філософських – у творчій манері автора, де «художник» змінює «поета» і навпаки. Цілісність рецепції такого тексту можлива

лише через взаємоузгодження фрагментів, які нагадують емблематизований ребус, що розкодовує читач.

Виразно емблематичними за своєю структурою є епізоди, де поет мовить про самодержавну «велич», зокрема, опис та коментар пам'ятника Петрові І, царських покоїв, «опенька засушеного», державного мордобиття тощо. Кожен з них входить до загальної іконосфери представлення образу українського світу в історично-фантасмагоричній проекції. Отже, стильовий виклад поеми «Сон» Тараса Шевченка дозволяє стверджувати вагомість риторики емблематизму у ідейному смисловираженні. Проявлення в текстах давньої емблематичної форми певним чином обґрунтовує таємничу силу «слова» унікального українського митця, своєрідність та самобутність художнього мислення, що частково виплекано естетикою та риторикою попередніх мистецьких та літературних традицій.

Література

А н т о н о в и ч 2004: Антонович, Д.В.: Шевченко-маляр. Україна, Київ 2004.

Г е н е р а л ю к 2004: Генералюк, Л.: Візуальний код Шевченка. In: Слово і час. №3. 2004, с.52-61.

Г е н е р а л ю к 2009: Генералюк, Л.: Гіпостипозис у творчості Шевченка – основний засіб моделювання візуального образу України. In: Слово і час. №3. 2009, с.3-19.

Г е н е р а л ю к 2013: Генералюк, Л.: Код образотворчого мистецтва у слові Шевченка: колористика. In: Слово і час. № 2. 2013,с.3-13.

Г е н е р а л ю к 2008: Генералюк, Л.: Поетичність у структурі мистецьких творів Шевченка і питання міжвидового інтеракціонізму. In: Художня культура. Актуальні проблеми: наук. вісник. Вип. 5. Київ 2008, с. 355–377.

Г е н е р а л ю к 2005: Генералюк, Л.: Синестезійність світосприйняття Шевченка – маляра і поета. In: Шевченкознавчі студії: зб. наук. праць. Вип. 7. Київ 2005, с. 29–35.

Г е н е р а л ю к 2011: Генералюк, Л.С.: Творчість Тараса Шевченка в контексті взаємодії літератури і мистецтва початку-середини XIX століття: автореферат дис…. докт. філол. наук. Київ 2011.

Д з ю б а 2005: Дзюба, І.: Тарас Шевченко. Видавничий дім «Альтернативи», Київ 2005.

Д о в г а л е в с ь к и й 1973: Довгалевський, М.: Поетика (Сад поетичний). Мистецтво, Київ 1973.

Ж у л и н с ь к и й 2004: Жулинський, М.: Шевченкознавство: Стан і перспективи. In: Слово і час. №3. 2004, с.61-66.

К л о ч е к 2013: Клочек, Г.: Поетика візуальності Тараса Шевченка: монографія. Академвидав, Київ 2013.

М а к а р о в 1994: Макаров, А.: Світло українського бароко. Мистецтво, Київ 1994.

У ш к а л о в 2006: Ушкалов, Л.В.: Есеї про українське бароко. Факт-Наш час, Київ 2006.

У ш к а л о в 2007: Ушкалов, Л.В.: Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. Факт, Київ 2007.

Ф р а н к о 1980: Франко, І.Я.: Переднє слово [до видання: Шевченко Т.Г. Перебендя. Львів, 1889]. In: Зібрання творів: У 50 т. Т.27. Наукова думка, Київ 1980, с. 285-307.

Ф р а н к о 2005: Франко, І.: Темне царство. In: Шевченкознавчі студії. Львів 2005, с. 56-77.

Ч и ж е в с ь к и й 1991: Чижевський, Д.: Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк 1991.

Ш е в ч е н к о 1979: Шевченко, Т.: Автобіографія. In: Твори у 5 т.. Т.5. Дніпро, Київ 1979.

Ш е в ч е н к о 1012: Шевченко, Т.: Кобзар. Вид. центр «Просвіта», Київ 2012.

D a l y 1998: Daly, P.M.: Literature in the light of the emblem: structural parallels between the emblem and literature in the sixteenth and seventeenth centuries. University of Toronto Press 1998.

Умовні скорочення

ВТСУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь: ВТФ «Перун», Київ, 2001.

Summary

Emblematic form is treated as a special type of verbally and graphically structured unity that forms a matrix of textual agreements between the author and the reader. Traditionally, the classic elements of symbol (image / picture (pictura), inscription / title (inscriptio) and epigram / signature (subscriptio) have been modified. They shaped a dormant semantic generalization in receptive interpretations of "Kobzar". Eventually, they determined the structural code of the first edition and have already designed all subsequent expanded and complemented editions.

Keywords: emblematic form, iconosphere, structure, baroque art, frontispiece, reception, symbol.

АНТИЧНІ ЛІТЕРАТУРНІ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ: ШЕВЧЕНКО Й ОВІДІЙ

Ткаченко Олена Г.
Сумський державний університет
olenasumdu@gmail.com

Античність стала тим життєдайним джерелом, яке впродовж багатьох століть стимулює розвиток європейського літературного процесу. Теми, ідеї герої, образи, архетипи, художні засоби – усе це знайшло відображення в художній творчості поетів прийдешніх поколінь. Чи не найбільше значення для культурного розвитку європейських народів мали міфи, зокрема про перевтілення, які так майстерно вперше літературно опрацював Публій Овідій Назон (43 р. до н. е. – бл. 18 р. н. е.).

Роль античної культури, її представників, насамперед Овідія, у формуванні провідних естетичних принципів Шевченка, його особистості, розвиток і функціонування античних мотивів і образів у творчому переосмисленні Шевченка досить ґрунтовно вивчені українським літературознавством, зокрема О. Білецьким, М. Біликом, В. Янішем, Ю. Микитенко, М. Майстренко, О. Ткаченко та іншими.

Що ж приваблювало Шевченка в античному поеті? Це, перш за все, схожість доль, переживань та почуттів. У одному з листів він так описував своє життя у засланні: «Геты, между которыми влачил остаток дней своих Овидий Назон, были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то и другое» [Шевченко 2001, т. 6: 105].

Як відомо, утвердження класицизму в європейських літературах сприяло пробудженню інтересу до античного мистецтва в Україні. Великий вплив на розвиток української поезії мала римська поезія, зокрема творчість видатного лірика Овідія, якого Шевченко називав «найдосконалішим творінням всемогутнього творця всесвіту» [Шевченко 2001, т. 6: 105] і високо цінував його творчість. Усе життя супроводжувала Шевченка творчість античного класика, з якою він познайомився в роки навчання в Академії, де вивчення «антиків» у всіх видах було неодмінною умовою навчання та виховання живописців, та в бібліотеці В. Ширяєва і К. Брюллова. Пізніше Шевченко згадував, що класицист К. Брюллов «мне строжайше запретил брать сюжет из чего бы то ни было, кроме библии, древней греческой и римской истории» [Шевченко 2001, т. 6: 339]. Не раз український поет-вигнанець порівнював свою долю з долею римського вигнанця Овідія. У щоденнику Шевченка читаємо: «Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин Николай запретил мне и то и другое. Оба палачи. Но один из них палач-христианин» [Шевченко 2001, т. 6: 105].

Овідій увійшов у літературу як блискучий майстер вірша, неперевершений віртуоз форми, талановитий новатор, що вніс у світову скарбницю поезії нові жанри, нові засоби художнього відображення дійсності. Визнання прийшло до нього ще за життя, але доля поета склалася трагічно.

Перша збірка віршів, що мала назву «Любовні елегії», принесла Овідію славу майстра любовної елегії. Незважаючи на те, що Овідій уважає себе послідовником Галла, Тібулла і Проперція, його елегії, на відміну від них, відзначалися відсутністю смутку, журливого тону, життєлюбством. «Любощів ніжних співець», як сам себе

називав поет, не намагається передати всю повноту і глибину любовного потягу. Для нього кохання – це світле почуття, про яке він говорить просто, щиро й співуче. *Вже я любові і служу – в таборі збройнім її. Гляньте: чим не вояк? Залюбки я воюю й ночами. Хочеш позбутись нудьги – тож і собі покохай.* (Овідій. Любовні елегії). Як бачимо, Овідій говорить про любов, але не втомлює слухача, не переконує в глибині свого почуття, не надокучає йому чуттєвістю. Дотепність, тонкий гумор, яскраві побутові сцени, стрункість і легкість вірша в поєднанні з вдалими психологічними спостереженнями дали можливість поету вірити, що «Любовні елегії» принесуть йому безсмертя. *Вірше ласкавих елегій, легка моя Музо, прощайте! Після мене мій твір буде жити віки* (Овідій. Любовні елегії).

Зовсім на інших засадах були побудовані елегії збірки «Послання»: «Героїні» теж присвячені коханню, але в них «легка Муза» поступилася місцем більш серйозній. Автор піддає поетичній обробці міфи, використовує сюжети грецьких трагедій, поезії Катулла, близькі Овідію живою безпосередністю і пристрастю почуття. Розлука з коханим, туга за ним, спогади про час, проведений разом, благання повернутися, роздуми про смерть – теми, яких торкаються листи п'ятнадцяти героїнь, написані в жанрі елегії, із застосуванням нової для тогочасної римської поезії форми ліричного монологу. Збірка стала значним літературним явищем як художнє втілення психології кохання, де декламаційний стиль словесно відтворює складну душевну боротьбу.

Наступна книга елегій «Наука кохання», яку літературознавці називають пародійно-дидактичною, побудована за принципом риторичних посібників, що були в той час досить поширеними. Автор у жартівливому тоні дає поради закоханим: як вибрати об'єкт кохання, як домогтися кохання і як його зберегти. Виклад нехитрої «науки» супроводжується ефектними настановами, побутовими сценками, міфологічними оповіданнями. Своєрідним додатком до «Науки кохання» була книга елегій «Засоби від кохання», написана в тому ж повчально-пародійному тоні. Ці пародійні поеми знаменують закінчення першого періоду творчості давньоримського поета. Нові твори свідчили про перехід Овідія до більш серйозних, «вчених» тем і підтверджували блискучий талант їх автора. У книзі «Фасти» («Місяцеслів») кожна елегія – це закінчена оповідь про події з історії Риму. Поряд з міфами, в книзі багато сюжетів з минулої і сучасної історії, що перетворило твір на своєрідний літопис і надало йому державної ваги, бо вся різноманітність міфологічних домислів, астрономічних довідок, антикварних пошуків, описів та оповідань зведена до уславлення цезаря Августа.

Джерелами поетичної збірки «Метаморфози» («Перетворення»), що складається із п'ятнадцяти книг, стали греко-римські міфи про перетворення богів або людей у тварин, птахів, рослин, каміння, зірки тощо. Тема перетворення посідає вагоме місце в міфології стародавніх народів. Ці міфи набувають особливого поширення у римлян. Античні поети часто зверталися до них, але зазвичай піддавали поетичній обробці одне-два. В Овідія ж їх нараховуємо 250 - від сотворіння світу, яке є першим перетворенням, і до новітньої офіційно визнаної «метафоризми» перетворення Юлія Цезаря на комету. Із величезної кількості ефектно викладених сказань, що роблять твір витонченою новелою, назвемо кілька найбільш відомих: перетворення Дафни на лаврове дерево, Нарциса і Гіацинта – на квіти, Ніаби – на кам'яну брилу, розпусних жінок – на скелі. Добре відоме було в Україні й сказання про Філемона і Бовкіду, що прожили все життя в коханні, злагоді і перетворилися у зелені дерева. Овідій з незвичайною легкістю чергує сумні і веселі картини,

зворушливі і жахливі, піднесені й смішні у творі «Пігмаліон», де йдеться про перетворення статуї у дівчину. Любов постає в найрізноманітніших проявах, хоча і є далеко не єдиною темою. Зрозуміло, автор досконало володів майстерністю композиції, що дало йому можливість із окремих елегій, ідилій, мініатюр створити оригінальну цілісну розповідь. Поет закінчує свій твір з вірою, що створив пам'ятник, якого не знищить ні гнів Юпітера, ні вогонь, ні меч, ні нищівний час. Так і сталося. «Метаморфози» – один із найвідоміших літературних творів у світі. Водночас найвищим досягненням Овідія стали «Скорботні елегії», в основі яких – неймовірна туга поета-вигнанця. *Радісно в щасті співав я: у тузі співаю тужливо* (Овідій. Скорботні елегії).

Заплутаний у якусь придворну інтригу, поет особистим наказом імператора Августа був висланий з Рима на околицю Римської держави в місто Томи (тепер Констанца, Румунія). Там і пройшли його останні 10 років. Все, що пережив і про що згадував, про що думав і про що мріяв, поєднане з неперевершеним поетичним талантом, знайшло відображення в 5 книгах «Скорботних елегій» і 4 книгах «Послань з Понту» («Понтійських послань»). *«Образ правдивий мій – в пісні моїй»,* – запевняв поет і співав про себе. Саме щирість і простота, журливі й суворі тони, якими він передає свої глибокі людські страждання, зробили його «Скорботні елегії» безсмертними і дали римській літературі зразки нового ліричного жанру – суб'єктивної елегії, не пов'язаної з темою кохання [Ткаченко 2004: 32].

Творча спадщина Овідія щедро живить своїми темами, мотивами, настроями і образами європейську літературу та мистецтво. Античний класик учив мові кохання середньовічну Європу. Подібно до Вергілія, він став героєм легенд. В епоху Відродження сюжети Овідія зазнавали незліченних переробок, із них створювали новели, опери й балети. В українській літературі образ видатного римського поета тісно пов'язаний з ім'ям Шевченка.

У XVI і XVII ст. в Україні, поряд з Горацієм, найбільш популярним був Овідій. Творчість класиків римської літератури широко вивчалась, перекладалась і використовувалась ще з XVI століття. Учні київських і львівських шкіл читали в оригіналі Вергілія, Горація і Овідія [Харлампович 1898: 307]. На початку XVIII ст. був здійснений прозовий переклад восьми книг «Метаморфоз» Овідія (щодо автора перекладу вчені сперечаються, називаючи імена Дмитрія Ростовського та І. Мальцева, учителя латинської мови школи, якою керував Дм. Ростовський [Пачовський 1961: 71].

«Скорботні елегії» та «Послання з Понту» дали світовій літературі нову, не знану раніше тему самотності. Твори Овідія часів заслання – це перший крик душі поета-вигнанця у світовій літературі, який переніс страшні душевні муки, щоби не тільки вижити, а й залишитися людиною. *«Відгомін мого стогону прозвучить у віках»,* – писав Овідій (Овідій. Скорботні елегії). І дійсно, тема самотності стане однією з найпоширеніших у ліриці, а долю Овідія час від часу будуть повторювати поети-вигнанці, жертви жорстоких тиранів, диктатур та різних режимів. Проте найвиразнішою, найсильнішою паралеллю Овідієвої долі стала доля українського поета XIX ст. Тараса Шевченка, який не раз під час заслання порівнював себе з античним поетом і був добре обізнаний з його сумними поезіями. У цьому переконує спільність мотивів скорботних елегій Овідія і «невольничої» лірики Шевченка, наскрізь пронизаної тугою, болями, жалями, що є найтрагічнішою не тільки в українській, а й мабуть, у світовій літературі.

Шевченко не тільки вивчав твори античних авторів, а й критично їх осмислював, враховуючи власні погляди на літературу та творчу діяльність. Про це свідчать чимало моментів із його творів, зокрема російських повістей, «Щоденника», листів, де античність органічно входить у мову автора та його персонажів, у сюжети тощо. Але особливо полюбляв Шевченко Овідієві «Метаморфози» і широко використовував «перетворення» в своїх творах, надаючи їм викривально-соціального значення й національного колориту.

У баладі «Сова» жінка в уяві нетямущих дітей перетворюється на Сову. Вона бігає простоволоса, голосить і виє, збожеволівши від горя: єдиного сина забрали в солдати. *А уночі розхристана І простоволоса Селом ходить – то співає, То страшно голосить. Люди лаяли…бо, бачте, Спать їм не давала Та кропиву під їх тином і білян топтала. Діти бігали з паліччям Удень за вдовою По Вулицях та, сміючись…Дражнили С о в о ю* (Тарас Шевченко. Сова). Слід зазначити, що в часи Шевченка селян, відданих у рекрути, щоб вони не втекли, заковували в кайдани. Віддання юнаків в солдати вважалося довголітньою каторгою, де їх чекали нелюдські муки.

У баладі «Тополя» дівчина не перенесла розлуки з милим і стала Тополею. *Зілля дива наробило – Тополею стала. Не вернулася додому, Не діждала пари; Тонка-тонка та висока – До самої хмари. По діброві вітер виє, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу* (Тарас Шевченко. Тополя). Звернімо увагу на українські народні пісні про дівчину, яку ворожка обернула на тополю. У центрі твору – типовий соціальний конфлікт: мати силує доньку вийти заміж за багатого старого (мотив примусового одруження поширений в багатьох українських народних піснях). Як бачимо, це яскравий зразок взаємодії українських фольклорних та античних елементів.

Після смерті оживає лілеєю позашлюбна донька одного пана. На неї, яка нічим не завинила перед людьми, падає їх прокляття за те, що вчинив її батько. *За що мене, як росла я, Люди не любили? За що мене, як виросла молодую вбили? За що вони тепер мене В палатах вітають, Царівною називають, Очей не спускають З мого Цвіту?Дивуються, Не знають, де діти!...І заплакала Лілея Росою-сльозою…Як була я людиною Як я мордувалась* (Тарас Шевченко. Лілея). В основі балади – перетворення дівчини на рослину. Можна припустити, що цей мотив був навіяний безпосередньо Овідієвими метаморфозами.

На могилі хлопця стають тополями дівчата-суперниці, що його отруїли. *Коло гаю в чистім полі, На самій могилі, Дві тополі високії Одна одну хилять. І без вітру гойдаються, Мов борються в полі. Ото сестри-чарівниці – Отії тополі* (Тарас Шевченко. Коло гаю в чистім полі.). Сюжет твору – фольклорні мотиви суперництва у коханні, отруєння дівчиною зрадливого хлопця та перетворення її на тополю. Отже, ситуаційне підґрунтя метаморфози зовсім інше, ніж у баладі «Тополя», де також наявний цей мотив. Серед прототипів балади – народні українські пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці…», «Ой у полі дві тополі…», «Шелесть по долині».

В одній із елегії, сумуючи за померлим коханим, дівчина обертається червоною калиною над могилою милого. *Коли ж згинув чорнобривий – То й я погибаю. Тоді неси мою душу, Туди, де мій милий; червоною калиною постав на могилі.* (Тарас Шевченко. Думка (*«Вітре буйний, вітре буйний»*). Зачин вірша – згадка про вітер як посередник між розлученими закоханими – має паралелі в народних піснях («Повій, вітре буйнесенький з глибокого яру…». «Ой повій, вітре, в тую сторононьку…») та в писемній поезії «Плач Ярославни» в «Слові о полку

Ігоревім». В іронічному роздумі, написаному в Оренбурзі, Шевченко переосмислює останню частину «Метаморфоз» Овідія про переселення душ з одних тіл у інші.

Тема перевтілень, корені якої сягають докласового фольклору, сфери анімістичних уявлень про природу світу, посідає значне місце у фольклорі всіх народів – в античному і слов'янському зокрема. Багата перетвореннями людей на рослин, тварин, птахів, каміння тощо пісенна та баладна спадщина українського народу. Вчені вважають, що це так звані національні версії світових сюжетів, які увійшли до творчої скарбниці українського народу або як наслідок докорінної переробки запозичених сюжетів, або частіше – як результат того, що однакові умови суспільного життя різних народів породили подібні явища. «Метаморфоза в поезії Шевченка, – слушно зауважує дослідниця зв'язків творчості Шевченка з античністю М. Майстренко, – органічно входить в систему художнього всесвіту поета та його образного мислення, яке ввібрало багатовіковий етичний та естетичний досвід українського народу та його поетику» [Майстренко 1992: 110].

Тема метаморфоз опрацьовується Овідієм і Шевченком по-різному. Це пояснюється багатьма чинниками, перш за все різними епохами і суспільним станом поетів, різним рівнем поетичної свідомості, а також своєрідністю поетичної індивідуальності поетів, їх світобаченням та відмінністю ідейно-естетичної системи, властивої кожному з них. Відтак, як слушно наголошував О. Білецький, йдеться про паралелі, а не запозичення і наслідування [Білецький 1960: 321]. Джерелом Овідієвих «Метаморфоз» були міфи про перевтілення і елліністична естетика. Взаємодія й тісний зв'язок українських національно-фольклорних та античних елементів – джерела творів Шевченка.

«Метаморфози» Овідія – це бажання автора витворити поетичний образ еволюції світу, визначити місце людини в ньому, закарбувати складний суперечливий світ античної людини, її ставлення до природи, філософські та естетичні погляди. У Шевченка кожен твір про перевтілення порушує соціальні та морально-етичні проблеми доби кріпацтва й незалежності держави і відтворює духовний світ українки, жінки-кріпачки. «Здорова, світла і чоловіколюбна натура нашого поета виявилася, – за словами І. Франка, – у баладі «Тополя». І коли поет змалюванням дерева-сироти в степу зумів збудити наше співчуття, те змінюється ще змалюванням стану бідної, покинутої дівчини. На збудження сього щиро людського співчуття, а не на викликання страху і моторошності поклав Шевченко головну вагу у своїй баладі» [Франко 1980: т. 28, 86–87].

Кожна метаморфоза і у Шевченка, і у Овідія стає художнім осмисленням долі окремої людини. Але, на відміну від Овідія, який детально змальовує процес перевтілення, коли з його уваги не випадає жодна дрібниця, а емоційна напруженість, душевні страждання і ліризм створюють правдоподібну картину, у Шевченка він майже відсутній. Поета цікавлять реальні переживання своїх героїнь, причини і результат, а не сам процес перевтілення. А причина звернення до перевтілень у обох поетів одна і та ж: неможливість залишатися в наявному стані. Це може бути кара за злочин, помста, нещасливе кохання або, навпаки, щасливе. Метаморфози і в Овідія, і у Шевченка, що породжені неймовірною тугою, – найбільший прояв емоційного напруження, який спонукає читача відчути, з одного боку, всю силу страждання, а з іншого – непереможність духу. Художні образи, які створює Шевченко засобом перевтілень, виступають в найрізноманітніших формах з великою кількістю відтінків. Функцію метаморфоз виконують порівняння з виразним стилістичним забарвленням та розгорнуті порівняння-параболи.

До метаморфоз Шевченко звертався упродовж усього творчого шляху, вони завжди виступали поетичним засобом викриття соціального зла несправедливого самодержавно-кріпосницького ладу, що вбиває в людині все найкраще. Зростання внутрішньої ненависті до жорстокості, розбещеності і нелюдяності існуючого ладу загострювало соціальну спрямованість творів і примушувало Шевченка час від часу спрямовувати свій погляд до життєдайного джерела античної літератури, історії та міфів. Свою любов до римського поета наш Шевченко проніс через все життя.

Література

Білецький 1960: Білецький, О. І.: Шевченко і західноєвропейські літератури. Держлітвидав УРСР, Київ 1960.

Майстренко 1992: Майстренко, М. І: Шевченко і античність: літературознавчий нарис. Маяк : Бригантина, Одеса 1992.

Пачовський 1961: Пачовський, Т.: «Метаморфози» Овідія в українській літературі. In: Публій Овідій Назон. Львів 1961.

Ткаченко 2004: Ткаченко, О. Г.: Українська класична елегія. Видавництво СумДУ, Суми 2004.

Франко 1980: Франко, І. Я. Зібрання творів: У 50 т. Наукова думка, Київ 1980.

Харлампович 1898: Харлампович, К.: Западнорусские православные школы XVI и XVII века. Типо-литография Императорского университета, Казань 1898.

Шевченко 2001: Шевченко, Т. Г.: Повне зібрання творів: У 12 т. Наукова думка, Київ 2001.

Summary

The article deals with the role of Ovidius in formation of esthetic principles of Shevchenko's personality. The author focuses on the fact that the sources of Ovidius' creativity are myths and Hellenistic esthetics. The sources of Shevchenko's works are interaction and close relationship of antique traditions and Ukrainian national folk traditions. Metamorphoses were the essential part of Shevchenko's creativity and poetic means of exposing social evil of the wicked autocratic feudal regime.

Key words: antiquity, traditions**,** reincarnation, plot, image, hero, archetype.

ТИПОЛОГІЧНЕ ВИТЛУМАЧЕННЯ ОБРАЗІВ КАЇНА І АВЕЛЯ ЯК ОСОБЛИВА ГЕРМЕНЕВТИЧНА ТА ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ

Ткаченко Олена П.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
tagabat@bigmir.net

Типологічне тлумачення, або ж тлумачення за аналогією, – особлива герменевтична стратегія пошуку й розкриття питоменних відповідностей між образами Старого і Нового Заповітів. Згідно з цим підходом, «Старий Заповіт у цілому вважається прообразом, провістям Нового Заповіту» [Головащенко 2001: 225]. Концепція префігурації передбачає, що первообрази (прообрази / образи / тіні / фігури / віцефігури / типи / типоси / антипоси / прототипи) дочасно приховують, таємно вказують та символічно розкривають Істину. Прообразність тісно переплітається з алегоричним та анагогічним тлумаченням Біблії і належить до т. зв. таємного (містичного) прочитання Святого Письма.

Авторитетність префігурації як методу тлумачення є найвищою, оскільки цей «ключ розуміння» подав своїм учням сам Христос: «*І Він почав від Мойсея, і від Пророків усіх, і виясняв їм зо всього Писання, що про Нього було*» [Лк. 24:27]. Конкретний приклад типологічної інтерпретації Святого Письма з вуст Христа – тлумачення історії старозаповітного пророка Йони: «*Рід лукавий і перелюбний шукає ознаки, – та ознаки йому не дадуть, окрім ознаки пророка Йони. Як Йона перебував у середині китовій три дні і три ночі, так перебуде три дні і три ночі й Син Людський у серці землі. Ніневитяни стануть на суд із цим родом, – і осудять його, вони бо покаялися через Йонину проповідь. А тут Більший, ніж Йона*» [Мт. 12:39-41]. Пророк Йона виступає тут прообразом Спасителя, а його перебування в череві великої риби й чудесне визволення на третій день – прототипом Христової смерті, поховання та воскресіння. У християнській традиції Ісус був першим, хто вдався до прообразного тлумачення Старого Заповіту, однак у часи Його життя вже існували техніки типологічного витлумачення Писання, насамперед «мідраш», розроблений книжниками-фарисеями [Головащенко 2001: 236-7].

Подальший розвиток префігуративної моделі тлумачення Святого Письма міститься в Посланнях апостола Павла. Саме він дає канонічне визначення прообразності, мовлячи про «*образи і тіні небесного*», й подає цілу низку типологічних відповідностей: Агар і Сара – Старий і Новий Заповіти, обрізання – хрещення, священики Закону – Первосвященик Христос, їхні жертви з крові козлів і телят – Христова кров на Голгофі, скінія «по образу» – нерукотворна святиня, загалом же Закон називається «*тільки тінню майбутнього добра*» [Євр. 10:1].

Утвердження префігуративного методу пов’язане з діяльністю богословів Олександрійської школи (Пантена, Климента Олександрійського, Орігена, Філона Олександрійського). З часом він стає загальноприйнятим; «на прообразному підході ґрунтується богослужбове, літургійне застосування біблійного тексту» [Головащенко 2001: 225-6]. У патристичній літературі знаходимо подальший розвиток прообразної інтерпретації старозаповітних фігур: Божа заповідь Адамові не їсти з дерева пізнання добра і зла трактується як прообраз посту, постання Єви з ребра Адама означає

виникнення Церкви з «боку Христа», три мужі, що відвідали Авраама і Сару, – це т. зв. старозаповітня Трійця, жертвоприношення Авраама асоціюється з хресною офірою, потоп натякає на винищення грішників вогнем у геєні, Мойсей, Йосип мисляться як прототипи Христа. Префігураційний метод передбачав увагу до подробиць старозаповітних оповідей, значущі деталі тлумачилися в символічному сенсі. Так, Єфрем Сирін та Іоанн Златоуст вказували, що Авраам примушує свого сина Ісака самого нести дрова для цілопалення, що служить прообразом Христа Спасителя, який ніс свій хрест [Гищук 2011: 7].

Канонічна екзегеза, як бачимо, розуміла префігурацію як особливий метод виявлення взаємопов'язаності Старого і Нового Заповітів, прочитання першого через призму благої звістки. Однак у потрактуванні прообразності як «тіні» від Істини були закладені значно ширші інтерпретаційні можливості. Скажімо, Іоанн Златоуст пов'язує біблійні фігури з явищами реального життя, дотичними до кожної людини, і навпаки. Так, єгипетське рабство єврейського народу Святитель тлумачить як гіркий стан душі грішника, сповненої непотрібних і даремних турбот [Золотоустий 2014: 242], а таїнство шлюбу – навздогін апостолу Павлу, – як образ містичної Єдності Христа і Церкви [Золотоустий 2014: 330].

В епоху Бароко префігураційна концепція зазнала істотного розширення шляхом включення в її систему не лише біблійних, а й язичницьких образів, відбулося «*накидання Язонові, Орфеєві, Геркулесові, Юпітерові чи Діані «прообразних» функцій старозаповітніх персонажів*» [Ушкалов 2006: 51]. Парадоксальні образи Христа – Епікура та Марії Панни – Слічної Діанни не варто розглядати як поетичну примху авторів, адже вони відбивають концепцію барокового універсалізму, втілену, зокрема, в герменевтичній настанові: «*Не заключайте боговѣдѣнія в тѣснотѣ палестинской. Доходят к богу и волхвы, сирѣчь философы. Един бог иудеев и языков, едина и премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ и язычники тма»* [Сковорода 1973: 305].

Наведені факти засвідчують, що префігурація як герменевтична стратегія не була статичною і з часом навіть перетворилася на художню модель, в основі якої лежало типологічне зіставлення віддалених образів, узятих передусім зі Старого та Нового Заповітів, або ж з будь-яких інших, христологічно закцентованих, культурно-релігійних просторів.

Одна з найцікавіших префігурацій Старого Заповіту пов'язана з образами Каїна і Авеля. Як невинна жертва Авель є прототипом Христа. Авелева офіра Богові – «*від первородних з отари та їхнього лою*» [1 М. 4:4], прообразно натякає на хресну жертву, а її прийняття Господом – на те, що спасіння купується «кров'ю». З іншого боку, префігураційний сенс жертвоприношення дозволяє глибше зрозуміти текст Старого Заповіту, оскільки дає відповідь на питання, чому Бог прийняв криваву офіру Авеля і відкинув безкровну жертву Каїна. Таким чином прообразність засвідчує, що «Новий Заповіт приховується в Старому, Старий розкривається в Новому» [Головащенко 2001: 247].

Як і Авель, Христос зазнав смерті від братів по крові [Мт. 27:25], мотивом убивства в обох випадках була заздрість (про заздрість до Христа мовиться, наприклад, під час церковної служби в страсні четвер та п'ятницю). Авель – перший мрець в історії людства, «*первістком серед покійних*» названо і воскреслого із мертвих Христа [1 Кор. 15: 20]. Перефразовуючи апостола Павла, Іоанн Златоуст у

«Розголосному слові на Великдень» каже: «*Христос, що воскрес із мертвих, став початком померлих*».

Пропущені через призму Нового Заповіту деталі оповіді про Каїна і Авеля, що в контексті Старого Заповіту сприймалися за побутові й неважливі, набувають глибокого метафізичного значення. Так, фах Авеля – пастух, і його жертва Богові – ягнята прообразно свідчить про Христа як Агнця Божого («*Оце Агнець Божий, що на Себе гріх світу бере!*» [Ів. 1:29]) та Доброго Пастиря («*Я – Пастир Добрий! Пастир добрий кладе життя власне за вівці*» [Ів. 10:11]). Отже, маємо такі типологічні відповідності:

АВЕЛЬ	ХРИСТОС
невинна жертва	невинна жертва
кривава жертва (вбитий)	кривава жертва (розіп'ятий)
жертва брата	жертва братів по крові
вбитий через заздрість	вбитий через заздрість
перший мрець на землі	перший мрець, що воскрес
Пастух	Добрий Пастир
приніс у жертву Богові ягнят	Агнець Божий як жертва за гріхи світу

Авель як прообраз Христа широко представлений в українській бароковій літературі, наприклад, у драмі «Дєйствіє на страсти Христовы списанноє». М. Сулима в праці «Українська драматургія XVII–XVIII ст.» зазначає: «Автор драми показує історію спасительної жертви Христа через старозаповітні паралелі – історії Каїна і Авеля, Йосипа і його братів, Йова [...]» [Сулима 2005: 64]. На прообразність Авеля та його жертви натякає М. Довгалевський у драмі «Владотворний образ людинолюбства Божого» (1737 р.):

А В Е Л Ь П Р А В Е Д Н И Й
Від брата я свойого з життя свого звівся,
І вже я сподівався: від зла увільнився,
Гадаючи, страждалець, спокій, радість мати.
С М Е Р Т Ь
(до Авеля)
Волію замість миру сіть смертну подати.
Малії твої жертви, принесені Богу,
Не зможуть дати поміч спасти від такого [Воскресіння мертвих 2007: 454].

Образ Авеля типологічно пов'язується з Христом через оцінку його жертви як малої, не здатної звільнити людину від смерті і пекла, таким чином офіра Авеля постає «тінню», блідою подобою викупної жертви Спасителя. Подальша поява в сцені Мойсея-пророка та Йосипа Прекрасного будується за тією ж префігуративною моделлю, ці персонажі пов'язуються з Христом спільним символічними деталями: Мойсей просить пронести повз нього чашу страждань і смерті, «*що праотець був випив, мені щоб не пити*», а Йосип Прекрасний згадує про підступ братів, статус «другого царя» та свою знаменитість.

Дмитро Туптало у вірші «Вѣнец от дванадесят звѣзд, от бремене крестнаго просиявших» (XVII ст.) порівнює Христа з Авелем, хресну жертву Спасителя з його благодатним даром Богу:

Пріемше крест, восходит Ісус на Голгофу,
Аки Авел, принести хотяй Саваофу
Жертву: ему же в сердцу огнь любве палает,

Имъже на крестh в жертву Отцу согаряет [Українська поезія 1992: 292].

У XVI–XVII ст. образи Каїна і Авеля актуалізуються в контексті затятих релігійних змагань і суперечок як у західноєвропейській, так і в українській літературі. З'являється потрактування біблійних братів-антагоністів як двох ворогуючих церков. На використання цієї моделі натрапляємо в анонімному вірші «О гоненіи на Святую Церков» з рукописного «Загоровського збірника» (XVII ст.):

Каин и Авель двѣ церкви значили,
иже из Адама сыны ся родили,
Которыи Богу офѣры принесли
и молитвы свои к Богу вознесли.
Але грѣшный Каин Богу не угодив
и з лукавым сердцем к нему приходив.
Авель же пред Богом простоту указав,
и Бог єго дары на офѣру приняв.
А коли молитвы Авель Богу отдал,
Каин єго зараз убити помышлял,
И по малом часѣ онаго умертвил,
але и Бог єго праведно показнил,
И мерзкую жертву онаго отразил,
єго же молитвы Вышній не возлюбил,
иже по зависти Авеля погубил.
И братоубійство на земли сотворил,
и кров праведную, яко воду пролил.
И нынѣ таковы Каинови внуки,
выникаючи в остатніи вѣки,
Иже снопы злостей на жертву влагають
и души праведных хитро погубляють,
Славицею людською себе заслонили
и Христово имя себѣ прилучили,
Але суть далече от святаго пути,
и в беззаконіи навыкли пребыти,
Свою честь и славу на земли коренять,
а славы Божеи любити не хотять [Українська література 1988: 493].

Анонімний автор не просто наводить і розвиває префігурацію: Каїн і Авель – дві братські церкви, а й обґрунтовує її: «*иже из Адама сыны ся родили*», тобто натякає на прообразну співвіднесеність образів Адама – батька Каїна і Авеля, та Христа – «отця» Церкви (в історичній перспективі – її двох гілок). Подальший виклад біблійної історії двох братів асоціюється з католицькою та православною церквами, що надає йому самобутнього звучання. Особливого полемічного підтексту набувають підкреслені у вірші простота Авеля і лукавство Каїна. Відомо, що католицькі письменники XVI–XVII, пишаючись високим розвитком своєї науки й освіти, висміювали «простоту» православної церкви. Полеміст з православного боку натомість закидали католиками ухил у нововведення та надмірне мудрування. Давньоукраїнський поет підносить простоту Авеля як чесноту, свідчення чистоти його дару Богові. Виразне протиставлення інтелектуального – духовному є звичним у змалюванні психологічного зіткнення братів-антагоністів. Простоту молодшому

брату приписували Дж. Байрон, І. Франко, Віра Вовк, власне, в їхніх прочитаннях саме вона послужила приводом до злочину.

Братовбивство переноситься у творі у сферу церковну, його мотивом традиційно оголошується заздрість. Автор апелює до концепту Каїнового роду, називаючи католицький клір «Каїновими внуками», які гублять праведні душі, привласнили Христове ймення, служать людській, а не Божій славі, чинять беззаконня та зло. Вони «*суть далече от святаго пути*», каже поет, натякаючи на символ «Каїнова путь» із застереження апостола Юди: «*Горе їм, бо пішли путтю Каїновою*» [Юд. 1:11].

У перспективі префігурації «Каїн і Авель – ворогуючі церкви» автор вдається до анахронізму: Бог не приймає жертви і молитви Каїна в покару за вбивство брата. Тут розгортання прообразності доходить до максимальної полемічної гостроти – мовиться про «*мерзкую жертву*» Каїна, неприйняту Богом, що типологічно пов'язується з католицькою євхаристією. Асоціація з безкровною та кровною жертвами біблійних братів посилюється, коли згадати, що в часи написання вірша католики подавали мирянам Святі Дари лише під одним видом – євхаристичним хлібом (т. зв. гостії, облатки, опрісноки), пересотвореним на Тіло, тоді як православні зберігали причастя для всіх вірних хлібом і вином (Тілом і Кров'ю). Принагідно додамо, що заборона причащати світських осіб Кров'ю Христа була знята католицькою церквою на II Ватиканському соборі (1962–1965 рр.)

Вірш завершується закликом до православних зберігати чисту віру, послух і терпіти від «убивці-брата»; авторський оптимізм зосереджений на духовній винагороді за це:

Але Бог єсть святій и злыми ся брыдить,
иже своя враги вовѣки погубить,
Любить за нас чистую пріяти офѣру,
и кажет чистую заховати вѣру.
Без єреси и грhха Богу ся явѣмо
и послушанієм оного почтѣмо,
За послушаніє царство нам дарує̑т,
за преслушаніє ж муки уготуе̑т.
Яко Авель, терпѣмо, от убійцы брата,
и будет молитва пред Вышним пріята [Українська література 1988: 494].

Тінь Каїна падає на католиків і в полемічному вірші «На злую єдності» із того ж таки «Загоровського збірника»:

Нехай же дружат с Каином римляне,
и положит их Бог в такоє же караньє,
Нехай же их страхи нас не отлучають
от любви Христовы, аще и вбивають.
И даров и лестей от них не пріймѣмо,
и Божеи славы тлѣнным не даdhмо.
Слышите, слышите, всѣ купно народы,
из єретиками не мѣвайте згоды,
Не в палатах златых Господа шукайте,
але єго з неба славно ожидайте [Українська література 1988: 494].

Вади тогочасного католицької церкви викриті у вірші живим поетичним словом. Згадується тут і непомірна земна велич (золоті палати), підкуп і облуда (прелесть, фарбовані словеси, лесть неправедних), і силове примушення православних до унії. Всьому цьому протиставляється духовний вимір – любов Христова, Божа слава, небо. Як і в попередньому вірші, тут католики названі єретиками, з якими автор закликає не мати згоди, що слід розуміти – «не входити в унію». Емоційність останніх рядків твору посилена безпосереднім зверненням до читача:

Остатніи вѣки, але ты спасайся,
и до папѣзкои купи не злучайся,
И страхом и датком уловлен не буди,
и доброту Христову в сердцѣ соблюди [Українська література 1988: 494].

Порівняння церкви з Каїном настільки несподіване, що змушує замислитися над його походженням. Вже говорилося, що тут вирішальну роль зіграла префігурація: Адам (отець Каїна і Авеля) – Христос (отець церкви). Видатний християнський мислитель III ст. Оріген у філософській праці «Peri Archon» («Про начала») запропонував таку когнітивну модель: «І якщо Єва послужила апостолу образом церкви, то не дивно, що й Каїн, який походить від Єви, і всі наступні люди, що за походженням сягають Єви, служать образами церкви, оскільки у вищому розумінні всі походять від церкви» [Ориген 2000: 349]. Тут ідеться про префігурацію Адам – Христос, Єва – Церква, яку Оріген розвинув у тому сенсі, що всі люди, починаючи від Каїна – першої народженої, а не створеної людини, мають вище духовне походження. Отже, в творі «Peri Archon» Каїн розглядається як прообраз церкви у виключно позитивному розумінні, натомість полеміcти пізніших часів, скориставшись тією самою мисленнєвою конструкцією, надали їй цілком іншого значення і звучання.

Концепція прообразності пройшла розвиток від особливої герменевтичної стратегії до художньої моделі. Потрактована найперше як місток між Старим і Новим Заповітом, ця концепція дозволила пов'язати біблійні образи з реальним життям, античну мудрість – з християнським одкровенням. Однією з найпродуктивніших префігурацій у літературі стали образи Каїна і Авеля, засвідчивши безмежну здатність до адаптації відповідно до культурно-релігійних просторів, художніх потреб, ідеологій та авторських інтенцій.

Література

Б і б л і я 1 9 8 8: Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Німеччина [Б.м.в.] 1988.

В о с к р е с і н н я м е р т в и х 2 0 0 7: Воскресіння мертвих: Українська барокова драма. Антологія. Грамота, Київ 2007.

Г и щ у к 2 0 1 1: Гищук, І.: Біблійні прообрази хреста у світлі богослужіння свята Воздвиження Чесного Хреста. In: Голос православ'я. № 19. 2011, с.7.

Г о л о в а щ е н к о 2 0 0 1: Головащенко, С.: Біблієзнавство. Либідь, Київ 2001.

Д у х о в н ы й а л ф а в и т 2 0 0 0: Духовный алфавит: Григорий Сковорода и литература его времени. Славянский диалог, Москва 2000.

З о л о т о у с т и й 2 0 1 4: Золотоустий, Й.: Зібрання повчань. Місіонер, Жовква 2014.

О р и г е н 2 0 0 0: Ориген: О началах. Амфора, Санкт-Петербург 2000.

С к о в о р о д а 1 9 7 3: Сковорода, Г.: Повне зібрання творів: У 2 т. Т. 1. Наукова думка, Київ 1973.

С у л и м а 2 0 0 5: Сулима, М.: Українська драматургія XVII–XVIII ст. Фоліант, Стилос, Київ 2005.

У к р а ї н с ь к а л і т е р а т у р а 1 9 8 8: Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори. Наукова думка, Київ 1988.

У к р а ї н с ь к а п о е з і я 1 9 9 2: Українська поезія: Середина XVII ст. Наук думка, Київ 1992.

У ш к а л о в 2 0 0 6: Ушкалов, Л.: Есеї про українське бароко. Факт – Наш час, Харків 2006.

Summary

In the article the concept of prefiguration is examined: its theoretical background and genesis, the examples of how the Old Testament images can be interpreted by using this method are shown. The development of prefiguration from special hermeneutical strategies to artistic model is investigated. The usage of biblical images of Cain and Abel as prototypes in Ukrainian baroque drama, poetry and religious controversy is analyzed. The typological correspondence between two images of Abel and Christ are given, the problem of national and religious adaptation of Bible's brothers-antagonists in the old Ukrainian literature is raised.

Key words: hermeneutics, Abel, Cain, Christ, Bible, Old Testament, New Testament, prefiguration, prototype, Baroque.

КОРДОЦЕНТРИЗМ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Єщенко Наталія
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
nata.lubyst@gmail.com

Поезія Т. Шевченка наповнена символами, «знаковими» словами, які повторюються з твору в твір. Як зазначає М. Коцюбинська [Коцюбинська 2004: 80], поезії Шевченка характерна повторюваність, своєрідна одноманітність образів. Це питома якість його поезії. Повторення і розвиток одних і тих самих мотивів, тем, образів, конструкцій, інтонацій закономірні для поетичної системи Шевченка. Це вказує на концептуальний характер мотивів та образів у поета. Одним з таких визначальних образів поетичної творчості Т. Шевченка є *серце*.

Український народ – кордоцентричний народ, який живе серцем [Ушкалов 2014]. За словами В. Барки, поезія Т. Шевченка стала найсердечнішою в історії світової лірики. Лексема *серце* – одна з домінантних лексем у поезії Т. Шевченка. Вона входить до першої сотні повнозначних лексем частотного словника поета і вживається в його україномовних творах 236 разів [Конкордація 2001]. За методикою домінантного аналізу, розробленою вченими Курської лінгвофольклористичної школи на чолі з професором О. Хроленко [Гливінська 2004], до списку перших ста найуживаніших повнозначних лексем входять слова, важливі для мовної картини світу письменника. Високочастотні лексеми показові для встановлення стильової манери автора. Всі події у творах Т. Шевченка розгортаються в серці людини, в серці персонажа чи ліричного героя. Образ *серця* у Т. Шевченка досліджували С. Смаль-Стоцький, О. Яковина та ін.

У поезії Т. Шевченка традиційно для української мовної ментальності переважає вживання слова *серце* в переносному значенні «символ почуттів, переживань, настроїв людини»: *Грає* ***серце*** *козацькеє, а думка говорить* (Думка), *За чорнії брови* ***Серце*** *рвалося, сміялось, Виливало мову* (Думи мої, думи мої). Акцент у семантиці слова *серце* на емоційних переживаннях підкреслюється у контекстах, де серце постає джерелом бажань і пристрастей, непідвласних розуму: *Не так* ***серце*** *любить, щоб з ким поділиться, Не так воно хоче, як Бог нам дає: Воно жить не хоче, не хоче журиться. «Журись» – каже думка, жалю завдає* (Причинна), *А* ***серцеві*** *не потурай, Воно тебе в Сибір водило, Воно тебе весь вік дурило* (Чернець). У ряді контекстів слова *серце* і *думка* протиставляються, виступаючи контекстуальними антонімами: *Пожовкле листя, гаснуть очі, Заснули* ***думи, серце*** *спить* (Минають дні, минають ночі), *Як він, свої* ***думи*** *тії і* ***серце*** *убоге Заховавши, ходить собі* (Не додому вночі йдучи).

Як відзначили укладачі «Словника мови Шевченка» [Словник 1964], в його текстах засвідчено також відтінки названого значення, а саме «сукупність душевних якостей, внутрішній світ людини, її характер». Тут *серце* означає внутрішню сутність людини, її істинне життя, що відповідає біблійній традиції та сковородинському трактуванню *серця*: *Люде* ***серця*** *не побачать, А скажуть – ледащо!* (Катерина), *В неволі, в самоті немає, Нема з ким* ***серце*** *поєднать* (В неволі, в самоті немає).

Наведені контексти поета ототожнюють поняття *серце* і *душа*, джерелом чого є національна мовна картина світу. Лексеми *серце* і *душа* зустрічаються в поетичних

текстах як контекстуальні синоніми: *Одно було* ***серце****, одно на всім світі, Одна* ***душа*** *щира* (Гайдамаки), *Кого ти ... навчила* ***Очима, душею, серцем*** *розмовлять* (Мар'яна-черниця), *І тихо, весело прийшли****, Душею-серцем*** *неповинні, Аж до самої домовини* (Росли, укупочці, зросли). З таким розумінням *серця* як душі, як внутрішньої сутності людини пов'язаний у поета мотив «закам'янілого», «мертвого», байдужого серця: *Не дай спати ходячому,* ***Серцем*** *замирати* (Минають дні, минають ночі), *Сліпа була єси, незряча, Недвига* ***серцем*** (Великомученице кумо). Для Т. Шевченка недопустимі омертвіння і байдужість серця.

Ще один відтінок найуживанішого значення концепту *серце* – «про людину як носія певних душевних якостей»: *В Україну ідіть діти! В Нашу Україну ... Там найдете щире* ***серце*** *І слово ласкаве* (Думи мої, думи мої).

У поезії Т. Шевченка функціонує також індивідуально-авторське метафоричне значення концепта *серце* – «духовна сутність суспільства, країни», яке реалізується у словосполученні «серце України»: *заснула Вкраїна, Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, В калюжі, в болоті* ***серце*** *прогноїла* (Чигрине, Чигрине).

Серце у Т. Шевченка – форма ласкавого звертання, що походить з народної традиції: *Молися й ти, з святого неба На тебе,* ***серце****, не зійшла Твоя і доля і недоля* (І станом гнучим, і красою). На периферії перебуває значення лексеми *серце* – «центральний орган кровообігу»: *занудило коло* ***серця*** (Катерина).

Російськомовні твори Т. Шевченка відображають вживання лексеми *серце* в таких самих значеннях, що і україномовні тексти, щоправда, додаються ще переносні значення «гнів», «роздратування» і «головна частина, центр чогось» [Словарь 1986].

Функціонування в поезії розглянутих значень концепту *серце* свідчить про те, що розуміння серця у Т. Шевченка тісно пов'язане з біблійною традицією, з українською народною філософією. Разом з тим воно відображає індивідуально-авторське осмислення і переосмислення цього поняття. З одного боку, серце прагне до всього прекрасного, а з іншого – приховує в собі якусь страшну темну безодню. «Це правда, – писав Шевченко в листі до Якова Кухаренка від 30 вересня 1842 року, – що, окроме Бога і чорта, в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш…» [Ушкалов 2014].

Найчастотніші позитивнооцінні поетичні означення до ключового слова *серце* у Т. Шевченка – це епітети *чисте, щире, нелукаве, живе, широкеє, тихе, добреє, сміле*: *Боже! ... Красу даєш,* ***серце чисте*** *Та не даєш жити* (Княжна), *Подивіться на рай тихий, На свою країну, Полюбіте* ***щирим серцем*** *Велику руїну* (І мертвим, і живим), *Воспоєм чесним собором,* ***Серцем нелукавим*** (Давидові псалми), *Розбойник ... не розіб'є* ***живе серце*** *за свою країну* (Холодний яр). Епітети *чисте серце, щире серце* – постійні епітети Т. Шевченка. Характерно для Т. Шевченка, що епітет *чисте серце*, маючи євангельське походження, стає євангельським ідеалом.

Значно переважають у поета епітети до слова *серце*, що відображають душевні страждання і муки ліричного героя. Це означення: *побите, розбите, убоге, невкрите, замучене, малеє, голоднеє, трудне, одиноке, порване*. Значна частина подібних означень *серця* вживається у переносному значенні. Наприклад, сполучуваність іменника *серце* з означеннями *розбите, побите, поточене горем, порване* зіставляє його з певною цілісністю, що втрачена: *Засни, моє* ***серце … Невкрите, розбите*** ... (Чого мені тяжко, чого мені нудно), *Хоча* ***серце замучене, поточене горем*** …(Сон). Сполучуваність слова *серце* з епітетами *невкрите, голоднеє, замучене* зіставляє його з живою істотою, яка страждає: *І оживи моє* ***побите Убоге серце, неукрите, Голоднеє*** (Марку Вовчку). Розглянуті епітети фіксують семантичні зв'язки ключового слова

серце з ознаками живої цілісної істоти, яка знемагає від болю.

Зустрічаємо у Т. Шевченка контекст, в якому *серце* метафорично переосмислюється до рівня «серця народу, суспільства», яке потребує очищення, оновлення. Тут вживаються контекстуальні епітети-антоніми. Поет мріє про нове серце, про нову людину, про нове суспільство: *Може, зорю переліг той А на перелозі … Я посію мої сльози … Може, зійдуть і виростуть Ножі обоюдні, Розпанахають* ***погане, Гниле серце, трудне****, І виційдять сукровату, І наллють* ***живої Козацької тії крові, Чистої, святої****!!!* (Чигрине, Чигрине).

Спостереження над дієсловами, що сполучаються зі словом *серце* в поетичних текстах Т. Шевченка, дає можливість виділити такі групи дієслів:

1. Дієслова, які виражають важкі душевні переживання і страждання: *болить, ниє, б'ється.* До цієї групи належать також дієслова, переосмислені за антропоморфним кодом: *плаче, ридає, мліє, мре*; за предметним кодом: *рветься, розривається, запеклось жалем*; за вегетативним кодом: *в'яне.* ***Болить серце****, як згадаєш: Старих слов'ян діти Впились кров'ю* (Гайдамаки), *То* ***серце плаче та болить****,Чому Господь не дав дожить Малого віку у тім раю* (Мені тринадцятий минало), *Згадай добре –* ***серце в'яне****, Чому не осталось?* (На вічну пам'ять Котляревському), *І* ***жалем серце запеклось****, Що нікому мене згадати* (Н.Костомарову). До аналізованої семантичної групи «душевні переживання» належать також дієслова: *роздирати серце, розривати серце, розбивати серце, колоти серце, карати серце, запалити серце, опустошити серце, ядом гоїти серце*, які містять спільні семантичні компоненти «згубний вплив», «біль»: *…думи.* ***Розіб'ють На стократ серце****, і надію* (А. О. Козачковському), *Чиї тяжкі руки...* ***Серце запалили*** (Сон). Але незважаючи на душевні страждання, ліричний герой хоче жити, не хоче бачити своє серце мертвим, холодним і байдужим, не хоче втрачати надію побачити правду: *Боюся ще, мій голубе,* ***Серце поховати*** (Заворожи мені, волхве).

2. Дієслова мовлення: *розмовляє, говорить, виливає мову, просить, кричить, співає, щебече, воркує* (переосмислені за антропоморфним і зооморфним кодами). Цікаво, що в конструкціях з дієсловами мовлення, співрозмовником серця постає Бог: *То* ***серце*** *по волі з Богом* ***розмовля****, То серце щебече господнюю славу* (Перебендя), *Нехай же* ***серце плаче, просить*** *Святої правди на землі* (Чигрине, Чигрине).

3. Дієслова, що виражають позитивні емоційні стани: *усміхнеться, сміється, оживає, любить, не прохолоне* (переосмислені за антропоморфним кодом): *Та про Україну мені заспівай.* ***Нехай усміхнеться серце*** *на чужині* (На вічну пам'ять Котляревському), *Де ж ті люди, де ж ті добрі, Що* ***серце збиралось*** *З ними* ***жити****, їх* ***любити****?* (Катерина).

4. Дієслова *спочивати* (у значенні «заспокоїтися від душевних переживань»), *спати* (у значенні «бути байдужим, черствим»), переосмислені за антропоморфним кодом: *А згадаймо! Може,* ***серце*** *Хоч трохи* ***спочине*** (Іван Підкова), *Заснули думи,* ***серце спить*** (Минають дні, минають ночі).

5. Дієслова інтуїтивного сприйняття: *чути, віщувати:* ***Чує серце****, та не скаже, Яке лихо буде* (Гайдамаки), ***Віщує серце****, що в палатах Ти розкошуєш…* (Не кидай матері).

Дієслова-предикати, що сполучаються з іменником *серце*, переважно переосмислюються антропоморфно, що створює в поезії образ серця як живої істоти. Велика кількість дієслівно-іменникових словосполучень з компонентом *серце* в

орудному відмінку, що зустрічаються в поетичних текстах Т. Шевченка, свідчить про сприйняття ліричним героєм світу через серце: *жити серцем, розмовляти серцем, ділитись серцем, любити серцем, линути серцем, поблагословити серцем, помолитися серцем, боліти серцем, замирати серцем*.

У порівняльних конструкціях з компонентом *серце* виявляються зооморфний і антропоморфний коди переосмислення. Об'єкти, яким уподібнюється серце – це «пташка», «голубка», «рибонька», «дитя»: ***Серце в'яне**, співаючи, **Мов пташка без волі**…* (Думка), *І болящеє, побите **Серце** стрепенеться, **Мов рибонька** над водою* (А.О.Козачковському).

Більшість проаналізованих контекстів зі словом *серце* свідчать про біль і страждання у серці поета. Цей мотив проходить через всю творчість Кобзаря. Поезію Т.Шевченка образно можна назвати «поезією серця», що шукає правди, любові, свободи в українському суспільстві і у світі і страждає, не знаходячи їх.

Звернімося до аналізу сюжетного рівня доробку поета. Якщо уважно простежити сюжети ліро-епічних поем Т.Шевченка, можна побачити еволюцію героїв та світогляду самого поета протягом його творчості від безвиході страждань («Катерина», «Тополя»), відкритої помсти («Гайдамаки», «Слепая»), від жорстокого серця матері («Утоплена», «Русалка») до всепрощення і праведності («Наймичка», «Відьма», «Княжна»). Особливу групу становлять поеми, в яких герої-праведники жертвують собою заради інших людей («Петрусь», «Москалева криниця», «Неофіти», «Марія»). О. Сліпушко [Сліпушко 2013: 51] зазначає, що можна виділити два етапи еволюції світогляду Т.Шевченка: перший – героїчний, перейнятий прагненням до відкритої боротьби, другий – глибоко християнський, сповнений віри в Бога та Суд Божий».

Центром, де відбувається еволюція літературних героїв, виступає їхнє серце, внутрішній світ. Серце керує життям людини, її почуттями, думками і діями. Ліро-епічні поеми раннього періоду творчості «Причинна», «Катерина», «Тополя», «Сова» показують трагедію людини, яка в трагічних обставинах не здатна опанувати власне серце, змінивши своє ставлення до дійсності [Яковина 2013: 113]. Божевілля («Причинна», «Сова») корелює з неможливістю панувати над власним серцем. Жорстоке або сліпе серце матері постає в поемах «Утоплена», «Русалка», «Мар'яна-черниця»: *Отака-то була мати!..Де ж серце жіноче? Серце матері?* (Утоплена). Герої поем «Гайдамаки», «Слепая», «Марина» сповнені почуття помсти до кривдників. Ряд соціально-побутових поем 1843-1861 років подають галерею персонажів-праведників, яким вдається піднятися над трагізмом власного життя, опанувавши себе, не породжувати зло і ненависть («Наймичка», «Невольник», «Відьма», «Москалева криниця»). Таким чином, постає ідея володіння серцем, перемоги над серцем, перетворення серця, збереження добра серед поруйнованої дійсності.

Показовою в цьому плані є поема «Відьма», про героїню якої поет сказав, вказавши, таким чином, на близькість йому самому долі і страждань цієї жінки: *Се не мара. Моя се мати і сестра. Моя се відьма, щоб ви знали* (Відьма). Кохання до пана присудило їй важку долю покритки. Повернувшись, покинута, з дітьми у рідне село, вона зазнає неймовірно важкого осуду з боку людей. Незабаром пан-батько забирає дітей до себе, але зґвалтувавши власну дочку, міняє її на хорта, а сина програє в карти. Жінку охоплює безвихідне божевілля, вона блукає по світу приблудою. Розпач, ненависть, бажання помсти охоплюють її. Та раптом у її серці відбуваються кардинальні зміни: *Щось таке їй поробила Стара Маріула. Якимсь зіллям напувала,*

То воно й минулось. Потім її стала вчити і лікарювати…А та вчилась Та Богу молилась (Відьма). Відтепер героїня примиряється, прощає кривдника і стає на шлях служіння людям – лікує хворих і допомагає убогим: *Пан, вернувшись, занедужав, Стогне, пропадає. А вона набрала зілля Та пішла в палати Лічить його, помагати, А не проклинати… А як умер, то за його Богу помолилась. І жила собі святою, дівчат научала, Щоб з панами не кохались, Людей не цурались*…(Відьма). В останніх наведених рядках звучить визнання героїнею і своєї вини у трагізмі її долі. Завдяки примиренню і прощенню знедолена жінка переживає «духовний стан», описаний Т. Шевченком у заспіві до поеми: *І примиренному присняться І люде добрі, і любов, І все добро. І встане вранці Веселий, і забуде знов Свою недолю. І в неволі Познає рай, познає волю І всетворящую любов* (Відьма).

Окремо можна виділити поеми, в яких персонажі жертвують собою заради інших людей, заради ідеї любові і добра, постаючи мученицями. («Москалева криниця», «Неофіти», «Марія»). Ці твори написані в останні роки життя поета. Жертовність – один з основних атрибутів серця головних героїв цих поем. Самопожертва є також домінантою серця матері (поеми «Наймичка», «Марія»), його рушійною силою. В поемі «Марія» поет прагнув «описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, матери Спасителя» (лист до В.Рєпніної від 7 березня 1850). Тут він показує і освячує жертовність почуттів земного материнства, співвідносячи їх з образом Божої Матері.

Таким чином, мотив перетворення серця є одним з домінувальних мотивів у творчості Т. Шевченка. Причому йдеться як про серце окремої людини, так і про «серце» народу. Чистота, любов, правда, свобода, добро, смирення, прощення, жертовність, святість є атрибутами духовного *серця* у Т. Шевченка. Мотив перетворення «серця» народу є символічним у поета. Кобзар закликає до небайдужості, свободи, чистоти, святості «серця суспільства»: *І виційть сукровату, І наллють* ***живої Козацької тії крові, Чистої, святої****!!!* (Чигрине, Чигрине). Це безпосередньо корелює з його національною програмою для української еліти, висловленою у посланні «І мертвим, і живим…», яка проголошує наближення та співчуття до простого народу, його страждань і заперечення колоніальної свідомості.

Будучи християнином, Т. Шевченко сповідував у своїх творах українську християнську традицію. Ю. Шевельов [Яковина 2013: 74] зауважує: «…Шевченко виростав (і лишився вірним) на релігійній літературі, ніколи не обтрусився з цієї атмосфери, а в роки заслання відповідне світовідчуття перетворив на світогляд. Не Бєлінський чи Чернишевський, і не тільки Біблія, а й акафісти, житія святих, Отці Церкви, Тома Кемпійський…». Шевченко проектував євангельські істини на життя українського народу, утверджував християнські ідеали в українському житті. Особливо останні роки життя Шевченка позначені зверненням до Біблії. Поет знав євангельську концепцію людини, згідно з якою у серці людини є і світлі, і темні сторони. Поет неодноразово у багатьох творах говорить про наявність зла в людській природі: *Люде горді, неправедні, Своїм судом судять* (Відьма), *Моє малеє, та убоге Та серце праведне колись* (Чи то недоля та неволя). Важливим етапом, що передує зміні серця, є самопізнання або смирення і здатність побачити зло у своєму серці. Ідея очищення, оновлення серця – це шлях, яким намагався йти сам Т. Шевченко і вказував його народові.

Подібним чином трактує розвиток душі психологія особистості. Представники аналітичної психології, зокрема, К. Юнг [Шестак 2009] називають кінцевою метою розвитку душі цілісність, гармонію і замирення з життям або образ Бога в людині.

Щоб досягти цієї мети, людина повинна збагнути, які сторони її душі є темними, і навчитися погамовувати їх. Сучасні українські психологи [Кириленко 2004] так пояснюють шлях до духовності: особистість від зовнішнього, видимого, що провокує на певні емоційні реакції, йде далі, проходить крізь нього як через прозору стіну, по суті, незначущу стіну, до більш глибинного, значущого, що вказує на власну цінність, на її збереження. Це шлях до покаяння й прощення, це шлях до любові.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновки. Ліричний герой Т. Шевченка сприймає світ через серце. Про це свідчить висока частотність уживання лексеми *серце* в різноманітних контекстах. Осмислення Т. Шевченком образу *серця* пов'язане з біблійною традицією, з українською народною філософією, разом з тим відображає індивідуально-авторське трактування цього концепту. Серце у Т Шевченка є центром внутрішнього світу людини, її сутністю, вмістищем почуттів і думок, часто ототожнюється з душею. Акцентується емоційна складова серця, що свідчить про емоційність поезії Шевченка і відповідає емоційному характеру українців. У більшості контекстів *серце* переосмислюється антропоморфно, уподібнюючись живій істоті, яка страждає (наприклад, дитині), іноді ототожнюється з певним вмістищем. Але незважаючи на важкі страждання, для ліричного героя Т. Шевченка неприпустимі омертвіння і холодна байдужість серця. Епітет *живе* серце є семантично вагомим у поета. Чистота, щирість, правда, добро, любов, смирення, свобода, самопожертва є складовими семантичного наповнення концепту *серце* у творах Кобзаря. Мотив перемоги над серцем, перетворення, очищення серця, перемоги добра серед поруйнованої дійсності – один з домінуючих у поета. Зустрічаємо у Т Шевченка контекст, в якому *серце* метафорично переосмислюється до рівня «серця народу, суспільства», яке потребує очищення, оновлення.

Література

Біблія 1993: Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне товариство, 1993.

Гливінська 2004: Гливінська, Л.К.: Лексична ідеосистема в поезіях М. Вінграновського: автореф. дис. канд. філол. наук. Київ 2004.

Кириленко 2004: Кириленко, Т.С.: Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості. ВПЦ «Київський університет», Київ 2004.

Конкордація 2001: Конкордація поетичних творів Т. Шевченка.Т. 1–4. Едмонтон – Торонто 2001.

Коцюбинська 2004: Коцюбинська, М.Х.: Мої обрії: В 2 т., Т.1. Дух і літера, Київ 2004.

Сліпушко 2013: Сліпушко, О.М.: Духовна держава Тараса Шевченка: монографія. ВПЦ «Київський університет», Київ 2013.

Словарь 1986: Словарь языка русских призведений Шевченко: В 2-х томах. Наукова думка, Киев 1986.

Словник 1964: Словник мови Шевченка: В 2-х т. Наукова думка, Київ 1964.

Смаль-Стоцький 2003: Смаль-Стоцький, С.Т.: Шевченко. Інтерпретації. Брама, Черкаси 2003.

Ушкалов 2014: Ушкалов, Л.: Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Майдан, Харків–Едмонтон–Торонто 2014.

Шевченко 1989: Шевченко, Т. Повне зібрання творів: У 12 т. Наукова думка, Київ 1989.

Шестак 2009: Шестак, А.М.: Архетипи в поезії Т. Шевченка: автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ 2009.

Яковина та ін. 2013: Яковина, О., Слободян, О.: Тарас Шевченко: істина – некомунікативна реальність. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Київ 2013.

Summary

The article describes the concept of «heart» in the poetry of Taras Shevchenko. In his understanding of «heart», the poet follows the biblical tradition and the Ukrainian People's worldview. At the same time he creates individual author's interpretation of this concept. «Heart» is the center of man's inner world, it is often identified with the soul. The cordiality of his poetry is proved by the predominance of the emotional component in interpretation of the concept of «heart». Numbness and cold indifference of the heart are unacceptable for the poet. Purity, truth, love, kindness, freedom are components of the semantic content of the concept of «heart». The motive of transformation of heart is dominant one in Shevchenko's poetry. The image of the «heart» is reinterpreted to the image of the spiritual nature of the people.

Key words: cordiality, concept, heart, contextual analysis, motive, Taras Shevchenko's poetry.

УКРАЇНСЬКИЙ НЕОРЕАЛІЗМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

Жигун Сніжана
Київський університет імені Бориса Грінченка
kengurjan@ukr.net

Загальновідомо, що історія літератури не може описувати велику кількість творів у їхній індивідуальності, вона змушена оперувати їх обмеженою кількістю, застосовуючи принципи впорядкування чи порівняння. Одним з варіантів періодизації літератури став поділ її за критерієм єдиного стилю доби Д. Чижевського, який, безумовно, був би неможливий без значних узагальнень. Після певних дискусій науковці схильні погодитися, що великі періоди є домінувальними системами норм і цінностей, у межах яких (або поруч з якими) можливі неоднорідність і боротьба. Таксономічні поняття на основі естетичного критерію необхідні саме як умовні конструкції не лише для зручного оперування літературним матеріалом, але й для унаочнення художньої своєрідності конкретних творів. Д. Перкінс [Перкінс 2005] характеризує дослідження певної таксономічної одиниці як рух в герменевтичному колі: від поняття до набору текстів і від набору текстів до поняття. Тобто, групуючи тексти, доводиться постійно порівнювати їх із таксономічною концепцією, яка мусить ґрунтуватися на тих текстах. Це нагадує замкнуте коло, але дослідник завжди входить у нього в певній точці, маючи певні перед-поняття, забезпечені традицією чи попередниками.

Інтерес українського літературознавства останніх десятиліть до неореалізму визрівав у сфері досліджень реалізму. Знаковою працею на цьому шляху є колективне дослідження «Проблеми історії та теорії реалізму української літератури XIX - початку XX ст.». Зокрема, у ній подано статтю Т. Гундорової «Реалізм і неоромантизм в українській літературі початку XX ст. (теоретико-методологічний аспект)» [Гундорова 1991], де термін «неореалізм» вживається на позначення течії реалізму наприкінці XIX – поч. XX ст., що розвивається, коли занепадає тенденційність, соціальний дидактизм, утилітаризм «старого» реалізму і виникає модернізм. У концепції дослідниці межовим явищем між модернізмом і неореалізмом є неоромантична ідейно-естетична тенденція (О. Кобилянська, Г. Хоткевич, М. Яцків, М. Вороний, Х. Алчевська та ін.). Через взаємодію з неоромантизмом у реалізмі нового типу формується естетика особливого, з‘являється ідеальний характер, чим стверджується його реальна міра. Тому процес художнього освоєння дійсності у неореалізмі Т. Гундорова окреслює як рух від реальності до ідеалу і від ідеалу назад не заради повчання, а заради пошуку правди. У підсумку дослідниця стверджує, що реалізм цього типу був зорієнтований на загальнолюдську, чуттєво-практичну і духовну спільність. Проте колективне дослідження містить і інший погляд на проблему розвитку літератури цього періоду: Н. Шумило [Шумило 1991], досліджуючи «ліризацію» прози цього періоду, твердить, що під впливом неоромнатизму виникають психологічна та лірико-психологічна течії реалізму, які готували ґрунт для виникнення нової синтезуючої епічної прози.

Нині ж розглядати неореалізм як нову фазу реалізму пропонує Л. Рева [Рева 2011]. З-поміж інших досліджень її монографія «Неореалізм: дискурс теорій та художніх

ідей (на матеріалі української та російської літератури і критики)» вирізняється насамперед тим, що виводить інше філософське підґрунтя неореалізму. Дослідниця пропонує вважати таким філософію неореалізму. Щоправда, авторка не перетворює цю ідею в методологію: у подальших розділах вона не згадує філософів-неореалістів, а в останньому підрозділі цього розділу узалежнює творчість В. Винниченка і М. Горького від ніцшеанства, а В. Підмогильного та І. Буніна від фройдизму.

На противагу теоріям «нового реалізму», Василь Пахаренко [Пахаренко 202] та Раїса Мовчан [Мовчан 2008] пропонують розглядати неореалізм у контексті модернізму. В. Пахаренко вважає, що неореалізм успадкував основні зображально-виражальні засоби класичного реалізму (зосередження на повсякденній сучасності, відтворення суспільно-побутової атмосфери, злободенної проблематики, метонімічна поетика), але поглибив психологізм, зображаючи не так дії і вчинки, як відчуття та думки героя; поєднав пізнавально-аналітичні та естетико-творчі настанови, скорочуючи відстань між загальним та індивідуальним, особистим і соціальним, спостереженим і модельованим; перетворив тип на характер. На думку дослідника, неореалізм відтворює боротьбу двох антитетичних начал у душі людини, становлення характеру й відчуження особистості в суспільстві, а внутрішні суперечності постають як вияви понадчасового, метафізичного двобою добра і зла, конфлікт між якими не має однозначного розв'язку.

Р. Мовчан структурує український модернізм за двома векторами: неокласичним та авангардним. Перший апелює до класики, її гармонії та одвічних цінностей, тоді як авангардний розриває із традицією, руйнуючи стильові форми та жанри. Неореалізм у цій схемі потрапляє до неокласичної парадигми, хоч дослідниця й наголошує на неоднозначності його взаємин із іншими художніми явищами. Таким чином, неореалізм посідає своє місце у системі модернізму 20-х років XX ст.

Частина науковців спостерігає неореалізм упродовж усього XX ст. Скажімо, В. Фащенко визначає неореалізм як «творчий метод, сутність якого полягає в узагальненні типового, апелює передусім не до вольових зусиль індивіда, а до його пізнавальних здатностей, до осягнення складних взаємозалежностей між соціальним середовищем і психологічно-моральними спроможностями особистості. Збагачений новим баченням світу, передусім ірраціонального, часто незбагненного й фатального, цей метод набув рис «неореалізму» (Є. Замятін) у таких українських письменників, як В. Стефаник, В. Винниченко, Б. Лепкий, В. Підмогильний, М. Куліш, Є. Плужник, Т. Осьмачка, І. Багряний, В. Барка, П. Загребельний, Г. Тютюнник, В. Дрозд, І. Драч, Р. Іваничук, Валерій Шевчук» [Фащенко 1998: 4-5].

Широкий обсяг терміну відстоює й О. Головій, щоправда, вона тлумачить неореалізм як модерну і постмодерну стильову тенденцію, що «засвідчила вияв у новітньому мистецтві реалістичного типу творчості, його здатність органічно поєднуватися /синтезуватися з модернізмом та постмодернізмом; це своєрідне «перехідне» синтезоване художнє явище, що розвивалося упродовж цілого XX ст.» [Головій 2011: 16]. На її переконання, неореалісти – «митці з релятивістським світовідчуттям, які втратили віру у всевладдя розуму, відповідно перестали вважати себе всевідаючими деміургами, місіонерами-дидактами, шукачами панацеї від усіх суспільних негараздів» [Головій 2012: 19]. Тому з їхньої творчості зникає наскрізний критицизм, нівелюється принцип детермінованості, але посилюються інтелектуалізм, психологізм, ліризм. При цьому інтенсивність проникнення новацій у реалістичну основу різна і дослідниця не бачить можливості навести чіткі пропорції між елементами реалістичної та модерністської системи. Відповідно, вона робить

висновок про багатоплановість неореалізму як напряму, що «на кожному з етапів свого розвитку набуває специфічних поетикально-стильових рис і визначається в першу чергу світоглядно-філософськими настановами» [Головій 2011: 16]. Особливістю її концепції є те, що за основний матеріал править теоретико-критичний дискурс в українському та російському літературознавстві. Однак з‘ясування сутності явища через судження про нього не є найпевнішим шляхом. За її концепцією, неореалізм зароджується з усвідомлення обмеженості реалізму (концепція «вищого»/ «фантастичного» реалізму Ф. Достоєвського, «ідеальний реалізм» І.Франка), збагачується, зблизившись з модернізмом у 1900-1920-х (розглядається на матеріалі статей В. Брюсова, Є. Замятіна, Р. Іванова-Разумніка, М. Вороного, М. Зерова), набуває поширення і розмаїття у 1920-30-х, витісняється соцреалізмом у 1930-1940 (передусім на матеріалі праць О. Дорошкевича), іманентно зберігається у діаспорному літературознавстві (у роботах П. Богацького і навіть Ю. Шереха, У. Самчука) та концепції «реалізму без берегів» у 1950-1980-их. О. Г оловій виокремлює два етапи неореалізму: у першій половині ХХ століття він розвивається паралельно із модернізмом, а в другій половині – із постмодернізмом, що зумовило низку відмінностей у художній системі та світоглядно-філософській основі. Зокрема, дослідниця говорить про витіснення філософії життя екзистенціалізмом, що впливає на концепцію героя та проблематику творів. Таким чином, в осмисленні О. Головій, неореалізм також охоплює усі найрізноманітніші вияви реалістичного типу творчості у ХХ ст. (поруч дивовижним чином опиняються Є.Замятін і У.Самчук).

П. Водяна [Водяна 2008], спираючись на дослідження італійського неореалізму 1960-1980-х років, узалежнює від нього українську прозу середини ХХ ст. Осердям цього неореалізму є лірична документальність. Герой неореалізму, у цій концепції, – «проста людина, змальована з нових позицій: не з поблажливою жалістю до її гіркої долі, а з почуттям гордості за її сили й можливості» [Водяна 2010: 17]. На думку П. Водяної, з неореалістичною стильовою тенденцією пов‘язані найзначніші здобутки письменників-шістдесятників (В. Шевчука, Є. Гуцала).

Таким чином, сутність неореалізму в сучасному науковому дискурсі прямо залежить від того, як науковець відповідає на питання: «Чи є неореалізм методом, напрямом чи течією? А відтак якою є природа неореалізму?». І похідні від них: «Хто є представником неореалізму в українській літературі? Які часові рамки неореалізму?» Варіативність контамінації відповідей на ці питання творить сучасну гетерогенність наукового дискурсу про неореалізм, систематизувати який можливо було б лише за допомогою фасетної класифікації, за якої множина об‘єктів може незалежно поділятися на класифікаційні угруповання за певною ознакою, а кожен об‘єкт одночасно входити у різні групи.

Визначення неореалізму як методу, напряму чи течії є доволі дискутивним питанням. Нагадаємо, що методом його називають В. Фащенко, Л. Рева, А. та Р. Козлови; напрямом П. Богацький, Л. Рева (sic!); течією (реалізму) Д. Наливайко, Н. Крутікова, В. Мельник, Л. Пономаренко; (модернізму) В. Пахаренко, Р. Мовчан; стильовою тенденцією О. Головій. Нині поняття «метод» як гносеологічна й аксіологічна категорія сходить зі сторінок літературознавчих досліджень з огляду на те, що мистецтво не можна розглядати лише в сфері людського раціо. Тому воно все частіше поступається поняттю «тип творчості» (реалістичний, романтичний, класицистичний тощо), що позначає певний спосіб художнього мислення, який існує тривалий час, актуалізуючись у певні епохи розвитку літератури заради адекватнішої

(ніж інші типи) реалізації актуальних мистецьких завдань. Без сумніву, неореалізм є однією з реалізацій реалістичного типу творчості, однак чи втілюється він у окремий напрям, чи є течією? Неореалізм як напрям мусив би мати спільний світоглядний фундамент, що формував би однотипні параметри творення художнього світу; спільні особливості форми та змісту. Однак спорідненість текстів, що їх у такому разі наводять, визначається особливостями реалістичного типу творчості. Лише у такому контексті спроби поставити в один ряд В. Винниченка, А .Крушельницького, В. Підмогильного, І. Сенченка, У .Самчука, І. Чендея, Г. Тютюнника, В.Шевчука не видаватимуться відверто силуваними. Усі ці автори відповідають широкому поняттю письменника-«реаліста», як його описує Д. Наливайко [Наливайко 2006]. Це митець, зорієнтований не на умоглядні ідеали й моделі, а на емпіричну дійсність. Письменник-реаліст завжди спирається на науку, висуваючи на перший план пізнавальну функцію, а аналітичність є конструктивним складником рівня поетики реалістичної творчості. Дослідник визначає епістемологічний принцип, з якого виходять різні течії і варіанти реалізму: «світ являє собою субстанційну реальність із властивими їй іманентними законами й відносинами, в систему котрих включена людина, і ця реальність піддається як науковому, так і художньому пізнанню» [Наливайко 2006: 265].

Попри те, що прихильники розглядати неореалізм як частину модерністського дискурсу не складають більшості, цей погляд є досить переконливим. На його користь можна навести такі аргументи:

1. Творці іманентних теорій розвитку літератури Д .Чижевський [Чижевський 1978], Д. Лихачов [Лихачев 1999], І. Смирнов [Смирнов 2000] представляли зміну стилів як закономірний і коливальний рух «між двома різними типами, що протистоять один одному» [Чижевський 1978: 13]. Коливання здійснюються між такими опозиціями, як метонімічний / метафоричний, простий / ускладнений, неігровий / ігровий тощо. Назва «неореалізм» передбачає певне відродження чи актуалізацію реалізму, однак важко уявити собі розвиток напряму, який після апогею переходив би до відродження. Між цими етапами мусить бути якийсь занепад, або ж неореалізм сам мусить бути явищем кризи реалізму, чому суперечать усі дослідження, подаючи неореалізм естетично актуальнішим, технічно досконалішим. Якщо зважити на те, що назва «неореалізм», яка виникає на початку ХХ ст., є однотипною з найменуваннями низки модерністських явищ, що характеризуються як течії чи стилістичні хвилі: неоромантизм, неокласицизм, необароко, слід визнати, що сама форма терміна підказує обсяг його значення: це явище модернізму, що зберігає принципи реалістичного типу творчості. У разі ж розуміння і використання його на позначення етапу розвитку реалізму, «неореалізм» перетворюється на хибно мотивований термін, що дисонує з аналогічними, а отже й з термінологічною системою. Адже не виникає сумнівів у тому, що, скажімо, неокласицизм не є продовженням класицизму, а лише вибірково актуалізує його естетичні якості й ідеї, що у поєднанні із модерністськими принципами утворюють нову художню систему.

Згадані іманентні теорії оминають межові явища, хоч і визнають їх присутність в літературному процесі. Пропозиція Ю. Шевельова [Шевельов 1968] відмовитися від уявлень про гомогенність літературних діб («історія літератури складається з безперервних хвиль новаторства, що набігають на старе і його змивають… Змивають, вбираючи його в себе» [Шевельов 1968: 356]) дозволяє трактувати неореалізм як втілення реалістичного типу творчості у модернізмі.

2. З погляду контекстуальних теорій, літературний напрям формується як виразник нового світогляду людини, що, своєю чергою, визначається колом найважливіших ідей доби. Для реалізму XIX ст. такими були позитивізм, емпіризм, детермінізм, мерологічний підхід до дійсності, типовість тощо. Відповідно, зміни світогляду, спричинені суттєвими змінами у колі ідей, вели до зміни літературних напрямів. Водночас психологічна схильність автора до певного типу творчості лишалася важливим чинником його стилю. Коли письменники усвідомлювали її як естетичну цінність, то на цій основі формувалися художні явища, відмінні від основного стилю доби, але не антагоністичні до нього. Якщо ж ця схильність лишалася неакцентованою, вона позначалася на індивідуальному стилі письменника.

Ідеї Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, З. Фройда, низка наукових відкриттів, що докорінно змінювали попередні уявлення про світ, а згодом і травма війни сформували наприкінці XIX – початку XX ст. нове світобачення. Апологізуючи суб‘єктивність, воно дало змогу творити художні системи на основі будь-яких типів творчості, залучаючи елементи з перейдених напрямів. Так у модернізмі виникли неоромантизм, неокласицизм, необароко і неореалізм, які актуалізовували принципи перейдених напрямів, утворюючи нові художні системи. Відтак, оскільки багато дослідників неореалізму (і серед них ті, хто розглядає його як етап реалізму XIX ст.) ведуть мову про нові світоглядні ідеї (фрейдизм, ніцшеанство тощо), це доводить його залученість у модерністський дискурс. Модернізм уможливив варіативне комбінування головних своїх принципів та залучення (тобто узалежнення) чужорідних елементів. Це актуально не лише для згаданих вище течій: скажімо, імпресіонізм спирався і на ідеї емпіричного позитивізму, наповнивши їх сенсуалістським змістом, а відтак у імпресіонізмі суттєво послаблюється ірраціональність. Неореалізм також організовує власну естетичну систему в межах модерністської, інкорпоруючи принципи аналітизму й детермінізму. Якщо реалізм XIX ст. розглядав передусім закономірності розвитку світу, то неореалізм зосередився на аналізі людської суб‘єктивності.

3.Творчі практики В. Винниченка, В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, Г. Косинки, Є. Плужника, чия проза увійшла до довідників як зразок неореалізму, розглядалися дослідниками (Т. Гундоровою, С. Павличко, В. Пахаренком, Р. Мовчан, О. Галетою) передусім як модерністські. Нині захищено численні дисертації, що висвітлюють вплив фройдизму, ніцшеанства на творчість цих письменників. Таким чином дослідницька практика стає ще однією підставою розглядати неореалізм як течію модернізму.

Сукупність цих аргументів видається переконливою, щоб провести вододіл між кризою реалізму, яка представлена лірико-психологічною течією (С. Васильченко, А. Тесленко, А. Крушельницький та ін.), та неореалізмом – течією модернізму, що актуалізує реалістичний тип творчості.

Література

В о д я н а 2 0 1 0 : Водяна, П.: Стильова спорідненість української та італійської літератур першої половини XX ст. In: Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Вип. 31. Миколаїв 2010, с. 13-19.

В о д я н а 2 0 0 8 : Водяна, П.: Еволюція характеру героя української прози 1960-1970 років. МДПУ, Миколаїв 2008.

Г о л о в і й 2 0 1 2 : Головій, О.: Неореалізм у діаспорній літературно-критичній думці (концепція Уласа Самчука та Юрія Шереха) In: Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Вип. 13 (238). Луцьк 2012, с.17-22.

Г о л о в і й 2 0 1 1 : Головій, О.: Неореалізм як теоретико-критичний дискурс в українському та російському літературознавстві XIX-XX ст.: Автореф. дис… канд. філол. наук. Чернівці, 2011.

Г у н д о р о в а 1 9 9 1 : Гундорова, Т.: Реалізм і неоромантизм в українській літературі початку XX ст. (Теоретико-методологічний аспект) In: Проблеми історії та теорії реалізму української літератури XIX-початку XX ст. Наукова думка, Київ 1991.

Л и х а ч е в 1 9 9 9 : Лихачев, Д.: Развитие русской литературы X-XVII веков. Санкт-Петербург: Наука, 1999.

М о в ч а н 2 0 0 8 : Мовчан, Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер‘єрі. Стилос, Київ 2008.

Н а л и в а й к о 2 0 0 6 : Наливайко, Д.: Епістемологія і поетика реалізму. In: Теорія літератури й компаративістика. Києво-Могилянська академія, Київ 2006.

П а х а р е н к о 2 0 0 2 : Пахаренко, В.: Українська поетика. Відлуння-Плюс, Черкаси 2002.

П е р к і н с 2 0 0 5 : Перкінс, Д.: Чи можлива історія літератури? Києво-Могилянська академія, Київ 2005.

Р е в а 2 0 1 1 : Рева, Л.: Неореалізм: дискурс теорій та художніх ідей (на матеріалі української та російської літератури і критики). ВД Дмитра Бураго, Київ 2011.

С м и р н о в 2 0 0 0 : Смирнов, И.: Мегаистория. К исторической типологии культуры: Очерки по исторической типологии культуры. Аграф, Москва 2000.

Ф а щ е н к о 1 9 9 8 : Фащенко, В.: Історія української літератури XX віку: Програма. [б.в.], Одеса, 1998.

Ч и ж е в с ь к и й 1 9 7 8 : Чижевський, Д.: Культурно-історичні епохи. [б.в.], Авсбург-Монреаль 1978.

Ш е в е л ь о в 1 9 6 8 : Шевельов, Ю.: Троє прощань і про те, що таке історія літератури In: Слово. Збірник об’єднання українських письменників в екзилі., Нью-Йорк: 1968, с. 348-356

Ш у м и л о 1 9 9 1 : Шумило, Н.: До проблеми «ліризації» української прози кінця XIX-початку XX ст. In: Проблеми історії та теорії реалізму української літератури XIX-початку XX ст. Наукова думка, Київ 1991, с. 250-265.

Summary

The article deals with the neo-realism discourse in the Ukrainian literary criticism.The author considers works by T. Gundorova and L. Reva who treat neo-realism as continuation of realism, V. Pakharenko and R. Movchan’s views who call it a current of modernism, and also the work by O. Holoviy, who considers neo-realism a style tendency during the modernist and post-modernist period. The opinion, that the neo-realism is a stage or a current of realism, is disproved. It is shown as from the positions of contextual theories of the literary process development so from the immanent ones. The author offers to consider neo-realism a current of modernism which actualizes the realistic type of writing.

Key words: neo-realism, realistic type of writing, realism, modernism.

ЛІНГВОДИДАКТИКА І ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Веретенко Тетяна
Київський університет імені Бориса Грінченка
tvg950@mail.ru

Бєлоліпцева Олена
Харківська гуманітарно-педагогічна академія
Харківської обласної ради
elenspesialist@rambler.ru

Необхідність успішного соціального розвитку особистості, її готовність до соціальної та професійної мобільності зосереджують увагу на вирішенні проблем забезпечення соціального виховання, розвитку соціальності індивіда, соціальної зрілості та соціальної активності. Особливого значення набуває ця проблема в студентському віці, періоді, коли у молодих людей відбувається повне переосмислення життєвої позиції, формування духовних цінностей, розвиток ініціативності та громадської свідомості, формування здатності до соціально активної поведінки. Соціальна активність студентської молоді в сучасних умовах надзвичайно значуща, насамперед у зв'язку зі зростаючими вимогами до формування активної творчої особистості, здатної взаємодіяти із соціальним світом. Термін «активність» (від лат. activus − діяльний, дійовий) у сучасній педагогічній науці пов’язують із діяльним ставленням людини до світу, її здатністю виробляти суспільно значущі зміни у матеріальному і духовному середовищі на основі освоєння суспільно-історичного досвіду людства [Косовець 2009: 4].

Поняття «соціальної активності особистості» в психологічному плані Л. Божович, А. Леонтьєв, В. Мерлін, Л. Славіна розкривають з погляду уявлень про природу якості особистості як системи дій, потреб і мотивів поведінки. Вони відзначають, що соціальну активність як якість особистості, з одного боку, характеризують суспільно цінні мотиви, з іншого − активна поведінка, уміння не тільки пристосовуватися до обставин, а й враховувати і змінювати їх відповідно до засвоєних моральних вимог. Як показує аналіз педагогічних словників та енциклопедій, активність людини знаходить вияв у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні. Активність соціальна у педагогічному словнику Г. Коджаспірової виступає родовим поняттям щодо видових: суспільно-політичної, трудової, пізнавальної та ін. Як вказують його автори, соціальна активність реалізується у вигляді соціально-корисних дій під впливом мотивів і стимулів, в основі яких лежать суспільно значимі потреби.

Як показують останні дисертаційні дослідження, дане поняття тлумачиться по-різному навіть у тому випадку, коли дослідження здійснюються із урахуванням особистісного підходу. Наприклад, як соціально важливу інтегральну властивість особистості, яка культурно розвивається та активно реалізується у процесах комунікації, соціальну активність особистості визначає Л. Нафікова [Нафікова 2009: 8], у той час як В. Косовець соціальну активність розуміє як стійке особистісне

утворення, що характеризує молоду людину як соціальну істоту, котра має чітку особистісну спрямованість, володіє світоглядом як системою знань і переконань, має власну позицію, взаємодіє з навколишнім світом [Косовець 2009: 8].

На думку О. Безпалько, соціальна активність - динамічне утворення, суб'єктом-носієм якої виступає людина; має різний ступінь прояву та залежить від співвідношення між соціальними обов'язками особистості у суспільно значущій діяльності та суб'єктивними установками на діяльність; її розвиток відбувається через систему зв'язків людини з навколишнім соціальним середовищем у процесі пізнання, діяльності і спілкування [Безпалько 2006: 56]. Соціальна активність виявляється як здатність діяти свідомо, не тільки пристосовуючись до зовнішнього середовища, але й цілеспрямовано змінюючи його. У практичному житті вона виступає як діяльність в організації та координації активності індивідів, в освоєнні ними зовнішнього середовища. Констатуючи множинність інститутів соціального впливу на особистість студента, необхідно визнати і вплив на нього культури інформаційного суспільства, яке виступає одним із чинників формування соціальної активності студентської молоді.

Спираючись на результати наукових узагальнень В. Оржеховської, можемо стверджувати, що активність у ході діяльності спонукає особистість до розвитку, стимулює її подальше удосконалення та саморозвиток. Останнє обумовлено тим, що соціальна активність як якість особистості включає в себе потреби, мотиви, інтереси, установки. Дослідниця зазначає, що структурна складність соціальної активності зумовлює її поліфункціональність: ідентифікаційна функція полягає в усвідомленні свого «Я» як представника соціальної спільноти; цілеутвірна функція, за якої цілі даної спільноти перетворюються на особистісні цілі; мотиваційна функція виявляється в спрямуванні людини, її соціальній активності в процесах державотворення, різних видах суспільно корисної діяльності (еколого-економічній, навчально-трудовій, техніко-технологічній тощо).

Схожою є позиція соціологів Н. Осипова, В. Воднік, Г. Клімова. Автори вказують на той факт, що соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, а й готовністю та вмінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб’єкта. Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стале прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, бажання змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи.

Привертають увагу наукові доробки С. Гончаренко. Укладач «Українського педагогічного словника» зазначає, що активність − це здатність людини до свідомої трудової і соціальної діяльності, міра цілеспрямованого, планомірного перетворення нею навколишнього середовища й самої себе на основі засвоєння нею багатств матеріальної і духовної культури. Активність особистості виявляється у творчості, вольових актах, спілкуванні. Інтегральна характеристика активності особистості – це активна життєва позиція людини, яка виявляється в її принциповості, послідовному відстоюванні своїх поглядів, ініціативності, діловитості, психологічній настроєності на діяльність.

Дослідження психологів і педагогів (Л. Аза; О. Бабенко; В. Бігаєв; А. Камалетдинов, А. Остапенко) дозволяють стверджувати, що стійка система соціально значущих вчинків особистості репрезентує її соціальну поведінку, в якій відбивається усвідомлене ставлення до об’єкта діяльності. При цьому успіх прояву

соціальної активності забезпечується спрямованою соціальною культурою особистості. Всі складові структури соціальної активності особистості взаємопов'язані та взаємообумовлені, а сама вона є інтегративною якістю особистості, що визначає її місце, роль і становище в соціумі.

Проблема соціальної активності особистості, як і формування цієї найважливішої інтегративної якості не належить до розряду минущих: людина в тій мірі соціальна істота, в якій вона самовизначається в соціумі, виявляючи в ньому активність, перетворюючи його і саму себе як суб'єкта соціальних відносин, а якість цього процесу визначається усім різноманіттям факторів, з якими взаємодіє розвивається особистість і які чинять на цей розвиток вплив. Зокрема, у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» зазначено, що одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвиткові, бути активним у суспільстві та підвищувати якість життя.

Так, зростаюча значимість інформаційного суспільства та інформаційної культури пояснює та детермінує одночасно не лише якість життєдіяльності студентської молоді у цифровому XXI столітті, а й способи її життя та взаємодії з іншими громадянами та владою, розвиток ефективних систем управління всіх сфер, які мають ґрунтуватися на інтелектуальних стратегіях та використанні цифрових й інформаційних технологій, сучасних інформаційно-аналітичних баз даних, засобів комунікації у процесі розвитку соціальної активності.

Зокрема, аналіз сучасних українських досліджень дозволяє визначити такі характерні риси й ознаки інформаційного суспільства: формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору країни як частини світового інформаційного простору, повноправна участь України в процесах інформаційної і економічної інтеграції регіонів, країн і народів; становлення і в подальшому домінування в різних сферах перспективних інформаційних технологій, засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій; створення і розвиток ринку інформації і знань як факторів виробництва на додаток до ринків природних ресурсів, праці і капіталу, перехід інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку, фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах; зростання ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва; підвищення рівня освіти, науково-технічного і культурного розвитку за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, національному і регіональному рівнях і, відповідно, підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму і здібностей до творчості як найважливіших характеристик послуг праці; створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне одержання, поширення і використання інформації як найважливішої умови демократичного розвитку.

Аналіз сучасних досліджень дозволяє стверджувати, що сучасна інформаційна культура увібрала до себе усі свої попередні форми та з'єднала їх в єдиний засіб. Як особливий аспект соціального життя, вона виступає як предмет, засіб і результат соціальної активності, відображає характер і рівень практичної діяльності людей. Це результат діяльності суб'єкта і процес збереження створеного, розповсюдження й

споживання об'єктів культури. Враховуючи, що сучасний студент існує у світі інформації, технологій й техніки, значною мірою змінюється уявлення, мислення, погляди, поведінка, спосіб життя і діяльність молоді, одночасно ставлячи до неї нові вимоги, найважливішою серед яких є розвиток інформаційної культури. У наш час практично не можна назвати сферу людської діяльності, яка б не залежала від ринку інформації та не мала б потреби у миттєвому її отриманні та вільному практичному доступу до будь-якої інформації, використанні багатофункціональних ноутбуків, інформаційних ресурсів, медіатек, відеофайлів, новітніх інформаційних технологій, сучасних технологій зв'язку.

Власне в інформаційному суспільстві скорочуються відстані, відбуваються глобалізаційні та інтеграційні процеси, створюються безпрецедентні можливості для вільного доступу до інформації та прозорого спілкування на усіх рівнях, створюються нові канали для отримання нових знань, самореалізації особистості студента, розвитку її культури та активності. Інформаційна культура розглядається як невід'ємна частина людської культури в цілому та як якісна характеристика особистості. У широкому сенсі під культурою інформаційного суспільства розуміють сукупність принципів і реальних механізмів, що забезпечують позитивну взаємодію етнічних і національних культур, їх з'єднання у загальний досвід людства. У вузькому сенсі – оптимальні способи поводження із знаками, даними, інформацією й представлення їх зацікавленому споживачеві для вирішення теоретичних і практичних завдань; механізми вдосконалення технічних засобів виробництва, зберігання та передачі інформації; розвиток системи навчання, підготовки людини до ефективного використання інформаційних засобів й інформації.

Один з провідних фахівців в області інформатизації Е. Семенюк під культурою інформаційного суспільства розуміє інформаційний компонент людської культури в цілому, що об'єктивно характеризує рівень всіх здійснюваних у суспільстві інформаційних процесів та існуючих інформаційних відносин [Педагогический энциклопедический словарь 2008]. Поняття культури інформаційного суспільства пов'язане з двома загальнонауковими поняттями - інформація і культура. На думку М. Левшина, інформаційна культура у наш час асоціюється з техніко-технологічними аспектами інформатизації, оволодінням навичками роботи на комп'ютері, з так званим інформаційним бумом й значними обсягами інформаційних потоків, а можливо, й доступністю й вільним доступом до інформаційних масивів мережі Інтернет у різних точках планети [Левшин 2002: 68].

Так, студенту як і фахівцю будь-якої галузі для вільної орієнтації в інформаційному середовищі необхідно вміти отримувати, опрацьовувати й раціонально використовувати інформацію у різних видах діяльності з різних джерел і з використанням різноманітних засобів, зокрема й за допомогою комп'ютера, телекомунікацій, каналів зв'язку, мережі Інтернет, а не лише традиційної суб'єкт-суб'єктної комунікації. Такі зміни у суспільстві позитивно відображаються на процесі розвитку соціальної активності студентської молоді, адже широке розповсюдження культури інформаційного суспільства та паралельний розвиток активності особистості є інтегрованим результатом реалізації процесу соціального виховання, здатності людини взаємодіяти із соціальним світом, що базується на ідеях самозбереження соціуму, єдності та гармонійної взаємодії людей різних національностей, соціально-вікових груп, класової належності, стану здоров'я, рівня розвитку та можливостей, людства в цілому.

Розглядаючи розвиток соціальної активності студентської молоді, варто зазначити, що у процесі впливу культур інформаційного суспільства на індивіда справді формується інтегрована особистісна якість, що характеризує міру інтенсивності, напруженості, темпу здійснення суспільно значимої діяльності. Соціальна активність студента в умовах інформаційного суспільства відображає його потребу у саморозвитку, самозміні й спрямована на самовизначення його у світі та прийняття світу в собі.

Найважливішими компонентами соціальної активності студентської молоді, що формуються під впливом культури інформаційного суспільства, вважаємо комунікативну, трудову, суспільно-громадську та інші види діяльності. На основі аналізу наукової літератури можна виокремити такі шляхи культурного впливу на розвиток і реалізацію соціальної активності студентської молоді у інформаційному суспільстві. Перший шлях полягає в можливості розвитку культурного потенціалу особистості студента і одночасно пристосуванню до конкретного виду діяльності. Його значення випливає з можливості отримання нової інформаційної технології та вміння її застосовувати в неординарних ситуаціях, що вимагають нетрадиційного творчого підходу, культурної взаємодії, активності, мобільності.

Другий шлях − наповнення життя студента соціально значущим змістом, шляхом позитивної взаємодії етнічних і національних культур, їх поєднання в загальний досвід людства шляхом використання ЗМІ, Інтернет-ресурсів тощо. Третій − підтримка самостійності, лідерства. В умовах культурного обміну і взаємодії стираються просторові, часові, соціальні і інакші бар'єри, формується єдиний інформаційний простір, в якому особистість має можливості самостійно обирати суб'єктів взаємодії, реалізовувати ролі лідера тощо. Червертий – підвищення потенціалу культурного та інноваційного розвитку.

Таким чином, можна стверджувати, що в сучасних соціокультурних реаліях інформаційне суспільство виступає осередком набуття студентською молоддю досвіду соціальної активності шляхом орієнтації в системі інформаційних зв'язків, оволодіння механізмами культурної поведінки, розвитку самостійності, лідерства, мобільності у соціально схваленій суспільній діяльності.

Література

Безпалько 2006: Безпалько, О. В.: Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи. Науковий світ, Київ 2006.

Косовець 2009: Косовець, В.І.: Розвиток соціальної активності молоді в умовах соціокультурного середовища села: Автореф. дис… канд. пед. наук. Київ, 2009.

Левшин 2002: Левшин, М.М.: Педагогічна сутність поняття «інформаційна культура особистості». In: Вища освіта України. 2002. N. 3, с. 67–74.

Нафікова 2009: Нафікова, Л.А.: Формування соціальної активності слабозорих молодших школярів засобами музичного мистецтва: Автореф. дис… канд. пед. наук. Київ 2009..

Педагогический энциклопедический словарь 2008: Педагогический энциклопедический словарь /Гл. ред. Б.М.Бим-Бад. Изд-во Дрофа: Большая российская энциклопедия, Москва 2008.

Summary

The article reveals the essence of social activity, theoretical and practical principles of social activity in the information society. The article analyzes the views of scientists on the concept of "social activity", the concept of "culture" and "information society". The expediency of formation of social activity under the influence of the information society.

Keywords: social participation, culture, information society, college students.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ В РОБОТІ З ШКІЛЬНИМИ ПІДРУЧНИКАМИ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Березюк Юлія
Житомирський інститут медсестринства
berezyuk-y@mail.ru

Соціальні, політичні, суспільні, економічні зміни, які відбуваються в українській державі, потребують нових концептуальних підходів до конструювання змістового компонента процесу навчання. Він має бути побудований на основі взаємозв'язку та інтеграції навчальних предметів з урахуванням ефективного використання інноваційних технологій викладання та учіння за умови культурологічної спрямованості навчальної діяльності. Саме концепція культурологічної спрямованості навчання містить в своїй основі принцип полікультурності, тобто передбачає залучення особистості до загальнокультурного світу цінностей, де вона зможе реалізувати себе в майбутній професії, де з вузької сфери навчальних стуацій буде виходити в широкий простір загальнолюдської культури [Редько 2012: 224].

Все це вимагає детальних змін щодо використання в педагогічному процесі засобів навчання, зокрема шкільного підручника. Він має бути сконструйований на новітніх досягненнях психолого-педагогічних і методичних наук, сприяти комплексному виконанню практичної, освітньої, розвивальної та виховної цілей оволодіння певним предметом, створювати умови для досягнення певного рівня культурологічної компетентності особистості в процесі навчання. Тому метою нашої статті є визначити та обґрунтувати соціально-педагогічні передумови застосування принципу полікультурності в роботі з шкільними підручниками іноземної мови.

Теорія побудови шкільного підручника має дворівневу структуру. Так, вчений-дидакт Д. Д. Зуєв уважає, що існує загальна теорія підручника, предметом вивчення якої є універсальні принципи його конструювання (загальнодидактичний рівень) та часткова теорія підручника, що знаходить своє відображення в реалізації загальних принципів створення конкретного підручника з певного навчального предмета, враховуючи особливості цього предмета, вікові особливості учнів, тип навчального закладу та інше (методичний рівень) [Зуєв 1983: 240].

Суголосною є й думка О. В. Хуторського про те, що в підручнику тією чи іншою мірою запрограмовано методику навчання [Хуторской 2005: 10-18]. Тобто підручник - це той вид навчальної літератури, що є своєрідним сценарієм майбутнього процесу навчання, оскільки фіксує не лише зміст навчального предмета, основні методичні підходи до його викладання, а й окремі прийоми навчання.

Гуманістичні цінності сучасної шкільної освіти зумовили зміну авторитарно-дисциплінарної моделі підручника на особистісно зорієнтовану. Вчені-педагоги Я. .В. Кодлюк, О. Я. Савченко, В. Г. Редько, С. В. Роман, І. С. Якиманська та ін. вважають, що основними ознаками використання шкільного підручника є такі: зосередження на потребах учня, тобто врахування діагностичної основи навчання; переважання в діяльності вчителя та учнів навчального діалогу; співпраця,

співтворчість між учнями та вчителями; створення для школярів у процесі навчання ситуацій вибору та відповідальності; турбота про фізичний та емоційний стан учнів у процесі навчальної діяльності; пристосування методики викладання предмета до навчальних можливостей кожної особистості; систематичне стимулювання розвитку та саморозвитку учня та ін. [Савченко 2000: 2-6].

Що ж стосується підручників іноземної мови, то тут основним для педагога є завдання підготувати молоде покоління до життя в умовах багатонаціонального й полікультурного простору, виробити вміння спілкуватися та співпрацювати з людьми різних національностей, менталітетів і культур [Редько 2012: 224].

За допомогою різноманітних засобів навчання під час вивчення іноземної мови відбувається втілення принципу полікультурності на основі побудови цілісної системи особистісних стосунків учнів з новою культурою та побудови самого процесу оволодіння нею. Цьому сприяє формування в учнів позитивного ставлення до вивчення іноземної мови як засобу спілкування, виховання поваги до народу-носія мови, що вивчається, толерантне ставлення до культури, звичаїв і способу життя інших народів; формування культури спілкування, прийнятої в сучасному цивілізованому світі; емоційно-ціннісне ставлення до всього того, що нас оточує; розуміння важливості оволодіння іноземною мовою та потребою користуватися нею як засобом спілкування тощо.

Зі змінами щодо визначення цілей навчання іноземної мови, відбуваються зміни і в системі навчання та організації іншомовної освіти на різних освітніх рівнях. Прийнято нові освітні стандарти, розроблено навчальні плани й програми, створюються сучасні комунікативно-спрямовані підручники та впроваджуються інтерактивні методи навчання. Утім впровадження нововведень є більш ефективним за умови урахування не лише вітчизняного, а й передового європейського та світового досвіду.

У викладанні іноземних мов у Європі найбільш поширене комунікативно-орієнтоване навчання, сфокусоване на учня. Відповідно до цього будуються й шкільні підручники. Вчителі іноземної мови різних країн мають бути добре поінформованими про європейські ініціативи й проекти в системі підручникотворення та мати змогу бути залученими до цього процесу.

Узагальнивши спільні для всіх інтерпретацій змісту навчання складові, керуючись Державним стандартом базової і повної середньої освіти (іноземні мови), загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти, обґрунтуємо основні компоненти змісту навчання іноземної мови як загальноосвітнього предмета. Основними є три компоненти, а саме: позамовний компонент, елементами якого є сфера спілкування, а також певні теми та навчальні ситуації, що визначаються цією сферою; комунікативний компонент, який включає в себе мовний, мовленнєвий та соціокультурний навчальний матеріал (зміст навчального матеріалу підручника); процесуальний компонент, тобто сам процес навчання.

Саме через соціокультурний компонент в основному й реалізується принцип полікультурності у вивченні іноземної мови. Однією з соціально-педагогічних передумов його застосування є те, що в шкільній освіті України існують умови, за яких у певної частині молоді формується полілінгвізм. Це стосується масового контактного проживання представників різних національностей, які перед вступом до школи спілкуються рідною мовою, а в школі розпочинають навчатися державною українською мовою і вивчають іноземну мову як загальноосвітній предмет. А принцип полікультурності включає в себе побудову навчання на основі культурного

плюаризму, розуміння рівноцінностей і рівних прав усіх етнічних і соціальних груп, які складають наше суспільство [Кодлюк 2005: 450].

Наступною соціально-педагогічною передумовою застосування принципу полікультурності є те, що зміст сучасного підручника іноземної мови нині орієнтується не на енциклопедичність знань учнів, а на розвиток у них пізнавальних здібностей. Адже сучасна освіта вимагає особистісно-зорієнтованої моделі навчання, і базовими функціями підручників для школярів є інформаційна, розвивальна, мотиваційна, оскільки провідним видом діяльності в школі є навчальна, а основними її компонентами – змістовий, мотиваційний та процесуальний [Савченко 2000: 2-6].

Доцільно доповнити вказаний перелік виховною функцією, оскільки саме втілення в підручниках цього елемента забезпечує набуття школярами досвіду оцінної діяльності, формування власних ціннісних орієнтирів, а в кінцевому рахунку – цілісне формування особистості [Кодлюк 2005: 450].

Сучасні шкільні підручники виконують ще й такі функції, як функція надання наукової та загальної інформації; функція педагогічної підготовки з конкретної теми; функція допомоги у викладанні та проведенні навчальних занять; функція допомоги в оцінюванні знань учнів тощо [Граник 1985: 201-117]. Усі ці функції допомагають реалізувати в процесі вивченн іноземної мови принцип полікультурності. Це означає, що кожен учень, з одного боку, ідентифікує себе зі своєю національною культурою, історією свого народу, традиціями, звичаями, специфікою міжособистісних відносин, а з іншого - орієнтується на толерантність, продуктивну взаємодію з представниками інших етнокультур, створення полікультурного освітнього простору. Тому в процесі роботи з шкільними підручниками іноземної мови звертаємо увагу не тільки на вербальний аспект, а й на ілюстративний. Під час добору тем культурологічного характеру потрібно ацентувати увагу школярів на вміннях не просто систематично презентувати країнознавчі знання щодо країни, мова якої вивчається, а й добирати завдання, які формують у них здатність сприймати іншу культуру з власних позицій. В іншому випадку вони можуть отримати знання, котрі будуть більше вводити їх в оману, ніж інформувати про особливості життєдіяльності іншого народу [Ніколаєва 2003: 261].

Вітчизняні педагоги-дидакти відмічають, що в процесі застосування підручників іноземної мови кожна конкретна освітня система задає специфічний тип підручника та програмово-методичне забезпечення його загалом. Тому наступною соціально-педагогічною передумовою застосування принципу полікультурності в роботі з шкільними підручниками іноземної мови є переважання в змістовій частині інтелектуального та соціального інструментів осягнення культурного змісту над іншими засобами навчання, рівноцінне врахування у доборі текстової частини, в практичних завданнях основних пластів соціально-культурного досвіду (наука, культура, світогляд, мистецтво, розумова і практична діяльність) певного народу певної країни, на належне художньо-графічне та дизайнове оформлення підручника.

Під час вивчення іноземної мови акцент робимо на так званих фонових знаннях. За визначенням В.Г. Редька, - це знання реалій, прийнятих у спілкуванні в країні, мова якої вивчається [Редько 2012: 224]. Сюди відносимо знання учнями загальноприйнятих у країні, мова якої вивчається, норм поведінки (етикету) або комунікативних моделей поведінки та знання культурних реалій. Так, наприклад, у підручниках для старшої школи соціокультурна спрямованість змісту навчання при вивченні окремих тем реалізується через соціально-психологічний портрет носіїв

мови, де постійно проводиться порівняння з власною культурою в спеціальних рубриках «Culture Comparison» [Калініна 2011].

Наступною соціальнопедагогічною умовою застосування принципу полікультурності в роботі з шкільними підручниками є впровадження ідей міжпредметної координації та інтеграції знань про актуальні проблеми життєдіяльності людини в різних культурних сферах. Для прикладу, у підручнику з англійської мови А. М. Несвіт (профільний рівень) використовується спеціальний блок «English Beyond the Classroom», в якому пропонуються завдання на мовну спостережливість. Виконуючи їх, учні шукають автентичні зразки мовлення, навчаються використовувати вивчене в нових мовленєвих ситуаціях. Так, після опрацювання певного мовного і мовленєвого матеріалу пропонується знайти зразки використання різних часових форм, модальних дієслів в англомовних засобах масової інформації та обговорити з однокласниками особливості їх уживання в конкретних контекстах. Виконання таких завдань та обговорення їх у класі сприяє формуванню елементарних основ лінгвістичної та культурологічної компетенцій, більш систематизованих уявлень про культуру, мову, традиції та ін. [Несвіт 2010: 303].

Підручник «Viel Spass» сприяє формуванню в учнів інтеркультурної компетенції. Характерною рисою лінгвоукраїнознавчого аспекту навчання за цим підручником є порівняння реалій культури, традицій, історії, кола інтересів підлітків та сучасного життя Німеччини та України. Діалог культур є провідною практичною спрямованістю текстового матеріалу, який тісно пов'язаний з реаліями нашого щоденного життя (використання завдань щодо форумів, завдання дискусійного характеру, проблемне навчання). Це сприяє взаємопов'язаному комунікативному й соціокультурному розвитку учнів [Барышников 2003: 159].

Підручник – не самодостатній елемент освітнього процесу, причому як традиційного, так і інноваційного. Він може повноцінно функціонувати лише за умови використання всіх одиниць навчально-книжкового комплексу. За такого підходу підручник – це засіб прилучення особистості до культурного і духовного відродження української державності; система адаптованих до умов освітнього процесу знань, умінь, норм і цінностей як невід'ємний атрибут людської діяльності, спілкування; засіб моделювання паритетних стосунків між учнем (студентом) і вчителем (викладачем) у процесі спільної освітньої діяльності; чинник інтелектуального, соціального, психосмислового та духовного розвитку особистості.

Отже, шкільний підручник іноземної мови є засобом формування принципу полікультурності, якщо в ньому реалізована цільова полікультурна спрямованість змістового матеріалу. Підручник має стати самовчителем для учня щодо знань про культуру, традиції, історію країни, мову якої вивчаємо. Важливими є його функціональність як навчальної книги (реалізація принципу полікультурності засобами підручника через провідні функції – інформаційну, розвивальну, мотиваційну, виховну); узгодженість підручника з технологіями навчання (відображення у підручнику соціальнокультурологічних технологій навчання; технічність (поліграфічне виконання, якість ілюстрацій).

Схарактеризовані соціально-педагогічні передумови застосування принципу полікультурності в роботі з шкільними підручниками іноземної мови дали змогу виокремити компоненти технологічності підручника іноземної мови, зміст культурологічної підготовки при вивченні іноземної мови, систему методів і засобів, які формують у школяра культурологіні компетенції. Такий аналіз є комплексним,

оскільки в умовах особистісно-орієнтованого навчання підручник покликаний формувати не лише соціокультурну сферу школярів, а й інтелектуальну, емоційну та вольову, розвивати інтерес до навчання, до конкретного навчального предмета, а саме вивчення іноземної мови.

Література

Редько 2012: Редько, В.: Засоби формування комунікативної компетентності у змісті шкільних підручників з іноземних мов. Теорія і практика. Генеза, Київ 2012.

Кодлюк 2005: Кодлюк, Я.П.: Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960-2000 рр.). Київ 2005.

Граник 1985: Граник, Г.Г.: Проблемы школьного учебника (О конструировании учебника). Просвещение, Москва 1985. Вып.15, с. 102-117.

Савченко 2000: Савченко, О.Я.: Зміст шкільної освіти на рубежі століть. In: Шлях освіти. 2000. N 3., с. 2-6.

Державний стандарт базової і повної середньої освіти (освітня галузь «Мова і література»: Іноземні мови) . 2004 № 1, с. 3-7.

Барышников 2003: Барышников, Н.В.: Методика обучения второму инностранноу языку в школе. Просвещение, Москва 2003.

Калініна 2011: Англійська мова. Your English Self: підруч. для 11 кл. загал. осв. шк.: академ. рівень. Наш час, Київ 2011.

Несвіт 2010: Ми вивчаємо англійську мову: підруч. для 10 кл.: профіл. рівень. Генеза, Київ 2010.

Ніколаєва 2003: Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання (наук. ред. С.Ю. Ніколаєва). Ленвіт, Київ 2003.

Зуев 1983: Зуев, Д.Д.: Школьный учебник. Педагогика, Москва 1983.

Хуторской 2005: Хуторской, *А.В.:* Место учебника в дидактической системе. In: Педагогика, 2005. N 4, с. 10–18.

Summary

The article analyzes the social and educational prerequisites principle field of culture in foreign language textbooks. The research defines a reason to use textbooks as national and foreign publications in the study of a foreign language. The study shows the differences and similarities between national and foreign textbooks in a process of studying, the most common requirements to the textbooks and their usage during foreign language classes.

Key words: textbooks, foreign publications, multiculturalism, social and educational prerequisites.

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Березюк Олена, Березюк Олексій
Житомирський державний університет імені Івана Франка
alex2549@mail.ru

Піднесення людини, формування її як особистості є головною метою будь-якої культури. Саме культура є концентрацією всього духовного, морального, етичного в розвитку особистості. І суттєвою структурною ознакою кожної культури є її національний компонент, етнічні особливості, ідеї народності.

В основі національного компонента лежить етнокультурне виховання, особливістю якого є багатоаспектність його змісту. Це дає змогу досліджувати проблему формування етнокультурного характеру особистості в комплексі, поєднуючи ідеї народної педагогіки та психолого-педагогічні основи сучасних напрямів виховного впливу на особистість, народознавчий підхід та сучасні інноваційні технології формування в особистості певних цінностей тощо. Тому етнокультурне виховання молоді є актуальною проблемою сучасної педагогічної теорії та практики в умовах нової освітньої ситуації, для якої характерне посилення етнізації змісту освіти, зростання ролі етнокультурного фактора в навчанні молоді та активне застосування ідей етнопедагогіки. Результат етнокультурного виховання − сформованість в молодої людини етнокультурної компетентності, володіння нею не лише знаннями рідної мови, етнографії, історії рідного краю, а й активна пропаганда цих знань на практиці [Кононенко 2005].

Тому метою нашої статті є визначення тенденцій формування етнокультурної компетентності особистості в умовах сучасного освітнього простору. Окреслена проблема висвітлюється в дослідженнях багатьох науковців (Н. В. Лисенко, С. О. Сисоєва, М. Г. Стельмахович, Є. І. Сявавко, Н. В. Якса та ін.), але невирішеною її частиною залишається впровадження етнокультурологічного компонента в педагогічний процес освітніх закладів, основи методики його формування в кожної особистості.

Етнокультурна компетентність має складну структуру, а тому й непростий механізм формування, що робить цей процес складним й тривалим у часі. Цей процес розглядається як отримання індивідом об’єктивних знань та уявлень щодо своєї етнічної культури, історії рідного краю, духовно-моральних цінностей, особливостей своєї нації тощо [Лисенко 2007].

Етнокультура як феномен етнічного буття українців посідає в системі їх взаємовідносин визначальне місце, адже концентрує в своїй діяльності різноманітний спектр прояву етнічних ознак. Кожна культура має свій витвір етнокультури, своє уявлення про неї [Косенко 2008].

Етнокультурна компетентність дає змогу кожному її представникові орієнтуватись у сучасному світі, будувати свою поведінку відповідно до тенденцій своєї культури й одночасно відчувати її межі, закінчення й початок світу іншої культури [Ткаченко 2008].

Формування етнокультурної компетентності, на наш погляд, містить чинники, що інтегруються між собою, доповнюють один одного. До першої групи чинників

віднесемо ті, які утворюють матеріальну сферу культури (народна архітектура, національне вбрання, види творчої діяльності тощо). Друга група чинників формування етнокультурної компетентності особистості спрямована на сферу духовної діяльності народу (мова, усна народна творчість, народне мистецтво та ін.), а третя пов'язана з феноменом найскладнішим і остаточно невизначеним, − це менталітет народу або етнопсихологічні риси певного етносу [Березюк 2013].

Сама етнокультурна компетентність виконує такі функції: комунікативну; пізнавальну; знаково-символічну; відтворювальну (забезпечення фізичного існування етносу через відносини між природою і людиною) та ін. Тому тенденції її формування тісно переплітаються зі складовими етнопедагогіки, а саме етнокультурним вихованням, етнодидактикою, народною деонтологією, народною фамілологією.

Оскільки етнокультура існує не поза людьми, а в людях, у їх здатності до розуміння та сприйняття оточуючого суспільства, то стабілізуючою основою ідей етносу й культури є система традицій, звичаїв, обрядів, свого роду колективна пам'ять, що акумулює між поколіннями етнокультурну інформацію [Родигіна 2005].

Не випадково відмічено, що зв'язок між традиційними надбаннями культури й умовами людського буття втілюються в мові, звичаях, мистецтві тощо. При цьому традиція регулює не лише рівень інформації, який необхідний для відтворення тенденцій певного етносу, а й ступінь етнічних запозичень. Цей механізм не може допустити того, щоб у структурі етносу переважали чужорідні компоненти, а з-поміж запозичених − такі, що не сприймаються як свої, національні [Левицька 2004].

Етнокультура є тим національним світом, де етнокультурна компетентність виконує функцію ядра, справжнього механізму, який зберігає етнічні ознаки, навіть, за несприятливих для нього етнокультурних умов. Саме етнокультура посідає в будь-якій культурі стрижневе місце, бо зберігає етнічні ознаки і в свідомості, і в поведінці особистості, так би мовити, певні шаблони, зразки, вироблені багатовіковим досвідом народу й усталені в його культурі [Лисенко 2005].

Разом з тим національна культура, етнокультура інтегрують надбання світової культури, освоюють її цінності та збагачують світову культуру взагалі. Особливо вагому роль у цьому процесі відіграють усна народна творчість, фольклор як невичерпне джерело національної скарбниці кожного етносу, народні знання, національні традиції, символи, вірування, основи національного менталітету та національного характеру, народне мистецтво, народні промисли та ін. Так, пізнаючи багатство фольклору, молодь щедро черпає емоційні, моральні, естетичні та патріотичні цінності. Етнокультура як галузь певних гуманітарних знань зосереджує, передусім, увагу на етнічних особливостях традиційної культурно-побутової сфери народу в цілому, та певного етносу зокрема. Етнокультура безпосередньо пов'язана з народно-поетичною творчістю, бо саме вона відтворює і сталу традицію (ті ж самі фольклорні групи, наприклад), і сферу безперервних та необмежених змін в мистецтві, в літературі, у використанні народних промислів тощо .

Національна культура − це глибоке усвідомлення особистістю належності до певної держави, формування в неї почуття громадянської гідності, відповідальності, обов'язку, здатності рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в певних соціальних ситуаціях. А етнокультура включає сюди ще й знання та пропаганду певних регіональних ознак, формування в особистості поваги та любові до свого краю, до своєї мови, до свого етносу й поваги до інших етносів і національних культур, формування певних цінностей громадянського суспільства.

Уведення молодого покоління в таку систему цінностей передбачає формування в нього основ громадянської позиції, основ громадянської культури. Включення компонентів громадянської культури в методику формування етнокультурної компетентності дає можливість синтезувати закономірності багатьох наук в єдину світоглядну систему, вдосконалити її структурні одиниці. Чим вища в молодої людини національна самосвідомість, тим сильніше, глибше вона любить і цінує свій народ.

Методикою формування етнокультурної компетентності особистості є певна педагогічна система множини взаємопов'язаних і взаємообумовлених цілісних компонентів, що становлять єдине ціле в своїй структурі, поєднані спільною метою, мотивами і завданнями, спрямованими на поетапне становлення та розвиток в молоді особистісних, операційно-діяльнісних, проективних, комунікативних, організаційних та інших компетенцій етнокультурної компетентності [Иванова 2005].

Найголовнішим показником рівня сформованості в самої особистості етнокультурної компетентності є її етнокультурна вихованість. Методика її формування включає в себе принципи (серед них − принципи культуровідповідності та народності є пріоритетними), народні методи, засоби, форми та сучасні технології виховання, і напрями організації виховного процесу, а саме духовно-моральне виховання, родинне виховання, розумове, трудове, естетичне, тілесне та ін.

Саме етнокультурне виховання забезпечує засвоєння зразків і цінностей національної культури, культурно-історичного, соціального досвіду своєї держави, формування відчуття приналежності та поваги до рідного краю. Внутрішній світ особистості є рушійною силою розвитку духовності людини, визначальним чинником дій і поведінки, ціннісних орієнтацій, життєвої й громадської позиції. Цьому сприяють, насамперед, етнопедагогічні чинники, за допомогою яких реалізуються цілі й завдання етнокультурного виховання. Ці чинники − рідна мова, родинно-побутова культура, фольклор, емоційна культура, національна психологія, національний характер, народні вірування, народні ігри, знання родоводу та історії свого народу, педагогіка народного календаря, національна символіка й народні символи, основи народної моралі, національна самосвідомість, народні дидактичні знання, народна гра та народна іграшка, народні звичаї, свята, традиції, обряди та ін. Мовою вчать особистість прозрівати, мислити, прилучатися до духовних надбань свого народу. Рідна мова − це самобутній спосіб мислення, оригінальний засіб пізнання дійсності. Засвоєння історії рідного краю, етнографії дає змогу пізнати витоки духовності кожного народу як джерела пам'яті, засіб історичного мислення, витоки формування національної свідомості в різних поколінь, витоки духовності кожного, зрозуміти і знати власний родовід.

Відродження родинних народних традицій, звичаїв, шанобливе ставлення до родинно-побутової культури сприятиме формуванню в молоді найглибших почуттів: любові до матері й батька, бабусі та дідуся, ідей побратимства та посестринства. Народна фамілологія, батьківська педагогіка сприяють утвердженню культу сім'ї, розвитку сімейних цінностей, авторитету батьків тощо. Ми згадували, що однією з провідних тенденцій формування етнокультурної компетентності є застосування етнодидактики. Відповідно до основних аспектів реформування освіти, виокремлюємо такі напрями її застосування: гуманістичний, гуманітарний, культурологічний.

Перший напрям можна визначити як збільшення в системі освіти знань про людину, людство і людяність на основі народознавчої та українознавчої основи, виокремлення цього у викладанні всіх навчальних предметів.

Другий напрям – це нове якісне викладання гуманітарних предметів, застосування особистісно зорієнтованого підходу, завдяки якому навчання стає вихованням, чуттєвим та емоційним, використання в змісті освіти народних традицій, педагогіки народного календаря, фольклору тощо.

Третій напрям – викладання всіх предметів як певної частини загальнолюдської культури, формування емоційно-ціннісної сфери особистості, формування творчої особистості на основі поєднання різних освітніх галузей, формування соціокультурних знань та вмінь у дітей та молоді.

Наведені етнодидактичні напрями базуються на компетентнісному підході, який лежить в основі всіх тенденцій формування етнокультурної компетентності особистості, включає в себе ціннісно-смислові компетенції, навчально-пізнавальні, загальнокультурні, інформаційні, комунікативні, соціально-трудові, компетенції особистісного самовдосконалення тощо. А вони, своєю чергою, базуються на загальнолюдських цінностях кожної нації, кожного етносу.

Отже, саме етнокультурна компетентність особистості забезпечує вічність життя нації та народу. Вчені по-різному підходять до визначення вікового періоду, найбільш сенситивного до закладання основ формування етнокультурної компетентності. Більшість вчених-педагогів стверджує, що вже 3-4 річну дитину необхідно навчати любові до рідної мови, поваги до рідного народу [Щербань 2008].

Н. В. Лисенко виокремлює три етапи, які проходить особистість під час формування етнокультурної компетентності, що умовно можна співвіднести зі ступенями навчання.

I – етап (5-10 років) – досягнення елементарної грамотності в галузі власної етнічної культури, а також інших етнічних культур, що проживають поруч. На цьому етапі дитина повинна:

- чітко ідентифікувати себе зі своєю етнічною групою, висуваючи такі підстави ідентифікації, як національність батьків, місце проживання, рідна мова;
- мати уявлення про історію, уклад життя, традиції, звичаї, фольклор свого народу.

II – етап (11-15 років) – досягнення функціональної грамотності в галузі своєї рідної культури та етнічних культур своєї країни, а також елементарної грамотності в галузі етнокультур сусідніх країн.

На цьому етапі етнічна ідентичність повинна бути сформована в повному обсязі. Йдеться про

- обізнаність особистості з особливостями різних етнічних груп, уміння визначати унікальність рідної історії, специфіку традиційної побутової культури;
- уміння ідентифікувати особливості вербального й невербального спілкування;
- здатність виявляти в своїй поведінці етнічні особливості, які властиві своєму народу (наприклад, дитина вільно володіє рідною мовою, виконує народні танці, володіє певним народним художнім ремеслом тощо);

III – етап (15-18 років) – досягнення освіченості в галузі етнокультури своєї країни та елементарної грамотності в галузі етнокультур народів світу. На цьому етапі особистість повинна:

- не тільки знати традиції та обряди рідного народу, але й використовувати їх у повсякденному житті;
- знати відомості про видатних діячів різних народів та свого рідного;
- реалізувати етнокультурні знання, вміння, поведінкові моделі, що сприяють ефективній міжетнічній взаємодії;
- знати приклади взаємопроникнення культур, мультикультуралізму;
- здійснювати свій внесок у розвиток взаєморозуміння між представниками різних народів і культур [Лисенко 2005].

Саме такі етапи проходить особистість в процесі формування етнокультурної компетентності. Але, навіть коли дитина пройшла зазначені етапи, неможливо сказати, що в неї етнокультурна компетентність буде сформована в повному обсязі. Це пов'язано з тим, що культура – багатогранне, динамічне явище, що постійно розвивається й модифікується, тому пізнати її повністю неможливо; по-друге, етнокультурне оточення може постійно змінюватись, а це потребує постійного пізнання [Родигіна 2005]. Отже, формування етнокультурної компетентності не завершується із закінченням навчання в певному навчальному закладі, а відбувається впродовж всього життя людини.

Усі найвідоміші педагоги світу визнавали, що виховання підростаючого покоління завжди має ґрунтуватись на культурно-історичних цінностях своєї нації, а вже пізніше розширюватися на знайомство з традиціями інших народів. Так, О. М. Ткаченко, аналізуючи доробок великого педагога К. Д. Ушинського, звертає увагу на статтю «Рідна мова», де він писав: «Мова – це найкращий світ усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії… У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина…» [Ткаченко 2008].

Звертаючись до доробків видатних педагогів Я.-А. Коменського, К. Д. Ушинського, С. Ф. Русової, Г. Г. Ващенка, В. О. Сухомлинського, М. Г. Стельмаховича та ін., до чинників етнокультурного виховання, до етнодидактики, деонтології, фамілології, відмічаємо, що формування етнокультурної компетентності − це формування духовності, моральності, патріотизму, національної свідомості, національної гідності, виховання й розвитку розумної, працьовитої, чесної, гуманної людини.

Саме народна педагогіка нерозривно пов'язана з історією народу, усіма його злетами й падіннями, у ній, як у дзеркалі, відбиває велич народних подвигів і трагізм поразок у боротьбі за державність, за культурну визначеність, за розвиток українського етносу [Лисенко 2007].

На сьогодні ми маємо не надто високий показник сформованості етнокультурної компетентності в молоді. І це зумовлено низкою причин. Мотиваційні причини пов'язані з недооцінкою педагогами виховної ролі гуманітарних предметів, відсутністю належного їх методичного забезпечення. До інформаційних причин відносять відсутність акцентів на етнокультурному компоненті в змісті більшості програм та підручників з предметів гуманітарного циклу, недостатню інформаційну забезпеченість. Серед організаційних причин найсуттєвішими є неспіввіднесеність організаційної структури навчально-виховного процесу з інтересами молоді: палітра вибору окремих видів діяльності часто обмежена.

Отже, ввівши в предмети гуманітарного циклу ґрунтовні положення про культуру, етнографію, народознавство, історію рідного краю, основи формування державного укладу, формування національної свідомості, можна забезпечити підвищення рівня знань молоді про етнокультурність та вести мову про її етнокультурну компетентність.

Література

Березюк 2013: Березюк, О.С.: Навчально-методичний посібник Етнопедагогіка, Житомир 2013.

Иванова 2005: Иванова, Т.В.: Культурологическая подготовка будущого учителя. Киев 2005.

Кононенко 2005: Кононенко, В.І.: Українська етнопедагогіка. Івано-Франківськ 2005.

Косенко 2008: Косенко, Ю.В.: Етнопедагогічний підхід до професійної підготовки майбутніх педагогів дошкільних навчальних закладів. Івано-Франківськ 2008, с. 67–74.

Левицька 2004: Левицька Л.Я.: Психолого-педагогічні аспекти формування характеру української молоді. In: Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість. Київ 2004, с. 93–96.

Лисенко 2005: Лисенко, Н.В.: Українська етнопедагогіка /За ред. В.Кононенка. Івано-Франківськ 2005.

Родигіна 2005: Родигіна, І.В.: Компетентнісно-орієнтований підхід до навчання. Вид. група «Основа», Харків 2005.

Ткаченко 2008: Такченко, О.М.: Застосування ідей К. Д. Ушинського в процесі формування в майбутніх учителів етнопедагогічної компетентності, Київ 2008.

Щербань 2008: Щербань, П..І.: Формування національної самосвідомості студентів. In: Освіта. 2008. № 22–23 (28 травня – 4 червня), с. 6–7.

Summary

The article deals with the tendentious of the formation of ethno-cultural competence of the personality. The mechanism of ethnic culture and its main function are analyzed. The article shows stages of ethno-cultural competence levels of a person, underlines the basic techniques, forms, its means of implementation in the educational process.

Keywords: ethno-cultural competence, methodological foundations, ethno-cultural education, education.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПОРТФОЛІО В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

Буднік Анжела, Хижняк Ірина
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
Hiznyak_Irina@ukr.net

Сьогодні Україна є досить «привабливою» державою для здобуття вищої освіти іноземцями. Це, перш за все, окреслює пріоритетність освіти, методику впровадження освітніх технологій, застосування інформаційно-комунікативних технологій у навчанні іноземних студентів на різних етапах як вузівської, так і довузівської підготовки. Фундаментальність знань та доступність вищої освіти давно стали візитівкою багатьох вишів України. Проте нові інформаційно-технічні зміни у суспільстві вимагають нових підходів до навчання студентів-іноземців.

Останнім часом усе активніше впроваджуються в освітній процес європейські стандарти навчання, навчання за спільними програмами, нові освітні технології, оптимальні форми та методи навчання тощо. Значної уваги заслуговує створення сприятливих умов для реалізації академічної мобільності студентів та викладачів, що сприяє інтеграції вітчизняних вишів у міжнародний освітній і науковий процес. Саме тому актуальним постає питання оновлення та модернізації навчальних програм відповідно до загальноєвропейських стандартів, упровадження яких значно підвищить конкурентоспроможність вітчизняних вищих навчальних закладів порівняно з європейськими.

Вирішення поставлених завдань передусім залежить від змісту навчання та сучасних освітніх технологій, що застосовуються у вишах України. Зміна стратегії навчання вимагає кардинальних змін у методиці викладання будь-якої навчальної дисципліни. Робота з іноземними студентами має специфічні особливості, які обов’язково потрібно враховувати під час навчального процесу.

Різні аспекти методики навчання іноземних громадян розглядалися багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема Є. Басніним, Т. Дементьєвою, Н Булгаковою, С. Вишняковим, І. Скутельчук та іншими. Проте сфера дослідження донедавна зосереджувалась головним чином на потребі осмислити та проаналізувати особливості адаптації іноземних студентів, специфіці організації навчання різних дисциплін на підготовчих факультетах та під час самостійної роботи. Цікавим і фактично не дослідженим залишається питання формування креативних здібностей студентів-іноземців, розкриття їхнього творчого потенціалу. Й у цьому зв’язку варто згадати про метод портфоліо, який останнім часом усе активніше застосовується у школах, проте залишається недостатньо поцінованим під час роботи зі студентським колективом.

Саме тому метою статті є вивчення ефективності розвитку творчих та розумових здібностей студентів-іноземців крізь призму використання методу портфоліо в процесі викладання курсу «Методика навчання російської літератури». Відповідно до мети окреслимо такі завдання: визначити місце методу портфоліо у системі педагогічних технологій; опрацювати педагогічні умови ефективного

впровадження зазначеного методу в процес вивчення курсу «Методика навчання російської літератури» у вищих навчальних закладах.

Поняття «портфоліо» має давню історію, адже ще у XIX ст. італійські художники та архітектори створювали своєрідні теки зі своїми роботами і віддавали їх на суд суворої комісії, якщо хотіли отримати ту чи ту працю. Так вони намагалися вразити майбутнього роботодавця.

З середини 80-х рр. XX століття американські педагоги починають активно впроваджувати використання портфоліо у школах. Поступово ідея портфоліо набуває популярності й охоплює весь світ. Проте на теренах України застосування портфоліо у школах розпочалося не так давно. А використання його у вищих навчальних закладах нашої держави взагалі ще малодосліджене. Існує безліч визначень поняття *портфоліо*. Так, зарубіжні методисти розуміють під портфоліо «звіт про процес навчання дитини: що дитина дізналась і як відбувався сам процес навчання; як вона мислить, сумнівається, аналізує, синтезує, відтворює та створює; як вона взаємодіє на інтелектуальному, емоційному та соціальному рівнях з іншими» [Понятие портфолио 2012].

Деякі дослідники, характеризуючи метод портфоліо, зазначають, що сутність його полягає «в збиранні студентом «портфеля цінних паперів» (колекції певного типу), що розкриває його індивідуальні здібності та інтереси й документально засвідчує професійні досягнення протягом певного періоду чи всього навчання у ВНЗ» [Новікова та інші, 230].

Як бачимо, у першому випадку під портфоліо розуміють «теку досягнень», в якій знаходяться вже відібрані, оформлені належно роботи. Тобто, це своєрідне відображення освітньої біографії студента, що визначає рівень його досягнень.

У другому випадку портфоліо розглядається як інструмент навчання. Доволі часто під поняттям портфоліо розуміють зібрання робіт студентів, що були виконані у певний період. На жаль, таке розуміння портфоліо не передбачає жодної методичної роботи.

Портфоліо – це передусім новий підхід до навчання, під час якого формується зовсім інша (у порівнянні з усталеними методиками навчання) взаємодія між викладачем та студентом, у ході якої визначаються нові завдання та критерії оцінювання знань.

Виділяють багато видів портфоліо, зокрема: 1) робоче портфоліо; 2) шоу-кейс портфоліо; 3) портфоліо для записів і демонстрації. І. А. Фатєєва додає ще іспит у формі портфоліо, портфоліо курсів, мовне портфоліо [Фатєєва 2011: 527]. Проте всі зазначені види портфоліо мають бути оформлені або в електронному вигляді або традиційно у вигляді теки з документами.

Т. Г. Новикова запропонувала класифікацію портфоліо за характером та структурою представлених у ньому матеріалів, і виділяє такі види:

- портфоліо документів, або «робоче» портфоліо;
- портфоліо процесу;
- показовий портфоліо;
- портфоліо розвитку;
- портфоліо для навчального планування;
- портфоліо підготовленості;
- портфоліо працевлаштування;
- портфоліо для вступу до вишу [Новикова та інші 2004: 203-204].

Ю. В. Гущин до зазначених типів портфоліо додає ще портфоліо документів

та тематичне портфоліо [Гущин 2012: 14-16]. Деякі дослідники виділяють також портфоліо за часом створення: тижневі, семестрові, курсові.

Усе більшого розповсюдження останнім часом набуває електронне (або онлайн-портфоліо) та мовне портфоліо. У нашій статті ми зупинимось на розгляді лише деяких видів портфоліо, які, на наш погляд, допомагають розкрити творчий потенціал студентів-іноземців та сприяють розвитку їхнього мовлення.

У процесі викладання курсу «Методика навчання російської літератури» студентам-іноземцям вважаємо за доцільне використовувати робоче портфоліо, куди студент збирає матеріали впродовж семестру чи педагогічної практики. Перегляд викладачем портфоліо передбачає нотатки своїх зауважень, рекомендацій; формує уявлення про ступінь засвоєння студентом того чи того матеріалу. Так, наприклад, під час ознайомлення з такими темами, як «Методика вивчення епічних, ліричних та драматичних творів», «Специфіка вивчення теорії літератури та літературно-критичних статей» у робочому портфоліо студента можуть бути розміщені конспекти уроків із зазначеної тематики (з обов'язковими зауваженнями та коментарями викладача); матеріали до диспутів та дискусій, запропоновані викладачем під час лекційних та практичних занять (це можуть бути відповіді на питання на кшталт «Чи потрібно вивчати теорію літератури в школі?»). Студенти-іноземці тезисно записують власні думки, цитати визнаних методистів та науковців як на підтвердження, так і на заперечення змісту висловлювання. Або ж викладач пропонує прокоментувати вислів одного з відомих педагогів і аргументувати його на підтвердження зазначеної думки. Важливо, щоб всі ці завдання обов'язково перевірялись викладачем, а його зауваження аналізувались студентом.

Для створення будь-якого виду портфоліо важливими є роздуми не тільки над запропонованими студентові завданнями, але й рефлексія студента-іноземця щодо способів роботи, послідовності дій. Студент-іноземець має проаналізувати, наскільки вдалим, правильним, точним був обраний ним шлях розв'язання поставленої задачі; наскільки ефективно він організував свою роботу. Як слушно зазначає І. А. Фатєєва, «я розглядаю своє власне навчання, щоб з'ясувати, як я навчаюсь» [Фатеева 2011: 527]. Використання такого робочого портфоліо під час проходження педагогічної практики студентами-іноземцями у школі ми вважаємо найважливішим методом аналізу їхньої педагогічної діяльності. Студент-іноземець, збираючи конспекти уроків, може простежити рівень свого розвитку, проаналізувати помилки, внести корективи у подальшу роботу, залишити найкращі конспекти уроків з метою подальшої презентації їх під час підсумкової конференції з педагогічної практики чи практичних занять з курсу «Методика навчання російської літератури». Викладач, переглядаючи портфоліо, розуміє, що ще потребує доопрацювання, а що вже студентами-іноземцями засвоєно.

Також вважаємо за доцільне використовувати електронне портфоліо, яке у вигляді мультимедійної презентації відображає всі письмові матеріали та відеофрагменти найцікавіших проектів студента. Під час вивчення курсу «Методика навчання російської літератури» доречно було б презентувати відеоролики фрагментів уроків, які проводив студент під час педагогічної практики, електронні версії текстів виступів та доповідей студента-іноземця під час практичних занять або конференцій.

Електронне портфоліо може бути також представлене у вигляді персональної інтернет-сторінки кожного студента, де є такі підрозділи: загальні відомості про студента; дослідницькі роботи; творчі роботи; наукові роботи; оцінка портфоліо.

Розділ «оцінка портфоліо» буде слугувати своєрідною поштою, куди кожен, хто відвідує сторінку, може написати свій коментар, відгук, оцінити винесені для обговорення матеріали.

Електронне портфоліо студента-іноземця – це мережева інтерактивна освітня технологія візуалізації колекцій власних матеріалів, творчих робіт у науковій пізнавальній діяльності студентів та рефлексії його результатів. Більшу частину електронного портфоліо складають власні матеріали студентів, що були створені ними під час самостійної роботи. Зміст електронного портфоліо формується студентом не одразу, а впродовж всього вивчення курсу «Методика навчання російської літератури». Викладач має систематично відвідувати інтернет-сторінку з електронним портфоліо студента, перевіряти виконання ним завдань, залишати коментарі, запитання, оцінювати якість виконання завдань.

Ще одним видом портфоліо, який доцільно використовувати під час роботи з іноземними студентами, є тематичне портфоліо. Цей вид портфоліо присвячений аналізу та розробці різноманітних аспектів запропонованої викладачем теми. На початку семестру студент обирає тему індивідуального науково-дослідного завдання, яке має бути виконано і захищено під час портфоліо-конференції наприкінці семестру. Тематичне портфоліо може бути частиною робочого портфоліо.

На початку роботи викладач обов'язково має ознайомити студентів з основними вимогами до створення робіт такого типу, пропонує виконати деякі аналітичні, творчі завдання, що можуть увійти до студентської теки. Кожне завдання містить декілька можливих варіантів відповіді. Подаються зразки оформлення завдань такого типу. Після того, як студенти-іноземці зрозуміли, що вони мають робити, розпочинається робота над обраною ними темою. Так, наприклад, готуючи портфоліо на тему: «Как повысить интерес учеников к чтению», студент має зібрати та опрацювати матеріал за такою структурою:

1) Як змінюється інтерес до читання в учнів упродовж усього періоду навчання в школі? (тут студент має розмістити відомості про основні вікові періоди сприйняття літератури, проаналізувати специфіку кожного з них; дослідити та зіставити погляди психологів, педагогів на зазначену проблему). Свої висновки студент може подати і у вигляді опорного конспекту, і у вигляді блок-схеми.

2) Глосарій основних понять обраної студентом теми.

3) Засоби пробудження інтересу до читання у школярів різних вікових груп. Студент має презентувати 10-15 способів чи прийомів з коротким поясненням до кожного.

4) Досвід вчителів школи. Тут студент має розмістити інтерв'ю з учителем, який, на думку студента, вміло користується наведеними способами заохочення до читання у своїй практиці. План інтерв'ю заздалегідь розробляється студентом, обговорюється за необхідності з викладачем, а потім додається до портфоліо.

5) Самоаналіз. На 2-3 сторінках студент розмірковує, що саме пробуджує у нього інтерес до читання, наводить приклади.

6) Психолого-педагогічний аналіз причин та мотивів небажання читати серед однокурсників. Студент, підготувавши цілу низку запитань, проводить опитування серед своїх товаришів і з'ясовує причини відсутності мотивації до читання. Обов'язковими є висновки.

7) Помилки вчителів. Студент наводить основні помилки вчителів, що призводять до стійкого небажання учнів читати.

8) У цій рубриці студент наводить чіткі критерії виявлення зацікавленості у читанні серед учнів.

9) «Нужно ли тратить время, чтобы привить любовь к чтению у учеников?» Студент окреслює основні проблеми, що можуть виникнути на шляху пробудження інтересу до читання у школярів. Ця рубрика може бути оформлена як розгорнута відповідь на питання: «Является ли система оценок достаточным стимулом для пробуждения интереса к чтению?»

10) Відгук мого однокурсника про моє портфоліо.

11) Відгук мого викладача про моє портфоліо.

12) Розгляд найскладніших випадків небажання читати. Студент дає відповідь на питання: «Есть ли ученики, которые наотрез отказываются читать?» Якщо таке можливо, то студент має проаналізувати такі випадки, запропонувати можливі варіанти вирішення зазначеної проблеми, зробити висновки. Обсяг 2-3 сторінки.

13) Цитати відомих педагогів, психологів та вчених щодо окресленої проблеми.

14) «Что поменялось в моем представлении о мотивах и приёмах пробуждения интереса к чтению у учеников?»

Виконуючи тематичне портфоліо, студент-іноземець має ознайомитися зі значною кількістю літератури із обраної теми, проаналізувати її, виокремити лише необхідне. Тісна співпраця з викладачем сприяє формуванню наукового мовлення у студента-іноземця. Доречним було б створити окрему рубрику в портфоліо: «Зауваження та пропозиції», куди викладач може внести свої коментарі до роботи. Проте слід пам'ятати, що лише студент вирішує, які саме матеріали він додає у своє портфоліо. Визначальним є момент самовизначення, що є передумовою посилення самовідповідальності студента щодо навчання, самостійності в організації його системи.

Логічним завершенням роботи над тематичним портфоліо є портфоліо-конференція, де студенти-іноземці презентують свої дослідження, обмінюються думками, обговорюють результати роботи кожного, рефлексують.

Можна запропонувати й інший варіант завершення роботи над портфоліо, а саме – підсумкова атестація, де до результатів письмових робіт, відповідей під час практичних занять додається звіт про виконані завдання портфоліо.

Оцінювати портфоліо вкрай важко, оскільки оцінюватись має не лише продукт праці студента, а й те, як він працював, щоб досягти зазначених результатів, що осмислив, зрозумів, що ще має зрозуміти. Якщо студент систематично збирає у теку свої роботи з одного предмета, то викладач, або ж навіть і сам студент, легко може простежити прогрес. Проте маємо й інші критерії оцінки портфоліо:

- охайність виконання;
- фактори, що відображають розуміння студентом матеріалу;
- організація студентом портфоліо;
- всебічне висвітлення матеріалу, що вивчається;
- оформлення;
- фактори, що відображають роздуми студента щодо свого пізнання;
- творчість [Андреева 2011: 63].

Оцінювання портфоліо складається з двох частин: оцінювання письмових робіт як частини портфоліо та усної презентації проекту. Т. Г. Новикова пропонує

оцінювати письмові компоненти портфоліо за чотирибальною системою і виокремлює такі:

- наявність власного бачення проблеми;
- встановлення внутрішніх взаємозв'язків;
- ступінь обґрунтованості вибору матеріалів, доказовість висновків;
- спосіб подання інформації (мова, стиль тощо);
- відповідність правилам оформлення робіт [Новикова та інші 2004: 210].

Наведені вище критерії є характерними в першу чергу для письмових робіт, вміщених у портфоліо. Для оцінювання усної частини портфоліо варто виробити чіткі критерії, можливо, навіть розробити певну форму, яку має заповнювати викладач після виступу кожного студента. Результати усної та письмової роботи студента-іноземця сумуються і лише тоді виставляється загальна оцінка.

Н. Павельєва пропонує певний механізм оцінювання порфоліо, зокрема:

- оцінюється тільки процес і характер роботи над портфоліо;
- оцінюються за певними критеріями лише окремі частини портфоліо (рубрики);
- оцінюються всі рубрики, а оцінка виводиться як середнє арифметичне;
- оцінюється остаточний варіант портфоліо за певними критеріями;
- оцінюється не лише саме портфоліо, але й якість його презентації;
- портфоліо не оцінюється, а студент обирає лише ті частини, які хотів би презентувати на підсумковому занятті, що є своєрідним допуском до заліку або іспиту [Павельева 2011].

На наш погляд, застосовуючи метод портфоліо під час вивчення курсу «Методика навчання російської літератури» студентами-іноземцями, варто оцінювати лише ті частини, які студент хоче сам презентувати як найкращі. Також нам здається доцільним оцінювати всі рубрики, а потім виводити середнє арифметичне, що дасть можливість студенту обдумати, проаналізувати свої помилки і зробити певні висновки.

Варто пам'ятати, що оцінювати потрібно лише те, що студент знає і вміє із зазначеної теми або предмету, наскільки точно може здійснювати самооцінку власних досягнень.

На наш погляд, використання методу портфоліо у роботі зі студентами-іноземцями є доволі ефективним, бо розвиває мислення, вміння користуватися науковою літературою, здатність до самоаналізу. Проте метод портфоліо не може бути заміною традиційному навчанню.

Література

Андреева 2011: Андреева О. И., Николаева А. И., Леснякова Т. С.: Технология портфолио как средство развития критического мышления. In. Основы развития критического мышления студентов педагогического коледжа. 2011, с. 51-64.

Гущин 2012: Гущин Ю. В.: Интерактивные методы обучения в высшей школе. In: Психологический журнал. 2012. №2. с.1-18.

Новикова та інші 2014: Новикова Т. Г., Пинская М. А., Прутченков А. С., Федотова Е. Е.: Портфолио в зарубежной образовательной практике. In: Вопросы образования. 2004. №3. с.201-238.

Павельева 2011: Павельева Н.: Технология портфолио в профессиональном образовании [Електронна версія]. Режим доступу: http://novznania.ru/2011/01

Понятие портфолио 2012: Понятие портфолио в образовании [Електронна версія]. Режим доступу: https://sites.google.com/site/portfolioftip/ponatie-portfolio-v-obrazovanii

Фатєєва 2011: Фатеева И. А., Канатникова Т. Н.: Метод «портфолио» как приоритетная инновационная технология в образовании: преемственность между средней школой и вузом. In: Молодой учёный. 2012. №12. с.526-528.

Summary

The article reviews portfolio as one of the innovative educational technologies. The opportunities and practical value of the portfolio method usage during foreign students training are analized. Own experience of implementation of this technology into the educational process during the study of the course "Methods of Russian Literature Teaching" is described. Filed assessment criteria the portfolio is clearly structured scheme portfolio, their classification.

Key words: method portfolio, international students, methods of teaching Russian literature, assessment criteria, teaching methodology, graduate school.

КРЕАТИВНА СКЛАДОВА В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З РЕКЛАМИ ТА ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ

Копусь Ольга, Свекла Тетяна
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
olga_kopus@ukr.net
tanyuska-v@yandex.ru

Стрімкий розвиток україномовного рекламного середовища спричиняє, з одного боку, посилення конкуренції як товарів і послуг, так і пропозицій від вітчизняних і закордонних рекламних компаній, з іншого. Сучасна реклама – це вже не лише оригінальний текст, зображення, анімація, відео- або звукоряд, що закликають звернути увагу на ту чи ту компанію. Рекламний ринок розширюється і за рахунок нових понять, як-от: «креативна реклама», «інноваційна реклама» і навіть «нестандартна реклама». Рекламні технології стають дедалі досконалішими, завдяки поєднанню традиційних маркетингових стратегій з новими технічними розробками та нестандартними ідейними знахідками фахівців у цій сфері.

Дослідження мовної особистості, де вона постає як багаторівнева функціональна система, що відображає теоретичні уявлення про оволодіння мовою і мовленням на рівні активного та творчого осягнення дійсності, у лінгвокультурологічному вимірі здійснюють С. Воркачов, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Маслова, соціопсихолінгвістичному – В. Карасик, Ю. Караулов, В. Красних, Л. Клобукова, О. Леонтьєв, К. Сєдов, функціональному – О. Іссерс, І. Халєєва, В. Шаховський, лінгводидактичному – Г. Богін, Л. Мацько, О. Семеног та інші. Однак, з нашого погляду, досі на недостатньому рівні наукового розв'язання залишається проблема практичних шляхів реалізації креативної діяльності у підготовці майбутніх фахівців з реклами та зв'язків з громадськістю. Освітнє сьогодення потребує підготовки креативного спеціаліста, оскільки не лише філологічно грамотно оформлене рекламне звернення чи слоган зможе привернути увагу потенційних споживачів та виконати основне маркетингове призначення. В аспекті розглянутої проблематики постає питання підготовки конкурентоспроможного спеціаліста, здатного в подальшому продукувати цікаві незвичні ідеї, оригінально подавати текстовий матеріал, вчасно реагувати на виклики і потреби часу.

У 80 – 90-ті роки минулого століття реклама перетворилася на справжнє мистецтво. Своїх небачених висот вона сягнула завдяки радіо, зовнішній рекламі, телебаченню та мережі Інтернет. Конкуренція, промовистість слоганів, відхід від стандартів, і навіть багатомільйонні бюджети стали початком завойовування прихильності споживачів.

Як відомо, творча ідея – важлива складова процесу створення якісної реклами, а у зв'язку зі збільшенням конкуренції між виробниками товарів її призначення набуло грандіозних масштабів. Нині хороша креативна думка спроможна давати компанії величезні прибутки та рекламу, слогани, персонажі й образи якої люди

меморизують. У той самий час ідея, яка зазнає творчого краху, призводить до багатомільйонних втрат, а часто і до негативного ставлення з боку споживачів.

Водночас, за спостереженнями науковців (В. Андрієвська, С. Степанов, Дж. Гілфорд, Дж. Джером), замість поняття «творча ідея» сучасні фахівці з реклами частіше надають перевагу терміну «креатив». Отже, метою запропонованої розвідки є аналіз креативної складової у процесі підготовки фахівці з реклами та зв'язків з громадськістю.

У наш час наявний аналіз креативних проекцій у рекламі вимагає докладної й внутрішньо несуперечливої, аргументованої характеристики, але перш за все необхідно визначити наукову сутність самого поняття та функції, які воно виконує в цьому процесі. Під креативністю розуміємо «характерну рису творчої особистості, процесу, продукту, що проявляється у зміні універсуму культури, досвіду або соціальної значущості, здатності до творчих дій, що ведуть до нового незвичного бачення проблеми чи ситуації» [Андрієвська 2008: 56]. Помітно, що в англійську мову слово *creativity* потрапило з латини, етимологічно трансформуючись від латинського слова зі значенням «творити». Причому в англійській мові використовують, принаймні, два значеннєвих варіанти поняття креативність: по-перше, *creativity* у значенні «властивий творчості» й, по-друге, *creative activity* або *creativity work* у значенні «творча діяльність».

У ході детального аналізу природи рекламної творчості виявляємо, що ці аспекти злиті воєдино, а їх дефінування, відповідно, стає можливим лише за вживання супровідних іменників, що мають характер уточнення – *активність, діяльність, процес*. Цікавим є і той факт, що більшість останніх досліджень з питань креативності були пов'язані передусім з оцінюванням творчого потенціалу особистості та з вивченням психології рекламної діяльності.

Оригінальний погляд на сутність феномена креативності висловив Хамід Раджей Різі, визначаючи її як розумову здатність продукувати нову ідею в будь-якій сфері. Відтак інакотворчість, по суті, – це не здобуті знання чи наукова діяльність, а навичка, яка може бути вдосконаленою за допомогою різних методів. Отже, креативність – це практично те саме, що стійка здатність до продукування новації безвідносно до часу, віку, способу, манери, шляху, технологій, переваг, обставин і обмежень [Rajaei 2011].

Таким чином, креативність як уміння адаптуватися до зовнішніх умов існування, здатність до проявів гнучкості й оригінальності мислення, спроможність до створення неповторного продукту, який має цінність, є не лише вродженою особливістю. Характерним для творчої особистості, В. Андрієвська вважає відкритість до нового досвіду, так зване дивергентне мислення, коли пошук іде одночасно в різних напрямах, не підпорядковуючись єдиній логіці (на відміну від конвергентного, коли зусилля спрямовуються на віднайдення одного, єдиного правильного розв'язку). Загалом креативне мислення позначається пластичністю, рухливістю, оригінальністю [Андрієвська 2008: 432].

Креативна комунікація у сфері реклами – це здатність адаптуватися до нових підходів, створення нового творчого продукту залежно від особистості творця та його внутрішньої мотивації. Деякі дослідники (Х. Грубер, С. Девис, Б. Хеннеси, Т. Амабель) припускають, що креативності неможливо навчати, адже творчий процес виникає тільки внаслідок сприятливого поєднання багатьох чинників: структури індивідуальності, необхідних навичок, наявності проблеми, спеціального оточення. Креативність у рекламному процесі, по суті, є прагматичним результатом творчої

діяльності, тим, до чого усвідомлено або несвідомо прагне кожен творець при створенні матеріальної або духовної цінності. Цілком очевидно, що наявність креативної ідеї істотно підвищує ефективність маркетингових інструментів. Завдяки творчій складовій розширюється культурно-комунікативне поле рекламованого продукту чи послуги, збільшується потенціал їх споживчої привабливості. Позиція торговельної марки в цьому випадку стає фактично унікальною.

Рекламна творчість залучається до потенціалу соціально-економічної діяльності як оригінальна креативно-продуктивна діяльність, що інтегрується в самостійну підсистему, здатну координувати не тільки сам процес рекламної творчості, але й формувати пріоритетно-ексклюзивний рекламний продукт.

Наприклад, у 2013 році в ефір українських телеканалів вийшов новий рекламний ролик пива «*Львівське 1715*». Нове відео, над яким працював голлівудський режисер українського походження Вадим Перельман, присвячено зміні дизайну упаковки першого українського пива. Новий відеоряд отримав назву «*Обличчя*», адже саме обличчя людини – дзеркало його почуттів і переживань. Персонажі в новому відео сповнені любові до рідного міста, гордості за історичне минуле і радості від появи першого українського пива. Як зовнішній вигляд людей уособлює їх життя й емоції, так і новий дизайн пива «*Львівське*» уособлює його трьохсотрічний досвід і незмінний характер.

Зауважимо, що до появи відеоролика вся лінійка торговельної марки «*Львівське*» змінила дизайн упаковки. Нова етикетка пляшки «*Львівського*» повторює обрис бочки, яка довгі століття служила ємністю для зберігання славетного пива, а провідні елементи дизайну відображають історію і традиції бренду. Таким чином, фахівці, які займалися реалізацією цієї рекламної компанії, вкотре підкреслили ексклюзивність та якість рекламованого продукту.

На нашу думку, підґрунтям професійного навчання та творчого становлення майбутніх фахівців з реклами та зв’язків з громадськістю, є опанування ними сучасних креативних мовленнєвих технологій і практик, які успішно реалізуються сьогодні у сфері маркетингу, брендингу, іміджмейкерства, PR. І йдеться не лише про навчання стратегіям та технологіям реклами, створенню іміджу, а й про розуміння комунікативних чинників, що сприяють формулюванню загальних цілей і завдань тої чи тої компанії у розв’язанні бізнес-завдань.

Створенню креативної реклами передує менеджерський етап – планування, організації, координації, контролю й оцінки як одиничних рекламних дій, так і рекламної компанії загалом. Наприклад, для вже відомих усьому світу брендових компаній ключовим буде не стимулювання збуту продукції, а підтримання іміджу та статусу. Це може увиразнити вдало використаний слоган, наприклад: *«Надійно, вигідно, зручно»*, який презентує всі переваги вже відомого в Україні «*Приватбанку*».

В основі навчання сучасних креативних технологій та набуття відповідних навичок лежить механізм творчого захоплення, спрямований на стереотипні зони свідомості цільової аудиторії – культурні коди, символи, міфи і психологічні переваги споживачів інформації. Сюди можемо віднести й психологію впливу кольорової гами у рекламній продукції. Колір – один із найбільш ефективних та дешевих засобів, який може привертати увагу, вселяти відчуття спокою і комфорту.

Кольори впливають на підсвідомість, викликаючи певні асоціації. За поміркованого використання колір допомагає у процесі комунікації зі споживачем, покращуючи ефективність комерційних дизайн-проектів. Так, червоний налаштовує на рішучість, бажання зробити певний учинок, а отже, придбати рекламований товар.

Він швидко привертає увагу, фіксує погляд на предметі реклами. Торгова марка «*Корона*» використовує червоний колір у рекламний компаніях як провідний протягом десяти років. За цей час у споживачів вироблено чіткий асоціативний ряд: обкладинка плитки шоколаду – червона жіноча сукня, колір помади та вишукані класичні жіночі туфлі на високих підборах. Проте надмірне його використання здатне викликати у споживача агресивність і роздратування. Помаранчевий колір найефективніше працюватиме у рекламі медикаментів, дитячих товарів, а також послуг у галузі освіти та охорони здоров'я, адже він допомагає викликати приплив життєвих сил, додає активності і створює відчуття внутрішньої рівноваги. Жовтий, своєю чергою, налаштовує на комунікабельність, урівноважує емоції, сприяє внутрішньому спокою, вгамовує душевне хвилювання. Цей колір буде вдалий у рекламі дитячих товарів, послуг туристичних фірм, а також рекламних і PR-агентств. Зелений – знімає гостроту переживань, його вважають доречним і ефективним у рекламі медикаментів, водоочисних систем, стоматологічних клінік, аптек, ветеринарних лікарень, центрів здоров'я. Рожевий колір підсилює почуття, робить людей більш уважними і чуйними. Його можна використовувати будь-де: від реклами косметичної продукції, товарів для жінок і дітей до послуг шлюбних агентств і сімейних центрів, але водночас треба бути обережними, адже основними споживачами реклами у такій кольоровій гамі виступають жінки, адже чоловіки взагалі не сприймають цей колір на підсвідомому рівні. Фіолетовий – добре стимулює роботу мозку й сприяє вирішенню творчих завдань, з його допомогою можна підкреслити креативність товару або ж орієнтованість на надання послуг творчій еліті. Чорний – колір самозанурення, він здатний налаштувати на меланхолію і зневіру, але доречний для реклами дорогих елітних товарів (годинники, портмоне), адже підкреслює індивідуальність та вишуканість. Білий – колір повної відкритості, не несе жодних неприємних відчуттів, але його моновикористання у друкованій рекламі створює нейтральний ефект, без надання будь-яких акцентів і пріоритетів.

Тлом для креативних ідей виступають кольорові поєднання. Ефективними вважають синій на білому, чорний на жовтому та чорний на білому. Спеціалісти рекомендують використовувати не більше двох кольорів у рекламі, щоб картинка не була занадто строкатою, проте варто урізноманітнити рекламу спорідненими відтінками – вони викликають приємне відчуття колірної послідовності. Обидва кольори повинні бути або основними, або додатковими. Наприклад, синій прекрасно сполучається з білим і погано – з блакитним, тоді як блакитний приємний у сполученні з рожевим. Для посилення колірного контрасту можна використати взаємодоповнювальні кольори, наприклад, червоний і зелений, синій і жовтогарячий. Фон рекламного модуля і фігура, зображена на цьому тлі, повинні бути добре помітні. Фігура має бути яскравішою за тло, інакше реклама не приверне належної уваги.

Таким чином, навчання психології сприймання і семантики кольору допомагає розробити таку рекламу, яка впливатиме не просто на людський розум, але й на почуття, адже колір є найпростішим засобом привернення уваги і одночасно найсильнішим подразником. Рекламна компанія стає успішнішою саме завдяки правильному використанню кольорів, які з часом набудуть статусу фірмової кольорової гами.

На часі навчання креативної комунікації у закладах освіти майбутній фахівець з реклами та зв'язків з громадськістю має оволодіти блоком дисциплін філософського, культурологічного, соціологічного та психологічного характеру.

Причому для рекламного креативника такі знання не є факультативними, вони – суть його професійної ерудиції, підґрунтя для творчості. Високі показники творчого процесу неможливі без застосування досягнень й інструментарію теорії комунікацій, яка розглядає закономірності формування та функціонування людської комунікації, відтак важливе місце в зазначеному блоці мають посісти дисципліни, пов'язані з опануванням теорії і практики спеціальної та масової комунікації.

Одним із важливих компонентів рекламного креативу є, як відомо, копірайтинг. У контексті загальної гуманітарної освіти основний акцент слід зробити на мовленнєвій підготовці рекламістів, які працюватимуть зі словом. На думку Ж. Д. Горіної, «лінгвокреативність як феномен мовленнєвого спілкування передбачає відкриття нових смислових зв'язків у відомому, звичному, яскраво виражену мовленнєву активність й ініціативність, потяг до природності і безпосередності, здатність до імпровізації» [Горіна 2011:101]. Додамо, що саме в діалозі між фахівцем з реклами та споживачем лінгвокреативність означає не вироблення нових мовних форм: строкатих зворотів, каламбуру, авторських неологізмів, а, власне, належить до якісно нового відображення реальної дійсності. Беззаперечним є той факт, що цікава рекламна ідея може бути похована під складною та невиразною словесною оболонкою. Тексти рекламних звернень мають чітке прагматичне спрямування і вони, зрозуміло, не повинні суттєво відрізнятися від інших результатів словесної творчості ані за красою стилю, ані за переконливістю.

У креативному процесі створення рекламних текстів слід обережніше оперувати гучними лексемами, які не мають жодного реального підґрунтя. Виголошуючи, скажімо, *«Нам подобається, коли ви усміхаєтесь!»* або *«Якість – наша основна мета»*, ви тим самим провокуєте цинічних покупців спробувати довести неправдивість ваших тверджень. Деякі з них з готовністю піддадуться такій провокації і досить легко доведуть, що ви дещо перебільшуєте. Таке зауваження буде особливо актуальним, коли йдеться про невеликі компанії, адже, як відомо, їх основною перевагою перед більшими є рівень обслуговування клієнтів. Отже, якщо ви заявляєте в комунікативному зверенні про високу якість обслуговування, а комусь вдасться довести протилежне, то ви швидко втратите основну конкурентну перевагу.

Креативною рекламою може вважатися й сама ідея, зміст якої здатний самостійно (без зайвих засобів її розміщення) вирішити маркетингове завдання просування продукту. Продумане ідейно-стратегічне рішення завжди вигідно виокремлює рекламований товар серед конкурентів, піднімаючи його на вищий щабель. Так можемо стверджувати, що креативна реклама - це і є справжня реклама, що має творче начало. Завдяки застосованим творчим прийомам клієнт отримує невидимий контакт, який «зачіпає» споживача за живе і стимулює його свідомість, виділяє із загальної сірої маси.

Окрім високої ефективності контакту, в креативній рекламі простежуємо і стратегічну перевагу. Кожне рекламне повідомлення несе в собі позитивну інформацію про торговельну марку й про фірму, поліпшуючи уявлення про виробника. Тому креативна реклама має екстрацінність і часто спрацьовує для ухвалення рішення вже на рівні першого упізнавання.

Звернімося до конкретного прикладу – розробки креативної стратегії й перепозиціювання українського мобільного оператора «*Київстар*». Зміна основного логотипу, але зі збереженням уже відомої кольорової гами – це був перший дзвіночок перед запуском 3G технологій. Таким чином, компанія привернула увагу та утримала позиції серед конкурентів, використавши слоган: *«Якісний 3G в найбільшій мережі»*.

Словосполучення *«найбільша мережа»* не є перебільшенням, чи то неправдою, адже дійсно – це оператор, що має найширшу мережу покриття на території України. Основним завданням було підтримання вже існуючого іміджу великої компанії в умовах відкриття нового продукту шляхом креативної комунікації з потенційними споживачами. Наступний крок – меморизувати новий логотип, оновити застарілу стилістику і додати національну айдентику (підкреслити українську букву «Ї»).

У великих містах, які є туристичними центрами України, на центральних площах, куди щодня проходить близько мільйона осіб, установили великі рекламні конструкції – фотозони з написами *«Я - логотип Київстар - назва міста»*. Люди фотографувалися на тлі патріотичної жовто-блактиної зони, а мобільний оператор у такий спосіб привертав увагу своїх потенційних споживачів. Прикрим є той факт, що новий стиль і брендовий знак створювала іспанська рекламна компанія. Креативні рекламні технології на українському ринку поки що представлені недосконало, на їх розвиток потрібен час. Далі креативна комунікація зі споживачем від «*Київстар*» вразила, на нашу думку, досконалим рекламним роликом, який просто не може не привернути уваги: високі будівлі мегаполісу, пара повітряних гімнастів, які виконуть неймовірні трюки і своїми рухами нагадують оновлений логотип, – усе це під драйвовий саундтрек відомого молодіжного гурту «The HARDKISS», пісні якого не сходять з хвиль радіостанцій, музичних телеканалів. Беззаперечно, креативна комунікація фахівців з реклами, які створили такий ланцюг ідей, утілена досконало, і, на наш погляд, заслуговує уваги. Розглядати її можна як кінцевий продукт певного порядку дій та послідовність використання відпрацьованого інструментарію.

Отже, ефективність інноваційної реклами розраховується передусім за тими самими методиками, що й віддача від традиційної реклами. Так, креатив важко прорахувати, але його практична цінність – не в оригінальності, а в результаті, що досягається.

Особистість є творчою, коли не обмежується повторенням і наслідуванням, а створює щось своє, неповторне. Так, розуміння «творчості» складається значним чином не тільки з того, чим людина ділиться зі світом і як думає про нього, але й з того, яким вона бачить цей світ. На нашу думку, майбутні фахівці з реклами та зв’язків з громадськістю повинні увиразнювати отримані ззовні стимули, формувати самобутню картину світу, оскільки у протилежному випадку одержані ними відчуття будуть незавершеними або залишаться просто невиразним матеріалом.

Сумуючи викладене, додамо, що ефективна підготовка майбутніх рекламістів-креативників можлива лише за умови постійного наскрізного практичного вправляння, а отже, вона повинна передбачати проведення практик, майстер-класів і семінарів за участю фахівців-практиків, творчих пленерів тощо. Відтак креативна діяльність майбутнього фахівця з реклами та зв’язків з громадськістю, який пізніше реалізує себе в рекламній комунікації, має бути скерованою на створення унікальної ідеї просування продукту чи послуги, обрання та введення у дію тієї чи тієї стратегії і тактики спілкування зі споживачем та написання рекламних текстів.

Література

Андрієвська 2008: Андрієвська, В. В.: Креативність Енциклопедія освіти. Юрінком Інтер, Київ 2008.

Горіна 2011: Горіна Ж. Д.: Лінгвокреативність у мовленнєвій репрезентації елітарної мовної особистості In: Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (Педагогічні науки). №5. 2011, с.94-102

Джулер Джером 2004: Джулер Джером, А.: Креативные стратегии в рекламе. Питер, СПб. 2004.

Rajaei 2011: Rajaei, H.: Creativity theory. [Електронна версія]. Режим доступу:http://en.wikipedia.org/wiki/Hamid_Rajaei#Creativity_theory.

Summary

The article outlines the role of creative activities in preparation of future specialists in advertising and public relations. The role of creative ideas in the process of creating an advertising campaign is proved. The concept of "creativity" and the factors that influence its development is outlined. Determined using color features in the creative process of creating advertising products. Examples of creative strategies for national advertising are analysed. Provided a brief overview of the process of improving creative skills of creative activity of future specialistsin advertising and public relations.

Keywords: creative, advertising, specialists in advertising and public relations, communication.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Кучерява Оксана, Марчук Олена
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
oksana.kuch@gmail.com
olenamarch@mail.ru

З усіх дефініцій методики викладання мови в руслі сучасних тенденцій розвитку лінгвістики, лінгводидактики та педагогіки актуальним, як зазначає Н. Л. Мішатіна, можна вважати визначення академіка О. В. Текучева: «Методика – наука про найкращі засоби передачі культури» [Мишатина 2009: 234]. Підтвердженням цьому є постійне поповнення понятійно-терміннного апарату методики як науки. Лінгвокультурологічний підхід, культурологічний / соціокультурний принцип, національно-мовна / культуромовна особистість учня / студента – означені поняття безпосередньо підкреслюють культурологічне спрямування сучасної лінгводидактики, у межах якої завдяки взаємодії із лінгвокультурологією та концептологією народжуються та розвиваються новітні підходи до опанування національно-культурного компонента мови. До таких підходів, власне, можна віднести когнітивний (лінгвоконцептологічний) та лінгвокультурологічний (О. М. Горошкіна, В. Ф. Дороз, Л. І. Мацько, Н. Л. Мішатіна, М. І.Пентилюк, О. І. Потапенко, О. М. Семеног, Л. В. Скуратівський та інші). Обидва підходи мають на меті формування концептуальної та національно-мовної картин світу учня / студента і щільно взаємопов'язані, оскільки спираються на роботу з лінгвоконцептом і мовними одиницями, що наповнені етнокультурним змістом.

Загальновідомо, що культурологічний / соціокультурний принцип навчання української мови став одним із провідних у національній системі мовної освіти (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова; Концепція навчання державної мови в школах України, Концепція національного виховання). Реалізація культурологічного принципу навчання української мови сприяє «входженню учнів у культуру, формуванню їхніх ціннісних орієнтацій, особистісному розвитку», забезпечує «єдність опанування культурознавчого змісту і мовної форми» [Державний стандарт 1997: 20]. Етнокультурознавчий компонент змісту курсу української мови в загальноосвітній школі детально розроблено в працях В. Ф. Дороз, Л. І. Мацько, Г. В. Онкович, М. І. Пентилюк, Л. В. Скуратівського, М. Г. Стельмаховича та інших.

У Законі України «Про вищу освіту» також наголошено на необхідності забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, підвищення освітньо-культурного рівня громадян, що неможливо без взаємозв'язку вивчення рідної мови та культури.

У сучасній лінгводидактиці розв'язання окресленої проблеми пропонується у межах розробки і практичного втілення антропоорієнтованих методик, наприклад: когнітивна методика навчання української мови (М. І. Пентилюк, А. В. Нікітіна, О. М. Горошкіна), концептна методика (Н. Л. Мішатіна), лінгвокультурологічний

підхід до мовної освіти (В. Ф. Дороз). Питання етнолінгводидактичної підготовки вчителя-словесника представлені в працях В. І. Кононенка, О. І. Потапенка, О. М. Семеног, О. Є. Смолінської. Однак когнітивно-концептуальна методика та її місце у реалізації культурологічного принципу навчання української мови сьогодні ще недостатньо розроблена в лінгводидактиці вищої школи.

Культурологічний, або соціокультурний, принцип передбачає «вивчення мови на основі створеної українським народом оригінальної і яскравої культури, відображеної у міфології, традиціях і звичаях, усній народній творчості, у творах красного письменства, а також акумульованої в перекладних літературних творах культур інших народів» [Програма 2005: 12], що, своєю чергою, потребує добору відповідного текстового та ілюстративного матеріалу. Ядро культурологічного принципу, зокрема те, чого слід досягти у процесі навчання рідної мови, на нашу думку, становить «трансформація отриманих відомостей з мови, літератури, історії та інших предметів, власного життєвого досвіду, що здійснюється у процесі підготовки усних і письмових творів, під час виконання творчих робіт інших жанрів, в особистісно неповторний погляд на життя, у переконання, світоглядні установки, ідеали, у знання культурних реалій, які забезпечують органічне входження в суспільство, визначення свого місця в ньому, реалізацію потенційних можливостей особистості» [Програма 2005: 12-13].

Визначення культурологічного принципу як дидактичного принципу вищої школи спирається на специфіку професійного навчання, у межах започаткованого дослідження – на специфіку та завдання змісту вищої філологічної освіти. Так, у методичній літературі неодноразово наголошувалось на необхідності формування національно-мовної особистості майбутнього словесника (С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Л. М. Паламар, О. М. Семеног та інші), здатного до самовираження, використання усього багатства української мови і культури. Таким чином, головна теза культурологічного принципу, яка звучить так: вивчення української мови здійснюється у контексті української культури (Л. І. Мацько, М. І. Пентилюк, Л. В. Скуратівський) – у межах вищої філологічної освіти може бути конкретизована такими положеннями:

1. Вивчення української мови як виразника національної культури потребує врахування національно-культурної специфіки мовної системи, засвоєння якої забезпечується комплексом академічних навчальних дисциплін («Сучасна українська літературна мова», «Стилістика української мови», «Культура української мови», «Українська діалектологія», «Лінгвокультурологія», «Лінгвістичний аналіз тексту», «Історія української мови», «Історія української літератури та критики», «Історія української культури», «Фольклор»).
2. Опанування національними і загальнолюдськими культурними та духовними цінностями, нормами на основі інтеграції знань з української мови та суміжних гуманітарних дисциплін (літератури, історії, культурології, філософії, релігієзнавства, українознавства та інших).
3. Практичне освоєння культурних цінностей, певних видів діяльності і поведінки, національно-культурного компонента мови через систему лінгвокультурологічних завдань, лінгвістичний та концептуальний аналізи тексту, когнітивно-концептуальне дослідження художніх творів та різних видів мистецтва.
4. Текст виступає основним засобом реалізації культурологічного (опанування національно-культурними і духовними цінностями рідного народу на підставі вивчення мови художнього твору, індивідуально-авторської картини світу

письменника тощо) і когнітивного (робота з художнім текстом є основою пізнання і формування національно-мовної картини світу студентів) підходів до викладання української мови.

5. Формування навичок самоосвіти та самовдосконалення у контексті національно-мовного виховання, пізнання української мови і культури, а також готовності до здійснення професійної діяльності в умовах національно-культурного відродження.

Культурологічний аспект у викладанні циклу мовознавчих дисциплін на філологічних факультетах потребує і відповідного методичного забезпечення, що найчастіше реалізується за допомогою відібраної групи текстів етнокультурного спрямування. Натомість практика засвідчує, що ефективною може стати комплексна методична система, яка охоплює цілий арсенал методів, прийомів і форм навчання.

Так, загальновідомою є концепція когнітивної методики навчання української мови в ЗОШ, розроблена М. І. Пентилюк, А. В. Нікітіною та О. М. Горошкіною. Це «сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених способів і засобів опанування мовних одиниць як основи пізнання й формування концептуальної та мовної картин світу і певного результату створення образу світу в уяві кожного учня» [Пентилюк 2004: 5]. Своєрідність методики полягає в тлумаченні навчальних мовних одиниць як концептів – носіїв етнокультурної інформації, опанування якими здійснюється за умови навчання на текстовій основі. Для роботи з текстом, який обов'язково повинен містити фоновий національний компонент, автори пропонують систему когнітивно-розвивальних вправ: аналітичні, комунікативні, асоціативні, дослідницькі [Пентилюк 2004].

Для практичного втілення культурологічного принципу важливого значення набуває концептна методика, яку Н. Л. Мішатіна визначає так: «теорія і практика навчання оптимальним засобам уведення в культуру (систему смислів) крізь призму мови сучасного учня як мовної особистості, носія індивідуальної картини світу» [Мишатина 2005: 11]. Концептна методика передбачає «цілеспрямоване поступове «сходження» учня як культуромовної особистості від фрагментарних знань до концептуально-узагальнених» [Мишатина 2005: 11], що досягається шляхом розв'язання лінгвокультурологічних завдань (мовних і мовленнєвих) та концептуального аналізу слова. Зокрема, Н. Л. Мішатіна називає такі види лінгвокультурологічних завдань, що спрямовані на моделювання лінгвоконцепту:

1) лексико-семантичні, що передбачають створення словникового портрету концепту;

2) структурно-семантичні, спрямовані на створення контекстуально-метафоричного портрета концепту;

3) текстові, мета яких – створення словесного портрета концепту [Мишатина 2009: 101-102].

Беручи до уваги основні положення вищеописаних методик, було розроблено систему лінгвокультурологічних завдань, які дозволили забезпечити реалізацію культурологічного принципу у вищій школі та допомогли залучити студентів філологічних факультетів до опанування лінгвоконцептами, а також новими смислами, пов'язаними з тими чи іншими українськими реаліями, позначеними національно-культурним забарвленням.

В основу системи лінгвокультурологічних завдань було покладено вчення про концепт, який у когнітивній лінгвістиці розглядають як основну одиницю обробки, збереження та передачі знань про реальний, а також уявний світ. У багатьох

визначеннях підкреслено лінгвокультурну специфіку концепту, що пов'язано з появою в когнітивній лінгвістиці декількох провідних напрямів, зокрема лінгвокультурологічного і семантико-когнітивного.

Згідно з останнім напрямом, концепт – це «дискретне ментальне утворення, що становить базову одиницю мисленнєвого коду людини, має відносно впорядковану внутрішню структуру, є результатом пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості і суспільства та містить комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет або явище, про інтерпретацію означеної інформації суспільною свідомістю та ставлення суспільної свідомості до означеного явища або предмета» [Попова 2007: 34]. Натомість С. Г. Воркачов наголошує на обов'язковій етнокультурній специфіці ментального утворення. Так, з позиції лінгвокультурологічного підходу концепт окреслюється як «семантичне утворення, позначене лінгвокультурною специфікою і яке тим чи тим чином характеризує носіїв певної етнокультури. Концепт, відтворюючи етнічний світогляд, маркує етнічну мовну картину світу» [Маслова 2007: 47].

З огляду на розуміння концепту як основної клітинки культури в ментальному світі людини, слушним видається визначення лінгвокультурологічного завдання, запропоноване Н. Л. Мішатіною. Лінгвокультурологічне завдання – це «добудова (або відновлення) фрагментів, яких не вистачає в емоційно-оцінній картині світу підлітка як культуромовної особистості» [Мишатина 2006: 19]. При цьому лінгвокультурологічні завдання мають комплексний характер – мовний та інтелектуально-мовленнєвий, оскільки розширюють знання «не тільки про слово, але й про світ («Що таке світ, в якому я живу?»), а також визначають відношення до цього світу («Хто я в цьому світі і як мені жити?»)» [Мишатина 2009: 100]. Таке розуміння сутності лінгвокультурологічного завдання цілком відповідає системі формування концептів у свідомості людини. Як стверджують З. Д. Попова та Й. А. Стернін, «концепт народжується як чуттєвий образ, але, з'явившись у свідомості людини, цей образ здатний просуватись за рівнями абстракції. Із збільшенням кількості закріплених концептом ознак, із збільшенням рівня абстрактності концепт поступово еволюціонує від чуттєвого образу до власне мисленнєвого» [Попова 2007: 125].

Ураховуючи необхідність поступового ускладнення лінгвокультурологічної діяльності студентів, лінгвокультурологічні завдання було класифіковано за характером виконуваних студентами операцій з лінгвоконцептом:

– *акумулятивні,* що передбачають накопичення та опрацювання інформації українознавчого / лінгвокультурологічного характеру;

– *асоціативні*, які мають на меті опрацювання студентами образного значення, пов'язаного з тим чи іншим словом, фразеологізмом, художнім текстом, особистісного чуттєвого досвіду, емоційно-оцінного ставлення до реалії, що досліджується;

– *аналітичні,* спрямовані на опанування студентами додатковими, зокрема національно-культурними, компонентами слова або словосполучення у філософському, художньому контекстах із залученням прийомів концептуального аналізу;

– *креативно-конструктивні,* що передбачають побудову власних висловлювань із використанням відповідних мовних одиниць, які переживаються як особистісно значущі, невід'ємні від рідної культури.

Наведемо приклади лінгвокультурологічних завдань акумулятивного й асоціативного характеру:

1. Відомо, що лінгвоконцепт «земля» виступає ключовим у багатьох фразеологізмах, які репрезентують його когнітивні ознаки, а також національно-культурну специфіку. Доберіть фразеологічні одиниці із стрижневим компонентом «земля». Подайте до них лінгвокультурологічний коментар.

2. Прочитайте вірш М. Старицького «Виклик» («Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна»). Яка картина української ночі виникає у вашій уяві? Які художні засоби використовує письменник для змалювання української ночі? Які художні асоціації покладено в їх основу? Які з них мають народно-поетичне підґрунтя?

Запропонована система вправ дозволяє розширити життєвий досвід майбутнього словесника, прилучаючи його до споконвічних цінностей українського народу, виражених і зафіксованих у слові та художньому тексті, а отже, звертаючись до досліджень З. Д. Попової та Й. А. Стерніна, «збагачує зміст концептів, які становлять його концептосферу, причому ускладнюється як образний компонент концепту (…), так і раціональна складова – інформаційний мінімум та інтерпретаційні ознаки» [Попова 2007: 125] – універсальні, національно-культурні, соціальні, індивідуально-особистісні.

У центрі когнітивно-концептуальної методики навчання мови знаходиться художній текст, в якому якнайповніше розкривається національно-культурний та метафорично-образний потенціал мовних засобів. Художні та фольклорні тексти становлять основу лінгвокультурологічних завдань. Як слушно зауважує В. А. Маслова, «текст безпосередньо пов’язаний з культурою, оскільки він пронизаний множинністю культурних кодів, саме текст зберігає інформацію про історію, етнографію, національну психологію, національну поведінку, тобто про все, що становить зміст культури» [Маслова 2008: 157]. Водночас духовна культура охоплює різноманітні сфери духовної творчості людини. З одного боку, культура виражається у текстах, які є її атрибутами, а з іншого, не обмежується тільки ними, оскільки становить найвищий семіотичний рівень. Невипадково лінгвокультурологічна та лінгвоконцептологічна практики залучають для аналізу не лише художні твори, а й інші продукти духовної діяльності людини. Наприклад, «якщо для аналізу вибрано важливий концепт культури, – підкреслює В. А. Маслова, – то він має бути багаторазово повторений та проінтерпретований у живописі, музиці, скульптурі тощо» [Маслова 2007: 59]. Використання невербальних артефактів дозволяє збагатити чуттєвий досвід студентів, ураховуючи в описі лінгвоконцепту інформаційний зміст, образні, оцінні й асоціативні характеристики.

Розглянемо приклади лінгвокультурологічних завдань, які спираються на роботу не лише з текстом, а й невербальними артефактами. Їх мета – осмислення та переживання національно-духовних цінностей, закладених у лінгвокультурний концепт «хата»:

1. Уважно роздивіться картину Катерини Білокур «Хата в Богданівці». Які асоціації вона у вас викликає, опишіть їх.

2. Які ви знаєте картини українських художників, що відтворюють образ української хати? Які відчуття, переживання вони у вас викликають? Доберіть до них уривки з художніх творів та усної народної творчості, які б передавали зміст картини або ваші відчуття від побаченого?

3. Складіть лінгвокультурологічний портрет української хати, який би включав історико-етнографічну та лінгвістичну інформацію. Лінгвістична

характеристика повинна включати словотвірний, лексичний і фразеологічний аналізи.

4. Пригадайте складові інтер'єру української хати (за необхідності зверніться до етнографічних джерел). Розкрийте та проілюструйте їх символічне значення, звернувшись до художніх творів та усної народної творчості (наприклад, піч, поріг, покуття, скриня тощо).

Лінгвокультурологічні завдання за змістом можуть бути використані під час вивчення основних розділів сучасної української літературної мови, історії української літератури та критики і новітніх мовознавчих курсів. Зокрема, у межах таких навчальних дисциплін, як «Стилістика української мови», «Лінгвістичний аналіз художнього тексту», «Лінгвокультурологія» студентам можна пропонувати і більш складні завдання, приміром, лінгвокультурологічний або концептуальний аналізи художніх текстів, лінгвокультурологічний коментар (роз'яснювальні зауваження культурологічного або історико-етнографічного характеру до етнокультурознавчої лексики, що зустрічається в художньому творі), творчі роботи як результат пошуково-дослідницької діяльності.

У підсумку зазначимо, що мова виступає одним з головних засобів формування концептів у свідомості людини як згустків культури, як «пучків» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово (Ю. С. Степанов). Робота з лінгвоконцептами шляхом використання лінгвокультурологічних завдань та концептуального аналізу слова і художнього тексту становить сутність когнітивно-концептуальної методики навчання української мови у вищій школі, головне призначення якої полягає у залученні різних видів сприймання та опрацювання концептів. Крім того, використання лінгвокультурологічних завдань у межах мовознавчих дисциплін дозволяє озброїти студентів знаннями про українську культуру, фольклор, символіку, міфологію, етнографію, загалом про рідну мову крізь призму рідної культури і на цій основі розширити уявлення про концептосферу української культури, збагатити мовленнєву практику.

Подальші дослідження будуть спрямовані на розробку когнітивно-концептуальної методики навчання української мови у вищій школі.

Література

Державний стандарт 1997: Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова (Скуратівський, Л. В., Біляєв, О. М., Вашуленко, М. С., Мацько, Л. І. та інші). In: Дивослово. № 7. 1997, с. 18 – 37.

Маслова 2007: Маслова, В. А.: Введение в когнитивную лингвистику. Флинта : Наука, Москва 2007.

Маслова 2008: Маслова, В. А.: Современные направления в лингвистике. Академия, Москва 2008.

Мишатина 2005: Мишатина, Н. Л. Лингвокультурологические задачи на уроках развития речи. In: Русский язык в школе. № 4. 2005, с. 11 – 14.

Мишатина 2006: Мишатина, Н. Л. Развитие речи учащихся на основе концептуального анализа слова. In: Русский язык в школе. № 6. 2006, с. 19 – 22.

Мишатина 2009: Мишатина, Н. Л.: Методика и технология речевого развития школьников: лингвоконцептоцентрический поход. Наука, «САГА», Санкт-Петербург 2009.

Пентилюк М. та ін. 2004: Пентилюк, М., Нікітіна, А., Горошкіна, О. Концепція когнітивної методики навчання української мови. In: Дивослово. № 8. 2004, с. 5 – 9.

Попова 2007: Попова, З. Д., Стернин, И. А.: Когнитивная лингвистика. АСТ : Восток – Запад, Москва 2007

Програма 2005: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5 – 12 класи. За ред. Скуратівського, Л. В. Перун, Київ 2005.

Summary

The main ways of realization of cultural principle of teaching Ukrainian in higher school are offered in the article. The basic propositions of cultural principle as a didactic principle of higher school are suggested. The authors presents the system of lingvocultural tasks directed to the formation of national language personality of student-philologist. The lingvocultural tasks are classified and illustrated in the article.

Key words: cultural principle, linguocultural tasks, cognitive and conceptual methods.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БАТЬКІВСТВА У МОЛОДОГО ПОДРУЖЖЯ В УКРАЇНІ

Заверико Наталія, Лещенко Олена
Запорізький національний університет
nzaveryko@ukr.net
leon22a@mail.ru

Батьківство в різні часи підпорядковувалося дії соціальних законів, було детерміноване соціально-економічними закономірностями розвитку суспільства. Однією зі сходинок у формуванні відповідального ставлення до батьківства є сприйняття його як соціокультурної цінності. Виконання батьківської ролі особистістю є однією з її функцій, що відповідають загальноприйнятим соціальним нормам. Внутрішня готовність молодого подружжя до батьківства обумовлена дією соціальних впливів, зокрема й національних традицій, культури. Проте часто молоді люди, створюючи сім'ї, обмежують підготовку до батьківства вирішенням матеріальних питань і мало приділяють уваги психолого-педагогічному аспекту батьківства.

Формування педагогічної культури батьків досліджували Т. Алєксєєнко, І. Гребенніков, Т. Кравченко, С. Толстоухова; виконання ролі батька вивчали Ю. Борисенко, Н. Гусак, А. Портнова, Ю. Євсєєнкова; формування усвідомленого батьківства розглядали у своїх дослідженнях Л. Буніна, Т. Веретенко, М. Єрміхіна, В. Кравець, В. Кікінежді, О. Кізь, Г. Лактіонова, Р. Овчарова, О. Песоцька, Н. Шевченко та ін.

Мета статті – визначити особливості формування культури батьківства у молодого подружжя в Україні.

Формування культури батьківства в молодого подружжя слід починати із розуміння основних понять. Поняття «культура» має більше ніж 200 визначень і розглядається у кількох аспектах: культура людства, культура певного суспільства, культура певної діяльності, культура певної людини. Стосовно до теми нашого дослідження ми розглядаємо його як культуру певної людини.

Культура людини, на думку Л. Мардахаєва [Мардахаєв 2002: 137], – це рівень розвитку індивідуальності (засвоєння нею соціального досвіду), що відображає своєрідність народу, соціального середовища і проявляється в повсякденному житті через її свідомість, діяльність, поведінку, взаємодію.

Культура особистості ґрунтується на національних традиціях, цінностях українського народу, тому, досліджуючи культуру батьківства, ми спираємось на традиції народної педагогіки.

Під батьківством ми розуміємо систему взаємозалежності між батьківськими почуттями, любов'ю, прихильністю до дітей та специфічними соціальними ролями й нормативними розпорядженнями культури, що зумовлені тим або іншим ставленням батьків до дітей, стилем виховання.

Сучасна українська дослідниця О. Ярошинська [Ярошинська 2005: 12] визначила дві функції інституту батьківства: виховну (передбачає здійснення процесу первинної соціалізації) та функцію етнічного відтворення (включає в себе процес міжпоколінної трансмісії культурно-педагогічних надбань народу). За О. Ярошинською, інститут батьківства, виступає регулятором взаємин як подружніх,

так і дитячо-батьківських, засобом первинної соціалізації дитини й транслятором культурних цінностей, ідеалів з покоління в покоління. Виходячи з цього, саме батькам належить провідна роль у формуванні культури особистості взагалі та культури батьківства у молоді зокрема. Батьки своїм прикладом, знаннями, стилем спілкування та виховання формують особистість дитини. У результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм, правил та ідеалів регулюється поведінка дитини, формується її особистість. Приклад батьків впливає не лише на особистість дитини, а й на виконання нею батьківської ролі в майбутньому.

Аналіз наукових досліджень дозволив нам виокремити три підходи, що характеризують культуру батьківства в народній педагогіці: особистісно-батьківський, виховний та культурно-етичний. Зупинимось на розгляді кожного з них.

Відповідно до традицій української педагогіки, підхід до розуміння батьківства, в якому розкриваються риси, якості батька/матері, ми назвали *особистісно-батьківським*. В основі цього підходу лежить зв'язок батьківства з рисами особистостей батька/матері, якістю прикладу батьків – позитивним і негативним. Позитивний приклад розкривається через їхні риси: правильна любов, відповідальне виконання батьківських обов'язків, батьківський авторитет, знання та допомога, розвинуті високоморальні якості (справедливість, доброта, чесність, вірність тощо), працьовитість, самовиховання. Негативний приклад батьків розкривається через такі риси: руйнівна батьківська любов, безвідповідальне виконання батьківських обов'язків, фальшивий батьківській авторитет (наприклад, підкуп, педантизм, придушення ініціативи тощо), знівельовані моральні якості (справедливість, доброта, чесність, вірність тощо), лінощі, нездатність до здійснення самовиховання.

Як підкреслює В. Мосіяшенко [Мосіяшенко 2001: 17], формування моральних якостей та властивостей ґрунтується на таких принципах: повага до людини та праці, педагогічна компетентність батьків, взаємність обов'язків батьків та дітей.

У народній педагогіці провідна роль у вихованні дитини відводилась матері. Як підкреслює видатний педагог С. Русова (1856 – 1940), мати є природним вихователем дитини, здатним без підготовки, інстинктивно розуміти дитячу душу [Русова 1997: 13]. Якщо материнська роль пов'язується із сильними почуттями до дитини, піклуванням про неї, то батькові, на думку педагога, належить авторитет, влада в сім'ї, а також він несе відповідальність за всіх членів сім'ї [Русова 1997: 132].

У наукових дослідженнях багатьох вітчизняних учених (Х. Алчевської, І. Огієнка, В. Сухомлинського та ін.) наголошено на необхідності вдосконалення батьківської особистості, її виховного потенціалу. Вагомий внесок у розвиток системи підготовки дорослих до виконання батьківських навичок зробила харківська вчителька Х. Алчевська (1841 – 1920). Як зазначає І. Мухін [Мухін 1979: 159], вона відкрила та очолила місцеву жіночу недільну школу, зміст діяльності якої полягав у проведенні циклу бесід з літератури, гігієни, анатомії, фізіології, надання першої допомоги. Тематика бесід, які проводила дослідниця, – найрізноманітніший: роль жінки в сім'ї, жінка як вихователька поза сім'єю, перші три роки життя дитини, дитячі ігри, робота жінки в місті й селі.

І. Огієнко (1882 – 1972) вважав за необхідне вчити батьків виховувати своїх дітей. Він увів поняття «свідомі батьки», тобто ті, які виховують дитину з урахуванням її темпераменту, індивідуальних особливостей фізичного та психічного розвитку [Марушкевич 1996: 65]. Педагог А. Макаренко звертав увагу на основні

правила самовиховання батьків: наявність вимог до себе, поваги до своєї сім'ї, контролю за кожним своїм кроком. Учений прирівнював процес виховання дитини в сім'ї до дуже відповідальної роботи [Макаренко 1972: 237]. Видатний український педагог В. Сухомлинський вказував на необхідність функціонування шкіл для батьків (оскільки, на його думку, не всі батьки готові виконувати свої обов'язки), сприяв створенню «батьківських шкіл»[Любар 2003: 395].

Другий підхід, названий нами *виховний*, показує взаємозв'язок батьківства зі змістом виховання, з принципами української педагогіки, засобами виховання дитини, що сприяють формуванню особистості відповідно до виховних ідеалів. Цей підхід розкриває специфіку виховного впливу батьків на дитину, основні чинники, умови формування особистості, засоби виховання дитини в сім'ї, що обумовлюється українськими виховними традиціями. В основі цього підходу лежить якість створюваного батьками виховного середовища для дитини в сім'ї, яке або сприяє розвитку гармонійної дитячої особистості, або негативно впливає на розвиток дитини. Перше з них передбачає виховання дитини з урахуванням її індивідуально-типологічних особливостей, розвиток її природних задатків, виховання в неї гуманістичних якостей, високоморальних почуттів (любові до батьківщини, до праці, відповідального, гуманного ставлення до людей, до свого життя), турботи про знедолених людей, хворих тварин і птахів, відповідальності за власні вчинки; використання засобів виховання дитини, що пов'язані з традиціями сім'ї, українського народу. Друге середовище характеризується реалізацією виховання дитини, в якому не враховуються вищезазначені вимоги.

Виховний підхід до формування культури батьківства ґрунтується на кількох принципах, виділених П. Щербанем [Щербань 2000: 215]: єдність вимог та повага до особистості, урахування вікових та індивідуальних особливостей; взаємність обов'язків батьків та дітей, слухняність та виконання вимог батьків; дотримання гігієни у процесі розвитку дитини; надання дитині можливості бути самостійною, відсутність свавільних дій з боку батьків; відповідність слів та дій батьків, їх відвертість та чесність при взаємодії з дитиною; сприйняття дитини як особистості, яка має право на власну думку.

Третій, *культурно-етичний підхід* до розуміння батьківства, об'єднує в собі загальнолюдські цінності, виховні ідеали, що лежать в основі функціонування сім'ї та української нації загалом. Поняття «етика» характеризується як система норм етичної поведінки людини, професійної групи [Воронін 2006: 130], а «культура» розуміється як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством у процесі суспільно-історичної практики, які характеризують історично досягнутий рівень в розвитку суспільства [Воронін 2006: 125]. Відповідно до цього названий нами підхід розкриває систему цінностей, норм та ідеалів у народній педагогіці, на яких ґрунтувалося функціонування української родини, підготовка до батьківства, виховання дитини в сім'ї.

Поняття «ідеал» трактується як образ досконалості, найбільш цінної і важливої в культурі, мистецтві, у відносинах між людьми, як етична і абсолютна основа морального обов'язку, критерій розділення добра і зла [Воронін 2006: 32]. Відповідно до визначення ми вважаємо, що ідеал у вихованні або виховний ідеал – це образи досконалості, що виступають взірцем формування сім'ї, особистостей батька / матері, розвитку якостей та рис, до яких треба прагнути, виховуючи дитину. Образи досконалості у вихованні обумовлені національними цінностями, ідеалами українського народу, відповідно до яких виховують підростаюче покоління. Основою

такого підходу визначено якість цінностей та виховних ідеалів, з якими пов'язано функціонування сім'ї та виховання в ній дітей: перевага духовно-моральних цінностей, дотримання національних традицій ↔ перевага матеріальних цінностей, ситуативні ідеали, байдужість до традицій. Залежно від вибору сім'єю тих чи інших цінностей забезпечується передача їх підростаючому поколінню, яке, своєю чергою, буде керуватися такими цінностями у власній сім'ї.

Принципами, на яких ґрунтується третій підхід, є гуманізм, народність, любов, зв'язок виховання з життям, наступність та спадкоємність поколінь, самодіяльність [Мосіяшенко 2001: 17].

Історико-педагогічне узагальнення питань батьківства показує, що цілісне уявлення та реалізація батьківства складається із сукупності трьох взаємопов'язаних елементів: 1) особистості батька/матері, 2) умови, методи виховання дитини в сім'ї, 3) виховні ідеали та цінності українського народу. Ми не випадково зробили акценти на поєднанні цих елементів, оскільки відсутність будь-якого з них не дозволяє повною мірою реалізувати батьківство.

Уже сьогодні в Україні помітна сумна тенденція щодо виконання батьками своєї ролі: не зберігається єдність цих елементів або батьки не володіють необхідними якостями, не обізнані з питаннями виховання дітей, не прищеплюють дитині культурні ідеали та цінності через те, що у них самих такі цінності знівельовані.

Як показує наше емпіричне дослідження, 78 % молодих подружжів не мають чіткого уявлення про власну батьківську роль та про якості, необхідні для її виконання; спостерігається невизначеність цінності батьківства і, як наслідок, відсутність свідомої мотивації щодо отримання знань та удосконалення вмінь у батьківстві; подружжя виявляються не готовими до реалізації відповідальної поведінки щодо виховання дітей, до самоконтролю. У 45,5% молодих подружжів нерозвиненим є вміння прогнозувати наслідки своїх дій. У 61,8% молодих подружжів – низький рівень розвитку вміння керувати своїми емоціями. Уміння конструктивно вирішувати конфлікти не сформоване у 50% молодих подружжів. 81,5% респондентів не вміють проявляти демократичний стиль взаємодії – не володіють ефективними методами та прийомами спілкування та виховання дітей.

В Україні формуванням культури батьківства у молодих подружжів опікуються центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; жіночі консультації / пологові будинки; громадські організації. У центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді діє спеціалізована служба «Родинний дім», діяльність якої спрямована на надання консультації та допомоги за такими напрямками: підготовка молоді до сімейного життя, збереження репродуктивного здоров'я та формування здорового способу життя. При жіночих консультаціях та пологових будинках функціонують Школи свідомого батьківства, у яких медичні працівники надають інформаційну підтримку майбутнім батькам щодо фізіологічних особливостей їх поведінки під час вагітності: дихальні вправи, харчування під час вагітності, поведінка під час пологів, партнерські пологи тощо.

Особливістю діяльності цих структур щодо формування культури батьківства є те, що більшість спеціальних програм, спрямованих на розвиток і підтримку щодо виконання батьківської ролі у молодій сім'ї, сьогодні слабо забезпечені фінансово, а подекуди й організаційно. Є певні труднощі й щодо залучення самих молодих подружжів: низька мотивація щодо вдосконалення батьківських умінь обумовлена

необхідністю вирішити, в першу чергу, матеріальні питання, а також недостатня популяризація таких послуг у громаді.

Ми розробили програму щодо формування культури батьківства, мета якої – інформувати подружжя про особистісно-батьківський, виховний та культурно-етичний підходи в розумінні сутності батьківства в народній педагогіці та прищепленні батьківських навичок.

Цікавими формами для формування культури батьківства в молодого подружжя є сімейна скринька, аукціон ідей родинної педагогіки, створення родоводу своєї сім'ї. Сімейна скринька передбачає добірку матеріалів з досвіду сімейного виховання, наприклад, опис сімейних традицій і свят, щоденник матері, опис складних ситуацій з варіантами їхнього вирішення. Аукціон ідей родинної педагогіки у праці Д. Турнера [Турнер 2002] визначається як своєрідний обмін досвідом, який здійснюється на зборах групи молодих подружніх пар через презентацію родинної педагогіки (закони, правила, традиції, методи виховання). Підготовка доповіді супроводжується спільним змалюванням життя сім'ї на безлюдному острові, передбачає визначення мети, правил, традицій сім'ї, найближчих завдань, характеристики сім'ї загалом та окремих її членів.

Створення родоводу власної сім'ї покращує обізнаність подружніх пар про своє коріння, поглиблює знання про своїх предків, сприяє визначенню походження своїх здібностей, хвороб, звичок та духовно збагачує особистість, визначає її спрямованість на загальнолюдські цінності та цінність батьківства зокрема.

Метод рольової гри спрямований на створення моделі поведінки в майбутньому батьківстві, максимально наближеній до реального життя [Звєрєва 2006: 171]. Рольова гра сприяє усвідомленню подружжям материнської та батьківської ролей у родині, а також наслідків використання різних стилів батьківського виховання на розвиток дитини в сім'ї.

Метод арт-терапії спрямований на підтримку подружжя в емоційному пристосуванні до майбутнього материнства та батьківства, оскільки, як підкреслює Л. Мардахаєв [Мардахаев 2002: 36], цей метод сприяє підвищенню адаптаційних здібностей у повсякденному житті. Наприклад, використання музичних творів, змалювання своїх емоцій та почуттів з метою розвитку вміння керувати власним емоційним станом.

Мозковий штурм (брейнстормінг) як інтерактивний метод сприяє активізації, заохоченню до креативного мислення молодих подружжів.

Використання міні-лекції в роботі з молодими подружжями забезпечує емоційно забарвлене, незвичайне подання інформації, що покращує її сприйняття: з цитатами, маловідомими фактами, прикладами з життя, ілюстраціями, написами, надихаючими висновками [Звєрєва 2006: 170].

Метод проблемних ситуацій вчить виявляти проблеми та створювати алгоритм вирішення питань, що стосуються прав та обов'язків батьків у вихованні своїх дітей, наслідків та дій у разі їхнього недотримання [Звєрєва 2006: 172].

Відеолекторій передбачає спільний перегляд документальних та художніх фільмів, у яких розкриваються питання розвитку дітей, дитячо-батьківських взаємин, стилів виховання, правил взаємодії з дитиною тощо. Ця форма навчання молодих подружжів сприяє розвитку практичних умінь щодо пошуку шляхів вирішення проблем та попередження їх виникнення.

Обрані форми та методи відповідають особливостям формування культури батьківства у молодого подружжя як дорослої категорії. Використання інтерактивних

форм, методів навчання уможливлює створення сприятливої психологічної атмосфери, урахування досвіду учасників, визначення і врахування потреб у навчанні, застосування отриманих знань на практиці.

Отже, такий стан справ свідчить про необхідність формування культури батьківства в молодого подружжя та відповідального ставлення до нього у системній планомірній роботі. Ми вважаємо, що формування культури батьківства можна здійснювати через такі форми роботи, як тренінг, відеолекторій, аукціон ідей родинної педагогіки, сімейна скринька, лекції-бесіди, а також – такі методи формування культури батьківства, як інформування, мозковий штурм, дискусія, міні-лекція, рольова гра, арт-терапія, метод проблемних ситуацій, родовід.

Література

Воронин 2006: Воронин, А.С.: Словарь терминов по общей и социальной педагогике. Изд-во ГОУ-ВПОУГТУ-УПИ, Екатеринбург 2006.

Звєрєва та ін. 2006: Звєрєва, І.Д., Алєксєєнко, Т.Ф., Безпалько, О.В., Заверико, Н.В. та ін.: Соціальна педагогіка: теорія і технології. Центр навчальної літератури, Київ 2006.

Любар та ін. 2003: Любар, О., Стельмахович, М., Федоренко Д.: Історія української школи і педагогіки. Т-во «Знання», КОО, Київ 2003.

Макаренко 1972: Макаренко, А.С.: Книга для батьків. Радянська школа, Київ 1972.

Мардахаев 2002: Мардахаев, Л.В.: Словарь по социальной педагогике. Издательский центр «Академия», Москва 2002.

Марушкевич 1996: Марушкевич, А.А.: Невтомний працівник українського Ренесансу І. Огієнко. Педагогічний аспект. Четверта хвиля, Київ 1996.

Мосіяшенко 2001: Мосіяшенко, В.А.: Українська етнопедагогіка. РВВ ГДПУ, Глухів 2001.

Мухін 1979: Мухін, І.М.: Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. «Вища школа», Київ 1979.

Русова 1997: Русова, С.: Вибрані педагогічні твори. Кн.2. Либідь, Київ 1997.

Турнер 2002: Турнер, Д.: Ролевые игры. Практическое руководство. Питер, Санкт-Петербург 2002.

Щербань 2000: Щербань, П.М.: Національне виховання в сім'ї. Культурол. ПП «Боривітер», Київ 2000.

Ярошинська 2005: Ярошинська, О.О.: Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: спец. 13.00.01. Київ 2005.

Summary

The article describes the peculiarities of forming of culture of parenthood within young married couples in Ukraine, three approaches of forming of culture of parenthood. Among them: personality-parental approach, educational, ethnic and cultural approaches. The author identifies forms and methods of forming of culture of parenthood in young people such as brainstorming, discussion, mini-lectures, role play, art therapy, case method.

Key words: parenthood, culture, approach of forming of culture of parenthood, personality-parental approach, educational approach, ethnic and cultural approach.

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Лєсная (Лісна) Галина
Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) Міністерства закордонних справ Російської Федерації
glesnaja@mail.ru

Предмет українська мова як іноземна (далі – УМІ) включає в себе цілий комплекс дисциплін, кінцевим результатом яких є підготовка фахівців для певної галузі людської діяльності. Залежно від напрямку такої діяльності відбувається наповнення цього комплексу конкретним лінгвістичним та країнознавчим матеріалом. Його зміст також залежить від таких чинників, як рідна мова учнів та інші іноземні мови, якими вони володіють чи їх вивчають.

У провідних університетах світу іноземні мови вивчаються зараз за Мовними рівнями Ради Європи, основний зміст яких скерований на поступове формування та розвиток навичок мовленнєвої комунікації: від рівня «виживання» до рівня «досконалості» (A1 – C2). Таке спільне підґрунтя мало б полегшити роботу викладачів й авторів підручників з УМІ, бо рівні чітко окреслюють види та характер праці викладача й учнів в аудиторії та самостійної роботи студентів. Однак ця загальна основа, особливо важлива для засвоєння фонетики і граматики, вже на початковому рівні потребує індивідуального підходу, коли йдеться про підготовку фахівців гуманітарних і технічних напрямків. Досвід роботи авторки показує, що, навіть за загального гуманітарного скерування процесу навчання, вже на перших заняттях з УМІ необхідним є його наповнення таким лексичним матеріалом, який працюватиме на кінцеву фахову підготовку студентів [Лісна 2003].

Ще одним важливим чинником навчального процесу є тісний зв'язок між поданням граматичного й лексичного матеріалу, коли логічними стають паралелі між поясненням, наприклад, роду іменників і лексичною темою, що базується на описі довкілля (квартира, університет і т. ін.). Тоді складні для сприйняття граматичні категорії, що відсутні у рідній мові студентів, засвоюються легше і швидше. В такий спосіб можна пов'язати, наприклад, IV відміну іменників і тему «У селі», де приклади, що ілюструють граматику, максимально використані у лексичній темі та вправах після тексту [Лесная 2011].

Для студентів-іноземців у процесі навчання важливими є також чітко сформульовані правила та детально описані категорії, до яких, як їм часто здається, вони звикли у рідній мові (хоча не завжди усвідомлюють, що такі правила там існують не для всіх компонентів мовної системи). Тому ситуації неунормованості деяких мовних явищ у сучасній українській мові, різних поглядів на них, наявності варіантів та винятків є найбільш складними у вивченні мови. Якщо паралельно студенти вивчають іншу слов'янську мову, то складні теми у процесі навчання вони починають сприймати як закономірність. Тут важливо, щоб описувані мовні явища аналізувалися у мовах паралельно, що можливо при вивченні близькоспоріднених і споріднених мов. Ними у Росії є рідна мова студентів та вивчення студентами паралельно різних слов'янських мов, залежно від спеціалізації. Найчастіше

одночасно з українською вивчається польська мова, і цей фактор враховується нами при укладанні програм, співвіднесенні мовних рівнів і написанні підручників [Кротовская 2013].

Ці методологічні засади, суттєві для вивчення багатьох іноземних мов, у викладанні УМІ важливо поєднати із відображенням у програмі значних динамічних процесів, які зараз відбуваються в сучасній українській мові. У граматиці більшість категорій не підпадає під дію процесів оновлення. Але у лексичному складі мовної системи під впливом внутрішніх та зовнішніх імпульсів, що їх отримує мова, відбуваються суттєві зміни. Вони ведуть до активного словотворення.

І тут важливо підключити студентів до процесу аналізу того, чому саме так відбувається. Розвиток мови є об'єктивним явищем, пов'язаним з еволюцією людства взагалі і розвитком окремих суспільств зокрема. Серед екстралінгвальних чинників мовного розвитку слід назвати постійне мовне освоєння дійсності людиною, її бажання бути більш інформованою, інтеграцію народів світу та обмін технічними, науковими і культурними досягненнями. В результаті мовних контактів у мову приходять нові слова, що ми їх запозичуємо для номінації нових реалій або створюємо за законом аналогії.

Найбільш інтенсивно збагачення лексичного складу мови відбувається в епохи великих соціальних зрушень. В такі періоди суспільні зміни інтенсифікують потенційні сили, що притаманні кожній мові. Саме таку епоху переживає в останні роки українське суспільство, в якому проходять значні перетворення та інтеграція у світові міжнародні структури. Тому саме зараз українська мова, як і суспільство, відкриті для широких контактів з іншими країнами, а це означає – і з іншими мовами.

На рубежі XX – XXI століть у слов'янських мовах відбуваються схожі процеси. Внаслідок того, що вони володіють багатими та різноманітними ресурсами, мови здатні «переварити», трансформувати і адаптувати, а у підсумку – й номінувати нові реалії й поняття. Порівняльний аналіз цих явищ допомагає студентам усвідомити, у чому схожість та відмінність подібних процесів у кількох мовах. На думку Г. П. Нещименко, ідентичність результатів словотворення обумовлена не тільки типологічною подібністю слов'янських мов, але й потужним впливом схожих факторів, серед яких найважливішим є «зміна нормативної основи літературної мови, що відбулася у другій половині XX століття. Тексти художньої літератури втрачають роль еталонного, нормотворчого чинника, звільнивши місце текстам ЗМІ, зазвичай усним. У результаті цього узус репрезентативного мовного вживання стає відкритим для включень елементів із повсякденного невимушеного мовлення, із професійного спілкування, сленгів і т. ін.» [Нещименко 2012: 17].

Появу нового на всіх мовних рівнях найбільш оперативно фіксує преса, яка разом з телемовленням не тільки відображає суспільні і мовленнєві процеси, але й певним чином формує їх, закладаючи основи сучасного мовного стандарту. Починаючи з рівня В1, за спеціальною методикою студенти читають українську пресу та працюють над програмами новин українського телебачення [Лісна 2003]. Саме тут наочно видно, як змішуються різні мовні стилі, паралельно вживаються різні лексеми для найменування тих самих реалій та відбувається витіснення старого новим.

У процесі такої роботи авторка сформувала картотеку, у якій матеріалом для дослідження послужили вибрані неологізми із кількох центральних київських газет: «День», «Голос України», «Президентський вісник», «Урядовий вісник»,

«Хрещатик» та ін. А на головних українських телеканалах – «Перший національний», «24 канал», «1+1», «Интер», «СТБ», «ICTV» (та їхніх сайтах) – перевага надавалася програмам новин. З огляду на спеціалізацію студентів матеріал було доповнено спеціальними науковими виданнями із сфери міжнародних відносин: «Науковий вісник Дипломатичної академії України» і «Актуальні проблеми міжнародних відносин» (за 2000-2012 роки). Предметом аналізу стали лексеми кількох семантичних полів, які умовно можна об'єднати під назвою «суспільно-політичні відносини».

Зібраний матеріал відображає інтенсивний розвиток суспільного життя України в усіх сферах його прояву. Результатом цього процесу стали нові назви наук, об'єктів наук, пристроїв, механізмів, техніки, видів мистецтва і спорту, предметів побуту й усього, що пов'язане з поняттям «нові технології» (наприклад, *смартфон, ноутбук, модем, фейсбук, сайт, дайджест, хоспис, віндсерфінг, дизайн, артдилер, консалтинг, аудит, трилер, монстр, скотч*). Цей мовний матеріал підтверджує той факт, що українське суспільство знаходиться на шляху спільного для всього людства процесу прискорення темпу життя, розвитку засобів масової комунікації, зміцнення контактів між багатьма країнами світу.

У загальному обсязі неологізмів, що стосуються предметів та явищ об'єктивного світу, кількісно переважають інновації із сфери політики, економіки й міжнародних відносин. Перегляд і збільшення кількості власне дипломатичних термінів стали не тільки результатом виходу України як держави на міжнародну арену. Процеси глобалізації, якими характеризується сучасний світ, призвели до залучення більшості світових країн в інтеграційні процеси, а також до спільної участі у вирішенні світових проблем. Звідси – поява нових міжнародних об'єднань, їхніх назв та відповідних абревіатур (*СОТ – Світова організація торгівлі, ЧЕС – Чорноморське економічне співтовариство, АТР – Азіатсько-Тихоокеанський регіон, ОЗХЗ – Організація по забороні хімічної зброї, НКР – Національний Комітет України з питань Роззброєння, КХЗ – Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення, ДВЗЯВ – Договір із всеосяжної заборони ядерних випробувань, ЄЕП – Єдиний економічний простір*). Тими самими чинниками обумовлені назви самих проблем, що потребують вирішення (*збройний хаос, збройний казус, система режимів нерозповсюдження, цивільний терор, глобальне партизанство, гуманітарна інтервенція, стратегія контррозповсюдження* і т. ін.).

Для номінації соціальних змін у суспільстві часто використовується переосмислення давно відомих слів: *олігарх, підприємець, фермер, піар, імпічмент*. Процес перейменування торкнувся багатьох явищ і понять, серед яких назви вищих навчальних закладів, установ, міністерств, посад (наприклад, *референт, пошукач, здобувач, речник*); виникли нові сфери діяльності людини та їхні назви: *дилер, хакер, менеджер, аудитор, кілер*.

Нові поняття в галузі економічної діяльності людини найчастіше передаються за допомогою слів іншомовного походження: *авуари, ваучер, дегресія, дебюджетизація, ліквідант, лізинг, зворотна оренда, офшор, транш*.

Суттєву групу складають ті неологізми, які не називають нові поняття, а виникли завдяки загальній настанові на повернення власне українських мовних форм: *прес-секретар – речник, аеродром – летовище, пилосос – пилосмок, порохотяг*. Останній приклад зафіксував дублюючі одна одну лексеми, бо російському *пыль* відповідають українські *пил* і *порох*. Вживання усіх трьох слів у

сучасному мовленні підтверджує процес пошуку мовою найбільш адекватного відповідника. І це лише кілька прикладів з-поміж значної кількості тих, що утворюють цілі групи дублетів. Детальніше вони описані авторкою у двох підручниках з УМІ [Лесная, Учебник 2010; Лесная, Украинский 2010].

Словотворчі інновації, що виникають сьогодні в українській мові в результаті описаних процесів, у сучасному мовознавстві ще не отримали загальноприйнятої назви. А. А. Таран називає їх «конкурентними номінаціями» [Таран 2012: 19].

Власне мовні чинники появи нових слів обумовлені:

1) тенденцією до економії мовних засобів висловлювання. Це один із найбільш значних стимулів появи нових мовних елементів. Мовці здійснюють раціональний відбір мовних засобів для спілкування. Сюди слід віднести таке мовне явище, як заміна словосполучення одним словом: *туристичний оператор – туроператор, страховий агент – страховик, візитна картка – візитка, політичний технолог – політтехнолог,*

2) значна частина лексичних неологізмів, що перейменовують уже відомі поняття, виникла в результаті дії самої мовної системи, що реалізує потенційні одиниці словотворчого гнізда: *силовик* – представник силових структур, *апаратчик* – представник відомств державного апарату, *бюджетник* – той, чия робота (навчання) фінансуються державою, *платник* – той, хто сам оплачує навчання (у виші),

3) відбувається уніфікація мовних засобів висловлювання для назви нових реалій, що дотепер називалися описово: *стиліст* (фахівець, що працює над стилем – зачіскою, одягом тощо), *дизайнер* (фахівець, що працює над оформленням приміщень), *шоумен* (ведучий розважальної програми), *диск-жокей* (ведучий музичної програми),

4) повертаються до активного вжитку слова, названі С. Караванським «безпідставно занедбаними» [Караванський 1998: 507] з розширенням старого значення (*референт, речник, страховик*).

Таким чином, дослідження сучасного стану мови є необхідною умовою для визначення тенденцій її розвитку та прогнозування подальших змін. Сьогодні динаміка розвитку мови значною мірою визначається саме сферою засобів масової інформації, бо власне вони мають величезні можливості для відображення і нормування процесів, що відбуваються у живій мові. А аналіз словотворчих процесів у сучасній українській мові допомагає студентам зрозуміти явища варіантності, дублетності та зміни норм мовного стандарту, що відбуваються у живій мові на їхніх очах.

Література

Караванський 1998: Караванський, С. Російсько-український словник складної лексики. Київ 1998.

Кротовская 2013: Кротовская, Я.А., Лесная, Г.М., Селиванова, Н.В.: Практический курс польского языка. Базовый учебник. 3-е изд., перераб. Астрель, Москва 2013.

Лесная, Украинский 2010: Лесная, Г.М.: Украинский язык для стран СНГ: Учебник. Издательский центр РГГУ, Москва 2010.

Лесная, Учебник 2010: Лесная, Г.М.: Учебник украинского языка. Уровень А1. МГИМО–Университет, Москва 2010.

Лесная 2011: Лесная, Г.М.: Принципы построения учебника по украинскому языку как иностранному (начальный уровень) In: Материалы XXXIX Международной конференции. 15-19 марта 2010 года, Санкт-Петербург. Вып. 22. Фразеология и языковая динамика / Под ред. проф. В.М. Мокиенко. Санкт-Петербург, Филологический факультет СПбГУ: Ernst - Moritz - Arndt - Universität Greifswald, Philosophische Fakultät. Institut für Fremdsprachliche Philologien, Greifswald 2011, с.189-192.

Л і с н а 2 0 0 3 : Лісна, Г.М.: Українська мова як іноземна в Росії: до проблеми концепції викладання. In: Матеріали V Міжнародного конгресу україністів. Чернівці, 24-28 серпня 2002 р. Мовознавство: Збірник наукових статей. Рута, Чернівці 2003, с. 130-134.

Н е щ и м е н к о 2 0 1 2 : Нещименко, Г.П. О некоторых проявлениях конвергентности в современном славянском словообразовании. In: Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум. Москва, МГУ им. М.В.Ломоносова, Филологический факультет, 21-24 марта 2012 г.: Труды и материалы. Издательство Московского университета, Москва 2012, с.17-18.

Т а р а н 2 0 1 2 : Таран, А.А.: Источники формирования и разновидности конкурентных групп в современном украинском языке. In: Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум. Москва, МГУ им. М.В.Ломоносова, Филологический факультет, 21-24 марта 2012 г.: Труды и материалы. Издательство Московского университета, Москва 2012, с. 19-20.

Summary

The article is intended to consider peculiarities of teaching vocabulary to students learning Ukrainian as a foreign language. The peculiarities are determined by the students' specialization and other foreign languages that the students learn simultaneously with mastering Ukrainian. According to the basic teaching principals described in the Language Proficiency Levels of the Council of Europe, individualization of the learning process, including the selection of the core vocabulary, should start from the very beginning of the language course. Another factor that should be born in mind is a strong impact of the dynamic processes that are now going on in the Ukrainian society on the Ukrainian language vocabulary. The article focuses on the analysis of lexemes in several lexical fields which can be generally referred to as *social and political relations*. The analysis enables to understand the nomination process in the modern Ukrainian language, reveal the factors influencing the changes in vocabulary and emergence of neologisms, and forecast the trends in the development of the Ukrainian language vocabulary.

Keywords: teaching Ukrainian as a foreign language, vocabulary of the modern Ukrainian language, word-formation, language dynamics, changes in the Ukrainian language vocabulary.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ З ВИКОРИСТАННЯМ КОНТЕКСТНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ СЕРВІСНОГО ПРОФІЛЮ

Лисак Наталія
Харківський державний університет харчування та торгівлі
natali444@i.ua

Контекстний підхід, який застосовується для навчання студентів сервісного профілю, має важливе значення для формування комунікативної культури. Смислоутворення навчального матеріалу, що відбувається в процесі узагальнення, метафоризації навчальних знань, пошуки механізмів застосування їх у практичній діяльності актуалізують ідеї професійної підготовки та саморозвитку особистості, що відбуваються в процесі набуття професійного досвіду.

На сьогодні лише самих знань, умінь і навичок для здійснення професійної діяльності фахівцю не вистачає. Потрібна їх сукупність, яка здатна об'єднати знання з різних дисциплін. Вона створює нове знання, природа якого оцінюється в рамках компетентнісного підходу. Компетентнісний підхід відображає організацію діяльності на основі знань, умінь і навичок у певному соціокультурному середовищі. У формуванні смислового поля велика увага приділяється контекстному підходу.

Під контекстним розуміється навчання, в якому у формах організації освітньої діяльності динамічно відображається в масштабі часу загальнокультурний, духовний, соціальний і освітній зміст життєдіяльності суб'єкта навчання, здійснюється трансформація його навчально-пізнавальної діяльності в соціально-практичну. На думку одного з ініціаторів концепції контекстного навчання А. А. Вербицького, в ньому «мовою наук за допомогою всієї системи традиційних і нових педагогічних технологій у формах навчальної діяльності <...> динамічно моделюється предметний і соціальний зміст професійної праці» [Вербицкий 2010: 35].

Дослідники відзначають, що контекстне навчання ще не знайшло належного застосування при підготовці фахівців у закладах середньої професійної освіти [Яковлева 2012]**.** Причина полягає в тому, що воно передбачає більш високий рівень навчального процесу, за умови якого той, хто навчається, має високий освітній потенціал, що дозволяє розрізняти генеральну сукупність уявних ідей і те, що складає внутрішнє, доповнюючи цю сукупність авторською позицією.

Сутність контекстного підходу полягає в тому, що образи об'єктів дослідження створюються на рівні інтерпретацій, при яких суб'єктність досліджуваного об'єкта виражається через суб'єкти іншого. Образність, емоційно-чуттєвий досвід дозволяє дослідження одного об'єкта збагатити узагальненнями, метафорами, які складаються в процесі контекстного навчання. Використання контекстності в навчанні дозволяє перенести досвід і знання з відомого контексту в невідомий і сприяє його перетворенню та вдосконаленню для осмислення нового, що з'являється в його професійній діяльності та приватному житті, поєднується з розкриттям випадкових процесів, рамки яких не мають виразних контурів. А оскільки невизначеність є однією з ключових характеристик сучасної дійсності,

контекстне навчання сприяє найбільш ефективній соціалізації індивіда, його успішній професійній адаптації та особистісній самоактуалізації.

Рівні сформованості контекстності виражаються через культуру викладання, здатність донести навчальний матеріал з погляду цілісного сприйняття фактів і явищ, які відбуваються в професійному середовищі, крізь оцінку глобальних процесів, що відбуваються в природі, людському суспільстві і самій людині. Контекстність може виникнути при випадковому збігу навчального матеріалу з інтересами, внутрішнім настроєм особистості студента.

При рішенні педагогічних завдань необхідно систематичне застосування контекстності, яка є показником переходу на новий рівень реалізації навчального процесу. Контекстність при цьому виявляє потребу в обумовленості предметно-наслідковими зв'язками, вона завчасно підштовхує фахівця до нового розуміння реальності завдяки структуруванню навчального матеріалу, емоційно-чуттєвому і культурному фону, який має бути присутній у його вивченні. Контекстність пов'язана з вибухом, який відбувається в емоційно-чуттєвій сфері людини, коли вона відчуває те, що вочевидь не написане, не сказане, але усвідомлене й прийняте як глибинне сприйняття того, що пропонує викладач.

При високому ступені розвитку контекстності можлива реалізація синергетичного підходу до навчально-виховного процесу. Синергетичні принципи втілюються у самовизначенні і відповідальному виборі в комунікативних ситуаціях, у здатності особистості вирішувати професійні проблеми, бачити взаємозв'язок явищ дійсності, застосовувати отримані знання.

Система сервісу відрізняється від багатьох видів діяльності тим, що людина очікує задоволення власних потреб:

• у схильності до спілкування із суб'єктом комунікації;

• у виробленому стилі поведінки в різних ситуаціях в процесі надання послуги;

• у мовній культурі працівника, що забезпечує іміджеву якість наданої послуги;

• у культурологічному дискурсі, який виражається в послідовному донесенні до клієнтів цілей і цінностей сервісного обслуговування з боку організацій, які його здійснюють.

Тому сучасні потреби професійного середовища сфери сервісу виявляють необхідність формування комунікативної культури працівників. Є.В. Шевцова характеризує комунікативну культуру як умову і передумову ефективності професійної діяльності і як мету професійного самовдосконалення [Шевцова 2003].

Комунікативна культура, втілена в контекстному підході, має характерні риси: спрямованість особистості працівника на виявлення потреб та якісне обслуговування клієнтів; його професійно-мовленнєву відповідальність; вільне володіння усною та писемною мовою; вміння використовувати мовні засоби, які є найбільш доречними в професійно значущих ситуаціях; знання професійної етики. В основі комунікативної культури лежить цілий спектр загальноосвітніх компетенцій, який забезпечує культурний рівень фахівця, його духовні запити та громадську активність, що сприятиме професійному самовираженню особистості професіонала.

Для виникнення в структурі особистості фахівця новоутворень, що сприяють трансляції певного стилю поведінки, необхідно побудувати навчальний процес з акцентом на формування мотиваційної сфери, встановлення зв'язку між метою навчальної діяльності та внутрішніми настановами майбутнього професіонала. Дане

перетворення можливе за включення до нього смислотвірних домінант, що визначають «ціннісно-смисловий контекст освоєння культурного досвіду особистістю» [Белякова 2009: 5].

Смислоутворення навчального матеріалу являє собою складний, а іноді й суперечливий процес, обумовлений узагальненнями, в якому є безліч елементів, які відображають понятійний апарат і його застосування до конкретних видів діяльності. Тому визначальними в освітній практиці стають такі поняття, як символ, сенс, метафора, образ, що здатні донести сутнісні сторони процесів і явищ, які вивчаються в навчальних курсах. У процесі навчання студент повинен пізнавати смисли об'єктивних цінностей культури, професійних ситуацій, власної діяльності. На думку І.В. Абакумової [Абакумова 2003], життєвий контекст може бути «механізмом смислоутворення». Тому управління смислоутворенням особистості можливе при реалізації контекстного підходу. Його використання підсилює переконливість міркувань педагога, сприяє підвищенню якості підготовки фахівців. При цьому відбувається:

• посилення смислової спрямованості матеріалу, який використовується на заняттях;

• його узагальнення у вигляді емоційно-чуттєвих образів, що відображають ментальність педагога та студентів;

• фіксування позиції матеріалу, який вивчається, в системі інваріантів, що створюють узагальнення принципів професійної діяльності;

• виявлення сутнісних зв'язків процесу комунікації суб'єктів освітньої та професійної діяльності.

В таблиці (див. далі) представлена концептуальна модель використання контекстного підходу для формування професійної комунікативної культури фахівця сфери сервісу.

Універсальність, теоретичне значення цієї моделі полягають у тому, що вона:

• відрізняється багатокомпонентністю, систематичністю і композиційною послідовністю розташування етапів освоєння комунікативної культури;

• відображає організацію освітнього простору, що включає в себе контекстність, яка дозволяє здійснювати діяльність щодо формування комунікативної культури;

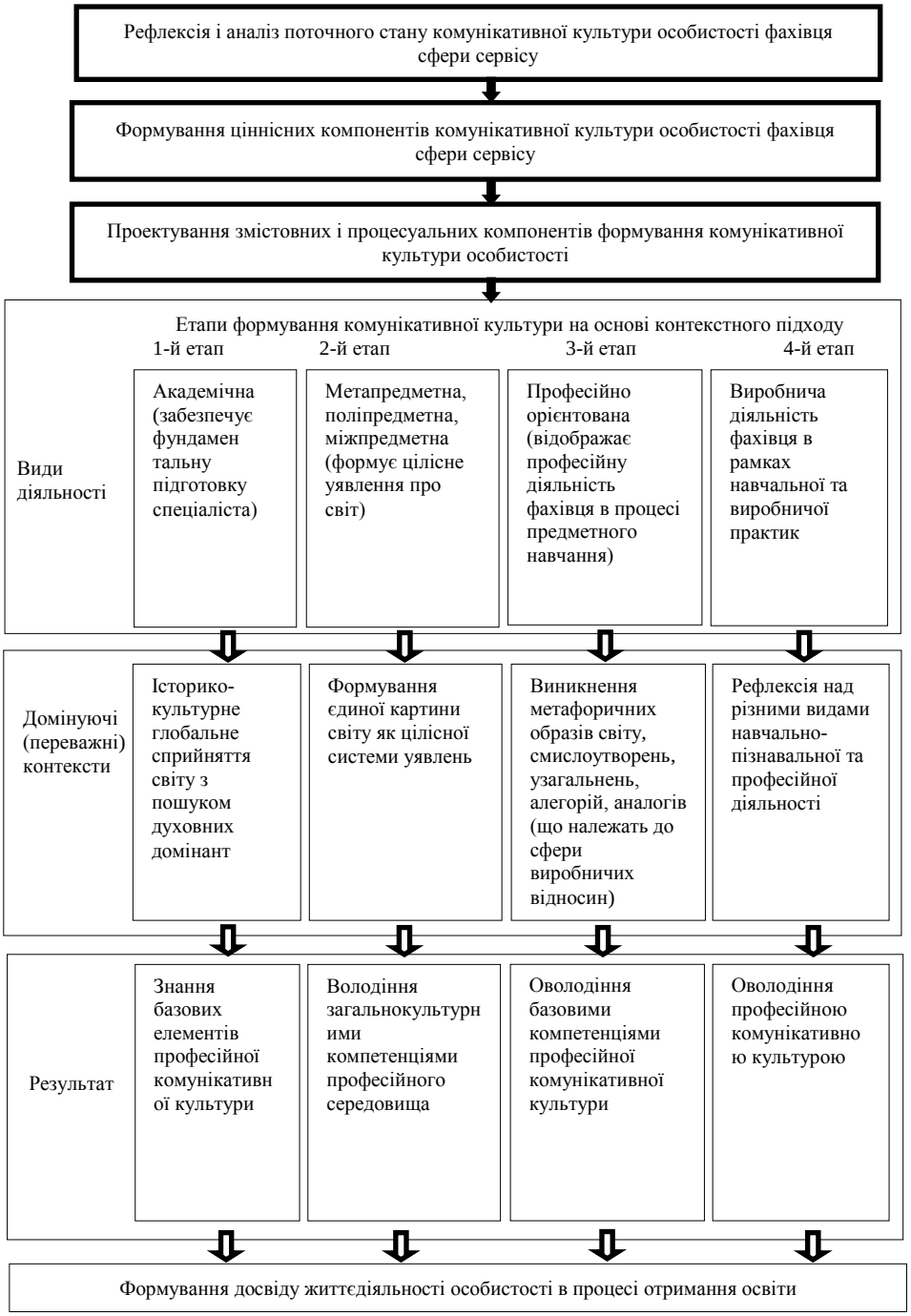
• визначає види діяльності, які є характерними для кожного етапу, а також відповідні їм контексти, що зумовлюють ускладнення змісту матеріалу на кожному наступному етапі;

• визначає рівні оволодіння студентами комунікативною культурою на кожному етапі вивчення професійних дисциплін;

• сприяє формуванню і накопиченню комунікативного досвіду життєдіяльності студентів у професійному середовищі.

Відповідно до сучасної освітньої парадигми підготовка студентів потребує цілеспрямованого формування гуманітарного та культурологічного компонентів, тому що наявність високої культури – це не стільки зовнішня якість професіонала, скільки його найважливіша сутнісна риса. Формування і розвиток комунікативної культури фахівця сфери сервісу як системи, що має власну структуру, та її входження в систему більш високого порядку відбувається в професійному житті, у різноманітності соціокультурних явищ, у взаємодіях і зіткненнях інтересів та цілей різних комунікантів, таких, як підприємства, що здійснюють обслуговування, їх працівники та клієнти.

У сфері суспільних ділових відносин і суспільної свідомості в професійному житті працівників формується цілеспрямована, предметно вмотивована діяльність людини та її індивідуальний світогляд.

Таблиця. Модель використання контекстного підходу для формування комунікативної культури фахівця сфери сервісу

Формування комунікативної культури фахівця починається з рефлексивного етапу. Молодь, що виявила бажання отримати сервісну спеціальність, вже володіє певним стилем поведінки і тими якостями, яких очікують від майбутнього фахівця. Вони присутні в ньому підсвідомо, у вигляді імпліцитного досвіду, який потребує систематизації і логічної схеми реалізації на практиці. Те, що потенційно очікується у розвитку особистості, має набути цілісності в освітньому процесі.

Регуляція людського досвіду, зокрема й комунікативного, здійснюється через систему цінностей. Формування мотиваційно-ціннісного компонента особистості професіонала є одним з найважливіших етапів педагогічного процесу, спрямованого на вдосконалення комунікативної культури. Формування мотиваційно-ціннісного компонента робить особистість професіонала неповторною, дозволяє творчо ставитися до різного роду комунікацій.

Процесуально-змістовний компонент визначає систему педагогічних засобів, які забезпечують, завдяки своєму структурованому змісту, гарантованість досягнення результату. Процесуальний компонент включає інтерактивні методи навчання та виховання; педагогічні стилі навчальної взаємодії студентів і викладача, спрямовані на розвиток самостійності, збагачення досвіду суб'єкт-суб'єктної взаємодії і продуктивної комунікативної діяльності. Верхні рядки, що відображають діяльнісний компонент моделі, демонструють види навчальної діяльності, що послідовно змінюються. Вони надаються студенту на різних етапах навчання за використання контекстного підходу. Середній ряд зображуваної моделі являє собою характерні для даного етапу навчальної діяльності контексти.

Контекстність на всіх етапах навчання реалізується через комунікацію суб'єктів навчання та використання навчального дискурсу. Деякі дослідники, наприклад П.Вацлавік, ототожнюють комунікацію і поведінку, яка здійснюється в певному контексті, в результаті чого контекст, де відбувається комунікація, не просто входить у деякі зв'язки з її елементами, але стає невід'ємним її атрибутом [Вацлавик 2000:13].

Н.Ф. Тализіна вважає, що навчальна діяльність – це система органічно пов'язаних одна з одною дій, які мають певну логіку [Талызина 1984]. Вивчення основ спеціальності починається з академічної діяльності, спрямованої на отримання фундаментальних знань, умінь і навичок, які є основою для формування професійних компетенцій. Тому на першій стадії навчання акцентується увага на використанні узагальнювальних контекстів, зокрема визначається місце професії в життєдіяльності суспільства, її значення у розвитку матеріальної і духовної культури. Характеризуються сучасні етапи функціонування професійного середовища, відповідні йому культурні норми, проблеми, протиріччя, особливості та перспективи розвитку. Завданням етапу є досягнення потенційного рівня розвитку професійної комунікативної культури студента. Її якісний стан на цьому етапі визначається ступенем розвитку професійної свідомості студентської спільноти, знанням його представниками базових елементів професійної культури.

Другий етап розвитку пов'язаний з метапредметною діяльністю студентів. Метапредметний підхід в освіті дозволяє зберігати в суспільстві культуру мислення і культуру формування цілісного світогляду. Головним завданням етапу є формування цілісної професійно-культурної картини світу. Основним інструментом виступає використання узагальнювальних контекстів і метакомунікацій.

Використання метакомунікацій призводить до розвитку наступного рівня професійної культури - рівня мислення. На другому етапі розвитку комунікативної

професійної культури відбувається освоєння загальнокультурних компетенцій професійного середовища. Формування цілісної картини світу здійснюється через постійну інтерпретаційну активність у формі самоінтерпретацій та інтерпретацій комунікативних і поведінкових актів.

Третій етап формування комунікативної культури пов'язаний з професійно орієнтованою діяльністю в процесі перетворення предметного світу, яка відбувається при обслуговуванні клієнтів. Основним інструментом є творче використання метафоризації, оскільки сутність комунікативної культури виявляється за допомогою образно-метафоричної мови (метафоричність свідомості, мислення). Метафоричне сприйняття дійсності сприяє розшифруванню і переосмисленню будь-якого феномена культури, створює ціле, яке пов'язує два різних явища, на основі як подібності, так і відмінності, що й надає йому синергетичний ефект. У процесі виникнення метафоричних образів, смислоутворень, узагальнень, аналогів, що належать до сфери виробничих відносин, стає можливим оволодіння актуальним рівнем професійної культури.

Четвертий етап формування професійної комунікативної культури пов'язаний із здійсненням обслуговування клієнтів у рамках навчальної та виробничої практик. Його особливістю є здійснення рефлексії студентами в контексті проявів професійного життя й культури. Рефлексія тут виступає і як розуміння суб'єктом самого себе, і як виявлення зворотного зв'язку від інших суб'єктів. Рефлексія культурних феноменів професійного середовища виступає як детермінанта діяльності студента, сприяє оволодінню професійною культурою. На даному етапі показником професійної культури є не отримані знання, а вміння реалізовувати на практиці адекватну комунікативну поведінку.

У результаті освоєння цього етапу формування комунікативної культури у студентів з'являється досвід життєдіяльності в професійному середовищі. Професійна культура переходить на рівень функціонування. На даному рівні формується внутрішня культура. Професійна комунікативна культура цього рівня передбачає значущість індивідуальних потреб замовника, коли професійна етика і культура поведінки відповідають внутрішнім потребам та ідеалам особистості. Це дозволяє професіоналам піднятися до рівня «культурної еліти».

Література

А б а к у м о в а 2003: Абакумова, И.В.: Смыслообразование в учебном процессе: автореф. дис. … д-ра пед. наук. Ростов н/Д 2003.

Б е л я к о в а 2009: Белякова, Е.Г.: Смыслообразование в педагогическом взаимодействии: дис…. д-ра пед. наук. Тюмень 2009.

В а ц л а в и к та ін. 2000: Вацлавик, П., Бавин Д., Джексон Д.: Прагматика человеческих коммуникаций: изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия. Москва 2000.

В е р б и ц к и й 2010: Вербицкий, А.А.: Контекстно-компетентностный подход к модернизации образования. In: Высшее образование в России. Вип. 5. 2010, с. 32-37.

Т а л ы з и н а 1984: Талызина, Н.Ф.: Управление процессом усвоения знаний (психологическая основа). Москва 1984.

Ш е в ц о в а 2003: Шевцова, Е.В.: Взаимосвязь профессиональной и коммуникативной культуры личности будущего специалиста. In: Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Вип.10. Серия. Гуманитарные науки. Ставрополь 2003.

Я к о в л е в а 2012: Яковлева, И.Г.: Контекстный подход к формированию экономической компетентности студентов в образовательном пространстве колледжа: автореф. дис. … канд. пед. наук. Ульяновск 2012.

Summary

Modern requirements of professional environment of the service sphere cause the necessity of forming communication culture of employers. The importance of contextual approach applied in the formation of communication of students of the service profile is emphasized in the article. The attempt to reveal its nature has been performed. It was stated that contextuality at all stages of education is realized by communicating the sub jects of education and applying educational discourse. Distinctive features of communication culture realized in the contextual approach are determined. The work presents the conceptual model of applying contextual approach for the formation of the communication culture of the specialists of service profile. The author determined and described in details the main stages of forming communication culture on the base of the contextual approach.

Key words: communicative culture**,** sense formation**,** context, cultural and logical discurse, metasubject approach, metacommunication.

УКРАЇНСЬКІ МУЛЬТФІЛЬМИ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ У КУРСІ ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВСТВА

Самусенко Оксана
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
oksamusenko@gmail.com

Методика викладання української мови як прикладної галузі, що досліджує теоретичні і практичні закономірності навчання української мови як іноземної, вже пройшла певний шлях становлення та розвитку. Відповідно можемо говорити про періодизацію розвитку методики викладання української мови як іноземної і відзначити активні науково-методичні пошуки в останні роки. Так, зокрема, О. Туркевич виокремлює такі етапи: 30-40-і роки ХХ ст. – відлік методики викладання української мови як іноземної, перші навчальні посібники за кордоном; 70-і роки ХХ ст. – зародження на території України, перші науково-методичні праці; 90-і роки ХХ ст. – 2004 рік – утвердження як науки і як навчальної дисципліни; з 2005 – плідні наукові пошуки та методичні напрацювання [Туркевич 2015: 15-16].

Г. Швець у становленні методики викладання української мови як іноземної визначає три періоди: 1) початок 90-х років ХХ ст. – «перші спроби комплексного теоретичного осмислення напрямків розвитку» галузі; 2) друга половина 1990-х років – початок 2000-х років – «закладено підвалини розвитку української мови як іноземної»; 3) останнє десятиліття – активний науковий пошук дослідників, зокрема й розвідки з лінгвокраїнознавчого аспекту викладання української як іноземної [Швець 2013: 369]. Останній період пов'язаний з освітніми реформами, впровадженням кредитно-модульної системи, введенням європейської шкали рівнів володіння мовою, затвердженням державних стандартів і програм з української мови, розробленням сертифікаційних тестів, укладанням навчальних посібників різних типів, появою цілої низки науково-методичних праць з викладання української мови як іноземної, підготовкою фахівців за спеціалізацією «Українська мова як іноземна» в межах спеціальності «Українська мова та література».

Розбудова системи навчання іноземців української мови у вищій школі відбувається у площині створення певних навчальних програм. Ці програми мають на меті, по-перше, забезпечити формування комунікативної компетенції як здатності здійснювати ефективне спілкування у різних сферах життя завдяки розвиненим навичкам у всіх видах мовленнєвої діяльності, по-друге, гарантувати формування професійної україномовної комунікативної компетентності іноземних студентів, що отримують фахову освіту у вищих навчальних закладах України та закордоном. У цьому контексті для майбутніх іноземців-спеціалістів гуманітарного профілю важливим є курс з лінгвокраїнознавства української мови. Пропонована дисципліна сприяє формуванню та вдосконаленню соціокультурної компетенції студентів-іноземців у процесі вивчення української мови завдяки знайомству з національно-культурною семантикою української лексики, а також національно-культурною специфікою одиниць інших мовних рівнів. Важливим завданням цього курсу є висвітлення особливостей мовно-концептуальної картини світу українського етносу, ознайомлення студентів з мовленнєвою поведінкою й елементами соціокультурного

контексту, які є релевантними для породження і сприйняття мовлення з позиції носіїв української мови (звичаї, правила, норми поведінки, соціальні умовності, ритуали, країнознавча інформація).

З іншого боку, загальновідомо, що події сучасного світу, бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, швидкість наповнення та постійна зміна інформаційного простору корегують наше буденне та професійне життя, спонукають до постійного оновлення, психологічної мобільності, розуміння соціального контексту професійної діяльності, вимагають інших, нових методів викладання, більш прогресивних за ті, що, на жаль, іноді пропонують українські вищі навчальні заклади. Сьогодні також зрозуміло, що засвоєння текстової інформації (чи то у формі лекції, чи параграфа з підручника, чи матеріалів з інтернет-ресурсів) за ефективністю значно поступається засвоєнню інформації шляхом самостійного пошуку, командного опрацювання та під час обговорення у групі в аудиторний час. Формуванню відповідних навичок та умінь у вищій школі не завжди надають достатньої уваги й часу, передання та отримання певних знань все ще посідають перше місце у навчальному процесі. Проте сучасний студент планує отримати не лише мовні чи фахові знання, а й очікує формування навичок їх застосування у сучасному світі. Іноземний студент може досконало знати систему української мови, її лексику та граматику, але без розвинених навичок читання, письма, говоріння та аудіювання не зможе досягнути ефективної комунікації.

У навчальному процесі сучасної іноземної молоді, що вивчає українську мову, перед викладачем стоїть завдання мотивувати та забезпечити активність студентів. Мотивація як рушійний принцип навчання ґрунтується передусім на її соціальній складовій, і, як показує досвід роботи з українською та іноземною аудиторією, позитивну мотивацію студентів можна окреслити двома головними чинниками: необхідність («мені це потрібно / не потрібно») та інтерес («мені це цікаво / не цікаво»). Розв'язанню цих завдань, а також системному викладу матеріалу частково сприяють розроблені для кожного рівня володіння іноземною мовою can do principle (принцип «я можу»), що виступають і як мотиваційні, і як такі, що покликані перевірити сформованість умінь та навичок.

У визначеному контексті дослідження значущості набуває необхідність пошуку ефективних методів щодо викладання дисципліни «Лінгвокраїнознавство» в іноземній аудиторії. Безсумнівною є теза, що для формування соціокультурної компетенції доцільним є навчання у середовищі носіїв певної мови та культури, але це завдання сьогодні полегшується завдяки розвитку інформаційних технологій. Як було зазначено нами раніше у розвідках з цієї проблеми, студентам-іноземцям досить важко сприймати інформацію у лекційному форматі з будь-якого предмету, а особливо з курсу лінгвокраїнознавства, оскільки саме він покликаний репрезентувати безеквівалентну та фонову лексику, одиниці різних систем мови з національно-культурною семантикою. У процесі укладання програми з лінгвокраїнознавчого курсу української мови для іноземних студентів та під час створення навчального посібника з цієї дисципліни вже було запропоновано інший підхід до викладення матеріалу.

Посібник «Лінгвокраїнознавство: Україна» містить перелік тем, план до теми, систему завдань (серед яких важливе місце посідають проблемні та пошукові), відібраного та укладеного певним чином матеріалу лінгвістичного та енциклопедичного характеру (лінгвокраїнознавчого коментаря) та рекомендованої літератури (основної і додаткової). Кожна лінгвокраїнознавча тема – національно-

культурна семантика українського слова, національно-культурна складова ономастичної лексики, етноміфопоетичний компонент у семантиці українського слова, національно-культурна семантика стійких мовних одиниць, національно-культурна специфіка мовленнєвої поведінки, невербальна комунікація як національний феномен, фольклор як потужне джерело національно-культурної інформації тощо – розкривається через виконання певних завдань, творчих розробок, групових проектів, які спонукають студентів до активних творчих пошуків [Самусенко та ін. 2009]. З чималого досвіду викладання цього предмету іноземцям з різних країн світу можна стверджувати, що у цьому курсі є вкрай необхідною візуалізація матеріалу: як використання традиційних зображувальних засобів (картки, малюнки, фотографії та інше), так і відеоматеріалів – художніх фільмів, мультиплікації, фрагментів сучасних та архівних передач та програм. У лінгвокраїнознавчому курсі якнайкраще спрацьовує відоме «краще раз побачити, ніж сто разів почути», що таке *мазанка, піч, коровай,* які бувають українські жіночі прикраси та одяг, хто такі *козаки* та *гетьмани*, *мавки* та *злидні*, як відбуваються традиційні *весілля* та *вечорниці* тощо.

Принципи використання відеоматеріалів у вивченні іноземної мови висвітлювалися у багатьох дослідженнях. Досвід роботи з фільмами в навчальній аудиторії уже накопичений як у зарубіжній, так і у вітчизняній школі викладання іноземних мов. Зокрема, відомі розробки в українській [Швець 2015], польській [Strzelecka 2012], російській [Осипова 2009; Глебова 2013] лінгводидактиці. Проте, як зауважує Г. Швець, відеоматеріали у навчальному процесі української як іноземної використовуються недостатньо, вони ще потребують методичного опрацювання й розробки [Швець 2015: 166]. Сьогодні це питання розв'язується у новій площині передусім завдяки розвитку комп'ютерних технологій, які роблять доступним матеріал та надають широкий спектр можливостей щодо роботи з ним. До численних переваг такої роботи, за визначенням Г. Темник, належить підвищення «ефективності навчального процесу шляхом застосування flash-анімації, візуалізації навчального матеріалу, що сприяє активізації уваги, зацікавлення, сприйняття» [Темник 2013: 278]. Хоча варто зауважити, що в наявних методичних розробках, як правило, пропонують алгоритм роботи з відеотекстом, схожий на опрацювання звичайного друкованого тексту (дотекстовий, текстовий, післятекстовий етапи), що містить різні типи вправ, зазвичай, лексико-граматичного та текстового характеру, і дуже рідко роботу з лінгвокраїнознавчим матеріалом.

Отже, звернення в курсі лінгвокраїнознавства української мови до мультиплікації було зумовлено кількома чинниками: 1) потребою забезпечити формування лінгвосоціокультурної компетенції; 2) бажанням мотивувати студентів до активної діяльності і вивести матеріал із пасивного сприйняття у площину мовлення; 3) намаганням задовольнити прагнення студентів у використанні сучасних інтернет-технологій, геймуванні навчального процесу, налаштуванні аудиторії на релаксацію.

До кола дослідження було залучено значну кількість україномовних мультиплікаційних фільмів, які умовно можна поділити на такі групи: 1) мультфільми за мотивами українських народних казок, наприклад, «Котигорошко», «Котик та півник», «Чарівний горох», «Івасик-Телесик», «Кривенька качечка», «Горщик-сміхотун», «Солом'яний бичок», «Коза-дереза», «Цап та баран», «Лисичка з качалкою» та інші; 2) за мотивами літературних творів українських письменників: «Енеїда» за однойменним твором І. Котляревського, «Лис Микита» за

мотивами казки І. Франка, «Грицеві писанки» за мотивами казки О.Олеся, «Тополя» за поемою Т. Шевченка, «Квітка папороті» за повістю М. Гоголя «Вечору напередодні Івана Купала», «Курка, яка несла всяку всячину» за мотивами казки Марини та Сергія Дяченків та інші; 3) мультфільми за мотивами українських народних пісень: «Як жінки чоловіків продавали», «Ходить гарбуз по городу», «Сонячний коровай»; 4) за мотивами легенд та міфологічних уявлень: «Злидні», «Казка про Жадність», «Жив собі чорний кіт»; 5) історії про козаків: мультсеріал «Все про козаків» – «Як козаки куліш варили», «Як козаки у футбол грали», «Як козаки наречених визволяли», «Як козаки сіль купували», «Як козаки на весіллі гуляли» тощо; 6) мультиплікаційні «дитячі, добрі історії»: «Дівчинка та зайці», «Велика подорож», «Двоє справедливих курчат», «Найголовніший горобець»; 7) сучасний доробок: серіал «Пригоди Котигорошка та його друзів», пластиліновий мультсеріал «Моя країна – Україна» (за проектом заплановано 26 епізодів про регіони та міста України).

Безумовно, матеріал багатий і його можна використовувати з різною метою і в різних цільових групах, зокрема у групах усіх рівнів володіння мовою, для формування та розвитку певних комунікативних навичок та видів мовлення, опрацювання лексико-граматичних тем та у роботі з деякими лексико-тематичними групами слів. Пропонований матеріал має свої переваги й недоліки. Серед позитивних моментів варто наголосити на таких: ігровий характер, позитивність, зручний для опрацювання на занятті формат (тривалість радянського мультиплікаційного фільму близько десяти хвилин), візуалізація лінгвокраїнознавчого матеріалу (український костюм, житло, традиції, поведінка тощо), долучення студентів до прецедентних феноменів (сама мультиплікаційна база, а також народні казки, літературні твори українських письменників, пісні, легенди, історії, за якими було знято мультфільми). Серед недоліків варто назвати невисоку якість аудіо і відеоматеріалу україномовних мультфільмів радянського періоду, використання у цих фільмах російської мови у назвах і у мові від автора, а загалом – відсутність сучасних мультиплікаційних фільмів українського виробництва українською мовою і на національному матеріалі.

На наш погляд, вартим уваги для розгляду в іншомовній аудиторії на заняттях з лінгвокраїнознавства може бути мультиплікаційний фільм режисера Едуарда Назарова «Жив-був пес», який був створений за мотивами української народної казки «Сірко». Фільм радянських часів, вперше вийшов на екрани у 1982 році, оригінальна версія якого була українською та російською мовами (текст російською, пісні українською), у 2012 році мультфільм був доозвучений українською мовою повністю. У 1983 році фільм отримав перше місце на фестивалі у Данії, того ж року отримав спеціальний приз журі у Франції. Мультфільм цікавий, оскільки є прецедентним для українців, україно- та російськомовних представників пострадянського простору, тобто є «інформаційно-пізнавально значущим», характеризується повторюваністю і поширеністю у різноманітних дискурсах. Як зауважує М. Шевченко у дослідженні прецедентних феноменів у системі навчання української мови як іноземної, «прецедентні феномени є цікавими і водночас складними для сприйняття представниками інших лінгвокультур з огляду на комплекс їхніх формально-змістових і функціонально-прагматичних ознак» [Шевченко 2015: 312], а отже варті уваги для перегляду й опрацювання іноземцями.

Важливим для розуміння і для занурення у специфіку української ментальності є візуальний ряд мультфільму. Як неодноразово зауважували

дослідники, українцям притаманне образне сприйняття: «сприймання українцями дійсності – це плин насичених різними барвами слайдів» [Стражний 2008: 293], твори українських авторів не лише зображувального мистецтва, але й літературного, потужні завдяки візуальності. У мультфільмі студенти можуть помітити цілу низку візуальних образів національно-країнознавчого характеру: українська родина та родинні зв'язки (*батько, мати, діти, наречені*), зовнішній вигляд (*вуса, оселедець, дівоча коса*), одяг, взуття, головні убори (*український костюм, сорочка, очіпок, хустка, чоботи*), прикраси (*вінок, стрічка, намисто, дукачі, сережки*), традиційне житло (*хата, мазанка, сарай*), інтер'єр хати (*піч, покуть, скриня, посуд*), домашнє господарство (*дійниця, граблі, коса, рогач*), народне мистецтво (*музика, пісні, танці*), будні, свята, традиції (*жнива, весілля, вечорниці*), страви та напої, природа, дикі та свійські тварини. Цей неповний перелік візуальних образів мультфільму «Жив-був пес» збагачено звуковим рядом: мукання корови, кудкудакання курей, кукурікання півня, гавкання собак та інші звуки, що наповнюють буденне сільське життя.

Для першого перегляду на занятті доцільно дати завдання на «впізнання» українських реалій. Студентам слід запропонувати підкреслити назви предметів та явищ традиційного українського побуту, що вони побачили у мультиплікаційному фільмі: 1) хата і двір: *хата, двір, хлів, стайня, курник, комора, огорожа, перелаз, криниця*; 2) зовнішній вигляд будинку, інтер'єр хати, хатнє начиння: *дах, двері, поріг, призьба, вікно, стеля, долівка, світлиця, піч, покуть, колиска, скриня, лава, мисник, рушник, рядно*; 3) кухонне начиння, посуд: *макітра, макогін, глечик, горщик, барило, бочка, коцюба, діжа, відро, дійниця, куманець, кухоль, віник, решето, масничка, рогач*; 4) господарське та землеробське знаряддя: *борона, вила, граблі, коса*; 5) транспорт: *віз, ґринджоли, сани, човен*; 6) традиційні та обрядові страви: *хліб, коровай, пампушка, пиріг, калач, млинці, вареники, галушки, голубці, борщ, сало*; 7) напої: *горілка, кисіль, узвар.* Наступним завданням може бути визначення безеквівалентної та фонової лексики, з'ясування національно-культурної семантики лексем, їхнього екстралінгвістичного опису.

В аудиторії майбутніх філологів та перекладачів слід запропонувати більш глибокий аналіз. Пригадавши слова на позначення рослинного і тваринного світу, образи яких актуалізовано у мультфільмі, доцільно з'ясувати, які назви дерев, квітів, сільськогосподарських культур, диких і свійських тварин є символами в українській культурі: *1) соняшник, гарбуз, жито, пшениця; 2) верба, калина, вишня, дуб, тополя, ялина; 3) мак, мальва, любисток, м'ята, полин, папороть, чорнобривці, барвінок; 4) бджола, корова, кінь, вівця, коза, свиня, собака, заєць, вовк, лисиця; 5) курка, півень, качка, лелека, зозуля, горобець, голуб*. Також для аналізу студентам варто запропонувати українські традиційні порівняння: *гарна як писанка* (хата), *як у віночку* (дуже гарно, чисто, охайно), *як маків цвіт* (гарний), *як вовк* (злий), *як собака* (голодний), *як заєць* (боязкий), *як бджола* (працьовитий), порівнявши їх з аналогічними у рідній мові іноземців.

Певна річ, у наведеному мультфільмі вербальний текст не має такої цінності для вивчення в лінгвокраїнознавчому аспекті, як візуальний, але все ж доцільно звернути увагу студентів на типовий початок («*В одному селі жив колись пес. Ціле життя служив він справно, але ось постарів: і нюх не той, і око не те, і ноги ніби не свої. Господарі його були людьми добрими і все терпіли»)* та пісенний матеріал фільму (пісні «Ой там на горі» і «Та косив батько, косив я»). Варто проаналізувати комунікативну формулу «*Боже помагай!*», яка уживається як вітання з побажаннями успішної роботи тому, хто щось робить, працює, доповнивши її

низкою інших прикладів: *Як ся маєте?, На всі чотири боки!, Щоб і духу не було!, Скільки літ, скільки зим!, Ні пуху, ні пера!, Боже поможи!, Оставайся здоров!, Іди собі з Богом!, Хай легенько гикнеться!, Дай Боже!, Боже поможи!, Хліб та сіль!, З Богом, Парасю!, Нехай земля буде пухом!, На коня!* Важливо відзначити інтонацію та з'ясувати, коли ці формули використовуються і до якого елемента комунікативної ситуації належать: звертання, привітання, прощання, побажання [Самусенко та ін. 2009: 81-82, 237].

У мультфільмі звучать українські народні пісні «Ой там на горі» і «Та косив батько, косив я» у виконанні фольклорного ансамблю «Древо» Пирятинського району Полтавської області. Пісня «Та косив батько, косив я» відома ще як «Ой, мамо, люблю Гриця». «Ой там на горі» – українська народна пісня, яка лунає у сцені весілля, дуже часто асоціюється в українців саме з цим мультиплікаційним фільмом. Широко відомі також перші рядки другої пісні: «*Ой там на горі, ой там на крутій, Ой там сиділа пара голубів. Вони сиділи, парувалися, Сизими крильми обнімалися*». Під час розгляду пісенного матеріалу фільму студентам можна дати послухати повну оригінальну версію у виконанні гурту «Древо», а також запропонувати інші виконання, наприклад, «Тріо Мареничі», народного фольклорного ансамблю «Яворина», молодого ансамблю «Занедбанці» або сучасне бачення у виконанні «Kozak System & Taras Chubai».

Отже, доцільність використання мультиплікаційних фільмів у системі навчання української мови як іноземної, зокрема у курсі лінгвокраїнознавства української мови, визначається багатьма чинниками, серед яких варто наголосити на таких: багатий лінгвокраїнознавчий та країнознавчий матеріал, прецедентність текстів, поєднання візуального та вербального ряду, зорової та слухової інформації, широкі можливості для опрацювання лексики з національно-культурною семантикою, тем і ситуацій мовлення, різних інтенцій та мовленнєвих стратегій, можливості геймування навчального процесу, отримання естетичного задоволення, що в цілому налаштовує на позитив, релаксацію, сприяє підвищенню мотивації студентів та заохочує до комунікації. Репрезентоване дослідження є лише початком у створенні відповідних навчально-методичних матеріалів для іноземних студентів.

Література

Глебова 2012: Глебова, Н.Н., Орехова, И.А.: О русских фильмах по-русски. Русский язык. Курсы, Москва 2012.

Осипова 2009: Осипова, А.Г.: Волшебный мир кино: изучаем русский язык по кинофрагментам. Санкт-Петербург 2009.

Самусенко та ін. 2009: Самусенко, О.М., Клімкіна, О.І.: Лінгвокраїнознавство: Україна: Навчальний посібник. ВПЦ «Київський університет», Київ 2009.

Стражний 2008: Стражний, О.С.: Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. «Книга», Київ 2008.

Темник 2013: Темник, Г.Д.: Світова та українська лінгводидактика: досвід онлайнового навчання. In: Наукові записки. Серія «Філологічна». Вип. 39. Острог 2013, с. 276-279.

Туркевич 2015: Туркевич, О.В.: Становлення терміносистеми методики викладання української мови як іноземної. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2015.

Швець 2013: Швець, Г.Д.: Становлення методики викладання української як іноземної. In: Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. Вип. 39. Ч. 4. РВВ КГУ, Ялта 2013, с.361-370.

Швець 2014: Швець, Г.Д.: Короткометражний художній фільм у навчанні української мови як іноземної. In: Українська мова у світі. Видавництво Львівської політехніки, Львів 2014, с.165-178.

Шевченко 2015: Шевченко, М.В.: Прецедентні феномени в системі навчання української мови як іноземної. In: Studia Ukrainica Posnaniensia: Zesz. III. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Posnan 2015. s. 311-315.

Strzelecka 2012: Strzelecka, A.: Filmy animowane i programy telewizyjne na lektoracie języka polskiego jako obcego (propozycja autorska). In: Glottodydaktyka polonistyczna w obliczu dynamiki zmian językowo-kulturowych i potrzeb społecznych, Lublin 2013, t. 2, s. 183-193.

Summary

The paper deals with the methodology of teaching Ukrainian as a foreign language. This work focuses on the Ukrainian cartoons as a teaching material in the course of Ukrainian culture-through-language studies. The article gives an example of analyzing Ukrainian cartoon «Zhyv-buv pes» in context of forming of linguocultural competence of foreign students. The Ukrainian verbal and nonverbal number of images from this cartoon and various exercises with such materials are given in the article.

Key words: methodology of teaching Ukrainian as a foreign language, Ukrainian culture-through-language studies, Ukrainian cartoons, linguocultural competence.

КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКІВ У СИСТЕМІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ НА ПОЧАТКОВОМУ РІВНІ (А1)

Шевченко Мирослава
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
mirvik@bigmir.ner

Вивчення української мови іноземними студентами підпорядковане основній меті – формуванню комунікативної компетенції, що свідчить про вільне володіння мовою як засобом спілкування. Успішне виконання інофоном комунікативних завдань безпосередньо залежить від мовної компетенції у поєднанні її лінгвістичних, соціолінгвістичних та прагматичних компонентів. У системі навчання української мови як іноземної (УМІ) лінгвістичний, зокрема граматичний, аспект посідає чільне місце, виконує важливу функцію, допомагаючи «правильно *розуміти* іншомовне висловлювання, правильно *будувати* іншомовне висловлювання і усвідомлено *контролювати* правильність висловлювання» [Крючкова 2009: 168].

Найбільш стійким рівнем граматичної системи з його семантичною основою – «своєрідною мовною універсалією, властивою мовам різних сімей» [Басова 2003: 192] є морфологічний, оскільки його елементи, сутнісно значущі в концептуалізації знань про дійсність, мають чітко виражену національну специфіку навіть у споріднених мовах. Саме тому значний інтерес для лінгводидактики УМІ становлять морфологічні категорії, що втілюються різноманітними засобами і способами залежно від типології мов. Попри свою універсальність вони не переходять автоматично з рідної системи у систему цільової мови, оскільки засвоєння нової «граматичної» (і не тільки) інформації потребує корегування уже здобутих інофоном знань. Спираючись на спільність семантики знакових систем мов, засвоювана одиниця потрапляє в уже наявну «комірку» позначуваного і розташовується в ній. Якщо така «комірка» відсутня, вона легко створюється за допомогою засобів мислення, вже вироблених при оволодінні рідною мовою [Шубин 1963: 60]. Практика викладання УМІ, як відомо, спирається на дані порівняльного вивчення граматичних систем різних мов, що, безумовно, сприяє її засвоєнню з урахуванням функціонально-комунікативного аспекту.

Однією з перших морфологічних категорій, з якими знайомиться іноземний студент у практичному курсі УМІ, є категорія роду – одна з найменш логічних і найбільш непередбачуваних категорій, семантичні основи якої не завжди чіткі. Категорія роду властива не всім мовам, вона наявна в індоєвропейських та семітських, хоч і має в них різний ступінь збереженості, відсутня у тюркських, монгольських, фіно-угорських і японській мовах [Кочерган 2006: 182].

В українській мові категорію роду мають чотири частини мови: іменник, прикметник, займенник (у практичній граматиці УМІ займенник розглядають як окрему частину мови) і дієслово. Для іменників вона виступає несловозмінною (класифікаційною) самостійною, а для решти частин мови – словозмінною. Українські мовознавці вважають її суто іменниковою категорією, яка «транспонується найбільшою мірою у прикметник і обмежено – у дієслово (форми минулого часу та умовного способу. Граматичний іменниковий рід є автономною

грамматичною категорією і синтагматично зумовлювальною щодо прикметника і дієслова» [Вихованець 2004: 131]. Категорія роду пов'язана і тісно взаємодіє з низкою морфологічних категорій, проте значною мірою залежить від семантики лексем, їхньої валентності, таким чином виявляючи себе на рівнях семантики, морфології і синтаксису. Важливо, що вона поєднує в собі риси двох граматичних характеристик, поширених і в інших мовах світу: з одного боку, морфологічний рід, що характеризує парадигматичні відношення, а з другого, – узгоджувальний клас, що характеризує синтагматичні відношення [Зализняк 2002: 62-80].

Категорія роду властива усім іменникам у формі однини, тобто кожен іменник, що має форму однини, належить до одного з граматичних родів: чоловічого, жіночого, середнього. Субстантиви pluralia tantum перебувають поза родовим протиставленням. В іноземній аудиторії вивчення категорії роду набуває особливої ваги з огляду на те, що вона а) виступає основною ознакою, за якою відбувається розподіл іменників за типами відмінювання (на 4 відміни), б) виконує функцію поєднання слів, утворюючи синтаксичні комплекси навколо іменника.

У різних мовах категорія роду іменників має різний зміст і формальне вираження, що буде, безперечно, впливати на її засвоєння іноземними слухачами під час вивчення української мови. Так, характерною ознакою частини індоєвропейських мов є наявність двородових і триродових систем. Наприклад, іспанська мова належить до двородових, у ній рід має подвійне вираження: а) синтетичне, за допомогою опозиції закінчень *-o* (ч.р.) і *-a* (ж.р.): *maestro* (ч.р.) – *maestra* (ж.р.), опозицією нульового закінчення (ч.р.) і *-a* (ж.р.): *señor* (ч.р.) – *señora* (ж.р.), різних суфіксів: *poeta* (ч.р.) – *poetisa* (ж.р), зрідка суплетивне: *padre* (ч.р.) – madre (ж.р.); б) аналітично, за допомогою артиклів *el, un* (ч.р.) і *la, una* (ж.р.): *el, un maestro – la, una maestra*. Крім того, в іспанській мові рід мають множинні іменники: *las gafas* (ж.р.) і особові займенники першої і другої особи множини: *nosotros* (ми-чоловіки) – *nosotras* (ми-жінки), *vosotros* (ви-чоловіки) – *vosotras* (ви-жінки). У французькій мові рід виражають аналітично за допомогою артиклів: *le, un* professuer (ч.р.) – *la, una professuer* (ж.р.), у деяких випадках використовуються суфікси: *acteur* (ч.р.) – *actrice* (ж.р.), чергування кінцевих приголосних кореня: *le veuf* (удівець) – *la veuve* (удова) та деякі інші формальні засоби. У німецькій мові категорія роду характеризується тріадою – чоловічий, жіночий, середній роди, які виражаються аналітично за допомогою артиклів: *ein, der* (ч.р.), *eine, die* (ж.р.), *ein, das* (с.р.). Крім того, родова ознака підсилюється суфіксами жіночого роду *-in: Arbeiterin, -heit: Freiheit, -ung: Führung* і середнього роду *-chen: Mädchen* тощо.

У граматичних системах слов'янських мов рід виступає однією з головних конструктивних категорій, тому для їх носіїв виявлення як спільних процесів у розвитку засобів вираження, так і структурно специфічних, що висвітлюють національну специфіку кожної з мов, не становить труднощів. Найскладнішим для студентів-початківців є запам'ятовування і вживання у мовленні іменників, рід яких не збігається у рідній і українській мовах. Порівняймо, іменник *проблема* (укр. – ж. р.) – *problem* (пол. – ч.р.) – *problém* (чеськ. – ч.р.) – *проблем* (серб. – ч.р.), *problem* (словен. – ч.р) - *problem* (словацьк. – ч.р.); *тінь* (укр. – ж.р.) – *cień* (пол. – ч.р.) – *stín* (чеськ. – ч.р.) – *tieň* (слов. – ч.р.); *пляж* (укр. – ч.р.) – *plaża* (пол. – ж.р.) – *плажа* (серб. – ж.р.) – *plaža* (хорв. – ж.р.); *центр* (укр. – ч.р.) – *centrum* (пол. – с.р.). Під впливом рідної мови на початковому рівні інофони припускаються помилок, на зразок: **великий проблем, *нова пляжа*.

Теоретична граматика послуговується традиційними прийомами визначення роду іменника: а) семантичним, що передбачає звернення до дійсності, пошук позначуваного: *хлопець, батько* позначають осіб чоловічої статі, отже, належать до чоловічого роду; б) морфологічним, звернення уваги на формальне вираження: *будинок, дім* – мають нульове закінчення – чоловічого роду, *кімната, вулиця* – закінчення *-а (-я)* – жіночого роду, *вікно, море* – закінчення *-о, -е* – середнього роду; в) синтаксичним, розгляд закінчення атрибута чи предиката: *український студент, українська мова, українське слово*. Проте у практичній граматиці ці прийоми, застосовані окремо чи поєднано, не завжди спрацьовують, особливо на початковому рівні. Так, наприклад, жоден із них не може допомогти іноземному студентові безпомилково визначити рід іменників *ніж* і *подорож*, оскільки обидві лексеми не мають семантичного підґрунтя (назви неістот), мають нульові флексії, що унеможливлює підбір залежних компонентів прикметникового типу і координованих слів.

Уведення категорії роду іменників в іноземній аудиторії на початковому рівні (А1), як і будь-якого іншого нового граматичного матеріалу, відбувається у три етапи. Перший етап передбачає

1) пояснення нового граматичного явища;
2) правило-інструкцію;
3) мовленнєвий зразок.

На другому етапі досягають автоматизації навичок шляхом засвоєння форми разом із її функцією.

Третій етап полягає у формуванні комунікативно-мовленнєвих умінь у різних видах мовленнєвої діяльності [Крючкова 2009: 175].

Пояснення суті граматичної категорії роду іменників відбувається на основі комунікативно частотної лексики з урахуванням збігів чи незбігів із рідною мовою слухачів. Лексичний мінімум початкового рівня становить 780 одиниць (зокрема 420 іменників), що забезпечують інофонам спілкування у побутовій, навчальній і частково-культурній сферах життя українського суспільства [Ніколаєва 2015: 39-49].

На відміну від почергового введення відмінків (студенти можуть спочатку навіть не знати, скільки їх усього в українській мові), три грамеми роду – чоловічий, жіночий, середній – вказують відразу. Зазвичай це відбувається одночасно із вивченням присвійних займенників чи прикметників: *Це мій будинок. Це великий будинок. Це моя кімната. Це невелика кімната. Це моє фото. Це гарне фото*.

До граматичного мінімуму початкового рівня входить категорія істоти/неістоти [Ніколаєва 2015: 27], яка залучає семантичний чинник до розрізнення роду назв осіб чи інших істот. Чоловічий і жіночий роди пов'язують із позначенням осіб різної статі: *мій брат, моя сестра*. Іменники жіночого роду послідовно позначають осіб жіночої статі: *дівчина, дочка, бабуся, мама, подруга*, а іменники чоловічого роду – осіб чоловічої статі: *хлопець, син, дідусь, батько, друг*. Особливої уваги потребують іменники, що номінують людину за належністю до певної групи, колективу, професії, у яких сема ʽстатьʼ нейтралізується, поступаючись місцем семі ʽособаʼ: *бізнесмен, директор, економіст, інженер*.

У мовознавців немає одностайної думки щодо слів такого плану, та для іноземних студентів, власне, не має значення, як трактують іменники типу *хірург, лікар, директор, секретар* (формально належать до іменників чоловічого роду): чи як лексеми з омонімією форм роду, чи як слова, що тяжіють до іменників спільного роду, чи як маскулізми. Інофонам важливо знати, що, виконуючи номінативну

функцію, вони називають осіб за професією, посадою, виступають будь-яким членом речення і не мають емоційного забарвлення. Крім того, як і загалом форми чоловічого роду, вони можуть позначати будь-яку особу безвідносно до статі [Загнітко 2011: 148]. Вказуючи на осіб жіночої статі, ці іменники можуть а) поєднуватися з формами жіночого роду дієслів минулого часу *(Хірург призначила зустріч у четвер)*; б) легко замінюватися займенником *вона*; в) не можуть сполучатися з означеннями у формі жіночого роду *(*талановита хірург)*.

Варто звернути увагу іноземних слухачів на співвідносність іменників – назв осіб чоловічого і жіночого роду. Корелятивність може виражатися а) основою слова (на початковому рівні досить обмежене коло слів, вводять лише 9 пар): *хлопець – дівчина, хлопчик – дівчинка, батько – мати, тато – мама, дідусь – бабуся, брат – сестра, син – дочка, чоловік – дружина, дядько – тітка*; б) додатковими формальними засобами – суфіксами, що оформлюють морфологічну деривацію в межах однієї граматичної категорії (на цьому рівні вивчають тільки суфікси *-к-* і *-иц-*, які додаються до іменників чоловічого роду): *студент – студентка, іноземець – іноземка, українець – українка, учень – учениця, пасажир – пасажирка, сусід – сусідка*. Слід застерегти студентів, що фемінативи утворюються не від усіх іменників чоловічого роду. Так, *стоматолог, біолог* не мають корелятів жіночого роду з огляду на фонетичні, морфологічні причини, а *електрик, маршрут* – на «зайнятість» суфікса «фемінативності», функціонування формального корелята з іншим значенням» [Загнітко 2011: 156] – *електричка, маршрутка*. Жіночі родові паралелі іменників назв осіб, характерні для усного мовлення, що номінують осіб за професією, спеціальністю тощо і часто мають стилістичне забарвлення, на цьому рівні володіння українською мовою не вивчають.

Рівноправним членом родової диференціації виступає середній рід, що перебуває в опозиції до обох родів: чоловічого і жіночого, відображаючи іншу семантико-граматичну сутність. Грамема середнього роду виокремлює в родовій тріаді «недорослих», малих за віком істот, без розрізнення статі. Проте іменники *дівча, хлоп'я, теля, курча, кошеня* та інші такого типу на початковому рівні не розглядають, оскільки вони не входять до лексико-тематичного мінімуму.

На рівні А1 особливої уваги надають формальним прикметам для розрізнення роду іменників, як назв істот, так і неістот. Домінантними для жіночого роду є закінчення *-а (-я)* у називному відмінку: *адреса, дата, дівчина, країна, мова, вулиця, бабуся, сім'я, шия, лекція, територія* тощо; чоловічий рід репрезентують іменники з нульовим закінченням (основа на твердий і м'який приголосний) у називному відмінку: *будинок, вік, дім, родич, товариш, клас, курс, місяць, день, дідусь, учень, музей, водій* тощо; іменники середнього роду мають закінчення *-о, -е, -я*: *місто, вино, пиво, молоко, село, вікно, дитинство, радіо, свято, місце, яйце, море, прізвище, повідомлення, взуття, заняття, волосся, обличчя, ім'я*. У структуруванні чоловічого, жіночого і середнього роду показову роль відіграють суфікси: для чоловічого роду характерні суфікси *-ець, -тель, -ач: хлопець, українець, іноземець, стілець, продавець, учитель, викладач*; для жіночого роду найпродуктивнішим виступає суфікс *-ість: радість, зовнішність, спеціальність*; для середнього роду – *-анн-я, -енн-я і -ств-о: знання, повідомлення, дитинство, посольство, консульство*. Іменники з нульовим закінченням, як правило, з м'яким кінцевим основи на початковому рівні студенти запам'ятовують разом з їхнім родом: *ніж – подорож, біль – бандероль, нежить – область*.

Іменники так званого «спільного роду», на зразок *сирота, забіяка, невдаха*, на цьому рівні не розглядають. Слова іншомовного походження, зазвичай незмінювані, вивчають обмежено, лише чотири слова середнього роду: *таксі, метро, кафе, радіо.* Абревіатури і, відповідно, їх рід теж перебувають поза межами лексико-тематичного мінімуму.

Формування у свідомості студента-іноземця узагальненої категорії роду іменників досягають шляхом усного її пояснення у супроводі візуальних матеріалів: таблиць, схем, малюнків. «Використання наочного матеріалу допомагає мобілізувати психічну активність слухачів, підвищує інтерес до завдань, сприяє кращому запам'ятовуванню вивченого» [Крючкова 2009: 205]. Інофон спостерігає структурне вираження родової тріади і її функціонування у мовленні – у такий спосіб формується граматична компетенція як складова лінгвістичної – створюється орієнтовна основа для подальшого формування граматичних навичок у різноманітних ситуаціях спілкування. Так, наприклад, студент, опрацювавши таблицю родів, може виконати вправу, у якій за допомогою формальних показників потрібно визначити рід запропонованих іменників: *книга, стіл, стілець, будинок, вікно, ручка, олівець, чоловік, жінка, урок, сестра, бабуся, тато, кімната, місце, село, друг, прізвище, ім'я* і назвати закінчення (інколи суфікси), які вказують на належність до певного роду. Методично доцільним на цьому етапі є виконання вправ, орієнтованих на зіставлення вияву граматичної категорії роду у рідній і українській мовах, які дають змогу застосовувати прийоми аналізу, буквального перекладу. Так, чеським студентам можна запропонувати перекласти з рідної мови іменники: *týden, adresa, dům, příjmení, země, řeč, věc, rodina, slovník, otec, soused, učitel, studium, lekce, specialita, tvář, fakulta*, виявити збіг чи незбіг їхньої родової належності і родових закінчень.

Автоматичне визначення роду досягається через його відпрацювання у мовленнєвому вживанні – формується мовленнєва компетенція. Використання мовленнєвих зразків на рівні А1 буде результативним, оскільки граматичний матеріал достатньою мірою забезпечений лексичним мінімумом. Навчальний словник дозволяє будувати сім-десять варіативних фраз на основі запропонованого зразка. Наприклад, маючи зразки: *високий чоловік, гарна картина, велике вікно*, студент може виконати вправу, в якій потрібно утворити всі можливі словосполучення із іменників *студент, будинок, вулиця, університет, книга, викладач, село, море* та прикметників *високий, старий, широкий, серйозний, розумний, довгий, хороший, сучасний, товстий, цікавий, історичний, відомий, цікавий, високий, великий, зайнятий, міжнародний*, узгодивши їх за родами. Також студент може дати відповіді на численні запитання: *Це твій словник? – Так, це мій словник. Це твоя ручка? – Ні, це не моя ручка. Це велике вікно? – Ні, це маленьке вікно*; продовжити низку слів: *Це мій зошит, словник, підручник, олівець, друг* тощо. *Це моя книга, ручка, подруга тощо. Це велике село, місто* тощо. Ретельно відібраний лексичний мінімум, що складається з обмеженої кількості іменників, дозволяє чітко зафіксувати у свідомості іноземних студентів принцип родового поділу слів в українській мові і дає змогу перенести автоматизм у визначенні роду на більш широке коло української лексики.

Самостійна діяльність студента спрямована на формування комунікативної компетенції, вона виявляється у правильному вживанні родових форм іменників, що презентує засвоєння граматичної категорії роду, у власних текстах. Наприклад, студент, хоч і має обмежені лексичні й граматичні «можливості» на рівні А1,

спроможний скласти опис на зразок: *Це мій друг. Він високий. Також він добрий і розумний. А це моя подруга, вона добра*; розіграти ситуацію, що потребує співрозмовника: *– Це твій підручник? – Ні, не мій. Ось моя книга*.

Таким чином, категорія роду іменника виступає однією з головних конструктивних категорій у граматичній системі української мови, має семантичні й формальні ознаки; разом із категорією істоти й неістоти утворює єдину категорію узгоджувального класу і свідчить про взаємопов'язаність з іншими граматичними категоріями. Так, тільки після засвоєння категорій роду, істоти й неістоти студенти-іноземці «готові» до «знайомства» із відмінковою системою іменника, із часовою системою дієслова (минулий час і умовний спосіб) в українській мові. Правильне визначення роду структурує синтаксичний зв'язок опорного іменника й залежного прикметника. Незважаючи на домінування в сучасній лінгводидактиці комунікативного і функціонального підходів до навчання, вони повинні постійно підтримуватися структурно-функціональним і системним.

Література

Б а с о в а та ін. 2003: Басова Г.Д., Качура А.В., Кихно А.В. та ін.: Порівняльна граматика російської та української мов. Наукова думка, Київ 2003.

В и х о в а н е ц ь та ін. 2004: Вихованець І., Городенська К.: Теоретична морфологія української мови. Університетське видавництво «Пульсари», Київ 2004.

З а г н і т к о 2011: Загнітко А.П.: Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис. ТОВ «ВКФ БАО», Донецьк 2011.

З а л и з н я к 2002: Зализняк А.А.: «Русское именное словоизменение» с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию. Языки славянской культуры, Москва 2002.

К о ч е р г а н 2006: Кочерган М.П.: Основи зіставного мовознавства. Видавничий центр «Академія», Київ 2006.

К р ю ч к о в а та ін. 2009: Крючкова Л.С., Мощинская Н.В.: Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Флинта, Москва 2009.

Н і к о л а є в а 2015: Ніколаєва Н.С., Овдіюк В.В., Бондарєва Н.О. та ін.: Програма з української мови як іноземної: початковий рівень (А1). Четверта хвиля, Київ 2015.

Ш у б и н 1963: Шубин Э.П.: Основные принципы методики обучения иностранным языкам. Учпедгиз, Москва 1963.

Summary

The article deals with the category of noun's gender and its influence on the gender of adjectives, pronouns, verbs within the aspect of teaching Ukrainian as foreign language, suggests optimal learning ways of this category by foreign students at the initial stage of learning Ukrainian language, presents examples of exercises aimed at skills training for correct gender determination and usage of gender word forms in their own speech.

Key words: Ukrainian as foreign language, category of gender, initial proficiency.

ВИКОРИСТАННЯ МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЙ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Шевцова Лариса
Житомирський державний університет імені Івана Франка
lshevtsova@ukr.net

Одним з пріоритетних завдань оволодіння українською мовою є засвоєння основних засад мовленнєвої культури. Для кожної особистості важливо вміти правильно користуватися мовленням, мати достатній словниковий запас, вільно оперувати синтаксичними конструкціями, почувати себе невимушено в різних життєвих ситуаціях. Ураховуючи це, важливо виконувати на заняттях з української мови завдання, в основі яких лежить мовленнєва ситуація. Метою нашої статті є визначити основні положення та навести приклади мовленнєвих ситуативних завдань.

Виникненню навчальних мовленнєвих ситуацій та виконанню відповідних завдань передує ряд складних психічних процесів. Тому варто звернути особливу увагу на психологічні складники породження мовлення.

Ураховуючи взаємозалежність у породженні мови, мовленнєвої діяльності та результату мовлення (висловлювання), виявлену Л. В. Щербою [Щерба 1974], лінгводидакти розробили теорію мовленнєвої діяльності.

Як відомо, у роботі над розвитком монологічного мовлення виділяють чотири групи комунікативних узагальнених умінь: інформативно-змістові, структурно-композиційні, граматико-стилістичні, редагування. Вони співвідносяться з основними етапами творення тексту (орієнтування, планування, реалізація, контроль). Формування граматико-стилістичних умінь (сюди ж відносимо синтаксичні вміння та навички) тісно пов’язане із збором та систематизацією мовного матеріалу. Крім іншого, учні повинні навчитися продумувати смислові зв’язки між частинами речень і сусідніми реченнями та знаходити словесне вираження цих зв’язків, виділяти за допомогою інтонаційних та граматичних засобів особливо значимі для висловленої думки слова. Уся названа робота тісно пов’язана з формуванням структурно-композиційних умінь.

Прагнення до ефективності у процесі оволодіння мовним матеріалом вимагає від викладача застосування активізувальних форм навчальної діяльності, що підвищують продуктивність праці студентів. До них відносимо види завдань, що зацікавлюють студентів, зближають процес навчання з життям, показують практичне застосування набутих знань. Поряд з традиційним для школи імітаційним методом засвоєння мовного матеріалу великого значення набуває метод моделювання висловлювання. Він реалізується в ситуативних завданнях, що ґрунтуються на залежності висловлювання та його мовленнєвого оформлення від мовленнєвої ситуації. Розвиваючи в учнів уміння співвідносити зміст та форму висловлювань з мовленнєвою ситуацією, ці завдання дисциплінують мислення, формують уміння вибирати найдоцільніший варіант мовного матеріалу співвідносно з конкретною мовленнєвою ситуацією. Обробка мовного матеріалу враховує побудову різних одиниць мови за опорними елементами й пропонованими моделями та схемами речень, розширення вихідного матеріалу, стиснення поданої конструкції,

редагування речень, що є відображенням безпосереднього зв'язку у вивченні синтаксису та розвитку зв'язного мовлення.

Важливо також продумати тематику різних видів завдань, наприклад, ситуативних. Використання багатого синтаксичного матеріалу письменників-класиків (П.Мирного, І.Нечуя-Левицького, Б.Грінченка, М. Коцюбинського та інших) допоможе зорієнтуватися вчителеві у виборі та створенні завдань з розвитку зв'язного мовлення. Крім вироблення вмінь побудови й аналізу тексту, такі завдання виховують у школярів патріотичні почуття, усвідомлення причетності до історії свого краю, відповідальності за збереження культурних традицій сім'ї, міста, села, певного регіону. Отже, використання різноманітного за змістом синтаксичного матеріалу на уроках української мови має навчальне й виховне значення. Особливо важливо це враховувати у процесі добору завдань для студентів, коли формується свідоме ставлення до історії українського народу.

Проте ситуативні завдання не єдиний шлях застосування синтаксичного та мовленнєвого матеріалу. Виконання вправ і завдань, пов'язаних з аналізом і переказом тексту, синтаксичним, морфологічним, фонетичним, словотворчим видами розбору буде ефективнішим за умови використання краєзнавчого матеріалу. Вдале поєднання традиційних та інноваційних методів сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу, розширенню кругозору студентів, вихованню патріотичних почуттів.

Важливою ознакою тексту є зв'язність, в основі якої лежить закон, що передбачає конструювання кожного наступного речення з використанням попереднього або його частини, переданої іншими мовними засобами. У кожному наступному реченні зміст попереднього виражається іншими граматичними формами. Теорія актуального (комунікативного) членування речення допомагає засвоїти учням на практиці закон зв'язності тексту. Речення має дві частини: відому за певних умов спілкування (дане, тема) і нову інформацію, що збагачує й розвиває смисл висловлювання (нове, рема). Комунікативна наступність між реченнями допомагає відтворити логіку розвитку думки, підпорядковувати мовні засоби, логічний наголос, інтонаційне членування реалізації комунікативного наміру.

Варто зосередити увагу студентів на типових моделях зв'язку речень у смислових частинах надфразової єдності (одиниці тексту, що об'єднує кілька речень, розкриваючи мікротему). Найчастіше використовують такі способи зв'язку між реченнями надфразової єдності: 1) послідовний, коли «нове» першого речення стає «даним» другого, «нове» другого стає «даним» третього і т.д., 2) паралельний, при якому «дане» наскрізне, а кожне наступне речення розкриває предмет мовлення за допомогою нової інформації. Важливим для досконалої побудови тексту зв'язного висловлювання бачиться зосередження уваги на аналізі надфразової єдності літературних творів. Такий напрямок роботи та перераховані вище зауваження посприяють навчанню учнів створювати досконалі висловлювання. Використання на заняттях мовленнєвознавчих понять вплине на свідоме формування комунікативних умінь та навичок, виховання навичок самоконтролю.

Робота з розвитку зв'язного мовлення тісно пов'язана з вивченням синтаксичних тем. Аналіз речень, словосполучень, складного синтаксичного цілого передує створенню зв'язних висловлювань. Свідоме, автоматичне використання моделей синтаксичних одиниць є базовим для утворення смислових та стилістичних зв'язків у межах створеного учнями тексту. З огляду на це важливим бачиться

вивчення синтаксичних тем з проведенням роботи з розвитку монологічного та діалогічного мовлення.

Основним завданням вивчення української мови визначено тісний взаємозв'язок різних розділів мови з роботою над розвитком зв'язного мовлення особистості.

Як підкреслює Б. Баєв [Баєв 1966], необхідність оволодіння мовними навичками впливає на формування методичних принципів: розуміння мовних значень і одночасний розвиток лексичних і граматичних навичок; увага до матерії мови; фізичний розвиток органів мовлення; оцінка виразності мовлення (увага до виражальних засобів мовлення); випереджальний розвиток усного мовлення; розвиток мовного чуття; зіставлення усної та писемної форм мовлення.

Інші дослідники деталізували розгляд принципів, що сприяють розвитку мовлення. Так, М. Стельмахович [Стельмахович 1981] поряд із загальнодидактичними принципами з розвитку усного мовлення (принцип виховання у процесі навчання, науковість навчання і його доступність, систематичність навчання і зв'язок його з практикою, свідомість і активність, принцип єдності конкретного й абстрактного, принцип міцності засвоєння знань і всебічного розвитку пізнавальної особистості, принцип колективного характеру навчання й урахування індивідуальних особливостей) виділяє специфічні принципи (органічного зв'язку розвитку мови й мислення, взаємозв'язок у процесі вивчення кількох мов, зв'язок роботи з розвитку усного мовлення з граматикою та літературою, принцип виховання інтересу до високої культури живого слова, стилістична диференціація в розвитку усного мовлення, принцип умілого керівництва самовихованням).

Оскільки під час вивчення синтаксису основою формування навичок зв'язного мовлення є синтаксична теорія і граматико-стилістичні вправи, а характер зв'язного висловлювання залежить від мети повідомлення, типів творів і вікових особливостей та інтересів, визначаємо такі напрями в роботі над розвитком зв'язного мовлення під час вивчення синтаксису:

1) робота над композицією зв'язного тексту;

2) робота над синтаксичним зв'язком тексту;

3) робота над установленням зв'язку між композиційною і граматичною структурою зв'язного тексту

Мовлення і мислення утворюють діалектичну єдність, а тому під час вивчення синтаксису потрібно сприяти їх розвитку. Мовлення є універсальним засобом спілкування і засвоєння знань з інших дисциплін. У процесі вивчення мови потрібно дбати про те, щоб мовлення і мислення розвивались у нерозривній єдності. Це досягається за рахунок:

а) упровадження актуального членування речення;

б) визначення комунікативного навантаження членів речення;

в) побудови речення відповідно до комунікативного завдання;

г) створення контексту з певним комунікативним завданням.

Названі положення вважаємо шляхами реалізації принципу єдності мовлення і мислення у процесі вивчення синтаксису.

Згідно з поставленими вимогами, усне і писемне мовлення особистості повинне бути змістовним, логічно побудованим і мовленнєво оформленим відповідно до урахування літературних норм. Грамотним уважають висловлювання, в якому студент ураховує правила вимови й наголосу; вживає слова відповідно до їх значення й особливостей використання в різних стилях мовлення; утворює й змінює

слова, будує словосполучення й речення з урахуванням вимог граматики, орфографії й пунктуації.

Учені-лінгвісти (В. Бабайцева, В. Брицин та ін.) [Бабайцева 1986, Брицин 1990] звертають увагу на те, що для відображення в реченні відповідної ситуації позамовної дійсності, для вираження певного смислу недостатньо того, щоб слова називали якісь предмети й поняття, потрібно знати, в яких ролях зв'язані предмети цією ситуацією: який предмет служить агенсом, діячем, який – адресатом, який – об'єктом чи темою, змістом мовлення, який означає часове чи просторове поняття. Якщо це відомо, то, знаючи те, що агенс, виробник дії, в українській мові виражається формою імені в називному відмінку (хто?), адресат у давальному (кому?), тема чи зміст мовлення формою «про + М. в.», місце й напрямок (де? куди? звідки?) відповідними формами, можемо побудувати відповідну модель речення, що правильно й реально відображає ситуацію спілкування.

Ураховуючи специфіку мовлення як особливого виду діяльності, вчені-лінгводидакти (основоположник вчення Т. Ладиженська) на основі психолінгвістики розробили теорію мовленнєвої діяльності, згідно з якою укладено модель породження висловлювання [Ладыженская 1981]. Для створення досконалого висловлювання слід ураховувати:

1) мовлення буде успішним за умови його спрямованості на досягнення мети і якщо ця мета добре осмислена суб'єктом діяльності, автором усного або писемного висловлювання;

2) мовлення є способом спілкування та пізнання, без них мовлення не має цінності. Тому мета мовленнєвої діяльності визначається метою спілкування та пізнання;

3) мовлення підкоряється меті спілкування. Воно звернене до адресата, без якого мовлення не відбудеться;

4) мета спілкування та адресат мовлення виступають як найважливіші умови, що визначають характер мовленнєвої діяльності й мовленнєвого продукту;

5) спілкування відбудеться, якщо врахувати тему та основну думку висловлювання, місце спілкування й обсяг висловлювання, що залежить від часу, відведеного для мовлення чи написання.

Таким чином, висловлювання буде досконалим, якщо мовець (автор висловлювання) врахує обсяг, тему та головну думку висловлювання, мету та місце спілкування, адресата мовлення.

Отже, з метою засвоєння синтаксису слід побудувати методичну роботу з урахуванням загальнодидактичних принципів (науковості, наступності й перспективності, систематичності й послідовності, зв'язку теорії з практикою, взаємозв'язку різних розділів мови, свідомості, активності, наочності, міцності знань і доступності, індивідуального підходу до навчання), загальнометодичних принципів (екстралінгвістичного, структурно-семантичного, міжрівневих та внутрішніх рівневих зв'язків, нормативно-стилістичного, історичного), специфічних методичних принципів (інтонаційного, морфолого-синтаксичного та ін.).

Наведемо приклади мовленнєвих завдань.

Завдання 1. На конкурс краєзнавчих робіт викладач вам запропонував підготувати цікаву розповідь. Прочитайте текст, визначте його тему, дайте йому назву. До виділених слів доберіть синоніми. Коротко запишіть легенду, переказ про походження назви вашого міста, села.

...Легенда вістить: близько 884 року улюблений дружинник і дорадник князів Аскольда й Діра Житомир не захотів підкоритися войовничим русам, що їх привів у Київ князь Олег. Разом зі своїми воїнами лицар відійшов у древлянську землю, щоб загубитися серед лісів і незалежно зажити між вільного й нікому не підлеглого люду. Воїни подалися спершу по рівній місцевості і дісталися до скелястих узвищень біля теперішнього Коростишева. Але ці узвищення були невисокі, тож воїни остаточно спинили своїх коней біля чудової долини, яку створили дві ріки: Кам'янка і Тетерів. Усе тут було незвичайне: високі скелі і стрімкі кручі берегів, довкола повні дичини ліси і особлива краса краєвиду.

Наші предки вміли вибирати місця для поселень, і те, що комонники Житомира обрали собі місцем опілля саме ці горби, нікого не здивує: повз такі місця байдуже не проходять. Отже, вістить легенда, на високій скелі над рікою Кам'янкою лицар заснував поселення і назвав його власним ім'ям.

Валерій Шевчук

Додатково пояснити значення слів: дорадник, дружинник, узвищення, комонники, опілля.

Завдання 2. Уявіть ситуацію: ви познайомилися влітку з другом, який живе в іншому місті. Напишіть йому листа про своє місто чи село. Визначте вид мовлення у цій ситуації. Чи буде це діалогічне мовлення?

Завдання 3. Уявіть собі, що в неділю ваша група іде до краєзнавчого музею. Вам потрібно: а) оголосити про екскурсію на виховній годині, б) сказати про неї своїм батькам. У якому випадку ви використаєте розмовний стиль, а в якому звернетесь до іншого стилю мовлення? Чим відрізняється висловлювання? Складіть обидва тексти.

Завдання 4. Ознайомтеся з текстом, у якому є діалектизми. Знайдіть їх. У якій місцевості вони вживаються? Наведіть приклади діалектизмів вашої місцевості. Розпитайте про ці слова у своїх родичів чи знайомих. Побудуйте розповідь з використанням діалектизмів. Запишіть цю розповідь літературною мовою.

Теплим весняним ранком Іван ішов у полонину. Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай радісно піднімався угору поміж воринням. По далеких горбах самотіли тихі гуцульські осереди, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце налляло золотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри… З подри, де сохнуть великі круглі буханці будзу, повіває на ватага вітер, але не можна прогнати зі стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни.

З тв. М.ихайла Коцюбинського

Завдання 5. Уявіть, що ви екскурсовод музею і проводите екскурсію. Побудуйте розповідь, беручи за зразок наведений нижче текст. У якому стилі він написаний? Які особливості цього стилю? Врахуйте їх при побудові вашої розповіді.

Новоград-Волинський літературний музей Лесі Українки

В період святкування 100-річчя від дня народження Лесі Українки в будиночку, де народилася поетеса, було відкрито літературно-меморіальний музей. В його експозиції – численні документи, репродукції, картини, фотографії тощо, які яскраво відбивають історичне тло життя сім'ї Косачів, окреслюють основні віхи в біографії і творчості поетеси.

...Вікна невеличкої наріжної світлиці дивляться на схили Случі. Старовинні речі для меблювання дібрано так, щоб відтворити типовий вигляд вітальні в дворянській оселі тих часів. Середину кімнати займає овальний стіл на фігурних різьблених ніжках з гарною фарфоровою лампою на ньому; стоять стільці з високими спинками, столик на ніжках з лосиних рогів; на стінах – дзеркало, забране в мереживну дерев'яну раму, годинник, картини, на яких зображено волинські пейзажі. В куточку – етажерка, на поличках якої стоять книги М. Гоголя, О. Пушкіна, Г. Успенського, Г. Ібсена, М. Некрасова, «Кобзар»; на верхній поличці ви бачите фотопортрет любимої Лесиної тітки – Олени Косач-Шимановської.

Ось фортепіано. Здається, що бринять останні акорди… У вітальні збиралися родина й гості, тут читали вголос літературні твори, співали, слухали музику, дискутували, тут урочисто відзначали Шевченкові роковини. На чільному місці – портрет Тараса. Поета високо шанували в сім'ї Косачів, і цю шану Леся пронесла крізь усе своє життя.

За матеріалами путівника по музею Лесі Українки

Завдання 6. Прочитайте текст. А що вам відомо про українську вишивку? Чи бачили ви у когось (а можливо, у вас є вдома) вишиті рушники, сорочки, інші предмети побуту з візерунками, характерними для вашої місцевості? Розкажіть про це, описуючи предмети (якими кольорами вишито, що зображено, коли виконано роботу). Розповідь запишіть.

Українська вишивка

Історія народної вишивки на Україні сягає своїм корінням у глибину віків. Дані археологічних розкопок та свідчення мандрівників і літописців доводять, що вишивання як вид мистецтва на Україні існує з незапам'ятних часів. Знайдені на Черкащині срібні бляшки з фігурками чоловіків, які датуються VI ст., при дослідженні показали ідентичність не лише одягу, а й вишивки українського народного костюма XVIII – XIX ст. Арабський мандрівник X ст. н.е. у своїх розповідях про русів зазначає, що вони носили вишитий одяг. На жаль, пам'ятки української вишивки збереглись лише за останні кілька століть, але й цього достатньо, щоб виявити, що елементи символіки орнаментів української вишивки співпадають з орнаментами, які прикрашали посуд давніх мешканців України доби неоліту, трипільської культури.

Вишиванням споконвіку займались жінки, які з покоління в покоління передавали найтиповіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, різняться між собою орнаментом, технікою виконання та гамою барв.

Вишивкою оздоблювали рушники, фіранки, жіночий та чоловічий одяг. Особливої уваги надавали рушникам – старовинним оберегам дому, родини.

О. Ковальчук, «Українське народознавство»

Завдання 7. Прочитайте текст про походження святкування Щедрого вечора. А як його святкують у вашому селі, місті? Розкажіть про це, використавши щедрівки. Розповідь запишіть.

Щедрий вечір

Щедрий вечір – свято місячної і зоряної ночі, з якої зродився золотопроменевий світ. З давніх-давен орій-хлібороб вельми вшановує благодійство ночі, коли все оживає після денної спекоти і яка дає йому змоги відпочити та набратися сил. Не злічити пісень-колядок та пісень-щедрівок, складених для величання Господа-Творця, та жодну з колядок удень майже не співають, а

щедрівок – тим більше, бо щедрівками величають свято Щедрого вечора, місяця та зорі. Величаючи місяць і зорю, орій-прапрадід уводить нас у ще глибинніші таємниці життя, до первопочину світу на землі…

На Щедрий вечір, як тільки засяє в небі Зоря, господар запалює свічку і обкурює хату чарівним зіллям, очищаючи її від злих духів. Господиня ставить на стіл миску з пирогами. Пироги – то є хліб місяця, свята жертва йому, а тому своєю подобою нагадують серп місяця. Пироги з маком – це символ росту і плодовитості, яку так само має в собі місяць.

Свято Щедрого вечора – це свято віри і надії в те, щоб людям жилося заможніше, щоб жито, пшениця і всяка пашниця уродили краще, ніж торік, на славу Господу-Творцю, на славу світла Дажбожого, заради світлого майбутнього дійте та внуків могутнього Роду.

В. Войтович. Сокіл-Род

Ефективність використання подібних завдань є безсумнівною і залежить від того, наскільки органічно поєднуються ці завдання з іншою роботою на занятті. Правильне застосування їх сприяє глибшому аналізу мовного матеріалу, розширює естетичний кругозір, розвиває культуру мовлення. Таким чином, у практику роботи викладачеві варто широко запроваджувати мовленнєві завдання, активно залучати студентів до їх виконання, оскільки наукове підгрунтя та застосування завдань підтверджено практикою роботи. Використовувати мовленнєві завдання варто систематично та епізодично, під час вивчення окремих тем та повторюючи їх, що залежить від планування роботи.

Література

Б а б а й ц е в а 1 9 8 6: Бабайцева, В.В.: Соотношение структурных и семантических признаков синтаксических единиц при их изучении и описании. In: Предложение и его структура в языке (русский язык). Сборник научных трудов, Москва 1986, с.3-13.

Б а є в 1 9 6 6: Баєв, Б.Ф.: Психологія внутрішнього мовлення, Київ 1966.

Б і л о у с е н к о т а і н. 1 9 9 2: Білоусенко, П., Явір, В.: Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови: Посібник для вчителя, Київ 1992.

Б р и ц ы н 1 9 9 0: Брицын, В.М.: Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. Киев 1990.

Д о н ч е н к о 2 0 0 1: Донченко, Т. Мотиваційне забезпечення навчальної діяльності на уроках мови. In: Дивослово. №7, 2001, с. 3-8.

Л а д ы ж е н с к а я 1 9 8 1: Ладыженская, Т.А.: Общеучебные умения и речевая деятельность. In: Советская педагогика. №8, 1981, с. 85-91.

М е л ь н и ч а й к о 1 9 8 4: Мельничайко, В.: Творчі роботи на уроках української мови: конструювання, редагування, переклад. Київ 1984.

П е н т и л ю к т а і н. 2 0 0 5: Пентилюк, М. та ін.: Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Ленвіт, Київ 2005.

П л и с к о 1 9 9 6: Плиско, К. М.: Організація навчання синтаксису в середній школі. Харків 1996.

П л и с к о 2 0 0 3: Плиско, К.М.: Теорія і методика навчання української мови в середній школі. ХДПУ, Харків 2003.

С т е л ь м а х о в и ч 1 9 8 1: Стельмахович, М.Г.: Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 кл. Київ 1981.

Х р и с т і а н і н о в а 1 9 9 1: Христіанінова, Р.О.: Просте речення в шкільному курсі української мови. Київ 1991.

Щ е р б а 1 9 7 4: Щерба, Л.В.: О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. In: Языковая система и речевая деятельность. Ленинград 1974.

Summary

The article is devoted to the analysis of speech situations and the usage of them during Ukrainian language lessons. In the article you may also find the examples of such tasks. The author interprets different points of view concerning the problem; considers scientific principles of creating situational tasks and the role of the latter in simulating pupils' coherent speech; analyses the experience gained in solving the problem and substantiates some ways of its employment at language lessons with good prospects.

Keywords: speech task, speech situations, speech development, activation of cognitive activity.

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ

Тріфаніна Любов
Національноий педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
LubaS17@mail.ru

Стрімке розширення інформаційно-технологічної бази суспільства, впровадження засобів інформатизації в усі сфери життєдіяльності, зокрема в освіті, веде до усвідомлення необхідності формування інформаційної культури особистості. Розвиток особистості, особливо в підлітковому віці, її соціалізація в інформаційному суспільстві потребує відповідної соціально-виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу, спрямованої на формування специфічних якостей, необхідних в умовах інформатизації.

Метою цієї статті є теоретичне обґрунтування важливості проведення соціально-виховної роботи щодо формування інформаційної культури підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі.

Виховну діяльність в загальноосвітніх навчальних закладах розглядали такі вчені, як: Г. І. Сорока, І. В. Андрощук, Л. М. Назаренко, Л. В. Осадча. Використанню сучасних комп'ютерних засобів у навчально-виховному процесі значну увагу приділяли такі вчені, як М. І. Жалдак, А. М. Гуржій, В. А. Кудін, М. М. Левшин. Інформаційну культуру як чинник розвитку сучасного суспільства висвітлено в працях О. Малишевського, К. Коперсака, В. Пожуєва. Інформаційна культура як об'єкт педагогічного дослідження стала об'єктом аналізу у працях І. Смирнової, Л. Філіппової.

Незважаючи на значну кількість праць, аспект соціально-виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу щодо формування інформаційної культури підлітків в теорії та практиці сучасної педагогічної науки відображено недостатньо.

Одним із провідних мікрофакторів соціалізації дитини є інститути соціального виховання. Пріоритетне місце серед них належить загальноосвітньому навчальному закладу. Загальноосвітній навчальний заклад – це складна соціально-педагогічна система, що виконує замовлення суспільства сформувати інтелектуальну, творчу особистість, здатну жити і творити в умовах, що постійно видозмінюються і розвиваються, забезпечуючи прогрес культурного розвитку країни.

Діяльність загальноосвітнього навчального закладу спрямована на об'єднання зусиль педагогічних працівників в оновленні змісту освіти, створення оптимальних умов для формування творчої особистості, забезпечення ґрунтовних знань, підготовку учнів до самореалізації в житті [Суконнік 2011: 43].

В Україні виховна діяльність загальноосвітнього навчального закладу базується на Програмі «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» 2011 року. Метою цієї Програми є створення цілісної моделі виховної системи на основі громадянських та

загальнолюдських цінностей як орієнтовної для проектування моделей виховних систем у загальноосвітніх навчальних закладах України.

Виховна система передбачає формування інтелектуального, морального, комунікативного, естетичного й фізичного потенціалів учнів, які володіють цілісною системою знань про навколишній світ, практичними вміннями та навичками, засобами творчої діяльності, прийомами та методами самопізнання й саморозвитку, ціннісними ставленнями до себе, соціуму, навколишньої дійсності.

Основними принципами, на яких базується виховна система загальноосвітніх навчальних закладів є:

- гуманізація та демократизація – використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості;
- природовідповідність – урахування вікових і психологічних особливостей;
- виховання в діяльності та особистісно розвивальному спілкуванні;
- стимулювання учнів до самовиховання, рефлексії;
- цілісного підходу до виховання;
- національного виховання [Суконнік 2011: 45].

У загальноосвітньому навчальному закладі формується таке виховне середовище, що дає кожному учню можливість вибору різних видів занять і творчої діяльності, які відповідають особистим потребам. Головне завдання загальноосвітнього навчального закладу – створення комфортних, безконфліктних, безпечних умов для розвитку учня, реалізації його можливостей та здібностей.

Вимоги, які висуваються до планування виховної діяльності, за Г. Сорокою є такими:

- конкретність цілей та завдань, реальність їх реалізації;
- орієнтація на реалізацію потреб та інтересів учнів, на їхній розвиток;
- врахування спільної творчості педагога-організатора та всіх учасників виховного процесу;
- зв’язок виховного процесу з життям суспільства, практичною діяльністю учнів;
- орієнтація на комплексний характер планів;
- створення учням умов для вибору різних видів, форм діяльності, своєї позиції у запланованій роботі;
- забезпечення послідовності змісту і форм діяльності;
- конкретність і доцільність плану, обґрунтованість запланованої роботи;
- реальність і розумна насиченість плану [Андрощук 2014: 103].

Складний процес виховання здійснюється за допомогою різноманітних форм роботи, вибір яких залежить від змісту та завдань виховної діяльності, вікових особливостей з урахуванням основних напрямів діяльності учнів.

На думку Н. Кочанової, особливостями виховного процесу є:

• цілеспрямованість;
• двосторонність;
• неперервність;
• тривалість у часі;
• багатогранність завдань;
• різноманітність змісту;
• різноманіття форм, методів і засобів виховного впливу;
• поступове виявлення результатів виховного впливу [Андрощук 2014: 14].

Критеріями успішності організації виховної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі вважають:

• включеність у виховний процес усього педагогічного колективу загальноосвітнього навчального закладу;

• інформаційне забезпечення учасників виховного процесу.

Головною умовою успішної виховної діяльності у загальноосвітньому навчальному закладі слід вважати створення виховного середовища і позитивного психолого-педагогічного клімату, а головний напрямок діяльності педагогів – розширення культурного морального діапазону уявлень та цінностей учнів [Лізінський 2007: 28].

Виховні заходи, якими послуговуються загальноосвітні навчальні заклади, спрямовані на виховання в учнів поваги до Конституції України, державних символів України, почуття власної гідності, формування громадянської позиції, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної і рідної мови, національних цінностей українського народу й інших народів та націй; формування здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів. Це можуть бути зустрічі з діячами літератури і мистецтва, ученими, спеціалістами; тематичні вечори, конкурси на кращого читача, диктора, кращий малюнок; організація вечорів запитань і відповідей, диспутів, оглядів; та інше [Онишків 2006: 67].

Особлива роль у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу належить бібліотеці.

У «Положенні про бібліотеку загальноосвітнього навчального закладу» 1999 року зазначено, що шкільна бібліотека обов'язково входить в структуру загальноосвітнього навчального закладу.

Шкільна бібліотека – це унікальне сховище духовної культури (виставки, конкурси, вікторини, змагання). Шкільний інформаційний рупор, який розкриває силу знань, мудрість віків і моральний досвід людства [Полякова 2004: 3]. Вона здійснює бібліотечно-інформаційне, культурно-просвітницьке забезпечення навчально-виховного процесу як в урочний, так і в позаурочний час. Свою діяльність організовує спільно з педагогічним колективом відповідно до планів роботи і регламентаційної документації, що затверджується директором закладу.

Одним із основних завдань шкільної бібліотеки є виховання в учнів інформаційної культури як сталого прагнення до пошуку інформації, свідомого добору джерел, навичок систематизації та особистої оцінки. У межах своєї діяльності бібліотека бере участь у навчально-виховному процесі, в організації загальних, групових, класних, масових заходів, виставок та оглядів, передбачених планом роботи.

Бібліотеки та загальноосвітні навчальні заклади, співпрацюючи, дають учням загальне уявлення про інформаційний потенціал суспільства та навички і вміння самостійного інформаційного пошуку, роботи з документами і комп'ютерної грамотності; забезпечують навчання учнів основним правилам пошуку і збору інформації, реферуванню літератури, способам організації особистих картотек і досьє, методам аналізу складу і структури документального потоку [Порощай 2004: 5].

У багатьох бібліотеках загальноосвітніх навчальних закладах існує медіатека. Це структурний підрозділ бібліотеки, який, поряд з традиційними формами надання інформації, здійснює пошук і обмін різносторонньої інформації як у рамках

локальної мережі бібліотеки, так і за допомогою Інтернету. Учні можуть читати, слухати і дивитися матеріали, які їх цікавлять, на різноманітних носіях інформації: паперових, аудіовізуальних, цифрових та електронно-мережевих. Але все це лише частково відображає складний процес задоволення різноманітних інформаційних потреб особистості [Порощай 2004: 7].

Подальший розвиток інформатизації освіти характеризується появою в загальноосвітньому навчальному закладі нових методик, в яких домінують духовні компоненти (інтелектуальний, емоційно-чуттєвий, предметно-перетворювальний). Відбувається якісний перехід від програмованого навчання і навчання програмуванню до формування в учнів психологічної готовності до свідомого застосування комп'ютерної техніки та новітніх інформаційних технологій як інтелектуального засобу отримання нової інформації, до формування алгоритмічних та повноцінних інформаційних умінь та навичок [Малишевський 2009: 52].

Основна соціальна функція освіти – це підготовка учнів до повноцінної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства. Нові інформаційні технології відкривають доступ до нетрадиційних джерел інформації, підвищують ефективність самостійної роботи, дають цілком нові можливості для творчості, знаходження і закріплення усяких професійних навиків, дозволяють реалізувати принципово нові форми і методи навчання [Войскунський 2006: 48].

Запровадження у навчальний процес технічних засобів навчання на базі інформаційних технологій відкриває значні можливості для здійснення індивідуального підходу. Це дає змогу впливати на учнів з урахуванням їхніх індивідуальних психічних особливостей (пам'яті, уяви, спостережливості), розвивати критичне мислення. Особливого значення з метою індивідуалізації навчання набуває контроль якості знань, умінь та навичок. Здійснювати такий контроль, як правило, нелегко. Використання технічних засобів контролю, комп'ютерних контролюючих програм значно полегшує роботу [Янушевич 2001: 120].

Загальноосвітні навчальні заклади у своєму навчально-виховному процесі застосовують і мультимедійні засоби. Мультимедійні засоби стимулюють мотивацію навчання, активізують увагу учнів, підвищують інтерес до нової теми. Навчання стає цікавим і емоційним, приносить естетичне задоволення. Підвищується якість інформації, наочність навчання, забезпечується повторення найбільш складних моментів нового матеріалу. У процесі створення різних мультимедійних засобів підвищується інтелектуальний рівень учнів. Тому все це зумовлює необхідність володіння достатнім рівнем інформаційної культури [Хорунжий 2008: 59].

В Україні провідна роль у навчанні основам інформаційних знань у загальноосвітніх навчальних закладів відводиться спеціалізованому курсу «Інформатика». В шкільній програмі на вивчення даного курсу відводиться 35 годин (1 година на тиждень). В основній школі інформатику починають вивчати як окремий навчальний предмет, зміст і вимоги до засвоєння якого є єдиними для всіх учнів. Урахування пізнавальних інтересів учнів, розвиток їхніх творчих здібностей і формування схильності до поглибленого вивчення інформатики здійснюється завдяки особистісно орієнтованому підходу та запровадженню курсів за вибором та факультативних занять за рахунок варіативної складової навчального плану.

Використання персональних комп'ютерів та інноваційних технологій навчання виходить за рамки цієї навчальної дисципліни. Мало сформувати загальне уявлення про комп'ютери та їх можливості, необхідно виховати певну комп'ютерну культуру, навички й уміння працювати не тільки з програмним забезпеченням, але й

навчити формулювати нові задачі, для розв'язання яких можна використовувати обчислювальну техніку [Малишевський 2009: 54].

Формування інформаційної культури учнів основної школи передбачає, перш за все, досягнення певного рівня уміння використовувати з користю для себе обчислювальну техніку з відповідним програмним забезпеченням при обробці інформації, постановці й розв'язуванні задач творчого характеру. Першочерговим завданням сучасного загальноосвітнього навчального закладу має стати формування інформаційної культури підлітків, яка характеризується знаннями, уміннями й навичками планування своєї діяльності, пошуку інформації, яка потрібна для розв'язання необхідних задач, проектування й побудови інформаційних моделей, дисципліни спілкування та структурування повідомлень, інструментування всіх видів діяльності, так само як і навички використання технічних засобів у житті [Малишевський 2009: 58].

Формування інформаційної культури на всіх етапах безперервної освіти має пов'язуватися з вивченням інших дисциплін, загальнонаукових і спеціальних, з погляду їхнього інформаційного потенціалу та з соціальними, психологічними, етичними, правовими аспектами проблеми формування інформаційної культури особистості в сучасному суспільстві [Калініна 2012: 34].

Перед системою загальної середньої освіти має бути поставлено завдання – забезпечити такий навчально-виховний процес, який би створював умови для формування інформаційної культури підлітків.

На нашу думку, щоб успішно сформувати в учнів підліткового віку в загальноосвітньому навчальному закладі основи інформаційної культури, необхідно створити навколо них певне інформаційне середовище, яке має базуватися на таких принципах:

1. Принцип системного використання нових інформаційно-комунікативних технологій в навчально-виховному процесі.

2. Принцип міжпредметних зв'язків у вихованні інформаційних знань, умінь та навичок.

3. Принцип правомірного використання засобів, методів та шляхів у процесі формування інформаційної культури.

4. Принцип популяризації бібліотечно-бібліографічних та інформаційних знань.

5. Принцип гуманізації виховного процесу інформаційної культур.

6. Принцип організації алгоритму дій у забезпеченні інформаційної культури у молодшому підлітковому віці.

7. Принцип доступності у забезпеченні і використанні інформаційних технологій.

Отже, входження освіти в сучасне інформаційне суспільство вимагає від загальноосвітніх навчальних закладів застосування новітніх інформаційно-комунікативних технологій, які потребують певних знань, умінь та навичок вільної орієнтації в інформаційному середовищі. Тому, постає необхідність формувати інформаційну культуру, яка забезпечить самостійну діяльність учнів, особливо підліткового віку, спрямовану на задоволення індивідуальних інформаційних потреб.

У зв'язку з цим соціально-виховна робота загальноосвітнього навчального закладу, яка сприяє формуванню інформаційної культури серед учнів підліткового віку потребує подальшого її розвитку і вдосконалення.

Література

А н д р о щ у к 2 0 1 4 : Андрощук, І. В.: Організація і методика виховної роботи. Богдан, Тернопіль 2014.

В о й с к у н с ь к и й 2 0 0 6 : Войскунський, О. Є.: Гуманітарні дослідження в Інтернеті. МГУ, Москва 2006.

К а л і н і н а 2 0 1 2 : Калініна, Л. М.: Теоретико-прикладні аспекти формування інформаційної культури керівника загальноосвітнього навчального закладу. Педагогічна думка, Київ 2012.

Л і з і н с ь к и й 2 0 0 7 : Лізінський, В.: Практичне виховання в школі. In: Завуч. № 22. 2007, с. 29-30.

М а л и ш е в с ь к и й 2 0 0 9 : Малишевський, О. В.: Пропедевтика інформаційної культури учнів основної школи. УДПУ імені Павла Тичини, Умань 2009.

О н и ш к і в 2 0 0 6 : Онишків, З. М.: Основи школознавства. Богдан, Тернопіль 2006.

П о л я к о в а 2 0 0 4 : Полякова, Г.: Школа нашої сучасності. In: Психолог. № 37. 2004, с. 2-4.

П о р о щ а й 2 0 0 4 : Порощай, Н.: Як ми працюємо з молоддю. In: Світ бібліографії. № 6. 2004, с. 5-9.

С у к о т н і к 2 0 1 1 : Сукотнік, Т.: Як створити виховну систему школи. In: Директор школи. Україна. № 11-12. 2011, с. 43-45.

Х о р у н ж и й 2 0 0 8 : Хорунжий, В.: Створення та використання сучасних мультимедійних засобів для підвищення інформаційної культури користувачів. In: Наукові і технічні бібліотеки. № 9. 2008, с. 59-62.

Я н у ш е в и ч 2 0 0 1 : Янушевич, Н.: Нові технології – шлях до інформаційного суспільства. In: ЦДБ імені Гайдара. № 5. 2001, с. 119-122.

Summary

In the article considered the educational system of Ukraine’s school as one of the leading seats social education of teen-agers. Exposed essence of educational activity of school and its special features. Determined importance formation of information culture of teen-agers in school. Stated basic principles which should be based on the formation of information culture of teen-agers.

Key words: school, school’s library, educational system, educational activity, new information technologies, information culture.

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Вайнола Ренате
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
vainola@ukr.net

У сучасних умовах реформування системи підготовки фахівців соціальної та освітньої сфери стає зрозумілим, що цей процес не повинен виступати пасивним віддзеркалюванням соціального розвитку держави, він має бути спрямованим на активний пошук розв'язання нагальних соціальних проблем.

Саме тому завданням професійної діяльності соціальних працівників є створення умов для саморозвитку, самоствердження особистості, підтримки й стимулювання людини до активної життєдіяльності. Відповідно, підготовка фахівців соціальної сфери має бути спрямована на виконання таких соціальних запитів, як підвищення рівня гуманізації навчально-виховного процесу, спрямування підготовки соціальних працівників на формування готовності до оптимізації впливів соціального середовища на особистість, створення умов для забезпечення ситуації соціального комфорту та благополуччя.

У сучасній педагогічній теорії в основі побудови моделі професійної підготовки закладається аналіз цілісної професійної діяльності. Завданням моделювання є визначення тих параметрів освітнього процесу, що забезпечуватимуть необхідний рівень професійної відповідності майбутніх фахівців вимогам соціального замовлення.

У новітніх підходах до моделювання професійної діяльності термін «модель професійної підготовки фахівця» трактується переважно як система ознак, що характеризує міру відповідності професійної діяльності рівню розвитку конкретної професії та містить такі параметри: вимоги до фахівця відповідно до специфіки виробничих завдань та характеру робочого місця; знання та уміння, необхідні в професійній діяльності; специфічні соціальні та психологічні якості особистості, що забезпечують ефективність професійної діяльності [Платонова 2001 :173].

Моделювання професійної підготовки набуває не абиякого значення для створення відкритого освітнього простору, дозволяє враховувати перспективи розвитку соціальної роботи як професійної діяльності, освітні потреби населення України в цій галузі та перспективи зайнятості населення. Своєчасність виконання соціального замовлення на створення інноваційних, життєздатних моделей професійної підготовки фахівців соціальної сфери буде визначатися такими їх проявами, як конкурентоздатність, варіативність, гнучкість та мобільність.

Говорячи про модель професійної підготовки, паралельно використовують термін «система» (якостей, показників, категорій), а моделювання професійної підготовки розуміють як побудову проекту на основі даної системи. При цьому стрижнем побудови такої системи, як і в моделі, є принципи цілепокладання. В якості складових принципу цілепокладання при проектуванні різноманітних систем професійної підготовки соціального педагога можуть виступати: прогностичність (здатність системи підготовки змінюватись відповідно до зміни соціальних умов); раціоналістичність (висунення таких освітніх завдань, які за наявності ресурсів

дозволили б отримати максимально корисний результат); реалістичність (забезпечення відповідності між бажаним і реальним, тобто між запланованими цілями і необхідними для їх реалізації засобами); контрольованість (оперативне визначення кінцевих і проміжних цілей як результатів, що є очікуваними).

Сучасні вимоги до побудови моделі фахівця переважно базуються на компетентісному, діяльнісному та особистісно-орієнтованому підходах. Вони більшою мірою пов'язані з модульними засадами розв'язання професійних завдань, відповідно до концепції контекстного навчання. Відтак більшість підходів до розробки форм та змістового наповнення моделей вузівської підготовки фахівця передбачають опис основних видів професійної діяльності, перелік вимог до сукупності знань, вмінь та навичок майбутніх фахівців, що висуваються різними галузями суспільного виробництва, науки, культури, соціальної роботи, зокрема. Саме такий підхід визначає інформаційно-дисциплінарну модель навчання, яка будується як різнорівнева конструкція і поєднує в собі такі блоки: система планування навчального процесу, структуризація професійних завдань відповідно до змісту навчальних дисциплін, хронологізація навчального процесу, відповідність навчальних та виробничих практик змісту навчального етапу та певних дисциплін, апробація отриманих знань на практиці.

Проте достатньо часто модель професійної підготовки розглядається не як вертикальна структура, а як лінійне, горизонтальне утворення. Найбільш відомі педагогічні моделі (В. Беспалько, В. Кан-Каліка, М. Нікандрова) пропонують шлях підготовки фахівця як вектор наближення до ідеалу, професійного взірця, що має бути отриманим у результаті освітньої діяльності.

Відповідно, при побудові моделі професійної підготовки фахівця соціальної сфери безсумнівним є зв'язок між характеристиками професії та освітнього процесу як гаранта підготовки до певного виду професійної діяльності. Таким чином, визначення мети педагогічного процесу на практиці реалізується у формі освітніх програм підготовки, що містять модель спеціаліста та деталізовані у змісті компетентностей та кваліфікаційних характеристик. Ми ставимо собі за мету визначити місце та значення кваліфікаційних характеристик в сучасних моделях професійної підготовки фахівців соціальної сфери. Кваліфікаційна характеристика все частіше береться за основу побудови ієрархії завдань підготовки фахівця соціальної сфери, вона розглядається в якості основи моделі професійної підготовки. При цьому така модель не лише презентує якості випускника, а виступає в ролі професійного еталона, до якого потрібно наблизитися в процесі навчання. Використання кваліфікаційної характеристики в якості основи для побудови освітньої програми дозволяє запровадити такий тип навчальної діяльності, що найбільш повно відповідає вимогам сьогодення.

Кваліфікаційна характеристика встановлює інтегровані, діяльнісно-орієнтовані вимоги до рівня підготовки випускників вищих навчальних закладів за певними спеціальностями. Освітня практика професійної підготовки фахівців соціальної сфери розглядає кваліфікаційну характеристику як сукупність особистісного, рольового та функціонального підходу до професійних компетенцій. Узагальнення підходів до структури сучасних освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівців соціальної сфери [Никитин 1997] дозволило представити їх як сукупність таких складових: професійна позиція (світогляд); інструментальна компетентність (покликання чи ремесло); інтеграція енергетичних можливостей (здатність поєднання теорії та практики); емоційна стійкість; адаптивність і

готовність до соціальних та політичних змін; компетентність в міжособистісній комунікації (організаційні здібності); рівень професійних здібностей (прийняття професійних обов'язків в процесі професійної соціалізації); здатність до самовизначення (мотивація до самовдосконалення); психологічна зрілість тощо. Проте представлене бачення кваліфікаційної характеристики не дозволяє, на нашу думку, відокремити особистісні якості від здібностей, професійних умінь фахівця, і саме тому виглядає достатньо еклектично.

Встановлено, що в свідомості педагогів-практиків кваліфікаційна характеристика має вигляд переліку знань, умінь та навичок фахівця, інколи до них додаються професійно вагомі якості спеціаліста. Ця ситуація багато в чому пояснюється багаторічною домінантою дисциплінарної чи предметної моделі підготовки. Піддаючи критиці моноструктурний, дисциплінарний підхід до професійної підготовки, варто зазначити, що відокремлені від конкретних завдань професійної діяльності знання, вміння та навички самі по собі не мають достатньої цінності.

Дослідник проблем університетської освіти О. Мещанінов пропонує модель фахівця, що реалізується на трьох рівнях: соціологічному (соціальні характеристики особистості фахівця, соціальні цінності, система ставлень, загальна культура, етика, світогляд); психологічному (якості, необхідні для успішного виконання професійної діяльності, параметри інтелекту); психофізіологічному (професійні здібності, відповідність вимог професійної діяльності типу вищої нервової системи) [Мещанінов 2005].

Для сучасного етапу розвитку теорії та технологій соціальної роботи характерним є підхід, запропонований В. Бочаровою та Т. Філоновим, відповідно до якого в якості теоретико-методологічної основи соціальної роботи виступає соціальна педагогіка як наука, предметом якої є створення умов для соціалізації особистості. Таке бачення підготовки соціального педагога в системі соціальної роботи характерно, зокрема, для Німеччини, Польщі та інших країн Європи, що обумовлено традиціями структурування діяльності соціальних служб не за інституціональним, а за територіальним принципом. Таким чином, можемо сказати, що в європейських країнах загальна модель соціальної освіти поступово приходить на заміну вузькій, спеціалізованій підготовці кадрів для соціальної сфери. Це дає нам можливість розглядати моделі професійної підготовки фахівців соціальної сфери в контексті загальноєвропейського бачення підготовки фахівців для закладів соціального спрямування [Вайнола 2013].

Зарубіжний досвід побудови моделі професійної підготовки кадрів для соціальної сфери враховує такі фактори, як блок соціальних проблем, інфраструктура соціальних державних та альтернативних соціальних служб, попит на даний вид професійної діяльності, динаміку освітніх потреб населення, ринок пропозицій соціальних послуг. Виходячи з позицій системного підходу, така широка площина побудови, урахування різноманітних факторів соціального розвитку суспільства дозволяє створити найбільш динамічну, гнучку та життєздатну модель професійної підготовки. Варто відзначити, що саме сервісний підхід до моделі професійної підготовки фахівця соціально-педагогічної сфери є найбільш популярним в країнах Західної Європи.

Узагальнюючи підходи до професійної підготовки педагогів (зокрема й соціальних) у Сполучених Штатах Америки, Т. Кошманова пропонує сфокусувати бачення всіх можливих напрямків підготовки у чотирьох моделях: 1) моделі

соціальної взаємодії (акцент на суспільних відносинах, на поліпшенні взаємодії між людиною та її культурою, між людиною та оточуючими; поглиблення демократичних процесів у країні і залучення студентів до таких форм організації навчання, які б сприяли вдосконаленню суспільства); 2) інформаційній моделі (акцент на важливості шляхів, за допомогою яких відбувається процес учіння студента і керівництва цим процесом з боку викладача; основним методом цього навчання є групова взаємодія, під час якої відбувається розвиток студента); 3) персонологічній моделі (орієнтація на розгляд індивідуальності як джерела освітніх ідей, відповідність освіти потребам особистості, спрямованість методів навчання на розвиток індивідуальної внутрішньої організації); 4) біхевіористичній моделі (моделі модифікації поведінки, в основі яких лежать біхевіористичні ідеї Скінера про позитивне підкріплення; акцент на дослідження зовнішньої поведінки, яка піддається спостереженню, і шляхи педагогічного впливу на неї) [Кошманова 2000].

Деякі сучасні підходи до професійної підготовки фахівців соціальної сфери базуються на суб'єктно-діяльнісному підході. В основу таких моделей закладено комплекс вимог до особистості майбутнього соціального фахівця, передусім це: вимоги до характеристик емоційних процесів (стриманість, індиферентність); вимоги до вольових показників (наполегливість, послідовність, імпульсивність); характеристики психічних станів (втомлюваність, стрес, тривожність, депресія). Такі освітні програми підготовки фахівців соціальної сфери побудовані відповідно до тих професійно важливих якостей, якими мають володіти спеціалісти. При цьому до пріоритетних показників належать такі якості особистості, як здатність до морального перевантаження, переживання моральної шкоди, високий рівень інтелектуального розвитку, високий рівень саморегуляції, чуйності і чутливості, здоровий глузд, створення ефекту особистісної привабливості. Як найважливішу умову ефективності діяльності соціального працівника визначають також його психічне здоров'я, стійкість, мобільність психічних процесів.

Таким чином, виходячи з загальних тенденцій розвитку соціальної освіти, можемо відзначити, що зміст фахової підготовки майбутнього соціального педагога будується на глибинному вивченні людинознавчих дисциплін, технологіях активізації внутрішніх ресурсів студентів, включенні їх в активну життєву ситуацію. Метою навчально-виховного процесу стає підготовка кадрів, здатних проводити аналіз і надавати рекомендації в галузі соціальної політики стосовно дітей та молоді, здійснювати особистісну соціально-педагогічну допомогу та підтримку. Як пріоритетне постає завдання підготовки соціального педагога нової формації, що володіє технологіями активізації адаптативних здібностей клієнтів з метою самозабезпечення життєдіяльності та формування культури самовизначення молодої людини.

У аналізі наявних в сучасній практиці моделей професійної підготовки фахівців соціальної сфери ми враховували принципи проектування освітніх моделей, їх логіку та циклічність, взаємозв'язок мети та змісту навчально-виховного процесу, взаємообумовленість орієнтації на особистісний розвиток та соціокультурної спрямованості навчального процесу, його інструктивні, регламентаційні та нормативні показники.

Водночас ми усвідомлювали, що моделі професійної підготовки не є статичним утворенням, більшою мірою вони виступають як результат науково-практичного пошуку, в процесі якого вивчається, узагальнюється вітчизняний та

зарубіжний досвід, створюються (враховуючи сучасні вимоги глобалізації та інтеграції) світові стандарти професійної підготовки).

Виконанню цих завдань відповідають принципи соціальної освіти**,** що закладені в основу моделей підготовки соціальних працівників більшості європейських країн: принцип гуманізації, соціокультурного спрямування, технологічного забезпечення. Сьогодні в європейських країнах загальна модель соціальної освіти поступово відходить від вузької, спеціалізованої підготовки кадрів для соціальної сфери.

Наявні тенденції професійної підготовки фахівців соціальної сфери в Україні відображено у трьох основних підходах:

1. Бачення професійної соціальної роботи як інструмента структурованої соціальної допомоги, що найчастіше постає як поєднання зусиль державного, та неурядового секторів. У структурі професійної підготовки цей варіант є достатньо традиційним для України поєднанням зусиль вищих навчальних закладів державної та приватної форм власності, урядових та неурядових організацій, спрямованих на підготовку та перепідготовку фахівців соціальної сфери.
2. Зміщення акцентів на підготовку фахівця соціальної сфери, здатного працювати безпосередньо з місцевими структурами, підготовка якого спрямована на виконання замовлень громади. У даному випадку центром професійної підготовки фахівців соціальної сфери стають муніципальні навчальні заклади.
3. Збереження та популяризація культури, традицій та звичаїв свого народу, їх відтворення з метою збагачення соціокультурного простору. Події останніх років актуалізують потребу виховання молоді в дусі толерантності, взаєморозуміння та взаємоповаги до інших народів і культур. Саме тому зусилля соціальних працівників мають бути спрямовані на формування в суспільстві засад національної самоідентифікації та етнічної толерантності.
4. Спрямування змісту професійної підготовки фахівців соціальної сфери на розв’язання проблем світового співтовариства: зубожіння населення, екологічні лиха, війни, міграція, етнічні конфлікти тощо.

Останній підхід, на нашу думку передбачає глобалізацію підготовки фахівців соціальної сфери, відповідно, розробку міждержавних галузевих стандартів такої підготовки. Саме цей підхід найбільше відповідає моделі «соціальна освіта».

Інститут соціальної освіти формується завдяки взаємному впливу різних векторів взаємодії філософії, педагогіки, політики, права та практики як інститут соціально відповідальної освіти, як інститут фундаментального суспільного діалогу (фундаментом для такого діалогу є гуманістичні ідеали та цінності; соціальний прогрес; взаємовідповідальність, толерантність та терпимість), як стратегічна складова цільових соціальних програм, як окрема функція в сучасному міжгалузевому інституційному середовищі соціальної сфери тощо [Шендеровський 2011: 7].

Зарубіжний досвід побудови моделі професійної підготовки кадрів для соціальної сфери враховує такі фактори, як блок соціальних проблем, інфраструктура соціальних державних та альтернативних соціальних служб, попит на даний вид професійної діяльності, динаміку освітніх потреб населення, ринок пропозицій соціальних послуг. Виходячи з позицій системного підходу, така широка площина побудови, урахування різноманітних факторів соціального розвитку суспільства дозволяє створити найбільш динамічну, гнучку та життєздатну модель професійної

підготовки, якою, на нашу думку, виступає модель соціальної освіти [Платонова 2001].

З погляду загальних тенденцій розвитку соціальної освіти, можемо відзначити, що зміст підготовки майбутнього фахівця соціальної сфери має будуватися на глибинному вивченні людинознавчих дисциплін, технологіях активізації внутрішніх ресурсів та творчого потенціалу студентів, урахуванні творчих запитів та інтересів сучасної молоді.

За умови впровадження моделі соціальної освіти метою навчально-виховного процесу стає підготовка фахівця нової формації, що володіє технологіями активізації адаптативних здібностей клієнтів з метою самозабезпечення життєдіяльності та формування культури самовизначення молодої людини [Шмелева 2004].

Досягнення цієї мети можливе за умови рішення таких завдань: створення умов для професійного самовизначення студентів; формування особистості соціального працівника, що здійснює свою професійну діяльність відповідно до міжнародного етичного та професійного кодексу соціальної роботи; орієнтація на кращі традиції вітчизняної та зарубіжної соціальної освіти; розвиток потреб професійного самовдосконалення та створення умов для самореалізації студентів; формування здатності до самоорганізації навчальної діяльності, постійного поповнення знань, навичок, потреби до самоосвітньої діяльності, прагнення безперервного навчання, оновлення та поповнення наявних знань; прагнення до подальшого наукового та професійного зростання з урахуванням широкого спектру науково-пошукових технологій в соціальній освіті; удосконалення змістового компонента соціальної освіти у вищій школі, використання інноваційних освітніх технологій; формування навичок доцільного системного використання сучасних соціальних технологій та технологій соціальної роботи для розв’язання завдання створення ситуації соціального благополуччя.

Література:

Вайнола 2013: Вайнола, Р.Х.: Модернізація змісту професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів: пошук та перспективи. Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, Київ, Івано-Франківськ 2013.

Кошманова 2000: Кошманова, Т.С.: На шляху до новітньої педагогічної освіти (На прикладі Університету штату Мічиган, США). ЛНУ, Львів 2000.

Мещанінов 2005: Мещанінов, О.П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: Монографія. Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Миколаїв 2005.

Никитин 1997: Никитин, В.А.: Направления совершенствования государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования в области социальной работы. Социальная работа: опыт и проблемы подготовки специалистов, Москва 1997.

Платонова 2001: Платонова, Н.М.: Дидактика социального образования: особенности обучения социальной работе. Издательство С.-Петербургского университета, Санкт-Петербург 2001.

Шендеровський 2011: Шендеровський, К.С.: Соціальна освіта та соціальні комунікації. Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики, Київ 2011.

Шмелева 2004: Шмелева, Н.Б.: Формирование и развитие личности социального работника как профессионала. Дашков и Кє., Москва 2004.

Summary

The article reflects the vision of the main European trends preparation of experts of social sphere; The approaches to the characterization of models of social education, its principles and contextual support; defined tasks of higher educational institution training specialists on modernizing social sphere.

Key words: social worker, vocational training, social education, social sphere.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Валенкевич Ольга
Житомирський державний університет імені Івана Франка
shevtsova2003@mail.ru

Сучасна музейна педагогіка розвивається в руслі проблем музейної комунікації і спрямована, в першу чергу, на вирішення завдань активізації творчих здібностей особистості. З цією метою розробляються різноманітні методики роботи з відвідувачами, які змінюють їх роль і позиції в музейно-педагогічному процесі. Незважаючи на утвердження ідей диференційованого підходу до різних категорій відвідувачів, основна увага музейної педагогіки зосереджена на дитячій та підлітковій аудиторії. Тому провідною тенденцією музейної педагогіки стає створення багатоступеневої системи музейної освіти, розроблення й запровадження у практику навчальних експозицій.

Метою статті є простежити основні етапи становлення та розвитку музейної педагогіки в різних країнах.

Різні аспекти музейної педагогіки знайшли своє відображення у роботах Т. Бєлофастової, І. Довжук, О. Караманова, Т. Лисенко, А. Лункова, І. Медведєвої, Т. Митрофанової, С. Михайличенко, С. Пивовар, Н. Пусепліної, Р. Силко, В. Снагощенко, Н. Соколової, Б. Столярова, Л. Чирич, М. Юхневич та інших учених.

Музейна педагогіка є наукою, що вивчає всі аспекти використання музеїв та виставлених у них колекцій для виховної та освітньої діяльності. Наприклад, у межах музейної педагогіки розв'язуються дидактичні та методичні проблеми, займаються створенням спеціалізованих виставок (дитячі музеї, музеї для молоді), готуються особливі експонати для шкіл, навчальний матеріал, працюють «майстерні» в музеї та ін.

Музей і освіта метою своєї діяльності вважають виховання почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань світової та вітчизняної науки і культури; розвиток мислення, творчих здібностей та практичних навичок, стимулювання творчої активності особистості. Музейна педагогіка є посередником між музеєм та школою, сприяє створенню ефективного навчального середовища, формуванню в учнів емоційно-ціннісного ставлення до знань.

Становлення та розвиток музейної педагогіки пов'язані з іменами багатьох німецьких педагогів і музейних діячів. Наприклад, Г. Кершенштейнер [Кершенштейнер 1914] розробив концепцію музейної експозиції, яка має бути побудована за педагогічним принципом, бути орієнтованою на здійснення наочності навчання, стимулювати активність відвідувача у процесі сприймання матеріалу. Г. Фройденталь розробив спеціальну методику роботи з учнями, що включає підготовку дітей до відвідування музею та закріплення набутих там знань і вражень на уроці. У цій методиці головна роль відводиться шкільному вчителеві. Учений А. Рейчвейн [див. Караманов 2006] пропагував ідею створення спеціалізованих експозицій для дітей, побудованих за принципом музеїв-майстерень, де дитина має можливість самостійно творчо працювати. Таким чином, ще в довоєнній Німеччині були розроблені й запроваджені у практику важливі музейно-педагогічні ідеї, а

згодом з'явився й сам термін, що позначав спочатку особливий напрям діяльності музею - участь у навчально-виховному процесі школи, створення освітніх програм для дітей.

Поняття «музейна педагогіка» було сформоване та введене в науковий понятійний апарат на початку XX століття в Німеччині. Його розвиток пов'язаний з іменами А. Ліхтварка, А. Рейхвена, Г. Фройденталя. Спочатку воно трактувалося як напрямок музейної діяльності, орієнтований переважно на роботу з учнями. На конференції «Музей як освітній і виховний заклад» (Мангейм, 1913), А. Ліхтварк першим сформулював ідеї про освітнє призначення музею і запропонував новий підхід до відвідувача як учасника діалогу [див. Медведева 2003]. Реалізуючи на практиці метод музейних діалогів, він уперше обґрунтував роль посередника, який допомагає відвідувачеві в спілкуванні з мистецтвом, розвиваючи здатність бачити і насолоджуватися художніми творами (згодом такий посередник і отримав ім'я музейного педагога).

Як особлива галузь знань і досліджень, музейна педагогіка починає формуватися в 1960-ті роки. Цьому сприяли процеси зростання соціальної ролі музейної педагогіки в суспільстві і його демократизації, завдяки чому робота з аудиторією перестала розглядатися як другорядна. Великий внесок у розвиток музейної педагогіки на другому етапі внесли німецькомовні країни, де з'являється ряд музейно-педагогічних центрів: робоча група музейної педагогіки (спочатку «Музейна школа» у Східному Берліні (1963) з власним друкованим органом «Школа і музей в єдиній освітній системі НДР»; Зовнішня служба державних музеїв Пруської культурної спадщини в Західному Берліні (1961); Зовнішня служба Кельнських музеїв (1965); художньо-педагогічний центр Німецького національного музею в Нюрнберзі (1965); музейно-педагогічний центр у Мюнхені (1971), який видає журнал «Школа і музей» та інші. Діяльність центрів, яка носила в основному практичний характер, призвела до активізації наукових досліджень, що й зумовило згодом появу нової науки. Для формування уявлення про предмет музейної педагогіки та її понятійного апарату важливе значення мала дискусія, що відбулася в 1970-1980 р. У ній взяли участь провідні західнонімецькі музеєзнавці Р. Ромедер, А. Кунц, В. Клаузевіц та інші. Її основним підсумком стало розширене трактування музейної педагогіки та усвідомлення її зв'язків з дослідницькою, експозиційною, накопичувальною роботою музеїв [Столяров 2004]. Але дослідження цього періоду виявили й розбіжності у розумінні суті дефініцій музейної педагогіки.

Однак не лише в Німеччині розглядався зв'язок між навчанням і відвідуванням музею. Одночасно в інших країнах світу розвивалися та закріплювалися ідеї запровадження та розвитку музейної педагогіки. Так, Американська асоціація музеїв розвиває ідею про комунікативну модель музею. В Англії відомі наукові доробки освітян Ч. Гіббса-Смітта, А. Вітліна, Г. Осборна, які розвивали ідею естетичного виховання дітей в музеях. Проблема розвитку музейно-педагогічної діяльності стала предметом ґрунтовних досліджень вітчизняних і російських психологів, педагогів, методистів (Т. Бєлофастової, Г. Брейса, Л. Гайди, Л. Іващенка, О. Караманова, О. Козлова, Ф. Левітаса, К. Левикіна, Р. Маньковської, І. Медведєва, Т. Пономарьова, С. Пшеничної, Б. Райкова, Б. Столярова, В. Хербста, М. Юхневича та інших). Їхні праці присвячені історії та розвитку музейної педагогіки в Україні, розробці навчальних музейно-педагогічних програм, формам і методам роботи музеїв з учнями. Використання сучасних інформаційних технологій

у музеях розглянуто у працях К. Кобцева, М. Рутинського, О. Стецюк, Л. Шляхтіної, Т. Юреневої та інших дослідників [Столяров 2004].

У Росії поняття музейної педагогіки почало вживатися з початку 1970 років і поступово набувало все більшого поширення. Внесок у розвиток цього процесу зробив А. М. Розгін, заявивши у 1982 році на конференції в Іваново «Музей і школа»: створення такої наукової дисципліни, як музейна педагогіка, що знаходиться на межі цілого комплексу наук, нині видається нагальним практичним завданням [Макарова-Таман 2007]. Її виокремлення у самостійну наукову дисципліну було продиктоване необхідністю теоретичного осмислення освітньої діяльності музеїв та підвищенням їх якісного рівня на основі досягнень суміжних наук. Для розробки музейної педагогіки були серйозні історичні передумови. По суті, російська теорія музейної педагогіки почала формуватися в кінці XIX - на початку XX століть, отримавши найповніше обґрунтування у працях основоположників російської екскурсійної школи (Н. А. Гейніке, І. М. Гревса, Б. Є. Райкова) і прихильників широкого використання з метою освіти шкільних і дитячих музеїв (М. В. Новоруський, В. Коховський, М. С. Страхова, М. А. Флеров, Ф. І. Шміт, М.Д. Бартрам, А.У. Зеленко), а також у цілісній системі естетичного виховання за допомогою художніх музеїв, створеної А.В. Бакушинским і його послідовниками [Караманов 2006]. У період становлення музейної педагогіки у 1980-х роках її теорія збагатилася концепцією нового педагогічного мислення, в основі якого лежали ідеї гуманізації та гуманітаризації освіти через звернення до світової культури, історії, духовних цінностей, що стало особливо актуальним.

Визначаючи особливості реалізації методів і прийомів музейної педагогіки, розглянемо досвід деяких зарубіжних країн. Вагомі здобутки в галузі музейної освіти належать США, де проведення уроків у музеях належить не тільки до академічної сфери, а й до неформальної освіти. Це узгоджується з провідними напрямами роботи американських музеїв з відвідувачами. Серед таких напрямів культурний, реакційний та освітній (для забезпечення завдань шкільної освіти і пов'язаних з ними практичних цілей та професійного рівня в галузі мистецтва).

В американській моделі акцентовано увагу на слові «дитячий» та звертається увага на ігровий аспект. Тому першочерговим завданням американських музейних педагогів є занурення дитини в стихію гри та пригод, що допомагає непомітно для себе набувати знань і робити відкриття. Таким чином, на першому плані знаходяться ігрові методи. Прикладом такого підходу можна вважати експозицію одного з найстаріших музеїв світу – Бостонського дитячого музею під назвою «Дім дідуся та бабусі», а також експозицію «Загадки історії» дитячого музею міста Індіанаполіс, де представлені дерев'яна халупа переселенців (1830), міська вулиця початку XX ст., діюча карусель кінця XIX ст.

У європейській моделі музейної педагогіки роблять акцент та слові «музей». На відміну від американської моделі, важливого значення надають не лише освітній, а й музейній цінності експонату. Не до всіх експонатів можна доторкнутися руками, а екскурсовод або музейний педагог виконують керівну роль на такому занятті. Для європейських музеїв провідною є ідея занурення до історичної реальності, відповідного культурного контексту. Проекти надають можливості дітям через проникнення у створену реальність, атмосферу присутності в іншому середовищі відчути себе причетним до власної та світової історії та культури. Так, у музеях Франції головну увагу приділено логіко-аналітичному та емоційно-особистісному сприйманню старшокласників і студентів у музейному середовищі. Музей Д'Орсе

випускає методичні листи, що містять розділи, присвячені меті й завданням екскурсії, методичні рекомендації та список рекомендованої літератури, плани відвідування музею. Все це супроводжується коротким аналізом включених до експозиції предметів.

Англійська школа відома ідеями Ч. Гіббса-Смітта, А. Вітліна, Г. Осборна. Зміст головного напряму її діяльності полягає в запровадженні естетичного виховання дітей у музеях (т.зв. «галерейна освіта») [Гогиберидзе 2007].

У багатьох європейських країнах розроблено комплексні програми діяльності музею і школи та інших освітніх закладів. Так, статистика свідчить, що в музеях Голандії, Данії, Англії, Німеччини, Польщі найбільш потенційні групи відвідувачів - це учнівська молодь і студенти (понад 70%), які приходять до музею разом зі своїми педагогами. У музеях не лише презентуються виставки, тут проходять уроки історії, образотворчого мистецтва, малювання, пластики тощо. Так, наприклад, до Британського музею на такі уроки приходять групи дітей різного віку. Усі розуміють значення місця, де відбувається урок. Учні дотримуються певних правил, які формуються роками [Велика 2000]. Видно, що похід до музею не є для цих дітей тяжким випробуванням чи інтелектуальним подвигом. З раннього дитинства в них закладається думка, що відвідувати музей – це цілком природньо. У нашій країні ситуація дещо інша, оскільки вчителі не завжди мають можливість використовувати елементи музейної педагогіки на своїх уроках.

Застосування сучасних технологій у музейній педагогіці потребує практичної реалізації досвіду усього культурно-освітнього потенціалу музею, своєрідної «трансляції» інформації, яка зосереджена у музейних експонатах. Умовами цього є підвищення значення музейного предмета як своєрідного символу тієї чи іншої епохи, культури. Очевидно, що такий підхід сприятиме розширенню світогляду учнів, вихованню людей, здатних активно пізнавати та розуміти навколишній світ, відчувати глибину світової та національної культури.

У ході музейно-педагогічного діалогу з'являється можливість продемонструвати, як саме триває процес пошуку та інтерпретації інформації про кожний музейний експонат, як впливають на його розуміння індивідуальні особливості та властивості пам'ятки історії, як слід організовувати роботу з музейним експонатом з метою збільшення його емоційного впливу. Музей є унікальним засобом навчання та виховання: цінні експонати дають можливість безпосередньо доторкнутися до навчального матеріалу, що вивчається на уроках історії, українознавства. Емоційні враження після побаченого сприяють виконанню освітніх та виховних завдань навчального закладу, педагога.

Музей і школа в меті своєї діяльності традиційно мають багато спільного: вони прагнуть виховувати почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань світової та вітчизняної науки і культури; розвивати мислення, творчі здібності та певні практичні навички, стимулювати творчу активність особистості тощо. Проте сьогодні музейна педагогіка ще маловивчена, тому нагально потрібна єдина скоординована система, можливо, й новий виокремлений предмет у школі. Потрібно впроваджувати в освіту засоби музейної педагогіки. Музей у сучасному світі є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток культури. Сьогодні музей – це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, також широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні та виховні завдання.

Музейна педагогіка в Україні на сучасному етапі перебуває на стадії становлення, а відтак співпраця музеїв та шкіл має несистемний характер і ґрунтується на ентузіазмі окремих педагогів за незначної державної підтримки або повної її відсутності. Наприклад, «Урок музейних працівників для школярів» проводять у Національному музеї, Музеї історії релігії та Історичному музеї у Львові. Музейні працівники здійснили для школярів захоплюючу й пізнавальну подорож у часі з елементами театралізації - були відтворені єгипетські статуї, відомі історичні постаті. Для старших школярів проводили брейн-ринги, кросворди, вікторини. В історичному музеї школярі були журналістами, розглядали експозиції, а потім ставили запитання музейному працівникові щодо музейних раритетів.

Можна виокремити деякі центри, де відбувається активна співпраця музеїв зі школами (Національний художній музей України, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, коледж імені В. Сухомлинського (Київ), Дніпропетровський історичний музей, «Дім Блещунова» та Історико-краєзнавчий музей (Одеса), Кіровоградський міський художньо-меморіальний музей, Кримський етнографічний музей (Сімферополь), Миколаївський обласний краєзнавчий музей (Миколаїв), Рівненський обласний краєзнавчий музей (Рівне), ряд львівських музеїв (Львівський історичний музей, Національний музей у Львові, Львівський музей історії релігії, Львівська галерея мистецтв тощо) [Гайда 2009].

На сьогодні в Україні не створено жодного спеціального науково-методичного центру з проблем сучасної музейної педагогіки. Вивчення специфіки співпраці представників наукових кіл, музеєзнавців і педагогів різних напрямів, актуальність ідей музейної педагогіки в освітньому просторі дедалі більше привертає увагу кафедр педагогіки, методики позакласної та позашкільної роботи педагогічних університетів, однак дослідження науковців не носять системного характеру.

Значну роль у системі підвищення професійного рівня педагогів відіграють інститути післядипломної педагогічної освіти України. Так, у Кіровоградському ІППО розроблена система науково-методичного забезпечення діяльності музеїв при навчальних закладах та краєзнавчих гуртків у співпраці з державними музеями регіону. Була проведена науково-методична конференція «Український музей при навчальному закладі: історія та сучасність» та видано навчально-методичний посібник «Музей у навчальному закладі». Творчі доробки є також у науковців та методистів Волинського, Київського, Луганського, Рівненського, Сумського обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Значну роль у розвитку музейної педагогіки в Україні відіграють державні музеї (більше п’ятисот із них – державної та комунальної форм власності) та громадські (відомчі), яких більше шести тисяч. Як науково-організаційний центр для музейних педагогів відомий Педагогічний музей України при Академії педагогічних наук України, де здійснено перші кроки у напрямку створення Асоціації керівників музеїв при навчальних закладах України.

Слід відзначити успішний досвід музейно-педагогічної діяльності Національного художнього музею, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного музею імені Андрія Шептицького, Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, Одеського муніципального музею особистих колекцій ім. А. Блещунова, Харківського літературного музею, Львівської галереї мистецтв, Вінницького обласного художнього музею та інших. Популярністю серед дітей користується Музей іграшки в Києві [Цибко 2011].

Науково-методичним центром з питань подальшого розвитку музеєзнавства України за останні роки став Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького. Серед його заходів – Всеукраїнські музейні фестивалі (2005, 2008), круглий стіл «Музей і діти: дитячі програми, дитячий музей, дитячий музейний центр». В Україні також працює музейний інтернет-портал «Музейний простір України», тренінгові проекти Міжнародного проекту з розвитку музеїв та ін. [Дерик 2007].

Особливої уваги заслуговують музеї при навчальних закладах, що знаходяться під егідою Міністерства освіти і науки України, яких близько чотирьох тисяч. Профільні позашкільні туристично-краєзнавчі установи Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Луганської, Львівської областей та міста Києва видали довідники та путівники по шкільних музеях своїх областей, у яких популяризують музейні колекції та цікаві форми роботи.

Популярними серед освітян України є фахові газети та брошури видавництв «Шкільний світ» (Київ) і «Основа» (Харків), які презентують педагогічні методичні рекомендації, сценарії, розробки музейних уроків, заочні подорожі по музеях міст і сіл нашої держави. Питання музейної педагогіки та шкільного туризму висвітлюються у газетах для педагогів «Позашкілля» та «Краєзнавство. Географія. Туризм» [Караманов 2012]. Однак відсутність окремого видання з музейної педагогіки призводить до того, що напрацювання виявляються розпорошеними, немає можливості презентувати набутий досвід та пропагувати передовий. Крім того, відсутність музеєзнавчих науково-координаційних і методичних установ в Україні негативно позначається на створенні та реалізації музейно-педагогічних програм. Основні інноваційні форми музейної педагогіки представлені музеями та педагогами на регіональному рівні. Використання потенціалу музейної педагогіки цікавить сьогодні багатьох науковців, педагогів, працівників музеїв та представників громадських об’єднань, що свідчить про актуальність проблеми і вимагає організаційного вирішення на державному рівні.

Останнім часом Україна переживає складні часи у своєму розвитку. Складна економічна та політична ситуація, збройне протистояння на сході країни вимагають пошуків невідкладних кроків з її вирішення, одним із яких є оптимізація фінансової політики, економія бюджетних витрат. Але ця економія не повинна здійснювати за рахунок національної культури, за рахунок історико-культурної спадщини, які лежать в основі формування загальнонаціональної ідентичності. Йдеться про наміри Кабінету міністрів України з 2015 року передати всі підпорядковані Міністерству культури України музейні заклади на баланс місцевих бюджетів (областей) і міста Києва. Цей факт викликав значну дискусію у середовищі науковців, які одностайно виступили проти цих намірів.

Таким чином, ефективне використання розвивальних можливостей музейного середовища посилюється, як свідчить практика, в багато разів із розробкою й застосуванням довгочасних, комплексних музейно-освітніх програм. Музейна педагогіка розглядає їх як реальний механізм, здатний забезпечити перехід від одиничних, епізодичних культурно-освітніх заходів до створення багатоступінчастої, поетапної освітньої розвивальної моделі в музейному просторі на базі найтіснішої інтеграції з різними навчальними структурами — від дошкільних установ до вищих навчальних закладів. Тому слід належним чином ураховувати всі можливості музейної педагогіки, адже продуктивний розвиток і навчання дітей вимагає пошуку нових, цікавих форм роботи, що ефективно вплине на формування особистості.

Література

В е л и к а 2 0 0 0: Велика, Л.П.: Музейне експозиційне мистецтво. ХДАК, Харків 2000.

Г а й д а 2 0 0 9: Гайда, Л.А.: Музей у навчальному закладі. Шкільний світ, Київ 2009.

Г а н н у с е н к о т а і н. 1 9 9 1: Ганнусенко, Н., Ляпін, О., Мацейків, Т.: Шкільні музеї: посібник для вчителя. Радянська школа, Київ 1991.

Г о г и б е р и д з е 2 0 0 7: Гогиберидзе, Г. М., Чесняк, М.Г.: Формирование музейной педагогики. In: Преподавание истории в школе, 2007, № 8, с. 3 – 5.

Д е р и к 2 0 0 7: Дерик, Р.А.: Музей – історичний скарб народу. Методичний посібник. Гражда, Ужгород 2007.

К а р а м а н о в 2 0 0 6: Караманов, О.В.: Основи музейної педагогіки: методичні вказівки і текст лекцій до спецкурсу, Львів 2006.

К а р а м а н о в 2 0 1 2: Караманов, О.В.: Музейна педагогіка в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. In: Освіта та педагогічна наука, №3 (152), 2012, с. 5-12.

К е р ш е н ш т е й н е р 1 9 1 4: Кершенштейнер, Г.: Развитие художественного творчества ребенка. Москва 1914.

М а к а р о в а – Т а м а н 2 0 0 1: Макарова-Таман, Н. Г., Медведева, Е.Б., Юхневич, М.Ю.: Детские музеи в России и за рубежом. Детский открытый музей, Москва 2001.

М а н ь к о в с ь к а 2 0 0 0: Маньковська, Р. В.: Музейництво в Україні. Інститут історії НАНУ, Київ 2000.

М е д в е д е в а 2 0 0 3: Медведева, Е. Б.: Музейная педагогика в Германии и России: История и современность: учебное пособие. Москва: АПРИКТ, 2003.

М е з е н ц е в а 1 9 8 0: Мезенцева, Г.Г.: Музеєзнавство. Вища школа, Київ 1980.

С т о л я р о в 2 0 0 4: Столяров, Б. А.: Музейная педагогика. История, теория, практика: учебное пособие. Высшая школа, Москва 2004.

Ц и б к о 2 0 1 1: Цибко, С.: Музейна педагогіка в навчально-виховному процесі. In: Директор школи (шкільний світ). №3, березень. 2011, с.91-93.

Summary

The article describes main aspects of museum pedagogic, its creation and development, the branches of modern researches in the field of museum pedagogic. The article is devoted to a definition of the place and the role of the pedagogy of museum in organization of the cultural and educational process in museum. The article reveals the history of development of the term “museum pedegogy as a scientific discipline”. Educational functions of the museum pedagogy and their implementation in practice in the school museums were selected.

Key words: museum pedagogic, children museum, system of education, activities programs of museum and school, pedagogy of museum, cultural and educational activity of museum, pedagogic technologies, innovational methods, educational space of museum.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Веретенко Ірина
Українська інженерно-педагогічна академія
lefi@i.ua

У соціально-педагогічній роботі з дітьми та учнівською молоддю в системі освіти України в останні роки актуалізується культурологічний підхід, що обумовлено новим розумінням ролі культури в життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві постіндустріальної доби. У загальноосвітньому навчальному закладі як провідному інституті соціального виховання особистості, приділяється значна увага формуванню культурних орієнтирів учнів, прагнення до саморозвитку на основі усвідомлення сенсу культурологічних цінностей, які є «нормами, що утворюють загальний план і основу культуротворчої діяльності» [Надольний 1999: 555]. Теоретичним підґрунтям такої соціально-педагогічної роботи є філософська концепція духовної діяльності (Е. Артамонова, Б. Братусь, Н. Щуркова), концепція взаємозв'язку культури і моралі особистості (Г. Васяновича, Е. Грішина, Д. Яковлєва), концепції культури гідності (І. Беха, К. Журби, В. Киричок, В. Малахова, В. Рибалки, С. Удовицької, К. Чорної, С. Шаракшаної), екологічної культури (С. Глазачова, Л. Лук'янової), інформаційної (В. Бикова, Р. Гуревич, А. Коломієць, І. Роберт), комунікативної (О. Кисельової, Т. Левашової, А. Мудрика), теорії етнокультурної соціалізації (А. Мудрика, А. Рижанової) та ін.

Особливого значення культурологічному підходу в освіті надавав В. Сластьонін, за визначенням якого гуманітарна культура – це упорядкована сукупність загальнолюдських ідей та ціннісних орієнтацій, особистісних якостей та універсальних способів пізнання й гуманістичних технологій професійної діяльності [Сластьонін 1997]. В. Бєляєв уважає його одним із сучасних підходів в педагогіці. Ми цілком поділяємо думку науковця, що «людина стає спадкоємцем культури у процесі освіти і виховання: осягаючи її феноменологію, засвоюючи субкультурний феномен народу, вона набуває статус особистості – соціальної одиниці суспільства з характеристиками національного менталітету» [Бєляєв 1999]. Раціональним визначає культурологічний підхід до освітньо-виховного процесу і В. Болгаріна, яка наполягає на необхідності вдосконалення соціально-педагогічних механізмів долучення людини до світу Культури. То соціально-педагогічній роботі в загальноосвітньому навчальному закладі, культурологічний підхід базується на теоретичних позиціях розуміння сутності культури як суспільного феномена [Болгаріна 2002].

Підтвердженням цієї думки є й твердження П. Ворохова, що культура виступає однією з головних умов та засобів соціального відтворення та одночасно є його результатом – у продуктах культурної діяльності фіксується вся багатогранність соціальних смислів, що шляхом «розкодування» культури стають здобутком людини. Вчений зазначає, що через залучення до культури особистість набуває соціальних характеристик і відтворює себе та власні соціальні відносини, у зв'язку з чим особливо актуальним стає вивчення процесів кодування та декодування соціальності, які є важливими механізмами соціального відтворення та висвітлюють діалектику

взаємодії між людиною, культурою та соціальністю [Ворохов 2001]. Відомий український соціолог О. Якуба зазначає, що під культурою завжди маються на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи і є результатом соціальної взаємодії [Якуба 1996]. О. Рудницька під культурою розуміє рівень освіченості, вихованості окремої людини, а також якісний рівень оволодіння певною галуззю знань або діяльністю. Вона визначає культуру як «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, що відображають історично досягнутий рівень його розвитку і втілюються в результатах продуктивної діяльності людини, зокрема систему освіти, мистецьку творчість, а також установи і організації, які забезпечують їхнє функціонування» [Рудницька 2002].

У контексті організації соціально-педагогічної роботи з учнями для нас важливі сутнісні характеристики особистісної культури як узагальненої ознаки змістового наповнення життєдіяльності суб'єкта, стилю та способу його життя, що не обмежуються сукупністю знань, переконань, умінь, здібностей індивіда, хоча є важливими характеристиками культурного розвитку людини. Компоненти особистісної культури утворюють системно сформовані ціннісні якості, що реалізуються у діяльності й в яких результати суспільної культури виявляються як особисті досягнення. Так В. Поліщук наголошує, що особистість є «душею культури, її джерелом, цілющим початком». У цьому вбачається її «всебічна розвиненість, гармонія розуму і почуттів, душі і тіла» [Поліщук 1999: 22].

Щоб досягти такої мети, необхідно дотримуватись культури виховання. Успіхи виховання залежать не тільки від кількості заходів, а й від тієї ролі, яка відводиться людині і, зокрема, дитині. Вона у соціально-педагогічній роботі має розглядатися не лише як об'єкт культурного впливу шкільного середовища, засобів масової інформації, а передусім як суб'єкт власної культуротворчості. Саме тому культуротворчу функцію загальноосвітнього навчального закладу О. Савченко визначає як процес, в якому цілі навчання перетинаються з цілями виховання «від людини освіченої – до людини культури» [Савченко 1996], а А. Рижанова вважає, що метою культуровідповідної соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю є створення виховних умов у загальноосвітньому навчальному закладі для розвитку соціальності, розкриття змісту та засвоєння системи культурних цінностей і норм, що визнані у суспільстві у певний часовий період [Рижанова 2012].

Зважаючи на суспільні події в Україні останніх двох років, одним з пріоритетних напрямів соціально-педагогічної роботи має стати долучення учнів до цінностей національної української культури, формування у них толерантності, культури гідності. Про актуальність формування культури гідності говорить той факт, що у 2015 році за Указом Президента України було відзначено день Гідності та Свободи. Гідність, за Конституцією України, визнається найвищою соціальною цінністю. Культура гідності сучасними українськими науковцями визначається як життя особистості за вищими духовними пріоритетами, які виступають підґрунтям її самоцінності. Вона спирається на ціннісне ставлення до себе та інших, до держави, нації, спрямована на стимулювання самопізнання, самооцінки, самоповаги, самозахисту, саморегуляції, самореалізації своїх сутнісних сил, залишаючись гуманною людиною за будь-яких умов [Чорна 2014]. Стурбованість викликає той факт, що майже 24% учнів у загальноосвітніх навчальних закладах посягали на гідність своїх товаришів.

На формування культури гідності впливають досвід, особистісне спілкування, потреби, інтереси, характер, звички та тип поведінки особистості. Надзвичайно

важливим аспектом у вихованні культури гідності є сімейні відносини. Негативно на культурі гідності дітей позначаються насилля та жорстокість у сім'ї, несправедливі звинувачування дітей, приниження, розрив духовного зв'язку між батьками і дітьми. Сварки та депресії батьків негативно позначаються на якості виховання культури гідності, оскільки в такому стані їм важко контролювати свої почуття, емоції, вчинки, виявляти відкритість, щирість, тактовність і розуміння дітей.

Соціально-педагогічна робота у загальноосвітньому навчальному закладі в цьому напрямку має охоплювати не тільки дітей та учнівську молодь, а й їх батьків та педагогічний колектив освітнього закладу. У роботі з учнями варто застосовувати інтерактивні методи (рольові ігри, інсценування, творчі завдання, тренінги щодо вирішення ситуацій з морального вибору). Вони сприятимуть набуттю або вдосконаленню рефлексивних умінь. Доречними будуть і різноманітні форми соціально-педагогічної роботи: колективні, індивідуальні та групові. Останні дають можливість проявити себе в групі однолітків, показати спроможність до міжособистісного спілкування, вироблення спільної думки, толерантності у взаєминах, конструктивного вирішення суперечностей. Окрім зазначених форм і методів, у роботі з батьками та педагогічним колективом слід додати бесіди, диспути, семінари, круглі столи щодо формування культури гідності в умовах сім'ї та навчального закладу. Діти переконані, що зберегти свою гідність та не порушити її щодо іншої людини можливо через стриманість, виваженість у прийнятті рішень, уникнення конфліктів, тактовність, толерантність, повагу, дотримання правил моральної поведінки, неприйняття шкідливих звичок, через спілкування з гідними людьми, правову культуру [Журба 2012: 73].

Під правовою культурою розуміється вияв духовної культури особистості, яка базується на ідеї гармонійності, цілісності сучасного світу, єдності природного, соціального й духовного середовища людини, історико-культурних традиціях. Вона, безперечно, відбиває рівень духовності особистості, її загальної культури, ціннісних орієнтацій та соціальної зрілості. Правова культура особистості в культурологічному контексті є інтегрованою якістю, в якій сфокусована гармонія правосвідомості, морально-естетичних переживань, правових знань і морально-правової поведінки. Соціально-педагогічна робота з дітьми та учнівською молоддю щодо виховання правової культури використовує орієнтаційно-рольові ігри, які дають змогу зануритися у моделі правових відносин, наближених до реальності, метод групових дискусій, що сприяє обговоренню правової поведінки в різних обставинах, набуттю умінь і навичок щодо правосвідомості учнів, усвідомлених правомірних дій у конфліктних ситуаціях. Навчання правильним діям у конфліктних ситуаціях не тільки формує вміння та навички, але й включає в процес виховання ті особистісні якості, які необхідні для формування правової культури. Соціально-педагогічна робота загальноосвітнього навчального закладу має сприяти високому рівню правосвідомості, обізнаності щодо законів України, їх виконанню, усвідомленню своїх прав і обов'язків, свободи і відповідальності, соціально-правовій активності учнівської молоді [Твердохліб 1999].

В процесі впровадження різноманітних форм та методів соціально-педагогічної роботи в учнів формується комунікативна культура, яка розглядається як результат соціально-комунікативного розвитку особистості, зумовленого культурою певного соціуму. Вона є індивідуально своєрідною здатністю суб'єкта спілкування до здійснення комунікативної діяльності, виявом його комунікативних характеристик – вмотивованих, морально зорієнтованих комунікативних якостей і

вмінь, завдяки яким він досягає поставлених цілей. Підґрунтям комунікативної культури є спілкування, що виступає результатом і водночас засобом розвитку людського суспільства. Комунікативна культура являє собою морально зорієнтований засіб міжособистісної взаємодії, знання учнів щодо норм культури мовлення, загальноприйнятих правил комунікації особистості у соціокультурному середовищі.

На сьогодні одним з провідних чинників формування світоглядних позицій дитини та її культурних пріоритетів у інформаційному суспільстві є масмедіа. Через це збільшилась кількість батьків, педагогів загальноосвітніх навчальних закладів, які переймаються масмедійними інтересами дітей та учнівської молоді. За даними Інституту соціальної та політичної психології АПН України станом на 2008 рік, найпоширенішим способом проведення вільного часу серед дітей та учнівської молоді був перегляд телепередач чи відеозаписів - 58%, прослуховування музики – 77,3%. На останньому місці стояли відвідування кінотеатрів – 19,5%, майстрування, рукоділля, інші види творчості – 14,2%, поїздки на відпочинок за місто – 9%, віддавали перевагу відпочинку в сімейному колі лише 24,9% учнів. Серед опитаних учнів 81,1% користувалися комп'ютером. Окрім навчання, 60,1% респондентів використовували його для розваг, а 37,2% підлітків віддавали перевагу комп'ютерним іграм. На запитання «З якою метою Ви користуєтеся Інтернетом?», 44,6% відповіли, що шукають інформацію для навчання [Баришполець та ін. 2008]. Станом на 2014 рік вже 95% опитаних учнів користувалися Інтернетом, і лише 20% з них задля пошуку навчальних матеріалів [Снітко 2014].

Відтак можемо констатувати, що зросла кількість дітей та учнівської молоді, яка проводить свій вільний час за комп'ютером та в Інтернеті. Поширюється ігроманія в учнівському середовищі, блукання у мережі як маловиражене знання можливостей Інтернету та низьке розуміння власних потреб в Інтернет-інформації, підвищується ймовірність Інтернет-загроз та кіберзлочинності (жорстокі дії з метою дошкулити, нашкодити, принизити дитину) щодо дітей та учнівської молоді. Це дає нам підстави говорити про нагальну потребу формування особистісної медіакультури дітей та учнівської молоді задля сприятливого існування в медіапросторі.

Поняття «медіакультура» визначає культуру інформаційного суспільства в інтелектуальній, художній, психологічній, моральній та соціальній сферах життєдіяльності особистості. Ми розуміємо медіакультуру дітей та учнівської молоді як здатність ефективно взаємодіяти у інформаційно-віртуальному просторі, адекватно поводитися в ньому, критично осмислювати та творчо інтерпретувати медіапродукцію. У цьому процесі важливо враховувати рівень медіакультури батьків. Чим він вищий, тим вагоміший вплив батьків на своїх дітей: останні привчаються до вибірковості в перегляді телепередач, у пошуку саме необхідної інформації в Інтернеті тощо. Соціально-педагогічну роботу з формування медіакультури учнівської молоді та їх батьків необхідно проводити у формі активних обговорень позитивних та негативних наслідків перебування у віртуальному середовищі, введення в практику роботи соціальних педагогів нових мережевих технологій взаємодії з батьками, а з учнями - з використанням презентацій, тренінгів, семінарів, перегляду фільмів, віртуальних екскурсій в Інтернет-мережі, позакласних та позаурочних екскурсій, факультативних занять, гуртків, дебатів, медіаклубів тощо.

В останні роки спостерігається негативна тенденція щодо погіршення стану здоров'я дітей. Це обумовлено низьким рівнем їхньої фізичної активності. Тому одним з напрямів соціально-педагогічної роботи в школі має бути формування в

учнів «культури здоров'я». Цю проблему в українській педагогіці активно вивчали В. Бобрицька, М. Гончаренко, В. Горащук, М. Гриньова, С. Кириленко, В. Климова, Г. Кривошеєва, С. Лебедченко, В. Оржеховська, В. Скумін, Л. Татарнікова та ін.. Культуру здоров'я особистості В. Горащук визначає як «важливий складовий компонент її загальної культури, обумовлений матеріальним і духовним середовищем життєдіяльності суспільства, що виражається в системі цінностей, знань, потреб, умінь і навичок щодо формування, збереження й зміцнення її здоров'я» [Горащук 2004]. С. Кириленко підкреслює, що культура здоров'я «включає умови та характеристики навколишнього середовища, індивідуальні якості та особливості особистості, уміння адекватно співвіднести себе з навколишнім світом [Кириленко 2004]. На думку В. Оржеховської, культура здоров'я є невід'ємною складовою загальної культури особистості, яка забезпечує певний рівень знань, умінь та навичок з питань формування, збереження, відтворення та зміцнення здоров'я і характеризується високим рівнем культури поведінки стосовно власного здоров'я та здоров'я оточуючих. Варто зауважити, що здоров'я – комплексне утворення, що поєднує фізичне, психічне, соціальне та духовне [Оржеховська 2006]. Тому культуротворча складова соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі має бути спрямована на розвиток здоров'я дітей та учнівської молоді.

На здоров'я кожної людини впливають і екологічні фактори. Отримані дані засвідчують, що тільки 8,3% учнів обговорюють з друзями питання необхідності збереження навколишнього середовища і 5,9% - в сім'ї, а 24,6% опитаних учнів вважають необхідним вживати певні практичні дії щодо збереження природи. Таке становище дає підстави для актуалізації соціально-педагогічної роботи щодо формування екологічної культури дітей та учнівської молоді вимагає докорінних змін у свідомості учнів щодо навколишнього середовища. Н. Шевченко визначає екологічну культуру як частину загальної культури, суспільно вироблену форму зв'язку людини з природою, що реалізується в конкретних соціальних умовах і яка спрямована на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів [Шевченко 2008]. Важливим є виховання особистості, яка б займала активну життєву позицію в сфері охорони природи, розуміла власну причетність до екологічних проблем. Дієвими в цій роботі можуть бути освітні заходи, які б активізували пізнавальну діяльність, різноманітні виховні та дозвіллєві. Результатом високої екологічної культури повинна стати екологозберігаюча поведінка.

Передусім соціально-педагогічна робота з учнями має вибудовуватися на традиціях та цінностях українського народу, як основи фізичного та духовного здоров'я особистості, пізнанні світу та свого місця в ньому. Важливим у цьому питанні є відродження національних свят та обрядів, пропаганда кращих духовних надбань українського народу, підтримка та відновлення українських традицій, спрямованих на зміцнення української родини, виховання у дитини любові до рідної землі. Прикладом можуть бути організовані в загальноосвітніх навчальних закладах години спілкування, конкурси української пісні, поезії, присвячені до Дня української писемності та мови, святкові заходи щодо відзначення дня Святого Миколая, святкування старого Нового Року в Україні тощо. Поряд з традиційними формами соціально-педагогічної роботи в школі (свята, конкурси, диспути, бесіди) необхідно запроваджувати інноваційні (тренінги, квести, віртуальні екскурсії, інтернет-конференції для старшокласників тощо).

Таким чином, запровадження культурологічного підходу, що базується на сучасних наукових парадигмах, в практику соціально-педагогічної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі є підгрунтям формування покоління молодих українців з достатнім рівнем культурних світоглядних позицій.

Література

Баришполець та ін. 2008: Баришполец, О. Т., Голубєва, О. Є., Мироненко, Г. В., Найдьонова, Л. А., Сергійчук, Г. В., Стерденко, С. М., Чере- повська, Н. І.: Медіа-культура населення України. Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ 2008.

Бєляєв 1999: Беляев, В. И.: Современные подходы в историко-педагогических исследованиях. In: Педагогика. №6. Москва 1999, с. 19.

Болгаріна 2002: Болгаріна, В. С.:Виховання: пошук культурної парадигми. In: Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наук. пр. в 2 кн. Кн.1. Ін-т проблем виховання АПН України. Київ 2002, с. 26 - 30.

Ворохов 2001: Ворохов, П. Н.: Культура как закодированная социальность. Саранск 2001.

Горащук 2004: Горащук, В. П.: Теоретичні і методологічні засади формування культури здоров'я школярів. Харків 2004.

Журба 2012: Журба, К. О.: Вивчення стану вихованості культури гідності у молодших підлітків. In: Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Вип. 16. Кн.1 РВВ КДПУ ім.. Винниченка. Кіровоград 2012, с. 69 - 75

Кириленко 2004: Кириленко, С. В.: Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників. Київ 2004.

Надольний та ін. 1999: Надольний, І. Ф., Андрущенко, І. В., Бойченко, В. П., та ін.: Філософія, Київ 1999.

Оржеховська 2006: Оржеховська, В. М.: Стратегія педагогіки здорового способу життя. In: Педагогіка і психологія. Луганськ 2006, с. 20-28.

Поліщук 1999: Полищук, В. И.: Культурология. Гардарики, Москва1999.

Рижанова 2012: Рижанова, А. О.: Розвиток соціальності в культурі інформаційного суспільства. In: Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Вип. №36. Харків 2012, с. 240-245.

Рудницька 2002: Рудницька, О. П.: Педагогіка: загальна та мистецька. Інтерпроф, Київ 2002.

Савченко 1996: Савченко, О. Я.: "Від людини освіченої до людини культури". Ціннісні орієнтації загально-освітньої підготовки учнів. In: Рідна школа. №5-6. Львів 1996, с.2-4.

Сластьонін 1997: Сластенин, В. А.: Педагогика : инновационная деятельность. Магистр, Москва 1997.

Снітко 2014: Снітко, М. А.: Соціально-педагогічні умови формування у підлітків безпечної поведінки в інтернет-мережі. Київ 2014.

Твердохліб 1999: Твердохліб, Л. В.: Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу. Луганськ 1999.

Чорна 2014: Чорна, К. І.: Виховання культури гідності старшокласників у позаурочній діяльності. Імекс-ЛТД. Кіровоград 2014.

Шевченко 2008: Шевченко, Н. О.: Соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді. Київ 2008.

Якуба 1996: Якуба, Е. Я.: Социология. Константа. Харьков 1996.

Summary

The article reveals the essence of the culturological approach, theoretical and practical principles of its use in the social and pedagogical work of a regular educational institution. The article analyzes the views of scientists as for the concept of "culture" in education and upbringing, the concepts "media culture" and "culture of health". The expediency of the "media culture" and "culture of health" formation among children and studying youth while carrying out social and educational work in an regular educational institution is proved.

Key words: culturological approach, culture, media culture, culture of health, children and studying youth.

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКИХ ВНЗ

Вятчаніна Світлана, Назаренко Наталія
Національний університет фізичного виховання і спорту України
lusanka@list.ru

В умовах інтеграції систем вищої освіти багатьох країн світу у світовий освітній простір поліпшуються умови міжкультурного спілкування, зростає міжкультурна компетентність особистості в суспільстві. Сучасний процес глобалізації та інтенсифікації міжнаціонального спілкування сприяє розвитку плюралізму і вимагає більшої толерантності у стосунках між людьми, які належать до різних культур. Виховання поваги до культурних особливостей представників різних національностей, усвідомлення наявності різних поглядів на способи спілкування людей вимагає від викладачів особливих зусиль у навчанні майбутніх фахівців сприймати, розуміти й цінувати різноманіття культур.

Вперше поняття «міжкультурна комунікація» було сформульоване американськими вченими Д. Трегером і Е. Холлом. Їх праці стали засадничими в теорії міжкультурної комунікації [Трегер 1954: 13]. Е. Холл сформулював основну тезу цієї теорії, яка полягає в тому, що «культура – це комунікація». Отже, у міжкультурній комунікації базовим поняттям стає поняття культури [Холл 1959: 48]. Термін «міжкультурна комунікація» у вузькому значенні в науковій літературі з'явився у 70-х роках XX століття. Міжкультурна комунікація – це специфічне системне утворення, яке реалізується у контексті міжкультурної освіти або в навчанні міжкультурного спілкування.

Є. Н. Сепіашвілі трактує міжкультурну комунікацію як сукупність різних форм взаємин і спілкування між індивідами та групами людей, які належать до різних культур. Своєрідність кожної культури не можна осягнути без її порівняння з іншими національними культурами [Сепіашвілі 2009: 16, 25]. На думку Ю. П. Тена, основною метою міжкультурної комунікації є зростання взаєморозуміння між народами [Тен 2007: 57]. Міжкультурна комунікація, співпраця та мир у всьому світі неможливі без взаєморозуміння та вміння сприймати інші культури [Тер-Минасова 2000: 259].

Міжкультурна комунікація може відбуватися на макрорівні та мікрорівні.

На мікрорівні дослідники виокремлюють кілька типів міжкультурної комунікації:

- міжетнічна комунікація – спілкування між особами, які належать до різних етнічних груп;
- регіональна комунікація – виникає між мешканцями різних областей, поведінка яких в однаковій життєвій ситуації може суттєво відрізнятися;
- комунікація між представниками різних демографічних, релігійних груп, між представниками різних поколінь, між чоловіками і жінками;
- комунікація між представниками різних соціальних класів і груп;
- комунікація між міськими і сільськими мешканцями, яка базується на різному стилі й темпі життя, різному рівні освіти, різному типі міжособистісних

взаємин, різній життєвій філософії, що впливає на процес комунікації між цими групами населення;

- комунікація у діловій сфері, яка виникає через професійні потреби, має низку специфічних правил, традицій, пов'язаних з корпоративною культурою.

На макрорівні міжкультурна комунікація має вигляд:

- глобального спілкування між Заходом і Сходом та представниками різних континентів, між якими існують глобальні відмінності, які позначаються на їх комунікації;

- взаємодії між представниками різних національних культур чи різних цивілізацій. У культурних зв'язках можуть брати участь великі й малі народи. Вплив великого народу, нації чи цивілізації значно більший, ніж вплив малих етнічних груп, але вони теж роблять свій внесок у світову культуру.

На початку XXI століття змішування народів, мов, культур досягло небачених масштабів. Тому особливо гостро постала проблема виховання особистості, яка здатна протистояти міжкультурним конфліктам, критично осмислювати свою культуру, виявляти повагу, толерантність до носіїв іншої культури, а також допомагати іноземним студентам розуміти і сприймати систему національних цінностей, традицій, звичаїв, норм і правил поведінки як українців, так і студентів з інших країн, які навчаються з ними в одній групі.

Незважаючи на значну кількість досліджень у галузі проблеми міжкультурної комунікації та впливу етнопсихологічних особливостей іноземних студентів на ефективність опанування навичок міжкультурної комунікації на початковому етапі їх навчання у вищому навчальному закладі України, рекомендацій щодо формування вмінь та навичок міжкультурної комунікації розроблено недостатньо, стандарти для вирішення цієї проблеми відсутні. Крім того, не визначено вплив мотивації на ефективність адаптації та оптимізацію процесу міжкультурної комунікації. Саме тому потрібно сприяти виникненню в іноземних студентів зацікавлення до різних культур і стилів життя і потреби міжнаціонального, міжкультурного спілкування.

Для вирішення поставлених завдань потрібно:

- проаналізувати особливості набування іноземними студентами навичок міжкультурної комунікації у процесі вивчення української мови;

- здійснити аналіз особливостей адаптації іноземних студентів до навчальної діяльності в умовах іншої національної культури ВНЗ, а також визначити проблеми культурного взаємовпливу й ролі мотивації на ефективність адаптації до навчальної діяльності.

Дослідження формування міжкультурної комунікації, особливостей адаптації та мотивації навчальної діяльності іноземних студентів здійснене на підготовчому відділенні для іноземних громадян Національного університету фізичного виховання і спорту України (НУФВСУ) у взаємодії з представниками домінантної організаційної культури (української). У ході дослідження враховано фактори намірів студентів, які стосуються майбутньої спеціальності, а саме:

- можливого кар'єрного зростання в Україні;

- тимчасового проживання в Україні тільки на період навчання у ВНЗ з перспективою повернення на батьківщину;

- можливої роботи в інших країнах.

Для виконання поставленого завдання збір первинних емпіричних даних здійснювали методом групового та індивідуального анкетування в очній формі. В основу дослідження покладено методи масового анкетування, узагальнення й

інтерпретації наукових даних, теоретичний аналіз і синтез, порівняння та систематизації.

На підготовчому відділенні НУФВСУ протягом 22 років (1993-2015) щороку навчалися студенти в середньому з 22 країн світу. Як правило, кожного навчального року кількість іноземних студенів з окремої країни складала 1-4 особи, тому укомплектувати мононаціональну групу тільки із співвітчизників було практично неможливо, внаслідок чого більшість груп ставали мультинаціональними.

З метою поліпшення процесу адаптації на підготовчому відділенні НУФВСУ проведено дослідження етнопсихологічних, мотиваційних та особистісних проблем іноземних студентів в мультинаціональних групах на початковому етапі їх навчання [Вятчаніна 2014: 6-10].

Іноземні студенти, особистість яких сформована під впливом середовища своєї країни, в якому вони виховувалися, мають специфічні особливості (етнічні, національні, психологічні), певну позицію, установку, систему цінностей.

Анкетування виявило наявність адаптаційних складностей у 86% іноземців незалежно від регіональних, національних, релігійних, соціальних, вікових і статевих відмінностей. У 14% іноземних студентів загальні адаптаційні проблеми доповнюються індивідуальними культурно-моральними, ідейними, релігійними та психологічними особливостями.

На початку навчання іноземні студенти, як правило, мають низький рівень інформованості про соціальну, політичну, економічну систему в Україні, традиції, культуру, звичаї та систему вищої освіти.

Доведено, що на початку адаптації іноземні студенти перебувають у шоковому стані через численні труднощі, пов’язані з різними факторами, у них закономірно формується адаптивний синдром [Ді Марко 2004: 279-285], зумовлений такими бар’єрними причинами:

- комунікативно-лінгвістичними (брак знання української мови як засобу спілкування в навчальному процесі мультинаціональної групи, недостатність порозуміння у міжособистісному спілкуванні, в гуртожитку, на вулиці, з адміністрацією навчального закладу);
- культурними (відмінність культурних цінностей в мультинаціональних групах);
- психологічними (наявність комплексу великої відповідальності перед родиною, владою, спонсором, школою тощо) з подальшим погіршенням стану здоров’я;
- кліматичними (погіршення самопочуття під час зміни кліматичних умов, вплив екологічних факторів в Україні: якість води, загазованість у великих містах тощо);
- соціальними (одночасна повна зміна звичного оточення);
- побутовими труднощами (відсутність навичок самостійного вирішення проблем розподілу бюджету, самообслуговування, самозабезпечення);
- навчально-пізнавальними труднощами (потребою подолання відмінностей в системах освіти, адаптація до нових умов організації навчального процесу);
- інформаційним перенасиченням на різних рівнях нового соціокультурного та освітнього середовища, емоційного перенавантаження (нові знайомства і комунікація, мовний бар’єр, формування навичок самостійної роботи).

Встановлено, що до основних причин ускладнення адаптаційного процесу та виникнення адаптаційного стресу можна віднести такі:

- наявність власної мотивації навчання;
- особистий досвід спілкування з представниками іншої культури;
- індивідуальні здібності до вивчення української мови як іноземної.

Проблеми початкового періоду адаптації іноземців, який триває один навчальний рік, коли вони навчаються на підготовчому відділенні, ускладнюються в перші п'ять-шість місяців кліматичною, культурною, релігійною, лінгвістичною, поведінковою і навіть гастрономічною різницею між країною перебування та батьківщиною.

На підготовчому етапі навчання, коли основним завданням іноземних студентів є засвоєння української мови, складно враховувати етнопсихологічні особливості контингенту та мотиваційні аспекти навчання іноземних студентів, а також сприяти міжкультурній комунікації.

У вивченні української мови важливу роль відіграє мотивація, переконання студентів у потребі засвоєння лексичного матеріалу іноземної мови. Мотивація навчального процесу залежить від якості навчального матеріалу, майстерності викладача та правильної організації навчального процесу. Одночасно з опануванням української мови як іноземної студенти опановують і навички міжкультурної комунікації, яка також залежить від мотивації кожного студента.

Під час навчання відбувається культурний взаємовплив, в процесі якого змінюються мотиви навчальної діяльності, що впливає на поведінку студентів.

Одним з найважливіших завдань у навчанні іноземних студентів української мови є пояснення ментальних відмінностей у мовах світу, які містять основоположні уявлення про морально-етичні норми, естетичні ідеали, варіанти поведінки у різних ситуаціях.

У сучасних концепціях мову розглядають як відображення культури певного народу, а вивчення іноземної мови як засвоєння світових духовних цінностей та опанування іншомовної культури. Студенти через мову країни, в якій вони живуть і навчаються, знайомляться з її культурою, історією, традиціями.

Подолання тільки мовного бар'єру є недостатнім для забезпечення ефективності спілкування представників різних культур, для цього потрібно здолати і культурний бар'єр. Національно-специфічні компоненти культури нерідко стають проблемою у міжкультурній комунікації [Марковина 2008: 144].

До компонентів культури, що мають національно-специфічне забарвлення, належать такі:

- традиції (стійкі елементи культури);
- побутова культура, яка тісно пов'язана з традиціями;
- повсякденна поведінка;
- звички представників певної культури;
- усталені в певному соціумі норми спілкування; національні картини світу, що відображають специфіку навколишнього світу;
- національні особливості мислення представників різних культур;
- культура, яка відображає культурні традиції різних етносів [Тепла 2010: 179-182].

На початковому етапі навчання особливої актуальності також набуває проблема впливу результатів опанування вмінь міжкультурної комунікації на успішність навчальної діяльності студентів-іноземців, що пов'язане з їх готовністю до навчання.

Результати наших розвідок підтверджують дані й інших дослідників (М. І. Вітковської, І. В. Троцук І.В. [Вітковська, Троцук 2005: 267-283]) про зв'язок готовності іноземних студентів до навчальної діяльності у ВНЗ з опануванням вмінь міжкультурної комунікації. Концептуальна модель готовності іноземних студентів до навчальної діяльності повинна мати такі компоненти:

- інформаційний – мовленнєва, предметна компетентність;
- операційний – володіння лінгвістичним апаратом для засвоєння інформації, володіння навичками самостійної роботи;
- когнітивний – розуміння зв'язку навчання з майбутньою професійною діяльністю;
- емоційно-вольовий – впевненість в успіху, прагнення подолати труднощі на шляху досягнення мети, високий ступінь самоорганізації, радість від самостійного здобування професійної інформації;
- мотиваційний – бажання повністю опанувати мову спеціальності.

Іноземці, які навчаються в Україні, стикаються з потребою адаптуватися до організаційної культури вищого навчального закладу. У процесі навчання відбувається знайомство з новою культурою, поступове засвоєння її норм, мотивів, цінностей, зразків поведінки та інших елементів культури. Адаптаційний процес в мультинаціональній групі дуже складний, що пов'язано з різною системою освіти в різних країнах, особливостями мов, релігійними та етнопсихологічними особливостями, різними мотивами здобуття освіти тощо.

Результати дослідження дали змогу систематизувати усі труднощі адаптаційного процесу та виокремити організаційні, навчальні, дидактичні, етнопсихологічні, комунікативні, побутові труднощі.

Потреба враховувати етнопсихологічні, культурні, релігійні особливості контингенту вимагає формування нової інтернаціональної концепції українських освітніх послуг у вітчизняних ВНЗ різного профілю. Складова частина концепції має бути спрямована на вирішення проблем:

- адаптації іноземних студентів до умов життя у новому соціокультурному середовищі за межами їх національних держав [Bochner 2004: 35-43; Garey 1956: 145];
- адаптації до поточного навчального процесу, міжкультурного спілкування між студентами в мультинаціональних групах.

Деякі іноземні студенти повністю втрачають свою культурну унікальність і самобутність, інші, навпаки, зберігають свої культурні особливості й навіть поширюють притаманні їм зразки своєї культури серед представників домінантної культури ВНЗ, в якому вони навчаються. Взаємодія представників різних культур завжди призводить до змін культурних систем і їх окремих елементів.

Серед чинників, що впливають на процес міжкультурної комунікації та характер адаптаційних процесів іноземних студентів, слід виокремити такі:

- інтенсивність взаємодії різних культур, властивості самих культур;
- мононаціональна чи мультинаціональна група, кількість представників іноземних студентів з різних країн у студентській групі;
- офіційна політика ВНЗ щодо іноземних студентів тощо.

Дослідження виявили, що дискримінації за національною ознакою чи расових міжнаціональних суперечностей у студентському середовищі університету не існує, що свідчить про високий рівень толерантності й ефективності міжкультурної комунікації в сучасному українському суспільстві загалом.

Література

Витковская и др. 2005: Витковская, М.И., Троцук, И. В.: Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России. In: Вестник РУДН. Вип.6-7. Москва 2005, с. 267- 283.

Вятчаніна 2014: Вятчаніна, С.В. .: Довузівська підготовка іноземних абітурієнтів з урахуванням етнопсихологічних особливостей контингенту. In: Актуальні тенденції розвитку світової психологічної та педагогічної практики. ГО «Львівська педагогічна спільнота», Львів 2014, с. 6-10.

Марковина 2008: Марковина, И.Ю.: Культура и текст. Введение в лакунологию. ГЕОТАР-Медиа, Москва 2008.

Сепиашвили 2009: Сепиашвили, Е.Н.: Межкультурная коммуникация: Учебно-практическое пособие. МГУТУ, Москва 2009.

Тен 2007: Тен Ю.П.: Культурология и межкультурная коммуникация. Феникс. Ростов-на-Дону 2007.

Тепла 2010: Тепла, О. М.: Формування міжкультурної комунікації у процесі навчання іноземних студентів української мови. In: Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць. Випуск 12. Київ 2010, с. 179-182.

Тер-Минасова 2000: Тер-Минасова, С.Г.: Язык и межкультурная коммуникация . Slovo. Москва 2000.

Bochner and other 2004: Bochner, S. Wicks, P.: Oersevs students in Australia. Sydney 2004.

Di Marko 2004: Di Marko, N.: Stress and Adaptation in cross-cultural transition. In: Psychological reports. № 35. 2004. p.279-285.

Garey 1956: Garey, A.: Colonial Students. London 1956.

Hall 1959: Hall, E. The Silent Language. Garden City. New York 1959.

Trager and other 1959: Trager, G., Hall, E.: Culture as Communication: A Model and Analysis. New York 1954.

Summary

The article highlights the problem of the intercultural communication formation and the foreign students adaptation in multinational groups of a higher education institution preparatory department in the process of Ukrainian language studying. The concept of the intercultural communication and nationally-specific cultural components has been generalized on the base of the modern psychological and pedagogical literature analysis and the personal research, carried out during 1993-2015. Difficulties, factors and reasons for linguistic barrier, which form foreign students' adaptive syndrome and cause their shock condition, were analyzed.

Key words: intercultural communication, foreign students adaptation, motivation, higher education institution, preparatory department.

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПОДОЛАННЯ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Зайченко Неоніла
Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури
nila.zaychenko@gmail.com

Паламарчук Ольга
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
palamarcuk@ukr.net

Попередження і подолання інтерферентних явищ у навчанні іншомовних студентів російської/української мов у теоретичному плані безпосередньо пов'язане з лінгводидактичною інтерпретацією даних зіставного мовознавства [Новое в зарубежной лингвистике 1989], а в методичному – базується на принципі врахування рідної мови студентів-іноземців.

У першому випадку одним із важливих висновків для практики навчання є те, що при оволодінні чужою мовою суттєвими є як відмінності, так і подібності на всіх рівнях мови – фонетичному, граматичному, лексико-фразеологічному. Окрім власне лінгвістичних, релевантними з погляду лінгводидактики є також психологічні аспекти, зокрема, відчуття дефіциту/надлишковості цільової мови порівняно з рідною. Подібні явища виникають через відмінності в принципах і способах категоризації об'єктивної дійсності засобами певної етномови, носії котрої вважають найбільш доцільними і логічними саме ті форми вербалізації явищ навколишньої дійсності, що представлені в їхній рідній мові. Так, англомовним студентам, які вивчають слов'янські мови, важко зрозуміти, для чого в цих мовах існує середній рід іменників. З погляду італійця, «зайвою» є категорія виду, тоді як для носія української/російської мови видається надмірною розгалужена система вираження граматичного часу італійською мовою.

У понятійно-смисловому плані йдеться про різне сприйняття, неоднакове бачення світу, що знаходить своє відбиття у виборі кожною мовою властивих лише їй засобів вираження. Прикметно, що ступінь спорідненості мов не є тут універсальною передумовою подібності у вербалізації окремих фрагментів об'єктивної дійсності. Наприклад, реальна множинність – 72 – спорідненими і неспорідненими мовами вербалізується в такий спосіб:

- сімдесят два, семьдесят два: 70 + 2 (укр., рос.);
- sjuttiotwå: 70 + 2 (шведськ.);
- sejtsemänkymmentäkaksi: 70 + 2 (фінськ.);
- zweiundsiebzig: 2 + 70 (нім.);
- soixante-douze: 60 + 12 (франц.).

Як бачимо, однаковий спосіб вираження одного й того ж поняття не залежить від рівня спорідненості мов, більше того, в китайській мові (відмінній за структурою від названих вище) таке ж саме членування, що й в українській/російській мовах: 70 + 2, з чого випливають два важливі моменти, врахування яких є конче необхідним при навчанні іноземців української/російської мови.

По-перше, ні рідна, ні іноземна мова не є прямим, безпосереднім відбиттям позамовної дійсності, хоча рідна мова, як уже зазначалося, саме так і сприймається її пересічним носієм. Завдання викладача полягає в тому, щоб подолати у студентів цей психологічно природний прояв етноцентризму незалежно від ступеня структурної подібності рідної і цільової мов.

По-друге, викладач має завжди зважати на те, що формування системи другої мови й оволодіння іншомовним мовленням (в разі його академічного опанування) відбувається під впливом – усвідомленим чи неусвідомленим – рідної мови. А в цьому випадку специфіка стихійного перенесення раніше засвоєних явищ, структур, форм, організації мовлення визначається передусім ступенем спорідненості рідної і цільової мови, характером подібностей і відмінностей, які виявляються при контрастивному зіставленні цих мов і які прогнозують, своєю чергою, ступінь і характер труднощів у засвоєнні чужої (нерідної) мови.

Відтак важливою передумовою методично ефективної організації практичних занять, вибору найбільш дієвої системи завдань і вправ на певних етапах навчання є знання викладачем лінгводидактичного змісту таких понять, як «трансфер», «транспозиція», «інтерференція» (наголосимо, що тут і далі йдеться про інтерференцію у психолінгвістичному аспекті, яка виникає при індивідуальному засвоєнні нерідної мови, а не в її соціолінгвістичній інтерпретації, пов'язаній із взаємодією мовних систем в умовах білінгвізму); вміння розпізнати ті явища, які спричинюють помилки інтерференційного плану, на лексико-семантичному рівні зокрема, і врахування яких сприяє подоланню труднощів опанування іншомовним мовленням.

Каменем спотикання для студентів-носіїв романо-германських мов, які вивчають російську або ж українську мову, як, власне, для самих носіїв близькоспоріднених слов'янських мов при вивченні однієї з них як іноземної (нерідної), є, за загальновизнаною думкою, **семантичні** труднощі. Вони відбивають системні подібності/відмінності в денотативно-понятійній сфері мов, виявляючись у полісемії, омонімії, синонімії і паронімії. Труднощі такого плану добре відомі викладачам іноземних мов, не бракує також публікацій, що висвітлюють різні аспекти лексико-семантичної інтерференції [Зайченко 1995, Зайченко 1989]. Тому обмежимося лише кількома принциповими з погляду досліджуваної проблеми моментами.

Найбільш «підступною» в лінгводидактичному плані можна вважати **міжмовну полісемію**, що виражається в існуванні пар багатозначних лексем (білексем), які одночасно характеризуються тотожністю форми і частковою подібністю значень. Наприклад, укр. *насипати* і рос. *насыпать* мають спільне значення 'наповнити чим-небудь сипучим' (*насипати / насыпать зерна*) і 'будувати, зводити щось' (*насипати пагорб, насыпать холм*). Українське дієслово, крім того, має ще «розмовне» значення 'налити' (про рідку страву): *насипати борщу, каші*, що відповідає рос. 'налить'. Перенесення цього українського значення на російське слово викликає помилки типу *насыпать* (вм. *налить*) *борща*.

Слід узяти до уваги й те, що носії індоєвропейських мов схильні співвідносити інтернаціоналізми української/російської мови з формально більш-менш близькими відповідниками рідної мови. Відомо, що одним із шляхів семантизації незнайомого слова на початковому етапі навчання є наведення перекладного еквівалента до таких слів, як *студент, артист, абітурієнт, професор* тощо. Пор.: *студент* укр./рос. – «учень вищого навчального закладу»; *estudiante* ісп. – «учень середньої школи або

університету». Неправомірне ототожнення слів, близьких за значенням, призводить до помилок на кшталт **Мій брат – студент 10 класу*. Такого ж плану розбіжності в значеннях слів *абітурієнт* – «людина, що вступає після закінчення школи до вищого чи середньоспеціального навчального закладу» і *abiturient* у шведській мові – так називають людину, що закінчила школу й отримала атестат зрілості, безвідносно до того, чи вступає вона до вишу, чи ні.

У таких випадках в іноземців складається хибне враження, що значення інтернаціональних слів завжди збігаються. І хоча такі помилки, на перший погляд, не порушують процесу спілкування, студенти не завжди здатні чітко висловити іноземною мовою свою думку. Трапляються помилки, викликані неоднаковою лексичною сполучуваністю. Приміром, в іспанській мові сполучуваність інтернаціоналізмів практично не обмежена, між тим як в українській мові такому інтернаціоналізмові нерідко відповідає два слова з різною сполучуваністю, одне з яких є власне інтернаціоналізмом, а друге – питомим українським словом: *альтернатива, вибір; аналогія, подібність; категорія, розряд; інцидент, випадок*.

У структурі значення слова важливу лінгводидактичну роль відіграє так званий **селективний компонент**, «відповідальний» за лексичну й семантичну сполучуваність слова. Інтерферентні явища тут пов'язані з розмежуванням синонімів: спільність денотативного і конотативного компонентів значення у членів певного синонімічного ряду передбачає також однорідність селективного компонента, кажучи інакше, однорідність синтаксичної та, почасти, лексичної сполучуваності. Пор.: *Він *розповідав неправду* (замість *казав*); **коричневі* (замість *карі*) *очі*; **коричневе* (замість *каштанове*) *волосся*; **дати залік* (замість *поставити*).

У методичному плані серед інших груп лексики особливої уваги потребують омонімічні та паронімічні лексичні одиниці. Їх доцільно класифікувати в такий спосіб:

1. **Інтернаціональні омоніми**, що представлені а) **лексемами, утвореними від різних основ**: укр. *критичний* 1 (від *криза*) і *критичний* 2 (від *критика*); рос. *критический* (від *кризис*) і *критичный* (від *критика*); б) **питомо різними інтернаціональними лексемами:** *диван* 1 – англ. *sofa*, фр. *canapé, sofa* (пор. укр. *канапа*); *диван* 2 – англ. *divan*, фр. *divan* (рада вищих сановників при султані); в) **перехідними випадками між полісемією та омонімією**: *клас* 1 – англ. *class*, фр. *classe* і *клас* 2 – англ. *year, form, grade*; фр. *classe*.

Навчально-методичну доцільність уведення такого типу міжмовних омонімів викладач має визначити відповідно до тематичних груп спеціальної лексики. Попередженню омонімічної інтерференції можуть слугувати різні види вправ:

- підбір слів, що сполучуються з ними: *клас* 1 – *робітничий клас*; *клас* 2 – *перший клас, початкові класи; класи ссавців; вищий клас*; рос. *глава* 1 – *глава правительства, глава семьи; встречаться с главой правительства*; *глава* 2 – *прочитать две главы книги, написать первую главу дипломной работы*;

- підбір спільнокореневих слів: *глава* 1 – *главный, главенствовать, главенствующий*; *глава* 2 – *заглавие, заглавный, озаглавить*.

2. **Інтернаціональні пароніми**. Проблема паронімії як лінгводидактичного явища виникає в результаті несвідомого змішування або ж свідомого зближення слів рідної і цільової мов, які характеризуються частковою звуковою подібністю слів при їх (повній або частковій) семантичній відмінності. З навчально-методичного погляду суттєвим є диференціація а) повних і б) неповних паронімічних пар: а) *абонемент – абонент* – ці однокореневі слова виражають різні поняття; б) *музичний – музикальний*

– це близькі за звучанням однокореневі слова, в яких семантичне розмежування обсягу значень ще повністю не завершено, що й призводить до неправомірного їх зближення у мовленні. Варто зазначити, що цей тип паронімії в українській мові є менш поширеним, аніж у російській, де цьому сприяє наявність різних суфіксальних прикметників. Пор.: рос. *демократичный* и *демократический*; *дружный* и *дружеский*, *дружественный*; укр. *демократичний; дружний*, *дружній*.

Хоча в обох мовах спостерігається також значна кількість подібностей: укр. *гуманістичний* (*погляд*), рос. *гуманистический* (*взгляд*); укр. *гуманітарний*, рос. *гуманитарный* (*про науки; про допомогу*); укр. *гуманний*, рос. *гуманный* (про *ставлення до кого-небудь*).Не менш важливим у лінгводидактичному плані є врахування внутрішньомовної паронімії: *дипломат* і *дипломант*; *дипломатія* і *дипломатика*; *талан* і *талант* тощо.

Таким чином, розглядаючи омонімічні й паронімічні відношення у мові щодо навчання іноземних мов, слід зважати на такі моменти:

1. До помилкового слововживання призводить часткова подібність у звучанні й семантична спорідненість слів рідної і цільової мов. У роботі з паронімічними одиницями доцільно показувати сполучуваність кожної з одиниць цієї лексичної пари, розкриваючи в такий спосіб семантичні відмінності між ними.

2. Методично доцільним є врахування й таких пар слів, які не є паронімами з суто лінгвістичного погляду, наприклад, рос. *невзрачный – незрячий*; укр. *пригода – негода*.

3. Потрібно також брати до уваги те, що інтерферуючий вплив рідної мови має місце лише при **міжмовній паронімії** (слов. *pozdravovat* – передавати вітання, привіт і рос. *поздравлять* – поздоровляти, вітати з чим-небуть). Помилки, спричинені **внутрішньомовною паронімією,** є наслідком поганого засвоєння того чи іншого слова, фактичним незнанням його семантики: укр. *діяльний, дієвий, дійсний*.

Підсумовуючи висвітлення науково-методичного підґрунтя лексико-семантичної інтерференції, наголосимо на основних лінгвальних причинах цього явища:

1. Розбіжності у смисловій структурі та в обсягу значень слів рідної мови й мови, що вивчається.
2. Структурна асиметрія компонентів багатозначних лексем.
3. Неоднаковий кількісний склад і семантичні відмінності між членами синонімічного ряду.
4. Розбіжності у схемах лексичної сполучуваності й системах асоціативних зв’язків, у конотативних компонентах значень співвідносних слів обох мов, у їхніх емотивно-експресивних і стильових відмінностях.

У статті ми розглянули перші два аспекти заявленої проблеми на матеріалі споріднених і близькоспоріднених мов, які в методичному плані корелюють з принципом урахування рідної мови студентів – носіїв мов, спорідненних з українською, і знаходять своє практичне уреальнення у створенні підручників і навчальних посібників з української мови для роботи в національно-однорідній аудиторії. Перспективи досліджень пов’язані тут з глибшим осмисленням на україномовному матеріалі добре відомої в методиці навчання іноземних мов проблеми «лінгвістики помилок», що спричинюються інтерферентними явищами на різних рівнях мови. Окремого висвітлення потребують проблеми лінгвометодичної інтерпретації виявлених у ході зіставлення подібностей і відмінностей з погляду а) суттєвості/несуттєвості даних такого зіставлення для практичного опанування

іншомовним мовленням; б) типології труднощів, викликаних інтерференцією на різних рівнях мови при вивченні іноземцями слов'янських мов, і випрацювання найбільш дієвих прийомів подолання труднощів – формальних, семантичних, структурних, функціональних і культурно-специфічних – зокрема й для носіїв різносистемних мов.

Література

Новое в зарубежной лингвистике 1989: Контрастивная лингвистика [сост. В.П.Нерознак, ред., вст. ст. В.Г.Гака]. Вып. XXV. Прогресс, Москва 1989.

Зайченко 1990: Зайченко Н.Ф.: Лингводидактический аспект сопоставления лексики близкородственных языков In: Изучение русского языка в сопоставлении с другими языками. Тез. научной конференции. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladatelstvi 1990.

Зайченко 1995: Зайченко Н.В., Паламарчук О.Л.: Явище міжмовної омонімії в лінгводидактичному аспекті (на матеріалі української та чеської мов). In: Вісник Київського університету. Вип. 3. Київський університет, Київ 1995.

Зайченко 2009: Зайченко Н.Ф., Паламарчук О.Л.: Учет особенностей родного языка иностранных студентов при обучении их славянским язикам. In: Культура народов Причерноморья. Научный журнал. № 168, т. 1. Симферополь 2009.

Summary

The article deals with linguistic and partly psycholinguistic origin reasons of the lexical and semantic interference when learning Ukrainian / Russian languages by foreign students, gives some methodical recommendations regarding their overcoming.

Key words: contrastive studies, lexical and semantic interference, linguo-didactic interpretation.

Editorky
Prof. Alla Arkhanhelská, DrSc.
Mgr. Radana Merzová, Ph.D.

AUPO Philologica 104 - 2016

UCRAINICA VII
Současná ukrajinistika
Problémy jazyka, literatury a kultury

Výkonný redaktor Doc. Jiří Špička, Ph.D.
Odpovědná redaktorka Mgr. Jana Kreiselová
Technický redaktor autoři
Autorka obálky Iva Perutková

Určeno pro VIII. olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup(at)upol.cz

Olomouc 2016

1. vydání

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv
a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

VUP 2016/0083

ISBN 978-80-244-4933-3
ISSN 0231-634X

Neprodejné